TARİHE YÖN VEREN

BÜYÜK TÜRK DEVLETLERİ

YTB

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

TARİHE YÖN VEREN BÜYÜK TÜRK DEVLETLERİ

YTB Yayınları: 108
ISBN: 978-975-17-6746-2

Editör
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

Yayıma Hazırlayanlar
Zülgaip AKKUŞ

Yayım Koordinasyonu
Muhammed Enes ÇALIŞKAN
Murat KILIÇ

Görsel Tasarım ve Uygulama
İrfan GÜNGÖRÜR
Ertan GÜLDİBİ

Baskı ve Cilt
BS Marjinal Promosyon Matbaa Organizasyon Ltd. Şti.
Dağyaka Mah. 623. Cad. No: 7/2 Kahramankazan/Ankara
Matbaa Sertifika Numarası: 82709

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara, Ekim 2026

Baskı Miktarı
1. Baskı, 500 adet

© TÜM YAYIN HAKLARI
YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞINA AİTTİR.
Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından desteklenen bu yayındaki metin ile ilgili sorumluluk editörler ve metin yazarlarına aittir.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Tarihe Yön Veren Büyük Türk Devletleri
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
BS Marjinal Promosyon Matbaa Organizasyon Ltd. Şti.
1.Türk Devletleri, 2. Türk Tarihi, 3. Türkler

YTB Yayınları
Oğuzlar Mah. Mevlana Bulvarı No: 145 P.K: 06520 Balgat - Ankara
Tel: 0(312) 218-40-00 / Faks: 0(312) 218-40-49
info@ytb.gov.tr kep adresi: ytb@hs01.kep.tr
Sertifika Numarası: 67797

TARİHE YÖN VEREN

BÜYÜK TÜRK DEVLETLERİ

Editör
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

YTB

TAKDİM

Dünyanın her anlamda baş döndürücü bir hızla değiştiği ve bilginin dolaşım hızının katlandığı bir dönemde, geçmiş ve gelecek arasında sağlam köprüler kurmayı başaran milletlerin daha hızlı yol alacağı muhakkaktır. Ata yurdumuz olan Türkistan'dan ana yurdumuz olan Anadolu'ya uzanan hikayemiz ve beş bin yıllık medeniyet mücadelemiz, bu süreçte muhtaç olduğumuz azim ve kararlılık, keza hedef ve istikametimizi belirlemek konusunda bize son derece önemli bir miras ve tecrübe bırakmıştır. Tarih, edebiyat, coğrafya, felsefe ve bilim tarihi gibi beşerî bilimlerin her alanında nitelikli çalışmalara ve umumi müracaat eserlerine her zamankinden daha fazla ihtiyacımız vardır. Bu amaçla hazırlanan *Tarihe Yön Veren Büyük Türk Devletleri* künyeli bu eser, dünyanın en kadim ve köklü milletlerinden biri olan Türklerin tarihi, kökleri Ötüken'de olan ulu Türk çınarının farklı coğrafyalara uzanan irili ufaklı dalları ve gölgesinin uzandığı yerlerdeki hikayesi olmak bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir. Aynı zamanda Türk tarihini bir bütün olarak kavrama, tarih-coğrafya ve zaman-mekân düzleminde, birbirinden kopuk gibi görünen halkaları yeniden birleştirme gayretinin eseridir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Forsu'nda bulunan on altı Türk devleti etrafında, alanında uzman isimler tarafından kaleme alınmış olan makalelerden oluşan bu eser, milletimizin siyasi, kültürel, iktisadi ve sosyal tarihine ve dünya medeniyetine yaptığı katkılara ışık tutmaktadır.

Hızla değişen ve giderek daha rekabetçi hale gelen dünyada, gelecek perspektifi bulunmayan ülkelerin küresel çapta etkili aktörler olamayacağı tartışma götürmez bir gerçektir. Köklü-kadim geçmiş, muktedir devletler, hüküm sürdüğümüz muazzam coğrafya, insanlığa hediye ettiğimiz adalet

mefhumu, her kesimi kucaklayan hoşgörü, gelişmiş bir bürokrasi, ince bir zevkten beslenen zengin bir kültürel miras, görkemli abideler ve tüm bunların envanteri hükmündeki muazzam bilim kurumları ve kütüphaneler üzerinde şekillenmiş medeniyetimiz, bizim için haklı bir övünç vesilesidir; fakat bu övünç aynı zamanda bize çok çalışma ve muasır medeniyetin üzerine çıkma vazifesi de yüklemektedir.

Türkiye Yüzyılı vizyonu, işte bu bağlamda *kökü mâzîde olan âtî* ibaresinin işaret ettiği doğrultuda diriliş, ülkemize ve tüm insanlığa hizmet iddiasıdır, aynı zamanda adalet ve merhametten beslenen bir büyük ülkü ve hedeftir; makus talihi yenme ve ufku genişletme hamlesidir. Bu itibarla, köklerle irtibat bağlamında kaleme alınmış olan ve geleceğe dair inancımızı, gücümüzü ve kendimize güvenimizi perçinleyeceğine inandığım bu çalışmaya katkıda bulunan bilim insanlarını ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığını tebrik ediyorum.

Recep Tayyip ERDOĞAN
Cumhurbaşkanı

TAKDİM

Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı; milli, manevi, kültürel ve tarihi politikaların belirlenmesi, söz konusu mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılmasını amaç edinirken tarihi ve kültürel birikimi hem güçlendirmeyi hem de uluslararası alanda tanıtmayı hedeflemektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin geçmişten günümüze sahip olduğu tarihi ve kültürel birikimin sonraki nesillere aktarılması çok çeşitli tarih, kültür ve sanat projelerinin desteklenmesi sayesinde mümkün olabilmektedir.

Türk tarihi, dünya tarihinin şekillenmesinde rol oynamış ve büyük medeniyetlerin ortaya çıkmasına katkılar sağlamıştır. Türkistan bozkırlarından Anadolu'ya, Çin'den Avrupa içlerine kadar uzanan Türk tarihi, siyasi, sosyal, kültürel, askeri ve toplumsal açıdan bir arada yaşadığı halklar arasında derin izler bırakmış ve dünya medeniyetlerinin gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Büyük Hun Devleti, Gök Türk Devleti, Hazar Devleti, Karahanlı Devleti, Büyük Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti gibi büyük devletler kuran Türkler, geniş coğrafyalara hükmetmiştir. Türklerin devlet kurma yetkinliği, yeniden var olabilme ve bağımsız yaşama iradesinin bir sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkler, tarihin her döneminde kurdukları büyük devletlerle farklı coğrafyalarda geniş kitleleri yönetmiş, söz konusu halkları yaşam tarzlarından askeri becerilerine kadar her alanda olumlu şekilde etkilemiş ve bu etki kısa sürede bilim, sanat, hukuk ve diplomasi alanlarında da kendisini göstermiştir.

Dünyanın dört bir yanında bulunan yaklaşık yedi milyonluk Türk diasporasının kimliğine, kültürüne ve anavatanına bağlılığını artırmak için çalışan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Balkanlar'dan Afrika'ya, Kafkasya'dan Orta Doğu'ya uzanan geniş bir coğrafyada kardeş ve akraba topluluklarımızı sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda güçlendirmeyi

hedeflemektedir. Bu doğrultuda binlerce öğrenciye burs imkanı sağlayan YTB aynı zamanda zengin kültürel çalışmalara da imza atmaktadır. *Tarihe Yön Veren Büyük Türk Devletleri* adlı eser de bu çalışmaların bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kıymetli Akademisyenlerimiz tarafından hazırlanan *Tarihe Yön Veren Büyük Türk Devletleri* adlı eser Türklerin tarihi hafızasının somut delili niteliğindedir. Eseri himayelerine kabul eden Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan'a şükranlarımızı arz ederiz. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeği geçen hocalarımızı tebrik ederim. Böyle kıymetli bir projeyi gerçekleştiren Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanı Abdulhadi Turus ve ekibine teşekkür ederim.

Mehmet Nuri ERSOY
T.C. Kültür ve Turizm Bakanı

TAKDİM

Cumhurbaşkanlığı Forsu'nda yer alan on altı yıldız, Türk milletinin asırlar boyu farklı coğrafyalarda ortaya koyduğu köklü devlet ve medeniyet tecrübesini bugüne taşımaktadır. Coğrafyalar, hanedanlar ve siyasi şartlar değişmiş; fakat bağımsız yaşama iradesi, teşkilat kabiliyeti, adalet fikri ve güçlü bir gelecek kurma arzusu Türk tarihinin farklı dönemlerinden bugüne ulaşmıştır. Bu bakımdan tarihimiz, birbirinden kopuk devletlerin hikâyesinden çok, çağlar devam eden büyük bir tarihî yürüyüştür.

Ötüken'den Maveraünnehir'e, Horasan'dan Anadolu'ya ve Balkanlar'a uzanan bu yürüyüş, zengin bir medeniyet dünyası meydana getirmiştir. Böylece, töre ve devlet düzeninden ilim ve düşünce hayatına, şehirlerden mimari eserlere, ticaret yollarından farklı toplulukları bir arada yaşatma tecrübesine uzanan büyük bir miras ortaya çıkmıştır. Türkler, hüküm sürdükleri coğrafyalarda siyasi bir varlık göstermenin ötesine geçmiş; kurdukları müesseseler, geliştirdikleri fikirler ve ortaya koydukları eserlerle dünya tarihinin şekillenmesinde önemli roller üstlenmiştir. Bugün Türk dünyasının farklı coğrafyalarını birbirine yakınlaştıran müşterek hafızanın temelinde de bu derin tarihî tecrübe bulunmaktadır.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı olarak, Türk dünyasıyla ilişkilerimizi bu köklü tarih ve kültür birikiminin gelecek kuşaklara taşınması anlayışıyla ele alıyoruz. Türkistan'dan Balkanlar'a, Kafkasya'dan dünyanın farklı bölgelerine uzanan geniş bir coğrafyada soydaş ve akraba topluluklarımızla ortak mirasımızı yaşatan; gençler, akademisyenler ve kurumlar arasındaki etkileşimi güçlendiren çalışmalarla tarihî ve kültürel bağlarımızın bugünün şartlarında daha da güçlenmesine katkı sunuyoruz.

Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın ortak tarih ve kültürden güç alan, çok boyutlu iş birliğini derinleştiren ve Türk dünyasını müşterek bir gelecek etrafında buluşturan vizyonu, bu alanda atılan adımlara önemli bir istikamet kazandırmıştır. Türk Devletleri Teşkilatı da bu tarihî yakınlığın karşılıklı güvene, dayanışmaya ve somut iş birliklerine dönüştüğü en önemli yapılardan biri hâline gelmiştir. "Tarihe Yön Veren Büyük Türk Devletleri" çalışmamız ise bugün geleceğini birlikte şekillendiren Türk dünyasının dayandığı tarihî ve medeniyet birikimini akademik bir bütünlük içinde ortaya koymaktadır. Cumhurbaşkanlığı Forsu'nda temsil edilen on altı büyük Türk devleti ile Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan bu birikimi bütünlüklü biçimde ele alan eserin, Türk Devletleri Teşkilatı 13. Olağan Zirvesi'nde devlet ve hükümet başkanlarına takdim edilmesi; Türk dünyasının müşterek geleceğinin konuşulduğu bu önemli buluşmaya, onu besleyen tarihî hafızanın ilmî bir eserle eşlik etmesi bakımından özel bir anlam taşımaktadır.

Asırlar boyunca oluşan bu büyük tecrübe, ilimle kayda geçirildiğinde hafızaya; yeni nesiller tarafından kavrandığında ise geleceğe dönüşür. "Tarihe Yön Veren Büyük Türk Devletleri" eserinin, Türk tarihinin bütünlüğünü ve dünya tarihi içindeki yerini daha iyi anlamaya, bu büyük mirasın yeni kuşaklara sahih ve ilmî bir zeminde aktarılmasına ve Türk dünyasının müşterek ufkunun güçlenmesine katkı sunacağına inanıyorum. Eserin hazırlanmasında emeği bulunan kıymetli akademisyenlerimize, çalışmanın editörlüğünü üstlenen Prof. Dr. Okan Yeşilot'a ve mesai arkadaşlarımıza teşekkür ediyor; eseri himayelerine kabul eden Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan'a şükranlarımı sunuyorum.

Abdulhadi TURUS
Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanı

İÇİNDEKİLER

Büyük Hun Devleti **19**
Hayrettin İhsan ERKOÇ

Batı Hun Devleti **59**
Tilla Deniz BAYKUZU

Avrupa Hun Devleti **79**
Ali AHMETBEYOĞLU

Ak Hun Devleti **117**
Müslüme Melis SAVAŞ

Gök Türk Devleti **143**
Ahmet TAŞAĞIL

Avar Devleti **191**
Tolga ERSOY

Hazar Devleti **227**
Dinçer KOÇ

Uygur Devleti **273**
Kürşat YILDIRIM

Karahanlı Devleti **317**
(Türk Hakanlığı)
Ömer Soner HUNKAN

Gazneliler Devleti **363**
Erkan GÖKSU

Büyük Selçuklu Devleti **423**
Osman G. ÖZGÜDENLİ

Hârezmşâhlar Devleti **465**
Gülseren FERMANOĞLU

Altın Orda Devleti **503**
İlyas KEMALOĞLU

Timurlu Devleti **535**
Hayrunnisa ALAN

Bâbürlü (Gürkanî) Devleti **571**
Cihan ORU

Osmanlı Devleti **603**
Yüksel ÇELİK

Türkiye Cumhuriyeti **681**
Ali SATAN
Hadiye YILMAZ ODABAŞI

Üstte mavi gök
altta yağız yer yaratıldığında,
ikisi arasında insanoğlu yaratılmış.
İnsanoğlunun üzerine atalarım
Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş.
Türk halkının devletini, yasalarını
ele alıp düzenlemişler...

(Kültigin Yazıtı)

GİRİŞ

İçinde bulunduğumuz ve ilk çeyreğini tükettiğimiz XXI. yüzyıl, baş döndürücü hızda bir değişime, siyasi ve ekonomik anlamda küresel çapta radikal kırılmalara yol açacak bir istikamette ilerlemektedir. Bu türbülansta sabit kadem olabilmek, geçmiş ve gelecek arasında sağlam bir köprü kurmak ve gerçekçi değerlendirmeler yapmakla mümkündür. Bizi şekillendiren tarihi ve kültürel arka planı doğru bir biçimde okumak ve analiz etmek zorundayız. Doğru bilgiden beslenen bir tarih inşası, yaşadığımız coğrafya ve çevresi için hayati önem arz etmektedir. Yakındoğu ve çevresinin kadim geçmişi, tarihi ve kültürel zemininin hassasiyetle tespitini son derece önemli hale getirmektedir. Bu perspektifle, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı forsunda bulunan on altı Türk devleti olan Büyük Hun Devleti, Batı Hun Devleti, Avrupa Hun Devleti, Ak Hun Devleti, Göktürk Devleti, Avar Devleti, Hazar Devleti, Uygur Devleti, Karahanlı Devleti, Gazneli Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Hârezmşâhlar Devleti, Altın Orda Devleti, Timurlu Devleti, Bâbürlü Devleti, Osmanlı Devleti ve mirasını devralan Türkiye Cumhuriyeti'ni kapsayan müstakil bir eserin, siyasi ve kültürel geçmişin bütünlük içinde değerlendirilmesine katkı sağlayacağı görüşündeyiz.

Doğu-batı istikametinde Japon denizinden Baltık denizine; kuzey-güney hattında Kazan-Güney Sibirya hattından Hindistan'a uzanan sahada; Ortadoğu, Kuzey Afrika, Akdeniz havzası, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu kıyılarına kadar uzanan devasa coğrafyada, kayıtlı tarihin her döneminde siyasi varlık gösteren Türkler, Avrasya'nın kaderinde daima belirleyici oldular. Bu itibarla Türkler dışarıda bırakılarak dünya tarihi yazılamayacağını ifade etmek, hiç de abartılı bir hüküm değildir.

Türkler, tarih boyunca Avrasya'nın kaderini belirleyen en güçlü aktörlerden biri oldu. Ötüken'den Viyana'ya uzanan miras, dünya tarihinin vazgeçilmez bir parçasıdır.

Ötüken, Altay, Sayan, Tanrı ve Ural dağlarının gölgesinde doğan; Orhun, Yenisey, Selenga, İrtiş, Talas, Çu, Sirderya (Seyhun), Amuderya (Ceyhun), Volga ve Ural nehirleri boyunda büyüyen ve daha sonra 'Eski Dünya'nın neredeyse tamamına dağılan Türk kavimleri, X. asırdan itibaren dünya tarihinin önemli aktörler arasında yer aldılar. Zamanla "Melik-i Turan", "Emir-i Türkistân", "Şâh-ı İran", "Şâh-ı Hindistan" ve "Pâdişâh-ı Alem, Sultânu'l-berreyn ve Hakānü'l-bahreyn" unvanlarıyla Eski Dünya'nın önemli bir bölümüne hükmettiler.

Türklerin ata yurdu olan Türkistan, bugün oldukça geniş bir sahaya tekabül eder: Moğolistan ve Sibirya'nın güneyi, bugünkü Kazakistan ve Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan topraklarının büyük bir bölümünü, Afganistan'ın kuzeyini hem Merv'e hem de Herat'a bağlı olan İran Horasan'ını, Tibet, Doğu Türkistan ve Kansu'yu kapsayan bölgenin adıdır. Uzun yıllar, bozkırın göçebeleri sıfatıyla dar bir çerçevede ve hayatta kalmaya çalışan konar-göçerlerin serüveni olarak ele alınan Türk Tarihi, salt göçebelik kavramına sığmayacak kadar zengin ve geniştir. Türkler, bozkırda başıboş gezen avcı-toplayıcı, yağmacı ve savaşçı bir kalabalık değillerdi; yurt, il, töre, kut, alp gibi kavramlar etrafında ve mitoloji, destanlar, inanç, maddi kültür, dil ve sanat gibi pek çok alanda önemli değerler üretmişlerdir. Atı evcilleştirme ve teşkilatçı karakterleri sayesinde, atlı kavimler çağında Bozkır Medeniyeti'nin başlıca temsilcileri oldular. Anav, Afanasyevo ve Andronovo kültürleri, keza Pazırık ve Esik kurganları Proto-Türklerin/Türklerin geçmişi, gündelik hayatı ve maddi kültürü hakkında önemli veriler sunar. Orhun Abideleri, diğer önemli yazıtlar, balballar, tamgalar, halılar, kıyafetler ve sair gündelik yaşam ögeleri şaşırtıcı şekilde göz alıcıdır.

Erken devirlerin atlı çobanları, sonraki devirlerde Eski Dünya'nın önemli bölgeleri olan Hazar Denizi'nden Çin Seddi'ne, Hindistan, Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Avrupa'ya kadar devasa bir coğrafyaya hükmettiler. Pasifikten Akdeniz'e, Mağripten Viyana'ya dek "tarih yapan" önemli milletler arasında yer aldılar. Hunlar, Kumanlar, Avarlar, Tabgaçlar, Hazarlar ve diğerleri, bugün Türklerin nüfus bakımından az bulunduğu coğrafyaların da kaderini belirlediler, keza bu bölgelerin siyasi ve kültürel atmosferini şekillendirdiler. İstanbul, Semerkant, Buhara, Yesi, Otrar, Savran, Şam, Kahire, Delhi, Kâbil, Kazan, Tebriz, İsfahan, Bağdat, Kudüs, Cezayir, Belgrad, Budin, Peşte, Eflak-Boğdan, Üsküp, Filibe, Yanya, Mora ve Tuna boyundaki daha pek çok önemli merkezde idari, sosyal ve kültürel yapılar kurdular. XVI. asrı, Safeviler, Bâbürlüler ve Osmanlılar gerek siyasi-askeri ve gerekse sosyal ve kültürel anlamda "Türk Asrı" yaptılar. İran, Hindistan,

Balkanlar ve Kafkaslar, asırlar boyunca Türkler tarafından idare edildiler. Atalarımız, bugün dahi çatışmalara sahne olan bölgeleri asırlarca barış içinde yaşattılar; farklılıkları birlikte yaşatma konusunda insanlığa önemli bir tecrübe ve miras bıraktılar. Yeri gelmişken altını çizelim, İbn Haldun'un tavırlar nazariyesi ve konar göçerlerin yaşadığı İç Asya'da kabile temelli birkaç kuşak sürecek siyasi yapıların kaçınılmaz olduğu yönündeki görüşün, en azından Türkler için geçerli olmadığını, atalarımız açık bir biçimde göstermişlerdir.

Türkler, yerleşik hayata geçtikten sonra bilim, kültür ve sanat alanında kalıcı eserler üreterek insanlık tarihine yön verdiler.

1990'ların hemen başında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve Doğu Bloku'nun parçalanmasında sonra bağımsızlığını kazanan Türk devletlerine ve farklı coğrafyalarda yaşayan ve nüfusları üç yüz milyona yaklaşan Türk'e, sahip oldukları tarihi tecrübe, genç nüfus kompozisyonu ve üzerinde oturdukları jeopolitik, büyük imkanlar sunmaktadır. Bilgi çağında, Türk Dünyası ve medeniyetini kayıt altına alan çalışmalar olarak ansiklopediler, atlaslar, lügatler ve umumi müracaat eserlerinin hazırlanması konusunda epeyce geciktiğimizi, bu alandaki eksikliklerin Oryantalistler ve yabancı Türkologlar tarafından doldurulduğunu, fakat bu doğrultuda yapılan faaliyetlerin sağladığı katkılar yanında bazı istismarlara da kapı araladığı malumdur. Memlükler ve Karahanlılar örneklerinde gayet bariz gördüğümüz üzere bu devletlerden ilkinin adı *Devletü't-Türkiyye* (Türk Devleti), ikincisinin adı ise *Türk Hakanlığı*'dır. Öte yandan Hindistan'da kurulan bir diğer Türk devleti olan Bâbürlüleri, önce Moğol yapan sonra bunu delillendiremediği için Mughal namıyla ara formlar üreten ve bilimsel hiçbir altyapısı olmayan isimlendirmeler uzun yıllardır dolaşımdadır. Fakat aslı yerine, maksatlı ya da maksatsız ikame edileni kullanmaya devam etmek zorunda değiliz. Bu çalışmada söz konusu Oryantalist şablonlar ve özellikle bazı Türkologlarda gördüğümüz gerçekle bağdaşmayan faklı isimlendirmelerden olabildiğince uzak durulmuştur. Ayrıca bugün dünya siyasi haritasının sınırları ekseninde meseleye yaklaştığımızda, diğer bir ifadeyle sadece bağımsız devlet statüsündeki Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni esas aldığımızda, dar bir Türk dünyası resmi ve haritası karşımıza çıkmaktadır. Halbuki Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar, Kumuklar, Nogaylar, Karapapaklar, Karakalpaklar, Ahıskalılar, Gagavuzlar, Kumanlar, Hakaslar, Yakutlar, Uygurlar, Tuvalılar, Kaşkaylar, Karaylar, Kaçarlar ve Türkmen namıyla farklı ülkelerde ve değişik statülerde yaşayan milyonlarca Türk bulunmaktadır.

Eski Dünya'nın sacayakları olan Asya, Avrupa ve Afrika arasında uzun soluklu güçlü devletler kuran Türkler, özellikle XIV. yüzyıldan itibaren kültürel

Türk dünyası, geniş coğrafyalara yayılan tarihi mirasıyla farklı kültürleri bir arada yaşatma konusunda benzersiz bir tecrübe sunuyor. Bu mirası keşfetmek, geçmişi anlamak demektir.

etkileşimin en önemli aktörlerinden biri oldular. Farklı dini, etnik ve kültürel kimlikleri "pax" olarak anılan umumi ve uzun erimli barış atmosferinde yaşatma başarısı gösterdiler. Kadim ticaret yolları olan İpek ve Baharat yolları üzerinden sadece emtia değil kültür ve medeniyet ögelerinin asırlar boyunca taşınmasına aracılık ettiler. Çin, Tibet, Moğol, Hint, İran, Kafkasya toplulukları, Yunan, Slav, Germen, Fin-Ugor ve Sibirya halklarıyla çok yakın ilişkileri ve kültürel alışverişleri oldu. Türk dilleri, lehçeleri, inanç motifleri, sanat ve edebiyat anlayışları bu geniş yelpazede şekillendi ve zenginleşti. Uzak Doğu ve Batı Çin'den Doğu Avrupa ve Anadolu'ya kadar, kuzey-güney hattında ise İdil-Yayık (Volga-Ural) ve Güneybatı Sibirya'dan Doğu Türkistan, Kuzey Afganistan, Kuzey İran ve Kafkasya'ya kadar yayılmış olan Türkçe ve onun etrafında oluşan kültür bu zengin medeniyet sentezinden beslenmiş, çok uzak coğrafyalardaki toplumları ve dilleri etkilemiştir. Ergenekon Destanı, Manas Destanı, Bozkurt Destanı, Oğuz Kağan Destanı, Türeyiş Destanı, Köroğlu Destanı, Dede Korkut Hikayeleri, *Divân-ı Hikmet*, *Kutadgu Bilig*, *Muhâkemetü'l-Lügateyn*, *Divân-ı Lügati't-Türk, Atabetü'l-Hakāyık, Yunus Emre Divânı, Dânişmendnâme, Saltuknâme* ve daha pek çok şifahi, ilmi ve edebi eser söz konusu arka planın tezahürlerinden sadece bazılarıdır. Fârâbi, İbn Sinâ, Biruni, Hârezmi, Mevlâna Celaleddin, Ali Kuşçu, Bursalı Kadızâde Rûmi, Pîrî Reis, Takıyyüddin Râsıd, Kâtip Çelebi ve yazmaya devam etsek sayfalarca yekûn tutacak ilim ve fikir adamları yine bu birikimin temsilcileridir. Müteakip asırlarda Türk Hakanlığı (Karahanlı), Gazneli, Selçuklu, Babürlü, Safevi, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devirlerinde edebiyat, sanat ve kültür alanında Türkler daima önemli eserler ürettiler. At sırtında büyük fetihler mümkündür, fakat güçlü bir idare, işlevsel bir bürokrasi, bilim ve kültür kurumlarının kurulması mümkün değildir, diğer bir ifadeyle medeniyet at sırtında kurulmuyor. Türkler yerleşik hayata geçtikten sonra kurdukları, medreseler, rasathaneler, darüşşifalar, devasa kütüphaneler, bunların işlerliği için tesis ettikleri sayısız vakıflarla insanlık tarihine önemli katkılarda bulundular. Çok farklı etnik ve dini kökenden insanı adalet, ortak gelecek ve refah ekseninde birleştirerek "devşirme" ve "millet nizamı" adları altında insan kaynaklarının en etkin ve verimli yönetimi konusunda son derece başarılı örnekler verdiler. Turan, İran, Hindistan, Anadolu, Kafkaslar ve Balkanlarda bugün dünya kültür mirası olarak anılan insanlığın bedii sanatlar alanındaki repertuvarına başta Tâc Mahal, Çifte Minareli Medrese, Divriği Ulu Cami ve Dâruşşifâsı, Çehel Sütun Sarayı, Hansaray, Süleymaniye ve Selimiye olmak üzere sayısız abidevi yapı armağan ettiler.

Şarkiyat ve Sinoloji arasında uzun süre sıkışan fakat zamanla kendisine alan açan Türkoloji çalışmalarına önem vermek ve kendi tarihimizi akademik ilkelerden taviz vermeden kapsamlı bir biçimde bizzat yazmak zorundayız. Bunu yaparken geçerli/yaygın yabancı dillere tercüme edilmeyen ve açık kaynaklar üzerinden erişim imkânı bulunmayan bilginin günümüzde hedef kitleye ulaştırılamadığı ve nihayet beklenen faydayı sağlamadığını da göz ardı etmemek gerekir. Yayına hazırladığımız bu eser, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı forsunda bulunan on altı Türk devletinin etrafında, işaret ettiğimiz endişe ve hedefler doğrultusunda kaleme alınmış bir dizi bölümden oluşmaktadır. İngilizce olarak da yayınlanacak bu çalışmanın nihai hedefi, Türk Tarihini dünya tarihi içerisinde doğru konumlandırmak ve medeni milletler safında hak ettiği yere taşımaktır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Editör

Büyük Hun Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

BÜYÜK HUN DEVLETİ

(MÖ.209-MS.48)

Hayrettin İhsan ERKOÇ*

Giriş

Büyük Hun Devleti, genel kabule göre tarihteki ilk büyük Türk devleti ve Avrasya bozkırlarında kurulan ilk imparatorluktur. Sağlam bir idari yapısı olması nedeniyle sonraki Türk devletlerine model olmuştur. Söz konusu devleti kuran topluluğa günümüzde *Asya Hunları* veya *Büyük Hunlar* denilmektedir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Hunlar, birkaç boydan oluşan bir boy birliğiydiler. Hükümdarlar, her zaman Luandi 攣鞮 boyundan çıkmışlardır, en soylu diğer üç boy ise Huyan 呼衍, Lan 蘭 ve onlardan sonra gelen Xubu'dur 須卜.[1] Çin kaynaklarına göre Hun hükümdarlarına *Chanyu* 單于 (okunuşu *Çanyü*),[2] eşlerine ise *Yanzhi* 閼

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr; ihsan_erkoc@yahoo.com

1 *Hanshu* 94A.3751; *Shiji* 110.2890-2891 (*Shiji*'de 史記 Luandi boyuna ve hükümdarların bu boydan çıktıklarına değinilmemektedir). Daha geç dönem Güney Hunlarından söz eden *Hou Hanshu*'da 後漢書 hükümdarların çıktıkları boyun adı *Xulianti* 連題 biçiminde yazılmış, ayrıca diğer soylu boyların sırası Huyan, Xubu, Qiulin 丘林 ve Lan olarak dört boy şeklinde verilmiştir (*Hou Hanshu* 89.2944-2945). Ne yazık ki henüz bu boy adlarının asıl biçimleri çözülebilmiş değildir.

2 Ünvanın etimolojisi ve orijinal biçimiyle ilgili çeşitli tartışmalar vardır. Bunlar arasında, onu Eski Türkçe *yabġu* ünvanına, *tarḳan* ünvanına veya Orta Moğolca *daruġa* ünvanına

氏 (okunuşu *Yencı*)[3] denilmektedir; *Chanyu* enginlik belirtmekte olup hükümdarların gök gibi engin olduklarına işaret ederdi. Hükümdar ünvanı tam olarak, *Chengli Gutu Chanyu* 撐犁孤塗單于 şeklindedir. *Hanshu*'ya 漢書 göre *Chengli Gutu* 撐犁孤塗 ifadesi, Çin imparatorlarının kullandıkları bir ünvan olan *Tianzi*'nin 天子 (*Göğün Oğlu*) karşılığıdır.[4] Ancak günümüzde, *Chengli Gutu* ifadesinin aslının daha ziyade Eski Türkçe *Teŋri Ḳut* olduğu düşünülmektedir.[5]

Hunlar: Kaynaklar ve Araştırmalar

Bugüne kadar Hunlardan kalan herhangi bir yazılı kaynak bulunamadığından onlar hakkındaki bilgiler, güney komşuları olan Çinlilerin tuttuğu kayıtlar ve arkeolojik buluntulardan edinilmektedir. Hunlar hakkında ilk kapsamlı bilgileri veren kaynak, Sima Qian 司馬遷 (MÖ.145-86) tarafından yazılan ve MÖ.91'de

bağlayanlar bulunmaktadır (Christopher P. Atwood, "The Qai, the Khongai, and the Names of the Xiōngnú", *International Journal of Eurasian Studies*, S.2 (2015), s.39, 60; Mehmet Ölmez, "Hunlar ve Dilleri Hakkında Notlar", *Disiplinlerarası Hun Çalışmaları*, ed. Csilla Balogh ve Hakan Aydemir, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2023, s.71-72; Talat Tekin, *Hunların Dili*, haz. Mehmet Ölmez, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2023, s.18. Söz konusu ünvanın yazımında kullanılan 單 karakteri günümüz Çincesinde *dan*, *shan* ve *chan* olarak okunabilmektedir, o yüzden bazı araştırmacılar bu ünvanı *Shanyu* (*Şanyü*) olarak okumuşlardır (*Records of the Grand Historian of China: Han Dynasty*, çev. Burton Watson, C.II, Columbia University Press.New York 1968, s.134; Hyun Jin Kim, *The Huns*, Routledge, Abingdon/New York 2016, s.11; Hyun Jin Kim, *Hunlar*, çev. Hakan Herdem, Gumbel Yayınevi, Ankara 2020, s.15). Ancak ünvanın doğru okunuşu *Chanyu*'dür (*Çanyü*). Daha eski Türk literatüründe ise bu ünvanın Joseph de Guignes tarafından 18. yüzyılda *Tanjou* (bazen *Chen-ju*) biçiminde okunmasına ve onu Türkçeye çeviren Hüseyin Cahit (Yalçın)'ın *Tanju* şeklinde aktarmasına (Joseph de Guignes, *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux, &c. avant et depuis Jésus-Christ jusqu'à présent: précédée d'une introduction contenant des tables chronol. & historiques des princes qui ont regné dans l'Asie*, Desaint & Saillant, Paris 1756, C. I/I, s.215-219, C.I/II, s.1-144; Joseph de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, C.I, çev. H. Cahit, haz. E. Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.113-233) dayanılarak bazen *Tanju* veya *Tanhu* şeklinde yazıldığı görülmektedir (İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, s.60).

3 Ünvanın aslının Eski Türkçe *ebçi* ("eş, zevce, hanım") olduğu düşünülmüştür (Tekin, *age.*, s.22). Konuyla ilgili ayrıca bk. Gülnar Kara, *Tarih Kayıtları ve Han Hanedanı Tarihi Biyografilerine Göre Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2021, s.57.

4 *Hanshu* 94A.3749, 3751.

5 Konuralp Ercilasun, *Türk Tarihinde Asya Hunları: Birinci Hâkimiyet Dönemi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s.223-230; Tekin, *age.*, s.12-13, 15-16.

tamamlanan *Shiji*'dir 史記 (*Tarihçinin Kayıtları*). Bu eser Çin'in en eski dönemlerinden kendi dönemine kadar olan olayları anlatır. Eser, olayları yalnızca yıllara göre sıralamaz, geniş içerikler ve ayrıntılar da verir. Eserin 110. bölümü (*Juan* 卷, "Tomar") *Xiongnu Liezhuan* 匈奴列傳 (*Hun Bölümü* veya *Hun Monografisi*) başlığını taşımaktadır. Burada Hunların kökenleri, kültürleri, teşkilat yapıları ve ağırlığı Hun-Çin ilişkileri olmak üzere MÖ.102'ye kadar olan siyasî tarihleri anlatılmaktadır.[6] Ayrıca eserin *Saltanat Yıllıkları* (*Benji* 本紀) bölümü ile *Monografiler ve Biyografiler* (*Liezhuan* 列傳) kısımlarında Hunlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu kısımlar, bazı Çinli devlet adamları ve askerlerin biyografileri ile Çin'in komşusu olan diğer topluluklarla ilgili monografilerden oluşmaktadır. *Shiji*'deki *Hun Bölümü* ve biyografilerdeki kayıtların bir bölümü Pulat Otkan ile Gülnar Kara tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Kaynağın çoğunluğunun Burton Watson ile William H. Nienhauser, Jr. editörlüğündeki bir ekip tarafından yapılan iki farklı İngilizce çevirisi bulunmaktadır. Türk tarihi çalışan araştırmacıların yararlandıkları bu iki çeviri yanında, bu eserin başka İngilizce çevirileri de mevcuttur. Ayrıca *Shiji*'deki *Hun Bölümü* J. J. de Groot tarafından Almancaya çevrilmiştir ki bu çalışmanın Türkçe çevirisi G. Ahmetcan Asena tarafından yapılmıştır. Édouard Chavannes ise *Shiji*'nin tamamının Fransızca çevirisini hazırlamıştır.[7]

Hunlarla ilgili bir diğer kapsamlı kaynak ise, MÖ.202-MS.220 yılları arasında Çin'i yöneten Han 漢 Hanedanı'nın resmî hanedan tarihi olan *Hanshu*'dur 漢書 (*Han* [*Hanedanı*] *Kitabı*). Bu eser, *Shiji*'den belirli bir hanedanın tarihi olması yönüyle ayrılır ve sonraki hanedan yıllıklarına örnek olmuştur. Eserin ilk çekirdeği Ban Biao 班彪 (MS.3-54) tarafından yazılmış, oğulları Ban Gu 班固 (32-92) ve Ban Chao 班超 (32-102) tarafından genişletilmiş, Ban Gu'nun kızı Ban Zhao 班昭 (45-117) tarafından ise 111 yılında tamamlanmıştır. *Hanshu*'da 94A ve 94B bölümleri olmak üzere iki kısımdan oluşan *Hun Bölümü*'nde (*Xiongnu Liezhuan* 匈奴列傳)

---

6 *Shiji* 110.2879-2920.

7 Édouard Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-ma Ts'ien*, 7 Cilt, Adrien Maisonneuve, Paris 1967-1969; *Die Hunnen der vorchristlichenzeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. Erster Teil*, çev. J. J. de Groot, Walter de Gruyter & Co., Berlin ve Leipzig 1921; J. M. de Groot ve G. Ahmetcan Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2000; Kara, *age.*; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018; *Records of the Grand Historian of China: Qin Dynasty*, çev. Burton Watson, Columbia University Press, New York 1968; *Records of the Grand Historian of China: Han Dynasty*, I-II, çev. Burton Watson, Columbia University Press, New York 1968; *The Grand Scribe's Records*, C.IX, ed. William H. Nienhauser, Jr., Indiana University Press, Bloomington ve Indianapolis 1995-2006-2008-2010-2016-2018-2019-2022.

Hunların kökenleri, kültürleri ve MÖ.23'e kadarki siyasî tarihleri konusunda bilgiler bulunmaktadır.[8] Ayrıca *Saltanat Yıllıkları* ile *Monografiler ve Biyografiler*'de de Hunlar hakkında bilgiler mevcuttur. Anlatı genellikle *Shiji*'ye benzemektedir ama arada farklar da vardır. *Hanshu*'nun *Hun Bölümü* Ayşe Onat, Konuralp Ercilasun ve Sema Orsoy, *Batı Bölgeleri Bölümü* ve bazı Çinli devlet adamları ile askerlerin biyografilerinde Hunlarla ilgili bulunan kayıtlar Ayşe Onat, biyografilerin çoğunda Hunlarla ilgili kısımlar ise Gülnar Kara tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu eserdeki *Batı Bölgeleri Bölümü* ve bazı biyografilerdeki kayıtlar, Hulsewé tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Kaynağın *Hun Bölümü* ve *Batı Bölgeleri Bölümü*'nün Almanca çevirisi J. J. J. de Groot, bu çalışmanın Türkçe çevirisi ise G. Ahmetcan Asena tarafından yapılmıştır. Eserin Hunlarla ilgili kısımlarının İngilizce çevirisi ise bulunmamaktadır. Yine bu eserdeki *Batı Bölgeleri Bölümü*'nün Batı dillerine yapılan çevirileri, Chris M. Dorn'eich tarafından bir araya getirilmiştir.[9]

Büyük Hun Devleti'nin geç dönemleriyle ilgili en önemli kaynak, Fan Ye 范曄 (398-445) tarafından derlenen ve 445'te bitirilen *Hou Hanshu*'dur 後漢書 (*Sonraki Han [Hanedanı] Kitabı*). *Hanshu*'nun devamı olan bu eserin 89. bölümü olan *Güney Hun Bölümü*'nde Güney ve Kuzey Hunlarının siyasî tarihleri ile kültürleri konusunda bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca *Saltanat Yıllıkları* ile *Monografiler ve Biyografiler*'de Hunlarla ilgili bilgiler mevcuttur. Eser *Shiji* ile *Hanshu*'ya göre daha az bilgi içermektedir ve çevirisi yoktur.[10]

Hun tarihiyle ilgili bir diğer önemli kaynak ise, Sima Guang 司馬光 (1019-1086) tarafından derlenerek 1085 yılında tamamlanan *Zizhi Tongjian*'dir 資治通

---

8 *Hanshu* 94A.3743-3791, 94B.3795-3834.

9 *Die Hunnen der vorchristlichen zeit*; Chris M. Dorn'eich, *Ban Gu. Annalen der Älteren Han. Die Westländer im chinesischen Original und westlichen Übersetzungen*, Berlin 2003; Groot-Asena, *age.*; A. F. P. Hulsewé, *China in Central Asia: The Early Stage: 125 B.C.-A.D. 23: An Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of the History of the Former Han Dynasty*, E. J. Brill, Leiden 1979; Kara, *age.*; Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012; Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94A/B: Hsiung-nu (Hun) Monografisi (Açıklamalı Metin Neşri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

10 *Hou Hanshu* 89.2939-2971. Du You 杜佑 (735-812) tarafından 801'de yazılan tarihî bir ansiklopedi olan *Tongdian* 通典 (*Kapsamlı Kurumlar*) ve Ma Duanlin 馬端臨 (1245-1322) tarafından 1319'da derlenen *Wenxian Tongkao* 文獻通考 (*Edebiyatın Kapsamlı Sınavı*) gibi kaynaklarda *Hun Bölümleri* bulunmaktadır, ancak bunlar *Shiji* ile *Hanshu*'nun *Hun Bölümleri*'nin neredeyse birebir kopyasıdır ve pek fazla orijinal bilgi içermemektedir (*Tongdian* 194.5302-5332, 195.5333-5364; *Wenxian Tongkao* 340.8-30, 341.1-40).

鑑 (*Yönetime Yardımcı Olması İçin Kapsamlı Ayna*). Bu kaynak resmî bir hanedan yıllığı olmayıp, yarı-resmî ansiklopedik bir eserdir. Çin tarihinin önemli bir kısmını kronolojik olarak ele almıştır ve en kapsamlı eserlerden birisidir. Günümüze ulaşmayan pek çok esere ve belgeye dayandığı için en önemli kaynaklardandır. Çin kaynakları arasında kronolojiyi en doğru şekilde veren eser de budur. *Zizhi Tongjian*'de Hunların siyasî tarihleri konusunda bilgiler bulunmaktadır ve bu kayıtlar Joseph Yap tarafından İngilizceye çevrilmiştir.[11]

Söz konusu kaynaklar kadar uzun ve ayrıntılı bilgiler içermemekle birlikte Hun tarihi ve kültürüyle ilgili bir başka kaynak, Huan Kuan 桓寬 (MÖ.1. yüzyıl) tarafından derlenen *Yantie Lun*'dur 鹽鐵論 (*Tuz ve Demir Üzerine Tartışmalar*). Dönemin Çin İmparatoru Wu'nun 武 Hunlara karşı düzenleyeceği seferlerin maliyetini karşılamak amacıyla Çin'deki tuz ve demir üretimine tekel getirmesi üzerine, onun ölümünden sonra MÖ.81'de saraydaki devlet adamları arasında yapılan tartışmaların kayıtları bu eserde bir araya getirilmiştir. Söz konusu kaynakta Hun-Çin mücadelelerine kısaca değinilmekle birlikte daha ziyade Hunların yaşam tarzı, kültürleri ve kişilik özellikleri gibi konular hakkında bilgilere yer verilmiştir. *Yantie Lun*'da Hunlarla ilgili kayıtların Türkçe çevirisi Kürşat Yıldırım'ın bir çalışmasının içinde bulunmaktadır.[12]

Bugüne kadar pek çok araştırmacı, Büyük Hun Devleti'nin tarihini ve kültürünü ele alan monografik tarzda müstakil çalışmalar kaleme almışlardır. Söz konusu araştırmacılar arasında Aleksandr Natanoviç Bernştam, Bahaeddin Ögel, Lev Nikolaeviç Gumilyov (Gumilëv), Nicola Di Cosmo, Saadettin Yağmur Gömeç, Tilla Deniz Baykuzu, Konuralp Ercilasun, Murat Öztürk, Ahmet Taşağıl ve Bryan K. Miller sayılabilir. Moğol araştırmacıların ortaklaşa hazırladıkları *Encyclopaedia Xiongnu* da Hunlar hakkında önemli bir başvuru eseridir.[13] Ayrıca Joseph de Gu-

---

11 Joseph P. Yap, *Wars with the Xiongnu: A Translation from Zizhi Tongjian*, AuthorHouse, Bloomington 2009.

12 Kürşat Yıldırım, "Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 220 (2016), 51-62.

13 Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012; A. N. Bernştam, *Oçerk istorii gunnov*, İzdatel'stvo Leningradskogo gosudarstvennogo ordena Lenina universiteta imeni A. A. Jdanova, Leningrad 1951; Nicola Di Cosmo, *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*, Cambridge University Press, Cambridge 2002; Nicola Di Cosmo, *Antik Çin ve Düşmanları: Doğu Asya Tarihinde Göçebe Gücün Yükselişi*, çev. Gaye Yavuzcan, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2022; *Encyclopaedia Xiongnu*, ed. Tsagaan Turbat, çev. Ts. Ochirkhuyag vd, Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences, Ulaanbaatar 2013; Ercilasun, *age.*; Saadettin Yağmur Gömeç,

ignes, Franz Altheim, Wolfram Eberhard, René Grousset, İbrahim Kafesoğlu, Yü Ying-shih, Peter B. Golden, Ahmet Taşağıl, Varis Abdurrahman Çakan, Tilla Deniz Baykuzu ve Hyun Jin Kim gibi araştırmacılar, Türk halkları ve Hunlar hakkındaki çalışmalarında Büyük Hun Devleti'ne yer vermişlerdir.[14]

Hunların Kökenleri ve Adları

Hunların ataları ve kökenleriyle ilgili hem Çin kaynaklarında hem arkeolojik buluntularda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Farklı dönemlerde yazılmış çeşitli

Türk-Hun Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara 2018; L. N. Gumilev, *İstoriya narodı hunnu*, C.I-II, İnstitut Dİ-DİK, 1998; Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Hunlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002; Bryan Kristopher Miller, *Power Politics in the Xiongnu Empire*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Pennsylvania East Asian Languages and Civilizations, 2009; Bryan K. Miller, *Xiongnu: The World's First Nomadic Empire*, Oxford University Press, New York 2024; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C.II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981; Murat Öztürk, *Asya Hunlarında İktisadi Hayat*, (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2013; Murat Öztürk, *Asya Hunlarında Tarım ve Yerleşik Hayat*, Hiperyayın, İstanbul 2019; Ahmet Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.

14 Franz Altheim, *Geschichte der Hunnen. Erster Band. Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa*, Walter de Gruyter & Co, Berlin 1969; Tilla Deniz Baykuzu, "Asya Hunları", *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. M. Bilal Çelik, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s.21-41; Tilla Deniz Baykuzu, "Asya Hunları, Akhunlar, Tabgaçlar", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Tarihi*, haz. A. Kanlıdere ve İ. Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s.39-59; Varis Abdurrahman Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş: C.I-İslâm'a Kadar*, A Kitap, Ankara 2015, s.117-181; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları: Bir Kaynak Kitabı*, çev. N. Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.76-77; Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, s.57-68; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. O. Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.71-81; René Grousset, *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, çev. N. Walford, Rutgers University Press, New Brunswick 1970, s.19-29, 32-48, 53-60; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s.38-47, 51-57, 59-65, 69-76; de Guignes, *Histoire générale…*, C.I/I, s.215-224, C.I/II, s.1-271; de Guignes, *Hunların, Türklerin…*, C.I, s.113-350; Kafesoğlu, *age.*, s.57-70; Hyun, *The Huns*, s.10-30; Hyun, *Hunlar*, s.13-38; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s.51-96; a. mlf, *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s.25-73; Yü Ying-shih, "Hsiung-nu (Şyunğ-nu)", çev. S. Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.167-207; Yü Ying-shih, "The Hsiung-nu", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, 2008, s.118-149.

Çin kaynaklarında, Çin'in kuzeyinde ve kuzeybatısında yaşayan çok sayıda topluluktan Hunların ataları olarak söz edilmektedir. Gerek bu kaynaklara gerek de modern araştırmacılara göre, Hunların ataları Çin'deki Zhou 周 Hanedanı döneminde (MÖ.1045-256) Hun Yi 混夷/KunYi 昆夷, Xunyu 獯鬻 ve Xianyun 玁狁 olarak adlandırılan topluluklardır. Anlaşıldığı kadarıyla bu adlar ayrı ayrı halk adları olmayıp *Hun* adının Çin kaynaklarındaki daha eski biçimleridir.[15] Arkeolojik ve genetik olarak ise, Hunların Moğolistan'daki Geç Tunç Çağı Ulaanzuuh (Улаанзуух) Kültürü (yaklaşık MÖ.1450-1000) ve onun ardılı Geç Tunç-Demir Çağı Yassı Taşlı Mezar (Slab-Grave, Dörvölcinbulş Дөрвөлжинбулш) Kültürü'nün (yaklaşık MÖ.1300-300) devamı oldukları tespit edilmiştir.[16]

Her ne kadar Hunlar gerçekte Çin'in kuzeyinde bugünkü Moğolistan'da ortaya çıkmışlarsa da Çinlilere göre soyları, Çin'deki Xia 夏 Hanedanı'na (MÖ.2100-1600) bağlanır. Çin kaynaklarında Hunların ilk atası olan Chunwei'in 淳維 Xia'ya mensup olduğu ve Shang 商 Hanedanı döneminin (MÖ.1600-1045) başında kuzeye gittiği kayıtlıdır. Bir başka açıklamaya göre ise Hunlar, son Xia Kralı Jie'nin 桀 kuzeye kaçıp konargöçerliğe başlayan oğlu Xunyu'nün 獯粥 soyundan gelmişlerdir. Hunların Çin'i ilk yöneten aileden geldiklerine ilişkin bu bilgiler elbette

---

15 *Hanshu* 70.3017, 94A.3743-3747; *Shiji* 110.2879-2885; Hayrettin İhsan Erkoç, "Altay Halkları ve Erken Çin Etkileşimi", *Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı: Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni*, haz. S. Çirkin, C.II (Arkeoloji ve Tarih), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s.167-172. *Hun Yi* 混夷 ve *Kun Yi* 昆夷 adlarındaki *Yi* 夷 karakteri, esasında fonetik açıdan bu adların bir parçası olmayıp Çincede "yabancı" anlamıyla kullanılan terimlerden birisidir. Bu durumda, söz konusu adlardaki *Hun* 混 ve *Kun* 昆 karakterleri, *Hun* adının bilinen kayıtlı en eski biçimleri olmaktadır.

16 Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s.7-8, 31-32, 35, 37, 39, 41-42, 51, 192-193; Choongwon Jeong vd., "A Dynamic 6,000-Year Genetic History of Eurasia's Eastern Steppe", *Cell*, S.183 (2020), s.890-904; Christine Lee ve Zhang Linhu, "Xiongnu Population History in Relation to China, Manchuria, and the Western Regions", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, ed. Ursula Brosseder ve Brian K. Miller, Rheinische-Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011, s.193-200; Juhyeon Lee vd., "Genetic Population Structure of the Xiongnu Empire at Imperial and Local Scales", *Science Advances*, IX/15 (2023), s.1-14; Alexander Savelyev ve Choongwon Jeong, "Early Nomads of the Eastern Steppe and their Tentative Connections in the West", *Evolutionary Human Sciences*, 2 (2020), e20, s.1-17. Hunların kökenlerini Ordos bölgesindeki tunç eserleri yaratan arkeolojik kültüre bağlayan bir görüş de vardır (Atwood, agm., s.41).

doğru olmayıp, Hun döneminde yaşamış olan Çinli tarihçilerin Hun-Çin ilişkileri bağlamında gösterdikleri diplomatik bir jestten ibarettir.[17]

Hunlar Çin kaynaklarında daha ziyade *Xiongnu* 匈奴 (okunuşu *Şyoŋnu*)[18] olarak geçerler; bu ad, kaynaklarda ilk kez MÖ.318'de Çin'de birbirleriyle savaşan devletlerin kendi aralarında yaptıkları bir antlaşma vesilesiyle karşımıza çıkmaktadır. Çinliler ayrıca komşuları olan yabancı halklar için pek çok farklı ad kullanmışlardır ki bunlardan birisi olan *Hu* 胡, bazı zamanlarda Çinliler tarafından Hunlar için de kullanılmıştır. MÖ.2.-MS.1. yüzyıllarda Yunanca yazılmış bazı Roma kaynaklarında geçen *Phrounoi*'nin Φροῦνοι ("Frunlar") Çin kaynaklarındaki *Xiongnu* ile ilgili olduğu düşünülmüştür. Soğdça belgelerde ise *Hun* adına *xwn* (*Ḫûn*) olarak rastlanmaktadır.[19] *Hun* adının orijinal biçimi, etimolojisi ve kökeni tartışmalı olup araştırmacılar arasında ortak bir görüş bulunmamaktadır. Mevcut görüşler arasında onu Eski Türkçede "kavim, halk" anlamına gelen *Kün* veya "güç, kuvvet" anlamına gelen *Ḳun* kelimelerine bağlayanlar vardır. Bazı araştırmacılar ise

---

17 *Hanshu* 94A.3743; *Shiji* 110.2879-2880; Erkoç, "Altay Halkları…", s.161.

18 Çince, alfabe temelli değil resim yazısı temelli bir yazı sistemine sahip olduğu için Çince kelimelerin Latin harfleriyle yazılmasında farklı sistemler kullanılmaktadır. *Xiongnu*, bu adın Çinlilerin kendi geliştirdikleri ve şu anda evrensel kabul gören Pinyin 拼音 Sistemi'ndeki yazım biçimidir. Önceden daha yaygın olan Anglo-Sakson kökenli Wade-Giles Sistemi'nde ise bu ad *Hsiung-nu* olarak yazılmaktadır. Çince tarihî dönemlerde günümüzden çok farklı telaffuz edilmekteydi ve *Xiongnu*, bu karakterlerin günümüz Mandarin Çincesi okunuşudur. Sinologlar Çincenin tarihî dönemlerini Eski Çince (MS.4. yüzyıla kadar) ve Orta Çince (MS.4.-13. yüzyıllar) olarak ayırmaktadırlar. Ne yazık ki 匈奴 karakterlerinin Hun dönemindeki Eski Çincede nasıl okunduğu tam olarak tespit edilememiştir, ancak pek çok Sinolog, çok daha fazla veri olan sonraki Orta Çince dönemi telaffuzlarının yeniden canlandırılması üzerine çalışmalar yürütmüştür. Bunlardan biri olan Edwin G. Pulleyblank'e göre, 匈奴 karakterleri Erken Orta Çincede *xuawŋ-nɔ* biçiminde okunmaktaydı (Edwin G. Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver 1991, s.346, 227). William Baxter ise bu karakterlerin Orta Çince okunuşunu *xjowŋ-nu* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Paul W. Kroll, *A Student's Dictionary of Classical and Medieval Chinese*, Brill, Leiden/Boston 2017, s.511, 328). Burada kullanılan özel fonetik harfler olan *j*, *ŋ* ve *x* sırasıyla *y*, *nazal n* ve *ḫ* (*hırıltılı h*) biçiminde okunmaktadır. *Hun* adı Çincede genellikle *Xiongnu* olarak iki heceli bir şekilde yazıldığı için, Hunlara günümüzde Rusça literatürde *Hunnu* Хунну ve Moğolca literatürde *Hünnü* Хүннү denilmektedir.

19 Atwood, agm., s.38-39; Di Cosmo, *Ancient China and Its Enemies*, s.163; Di Cosmo, *Antik Çin ve Düşmanları*, s.211-212; Golden, *An Introduction…*, s.57-58; Golden, *Türk Halkları*, s.72; Hyun, *The Huns*, s.4-5; Hyun, *Hunlar*, s.6-7; Kafesoğlu, *age.*, s.58-59; Başak Kuzakçı, "Etno-Dil Bilimsel Yaklaşım: Soğd Belgelerinde Hun Adı ve Köklerine Dair Argümanlar", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları ve Günümüzdeki Durumu*, ed. O. Doğan ve H. Demirci, Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s.212-228.

Hun adı için İranî etimolojiler önermişlerdir. Ayrıca bu adı Moğolistan'daki Ongi Irmağı'nın (Ongi gol Онги гол) adına bağlayıp aslının *Ḫoŋai* olduğunu savunan bir görüş de vardır. Söz konusu görüşler arasında en çok kabul göreni *Kün* olup, bu satırların yazarı da aynı görüştedir.[20]

Hunların etnik aidiyetleri ve dilleri de bugüne kadar çok tartışılmıştır. Literatürde Hunlar genellikle Türk kabul edilirler, ancak onların Moğol, İranî, Yeniseyli veya çok etnik yapılı olduklarına ilişkin diğer görüşler de vardır.[21] Konuyla ilgili bu kadar çok farklı görüşlerin ortaya atılmasının nedeni, bugüne kadar Hunlardan kalma herhangi bir yazılı belgenin henüz bulunamamış olmasıdır. Hunların konuştukları dile ilişkin elimizde mevcut olan veriler yalnızca Çin kaynaklarında Hunlara ait adlar, ünvanlar ve günlük hayatlarında kullandıkları bazı kelimelerden oluşmaktadır. Hun diline ait kayıtlı söz varlığının bir kısmı Türkçedir, ancak henüz Çince metinlerdeki Hunca kelimelerin tamamının asıl biçimleri çözülebilmiş değildir ve bu konu daha fazla çalışma yapılmasını gerektirmektedir.[22] Ne var ki Hunların Türkçe konuştuklarına ilişkin yine Çin kaynaklarında bazı dolaylı verilere rastlanılabilmektedir. Örneğin, bu kaynaklara göre MS.4.-6. yüzyıllarda Moğolistan ile Kuzey Çin'de yaşayan ve Çinlilerin *Yüksek Arabalar* (*Gaoche* 高車) dedikleri Türk boyları, Kuzey Hun boylarından Yuebanlarla 悅般 aynı dili konuşmaktadır. Yüksek Arabalar, Türkçe konuştuklarından emin olduğumuz sonraki Uygurlar ve Dokuz Oğuzların atalarıdır. Dolayısıyla bu kayıt, bize Hunların Türkçe konuştuklarını göstermektedir.[23] Ayrıca, *Jinshu*'da 晉書 geç dönem Hunların Jie 羯 boyunun konuştuğu dile ait kaydedilmiş bir cümle vardır ki bu cümle, her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından kabul edilmese de aralarında bu satırların

---

20 Atwood, agm., s.35-63; Christopher I. Beckwith, *The Scythian Empire: Central Eurasia and the Birth of the Classical Age from Persia to China*, Princeton University Press, Princeton/Oxford 2023, s.50, 179-182, 202-204, 333; Christopher I. Beckwith, *İskitler: Tarihleri, Kültürleri ve Dünyaya Etkileri*, çev. O. Saygılı, Kronik Kitap, İstanbul 2024, s.85, 229-231, 255-257, 395-396; Golden, *An Introduction*, s.58; Golden, *Türk Halkları*, s.73; Kafesoğlu, *age.*, s.59.

21 Beckwith, *The Scythian Empire*, s.180-183; Beckwith, *İskitler*, s.229-232; Di Cosmo, *Ancient China and Its Enemies*, s.163-166; Di Cosmo, *Antik Çin ve Düşmanları*, s.211-215; Golden, *An Introduction*, s.58-59; Golden, *Türk Halkları*, s.73-74; Kafesoğlu, *age.*, s.58-59.

22 Golden, *An Introduction*, s.58-59; Golden, *Türk Halkları*, s.73-74; Kafesoğlu, *age.*, s.59; Ölmez, *age.*, s.71; Tekin, *age.*, s.9-10.

23 *Beishi* 97.3220; *Weishu* 102.2268.

yazarının da dâhil olduğu çoğu araştırmacı tarafından Türkçe kabul edilmektedir.[24] Bunların yanı sıra, son zamanlarda yapılan genetik çalışmalar Hunların genetik açıdan Moğol, İranî ve Yeniseyli halklardan farklı olup en çok Türk topluluklarıyla bağlantılı olduklarını göstermektedir.[25] Bu durumda, her ne kadar *Türk* adı Gök Türklerden önce mevcut olmasa bile Hunların en azından çekirdek boylarının Türk oldukları ve Türkçe konuştukları kabul edilmelidir. Ancak unutulmamalıdır ki Hunlar, bozkırlarda yaşayan diğer halkları egemenlikleri altına aldıktan sonra çok etnik yapılı bir İmparatorluğa dönüşmüşlerdir. Nitekim genetik çalışmalar da bu dönemde Hunların Sibirya, Çin ve Türkistan'da yaşayan çeşitli halklarla karıştıklarını ortaya koymaktadır.[26]

Büyük Hun Devleti'nin Kuruluşu ve Yükselişi

Hunların tam olarak ne zaman devletleştikleri meselesi, yazılı kaynaklardaki eksiklikler nedeniyle henüz netlik kazanamamıştır. Ancak MÖ.3. yüzyıldan önceki Hunların en azından bir bölümünün İç Moğolistan, Ordos ve Kuzey Çin bölgelerinde bulunup Çin'e akınlar yaptıklarına ilişkin pek çok kayıt bulunmaktadır. Hun hükümdarlarının MÖ.3. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Chanyu* ünvanını kullanmaya başladıkları bilinmektedir ancak ilk Hun hükümdarlarının kimler oldukları konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[27]

Touman Chanyu 頭曼單于 (?-MÖ.209 Dolayları)

Tarihte adı bilinen ilk Hun hükümdarı Touman (Tuman?) Chanyu'dür.[28] Kendisinin hangi yıl Hun tahtına çıktığı bilinmemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Touman,

---

24 *Jinshu* 95.2486; Hyun, *The Huns*, s.5; Hyun, *Hunlar*, s.7; Ölmez, *age*., s.72; Tekin, *age.*, s.59-77.

25 Peter de Barros Damgaard vd., "137 Ancient Human Genomes from Across the Eurasian Steppes", *Nature*, S.557 (2018), s.369-374; Juhyeon Lee vd., "Medieval Genomes from Eastern Mongolia Share a Stable Genetic Profile Over a Millennium", *Human Population Genetics and Genomics*, IV/1 (2024), s.1-22.

26 Jeong vd., agm., s.890-904; Lee vd., agm., 1-14; Savelyev-Jeong, agm., s.1-17.

27 *Hanshu* 94A.3747-3748; *Shiji* 81.2449-2450, 110.2885-2886.

28 De Guignes, *Touman* 頭曼 adını Latin harflerine *Teou-man* biçiminde aktarmış, onu çeviren Hüseyin Cahit'in de bu adı *Teo-man* şeklinde aktarması nedeniyle Türk literatüründe bu ad *Teoman* olarak yerleşmiştir (de Guignes, *Histoire générale*, C.I/1, s.215, C.I/II, s.20-22; de Guignes, *Hunların, Türklerin*, C.I, s.130-132). Gömeç, *Touman*'ın Eski Türkçe aslının

pek başarılı bir hükümdar değildir zira onun dönemi, Çin'e karşı alınan önemli bir yenilgiye tanık olur. Hunların ataları döneminde Çin birbiriyle savaşan devletlere bölünmüş durumdaydı, ancak ülke MÖ.221'de Qin 秦 Hanedanı (MÖ.221-206) tarafından kılıç zoruyla birleştirildi. Ülkeyi birleştirdikten sonra Çin İmparatoru Qin Shihuang 秦始皇 ("Qin'in İlk İmparatoru"; hükümdarlığı MÖ.221-210), MÖ.215'te generali Meng Tian'i 蒙恬 Hunlara karşı sefere gönderir. General, Touman'a karşı zafer kazanır ve ertesi yıl Hunların güney merkezi olan Ordos bölgesini (Çin kaynaklarında *Henan* 河南 yani "[Sarı] Irmak'ın Güneyi") ele geçirir. Sarı Irmak'ın (Huanghe 黃河) güneyinde bulunan Ordos hem verimli otlaklara hem de su kaynaklarına sahip olması nedeniyle hayvancılığın yanı sıra tarıma da elverişli bir bölgedir. Burası ayrıca Çin'e yakınlığı nedeniyle Hunlar tarafından Çin'e düzenledikleri seferler ve akınlarda ileri harekât üssü olarak kullanılmıştır. Bu yüzden Ordos bölgesi tarih boyunca her zaman önemli olmuştur. Ordos'un kaybıyla birlikte Hunlar kuzeye çekilirler ve onların boşalttıkları bölgelerde Çin İmparatoru ünlü Çin Seddi'ni (Changcheng 長城, "Uzun Set")[29] yaptırır.[30]

Tümen ("On Bin") veya *Tuman* ("Duman") olduğunu belirtmiş ve birinci olasılığı daha yüksek görmüştür (Gömeç, *age.*, s.60). Christopher I. Beckwith ise bu adın asılının "Tanrısal Akıllı" anlamına gelen *Devămană* şeklinde İranî bir ad olduğunu iddia etmiştir (Beckwith, *The Scythian Empire*, s.187-189; Beckwith, *İskitler*, s.238-239). Bu satırların yazarına göre *Touman*, kesin olmamakla birlikte büyük olasılıkla *Tuman* ("Duman") şeklinde Eski Türkçe bir addır.

29 Bu seddin iki işlevi vardır. Bunlardan birincisi, Çin'in kuzey bölgelerini Hun akınlarından korumaktır. Diğer işlevi ise, sınırı kapatarak Qin Hanedanı'nın zorla fethettiği diğer Çinli devletlerin halklarının kuzeye kaçmalarını engellemektir. Set yapılana kadar binlerce Çinli, oldukça baskıcı bir yönetime sahip olan Qin Hanedanı'ndan kaçmak için kuzeyde özgürce yaşayabilecekleri Hun Devleti'ne sığınmışlardır. Han Hanedanı döneminde de kuzey sınırında yaşayan köleler ile kanun kaçakları hep özgür Hun ülkesine kaçmak istemişlerdir ve bir kısmı bunu başarmıştır (*Hanshu* 94B.3804-3805; Hayrettin İhsan Erkoç, *General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2015, s.180). Çin Seddi'yle ilgili az bilinen bir diğer husus ise, Qin Shihuang'ın yaptırdığı seddin bugünkü Çin Seddi'yle karıştırılmasıdır. Şu andaki set Ming 明 Hanedanı döneminde (1368-1644) Moğollara karşı yapılmış olup inşaatında taş kullanılmıştır. Qin dönemi seddi ise kerpiçten yapılmıştır ve günümüze çok az bir bölümü ulaşabilmiştir. Ayrıca Çin Seddi'nin aydan bile gözüktüğü bilgisi de doğru değildir ve 1754'te William Stukeley'in bir mektubu ile Henry Norman'ın 1895'teki bir kitabında yazdıkları üzere benzetme yoluyla söylenmiş abartılı bir ifadeden ibarettir.

30 *Hanshu* 49.2283, 64A.2800-2801, 2803, 94A.3748, 94B.3813, 3824, 96A.3872; *Shiji* 6.253, 280, 88.2565-2566, 110.2886, 112.2954-2955, 2961; *Zizhi Tongjian* 7.242-243.

Touman'ın, oğlu Modu 冒頓 (Baġatur?)[31] tarafından devrilip öldürülmesi, Çin kaynaklarında yarı-efsanevî bir üslupla anlatılmaktadır. Ögel'in tespit ettiği üzere bu anlatı, Çinlilerin tarih yazım üslubuna benzememektedir ve *Shiji*'nin yazarı Sima Qian, büyük olasılıkla bu hikâyeyi kendi yaşadığı dönemde sözlü bir şekilde Hunlardan duymuştur. Hikâyeye göre Modu, Touman'ın ilk eşinden oğludur ve veliahdıdır ancak Touman bir süre sonra ikinci eşinden[32] olan oğlunu veliaht yapmaya karar vererek Modu'yu batıdaki güçlü komşuları Yuezhilara 月氏 (okunuşu *Yüecı*)[33] rehin olarak gönderir. Bir süre sonra Touman, Yuezhilara beklenmedik bir saldırı düzenler; amacı bu vesileyle Yuezhiların Modu'yu öldürmeleridir, ancak Modu çok hızlı koşabilen bir at çalıp babasının yanına geri döner. Oğlunun gücü ve yiğitliğini takdir eden Touman, ona on bin asker yani bir tümen süvari verir. Modu ise ıslık çalan oku icat eder ve askerlerini çok katı bir disiplinle eğitmeye başlar; belirli hedefler seçerek onlara doğru okunu atar ve hedefe ok atmayanların idam edileceğini duyurur. Hedefler sırasıyla avdaki çeşitli hayvanlar, en sevdiği atı, en sevdiği eşi ve babasının atıdır; ilk üç hedefte ok atmaya çekinen as-

---

31 *Modu* 冒頓 adının aslının ne olduğu tartışmalıdır. De Guignes bu adı Latin harflerine *Me-te* ve *Me-té* biçiminde aktarmış, Hüseyin Cahit'in çevirisinde *Mete* olarak aktarması nedeniyle söz konusu ad Türk literatürüne *Mete* şeklinde yerleşmiştir (de Guignes, *Histoire générale*, C.I/I, s.215, C.I /II, s.22-24, 27-36; de Guignes, *Hunların, Türklerin*, C.I, s.131-134, 136-144). 冒頓 karakterlerinin Hun dönemindeki Eski Çincede tam olarak nasıl okunduğu tespit edilememiş olmakla birlikte bu karakterler Pulleyblank'e göre Erken Orta Çincede *mək-twən^{h}*, Baxter'a göre ise Orta Çincede *mawH-twonH* biçiminde okunmaktaydı (Kroll, *age.*, s.297, 97; Pulleyblank, *age.*, s.217, 84). Friedrich Hirth'e göre bu karakterlerin eski okunuşu, Eski Türkçe *Baġatur* (günümüz Türkçesi *Bahadır*) ünvanının iki heceli daha eski bir biçimi olan *Baġtur*'a işaret ediyor olabilir (Tekin, *age.*, s.78). Bu görüş sonradan araştırmacılar arasında kabul görmüştür (Hyun, *The Huns*, s.17; Hyun, *Hunlar*, s.23; Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, s.40). Kafesoğlu, *Modu*'nun Eski Türkçe aslının *Beğ-tun* "Bey soylu" olabileceğini önermiş, ayrıca bu adı *Yabġu* ünvanına bağlayan bir görüş aktarmıştır (Kafesoğlu, *age.*, s.60). Gömeç, *Modu*'nun Eski Türkçe aslının *Börü Tonga* veya *Börü Tokta* olduğunu iddia etmiştir (Gömeç, *age.*, s.60). Beckwith ise, bu adın aslının *Bagătvắnă* "Tanrı Tarafından Kudretlendirilmiş" şeklinde İranî bir ad olduğunu öne sürmüştür (Beckwith, *The Scythian Empire*, s.189-190; Beckwith, *İskitler*, s.239-241). 冒頓 karakterlerinin Çincede nasıl okunması gerektiği de tartışmalıdır. Çincede 冒 karakteri hem *mo* hem *mao*, 頓 karakteri de hem *du* hem *dun* biçiminde okunmaktadır, dolayısıyla bugüne kadar 冒頓 adı araştırmacılar tarafından *Modu*, *Modun* ve *Maodun* biçimlerinde farklı okunmuştur. *Shiji*'ye düşülen bir açıklama notuna göre, 冒 karakterinin bu Hun hükümdarının adı söz konusu olduğunda okunması *mo* 墨 karakteriyle aynıdır (*Shiji* 110.2889), dolayısıyla bu adı *Maodun* okumak doğru değildir. Bu karakter Pulleyblank'e göre Erken Orta Çincede *mək*, Baxter'a göre de Orta Çincede *mok* biçiminde okunmaktaydı (Kroll, *age.*, s.312, Pulleyblank, *age.*, s.218).

32 Türkiye'deki genel kanıya göre Touman'ın bu eşi Çinlidir ancak kaynaklarda onun etnik kökeniyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

33 Genellikle Hint-Avrupalı olduğu kabul edilen bu halk, Türk literatüründe daha ziyade *Yüe-çiler* olarak bilinmektedir (Kafesoğlu, *age.*, s.466).

kerler hemen idam edilirler, böylece sıra dördüncü hedefe geldiğinde bütün askerler tereddüt etmeden hedefi vururlar. Ardından Modu bir gün babasıyla ava çıkar ve av sırasında ıslık çalan okunu babasına doğru fırlatır, askerleri de hepsi birden babasını ok yağmuruna tutarak öldürürler. Bu darbenin ardından Modu üvey annesini, üvey kardeşini ve kendisine bağlılık göstermeyen bütün devlet adamlarını öldürerek kendi iktidarını sağlamlaştırır.[34] Günümüzde, Touman'ın Çin'de uğradığı yenilgisiyle Hunların nezdinde gözden düştüğü ve bu sayede MÖ.209 dolaylarında[35] oğlu Modu tarafından kolayca öldürüldüğü düşünülmektedir.[36]

---

34 *Hanshu* 94A.3748-3749; *Shiji* 99.2719, 110.2887-2888. Modu'nun babası tarafından MÖ.209 dolaylarında kendisine verilen on bin süvariyi katı bir disiplinle eğitmesi, Hüseyin Nihal Atsız'ın önerisiyle günümüzde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu tarihten önce de Hunlarda askerî bir yapı vardır, ayrıca kurumsal olarak modern Türk Silahlı Kuvvetleri, Osmanlı Padişahı II. Mahmud (hükümdarlığı 1808-1839) tarafından 1826'da kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusuna dayanmaktadır. Modu'yla ilgili bir diğer yanlış kanı ise onun askeriyedeki onluk sistemi kurmuş olmasıdır. Onun hayatından söz eden Çin kaynakları, onluk sistemin bizzat Modu tarafından kurulduğunu belirtmez. Bu kaynaklarda Hunların devlet teşkilatı ve onluk sisteme dayanan ordu yapısı, Modu'nun başa geçmesinden sonraki kısımlarda anlatılmaktadır. Söz konusu durum, sonraki araştırmacıların onluk sistemin Modu tarafından kurulduğunu düşünmelerine yol açmıştır (*Hanshu* 94A.3751; *Shiji* 110.2890-2891). Hâlbuki onluk sistem Hunlardan çok daha önce Zhou Hanedanı döneminde Çin'de ve Pers İmparatorluğu'nda kullanılmıştır; onluk sistemin ilk kullanıldığı yer olan Zhou Hanedanı'nın da Türk kökenli olduğu veya erken dönemlerinde yoğun bir Türk-bozkır etkisinde kaldığına ilişkin güçlü görüşler vardır (Erkoç, "Altay Halkları", s.164-166).

35 Modu'nun Touman'ı öldürüp Hun tahtına çıkmasının tarihi, literatürde ekseriyetle MÖ.209 yılı olarak kabul edilse de Çin kaynaklarında bununla ilgili net bir yıl verilmez. *Shiji*, *Hanshu* ve *Zizhi Tongjian*'e göre, Touman'ın kuzeye çekilmesinden on küsur yıl sonra Meng Tian ölür ve Qin Hanedanı'na karşı isyanlar çıkar, Hunlar ise yavaş yavaş güçlenerek yeniden güneye eski sınırlara doğru inmeye başlarlar. Modu'nun babasını öldürmesi ise bu bilgi verildikten sonra anlatılır (*Hanshu* 94A.3748-3749; *Shiji* 110.2887-2888; *Zizhi Tongjian* 11.371). Meng Tian'in Touman'ı yenmesi MÖ.215-214, ölümü ise MÖ.210'dadır (*Shiji* 88.2569-2570; *Zizhi Tongjian* 7.251); aşağıda değinileceği üzere, Ordos'u Çinlilerden geri alan kişi ise Modu'dur, dolayısıyla kaynaklarda Hunların güçlenip yeniden güneye inmeleriyle ilgili verilen bilgi Touman dönemini değil, Modu dönemini betimlemektedir. Bu kaynaklarda Modu'nun Touman'ı öldürmesi Meng Tian'in ölümünden sonra anlatıldığı için, ilk kez de Guignes'den başlayarak (de Guignes, *Histoire générale*..., C.I Kısım I, s.215; eserin kronolojik tablo verildiği bu kısmı Türkçe çeviride yoktur, ana metinde ise de Guignes, Hunların kuzeye çekildikleri sırada başlarında bulunan Touman'dan söz ederken tarihi MÖ.210 olarak vermiştir, bk. de Guignes, *Histoire générale*..., C.I/II, s.21; de Guignes, *Hunların, Türklerin*, C.I, s.130) modern araştırmacılar Modu'nun tahta çıkış yılını MÖ.209 kabul etmişlerdir. *Zizhi Tongjian* ise Modu'nun babasını öldürüp tahta çıkışını, komşularını fethetmesini ve Ordos'u geri almasını MÖ.201 yılı kayıtları içerisinde sunmuş ancak bunların önceki yıllarda yaşandığını belirtmiştir (*Zizhi Tongjian* 11.371-373).

36 Nicola Di Cosmo, "State Formation and Periodization in Inner Asian History", *Journal of World History*, X/1 (1999), s.16.

Modu Chanyu 冒頓單于 (MÖ.209 Dolayları-174)

Büyük Hun Devleti'nin en büyük hükümdarı Modu Chanyu'dür. Kendisi babasını ve taraftarlarını öldürüp başa geçtikten sonra, Hunların komşuları olan çeşitli Türk, Moğol ve Hint-Avrupalı halkları egemenliği altına almaya başlar. Modu'nun hedef aldığı ilk grup, Hunların doğudaki güçlü komşuları Doğu Hularıdır (Dong Hu 東胡).[37] Onlara MÖ.209 dolaylarında düzenlenen sefer ve seferin düzenlenme nedeni, yine Çin kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Hunlardan alınan sözlü bilgilere dayanılarak yarı-efsanevî bir üslupla anlatılmıştır. Buna göre, Modu'nun genç yaşta tahta çıkmasını fırsat bilen Doğu Huları, onu denemek için sırasıyla babasının atını ve kendi eşlerinden birisini isterler. Her gelen talepte toplanan Hun meclisinde devlet adamları savaş açılmasını isterlerse de Modu komşularından bunları esirgemeyeceğini söyleyerek Doğu Hularının taleplerini kabul eder. Modu'nun kendilerinden korktuğunu düşünen Doğu Hu hükümdarı, ordusuyla batıya doğru yürüyüp sınıra gelir ve her iki ülkenin arasında, muhtemelen bugünkü Gobi Çölü'nün bir bölgesine denk gelen çorak bir bölgeyi ister. Hun meclisi toplandığında bazı devlet adamları işe yaramaz bu bölgenin verilmesini söyleseler de Modu, toprağın devletin veya ülkenin (guo 國) temeli olduğunu söyler ve toprağın verilmesini söyleyen devlet adamlarını idam ettirir. Ardından çok hızlı bir şekilde sefere çıkan Modu, geride kalan Hun askerlerinin de idam edileceklerini söyler. Böylece Hunlar, bu şekilde herhangi bir saldırı beklemeyen Doğu Hularına baskın yaparlar ve onları yenerler. Doğu Huları ise iki farklı dağa sığınarak bu dağların adları olan Serbi (Xianbei/Xianbi 鮮卑) ile Wuhuan'ı 烏桓 kendi halk adları olarak benimseyip Hunlara bağlanırlar.[38]

İlk seferini başarıyla tamamlayan Modu'nun ikinci hedefi, MÖ.203 yılı dolaylarında Hunların batı komşuları Yuezhilar olur. Modu onları yendikten sonra Yuezhiların büyük çoğunluğu, Gansu 甘肅 bölgesindeki anayurtlarını terk ederek batıya Tanrı Dağları dolaylarına kaçmak zorunda kalırlar. Bu zaferinin ardından Modu Chanyu, daha önce babasının kaybettiği Ordos'u Çinlilerden geri alır, sonra da Çin'in kuzeyindeki Loufan 樓煩 ve Ak Koyun (Baiyang 白羊) beylerinin

---

37 İç Asya tarihi üzerine yapılan daha eski çalışmalarda bu halkın Tunguz veya Moğol-Tunguz karışımı olduğu düşünülmüştü (Gömeç, *age.*, s.56, 72; Kafesoğlu, *age.*, s.60, 236; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s.54), ancak sonradan yapılan araştırmalar onların bir Ön-Moğol halkı ve sonraki tüm Moğol halklarının ataları olduklarını ortaya koymuştur.

38 *Hanshu* 94A.3750; *Hou Hanshu* 90.2979, 2985; *Shiji* 110.2889; *Zizhi Tongjian* 11.371-733. Bu kaynaklarda Doğu Hularının Modu'ya elçiler göndererek taleplerde bulunmaları ve akabinde Hunların sefere çıkmasının, Modu'nun tahta geçmesinden hemen sonrasında yaşandığı kayıtlıdır (Hanshu 94A.3750; *Shiji* 110.2889; *Zizhi Tongjian* 11.371-733).

topraklarını ele geçirir. Aradan bir süre geçince Hunların kuzeyinde, bugünkü Güney Sibirya'daki Hunyu 渾庾/渾窳, Qushe 屈射, Tegrek (Dingling 丁零), Kırgız (Gekun 鬲昆/隔昆) ve Xinli 薪犁/新　gibi pek çok halkı kendisine bağlar. Böylece pek çok Türk halkı onun yönetimi altına girerler[39] ve bu sayede Büyük Hun Devleti gerçek anlamda bir bozkır imparatorluğuna dönüşür.[40]

Avrasya bozkırlarının doğu kısımlarını kendi hâkimiyetine alan Modu, güçlü bir orduya sahip olduktan sonra Çin'deki Han Hanedanı'yla savaşır. Hunlar bozkırları fethettikleri sırada Çin siyasî kargaşa içindedir; Qin Hanedanı'nın MÖ.206'da yıkılmasının ardından dört yıl sonra yönetime Han Hanedanı geçer, ancak otoritesini ülkenin her yerinde tesis edebilmesi yaklaşık bir beş yıl daha sürer. Güney komşusunun bu nazik durumundan yararlanan Modu, tamamı süvarilerden oluşan büyük bir seferî ordunun başına geçip MÖ.201-200 kışında birkaç koldan Çin'in kuzeyini istila eder. Yolda karşısına çıkan ve Hunlarca kuşatılan Han Prensi Xin (Han Wang Xin 韓王信) de teslim olur ve ona katılır. Han İmparatoru Gao (Han Gaodi 漢高帝; Han Gaozu 漢高祖; hük. MÖ.202-195), istila haberini alınca bazı öngörülü devlet adamlarının karşı çıkmalarına rağmen MÖ.200'de büyük çoğunluğu piyadelerden oluşan ordusunun başına geçip kuzeye yürür, ancak kuzeye çıkıldıkça artan soğuklar nedeniyle Han ordusu kayıplar vermeye başlar. İmparatorun yaklaşmakta olduğunu haber alan Modu, sahte geri çekilme manevrası yürütür ve Han ordusunu üzerine çeker. En seçkin birliklerini pusuya yatırıp Çinlilerin yalnızca zayıf Hun askerlerini görmelerini sağlar, Hunları korkuttuğunu sanan İmparator ise ordusunun çoğunluğunu oluşturan piyadeleri geride bırakıp küçük bir birlikle Hunların peşinden gider, böylece Çinli piyadeler ile İmparatorun arasındaki mesafe giderek açılır. İmparator Çin-Hun sınırına yaklaşıp buradaki Pingcheng 平城 ilçesine (xian 縣) geldiğinde bizzat Modu'nun komutasındaki esas Hun ordusuyla karşılaşır. Korkuya kapılan İmparator, yanındaki birlikle yakınlardaki Baideng

---

39 Türk tarihçiliğinde Modu, ilk Türk siyasî birliğini kuran kişi olarak kabul edilmektedir. Elbette unutulmamalıdır ki Hunlara bağlanan diğer Türk halkları bunu gönüllü bir biçimde değil, silah zoruyla yapmışlardır ve ileride görüleceği üzere fırsat buldukça Hun yönetimine karşı isyan edeceklerdir.

40 Modu, Yuezhilara Doğu Hu seferinden döndükten hemen sonra saldırır ve diğer seferlerini düzenler. Bu sıralarda ise Çin'de Qin Hanedanı'nın yıkılmasının ardından kurulan Han ve Chu 楚 krallıkları birbirleriyle mücadele etmekteydi (MÖ.206-202), dolayısıyla bundan yararlanan Modu gücünü arttırmıştı. Yukarıda değinildiği üzere *Zizhi Tongjian*, bu olayları MÖ.201 yılı kayıtları içinde aktarmıştır (*Hanshu* 94A.3750; *Shiji* 110.2889-2990; *Zizhi Tongjian* 11.373).

白登 (Ak Tepe) adlı tepelik bir bölgeye[41] sığınır. Hunlar tepeyi dört taraftan kuşatırlar ve dış dünyayla bağlarını keserler; soğuklardan dolayı zayiat vermekte olan Çinli piyadeler de bölgeye ulaştıklarında İmparatoru kurtarmak için herhangi bir hamle yapamazlar. Bir hafta boyunca Modu herhangi bir saldırı gerçekleştirmeden kaleyi kuşatma altında tutar ancak daha önce kendisine katılan Han Prensi Xin'e bağlı iki Çinli generalin önceden belirlenen randevu zamanında bölgeye gelmemeleri üzerine tuzağa düşürülmek istendiğinden kuşkulanır. Çin kaynaklarına göre İmparator, Modu'nun eşine gizlice rüşvet vererek kuşatmayı kaldırması için ikna etmesini ister. Eşinin araya girmesiyle de taraflar arasında ateşkes yapılır ve Hunlar İmparatorun güneye çekilmesine izin verip ülkelerine geri dönerler.[42]

Bu seferin ardından bazı Çinli generaller Han Hanedanı'na isyan ederek Hunlara katılırlar. Söz konusu generallerin ve bizzat Modu'nun Çin'in kuzeyine çok sayıda akın yapmaları üzerine MÖ.197'de *Heqin* 和親 ("Barış Evliliği") politikası kapsamında Modu'ya Çinli bir prenses gönderilir ve iki hükümdar "kardeş" yani birbiriyle eşit sayılır. Sonraki yıllarda bu politika sistematik bir hâle getirilir ve uzun süre boyunca Hun hükümdarlarına Çinli prensesler eş olarak gönderilmeye devam edilir. Ayrıca varılan antlaşmaya göre Çinliler, Hunlara haraç olarak her yıl belirli miktarda ipekli kumaş, içki, pirinç ve yiyecek göndereceklerdir, yani Han Hanedanı barışın sürmesi için artık Hunlara düzenli olarak haraç ödeyecektir. *Barış Evliliği* politikası Çin'de esasında Zhou Hanedanı döneminden beri kuzeyli boylarla barış sağlanması için uygulanmaktaydı, ancak bu antlaşmayla birlikte daha sistemli bir hâle gelmiştir. Hun hükümdarlarına gönderilen prensesler esasında imparatorların öz kızları olmayıp diğer soylu ailelere mensuplardı ancak kuzeye gönderilmeden önce imparatorlar tarafından evlat edinilerek resmiyette *Prenses* ilan ediliyorlardı. Çinlilerin Hunlara gönderdikleri ürünler ise Hunlar için lüks tüketim malları olup kendi ülkelerinde üretemedikleri ve bu yüzden değerli gördükleri mallardı.[43]

---

41 bk. Hayrettin İhsan Erkoç, "Göktürk Boylarının Tespit Edilmesinde Çin ve Tibet Kaynaklarının Önemi", *Genel Türk Tarihi Kaynakları: Ordu Çalıştayı Bildirileri*, ed. M. Alpargu, vd, Ordu 2019, s.93-95.

42 *Hanshu* 1B.63, 33.1853-1855, 64A.2801, 94A.3753-3754, 94B.3813, 3830-3831; *Shiji* 8.384-385, 93.2633-2634, 99.2718, 110.2894, 112.2955; *Zizhi Tongjian* 11.373, 376-379.

43 *Hanshu* 1B.63, 33.1855-1856, 94A.3754; *Shiji* 93.2635, 99.2719, 110.2895. *Barış Evliliği* antlaşmaları bundan sonra pek çok kez yenilenecektir. MÖ.157'de ise bu antlaşmaya yapılan bir eklemeyle Çinliler, sınırlarda Hunların rahatça alışveriş yapabilecekleri pazarlar açarlar (*Hanshu* 94A.3764, 94B.3831; *Shiji* 110.2904).

Nitekim Çin'le yapılan bu barıştan sonra uzun bir barış dönemi başlar, Hunların yaptığı bazı akınlar dışında ise taraflar arasında büyük bir çatışma yaşanmaz. İmparator Gao'nun ölümünden sonra dul eşi İmparatoriçe Lü (Lü Hou 呂后), bir süreliğine saltanat naibi olarak ülkenin yönetimini devralır. Çin kaynaklarına göre Modu, MÖ.192'de İmparatoriçeye bir mektup yazarak evlenme teklifinde bulunur. İmparatoriçe bu teklife ilk başta çok sinirlense de bakanlarından birisinin araya girmesiyle sakinleşir ve kendisine gelen teklifi iş Hunlarla savaşa dönmeden kibarca reddeder.[44]

Modu, hükümdarlığının ilerleyen yıllarında bozkırlardaki askerî faaliyetlerini sürdürür, MÖ.176'da Yuezhiları bir kez daha yener. Doğu Türkistan'da başta Krorän (Loulan 樓蘭) olmak üzere zengin ve verimli şehir devletlerini de kendisine bağlayarak buralardan alınacak vergilerle Hun Devleti'ne önemli bir gelir kaynağı kazandırır. Gansu bölgesinde yaşayan Hint-Avrupalı konargöçer bir halk olan Wusunları 烏孫, ayrıca muhtemelen bir Türk halkı olan Hujieleri 呼揭 kendisine bağlar. Nitekim Modu, MÖ.176'da Han İmparatoru Wen'a (Han Wendi 漢文帝; hükümdarlığı MÖ.180-157) yazdığı mektupta "yay geren" 26 halkı bir aile olarak birleştirdiğini, hepsinin artık "Hun" olduklarını belirtir. Avrasya bozkırlarında ileriki dönemlerde Gök Türk, Türgiş, Uygur ve Moğol örneklerinde de görüleceği gibi, fethedilen halklar kendilerini fetheden devletin adını siyasî bir adlandırma olarak benimserler. Büyük Hun Devleti'nin en büyük hükümdarı olan Modu, bu mektubu yazdıktan üç yıl sonra MÖ.174'te ölür.[45]

---

44 *Hanshu* 3.99, 4.119, 49.2278-2279, 94A.3754-3758, 94B.3813; *Shiji* 10.425, 110.2895-2897.

45 *Hanshu* 70.3010, 94A.3757-3758, 96A.3872, 96B.3901-3902, 3930; *Shiji* 110.2896, 2898. Modu Chanyu'nün, Türk Mitolojisindeki Oğuz Kağan veya Oğuz Han olduğu, erken Türk tarihi üzerine yapılan ilk modern çalışmalardan beri tartışılan bir husustur. Bu satırların yazarı, Modu Chanyu'nün Oğuz Kağan olduğu görüşüne katılmamaktadır.

Laoshang Chanyu 老上單于 (MÖ.174-160)

Modu öldükten sonra yerine oğlu Jiyu 稽鬻 (okunuşu *Ciyü*)[46] geçerek *Laoshang Chanyu* 老上單于 ünvanını alır.[47] Burada Hun devlet yönetim tarzında bir değişikliğe gidilmeye başlandığı görülmektedir. Tarihte adı bilinen ilk iki Hun hükümdarı olan Touman ve Modu, hükümdar olduklarında kişi adlarının arkasına yalnızca *Chanyu* ünvanını almışlardı. Hâlbuki Jiyu'den ve özellikle MÖ.1. yüzyıldan itibaren Hun hükümdarlarının çoğu, başa geçtikleri zaman kişi adlarından daha farklı hükümdarlık ünvanları taşımaya başlayacaklardır. Esasında bu uygulama Çin'de yüzyıllardan beri görülmekte olup Hunlara da büyük olasılıkla Çin'den geçmiş olmalıdır.

Laoshang döneminde Çin'le barış dönemi devam eder, ancak Laoshang MÖ.166'da Çin'e saldırır ve kuzeydeki yazlık saray Huizhong'u 回中 yakar, Hun öncü birlikleri de başkent Chang'an 長安 (bugünkü Xi'an 西安) yakınlarına kadar inerler. Başkenti korumaya alan Çinliler, Hunların üzerine yürürler ancak Hunlar çekildikleri için onlarla savaşamazlar. Sonraki yıllarda Çin'in kuzeyine çok sayıda Hun akını gerçekleşince Çinliler barış talebinde bulunurlar ve Laoshang, barış karşılığında Çinli bir prensesle evlenir. Dört yıl sonra MÖ.162'de Laoshang ve İmparator Wen arasında yapılan mektuplaşmalarda İmparator Hunlarla Çin'in birbirine komşu ve denk[48] devletler olduklarını ifade eder ayrıca Laoshang'ın önerisiyle Çin Seddi iki devlet arasında sınır kabul edilir. Aynı yıl içinde Laoshang, Yuez-

---

46 Türkçe literatürde bu ad daha ziyade *Ki-ok* olarak bilinmektedir (Kafesoğlu, *age.*, s.63). Bunun muhtemel nedeni de Guignes'nin söz konusu adı Latin harflerine *Ki-yo* biçiminde aktarmış olmasıdır (de Guignes, *Histoire générale*, C.I Kısım II, s.36; de Guignes, *Hunların, Türklerin*, C.I, s.144). Esasında, günümüz Mandarin Çincesinde "ince c" olarak okunan ve Pinyin sisteminde *j* (Wade-Giles sisteminde *ch*) şeklinde yazılan ses, Eski ve Orta Çincede *k* biçiminde okunmaktaydı ki günümüzde bile Çin'in güneyinde konuşulan Kanton (Guangdong 廣東) lehçesinde bu ses *g* veya *k* olarak okunabilmektedir. Bundan dolayı Batılılar, 20. yüzyılın ortalarına kadar Mandarin Çincesindeki *j* sesini bazen Latin harflerine *k* biçiminde aktarmışlardır, bunun en ünlü örneği, Çin'in bugünkü başkenti Beijing'in 北京 adının *Peking* veya *Pekin* olarak yazılmasıdır. *Jiyu* 稽鬻 adı Pulleyblank'e göre Erken Orta Çincede *kɐj-juwk*, Baxter'a göre ise Orta Çincede *kɐj-juwk* biçiminde okunmaktaydı (Kroll, *age.*, s.182, 574; Pulleyblank, *age.*, s.138, 385).

47 *Hanshu* 94A.3758; *Shiji* 110.2898. *Laoshang*'ın 老上 Çincede "Yaşlı (ve) Yüce" anlamına gelen bir lakap veya asıl biçimini bilmediğimiz Eski Türkçe bir ünvan olduğu düşünülmektedir (Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, s.59; Kafesoğlu, *age.*, s.63).

48 Çince metinlerde geçen *di* 敵 karakteri "düşman", "rakip" ve "denk" gibi farklı anlamlara gelmektedir. O yüzden bu karakteri Otkan *Shiji* çevirisinde "denk", Onat-Orsoy-Ercilasun ise *Hanshu* çevirilerinde "düşman" olarak çevirmişlerdir (Onat-Ersoy-Ercilasun, *age.*, s.20; Otkan, *age.*, s.77).

hiları son kez yener ve hükümdarlarının kafatasından içki kabı yaptırır,[49] Yuezhilar ise batıya Maveraünnehir bölgesine kaçarlar. Yuezhiların baskısıyla Sakalar da ana yurtlarını terk ederler ve bir nevi Kavimler Göçü yaşanır. Wusunlar Yuezhiların Tanrı Dağları'nın kuzeyinde Isık-Köl dolaylarındaki Yedisu bölgesinde bulunan topraklarına, Sakalar da bugünkü Afganistan'ın kuzeyindeki Baktriya bölgesine göç ederler, hatta Sakaların istilasıyla oradaki bir Hellenistik devlet olan Greko-Baktriya Krallığı yıkılır. Laoshang bundan kısa bir süre sonra MÖ.160'ta ölür ve ölümüyle birlikte Büyük Hun Devleti zayıflamaya başlar.[50]

Büyük Hun Devleti'nin Duraklama ve Zayıflama Nedenleri

Laoshang'ın ölümünden sonra yerine oğlu Junchen Chanyu 軍臣單于 (okunuşu *Cünçın Çanyü*; hükümdarlığı MÖ.160-126)[51] geçer.[52] Onun ve sonraki chanyulerin dönemlerinde Büyük Hun Devleti duraklayıp zayıflamaya başlar, Çin'le devam eden barış dönemi ise sona erer, Han İmparatoru Wu'nun (Han Wudi 漢武帝) döneminde (MÖ.141-87) uzun Hun-Çin savaşları yaşanır ve Çinliler Hun akınlarını yavaş yavaş durdurmaya başlarlar. Hunların zayıflama nedenleri dört başlık altında incelebilir:

---

49 Kafatası kültüyle bağlantılı bu uygulama Türk topluluklarında yaygın bir ritüel olup sonraki dönemlerde Tuna Bulgarları ve Peçeneklerde de görülmektedir. Kesik başın kaynatılarak etlerinden arındırılıp altın veya gümüş gibi değerli madenlerle kaplanması şeklinde yapılan bu uygulamada amaç, başı kesilen kişinin ruhanî gücünü elde etmektir (Kubilay Gürses, *Korum Han ve Omurtag Han Zamanı Tuna Bulgar Hanlığı (803-831)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Çanakkale 2020, s.30).

50 *Hanshu* 4.123, 125-126, 129-131, 135, 54.2439-2440, 61.2687, 2692, 94A.3761-3762, 3764, 94B.3801, 3813, 3818, 96A.3884, 3890-3891, 3896, 96B.3901; *Shiji* 10.428-429, 431, 433, 109.2867-2869, 110.2901, 2903-2904; Golden, *An Introduction*, s.50-55; Golden, *Türk Halkları*, s.65-69.

51 *Junchen* 軍臣 adı ve ünvanı Türk literatüründe *Kün-çin* şeklinde bilinmektedir (Kafesoğlu, *age.*, s.64). Bunun sebebi, söz konusu ad ve ünvanın de Guignes tarafından Latin harflerine *Kiun-tchin* olarak aktarılmasıdır (de Guignes, *Histoire générale*, C.I Kısım I, s.216, C.I Kısım II, s.43; de Guignes, *Hunların, Türklerin…*, C.I, s.150). Bu ad Pulleyblank'e göre Erken Orta Çincede *kun-dzin*, Baxter'a göre de Orta Çincede *kjun-dzyin* şeklinde telaffuz edilmekteydi (Kroll, *age.*, s.233, 46; Pulleyblank, *age.*, s.169, 53). Bu Orta Çince okunuşlar gerçekten de *Künçin* tarzı bir ada işaret etmektedir.

52 Junchen'ın saltanatı için bk. *Hanshu* 94A.3764-3767; *Shiji* 110.2904-2907. Hunların MÖ.160-134 arasındaki Çin akınları için ise bk. *Hanshu* 5.140, 145, 150-151; *Shiji* 11.439, 444, 446, 448.

- Aşırı soğuklar, yoğun kar yağışları, aşırı sıcaklar, kuraklıklar, çayır yangınları, çekirge istilaları, hayvan ölümleri ve açlık gibi sıklıkla yaşanan doğal felaketler.[53]
- Çinlilerin aldıkları çeşitli askerî, ekonomik ve siyasî önlemler.
- Tegrekler, Wusunlar, Wuhuanlar ve Serbiler gibi halkların isyanları.[54]
- Hanedan içinde yaşanan mücadeleler ve taht kavgaları.

Çinlilerin Hunlara Karşı Geliştirdikleri Önlemler

Çinliler Modu ve Laoshang dönemlerinde muharebe alanlarında Hunlarla boy ölçüşemedikleri için onlara haraç vermek zorunda kalmışlardı. Ancak Çinliler uzun vadede Hunları zayıflatmak için bazı önemler alıp kendilerini hazırlamaya başlarlar. Çinlilerin Hunlara karşı aldıkları ilk önlemlerden birisi, Hun hükümdarlarına ve Hunların batısındaki halklara gönderilen Çinli elçiler ile casusların faaliyetleridir. Bu kişilerin birkaç amacı vardır; Hun hükümdarlarını yanıltıp tuzağa çekmeyi denerler, Hun ülkesinde bulundukları süreler boyunca istihbarat toplarlar, toplanan bu bilgiler sayesinde Büyük Hun Devleti'ne bağlı halkları ve Hunlara düşmanlık besleyen komşularını Hunlara karşı kışkırtıp onlarla ittifak kurmaya çalışırlar.[55] Çin imparatorları ayrıca aynı anda birden fazla Hun hanedan üyesine elçiler göndererek Hunlar arasında ayrılık ve bölünme yaratmayı hedeflerler.[56] Çinlilerin aldıkları bu diplomatik önlemler bazen etkili olur ve Han Hanedanı gerçekten de bu sayede Hunlara karşı etkili bir siyaset geliştirebilir, ancak bazen söz konusu halklar ittifaka yanaşmazlar. Ayrıca Çinli devlet adamları, Hunlara gönderilen ipek ve şarap gibi lüks mallar yüzünden Hun beylerinin rehavete kapılmalarını ikinci önlem olarak hedeflerler. Yine Hun-Çin sınırında Hunların isteğiyle açılan sınır pazarlarının da aynı işleve sahip olması, buraya ticaret için gelecek Hunların zamanla Çin kültürü ile yaşam tarzına alışıp yerleşik hale gelecekleri ve Çinlileşecekleri beklenir. Ancak Çinlilerin Hunlara karşı aldıkları bu eylem başarılı olmaz, Hun beyleri lüks Çin mallarına düşkünlüğü sürdürmekle birlikte savaşçı özelliklerini yitir-

---

53 MÖ.104, 89, 72, 68 ve 41'deki doğal felaketler için bk. *Hanshu* 94A.3775, 3781, 3787-3788, 94B.3802; *Shiji* 110.2915.

54 Hunlar MÖ.72'de Wusun-Tegrek (Dingling丁令)-Wuhuan (*Hanshu* 94A.3785-3787, 94B.3814), MÖ.71'de Wusun-Çin (*Hanshu* 8.243-244, 70.3003-3004, 94A.3785, 96B.3905), MÖ.68'de Xiru 西嘑, MÖ.67'de Doğu Türkistan'daki şehir devletleri, MÖ.64-62 arasında Tegrek (*Hanshu* 94A.3788), MÖ.58'de Wuhuan (*Hanshu* 94A.3790) ve MÖ.49'da Wusun (*Hanshu* 94B.3800) saldırılarına maruz kalırlar. Wusunların Hunlara isyan etmeleriyle ilgili ayrıca bk. *Hanshu* 96B.3901.

55 *Hanshu* 54.2459-2460, *Shiji* 108.2861.

56 *Hanshu* 94A.3774, 94B.3823-3824, 3829; *Shiji* 110.2915.

mezler, ticaret için gelen Hunlar da ticaretlerini yapıp yiyip içtikten sonra bölgeye yerleşmeyip kendi ülkelerine geri dönerler.[57]

Hunlar, tamamı süvarilerden oluşan ordularla savaştıkları için özellikle MÖ.3. yüzyılın sonlarından MÖ.2. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar Çinlilere karşı askerî anlamda genellikle daha üstün konumda oldular. Kendi mevcut askerî yapılarıyla Hunlarla baş edemeyeceklerini gören Çinliler, zamanla çeşitli askerî önlemler geliştirmeye başlarlar. Bu önlemler ise savunma hatları inşa etmek, pusu kurmak, reformlar gerçekleştirmek ve fetihler yapmak olarak dört başlık altında ele alınabilir. Çin'de Hun saldırılarını önlemek için savunma hatlarının inşasına Savaşan Devletler (Zhanguo 戰國) döneminde (MÖ.475-221) başlanmış ve yukarıda görüldüğü üzere Qin döneminde ünlü Çin Seddi inşa edilmiştir. Qin'den sonraki Han döneminde ise daha ziyade sınırlarda kaleler inşa edilmesine ve buralarda garnizonlar teşkil edilmesine önem verilir.[58] Bir örnekte görüldüğü üzere Çinliler, Hunların Çin içlerinde ilerleyecekleri güzergâhlar üzerinde pusu kurmaya çalışırlar, ancak pusu Hunlar tarafından önceden fark edildiği için sonuçsuz kalır.[59]

Han Hanedanı, Hun ordularına karşı zayıf kalan kendi ordularını geliştirmek için bir dizi reform gerçekleştirir. Bunlar arasında kundaklı yay (nu 弩) kullanımını arttırmak, Hun tarzı süvarileri çoğaltmak ve Fergana bölgesinin atlarından edinmek sayılabilir. Çin'de Zhou Hanedanı döneminde geliştirilen kundaklı yay, modern tüfeklere benzer bir tetik mekanizması olan, kullanımının öğrenilmesi çok fazla zaman gerektirmeyen, kısa mesafede oldukça isabetli ve ölümcül olabilen bir piyade silahıdır. Kurup doldurması, Hunların at üstünde kullandıkları bileşik yaylara oranla daha uzun sürdüğü için Çinliler kundaklı yayları muharebelerde büyük kalkanların veya kuşatmalarda surların arkasına konuşlanarak kullanmaktaydılar. Hun yaylarının menzili daha uzun olmakla birlikte kalkanları ve zırhları delebilecek etkili menzili kısaydı. Bu yüzden Hunlar, Çinlilerle yaptıkları muharebelerde düşman hatlarına olabildiğince yaklaşıp atışlarını gerçekleştirerek

---

57 Hunların Çin mallarına düşkünlükleri hakkında bk. *Hanshu* 94A.3759, 3765, *Shiji* 99.2719, 110.2899, 2905.

58 MÖ.200, 166, 158, 129, 127, 121, 119, 112, 104, 102, 78 ve 60'taki örnekler için bk. *Hanshu* 6.166, 170, 196, 54.2459, 64A.2803, 94A.3753, 3761, 3764, 3766, 3769, 3770, 3773-3776, 3783, 3789, 94B.3803-3804, 3813, 3831, 96A.3873, 96B.3928; *Shiji* 81.2449, 110.2894, 2901, 2904, 2906, 2909, 2911, 2913-2916, 111.2923, 2933, 2941-2942, 112.2961-2962. Çinli sınır birlikleri ayrıca Hunlar sınırı aşıp Çin'i istila ettiklerinde işaret kulelerinden duman yoluyla başkente çok hızlı bir şekilde haber gönderebiliyorlardı (*Hanshu* 94A.3764, 3784, 94B.3804, 3826, 96B.3912-39139, 3926; *Shiji* 81.2449, 108.2862, 110.2904).

59 MÖ.134'teki örnek için bk. *Hanshu* 52.2398-2405, 54.2442-2443, 94A.3765, 94B.3813; *Shiji* 108.2861-2863, 109.2870, 110.2905.

geri çekilmeye çalışırlardı. Çinliler ise binlerce piyadeyi kundaklı yaylarla donatırlar ve muharebelerde düşmanları kendi hatlarına yaklaştıklarında isabetli atışlarla Hunlara çok kayıp verdirirler.[60]

Han Hanedanı, özellikle İmparator Wu'dan itibaren Hun tarzında hem yakın hem menzilli dövüşte ustalaşmış süvari birliklerinin sayılarını arttırır, bunları Hun-Çin sınırına yerleştirerek Hun akınlarını püskürtmek ve Hunlara karşı saldırılar düzenlemek için kullanır.[61] Ancak tarihin her döneminde olduğu gibi bu dönemde de Çin'de at sıkıntısı yaşandığı için Çinliler, Batı Türkistan'daki Hellenistik Fergana (Da Yuan 大宛, "Büyük İyon") Devleti'nde yetişen uzun boylu atlardan edinmeye karar verirler. Çinlilerin "Göksel Atlar" (*Tianma* 天馬) veya "Kan Terleyen Atlar" (*Hanxuema* 汗血馬)[62] dedikleri bu atlar, Hunların bindikleri kısa boylu bozkır atlarından daha uzundu böylece muharebelerde binicisine boy avantajı sağlıyordu. Ayrıca bu atların bacakları daha uzun olduğu için bozkır atlarına göre daha hızlı koşabiliyordu. Ancak Fergana atları insan bakımına muhtaç narin hayvanlardı ve İç Asya bozkırlarının sert kışlarına dayanıklı değildi bu yüzden özellikle kış aylarında yapılan Hun akınlarında pek etkili bir şekilde kullanılamıyordu. Hun atları ise daha kısa olmasına karşılık bu sert iklim koşullarına karşı oldukça dayanıklıydı ve insan bakımına muhtaç değildi. Kış aylarında toynaklarıyla karı eşeleyip ve buzları kırıp toprak üstündeki otları yiyebilen Hun atları, bacakları kısa olduğu için Fergana atları kadar hızlı koşamıyordu ama dayanıklı olduklarından dolayı seferlerde ve muharebelerde çok daha uzun ve istikrarlı bir şekilde kullanılabiliyordu.[63]

Çinlilerin Fergana atlarını tanımalarını sağlayan kişi, adeta bir casus gibi çalışan elçi ve devlet adamı Zhang Qian'dir 張騫. Hunların batısında yaşayan Yuezhilarla Hunlara karşı ittifak kurulması için İmparator Wu tarafından Türkistan'a

---

60 *Hanshu* 49.2281, 54.2445, 2452-2454, 2456, 70.3013-3014; *Shiji* 109.2873.

61 *Hanshu* 4.125, 6.165, 189, 201, 203, 8.243-244, 9.295, 49.2281, 52.2404, 54.2441-2442, 2445, 2451, 61.2704, 70.3004, 94A.3761, 3766, 3768-3769, 3771, 3775, 3777-3779, 3784-3785, 3787-3789, 94B.3823-3824, 3831, 96B.3905, 3914, 3922, 3928; *Shiji* 10.428, 108.2862, 109.2869-2870, 2872, 2877, 110.2901, 2906, 2908, 2910, 2912, 2915, 2917, 111.2923, 2925, 2927-2931, 2933-2936, 2938, 2945-2946. Han Hanedanı bazen Hunlarla savaşırken kendisine bağlı Doğu Türkistan şehir-devletlerinden (*Hanshu* 9.295, 61.2695, 70.3010-3012, 3014, 3017, 3019), Wusunlardan (*Hanshu* 8.244, 70.3004, 3010-3012, 3014, 3017-3019) ve Çin'e teslim olmuş Hunlardan (*Hanshu* 19.738, 54.2460; *Shiji* 111.2939) toplanan süvarileri de kullanmaktaydı.

62 Atlara bu adın verilmesinin nedeni, derilerinin altında yaşayıp atların kanlarıyla beslenen ve atlar koştuklarında patlayıp kan akmasına yol açan parazitlerdir (Onat, *age.*, s.40).

63 *Hanshu* 49.2281, 2284, 52.2398, 61.2694, 2697, 96A.3894; *Shiji* 108.2861; Kara, *age.*, s.267.

(Çin kaynaklarında *Xiyu* 西域 yani "Batı Bölgeleri") gönderilen bu kişinin yolculuğu, MÖ.138-125 arasında toplam on üç yıl sürer. Esasında Zhang Qian yola çıktıktan kısa bir süre sonra Hunlar tarafından yakalanır ve onların arasında yaklaşık on yıl kadar tutulur. Sonunda kaçmayı başaran casus, Yuezhilara giderek onları ittifak kurmaya ikna etmeye çalışır. Ancak Yuezhilar huzur içinde yaşıyor olmaları, Hunlarla savaşmak istememeleri ve Çin'in çok uzakta bulunması nedeniyle bu ittifaka yanaşmazlar. Bu yüzden esasında Zhang Qian görevinde başarısız olur ancak bu halklardan ünlü Fergana atlarının meziyetlerini duyar ve birkaç numune alarak dönüşe geçer. Çin'e giderken yine Hunlara yakalanan Zhang Qian, kısa bir esaretin ardından kurtularak ülkesine dönmeyi başarır ve uzun yolculuğu boyunca gördüklerini kısa bir rapor hâlinde İmparatora sunar. Elçinin bu raporu esasında Han Hanedanı'nın Hunlara karşı geliştireceği politikaların temelini oluşturur. Ayrıca *Hanshu*'da Batı Bölgeleri'ne giden yolun Zhang Qian tarafından açıldığı kayıtlıdır, dolayısıyla modern tarihçiler, Zhang Qian'i İpek Yolu'nun kurucusu olarak değerlendirmektedir. Zhang Qian sonradan Wusunlarla ittifak kurulması için elçi olarak gönderilir ancak karşılık alamaz. Wusunlar elçiye, Çin'in uzak ve Hunların yakın olmaları nedeniyle, Çinlilere güvenip Hunlara savaş açarlarsa Han ordularının yardımlarına yetişene kadar Hunlar tarafından bozguna uğratılacaklarını söylerler.[64] Han Hanedanı sonradan Fergana Devleti'nden at talep eder, isteğinin geri çevrilmesi üzerine ise zorlu bir mücadelenin ardından MÖ.101'de bu devleti yenerek kendisine bağlar ve haraç olarak Fergana atlarından almaya başlar.[65]

İmparator Wu, tahta çıktığı MÖ.140'ta *Barış Evliliği* antlaşmasını yenilemesine karşın özgüven kazanmaya başlayınca *Barış Evliliği* politikasını bırakır ve Hunlara haraç vermeyi keser. İmparatorun MÖ.134'te Junchen'ı pusuya düşürmeye çalışması ise uzun sürecek Hun-Çin savaşlarını başlatır; Junchen'ın tuzağı fark etmesi sayesinde Çinlilerin bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlanır.[66] Bunun karşılığında Hunlar Çin'e yoğun bir şekilde akınlar yapmaya başlarlar.[67] Askerî reformlar henüz tamamlanmadığı için Çinliler Hunlarla yaptıkları çarpışmalarda

---

64 *Hanshu* 54.2462, 61.2687-2689, 2692-2693, 2695, 94A.3773, 96A.3873, 3876, 3895, 96B.3902; *Shiji* 110.2913, 111.2929, 2944.

65 *Hanshu* 54.2451, 61.2697-2704, 70.3017-3018, 94A.3775-3776, 94B.3814, 96A.3873, 3877, 3895; *Shiji* 12.483, 110.2915, 2917.

66 *Hanshu* 52.2398-2405, 54.2442-2443, 94A.3765, 94B.3813; *Shiji* 108.2861-2863, 109.2870, 110.2905.

67 MÖ.134, 128-124 ve 122-120'deki akınlar için bk. *Hanshu* 6.165, 169-172, 175-177, 52.2406, 54.2443, 94A.3765-3769; *Shiji* 108.2864-2865, 109.2871, 110.2905-2910, 111.2923-2924, 2934.

bazen yenilgiye uğrarlar, hatta bazı Han valileri ve generalleri öldürülür veya esir düşerler.[68] Reformların tamamlanmasından sonra bile benzer durumlar yaşanmaya devam eder.[69] Hunlar ayrıca kalabalık Çin ordularıyla karşılaştıklarında Gobi Çölü'nün kuzeyine çekilerek izlerini kaybettirirler, bozkır ve çöl ortamında savaşmaya alışık olmayan Çinliler ise lojistik sıkıntılar nedeniyle pek çok kez Gobi'ye giremeden dönmek zorunda kalırlar.[70] Söz konusu Hun saldırıları ise bir süre sonra Çinlileri Hun topraklarında sefer ve fetihler yapmaya iter. Ancak Çinliler, Hunların hâlâ güçlü olmaları nedeniyle Moğolistan'daki anayurtlarını fethetmek yerine ilk önce "Hunların Sağ Kolunun Kesilmesi" (*Duan Xiongnu You Bi* 斷匈奴右臂) olarak adlandırdıkları bir politika kapsamında Ordos, Gansu (o dönemdeki adıyla *Hexi* 河西 yani "[Sarı] Irmak'ın Batısı") ve Doğu Türkistan'ı fethetmeye karar verirler. Ordos ve Gansu bölgeleri zengin otlaklara sahip olduğu için Hunlar için ekonomik öneme sahiptir. Hunların batı kanadının merkezi olan Gansu bölgesinin günümüzdeki Kokonor (Qinghai 青海) bölgesinin sınırında bulunan Qilian Dağları (Qilianshan 祁連山) da Hunlar için kutsal sayılmaktadır. Ayrıca Hunlar, Gansu bölgesi üzerinden Çin'in batısındaki dağlı ve savaşçı Tibetli kabileler olan Qianglarla 羌 iletişim hâlindedir hatta aralarında Han Hanedanı'na karşı bir işbirliği vardır. Çinliler ilk önce Ordos ve Gansu'yu hedef alırlar; Han generalleri Wei Qing 衛青 ve Huo Qubing'in 霍去病 MÖ.127-119'da Hunlara karşı kazandıkları zaferlerle birlikte bu bölgeler Çinlilerin eline geçer. Her iki bölgenin de Çinliler tarafından ele geçirilmesi hem Hunların önemli miktarda otlak kaybına hem de Qianglarla iletişimlerinin kesilmesine neden olur. MÖ.119'dan itibaren Han orduları Moğolistan'daki Hun anayurduna da seferler düzenler ancak kazanılan zaferlere karşılık buraları fethedemez ve geri dönerler. Bunun bir nedeni, söz konusu yıllarda yapılan muharebelerde Han ordusunun çok fazla asker ve at zayiatına uğ-

---

68 MÖ.129-128, 126, 124-123 ve 121'deki örnekler için bk. *Hanshu* 6.165-166, 169, 171-172, 176, 52.2406, 54.2443, 2450, 2459-2460, 2464, 2466, 61.2691, 2703, 94A.3766-3768; *Shiji* 108.2864-2865, 109.2870-2871, 2877, 110.2906-2909, 111.2923, 2926-2927, 2942-2943, 2946.

69 MÖ.103-102, 99, 97 ve 90'daki örnekler için bk. *Hanshu* 6.188, 201, 203-204, 209, 54.2454-2457, 61.2699, 2704, 94A.3775, 3777-3778, 3780, 96B.3912-3913; *Shiji* 109.2877-2878, 110.2915, 2918.

70 MÖ.166, 158, 134, 123 ve 112'deki örnekler için bk. *Hanshu* 4.125-126, 131, 6.201, 52.2404, 54.2451, 94A. 3753-3754, 3762, 3764-3765, 3768, 3771, 94B.3813; *Shiji* 10.428-429, 432, 108.2862, 109.2877, 110.2894–2895, 2901, 2904-2905, 2908, 2912, 111.2934. Hunlar MÖ.119, 97, 90, 80 ile 72'de görüldüğü üzere Han orduları Gobi'nin kuzeyine çıktığında sivil halkı ve ağırlıklarını daha da kuzeye gönderirler (*Hanshu* 55.2484, 94A.3769, 3778, 3783, 3785; *Shiji* 110.2910, 2918, 111.2935). Çin ordularının Hunlarla savaşlarda karşılaştıkları lojistik sıkıntılar hakkında ayrıca bk. *Hanshu* 64A.2800, 70.3019, *Shiji* 112.2954.

ramasıdır.[71] Ardından MÖ.101'den itibaren Doğu Türkistan'a düzenlenen bir dizi seferle bu bölgedeki zengin şehir-devletleri Hun hâkimiyetinden çıkarak Han Hanedanı'na bağlanır.[72] MÖ.72'de Huyandi Chanyu'nün 壺衍鞮單于 (hükümdarlığı MÖ.85-68) Wusun seferi sırasında Hun ordusu büyük bir tipiye yakalanır ve ağır kayıplar verilir. Bunun üzerine Tegrekler, Wuhuanlar ve Çinlilerin saldırılarıyla Büyük Hun Devleti daha da zayıflar.[73]

Hun Ekonomisinde Darbeler

Büyük Hun Devleti'nin ekonomisi oldukça hassas bir yapıda olup, gelirleri çeşitli kalemlerden oluşmaktaydı. Bunların arasında hayvancılık, Çin'den alınan düzenli haraçlar, konargöçer boylar ile şehir-devletlerinden toplanan vergiler ve zaman zaman Çin'e yapılan akınlardan elde edilen ganimetler bulunmaktaydı. Han Hanedanı, temkinli bir politika izleyerek Hunların kalbine saldırmadan önce dolaylı yollardan Hunları yıpratmayı amaçlar. Bu minvalde Çinlilerin aldıkları önlemler ve geliştirdikleri politikalar, uzun vadede Büyük Hun Devleti'nin ekonomisine ciddi darbeler indirir. Bunların başında ve en önemlisi olarak, yukarıda değinildiği üzere Ordos, Gansu ve Doğu Türkistan'ın Çinlilerin eline geçmesiyle verimli otlakların bir bölümü elden çıkar ve şehir-devletlerinden alınan vergiler kesilerek Hun ekonomisini oluşturan önemli kalemlerden birisi ortadan kaldırılır. Nitekim Çinliler İmparator Wu döneminde yıllık haraçlar ile hediyeleri göndermeyi durdururlar ve Hun akınlarını püskürtmeye başlamaları yüzünden ganimetler azalır. Bütün bu kalemlerdeki eksilmelerin yanı sıra Hun ekonomisinin belkemiğini oluşturan hayvancılık, bazı dönemler yaşanan çeşitli doğal felaketler nedeniyle sekteye uğrar. Büyük Hun Devleti'nin zayıflamasını fırsat bilen komşu halklar ile Çinlilerin Hunlara karşı yaptıkları saldırılar da Hun ekonomisine darbe vurur çünkü bu saldırılarda çok sayıda Hun, canlı hayvan ve diğer mallar ganimet olarak ele geçirilir. Yaşanan bütün bu

---

71 *Hanshu* 6.165, 169-170, 172-173, 176, 188-189, 203, 209, 8.243, 52.2406, 54.2444-2450-2451, 2459, 61.2691, 2695, 2698, 68.2959, 94A.3766-3771, 3773, 3777-3779, 3785-3787, 94B.3803-3804, 3813-3814, 3824, 3831-3832, 96A.3873-3874, 96B.3905, 3928; *Shiji* 108.2864, 109.2872-2877, 110.2906-2908, 2910-2911, 2913, 2918, 111.2923-2931, 2933-2938, 2940-2945.

72 *Hanshu* 61.2701, 2703, 70.3004, 94A.3779, 3788, 94B.3814, 3816, 96A.3877-3878, 96B.3912, 3922-3923, 3928; *Shiji* 111.2945.

73 *Hanshu* 8.243-244, 70.3004, 94A.3787.

kayıplar nedeniyle Büyük Hun Devleti ekonomik darboğazlar geçirir ve ekonominin bozulmasıyla birlikte devlet yönetimi içinde huzursuzluklar başlar.[74]

İç Mücadeleler ve Bölünmeler

Büyük Hun Devleti kuruluşundan itibaren sağlam ve oturmuş bir idarî yapıya sahip olduğu ve zayıflaması uzun bir süreye yayıldığı için ardılı Gök Türkler veya Uygurlar gibi Türk devletlerine oranla çok daha uzun bir süre sonra iç mücadeleler yaşamaya başlar.[75]

İlk Bölünme (MÖ.58-36)

Xuluquanqu Chanyu'nün 虛閭權渠單于 (hükümdarlığı MÖ.68-60) ölümünden sonra başa geçen Woyanqudi Chanyu'nün 握衍朐鞮單于 (hükümdarlığı MÖ.60-58) çok sert yönetimi yüzünden Hunlar arasında onun yönetimine karşı ayaklanmalar ve iç kargaşalar çıkar. Bu sırada Jihoushan 稽侯狦 adında bir Hun hanedan üyesi *Huhanye Chanyu* 呼韓邪單于 ilan edilir ve yenilgiye uğrayan Woyanqudi intihar eder.[76] Ancak çok kısa bir süre sonra Hunlarda ilk bölünme yaşanır ve MÖ.58-56 arasında aynı anda dört farklı hanedan üyesi daha kendisini *Chanyu* ilan eder böylece Hunlar tam beş parçaya bölünür. Yapılan mücadelelerin ardından bu dört rakip chanyu ortadan kalkar ancak bu sefer MÖ.56'da iki hanedan üyesi daha chanyulüklerini ilan ederler; bunlardan birisi olan Hutuwusi 呼屠吾斯, Huhanye'nin ağabeyidir ve *Zhizhi Guduhou Chanyu* 郅支骨都侯單于[77] ünvanını alır. MÖ.54'e gelindiğinde geriye bir tek Huhanye ve Zhizhi kalırlar,

---

74 Hunlarda konargöçer ve yerleşik yaşam tarzları, tarım ile ekonomik yapı hakkında bk. *Hanshu* 94A.3743, 3751, 94B.3834; *Shiji* 110.2879, 2891; *Yantie Lun* 7.38, 9.52; Hayrettin İhsan Erkoç, "Hunlarda Konargöçerlik ve Yerleşik Yaşam", *Türk Yurdu*, S.245 (2023), s.39-47; Hayrettin İhsan, Erkoç, " "...Suları ve Otlakları İzleyerek Göç Ederler..." Hun Topluluklarında Konargöçerlik ve Yerleşik Yaşam", *Disiplinlerarası Hun Çalışmaları*, ed. Csilla Balogh ve Hakan Aydemir, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2023, s.121-159; Öztürk, *Asya Hunlarında İktisadi Hayat*; Öztürk, *Asya Hunlarında Tarım ve Yerleşik Hayat*.

75 Esasında Touman'ın oğlu Modu tarafından öldürülmesinden sonra Hunlar arasındaki ilk taht kavgası, MÖ.126'da Junchen'ın kardeşi Yizhixie 伊稚斜 ve chanyunün oğlu Yudan 於單 arasında yaşanır, Yudan yenilgiye uğrayınca Çin'e kaçar ve kısa bir süre sonra ölür (*Hanshu* 94A.3767; *Shiji* 110.2907).

76 *Hanshu* 94A.3789-3791.

77 *Zhizhi* 郅支 ünvanının okunuşu *Cıcı*'dır, ancak bu ünvan Latin harflerine de Guignes tarafından *Tchi-tchi*, Wade-Giles sisteminde de *Chih-chih* biçiminde aktarıldığı için Türk literatüründe daha ziyade *Çi-çi* olarak bilinmektedir (de Guignes, *Histoire génerale*, C.I/II,

Zhizhi ise kardeşini yenip Hun devlet merkezini ele geçirir. Bunun üzerine Huhanye'nin bir devlet adamı kendisine Hunlar çok zayıfladıkları için varlıklarını sürdürebilmek adına Han Hanedanı'na bağlanılmasını önerir. Ancak chanyu bu öneriyi devlet meclisine sunduğunda Hun devlet adamlarının tamamı Hunların daha önce Çin'e bağlanmadıklarını söyleyerek bu öneriye karşı çıkar. Uzun süren tartışmaların sonunda MÖ.53'te Huhanye güneye Ordos'a çekilerek Çin'e bağlanır ve oğlunu Han sarayına rehin olarak gönderir. Tıpkı kardeşi gibi kendi oğlunu Han sarayına rehin olarak gönderip Çin'e bağlılık gösteren Zhizhi ise kuzeyin hâkimi olur böylece Hunlar tarihlerinde ilk kez Kuzey-Güney olarak ikiye bölünürler. Ancak bir süre sonra Huhanye'nin Çin desteğiyle güçlenmesi üzerine bağımsızlık yanlısı olduğu anlaşılan Zhizhi batıya göç eder. Bu yüzden günümüzde Huhanye'nin devleti Doğu Hunları, Zhizhi'nın devleti ise Batı Hunları olarak bilinmektedir.[78]

Her iki Hun hükümdarı MÖ.50'de Çin'e elçiler gönderir ancak Han Hanedanı'nın Huhanye'nin elçisine daha fazla ilgi göstermesi, Çinlilerle Zhizhi arasındaki ayrışmayı başlatır. Zhizhi, Huhanye'nin zayıf olmasından yararlanarak MÖ.49'da Büyük Hun Devleti'nin batı bölgelerini ele geçirmek ister. O sıralarda bu bölgede başka bir Hun hanedan üyesi kendisini *Chanyu* ilan eder, ancak Zhizhi onu ortadan kaldırır ve ordusunu ele geçirerek daha da güçlenir. Kardeşinin Çin tarafından destekleniyor olmasından ötürü Zhizhi burada yerleşmeye karar verir ve Wusunlara ittifak teklifinde bulunur, Wusunlar ise Çin'le müttefik olduklarından bu teklifi reddederler. Bunun üzerine Zhizhi onları yener, ardından kuzeydeki Wujieler 烏揭[79] ve Tegrekler ile kuzeydeki Kırgızları (Jiankun 堅昆) kendisine bağlar. Bu üç Türk halkını fethettikten sonra Wusunları peş peşe yenilgiye uğratan Zhizhi, bugünkü Güney Sibirya'da bulunan Kırgız topraklarına yerleşir. Çinlilerin sürekli Huhanye'yi desteklemeleri onu kızdırmaktadır ve nihayet MÖ.48'de Han sarayında rehin olan oğlunu geri ister, onu getiren Çinli elçiyi öldürtür ve böylece bağımsızlığını ilan etmiş olur. Kardeşinin Çin desteğiyle güçlenmekte olmasından çekinen Zhizhi daha da uzaklara göç etmeyi düşünür, bu sırada ise bugünkü Batı Türkistan'da Seyhun Irmağı kıyılarındaki Kengü (Kangju 康居) Devleti'nden ortak

---

s.90-95; de Guignes, *Hunların, Türklerin…*, C.I, s.188, 190-193; Kafesoğlu, *age.*, s.65). Söz konusu ünvan Pulleyblank'e göre Erken Orta Çincede *tɕit-tɕiă* ve *tɕit-tɕi*, Baxter'a göre ise Orta Çincede *tsyijH-tsye* biçiminde okunmaktaydı (Kroll, *age.*, s.609, 603; Pulleyblank, *age.*, s.410, 404). Bu Orta Çince okunuşlar gerçekten de *Çiçi* tarzı bir ünvana işaret etmektedir.

78 *Hanshu* 8.266-268, 269-271, 54.2468, 70.3008, 94B.3795-3799, 3814, 3832, 96A.3874, 3892, 3896.

79 Bu halkın adı *Hanshu*'nun *Hun Bölümü*'nde *Wujie* 烏揭, *Chen Tang Biyografisi*'nde ise *Hujie* 呼偈 olarak yazılıdır.

düşmanları Wusunlara karşı ittifak teklifi alır. Zhizhi teklifi kabul ederek Türkistan'a göç eder ancak yolda aşırı soğuklardan ötürü halkının çoğunu yitirir. Zhizhi bu bölgeye ulaştıktan sonra MÖ.41'de Kengülülere Talas Irmağı (Dulaishui 都賴水) kıyılarında zorla kendisi için etrafı surlarla çevrili bir başkent yaptırır ve As/Alan (Hesu 闔蘇, Yancai 奄蔡) ile Fergana Devletlerini haraca bağlar. MÖ.36'da Batı Bölgeleri Genel Valisi Gan Yanshou 甘延壽 ve yardımcısı Chen Tang 陳湯 komutasındaki bir Han ordusu, Batı Türkistan'a doğru sefere çıkar. Han ordusu sefer sırasında Doğu Türkistan şehir-devletleri ile Wusunlardan da destek alır ve Talas'a ulaştığında Zhizhi'nın başkentini kuşatır. Kuşatmayı yarmak amacıyla yardıma gelen bir Kengü ordusu da Han ordusu tarafından püskürtülür. Ardından Çinliler surlara hücum ederler ve Zhizhi surlardaki çarpışmada yüzüne isabet eden bir okla yaralanınca sarayına çekilir. Surları aşan Çinliler sarayın içinde Hunlarla çarpışa çarpışa ilerlerler ve sonunda taht odasında yapılan son çarpışmada Zhizhi savaşarak hayatını kaybeder. Sağ kalan az sayıda Hun esir alınır ve böylece Batı Hun Devleti Çinliler tarafından yıkılır.[80]

Büyük Hun Devleti'nin Yeniden Birleşmesi

Kardeşinin ortadan kalkmasıyla birlikte Huhanye, Hunların tek hükümdarı olur ve Büyük Hun Devleti yeniden birleşir. MÖ.43'te kuzeye dönen ve yaşamı boyunca Han Hanedanı'na bağlılığını sürdüren chanyu, bunun karşılığında Çin'in *Dört Büyük Güzeli*'nden (*Si Da Meinü* 四大美女) birisi kabul edilen Wang Zhaojun 王昭君 ile evlendirilir. Onun MÖ.31'deki ölümünden sonra Hunlar güçlerini toplamaya başlar, bu süreçte Han Hanedanı'yla aralarında gerginlikler ortaya çıkar. Çinli devlet adamı Wang Mang 王莽 MS.9'da Han Hanedanı'nı devirip kendi Xin 新 Hanedanı'nı kurar ve Hunları 15 chanyu arasında bölmeyi planlar. Bu nedenle Hunlar ve Çinliler arasında çatışmalar yeniden başlar. Huhanye'nin oğlu Huduershi Daogao Ruodi Chanyu'nün 呼都而尸道皋若鞮單于 döneminde (MS.18-46) ise Hunlar bağımsızlıklarını kazanıp Doğu Türkistan'ı geri alırlar ve sık sık Çin'e akın düzenlerler. Bu sırada Wang Mang'ın MS.23'te Çinli asiler tarafından öldürülmesiyle Han Hanedanı yeniden başa geçer. Ne var ki Hunlar artık güçlenmişlerdir ve Han Hanedanı kontrolündeki Çin vilayetlerine akınlar düzenlemeyi sürdürürler. Büyük Hun Devleti gücünü sürdürür, ancak MS. 46 civarında işler yeniden tersine dönmeye başlar.[81]

---

80 *Hanshu* 8.271, 273, 275, 9.295, 297, 70.3007-3022, 3026-3028, 94B.3798-3802, 96A.3892.

81 *Hanshu* 10.310, 11.344, 70.3017, 94B.3801, 3803-3829, 3833, 96B.3926-3927, 3930; *Hou Hanshu* 12.505-508, 89.2940-2941.

İkinci Bölünme (MS.48)

Huduershi'nın oğlu Punu Chanyu 蒲奴單于 MS.46'da Hunların başına geçtiği sırada yaşanan kıtlıklar, hayvan ölümleri ve açlık yüzünden Hunlar zayıflarken bir yandan da doğuda isyan eden Wuhuanların saldırılarıyla uğraşmak zorunda kalırlar. Yeni chanyunün amcası Bi 比, tahtı kendi hakkı olarak gördüğü için çok sinirlenir, iki yıl sonra MS.48'de ise Çin'den yardım istemek için arabulucu olmayı önerir. Ancak bunu öğrenen Hun devlet adamları onun idam edilmesini isterler. Bunun üzerine Bi etrafına asker toplar ve bu devlet adamlarını öldürmeyi amaçlar. Bunu duyan Punu onun üzerine yürüse de yenemeyeceğini anlayınca kuzeye çekilir, Bi de güneye Çin sınırına kaçar. Han Hanedanı'na bağlanan Bi, daha önce dedesinin kullandığı ünvanı alarak kendisini *Huhanye Chanyu* 呼韓邪單于 ilan eder, ayrıca *Xiluoshi Zhudi Chanyu* 落尸逐鞮單于 olarak da bilinir; böylece Hunlar, tarihlerinde bir daha birleşmemek üzere Kuzey Hunları ve Güney Hunları olarak ikiye bölünürler.[82]

Büyük Hun Devleti'nin parçalanmasıyla ortaya çıkan Kuzey Hun Devleti, daima bağımsızlık yanlısı olur ve bedelini komşularıyla yaptığı yıpratıcı savaşlarla ağır bir şekilde öder. Bu devlet MS.93'te Çinliler tarafından yıkılır, son kalan bağımsız grupları ise MS.94-137 arasında Çinliler ve Serbiler tarafından ortadan kaldırılır. Kuzey Hunlarının çoğu batıya doğru göç ederken, kalanlar Serbilere katılırlar; batıya gidenler ileride Avrupa Hunları olarak yeniden tarih sahnesine çıkacaklardır.[83] Güney Hun Devleti ise kuruluşundan itibaren hep Han Hanedanı'na bağlı kalır ve Çin'in tampon bölgesi ile kuklası olarak görev yapar. Bu devlet, Çin'e boyun eğmek istemeyen kendi boylarının sıklıkla çıkardıkları isyanlarla uğraşır ve MS.216'da Çinliler tarafından lağvedilmesiyle sona erer. Han Hanedanı'nın 220'de sona ermesiyle Çin üç hanedana bölünür, Hunlar ise bu bölgede paralı askerlik yaparak zamanla Çin'in kuzeyine yerleşmeye ve ülkeye sızmaya başlarlar.[84] Nitekim 4.-5. yüzyıllarda Çin'in kuzeyi ve kuzeybatısında İlk Zhao (Qian Zhao 前趙; 304-329), Sonraki Zhao (Hou Zhao 後趙; 319-351), Xia 夏 (407-431) ve Kuzey Liang (Bei Liang 北凉; 397-439) olmak üzere kısa süreli dört Hun devleti kurulacaktır.[85]

---

82 *Hou Hanshu* 89.2939, 2942-2943.

83 *Hanshu* 96B.3930; *Hou Hanshu* 49.2943-2954, 2956, 2958; Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, s.147-158.

84 *Hou Hanshu* 49.2939-2967, 2971; Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, s.161-184.

85 Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, s.187-192.

Büyük Hun Chanyuleri*

Adı	Ünvanı	Hükümdarlık Yılları
Touman 頭曼	Touman Chanyu 頭曼單于	?-MÖ.209 dolayları
Modu 冒頓	Modu Chanyu 冒頓單于	MÖ.209 dolayları-174
Jiyu 稽鬻	Laoshang Chanyu 老上單于	MÖ.174-160
Junchen 軍臣	Junchen Chanyu 軍臣單于	MÖ.160-126
Yizhixie 伊稚斜	Yizhixie Chanyu 伊稚斜單于	MÖ.126-114
Wuwei 烏維	Wuwei Chanyu 烏維單于	MÖ.114-105
Wushilu 烏師廬[1]	Çocuk Chanyu (Er Chanyu 兒單于)	MÖ.105-102
Goulihu 呴犂湖[2]	Goulihu Chanyu 呴犂湖單于	MÖ.102-101
Judihou 且鞮侯	Judihou Chanyu 且鞮侯單于	MÖ.101-96
Bilinmiyor	Hulugu Chanyu 狐鹿姑單于	MÖ.96-85
Bilinmiyor	Huyandi Chanyu 壺衍鞮單于	MÖ.85-68
Bilinmiyor	Xuluquanqu Chanyu 虛閭權渠單于	MÖ.68-60
Tuqitang 屠耆堂	Woyanqudi Chanyu 握衍朐鞮單于	MÖ.60-58
Jihoushan 稽侯狦	Huhanye Chanyu 呼韓邪單于	MÖ.58-31 (MÖ.58-36 arasında yalnızca Doğu Hunlarının hükümdarı)
Boxutang 薄胥堂	Tuqi Chanyu 屠耆單于	MÖ.58-56
Bilinmiyor	Hujie Chanyu 呼揭單于	MÖ.57
Bilinmiyor	Juli Chanyu 車犂單于	MÖ.57-56
Bilinmiyor	Wujie Chanyu 烏藉單于[3]	MÖ.57-56
Bilinmiyor	Runzhen Chanyu 閏振單于	MÖ.56-54
Hutuwusi 呼屠吾斯	Zhizhi Guduhou Chanyu 郅支骨都侯單于	MÖ.56-36 (Batı Hunlarının hükümdarı)
Bilinmiyor	Yilimu Chanyu 伊利目單于	MÖ.49
Diaotaomogao 雕陶莫皋	Fuzhulei Ruodi Chanyu 復株絫若鞮單于[4]	MÖ.31-20
Jumixu 且麋胥	Souxie Ruodi Chanyu 搜諧若鞮單于	MÖ.20-12
Jumoju 且莫車	Cheya Ruodi Chanyu 車牙若鞮單于	MÖ.12-8
Nangzhiyasi 囊知牙斯	Wuzhuliu Ruodi Chanyu 烏珠留若鞮單于	MÖ.8-MS.13
Xian 咸	Wulei Ruodi Chanyu 烏累若鞮單于	MS.13-18
Yu 輿	Huduershi Daogao Ruodi Chanyu 呼都而尸道皋若鞮單于	MS.18-46
Wudadihou 烏達鞮侯	Wudadihou Chanyu 烏達鞮侯單于	MS.46
Punu 蒲奴	Punu Chanyu 蒲奴單于	MS.46-48 arasında birleşik Hunların, sonrasında yalnızca Kuzey Hunlarının hükümdarı

* Tablo Hayrettin İhsan Erkoç tarafından oluşturulmuştur.

[1] Bu ad *Shiji*'de *Wushilu* 烏師廬, *Hanshu*'da ise *Zhanshilu* 詹師廬 biçiminde kayıtlıdır (*Hanshu* 94A.3774; *Shiji* 110.2914).

[2] Bu ad *Shiji*'de *Goulihu* 呴犂湖, *Hanshu*'da ise *Goulihu* 句黎湖 şeklinde yazılmıştır. Esasında söz konusu ad Çincede *Xulihu* olarak da okunabilir, ancak her iki kaynağa düşülen notlara göre buradaki okunuşu *Goulihu* biçimindedir (*Hanshu* 94A.3775-3776; *Shiji* 110.2916).

[3] Bu ünvandaki 藉 karakteri Çincede hem *jie* hem *ji* okunabilmektedir.

[4] *Hanshu*'da verilen bir açıklamaya göre, Hun dilinde *ruodi* 若鞮 kelimesi "atalara gösterilen bağlılık ve saygı" (*weixiao* 謂孝) anlamına geliyordu (*Hanshu* 94B.3828-3829).

KAYNAKÇA

Altheim, Franz, *Geschichte der Hunnen. Erster Band. Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa*, Walter de Gruyter & Co, Berlin 1969.

Atwood, Christopher P., "The Qai, the Khongai, and the Names of the Xiōngnú", *International Journal of Eurasian Studies*, S.2 (2015), s.35-63.

Ban Zhao 班昭, *Hanshu* 漢書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海 1964.

Baykuzu, Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012.

Baykuzu, Tilla Deniz, "Asya Hunları", *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s.21-41.

Baykuzu, Tilla Deniz, "Asya Hunları, Akhunlar, Tabgaçlar", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s.39-59.

Beckwith, Christopher I., *The Scythian Empire: Central Eurasia and the Birth of the Classical Age from Persia to China*, Princeton University Press, Princeton/Oxford 2023.

Beckwith, Christopher I., *İskitler: Tarihleri, Kültürleri ve Dünyaya Etkileri*, çev. Onur Saygılı, Kronik Kitap, İstanbul 2024.

Bernştam, A. N., *Oçerk istorii gunnov*, İzdatel'stvo Leningradskogo gosudarstvennogo ordena Lenina universiteta imeni A. A. Jdanova, Leningrad 1951.

Chavannes, Édouard, *Les Mémoires historiques de Se-ma Ts'ien*, 7 Cilt, Adrien Maisonneuve, Paris 1967-1969.

Çakan, Varis Abdurrahman, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş: Cilt 1-İslâm'a Kadar*, A Kitap, Ankara 2015.

Damgaard, Peter de Barros vd., "137 Ancient Human Genomes from Across the Eurasian Steppes", *Nature*, S.557 (2018), s.369-374.

Di Cosmo, Nicola, "State Formation and Periodization in Inner Asian History", *Journal of World History*, S.X/1 (1999), s.1-40.

Di Cosmo, Nicola, *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Di Cosmo, Nicola, *Antik Çin ve Düşmanları: Doğu Asya Tarihinde Göçebe Gücün Yükselişi*, çev. Gaye Yavuzcan, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2022.

Die Hunnen der vorchristlichenzeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. Erster Teil, çev. J. J. de Groot, Walter de Gruyter & Co., Berlin ve Leipzig 1921.

Dorn'eich, Chris M., *Ban Gu. Annalen der Älteren Han. Die Westländer im chinesischen Original und westlichen Übersetzungen*, Berlin 2003.

Du You 杜佑, *Tongdian* 通典, Zhonghua Shuju中華書局, Beijing 北京 1996.

Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları: Bir Kaynak Kitabı*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Encyclopaedia Xiongnu, ed. Tsagaan Turbat, çev. Ts. Ochirkhuyag, D. Bukhchuluun, B. Badma-Oyu, Ts. Otgontuya ve N. Nandintsetseg, Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences, Ulaanbaatar 2013.

Ercilasun, Konuralp, *Türk Tarihinde Asya Hunları: Birinci Hâkimiyet Dönemi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

Erkoç, Hayrettin İhsan, *General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2015.

Erkoç, Hayrettin İhsan, "Göktürk Boylarının Tespit Edilmesinde Çin ve Tibet Kaynaklarının Önemi", *Genel Türk Tarihi Kaynakları: Ordu Çalıştayı Bildirileri*, ed. Mehmet Alpargu, Fatih Ünal, Murat Özkan ve Mesut Karakulak, Ordu Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ordu 2019, s.77-160.

Erkoç, Hayrettin İhsan, "Altay Halkları ve Erken Çin Etkileşimi", *Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı: Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni*, haz. Sergen Çirkin, C.II (*Arkeoloji ve Tarih*), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s.157-200.

Erkoç, Hayrettin İhsan, "Hunlarda Konargöçerlik ve Yerleşik Yaşam", *Türk Yurdu*, 245 (2023), s.39-47.

Erkoç, Hayrettin İhsan, " "...Suları ve Otlakları İzleyerek Göç Ederler…" Hun Topluluklarında Konargöçerlik ve Yerleşik Yaşam", *Disiplinlerarası Hun Çalışmaları*, ed. Csilla Balogh ve Hakan Aydemir, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2023, s.121-159.

Esin, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

Fan Ye 范曄, *Hou Hanshu* 後漢書, Zhonghua Shuju中華書局, Shanghai 上海 1973.

Fang Xuanling 房玄齡, *Jinshu* 晉書, Zhonghua Shuju中華書局, Beijing 北京 1974.

Golden, Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018.

De Groot, J. M.-Asena, Ahmetcan G., *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2000.

Grousset, René, *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, çev. Naomi Walford, Rutgers University Press, New Brunswick 1970.

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu: Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.

De Guignes, Joseph, *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux, &c. avant et depuis Jésus-Christ jusqu'àprésent: précédée d'une introduction contenant des tables chronol. & historiques des princes qui ont regné dans l'Asie*, 4 Cilt, Desaint & Saillant, Paris 1756.

De Guignes, Joseph, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, çev. Hüseyin Cahit, haz. Erol Kılınç, 3 Cilt, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

Gumilev, L. N., *İstoriya narodı hunnu*, 2 Cilt, İnstitut Dİ-DİK, 1998.

Gumilëv, Lev Nikolayeviç, *Hunlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

Gürses, Kubilay, *Korum Han ve Omurtag Han Zamanı Tuna Bulgar Hanlığı (803-831)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Çanakkale 2020.

Huan Kuan 桓寬, *Yantie Lun* 鹽鐵論 (https://ctext.org/yan-tie-lun) [Erişim tarihi: 13.01.2025].

Hulsewé, A. F. P., *China in Central Asia: The Early Stage: 125 B.C.-A.D. 23: An Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of the History of the Former Han Dynasty*, E. J. Brill, Leiden 1979.

Jeong, Choongwon vd., "A Dynamic 6,000-Year Genetic History of Eurasia's Eastern Steppe", *Cell*, S.183 (2020), s.890-904.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.

Kara, Gülnar, *Tarih Kayıtları ve Han Hanedanı Tarihi Biyografilerine Göre Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2021.

Kim, Hyun Jin, *The Huns*, Routledge, Abingdon/New York 2016.

Kim, Hyun Jin, *Hunlar*, çev. Hakan Herdem, Gumbel Yayınevi, Ankara 2020.

Kroll, Paul W., *A Student's Dictionary of Classical and Medieval Chinese*, Brill, Leiden/Boston 2017.

Kuzakçı, Başak, "Etno-Dil Bilimsel Yaklaşım: Soğd Belgelerinde Hun Adı ve Köklerine Dair Argümanlar", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları ve Günümüzdeki Durumu*, ed. Orhan Doğan ve Hikmet Demirci, Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s.212-228.

Lee, Christine ve Zhang, Linhu, "Xiongnu Population History in Relation to China, Manchuria, and the Western Regions", *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, ed. Ursula Brosseder ve Brian K. Miller, Rheinische-Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011, s.193-200.

Lee, Juhyeon vd., "Genetic Population Structure of the Xiongnu Empire at Imperial and Local Scales", *Science Advances*, IX/15 (2023), s.1-14.

Lee, Juhyeon vd., "Medieval Genomes from Eastern Mongolia Share a stable Genetic Profile Over a Millennium", *Human Population Genetics and Genomics*, IV/1 (2024), s.1-22.

Li Yanshou 李延壽, *Beishi* 北史, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1974.

Ma Duanlin 馬端臨, *Wenxian Tongkao* 文獻通考 (https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&res=576035&remap=gb) [Erişim tarihi: 13.01.2025].

Miller, Bryan Kristopher, *Power Politics in the Xiongnu Empire*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Pennsylvania East Asian Languages and Civilizations, 2009.

Miller, Bryan K., *Xiongnu: The World's First Nomadic Empire*, Oxford University Press, New York 2024.

Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

Onat, Ayşe, Orsoy, Sema ve Ercilasun, Konuralp, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B: Hsiung-nu (Hun) Monografisi (Açıklamalı Metin Neşri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Otkan, Pulat, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.

Pulleyblank, Edwin G., *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver 1991.

Records of the Grand Historian of China: Qin Dynasty, çev. Burton Watson, Columbia University Press, New York 1968.

Records of the Grand Historian of China: Han Dynasty, çev. Burton Watson, 2 Cilt, Columbia University Press, New York 1968.

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2 Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Ölmez, Mehmet, "Hunlar ve Dilleri Hakkında Notlar", *Disiplinlerarası Hun Çalışmaları*, ed. Csilla Balogh ve Hakan Aydemir, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2023, s.69-74.

Öztürk, Murat, *Asya Hunlarında İktisadi Hayat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2013.

Öztürk, Murat, *Asya Hunlarında Tarım ve Yerleşik Hayat*, Hiperyayın, İstanbul 2019.

Savelyev, Alexander ve Jeong, Choongwon, "Early Nomads of the Eastern Steppe and their Tentative Connections in the West", *Evolutionary Human Sciences*, S.2 (2020), e20, s.1-17.

Sima Guang 司馬光, *Zizhi Tongjian* 資治通鑑, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海 1976.

Sima Qian 司馬遷, *Shiji* 史記, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海 1963.

Taşağıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013.

Taşağıl, Ahmet, *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Taşağıl, Ahmet, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.

Tekin, Talat, *Hunların Dili*, haz. Mehmet Ölmez, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2023.

The Grand Scribe's Records, ed. William H. Nienhauser, Jr., 9 Cilt, Indiana University Press, Bloomington ve Indianapolis 1995-2006-2008-2010-2016-2018-2019-2022.

Wei Shou 魏收, *Weishu* 魏書, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1974.

Yap, Joseph P., *Wars with the Xiongnu: A Translation from Zizhi Tongjian*, AuthorHouse, Bloomington 2009.

Yatsenko, Sergey A., "Yuezhi on Bactrian Embroidery from Textiles Found at Noyonuul, Mongolia", *The Silk Road*, S.10 (2012), s.39-48.

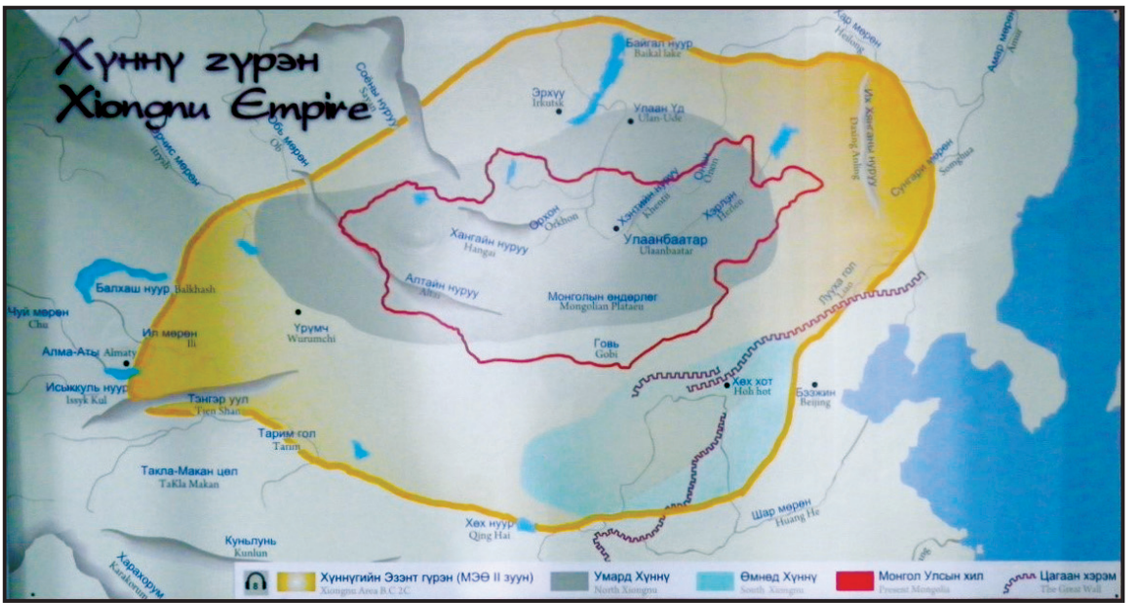
Yıldırım, Kürşat, "Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.220 (2016), s.51-62.

Yü, Ying-shih, "Hsiung-nu (Şyunğ-nu)", çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.167-207.

Yü, Ying-shih, "The Hsiung-nu", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, 2008, s.118-149.

EKLER

Ek 1: Büyük Hun Devleti haritası

Moğolistan Millî Müzesi, Ulaanbaatar [Ulan-Bator], Moğolistan, 24 Temmuz 2018.

Kaynak: Hayrettin İhsan Erkoç Arşivi

Ek 2: Büyük Hunlara ait en büyük kurgan alanı olan ve MÖ.1.-MS.1. yüzyıllara tarihlendirilen Noyon uul Ноён уул (Noyn-Ula) Kurganları'nda bulunmuş bir halı. Bir görüşe göre, Baktriya'da yapılan bu halıdaki figürler Yuezhiları betimlemektedir*

Moğolistan Millî Müzesi, 24 Temmuz 2018.

Kaynak: Hayrettin İhsan Erkoç Arşivi

* Sergey A. Yatsenko, "Yuezhi on Bactrian Embroidery from Textiles Found at Noyonuul, Mongolia", *The Silk Road*, S 10, 2012, s.39-48.

Ek 3: Noyon uul Kurganları'nda bulunmuş keçe bir Hun halısında bir grifonun (kartal ve arslan karışımı mitolojik bir yaratık) geyik avlaması sahnesi

Cengiz Han ve Mirasçıları-Büyük Moğol İmparatorluğu Sergisi, Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul, Türkiye, 10 Şubat 2007.

Kaynak: Hayrettin İhsan Erkoç Arşivi

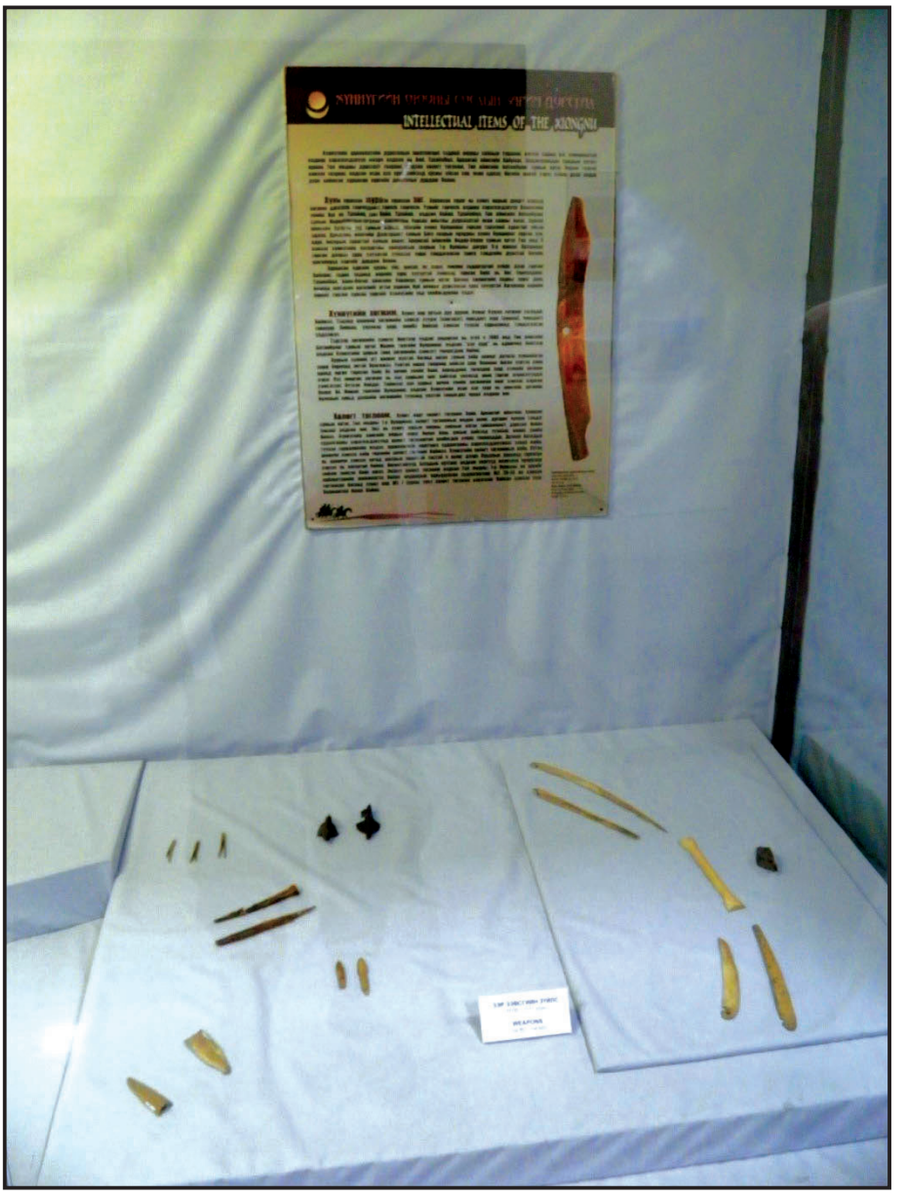
Ek 4: Hunlara ait çeşitli buluntular

Moğolistan Millî Müzesi, 24 Temmuz 2018.

Kaynak: Hayrettin İhsan Erkoç Arşivi

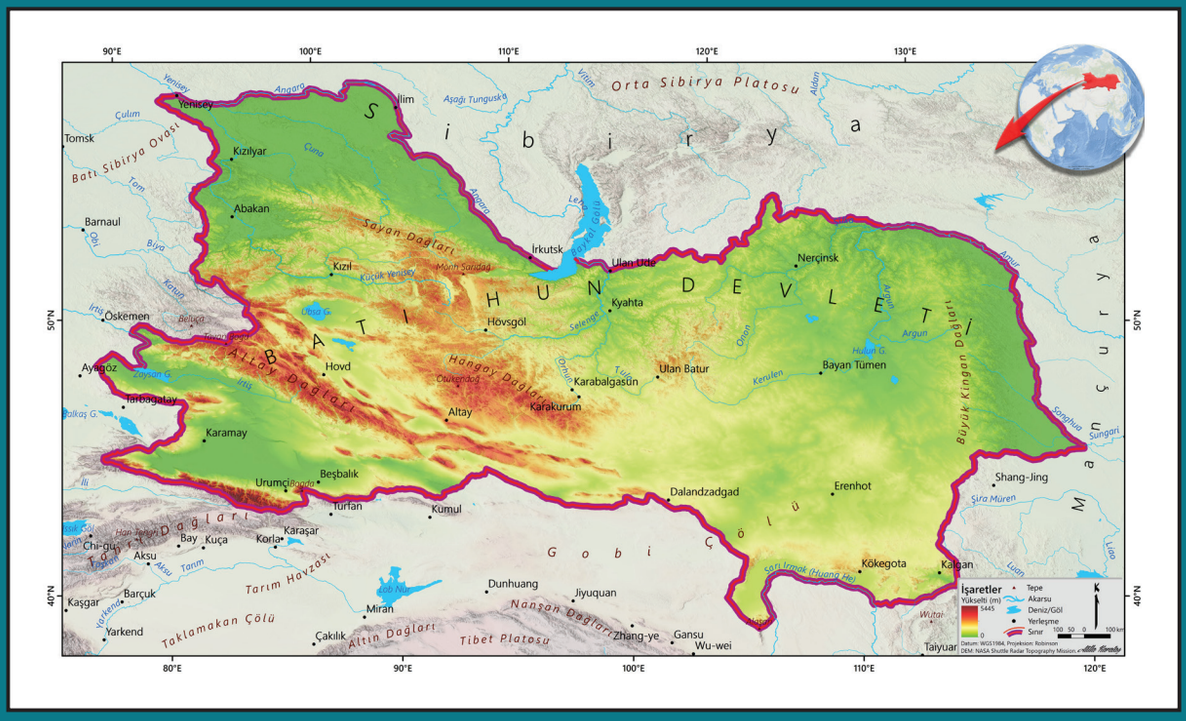
Ek 5: Hunlara ait bir yayın parçaları ve ok uçları

Moğolistan Millî Müzesi, 24 Temmuz 2018.

Kaynak: Hayrettin İhsan Erkoç Arşivi

Batı Hun Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

BATI HUN DEVLETİ

(48-137)

Tilla Deniz BAYKUZU*

Türk tarihinde Batı Hunları olarak bilinen devlet, aslında Büyük Asya Hun İmparatorluğu'nun MS.48 yılında ikinci bölünmesiyle ortaya çıkan Kuzey Hunlarıdır. Neden "Batı Hunları" olarak adlandırıldıkları bilinmemektedir. Ancak Kuzey Hunlarının, Hun topraklarının güney ve batısında bulunan Kansu ve Doğu Türkistan'ın batısına kadar fetihler yapıp batıya ilerlemeleri, bu ismin verilmiş olmasının bir sebebi olmalıdır. Güney Hunları ise bu devlete dâhil edilemez, çünkü onlar bağımsız değillerdi ve Çin hâkimiyeti altında yaşamışlardı. Ancak 216 yılında tamamen siyasi varlıkları son bulduktan yaklaşık bir yüzyıl sonra güneye, Çin'e yerleştirilen Hunların kurduğu dört devlet, bağımsız Hun devletleri olarak kabul edilir. O halde bir yanlış adlandırılmayla anılan Kuzey Hunlarının, Hunların ikinci kez bölünmesinden itibaren ele alınması gerekmektedir.

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, tdenizbaykuzu@trakya.edu.tr

Asya Hunlarının İkinci Bölünmesi

İlk bölünmede Çin'e bağlanan Hunların başında Hu-han-yeh Ch'an-yü bulunuyordu. Onun MÖ. 31'de ölümünden sonra Hun tahtına on oğlundan yedisi sırayla geçmiştir. Çin'e bağımlı yaşayan bu Hun grubu, yaklaşık elli yıl içerisinde

yavaş yavaş toparlanmaya başlamıştır. Bu sırada Çin'de Başbakan Wang Mang'ın Çin tahtına geçerek yeni bir hanedanlık kurduğunu iddia etmesiyle başlayan isyanlar ve kargaşadan faydalanarak önemli siyasi roller üstlenmişlerdir. Bütün bunlar, Hunların tarihte bir kez daha siyasi dizginleri ele almaya başladığı dönem olmuştur. Bu dönemin en önemli unsuru ise saygın ve akıllı ch'an-yü Yü'dür (18-46). "Hu-tu-erh-shih Tao-kao Jo-ti" ünvanıyla tahta çıkan Yü, ikinci bir Motun ch'an-yü olduğunu söyleyerek onun gibi devleti büyütmeyi ve güçlendirmeyi amaçladı. Hem Hunların hem de Çinlilerin başına dert olan Wang Mang, 23 yılında bir isyan sonucu öldürüldü. Ancak Çin'de sorunlar bitmemiş; bu kez tahta kimin çıkacağı konusu sorun haline gelmeye başlamıştı. Hunların desteklediği bir prens yeni Çin İmparatoruna tehlike arz etmeye başlayınca İmparator, Yü ch'an-yü'ye bir elçi yolladı ve saldırmazlık antlaşmasını yeniden yürürlüğe koymak istediğini iletti. Yü ch'an-yü ise onları Wang Mangdan kurtarmak için yardım ettiklerini, artık Hunların Çinlilerin vassalı olmayacaklarını, Han Hanedanlığı ile eşit statüde olduklarını söyledi.[1] Hunlar bir kez daha eskisi gibi kuvvetlenmeye başlamış, Çin'in kuzeyine birçok kez akın düzenlemişlerdi. Hunlar Türkistan'da ve batı ülkelerinde etkilerini arttırmışken güçlü lider Yü öldü. Ch'an-yü ölünce yerine oğlu Wu-ta-ti-hou 烏達鞮侯 (MS.48) Ch'an-yü geçti ama Yü ch'an-yü'nün kardeşinin oğlu yani yeğeni Pi比[2], tahta çıkma hakkının kendinde olduğunu iddia edince ülkede karışıklık çıktı. Ülke böyle bir kargaşa içerisindeyken yeni ch'an-yü, bir yıl bile geçmeden aniden öldü.

Kuzey Hunları

Pu-nu Chan-yü (46-?)

Wu-ta ti-hou Ch'an-yü ölünce yerine kardeşi *Sol Bilge Beyi* P'u-nu 蒲奴geçti. Tam bu sırada yaşanan çekirge afeti, tüm Hun topraklarındaki hububatı, ağaçları ve ekinleri mahvetti, böylece korkunç bir kıtlık meydana geldi. Ülke büyük bir ekonomik krize girdi. Hunların bu şekilde güçsüz düştüğünü gören bağlı boylar, yavaş yavaş onlardan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Özellikle devlete birçok hizmeti geçmiş olan Wu-huanlar isyan ederek birçok otlağı ele geçirdiler. Bu otlaklardan sorumlu olan Pi zor duruma düştü. Böylece Çinlilerle barış yapmak zorunda kaldılar ve Çin'e elçi yolladılar. Elçi grubunun içinden Li Mao 李茂adında

1 Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2023, s.152-154.

2 Wu-chu-liu Jo-ti Ch'an-yünün oğludur.

biri Çin'e iltica etti ve Pi'nin onunla gönderdiği bir Hun ülkesi haritasını gizlice Çinlilere verdi.[3] P'u-nu Ch'an-yü beşinci ayda Hunların Ejder Şehri'nde yaptıkları dini tören sırasında Pi'nin, Hun ülkesinin haritasını Çinlilere verdiğini öğrenince büyük bir öfkeye kapıldı. Pi'nin kardeşi ise o sırada P'u-nu'nun yanında idi. Ch'an-yünün öfkesini gördü ve derhal kardeşine haber saldı. P'u-nu ise hemen Pi'ye karşı savaşmak için hazırlık yaptı ve müteakiben onun üzerine 10.000 kişilik bir ordu gönderdi. Pi bunu duyduğunda korktu ve çok geçmeden 50.000 kişilik bir ordu hazırladı. P'u-nu karşısındaki kalabalık orduyu görünce karşı koyamayacağını anladı ve uzaklaştı. Müteakiben ertesi yıl yani MS.48'de Pi'yi destekleyen sekiz Hun boyu ona dedelerinin adı olan "Hu-han-yeh" adını ünvan olarak verip Pi'yi ch'an-yü ilan ettiler. Böylece Hunlar daha bir asır bile geçmeden ikinci defa parçalandılar.

*P'u-nu Ch'an-yü*蒲奴 *(46-?)* Hu-han-yeh Ch'an-yü'nün torunu, *Hu-tu-erh-shih-tao-kao Juo-ti* 呼都而尸道皋若鞮 *(MS.18-MS.46) yani Yü ch'an-yu'nun oğlu olan* Kuzey Hunlarının ilk ch'an-yüsüdür.

Kuzey ve Güney Hunlarının hesaplaşması bitmemişti. Güney Hunları ch'an-yüsü Pi 49 yılında kardeşini Kuzey Hunları üzerine gönderdi. Bu saldırı sırasında on binden fazla kişi de esir alınıp, 7000 at, 10.000 baş sığır ve koyun ele geçirilince durumdan endişelenen Kuzey Hunları yaklaşık 500 km. kadar daha kuzeye çekildiler. Bu zaferle Güney Hunları Çin'e itaatlerini bildirip Çin Devleti'nden yüklü miktarda hediye ve erzak aldılar. İşlerin iyi gitmediğini gören P'u-nu, Çin ile iyi ilişkiler kurmanın faydalı olacağını düşünerek daha önce alınmış bazı Çinli esirleri iade etti. Sınırda yaptıkları yağma akınlarının ise sadece kendi düşmanlarına karşı olduğunu, Çinli halka karşı olmadığını özellikle belirtti.[4]

P'u-nu 50 yılında Çinlilerin bugünkü Kansu Eyaleti'nde bulunan Wu-wei şehrine iyi niyet elçileri göndermek istedi. Ancak Çin veliahdı Kuzey Hunlarının Çin'e saldırma ihtimallerinin bulunmadığını, onlarla ilişki kurulabileceğini ancak bu durumda müttefikleri Güney Hunlarını küstürebileceklerini ileri sürünce teklif kibarca reddedildi. 52 yılında Kuzey Hunları bir kez daha Çin'e elçi gönderdiler. Bu kez sadece hediye kürkler getirmekle kalmamış yanlarında Batı bölgelerinden elçileri de getirmişlerdi. Bu durum oldukça garipti, çünkü Çin devleti batı bölgelerindeki şehir devletlerini Hunlara değil Han Hanedanlığına bağlı görüyorlardı. Ayrıca Çin

3 HHS 89. *Güney Hunları*, s.2942; Richard Rafe De Crespigny, "Hun Konfederasyonu'nun Bölünmesi ve Yıkılması", *Türkler,* I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.751-752.

4 HHS后汉书、89, *Güney Hunları*, s.2943.

kültüründe "tören 禮" ve "müziğin樂" barış anlamına geldiğini öğrenmiş olan Hunlar Hu-han-yeh'ye verilenlerin eskidiğini ileri sürerek Çin'den çeşitli müzik aletleri istediler.[5] Eğer bunları alabilirlerse Çin'in Kuzey Hunlarını tanıdığı anlaşılacaktı. Ancak Saray Danışmanı Pan Piao 班彪 (MS.3-54)[6], Kuzey Hunlarının kendi çıkarları gereği Çin Devleti'ne yaklaşmaya çalıştıklarını, bu durumun onları zayıf gösterdiğini, onları kazanmak için Kuzey Hunları ile ilişkileri tamamen kesmemek gerektiğini, onların tavırlarına aynıyla karşılık vermenin uygun olacağını tavsiye etti. Bunun üzerine Çin İmparatoru tavsiyeye uyarak teklifi reddetmiş fakat ch'an-yü için 500 top desenli ipekli kumaş, bir yay torbası, 4 ok ile her iki Hun elçisine de 400'er top desenli kumaş ve birer adet de kılıç hediye etmiştir.[7]

Bu olaydan yalnızca on yıl sonraki tarihi kayıtlarda Kuzey Hunlarından sık sık yağma akınlarıyla bahsedilmesinden, giderek güç topladıklarını anlayabiliriz. Kuzey Hunlarının 62 yılının ikinci ayında 7000 atlıyla önce Çin'in kuzey doğusundaki Wu-yüan'e sonra da kuzeyindeki Yün-chung şehirlerine akın yapıp külliyetli miktarda esir ve hayvan ele geçirdikleri görülmektedir. Fakat çok geçmeden karşılarında Çinlilerden hayvan, erzak ve mali yardım almış Güney Hunlarını buldular. Güney Hunları Çinli General Ma Hsiang ile yapılan savaşlar sonucunda Kuzey Hunlarını Hsi-ho Bölgesi'ne yani Sarı Irmak'ın batısına ittiler.[8]

Beş yıl sonra Güney Hunlarının ch'an-yüsü ölünce yerine geçen Ch'ang Ch'an-yü 胡邪尸逐侯鞮單于(?-85) ve bu dönemde Kuzey Hunları, sınırları birçok

---

5 Ying-shih Yü, "Hsiung-nu", *Erken İç Asya Tarihi*, ed. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.202.

6 Pan Piao adlı bu saray görevlisi aslında bir tarihçidir. Çin tarihinde bıraktığı iz ise eserleri değil tarihe damga vuran üç çocuğudur. Bunlardan biri Çin'in uzun yıllardır hayalini kurduğu Doğu Türkistan'ı fetheden General Pan Ch'ao班超, diğeri Çin tarihinin ünlü kaynağı Han Shu adlı Han Hanedanlığı Tarihini kaleme alan Pan Ku班固, bir diğeri ise ağabeyinin yazmayı bitiremediği Han Shu'yu yazıp bitiren kız kardeşi Pan Chao班昭'dır. Yüejing LİU刘 跃 进, "Ban Biao Yü Liang Han zhi ji de hexi Wenhua班彪与两汉之际的河西文化" *Qilu Journal,* 1/172 (2003), s.121-127.

7 Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ.206-MS.220)", *Belleten*, C.LI/200 (Ağustos 1987), s.621-622; 52 yılındaki bu elçilik heyeti Çin hükümetine at ve kürk giysiler getirmişti. Heyetin yeniden barış antlaşması yapmanın yanı sıra müzik aletleriyle ilgili istekleri de olmuştur. Ayrıca Batı bölgelerinden gelen Türkistanlı konukların da onlarla kabul edilmelerini rica etmişlerdir. Mori'ye göre Hunlar Mançurya ve Sibirya'daki avcı kavimlerden kürk alıyor ve bu malları Türkistanlılar yani Soğdlu tüccarlar vasıtasıyla Çin'e satıyordu. Masao Mori, "Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri" *Belleten*, XLVII (1983), s.347.

8 HHS 89, s.2948.

kez yağmaladı. Ertesi yıl ise Çin'e elçi göndererek ticaret yapmak için izin istediler. Çinliler ise yağma akınlarının kesileceği umuduyla bu isteği kabul etti. Kuzey Hunlarıyla Çinliler arasında başlayan yakınlaşma iki devlet arasında elçilik kurma aşamasına kadar geldi. Bu gelişme Güney Hunlarını hiç memnun etmemişti. Derhal isyan çıkarmak istediler ve gizlice Kuzey Hunlarına haber gönderip asker istediler. 2000 süvariyle bu isteğe cevap veren Kuzey Hunları, Çinlilerin önceden tedbir aldığını görünce geri çekilip civarda yağma yaptılar.[9]

Güney Hunları 73 yılında Çinlilerin Kuzey Hunlarına karşı başlattıkları topyekûn savaşa yardımcı birlikler olarak katıldılar. Çin orduları kuzey batı ve batı da Kuzey Hunlarıyla meşgulken Güney Hunları çekirge felaketlerinden dolayı açlığa maruz kaldılar. 84 yılında Kuzey Hunlarına bağlı bazı kimselerin ticaret yapmak için hayvanlarıyla beraber Çin sınırından girdiğini duyan Güney Hunları ch'anyüsü bir birlik göndererek hayvanları yağmaladı, sahiplerini sınır gerisine yolladı. Çinliler, Kuzey Hunlarıyla sorunlarının çözüldüğü sırada bu kez de Güney Hun yağmalarıyla karşılaşmanın sıkıntılarını yaşamaya başladılar. Bu tür yağma hareketleri sonucunda Kuzey Hunlarıyla yeniden aralarının bozulmaması için gasp edilen hayvanların geri verilmesi gerektiğini saraya rapor ettiler. İmparator bu teklifi uygun buldu ve bu Güney Hunlarına bildirildi.[10]

Aslında Yü ch'an-yü öldükten sonra onların hâkimiyetinde olan Wu-huan ve Hsien-pi gibi Proto Moğol boyları Hunlara saldırarak onları kuzeye göçmeye zorlamışlardı. Yani, tüm Gobi'de hiç insan kalmamıştı. Artık güçlenmeye başlayan Proto Moğol kabilelerinden dolayı doğudan uzaklaşan Hunlar umutlarını Doğu ve Batı Türkistan şehirlerine bağlamış ve yönlerini batıya çevirmişlerdi.[11] Ancak Çin devleti Hunların batıda güçlenmesini engellemek için zaman kaybetmemiştir. 70 yılına ait kayıtlarda Kuzey Hunlarının Çin sınırlarına defalarca yağma akınları yaptıkları görülmektedir. Bunun üzerine bu saldırıları önlemek için çeşitli planlar düşünmeye başlayan Çin sarayı en çok Keng Ping adlı bürokratın fikirlerinden etkilendi. Ona göre Hunlar hediye ve paralarla ikna edilemiyordu ve onları dize getirmenin tek yolu savaştı. Eski İmparator Wu-ti'nin izlediği politika takip edilerek Hunlara savaş açılıp batı ülkeleri ile temasa geçilmesi gerektiğini belirtti. Hunları

---

9 HHS 89, s.2949.

10 Bu bedel ödeme durumu daha sonra sırayla kesilen başlar ve esir alınanlar için de uygulandı. Wolfram Eberhard, "Muahhar Han Devrinde (MS.25-MS.220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", *Belleten,* 16 (1940), s.358.

11 Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarih II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.253.

yok etmenin yolu, batı ülkelerini ele geçirmekti. Böylece onların sağ tarafı kontrol altına alınacak, sonra İ-wu'da (Hami) yaşayan Hunların Hu-yen boyu ortadan kaldırılacak, Hunların sol kolu etkisiz hale getirilecek ve bunun ardından Hunların merkezine saldırılacaktı. Ayrıca her iki Hun Devleti'nin de birleşmesi halinde öncelikle kuzey kısmı yok edilecekti. Plan, İmparator Ming-ti (28-75) tarafından beğenildi ve uygulamaya geçildi.

Bu dönemde Tarım Havzası'ndaki İpek Yolu ticaret şehir devletleri büyük bir öneme kavuşmuştu. Kuzeyde Hunlar, doğuda Çinliler, batıda Yüeh-chihler'in Kuşan Devleti bu bölgeyi bir çember içinde sıkıştırmışlardı. Bu bölgenin Çinliler tarafından ele geçirilmesi üç büyük asker tarafından gerçekleştirilmiştir. Keng Ping 耿秉, Tou Ku 竇固ve Pan Ch'ao 班超(32-102) adlı kumandanlar "kaplanın inine girmeyen kaplan yavrularını ele geçiremez!" sözünden yola çıkarak bu devletleri bir bir ele geçirmeyi planladılar. Çin ordusu dört orduyla harekete geçti. Toplam 44.000 süvari Kuzey Hunlarına saldırmak üzere yola çıktı. Önce 73 yılında Tanrı Dağları'nın kuzeyinde Barköl (P'u-lei) yakınlarında yaşamakta olan Hunların Hu-yen Boyu'na karşı saldırıya geçtiler, savaş sonunda Hu-yen Beyi bozguna uğradı ve binlerce adamı öldürüldü.[12] Diğerlerini ise Barköl'e kadar takip ettiler. Bu arada nihayetinde İ-wu-lu'yu diğer adıyla Hami'yi yani bugünkü Lop-nor'un kuzeyindeki Kumul şehrini de ele geçirdiler. Ardından buraya bir Çin kolonisi yerleştirdiler. Müteakiben güney batıda yaşayan Shan-shan Devleti'ne keşif için gittiklerinde Shan-shan Kralı'nın Hun elçileriyle Çinlilere karşı planlar müzakere etmekte olduğunu öğrendiler. Bunun üzerine 36 subayıyla Shan-shan Kralı'nın Hun elçisinin emirlerine uyacağını, bunun ise onlar için büyük tehlike olacağını konuştular. Çinli General Pan Ch'ao gece ani bir baskınla çadırları yaktı ve tüm Hunları öldürdü. Hun elçisinin başını ise Shan-shan Kralı'na gönderince kral dehşete kapıldı ve derhal Çin hâkimiyetini tanıdı.[13]

Ertesi yıl ise bu üç kumandan birlikte Ön ve Arka Ch'ü-shih (Ch'e-shih)'ya yani Turfan'a saldırdılar. Keng Ping'in geldiğini gören Arka Ch'e-shih Kralı derhal kaleden çıktı ve generalin atının ayaklarına kapanarak teslim oldu. Bunu duyan Turfan Kralı olan oğlu da hemen teslim oldu. Böylece iki Ch'e-shih'da da birer Çin garnizonu bırakıldı.[14]

---

12 HHS, 47 Pan Ch'ao Biyografisi, s.1572-73.; TCTC, 1459.

13 TCTC, s.1460-1461.

14 TCTC, s.1474.

Kaynak:
Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2023, s.159.

O dönemde İpek Yolu'nun kuzey hâkimiyeti Yarkend Kralı'nın, güneyin hâkimiyeti ise Hotan Kralı'nın eline geçmişti. Her ikisi de Hunlar tarafından desteklenmekteydi. Yarkend yani Sha-ch'e 莎车Kralı'nın 73 yılında Shu-lo'yu疏勒 yani Kaşgar'ı da ele geçirmesi üzerine bu durumu çözmek için Pan Ch'ao görevlendirildi. Pan Ch'ao 76 yılında önce Hotan'a geldi. Kazandığı zaferle ziyadesiyle gururlanan ve Hunların talepleri doğrultusunda hareket eden Kral Çin elçilerine oldukça kötü davrandı. Bu duruma sinirlenen Pan Ch'ao aniden Kral'ın başdanışmanı olan kamın boynunu vurdurunca Kral korkudan Çin hâkimiyetine girmek istediğini bildirdi. Hatta ciddiyetini göstermek için Hun elçilerini öldürttü.[15]

Hotan'da da durumu Çin lehine çeviren Pan Ch'ao'ın en büyük amacı bu ticari yolun kontrolünü elinde tutan Hunları buradan Moğolistan'a göndermekti. Bu planını uygularken memnun olmayan şehir devletleri sık sık isyanlar çıkararak ona karşı gelmeye çalışıyorlardı. Bazen isyanlar henüz plan aşamasındayken bile Pan Ch'ao tarafından fark ediliyor ve derhal sert bir şekilde bastırılıyordu. 80 ve 87 yılında Kaşgar'da 88'de ise Yarkend'de çıkan isyanları bastırdı ve Wusunlar'la birleşti. 84 yılında kendi adamı olan Kaşgar Kralı Chung, Yüeh-chihler, Yarkend

[15] TCTC, s.1472, 1475.

halkı ve diğer bazı topluluklarla birleşerek isyan başlattı. 87 yılında Kaşgar Kralı Pan Ch'ao tarafından püskürtüldü. Kral bir süre durumu kabullenmiş gibi gözüktü daha sonra görüşmek için kalabalık bir birlikle Pan Ch'ao'ın yanına çıktı. Ziyafette yenilip içildi ve Pan Ch'ao aniden ileri doğru bir hamle yaparak Kaşgar Kralı'nın başını gövdesinden ayırdı, böylece bu isyan da bastırılmış oldu.[16]

You-liu Ch'an-yü優留 (?-87)

Kaynaklar bize P'u-nu Ch'an-yü'nün ne zaman öldüğü ve yerine geçen You Liu Ch'an-yünün yönetim döneminin ne zaman başladığı ve ne gibi siyasi olaylar yaşandığı hakkında bilgi vermemektedir. Bu dönem hakkındaki nadir bilgilerden biri 84 tarihlidir. Bu yıl Hun Ch'an-yüsü'nün Kansu'daki Wu-wei Şehri Valisi'ne elçi gönderdiği ve serbestçe ticaret yapmak istediklerini görmekteyiz. Çin sarayı bu isteği reddetmediği gibi heyetin karşılanması için Wu-wei Askeri Valisi'ne Hunlar için bir karşılama heyetinin gönderilmesi emrini verdi. Kuzey Hun kafilesi prensleriyle beraber ticaret yapmak için 10.000 sığır ve koyun ile geldiler.[17]

Bu sıralarda Wu-huan ve Hsien-pi boyları Çinlilerin desteğiyle Kuzey Hunlarının doğu kanadına doğru baskı yapmaya başladılar. Bu sorunlara bir de doğal sorunlar ve iç karışıklıklar eklenince, 83 ve 85 yıllarında iki büyük Kuzey Hun grubu Çin'e teslim oldu. Bunun üzerine Çin hükümeti Kuzey Hunlarının batıda ticaret yapma isteğini kabul etti fakat bir süre sonra Güney Hunlarının baskısıyla bu uygulamayı durdurdular.[18] Çin orduları kuzeybatı ve batıda Kuzey Hunlarıyla meşgulken Güney Hunları çekirge felaketlerinden dolayı açlıkla yüz yüze gelmişti. 87 yılında bu ch'an-yünün sonbahar aylarında baskın yapan Hsien-pi kabileleri tarafından öldürüldüğü bilgisi bulunmaktadır. Ch'an-yünün öldürülmesiyle Kuzey Hunları büyük bir kargaşaya düştü ve Ch'ü-lan 屈兰, Chu-pei 储卑, Hu-tu-hsü 胡都须 de dâhil olmak üzere 58 boy, 200.000 kişi ve 8000 askerden oluşan Kuzey Hun grubu Sarı Irmak'ın kuzeyine gelerek Güney Hunlarına sığındılar.[19]

---

16 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2006, s.71-74.

17 Ayşe Onat, agm.

18 Richard Rafe De Crispigny, *age*., s.753.

19 HHS.89, *Güney Hunları*, s.2951.

Pei Ch'an-yü 北 (88-91)

Kuzey Hunlarının başına yeni bir ch'an-yü geçtiği yılda, aynı zamanda Güney Hunlarında da ch'an-yü değişikliği oldu ve Güney Hun tahtına T'un-tu-ho 屯屠河Ch'an-yü geçti. Kuzey Hunlarının içine düştüğü bu durumdan faydalanmak isteyen T'un-tu-ho Ch'an-yü Çin'e haber göndererek, Kuzey Hunlarını Güney Hunlarına dahil etmek için ricada bulundu. Bunun üzerine Çin ordusu General Tou Hsien 竇憲(?-92) önderliğinde 88 yılının 10. ayında Kuzey Hunlarına "Chih-luo Dağı Savaşı稽落山之戰" adı verilen taarruzu başlattı.[20] Çin İmparatoriçesi Chang-te'nin ağabeyi olan Tou Hsien, Süvari Birlikleri Generali olarak atandı ve ona yardımcı olarak Merkez Ordular Komutanı Keng Ping 耿秉verildi. Her biri 4000'er süvariye liderlik ediyordu. Güney Hunlarının Sol Ku-li Beyi olan Shih Tzu bir tümen askeriyle Sho-fang Chih-lu-sai 雞鹿塞'dan harekâta dahil oldu. Güney Hun Ch'an-yüsü T'un-tu-ho ise on binden fazla askerle Man-i Vadisi满夷谷'nden yola çıktı. Tu-liao Generali Teng Hung 鄧鴻 da Chou-yang Sai稠陽塞' dan 8000 Ch'iang askeriyle, Sol Bilge Beyi Ankuo da bir tümenle aynı yerden katıldı.

Kaynak:
Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2023, s.162.

Tüm birlikler Chuo-yeh Dağı涿邪山'nda buluştular. Birlikleri bir hatta dizdi. Ssu-ma Keng Kui 耿夔 ve Keng T'an耿譚adlı Çinli komutanlar Güney Hunlarının Sol Ku-li Beyi ve Hu-yen Beyi Hsü-tzu 須訾birliklerini idare ediyordu. Çinli kumandanların liderlik ettiği Güney Hun birlikleri on binden fazla askerle Chih-luo Dağı'nda yani bugün Moğolistan'daki İkh Bayan Dağı'nda Kuzey Hunlarına saldırıp onları yendiler. Kuzey Hun Ch'an-yüsü ve onu takip eden boylardan bazıları bugünkü Moğolistan Cumhuriyeti'nin batısındaki Kobdo[21] bölgesine kaçmayı başardı. 90 yılında geride kalanlardan 13.000 kişi öldürüldü, bir milyondan fazla hayvan ele geçirildi ve Wen-tu-hsü 温犢須, Jeh-chu 日逐, Wen-wu温吾Beyleri ve Fu-ch'ü夫渠 Beyi Liu-t'i 柳鞮vs. başında olduğu 81 boy yani toplam 200.000 kişi ise teslim oldu.

[20] Bu sırada Çin İmparatoru Chang 88 yılında öldü ve yerine 10 yaşında olan oğlu Ho和帝 geçti. Böylece hanedanlık İmparatoriçe Tou ve erkek kardeşi Tou Hsien tarafından yönetilmeye başladı. İmparatoriçe Chang-te Huang Hou章德皇后için bk. HHS., 10A, s.415.

[21] Mançuların Ch'ing Hanedanlığı zamanında "Sangiim Kerem" adıyla bilinen bu bölgenin şimdiki adı "Khovd"dur.

Çinli General Tou Hsien kazandığı bu büyük zafer için Hangay Dağları'nın kuzeyine, bugünkü Karakurum'un batısına "Yen-jan Dağı Kitabesini" diktirdi.[22] Bu kitabe ünlü tarihçi Pan-ku tarafından kaleme alınmıştır. Yazıtta bir zamanlar Motun'un elinde olan bütün toprakların Çinlilerin eline nasıl geçtiği ve Hunlar için kutsal olan Ejder Şehri Lung-ch'eng'ı nasıl yıktıkları anlatılmaktadır.[23]

Kuzey Hunları bu yenilgiden sonra ch'an-yünün kardeşi olan Sağ Wen-yü-t'i beyini Çin sarayına rehin olarak gönderdi fakat ch'an-yünün bizzat kendisinin gelmemesini bahane eden Çinliler bu rehini kabul etmediler. Bunun üzerine ch'an-yü kendisi gitmeye razı oldu. Ancak o sıralarda kendilerine bağlanan boylarla birlikte askeri ve ekonomik güçleri artmış olan Güney Hunları başlarında Sol Ku-li beyi olan Shih-tzu 8000 kişilik hafif süvarisiyle saldırıya geçti. Çin sarayı ona yardımcı olması için Keng Tan 耿譚'ı gönderdi. Chuo-yeh 涿邪山 Dağı'na vardıklarında ağırlıklarını bırakıp ikiye ayrıldılar. Sol kol kuzeyden Hsi-hai'yı dolaşarak Ho-yün 河雲'ün kuzeyine, sağ kol ise Hsiung-nu Nehri'nin batısından Tanrı Dağları'nı dolaşarak Kan-wei Nehri甘微河[24]'ne vardılar. İki ordu burada birleşti ve Kuzey Hunlarına bir gece baskını yaptılar, onları yendiler. Ch'an-yü yaralandı fakat askerleri onu yeniden atın üzerine oturtarak kaçmasını sağladı. Çinliler derhâl Altay Dağları'na ch'an-yü üzerine bir ordu gönderdiler. Ch'an-yü bilinmeyen bir yere kaçarken Çin askerleri annesi olan Yen-chih'yi ve ailesini esir alıp hazinesine ve yeşim mühürlerine el koydular. 8000 kişi öldürüldü. Güney Hunları teslim aldıkları insanlarla birlikte artık 34.000 aile, 54.170 asker ile toplam 237.300 kişilik bir nüfusa sahip olmuştu.[25]

Kuzey Hun Ch'an-yüsü'nün nereye gittiği bilinmemekle birlikte Altayları aşarak batıya doğru yani K'ang-chü'ye doğru gittikleri, onunla yollarını ayıranların ise Kuça'nın kuzeyinde Yüeh-pan[26] Devleti'ni悅般 kurdukları yönünde bazı

---

22 Yen-jan Dağı günümüzde Hangay Dağı'dır.

23 HHS 23, Tou Jung Biyografisi, s.814.; Richard Rafe De Crispigny, *age*.; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Ankara 1981, s.308-313.

24 Bu nehir günümüzde Doğu Türkistan'daki Ulungur Nehri'dir.

25 HHS.89, *Güney Hunları*, s.2953; L. N. Gumilev, *Hunlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s.234-235.

26 Yueh-pan Devleti, Wusunların kuzey batısında idi. Ataları aslen Kuzey Hunları ch'an-yüsünün boylarıdır. Ch'an-yü Çin ordusu tarafından yenildikten sonra müteakiben Araba ve Süvariler Generali Tou Hsien onları takip etmeye başladı. Ch'an-yü, Altay Dağından batıya, K'ang-chü'ye kaçtı. Zayıf olanlar onunla gidemedi ve Chiu-tzu yani bugünkü Kuça'nın kuzeyine yerleştiler. Gelenek ve görenekleri ile dilleri Kao-ch'elarla aynıdır. Ayrıca

küçük bilgiler bulunmaktadır. Kuzey Hun boyları 200.000'den fazla insanıyla İli Vadisi, Yedi-su ve Doğu Kazakistan'a göç ederken onlardan boşalan topraklara Hsien-piler yerleşti. Bu süreç mutlaka Kuzey Hunlarının Doğu Türkistan'ın batısından Hazar Denizi'nin kuzeyine uzanan bozkırlardaki yeni bir göç ve yayılma sürecine sebep olmuştur.[27]

Yü-ch'ü-ch'üan Ch'an-yü 於除鞬 (91-93)

Kaçan Ch'an-yünün kardeşi Sağ Lu-li Prensi Yü-ch'ü-ch'uan ağabeyinin ardından kendini yeni Ch'an-yü ilan etti. Çin'e barış teklifi için bir elçi gönderdi. Kuzeyde, Hunlar arasındaki dengenin bozulmaması fikrinde olan Çinli komutan Tou Hsien onu destekliyordu.[28] Fakat bir süre sonra bu komutan tutuklandı ve idam edildi. En büyük destekçisini kaybeden ch'an-yü endişelenerek kuzeye çekildi. Fakat bu geri çekilmeyi isyan olarak algılayan Çinliler Wang Fu王輔adındaki bir komutanın yönettiği 1000 süvariyle Kuzey Hunlarına gidip müzakerenin devamı için geldiklerini söyleyerek onları kandırdılar ve saldırdılar. Ch'an-yü ve bütün askerleri öldürüldü.[29]

Batı Bölgeleri'nde ise Pan Ch'ao'ın bölgeyi ele geçirme çabaları sürüyordu. Çin ordusu 88 yılında 50.000 kişilik bir orduyu yenerek büyük bir başarı kazandı. Böylece Yarkend de ele geçirildi. Geriye sadece Kuça ve Karaşar devletleri kalmıştı. Çinlilerden bir prenses isteme teklifinin geri çevrilmesiyle öfkelenen Kuşan Kralı 90 yılında Kuça'ya Çinlilere karşı bir ordu yolladı. Fakat casusları sayesinde

---

çok temizdirler. Saçlarının ön tarafını kaşlarına kadar uzatıp o hizada keserler, günde üç kez yıkanır, gargara yapar daha sonra yer veya içerler. Önceleri Juan-Juanlarla barış içinde yaşıyorlardı. 429 yılında Hun ch'an-yüsü iş birliği kurmak için yanında birkaç bin askerle Juan-Juan ülkesine gitmiş ancak henüz 50km girmişken Juan-Juan erkeklerinin elbiselerini yıkamadıklarını, saçlarını tarayıp bağlamadıklarını ve ellerini yıkamadıklarını, kadınların burunlarını bir aletle karıştırıp çıkardıklarını yaladıklarını görünce Hun Beyi çok iğrenmişti. Onu böyle bir yere getirdikleri için bakanlara öfkelenmiş, derhal geldiği gibi geri dönmüş ve Tabgaçlarla Juan-Juanlar aleyhine siyasi ve askeri iş birliği yapmıştır. Pei-shih 97, s.3219; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Ankara 1981, s.316-318; S.G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.80.

27 Egemen Çağrı Mızrak, "Batı Türkistan Hunlarında Görülen Sosyo-Kültürel Gelenekler ve Dinler (MS. IV-VII. Yüzyıl)", *GTTAD*, V/9 (Ocak 2023), s.19-32.

28 TCTC, s.1528-1529.

29 HHS.89, *Güney Hunları*, s.2954.

bütün olup bitenden haberi olan Pan Ch'ao Kuşan, ordusunun güzergâhındaki tüm yiyecekleri yok etti. Bu yüzden Kuşanlar daha kötü bir duruma düşmeden geri çekildiler. Durum böyle iken 91 yılında Kuça, Aksu ve Uç Turfan da sonunda Pan Ch'ao'a teslim oldular. Pan Ch'ao Çin sarayı tarafından "Orta Asya Genel Valisi" ünvanıyla ödüllendirildi. Bütün bunlara rağmen Karaşar'da isyan çıkmaya devam ediyordu. 94 yılında Kuça ve Shan-shan ordularının da yardımıyla Pan Ch'ao Karaşar'a saldırdı, 5000'den fazla insanı öldürdü. 15.000 insan köle olarak yakalanırken küçük ve büyük baş 300.000 hayvan ele geçirildi. Artık bütün Tarım Havzası Çin hâkimiyetine girmişti. Pan Ch'ao emekliye ayrılıp Çin'e döndüğü yıl, 102'de ölmüştür.[30]

Feng-hou Ch'an-yü 逢侯 **(94-118)**

MS.88 yılında Güney Hun Chan-yüsü olan Hsüan'in yerine Ch'ang Ch'an-yü'nün kardeşi olan T'un-t'u-ho 屯屠何, "Hsiu-lan shi-chu hou-ti" ünvanı ile tahta geçti. Bu yeni ch'an-yü Kuzey ve Güney Hunları arasında süregelen bu yıpratıcı savaşın kesin olarak bitmesi, Kuzey Hunlarının ele geçirilerek Güney Hunlarıyla tek bir ülke hâline getirilmesi için Çin sarayına başvurdu. Ertesi yıl bu amaç doğrultusunda yapılan Chih-luo savaşında Kuzey Hunları yenildi. Kuzey Hunları savaşta üç bin asker ile sayısız hayvan kaybetti. İki yüz bin kişi teslim olurken, diğerleri, Wu-pu-sa Gölü'ne kadar geri çekildiler. Böylece Güney Hunlarının nüfusu, tabiiyetine girenlerle birlikte 34 bin aile olmuş, asker sayısı 50 bine ulaşmıştı.

Güney Hunlarının tahtında beş yıl kalan Hsiu-lan shi-chu hou-ti Ch'an-yü'nün 93 yılında öldü. Halk; savaşçı, iyi eğitimli, kararlı ve zeki bir kişiliğe sahip olan Shih-tzu (Arslan) 師子' nın tahta geçmesini umut etmekteydi, fakat geleneklere göre sıra onda değil, halkın pek tanımadığı amcası An-kuo'da idi. Böylece Pi Ch'an-yü'nün oğlu, An-kuo, 93 yılında Güney Hunlarının başına geçti ve Shih-tzu'yı "Sol Chu-ch'i Beyi"[31] ilan etti. Halk, Shih-tzu'yı sevse de sonradan Güney Hunlarına katılan Kuzey Hun boyları An-kuo'yu destekliyor ona ise muhalefet ediyorlardı. Çünkü Shih-tzu ve birlikleri Kuzey Hun mültecilerini sık sık yağmalamış ve böylece onların nefretini kazanmışlardı. An-kuo ise kendi halkının Shih-tzu'ı desteklemesi yüzünden yeğenini kıskanıyor ve ona düşmanca hisler besliyordu. Üstelik

[30] Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, s.74-74.

[31] Sol Bilge Beyi

Shih-tzu bu gerginliği arttırarak Ejder Şehri kurultaylarına hasta olduğunu söyleyerek katılmıyordu. An-kuo bu durumdan giderek tedirgin olmaktaydı.[32]

Çin'in Merkezi Saray Generali olan Tu Ch'ung 杜崇[33] ile yeni ch'an-yü de anlaşamıyorlardı. Ch'an-yü, Sol Bilge Beyi Shih-tzu'yu ve Sol Chü-ch'ü Beyi Liu Li'yi kendine tehlike olarak gördüğü için ortadan kaldırma planları yapmaya başladı. Bunu fark eden bu iki kişi İmparatora ch'an-yü aleyhine mektuplar göndermekteydi. Ch'an-yünün planlarını haber alan Tu-ch'ung, Çin İmparatoru'na bu planı ve bu plan doğrultusunda sağ kanat Hunlarının An-kuo'yu desteklemek için asker gönderdiklerini, bu yüzden Çin ordusunun Hsi-ho, Shang-chün ve An-ting'de hazırlıklar yapmaları gerektiğini bildirdi. Çin İmparatoru ise bir süre düşündükten ve danışmanlarıyla fikir teatisinde bulunduktan sonra Tu Ch'ung ve Liao Generali olan Chu-wei'e birleşip ch'an-yüye saldırmaları emrini verdi. An-kuo gece yarısı Çin ordusunun harekete geçtiğini duyunca çok şaşırdı ama hemen kendini toparlayarak büyük bir öfke ile Shih-tzu'yu yakalamak için ordusunu topladı. Shih-tzu Hun Ch'an-yüsü'nün üzerine doğru yola çıktığının haberini almış ve derhâl geri dönerek Man Pai 曼柏城[34] Şehri'ne kapanmıştı. An-kuo şehrin surlarına dayandı ama girmeyi başaramadı. Ch'an-yü çok geçmeden Wu-yüan'den gelen T'u Ch'ung'un ve Chu-wei'in birleşik ordusuna yenildi. Ch'an-yünün dayısı Kutluk Hsi-We i骨都侯喜為 teslim olmazsa kendisinin de öldürüleceğinden korkarak teslim oldu ve An-kuo'yu da yakalayarak düşman ordusuna teslim etti. Böylece An-kuo öldürüldü.[35]

Kuzey Hunları Güney Hun ch'an-yüsü olan Shih-tzu'ın başa geçmesini memnuniyetsizlikle karşıladıkları için 15 boy (200.000'den fazla kişi) halkıyla birlikte isyan etti. Bunun üzerine Çin, Hsien-pi ve Wu-huan askerlerinden oluşan 40.000 kişilik bir ordu gönderdi ve Kuzey Hunlarını bozguna uğrattı. Güney Hunlarından Feng-hou, ilk olarak halkı toplayarak derhal kuzeye çekildi. Böylece Çin ordusu onların peşinden gittiyse de yetişemedi. Bunun üzerine Kuzey Hunları Güney Hunlarından olmasına rağmen eski ch'an-yü T'un-t'u-hou'nun oğlu Feng Hou'yu ch'an-yü ilan ederek başlarına geçirdi. 95 yılında Feng Hou Çin ordusunun önünden kaçarak Sarı Irmak'ı geçti. On yıl sonra Tun-huang'a yerleşmiş

32 HHS 89, s.2954.

33 HHS 89, *Güney Hunları*, s.2955; TCTC 48, s.1540.

34 Bu şehir Çin ve Hun sınır topraklarında, eski 胜州 Hsin-chou bölgesinde bulunmaktaydı.

35 HHS 89, *Güney Hunları*, s.2955.

olduğu görülen Feng Hou, Çin'le yakınlaşmaya çalıştı, fakat Çin sarayı bunu görmezden geldiği için daha da batıya çekilmek zorunda kalan Kuzey Hunlarının topraklarına Hsien-piler yerleşti.

Kuzey Hunları 104 yılında Çin'e elçi gönderdiler ve onlara tabi olmak istediklerini bildirdiler. Çinliler mukabil hediyeler gönderdiler fakat teklife sıcak bakmadılar. Bu teklif ertesi yıl yine tekrarlandı. Bu kez hediyelerle birlikte veliahtlarını da rehin olarak göndermek istediklerini bildirdiler. Çin sarayı yine herhangi bir cevap vermedi. 107 yılında Feng-hou Çin'in batı bölgeleri garnizonuna saldırdı ve başarılı olarak buraların kontrolünü ele geçirdi. Ayrıca Doğu Han Devleti sınırlarını on yıl boyunca rahat bırakmadı. İşler bu kadar iyi giderken 118 yılında Hsien-pi ordularının ani saldırısıyla büyük zarar gören Kuzey Hunları boyları dağıldı ve çoğu teslim oldu. Birkaç yüz adamıyla Shou-fang şehrine gelen Feng-hou Çin'e bağlandı, Çin hükûmeti de onu Yu-chou ve çevresine yerleştirdi.[36]

Güney Hunları 118 yılında Ch'iang boylarının isyanını bastırdı. Sadece bu isyanı bastırmakla kalmadı, ayrıca bu bölgedeki Kuzey Hunları lideri Feng Hou'nun ordusunun geride kalanlarını da yakalayıp Çinlilere teslim etti. Diğer Kuzey Hun kabileleri ise bir süre sonra Hsien-pi adını alarak onlara karıştılar. Böylece Hun ana vatanı olan topraklar giderek güçlenen Hsien-pi boylarının eline geçti. 119 yılında Çin'in Tun-huang Askerî Valisi Su-pan 索班 adında bir görevliyi İ-wu yani bugünkü *Hami* şehrine atadı. Gelişmelerden korkan Ch'e-shih Kralı teslim oldu. Bunun üzerine buradaki kontrollerinin kaybolmaması için Kuzey Hunları Hami'ye saldırarak bu görevliyi öldürdüler, eski kralı sürdüler. Batı bölgeleri fatihi olan ünlü General Pan-ch'ao 88 yılında Yarkend'e saldırmış ve güney İpek Yolu'nun fethinin yollarını açmıştı. Artık batı bölgelerinin tamamıyla ele geçirilmesi kolaylaşmıştı. Böylece oğlu Batı Bölgeleri Komutanı Pan Yung 班勇[37]124 yılında son hamlelerini gerçekleştirdi. Önce Kuzey Hunlarına saldırdı, aynı yıl, bu kez Ch'e-shih Arka Devleti'ne saldırdı ve krallarını öldürdü. Yerine Chia T'e-nu 加特奴 adlı kişiyi Kral tayin etti. Liu-chung 柳中 yani bugünkü Çerçen'in güney batısına konuşlandı.

Pan Yung 126 yılında Karaşar'a gitti ve güney yolu üzerindeki Yarkend ve Hotan da dahil olmak üzere on yedi yerleşim yerini ele geçirdi.[38] Aynı yılın kışı

36 HHS 89, *Güney Hunları*, s.2958.

37 Pan-yung, Çinli General Pan Ch'ao'ın Kaşgar Kralının kızı ile olan evliliğinden doğan oğludur.

38 HHS 88, *Hsi-yu Bölümü*, s.2912-2913; Douglas A. Hitch, "Kushan Tarim Domination", *Central Asiatic Journal*, 32/3-4 (1988), s.178-179.

Hunların Hu-yen Boyu üzerine saldırıya geçen Pan Yung onları büyük bir yenilgiye uğrattı. Ertesi yıl merkezden gelen emirle 3000 askerle Tun-huang Askerî Valisi Chang Lang张朗, 40.000 kişilik büyük bir orduyla Pan Yung birlikte Hunların kuzeydeki güçlerini zayıflatmak için saldırıya geçmeleri istendi. Chang Lang, Tanrı Dağları kuzey yolundan, Pan Yung ise güney yolundan harekete geçecek ve Karaşar'da birleşeceklerdi. Fakat Chang Lang bağımsız olmak istediği için kararlaştırılan zamandan önce Karaşar'a vardı ve şehri ele geçirdi. İmparator bunu duyunca Pan Yung'un rütbesini geri aldı.

134 yılında Arka Ch'e-shih Orduları Kuzey Hunlarının Hu-yen Beyi'ne Ch'ang-wu-lu 閶吾陆 Vadisi civarında saldırdı ve büyük bir yenilgiye uğrattı. Ch'an-yünün annesi, eşleri, kızları ve birkaç yüz üst düzey kişiyi öldürüp silah ve 100.000'den fazla hayvan ele geçirdiler. Ertesi yıl Hu-yen Beyi bunun intikamını almak için onlara saldırdı. Tun-huang Valisi yardıma gitti fakat Hunlar zafer kazandı. 137 yılında Tun-huang Askerî Valisi P'ei-tsen 裴岑 İ-wu'dan çıkarak Kuzey Hunlarına saldırdı ve Hu-yen Beyi'ni öldürdü ve tüm kabilesinin kulaklarını kestirdi.[39] Üstelik zafer nişanı olarak Barköl'de bir anıt diktirdi. Böylece artık Kuzey Hunları ve onların Batı Bölgeleri'ndeki hâkimiyeti sona erdi. Bundan sonra Kuzey Hunları kalabalık kitleler hâlinde topraklarını terk ederek Güney Kazakistan bozkırlarına göç ettiler.[40]

Tarihçilerin bir kısmı Kuzey Hunlarının dağılmasıyla birlikte kuzeyde Yenisey civarında yaşayan Kırgız boylarında uruk birliği oluşmaya başladığını ileri sürerler. Çünkü uzun zaman Hun hâkimiyetinde kalan Kırgızlar Kuzey Hunları dağılınca tamamen bağımsız olmuş ve birkaç yüzyıl sürecek olan Kırgız "boylar birliği"ni oluşturmaya başlamışlardır.[41] 151 yılında Kuzey Hunları 3000 süvari ile Hamiye saldırıp şehri ele geçirdiler. Ne merkezden gelen ne de Tun-huang şehri askerî görevlisi onları yenebildi.[42] 155 yılları dolaylarında Kingan bölgesinde yaşayan Kuzey Hunları Hsien-pi hâkimiyetine girerken 156 yılında Kuzey Hunlarından arda kalanlar Tarım Havzası'ndaki vaha devletleriyle birleşti ve Kansu

39 Wolfram Eberhard, *age.,* s.370.

40 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1977, s.47-48.

41 Aygül Akmatova, "Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası", *Turkish Studies International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, III/3 (2008), s.10.

42 Ahmet Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu, Hunlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2024, s.232.

bölgesine akınlar düzenledi. 4. yüzyılda Güney Rusya'da görülen Hunların ise Kuzey Hunlarından olduğu ileri sürülmektedir. Bazı tarihçilere göre ise Hunlar batıya göç ederken ch'anyü hanedan ailesi Issık Göl civarında kalmış ve Yueh-pan Devleti'ni kurmuş, aşağı sınıftan olanlar ise -belki de Hsien-pi karışık Hunlar-Avrupa'ya gitmiş olabilirler.[43]

Kuzey Hunlarının kültürel yaşantılarına ait en önemli unsurlardan biri kurganlardır. Bu kurganların en önemli özelliği, Gobi'nin kuzeyindeki Hunların kurganlarıyla aynı yapıda olmasıdır. Fakat bunun yanı sıra göç ederken farklı milletlerle karışmaları veya göç ederek geldikleri yerdeki yerli halkın kültüründen etkilenmiş olmaları da mümkündür. Kurganlar dairesel ve dikdörtgen olmak üzere iki farklı şekildedir. Büyük kurganların dikdörtgen, normal, sıradan olanların ise yuvarlak olması, mezar odalarının duvarlarının taşlarla örülmesi Gobi'deki kuzey Hunları ile aynıdır. Fakat Gobi kuzeyi Hunlarında kurganlar genellikle çok yüksek değildir. Mezarlar tek kişilik olup ceset sırtüstü düz bir şekilde yatar ve başı kuzey yönünde olur. Tabut ise ahşaptandır. Fakat Kuzey Hunlarında artık kurganlar daha yüksek ve büyük olup toplu gömülmeler görülmektedir. Ayrıca sırtüstü yatar vaziyetteki ölülerin başları güney veya batıya dönüktür.[44]

Bu kurganların en önemlilerinden biri Ch'a-wu-hu 察吾乎 Vadisi 3 numaralı kurgandır. Doğu Türkistan'ın Ho-chin 和静Kasabası diğer adıyla Hotun-Sumbul Kasabası Ch'a-wu-hu çukurunda bulunur. Mezar şekil itibarı ve sunular bakımından Han dönemi Hun kurganlarına çok benzemektedir. Bulunan insan kemiklerinden bu mezar sahiplerinin antropolojik olarak Avrupai bir yapısı olduğu tespit edilmiştir. Doğu ve batıda iki ayrı yerde toplam 338 adet mezar vardır. 1988 yılında 20 tanesi açılmıştır. Mezar, yığma taştan dairesel bir yapıda olup yerden 20-40 cm, biraz yüksek olanı ise 40-60 cm yüksekliktedir. Mezar odaları farklı yapılarda olup değişiklik göstermektedir. Kütük döşeli mezar odası, ahşap tabut, taş örme duvarlı mezar odası gibi değişik mezar odaları vardır. Doğu-batı doğrultusunda olan mezarların içinde sıkça koyun ve at kafataslarına rastlanmıştır. Dalga motifli Hun keramikleri, demir eşyalardan kılıç, kazan, bıçak, kemer plakaları,

---

43 Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtlarına (Shı Ji) Göre Hunlar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.21.

44 Li-ch'ing MA利清马, "Ts'ung K'ao-ku Hsüeh Wen-hua Te Fan-pu Yü Ch'üan-po K'an Hsiung-nu Chiang-yü Te Pien-ch'ien 从考古学文化的分布与传播看匈奴疆域的变迁" *Journal of Inner Mongolia University (Humanities and Social Sciences)* 内蒙古大学学报(人文社会科学版), Jan, 2005, vol. 37/1 (2005) s.18.

halka, bronz olarak ise ayna, kemer tokası, kemer sarkıtı, yüzük, küpe çıkarılmıştır. Ahşap malzemeler ise tepsi ve taraktır. Bunların yanı sıra kemikten kaşık ile inci ve taş boncuklar da bulunmuştur. Az miktarda altın süs eşyaları ile gümüş küpe ve daha çok da ipek dokumalar tespit edilmiştir. Bu mezarlar Doğu Han Hanedanlığı dönemine tarihlenmektedir.[45]

Kaynak:
Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2023, s.168.

[45] Li-ch'ing MA利清马, *Yuan Hsiung-nu, Hsiung-nu* 原匈奴、匈奴, Nei Meng-ku Ta-hsüeh Ch'u-pan Shih 内蒙古大学出版社 , Hohhot 2004, s.66-67.

KUZEY HUNLARI CH'AN-YÜLERİ

ÜNVAN	AD	SAL. SÜRESİ	TAHTA ÇIK. TAR.	ÖLÜM TAR.	KİMLİK
P'U-NU 蒲奴	aynı	? yıl	46	?	Hu-tu'nun kardeşi
YOU-LİU 優留	aynı	? yıl	?	87	
PEİ 北		4 yıl	88	?	You-liu'un üvey ağabeyi
YÜ-CH'Ü-CH'ÜAN 於除鞬	aynı	3 yıl	91	93	Pei'nin kardeşi
FENG-HOU 逢侯	aynı	25 yıl	94	118	Tun-tu-ho'nun oğlu
Bilinmiyor					

Kaynak:
Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2023, s.236.

KAYNAKÇA

*Hou Han Shu*後漢書 (Sonraki Han Hanedanlığı Tarihi)

Fan Yeh Fan Yeh 范曄 (MS.398-445) tarafından yazılmıştır. (Chung-hua Shu-chü中華書局 Pekin北京1965).

*Tze-chih T'ung Chien*資治通鑒

Ssu-ma Kuang 司馬光 (1019-1086) tarafından yazılmıştır. (Chung-hua Shu-chü 中華書局, Pekin 北京2005).

*Pei Shih*北史 (Kuzey Tarihi)

Li Yen-shou 李延壽adlı bir tarihçi tarafından 643-659 yılları arasında yazılmıştır. Çalışmamızda eserin Chung-hua Yayınevi中華書局2003 Pekin baskısı kullanılmıştır.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akmatova, Aygül, "Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası", *Turkish Studies International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3/3 (Spring 2008), s.8-36.

Baykuzu, Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 20232.

Liu Yüejing刘 跃 进, "Ban Biao Yü Liang Han zhi ji de hexi Wenhua 班彪与两汉之际的河西文化" *Qilu Journal*, 1/172 (2003), s.121-127.

Eberhard, Wolfram, "Muahhar Han Devrinde (M.S.25-M.S.220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", *Belleten,* 16 (1940), s.341-382.

Grousset Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2006.

De Crispigny, Richard Rafe, "Hun Konfederasyonu'nun Bölünmesi ve Yıkılması", *Türkler,* I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.749-757.

Gumilev L.N., *Hunlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

Hitch Douglas A., "Kushan Tarim Domination", *Central Asiatic Journal*, 32/3-4 (Weisbaden 1988).

Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1977.

Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı***,** Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Ma Li-ch'ing利清马, "Ts'ung K'ao-ku Hsüeh Wen-hua Te Fan-pu Yü Ch'üan-po K'an Hsiung-nu Chiang-yü Te Pien-ch'ien 从考古学文化的分布与传播看匈奴疆域的变迁" *Journal of Inner Mongolia University (Humanities and Social Sciences***)** 内蒙古大学学报(人文社会科学版), 37/1 (Jan 2005), s.15-22.

Ma Li-ch'ing利清马, *Yuan Hsiung-nu, Hsiung-nu* 原匈奴、匈奴, Nei Meng-ku Ta-hsüeh Ch'u-pan Shih 内蒙古大学出版社 , Hohhot 2004.

Mızrak, Egemen Çağrı, "Batı Türkistan Hunlarında Görülen Sosyo-Kültürel Gelenekler ve Dinler (MS. IV-VII. Yüzyıl)", *GTTAD*, V/9 (Ocak 2023), s.19-32.

Mori, Masao, "Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri" *Belleten*, XLVII (1983), s.339-351.

Onat, Ayşe, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ.206-MS.220)", *Belleten*, C.LI/200 (Ağustos 1987), s.611-623.

Otkan, Pulat, *Tarihçinin Kayıtlarına (ShıJi) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarih II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Taşağıl, Ahmet, *Bozkırların İlk İmparatorluğu, Hunlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2024.

Yü Ying-shih, "Hsiung-nu", *Erken İç Asya Tarihi*, 3.bs., ed. Denis Sinor, çev. Selçuk Esenbel, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.167-207.

Avrupa Hun Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

AVRUPA HUN DEVLETİ

(374-469)

Ali AHMETBEYOĞLU*

Doğu Avrupa sahası, bazı Türk boylarının Türkistan'dan (Orta Asya)[1] göç ederek devlet kurdukları coğrafyalardan biri olmuştur. Ana vatan Altaylar civarından başlayan bu göçler, Avrupa ile Asya arasındaki tabii sınır olan Ural dağlık bölgesi ile Ural Irmağı'nı Altay Dağlarına bağlayacak bir coğrafi yolla yapılmıştır. Milattan önce "Kavimler Kapısı" yolu ile birçok kavim Türkistan'dan Karadeniz'in kuzeyine göç etmişlerdi. Bu bağlamda Hunlar; Sakaların (İskit) milattan yüzyıllar önceki göçleri göz önüne alınmazsa, Doğu Avrupa'yı yurt tutarak Batı dünyasının kapısını açan ilk Türk boyu olmuştur.

Avrupa Hunlarının Kökeni

At üzerinde çok hızlı hareket eden, ok atma ve kılıç kullanmada mahir olan Hunlar, IV. yüzyılda ilk kez Karadeniz'in kuzeyinde görünmeleriyle dikkatleri

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ahmetbey@istanbul.edu.tr

[1] Türkistan yani Orta Asya; Moğolistan ve Sibirya'nın güneyi, bugünkü Kazakistan ve Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan topraklarının büyük bir bölümünü, Afganistan'ın kuzeyini hem Merv'e hem de Herat'a bağlı olan İran Horasan'ını, Tibet, Doğu Türkistan ve Kansu'yu kapsayan bölgenin adıdır.

çekmiş, "yüksek dağlardan esen kasırgaya" benzetilmiş, o dönemden itibaren Grek, Latin ve Ermeni kaynaklarında yer bulmaya başlamışlardır. Kimi zaman İskit, Kral İskitleri kimi zaman Kimmer, Massaget olarak görülmüş ve adlandırılmışlardır.

Eski Çağ tarihçilerinin adlandırmaları ve mitolojik anlatımlar bir yana bırakılacak olursa, Hunların menşei ve Çinlilerin *Hiung-nu* diye adlandırdıkları Asya Hunları ile ilişkileri XVIII. yüzyıl ortalarından beri ciddi tartışmalara yol açmıştır; bu mevzudan ilk olarak J. de Guignes'in eserinde bahsedilmiştir. De Guignes, IV. yüzyılın son çeyreğinde Güney Rusya bozkırlarını boydan boya fetheden Hunların, Çinlilerin yüzyıllarca amansızca mücadele etmek zorunda kaldığı savaşçı Asya Hunları ile aynı olduklarını belirtmiştir. Modern tarihçiler arasında Hunların menşeine dair şu görüşler ortaya atılmıştır:

1. Hunlar Moğol'durlar.
2. Türk-Moğol karışımıdırlar.
3. Türk-Moğol-Mançu karışımıdırlar.
4. Fin-Ugor asıllı bir kavimdirler.
5. Slav kökenlidirler.
6. Germen soyundan gelmişlerdir.
7. Fin-Türk karışımıdırlar.
8. Kafkas veya Orta Asya menşeli kavimlerden biridirler.
9. Hunlar; Sümerliler gibi tarihin bir döneminde yaşamış, daha sonra kaybolmuş, menşei bilinemeyen bir kavimdir.

Bütün iddialara rağmen yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılan tarihi, arkeolojik, etnografik, coğrafi, linguistik belgelerle Hunların *Hiung-nu* denilen Asya Hunlarının devamı ve torunları oldukları anlaşılmıştır. Alman bilim adamı Friedrich Hirth'ün, Alan ülkesinin ele geçirilmesini Roma ve Çin kaynaklarında verilen bilgilerle mukayese etmesi, Hunların kökenine dair tartışmalarda dönüm noktası olmuştur. 355-365 yılları arasında Alanları mağlup edenler Çin yıllıklarında *Hiung-nular*, Batı kaynağı Marcellinus'ta ise *Hunlar* olarak kaydedilmiştir. Bir ülke aynı zamanda iki farklı millet tarafından ele geçirilemeyeceğine göre Hunlar ile Hiung-nular yani Asya Hunları aynı kavimdirler. Hun-Hiung-nu (Asya Hunları) aynılığı ayrıca Latin ve Grek coğrafyası eserlerinde de görülmektedir. Bu deliller ile Hunlara ait arkeolojik buluntu coğrafyasının Çin Seddi'ne kadar takip edilebilmesi ve Asya Hunlarıyla benzerlik göstermesi, Attila'nın oğulları

başta olmak üzere bilinen Hun isimlerinin (Balamir, Karaton, Uldız gibi) Türkçe olması Avrupa Hunlarının Asya Hunlarının devamı olduğunu ortaya koymaktadır.[2]

Hunların Karadeniz'in Kuzeyine Göçleri

Avrupa Hunlarının batıya göçleri, Asya Hun Devleti'nin yıkılması ve dağılmasından sonra Türkistan'da yaşanan hadiselerle alakalı olmuştur. Nitekim Türkistan'da hâkimiyetlerini kaybeden Hun boylarının büyük kitlesi, IV. yüzyılın ikinci yarısının başlarında "Kuzey Göç Yolu'nu"[3] takiple Hazar Denizi'nin kuzeyindeki "Kavimler Kapısı" adı verilen geçitten geçerek Doğu Avrupa'da görülmeye başladılar.

Batıya doğru göç eden ve hakkında yaklaşık 200 yıl doğru dürüst bilgi bulunmayan Hunlar, IV. asrın ikinci yarısından itibaren Çin ve Roma kaynaklarında yeniden ortaya çıktılar. 355-365 yılları arasında Alanları mağlup ederek krallıklarına tamamen son verdiler. Tarihî kaynaklarda Alan ülkesinin fethi hakkında malumat veriliyorsa da şüphesiz bu durum tek bir savaşın neticesi değildir. Hunlar ve Alanlar çok daha önceleri karşı karşıya gelmişler ve uzun süren yıpratıcı mücadelelerin sonunda Alanlar kati olarak mağlup edilmişlerdir. Alan Krallığı'nın yıkılmasından ve Alania'nın fethedilmesinden sonra Alan kabilelerinin çoğu Hunların hâkimiyeti altına girdiler. Daha sonraları bunlar kendi istekleriyle Hunların yaptıkları savaşlara Hun komutanlarının emri altında katıldılar. Hun hâkimiyetine girmeyen bazı Alan grupları ise, batıya doğru kaçarak bugün torunlarının yaşadığı Oset'te Kafkas Dağları'na sığındılar.[4]

Balamir, İlk Savaşlar ve Kavimler Göçü

Batı istikametinde ilerleyişine devam eden Hunlar Balamir'in sevk ve idaresi altında 370'li yıllarda İtil Nehri'ni geçtiler, burada İtil, Don ve Kafkasya arasındaki bölgede yaşayan Alanlara hücum ettiler. Ok-yay ile kılıç kullanmadaki

---

2 Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s.27-32.

3 Bu yol, Hazar ve Kıpçak bozkırları adı verilen geniş düzlükler üzerinden Tuna Nehri mansıbına kadar iner. Bu ırmağın açtığı vadi boyunca ilerleyerek "Demir Kapı" geçidini aşar ve geniş Macar Ovası'na kadar uzanır.

4 Steven Runciman, "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten*, 7 (1943), s.46; Czégledy Károly, *Nomád Népek Vándorlása Napkelettöl Napnyugatig,* Akadémia Kiadó, Budapest 1969, s.43 vd.

maharetleriyle bu coğrafyada dikkat çeken Alanları mağlup ederek hâkimiyetleri altına aldılar. Hunların önünden kaçan bazı Alan grupları ilk önce Balkanlarda Gotlara daha sonraki yıllarda ise Vandallara katıldılar. Harekâtlarına devam eden Hunlar, Don Nehri'ni geçerek Ostragotları (Doğu Gotları) yenip idareleri altına aldılar (374-375). Bazı Hun birlikleri ise Pannonia ve Karpatlar Bölgesi'nde *Suep-Quatlar* ile Gepitlere baskın düzenlediler. Ostragotların yenilmesi bugünkü Romanya taraflarına kaçan Atanarik idaresindeki Vizogotlar (Batı Gotları) ile Hunları karşı karşıya getirdi. Atanarik, Dinyester'in dik kıyılarına çekilerek Hunlara karşı savunma hattı oluşturdu. Hem nehirle hem de nehrin önündeki otuz bin askerle ordusunu koruma altına aldı. Fakat ani Hun baskını neticesinde ağır bir mağlubiyete uğrayan Vizigotlar dağıldı ve büyük bir kısmı güneye kaçtı. Atanarik ise kendine bağlı kitlelerle Olt ve Tuna nehirleri arasına, oradan da Karpatları geçerek Macar Ovası'na sığındı (376). Bu hezimetten sonra Gotların çoğu Doğu Roma arazisine kaçtı.[5]

Yaklaşık 375-400 yılları arasında Hunlar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları üzerine askerî harekâtta bulunmadılar. Fakat bu arada imparatorluktaki olayları da yakından takip ettiler. Nitekim tarihçi Hieronymos'un da dediği gibi ilk saldırıyı, Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarının birbirleriyle savaşa tutuştuklarını haber aldıklarında gerçekleştirdiler. Doğu Roma İmparatoru I. Theodosius (379-395) birliklerini doğu bölgelerinden çekti. Hatta Tuna'nın güney kıyılarında oturan ve sınırlarını korumakla vazifeli Vizigotları da yanına aldı. Ordusuyla imparator karşıtı Eugenius'a karşı Alplere çekildi (394). Böylece, doğu ve Tuna'daki sınırlar korumasız kaldı. Hunlar 395 yılında kendilerini Romalılara hatırlatmak için bu fırsatı değerlendirdiler.[6]

Karaton'un hükümdarlığı altındaki Hunlar, meşhur stratejilerine uygun olarak Roma İmparatorluğu'na iki farklı yönden saldırdılar. Ağırlık merkezi Tuna olan Batı kanadı tarafından sevk ve idare edilen bazı Hun grupları, önce donmuş olan Tuna'dan geçerek Moesia düzlüklerini zapt ettiler. Buradan Alplere kadar akınlar yapmayı denediler; Balkanlar, İllyria ve Trakya'ya kadar ilerleyerek buraları tahrip ettiler. Hunların bu hareketi Romalılardan çok, 20 yıl önceki dehşeti içlerinde

5 Jordanes, *Romana et Getica*, nşr. Theodor Mommsen, Berolini 1882, s.90-91; Bernard S. Bachrach, *A History of the Alans in the West*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1973, s.26-27.

6 Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu"nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi,* 2, çev. Asım Baltacıgil, Bilim, Felsefe, Sanat Yayınları, İstanbul 1987, s.41; Herwig Wolfram, *History of The Goths,* University of California Press, California 1987, s.270 vd.

yaşayan Gotlarda büyük bir korku uyandırdı. Merkezi, Don Nehri civarında bulunan Doğu Kanadı tarafından tertip edilen ve Basık ile Kursık adlı iki bey tarafından idare edilen bir kısım Hunlar ise Kafkasya üzerinden Küçük Asya (Anadolu) ve Suriye'ye hücum ettiler. Planlı olarak gerçekleştirilen bu akınların vatan hâline getirilecek toprakları bulma gayesi güttüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, Doğu Roma İmparatorluğu kadar Sasanileri de telaşlandırmış ve korkuya sevk etmiştir. 375-400 yılları arasında Avrupa'da faal bir harekette bulunmayan Hunlardan küçük bir grup, Tuna'nın güneyindeki toprakları ele geçirdiler ve Pannonia Bölgesi'nde görüldüler. Bu zaman içerisinde Doğu Roma hudutlarındaki Hunların sayısı fazla değildi. Bunlar da Doğu Macaristan ve Transilvanya'da bulunmaktaydılar. Hunların esas kütlesi Güney Rusya'da Don Nehri civarındaki merkezlerinde bulunuyordu.[7]

Yirmi beş yıllık bir sessizlikten sonra nüfuslarını ve güçlerini artıran, birçok kavmi yerinden oynatarak Güney Rusya bozkırlarının tek sahibi olan Hunlar, Avrupa içlerinde yeniden harekete geçtiler. İmparator I. Theodosius (379-395)'a, İtalya seferinde refakat eden Batı Got Kıralı I. Alarik ve birlikleri, Hunların saldırı haberi üzerine aceleyle Tuna üzerinde Moesia'da bulunan yerlerine geri döndüler. Kış gelmeden ailelerini oraya getirip Balkanlara ve imparatorluk içlerine çekildiler. Bu sırada 399 yılından beri toplanan Got paralı askerlerinin komutanı Gainas'ın müfrezesi İstanbul'un çevresini yakıp yıkıyordu. Bunlar aynı zamanda kendini Ostrogotların kralı ilan eden Tribigild'in (us) müfrezesiyle Bosporos'un iki yakasında Romalılarla (fakat aynı zamanda birbirlerine karşı da) kanlı savaşlar yapıyorlardı.

Bu kuvvetli barbar akınlarına karşı Doğu Roma savunması hemen hemen çaresizdi. 400 yılının yaz aylarında Gainas, İstanbul'u fethetti ve gerçek bir terör estirdi. Malları yağma etti, imparator sarayını yaktı, tutkulu bir Arianî olarak kendi taraftarları için Hristiyan bir kiliseyi işgal etmeye çalıştı. Bu durum ona hiç beklemediği bir bela getirdi. Başkentin öfkeli halkı sokak savaşlarında ordusunun yarısını imha etti. Diğer yarısı ise korkuyla şehirden kaçtı. Gainas ve etrafındaki asiler sürüsü imparatorluktan da sürüldü. Trakya üzerinden Tuna'nın kuzey kıyılarına yani eski ana yurtlarına geri döndüler. Gaina'ın kaderi burada noktalandı. Korkunç bir Aralık soğuğunda hiçbir saldırı beklemedikleri sırada Hunlar, Gainas'ın ordusunu şaşkına çevirip etrafını sararak düzenlerini bozdular. Bu sırada Hunların Batı Kanadı reisi olan Uldız, Gainas'ın kafasını yeni yıl armağanı olarak İstanbul'a

[7] Priskos'un eserinin Türkçe tercümesi için bk. A. Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s.47.

gönderdi (3 Ocak 401). İki yıl boyunca kendilerini mahveden haydut sürüsü beyinin ölümü kadar sevindirici yeni yıl armağanı tahayyül edilemezdi. İmparator Arkadius (395-408), teşekkür olarak hediyeler gönderdi. Düşmanının düşmanıyla bir ittifak yaptı. Başarının büyüklüğünü göstermek için olayın anısına -Traja sütunlarının resimlerinden sonra- muhteşem Arkadius sütunlarını yaptırdı. Yalnız bu zaferi, zafer çığlıkları atan İmparator ve Romalılar kazanmadılar.[8]

Arkadius'un ölümünü (1 Mayıs 408) ve 7 yaşındaki oğlu II. Theodosius (408-450)'un tahta çıktığını öğrenen Batı Kanadı Eliği Uldız, 408 yılında Doğu Roma İmparatorluğu'na saldırdı. Önce Olt Nehri'nin ağzından Demir Kapı'ya kadar olan bölgeyi ele geçirdi ve Tuna'nın kuzey kıyılarında kule tarzı küçük filo destek mevzilerini yaktı[9] sonra nehri geçti. Uldız'ın Skir yardımcı müfrezesi (Doğu Germen Skirler, 381'den beri Hunların silah arkadaşı idiler) List'den geçerek Moesia'da kilit noktayı elinde tutan Castra-Martis (Kula) mevziisini fethetti. Doğu Roma komutanı, Uldız'la savaşı bitirip sulh yapmaya çalıştı. Buna mukabil Uldız, barışın sağlanması ve kalenin temizlenmesi için yıllık olarak altın talep etti. Böyle büyük bir başarıdan sonra Uldız, doğan güneşi göstererek "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her yeri fethederim." dedi. Romalılar bunu kabul etmediler. Castra-Martis'i yeniden ele geçirdiler ve Skirlere yalnızca ağır kayıplar verdirmekle kalmadılar aynı zamanda Uldız'ı Tuna'nın kuzey kıyılarına kadar tazyik ettiler (409). Kısa süre sonra Tuna'nın güney kıyısındaki mevzileri sağlamlaştırdılar ve 412 yılının ilkbaharında yeni Tuna filosunun hazırlanmasıyla ve eski gemilerin onarımıyla nehir sınırlarının savunmasını iyice güvenli hâle getirdiler. İyi organize edilmiş ilk Hun saldırısı Doğu Roma İmparatorluğu ve dünya tarihî açısından önem taşır. Henüz çocukken savaş esnasında tahta çıkan II. Theodosius (408-450), başkentin korunması için hemen yeni bir sur yaptırdı. Yapımı 413 yılına kadar süren ve "Theodosius" veya "Anthemik" adıyla bilinen bu sur Doğu Roma'yı bin yıldan uzun süre korudu.[10]

422 yılında Hun Hükümdarı Rua komutasındaki Hun ordusu, Doğu Roma'daki iç kargaşalıklardan istifade ederek saldırıya geçti. Hunlar büyük bir hızla ilerleyerek

---

8 Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.70-76.

9 Doğudan batıya: Sucidava/Celei, Desa, Hinova, Drobeta/Turnu Severin, Dierna/Orsova, Gornea- tamamı yakıldı.

10 Sozomenus, *Ecclesiastica Historia, II,* Oxford 1860, s.891-894; István Bóna, *Das Hunnenreich,* Konrad Theiss Varlag, Stuttgart 1991, *s.*22 vd.

Makedonya ve Trakya'yı istila ettiler. 421 yılında Trakya'daki Roma ordularının büyük kısmının doğuya kaydırılmaları Hunların hareketini kolaylaştırmıştır. Hunların Trakya'ya saldırısı üzerine ise ordu geri dönmeye başlamıştır. Hunlar bu sefer sonucunda imzalanan antlaşmayla devamlı tazyik altında tuttukları Doğu Roma'yı 350 libre (81 Libre=453,6 gram) altın vergi vermeye mecbur bıraktılar.[11]

Rua'nın son zamanlarında, -10 yıla yakın- sakin şekilde süren Hun-Doğu Roma ilişkileri bozulmaya başladı. Doğu Romalılar geleneksel politikaları gereği Hunların arkasından müttefik aramaya başladılar. Bu sebeple Tuna boyunda oturan *Amilsurlar, İtimarlar, Tonosurlar, Boiscler* ve diğer kavimleri Hunlara isyan etmeye teşvik ettiler. Rua, Romalılarla Hunlar arasındaki diplomatik faaliyetlerde tecrübeli elçisi Esla'yı; bu tür teşebbüslerinden vazgeçmelerini, kendilerine sığınan Hunları iade etmelerini, yoksa savaş açacağını söylemek üzere İstanbul'a gönderdi. Kendisi de ordusuyla birlikte Trakya'ya Tuna Bölgesi'ne hareket etti. Bunun üzerine Doğu Roma idaresi, biri Trakya'dan diğeri İskitya'dan Konsüllük yapmış ve ordu komutanı olan Plinthas ve Dionysius'u Hunlara elçi olarak göndermeye karar verdi. Bu arada Plinthas, İstanbul'dan ülkesine dönmek üzere olan Esla ile kendi arkadaşı Singiluchus'u önceden Rua'ya, savaş teşebbüsünden vazgeçirmek üzere yolladı. Daha sonra hazineden sorumlu Epigenes'i de elçiliğe dâhil ederek kendileri de yola çıktılar. 434 yılında Rua'nın Romalılarla barış görüşmesi yapmaya hazırlandığı bir sırada vefat etmesi üzerine, Hun yönetimini Attila ve Bleda üstlendiler.[12]

Attila

Avrupa Hun Hükümdarı Attila'nın doğum tarihi, yeri, gençlik yılları ve yetişmesi hakkında malumat bulunmamaktadır. Babası Muncuk ile onun ölümünden sonra amcası Rua'nın yanında yetiştiği tahmin edilmektedir. Kaynaklarda Mundiuchus (Priskos), Mundzuco (Jordanes) şeklinde geçen Attila'nın babası Muncuk'un ismi Türkçe olup "inci, boncuk, bayrak, sancak" anlamlarına gelmektedir. Muncuk'un hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Devlet idaresinde hangi makamda bulunduğu, Hun tahtına çıkıp çıkmadığı meçhuldür. Attila ile Bleda'nın küçük yaşlarda

[11] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s.23-24; Béla Szász, *A Húnok Története Attila Nagykiraly*, Bartha Miklós Társaság Kiadása, Budapest 1943, s.129-130.

[12] A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.80-87; Timo Stickler, *Hunlar*, çev. Ergin Ayan, Runik Kitap, İstanbul 2022, s.60-67.

babasız kalmaları ve Rua'nın yanında yetişmeleri, Muncuk'un genç yaşta ölmüş olabileceğini akla getirmektedir. Attila'nın isminden dolayı Hunların İtil (Volga) Nehri kıyılarında bulunduğu zamanlarda dünyaya geldiği (390-395 yılları), yazılan romanlarda onun gençlik yıllarında Roma sarayında rehin olarak kaldığı, bu sayede Romalıları çok iyi tanıma fırsatı elde ettiği iddia edilmişse de bu bilgiler hiçbir kaynak tarafından teyit edilememiş ve faraziyeden öteye gidememiştir. *Attila* isminin ne anlama geldiği Türkçe olup olmadığı meselesi her zaman tartışma konusu olmuştur. Kimi ismin Gotça kimi ise Türkçe olduğunu ileri sürmüştür. *Attila* adının Gotça "babacık, atacık, sevimli, ağabey" anlamlarına geldiği söylenerek Hun dönemi Türkçe bir kelimenin Germence yorumu olarak gösterilmiştir. İsmin Macarca, Slavca, Tokarca olabileceği de iddia edilmiştir. Genellikle *Attila* isminin İtil Nehri'nin bir diğer adı olan İtil-Etil'den türediği düşünülmüştür. Göktürk Türkçesindeki Attay "şöhretli imparator" ile de bağlantı kurulmuştur. Ayrıca *Attila* kelimesinin aslının "Ata-la" olduğu ve "benim atam, atacık" anlamlarına geldiği de söylenmiştir. Bunların yanında Gy. Németh ayrı bir bakış açısı getirerek Attila'nın olgunluk çağı ismi olduğunu, gençliğinde ise başka bir ad taşımış olabileceğini ifade etmiştir ki bu eski Türk ad verme geleneğine de uygundur. Attila, şahıs isminin ötesinde belki de Hun hükümdarının ünvanıdır. *O. Pritsak* ise ismin Türkçe olduğunu ve *Es-til-ä ~ As-til-ä ~ At-til-a = Attila* şekliyle "büyük deniz, okyanus" veya "her şeye gücü yeten hükümdar" anlamlarına geldiğini söylemiştir ki bu "Kagan" gibi "İmparator" ünvanına denk gelmiştir.[13]

Türk devlet teşkilatında daima büyük kardeşin tahta çıkması kesin olmayıp şehzadeler arasında en liyakatlisinin başa geçmesi geleneği var olmasına rağmen Bleda, Hun hükümdarı olmuş fakat bu, şekilden öteye gidememiştir. İdari, askerî ve iktisadi bütün işleri üstün kabiliyetlerinden dolayı Attila üstlenmiş, devleti yönetmiştir. Nitekim Rua zamanında başlayan Doğu Roma ile barış görüşmeleri, onun ölümü üzerine Attila tarafından neticelendirilmiştir. Attila, derhal yola çıkarak İllyria'da, Morava ile Tuna'nın birleştiği yerde, Tuna'nın diğer kıyısına tanzim edilmiş olan Constantia surları karşısında kurulu Margus (Bugünkü Orasje-Dobruca) şehrinde, bütün halkın gözleri önünde at üzerinde olduğu hâlde isteklerini elçi Plinthas başkanlığındaki Doğu Roma heyetine barış şartları olarak kabul ettirmiştir (434). Tarihte *Margus Barışı* olarak bilinen antlaşmanın maddeleri şunlardır:

[13] Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.92.

1- Esir edilmiş Romalılarla ve daha önce Roma'ya kaçmış olan birçokları ile Hunlardan kaçacaklar Roma hududuna kabul edilmeyecekler.

2- Romalı mülteciler ve esir alınmış olanların her biri için 8 altın kurtarma ücreti ödenecek. Ancak bu fidyeyi verdikten sonra esirler geri dönebilecekler.

3- Romalılar Hunların hâkimiyeti altında olan kabilelerle ortaklık yapmayacaklar.

4- Ticaret yapmak için eşit şartlar içinde bir araya gelinecek.

5- Romalılar ve Hunlar emniyet içerisinde olacaklar.

6- Yapılan antlaşma devamlı olacak ve bu antlaşmaya riayet edilecek.

7- Romalılar tarafından Hun kralına daha önce 350 altın libre ödenen vergi yerine 700 libre altın ödenecek.[14]

Antlaşma, içeriği bilinmeyen atalardan kalma bir yemin ve dinî merasim ile pekiştirildi. Bunun üzerine Doğu Roma iktidarı kendilerine kaçan Hunları iade etti. Attila bunlar içerisinde bulunan ve Hun hükümdar soyundan gelen Mama ile Atakam'ı, Trakya'da Carsus Kalesi'nde halkın gözü önünde idam ettirdi. Bu antlaşmanın yapılmasından sonra uzun bir süre Hunların hareketleri hakkında Roma kaynaklarında hiçbir bilgi yer almamıştır. Muhtemelen bu süreçte Kuzey ve Doğu Avrupa'da yerleşmiş olan çeşitli kavim ve kabileler üzerinde hâkimiyet sağlanmış ve birçok yer ele geçirilmiştir. Tarihî kaynaklar son derece belirsiz olduğu için Attila'nın idaresindeki imparatorluğun genişliği ve gücü hakkında net bir şey söylemek de hayli zordur.

Attila'nın tarih sahnesine çıktığı *Margus Barışı* süreci onun liderlik özelliklerini ve karizmasını net bir şekilde ortaya koymuştur. Diplomatik teamüllerin dışında at üzerinde, müzakere etmeden isteklerini kabul ettirmesi Hun siyasi ve askerî gücü ile Doğu Roma karşısında büyük bir psikolojik üstünlük kurmasını sağlamış, coğrafyadaki diğer kavimler üzerinde olağanüstü etki oluşturmuştur. Bundan sonra Hun ordusundan önce hedef topraklara korku salan Attila ismi gitmiş, panik ve korku havası estirmiştir. Ayrıca Margus'ta yaşananlar Attila'nın Hun Devleti'nin dâhilî ve haricî meselelerine derin vukufiyetini ve karizmatik hasletlerini gözler önüne sermiştir. Nitekim Romalıların müdahalelerine açık olan tabi boylara ve merkezdeki makam-mevki sahiplerine gözdağı vermek için hükümdar soyundan

[14] *Priskos*, s.24-25; B. Szász, *age.,* s.187-191; I. Bóna, *age.,* s.55-56.

olsalar dahi asileri idam ettirmiştir ki bu sembolik adım sonucunda izlediği akılcı siyasetle ülke içinde tam olarak otoritesini tesis etmiştir.[15]

Hun İmparatorluğu'nun merkezi şimdiki Orta Tuna bölgesindedir. Bununla birlikte bu alanda Hun nüfusunun küçük bir kısmı bulunur. Tuna'nın batısında Pannonia'daki Ostrogotlar ve Tuna'nın doğusuna yerleşmiş olan Gepidler gibi Germen menşeli insanlar hâlâ nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Ostrogotlar ve Gepidler Hun hâkimiyetinde bulunmalarına rağmen kendi krallarını seçmelerine izin verilmişti. Bunlar içişlerinde serbest olmakla birlikte dış ilişkilerde Hunlara tabi idiler. Belirli bir vergi ile Hun ordusuna asker göndermek mecburiyetindeydiler. Ayrıca bu zaman içerisinde, şimdi Almanya olarak bildiğimiz yerde yerleşmiş olan çeşitli kavimler üzerindeki Hun baskısı da sağlamlaştırılmıştır. Alaman, Burgund ve Ripuar Frankları gibi Ren Nehri üzerinde veya yakınında yaşayan Germen insanlar Hun hâkimiyeti altına alınmıştır. Thüring ve Saksonlar da Hun gücü karşısında boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bu sayede Hun hâkimiyeti Kuzey ve Baltık denizlerine kadar uzanmıştır.

Hun İmparatorluğu'nun genişlemesi aynı zamanda Avrupa'dan Britanya'ya gelen Anglo-Saksonlar ve Jütlerin göçü ile de bağlantılıdır. Bu arada Macaristan'da ve Güney Rusya steplerinde yerleşmiş olan çeşitli Türk boyları da hâkimiyet altına alınmıştır. 435 yılında Güney Rusya'daki Hun soyundan olan Sorosguslar, Attila tarafından mağlup edilmişlerdir. Ayrıca Agaçeriler de Hun hâkimiyetini tanımışlardır. Rusya'da büyük steplerin kuzeyinde ormanlık bölgeye yerleşmiş olan Slav ve Fin menşeli kabileler de kayıtsız şartsız Hunlara teslim olmuşlardır. Hun sınırlarının Don Nehri'nin doğusuna kadar genişlemesi de bu durumu göstermektedir. Bu sırada Attila, İranlılara karşı bir sefer için bu bölgeyi kullanmayı tasarlamıştı. Sogdiana bölgesi ise Avrupa Hunları ile Çin İmparatorluğu arasında bir bağlantı vazifesi görmüştür. Nitekim Hunlardan Çinlilere giden birkaç elçilik heyetinin hareket üssü burası olmuştur.[16]

---

15 Ali Ahmetbeyoğlu, "Hunların Başbuğu, Romalıların Efendisi, Tanrının Kırbacı: Attila", *Türk Tarihinde Liderler*, ed. Okan Yeşilot vd., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s.81-108.

16 Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.96.

Hun-Doğu Roma Münasebetleri

Attila döneminde Hun Devleti'nin Doğu Roma politikasında bir değişiklik olmadı. Temelleri Uldız zamanında atılan politikaya göre her fırsattan yararlanılarak Doğu Roma baskı altında tutulacak ve nihayetinde kesin olarak Hun hâkimiyeti altına alınacaktı. Uldız'ın "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her tarafı fethederim." diyerek Doğu Roma elçilerini tehdit ettiği bu söz Hun politikasının temelini oluşturdu. Esas hedefi cihan hâkimiyetini gerçekleştirmek olan Attila, bu hedefe giden yollardan birisinin Doğu Roma olduğunu biliyordu. Bu sebeple ilk önce Doğu Roma'nın siyasi ve askerî olarak devreden çıkarılması planlandı. Büyük bir devlet adamı ve asker olduğu kadar büyük bir diplomat da olan Attila, şartların uygun olduğu her fırsatı değerlendirmek istiyordu. Margus Barışı yapıldıktan sonra Slav, Fin, Germen ve Türk asıllı birçok kavmi itaat altına alan Attila, iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra 440 yıllarına gelindiğinde yeniden ortaya çıktı. 439 yılında Vandallar, Kartaca'yı, Afrika'nın birçok yerleşim bölgelerini ele geçirmişler ve orada bulunan önemli bir Roma donanmasını da yağma etmişlerdi. Bunun üzerine Roma, Doğu ve Batı orduları birlikte 440 yılı ilkbaharında Vandalların saldırısına uğrayan Sicilya'yı korumak için harekete geçti. Bu durumu öğrenen İranlılar da uzun süredir bekledikleri bu fırsat üzerine Ermenilere saldırdı. İranlıların bu saldırılarına karşı Doğu Romalılar, önemli miktardaki askerî gücü harekete geçirdi.

Bütün bunlardan haberdar olan Attila, durumdan istifade ederek büyük bir hızla birlikleriyle harekete geçti. Tuna'da bulunan en son Doğu Roma mevzii Castra Constantia'ya saldırdı ve birçok Romalıyı esir aldı. Bunun üzerine Romalılar derhâl Hunlara elçiler gönderdi. Elçiler, yapılan saldırının antlaşmalara aykırı olduğunu iddia ederek Hunlarla müzakerelere başladı. Attila, hareketin niçin yapıldığını diplomatik manevralarla Doğu Romalılara izah etti. Bu hareket savaş değil, bir uyarı idi. Çünkü Margus Piskoposu Hun hudutlarına girerek Hunlarca çok kutsal olan mezarları soymuştu. Bu sebeple Romalılar piskoposu kaçaklarla birlikte, Margus Antlaşmasına uygun bir şekilde iade etmedikleri takdirde savaş ilan edilecekti. Ayrıca kaçakların sayısının fazla olduğu da özellikle belirtilmişti. Bu görüşmeler neticesinde Romalılar söylenenleri inkâr etti. Hunlar ise görüşlerinde ısrar ettiklerinden uzlaşma sağlanamadı ve iki devlet arasında savaş patlak verdi. 440 yılı sonbaharında harekete geçen Hun orduları Tuna'yı geçerek çevredeki birçok yeri tahrip ettikten sonra Viminacium'u (Bugünkü Kostolaç) ele geçirdi. Hunların bu hücumu üzerine birçok Doğu Romalı;

bir kişi yüzünden devlet savaş tehlikesine maruz kalmasın diye, piskoposun geri verilmesi gerektiğini belirttiler. Bunun üzerine piskopos, kendisinin geri verileceğinden korkarak gizlice Hunlara kaçtı. Kendisine dokunulmaması şartıyla Margus şehrini teslim etmeyi vadetti. Hunlar, sözünde duracak olursa isteğini yerine getirip her türlü yardımı yapacaklarına söz verdiler. Bunun üzerine piskopos, kendisine eşlik eden küçük bir Hun birliğiyle Romalıların sınırına döndü ve Tuna'nın kıyısında onları pusuya yatırdı. Geceleyin uygun bir anda işaret vererek Hunları harekete geçirdi ve şehri teslim etti. Bu hareketle birlikte Hunlara Trakya ve İstanbul'un yolu açıldı.[17]

I. Balkan Seferi

Doğu Roma'nın siyasi, iktisadi olarak içinde bulunduğu güç durumdan, Vandal Kralı Geiserik'in Romalılara karşı kendisinden yardım istemesinden ve Hunlar karşısındaki aczinden yararlanan Attila, Margus'un ele geçirilmesiyle başlayan hareketine devam ederek Balkanlara doğru ilerlemeye başladı (441). Tuna Nehri'nin güney tarafında, batı istikametine doğru saldırılarına devam etti, hareketini İllyria bölgesine kadar genişletti. Singidunum (Belgrad)'u kuşatarak ele geçirdi ve bütün ahalisini esir aldı (441). Daha sonra Sirmium'u fethetti. Attila, güneyden başlayarak Pannonia Secunda bölgesini ve Naissus (Niş)'u da hâkimiyeti altına aldı. Trakya'ya doğru hızlı gelişen Hun hareketi, Hunlarla çok iyi ilişkiler içerisinde olan Batı Romalı Aetius'un araya girmesiyle durdu. Aetius; Doğu Romalıların Margus Barışı şartlarını yerine getirerek ödenmeyen vergileri ödeyeceklerine ve kendilerindeki tüm kaçakları iade edeceklerine garanti verdi. Bunun teminatı olarak da oğlu Carpilio'yu Hun sarayına rehin olarak gönderdi. Böylece Tuna bölgesindeki stratejik birçok kale Hunların eline geçti ve Balkanlarda Hunlara ciddi şekilde mukavemet edecek herhangi bir güç kalmadı. Hunlar ile Doğu Roma arasında 442 yılında yapılan bu anlaşmayı Romalılar adına *Konsül Nomus* imzalamıştır. Bu sırada Asya taraflarında bulunan Roma İmparatoru da 443 yılı başlarında antlaşmayı onaylayarak şartlarını yerine getirmeye çalışmıştır.[18]

---

17 *Priskos*, s.21-22; Ali Ahmetbeyoğlu, "Attila Devrinde Hun-Doğu Roma Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 71 (1991), s.53-58.

18 A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.105.

II. Balkan Seferi

447 yıllarına yaklaşıldığında Attila'nın Doğu Roma politikasının keskinleştiği görülmektedir. Çünkü I. Balkan Seferi'nden beri İmparator II. Theodosios, Balkanlarda Hunlara karşı bir müdafaa hattı teşkil etme teşebbüsünde bulunmuş ve Magister Officiorum olan Nomus'u görevlendirerek yeni bir *limes*[19] tanzimine girişmişti. Bunun yanında Doğu Roma'nın ağır mali kriz içerisinde bulunması, 446'da ortaya çıkan salgın hastalık ve 447'de İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun birçok şehrinde hasarlar meydana getiren büyük deprem gibi felaketler de Attila'nın Doğu Roma'ya yoğunlaşmasında etkili olmuştur. Fakat Doğu Roma'nın askerî ve mali bakımdan içine düştüğü çok zor şartlar yanında, Attila'nın hareketinin altında yatan esas sebep ise Doğu Roma'yı kontrol altına alıp Batı Roma'ya yönelmekti. Yani altyapısı oluşturulan cihan hâkimiyeti ülküsünü gerçekleştirmekti. Bu arada II. Theodosios zamanında Attila, Romalılardan daha önce ödenmeyen borçların karşılığı olarak zorla vergi topladı. Kendisine elçilerin gelmesi, kaçakların iade edilmesi ve vergiler hususunda mektup yazdı. Bu mektubu, isteklerini bildirmek üzere Doğu Roma'ya gönderdiği elçiler ile yolladı. Kendi elçileri geri dönerken Romalı elçilerin onlarla gelmesini istedi. Eğer bu istekleri yerine getirilmez ise Doğu Roma'ya savaş açacağını belirtti. İmparator, Attila'nın mektubunu okuyunca kendilerinde bulunan kaçakları iade etmeyeceğini, fakat derhâl bir elçilik heyeti göndereceğini söyledi. II. Theodosios, Attila'nın asıl isteklerini geri çevirince Attila ordusuyla Tuna'yı geçti ve birkaç küçük kalenin alınmasından sonra çok kalabalık bir şehir olan Ratiaria'ya başarılı bir saldırı yaptı. Burası Tuna Bölgesi'nin kilit noktası idi. Ostrogot Kralı Valamir ile Gepidlerin Kralı Ardarik'in kuvvetlerinin de katıldığı Hun ordusu bugünkü Bulgaristan'a girerek Oescus (Gigen) kasabası yakınında Vidin Çayı'nı geçti. Burada, Moesia bölgesi Magister Militium'u olan ve Hunlardan Romalılara firar eden Got asıllı Arnegisclus komutasındaki Doğu Roma ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Arnegisclus da savaş meydanında hayatını kaybetti. Bu başarıdan sonra Attila Hun ordusunun bir kolunu Niğbolu civarındaki Asemus (Osem) Kalesi'nin muhasarasına memur etti. Tuna boyundaki yerleri almak üzere de doğu istikametine başka kuvvetler sevk etti. Kendisi ise esas Hun ordusu ile güneye doğru ilerleyerek Sofya, Filibe'yi zapt etti ve Edirne'yi kuşattı. Kuvvetlerinin bir kısmını Edirne muhasarasına bırakarak Silistre, Preslav'ı ele geçirdi ve İstanbul istikametine yöneldi. Lüleburgaz,

[19] Roma sınır tespit sistemi.

Gelibolu ve Akbas Limanı şehirlerini fethetti. Bu sırada Attila, geride mukavemet edebilecek olan yerleri yok etmek gayesiyle ansızın geri döndü. Trakya'dan geçerek Teselya'ya girdi ve Termopil Geçidi civarına geldi. Artık Hun tehlikesi başkent İstanbul'u tehdit ediyordu. Doğu Roma, Hunların başarıları karşısında tamamen ümitsizliğe düştü. Bu arada Vandallara karşı Sicilya'da bulunan Doğu Roma birlikleri ile İran sınırındaki garnizonların geri dönmesi ve Prens Aspar komutasındaki bu kuvvetlerin 447 yılında Chersones'te Hunlara mağlup olması Roma için her şeyin sonu oldu. İmparator II. Theodosios, Attila'dan adeta "barışı dilenmek" mecburiyetinde kaldı.[20] İmparatorluğun Doğu ordusu komutanı Senatör Anatolius vasıtasıyla, Athyra (Büyükçekmece)'da ordugâh kuran Hunlar ve Doğu Romalılar arasında barış görüşmeleri yapıldı. 447'de imzalanan ve tarihte *Anatolius Barışı* diye bilinen antlaşmanın maddeleri şöyle idi:

- Kaçaklar derhal Hunlara iade edilecek.
- Geçmiş vergiler karşılığında 6000 libre altın Hunlara ödenecek.
- Hunlara ödenen senelik vergi 2100 altına çıkarılacak.
- Parasını ödemeden Romalıların ülkesine kaçmış olan her Romalı esir başına 12 altın ceza ödenecek ve bu ödenmediği takdirde esir sahibine iade edilecek.
- Romalılar, Hun ülkesinden kendi tarafına kaçanları bir daha kabul etmeyecek.

Doğu Romalılar, kendilerine kabul ettirilen bu ağır şartları zihinlerini sarmış bulunan Hun korkusundan dolayı kabul etmek zorunda kalmışlardı. Çünkü imparatorluğun hazinesi şan şöhret sefalarına ve faydasız işlere hasredilmişti. Bu sebeple iktisadi olarak büyük bir felaketin içerisinde bulunuyorlar ve Hunlara ödenmesi gereken paraları temin için tedbirler düşünüyorlardı. Bu sebeple halktan haksız yere zorla vergi toplandı. Toprak vergisinden muaf tutulanlardan bile hâkimlerin kararı ile vergi alındı. Herkes üzerine düşen altını getiriyor ve vergiler görevliler tarafından zorla toplanıyordu. Öyle ki atadan kalma zenginliklerin sahibi olanlar, eşlerinin süs eşyalarını ve kendi değerli şeylerini satıp ödenmesi mecburi paraları temine çalışıyorlardı. Bu savaş, Romalıların o derece büyük felaketlere düşmesine sebep oldu ki hem açlıktan hem de intihar ederek birçok insan canından oldu. Hazine tamamen boşaltılarak Hunlara ödenecek para temin edildi. Toplanan para

[20] *Priskos*, s.26, 29; Theophanes, *Chonographia*, bk.*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, II,* nşr. I. Classen-I. Bekker, Bon 1839, s.102 vd.; B. Szász, *age.,* s.216-217; A. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, III,* s.215-216.

İstanbul'a bu iş için gelmiş olan Hun Elçisi Scotta vasıtasıyla gönderildi; para ile kaçaklar da iade edildi.

Romalılarla barış görüşmesi yapıldıktan sonra Attila, suları Tuna'ya dökülen Osima Nehri'nin ağzında kurulmuş küçük şehir Asemus'ta yaşayan Asemusların elinde bulunan Hun esirlerinin serbest bırakılmasını ve ülkesinden kaçan ve onlar tarafından Doğu Roma'ya teslim edilen Romalılar için fidye ödenmesini istedi. Yoksa barış antlaşmasını onaylamayacağını belirtti. Asemus, bereketli, İllyria'dan çok uzakta olmayan, Trakya'nın bir bölümüne komşu bir kasaba idi. Bu bölgenin ahalisi Hunlar tarafından kuşatıldı. Bunun sebebi ise, Asemus halkının İstanbul'dan Hunlara gönderilen vergiyi ve kaçakları Hun ülkesine götüren heyete saldırmaları idi. Bu saldırı esnasında birkaç Hun öldüğü gibi gerek Hun gerekse Romalı firariler de serbest bırakıldı. Ayrıca heyette yer alan bazı kişiler de esir alındı. Bu sebepten Attila, Asemuslara varmış olan Romalılar geri verilmez veya onlar için ceza olarak kararlaştırılan para ödenmez ve esir edilen Hunlar serbest bırakılmazsa kendisinin esas ordusuyla hareket edeceğini söyledi. Attila'nın bu istekleri üzerine elçi Anatolius ve Trakya Garnizonu Komutanı Theodulus, Asemuslara mektup yazarak kendi yanlarına kaçmış olan Romalı esirleri geri vermelerini, yoksa her bir esir için 12 altın ödemelerini ve Hun kaçakları serbest bırakmalarını talep etti.

Attila devrinde Doğu Roma'ya karşı gerçekleştirilen iki Balkan seferi neticesinde Tuna boyundaki Doğu Roma savunma mekanizması çöktü. Artık, Hunlara mâni olacak hiçbir engel kalmamıştı. Zaten Doğu Roma İmparatoru, Attila'nın isteklerini bir efendinin emirleri olarak görüyor ve yerine getiriyordu. Böylece Doğu Roma ağır bir vergiye bağlanmış ve Hunların istekleri doğrultusunda hareket etmeye zorlanmıştı. Bu da Türk devlet geleneğine göre bir devletin hâkimiyet altına alınması için yeterli idi. Balkan seferleri sonucunda Doğu Roma'dan alınan altınlarla Hun hazinesi dolmuş ve Balkanlardaki sınırları da oldukça genişlemişti.[21]

Doğu Roma karşısında takip ettiği politika Attila'nın gerçekçi ve akılcı lider özelliklerinin yansıması olmuştur. Batı Roma, Doğu Roma ve Sasaniler ekseninde etrafındaki dünyayı yakından tanıdığı ve takip ettiği anlaşılan Attila, Tanrı'nın bir lütfu olduğuna inandığı güneşin "doğduğu yerden battığı yere kadar"

[21] A. Ahmetbeyoğlu, "1550. Yıl Dönümünde Anatolius Barışı Hakkında Düşünceler", *Tarih Dergisi*, 36 (2000), s.1-6.

hâkim olma hedefine ulaşmak için siyasi ve askerî bakımdan daha zayıf konumdaki Doğu Roma'yı ilk olarak karşısına almış ve kademe kademe ilerleme yolunu seçmiştir.[22]

Hun dış politikası gereği Batı Roma İmparatorluğu ile başlangıçta iyi ilişkiler içerisinde bulunan Attila; iki Balkan seferiyle Doğu Roma'nın hâkimiyet altına alınmasından ve tertip edilen suikast girişimini bertaraf edip deşifre ettikten sonra takip ettiği Hun dış siyasetinde belirgin bir değişikliğe gitti. Artık Batı Roma da boyunduruk altına alınacak ve sıra Sasanilere gelecekti. Çünkü efsaneye göre de bu sırada Harp Tanrısı Ares'in kılıcının Attila'nın eline geçmiş olması bunları başaracağına işaret sayılıyor, Hun dış politikasının ağırlık noktası da Batı Roma'ya kaymış oluyordu.

Hun-Batı Roma Münasebetleri

Hunların çağdaşı ve ondan sonraki kaynaklara göre, kısa süren fakat onlara sonsuz görünen Attila'nın hükümranlığı, "Avrupa'yı yetim bırakan" bir savaşlar tarihi idi. Binlerce insanı savaşa zorlamıştı. Fakat gerçekte Attila, hükümranlığının ilk iki yılı boyunca en azından Batı ve Doğu Roma'ya karşı hiçbir savaşı kendisi başlatmamıştı. Buna rağmen Batı Roma, Attila'nın barışseverliğine karşı hiç de iyi şeyler düşünmüyordu. Bleda'nın ölümünden sonra, Hun meselesiyle uğraşan Carpilio ve Senatör Cassiodorus elçi olarak Attila'ya gönderildi. Attila, elçiler ile yaptığı görüşmeler sonucunda aradaki barışın süreceğine dair söz verdi. Bu barış, bazı kaynakların söylediği gibi Cassiodorus'un cesur ve parlak konuşması sayesinde değil, Batı Roma'nın verdiği tavizler neticesinde gerçekleşti. Bunun neticesinde Sava kıyısındaki Pannonia toprakları Hunlara bırakıldı. Diğer Pannonia bölgeleri ise zaten daha önceleri Hunların eline geçmişti. Aynı zamanda Attila'ya Magister Militum ünvanı tevcih edildi. Yeni ünvan, rütbeye uygun olarak yıllık düzenli bir gelir anlamına geliyordu. Gerçekte ise Batı Roma'dan alınan bir haraçtı. Bu esnada Batı Roma askerî savunma hattı Norikum Mediterraneum, Valeria Media, Poetovio (Ptuj/Pettau) ve Drava'dan geri çekildi. Hunlar ile görüşmeler devam ederken 446 yılında Aetius'a Britanya ahalisinden yardım isteyen uzun bir mektup geldi. Fakat Attila'nın gücü karşısındaki bir Hun saldırısından korkan

[22] Ali Ahmetbeyoğlu, *Hunların Başbuğu, Romalıların Efendisi, Tanrının Kırbacı: Attila*, s.81-108.

Roma yönetimi, bu yardım isteğini karşılıksız bıraktı. Bu arada beklenmedik bir durum karşısında Attila'nın Doğu Roma'ya yönelmesi, Batı Romalıları belirli bir süre rahatlattı. Fakat Attila'nın Doğu Roma'ya karşı tertip ettiği seferlerde istediği gayeye ulaşmasından sonra sıranın kendilerinde olduğunu anlamaları uzun sürmedi.[23]

Nitekim o ana kadar ittifak hâlinde bulunan Batı Roma'ya karşı Attila'nın tutumu farklılaşmaya başladı. Hâkimiyet anlayışına göre Doğu Roma'dan sonra sıra Batı Roma'ya gelmişti. Doğu Roma'nın kendisine hazırladığı suikast girişimi başta olmak üzere saldırı planlarından haberdar olan Attila, kendini emniyete almak için akıllıca hareket ederek İstanbul yönetimiyle yeni bir antlaşma imzaladı. Bu arada Batı Roma'ya karşı girişmeyi düşündüğü seferi meşrulaştırmak için de bahaneler aradı. 441 yılında Sirmium'un kuşatılması sırasında cereyan eden şu hadiseyi gündeme getirdi: Hunlar, Pannonia şehri olan Sirmium'u muhasara ettikleri zaman Aetius tarafından Attila nezdinde kâtip olarak gönderilen Constantius, şehrin piskoposundan şehir alınır ve hayatta kalırsa kendisini ve esir edilen şehir sakinlerini fidye vererek kurtarması için altın kadehler almıştı. Şehrin zaptından sonra Constantius Roma'ya gittiği zaman kadehleri Silvanus adlı birisine altın karşılığında rehin vermişti. Bu duyulunca Constantius, Attila ve Bleda tarafından öldürülmüş ve Attila da hırsızlıkla itham ettiği Silvanus'u talep etmişti. Attila, karşılığında altın teklif eden Batı Roma'nın teslim etmeyeceğini bildiği Silvanus'u isteyerek planladığı seferine meşruiyet kazandırmak istedi.[24]

Attila, Batı Roma üzerine yapacağı sefer için hazırlanırken bir yandan da diplomatik ataklarını sürdürdü. Batı Roma İmparatoru III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria, ağabeyi tarafından tahta ortak olunmaması için bekâr kalmaya zorlandı. Fakat 449 yılında sarayda patlak veren bir skandaldan sonra İstanbul'a gönderildi ve sarayda göz hapsinde tutuldu. Aşağılanan Honoria 450 yılının başlarında gizlice Attila'dan yardım istedi. Ayrıca ona altın bir nişan yüzüğü de gönderdi. Bu teklifi kabul eden Attila, Valentinianus'dan hâkimiyetinin yarısını ve nişanlısının hissesine düşen Galya Bölgesi'ni başlık (drahoma) olarak istedi. Attila karşısında zor durumda bulunan kuzeni II. Theodosios'un da bu talepleri desteklemesinden korkan İmparator, Honoria'yı 450 yılının ilkbaharında Roma'ya geri çağırdı. Ardından göstermelik bir evlilikle kardeşini gelin etti. Attila'ya da Honoria'nın

[23] *Priskos*, s.47; s.74 vd.; B. Szász, *A Húnok Története, Attila Nagykıraly*, s.263 vd.; Arnold H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602,* Blackwell, Oxford 1973, s.176-189.

[24] *Priskos*, s.39-40.

başkasıyla evli olduğu için onunla evlenemeyeceğini, yönetimin Honoria'ya bağlı olmadığını, zira İmparatorluğu idare etme hakkına kadınların değil, erkeklerin sahip olduğu cevabını verdi. Bunun üzerine savaş tehdidinde bulunan Attila, Batı Roma İmparatorluğu'nun yarı hükümdarı gibi davrandı. Ordusunu harekete geçirirken hedef şaşırtmak ve Batı Roma'yı iyice hazırlıksız yakalamak için de gayesinin Hun ülkesinin kuzeyinde oturan Germenlerin isyan teşebbüslerini bastırmak olduğunu söyledi. Bu arada Batı Roma İmparatorluğu'na da haber göndererek Romalıların dostu olduğunu, ihtiyaç duydukları anda ordusuyla yardım edeceğini bildirdi. Ayrıca Frankları mağlup ettikten sonra, Frank Devleti'nin dağılması ve kralın ölmesi üzerine kralın büyük oğlunun kendisinden yardım istemesini de bahane etti. Hâlbuki Attila'nın esas hedefi Germenler ve Vizigotlar ile ittifak yapmak idi. Bu arada Doğu Roma İmparatoru II. Theodosios 26 Temmuz 450 yılında av esnasında atından düşerek ağır şekilde yaralandı ve iki gün sonra öldü. Bunun üzerine tahta Markianos geçti (450-457). Kendisini kiliseye adamış olan Theodosios'un kardeşi Pulcheria ile evlenerek otoritesini tesis etti. Birçok bakımdan zor durumda olan yeni Doğu Roma İmparatoruna da isteklerini kabul ettiren Attila, kendisini sağlama almış oldu. Ayrıca Attila'nın zengin ve verimli topraklara sahip Galya'yı ele geçirme stratejisinde hemen harekete geçmesinde, idaresinden hoşnut olmadıkları İmparatorluğa karşı başlatılan Bagaudlar (çiftci) ayaklanması sırasında başarısız olan ve 448 yılında Hun ülkesine sığınan isyanın lideri Eudoxius'un telkinlerinin de tesiri olabilirdi.[25]

Campus Mauriacus Savaşı

451 yılı başlarında Attila, Hun ve müttefiklerinden oluşan oldukça büyük sayıdaki gücü Galya'ya doğru harekete geçirdi. Bu arada sefere çıkmadan önce Doğu-Batı Roma imparatorlarına gönderdiği elçiyle, "Hem benim hâkimim hem de senin hâkimin olan Attila, hiç vakit kaybetmeden bir saray yaptırmanı ve oraya kendisini kabul etmeni emir buyurdu.", mesajını iletti. Böylece daha başlangıçta korku salarak büyük bir psikolojik üstünlük elde etti. Zaten Jordanes'in dediği gibi "Bu kurnaz adam harpte silaha başvurmadan önce, yalan ve hileyi çok iyi kullanıyordu." Temelinde Hunların yer aldığı orduda önemli ağırlığı Germenler oluşturdu. Bunun dışında hayli kalabalık olarak kralları Ardarik ve Valamir'in

[25] *Priskos*, s.57-58; Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S.284-641*, çev. T. Kaçar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s.5-6.

komutasındaki Gepidler ve Ostrogotlar ile Rugi, Skir, Quad, Alaman, Herul, Thüring, Burgund ve Franklar da Hun ordusunun diğer kısmını meydana getirdi. Attila ordusunu iki kısma ayırdı. Bir kısmını Tuna'nın sağ kıyılarındaki Roma kalelerinin ele geçirilmesine memur etti. Diğer kısım ise Tuna'nın sol sahillerinden ilerleyerek güzergâhları üzerindeki kavimleri itaat altına almakla yükümlü kılındı. Sonunda iki ordu Ren sahillerinde birleşti. Attila Galya'ya doğru ilerlerken Germenlerin bir kısmını yedek olarak geride bıraktı. Ayrıca az sayıdaki Hun atlı birliğini İranlılara karşı ayaklanan Ermenilere destek gayesiyle gönderdi. Az sayıdaki Hun atlıları Kafkas geçidindeki İran sınır barikatlarını geçemedi. Bu sebeple 26 Mayıs 451'de Avarayr Bölgesi'ndeki trajik savaşta Ermenilerin korkunç yenilgisine mâni olunamadı.[26]

Galya'ya doğru harekâta başlayan Attila, ordusunun sol kanadını Metz'e, sağ kanadını da Paris ve oradan da Orleans'a doğru gönderdi. Kendisi de Ren Nehri'ni geçerek Galya'nın kuzey-doğusundaki şehirleri ele geçirmeye başladı. Bu arada Galya'da Romalıların dostu olarak bulunduğunu, gayesinin hâkimiyeti altından kaçan Vizigotları tedip etmek olduğunu ilan etti. Hun ordusu karşısında Galya şehirleri birer birer teslim oluyor, kaleler ele geçiriliyordu. Roma kuvvetleri bile ricata mecbur olmuş ve Loire sahillerinde toplanmıştı. Hun ordusuna karşı koyabilecek bir topluluk bulunmuyordu. Bazı Burgund ve Frank grupları mukavemet etmek istemişlerse de Hun ordusu tarafından mağlup edilmişlerdi. Galya Bölgesi'ndeki şehirlerden sadece Paris ile Troyes Hun saldırısından kurtulabildi. Bunun üzerine halk arasında iki şehrin azizler tarafından korunması sayesinde kurtulduğu inancı doğdu.[27]

Attila, ilerlemesine devam ederken arkasında kuvvetli bir kale olan Metz'i bırakmak istemediğinden şehri muhasara etti. Fakat şehir müthiş bir mukavemet gösterdiğinden muhasarayı kaldırmak üzereyken kalenin bir tarafının yıkıldığı haberinin gelmesi üzerine şiddetli bir hücumla 7 Nisan tarihinde şehri ele geçirdi.[28]

---

26 *Priskos*, s.69; *Jordanes*, s.110; Luis Hambis, *Attila Les Huns*, Paris 1971, s.81; Norman H. Baynes, "Roma and Armenia in the fourt Century", *English Historial Rewiew*, 25 (1910), s.625-643.

27 Peter Váczy, *Hunlar Avrupa'da Attila ve Hunları,* DTCF Yayınları, Ankara 1982, s.112 vd.; Christopher Kelly, *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü*, çev. T. Kaçar, Turkuvaz Kitap, İstanbul 2011, s.216 vd.

28 Grégoire de Tours, *Monumenta Germania Historica Scriptores Rerum Merovingicarum*, I, nşr. W. Arndt, 1885, s.67-72.

Metz şehrinin yanmış harabelerini arkasında bırakarak ilerlemesine devam eden Attila, Reims önlerine geldi. Bu muhteşem ordunun hareketini öğrenen ahali şehri terk ederek civara kaçtı. Şehirde yalnız Piskopos Nicasius ile birkaç kişi kalmıştı. Hun ordusu hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehri ele geçirdi. Daha sonra Attila ordusu ile güney-batıdaki Orleans şehrine geldi ve Loire taş köprüsü ile korunan, çevresi yuvarlak kalelerle sağlamlaştırılmış şehri muhasara etti. Köprünün çok büyük bir ehemmiyeti vardı. Bu köprüye sahip olan Vizigotların ülkesine giriş ve çıkışa hâkim oluyordu. Köprü başındaki muhkem şehir Orleans da önemliydi. Şehir yeteri kadar ahalisi ve gücü olmasına rağmen böyle bir kuvvete daha fazla dayanamazdı. Nitekim Alan Kralı ve şehrin sahibi Sangibanus, Hunlara katılarak şehri teslim etmeye karar verdi. Bu sırada Aetius da Galya Bölgesi'ndeki barbarlardan oluşan Roma ordusuyla Galya'ya geldi. İlk iş olarak Vizigot Kralı I. Theodorik'in yardımını sağlamaya çalıştı. Yaklaşan tehlikenin büyüklüğünü sezen Theodorik, Aetius'a yardım etmeye söz verdi. Vizigotların merkezi Toulouse'de dört oğlunu bırakıp büyük oğlu Thorismund ile Theodorik'i alarak Aetius'la buluşmak için yola çıktı. Bu arada Sangibanus'un verdiği kararı da haber alan Aetius, şehrin müdafaası için derhal askerî kuvvetler sevk etti. Attila şehri zapt etmek istediyse de mühim bir müdafaa ile karşılaştı. Ahalinin bu direnişi Aetius ve Theodorik'in de askerleriyle şehrin yardımına gelmesini sağladı.[29]

Vizigot Kralı I. Theodorik, Attila ile hareket eden Alan, Burgund, Frank, Sarmat, Saksonlar gibi Galya ordusunun büyük bölümüyle karşı karşıya geldi. Attila savaş için uygun bir yer aramak ve rakiplerini oraya çekmek için geri çekildi. Bu sırada ordunun moral gücünü arttırmak gayesiyle topladığı askerlere bir konuşma yaptı. Jordanes'in yazdıklarına göre Attila şunları söylemiştir:

> Ordusunun sendelemeye başladığını gören Attila onları şu sözleriyle cesaretlendirmeye çalıştı: Bu kadar çok kavim üzerinde kazandığınız zaferlerden sonra, şimdi dünyayı istila etmek üzere olduğunuz sırada sizi gayrete getirmeyi uygun bulmam. Çünkü bu ancak acemi komutanlara, tecrübesiz orduya karşı söylenir. Zaten savaştan başka bir şey tanır mısınız ki siz. Bir erkek için elinde silahı ile intikamını alması kadar güzel bir şey var mıdır? Tabiatın kalbi intikam hırsıyla doldurması en büyük bir lütuftur.

[29] *Jordanes*, s.108-110; *Eustathius Epiphaniensis*, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, Instituti Imperialis Francle Typographo, Paris 1851, s.140; Sidonius, Appolinaris, *Epistulae et Carmina,* bk. *Monumenta Germaniae Historica*, nşr. Leutjohann, VII, Berlin 1887, s.327-330; Cassiodorus, *Variae*, bk. *Monumenta Germaniae Historica,* nşr. Theodor Mommsen, XII, Berlin 1894, s.157; A. Gibbon, *age.,* II, s.235 vd.

> Bunun için her halükârda düşmana hücum edelim. Çünkü daima ilk hücum eden daha cesurdur. Bu birleşmiş çeşitli kavimleri önemsemeyiniz. Zaten müdafaa için birleşme de korku alametidir. Görüyor musunuz? Daha hücumdan evvel onları korku sardı. Tepelere çıkmak istiyorlar. Fakat buraları da onları kurtaramayacak. Düz yerlerde sığınacak yer arayacaklar. Bunu da başaramayacaklar. Romalıların pek beceriksiz silah kullandıklarını biliyoruz. Bunun onlar için ilk başarısızlık belirtisi olduğunu söyleyemem. Fakat toz tabakası onların aleyhindedir. Disiplinsiz bir surette birleşerek kalkanlarıyla savunma yapmak istiyorlar. Bunlara asla önem vermeyerek Alanlar ve Vizigotların üzerine hücum ediniz. Burası savaşın en çetin olacağı yöndür. Sinirler kesilince uzuvlar düşer ve kemikler çökerse vücut kendini tutamaz. Kalpleriniz heyecanlansın, âdetiniz üzere heyecanla hücum ediniz. Silahlarınızın kuvvetini, Hunların azametini gösteriniz. Eceli gelen rahat yatağında da ölür. Savaş olmamış olsa idi bu kadar kavim üzerinde Hunlar hâkim olarak kalabilir miydi? Maeotis'in kapalı, gizli yollarını asırlardan beri atalarımıza niçin açtı? Başarıdan eminim. Bu savaş meydanı Hunlara iyi gelecek, talih vadetmektedir. Düşmana ilk oku ben atıyorum ki, okumun değdiği adam ölmüş insan demektir. Zira Attila savaş yapmaktadır.[30]

Attila bu sırada civarda askerlerin bulduğu kâhinden bu savaşta kimin galip geleceğini sordu. Ayrıca bir koyun kesilerek kürek kemiği ateşte yakılmış, kemiğin ateşte aldığı şekille harbin neticesi öğrenilmeye çalışılmıştı. Fala göre düşman komutanı ölecekti; fakat Hunlar da mağlup olacaktı.[31]

Günümüze kadar ulaşan bilgilere özellikle Galya kaynaklarına göre iki ordu Maurica veya Mauriacum bölgesini çeviren ve antik şehir Trecas (Tricassis-Tricassira-Troyes)'den 5 Roma mili (yaklaşık 7,5 km.) uzakta bulunan düzlükte karşılaştılar; yani Campus Mauriacus veya Mauriacum Campanum'da. Diğer coğrafî bölgede yani Campania denen düzlükte, Sen Nehri'nin sol kıyısında ve Jordanes ve Galya'lı olmayan yazarlar tarafından belirtilen Catalaunum'da savaş olmamıştır.[32]

Harbin zamanı tam olarak bilinmemekteydi. Aureliani, 14 Haziran'da Attila'nın kuşatmasından kurtuldu. Yaklaşık 180-200 km uzunluğundaki bir alandan geri çekilme hazırlıkları en az iki hafta sürdü. Bu açıdan savaş haziran ayının son

---

30 *Jordanes*, s.110-112.

31 Chronican Paschale, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, nşr. Ludwig Dindorf, Bon 1832, s.583; Hüseyin Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933, s.71.

32 *Jordanes,* s.113-114; Alföldi András, "Les Champs Catalauniques"*, Revue des Etudes Hongroises*, VI (1928), s.108-111; I. Bóna, *Das Hunnenreich,* s.94.

günlerinde olmuş olmalıydı.[33] Tricassis önündeki 5. mili gösteren tacın çevresindeki bölge, tahminen Sen Nehri'nin geçiş yerinden yararlanılarak Aureliani-Tricassis ana çizgisi boyunca yapılan şiddetli çarpışmanın bir yeriydi. Düzlükteki savaş kuzey, kuzeybatı yönünde ağırlık kazandı.[34] Tricassis'in kuzeybatısında Sen Nehri'nin solunda kurulmuş küçük antik kent Brolium'un 18 km yakınında, Attila'ya tabi Germen savaşçıları, savaştan önce veya hemen sonra Tricassis Başpiskoposu Aziz Lupus'un emriyle kralın önüne çıkmak isteyen Maximianus'u ve arkadaşlarını öldürdü. Bu durum Hunların sağ kanadının Brolium'un yanında bulunan Sen Nehri'nin diğer önemli geçiş yerini savunduklarını veya savaştan sonra oradan Pouan-sur-Aube yönüne doğru çekildiklerini gösterdi. Brolium, Orta Çağın ilk zamanlarından beri Hun devrinde ölen birisinin adını taşıdı (Saint Mesmin). 30 ile 50 bin arasında olduğu kabul edilen Hun askerlerin sayısı (o devre göre hayli fazla bir sayı idi) eski ve yeni tarihçiler tarafından oldukça çarpıtıldı.[35]

Öğleden sonra üçten, akşam karanlığı çökene kadar süren dehşet verici savaşta galebe çalan olmadı. Attila karanlık çökerken karargâhına döndü, tahta araba ve eyerlerden bir set oluşturdu. Vizigot-Roma ordusu Hunların yoğun ok yağmuru sebebiyle karargâha saldıramadı ve karanlığın çökmesi sebebiyle onlar da karargâhlarına geri döndü. Aetius ise geceyi kalkanların koruması altında geçirdi.[36]

Vizigot kuvvetleri atından düşen ve o sırada Ostrogot soyundan Andagis tarafından mızrakla öldürülen kralları I. Theodorik'in cesedini de yanlarına alarak, savaşta başından yaralanan tahtın varisi Thorismund'un krallığını emniyet altına almak için hızla yurtlarına döndü. Diğer müttefikler dağıldı. Aetius ise fazla önemi olmayan kendi askerleri ile bir süre karargâhta kaldı. Daha sonra Tricasis Başpiskoposu Lupus'un Ren Nehri'ne kadar yol gösterdiği Attila'yı takip etmek istedi.

---

33 Savaşta iki ordunun dizilişi şu şekildeydi: Hunlar Attila'nın kumandasındaki ordunun merkezini teşkil ediyordu. Sol cenahta üç kardeş Valamir, Theodemir ve Videmir'in idaresindeki Ostrogotlar; sağda ise Ardarik'in yönetimindeki Gepidler ve diğer kavimler bulunuyordu. Karşı tarafta ise Aetius Romalı kuvvetlerin başında sol kısımda, sağ yanda Ostrogotların karşısında olacak şekilde Vizigotlar, ortada ise Burgundlar, Franklar, Alanlar ve diğer yardımcı kuvvetler yer tutuyordu. *Jordanes*, s.113; B. Szász, *A Hunok Története Attila Nagykirály*, s.291-296.

34 I. Bóna, *Das Hunnenreich,* s.96-97; Simon Macdowall, *Catalaunian fields ad 451: Rome's Last Great Battle*, Oxford 2015, s.9-10.

35 A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.136.

36 Enrico Andreoli, *Contributo topografico alla battaglia dei catalaunici*, Historia 1927, s.146-152; P. Váczy, *Hunlar Avrupa'da*, s.114-115.

Fakat perişanlığından bunu başaramadı. Ülkesine geri dönen Attila, bu sırada Tuna üzerinden kendisine gönderilen ve görüşmek isteyen askerî üst komutanı Apollonius başkanlığındaki Doğu Roma elçilik heyetini kabul etmedi. Vergilerin ödenmesini isteyerek onları yeni bir harple tehdit etti.[37]

Savaşa katılanların sayısı, verilen kayıplar ve harbin neticesi mevzuları oldukça ihtilaflıdır. Batı Roma üzerine yürüyen Hun ordusunu bazı yazarlar 500.000'e kadar çıkarmışlardır. Ayrıca savaş alanında her iki tarafın ölü sayısının 300 ile 500 bin arasında olabileceğini de söylemişlerdir. Savaşan her iki tarafın da müttefikleriyle beraber kalabalık bir ordu teşkil ettikleri, harbin neticesinde çok sayıda kayıp verdikleri biliniyorsa da verilen rakamların hepsi mübalağalıdır. Nitekim devrin şartları ve nüfus hareketlerine göre Attila'nın harp meydanındaki ordusunun 20-30 bin arasında olduğu, her iki tarafın kayıplarının sayısının da Jordanes'in bahsettiği 165'in en fazla 1/5'i kadar olduğu düşünülmüştür.[38]

Savaşı kimin kazandığı meselesinde de tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Umumiyetle Roma kaynaklarına, kilise tarihlerine ve destanlara atfen Attila'nın mağlup olduğu kabul edilmektedir. Fakat Batı kaynaklarının kendileri dışındakiler için verdiği bilgilerin ne ölçüde güvenilir olduğu göz önüne alınırsa neticenin öyle olmadığı görülebilmektedir. Romalılar, çok üstün gördükleri medeniyetlerinin, nereden geldiklerini bilmedikleri bir kavim tarafından mağlup edilebileceğini kabul etmek istememişlerdir. Bu arada harbin feci sonuçlarına bakarak galibi ve mağlubu olmadığı da söylenmiştir. Bütün bunların yanında, Attila'nın; açlığa, salgın hastalıklara rağmen ordusunu ülkesine sağ salim döndürebilmesi, aradan bir yıl geçmeden yine güçlü bir şekilde Roma önlerinde görünerek büyük bir dehşet, korku salması, İmparator başta olmak üzere Roma idaresinin çaresiz kalarak Papa'dan medet umması ile yetersiz sayıdaki Roma ordusunun aczi ve Batı Roma'nın yıkılış sürecine girmesi göz önüne alındığında, neticenin Batılı tarihçilerin iddia ettiği gibi olmadığı anlaşılacaktır.[39]

---

37 Alföldi András, *Magyarország népei és a Római birodalom,* Magyar Szemle Társaság, Budapest 1934, s.53-57; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602,* s.192-201.

38 A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.139; Evan Michael Schultheis, *The Battle of the Catalaunian Fields AD 451*, Pen and Sword Military, Philadelphia 2019, s.54 vd.

39 Prosper Tiro, *Epidoma Chronicon, Chronico Minora, I,* bk. *Monumenta Germania Historica,* nşr. Theodor Mommsen, Berlin 1840, s.482 vd.; B. Szász, *age.,* s.296-298.

Roma Seferi

452 yılının ilkbahar sonlarında Attila, ordusu ile Pannonia'dan hareketle Aetius tarafından çok az müdafaa edilen Juli Alpleri'nin dağ boğazını geçti. Dâhilî karışıklıklar ve saray entrikaları sebebiyle Aetius, Attila'nın ilerlemesine karşı tedbir alamadı. Attila surlarla çevrili, ileri harekâtına mâni olan Aquileia şehrinin önlerine kadar kolayca ulaştı. Bu şehir, imparatorluğun doğu sınırlarını müdafaa eden bir konumdaydı. Bu yüzden çok iyi tahkim edilmiş bir vaziyetteydi. Burayı koruyan askerler Alarik ile Antala'nın komutası altındaki Gotlar idi. Şehir Hunların hücumlarına karşı üç ay direndi ve hiçbir zaman teslim olmayacak intibaı uyandırdı. Çevredeki meskûn yerleri ele geçirmiş olan Hunlar arasında, erzak azlığı nedeniyle huzursuzluk baş gösterdi. Attila ise stratejik önemi çok büyük olan böyle bir yeri ele geçirmeden ilerlemeyi uygun bulmadı. Bu sırada bir leyleğin yavruları ile Aquileia'yı terk etmekte olduğunu gördü. Attila, bundan faydalanarak askerlerinin cesaretini arttırmak gayesiyle onlara hitap etti. Jordanes'in anlattıklarına göre şunları söyledi:

> Üstün bir önseziyle yaratılmış olan bu kuş, bu şehrin kendisini koruyamayacağı, orada emniyette olamayacağına kanaat getirerek yuvasını bırakıp gitmektedir. Bu, kaleyi koruyanların artık şehri müdafaa edecek güç ve imkândan mahrum olduklarının kati işaretidir. Demek oluyor ki, artık muhasaramıza uzun süre dayanamayacaklardır.[40]

Bu konuşma Hun askeri arasında müthiş bir tesir yaptı ve Attila, üç aylık sıkı bir kuşatmadan sonra deniz, nehir ve bataklıklarla korunan, şiddetle hiçbir zaman ele geçirilememiş, bütün imparatorluğun 9. büyük şehri Aquileia'yı ele geçirerek tahrip etti. Bu şehir düştükten sonra Attila, İtalya'ya girdi. Altinum, Padua yahut Concordia gibi şehirleri de harabeye çevirdi. Buradan Vicenza, Verona, Brescia, Pergamo ve Milano üzerinden Ticinum (Pavia)'a kadar uzandı. Kendisine kapılarını gönüllü olarak açmayan kentleri ateşe verdi. Bu durumda ise çoğu teslim olmayı tercih etti. Bu arada Attila'nın Milano şehrindeki saraya girdiği, orada; imparatorun tahtına oturup tabi kralların imparatora hediyeler sunduklarını tasvir eden bir fresk gördüğü, bunun üzerine yanına bir ressam çağırtarak kendisini tahtında oturur ve Doğu ile Batı Roma İmparatorlarını küçülmüş, yere kapanacak şekilde bükülmüş, yıllık ödedikleri vergileri sembolize eden paraları çuvallardan ayaklarının ucuna boşaltır hâlde resim yapmasını emrettiği anlatılmıştır. Hunların ilerlemeleri

[40] *Jordanes*, s.114.

İtalya'yı korkuttu. İmparator Valentinianus, Ravenna'daki saraydan kaçtı. Bu arada Aetius, Doğu Roma İmparatoru Marcianus'tan yardım istedi. Fakat onun askerleri ile yardıma gelmesi çok uzun zaman alacaktı.[41]

Bu durum karşısında Batı Roma İmparatoru III. Valentinianus Roma hükümetini topladı. Doğu Roma'nın yaşadığı tecrübelerden de yararlanarak bir çözüm yolu bulmaya çalıştı. 450 yılının konsülü ve gözde senatörlerden biri olan Avienus'un önderliği altında, Roma şehrinin Valisi Trigetius ve Papa I. Leo (Büyük Leo) Attila'ya elçi olarak gönderildi. Umutlarını, 435'te Hippo Regius şehrinde Vandalların şeytani kralı Geiserik ile antlaşmayı başaran Trigetius'a bağlamışlardı. Elçilik heyeti, Po ve Mincio ırmaklarının birleştiği yerde bulunan Attila ile görüştüler. Ateşkes istediler ve sonunda başarı elde ettiler. Hristiyanlık âleminin en büyük ruhani şahsiyeti olan Papa Leo, Attila'nın ayağına gitmeden evvel, özel merasimlerde giyilen muhteşem papalık elbisesini giymiş ve büyük Hun İmparatoru'nun huzuruna böyle çıkmıştı. Attila, Papa'ya gayet nazik muamelede bulunmasına rağmen aralarında geçen konuşma bilinmemektedir. Fakat aralarında ne geçmiş olursa olsun, neticede Romalılar bağışlanmak için yalvarmışlardı. Yanlarında getirdikleri esirler Hunlara teslim edildi. Bunun yanında Attila'nın hâkimiyetinin göstergesi olarak fazla miktarda altın da verildi. Bundan sonra Attila, Batı Roma'yı da hâkimiyeti altına aldığına inanarak İtalya'yı terk etti ve Tuna Nehri gerisine döndü. Aquileia'nın kuşatması sırasında ordu epey kayıp verdi. Daha sonraları gömülmeyen ölüler yüzünden Kuzey İtalya'da yaz sıcağında salgın hastalık baş gösterdi. Bu sebeple Attila geri dönüşünü geciktirmedi. Yorgun olan ordunun yolda özellikle Doğu Roma ordusu ile karşılaşmaması için dönüş yolunu ayrı bir güzergâhtan, Adise Irmağı tarafından seçti.

Attila, ordusu ile Kuzey İtalya'da bulunurken Doğu Romalılar Tuna'yı geçti ve Hun sınır birliklerine saldırdı. Ayrıca Aetius'a da yardımcı birlikler gönderdi. Bu sebeple merkezine dönen Attila, İmparator Theodosios zamanından kalma vergilerin derhâl ödenmesini istedi ve Doğu Roma'yı savaşla tehdit etti. Ayrıca kendisinin Roma önlerinde bulunmasını fırsat bilerek isyana teşvik eden Kafkasya Alanları üzerine de ordu göndererek onları tedip etti. Attila, Doğu Roma'nın yeni İmparatoru Marcianus'a karşı tedip seferi düşündüğü ve önündeki son güç Sasaniler

[41] Ali Ahmetbeyoğlu, "İstenilmeyen ve Vazgeçilemeyen Bir Roma Generali: Flavius Aedius", *Prof. Dr. Özkan İzgi'ye Armağan*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s.35-48.

üzerine büyük bir harekata hazırlandığı sırada, yeni yaptığı evliliğin ilk gecesinde ağzından, burnundan kan boşalması suretiyle öldü (453 ilkbaharı).[42]

Attila'nın nereye gömüldüğü bilinmemektedir. Mezarının Tuna ve Tisa arasındaki bölgenin doğu yarısında olduğu tahmin edilmektedir. Cenaze töreninin anlatıldığı kaynaklara göre Attila'nın cesedi birbiri ardına üç tabuta kondu. Bunlardan birincisi altın, ikincisi gümüş, üçüncüsü ise demirdendi. Bu, güçlü kralın üçüne de değdiğini göstermek içindi. Demir, kavimleri yendiğinin, altın ve gümüş ise her iki Roma İmparatorluğu'nda kazandığı mevkinin işareti idi. Defin işi geceleyin ve gizlice oldu. Savaşta düşmandan alınan silahlar, değişik taşlarla süslü altın işlemeli at koşum takımları ve krallığını gösteren değişik şeyler onunla mezara kondu. Bunlar onun sarayını süslüyorlardı.

Doğu-Batı Roma Devletleri başta olmak üzere birçok kavmi hâkimiyet altına alan Attila, öldüğü zaman arkasında sınırları tam olarak bilinemeyen büyük bir imparatorluk bıraktı. Jordanes'in yazdığı gibi devlet idaresinde Attila:

> Kavimlerin sarsılması, bütün dünyanın korkması için doğmuş bir adam; hakkında yayılan korkunç haberler nedeniyle herkesin kendisinden korktuğu kişi idi. Kibirle iki kat yürür, gözleri ışık saçar, gururlu gücünü vücudunun hareketleriyle de hissettirirdi. Savaşı her şeyden çok sevmesine rağmen düşünerek hareket eder, birçok şeyi aklıyla başarırdı. Kendisinden aman dileyenlere merhamet gösterir ve kendine sadık olanlara karşı çok lütuf gösterirdi. Kısa boylu, geniş omuzlu idi. Büyük başına nispetle gözleri küçüktü. Seyrek sakalı beyazlamıştı. Yassı burnu ve biçimsiz yüzü, köklerinin damgasını taşıyordu. Akıllı ve kurnazdı. Tehdit ettiği yerin dışında başka bir yerden saldırırdı.

Priskos'un anlattığı gibi günlük hayatında Attila:

> Her cihette mutedil ve kanaatkâr idi. Sarayındaki ziyafet masalarında misafirlere altın ve gümüş kadehler, tabaklarda ikramlar edildiği hâlde onun kadehi, yemek yediği tabağı tahtadan idi. Sırtındaki elbiseleri, ayakkabıları, kılıcının kabzası ve atının takımları askerlerininkinden hiç de farklı değildi. Buna karşı diğer İskit komutanlarının bu eşyaları altın ve kıymetli taşlarla süslü, göz kamaştırıcı idi. Kendisininki böyle değildi. Herkesten daha temiz idi.

Adı, zamanı aşarak her devirde hafızalarda olan Attila; güçlü, otoriter, sert yönü kadar mütevazı ve sıradan bir Hun askeri gibi yaşamasıyla da dikkatleri çekmiştir. Nitekim başkentte elçi kabullerinde devletin zenginliğini, gücünü yansıtan

[42] Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.145-149.

protokol sofralarında altın kap-kacaklarda yemekler yenilip içilirken kendisi halkı gibi tahtadan yapılanları tercih etmiştir. Attila, Hun ülkesinde Roma İmparatorları gibi şaşalı sarayları değil, devrinin ihtişam ve haşmetini yansıtmayan sade yerleri seçmiştir. Bu gibi hakikatler Attila'nın en kudretli zamanlarda bile halkı ve askeri ile bütünleşen bir hükümdar olduğunu göstermiştir. Ana kaynaklardaki bilgiler dikkatle incelendiğinde Attila; sarhoş olacak kadar içmeyen, ciddiyetini ve sert görünümünü hiç kaybetmeyen, acele ve duygularıyla karar vermeyen bir lider olduğunu ortaya koymuştur. İsmi savaş ile anılmasına rağmen Attila hiçbir harbin başlatanı olmamış, devletlerarası münasebetlerde her hamle ve hareketini hukuki ve meşru temellere oturtturmuştur.

Devlet ve ordu idaresindeki mahareti, üstün vasıflarıyla dikkat çeken Attila, zamanından günümüze kadar tarihî bir figür, kahramandan öte anlamlar ifade etmiştir. Eğitimi, şahsiyeti, mütevazılığı, ciddiyeti, kararlılığı, takip ettiği akılcı politikalarıyla yalnızca tarih kitaplarına değil romanlara, masallara, destanlara, efsanelere mevzu olmuş; şairlere, ressamlara, bestekârlara ilham vermiştir. Günümüz Batı Medeniyetinin temellerini oluşturan Roma'nın yıkılışından sorumlu tutulan Attila etrafında oluşan-oluşturulan algı, etkisini bugün de devam ettiren zihni farklılaşmalara yol açmıştır. Doğu-Batı Roma, Sasani, Çin devletleri arasında, asrımızda stratejik teorilere konu olan Avrasya'nın kalpgâhı olan sahalarda hâkimiyet tesis eden Attila; aynı zamanda dil, din, tefekkür dünyaları birbirinden hayli farklı dünyalar karşısında, içinden çıktığı "hareketli hayat tarzının" inşa ettiği ve kökleri binlerce yıl geriye dayanan bir medeniyetin varlığını, farkındalığını ortaya koyan kudretin en önemli sembollerinden birisi hâline gelmiştir. Kısa süren fakat çağdaşlarına göre sonsuz görünen Attila'nın hükümranlık dönemini, kaynaklar "Avrupa'yı yetim bırakan" savaşlar tarihi olarak görmüşlerdir. Karşısında sadece orduların değil Roma İmparatorlarının çaresiz kaldığı, Papa'nın ayağına kadar giderek aman dilendiği Attila; korku, acziyet ve teslimiyetin kılıfı olarak Tanrı'nın Kırbacı (Flagellum Dei) ve günaha batan Hıristiyanları cezalandırmak için Tanrı'nın gönderdiği bela ve felaketin temsilcisi olarak görülmüştür. Satır aralarında bazı hakikatlerin de yer aldığı Avrupalıların hayal ve telakkilerindeki Attila imajında hakikatlerden çok korkular, önyargılar belirleyici olmuştur.[43]

[43] Ali Ahmetbeyoğlu, "Attila", *Mete'den Atatürk'e Tarihe Yön Veren Türk Komutanlar*, haz. A. Sefa Özkaya, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s.111-128.

Hun Devleti'nin Yıkılış Süreci

452 yılında Attila'nın ölümünden sonra Hun tahtına büyük oğlu İlek çıktı ise de hâkimiyeti çok kısa sürdü. İktidarı sırasında zayıflamaya başlayan merkezi gücü ayakta tutmaya ve imparatorluktan ayrılmaya çalışan kavimlerin hareketini durdurmaya çalıştı. Hun Devleti'ne isyan eden Gepid Kralı Ardarik'e karşı mücadele etti. 454 yılında Tuna Bölgesi'nden Güney Pannonia'ya döndü. Bu sırada Ardarik'in komutasındaki, Germen ve Sarmatların da yardım ettiği Gepid ordusu ile Karpat Havzası'nda karşı karşıya geldi. Hun İmparatorluğu'nun parçalanma aşamasında hayati önemi bulunan ve bugünkü Macaristan'da olduğu tahmin edilen Nedao (Neato) Nehri civarındaki savaşta ordusu mağlup oldu (454). Ordusunun başında dövüşen kendisi de savaş meydanında aldığı yaralar neticesinde öldü. Bu mağlubiyetten sonra çok sayıda zayiat veren Hunlar geri çekildi. Boşalan merkezi ise Gepidler tarafından istila edildi. Gepidlerin müttefiki olan Germen ve Sarmatlar ise ele geçirdikleri topraklara yerleşerek hâkimiyet tesis etmeye çalıştılar. Olt Suyu'nun birleşme noktasından Tuna ile Sava Nehri boyunca kudretli, saldırgan Doğu Germen Krallığı oluşmaya başladı. Sirmium'dan bugünkü Viyana'ya kadar olan araziyi ise Sarmat grupları ele geçirdi. Germenler, Hunlar ile akrabalığı olan Emençur ve Ulkindurları hâkimiyeti altına aldı. Bu kavimler, Dacya kıyılarında, Utus Suyu'nun ovalarında, Almus ve Öskus'da iskân edildiler. Bazı Hun grupları ise Kelkal adında birinin kumandasında, Doğu Roma komutanı Aspar'ın ordusuna dâhil olarak ordunun süvari kısmını teşkil etti. Bu arada Attila'nın kendisine çok benzeyen ortanca oğlu Dengizik ile, Attila'nın en sevdiği küçük oğlu İrnek kendilerine sadık kalan ve topraklarını kaybeden Hunlarla birlikte Karadeniz'in kuzey bölgelerine çekildiler.

Karadeniz'in kuzeyine çekilen Dengizik ve İrnek idaresindeki Hunlar, Doğu Gotlarının topraklarını işgal ettiler. Valamer idaresindeki Doğu Gotları bu durumu Doğu Roma İmparatoru Marcianus (450-457)'a şikâyet ettiler. Ayrıca kendileri için de yeni bir vatan talebinde bulundular. Gotların bu isteği İmparatorun planlarına uymaktaydı. Zira İmparator, Galya'da Vizigotlar tarafından İmparatorluğa yükseltilmiş bulunan Avitus'u tanımamaktaydı. Marcianus, bu fırsatı değerlendirerek, Pannonia'yı terk eden Hunların boşalttığı bu bölgede Roma idaresini tekrar tesis etmek istemekteydi (sonbahar 455). Marcianus, Sava Suyu boyunca uzanan ve Doğu Roma'nın en zayıf bölgesini oluşturan Pannonia'yı güvenilir addettiği müttefiklerine bırakmayı düşünmekteydi. Zira, Ardarik idaresinde kuvvetlenen

Gepidler, Edika ve Skirler güneyde Tuna ile Tisa nehirleri arasındaki bölgeyi ele geçirmiş bulunuyorlar ve Doğu Germenlere düşmanca karşı çıkıyorlardı. Böylece 456 senesi yaz-sonbaharı arasında Pannonia, Ostrogotlar tarafından ele geçirildi. Bunlar, Lâtince *Aqua Nigra* diye adlandırılan küçük nehircik ile Gotca Scarniunga arasındaki bölgeye yerleştiler.

Dengizik ve İrnek, kaçkınların geri çekilmelerini o kadar kolay sağlayamadılar. 456/457 kışında Gotların izini takip ettiler. Valamer'in Attila'nın çocuklarına saldırısı, şüphesiz değişen şartların açığa çıkarttığı bir durumu aksettirmekteydi. Attila'nın çocukları Kral Valamer'in saldırısına karşı koymaya çalıştılar. Neticede bunlar kendi dillerinde Hunnivar diye isimlendirdikleri Dinyeper'e veya Tuna Havzası'ndaki bölgeye kadar çekildiler. İkinci Hun saldırısına Ostrogotlar yol açtı. Ostrogot Kralı, Hunlarla akrabalığı olan fakat küçük bir kavim olan ve Pannonia'da oturan Sadagarilere bir hücum planladı. Bu haber üzerine Dengizik kuvvetlerini harekete geçirerek kendisine sadık kalmış olan beyleri topladı (Ulzindur, Burtugur, Bittugur, Angiskir, Bardor veya Bardar) ve Sadagarilere yardıma gitti. Harekete geçen Gotların Sadagarilere hücum etmelerine engel olabilmek için Dengizik, Kral Valamer'in bulunduğu yere saldırdı. Burası hâlâ ayakta duran, surlarla takviyeli antik bir kent olan Bassiana idi. Got kuvvetleri bu seferde Hunları bozguna uğrattı (459).

460 senesinin ilk yarısından itibaren Dengizik ve İrnek durumlarını düzeltmeye gayret ettiler. Pontus steplerinde, Tuna'nın aşağısındaki kuzey bölgelerinde tutunmaya çalıştılar. 466 senesinde İmparator I. Leo (457-474)'ya bir de elçi yolladılar; geçmişin hatalarını telafi edecek bir dostluk içinde olmayı arzuladıklarını ifade ettiler ve bir barış antlaşması yapılmasını istediler. Tuna'nın belirli bir yerinde Romalıların ve Hunların serbestçe ticaret yapabilecekleri bir mahalin belirlenmesini rica ettiler. Ancak Hun sefareti başarılı olamadı. İmparator Leo, Romalılar ve Hunlar arasında gelişecek böyle bir ticarete izin vermedi. Zira bunlar vaktiyle devlete büyük zararlar vermiş bir kavim idi. Bu cevap iki kardeşin arasının bozulmasına sebep oldu. Dengizik bu hakaretamiz muameleye savaş ile cevap vermek isterken İrnek böyle bir plana karşı çıkmaktaydı. Zaten kendisine ait olan memleketin doğu kısmında bir savaş hâli sürdürülmekteydi. Ancak Dengizik'i ikna etmek mümkün olmadı. O, 466/467 kışında donmuş olan Tuna üzerinden geçerek askerleri ile Dacia Ripensis (Batı Transilvanya)'e girdi. Doğu Roma İmparatorluğu'nun serhat kumandanı olan General Anagastes (447'de Hunlardan kaçan ve

Attila ile bu mıntıkada savaşan Got asıllı Arnegisclus'un oğludur)'i tamamen ihmal etti ve umursamadı. Bulunduğu yerden, başka bir elçilik heyetini tekrar İmparator Leo'ya gönderdi. Babasından -mevrus- tepeden bakan edasıyla İmparatordan, kendisi, ordusu için toprak ayrıca da senelik vergi talep etti. Aksi takdirde savaş kaçınılmazdı. Hunların cüretkâr tavırları İmparatoru etkiledi ve neredeyse istediklerini kabul edecekti. Verdiği cevapta, düşmanlarından dostlar oluşturmayı sevdiğini belirten İmparator, bununla beraber kendisine itaat edilmesini şart koşmaktaydı. Bundan sonra gerçekten olayın nasıl geliştiği bilinmiyor. Buna rağmen ortalığın biraz sakinleştiği, görüşmelere devam edildiği tahmin edilmektedir. Ancak girişimlerinin tamamen akim kalması üzerine Dengizik, hücum için hazırlık yaparken Roma ordusunun baskısına uzunca bir zaman dayandı. Nihayet General Anthemius (467'den itibaren Doğu Roma İmparatoru)'un Serdica'ya girmiş olan kuvvetlerini yendi. 469'da yeni Trakya kumandanı Anagastes, Dengizik ile hesaplaştı. Mağlup olan Dengizik'in kesilen kafası İstanbul'da halka teşhir edildi. Bu mağlubiyetten sonra, Dengizik'e bağlı Hunların çoğu dağıldı ve Romalılara tabi oldu. Böylece Hun Devleti tarihe karışarak Hun siyasi varlığı sona erdi. Hunların Gotlara mağlubiyetinden sonra Dinyeper civarında kalan Hun bakiyeleri ile Kuzey Dobruca'dan yavaş yavaş Doğu'ya doğru çekilen İrnek'e bağlı Hunlar, özellikle Kuzeybatı Karadeniz sahillerindeki Ogur grupları ile birleşerek tarihte *Bulgarlar* diye bilinen Türk Devleti'ni oluşturdular. Doğu Avrupa'da Hun varlığı siyasi olarak son bulduktan asırlar sonra bile bölgedeki Türk zümreler, kaynaklar tarafından zaman zaman *Hun* diye adlandırılmıştır.[44]

Sonuç

Avrupa Hunları bir asra yaklaşan zaman diliminde bir taraftan Atlas Okyanusu üzerindeki adalara, diğer taraftan İran'a belki de Altaylara kadar uzanan büyük bir sahaya hükmetmişlerdir. Hunlar, IV. asrın ikinci yarısından itibaren Romalılar başta olmak üzere Avrupa coğrafyasında yaşayan değişik kavim ve topluluklarla karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşma sadece askerî bakımdan değil, zamanla kültür, medeniyet ve zihniyet açılarından da olmuştur. Devletler, ordular sevk edip harp ederken diplomatik münasebetler tesis etmeye çalışırken farklı hayat tarzına sahip toplumlar da birbirlerini tanımaya, etkilemeye başlamışlardır. Nitekim Hunlar,

[44] Ali Ahmetbeyoğlu, "Attila'nın Oğlu Dengizik'in Devleti İhya Mücadelesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII/2 (2012), s.301-314.

Avrupalı toplumların tarihine, kültür ve sosyal yaşantısına, askerî yapılanmasına, düşünce dünyasına bir şeyler katarken gerek hâkimiyet altına alarak birlikte yaşadıkları gerekse mücadele ettikleri başta Gotlar olmak üzere Germenler, Alanlar ve Romalılardan da hem sanat hem de mimari bakımdan az veya çok bazı şeyler almışlardır. Türkistan'da birçok Türk boyu ile yan yana aynı kültür atmosferinde yaşayan Hunlar, kendileriyle beraber Doğu Avrupa'ya yeni adetler ve yeni bir sanat hayatı getirmişlerdir. Yazılı tarihî kaynaklar yanında özellikle Doğu Kazakistan'dan Balkanlara kadar geniş bir sahada elde edilen Hunlar zamanına ait arkeolojik buluntularla karşılıklı kültürel alışverişin nitelikleri, kökleri ve boyutları anlaşılmaya çalışılmıştır. "Yüksek dağlardan esen kasırgaya" benzetilen ilk devirlerdeki Hun hareketi Avrupalı müverrihlerce korku ve şaşkınlıkla karşılanmış, buna paralel olarak tarihî kaynaklarda hiç bilmedikleri ve tanımadıkları Hunlar hakkında masalımsı, abartılı, hoş olmayan bilgiler vermeye başlamışlardır. Hunlar zamanla hâkimiyet alanlarını genişlettikçe devletler üzerindeki Hun baskısı ve korkusu değişmediyse de onları gören ve tanımaya başlayan Latin ve Grek tarihçilerin bakış açılarında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Hunlar, Doğu Avrupa'ya iyice nüfuz edip daha yerleşik hâle geldikçe aynı sınırlar içerisinde birlikte yaşadıkları birçok toplum ile hayatları ve kaderleri iç içe geçmeye başlamıştır. Bu bağlamda son dönemlerde oluşan yanlış ve haksız algıların temelinde kısıtlı olan ve Hunların münasebet içerisinde olduğu kavimlere ait yazılı kaynaklarda anlatılanların büyük payı vardır.[45]

[45] Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarihi Kaynaklardaki Hun ve Attila Algısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Araştırmaları,* 238 (2019), s.11-20.

KAYNAKÇA

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Hunların Başbuğu, Romalıların Efendisi, Tanrının Kırbacı: Attila", *Türk Tarihinde Liderler*, ed. Okan Yeşilot vd., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s.81-108.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Attila Devrinde Hun-Doğu Roma Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 71 (1991), s.53-58.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "1550. Yıl Dönümünde Anatolius Barışı Hakkında Düşünceler", *Tarih Dergisi*, 36 (2000), s.1-6.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "İstenilmeyen ve Vazgeçilemeyen Bir Roma Generali: Flavius Aedius", *Prof. Dr. Özkan İzgi'ye Armağan*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s.35-48.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Attila", *Mete'den Atatürk'e Tarihe Yön Veren Türk Komutanlar*, haz. A. Sefa Özkaya, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s.111-128.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Attila'nın Oğlu Dengizik'in Devleti İhya Mücadelesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII/2 (2012), s.301-314.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Tarihi Kaynaklardaki Hun ve Attila Algısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Araştırmaları,* 238 (2019), s.11-20.

András, Alföldi, "Les Champs Catalauniques"*, Revue des Etudes Hongroises*, VI (1928), s.108-111.

András, Alföldi, *Magyarország népei és a Római birodalom,* Magyar Szemle Társaság, Budapest 1934.

Andreoli, Enrico, *Contributo topografico alla battaglia dei catalaunici*, Historia, 1927.

Arnold, H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602,* Blackwell, Oxford 1973.

Bachrach, Bernard S., *A History of the Alans in the West*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1973.

Baynes, Norman H., "Roma and Armenia in the fourt Century", *English Historial Rewiew*, 25 (1910), s.625-643.

Bóna, István, *Das Hunnenreich,* Konrad Theiss Varlag, Stuttgart 1991.

Cassiodorus, Variae, *Monumenta Germaniae Historica,* neşr. Theodor Mommsen, XII, Berlin 1894.

Chronican Paschale, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, nşr. Ludwig Dindorf, Bon 1832.

Eustathius Epiphaniensis, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, Instituti Imperialis Francle Typographo, Paris 1851.

Gibbon, Edward, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, 2,* çev. Asım Baltacıgil, Bilim, Felsefe, Sanat Yayınları, İstanbul 1987.

Grégoire de Tours, Monumenta Germania Historica Scriptores Rerum Merovingicarum, I, neşr. W. Arndt, 1885.

Jordanes, *Romana et Getica*, nşr. Theodor mommsen, Berolini 1882.

Károly, Czégledy, *Nomád Népek Vándorlása Napkelettöl Napnyugatig,* Akadémia Kiadó, Budapest 1969.

Kelly, Christopher, *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü*, çev: Turhan Kaçar, Turkuvaz Kitap, İstanbul 2011.

Macdowall, Simon, *Catalaunian fields ad 451: Rome's Last Great Battle*, Oxford 2015.

Mitchell, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S.284-641*, çev. Turhan Kaçar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

Orkun, Hüseyin Namık, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.

Runciman, Steven, "*Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler*", *Belleten*, 7 (1943), s.45-57.

Szász, Béla, *A Húnok Története Attila Nagykiraly*, Bartha Miklós Társaság Kiadása, Budapest 1943.

Schultheis, Evan Michael, *The Battle of the Catalaunian Fields AD 451*, Pen and Sword Military, Philadelphia 2019.

Sidonius, Appolinaris, *Epistulae et Carmina,* bk. *Monumenta Germaniae Historica*, nşr. Leutjohann, VII, Berlin 1887.

Sozomenus, *Ecclesiastica Historia, II,* Oxford 1860.

Stickler, Timo, *Hunlar*, çev. Ergin Ayan, Runik Kitap, İstanbul 2022

Theophanes, *Chonogrophia*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, II,* nşr. I. Classen-I. Bekker, Bon 1839.

Tiro, Prosper, *Epidoma Chronicon, Chronico Minora, I,* bk. *Monumenta Germania Historica,* nşr. Theodor Mommsen, Berlin 1840.

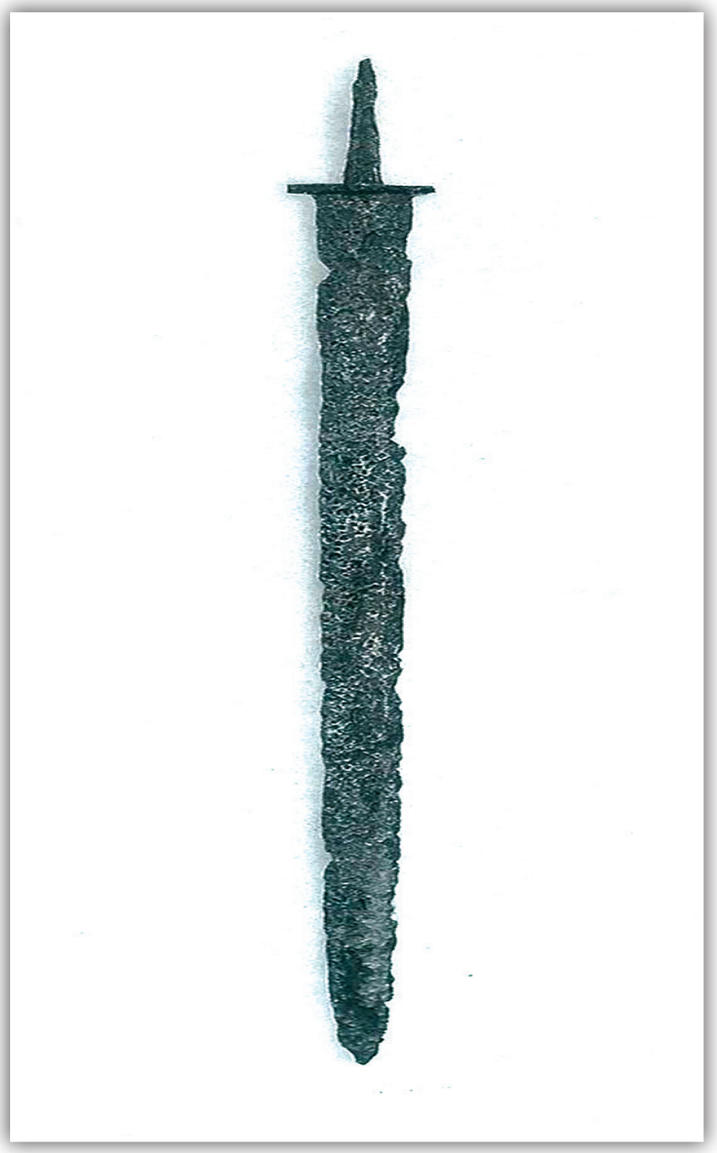
Váczy, Peter, *Hunlar Avrupa'da*, bk. *Attila ve Hunları,* DTCFakültesi Yayınları, Ankara 1982.

Priskos, terc. A. Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

Wolfram, Herwig, *History of The Goths,* University of California Press, California 1987.

EKLER

Ek 1: Bátaszék'te bulunan Hun döneminden kalan kılıç

Kaynak: Ali Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler, Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Ek 2: Bakodpuszta buluntuları arasında yer alan ve V. Asrın ikinci yarısından kalma kıymetli taştan yapılmış altın kolye

Kaynak: Ali Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler, Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Ek 3: Szeged-Öthalom'da ele geçirilen hayvan başlı kemer tokası ve ayrıntısı

Kaynak: Ali Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler, Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Ek 4: Bakodpuszta'da bulunan ve V. Yüzyıldan kalma altın bilezik

Kaynak: Ali Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler, Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Ak Hun Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

AK HUN DEVLETİ

(400-558)

Müslüme Melis SAVAŞ*

Ak Hunların Ortaya Çıkışı

Milat öncesi devirde Hunlar arasında yaşanan ayrılıkların ardından *Türkistan* bölgesinde kurulan devletlerden biri de Ak Hunlar'dır. Ak Hunlar çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle anılmaktadır. İslam kaynaklarında "Habtal", "Hebatıle", "Haytal"[1] Hint metinlerinde "Tarkshya", "Hūna" ya da "Sveta Hūna"[2]

[1] Müslüme Melis Savaş, *Ak Hunlar,* Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s.15-28; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, (Doktora Tezi), Ankara 1973, s.43; Zeki Velidi Togan, "Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, (Özel Sayı), 13 (Erzurum 1985), s.59; a. mlf, *Tarihte Usul*, İstanbul 1950, s.263; El-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, çev. M. Fayda, Ankara 1987, S.VII-XXIV, 585, 608; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s.14, 251-270; Richard N. Frye, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", *Belleten*, X/37-40 (1946), s.127; Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar),* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2004, s.137-172; Guy. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cosimo Classics, New York 2010, s.438.

[2] Müslüme Melis Çeliktaş, *Ak Hun Tarihi Üzerine Türkiye ve Dünyada Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE,

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, m.melissavas@gmail.com

olarak geçen Ak Hunlar, Çin yıllıklarında da "Hua", "Ye-ta", "I-ta" olarak karşımıza çıkmaktadır.[3]

Eski İran kaynaklarından olan Pehlevi ve Avesta metinlerinde "Khion", "Khyon" ya da "Hiyon" olarak göze çarpan Ak Hunlar,[4] Ermeni tarihçileri tarafından "Hun" olarak anılmaktadır.[5] Ak Hunları daha çok siyasi oluşumları sırasında tanımaya başlayan Bizanslılar ise onları "Eftalit" olarak adlandırılmaktadır.[6] Cosmas Indikopleustes'ın eserinden yola çıkarak Karadeniz etrafında, Arabistan'da, Doğu Afrika'da ve Seylan Adası'na yapılan geziler sonucunda derlenen notlarda *Hindistan'ın kuzeyindeki Hunlar* olarak zikredilen bu kavmin *Ak Hunlar* olduğu bilinmektedir.[7]

Ak Hunların menşei meselesi günümüzde hâlâ tartışılmakta ve bu konu üzerine çalışan pek çok araştırmacı bulunmaktadır. Söz konusu araştırmacıların

Ankara 2011, s.5-13; Korhan Kaya, "Eski Hint Metinlerinde Türk", *Argos Gemicileri,* 10 (2003), s.3. Marc Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini*, vol. 1, Book 1-4, Motialal Banarsidas, Delhi 2009, s.42; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C.1, TTK, Ankara 1987, s.42; Kaya, agm., s.9; Eduard Carl Sachau, *Alberuni's India*, vol. 2, Adamant Media Corporation, New Delhi 2004, s.11; Herman Kulke, Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, İmge Yayınevi, Ankara 2001, s.123-124; Edward Bayles Cowell, F.H.Thomas, *The Harsha Carita of Bana*, Motilal Banarsidas, Delhi 1993, s.101.

3 Müslüme Melis Çeliktaş, "Kaynaklarda Ak Hunlar", *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Kitabı*, II/1, Ankara 2018, s.81-82; Çeliktaş, *agt.,* s.14-22; Konukçu, *agt.,* s.39; Kazuo Enoki, "The Origin of the White Hun sor Hephthalites", *East and West*, C. 3, Bellinghom/Washington 1955, s.233; Kazuo Enoki, "On the Nationality of the Ephthalites", *Memories of the Research Department of the Toyo Bunko*, XVIII (1959), s.6-7; Boris Abromovic Litvinsky, "The Hephthalite Empire", *History of Civilization of Central Asia*, Paris 1996, s.148; İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, TTK, Ankara 2005, s.xx; Kazuo Enoki, "The Liang chih-kung-t'u", *Memories of the Research Department of the Toyo Bunko*, 42 (1984), s.37-45, 116-122; Sören Stark, *Transoxanien nach dem TangHuiyao des Wang Pu*, Ralp A. Cannito, Norderstedt 2009, s.5-6; Karoly Czegledy, "Geschishte Der Hephthaliten", *Acta Antiqua*, Tom. 28 (1980), s.214-215; Eduard Chavannes, *Documents sur Les Tou-kiue (Turks) Occiedentaux*, A Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Quebec 2006, s.222-223.

4 Konukçu, *agt.,* s.41; Frye, agm., s.127.

5 Çeliktaş, *agt*., s.29-30.

6 İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009, s.10-11; Procopius, "History of Wars" Book 1, trans.H.B.Dewing, Loeb Classical, London 2005, s.12-15; Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, Print Book, Leiden 1983, s.127; Kurbanov, *agt*., s.110; R.C. Blockley, *The History of Menander The Guardsman*, Francis Cairns, Ottawa 1985, s.8, 16, 47, 65.

7 Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk-Hun Tarihi,* Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s.358.

çalışmalarından yola çıkarak Ak Hunların menşeinin Yüe-chiler[8], Doğu İran kabileleri[9] ve Avarlar[10] olduğu öne sürülür.

Ak Hunların hâkim olduğu sahalar Gur,[11] Hua, Belh,[12] Tirmiz[13] ve Himalata[14] olarak bilinmektedir. Ancak Ak Hunların ilk ortaya çıktıkları tarih konusunda kesin bilgiler yoktur. Buna rağmen Ak Hunların IV. yüzyılın ortalarından VI. yüzyılın sonuna kadar Orta Asya'dan başlayarak batıda Sasani, güneyde Hindistan içlerine kadar uzanan bir devletin sahibi oldukları bilinmektedir.

Ak Hun tarihiyle ilgili ayrıntılı bilgiler veren Çin kaynakları aynı zamanda Ak Hunların çağdaşı da olan *Liang Shu* (MS.618-907) ile *Wei Shu*'dur (MS.386-556). Bahsi geçen eserlerin verdiği bilgiler başka kaynaklarda bulunmadığından alan çalışmalarında son derece değerli kaynaklar oldukları malumdur. *Liang Shu*'da Ak Hunların Turfan bölgesine giren kabilelerden oldukları, Hanların kuzey harplerinde destek verdikleri Yüan Weiler zamanında Sang-Chien yöresinde oturdukları yazmaktadır. *Liang Shu'*dan başka *T'o-ba (Wei) Shu*'da Ak Hunların bir süre Çin Seddi'nin kuzeyinde oturdukları daha sonra Kin Shan yolu ile Hotan'ın doğusuna geçtikleri anlatılır. Ak Hunların Büyük Yüeh-chi (Ta-Yüeh-chi) asıllı oldukları kabul edilse bile onların ilk vatanlarının Kansu'nun komşuluğunda, Türklere ait bölgelerde oturdukları görülür. Altay bölgesinde görülen Ak Hun göçebelerinin daha sonra kendilerine yurt olarak Sogdiana'yı seçtikleri tarih kaynaklarında yer almaktadır. Burada diğer Hun boylarıyla yaşadıkları da bilinmektedir. IV. yüzyıla kadar Sogdiana'da kalan Ak Hunlar, ancak V. asrın başlarında siyasi alanda Sasaniler ile temasta bulunmuşlardır.

O.G. von Wasendonk'a göre Sogdiana'daki "Chioniteler", Sasanilere karşı koyan bir kabile idi. Grek ve Roma yazarlarının bahsettiği bu "Chioniteler" çağdaş araştırmacılar tarafından *Ak Hunlar* olarak tanımlanmaktadır. Gürcü ve Ermeni kaynakları da Ak Hunları bu olaylarla tanırlar. Zeki Velidi Togan, V. ve VI. yüzyılda Güney Kafkasya'da ve Azerbaycan'da "Haylandurk" diye bilinen Ak

8 V. De Saint Martin, *Les Huns Balancs ou Ephthalites*, Paris 1849, s.56-58, 66.

9 Litvinsky, agm., s.147.

10 S.Gömeç, *age.*, s.48.

11 Kazuo Enoki, "On The Nationality of The Ephthalites", s.28.

12 Enoki, agm., s.29-30.

13 Enoki, agm., s.29-30.

14 Watter, *age.*, s.274.

Hunların Mugan'da Balasagun, Aras Nehri'ne yakın bir yerde *Varasan* gibi şehirleri olduğunu J. Marquart'ın tetkiklerini esas alarak ileri sürer.[15]

Ak Hun-Sasani Mücadelesi

Ak Hunlar, MS.400 yıllarında Juan-Juanların hâkimiyeti altında Kazakistan'ın güneyindeki Cungarya steplerinde bulunurlar ve V. Behram Gur'un (420-38) saltanatı sırasında Horasan bölgesine yerleşirler. 425 yılında ise güçlenerek Yüeh-chi topraklarını ele geçirirler. 427 yılında Sasanilerin karşısına çıkan Ak Hunlar, Behram Gur tarafından yenilgiye uğratılır. Ak Hunlar, Behram Gur'un halefi II. Yazgird (438-457) zamanında Semerkant, Buhara ve Belh havalisini zapt ederler. Ak Hunlar, 460 yıllarında doğuda tarım havzasının batı bölümünde, kuzeyde Amu Derya ve Sir Derya arasındaki Sogd sahasında ve Tanrı Dağları'na kadar olan bölgede hüküm sürerler. Ak Hun/Eftalitler böylece tarih sahnesine çıkarlar.

Ak Hunların Sasanilerle olan münasebetlerini arttıran Sasani Şahı Firuz'dur.[16] Ak Hunlar, MS.457 yılında Sasani Kralı Yazgird ile temasa geçer ve Sasanilere karşı başarılı olur.[17] Yazgird'in ölümünden sonra Sicistan'ın yönetimi oğlu Firuz'a geçerken tahta diğer oğlu *Hürmüz* çıkar. Kardeşinin tahta çıkışını haber alan Firuz, ileri gelenlerin desteğini de alarak Amu Derya'ya hücum eder ve tahtı ele geçirebilmek için de Ak Hun Hakanı Aksungur'dan yardım ister. Aksungur taraflar arasında uzlaşmayı sağlamak için Firuz'un, Merv er-Rud'dan üç mil uzaklıkta yer alan ve Belh istikametinde bulunan Talekan'da oturmasını söyler. İran'da Hürmüz'ün idaresinden hoşlanmayan ileri gelenler, Firuz'un Talekan'da oturduğunu duyunca yanına giderler. Bunun üzerine Aksungur Firuz'un birtakım isteklerini[18] yerine getirmesi karşılığında ona yardım etmeyi kabul eder. Aksungur, Firuz'a 30 bin kişilik güçlü bir ordu gönderir. Firuz, Ak Hun ordusunun desteğiyle kardeşini yenerek Sasani tahtına çıkar (458).[19] Ak Hun kuvvetleri Firuz'un tahta çıkmasını sağladıktan sonra ülkelerine geri dönerler ve kıymetli hediyelerle mükâfatlandırı-

---

15 Marget Biro, "Hunların Kafkasya'daki Varlığı", çev. S. Eğilmez, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 22 (2003), s.226.

16 Konukçu, *agt.*, s.77.

17 Eva Aradi, "The History of White Huns", *Mikes International*, 4.Bs., C.VIII, Den Haag 2001, s.40.

18 Konukçu, *agt.*, s.77.

19 Francis Henry Skrine-Edward Denison Ross, *The Heart Of Asia,* Routledge, London 2004, s.130-138.

lırlar. Firuz, Aksungur'a verdiği söz gereğince Ceyhun üzerindeki Tirmiz ve Vasgirt'i Ak Hunlara bırakır.[20] Bu sırada Ak Hun Hakanı Aksungur; Toharistan, Badahshan ve Bakteria'ya hâkimdir. Firuz ülkesinde hâkimiyetini güçlendirdikten sonra Ak Hunlara ödediği savaş haracını vermeyi reddeder. Bu sebeple Ak Hunlarla Sasani Devleti'nin arası yeniden bozulur.[21] İlişkilerin bozulmasının bir diğer sebebi barış müzakerelerinden birinde Firuz'un kendi kızının veya kardeşinin Aksungur ile evlenmesi hakkında verdiği sözü tutmamasıdır. Aksungur, Firuz'dan bu şartın yerine getirilmesini ister. Kızının ya da kardeşinin bir Türk ile evlenmesini istemeyen Firuz bu sözü yerine getirmez. Priskos'un "Kunchas" adı ile bahsettiği bu prenses Aksungur'a gönderilmez. Onun yerine Firuz'un sarayında bulunan bir cariyenin, prenses olarak Aksungur'a gönderilmesine karar verilir. Aksungur durumu fark eder ve Sasani sarayına gönderdiği elçisi, Firuz'dan Ak Hunlara yardım etmesi için kuvvet yollamasını ister. Firuz yeteri kadar asker ve birkaç komutanı Aksungur'a yardım için gönderir. Firuz'un komutan ve askerleri Ak Hun ülkesine vardıklarında pusuya düşürülür. Askerlerin bir kısmı ölür, bir kısmı da yaralı olarak Firuz'a gönderilir. Firuz, Aksungur'ın neden böyle bir harekette bulunduğunu anlamakta gecikmez ve sahte prenses göndermenin cezasını subay ve askerlerinin öldürülmesiyle öder. Firuz, Ak Hunlar karşısında kırılan gururunu onarmak ve onlara bir ders vermek için sefer hazırlıklarına girişir. Firuz'un başında olduğu ordu Gürcü ve Grek coğrafyacılarının "Hyrcania" olarak bahsettiği Türkmenistan'a doğru ilerler. Firuz, Deguignes'in de bahsettiği Ak Hunların sınır kasabası olan Balâm'ı ele geçirir. Muhtemelen burası kendisinin de daha önce ikamet ettiği Talekan'dır.[22] Fakat Firuz, Aksungur ile karşılaşma imkânı bulamadan geri dönmek zorunda kalır.[23]

Firuz, 475 senesinde Aksungur'a karşı yeni bir sefer düzenler. Bu savaşın nedeni konusunda kaynaklarda bilgi yoktur. Ak Hun ordusu "Turan taktiği" ile saldırmak üzere hazırlanır. İlk başta Aksungur'un emri ile Ak Hun kuvvetleri geri çekilmeye başlar. Ak Hun ordusu ovanın gerilerinde bulunan dağlık bölgeye doğru çekiliyormuş izlenimi verir. Geçitler geride bırakıldıkça birkaç Ak Hun kuvveti de kendisini gizlemektedir. Aksungur'a karşı kolay bir zafer kazanacağı hevesi ile harekete geçen Firuz, söz konusu geçitlere hiçbir güvenlik tedbiri almadan girer.

---

20 Joseph de Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, çev. Hüseyin Cahid, C.II, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1923, s.202; Litvinsky, agm., s.143

21 W. M. Mc Govern, *age*., s.411.

22 Deguignes, *age.*, s.204.

23 M. Melis Savaş, *Ak Hunlar*, Berikan Yayınevi, İstanbul 2021, s.52-53.

Adamları kendisinin hatalı olduğunu söylemeye bile cesaret edemezler. Sasani ordusunda Bizans İmparatoru Zenon'un (474-491) elçisi de bulunmaktadır. Procopius, bu elçinin isminin Eusibios olduğunu söyler.[24] O, Firuz'un düşman üzerine bu denli tedbirsiz olarak gidişine şaşırır ve nihayet Firuz'a hatasını söylemeye cesaret eder. Sasani ileri gelenleri ve kumandanları da Eusibios'u destekler ama Sasani ordusu çember içine alınmaktan kurtulamaz. Firuz'un bu durumda Aksungur'a giderek aman dilenmesi gerekir. Aksungur'un Firuz ve ordusunu tek bir şartla bağışlayacaktır. O da Firuz'un bizzat kendi ayaklarına kapanmasıdır. Ancak Firuz, Aksungur'un ayaklarına kapanırsa belki de hayatı boyunca bu yenilgiyi kabul etmek zorunda kalacaktır. İlk başta bu durumu kabul etmeyen Firuz, bir süre sonra din adamları ile görüşür. Onlar bir Şah'ın ancak bir Zerdüşt önünde eğilebileceğini söylerler. Tam o anda Firuz'un aklına parlak bir fikir gelir. Şayet güneş doğarken Aksungur'un ayaklarına kapanırsa bu hareketi dolaylı olarak kendisini küçük düşürmeyeceğini düşünür. Din adamlarına bu fikrini anlatır, onlar da Firuz'un bu fikrini desteklerler. Firuz, Sasani elçilerini Aksungur'a göndererek ayaklarına kapanmayı kabul ettiğini bildirir.[25]

Sasani Şah'ı Firuz, 475 senesinde Ermenistan taraflarında çıkan sorunlar için geri dönmek zorunda kalır. Buradaki olayları halledip geri dönen Firuz, Ak Hun meselesini kesin olarak neticelendirme kararı alır. Kendi kumandanlarından Suhra'yı Sicistan'a gönderir ve bu bölgenin idaresini ona bırakır. Ak Hunlara karşı sefer hazırlıkları yaptığı sırada Sasani sarayının ileri gelenleri Firuz'dan yeniden bir girişimde bulunmamasını isterler. Ancak kırılmış gururunu onarmak isteyen Firuz, Aksungur'a verdiği sözü bozmak taraftarı gibi görünmeden bazı hilelere başvurur. Zamanında iki devlet arasında sınırı tespit edilen sütunu filler yardımı ile Ak Hun arazisinin içlerine doğru çektirir. Ak Hun hükümdarı Firuz'un bu hareketinden dolayı savaş ilan eder. Sasani ordusu harp alanına gelmeden önce Aksungur derin hendekler kazdırtır. Üstlerini dallarla ve toprakla örttürür. Sadece kendi askerlerinin bildiği küçük geçitler bıraktırır. Kuvvetleriyle savaş alanına gelerek mevzilenir. Mücadele başlar başlamaz *Aksungur* geri çekilme işareti verir. Firuz, Aksungur'un mağlubiyetten kaçmak için geri çekildiğini zanneder ve saldırıya geçer. Üstü dallarla örtülü hendeklerin üzerinden geçen ordunun ağırlığına dayanamayan ağaçlar çöker. Süvariler ve bir kısım Sasani askeri düştükleri tuzaktan çok geç haberdar olur; pek çok Sasani askeriyle birlikte Firuz da ölür. Karargâhtaki birçok din

[24] H. B. Dewing, *age.*, s.1-3.

[25] Savaş, *age.*, s.52-53.

adamı ve Firuz'un kızı ele geçirilir. Sicistan Valisi Suhra, yanındaki Sasani kuvvetleri ile süratle Ak Hunlara saldırır. Kaynaklarda bu ordunun 100.000 kişiden ibaret olduğu yazmaktadır. Merv'e doğru hareket eden Suhra, buradan Aksungur'a tehdit dolu bir mektup yazar. Aksungur ona savaşın kendisi tarafından değil, Firuz tarafından başlatıldığını bildirir. Merv'den Kuşmihan'a gelen Suhra, Ceyhun Nehri'ni de geçerek Beykend önlerine kadar ilerler. Sonunda Aksungur'la bir barış anlaşması yaparak memleketine döner.[26]

Burada Suhra'nın yardımı ile Firuz'un en küçük oğlu Kavad (488-531) Sasani tahtına oturur.[27] Kavad devrinde (488-531) Sasani Devleti sosyal çöküntüler yaşamaya başlar. MS.488'de Mezdek isimli biri "ikili" telakki üzerine sosyal huzursuzlukları da ekleyerek o tarihlerde yorulan ve iktisadi darlık içine düşen topluluğu kurtarmak iddiası ile kendi düşüncelerini yaymaya başlar. Buna göre insanların huzurunu bozan iki şey vardır: Biri "servet", diğeri "kadın". Bunların her ikisi de herkesin ortak malı olduğu takdirde yeryüzünden kötülük kalkacaktır. Bu tipik Komünist propaganda neticesinde arazi ve servet sahiplerine karşı kışkırtılan halk, Mazdek ve müritleri tarafından ayaklandırılır. Din adamları ve asiller öldürülür, kadınlar saldırıya uğrar, evler ve konaklar yağmalanır. Devletin daha iyiye gideceği konusunda Mazdek'e inanma gafletinde bulunan Kavad zindana atılır ama kız kardeşinin yardımı ile hapisten kaçar.[28] Babası Firuz'un yaptığı gibi Kavad da Ak Hunlara sığınmak zorunda kalır. Uzun bir süre bekledikten sonra Ak Hunlardan temin ettiği yardımcı kuvvetlerle İran'a giren Kavad, kardeşi Tahmasb'ı mağlup ederek tahtı tekrar ele geçirir. 497 yılında tekrar tahttan indirilerek hapse atılan Kavad bir kez daha kız kardeşinin yardımı ile kurtulur ve Ak Hunlara sığınır. Kavad, Ak Hunların yardımı ile üç yıl aradan sonra yeniden Sasani tahtına sahip olur.[29] Kavad, Ak Hunların yardımına karşılık yüksek bir meblağ haraç ödemiştir.[30] Ödenen haraç neticesinde Sasani ekonomisi büyük sıkıntıya girer ve Sasaniler en önemli iki şehri olan Merv ve Herat'ı da kaybeder. Ak Hunlar, İran'da kazandıkları bu zaferlerden sonra Hindistan'a karşı yeni bir sefer hazırlığına başlar.[31]

---

26 Deguignes, *age.*, s.208; Konukçu, *agt.*, s.80-81.

27 Aradi, agm., s.41.

28 Kafesoğlu, *age.*, s.83.

29 Konukçu, *agt*., s.97-98.

30 Konukçu, *agt*., s.82.

31 Aradi, agm., s.41.

Ak Hun ve Gupta Mücadeleleri

Mihirakula'nın güç kazanma süreci ve Ak Hunların zirve dönemi olan MS.515-530 yılları arasındadır. Bu süre zarfında Ak Hun hükümdarı Mihirakula, Gandhāra'da ikamet eder ve Sakala ya da günümüzde Kuzeydoğu Pencap'ta yer alan ve Sialkot adı verilen şehri devletin merkezi hâline getirir. VI. yüzyılın başlarında Keşmir'i topraklarına katan Mihirakula, MS.517-520 yılları arasında, iki bin fil ve binlerce süvariden oluşan ordu ile Hindistan üzerine sefere çıkar.[32] Savaşın sonucunda İndus Nehri iki devlet arasında sınır olur ve Ak Hunlar Kuzey Hindistan'ın ortalarına kadar yerleşirler.

Mihirakula günümüzde Pakistan'da yer alan ve *Sialkot* adı ile anılan Sakala'yı baş şehir ilan eder. Bunun temel nedeni bu şehrin stratejik önemidir. Çünkü bu şehirden Orta ve Kuzeybatı Hindistan kolay bir şekilde kontrol altına alınabilmektedir. Bölge coğrafi açıdan da Mihirakula için önemlidir. Çünkü burası hem Gandhāra'ya hem de diğer Hun bölgelerine yakındır. Sert kanunlara sahip, disiplinli bir yönetici ve komutan olan Mihirakula, Hindistan topraklarında büyük bir otorite kurar ve bütün Hint halkı ondan çekinir. Kuzey Hindistan'ın da neredeyse tamamını yönetimi altına alan Mihirakula, bölgedeki halkı vergiye tabi tutar.[33]

Ak Hunlar için MS.530-542 yılları arasında yeni bir dönem başlar. Söz konusu yıllarda Ak Hun Hakanı Mihirakula, Gupta Hükümdarları ile karşı karşıya gelir. Ancak bu hükümdarların kimliği konusu tartışmalıysa da Mihirakula'nın bu imparatorluğa karşı verdiği iki büyük mücadelenin olduğu kesindir. Fakat Mihirakula'nın kim tarafından yenilgiye uğratıldığı konusu yeterince açık değildir. Gvaliyar, Mandasor yazıtlarına göre bu hükümdar Yaşodharman olarak görülürken Çin vesikalarına göre Bālāditya yani Narasimhagupta Bālāditya'dır.[34] İlim adamları her iki kaynakta yer alan bilgilere dayanarak Ak Hunların Guptalara yenildiği konusunda hem fikirdir. Ancak bazı ilim adamları bunun tek olay olduğunu, kaynaklarda farklı şekilde bahsedildiğini öne sürer.[35] Allan ve Mookerji, Narasimhagupta'nın Guptaların doğusundaki toprakları, Yaşodharman'nın ise batıdakileri

---

32 Krishna Chandra Sagar, *Foreign Inflkuence on Ancient Asia*, Northern Book Center, New Delhi 1992, s.217.

33 *Racatarangini*, Book I, Şloka, s.303; Thapar, *age.,* s.150, 153.

34 John Allan, *Catalogue of The Coins of The Gupta Dynastiesnand of Sasanka King of Gauda*, Munshiram Manoharlal, London 1914, s.iv-ivi.

35 Smith, *Early History of India*, Oxford Press, Oxford 1924, s.337.

yönettiğini öne sürerek Mihirakula'nın ilk olarak doğuda Narasimhagupta, kısa bir süre sonra da batıda (Mālvā) Yaşodharman tarafından yenilgiye uğratıldığını ifade eder.[36] Ayrıca Çin kaynaklarındaki bilgilerden yola çıkılarak Mihirakula'nın tahminen MS.530 yılında Bālāditya, MS.530 yılından sonra da *Yaşodharman* tarafından mağlup edildiği anlaşılır.

Yaşodharman'ın Mihirakula'ya karşı elde ettiği bu başarı onun adına dikilmiş olan Mandasor Yazıtı'nda yer alır. Yazıtın ne zaman dikildiğine dair kesin bir kanıt yoksa da yazıtta bahsedilen Mālva'daki savaşın MS.532-533 yıllarında yapıldığı anlaşılmaktadır.[37] Ak Hun Hakanı bu savaşta yenilir ancak pes etmez. Keşmir bölgesine doğru ilerler ve burayı ele geçirir.[38] Kısa süre sonra Ak Hun Hükümdarı Mihirakula, Yaşodharman'ın karşısına yeniden çıkar. Ak Hun Devleti Guptaları yok edemese de Mihirakula öncülüğünde yaptığı pek çok akınla bu devleti yıpratmayı başarır. Bu yüzden Gupta İmparatorluğu'nun başında olan Yaşodharman uzun süre yönetimde kalmadığı bilinmektedir.

Mihirakula döneminin günümüze yansıyan en önemli tartışmalarından biri onun Budistlere yaptığı baskılardır. Birçok kaynakta Türk Hakanının Budistlere karşı cephe aldığı ve Budist tapınakları yıktırdığından bahsedilir. Ak Hunlardan bilgi veren yabancı kaynaklar özellikle de Hint belgeleri bu tavrından dolayı Mihirakula'yı *kinci* ve *zalim* olarak nitelendirir.[39] Çinli hacı Hsüan-Tsang'in hatıralarında bu konu şu şekilde anlatılmaktadır:[40]

Birkaç yüzyıl önce Mo-hi-lo-ku-lo (Mihirakula) adında bir hükümdar Hindistan'ı hâkimiyeti altına alır ve Sakala şehrini de başşehir ilan eder. O Budizmin (Fu-Fa) ilkelerini öğrenmek ister ve bir Budist rahip çağırır. Hiçbir Budist rahip

---

36 Allan, *age*., s.ivi, lix; Mookerji, *age.,* s.121; Majumdar, "The Disintegration of The Empire", s.36; Dwijendra Narayan Jha, *Early India a Concise History*, Manohar Publisher, New Delhi 2010, s.160; Bu durum genel olarak kabul edilse de bazı araştırmacılar arasında Mihirakula'nın hangi Gupta hükümdarı ile önce, hangisiyle sonra savaştığı konusu da tartışılmaktadır.

37 Upendra Thakur, *The Hunas in India*, Chowkhamba Sanscrit Series, Varanasi 1967, s.168.

38 Rima Hooja, *A History of Rajastan*, Rupa & Company, New Delhi 2006, s.144.

39 Aitreyi Biswas, *The Political History of Hunas in India*, Munshiram Mancharlal, New Delhi 1973, s.68; John Marshall, *A Guide to Taxila*, India 1918, s.38-39; Litvinsky, "The Hephthalit", s.150; Thakur, *age.,* s.132; Hajime Nakamura, *Indian Buddhism,* Motilal Banarsidas, New Delhi 1999, s.146; Gail Omvedt, *Buddhism in India*, Sage Publigations, New Delhi 2003, s.170.

40 Beal, *age*., s.169.

onun yanına gelmeye cesaret edemez. Herkes bu hükümdarın bu tavrından çekinirken sadece bir kişi onun karşısına gelmeye gönüllü olur. Orada hükümdarın güç kazanmış eski uşaklarından biri vardı. Çağırıldığında hakana karşı Budist misyonu o üstlendi. Ancak Mihirakula bunu fark edince "Ben Budizme (Fu-Fa) saygı duymuştum ve Dhamma'nın kutsal ilkelerini bilmek istemiştim. Bu yüzden ben bir din öğreticisi çağırdım, ama benim karşıma sadece Sangha geldi. Ben Budist rahiplerin din öğreticisi olduğunu düşünmüştüm. Ancak benim gördüğüm şey, bu rahiplerin yaptığı hareket benim onlara olan güvenimi azalttı" dedi.

Hsüan-Tsang'e göre Budist rahiplerin Mihirakula'nın emrine uymamaları Mihirakula'yı çok sinirlendirir ve o da Hindistan'ın beş bölgesinde bulunan rahiplerin tamamının öldürmesini emreder.[41] Daha sonra Mihirakula, Magadha'ya doğru yola koyulur. O, Magadha yolunda karşısına çıkan Budist manastırları da yok eder. Bu durumun Hintli ve Çinli Budistler tarafından abartıldığı ortadadır.[42] Mihirakula, Budistlere karşı onların söylediği kadar zalim olsaydı bu durumdan gerek Hintli şair Kalhana'nın *Rācataraïgini* adlı eserinde gerekse Yunan seyyah Kosmos Indicopleustes'ın eserlerinde ayrıntılı bir şekilde işlenirdi. Dolayısıyla onun Budizm ve Budistlere karşı tavrı hakkında ayrıntılı bilgi edinmeden kesin bir yargıya varmak doğru değildir.

Magadha'dan sonra *Pataliputra* şehrine geçen *Mihirakula* bu şehirde de mücadeleyi sürdürür. Maurya İmparatorluğu döneminden beri etrafı su dolu hendekler ile çevrili olan Pataliputra şehri de Ak Hunların toprakları arasına katılır.[43] Ancak bu bölge bataklık olduğu için Mihirakula ve devletinin işine yaramaz. Bunun üzerine seferlerine devam eden Mihirakula, Kuzey Hindistan'da Bihar eyaletinde yer alan Tirhut'u topraklarına katar. Tirhut, *Sung Yun* tarafından "Tiel-lo" olarak verilir ve Mihirakula'nın ele geçirdiği kırk yer arasında sayılır. Mihirakula'nın bu dönemde Kuzey Hindistan'da bulunan Uttar Pradeş eyaletindeki Kausambi'ye kadar ilerlediği bilinmesine rağmen Ganj'ın kuzeyindeki bölgelerde yapılan kazı çalışmalarında onun varlığına ait kalıntılara ulaşılamaz.[44]

Güçlü bir yönetici olmayan Gupta Hükümdarı Bālāditya'nın, Mihirakula'yı yenilgiye uğrattığı bilinse de Ak Hunlar hiçbir zaman boyun eğmeyip akınlarına

[41] S.Beal, *age*., s.169; Sagar, *age.,* s.218; Ramesh Chandra Majumdar, "The Imperial Crisis", *The Vākātaka-Gupta Age*, Motilal Banarsidas, Delhi 2007, s.196; Thakur, *age*., s.176.

[42] Thakur, *age*., s.167.

[43] Thakur, *age*., s.177.

[44] Thakur, *age.,* s.176-180.

devam ederler. Daha sonra onların karşısına Gupta Hükümdarı Yaşodharman çıkar.[45] Mevcut kaynakların verdiği bilgilere göre Yaşodharman'ın tahtta bulunduğu dönemde Mihirakula, Yaşodharman için önemli olan güneydeki Sinhala, Kola, Karmāta ve Lāta gibi ülkelerde hâkimiyet kuramaz ve yaşadığı mağlubiyetler sonucunda Ak Hun Devleti yavaş yavaş gücünü kaybetmeye başlar.[46] Bu, Mihirakula'nın Bālāditya'dan sonraki ikinci büyük mağlubiyeti olur.[47] Mihirakula bu yenilgiden sonra hayatını kaybeder.[48] Mihirakula'dan sonraki Ak Hun hükümdarları hakkında ise Keşmir kroniği olan *Racatarangini*'den başka bir kaynakta bilgiye rastlanamamaktadır.

Ak Hunların Yıkılışı

Mihiragula'nın vefatının ardından, Ak Hun Devleti'ni kuzey ve güney olmak üzere iki kısımda değerlendirmek gerekir. Ak Hunların ikiye ayrıldığı VI. asrın ikinci yarısı Asya'da önemli olayların yaşandığı bir dönemdir. Bunlardan ilki Gök Türklerin Juan-Juanları yıkarak Merkezi Asya'nın hâkimi olmaları, diğeri de batıda İran coğrafyasında Anuşirvan gibi itibarlı bir Şah'ın yönetime gelmesidir. İran'da bu olayların cereyan ettiği sıralarda Asya'da yaşanan ve geleceği etkileyecek değişmeler göze çarpar. O zamanlar Orta Asya'nın en büyük devleti Juan Juanlardı. Juan Juanlar, 460 yılında Altay bölgesine yerleşen Türkleri (Börülüler) hâkimiyetleri altına alıp Hotan'ı yağmalarlar. Ancak VI. yüzyılın başlarında Çin'in kargaşa içinde bulunması ve parçalara ayrılması Juan Juanları olumsuz etkiler. Bu durum ise Ak Hunların işine yarar. 520 yılında, Anaguey, Juan Juan tahtına oturduktan sonra amcaları ve amca çocuklarından *Szu-li-fa P'o-lo-men* ile *Szu-li-fa* isyan eder ve çıkan iç savaş yüzünden Juan Juanlar zayıflar. Bu sırada Tölösler, Juan Juanlara saldırma planı yapar ve 521 yılında Açıklu'nun (A-chih-lo) önderliğindeki Tölösler tarafından saldırıya uğrarlar. Szu-li-fa, P'o-lo-men Tabgaç İmparatoru'ndan yardım ister. 523'te meydana gelen deprem de bunlara eklenir. Hatta Anaguey dahi canını kurtarabilmek için Tabgaçlara sığınır. Öyle anlaşılıyor ki burada

[45] Bālāditya'nın Yaşodharman ile aynı kişi olduğunu söyleyenler mevcut olduğundan kesin bir bilgi vermek mümkün değildir.

[46] Fleet, *age.,* s.147-148.

[47] Ancak daha önce de bahsettiğimiz üzere hangi yenilgisinin önce hangisinin sonra olduğu kesin olarak belli değildir.

[48] Bu tarih kesin olmamakla birlikte kimileri tarafından MS.540 kimileri tarafından ise MS.547 olarak verilmektedir.

sorun çıkardıklarından Moğolistan'a gönderilirler. 534 yılında, Batı Tabgaç Devleti'nden Kök Türklerin nezdine bir elçi gönderilir ve bu arada kuzeydeki Tölöslere karşı Juan Juanlar bir başarı kazanırlar. 546 yılına gelindiğinde ise bir Tölös ayaklanması üzerine, Kök Türkler Juan Juanları uyarır ve yardım ederler. Hatta kaynaklar, bu sırada Bumın'ın elli bin Tölös ailesini egemenliğine aldığını da söylemektedir. Bundan dolayı Bumın, Juan Juan Kağanı'nın kızını ister. Buna çok kızan Anaguey: "Siz benim kölelerimsiniz, demircilerimsiniz, böyle bir talepte bulunmaya nasıl cesaret ediyorsunuz." diyerek bu teklifi geri çevirir. Bu isteğin yerine getirilmemesi üzerine Bumın, bu kez Batı Tabgaç (Kuzey Tabgaç) Devleti'ne bir sefir yollayıp evlilik suretiyle onlarla ilişki kurma isteğinde bulunur. Böyle bir talebin kendi çıkarlarına da uygun düşeceğini bilen Batı Tabgaçlar bu isteği olumlu karşılar. Birbirlerine sıkıca bağlanan Kök Türk siyasi yapısı artık Orta Asya'nın etkili bir gücü hâline gelir.[49]

Kimileri Ak Hunlarla Gök Türkler arasındaki ilk mücadelenin 555 senesinde gerçekleştiğini söylese de bunu doğrulayacak kesin bilgiler bulunmamaktadır. İslam kaynaklarındaki birtakım bilgilerden şu sonuç çıkarılmaktadır; iki Türk idaresi arasındaki ilk önemli savaş 558 tarihinde olmalıdır ve batıda bu asırda Gök Türk Kağanlığı'nın merkezine bağlı olan İstemi Yabgu heyeti söz konusudur.[50]

Orta Çağ'ın en önemli gelir kaynaklarından biri olan İpek Yolu'na hâkim olma meselesi o coğrafyadaki bütün devletlerin hedefi olduğu gibi, Gök Türk Kağanlığı'nın da amaçlarından biridir. Kök Türk Kağanlığı'nın yöneticileri Ak Hunlarla tek başlarına mücadele etmeyi göze alamadıklarından Sasanilerle ittifak yoluna giderler. Benzer bir durumu İranlılar için de düşünebiliriz. Çünkü Sasaniler de bir iç buhrandan yeni kurtulmuşlardı. Sasani hükümdarları Firuz ve Kavad zamanında yitirilen itibarı yeniden kazanmak istiyorlardı. Dolayısıyla da İstemi Yabgu'nun teklifini kabul ettiler. Bu anlaşmanın pekiştirilmesi için bir de evlilik yoluyla akrabalık

[49] Gömeç, *age.*, s.32-34.

[50] Bizans kaynaklarında ismi Sizabul, Dizavul; Arap kaynaklarında da *Sinjibu* olarak geçmektedir. Denis Sinor bu benzerliği reddeder ve bu iki isim arasında fonetik farklılıklar olduğunu öne sürer. Bizans kaynaklarında olduğu gibi Çin kaynaklarında bu isim İstemi'yi, Tardu'yu ve onun oğlunu göstermez. Denis Sinor: "Eğer Sizabul, "İstemi" olsaydı, İmparatorluğun kurucu babalarından biri iki asır sonra bu isme saygı gösterilir ve oğlu Tardu da kesinlikle cenaze törenine gelirdi… Sizabul ile İstemi'nin de aynı kişi olmadığı sonunda ortaya çıkacaktır." Der, bk. Denis Sinor, "The Establishment and Dissolution of the Turk Empire," *The Cambridge History of Early Inner Asia,* Cambridge University Press, Cambridge 1994, s.305.

bağı kurulur. Anuşirvan, İstemi'nin kızıyla evlenir.[51] Kök Türk ve Sasani orduları anlaşırlar ve Gök Türkler, Ak Hunların Maveraünnehir'deki topraklarını ele geçirdikten sonra, onlarla Nahşab önlerinde karşılaşır. Zorlu bir mücadelenin ardından Ak Hun Beyi Apar (Avar) mağlup olur ve 558 yılında hayatını kaybeder. Elbette tüm bu faaliyetler kağanlığın gerçek hükümdarı Börü Kan'ın (Mo-kan) kontrolünde ve İstemi'nin bilgisi dâhilinde gerçekleşir.[52]

Anuşirvan, Termiz'deki savaş meydanına gelmez Ak Hun merkezlerinden Belh'e doğru yürür ve Toharistan, Zabulistan ve Çağaniyan'ı ele geçirir. Ak Hunlara esas darbeyi Kök Türklerin vurmasına rağmen Sasani Şahı Anuşirvan hiç hak etmediği şekilde kazanımlar elde eder. Ancak Anurşirvan'ın kazandıklarıyla yetinmek istememesi üzerine Börü Kan (Mo-kan), İstemi'ye emir vererek Bizans ile Sasanilere karşı anlaşmasını söyler. Bu suretle çıkan Bizans-İran savaşları uzun yıllar sürer ve sonucunda Sasaniler parçalanır.[53] Kök Türklerin karşısında mağlubiyete uğrayan Ak Hun-Avar kavimlerinin bir kısmı Türkistan'da kalıp Kök Türk bayrağı altına girerken bir bölümü de Hazar'ın kuzeyindeki Bizans sınırlarına dayanıp bu ülkeden kendilerine toprak isterler. Kök Türk Beyleri ise Bizans'a gönderildikleri elçi ve mektuplarda geriye kalan Ak Hun-Avar kavimlerini yok edeceklerini söyler. Avarlar bu korkuyla Avrupa'ya doğru göç ederek burada yeni bir Türk devletinin temelini atarlar. Öyle anlaşılıyor ki Türkistan'ın güneyinde ve Hindistan'ın kuzeyinde kalan halk bir müddet daha varlığını sürdürür. Türkistan ve Hindistan'da kalan halk İranlılar ve Hindistan'daki yerel beyliklerle mücadelelerini sonuna kadar devam ettirirler. Bir süre sonra da ya asimile olarak ya da Türkistan'daki diğer akrabalarının yanına giderek bu coğrafyadaki varlıklarını kaybetmişlerdir.

Ak Hunların Vârisleri

Ak Hun Devleti'nin parçalanmasının ardından onların mirasçılarının veya kalıntılarının kimler olduğu meselesi bugün dahi tam anlamıyla çözüme kavuşturulamamıştır. Ancak araştırmacılar Ak Hunların bakiyesi olarak Kalaç, Karluk, Kanglı gibi Türk kabilelerini gösteriyorlar ki eğer dikkat edilecek olursa bunlar ünlü Oğuz Kağan Destanı'na göre Oğuz'un sonradan ad verdiği kabilelerdir. Bunlardan biri

[51] Konukçu, *agt.*, s.99, 101; Percy Sykes, *A History of Persia*, c.2, Londra 1963, s.454; Kurbanov, *agt.*, s.185.

[52] Gömeç, *age.*, s.50.

[53] Konukçu, *agt.*, s.101; Gömeç, *age.*, s.52; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2009, s.9.

olan Kalaçlar hususunda *Oğuznâme*'nin Uygurca varyantında "Kal-aç"ın manası "bir şeyi açmak ve geri kalmak" iken; Reşîdüddin'in *Oğuznâmesi*'nde ise bu isim "aç kalmak" ile ilgilidir.[54] Bununla birlikte Kalaçların Türk tarihindeki en göze çarpan hususiyetleri çok daha sonraları Gazne ordusu meydana getirmeleridir. Ayrıca Kalaçlar XII. yüzyıldan başlayarak XVI. yüzyıla kadar Hindistan'ın kuzeyindeki pek çok hanedanın da asker unsuru olurlar.[55]

Ak Hunların bakiyesi oldukları ileri sürülen bir diğer topluluk Karluklardır. Onlar dokuz boy hâlinde sayılmaktadır ve bunların üçü Heytaliye veya Heskeli, diğer üçü Bulak veya Yılak, Kükergin ve Tuhsilerdir. *Karluk* adının manası, *Oğuz Kağan Destanı*'ndan ve *Şecere-i Terakime*'deki "Karlı Dağ"dan gelmektedir. Çinli seyyah Hsüan Tsang'ın *Hsi-mo-ta-lo* şeklinde yazdığı ve "karlı dağlar altında yaşayanlar" anlamını taşıdığını söylediği bu kelimenin, Karluk'un Sanskrit dilinde tercümesi olduğunu ileri sürenler de vardır. Karluklar, Gök Türkler ve Uygurlar çağında Altay Dağları'nın batısında Urungu Nehri civarında ve Tarbagatay Dağları'nın güneydoğusunda yaşamaktadır. İslam kaynaklarına göre Türklerin en güzellerinden olan Karluklar, 766'larda On Ok boylarından Türgişlerin zayıflaması üzerine onların yerini alıp Talas bölgesine sahip olurlar.[56]

Ak Hunların bakiyesi olarak Kanglılar da öne sürülmektedir ki onlar da *Oğuz Kağan Destanı*'nda adı geçen bir Türk kabilesidir. *Oğuz Kağan Destanı*'na göre bu isim "hayvanların çektiği araba, kağnı" dan gelmektedir.[57] Muhtemelen bunlar sonradan Peçenek birliğini teşkil ettiler ki Avrupa'ya gitmeyen Peçenek grupları da Oğuz camiasına dâhil olurlar. Bununla birlikte Harzemşahları meydana getiren kabilelerden bir diğeri de Kanglılardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Ak Hun Devleti tamamen çökmeden önce muhtemelen ikiye ayrılmış olmalıdır. İşte buna bağlı olarak güneyde bir müddet daha çeşitli hanedanların himayesi altında varlıklarını sürdürmüşlerdir ki bunlardan biri olarak da Racputlar gösterilir. Onlar, Hindistan'ın Racastan eyaletinde yaşamışlardır ve Hint toplumunun içerisinde tamamen asimile olmuşlardır. Bugün dahi Hindistan'ın bu bölgesinde yaşan Racputların, Hun olduklarına dair söylentiler olup Hunavasa, Hunaganva, Hunajunmu

---

54 Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları,* Berikan Yayınevi, Ankara 2006, s.198; Saadettin Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş,* Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s.96.

55 Enver Konukçu, "Halaçlar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2006, s.848; Kurbanov, *agt.*, s.240.

56 Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.142.

57 Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları,* s.205.

gibi Hun köyleri günümüzde de varlıklarını sürdürmektedir. Racputlar arasında asimile olmak istemeyenler ise Bakteria'nın kuzeyine ve Amu Derya'daki eski bölgelerine geri dönmüşlerdir.[58]

Ak Hunların bizim için en önemli uzantıları Avrupa Avarlarıdır. Günümüzde pek çok ilim adamı Avrupa Avarlarının Ak Hunlarla irtibatlı olduklarını kabul etmektedir. Onların irtibatta oldukları Tardu'nun 598 yılında İmparator Maurice'ye yazmış olduğu mektuptan da anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarına göre, Juan Juanlar hezimete uğradıktan sonra Avrupa'ya gelmemişler, Çin ve Kök Türklerin *Bök İl* dedikleri Kore'ye kaçmışlardır. Bununla beraber Ak Hunların iki önemli unsuru olan Uar (bize göre Avar) ve Hun varlığı söz konusuydu ki *Menander* ve *Theophylactus*'un eserlerinde Avarların, Hunların soyundan oldukları zikredilir. Ayrıca Ogurlar (Batı Tölösler) hakkında bilgi verilirken onların ataları olarak Avar ve Hunların gösterilmesi de ilginçtir. Yine Çin kaynaklarının bildirdiğine göre Kafkasya Tölös grupları arasında Uar-Hunlarının adı geçer ve Ak Hunlar 563'lerden çok önce parçalanmaya başlamışlardır. Ak Hun ve Avar ilişkisindeki bir diğer ilgi çekici kısım da Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında adı geçen Aparların aslında Ak Hunların ta kendisi olabilme ihtimalidir. Bizce bu ihtimal çok yüksektir. Hatta Avarların bir Türgiş boyu olduğu dahi ileri sürülmektedir. Son olarak şunu da belirmek gerekir ki, Ak Hun-Avar ilişkisi Bizans üzerinde çok tesirli olmuştur. Bu yüzden de XI. yüzyılın ortalarına doğru Doğu Anadolu'ya gelen Türkmenler bile Ak Hun/Eftalitlerle eş tutulmaktadır.[59]

Ak Hunlarda İdari Yapı ve Sosyo-Kültürel Hayat

Ak Hunların devlet teşkilatı batıya giden diğer Hunlarda olduğu gibi ilk başlarda küçük kabilelerden oluşmaktaydı. Ak Hun/Eftalitlere ait kabileler şunlardır: Kadis-hun[60] Zavul (Zabul, Zabulistan), Çol (Çöl? Gurgan=Curcaniye havalisinde), Kermikhon (Karmir-Hyon= Kızıl Hun), Askil= Eskil'dir.[61] Daha sonraları ise Ak Hun/Eftalitler diğer Orta Asya kabilelerinden ayrılarak kendilerine yeni bir devlet kurar ve Afganistan, Pakistan ve Hindistan'daki devletlerle komşu olurlar. Bizans

58 Aradi, agm., s.47-49; Romila Thapar, *A History of India*, C.1, Penguin Books, London 1974, s.257.

59 Gömeç, *age.*, s.46-47.

60 Herat civarında Pers kaynaklarında Hyon, Prokopius'da Eftalit diye zikredilen bu kabile sonraları İran'ın batısına göçmüştür.

61 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s.82.

kaynaklarına göre Ak Hun Devleti diğer Hun devletleri gibi bir hükümdar tarafından yönetilir, bu kişiye de *hakan* ünvanı verilir ve bu hükümdarlar da devletin müstahkem şehirlerinde oturur. Hükümdarlar bazı istisnai durumlar hariç savaşın olmadığı zamanlarda boy beylerinin ve halkın iştirakıyla seçilir. Çin kaynaklarına göre Ak Hun Devleti'nde hükümdarlık babadan oğula geçmez, sülalenin en yeteneklisi kim ise ona geçer.[62] Ayrıca hükümdarın oğluna "tigin" ünvanı verilmesinden de görüleceği üzere bir hilafet esası söz konusudur.[63]

Ünlü Seyyah Sung Yun'a göre Ak Hun/Eftalit Devleti pek çok devletten vergi almaktadır ki bunların sayısının yirminin üzerinde olduğu bilinmektedir. Ak Hun/Eftalit Devleti'nin yönetim sistemi merkezî ve yerel olarak ikiye ayrılmaktadır. Merkezde yani başkentte hükümdar oturmakta, küçük kabilelerin başında ise komutanlar bulunmaktadır. Bu komutanlar yazıtlara göre *oazorko, fromalaro, hazaroxto ve asbarobido* gibi ünvanlar ile anılmaktadır.[64]

Ak Hunlar, zaman içinde bulundukları coğrafyalardaki farklı kültür ve dinlerle tanışmışlar bunun sonucu olarak da karşılaştıkları toplumların dini, dili, gelenek ve göreneklerinden kendilerine yakın hissettiklerini benimsemişlerdir. Özellikle MS.4 ve 6. yüzyıllarda Orta Asya'nın pek çok dinin merkezi olması nedeniyle, Ak Hunlar da bu dinlerin etkisi altında kalırlar. Orta Asya devletlerinde görüldüğü üzere Budizm, Hinduizm, Maniheizm, Hristiyanlık (Nesturi) vb. din ve inanç sistemlerini Ak Hunlarda da görmek mümkündür.

Ak Hun döneminde özellikle de sahip oldukları toprakların güney kesimlerinde Budizm yaygındı. Ancak bu inanç sisteminin Ak Hunlarla olan ilişkisi bilim adamları arasında büyük tartışmalara sebep olmuştur. Çin kaynaklarında Ak Hunların hükümdarlarının bulunduğu şehirlerde altınlarla kaplı Budist stupaların ve dikili taşların olduğu bahsi geçer.[65] Bazı ilim adamları da bu görüşü desteklemektedir.[66] Ancak Çinli seyyah Sung Yun'ın ifadelerinde Ak Hunların dinlerinin

---

62 Litvisky, agm., s.149.

63 Vadim M.Massom, "Archaelogical Cultures of Southern Siberia and Mongolia", *History of Humanity of Central Asia,* C.IV, Unesco Publishing, Paris 1996, s.446.

64 Litvinsky, agm., s.149.

65 János Harmatta, "Annexation of The Hephthalite Vassal Kingdoms By The Western Türks*", History of Humanity of Cetral Asia*, C.VI, Paris 1996, s.475-476.

66 Vladimir Fedorovich Minorsky, "Khurāsān at the Time of the Arab Conquest", *Iran and Islam in Memory of the Late,* Edinburg University Press, Edinburg 1971, s.481; Matteo Compareti, "Traces of Buddhist Art in Sogdiana", *Sino-Platınic Papers*, 181(2008), s.12.

olmadığı ifadesi geçmektedir.[67] Bize göre bu ifadeyi kullanmasının nedeni Sung Yun'ın kendisinin Budist olması ve Budist olmayanları bu şekilde adlandırmış olabileceği ihtimalidir. Diğer taraftan Ak Hunların Budizm'e inanmadıklarını hatta onların hükümdarlarının bulundukları şehirlerdeki Budist stupaları yıktırdıkları ve Budist olanlara da baskı yaptıklarını öne süren bilim adamları da mevcuttur.[68]

Ak Hunların Hindistan'a giden kesimi daha çok Hinduizm'i benimsemiştir. Bunun en önemli kanıtı ise paraların üzerindeki Shiva ve onun öküzü Nandi'nin bulunmasıdır. Bu paralar daha çok Mihirakula'ya aittir.[69] Ayrıca Gandhara bölgesindeki Mihirakula paralarının üzerinde bir de Vishnu'nun sembolü olan çakra ve sankha[70] da görülür. Çin kaynaklarından "Liang Shu"ya baktığımızda ise Ak Hunların gökyüzüne (Tien-shen) ve ateşe (Huo-shen) tapındıklarını yazar. Bu kaynağa göre onlar her sabah evlerinden çıkıp bu tanrıya ibadet etmeye gider ve daha sonra da ona sunaklar sunar.[71] Özellikle de Ak Hun hükümdarlarından olan Toraman'ın güneşe taptığı ve Multan'da bir güneş tapınağı yaptırdığı bilgisine ulaşılmaktadır.[72]

Bazı ilim adamları ise Ak Hunların İranlıların güneş tanrısı Mihira/ Mithra[73] ile Hint dini arasındaki bir karışımdan doğan Brahmanizm'in etkisi altında kaldıklarını öne sürer. Bu yüzden Mihira'nın sadece Sūrya[74] değil aynı zamanda İran'ın da etkisi altında bulunduğu Shiva ve Vishnu'yu içine aldığını, Ak Hunların asıl dininin güneşe tapınma olduğunu ve daha sonra bu Tanrı inancının Mithra inancı ile birleştiğini de iddia ederler.[75]

---

67 Litvinsky, agm., s.145.

68 Enoki, agm., s.49. Litvinsky, agm., s.150; John Marshall, *A Guide to Taxila*, Superintendent Government Printing, Calcutta 1918, s.38-39.

69 Kurbanov, *agt*., s.235.

70 Sankha: Tanrı Vishnu'nun elinde tuttuğu deniz kabuğundan yapılmış bir borudur.

71 Litvinsky, agm., s.150; Enoki, agm., s.45-49.

72 Ramesh Chandra Majumdar-Anant Sadashiv Altekar, The Vàkàtaka-Gupta Age, Delhi 2007, s.199.

73 Burada Mihira ya da Mithra olarak ismi geçen Tanrı büyük ihtimalle Hinduizm dininde bulan Tanrı Mitra'dır. Mitra, Hinduizm'de bir güneş tanrısıdır. Avesta'daki Pers görüşünde de bu kesinlikle doğrulanır ve oradaki Mithra'nın da bir güneş tanrısı olduğu söylenir. Adının etimolojik anlamı kesin olmamakla birlikte "dost, müttefik, arkadaş" biçimindedir. Korhan Kaya, *Hint Mitoloji Sözlüğü*, İmge Yayınevi, Ankara 2003, s.127-128.

74 "Sūrya" Hinduizm dinindeki "Güneş Tanrısı"dır.

75 Aydody Kurbanov, *The Hephthalites: Archaelogical and Historical Analysis*, (Thesis), Freie Univesersität Berlin, Berlin 2010, s.235.

Hristiyanlık, Ak Hun/Eftalitlerin bir bölümü arasında yaygındır. İlk olarak Süryanice "History of Mar Aba", MS.549'da Hristiyan olan Ak Hun/Eftalitler için Başpapaz Mar Aba'nın Nestorian patriğine bir din adamı gönderme ricasının bulunduğunu ve Ak Hun/Eftalitlerin de bu ricayı kabul ettiğini yazmaktadır. Böylece Ak Hun/Eftalitlerin bir kısmı Nestorian öğretisinde Hristiyan olur.[76] Ermeni tarihçileri Yeghishe'e göre Ak Hun/Eftalitler arasında Hristiyanlığın yayılması, İranlılar ve Zerdüştlere karşı Ermenilerin savaşa katılmaları ile de bağlantılıdır.[77] İran ve Orta Asya'da Zerdüştlüğün yanı sıra farklı bir din olan Maniheizm, Sasani bölgesinde Ak Hun/Eftalitleri de içine alarak hızla yayılmaya devam etmiştir. Ancak Ak Hunların bu inançla hiçbir bağlantıları yoktur.

Ak Hunların sosyal yapılarına ait bilgilere Çinli Budist Hacıların seyahatnamelerinde rastlanılır. Ünlü seyyah Sung Yun Ak Hun/Eftalitlerin yaşadıkları şehirlerin etrafında duvarlar olmadığını, onların çadırlarda yaşadıklarını, su ve otlak bulmak için kışın ılık yazın ise serin bölgelere göç ettiklerini söylerken bazı Çin kaynakları ise tam aksine onların şehirlerinin etrafının duvarlarla çevrili olduğunu yazar.[78] Esasında Ak Hunların sosyal hayatları diğer Türk topluluklarına benzer. Ak Hunların içinde muhtemelen çok çeşitli ırklardan insanlar vardı ki bunlar arasında Perslileri, Hintlileri, Arapları, Çinli ve Tibetli gibi halkları sayabiliriz. Dolayısıyla ahalinin ekonomik durumu da çeşitlilik göstermektedir. Ayrıca bu toplumda hem zengin hem de fakir insanlar olduğundan belirli bir yaşam standardı yoktur. Muhtemelen burada zengin insanlar olarak bahsedilen hükümdar ailesi, fakir olanlar ise sıradan halktır. Çünkü yine Sung Yun'ın açıklamalarına göre Ak Hun/Eftalit hükümdarları altından yapılmış tahta oturur, özel kumaşlardan yapılmış elbiseler giyer ve değerli taşlardan yapılmış takılar takarlardı ki bu bütün dünyada da böyledir.[79]

Ak Hunların fiziksel yapıları da diğer Hunlardan biraz farklıdır. Onlar diğerlerine göre daha açık tenli ve sarışındır. Hatta bazı bilim adamları Ak Hunlara bu yüzden bu ismin verildiğini iddia etmektedirler ki bu biraz zorlama gibi görünür. Kuvvetle muhtemel Ak Hun adını almaları Türk devletinin batısında olmaları yüzündendir ki eski Türk devlet anlayışında batının rengi açıktır. Bundan başka

---

76 Alphonse Mingana, *The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East, Asia Research Associates*, C.9, Gorgias Prl Llc, Manchester 1921, s.6.

77 Kurbanov, *agt*., s.96.

78 Kurbanov, *agt*., s.115.

79 Litvisky, agm., s.149-150; Gömeç, *Türk Kültürünün,* s.88.

Bizanslı tarihçi Prokopius'a göre Ak Hunlar/ Eftalitler diğer Hunlarla görüşmez ve evlilik olaylarına girmezlerdi.[80]

Çin kaynaklarında Ak Hun/Eftalit Devleti'nin sosyal yapısı ile ilgili bir de çok eşlilikten bahsedilmektedir. Ancak buradaki çok eşlilik bizim genel olarak gördüğümüz erkeğin çok eşliliği değil kadının çok eşliliğidir. Bu kaynaklara göre iki veya daha fazla erkek kardeş tek bir kadınla evlenir. Bu kadın aynı zamanda bir şapka takar ve şapkasında da evli olduğu erkek sayısı kadar boynuz olur.[81] Ayrıca yine Çin kaynaklarında bu çok eşlilikten doğan çocuğun da daima büyük erkek kardeşin çocuğu sayıldığı bilgisi vardır.[82] Zira bu gelenek eski Türklerde Leviratus olarak uygulanmaktadır.

Sonuç

Hindistan'daki Türk varlığı Sakalar ile başlar. Ancak Türklerin Hint topraklarında aktif oldukları dönem Ak Hun dönemidir. Hunların batıya gelen bakiyesini teşkil eden Ak Hunların tarih sahnesine çıkışları IV. yüzyıl olarak kabul edilse de onlara ait veriler, bizi I. yüzyıla kadar götürmektedir. Çin'in Kansu eyaletinin batısından Türkistan, Maveraünnehir ve Hindistan'ın ortalarına dek uzanan coğrafyaya hâkim olan Ak Hunlar, çeşitli zamanlarda farklı isimlerle anılmışlardır. Yapılan çalışmalar doğrultusunda *Eftalit, Ye-ta, Haytal, Hūna* gibi isimler Ak Hunlar için kullanılmış adlardır. Kimileri özellikle Eftalit ve Ak Hunların aynı topluluk olmadığını öne sürse de özellikle onların çok aktif olduğu Hindistan'daki ana kaynaklarda böyle bir ayrımdan söz edilmemektedir. Ak Hun Devleti idari sisteminde eski Türk devletlerinde olduğu gibi ikili teşkilat sistemini kullanmıştır. Bu sistem onların topraklarının yönetimini kolaylaştırmıştır. Ak Hun Devleti'nin asıl merkezleri Gur, Hoa, Belh ve Tirmiz olarak karşımıza çıksa da Hindistan topraklarında bulunan Eran ve Gvaliyar şehirlerindeki bengü taşlar da onların bu coğrafyadaki varlığını kanıtlamaktadır.

Ak Hun Devleti özellikle Hindistan topraklarında elde ettiği galibiyetlerle Hindistan'daki ikinci büyük Hint İmparatorluğu olan Gupta İmparatorluğu'nun yıkılmasında büyük rol oynar. Neredeyse bütün Hint topraklarına hâkim olan Gupta İmparatorları dahi Ak Hun Devleti hükümdarlarının liderlik vasıflarının ne kadar

80 Frye, agm., s.126.

81 Sören Stark, *Transoxantan nach dem Tang Huiyao des Wang Pu*, Norderstedt 2009, s.5-6.

82 Kurbanov, *agt*., s.208.

güçlü olduğunu kendi kitabelerine kazıtırlar. Düşman olmalarına rağmen Gupta İmparatorluğu'nun yöneticileri Ak Hun Hakanlarının askeri başarılarına duydukları hayranlıkları her seferinde vurgular.

İpek Yolunun önemli bir bölümüne sahip olan Ak Hunlar, bu konumun verdiği güç ile ekonomik bakımdan oldukça ileri seviyede olmalarının yanı sıra bulundukları toprakların kültürel ve dinî zenginliklerinden de etkilenirler. Özellikle Ak Hun hakanlarının Hinduizm'e duydukları sempati Ak Hun Hükümdarı Toramana'ya ait Eran Taş Sütun Yazıtı'nın bir Hindu tapınağı üzerine kazınmasından anlaşılmaktadır. Ayrıca Ak Hunların paralar üzerinde kullandığı motifler ve semboller de onların Türklüklerini kanıtlamasının yanı sıra Hint ve İran kültüründen etkilendiklerini de ortaya koymaktadır.

Ak Hunların günlük yaşantılarına bakıldığında Hint etkisinin yoğun olduğu görülmekteyse de onların da Hintlilere pek çok konuda örnek oldukları aşikârdır. Sonuç olarak Ak Hun Devleti gerek sahip olduğu sınırların genişliği gerek sosyo-kültürel zenginlikleri ve gerekse askerî alandaki başarıları ile sadece Türk tarihinin değil Hindistan ve İran tarihinin önemli bir parçası olmuştur. Ak Hunlar özellikle Sakalardan sonra Hindistan'ın Türk topraklarına katılması ve kendilerinden sonra gelecek olan Gazneliler, Gurlular, Delhi Türk Sultanlığı ve Bâbürlü Devleti gibi devletlerin kurulmasına da zemin hazırlamışlardır. Zira bu vasıflarından dolayı Ak Hun Devleti on altı büyük Türk devleti arasında sayılmaktadır.

KAYNAKÇA

Allan, John, *Catalogue of The Coins of The Gupta Dynastiesnand of Sasanka King of Gauda,* Munshiram Manoharlal, London 1914.

Aradi, Eva, "The History of White Huns", *Mikes International*, C.VIII, Den Haag 2001.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1987.

Biro, Marget, "Hunların Kafkasya'daki Varlığı", çev. Savaş Eğilmez, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 22 (2003), s.223-231.

Biswas, Aitreyi, *The Political History of Hunas in India*, Munshiram Mancharlal, New Delhi 1973.

Blockley, R.C., *The History of Menander The Guardsman*, Francis Cairns, Ottawa 1985.

Chavannes, Eduard, *Documents sur Les Tou-kiue (Turks) Occiedentaux*, A Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Quebec 2006.

Christian, D., *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, vol. 1, Wiley Blackwell, Australia 1998.

Compareti, Matteo, "Traces of Buddhist Art in Sogdiana", *Sino-Platınic Papers,* 181 (2008), ss.1-12.

Cowell, Edward Bayles, Thomas, F.H., *The Harsha Carita of Bana*, 4, Motilal Banarsidas, Delhi 1993.

Czegledy, Karoly "Geschishte Der Hephthaliten", *Acta Antiqua*, Tom. 28 (1980), s.214-217.

Çeliktaş, Müslüme Melis, "Kaynaklarda Ak Hunlar", *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Kitabı,* C.II, Kısım 1, Ankara 2018, s.71-88.

Çeliktaş, Müslüme Melis, *Ak Hun Tarihi Üzerine Türkiye ve Dünyada Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.

Deguignes, Joseph de, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C.II, çev. Hüseyin Cahid, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1923.

El-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987.

Enoki, Kazuo, "On The Nationality of the Ephthalites", *Memories of the Research Department of the Toyo Bunko,* XVIII (1959), s.1-58.

Enoki, Kazuo, "The Liang chih-kung-t'u", *Memories of the Research Department of the Toyo Bunko,* 42 (1984), s.116-122.

Enoki, Kazuo, "The Origin of the White Hun sor Hephthalites", *East and West*, C.3 (1955), s.231-236.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2009.

Frye, Richard N., "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", *Belleten*, X/37-40 (1946), s.97-131.

Gömeç, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2006.

Gömeç, Saadettin, *Türk Destanlarına Giriş*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

Harmatta, János, "Annexation of The Hephthalite Vassal Kingdoms By The Western Türks", *History of Humanity of Cetral Asia*, VI, Paris 1996, s.297-432

Hooja, Rima, *A History of Rajastan*, Rupa & Company, New Delhi 2006.

Jha, Dwijendra Narayan, *Early India a Concise History*, Manohar Publisher, New Delhi 2010.

John Marshall, John, *A Guide to Taxila*, India 1918.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.

Kaya, Korhan, "Eski Hint Metinlerinde Türk", *Argos Gemicileri,* 10 (2003), s.4-14.

Kaya, Korhan, *Hint Mitoloji Sözlüğü*, İmge Yayınevi, Ankara 2003.

Konukçu, Enver, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, (Doktora Tezi), Ankara 1973.

Konukçu Enver, "Halaçlar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2006, ss.228-229.

Konukçu, Enver, "Ak Hunlar", *Türkler,* C.1, Böl. 6, Ankara 2006, s.827-830.

Kulke, Herman-Rothermund, Dietmar, *Hindistan Tarihi*, İmge Yayınevi, Ankara 2001.

Kurbanov, Aydody, *The Hephthalites: Archaelogical and Historical Analysis*, (Thesis) Freie Universität Berlin, Berlin 2010.

Kurbanov, Aydogdy, "The Hephthalites: Iconographical Materials, *Tyragenetia,* vol. VIII (XXIII) (2014), s.317-334.

Litvinsky, Boris Abromovic, "The Hephthalite Empire", *History of Civilization of Central Asia*, Unesco Publishing, Paris 1996, s.138-154.

Majumdar, Ramesh Chandra, "The Disintegration of The Empire", *The Classical Age*, vol. III, Bombay 1954, ss.33-39.
Majumdar, Ramesh Chandra, "The Imperial Crisis", *The Vākātaka-Gupta Age*, Motilal Banarsidas, Delhi 2007.
Majumdar, Ramesh Chandra-Altekar, Anant Sadashiv, The Vàkàtaka-Gupta Age, Delhi 2007.
Mangaltepe, İsmail, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009.
Marshall, John, *A Guide to Taxila*, Superintendent Government Printing, Calcutta, 1918.
Martin,V. De Saint, *Les Huns Balancs ou Ephthalites*, Paris 1849.
Massom, Vadim M., "Archaelogical Cultures of Southern Siberia and Mongolia", *History of Humanity of Central Asia*, IV, Unesco Publishing, Paris 1996.
Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2004.
Mingana, Alphonse, *The Early Spread of Christianity in Central Asia and The Far East, Asia Research Associates,* IX, Gorgias Prl Llc, Manchester 1921.
Minorsky, Vladimir Fedorovich, "Khurāsān at the Time of the Arab Conquest", *Iran and Islam in Memory of the Late*, Edinburg University Press, Edinburg 1971.
Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica II*, Print Book, Leiden 1983.
Nakamura, Hajime, *Indian Buddhism*, Motilal Banarsidas, New Delhi 1999.
Obrusánzky, Borbála, "Late Huns in Caucasus", *Mikes International, Journal of Eurasian Studies,* 1/2 (Den Haag 2009), s.24-37.
Omvedt, Gail, *Buddhism in India*, Sage Publigations, New Delhi 2003.
Ögel, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, C.10 (1948), s.795-831.
Procopius, "*History of Wars" Book 1*, trans.H.B.Dewing, Loeb Classical, London 2005.
Racatarangini, Book I, Şloka 303.
Sachau, Eduard Carl, *Alberuni's India*, vol. 2, Adamant Media Corporation, New Delhi 2004.
Sagar, Krishna Chandra, *Foreign Infkuence on Ancient Asia*, Northern Book Center, New Delhi 1992.
Savaş, Müslüme Melis, *Gupta Tarihi ve Kültürü*, TTK Yayınları, Ankara 2024.
Sinor, Denis, "The Establishment and Dissolution of the Turk Empire," *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
Skrine, Francis Henry-Ross, Edward Denison, *The Heart Of Asia*, Routledge, London 2004.
Smith, Vincent Arthur, *Early History of India***,** Oxford Press, Oxford 1924.
Stark, Sören, *Transoxanien nach dem TangHuiyao des Wang Pu*, Ralp A. Cannito, Norderstedt 2009.
Stark, Sören, *Transoxantan nach dem Tang Huiyao des Wang Pu*, Norderstedt 2009.
Stein, Marc Aurel, *Kalhana's Rajatarangini*, vol.1, Book 1-4, Motialal Banarsidas, Delhi 2009.
Strange, Guy. Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cosimo Classics, New York 2010.
Sykes, Percy, *A History of Persia*, C.2, Mac Millan, Londra 1963.
Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2001.
Thakur, Upendra*, The Hunas in India*, Chowkhamba Sanscrit Series, Varanasi 1967.
Thapar, Romila, *A History of India,* C.1, Penguin Books, London 1974.
Togan, İsenbike, Kara Gülnar, Baysal Cahide, *Eski T'ang Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2005.
Togan, Zeki Velidi, "Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* (Özel Sayı, Fasikül 1), 13 (1985), s.58-63.

EKLER

Ek 1: Toramana'nın yazıtının bulunduğu Varaha Tapınağı

Kaynak: https://kevinstandagephotography.wordpress.com/2018/03/10/eran-varaha-madhya-pradesh/

Ek 2: Toramana'nın yazıtının bulunduğu Varaha Tapınağı'nın baş kısmı

Kaynak: https://kevinstandagephotography.wordpress.com/2018/03/10/eran-varaha-madhya-pradesh/

Ek 3: Varaha Tapınağı'nda Toramana'ya ait yazıtın bulunduğu kısmın önden görünüşü

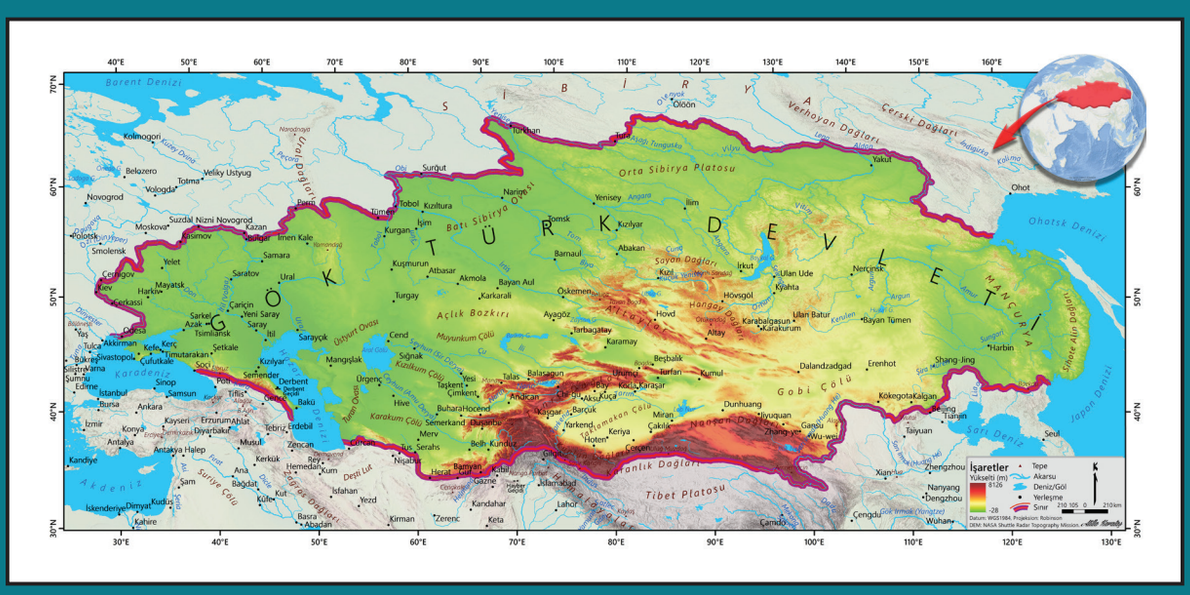
Kaynak: https://kevinstandagephotography.wordpress.com/2018/03/10/eran-varaha-madhya-pradesh/

Ek 4: Varaha Tapınağı üzerinde bulunan Toramana'ya ait yazıt.

Kaynak: Müslüme Melis Savaş, *Gupta Tarihi ve Kültürü*, TTK Yayınları, Ankara 2024, s.61.

Gök Türk Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

GÖK TÜRK DEVLETİ

(552-745)

Ahmet TAŞAĞIL*

Bilinen tarihin en erken devirlerinden itibaren izlerini takip edebildiğimiz Türkler, 6. yüzyılın ortalarında kendi adlarıyla bir devlet kurmayı başardılar. Gerçek adı Türk Kağanlığı olan bu devlet, tarihçiliğimizde Gök (Kök) Türk Devleti olarak yer almıştır. Günümüzde yaşayan bütün Türk kökenli boyların Gök Türklerle bağlantısı vardır. Sosyal sistem, kültürel yapı, hukuki durum ve siyasi açıdan bakıldığında Gök Türk döneminin bütün Türk dünyası için bir model oluşturduğu görülür. Türkçe yazıtların dikilmiş olması, Türkçe'nin temelini bize gösteren eşsiz bir hazine gibidir. En önemlisi Türk adının millet ve devlet adı olarak kullanılmasıdır. Geçmişte ve günümüzde Türk dünyasını anlayabilmek için Gök Türk tarihi iyi bir modeldir. Onların yıkılışından sonra kurulan bütün devletler Gök Türklerin izlerini taşımaktadır.

Kökenleri

Gök Türklerin kökenleri, kaynaklarda efsanelerle karışık anlatıldığı için kesin bir neticeye varmak zor olsa da 542 yılı öncesinde Altay Dağları'nın güney

* Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü, ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

eteklerinde yaşıyorlar ve Hunların kuzey boylarından geliyorlardı.[1] Yenisey Nehri'nin doğduğu havza, ilk yurtlardır.[2]

Gök Türklerin tarih sahnesine çıktığı sırada, Moğolistan'da Juan-juanlar hâkimdiler. Çin'de ise 534 yılında Doğu (Ch'i) ve Batı Wei (Chou) olmak üzere ikiye ayrılan devletler vardı. Batı Türkistan'da ise Maveraünnehir ve Semerkand merkezli devlet kuran Akhunlar, İran ve Afganistan'a kadar genişlemişlerdir; İran'da ise Sasani Devleti vardı. Gök Türklerin tarih sahnesine kesin bir şekilde çıkmaları 542 yılındadır.[3] O yılda onların Çin'e akın yapacak kadar güçlü olduklarını anlıyoruz. Nitekim daha sonra kuzey Çin pazarlarında ipek ticaretine başladılar. Bumın gücünün arttığına inanıp resmî dış ilişki kurarak bağımsızlık yolunda önemli bir adım attı. Çin'deki Batı Wei Devleti Başbakanı Türkleri yakından tanıyan bir Soğdluyu[4] Gök Türklere elçi olarak gönderdi (545).[5] İlk defa bir elçinin kendilerine gönderilmesine çok memnun olan Gök Türkler olayı sevinçle karşıladılar. Ertesi yıl (546) Bumın, Batı Wei'e kendi ülkesinde yetişen ürünlerden sundu.[6]

I. Gök Türk Devleti

Buna rağmen hâlâ Juan-juan'lara bağlılıkları sürüyordu. Bütün bu gelişmeler olurken Töles boyları da hareketlenmişlerdi ve bağlı oldukları Juan-juan'lara saldıracaklardı. Fakat daha önce harekete geçen Bumın, Töleslere hücum ederek onları yendi ve kendine bağladı.[7] Böylece gücü artan Bumın bağlı olduğu Juan-juan Devleti'nin hükümdarı A-na-kuei'e elçi göndererek onun kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. A-na-kuei'e aynı seviyede olduğunu göstermek niyetindeydi. A-na-kuei, Bumın'a, "Sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl böyle bir teklifte bulunabilirsin?" diye haber gönderdi. Bumın bu harekete tepkisini onun

1 Chou Shu周書, 19, s.454.

2 Chou Shu周書 50, s.909; Pei Shih 北史 99, s.3285; T'ung Tien通典197, 1067 c; Ts'e-fu Yüan-kuei册府元龜 958, 23a; T'ung Chih通志 636, 1c; Wen-hsien T'ung-k'ao文獻通考 343, 2687 a; Hsin T'ang Shu新唐書(Ou Yang-hsiou/ 1060) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985); HTS 215 A, s.6028.

3 CS 27, s.454.

4 Chiou-Ch'üan'li An-nuo-p'an-t'uo'yu

5 CS 50, s.908; Tsu-chih T'ung-chien資治通鑑 159, s.4926; ayrıca s.1643.

6 CS 50 s.908.

7 CS 50, a.y.; TFYK 978, 16 a.

elçisini öldürerek gösterdi ve bütün ilişkisini kesti.[8] Daha önce resmi ilişki kurduğu Batı Wei'e elçi gönderip onların hanedanından bir kızla evlendi.[9]

Bumın, 552 yılının baharında Juan-juan'lara ani bir baskın yaparak bozguna uğrattı. Kazandığı büyük zaferinden sonra Bumın, İl Kagan ünvanını aldı ve 552 yılında Gök Türk devletinin bağımsızlığı resmen ilan edildi. Bumın'ın hanımına da Hatun ünvanı verilmişti.[10] Bumın uzun mücadeleler sonucunda milletine kazandırdığı bağımsızlıktan sonra fazla yaşamadı. Aynı yıl ölünce yerine oğlu Kara (Çince K'o-lo, diğer ünvanı İlci (i-hsi-chi)) kağan oldu.[11] Kara Kağan (İlci) babasının siyasetini devam ettirdi. Bugünkü Ordos'taki Jehol eyaletinde, Juan-juanlardan arta kalan bir kütleyi mağlup etti. Arkasından, Batı Wei Devleti'ne elçi göndererek elli bin baş atı hediye olarak sundu (Mayıs 553). Kara aynı yıl öldü.[12]

Gök Türk tahtına kardeşi Mukan'ın geçmesiyle devlet hızla yükselmeye başladı. Bu Mukan'ın zeki, bilgili, taktikçi oluşuna ve askerini iyi kumanda edişine bağlanır. O da devletinin düşmanı Juan-juanların artıklarına saldırmaya devam etti. Neticede, üçüncü defa ağır bozguna uğrayan Juan-juanlardan kurtulanlar Kuzey Ch'i Devleti'ne sığındılar. Onları adı geçen devletin sınırına kadar takip eden Gök Türkler iyi bir ticaret anlaşması karşılığında Çin'de yaşamalarına razı oldular.[13]

Bundan sonra hızla büyüyen Gök Türklerle yakınlaşmak için Kuzey Çin'deki iki devlet Chou ve Ch'i'ler kendi aralarında rekabete girişti.[14] Mukan, ülkesinin eski dostu Batı Wei'i (Chou) tercih etse de Kuzey Ch'i'lerle ilişkisini sürdürdü. Bu arada ezeli düşmanları Juan-juan'ları tamamen ortadan kaldırdı (555 yılı).[15]

Gök Türklerin artık sağlam bir şekilde devletleştiğini gören Kuzey Ch'i İmparatoru, aralarında barış antlaşması olmasına rağmen onlara karşı savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Yaklaşık 510 km uzunluğundaki Çin seddini tamir ve yeni duvarlar inşa etmek için bir milyon sekiz yüz bin kişiyi görevlendirdi.[16] Aslında 555

8 CS 50, s.908; TFYK 978 978 16 a.

9 CS 50, s.908.

10 CS 50, s.909, TCTC 164, s.5077; TFYK 995,96; WHTK 343, 2687a.

11 CS 50, s.909; TT 197, 1068 a; TC TC 965 a.y.

12 TCTC 165, a.y.; CS 50 a.y.

13 CS 33, s.371.

14 Bu olayların kapsamlı anlatımı PS 98, s.3266-3267'da kaydedilmiştir.

15 Pei Ch'i Shu北齊書 4, s.60.

16 PS 94, s.3128.

yılı Gök Türkler için tam bir fetih yılı olmuştu. Kıtanlar üzerine bir sefer düzenleyip onları kendine bağlayan[17] Mukan'a Baykal Gölü'nün kuzey ve batısındaki Kırgızlar itaat ettiler.[18] Bu arada, İstemi Yabgu Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'daki Akhun Devletini (Eftalit, Ye-ta) mağlup edip yıktı.[19] Doğudaki K'u-mohis.[20] Shih-wei kabileleri de Gök Türklere bağlandılar. Batı Wei Devleti topraklarına çok sayıda akınlar yapılsa da onlar elçi göndererek bir Gök Türk prensesiyle evlenme teklifinde bulundular.[21] Sonuçta yüz bin top ipek karşılığı barış yapıldı.[22] Tibet'in kuzeydoğusunda yaşayan T'u-yü-hun'lar da Mukan'ın saldırılarından kurtulamadı (558).[23]

Kuzey Ch'i Devleti daha çok Çin Seddi'ni tamir ve yeni garnizonlar kurmak yoluyla savunma tedbirleri almaya devam ederken Chou Devleti hediyeler göndermek suretiyle Gök Türklerle yakınlaşmaya çalışıyordu.[24] Chou sarayında yapılan törenlerde Gök Türk elçisi en ön sıralarda yer alarak devletinin prestijini gösteriyordu (560). Ertesi yıl yine Mukan üç ayrı elçilik heyeti göndererek Chou İmparatoru Ming'e hediyeler sundu.[25]

563 yılında Kuzey Çin'deki devletler arasındaki mücadele kızışınca Gök Türkler müdahale ettiler. Chou'ların tarafını tutan Mukan Çin içinde askeri başarılara imza attı. Nihayet 568 yılında kızı Prenses A-shih-na'yı gelin olarak gönderdi. Bu arada her iki devletten hediye adı altında çok miktarda yıllık vergi alınmıştır.[26] Gök Türkler ekonomik açıdan büyük bir kazanç sağlamışlardı.

Ekonomik olarak istediği seviyeye yükselen Mukan ayrıca bin kadar Gök Türk'ü yapılan anlaşma uyarınca Chou başkentine göndermişti. Bunlar Çin başkentinde çok rahat bir şekilde yaşıyorlardı. Daha doğrusu, söz konusu bin kişi

17 CS 50, s.909.

18 TCTC 166, s.5140.

19 PS 94, s.3127.

20 PS 94, s.3129.

21 SS 46, s.1256.

22 SS 46, s.1256.

23 CS 28, s.468.

24 PCS 4, s.64; CS 4, s.56; TFYK 961, 15a, b.

25 Ecsedy, "Trade and War Relatıons Between Turks and China", *Acta Orientalia*, XXI (1968), s.151-152.

26 CS 50, s.89; 33, s.5522; TCTC 169, s.5236; PS 99 a.y.; CS 33, s.571; PCS 7, s.92; CS 19, s.318; PCS 17, s.227; TCTC 169, 5237; PCS 40, s.532.

Gök Türklerin Çin başkentindeki askerî üssü gibiydi. Yine onun Chou üzerindeki gücünü gösteren bir başka emare de yıllık yüz bin top ipek miktarındaki verginin kendi ülkesine teslim edilmesidir. Ülkesini Orta Asya'nın ve zamanının en büyük gücü haline getiren Mukan 572 yılında hastalıktan öldü.

Mukan Kağan kaynaklarda hakkında en çok bilgi verilen hükümdardır. Özellikle zeki, bilgili, sert tabiatlı olduğu belirtildiği gibi askerî mücadelelerde çok sert olduğu vurgulanmıştır. Yüzünün genişliği 30 cm'den fazla, gözleri donuk cam gibi (gri), yüzünün rengi çok kızıldı. Olağan üstü cesur olduğu bildirilen Mukan, askeri taktikleri çok iyi biliyordu. Neticede onun bu üstün vasıflarından komşu devletlerin hepsi çok çekinmişti. Kuzey Çin'deki her iki devleti kendine bağlayan Mukan'a Orta Asya'daki bütün kavim ve devletler de bağlanmıştı. Tarihi İpek Yolu Gök Türk ülkesinde huzura kavuşmuş, Uzak Doğu ile Orta Doğu arasında irtibat çok sağlam bir düzeye çıkmıştı.[27] Kerulen Nehrinden Ural Dağlarına kadar yayılmış hâlde yaşayan Töles adlı bütün Türk boylarının bir birlik hâlinde Mukan'a bağlanmışlardır.

Mukan'ın vasiyetiyle oğlu Ta-lo-pien yerine kardeşi Taspar (T'a-po) tahta geçti. Güçlü bir devletin başına geçen Taspar hakkında kaynaklardaki ilk kayıt "Çin'i zora sokan, sıkıştıran" şeklindedir.[28] Kuzey Çin'deki iki devlet yeni kağanla dostluk ilişkileri kurmaya çalışarak işlenmiş ve ham ipekli kumaşlardan yüz bin top ipek ve çok miktarda hediye sunmuşlardır. Taspar Kağan, ağabeyi Mukan gibi bu hâkim durumdan gayet iyi faydalandı. Artık güney komşularını tamamen hâkimiyeti altına aldığını düşünüyor ve bu sebepten etrafındakilere "Benim güneydeki iki vefakâr oğlum niye gereksiz yere kavga ediyorlar?" diyordu.[29]

Çok genişleyen Gök Türk ülkesinde Taspar Kağan yeni bir teşkilatlanmaya gitti. Ağabeyi Kara'nın oğlu She-tu'yu ülkenin doğu tarafına, kardeşi Ju-tan'ın oğlu Börü'yü batı tarafına küçük kağan tayin etti; böylece kendisi kağanlar kağanı seviyesine yükseldi. Tanrı Dağları'ndaki amcası İstemi Yabgu, 552 yılında devletin kuruluşundan itibaren Batı Türkistan'ı idare ediyordu.

Taspar Kağan, dış politikada değişiklik yaparak, Chou'ları desteklemekten vazgeçip Ch'i'lere yöneldi. Ancak Kağan'ın Budizme meylederek Budist pagodası

27 TT 197, 1068a; CS 50, s.909; WHTK 343, 1687 b; TFYK 997, 2a; TCTC 165, s.5097.

28 CS 50, s.911.

29 CS 50, a.y.; TT 197, 1068 c; WHTK 343, 2687 c; TCTC 171, s.5314.

inşası ülkenin durumunu değiştirdi. Nirvana Sutra gibi, adı geçen dinin kutsal kitaplarını Türkçeye çevirtti (575 yılı).[30]

Ch'i'ler Chou'lar karşısında yine de tutunamadılar. 577 yılında onlar tarafından yıkıldılar,[31] fakat onların prenslerinden kaçıp kendine sığınan Kao Chao-i'yi haksız bir şekilde Chou'lara teslim etti.[32] Kağanlık makamında on sene oturan Taspar 581 yılının sonlarına doğru hastalandı ve bir süre sonra öldü. Ölmeden önce tahta uygun olmayan ağabeyi Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'i vasiyet etti.[33]

Ta-lo-pien'i tahta geçirmek isteyen devlet adamlarına millet karşı çıktı. Taspar'ın oğlu An-lo'nun kağan yapılmasında ısrar etti. Neticede An-lo tahta geçti. Fakat, An-lo ülkede tam kontrolü sağlayamayınca Kara Kağan'ın oğlu She-t'u Işbara Kağan ünvanıyla tahta oturdu (581). Tam ünvanı "İl Külüg Şad Baga Işbara Kagan" idi. Kağan olamayan Ta-lo-pien, kendine Apa Kağan ünvanını aldı.[34] Ayrıca tek başına hareket edip Çin'e elçi göndererek bağımsız hareket etmeye çalıştı.

Ülkenin Batı Tarafı

Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını sağlayan Bumın Kağan, ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi İstemi'ye vermişti.[35] İstemi de "yabgu" ünvanıyla 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki Büyük Kağan'a bağlı olarak idare etti. Doğu Türkistan'ın doğusunda bulunan Hami şehrinden Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresindeydi. Yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezi vardı. Güney merkezi şimdiki Karaşar (Yen-ch'i) şehrinden

30 TT 197, 1068b; WHTK 343, 2687c.

31 PCS 8, s.106,107; TCTC 171, s.5332; CS 51, s.85; TFYK 969, 16a; SS84, s.1865; PS 99, s.3290; WHTK 343, 2687 c; TFYK 996, 5a A. Von Gabain, "Budhistche Türkenmission", *Asiatica*, (Leipzig 1956), s.196.

32 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s.175.

33 TCTC 173, s.5375; PCS 12, s.157; PCS 41, s.548; CS 6, 50, s.912; CS 7, s.117, 418; SS 51 s.1329, 174, s.5414; WHTK 343, 2687 c; SS 39, s.1159-1160.

34 SS 84, s.1865; PS 99, s.3290; TCTC 175, s.5449; TFYK 967, 8a, b, 9a.

35 İstemi'nin adı Çin kaynaklarında Shih-tien-mi ve Se-ti-mi olmak üzere sadece HTS 215B Batı Gök.Böl. s.6055'te kaydedilmiştir. Orhon Yazıtlarında ise iki yerde Kül Tegin doğu cephesi, satır 1 ve Bilge Kagan doğu cephesi satır 3'te zikredilmiştir. Bizans kaynaklarında Stembis Kagan, Sizabulos, Dizabulos: İslam kaynaklarında ise Sincibu gibi isimlerle bildirilmektedir. Ayrıca bk. Gy. Moravcsik, *Byzantino-Turcica*, II, s.254, Chavannes, *Documents*, s.38.

kuzeye yedi günlük mesafede idi.[36] İstemi Yabgu, ağabeyi Bumın ve oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fütuhat hareketine girişmişti. Öncelikle Altay Dağları'nın batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan[37] Töles ve On Ogur boylarını itaati altına aldı.

Soğdlularla meskûn olduğu bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'na Gök Türkler hâkim oldular. Böylece Türk asıllı bir başka devlet olan Akhunlarla komşu hâline gelinmişti. Akhun (Eftalit) adıyla bilinen bu devlet[38] 556 yılında İstemi kumandasındaki Gök Türk ordularının baskınlarına maruz kalarak 557 yılında yıkıldı. İstemi, Sasani şehinşahı Anuşirvan ile anlaşıp kızını İran hükümdarına verdi ve evlilik ittifakı kurdu.[39] Ceyhun Nehri Sasanilerle Gök Türkler arasında sınır oldu.[40] Neticede Maveraünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli şehirleri Gök Türk Devleti'ne bağlandı.

Sasani Hükümdarı Anuşirvan, Batı Gök Türklerine vergi vermeye başlamıştı. Sasanilerin Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istemesi ilişkileri bozdu. Ayrıca, İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Bu arada İstemi, sınırlarını Hazar Denizi'ne kadar ulaştırdı.[41] Gök Türklerin elçilerinin de öldürülmesi üzerine, yeni müttefik arayışına giren İstemi Yabgu, Soğdlu Maniakh başkanlığında Bizans'a elçi gönderdi (567). Neticede Bizans ile Gök Türkler arasında ittifak yapılarak Bizans elçileri Aktağ'daki Batı Gök Türk merkezine vardı.[42] Bizans elçisinin dönüşünde yazdığı hatıraları Gök Türk hayatı hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir.[43]

İstemi'nin başarılı politikası neticesinde Bizans-Sasani savaşları 571 yılında başladı. Bu arada batıya doğru Gök Türk ilerleyişi devam ediyordu; Kafkaslar'ın

36 TT 199, 1077a; HTS 215B, 6055.

37 SS 84, s.1879; PS 99, s.3303.

38 B. Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten,* 48 (1948), s.826-829; W. Samolin, "Hsiung-nu, Hun, Turk,", *CAJ*, III/2 (1956), s.48 vd.

39 CS 50 Ye-ta böl., s.918; Bk. Chavannes, s.242-266; P. Aalto, "İranian Contacs of the Turks in Pre, İslamic Times", *Studia Turcica*, (1971), s.33.

40 L. Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s.96.

41 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.94.

42 Chavannes, s.234; Grignaschi, s.235.

43 Chavannes, s.233-238.

kuzeyindeki Kuban Irmağı havzası, sonra da Azerbaycan Gök Türklerin eline geçti.[44] Bizanslıların, yaptıkları ittifaka uygun hareket etmemeleri üzerine ilerleme durdu. Bizanslıların antlaşmayı bozan bu davranışları 576 yılında İstemi'nin ölümü sıralarında İmparator II. Tiberius tarafından gönderilen elçi Valentinos'un Aral Gölü havalisinde karşılanması ve Türk-Şad tarafından suçlanmasından anlaşılmaktadır.[45] Yas töreni bittikten sonra da Türk-Şad'ın Bizans elçilerine tehditleri devam etti. Kırım'da Kerç (Bosforos) kalesinin fethedileceğini söyledi. Türk-Şad'ı kızdıran bir başka olay da Azerbaycan'da Türk ilerleyişini durdurmak için Sabar Türklerinin önemli bir kısmının Bizans tarafından ortadan kaldırılmasıdır. Bundan sonra Bizans elçisi, Ak-Dağ'da bulunan Tardu'nun yanına gitti. Bu sırada Türk-Şad'ın kumandanlarından Bukan (Bukhanus, Bohan), Kırım'daki Bizanslılara ait Kerç Kalesini zapt etti. Bu, Gök Türklerin batıda ulaştığı en son noktadır. İstemi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Tardu geçmiştir.

Doğu Gök Türk Devleti

Tartışmalı görüşmelerden sonra kağan olan Işbara, cesur şahsiyetinden dolayı devlete bağlı bütün boyların kalbini kazanmıştı. Doğu sınırları dışındaki Moğol kabileleri dahi ona itaat etmişlerdi. Aynı Işbara Çin'e elçi göndererek iyi niyetini gösteriyordu.[46]

Bu arada Gök Türk-Çin ilişkilerinde Ch'ang Sun-sheng isimli bir diplomat ön plana çıktı. Aslında bu kişi 580 yılında Prenses Ch'ien-chin'in gelin getirilmesi sırasında refakat eden heyetle birlikte gelmişti. Işbara, Ch'ang Sun-sheng'ın iyi nişancı olması sebebiyle onu alıkoymuş, birlikte avlara çıkmıştı. Onun olağanüstü nişancılığına hayran kalan Işbara daha fazla yakınlaşarak dost oldu. Hatta onun nişancılık tekniğinin kendi adamlarına öğretilmesini emretti. Çinli elçinin başta Işbara olmak üzere Gök Türk Devleti'nin ileri gelenleriyle yakınlaşması, ileride tam bir felakete yol açacaktı.

Çünkü devletin ileri gelenlerini yakından tanıyan Ch'ang Sun-sheng, onlar arasındaki bütün ilişkilerini öğrendi. Kimin kimi sevdiği ya da kin besleyip kıskandığı

44 H.W. Haussig, "Theophyloktas Excurs Über die Skytischen Völker", *Byzantion*, XIII (1954), s.375 vd.

45 Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1972, s.70-71,73; Kafesoğlu, 96, 97; Grousset, s.97; Chavannes, s.226 vd.

46 SS 1, s.15; SS 84, s.1882.

gibi konuları açıkça farketti. Mesela, ilk öğrendiği şey Işbara'nın, kardeşi Ch'u-lo-hou'yu halk tarafından çok sevildiği için kıskanması idi. Ayrıca Çinli elçi çıkılan av seyahatleri dolayısıyla Gök Türk ülkesinin dağlarını, derelerini, avlarını, boylarının sayısını, askerlerinin miktarını öğrenmiş, kaynağın ifadesine göre bilmediği, duymadığı kalmamıştı. Ülkesine döndükten sonra derhal bir rapor hazırlayıp öğrendiği her şeyi İmparatoruna bildirdi.[47] İmparator onun raporunda yazdığı şeylerden çok etkilendi. Hemen saraya çağırtıp bizzat kendisinden dinledi. Ch'ang Sun-sheng Gök Türkleri o kadar iyi tanımıştı ki sanki avucunun içinde imiş gibi gösteriyordu. Neticede İmparator onun hazırladığı stratejilere göre Gök Türklere karşı politika uygulamaya karar verdi.

Ch'ang Sun-sheng'ın hazırladığı bölme stratejisinin esası muhalifleri Işbara Kağan'a karşı kışkırtmak üzerine kuruluydu: 1-Kağan Işbara'ya karşı çekemezlik duyguları harekete geçirilerek bir kalkışma başlatılmalıydı. 2-Önce Tardu ile temas kurulurken, 3-Bir yandan da kağanın kardeşi Ch'u-lo-hou ile anlaşılmalıydı. 3-Kağan olamadığı için küs olan Ta-lo-pien (Apa, A-p'o) en büyük düşmandı. Elçinin ifadesi ile adeta devleti kemiriyordu.

Wen, Çin İmparatoru Hami şehrinde bulunan Batı Gök Türklerinin idarecisi Tardu'ya Yüan Huei adlı bir elçiyi kurt başlı sancakla gönderdi.[48] Tardu, kurt başlı sancağı alır almaz bağımsızlığını ilan etti.[49]

Ch'ang Sun-sheng gizlice Gök Türk Devleti'nin doğusundaki kabileler Hsi, K'u-mo-hsi, Kıtanlara (Ch'i-tan'lar) gitmiş, onlara hediyeler sunarak Işbara Kağan'a karşı isyana teşvik etmişti. Stratejinin üçüncü ayağı olarak, kağanın kardeşi Ch'u-lo-hou seçilmişti. Ona da gizlice casus gönderilip, Suei İmparatoruna bağlanması teklif edildi.[50]

Buna rağmen Işbara hemen kontrolünü kaybetmedi. Çin'de Chou hanedanı yıkılınca, kendi eşi Ch'ien-chin Prensesin etkisinde kalarak yeni kurulan ve 350 yıl sonra bütün Çin'i birleştiren Suei hanedanına karşı büyük bir saldırıya geçti (582 yılı). Muhalif olmalarına rağmen Tardu, T'an-han, Ch'u-lo-hou ve Apa'nın kuvvetleri Işbara'nın baş kumandanlığındaki orduya katılmıştı. Çin içlerindeki T'ien-shu-ei'e kadar uzanan başarılı seferler düzenledi. Çinli kumandanlar Gök Türk ordusu

47 SS 51, s.1330-1331; TCTC 175, s.5450-5451.

48 SS 51, s.1331; TCTC 175, s.5451.

49 SS 84, s.1865.

50 CS 51, s.1330-1331; TCTC 175 a.y.

ile savaşmaya cesaret edemiyor, çeşitli bahaneleriyle geri kaçıyorlardı.[51] Bu arada Tardu ihanet ederek birliklerini alarak geri çekildi.[52] Kazandıkları başarıların sarhoşluğuna kapılan Gök Türkler gaflete düşüp yenildiler.[53]

Bu arada Gök Türkler açlık ve salgın hastalık felaketiyle karşı karşıya kaldılar (584). Askerlerin önemli bir kısmı öldü. Tardu'dan sonar Apa da Işbara Kağan'a isyan etti. Asilerle Işbara arasında savaşlar olduysa da Işbara yenilmedi. Tanhan ve Ti-chin-ch'a adlı beyler de isyan edince Işbara daha da zor duruma düştü. Muhalifler Çin'den yardım talep ettilerse de Çinliler Işbara'nın tarafını tutup ona siyasi üstünlüklerini kabul ettirdiler (585).[54] Casus Ch'ang Sun-sheng'ın stratejileri hedefe ulaşmıştı.[55]

T'an-han ve Ti-chin-ch'a'nın katılmasıyla Apa Kagan'ın gücü çığ gibi büyümüştü. Ötüken'e kadar uzanan sınırları batıda Altay Dağları'nı aşmış, Kuca, Hami ve batı ülkelerinin Soğdları ile Töles boyları ona bağlanmıştı. Onların hızla kuvvetlenmesi Çin'in dikkatini çekti. 585 yılında Tardu da Işbara'ya saldırıp mağlup etti. Ancak, Çin'deki Suei hanedanının İmparatoru Wen, güç durumda kalan Işbara'ya yardım etmeye karar verdi. Onun yardımıyla Işbara, Apa Kagan ve müttefiklerini bozguna uğratıp kendi konumunu sağlamlaştırdı ve kaybettiği bütün eski yerleri geri aldı.[56] 587 yılının mayıs ayında Çin'in kuzeyindeki Heng ve Tai eyaletlerinde çok sayıda geyik vurduğu av sonrasında Tsu-ho adlı Çin garnizonunda dinlenirken hastalanıp öldü. Onun ölümü üzerinde Suei İmparatoru üç gün yas ilan ettiği gibi, beş bin top ipek sundu ve defin merasiminde kurban kesildi.[57]

Işbara ölmeden önce oğlu yerine, yabguluk vazifesini ifa eden kardeşi Ch'u-lo-hou'yu tahta vasiyet etti. Bunu yaparken de kendi oğlu Yung-yü-lü'nün zayıf ve çekingen kişiliğe sahip olmasını sebep göstermişti. Ch'u-lo-hou, Baga Kağan ünvanıyla tahta çıktığında yeğeni hiç itiraz etmedi. Ancak yabguluk gibi önemli

51 TCTC 175, s.5462; TT 197, 1068c; WHTK 343, 2688a; SS 84, s.1866-1867; PS 99, s.3291-3292; SS 40, s.1174; SS 53, s.1350.

52 TCTC 175, s.5459; SS 51, s.1331.

53 SS 84, S.1868; PS 99, s.3292; TCTC 175, a.y.; SS 54, 1224.

54 SS 84, 1868; PS 99, s.3193; TCTC 175, s.5465; TCTC 176 aynı yer; TFYK 978, 17 a-b. S.Jachid, "Trade, Peace and War Between The Nomadic Altaic and Agricultural Chinese", *Pien cheng,* 1 (1970), s.75.

55 SS 51, s.1332; TCTC 175, s.5466; SS 84, 1868; PS 99, s.3293; TFYK 978, 17a-b; SS 40, s.1174; TCTC 176, s.5482.

56 SS 84 s.1875; PS 3299-3300; TCTC 176, s.5482; TFYK 970, 2b.

57 SS 84 a.y.; PS 99, a.y.

bir mevkiye yükseldi. Yeni Kağan, baş muhalif Apa Kağan'ı yakaladı; ancak Çinliler onun öldürülmesini engellediler.

Baga Kağan 589 yılında batı yönünde, adını kaynakların bildirmediği bir ülke üzerine sefere çıktığında alnından vurularak öldürüldü.[58] Kaynaklarda akıllı ve cesur kişiliği vurgulanan Baga (Ch'u-lo-hou) Kağan'ın fiziki görüntüsü diğer kağanlardan farklı bir şekilde uzun yanaklı, sırtı kambur ve açık renk yüzlü şeklinde kaydedilmiştir.[59]

Onun ani ölümü üzerine devlet adamları Işbara'nın oğlu Yung-yü-lü'yü Toulan ünvanıyla kağan seçtiler. Kağanlığının ilk yıllarında Çin'e yıllık vergi gönderen Tou-lan daha sonra bunu durdurdu.

Bu arada, 589 yılında Çin'de önemli bir hadise meydana gelmiş, Çin 360 yıl sonra siyasi olarak Suei hanedanı kontrolünde birleşmişti. Kendisine sığınan bu hanedanın muhaliflerini korudu.[60] Yine de casus Ch'ang Sun-sheng Gök Türk ülkesine gönderilerek muhalifler ortadan kaldırıldı.

Doğu Gök Türk Devleti'nin kuvvetlenmesi, Çinlilerin entrika faaliyetlerinin tekrar başlamasına yol açtı. Çinliler önce kağanın kardeşi Ch'in-yü Şad'ı desteklediler se de Tou-lan onun üzerine yürüyüp öldürdü. Kağanlığa bağlı boyların büyük bir kısmı Çin'e at, deve, koyun, sığır gibi binlerce hayvan göndererek ilişki kurmuşlardı. Kağan'ın yeğeni Jan-kan'ın, yaşadığı Baykal Gölü civarından Çin'e gizlice haber gönderip ilişki kurması üzerine devlet yeniden felakete sürükleniyordu (593).[61]

Jan-kan'ı bir Çin prensesi ile evlendiren Suei İmparatoru ona T'u-li Kağan ünvanını da verdi. Çinliler entrikalarla Tou-lan Kağan'ı yıpratmaya çalışıyorlardı. Bu arada 582'de devletin doğusundan ayrılıp Batı Gök Türk Devleti'ni ilan eden Tardu ile Tou-lan defalarca çarpışmışlar, ancak bir sonuç alamamışlardı. Daha sonra aralarında barış sağlandı.[62]

Çin'den aldığı destekle isyan eden T'u-li Kağan (Jan-kan), ile Tou-lan arasında savaş başladı (597). Başarılı olamayan T'u-li, kaçıp Suei hanedanına sığınmıştı.

58 TCTC 176, s.5490-5498; SS 84, 1870; SS 51, s.1332; TT 197 1068 c; PS 99, s.3295.

59 TFYK 997, 2a; SS 84, a.y.; PS 99 a.y.

60 TCTC 178, s.5542; SS 84, s.1871; PS 99, s.3295-3296; SS 51, s.1332.

61 TCTC 178, s.5543; SS 84, 1872; PS 99, a.y.; TT 197, 1069a, WHTK 343, 2688 b.

62 SS 84, a.y.; PS 99 a.y.; TCTC 178, s.5543; SS 51, s.1333.

Arkasından uzun süren Tou-lan-Çin savaşları başladı. Savaş meydanlarındaki bütün mücadeleleri kazanan Tou-lan Kağan Çinlilerin casusluk ve entrika faaliyetlerine engel olamadı. Özellikle, Töles adıyla anılan ve bütün memleketin ahalisini oluşturan boyların Çinlilerin tahriklerine kapılıp isyan etmeleri, devleti temelinden sarstı ve bu isyanların birinde hayatını kaybetti. Batı Gök Türk Kağanı Tardu, Çin'e karşı Doğu Gök Türk Devleti'ne destek verdi. Tou-lan ortadan kalkınca kendini Bilge ünvanıyla Doğu Gök Türk devletinin kağanı ilan etti. Üzerine gönderilen büyük orduları yenen Tardu'yu meşhur casus diplomat çok basit bir hile ile yıktı. Tardu, Çin orduları ile uzun süren meydan savaşları yapmış, ağır kayıplar verdirtmişti. Artık savaş meydanlarında zafer kazanamayacağını anlayan Ch'ang Sun-sheng, Gök Türk ordusunun ve sürülerinin su içeceği kaynaklara gizlice zehir akıtarak büyük bir katliama sebep oldu. Askerlerinin önemli bir kısmını ve sürülerini kaybeden Tardu yine de pes etmedi. Ancak, Töles boylarının isyanı kontrolün büsbütün kaybolmasına sebep oldu. Kendisi 603 yılında Tibet'in kuzeydoğusundaki T'u-yü-hun'lara sığınarak tarih sahnesinden çekildi.[63]

Boş kalan Doğu Gök Türk tahtına oturtmak için Suei hanedanı, kendilerine sığınan ve orada kağan ilan edilen T'u-li'yi Ch'i-min'i Kağan ünvanıyla Gök Türk ülkesine gönderdi. Ch'i-min ünvanıyla 609 yılına kadar tam anlamıyla Çin İmparatoruna bağlı bir idare sürdürdü. Onlar adına Korelilerle savaştığı gibi, kendini ziyarete gelen Suei İmparatoru Yang'ın ayaklarına kapanarak itaatinin derecesini gösterdi. 609 yılında hastalıktan öldü.[64]

Ch'i-min'in yerine geçen oğlu Shih-pi babasına hiç benzemiyordu. Dul kalan üvey annesi Çin asıllı Prenses İ-ch'eng ile evlendi. Shih-pi Kağan Çin'e gönderilen yıllık vergiyi kestiği gibi onun üstünlüğünü tanımadığını bildirdi. Çinliler derhâl entrika faaliyetine giriştiler. Kağan'ın kardeşi Ch'i-chi'ye teklif ettikleri güney tarafının kağanı olma teklifi reddedildi. Ch'i-chi Şad, diğerleri gibi ağabeyine ihanet etmemişti. Bu defa Çinliler Gök Türk ülkesi içinde yaşayan Soğdlulara el attılar. Ticaret vaadiyle onları Çin sınırları içine çekip öldürdüler (615). Kardeşine kağanlık teklifi yapılmasına, ardından da iyi ilişkiler içinde bulundukları Soğdluların kandırılıp hile ile öldürülmesine kızan Shih-pi Kağan hızla Çin topraklarına daldı ve kuzey eyaletlerine doğru teftişe çıkmış olan İmparator Yang'ı Yen-men

[63] TC TC 178, s.5558, 5563, 5564, 5584; SS 84, s.1872; PS 99 s.3296; SS 74, s.1697 TT 197, 1067 a; WHTK 343, 2688b; TFYK 978, 18a,b, 19a,b; SS 48a; SS 51, aynı yer.

[64] SS 51, s.1335; TCTC 179, s.5600; TCTC 180, s.5621, 22, 5632 SS 65; TCTC 181, s.5641-5643; TT 197, 1069b; WHTK 343, 2688 b; TFYK 980 4b,5 a.

Kalesinde kuşattı. Zor durumda kalan İmparator'a bütün çağrılarına rağmen diğer eyaletlerin hiçbirinden yardım gitmedi. İmparator Yang korkusundan ağlamaya başlamıştı. Yen-men kale-şehrinde bulunan 41 burçtan 39'u Gök Türklerin eline geçti. Ancak Kağan'ın Çinli eşi İ-ch'eng isyan çıktığını söyleyerek onu kandırdı. Kuşatma kalkınca İmparator kendini kurtarsa da devletinin dağılmasını engelleyemedi. Suei hanedanı yıkılınca T'ang hanedanı kuruldu (617-905).

Kazandığı parlak zaferlerden sonra Shih-pi Kağan'ın hem şöhreti hem de kuvveti artmıştı. Her yıl Çin'e akınlar yaptığı gibi, yıllık vergiye de bağladı. Shih-pi Kağan, 619 yılının şubat ayında Çin'e karşı büyük bir akına geçti. Sarı Irmağı hiçbir mukavemetle karşılaşmadan aştıktan sonra T'ai-yüan şehrine hücum edecek iken öldü.[65] Shih-pi'nin ani ölümü üzerine Doğu Gök Türk tahtına onun oğlu küçük olduğu için kardeşi İlteber Şad, Ch'u-lo Kağan ünvanıyla geçti. 620 yılında Ch'u-lo Kağan T'ang hanedanına karşı büyük bir akın yapmaya hazırlandı. Hazırlanan plana göre Gök Türk ordusu dört büyük koldan hücuma geçecekti. T'ang İmparatoru Kao-tsu çok korkmuş ve Kağanı saldırıdan vazgeçirmek için Cheng Yüan-shou adlı elçiyi göndermişti. Adı geçen elçi, Ch'u-lo Kağan'ı ikna edemedi. Fakat satın aldığı adamlar vasıtasıyla kağanı zehirledi. Kendisini zehirleyenleri hapse atan Ch'u-lo bir süre sonra öldü (621).[66]

Ch'u-lo'nun yerini Bagatur Şad "İl Kağan" aldı. Askerî açıdan çok kuvvetli bir devletin başına geçen İl Kağan saltanatının ilk yıllarında oldukça başarılıydı. 621'den itibaren, Çin başkenti Ch'ang-an yakınlarına kadar uzanan akınlarda bulunmuş, ülkesi için büyük miktarlarda ipek elde etmişti. Çin'in kuzeyindeki bütün şehirler kuşatılıyordu. Ancak Kağan'ın huzuruna çıkan Cheng Yüan-shou adlı elçi, onun bütün Çin'i ele geçirse bile elde tutamayacağını, T'ang hanedanıyla barış yaparsa kazancının millete gitmeyeceğini, sadece kağanın hazinesinde kalacağını söyleyerek İl Kağan'ı ikna etmeyi başardı ve Kağan ordusunu toplayıp geri döndü (622).[67]

Barış dönemini Çinliler bozdu. Bazı mevkilerde Gök Türklere saldırınca Türk orduları tekrar Çin'e yöneldi. 623 yılında başlayan akınlar 625 yılına kadar

---

65 SS 84, s.1876; PS 99, s.3299; TCTC 182, s.5567-5568; SS 4, s.8; SS 67, s.1582; TFYK 998, 6b, HTS 1, s.2; TCTC 183, s.5718, 5724, 5740, 5742, 5749; Chiou T'ang Shu舊唐書 56, s.2280; HTS 87, s.3731; CTS 194 A, 5153; HTS 215 A, s.6028; TFYK 974, 10 a.

66 TCTC 187, s.5848; CTS 54, s.2239; HTS 85, s.3700; CTS 194 A, a.y.; HTS 215 A, s.6028; CTS 62, s.2380; HTS 100, s.3938.

67 CTS 60, s.3245; HTS 78, s.3520; TCTC 189, s.5920, 5911, 5912 T 5940; CTS 194 A a.y.; HTS 215 A, s.6030; CTS 55, s.2217; HTS 86, s.3714 vs.

aralıksız sürdü. "Küçük Kağan" ünvanını taşıyan yeğeni T'u-li'nin gizlice Çin'le dostluk anlaşması yapması üzerine İl Kağan'ın morali bozuldu. O da 626 yılında Wei Nehri'nin kıyısında T'ang İmparatoru ile bir barış anlaşması yaparak seferlerine son verdi. Halbuki, bu vakte kadar kalabalık Çin ordularının hiçbiri Gök Türklere karşı üstünlük sağlayamamıştı. Dolayısıyla boş yere, Gök Türklerin Çin üzerinde kurduğu askeri ve siyasi baskı sona erdi.[68]

İl Kağan, sahip olduğu büyük güce rağmen önemli hatalar yapmıştı. Gök Türk töreleri, kanunları yüksek mevkilere getirilen Çinli ve Soğdlu vezirler tarafından bozuldu. Bunun üzerine milletin kağanına ve devletine güveni kalmadı. Ayrıca, 627 yılında ağır bir kış olmuş, hayvanların çoğu öldüğü için kıtlık baş göstermişti. İçine düştüğü ekonomik sıkıntıdan vergileri artırarak kurtulmak isteyen İl Kağan büyük bir isyanla karşılaşıp kendine bağlı boyların çoğunu kaybetti. Söz konusu boyların liderliğini Sir Tarduşları yapıyorlardı. Çin'den de aldıkları destekle 627 yılında kendi kağanlıklarını ilan ettiler. Artık Çinliler Gök Türkleri yakından izliyorlar, her an yıkılmasını bekliyorlardı.[69]

İl Kağan kıtlık ve soğuk dolayısıyla güneye doğru ilerlemiş, Çin'in kuzeyindeki dağlarda ava çıkmıştı. Neticede 630 yılında Çinlilerin kurduğu pusuya düşerek, yanında kalan son birliklerini de kaybetti. Daha sonra kendisi de yakalanarak Çin'e götürüldü (630). Doğu Gök Türk devleti böylece ortadan kalktı. İl Kağan 634 yılında üzüntüsünden öldü.[70]

Batı Gök Türk Devleti

Tardu'ya 582 yılında Çinlilerin kurt başlı sancağı gönderip kendisinin bağımsızlığını tanıdıklarını bildirmeleri üzerine Batı Gök Türk Devleti ortaya çıktı.

Tardu, batı alemiyle olan münasebetlerinde oldukça başarılıydı. Daha 576 yılında Kırım'da Bizans'a ait olan Kerç (Bosforos) Kalesi'ni zapt eden Batı Gök Türk orduları beş yıl sonra Kersonesos Kalesinin önlerinde göründüler. Başka bir orduları Kafkaslardaki Derbend'i kuşatmıştı.[71] Batı Türkistan sahasında meskûn

[68] TCTC 190, s.5973-5975; TCTC 191 5980-5995; HTS 215 A, 6032; CTS 194 A, 5157; TFYK 998, 7a; TFYK 985, 2b; CTS 67, s.2478; TT 197, 1070 a; TCTC 192, s.6021.

[69] TCTC 192, s.6037; CTS 194 A, s.5158; HTS 215 A, s.6033.

[70] TCTC 193, s.6066-6067-6072-6075; CTS 67, s.2485; HTS 93, s.3818; CTS 58, s.2307; HTS 89, s.3760; TT 197, 1070b.

[71] R. Grousset, s.97; Chavannes, s.233-252; Kafesoğlu, s.103.

Soğdluların hemen bütün krallıkları Tardu'nun hâkimiyetine girdi. 591 yılında, Doğu Türkistan'ın en meşhur ve kuvvetli şehir devleti Kao-ch'ang (Turfan) Krallığı da ele geçirildi. Semerkand Kralı, Tardu'nun kızıyla evlenmiş, Kaşgar ülkesi de vergiye bağlanmıştı. 588-89 yıllarında Sasaniler üzerine hücumlar yapılmış, Baktriya ve Toharistan işgal edilmiş, Herat'a kadar ulaşılmıştı. Bagdis civarı dahi Gök Türklerin eline geçmişti.[72]

Bu sırada İran'da Sasani İmparatorluğu tahtında Anuşirvan'ın, İstemi Yabgu'nun kızı Fakim'den doğma, Türkzade lakaplı Hürmüz hüküm sürüyordu. Fiziki görüntü olarak Türklere benzediği için Türk oğlu (Türkzade) lakabıyla meşhur olmuştu.[73] Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz'in hükümdarlığı zamanında Batı Gök Türk askerlerinin Sasanilerin iç mücadelelerine karıştığı görülmektedir. Özellikle Perviz ile Behram Çupin arasındaki savaşlarda büyük rol oynayan Türk askerleri, Behram Çupin'in zafer kazanmasını sağlamışlardı. Nehravan Nehri kenarındaki çarpışmalarda Perviz'e karşı Behram Çupin'in yanında yer almışlardı.[74]

Toharistan, Kunduz, Belh gibi ülkeler de Batı Gök Türkleri tarafından fethedilmiş, Tardu'nun oğlu bir tegin bu bölgeye idareci olarak gönderilmişti.[75] Bu başarıları kazanan Tardu, 599 yılından sonra Doğu Gök Türk Devleti'nin iç işlerine karıştı. Başarısızlığa uğrayarak ortadan kalktı (603).

Sonra torunu Ch'u-lo Batı Gök Türk tahtına geçti. Bu arada Apa Kağan'ın neslinden Ni-li Kağan da hüküm sürüyordu. Ancak 600 yılında Çin'e sığındılar. 603 yılında Tardu'nun T'u-yü-hun'lara sığınmasıyla ortaya çıkan boşluğu Ni-li'nin oğlu Ta-man Tegin, Ch'u-lo Kagan'ın haksız yere açmak istediği savaşa milleti karşı çıkınca Çin'e kaçmak zorunda kaldı (612). Tardu'nun torunu (Tu-lu'nun oğlu) She-kuei şadlık rütbesiyle idare ettiği Batı Gök Türk bölgesinde kağanlığını ilan etti. Ch'u-lo, Çin'e sığınınca tek başına kaldı.[76] Bundan sonra Batı Gök Türklerinin başında She-kuei görünür. O dağınık boyları bir araya getirmeyi ve sınırları Altay Dağlarına kadar genişletmeyi başardı.[77] Kısa zamanda dağınık boyları bir araya toplamıştı.

---

72 SS 83, s.1848, 1853, 1854.

73 Chavannes, s.242 vd.; Grousset, a.y.; Kafesoğlu, a.y.

74 Şeşen, agm., s.11.

75 Chavannes, s.245 vd.; Şeşen, s.12; Kafesoğlu, s.103.

76 SS 84, s.1876, 1880, PS 99, s.3302, 3303; TT 199, 1077 a,b; TFYK 958, 23; TCTC 180, s.5622; TCTC 181, s.5636; TFYK 990, 18a.

77 HTS 215B Batı Gök. böl., s.6056.; TT 199, 1077b.

She-kui çok geçmeden ölünce küçük kardeşi T'ung Yabgu kağan oldu. Cesur, zeki, taktikçi bir şahsiyete sahip olduğu bildirilen ve özellikle savaşta mükemmel olan T'ung Yabgu Kağan'ın ilk faaliyeti, boylarını kendine bağlamak oldu. Kağan, İran'a karşı büyük bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Güneyde Kaşmir'e kadar her tarafı kendi idaresine aldı. Başkentini Binpınar'a nakletti. Batı Türkistan'ı tamamen itaati altına aldı. Çin'le yapmak istediği evllik ittifakı İl Kağan'ın tehdidi yüzünden gerçekleşmedi (622).[78] Bu arada Karlukların isyanı huzurunu kaçırdı.[79] Ülkesindeki huzursuzluklar gittikçe artan T'ung Yabgu 630 yılında amcası Bagatur tarafından öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldı.

T'ung Yabgu, batıda 619 yılında Sasanileri mağlup edip Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirdi.[80] Şad ünvanını taşıyan oğlunu Bab-as-sulu taraflarına gönderdi.[81] 623 yılında, Bizans İmparatoru Heraklius ile Hazarlar ve Batı Gök Türkleri Sasani ordularını ağır bir hezimete daha uğrattılar.[82] Ünlü Budist rahibi Hsüan-tsang 629 sonu 630 başlarında T'ung Yabgu'yu ziyaret etmiştir.[83]

Fetret Devri

Gök Türklerin bağımsızlıklarını kaybedişleri Gök Türkçe yazıtlar, Kül Tegin ve Bilge Kağan anıtlarında anlatılarak milletin ders alması için dile getirilmişti. Gök Türk devletinin yıkılış sebepleri arasında üç önemli noktaya dikkat çekilir.[84] Devletin yıkılmasının birinci derecedeki sorumluları başarısız kağanlardı. İkinci derecede sorumlu millet idi. Millet devletine karşı vazifelerini yerine getirmemişti. Üçüncü derecede tesir eden sebep Çinlilerin sürekli çevirdiği entrika ve uyguladıkları kurnaz siyaset idi.[85]

---

78 CTS 194 Batı Gök. böl., s.5181; HTS 215B Batı Gök. böl., s.6057; Ayrıca bk. Liu İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe K'ao-chu", *Pien-cheng*, 14 (1983), s.177.

79 Bk. yukarıda not 538 ve de 541; ayrıca Chavannes, s.340; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.104, 105; H. Salman, "VII ve XI.Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 15 (1981), s.170.

80 M. Gringnaschi, s.238.

81 Gringnaschi, s.241; Togan, s.73; Şeşen, s.13.

82 Togan, a.y.; Kafesoğlu, a.y.

83 Chavannes, s.24-25, 52-53; Grousset, s.105; Ligeti, s.87-90; N. Togan, "Hüen-çang'a göre Peygamberin çağında Orta Asya", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/1-2 (1964), s.21-64. St. Julien, *Memoires Sur les Contrees Occidentales par Hioen-Tsang*, Paris 1863; S. Beal, *The Life of Hioen-Tsiang*, London 1911.

84 İ. Kafesoğlu, *age*., s.105-106.

85 Kül tegin Kitabesi, Doğu Cephesi, 4-6; Bilge Kagan Kitabesi, Doğu Cephesi, 5, 6 satırlar. Bu abidelerin bazı Türkçe neşirleri hakkında bk. H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*,

Milletin devletine karşı vazifelerini yerine getirmediği anlatılırken, beylerin ve milletin itaatkar değil asi olduğu için devletin zaafa uğradığı açıklanmıştır.[86] Çin entrikaları ve uyguladıkları kurnaz siyasetine gelince, onların etkili sözlerle ve ipekli kumaşlarla yabancı kavimleri kendilerine yakınlaştırdığı, daha sonra bunları aldatarak fesat tohumları saçtığı, küçük kardeşle büyük kardeşi, milletle kağanı birbirine düşürdüğü, neticede devletin yıkılışa gittiği vurgulanmıştı.[87] Ayrıca, Türk milletinin kendi kağanını bıraktığı ve Çin'e bağlandığı için Tanrı'nın ona ölüm verdiği belirtilmiştir.[88]

Başsız kalan halk İl Kağan'ın yakalanmasından sonra üç kütleye ayrıldı. Birinci kütle son iki-üç yıldan beri Ötüken bölgesini ellerinde tutan Sir Tarduşlara giderek onların himayesine girdi. Sir Tarduşların reisi İ-nan 627 yılında Çin ile temasa geçmiş, ona gönderilen sancak ve davul ile bağımsızlığını ilan etmişti. İl Kağanın Çin'e esir düşüp başıboş kalan Gök Türk halkının bir kısmının kendilerine katılmasıyla Sir Tarduşların gücü ve nüfuzu arttı.[89] İkinci kısım Gök Türk ahalisi Batı Ülkeleri adı verilen Türkistan şehirlerine doğru gitti. I. Gök Türk Devleti kurulduktan sonra devletin batı kanadını yönetmeye başlayan İstemi Yabgu bunların hepsini kendine bağlamıştı. Oğlu Tardu, 582 yılından sonra Batı Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığında Türkistan şehirlerine bir tegin göndererek onları idare ederken, bir yandan da Gök Türk halkını şehirlere yerleştiriyordu. Doğu Gök Türk Devleti'nden kopup gelenlerin, Tanrı Dağları'nın güney eteklerindeki şehir silsilesi, Hami'den Kaşgar'a, Kuca, Aksu, Karaşar ve benzerlerine yerleşmeleri söz konusudur. Üçüncü kütle, yüz bin kişiyle Çin'e gitti. Çin'in kuzeyindeki yığılma T'ang İmparatorunu endişeye sevk etti.[90] Çin'e gelen Gök Türk halkının yerleştirilmesi konusunda Çin sarayında uzun tartışmalar yapıldı. Neticede You-chou'dan Ling-chou'ya kadar uzanan bölgeye yerleştirildiler. Onlar için askerî valilikler

Ankara 1987; T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988; T. Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1980.

86 Kül Tegin Kitabesi, Doğu Cephesi, 6; Bilge Kagan Kitabesi, Doğu Cephesi, 10. satırlar.

87 Kül Tegin Kitabesi, Doğu Cephesi, 5-7; Bilge Kagan Kitabesi, Kuzey Cephesi, 4-6. satırlar.

88 Tonyukuk Kitabesi, 3. satır.

89 Bk. aşağıda Sir Tarduş bahsi.

90 Bu hadise ile ilgili kayıtlar TT 197, 1070c; CTS 194A, s.5162; HTS 215A, s.6037; WHTK 343, 2690b'dedir.

kuruldu.[91] On bin kadar Türk de başkent Ch'ang-an'da yaşıyordu. 639 yılının baharında Gök-Türklerden Çin'e sığınan Türk beylerinden biri isyana kalkıştı. T'u-li Kağan'ın kardeşi Chie-shih-shuai 629 yılında ağabeyi ile Çin'e gelmişti.[92]

Kendi soyundan gelenlerle gizlice irtibat kuran Chie-shih-shuai kırktan fazla Gök Türk boy beyiyle anlaşma sağladı,[93] eğer başarırlarsa yeğeni Ho-lo-hu kağan yapılacaktı. Her gece sokaklarda dolaşan Prens Li Chih kaçırılacak, esir Türklerin özgürlüğü sağlanacaktı. Ancak planlanan gece fırtına ve yağmur yüzünden prens sokağa çıkmayınca plan işlemedi. Bunun üzerine saraya baskın yapsalar da muhafızların gelmesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. Wei Irmağı sel yüzünden taştığı için geçemediler ve çarpışarak öldüler.[94] Bu ayaklanma sonucunda Çinliler Türkleri tehlike olarak görüp başkentlerinden çıkarmak için A-shih-na Ssu-mo'yu kağan ilan edip kendi yurtlarına göndermek istedilerse de Sir Tarduşlar onları engelleyince Sheng eyaletine yerleştirildiler.[95]

600'lü yıllardan itibaren Töles boylarının en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşları 628 yılından sonra bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Doğu Gök Türk Devleti 630'da yıkılınca, Ötüken bölgesinde en önemli güç olarak kaldılar. Çin'e giden Gök Türklerin 639'dan sonra geri gönderilmek istenmesi üzerine çıkan savaşlarda başarıyla kendi ülkelerini korudular. Ancak, kağanları Bilge İ-nan'ın ölümü üzerine (645) oğulları anlaşmazlığa düşünce, Sir Tarduş gücü 646-647 yıllarından dağıldı.[96]

Altay Dağları havalisinde hüküm süren (638 yılı) Gök Türk hanedanından bir başka bey Sir Tarduşlar karşısında tutunamayarak etrafı dağlarla çevrili bir yere sığındı. Gücünü toparladıktan sonra bulunduğu yerden çıkıp Karluklar ile Kırgızları kendine bağladı. Ancak, Çinliler Karluk, Uygur, Bugu gibi boyları onun üzerine gönderip yakalattı ve başkentlerine getirdiler (650).[97] Bundan sonra Doğu Gök

---

91 You-chou'nun merkezi, günümüzde Ho-pei eyaletine Cho şehrinde bulunuyordu. Ling-chou, bugün Ning-hsia'daki Ling-wu şehridir.

92 TCTC 195, s.6147; THY 94, s.1689.

93 TCTC 195, a. y.

94 HTS 215A, s.6039 ve de TCTC 195 a. y.; THY 94, 1690; TT a. y.; WHTK 2690b; Liu, I, 151 vd.; Chang Jen-t'ang, s.106108; Liu İ-t'ang, agm., s.149.

95 HTS 215 A, s.6139; CTS 194 A, s.5164,5165; TT 197, 1071c; CTS 3, s.50, 51; WHTK 2690c.

96 CTS 199 B, s.5343-5345; HTS 217 B, s.6134; CTS 3, s.43; HTS 2, s.41; HTS 215B, s.6137, 6138-6146.

97 TT 198,1073c; CTS 194 A, s.5165; HTS 215A, s.6040-6041; TFYK 986, 1a; TCTC198, s.6250; WHTK 2691 a.

Türk ülkesindeki Bugu (Bugut), T'ung-lo (Tongra), Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Huhsie, Ediz (A-tie), Ch'i-pi, Basmıl Kurıkan, Kırgız, Hun, Karluk, Uygur gibi Türk boyları doğrudan Çin'e bağlanınca bölge tamamen Çin kontrolüne girdi.[98] Ayrıca Çin'in kuzeyindeki Gök Türk bakiyeleri de büyük genel askerî valiliklere ayrıldı.

Batı Gök Türkleri, T'ung Yabgu'nun amcası tarafından öldürülmesinden sonra karışıklığa düştü. Onun amcası Bagatur'u kimse kağan olarak tanımadı. Neticede T'ung Yabgu'nun oğlu Hsi-li tahta geçti. Ama karışıklıklar durmayınca çok uzaktaki T'ang hanedanından yardım istediler. Töles boyları dahi başkaldırmışlardı. Bagatur yenilerek Altay Dağlarına kaçtı. Yeni Kağan, Sir Tarduşlara mağlup olduğu gibi, diğer Töles boylarını da itaat altına alamadı. Daha sonra ülkesi içinde bir sürü muhalif çıkınca, Maveraünnehir'e kaçıp sığındı. Bu arada, Batı Gök Türk hanedanından gelen Ni-shu Baga Şad'ın oğlu Işbara ülkesini on boya böldü. Her boyu idare eden reise birer ok verildi. Beş Tuo-lu ve Beş Nu-shih-pi boyları hâlinde organize edildi. Tuo-lu'lar, Tokmak'ın doğusunda oturuyorlardı ve beş çorluk hâlinde kurulmuşlardı. Batısında oturan Nu-shih-pi'ler ise beş büyük erkinlik halinde teşekkül ettiler. Böylece ortaya çıkan yeni boyların hepsine On Ok denmeye başladı.[99] Fakat bir türlü huzur gelmiyordu. 638'de İli Irmağı sınır olmak üzere ikiye ayrılan Batı Gök Türk ülkesinde birlik yine sağlanmadı. Çinliler de izledikleri entrika politikaları sayesinde sürekli karışıklık çıkarıyorlardı. A-shih-na Ho-lu 648 yılında Talas Irmağı civarında isyan edip bütün siyasi, askerî gücü ele geçirdi. Yaklaşık on yıl Batı Gök Türk ülkesinde bağımsızlığını sürdürdü. Kendisine karşı yapılan birçok isyan hareketini bastırınca, Çinliler bizzat ordu gönderdi. Bu ordunun çoğunluğu diğer Türk asıllı boylardan oluşuyordu. Sürekli gerilla savaşı yaparak yorulan ve nihayet yakalanan A-shih-na Ho-lu Çin'e götürüldü ve 659 yılında eceliyle öldü.[100]

Çin'deki esir Türkler arasındaki ilk isyan 679 yılında patlak verdi. A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih adlı iki lider Gök Türk hanedan ailesine mensup A-shih-na Ni-shu-fu'yu kağan olması için ikna ettiler, ardından bağımsızlık savaşı başladı. 24 eyaletteki beylerin hemen hepsi onlara katılmıştı. Üzerlerine gönderilen

---

98 J. Hamilton, "Toguz Oguz et On Uigur", *Jornal Asiatique*, (1962), s.33-54; M, Mori, "On Chi-li-fa (eltaber/eltabir) and Chi-chin (irkin) of the T'ieh-le Tribes", *Acta Asiatica*, (Tokuyo 1965), s.53 vd; TT 198, 1080 c-1081 a; HTS 217 B, s.6040-6041; WHTK 2699 a; CTS 199A, s.5348.

99 HTS 215B, s.6060-62.

100 CTS 194 B, s.5187; HTS 215B, s.6062-63; HTS 215B, s.6063, 6064; Chavannes, s.27-41, 57-76.

ordunun askerleri soğuğa dayanamıyordu. Gök Türkler ani bir saldırı ile bu orduyu darmadağın ettiler ve karşı atağa geçtiler. Ancak zafer kazanamayınca kurtulabilen Gök Türkler Altay Dağları'nın doğusundaki Kurt Dağı'na (Lang-shan) sığınmayı başardılar.[101] 681'de ikinci isyan patlak verdi. Ağır kıtlık yüzünden o da hedefine ulaşamadı.[102]

II. Gök Türk Devleti

Doğu Gök Türk Kağanı İl'in soyundan gelen Kutlug, Çin sınırlarından uzağa çekildi (Çogay Kuzı). Arkasından Dokuz Oğuzların sürülerini yağmalayınca gücü arttı ve II. Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Kardeşlerinden Beg-Çor'u Şad, Tuo-hsi-fu'yu da yabgu tayin ederek devletini teşkilatlandırdı. Çin'de hapiste bulunduğu yerden kaçarak Gök Türk Devleti'ne sığınan Tonyukuk'un Kutlug tarafından Apa Tarkan tayin edilmesiyle rahatladı. Tonyukuk'un yaptığı planlar ve uyguladığı stratejiler sayesinde devlet sağlam temellere oturtuldu.[103]

Gök Türk Devleti'nin ilk anlarında Dokuz Oğuzlardan bir kaçak gelmiş ve tehlikeyi bildirmişti. Kendilerine yeni bir kağan seçen Dokuz Oğuzlar, Kıtanlar ve Çinlilerle ittifak yaparak onlara saldıracaktı. Bu haberi duyan Tonyukuk, rakiplerin bir araya gelmelerinden önce harekete geçti. İki bin kişilik ordusuyla altı bin kişilik Dokuz Oğuzları mağlup etmeyi başardı. Ötüken, Gök Türklerin eline geçti. Böylece yeni kurulan Gök Türk Devleti Tonyukuk'un yerinde hareketi sayesinde yok olmaktan kurtuluyordu.[104] Bundan sonra Çin'e karşı 686 yılına kadar sürecek hücumlara başlandı. Kuzey Çin'deki esir Türkler akınlarla kurtarılıyordu.[105] Kutlug,

[101] CTS 64, s.2801 v.d.; HTS 108, s.4086 v.d.; CTS 83, s.2784-2785.

[102] CTS 194 A, s.5166; HTS 215 A, s.6042; TCTC 202, s.6392; TT 198, 1073b CTS 63, s.2405; HTS 101, s.3952; CTS 64, s.2801 vd.; HTS 108, s.4086 vd. CTS 83, s.2784-2785.

[103] CTS 194 A, s.5167; HTS 215 A, s.6043; TT 198, 1073 b; WHTK 343, 1691 c.

[104] Tonyukuk Yazıtı, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17.

[105] CTS 77, s.2672; HTS 98, s.3904; CTS 83, s.3295; HTS 210, s.4122; CTS 194 A, s.5167, 5168; HTS 215 A. a.y.; TCTC 204, s.6446; TT 198, a.y.; WHTK, 343 a.y.

Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez savaşmıştı.[106] 691'de hastalanan Kutlug bundan iki yıl sonra öldü.[107]

Kutlug'un yerine tahta oturan kardeşi Kapgan (692-716) devleti her yönden geliştirmeye devam etti. Gök Türk tarihinde 24 yıl gibi uzun bir süre kağanlık yapan Kapgan'ın faaliyetleri Orhun Yazıtları'nda anlatılır. O, en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan Türk topluluklarının hemen hepsini idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağan olarak tanınmıştır. Tonyukuk Yazıtı'nda *Bögü* olarak da zikredilen Kapgan'ın adı "fatih" anlamına gelir. İlk zaferini 693'te Çinli General Li To-tsu'yu yenerek kazandı. Arkasından akınlarını sürdürdü. 18 generalden oluşan Çin ordusu karşısına dahi çıkamadı. Çin'e götürülmüş esir Türklerin iadesi için Çin adına Kıtan isyanını bastırdı. Yenisey bölgesindeki Kırgızlar, Çin'le iş birliği niyetinde oldukları için Kapgan ve Tonyukuk tarafından mağlup edildiler. Kapgan'ın hatununun ölümü nedeniyle geri dönmesi üzerine Tonyukuk ve Bilge'nin kumandasındaki ordular Türgişleri bozguna uğrattı.

Kıtanların isyanının Gök Türk ordusunun yardımı ile bastırılması, neticede Çin'deki esir Türklerin geri gönderilmesi üzerine Kapgan'ın prestiji ve gücü daha da arttı. Devamında Çin savaşlarında sürekli galip gelindiği gibi T'ang hanedanının iç işlerine müdahale etti. Tohumluk darı ve tarım aletleri getirterek tarım yapmak istediyse de Çinliler tarafından oyalandı. Bunun üzerine kendisine gönderilen Çinli elçiyi Çin Kağanı ilan etti. 698-703 arası düzenlediği seferlerle Çinlileri mağlup etti.

Kısa sürede Orta Asya'nın en kuvvetli hükümdarı seviyesine yükselen Kapgan, Gök Türk ülkesi çok genişlediği için bazı idari değişiklikler yaptı. Kardeşi Tuhsi-fu'yu Sol Kanat (doğu) Şad'ı, ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge'yi de Sağ Kanat Şad'ı tayin etti. Ayrıca kendi oğlu Bögü'yü her iki taraftaki şadın üzerine "Küçük Kağan" ünvanıyla görevlendirdi. Böylece kendisi "Ulu Kağan" oluyordu (699).

Gök Türk Devleti'nin en büyük düşmanı Çin'e karşı zaferleri doğuda devam ederken, batıda isyan eden Türgişlere karşı da seferlere girişildi. Küçük Kağan (İnel, Bögü), Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök Türk ordusu Altay Dağları'nı aştı, Cungarya'ya (Yarış Ovası'na) vardıktan sonra Bolçu'da (Urungu

106 Tonyukuk Yazıtı, 49. satır; Kül Tegin Yazıtı, Doğu Cephesi 15-16 satırlar; Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Cephesi 13-14. satırlar.

107 Bu bilgilerin bulunduğu yerler CTS 194A, s.5167, 5168; HTS 215A, a.y.; TCTC 204, s.6446; TT 198/a.y.; WHTK 343/ a.y.

gölünün güneybatı kıyısında) Türgişleri ağır bir bozguna uğrattı.[108] Bolçu zaferi neticesinde Türgişlerin bütün Nu-shih-pi ve Tuo-lu kabileleri, yani, Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türkler Kapgan'ın hâkimiyetini tekrar tanıdılar.[109] Daha sonra Gök Türk akınları Maveraünnehir (Kengü Tarban), Otrar şehri, Arıs Irmağı civarlarına ulaştı.[110] Bu arada Bilge 700 yılında Tangutlar üzerine sefer düzenlemiş ve çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini, bütün mallarını ele geçirmişti (BK,D,24).

Bu sıralarda batıdaki Gök Türk akınları devam ediyordu. Yaklaşık 25 yıldır Türkler tarafından idare edilen Batı Türkistan'daki şehir krallıkları buralara ulaşan Arap saldırılarına karşı koyabilmişti.[111] Yine Tonyukuk, İnel ve Bilge tarafından idare edilen Gök Türklerin batı orduları Seyhun (Yincü Ögüz) kıyılarına vardı, nehri geçerek Maveraünnehir'in Kızılkum Çölü'ne daldı. İnel Kagan kumandasındaki bir kısım kuvvet burada kalırken, Tonyukuk güneye ilerleyip Türgiş Başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirdi.[112] Arkasından Ek-Tağ'ı da geçen Gök-Türk ordusu Demir Kapı'ya ulaştı (701 yılı).[113]

Lung-you bölgesine akın yapıp 10 binden fazla at ele geçiren Kapgan Kagan ülkesine geri döndü.[114] Çin ordusuna karşı Bilge ve Kül Tegin liderlerin de katıldığı bu seferde Kül Tegin Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunmuştur (701) (BK, D, 25 KT, D, 31). 702 yılının ilk baharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan Kapgan 100 bin at ve koyun ele geçirdi. Akınlar Tai ve Hsin bölgelerine kadar uzandı.[115] Bir sene sonra akınları durdurarak Çin'e Baga Tarkan'ı elçi olarak gönderip yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Hemen veliahtları yanına çağırıp sarayda bir görüşme yaptı. Kapgan Kagan'ın teklifi kabul edilince bir elçi ile 5 bin baş at sundu.[116]

---

108 Kül Tegin, Doğu, st 18-19; Bilge, Doğu, st 16; Tonyukuk I, Batı st. 3.

109 Kül Tegin, Doğu, st. 21; Bilge, Doğu, st 18; Ayrıca bk. E. Chavannes, *Dokuments sur les Tuo-kioue Occidentaux*, Paris 1941, s.283vd.

110 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.111.

111 Kafesoğlu, *age*.

112 Chavannes, *age*., s.67.

113 R. Giraud, *L'Empire de Turs Celestes*, harita 4.

114 CTS 194A, s.5170; HTS 4, s.101; 215A, s.6047.

115 HTS 215A, s.6047.

116 Bu bilgi sadece TCTC 207'de bulunmaktadır.

Bu arada Gök Türk Devleti'ne karşı isyan eden Basmıllar tekrar hâkimiyet altına alındı.[117] 705 yılında İmparatoriçe Wu tahtı gerçek varislerinden Chung Tsung'a terk edince Çinliler strateji değiştirdiler. Gök Türk ülkesine çok sayıda casus yollayarak boyları isyana teşvik ettikleri gibi sınırlarda savunma tedbirleri aldılar. Türk boylarının çoğu ayaklandı. Çikler Kem-İrtiş arasında, Azlar Isık Göl'ün batısında 709 yılında mağlup edildiler.[118] 710 yılında isyan eden Kırgızlar Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordular tarafından Kögmen Dağlarının kuzeyindeki Songa ormanında ikinci defa yenildiler.[119] Aynı yıl Bayırkular Türgi-yargın Gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı.[120] 711'de Türgişlerin isyanı bastırıldıktan sonra Bars Beg Türgiş Kağanı tayin edilerek Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi. 713'te Karluklar Tamug Idukbaş'ta yenildiler.

714 yılında Beşbalık'ın kuzeyinde başarısızlığa uğrayan bazı Gök Türk beyleri Çin'e sığındı. Kapgan'ın idaresi çatırdamaya başlamış olmasına rağmen, Moğol kabileleri Kıtan ve Hsiler ona bağlanmışlardı. Ancak, çok yaşlanması ve aşırı sert tutumu, devletin başına büyük dertler açıyordu. Bu yüzden batıdaki Türgişler, Karluklar gibi birkaç büyük Türk boyu vassal olmak için Çin'e başvurdu (715, 4. ay). Çinliler de onların teklifini kabul etseler de Gök Türk ülkesi içinde önemli stratejik mevkilerde oturmalarını istedi.[121] Aynı yılın baharında, yenilen Dokuz Oğuzların bir kısmı da Çin'e sığındı. Bütün bu hadiseler karşısında Kapgan defalarca Karluk ve diğer asi boylara saldırıp dağıtmıştı. Buna rağmen Azlar ve İzgiller de 715 yılında isyan eden boylar arasına katıldı.[122] Gök Türk Devleti'nden kopmaların ardı arkası kesilmiyordu. Neticede devletin gücü zayıflayınca, devletin tabiyetinde olan T'u-yü-hun ve Kao-li'ler (Koreliler) Çin'e bağlandı. Hatta Kapgan'ın damadı A-shih-te Hu-lo bile Çin'e sığınmıştı.[123]

Çin İmparatoru Hsüan-tsung, Kapgan'ı tamamen ele geçirmek ve Gök Türkleri yıkmak için üç ayrı bölgedeki Türk boylarına hediyeler ve ünvanlar vererek onu tahrik etti. Bunlardan önce Bayırkular isyan ettiğinde derhâl harekete geçen Kapgan, Tola Irmağı kenarında onları ağır bir bozguna uğrattı. Ancak tedbirsiz

117 Bilge, Doğu, st 25; Kafesoğlu, *age*., s.113.

118 Bilge, Doğu, 26. satır

119 Kül Tegin, Doğu, 35, 36; Bilge, Doğu, 26-27, ayrıca Giraud, s.175.

120 Kül Tegin, Doğu, s.34; Lui, I, s.169.

121 HTS 215 A, s.6048; CTS 194 A, s.5173.

122 Kül Tegin, 3-4 satırlar.

123 HTS 215 A, s.6049.

davranarak az sayıda askerle geri dönerken Söğüt ormanında savaş artığı Bayırkuların reisinin hücumuna uğradı ve öldürüldü. Kesik başı o sırada Bayırkuların yanında bulunan Çinli elçi Ho Ling-ch'üan tarafından Çin'e götürüldü (716).[124]

Çok hazin bir şekilde hayatı sona eren Kapgan'ın yerine geçen oğlu İnel ise de Kutlug'un oğlu Kül Tegin bir darbe yaparak onu ve bütün ailesini ortadan kaldırdı. Sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kağan olarak tahta geçirdi.

Bilge Kağan diğer Gök Türk kağanlarından farklı olarak kaynaklarda karakteri insancıl, dost canlısı olarak nitelendirilmiştir. Ağabeyinin kağan olmasını sağlayan Kül Tegin Sol Bilge Prensi olup askeri işleri yönetmeye başladı. Bu arada, Kapgan zamanının devlet adamlarının çoğu ihtilal sırasında öldürülmüş, sadece yaşı yetmişten fazla olan ve halk tarafından çok saygı duyulan, Bilge'nin kayınpederi Tonyukuk'a dokunulmamış, sağ bırakılmıştı. Devlet işlerindeki derin tecrübesinden dolayı Tonyukuk'a yeniden görev verildi.[125]

683 yılında doğan Bilge, 691'de babası öldüğünde yaşı çok küçük olduğu için kağan olamadı. Ancak, 697'de Tarduş halkı üzerine Şad tayin edildi. Bölgesi Altay Dağları'nın güney eteklerinin batısında, İrtiş Irmağı civarıydı. 716 yılına kadar doğuda Sarı Irmağa, Shan-tung Ovası'na, batıda Demir Kapı'ya, Kögmen Dağları'nın kuzeyindeki Kırgızlara, toplam yirmi beş sefere katılmış, bunların hepsinde başarı kazanmıştı.[126]

Devlete karşı boy isyanları durmuyordu. 716 yılında Selenga Irmağı boyunda Uygurlar mağlup edildi.[127] 717 yılında Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitti. Kıtan ve Tatabılar Çin'deki T'ang hanedanıyla müttefik olurken batıda Türgişler Su-lo önderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Üstelik Maveraünnehir'den doğuya doğru ilerlemek isteyen Arap kuvvetlerini durdurdular. Böylesine karışık bir anda Bilge, Tonyukuk'u devlet görevine çağırdı ki görevi, planlamacı yani stratejist olacaktı.[128] 717 yılının yazında Çin'e bağlanan Tatabıları cezalandıran Bilge, at sürülerini ve bütün mallarını ele geçirdi. 718 yılında Karluklar da yenilgiye uğratılıp halkları devlete bağlanınca Karluk problemi de çözüldü.

---

124 CTS 194 A, s.5173.

125 CTS 194 A, s.5173; HTS 215 B, s.6051; TT 1074c, 1075a; WHTK, 2691c.

126 Bilge Kagan Yazıtı, T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.43 vd.

127 Bilge Kagan Yazıtı, Doğu, 36-38.

128 CTS 194 A, s.5173; HTS 215 A, s.6051; TT 1075a, WHTK 2692 c.

Ülkesi içinde huzuru sağlayan Bilge, yönünü Çin'e çevirdi. Büyük çapta yağma ve akın planları yapıyordu. Üstelik yıllar önce gidenlerin geri dönmesiyle gücü artmıştı. Ancak, Tonyukuk derin tecrübesiyle onu engelledi. Tonyukuk insanların savaşla değil barışla zenginleştiğini, Gök Türklerin yeni bir araya toplandıklarını, henüz zayıf olduklarını, kuvvetlenmek için en az üç yıldan fazla zaman gerektiğini açıklamıştı. Akabinde Bilge Kagan'ın, şehirlerin etrafını duvarlarla ve kalın surlarla çevirtmek ve Budist tapınakları inşa etmek, Budizm'i yaymak isteğine de Tonyukuk karşı çıktı. Çünkü Türklerin insan ve hane sayıları çok azdı. Daha doğrusu, Çinlilerin yüzde biri bile değildi. Buna rağmen Çinlilerle savaş meydanlarında savaşılıyor ve galip geliniyordu. Sular ve otlaklar takip ediliyor, bir yerde sürekli oturulmuyordu. Avcılık önemli bir meslek idi. Dolayısıyla savaş pratiği yapılıyordu. Eğer kuvvetli iseler saldırıp yağmalıyorlar, zayıf oldukları takdirde kaçıp ormanların, dağların arasına saklanıyorlardı. Çinlilerin askerleri her ne kadar çok ise de faydasız idiler. Yani, eğitimsiz, pratiksiz oldukları için savaş meydanlarında bir üstünlük gösteremiyorlardı. Gök Türk askerinin gücü ise büyük ölçüde hayat tarzına dayanmakta idi. Şayet surlu şehirler inşa edip içinde otururlarsa gelenekleri değişirdi. Neticede bir kere yüz yüze gelince mağlup olunur, T'ang Hanedanı tarafından ele geçirilirlerdi. Diğer taraftan, ülkede Budizm propagandasına izin verilmesi ve bu dinin metotlarının uygulanmasına gelince, dinin insanları zayıflatması söz konusu idi. Türklerin askeri anlamda güçlü olması gerekirdi ve Budizm Türklerin savaşçı olmalarını, kuvvetli olmalarını önlerdi. Dolayısıyla, ülkede tatbik edilemezdi.[129]

Bilge Kagan, Tonyukuk'un tavsiyelerini dinledikten ve kabul ettikten sonra Çin'e akın yapmaktan vazgeçti.[130] Gök-Türklerin eski gücüne kavuştuğunu gören İmparator Hsüan-tsung onları ortadan kaldırmak için büyük bir plan yaptı (720 yılının kışı). Çin ordusu Basmıllar, Kıtanlar ve Tatabılarla ittifak halinde Gök Türklere saldıracaktı.[131] Chi-luo suyunun yukarısında bulunan Gök-Türk merkezine baskın yapıp yakalayacaklardı. Çinliler bununla da kalmamışlardı. Kırgızlardan Kutlug Bilge Kagan ve diğer Gök Türk muhalifleri Kapgan'ın oğlu Sol Bilge Prensi Mo Tegin, Sağ Bilge Prensi A-shih-na Bilge Tegin, Yen-shan bölgesi Prensi Huo-pa-shih-shih-pi ve birçok bey ve kişi ile gizli ittifak yapmışlardı. Bunların hepsi

129 CTS 194 A, 5174; HTS 215B, 6052; TT 1075a; WHTK 2693 a.

130 Sadece HTS 215B, 6052; CTS 194A'da TT'de ve WHTK'da yoktur.

131 CTS 194 A, s.5174, TT a.y.; WHTK a.y.

Çinlilerle birlikte harekete geçmeyi kabul etmişti.[132]. Çinliler ve müttefiklerinin ordusu 300 bine ulaşmıştı. Söz konusu ordu Chi-luo suyunun yukarılarında toplandı. Çeşitli kollara bölünüp Gök Türklerin üzerine doğru ilerledi. Bu esnada Tatabılar ve Kıtanlar doğudan, Basmıllar ise batıdan farklı yollardan, ayrı ayrı Gök Türk merkezini basmak üzere hareket etmekle görevlendirilmişlerdi. Bütün bu olaylar karşısında Bilge Kağan korkup endişelenmeye başlamıştı. Ancak, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk hemen devreye girdi ve ona dedi ki:

> Basmıllar şu an Pei-t'ing'de (Beşbalık'ta) bulunuyorlar. Tatabı ve Kıtanlar ise doğudalar, aralarındaki mesafe çok uzak. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia-chen arasında anlaşmazlık var. Birlikte hareket edemezler. Eğer gelirlerse üç gün önceden kuzeye doğu çekiliriz. Yiyecek ve sair levazımatları biter, geri giderler. Basmılların gücü azdır (hafiftir). Birinci varırlarsa savaşırız.[133]

Tonyukuk'un düşündükleri doğru çıktı. Basmıllar, 721 yılının sonbaharında tek başlarına diğerlerinden ayrı olarak Gök Türklerin merkezine hücuma kalkıştılar. Çinliler, Tatabı ve Kıtanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine korktular ve geri çekildiler.[134] Dolayısıyla T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'un planı daha başta bozulmuştu. Geri çekilenleri Bilge takip etmek istediğinde Tonyukuk, Gök Türklerin ordusunun hızlı gitmesini engelledi. Çünkü, halkın bin li gittikten sonra savaşta öleceğini, henüz savaşılmadığını, dolayısıyla en iyi yolun piyade olarak gitmek gerektiğini belirtti.

Bilge Kağan bu zafer üzerine rahatladı ve yönünü Çin'e çevirerek, hızla girdiği Kansu bölgesini yağmaladı. Üzerine gönderilen Çin ordularını ağır bozgunlara uğrattıktan sonra fazla ilerlemedi. Çünkü Çin içlerine çok girmenin faydasız olduğunu özellikle Toyukuk'un tavsiyeleri üzerine iyi anlamıştı. Kendi yazıtındaki sözlerinden anlaşıldığı gibi, esas hedefi ülkesi içinde huzur ve refahı temin etmekti.[135] Dolayısıyla, bunun akabinde bir elçilik heyeti gönderip, barış teklifinde bulundu.[136] 720 yılında bu savaşlar meydana geldiğinde, birinci gün on yedi bin kişi öldürülmüş, ikinci gün piyade ordularının tamamı imha edilmişti.[137] Kıtan ve Tatabıların da

[132] HTS 215B, 6052.

[133] CTS a.y.; HTS a.y.; TT 1076b; WHTK a.y.

[134] CTS a.y.

[135] Bilge Kagan Yazıtı, Doğu, 18-25.

[136] CTS 194 A, s.5175; HTS 215 B, s.6053; TT 1076 b; WHTK 2693.

[137] Bilge Kagan Yazıtı, Güney, 1, 2.

Gök Türk Devleti'ne isyan etmeleri cezasız kalmamış, 721 kış mevsiminde Kıtanların ve 722 ilkbaharında Tatabıların üzerine sefer düzenlenip bozguna uğratılmışlardı.

Nihayet, Çin'deki T'ang hanedanının İmparatoru Hsüan-tsung, Bilge Kagan'ın gücünü kabullenmek zorunda kaldı. Bir yandan barış ilişkilerini geliştirirken, diğer yandan sınırlarda savunma tedbirlerini arttırmaya başladı. Bu arada, sarayında kendi devlet adamları arasında yapılan müzakerelerde Bilge Kağan'ın iyi bir idareci olduğu, insanları iyi yönettiği ve dost canlısı kişiliğe sahip olduğu vurgulanırken, kardeşi Kül Tegin'in mükemmel bir savaşçı, iyi bir komutan, Tonyukuk'un ise, çok cesur, yaşlı, bilgili, tecrübeli biri olarak Çin için tehlikeli oldukları bildiriliyordu.[138]

Bilge Kağan, Çin'le dostluk ilişkilerini sürdürmek maksadıyla veziri Buyruk Çor'u Çin sarayına göndererek meşhur atlardan sunmuştu. Çin sınırlarındaki askeri faaliyetleri de durdurmuştu. Yapılan anlaşmaya göre her yıl yüzbinlerce top ipek kumaş Gök Türklere gönderilecekti.[139]

731 yılına geldiğinde II. Gök Türk Devleti büyük bir kahramanını kaybetti. Bilge'nin kardeşi Kül Tegin vefat etmişti.[140] Onun ölümü ağabeyi Bilge'yi derinden etkilemişti. Bu yüzden, onun adına diktirdiği kitabesinde,

> Kardeşim Kül Tegin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış öyle düşündüm, gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri, kaşları berbat olacak deyip düşündüm[141] diyerek üzüntüsünü belirtilmiştir.

Kül Tegin'in cenaze törenine Gök Türklerin komşularının hepsinden katılımlar olmuştur. Doğuda Kıtan ve Tatabılar temsilciler göndermişlerdi. Başlarında Uder vardı. Çin İmparatoru ise, binlerce ipekli kumaş, altın ve gümüş eşya ile İşiyi

138 CTS 194 A, a.y.; HTS 215 B, a.y.; TT a.y.; WHTK a.y.

139 CTS 194 A, s.5177.

140 KT, KD "Kül Tegin Kayun yılında, on yedinci günde vefat etti. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas törenini tamamladık. Türbesini, resimlerini heykellerini ve kitabe taşını menunun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik. Kül Tegin kendisi kırk yedi yaşında idi. Taş (Türbe) ustalarını, bunca ressam ve heykeltraşı Tuygun Elteber getirdi.

141 KT, K, 10, 11.

Likeng'i yollamıştı.[142] Tatabılar ise, hükümdarlarının temsilcisi Bökün ile katıldılar. Batı taraftaki uzak komşulardan Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri halkından General Nek ve Oğul Tarkan gelmişlerdi.[143] Bilge'nin damadı da olan Türgiş (On-ok) Kağanlığından Tamgacı (mühürdar) Makaraç ve Oğuz Bilge onları temsilen katılırken, Kırgız Kağanını Tarduş İnançu Çor temsil etmişti.[144] 572 yılında Mukan Kağan'a yapıldığı gibi Kül Tegin'e de büyük bir cenaze töreni düzenlendiği anlaşılmaktadır (1 Kasım 731).

Kül Tegin için bir abide dikilecekti. Bilge'nin sözleri yazıta Yollug Tegin tarafından oyma suretiyle yazıldı. Çin'den en iyi sanatçılar ve ustalar getirilmiş, olağanüstü güzel bir türbe inşa ettirilmişti. Ressam ve heykeltraşlara içi süslettirildiği gibi heykeller de konmuştu.[145] Bilge, yazdırttığı yazıtı Gök Türklerin merkezine yakın bir mevki de diktirmişti.[146] Çin İmparatoru yazıta kendi sözlerinin ayrılarak yazılması, türbenin dikilmesi vesair işler için çok kabiliyetli altı usta göndermişti. Yazılan yazıları ve türbe ile heykelleri ipek gibi temiz, zarif olmuştu. Daha önce Gök Türk ülkesinde böyle güzel yazılar ve eserler olmadığı için Bilge'nin bunları gördüğünde üzüldüğü bildirilmektedir.[147]

Bilge Kağan artık yalnızdı. 697 yılından beri devlet yönetiminde ve savaş meydanlarında omuz omuza çarpıştığı Kül Tegin ve Tonyukuk artık yoktu. Zaten Orta Asya'da ona karşı duracak herhangi bir güç de kalmamıştı. Sadece, 733 yılında Tatabı halkı Kıtanlardan ayrılmıştı. Herhalde baş kaldıracaklardı. Onların ordularını Töngker Dağında mağlup eden Bilge Kağan, otuz bin askerini öldürdü. Bu arada, büyük oğlu hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal olarak dikti.[148]

II. Gök Türk Kağanlığı uzun süreden beri Çin'e karşı barış içinde yaşıyordu. Bilge Kağan bir Çin prensesiyle evlenme isteğini yineledi. İmparator Hsüang-tsung

142 Çin kaynaklarında Chang Ch'ü-i ve Lü Hsiang'in cenaze törenine katılmak, kurban sunmak için gönderildiği bildirilmektedir. CTS 194A, 5177; HTS 215B, s.6054.

143 KT, K, 11-12.

144 KT, K, 13.

145 KT, G, 11, 12.

146 Orhun Irmağının eski yatağı yakınlarında Koşo Çaydam Gölü civarında aşağı yukarı 47. enlem 102. boylam

147 CTS 194A, 5177; HTS 215B, 6094.

148 BK, G 9.

kabul edebileceğini bildirince Ko-chie-li-pi'yi gönderip teşekkür etti ve evlilik sürecine başlanmasını teklif etti.[149]

Bundan sonra beklenmedik bir şekilde Bilge, bir Buyruk Çor tarafından zehirlendi.[150] Onun Bilge'yi zehirleyiş sebebi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Buyruk Çor birkaç defa Çin'e elçi olarak gitmişti. Orada Çinlilerden etkilenmiş olabilirdi. Diğer taraftan, Bilge, yukarıda da söylediğimiz gibi, devlet idaresinde ve hayatta Tonyukuk ve Kül Tegin olmadığı için artık yalnızdı. Bilge zehirlendikten sonra hemen ölmedi ve Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini anladı. Bunun üzerine onu ve bütün ailesi ile işbirlikçilerini öldürttü. Kendisi de 25 Kasım 734 tarihinde vefat etti.[151] Cenaze töreni ise 22 Haziran 735'te yapıldı.[152] Oğlu (İ-jan Kağan) onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemişti. Çin'den Lisün Tay Sengün kumandasında beş yüz kişi gelmişti. Altın ve gümüşten bol miktarda getirmişti. Sandal ağacı da getirmişlerdi. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını, kulaklarını kestiği gibi, en iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını (kürklerini) hediye olarak sunmuşlardı.[153] Bu kitabe de Yollug Tegin tarafından bir ay dört günde yazılmıştır.[154] Süsleme işlemleri de onun tarafından meydana getirildi. Çin İmparatoru, Bilge'nin cenaze törenine katılmak üzere fermanla Li Ch'üan'i göndermişti. Yine onun da türbesi inşa edildi. Li Jung ise Bilge'nin yazıtına Çince metni yazmak için görevlendirildi.[155]

Bilge'nin ölümü üzerine devlet adamları toplandılar ve onun oğlunu kağan olarak II. Gök Türk Devleti tahtına oturttular. Yeni Kağan'ın ünvanı İ-jan idi. Ancak, İ-jan Kağan fazla yaşayamadı ve yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak öldü. Yerine kardeşi geçerek Tengri Kağan ünvanını aldı.[156] Yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde muktedir görünmeyen Tengri Kağan idareyi gerçekte annesine kaptırmıştı. Vezirlerden Yü-ssu Tarkan ile iş birliği yapan annesi, devlet adamlarının çoğunu küstürdü. Devletin doğu ve batı kanatlarını idare eden amcaları şadlar, boylar ve halk tarafından seviliyorlardı. Onların nüfuzunun artması Kağanın an-

149 HTS 215B, s.6054.

150 CTS 194A, a.y.; HTS 215A, a.y.

151 İt yılının 10. ayının yirmi altısı.

152 Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisi.

153 BK, G, 10-15.

154 BK, GB, 1.

155 CTS 194A, a.y.; HTS 215B a.y.

156 CTS 194 A, s.5177; HTS 215 B, s.6054.

nesi ve adı geçen tarkan tarafından kıskanıldı. Neticede batı kanadı idarecisi şad öldürülürken, doğu kanad şadı kendini kurtarmayı başardı. Üstelik hücuma geçip Tengri Kağan'ı öldürdü. Hiç yoktan devlet kargaşa içine sürüklenmişti. Doğu şadı P'an Kül Tegin, Bilge'nin bir başka oğlunu tahta geçirmişti. Ama kimse destek vermedi. Basmıllar fırsattan istifade ederek ona saldırınca bütün kuvvetini kaybedip tek başına kaçtı. Bu arada, Kutlug Yabgu daha önce tahta çıkardığı kağanı öldürüp yine Bilge Kağan'ın bir başka oğlunu hükümdar yaptı. Bir süre sonra yabgu onu da ortadan kaldırıp kendisini kağan ilan etti.[157]

Gök Türk ülkesinin bir anda böyle karışması Çinlileri harekete geçirdi. Bir elçi Uygur, Basmıl ve Karlukların yanına gönderildi ve bu boylar ayaklandırıldılar. Asiler Kutlug Yabgu'yu öldürdüler ve Basmıl reisini kağan seçtiler. Karluk ve Uygurlar ise sağ ve sol yabgulukları almıştı. Asi boyların baskınından kurtulan Gök Türkler eski doğu kanat Şadı P'an Kül Tegin'in oğlu Ozmış'ı (Wu-sumi-shih) kağan seçtiler.[158]

Ozmış, artık devletin gücünü kaybettiğini biliyordu. Bu yüzden Çin'e gelip T'ang İmparatoruna bağlılığını bildirerek ziyaret edeceğini söyledi. Fakat daha sonra bu niyetinden vazgeçince, Çinliler Uygur, Karluk ve Basmılları onun üzerine saldırtarak öldürttüler. Ozmış'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü.[159] Birçok kağanı, ardı ardına ortadan kaldırılmasına rağmen geride kalan Gök Türkler yılmıyordu. Aslında nüfusları çok azalmıştı. Ozmış'ın oğlu Pai-mei Kağan seçildi (744 yılı). Yine bu arada, asi üç boyun arası açılmıştı. Basmılların Kağan ilan edilen reisi Uygurlar ve Karluklar tarafından öldürüldü ve Uygurlar kendi kağanlıklarını ilan edip devletlerini kurdular. Uygurların kurucusu Kutlug Boyla Kül Kağan, Pai-mei Kağan'a saldırıp mağlup etti ve onun kesik başı babası gibi Çin başkentine gönderildi.[160]

Gök Türkler yıkıldıktan sonra, hanedana mensup beyler ve bir kısım halk gidip Çin'e sığındı. Aslında, yıllardan beri süren iç savaş yüzünden sayıları çok azalmıştı. Beylere çeşitli Çin ünvanları verildiği gibi halk kuzey eyaletlerine yerleştirildi. Gök Türk adı 941 yılına kadar Çin kaynaklarında varlığını sürdürdü.

157 HTS 215 B, s.6054; TCTC 214, s.6844.

158 HTS 215 B, a.y.; TCTC 215, s.6809-6860; CTS 103, s.3198.

159 HTS 133, s.5553; CTS 103, a.y.; TCTC 215, s.6860.

160 TFYK 970, 20b; TCTC 215, s.6863.

Bunlarla ilgili kısa kayıtlarda, söz konusu grupların sık sık Çin'deki T'ang hanedanına karşı isyan ettiğini fakat kuvvetlerinin az olması sebebiyle başarı kazanamadıklarını görüyoruz.[161]

Gök Türk Devletinde Siyasi ve Sosyal Yapı

Gök Türklerde devlet kelimesi *il* ile karşılanırdı. İl, aileden (oguş) başlayıp sırasıyla, aileler birliği (uruğ), boy (kabileler) birliği halkalarının son şeklidir.

Gök Türk tarihinin başlangıcında, Bumın, bağımsızlığın ilanı sonrası İl (İllig) Kağan ünvanını almıştır.[162] Ortada bir devlet olduğuna göre, onun sistemi, bir teşkilatı, müesseseleri, hukuku da olmalıdır. Sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturuyordu. Bir sonraki halka olan boy aileler ve uruglar birliği idi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasi birliğe dahil olmuş boylara "ok" denirdi. Boyların da birliğine bodun denirdi ki, başında arazisinin genişliğine göre yabgu, şad, ilteber gibi idareciler bulunurdu.[163]. Bir devletin (yani, il'in) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar siyasi istiklal, ülke, halk ve kanundur.[164]

Gök Türkler 552'de bağımsızlıklarını kazandılar.[165] Gök Türklerin istiklallerini kazanışları, kaybedişleri, Orhun Abideleri'nde oldukça önem verilerek anlatılmış, istiklalin kaybedilişinin millet için adeta bir ölüm, kazanılmasının ise yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir.[166] 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada bir çok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda 679'da başlayan isyan 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasını sağlamıştır. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kağanlar

---

161 CTS 9, s.215, 228; HTS 5, s.148, 150.

162 Çin kaynakları CS 50, s.908-909; SS 84, s.1864; PS 87, s.3286-3287; HTS 215 A, s.6028.

163 Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1984, s.215 vd.

164 *age.,* s.220, 235.

165 CS 50, s.908; ayrıca bk. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nahcrihten zur Geshicte der Ost Türken (T'u-küe),* Wiesbaden 1958, I, s.6; A. Taşağıl, *Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk -Çin İlişkileri (630-680)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1989, s.43.

166 Orhun Abidelerindeki İstiklal ile ilgili satırlar; Kül Tegin, Doğu Cephesi, 7, 9, 10, 22; Güney Cephesi, 6; Kuzey Cephesi, 2, 4, 6. Bilge Kagan, Doğu Cephesi, 9, 18, 19; Tonyukuk, 3, 10 vb. (M. Ergin, "Orhun Abideleri", İstanbul 1980).

Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarfetmişlerdir. Bu da Gök Türk devletinde istiklale verilen önemi gösteren en önemli belgelerdir.[167]

Gök Türklerdeki ülke yani vatanın değeri Orhun Abideleri'nde açık bir şekilde anlatılmıştır. Merkez Ötüken kutsal sayılmıştır (Iduk Ötüken). Aslında Orhun kitabeleri (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillerce unutulmaması için taşa yazdırılıp dikilmesi) o toprakların ilelebed Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin sonucudur. Çin kaynakları Gök Türk sınırlarının doğudan batıya on bin li (beş bin km'den fazla), güneyden kuzeye beş bin li (iki bin beş yüz km'den fazla) olduğunu bildirmektedir.[168]

Gök Türk devletinde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerlidir.[169] Gök Türklerde kölelik yoktu. Esirlik karşılığı "kul" sözü kullanılmıştır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi Gök Türk Devleti de siyasi ve askerî karakter taşıyor dinî karakter taşımıyordu.[170]

Orhun kitabelerinde bildirildiği üzere, Gök-Türk devletindeki kanunlar bütününe "töre" deniyordu. Kitabelerde töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirlidir.[171] Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak, törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi. Gök-Türk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi halinde geliştiği anlaşılmaktadır.

Gök Türklerde hükümdarlık yani devlet başkanlığı kağanlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da kağan ünvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbürge) ve yay hükümdarlık sembolleri idi. Yine diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türklerde de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Gök Türk Devleti'ne yönelik

167 CTS 194 A, s.5169-5170; HTS 215A, s.6045-6046; ayrıca bk. A. Taşağıl, "Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk-Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 65 (1990), s.309-312.

168 CS 50, s.909; PS 87, s.3287.

169 Kafesoğlu, s.233-235; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s.452.

170 Halk için bk. Orhun Yazıtları: Kül Tegin, Doğu Cephesi, 6, 7, 8, 11, 13. Bilge Kagan, Doğu Cephesi, 1, 7, 8, 21, 22, Tonyukuk, 51.

171 Orhun Yazıtlarında töre için bk. Kül Tegin, Doğu Cephesi 2, 3, 26-27 vb. Bilge Kagan, Doğu Cephesi, 4, 21, 22 vb.

entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, Çinliler destekledikleri Gök-Türk Prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onları hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kağan ünvanının yanında, sadece Tonyukuk yazıtında bir kere han ünvanı kullanılmıştır.

Kağanlığın kişiye Tanrı tarafından verildiğine inanılırdı. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, kendisi de uyar fakat kanun yapamazdı.[172] Kağanların devleti çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk Kağanı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Gök Türk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış, nihayet bunlardan birinin bastırılması akabinde, Kapgan, ormana pusu kuran asi Bayırku boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716).[173] Bu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kağana karşı Gök Türk halkının tepkisi idi. Gök Türk kağanlarının aldığı ünvanlar, "Büyük Kağan, Kutlug, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Gök Türklerin ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı" olarak sıralanabilir.[174]

Gök Türk Devleti'nde kağanın milletine karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre, tören sırasında kağanın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene kaganlık yapacağı sorulur.[175] Kağan zor durumda kalarak kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, tasdik ve tahkik edilirdi. Aslında bundan önce devlet adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.

Bir Türk'ün başarılı bir kağan olabilmesi için Tanrı tarafından kendisine verilmiş başlıca üç özelliği kendinde toplaması gerekiyordu. Bunlar yarlığ, kut ve kısmet (ülüg) idi.[176]

Gök Türk Kağanının milletine karşı başlıca görevleri: "Ordusunun başında olmak; halkı doyurup giydirmek; halkı kondurup iskan ettirmek; halkın kalbini

172 Orhun Yazıtları'nda hükümranlık için bk. Kül Tegin. Doğu Cephesi 25, 27; Güney Cephesi 1, 9, 10. Bilge Kagan, Doğu Cephesi 1, 7, 8, 21, 22. Tonyukuk 51.

173 CTS 194 A, s.5173; HTS 215 A, s.6049. Ayrıca bk. Liu, *age*., I, s.171 vd.; R. Giraud, *L'Empire des Turc Celestes*, Paris 1962, s.52.

174 Ögel, s.593-594.

175 CS 50, s.909; TFYK 961, s.11311.

176 Ögel, s.571.

kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmaktır". Kağan olacak kişinin taşıması gereken en önemli özellikler bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olması idi.

Gök Türk Devleti'nde bir meclisin varlığını Çin kayıtlarından ve Orhun Yazıtlarından anlarız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden bir kurumdu. Meclis kelimesinin karşılığı "toy" idi.[177] Meclisin başkanlığı kağanlar tarafından yürütülürdü. Bazen Aygucı ve Ügeler başkanlık ederlerdi. Bu kişiler ayrıca başbakan konumunda idiler. Meclis (toy) Gök Türk tarihinde hükümdarların tahta geçirilip indirilmesinde büyük roller oynamıştır.[178] Bilge Kağan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Gök Türk devlet meclisinde kabul edilmemişti.[179] Halkın tahta çıkma töreninde Kağanın bir keçe üzerine koyarak havaya kaldırılması kağanın seçimine halkın katılması şeklinde yorumlanmıştır. Toylara katılan toygunlar tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan gibi ünvanlar taşırlardı. Toylara önce dini-milli törenler yapılarak başlanır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.

Orhun Yazıtları'ndan anlaşıldığına göre, Gök Türklerde hükümetin karşılığı "ayukı" idi.[180] Devlet meclisinin toplanamadığı zamanlarda toplanıyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk hükümeti 9 bakandan (buyruk) oluşuyordu. Hükümet üyeleri, çor, ilteber, buyruk-çor, vb. ünvanlar taşıyordu.[181] Hükümetin başında ise hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler bulunurdu. Bunlara ilaveten devlet merkezinde ayrıca tamgacı ve bitigçiler bulunurdu. Tamgacılar kâtip ve mühürdar, bitigçiler ise haberleşmelerden sorumlu kâtip idiler. Gök Türk devlet sisteminde Çin kaynaklarının ifadesi ile 28'den fazla ünvan vardı. Gök Türk Devleti'nde yüksek devlet mahkemesine "yargu" hakimlere yargan denirdi. Ünlü Gök Türk devlet adamı Tonyukuk, mahkeme başkanlığı, yani, yarganlık yapmıştı. Hükümdarlar da yarganlık yaparlardı.[182] Kaynaklardan anlaşıldığına göre Gök Türk ülkesinde cari cezai hükümler şunlar idi:

> Zina yapan evlilerin cezası, idam; Adam öldürme, idam; Soygun yapan, bağlı at çalan, idam; Genç kızları aldatanlar ağır bir şekilde mal ile tazminat ödemek zorunda bırakıldıktan sonra, o kızla mutlaka evlenmesi gerekirdi; Adam yaralayanlar, yaranın

177 Kafesoğlu, s.250.

178 CS 50, s.908; SS 84, s.1865.

179 CTS 194 A, s.5174-5175; HTS 215 A, s.6045.

180 Kül Tegin, Batı Cephesi, I; Doğu Cephesi 3, 5, 1, Bilge Kagan, Doğu Cephesi 4, 6, 2, 3.

181 Kafesoğlu, s.283.

182 Bu konu için geniş bilgi için bk. Kafesoğlu, s.280.

derecesine göre mal mülk ödemek suretiyle suçlarını tazmin ederlerdi; at ve koyun çalanlar on katından fazlasını ödemeye mahkum edilirdi; Diğer hafif suçlar 10 günü geçmemek üzere cezalandırılırdı; Vatana ihanet edenler, ordudan kaçanlar ölüme mahkum edilirdi.[183] Ceza işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı.

Gök-Türk Devleti'nde insanların hepsi hürdü. Kadınların da toplumda önemli yerleri vardı. Devlet yönetiminde hatunlar da söz sahibi idi.[184] Yine yazıtlarda Bilge Kağan'ın annesi hakkında övgü dolu sözleri ve onu bir tanrıçaya benzetmiş olması Gök Türkler tarafından kadına verilen önemi gösteren çok kıymetli bir vesikadır. "Gelinlik kızın cariye oldu" ibaresi de kadınların yüksek bir yeri olduğu ve cariye durumuna düşmesinin çok utanç ve acı verici olduğunun belirtilmesi de Gök Türklerin kadına verdiği değeri gösteren çok değerli bilgilerdir. Bunun, cariyeliğin hiç hoş olmadığını, aksine aşağılayıcı bir durum olduğunu göstermesi de kültür tarihimiz açısından dikkate değerdir. Zaten yazıtlardaki cariye anlamına gelen küng (kün) kelimesi aslen Çincedir (ch'üen).

Bir erkek bir kızı sevdiğinde akrabalarından birini kızın ailesine göndererek teklifte bulunurdu. Ölen babaların, amcaların, erkek kardeşlerin eşleriyle evlenme (Leviratus) vardı. Bu şekilde, ortada kalan eşlerin zor duruma düşmeleri önlenirdi. Bir başka ifade ile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılırdı. Dışarıdan evlenme (egzogami) vardı.[185]

Vergileri at ve koyun idi. Arabaların kenarlarına çentik atılarak hesap yapılırdı. Yerleşik olmayan bir hayat tarzını devam ettiren Gök Türklerin hesaplarını bu şekilde tutmaları gayet normal olmalıdır. Bunun yanında altın ulçu oklar balmumuna sürülür ve mühür (tamga) şeklinde kullanılırdı.

Özel mülkiyet mevcut olduğundan Gök Türk Devleti'nde herkesin bir parça toprağa sahip olduğunu anlıyoruz. Çünkü bazı Türk boyları bugünkü Batı Türkistan'ın doğu bölgelerine yakın bir yerde bitki (ağaç, vb.) yetiştiriyordu. Kız çocuklarına da önem verilir, kızın miras hakkı çeyiz olarak koca evine giderdi.

Gök Türk Devleti'nde savaşırken ölmek büyük bir şerefti, hasta yatağında ölmek istenmezdi.

183 CS 50, s.909; SS 84, s.1863 vd.; TFYK 961, s.11311.

184 SS 84, s.1876.

185 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s.76 vd.; Ögel, s.241-248; Kafesoğlu, s.216.

Ceza hükümlerinin kesin hükme bağlanması kan gütmeyi önlüyordu. Selamlama ise Gök Türk yazıtlarında baş eğme ve diz çökme ifadesi şeklinde bulunmuştur.

Değerlendirme

Türk milletine ad verme şerefini kazanan Gök Türklerin tarihi, bağımsız devlet olarak yaklaşık iki yüz yıl sürmüştür. Türk milleti ve kültürü Gök Türk döneminde her bakımdan sistemli bir şekilde ortaya çıkmış ve bu sistem Türk tarihine yön vermiştir. Aslında, ondan önce de Türk milleti ve dolayısıyla tarihi vardı. Yine iki kıtada Türk toplulukları farklı adlar altında devlet ve benzeri siyasi kuruluşlar meydana getirmişlerdi. Ama Türk adının, dilinin, kültürünün yabancı devletler tarafından tanınıp yaygın hale gelmesinin gerçekleşmesi, tamamen Gök Türkler sayesinde olmuştur. Diğer yandan, aşağı yukarı bütün Türk boylarının bir devlet hâlinde birleşmesi sağlanmıştır. Nitekim bu devletin gerçek adı Türk Kağanlığı'dır. Onların yıkılışından sonra kurulan bütün devletler Gök Türklerin izlerini taşır. Nitekim Türk, Türkmen, Tork, Türkiye gibi isimler yabancı milletlerin hafızalarına kazınmış ve günümüze ulaşmıştır.

Gök Türk tarihinde zaman içerisinde değişik isimler ve organizasyonlara bürünen bir boylar kompozisyonu söz konusudur. Boyların dağılımı ve hareketlenmesi Gök Türk Devleti'nin 745'teki yıkılışından sonra da devam etmiş, hatta göçlerde baş rol oynamış, nihayet günümüze gelebilmiştir. Türk dünyası tarihinde Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök Türkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Gök Türk Kağanlığının dayandığı boy sistemi iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda kesintisiz devam ederek, günümüz Türk Dünyasına ulaşan bir köprü olduğu anlaşılır. Bu döneme ait Türkçe yazılmış yazıtların bulunması ve okunması Türk kültürünün en temel hazineleri olduğunu ispat etmiştir.

6. yüzyılın ortalarında Altay Dağlarının güney eteklerinden başlayarak, Ötüken'e doğru yayılan yeni siyasi oluşum Türk ve dünya tarihini derinden etkileyecekti. Çünkü, Türk adıyla yeni bir devlet doğuyordu. Bu devlet kısa zamanda Mançurya'dan Karadeniz'e kadar geniş sahayı kaplayacak, dünyanın doğu ucunda da batısında da Türk adıyla anılacaktır. Bu Türk Kağanlığı, devleti ya da imparatorluğu 21. yüzyıla kadar sürecek Türk tarihinin bir modelini oluşturacaktır.

Günümüzden hareket edersek Türkiye Cumhuriyeti'ni anlamak için Gök Türkleri bilmek gerektiği gibi en uzak noktada bulunan Sahaları (Yakut) yahut dilleri ve dinleri bize göre çok değişmiş Çuvaşları anlamak için de Gök Türk tarihini

öğrenmek gerekir. Sibirya'nın derinliklerindeki Şorları, Altay Kijileri, Tuvalıları ve Hakasları başka türlü Türk dünyasına dahil edemeyiz. Zaten Azerbaycanlı, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur hatta akraba Moğolların Gök Türk tarihi ile bağlantısı çok açıktır.

Gök Türklerin, yaşayan her Türk topluluğu ile bir şekilde bağlantısı vardır. Türk sözü bu devirde millet ve devlet adı olarak belirgin bir şekilde dünya tarihinde yerini almış; üç kıtaya yayılmanın temeli atılmıştır. Gök Türk Kağanlığını bir ayna gibi tutarsak Hunların atalarına kadar gitme imkânımız vardır. Yine Avrupa Hunlarını, Avarları, Sabarları, Peçenekleri, Ogurları ve Bulgarları, Uzları ve Kuman-Kıpçakları Gök Türk modeline göre analiz edebiliriz. Hazarlar hakkında Çin kaynaklarında kayıtlı Türk Hazar tabiri çok şey ifade eder.

Gök Türk tarihini öğrenmeden bütün Türk tarihini anlamanın imkânı yoktur. Günümüzde dünya üzerinde Türk kökenli halklardan çok azı dışındaki topluluklarda konuşulan Türk dili Gök Türklerin konuşup yazdığı dil ile bağlantılıdır. Yani Türkçenin temelleri Gök Türk döneminde açığa çıkmaktadır. Daha sonra kurulan devletlerde ve günümüzde de konuşulup yazılan Türkçe, Gök Türkçenin devamıdır.

İdari yapı, devlet teşkilatı, sosyal hayat kısacası bozkır kültürü Anadolu başta olmak üzere bütün Türk Dünyasında sürekliliğini korumuş ve günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Gök Türk tarihi ve kültürü bu açıdan da model oluşturur. En ilgi çekici örneklerden biri Gök Türklerde tahta çıkma törenlerinde gerçekleştirilen keçe kilime oturtarak havaya kaldırmanın Kazaklarda son devirlere kadar yaşatılmış olmasıdır. Bunun gibi binlerce örnek gösterilebilir.

Gök Türklerin gerçekte Türk tarihine en büyük katkısı siyasi tarih açısından olmuştur. Onların siyasi tabakası zayıflayıp tarih sahnesinden çekildikten sonra bünyelerinden çıkan Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti başta olmak üzere diğer Türk kökenli devlet ve beylikleri Gök Türklerin devamı niteliğindedir.

KISALTMALAR

CS : Chou Shu
CTS : Chiou T'ang Shu
HTS : Hsin T'ang Shu
Pien-cheng Pien-cheng Yen-chiou Suo Nien-pao
PCS : Pei Ch'i Shu
PS : Pei Shih
SS : Suei Shu
TC : T'ung Chih
TCTC : Tsu-chih T'ung-chien
TFYK : Ts'e-fu Yüan-kuei
TT : T'ung Tien
WHTK: Wen-hsien T'ung-k'ao

Çin Kaynakları

Chou Shu周書(Ling-hu Te-feng/629) (Ting-wen shu-chü Yayınevi Baskısı, Tai-pei 1987)
Pei Shih 99 北史(Li Te-lin/636) (Ting-wen shu-chü Yayınevi Baskısı, Tai-pei 1987)
Pei Ch'i Shu北齊書 (Li Pao-yao/636) (Ting-wen shu-chü Yayınevi Baskısı, Tai-pei 1987)
Suei Shu隋書(Wei Cheng/636), (Ting-wen shu-chü Yayınevi Baskısı, Tai-pei 1987)
Chiou T'ang Shu舊唐書 (Liou Hsü/945) (Ting-wen shu-chü Yayınevi Baskısı, Tai-pei 1985)
Hsin T'ang Shu新唐書 (Ou Yang-hsiou/ 1060) (Ting-wen shu-chü Yayınevi Baskısı, Tai-pei 1985)
T'ai-p'ing Kuang-chi (Li Fang/10 yüzyıl) 太平廣記
T'ai-p'ing Huan-yü-chi (Yüe Shih 1007 yılından önce) 太平寰宇記
T'ai-p'ing Yü-lan(Li Fang/10 yüzyıl) 太平御覽
T'ung Tien通典 (Tu Yu/805) (Shang-wu Baskısı, Shang-hai 1935)
T'ung Chih通志(Cheng Ch'iao/ 1150) (Shang-wu Baskısı, Shang-hai 1935)
Tsu-chih T'ung-chien資治通鑑(Ssu Ma-kuang/1085) (Hua-shih Yayınevi Baskısı,Tai-pei 1987)
Ts'u-fu Yüan-kuei册府元龜 (Wang Ch'in-jo ve Yang İ/ 1005-1013) (Chung-hua Shu-chü Yayınevi Baskısı, T'ai-pei 1981)
Wen-hsien T'ung-k'ao文獻通考(Ma Tuan-lin/ 1254), (Shang-wu Baskısı, Shang-hai 1935)
T'ang Hui Yao (Wang P'u/10. Yüzyıl) 唐會要 100 bölümden oluşmaktadır.
You-yang tsa-tsu (Teng Chen-shih/ 863) 酉陽雜俎

KAYNAKÇA

Aalto, Penti, "Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times", *Studia Turcica*, (Budapest 1971).

Arat, R, Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1987.

Bang, W., *Über die Köktürkische İnschrift auf Süd seite des des Kültegin Denkmals*, Leipzig 1896.

Bang, W., "Zu den Köktürkische İnschriften", *TP*, VII (1896).

Bazin, Luis, "Notes sur les Mots Oguz et Türk", *Oriens*, VI/2 (1953).

Bazin, Luis, *Les Calendariers Turs Ansiens et Mediewaux*, Lille 1974.

Beals, Samuel, *The Life of Hsüan Ts'ang*, London 1911.

Bernştam, A., *Socialno-ekonomiçesky stroy Orhono-Eniseyskih Tyurok*, Moskova 1946.

Bicurin, N. Yakınef, *Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena*, Sanktpeterburg 1851, 19502.

Boodberg, P.A., "Three Notes on T'u-chüeh Turks", *Semitic and Oriental Studies*, XI, 1951.

Chang Jen-t'ang, Doğu Gök-Türkleri, Tai-pei 1968.

Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-Kioue (Turc) Occidentaux*, Paris 1941.

Chavannes, Edouard, *Notes Additionnelles sur les Tou-kioue (Turc) Occidentaux*, 1903, 19412.

Clauson, G., "Turk, Mongol, Tungus", *Asia Maior*, N.S.VIII-1 (1960).

Clauson, G., "Turks and Wolves", *Studia Orientalia*, XXVIII/2 (Helsinki 1964).

Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

Clauson, G., "The Origine of the Turkish "Runic" Alphabet", *Acta Orientalia*, XXXII (Leyden 1970).

Cordier, H., *Histoire De La Chine*, Paris 1922.

Czegledy, G., "A. Korai Törtenelem Forrasanak Kritikajahoz", *Mgy. Tud. Akad. Közlemenyek*, XV/1-2 (1960).

Czegledy, G., *Nomad Nepek Vandorlasa Napklettöl Napnyugatig*, Budapest 1969.

Czegledy, G., "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia*, XXV (Budapest 1972).

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1972.

Deguignes, J., *Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux*, V, Paris 1956-1958. çev. H. Cahit Yalçın [İstanbul 1935h.]

Dietrich, K., *Bizantinisce Quellen zur Laender und Völkerkunde*, II, Leipzig 1912.

Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

Eberhard, W., "Çin kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halkları", *Türkiyat Mecmuası*, VII/VIII (1942).

Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

Ecsedy, H., "Old Turkish Titles Chinese Origin", *Acta Orientalia*, XVIII (1965).

Ecsedy, H., "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second of the Vith. Centry", *Acta Orientalia*, XXI (Budapest 1968).

Ecsedy, H., "Tribe and Tribal Sosiety", *Acta Orientalia*, XXV (1972).

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

Esin, Emel, "Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-hsün (m. 367-433) Devrinde Sanat", *Türk Kültürü*, S.100.

Esin Emel, *Antecedents and Development of Budist and Manichean Art in Eastern Turkestan and Kansu*, İstanbul 1967.

Fan, Kuo-chien, *Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chio*, Tai-pei 1988.

Franke, Otto, "Das Datum der Chinesischen Tempelinschriften von Turfan", *TP* (1909).

Franke, Otto, *Geschihte des Chinesischen Reiches*, Berlin, I, 1930, II, 1936.

Gabain, A. M. V., "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", *DTCF*, II/5 (1944), s.685-695, VIII/3 (1950), s.373-379.

Giraud, R., *L'Empire de Turcs Celestes*, Paris 1960.

Grignaschi, Mario, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, C.I, (25-29 Eylül 1971), Ankara 1972.

Grousset, Rene, *L'Empire de Steppes,* Paris 1931. [çev. R. Uzmen, İstanbul 1981].

Hamilton, J., "Toguz-oguz et On-uygur", *Journal Asiatique*, 1964.

Hannestad, K., "Les relations de Byzance aves la Transcaucausie et L'Aise Central aux 5. et 6. Siecles, Byzantion", XXIII, 1975.

Harmatta, J., "Byzantino-Turcica", *Acta Antiqua*, X, 1962.

Harmatta, J., "İrano-Turcica", *Acta Orientalia*, 1972.

Hayashi, T., "Development of A Nomadic Empire", *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, 1990.

Haussig, H. W., "Theophyaktos Excurs über Die Skytischen Völker", *Byzantion*, XIII, 1954.

Hirth, F., "Nachworte Zur İnscrift Des Tonyukuk", *ATIM*. II, Folge 1899.

İnan, A., "Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları", I, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987.

İzgi, Özkan, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari Münasebetler", *TED*, IX, 1978.

Julien, Stanislas, *Memoires Sur Les Contrees Occidentales Par Hiouen-Tsang*, Paris 1857-1858.

Julien, Stanislas, *Documents Historique Sur les Tou-kioue Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par*, JA 1864.

Julien, Stanislas, *Dokuments Sur les Tou-kioue*, Paris 1877.

Kafesoğlu, İ., "Tarihte Türk Adı", *R.R. Arat İçin*, Ankara 1966.

Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987.

Kafesoğlu, İ., "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *Türkoloji Kongresi Zabıtları,* İstanbul 1980.

Kıselev, S.G., *Drevnejaja İstoriya Sibiri*, 1951.

Klyastorny, S.G., "Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute-Asie", *Uajhbr*, XXXII/1-2 (1961).

Klyastorny, S.G. Livsic, "The Sogdian İnscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia*, XXVI/1 (Budapest 1972).

Kurt, A. N., "Göktürk Kaganlığı", *DTCF*, X/1-2 (1952).

Laszlo, F., *Dokuzoğuzlar ve Göktürkler*, Ankara 1950.

Liang, Shih-ch'iou, *Chinese-English Dictionary*, Tai-pei 1986.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1986.

Lin, En-hsien, T'u-chüe Yen-chiu, Tai-pei 1987.

Liu, Mao-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschihte der Ost Türken (T'u-küe)*, II, Wiesbaden 1958.

Liu, İ-t'ang, "A Study of the Genealogy of Türk Qaghan", *Pien-cheng,* 7 (1976).

Liu, İ-t'ang, "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12 (1981).

Liu, İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12 (1981).

Liu, İ-t'ang, "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12 (1983).

Liu, İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12 (1983).

Macartney, C.A., "On the Greek Sources for the History Turks in the Sixth Century", *BSOAS*, XI/2 (1944).

Mcgovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939.

Moravcsik, Gy., *Byzantion-Turcica*, I-II, Budapest 1958.

Mori, Masao, "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Uslubu Hakkında", *R. Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966.

Mori, Masao, "On the Chi-li-fa (Elteber) and Chi-chin of T'iele Tribes", *Acta Asiatica*, 9, (1966).

Müller, F. W. K., *Uiguria*, II, APAW 1911.

Nemeth, Gy., "Der Volksname Türk", *KCsA*, II/4 (1927).

Orkun, H. Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.

Ögel, Bahaeddin, "Göktürk Yzıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*, 33 (1945).

Ögel, Bahaeddin, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF*, VI/4 (1948).

Ögel, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, 48 (1947).

Ögel, Bahaeddin, "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, 81 (1957).

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.

Ögel, Bahaeddin, "Über die Altürkischen Schad (Sü-baschi)", *Würde, CAJ*, III/1 (1963).

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981.

Özerdim, M., "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", *DTCF*, XII/1-2 (1952).

Parker, E.H., "The Origin of the Turks", *The English Historical Review*, 11 (1896) s.431-435.

Parker, E.H., *A Thousand Years of the Tartars*, London 1924.

Pelliot, P., "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-tchou et Kara-Khoja", *JA*, (19129.

Pelliot, P., "L'Origine de Tou-kiue, Nom Chinois des Turcs", *TP*, XVI (1915).

Pulleyblank, E. G., "A Sogdian Colony in İnner Mongolia", *TP*, XXXX (1951).

Pulleyblank, E.G., "Chinese Names for Turks", *JAOS*, LXXV (1965).

Rasony, Laszlo, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1987.

Rotours, Des R., "Les Grand Fonctionnaires des Provinces en Chine Sous la Dynastie des T'ang", II, Leyden 1943.

Salman, Hüseyin, "VII. ve X. Asırlar Arasında önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15 (Aralık 1981).

Samolin, W., *East Türkistan to the 12th. Century*, The Hague 1964.

Samolin, W., "Hsiung-nu, Hun, Turk", *CAJ*, III/2 (1956).

Sechin, Jagchid, "Trade, Peace and War Betwen the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", *Pien-cheng*, 1 (1970).

Sechin Jagchid, " Objestives of Warfare in İnner Asia", *Pien cheng*, 4 (1973).

Sechin, Jagchid, "A Study on the T'o-pa and Jou-jan Relationship from the Point of View of North Asian History", *Pien cheng*, 7 (19769.

Sinor, Denis, "Historical Role of the Turc Empire" Cahier d'istoire Mondiale, 1 (1953).

Sinor, Denis, *İç Asya*, İstanbul 1999.

Soper, A.C., "Northern Liang and Nothern Wei in Kansu", *Artibus Assiae*, (Assona, 1958).

Şeşen, Ramazan, "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, XX (1968).

T'ang, Ch'I, "A Preliminary İnterpretation of Terms from Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu*", Pien-cheng*, 4 (1973).

T'ang, Ch'I, "Wei Irmağı Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", *Tarih Dergisi*, 33 (1980/1981).

Taşağıl, Ahmet, "Kapgan Kagan", *Belleten*, 218 (1993).

Taşağıl, Ahmet, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, 236 (1999).

Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, Ankara 1995.

Taşağıl, Ahmet, "Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk – Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 65 (1991).

Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler II*, Ankara 1998.

Taşağıl, Ahmet, "Gök-Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları", *Tarih Boyunca Türklerde İnsan Hakları Kitabı*, I, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 1992, s.93-116

Taşağıl Ahmet, "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1992).

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.

Thomsen, V., "İnscriptions de l'Orkhon Dechifree", *MSFOu*, V (1896).

Thomsen, V., "Turcica Etudes Concernant L' interpretation des Inscription Turque de la Mongolie et de la Siberie", *MSFOu*, XXXVII, (Helsingfors 1916).

Togan, Nazmiye, "Hüan-ch'ang'a göre Peygamber Çağında Orta Asya", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/1-2 (1964).

Togan, Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.

Turan, Osman, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941.

EKLER

Ek 1: Bilge Kağan ve Kültigin Yazıtları

Kaynak: Ahmet Taşağıl Arşivi

Ek 2: Gök Türk heykeli

Kaynak: Ahmet Taşağıl Arşivi

Ek 3: Gök Türk heykeli

Kaynak: Ahmet Taşağıl Arşivi

Ek 4: Bilge Kağan hazinesi

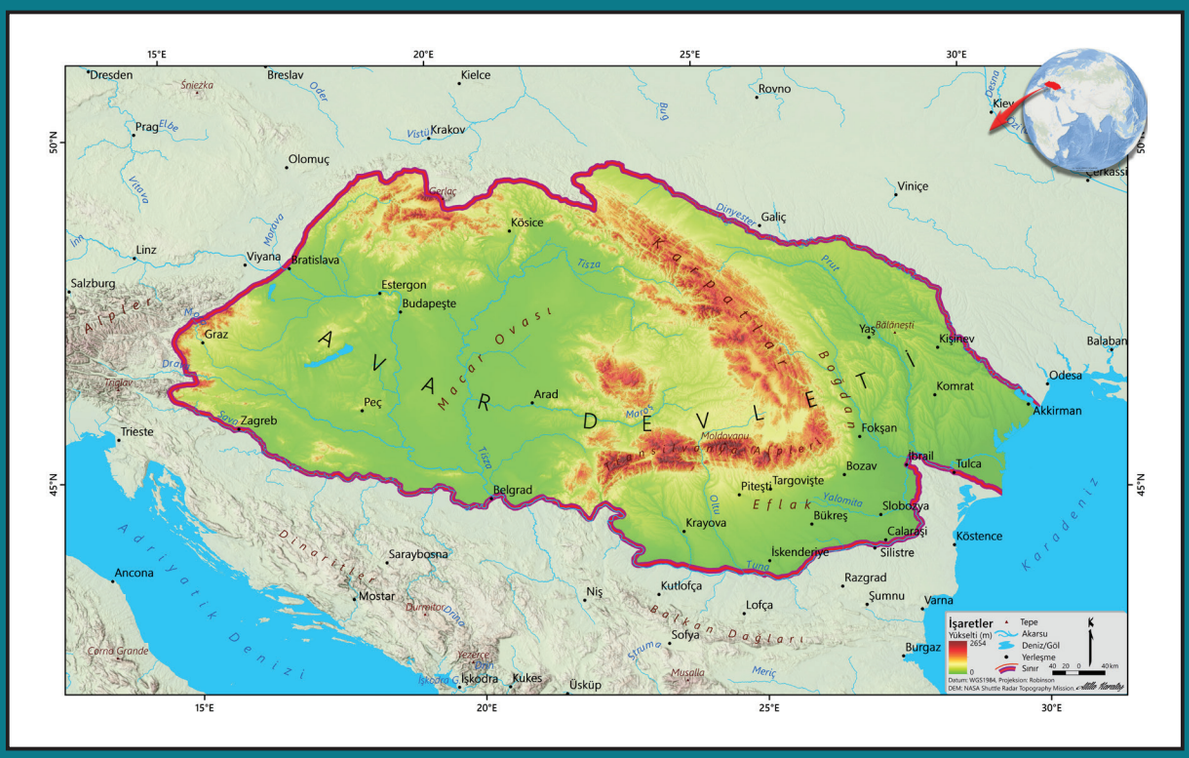
Kaynak: Ahmet Taşağıl Arşivi

Ek 5: Kül Tegin ve diğer Türk beylerinin heykelleri (baş)

Kaynak : Ahmet Taşağıl Arşivi

Avar Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

AVAR DEVLETİ

(558– 822)

Tolga ERSOY*

Giriş

Kuzey Karadeniz ve Doğu Avrupa'da, Orta Çağ boyunca Orta Asya kökenli birçok göçebe kavmin varlığı bilinmektedir. Antik Çağ'dan Orta Çağ'a geçiş sürecinde en temel faktörlerden biri olan Kavimler Göçü'nü başlatan Avrupa Hunları'ndan sonra, Orta Çağ boyunca bu coğrafyada Kutrigurlar, Utigurlar, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar, Tatarlar gibi muhtelif göçebe kavimler varlık göstermiş ve bu kavimlerin her biri önemli tarihsel roller üstlenmişlerdir.

Avrupa Hun İmparatorluğu'nun çöküşünün akabinde, Doğu Avrupa ve Kuzey Karadeniz'de önemli bir güç olarak yükselen göçebe kavim Avarlar'dır. Erken Orta Çağ Avrupası'nda kudretli bir göçebe devleti kurmuş olan Avarlar, bilhassa MS.VI. ve IX. yüzyıllar arasında baskın bir güç olarak tezahür etmiştir. Orta Asya'nın bozkırlarından gelen Avar kavminin göçü, akabinde Karpat Havzası'nda Avar Kağanlığı'nı kurmaları, Doğu Avrupa tarihinin de önemli bir dönemini teşkil

* Dr., toersoy@istanbulbarosu.org.tr

etmektedir. Askerî açıdan güçlü bir süvari ordusu, siyasi teşkilatı ve kendine has kültür ve gelenekleri ile Avarlar, bir anlamda Doğu ve Batı medeniyetleri arasında da bir köprü vazifesi görmüştür. Göç sürecinde kendilerine tabi kıldıkları Slav kavimlerini Balkanlara iskân ederek bölgenin demografik yapısında günümüze dek süren bir değişime sebebiyet vermişlerdir.[1] Bizanslar ve Franklar ile diplomatik ilişkiler kurmuşlar, İstanbul'un Sâsânîlerce kuşatılmasında rol oynamışlar, Şarlman yönetimindeki Franklarla çatışmışlardır. Ancak savaşılmayan dönemlerde bu devletlerle ticari ilişkileri de olmuştur.

Arkeolojik açıdan ise Avarların mezarlarında ve yerleşim yerlerinde bulunan objelerin zenginliği ve çeşitliliği, bu kavmin sosyal tabakalaşması, inançları ve sanatsal başarılarına dair bilgi vermektedir. Ancak arkeolojik bulguların zenginliğine karşın Avar tarihine ilişkin tarihsel kaynaklar, Avrupa Hunlarına dair kaynaklara kıyasla daha sınırlıdır. Avarların tarihine dair başlıca birincil kaynaklar Bizans ve Karolenj tarihleridir. Mevcut kaynakların mukayeseli tahlili temelinde ve güncel akademik çalışmalar ışığında, Avarların kökeni, siyasi tarihî, arkeolojik bulguları, sanatı ve kültürüne dair yapılacak bir değerlendirme, bu kavmin tarihteki rolünün ve etkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Avarların Kökeni

Avarlar, genellikle takribi MS.330-552 yılları arası Asya'da hâkimiyet sürmüş ve varlığına Gök-Türkler tarafından son verilmiş olan Juan-Juanlar/Aparlar ile özdeşleştirilmiştir. Bu mağlubiyetin ardından, Juan-Juanların bir kısım bakiye

[1] Avarlar tarafından kuzeyden getirilen Slavlar, Vistül, Tuna ve Bohemya havalisine iskan edilmiştir, bk. Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları, Avrasya Bozkırlarına İslam Öncesi Türk Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s.267. Avarlar, Bizans'a yaptıkları akınlardan sonra genellikle Tuna gerisine çekiliyordu fakat Slavlar Balkan yarımadasına yerleşerek bu bölgedeki Bizans egemenliğinin yıkılmasına sebep olmuştu, bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981, s.86-87. Bizans Balkanlarına Slav göçleri hakkında etraflıca bir tetkik için bk. Johannes Koder, "On the Slavic Immigration in the Byzantine Balkans", *Migration Histories of the Medieval Afro-eurasian Transition Zone, Aspects of Mobility Between Africa, Asia and Europe, 300-1500 C.E.*, ed. Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt, Yannis Stouraitis, Brill, Leiden & Boston 2000, s.81-100. Avar dönemi Slav yayılmasının Peloponnessos Yarımadasına kadar ulaştığı bilinmektedir. Bu bölgedeki Avaro-Slav varlığına ilişkin kültürel buluntuların değerlendirildiği bir çalışma için bk. Onur Türkay, "Peloponnesos Yarımadası'ndaki Avaro-Slav Varlığına Dair Bazı Kültürel Buluntular", *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, V/2 (2023), s.291-332.

boylarının batıya doğru göç ederek Karpat Havzası'nda bir bozkır devleti kuran Avarları oluşturduğu düşünülmektedir. Belirtilmesi gerekir ki bu konu tamamen aydınlanmış değildir. Zira Çin kaynaklarında batıya göç eden bir Juan-Juan grubu hakkında bilgi bulunmamaktadır. MS.V. yüzyılda yaşamış Doğu Romalı diplomat ve tarihçi Priskos Panites, *Excerpta de Legationibus Romanorum ad Gentes* [Yabancı Kavimlere Giden Romalı Sefirlerin Kayıtlarından Seçkiler] içinde yer alan bir fragmanında, Juan-Juanların devletinin çökmesinden önce Batı Sibirya'da yaşayan Avarları zikretmiştir. Bu pasajda birçok kavmin zincirleme göç durumuna yer verilmiştir: Doğu Roma İmparatorluğu'na heyet gönderen Saragurlar, Ogurlar ve Onoğurlar, Sabirlerin kendilerine saldırması neticesinde topraklarından göç etmişlerdir. Sabirler ise Avarların taarruzu üzerine topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır. Keza Avarlar daha önce okyanus kıyısında yaşamakta olan boyların saldırısı nedeniyle kendi topraklarından göçe zorlanmıştır.[2]

Batı kaynaklarında Avarları zikreden en eski kaynak, MS.I. yüzyılda yaşamış Yunan coğrafyacısı Strabon (takr. MÖ.64-MS.24) tarafından kaleme alınmış olan *Geographika* [Coğrafya] başlıklı yapıttır. Bu yapıtta *Ápárnous* [Aparlar] şeklinde bir etnonime yer verilmiştir.[3] Bu kelime bazı kaynaklarda "Abar-noi" olarak da transkribe edilmiştir.[4] Tarihçiler genellikle bu ifadeyi bağlamından ayrı değerlendirmişlerdir. Strabon, Aparları Part hükümdarı I. Arsakes (hük. MÖ.247-217) tarafından İran'a yapılan akına destek veren, Ochus'ta yaşamakta olan göçebe bir kavim olarak zikretmektedir. Dolayısıyla bu kavmin Part İmparatorluğu'nun kurulmasında önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Geographika'nın bu pasajında Aparlar, Dahlar ile özdeş bir kavim olarak ele alınmıştır.

Genellikle Priskos'un ve Strabon'un zikrettiği Avarlar ile daha geç dönemde tarih sahnesine çıkan Avarlar arasında rabıta olmadığı düşünülmektedir. Strabon'un metninde "Aparlar" olarak zikredilen kavim, muhtemelen Avarların öncü bir koludur. O dönemde Dahların coğrafyasında yaşadıklarından muhtemelen Dahlarla özdeş görülmüştür. Bu kayıttan anlaşıldığı kadarıyla, bu kavim I. Arsakes'in İran'a yönelik akınına destek vererek Part Devleti'nin kuruluşunda rol almış ancak daha sonra bu coğrafyada zaman içinde muhtemelen asimile olduğundan Priskos'a kadar

---

2 *Prisc.,* fr. 40: *Exc. de Leg. Gent.* 14; ayrıca bk. Peter Golden, "Avars", *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, ed. G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, & London 2000, s.326.

3 Strabon, *Geographica*, XI. 9. 2.

4 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, s.161.

Batı kaynaklarında ismine rastlanmamıştır. Ancak Apar etnonimine daha sonra Türk yazıtlarında ve Ermeni yazma eserlerinde rastlanılmaktadır.[5]

Keza Priskos gibi Mytilene'li Zacharias Rhetor da Hazar geçitlerinin ötesindeki göçebe kavimleri zikrederken Avarlara yer vermiştir.[6] Dolayısıyla, Avarların Doğu Avrupa ve Kuzey Karadeniz'de devlet kurmalarından önceki dönemlerde de Batı kaynaklarında zikredildiğini görmekteyiz.

Avarların, Akhunlar olarak da anılan Eftalitlerle aynı soydan olduğu, Bizans kaynaklarında bilhassa Theophylaktos Simokattes'te Avarların Hunlarla özdeş bir kavim olarak ele alınması ve metinde geçen Uarhonit/War-Khon (Avar-Hun/Uar-Hun) ifadesinin de bu olguyu desteklediği anlaşılmaktadır.[7] Avarlar, MS.350 yılını takiben Juan-Juanlardan kopmuş ve batıya yönelerek, Akhun Devleti'nin kuruluşuna da katılmış, Juan-Juanların 458-459'da Tabgaçlar karşısındaki mağlubiyeti üzerine yabancı hâkimiyetinden koparak Hazar ile Aral'ın kuzey sahasına gelen War ve Hun boylarından teşekkül eden bir birlik şeklinde tezahür etmiş olup bu tarihsel süreçte "karşı koyan/direnen" manasına gelen Abar/Avar kavim adını almışlardır.[8]

---

5 Apar kavim adı, Orhun Yazıtları'nda yer almaktadır, bk. Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, TTKB, 2004, s.48. Apar adının daha geç Türk yazıtları ve Ermeni kaynaklarında yer almasına dair bk. Mehmet Tezcan, "The Ethnonym Apar in the Turkish Inscriptions of the 8th Century and Armenian Manuscripts", *Ērān ud Anērān. Studies presented to Boris Il'ič Maršak on the Occasion of His 70th Birthday, Matteo Compareti*, ed. P. Raffetta, G. Scarcia, Libreria Editrice Cafoscarina, Venezia 2006, s.603-615.

6 Zach. *Chron*. XII, vii.

7 Theoph. Simm., *Historiae,* I. 3. 1. Simokattes'in pasajında yer alan Avar-Hun özdeşliğine dair pasajının değerlendirilmesinde, burada kastedilen Hunların Avrupa Hunları değil ancak Bizans tarihçilerince de oldukça önem verilen bir kavim olan Akhunların kastedildiği dikkate alınmalıdır. Saadettin Yağmur Gömeç, Akhunlarla Avarları bir saymak gerektiğini, kaynaklardaki iki unsurdan Uar'ın Avar olduğunu, diğerinin ise Hun olduğunu, keza Akhun-Eftalitlerin (Yüe-ban) temelini oluşturan Uar-Hun birlikteliğinin belgelere de yansımış olduğunu, Çinlilerin "Hua" transkripsiyonun da Var'a (Apar) tekabül ettiğini belirterek, Avrupa Avarları hakkında başkaca menşe aramanın lüzumu bulunmadığını ifade etmiştir, bk. Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", *Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının 20. Yıldönümü Münasebetiyle IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi, 13-14 Mayıs 2011,* Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan 2011, s.479-489. Gumilëv, "var" veya "uar" kelimesinin "nehir" manasına geldiğini, bu kelimenin Altaylar'da özel anlamını koruduğunu, nitelim Ursul nehrine de Uar denildiğini ifade etmiştir, bk. Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl, Etno-Tarih Açısından Türk Halklarının ve Çevre Halklarının Şekillenişi Üzerine*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s.234.

8 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları,* s.263. Juan-Juanların çöküşüne dair bir tetkik için bk. Enkhbat Avırmed, "Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür*

Avarların Gök-Türklerden kaçma hadisesi de genellikle Gök-Türklerin Juan-Juanların hâkimiyetine son vermeleriyle ilişkilendirilmektedir. Oysaki Gök-Türkler ile Sâsâniler ittifak kurarak MS.558-562 yılları arasında düzenledikleri askerî seferler neticesinde Akhunları tarih sahnesinden silmiştir.[9] Bu seferlere dair Bizanslı tarihçi ve devlet adamı Menandros Protector'un günümüze kalan fragmanlarında malumat bulunduğu gibi daha geç kaynak olan Taberî'nin eserinde de kayıtlar mevcuttur.[10] Dolayısıyla Avarların Gök-Türklerden kaçışı hadisesinin, Juan-Juanların çöküşü ile değil ancak Akhunların çöküşü ile ilişkilendirilmesi mümkündür.[11] Ancak Akhunların hâkimiyetindeki bölgede Avar ve War isimlerinin mevcudiyeti dikkate alınarak Akhunların çöküşünün Avar göçünü tetiklemiş olabileceğine dair yaklaşıma yapılan eleştirilerde, Gök-Türkler tarafından Akhunların hakimiyetine son verildiğinde, Avar elçilik heyetinin çoktan Konstantinopolis'e varmış olduğu gösterilir.[12] Bu durumda, Avar göçünün Akhunların çöküşü öncesine tarihlendirilmesi gerekmektedir. Ancak göçün daha erkene tarihlendirilmesi, Avarlar içinde Akhun unsurları olmadığı şeklinde de yorumlanmamalıdır. Tüm bu tartışmalara ilaveten, belirtmemiz gerekir ki Hun ve Avar mezarlarından alınan DNA analizlerine dayanan oldukça yakın tarihli bir tetkik, Hunlar ve Avarların atalarının akrabalığına işaret etmektedir.[13]

Eğitim Dergisi, I/4 (2012), s.240-245. Avırmed, Klaştorny ve Sultanov'un Juan-Juanların çöküşü akabinde Batı'ya ve Kore'ye göç gerçekleştiği yönündeki görüşü, kaynaklarda bu yönde bir bilgi bulunmadığı yönünde tenkit etmiştir, bk. Avırmed, s.245. Dolayısıyla Avarların Batı'ya yönelişinin Juan-Juanların devletinin çöküşü öncesine tarihlendirilmesi gerekir.

9 Tolga Ersoy, "Bizans-Sâsâni Savaşları Bağlamında Prokopios'un Akhunları Tasviri", *XVII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 15-17 Eylül 2014, Kongreye Sunulan Bildiriler, II/I: Orta Asya ve Kafkasya Tarihi*, Ankara 2018, s.97.

10 Menand. Prot. fr. IV 1-8; *Tarih-i Taberî.* III, s.1060.

11 Doğu Avrupa'ya göçen Avarların Juan Juan kökenli olduğunu gösteren faktörler kesin olmamasına karşın, şehirli olmayan göçebe Eftalit (Akhun) kökenli olduğuna dair faktörler oldukça ciddidir, bk. Károly Czeglédy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, çev. Mutlu Gün, Doruk Yayıncılık, Ankara 2004, s.116.

12 Walter Pohl, *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe*, *567–822,* Cornell Uni. Press, Ithaca&London 2018, s.42.

13 Maróti, Zoltán, Endre Neparáczki, Oszkár Schütz, vd. "The Genetic Origin of Huns, Avars, and Conquering Hungarians", *Current Biology*, XXXII/13 (2022), s.2862.

Avar Kağanlığı'nın Kuruluşu

Avar Kağanlığı'nın kuruluşu, göçebe kavimlerin Kuzey Karedeniz ve Doğu Avrupa'ya göç tarihinde oldukça mühim bir ana işaret ediyordu. MS.567 yılında Gepidleri yenmek için Lombardlarla yaptıkları ittifakın ardından Avarlar, Karpat Havzası'ndaki (günümüzde Büyük Macaristan Ovası olarak da bilinen) Pannonia Ovası üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştirdiler. Tuna ve Tisza Nehirleri arasında stratejik bir konuma sahip olan bu bölge Avarlara verimli topraklar, stratejik ticaret yolları ve savunmaya elverişli araziler sağlamıştır.[14]

Avar gücünü görmeleri akabinde İtalya'ya akın eden Lombardların oluşturduğu boşluktan istifade eden I. Bayan (562-582/4), eski Gepid toprakları üzerinde hâkimiyet kurdu.[15] Pannonia Ovası, Kağanlığın merkezi haline geldi. Bu coğrafyaya yerleşen Avarlar, buradan askerî seferler ve diplomatik girişimler başlattılar. Bu coğrafyada güçlerini geliştirerek, bozkır gelenekleri temelinde merkezi ve hiyerarşik bir devlet yapısının temelini attılar.

Avar Devleti hem siyasi hem de manevi bir figür olarak en yüksek otoriteyi elinde bulunduran Kağan tarafından yönetiliyordu. "Kağan" ünvanı, Avarların Türk kökenlerini yansıtarak Orta Asya mirasını vurgulamaktadır. Kağan, birlik ve meşruiyetin bir sembolü olarak önemli kararları, ittifakları ve seferleri yönetiyordu. Ancak merkezî otorite, iç çekişmeler ve rekabet hâlindeki seçkinler tarafından sınırlanıyordu.

Kağan, yönetimin önemli idari birimlerini yöneten "iugurrus" gibi alt liderler ve diğer ünvanlı soylular gibi yüksek rütbeli yetkililer tarafından destekleniyordu. Bu kişiler, bölgesel veya kabilesel çıkarları temsil ettiğinden önemli bir etkiye sahipti. Kağanlığın geniş toprakları, özellikle uzak bölgelerdeki yerel liderlere önemli bir özerklik sağlıyordu. Bu soylular, Kağan ile boy toplulukları arasındaki aracılar olarak görev yapıyordu.

---

14 Avarların ticaret yollarını kontrolü hakkında bk. Saida Jafar Ismailzade, "The Influence of the Avar Khanate on the Ethno-political Situation in South-Eastern Europe", *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy,* III/5 (2024), s.28.

15 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s.265.

Avar Kağanlığı'nın Erken Dönemi ve Bizans İmparatorluğu ile İlişkileri

Avar Kağanlığı en başından itibaren Bizans İmparatorluğu ile ittifak, müzakere ve düşmanlık aşamalarıyla karakterize edilebilecek karmaşık bir ilişki içine girmiştir. Avarların yarattığı tehdidi yönetmek isteyen Bizans İmparatorları, barışı sağlamak için diplomasiyi ve önemli miktarda haraç ödemelerini kullandılar.[16] Zira Bizans İmparatorluğu daha önceden de Avrupa Hunlarına haraç ödeyerek savaştan kaçınmıştı. Priskos Panites bu uygulamaya "barışı satın alma" siyaseti olarak tanımlamıştır.[17]

Avarların Bizans İmparatorluğu ile ilk ilişkileri, I. Iustinianus (527-565) döneminde 558 yılının Ocak ayına tarihlendirilmektedir.[18] Bu tarihte henüz Kafkasya civarında bulunan Avarlar, yerleşim için toprak, yıllık haraç ve hediyeler talep etmiş ve Bizans'ın düşmanlarına karşı bir müttefik olarak savaşacaklarına dair taahhütte bulunmuşlardı. I. Iustinianus, resmi bir ittifak kurulmasını kabul ederek, haraç ve değerli hediyeler göndermiş, ancak Bizans İmparatorluğu içinde toprak verilmesi talebini kabul etmemiştir.[19] Avar Kağanlığı'nın kuruluşu için daha geç tarihler önerilmiş olmasına karşın, Bizans İmparatorluğu ile bir devlet olarak ilk diplomatik ilişki tesis edildiği 558 yılının kuruluş tarihi olarak da kabulü daha doğru

---

16 Bizans İmparatorluğu'nca Avarlara ciddi miktarlarda ödemeler yapıldığı arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir. Rásonyi, Avarların altın itibariyle çok zengin olduklarını, mesela 599 senesinde Avarların Bizans İmparatorluğu'ndan her yıl aldıkları 80.000 altın vergi yerine 100.000 altın aldıklarını, bu altının en büyük kısmını kuyumculukta kullandıklarını, Firtos (Erdele) kazısında, kuyumculuk aletleri ve klişeleri ile birlikte 3000 tane Bizans altını bulunduğunu, 796 senesinde ise Tisa boylarındaki Avar surlarının zaptının akabinde Franklar tarafından oldukça büyük bir hazinenin ele geçirildiğini ifade etmiştir, bk. László Rásonyi, *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, Ankara Halkevi Neşriyatı, Ankara 1938, s.18.

17 Prisc. fr. 10: Exc. de Leg. Gent. 4. Bu uygulamaya dair daha geniş bir tartışma için bk. Tolga Ersoy, *Antikçağ ve Ortaçağ Filolojik Kaynaklarında Avrupa Hunlarının Temsili*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2024, s.105.

18 Carlile Aylmer Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London,* XI/2 (1944), s.267.

19 Georgios Kardaras*, Byzantium and the Avars, 6th-9th Century AD Political, Diplomatic and Cultural Relations,* Brill, Leiden & Boston 2019, s.20. Bu ittifak sayesinde, Iustinianus döneminde Bizans İmparatorluğu Utigurlar, Kutrigurlar ve Sabirler gibi göçebe kavimlerin saldırılarından korunmuştur, bk. Hatice Palaz Erdemir, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s.27.

bir yaklaşım olacaktır.[20] Her ne kadar Avarlar bu tarihte Kafkasya'da bulunmaktaysalar da artık Bizans tarafından resmen bir devlet olarak tanınmıştı.

Taleplerinin Bizans İmparatorluğu tarafından kabul edilmesi akabinde Avarlar, diğer bozkır kavimleriyle savaşarak Sabirleri, Onogurları, Utrigur ve Kutrigurları ve büyük bir Slav boyu olan Antları yenmiş ve bu kavimlerin bakiyelerini de bünyesine katarak Doğu Avrupa'ya ilerlemişlerdir. I. Bayan döneminde ise Tuna Nehrinden Karadeniz bozkırlarına kadar olan sahada birçok Türk boyları ile Slav ve Cermenik halklar üzerinde hâkimiyet tesis etmişlerdir.[21]

Batıda ise Elbe Nehri'ne kadar akınlar yaparak hâkimiyet sahasını genişletmeleri, Thuringia'daki Franklar ile çatışmalarına sebebiyet vermiştir. Bir Merovenj dönemi kaynağı olan Gregorius Turonensis'in *Decem libri Historiarum* [Tarihin On Kitabı] adlı eserinde, Avarların Frank Kralı Chlothar'ın 561 yılındaki vefatı akabinde Gallia bölgesine kadar akın ettiklerini, ancak Kral I. Sigebert'in 562 yılında Avarları mağlup ettiğini aktarmaktadır.[22] Bu savaşın akabinde, Avar hükümdarının elçiler göndererek dostluk tesis etmeye çalıştığı bilinmektedir. 566 yılında Avarlar bir defa daha Gallia'ya akın etmiş, Kral I. Sigebert büyük bir ordu ile karşılarına çıkmasına rağmen Avarlara mağlup olmuştur.[23] Bayan Kağan, 567 yılında Pannonia'daki Lombardlara, geleneksel düşmanları Gepidlerle olan savaşında destek verdi. Gepidlerin mağlubiyeti neticesinde Avarlar Tisa Nehrinin doğusundaki tüm Gepid memleketini fethederek topraklarına kattı. Avarların gücünü gören Lombardlar, 568 senesinde İtalya'ya göç ve akın ettiler ve bu suretle İtalya'da Iustinianus döneminde tesis olunan Bizans hakimiyeti kalıcı şekilde çökerken, Avarlar da Karpat Havzası'nda yegâne güçlü kavim hâline geldiler.

---

20 Başta Walter Polh olmak üzere, birçok tarihçi Avar Kağanlığı'nın kuruluş tarihi olarak 567 yılını kabul ederler. Bunun gerekçesi, bu tarih itibariyle Gepidleri mağlup etmiş olmaları, Karpat Havzası'nda hâkimiyet sağlamış olmaları, Slav halkları ve diğer tabi halklar üzerinde siyasi kontrol tesis edilmesi olarak görülmektedir, bk. Pohl, *The Avars*, s. 69 vd. Oysa ki Gepidleri yenebilmeyi ve Karpat Havzası'nda egemekliği mümkün kılan siyasi ve askeri güç, bu tarihten önce teşekkül etmiş ve Bizans İmparatorluğu'nca da tanınmıştı. Taşağıl ise Avar Kağanlığı'nın hakimiyet dönemini 558-805 yılları arasında tarihlendirmektedir, bk. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s.267.

21 Avarların iskân ettikleri Slavların tarımla uğraştıkları ve sınır muhafizlığı yaptıkları bilinmektedir, bk. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.165.

22 Greg. Turon. *Hist. Franc*., IV. 23. Bu kaynak eserde Avarlara dair kayıtların tetkiki için bk. Tolga Ersoy, "Gregorius Turonensis'in 'Decem Libri Historiarum' Adlı Yapıtında Hunlara ve Avarlara Dair Kayıtların Değerlendirilmesi", *Bozkırın Oğlu: Ahmet Taşağıl'a Armağan*, ed. Tuğba Eray Biber, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s.115-122.

23 Greg. Turon. *Hist. Franc*., IV. 29.

II. Iustinus (hd. 565-578) da dahil olmak üzere Bizans İmparatorları Avarlarla barışı korumak için yıllık haraç ödemelerini sürdürdüler. Genellikle altın solidus olarak yapılan bu ödemeler, doğrudan çatışmadan kaçınmak için pratik bir önlemdi. Ancak Avarlar bu ödemeleri, daha sonra Bizanslılara karşı yapacakları saldırılarda askerî ve siyasî güçlerini arttırmak için kullandılar.

Avar-Bizans ittifakının Bizans İmparatorluğu açısından menfi bir neticesi de Gök-Türklerle kurduğu diplomatik ilişkilerin bozulması olmuştur. 576 yılında Aral Gölü civarında Bizans elçilik heyetini kabul eden İstemi Han'ın oğlu Türk Şad, bu durumu en şiddetli ifadelerle kınamış, bir yandan Gök-Türklerle ittifak kurmak istenirken diğer yandan Gök-Türklerin düşman bellediği Avarlar ile ittifak kurulmuş olmasının kabul edilemeyeceğini belirterek, bunun savaş sebebi olduğu yönünde bir ultimatom vermiş, kendisinin de Avarların Kuzey Karadeniz'den izlediği güzergâhı takip ederek Bizans'la savaşabileceğini ifade etmiştir.[24]

Avarlarla olan ittifak, Bizans İmparatorluğu'nun Gök-Türkler ile diplomatik ilişkilerinin bozulmasına sebep olduğu gibi Bizans'ın Avarlarla olan diplomatik ilişkileri de bozulmuştur. Zira Avarlar güçlendikçe talepleri de artıyor ve bu durum Bizans'ın mali vaziyetini ve sabrını zorluyordu. Ancak Avarlar artan haraç taleplerinde bulununca, II. Iustinus'un bu talepleri reddetmesi ilişkilerde gerginliğe yol açtı ve Avarlar Bizans topraklarına akınlar başlattı. II. Tiberius (hük. 574–582) döneminde Avarlar 580 yılında Sirmium'u kuşattılar. Bizans'ın elçiler göndererek ve başka yerlere askerî seferler düzenleyerek Avar ilerleyişine karşı koyma çabalarına rağmen, 582 yılında Sirmium, sonunda açlık ve yorgunluk nedeniyle teslim oldu.[25] Sirmium'un fethi, bölgedeki Bizans kontrolüne önemli bir darbe vurarak Avarlara Tuna'nın güneyinde kritik bir dayanak noktası kazandırdı ve Karpat Havzası üzerindeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırdı. Bu zafer Avarları daha da cesaretlendirdi ve Balkanlarda müteakip akınlara ve toprak genişlemesine yol açtı.[26]

Avarların Bizans İmparatorluğu ile ilişkileri aynı zamanda sembolik güç gösterileriyle de şekillenmiştir. Avarlar askerî güçlerini Bizans'ı müzakerelere zorlamak

---

24 Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", s.267; Gömeç, "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", s.482-483.

25 Curta, Avarların Sirmium'u fethettiklerinde açlıktan ölmekte olan halka besin tedarik ettiklerini, fethedilen şehir halkını kendi kağanlıklarına tehcir ederek iskân ettiklerini belirtmiştir, bk. Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s.65.

26 Ahmet Taşağıl, *Türk Bilgeleri, Devlet Ruhunu Mayalayan Liderler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s.74.

için kullanırken Bizans diplomasisi Avar seçkinleri arasındaki iç bölünmelerden faydalanmaya çalıştı. Avar seçkinleri içerisinde Targitius tarafından yönetilen barış yanlıları hizibi, Bizans'la olan anlaşmazlıkların askerî saldırı yerine diplomasi yoluyla çözülmesini savunuyordu.[27] Barış yanlısı hizibin etkilerine rağmen, savaş yanlısı grup İmparator Maurice döneminde galip geldi ve Tuna sınırı boyunca askerî çatışmalar yaşandı. Buna ek olarak, Bizans stratejileri arasında, General Iustinus'la müzakereler sırasında Kunimon'un durumunda örneklendiği gibi, Avar elçi grupları içinden çifte ajan devşirmek de vardı. Bu eylemler, nifak tohumları ekmek ve Avarların niyetleri hakkında istihbarat toplamak için kasıtlı çabalara işaret etmektedir. Son olarak Bizanslılar, Avar toplumunun akraba ve boylara göre teşkilatlanmaları da dahil olmak üzere bölünmüş doğasını gözlemlemiş ve kullanmışlardır.

Avar Kağanlığı'nın Bizans İmparatorluğu'na yönelik dış siyasetini, askerî akınlar ve müzakerenin bir karışımı teşkil etmiştir. Bu sürecin başarılı yönetilmesiyle, Avarlar Orta Avrupa'daki hâkimiyetini güvence altına almışlar ve sonraki yüzyıllar boyunca bölgeye hükmedecek olan bir bozkır devleti kurmuşlardı.

Avar Gücünün Doruğu ve Konstantinopolis Kuşatması

V. yüzyılın sonları ve VII. yüzyılın başlarında Avar Kağanlığı zirveye ulaşmış, Karpat Havzası üzerindeki kontrolünü pekiştirmiş ve Orta ve Güneydoğu Avrupa'da hâkimiyet kurmuştur. Oldukça hareketli süvarilerini ve etkili hiyerarşik örgütlenmelerini kullanan Avarlar, iskân ettikleri Slav halkları üzerindeki nüfuzlarını da pekiştirmiştir. Slavlar genellikle Avarların tebaası olarak tarımsal üretimle ve zanaatla iştigal etmekteydi.

Avarlar ayrıca Gepidler ve Lombardlar gibi diğer kavimlere boyun eğdirmiş, bu kavimler üzerinde hâkimiyet tesis etmek için rakipleri arasındaki siyasi bölünmüşlükten istifade etmişlerdir. VI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Avar seçkinleri Tuna'dan Elbe'ye ve ötesine uzanan geniş bir bölgeye hâkimdiler. Bu genişleme, Avar Kağanlığı'nı Avrupa'daki en önemli güçlerden biri haline getirdi. Avarlar hem Bizans İmparatorluğu'na hem de Franklara nüfuz ve toprak bakımından rakip oldular.

Avar yükselişinin belirleyici bir niteliği hem Bizans hem de komşu toprakları hedef alan seferleriydi. Bu seferlerin en iddialısı, Avarlar ve Sâsânî müttefiklerinin

[27] Targitius'un barış girişimleri için bk. Kardaras, *Byzantium and the Avars,* s.25, 31, 33.

ortak çabasıyla 626 yılında Konstantinopolis'in kuşatılması ile sonuçlandı. Avar Kağanı, Bizans başkentini kuşatmak için Slav tebaası da dâhil olmak üzere büyük bir ordu topladı. Kuşatma teçhizatını ve süvari gücünü kullanan Avarlar, Konstantinopolis'in savunmasını aşmak amacıyla şehrin surlarına bir dizi saldırı başlattı. Sayıca üstün olmalarına ve doğudan saldıran Sâsânî ordusuyla koordineli hareket etmelerine rağmen, Bizans'ın direnci, stratejik deniz üstünlüğü ve Avar iç düzensizliği nedeniyle kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[28] Kuşatmanın başarısız olmasının bir diğer nedeni de kıtlık ve salgın hastalıklardır.[29]

VI. ve VII. yüzyıllardaki bu gelişmeler, Avarların toprak genişlemesi ve askerî girişimleriyle tezahür eden kudretinin zirvesini teşkil etmektedir. Bu dönemden sonra Avarların güç olarak gerilemeye başladığı görülmektedir.

Avar Gücünün Gerilemesi: Slav ve Bulgar İsyanları

Avar Kağanlığı'nın VIII. ve IX. yüzyıllardaki gerilemesine, hâkimiyetlerine darbe indiren Slav ve Bulgar topluluklarının isyanları ile dış baskılar damgasını vurmuştur.[30] Slavlar, VII. yüzyılın başlarında Samo önderliğindeki isyanla ve sonraki ayaklanmalarla görüldüğü üzere giderek bağımsızlık arayışına girdiler.[31] Benzer şekilde, Kubrat ve Asparukh gibi liderlerin yönetimindeki Bulgarlar da Avar topraklarının sınırlarında kendi yönetimlerini kurdular.[32] Kubrat'ın VII. yüzyılın ortalarındaki başarılı isyanı ve ardından Tuna'nın kuzeyinde Bulgar Devleti'nin

---

28 Boğaz'daki Bizans deniz filosunun Avar ve Sasanilerin ortak hareket etmelerini engellemesi, yani donanmasızlık, bu seferin başarısızlığının başlıca sebebidir, bk. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s.266.

29 Şerif Baştav, *Bizans Tarihi, Kuruluşundan Yıkılışına Kadar*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s.85.

30 Sonradan "karışık" anlamına gelen "Bulgar" ismiyle anılacak olan Ogurlar, Kuzey Karadeniz'e göç ettiklerinde Avrupa Hunlarının idaresindeki İrnek'e katılmış, geldikleri yeni sahada üç kitle olarak hayatlarını idame ettirmişler, Batı'daki Dokuz Ogurlar (Kara Bulgar), Bizans'la ilişki kurup, akabinde Doğu'dan gelen Avarlara bağlanmıştır, bk. Ahmet Taşağıl, *İlk Türkler, Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s.79.

31 Rásonyi, Slavların ancak Avarların harp mektebini geçtikten sonra devlet kurucu olabildiklerini belirtir, bk. Rásonyi, *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, s.15; ayrıca bk. Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, s.112.

32 Kubrat'ın isyanı ve akabinde müstakil bir Bulgar Devleti kurması üzerine bir tetkik için bk. Ali Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, XIII/13 (2007), s.35-42.

kurulması Avarların Orta ve Güneydoğu Avrupa'daki otoritesine önemli darbe vurmuş, hakimiyet sahasının küçülmesine neden olmuştur. Karadeniz çevresinden kopan Avarlar, giderek Batı'ya itilmişler, Pannonia ile Tisa ve Tuna nehirleri boyunda kalmışlardır.[33]

Avar Kağanlığı'nın Çöküşü

Avar üstünlüğüne son darbeyi, VIII. yüzyılın sonlarında Frankların hükümdarı Şarlman'ın (hd. 768–814) seferleri indirdi. O zamana kadar Frank İmparatorluğu Batı Avrupa'da baskın bir güç olarak ortaya çıkmıştı ve Şarlman nüfuzunu Avarların elindeki topraklara yaymaya çalışmıştı. Şarlman 791 yılında Avarlara karşı Karpat Havzası'ndaki kalelerini hedef alan sistematik bir askerî sefer başlattı.[34] Sekiz yıl süren seferin sonunda, Franklar yerel Slav müttefiklerinin de yardımıyla Avar topraklarının derinliklerine nüfuz etti.[35]

Avarların Frank saldırılarına karşı etkili bir savunma yapamaması, iç zayıflıklarının boyutunu ortaya çıkardı. Kağan da dâhil olmak üzere Avar yöneticilerinin büyük çarpışmalarda hayatını kaybetmesi, kağanlığı daha da istikrarsızlaştırarak hem dış saldırılara hem de iç muhalefete karşı savunmasız bıraktı. IX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Avar yönetiminden geriye kalan boyların büyük kısmı Frank yönetimine boyun eğmişti.[36] Bu savaşın bir neticesi ise Avar hükümdarının Hristiyanlığı kabul etmek zorunda kalmasıydı.[37] Avar Kağanlığı Şarlman'ın seferleri akabinde askeri olarak çökmüş olmakla birlikte, 822 yılına kadar zayıflamış bir halde, sembolik bir biçimde varlığını sürdürmüştür. Bu yıl genellikle Avar siyasi

---

33 Akdes N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s.29.

34 Şarlman'ın Avarlara karşı seferinin askerî açıdan tetkiki için bk. Jean-Claude Brunner, "Charlemagne Versus the Avars: A Reign at an End", *Medieval Warfare,* V/2, *The Campaigns of Charlemagne* (2015), s.27-34.

35 Samuel Szádecky-Kardoss, "Avarlar", çev. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s.299.

36 Şarlman'ın Avarlara karşı zaferi sonrasında, kendisine "Tanrı'nın kırbacı" denilmiştir, bk. Derek Wilson, *Charlemagne: Barbarian & Emperor*, Pimlico, Londra 2006, s.72. Belirtmemiz gerekir ki, "Flagellum Dei" şeklindeki bu ifade, önceden Avrupa Hun İmparatorluğu hükümdarı Attila için kullanılmıştı.

37 Togan 795 yılında yaşanan bu hadiseyi, Avarlar için "*inkirazın mebdei*", yani çöküşün başlangıcı olarak tanımlamıştır, bk. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C. I: *En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İÜ.Ede.Fak. yay., İstanbul 1981, s.155.

düzeninin ve kimliğinin sembolik sonu olarak görülür.[38] Bu noktadan sonra toprakları Franklar, Slavlar ve Bulgarlar arasında parçalanmıştır.

Avarların nihai olarak dağılması, Avrupa'da değişen siyasi dinamikler karşısında göçebe imparatorlukların kırılganlığının altını çizdi. Frank İmparatorluğu gibi merkezileşmiş devletlerin yükselişi, iç isyanlar ve değişen ittifakların baskısıyla birleşince, Avarların hakimiyeti sürdürülemez hale gelmişti. Nitekim IX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Avar Kağanlığı siyasi bir varlık olarak ortadan kalkmış, geride bir zamanlar hâkim oldukları bölgelerde ancak kültürel miras bırakmışlardı.[39]

Arkeolojik Bulgular

Avar Kağanlığı'nın merkezi olan Karpat Havzası'ndan elde edilen arkeolojik bulgular, yerleşim yerlerinin seçilmesinde bilinçli bir strateji izlendiğini ortaya koymaktadır. Avarlar topluluklarını nehirlerin, taşkın yataklarının ve yüksek alanların yakınına kurarak savunma, ulaşım ve kaynak erişimi için doğal özelliklerden istifade etmişlerdir. Tuna ve Tisza nehirleri yakınlarındaki yerleşim yerleri, ticaret ve iletişim için su yollarının sistematik olarak kullanıldığına dair kanıtlar sunmaktadır. Yerleşimler genellikle taşkın bölgelerinin sınırlarında yer almıştır. Bu tercihler, Avarların toprak kontrolüne stratejik yaklaşımını ve bölgede sağlam bir toplumsal ve iktisadi tabanı sürdürme becerilerini vurgulamaktadır. Günümüzde Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Macaristan, Eski Yugoslavya ve Romanya'da toplam 125 kadar Avar yerleşim yeri tespit edilmiştir.[40]

---

38 Avar Kağanlığı'nın çöküş tarihi olarak 822 yılının kabulü hakkında bk. Martin Wihoda, "After Avars: The Beginning of the Ruling Power on the Eastern Fringe of Carolingian Empire" *Rulership in Medieval East Central Europe Power, Rituals and Legitimacy in Bohemia, Hungary and Poland*, ed. Grischa Vercamer, Dušan Zupka, Brill, Leiden & Boston 2022, s.79. Collins, Avarların en son 822 yılında I. Louis'ye elçilik heyeti gönderdiğini, bu tarihten sonra kayıtlarda artık yer almadığını belirtir, Roger Collins, *Charlemagne*, MacMillan, Hampshire & London, 1998, s.99.

39 Akdes Nimet Kurat, "Avarlar", yay. haz. S. Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/1 (2011), s.109.

40 Bu yerleşimlerin 11 tanesi Avusturya'da, 1 tanesi Çek Cumhuriyeti'nde, 14 tanesi Slovakya'da, 86 tanesi Macaristan'da, 8 tanesi Eski Yugoslavya'da, 5 tanesi de Romanya'dadır. Bu yerleşim yerlerinin tam listesi için bk. Falko Daim, "Avars and Avar Archaeology: An Introduction", *Regna and Gentes.The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples*, eds.Hans-Werner Goetz, Jorg Jarnut, Walter Pohl, Brill, Leiden & Boston, 2003, s.467. Türkçe literatürde 42 tane Avar yerleşim ve buluntu yerine ait değerlendirme

Başlangıçta hareketli yaşam tarzlarına ve bozkıra dayalı harp iktisadına dayanan göçebe bir toplum olan Avarlar, VII. yüzyılın ortalarından itibaren yerleşik düzene geçmeye başlamıştır. Bu değişim, arkeolojik kayıtlarda, daha önceki çadır temelli göçebe düzenlerin yerini alan toprağa batık zeminli konutlar ve müstahkem yerleşimler gibi kalıcı konut yapılarının keşfiyle açıkça görülmektedir. Kölked-Feketekapu gibi yerleşimlerdeki kazılar, yerleşik bir yaşam tarzına işaret eden fırınlar, kuyular ve depolama çukurları gibi özelliklerle yerleşime dair arkeolojik kanıtlar sunmaktadır.[41]

Arkeolojik bulgular temelinde takriben 570-820 yılları arasına tarihlendirilen "Avar Çağı", üç dönemde incelenmiştir: Erken (570-630), Orta (630-680) ve Geç (680-820) dönemler.[42] Her ne kadar bu dönemler Avarların Doğu Avrupa'da tezahürü, yükselişi, gerileme ve çöküşüne tekabül etse de bu dönemlendirme maddi kültüre göre yapılmıştır. Erken dönem, maddi kültür açısından belirleyen, başlıca bozkır tarzı nesneler içeren zengin gömülerdir. Misal olarak, lamelli zırhlar, kompozit yaylar, üzengiler ve at gömüleri bu açıdan karakteristiktir.[43] Bu dönem, Avarların Orta Asya göçebe gelenekleriyle güçlü bağlarının da görülebilir olduğu bir dönemdir. Keza, Avar mezarlarında bulunan çiviler, metal bağlantı parçaları ve dekoratif bağlantılar ile yüzeylerinde bulunan tekstil kalıntıları ve izleri de tabutların kumaş tabakalara sarıldığının bir göstergesidir ve Asya Hunlarının mezarlarında

için bk. F. Aysel Ilgın, *Avarlar, Avrupa'da 250 Yıllık Hakimiyetin İzleri*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2023, s.79-117.

41 Miklós Takács, "Settlement Archaeology of The Avar Age in the Southern Parts of The Carpathian Basin– Similarities and Differences", *Avars and Slavs, Two Sides of a Belt Strap End-Avars on the North and the South of the Khaganate, International Scientific Conference Held in Vinkovci 2020*, ed. A. R. Papeša, A. Dugonji, Arheološki Muzej u Zagrebu, Zagreb 2022, s.133-134, 138, 143-146. Balogh ise farklı bir tarihlendirme önerir: Erken Avar Dönemi (568–650/660), Orta Avar Dönemi (650/660–700/710) ve Geç Avar Dönemi (710/720–800/820), bk. Csilla Balogh, "Arkeolojik Buluntular Işığında Avar-Türk İlişkilerinin Bilinmeyen Yönleri: Avrasya Bozkırlarından Avar Kağanlığı'na Göçler", *Doğudan Batıya Yükselen Eski Uygarlıklarda Arkeolojik ve Sanatsal Yansımalar ile Etkileşimler*, haz. İ. Çeşmeli, C. Berkant, Nobel Yayınları, Ankara 2021, s.104.

42 Florin Curta, *The Long Sixth Century in Eastern Europe*, Brill, Leiden & Boston 2021, s.111. Bu dönemlerin her birine ilişkin etraflıca bir değerlendirme için bk. Daim, "Avars and Avar Archaeology", s.463-529.

43 Üzengiyi Avrupa'ya getiren Avarlardır, bu hususta bk. Şerif Baştav, "Avar İmparatorluğu", *Makaleler*, C.I, yay. haz. E. S. Yalçın, E. Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.495. Rásonyi de üzenginin Avar devri öncesinde tanınmadığını, Avar devrinin daire şeklindeki üzengilerinin bilhassa karakteristiğinin daire şeklinde olduğunu ifade etmiştir, bk. Rásonyi, *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, s.17.

da görülen bir gelenektir.[44] Orta dönemde dikkat çekici bir unsur, seçkin gömülerinde yaşanan azalmadır. Bu dönemde, Erken Avar Dönemi'nin zengin donanımlı savaşçı mezarlarının seyrekleştiği görülmektedir.[45] Ayrıca bu dönemde bozkır göçebe gömü geleneklerinden daha yerel tarzlara doğru bir kayma yaşanmıştır.[46] Bu durum, Avarların Slavlarla ve diğer yerel halklarla artan entegrasyonuna da işaret etmektedir.[47] Geç Avar Dönemi'nin maddi kültür alanında en belirgin özelliği ise, bu döneme ait hiçbir seçkin Avar mezarı bulunmamış olması,[48] arkeolojik kalıntılarda bilhassa çanak çömlek, silah ve ölü gömme uygulamalarında Avar, Slav ve Bizans etkilerinin harmanlanması olgusudur.[49]

---

44 Zsófia Básti, "Funerary Textiles in The Avar Period", *Hungarian Archaeology*, vol. XI/4 (2022), s.28-34.

45 Avar seçkinlerinin mezarlarının daha yoğun olduğu Tuna ve Tisa Nehirleri arasındaki bölgedeki Kunbábony, Kunpeszér, Kunszállás, Rákóczifalva gibi yerleşimlerden elde edilen bulgulara dair yapılan değerlendirme için bk. Guido Alberto Gnecchi-Ruscone, Zsófia Rácz, Levente Samu, vd. "Network of Large Pedigrees Reveals Social Practices of Avar Communities", *Nature*, vol. DCXXIX (2024), s.377. Gnecchi-Ruscone tarafından yönetilen bir grup akademisyenin yürüttüğü bu kollektif arkeogenetik çalışmasında, Macaristan'da bulunan dört Avar mezarlığındaki toplam 424 bireye ait DNA analizi temelinde, Avar döneminin akrabalık ilişkilerine ve Eski Türk boylarında görülen levirat uygulamasının mevcudiyetine dair bulgular saptanmıştır.

46 Avar yerleşimlerindeki mezar türlerinin, Avarların sair halklarla zamanla karıştığını gösterdiğine dair bk. István Erdélyi, "Avarlar", çev. K. Yıldırım, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2 (2013), s.341.

47 Arkeolojik nesnelerde görülen bu tür bir entegrasyon, birçok farklı alanda da mevcuttu. Misal olarak, 600 yılında Bizanslılarca esir alınan 17200 Avar askerinden sadece üç bini Türk, kalanlardan ise sekiz bini Slav, dört bini Gepid askerleriydi, bk. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s.267. Fizik antropolojik açıdan da "Avarlar" ve "Avar popülasyonu" ayrımı mevcuttur, bk. Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri, M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S.VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'da Bozkırlılar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.227. Pohl, bu entegrasyonun Budapeşte ve Balaton gölü arasındaki Csákberény-Ormondpuszta'ya kadar takip edilebileceği görüşündedir, bk. Pohl, *The Avars,* s.103.

48 Szádecky-Kardoss, "Avarlar", s.307.

49 Kağanlığın yıkılması üzerine Avarların tarih kaynaklarından kaybolduğu bilinmekteyse de, VIII. yüzyılda Avar tarzında gömülmüş yerel nüfusun akıbeti, bu nüfus ile IX. yüzyıl Pannonia'sındaki yeni nüfus grupları arasındaki süreklilik, Pohl, Krause, Vida ve Geary tarafından yürütülen bir proje kapsamında araştırılmaktadır, bu hususta bk. Walter Pohl, Johannes Krause, Tivadar Vida, Patrick Geary, "Integrating Genetic, Archaeological, and Historical Perspectives on Eastern Central Europe, 400-900 AD: Brief Description of the ERC Synergy Grant – HistoGenes 856453", *Historical Studies on Central Europe*, vol. I/1 (2021), s.213-228.

Yerleşik hayata geçiş, Avar toplumunda tarımsal üretimin artması, yerel zanaatkârlık ve Slavlar gibi tabiiyete alınmış halkların entegrasyonu ve daha geniş çaplı değişikliklerle aynı döneme denk gelmiştir.[50] Komşu kültürlerin tekniklerini benimseyip uyarlayan Avarlar, göçebe gelenekleri tarım ve zanaat uygulamalarıyla harmanlayan melez bir iktisadi sistem geliştirmiştir. Bu evrim, Avarların Karpat Havzası'ndaki hâkimiyetlerini sürdürmelerini sağlarken daha karmaşık bir sosyo-politik yapının gelişmesini de teşvik etmiştir.

Arkeolojik bulgular açısından önemli bir konu, ölü gömme pratikleridir. Zira mevcut arkeolojik bulgular ışığında Avarların ölü gömme uygulamaları, toplumsal hiyerarşilerine ve kültürel dinamiklerine açılan bir pencere sunmaktadır.[51] Genellikle zengin bir şekilde süslenmiş ve mezarlıkların önemli yerlerine yerleştirilmiş olan seçkin mezarları, sıradan insanlarınkiyle keskin bir tezat oluşturmaktadır. Kağanlar ve diğer yüksek rütbeli şahsiyetler de dâhil olmak üzere Avar soylularının mezarlarında sıklıkla altın süs eşyaları, karmaşık bir şekilde işlenmiş kemer tokaları ve ithal lüks eşyalar gibi yüksek statü ve zenginliklerinin altını çizen gösterişli eşyalar bulunur.[52] Bu mezarlarda genellikle Avar seçkinleriyle ilişkilendirilen prestij ve savaş hünerlerini simgeleyen atlar ya da atlarla ilgili eserler bulunurdu. Avar mezarlarında ölülerin yüzlerinin doğuya bakar vaziyette yerleştirildiği bilinmektedir.[53] Keza Szegvár-Oromdűlõ ve Tiszántúl buluntu yerlerinde, tıpkı Avrupa Hunlarında olduğu gibi şekillendirilmiş kafataslarına rastlanmış olması, Hunlarda yaygın olan bir geleneğin, belli bir ölçüde Avarlar arasında da sürdüğünü göstermektedir.[54]

---

50 VII. yüzyılın ikinci yarısına ait arkeolojik bulguları değerlendiren Roberto, Konstantinopolis kuşatmasının yenilgiyle sonuçlanmasının akabinde tarımsal hayata geçişin arttığı görüşündedir, bk. Umberto Roberto, "Step Halkları ve Akdeniz Bölgesi: Hunlar, Avarlar ve Bulgarlar", *Ortaçağ: Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar*, haz. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa, İstanbul 2014, s.84.

51 Florin Curta, "A Social History of the Avars: Historical and Archaeological Perspectives", *History Compass*., (2021); e12697, s.3.

52 Macaristan'da bulunan Avar nesnelerinin Ordos'ta, Sarı Nehir'in büyük kavisinde bulunmuş nesnelerle içerdiği benzerlikler, bozkır medeniyetinin devamlılığının da bir göstergesi olarak telakki edilmiştir, bk. René Grousset, *Stepler İmparatorluğu, Attilâ, Cengiz Han, Timur*, çev. Halil İnalcık, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s.188.

53 László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, çev. H. Z. Koşay, T. Andaç, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s.128. Erdélyi, genellikle mezarlarda ölülerin yüzlerinin doğuya bakar vaziyette gömülmesine rağmen, bir kısım mezarda ölülerin yüzlerinin batıya baktığını da belirtmektedir, bk. Erdélyi, "Avarlar", s.344.

54 Bilhassa Szegvár-Oromdűlõ yerleşimindeki kazılarda, Erken Avar Dönemine ait 532 mezarda toplam 32 adet kadın mezarında şekillendirilmiş kafatasına rastlanmış olması, bu

Buna mukabil, halk mezarları genellikle daha az sayıda ve daha az özenli mezar eşyalarıyla daha basitti. Bu mezarlar mütevazı olmakla birlikte, daha geniş Avar nüfusunun günlük yaşamları ve kültürel uygulamaları hakkında değerli bilgiler sağlamaktadır. Örneğin, bu mezarlarda bulunan aletler, çanak çömlekler ve basit takılar, elit olmayan Avarların maddî kültürünü ve iktisadi rollerini vurgulamaktadır. Seçkin ve halk mezarları arasındaki keskin farklar, Avar toplumunun son derece tabakalı yapısını vurgulamaktadır; soylular statülerini ölümlerinde bile zenginlik ve güç gösterileriyle korumaktadır.

Avar mezarlarından çıkarılan nesneler, Avar Kağanlığı'nın kültürel ve iktisadi alışverişine dair önemli bilgiler ortaya koymaktadır. Genellikle elit mezarlarda bulunan kılıç, mızrak ve yay gibi silahlar, Avar toplumunun savaşçı yönünü ve bozkır geleneklerinin etkisini göstermektedir. Ayrıca, Bizans ve Sâsânî sanatından ödünç alınan motiflerle süslenmiş yaldızlı kemer bağları gibi süslü eşyalar, Avarların komşu kültürlerle etkileşimini ve bu kültürleri benimsediğini yansıtmaktadır.

Mezar eşyaları aynı zamanda Avarların geniş ticaret ağlarına da işaret etmektedir. Avar mezarlıklarında bulunan Bizans altın sikkeleri, ipek kumaşlar ve cam eşyalar gibi ithal ürünler, bölgesel ve uzun mesafeli ticarete aktif katılımı göstermektedir. Benzer şekilde, bazı mezarlarda Slav tarzı çanak çömlek ve mücevherlerin bulunması, boyun eğdirilmiş ve komşu gruplarla kültürel alışverişe işaret etmektedir.

Maddi Kültür ve İktisat

Avar Kağanlığı'nın iktisadı, doğal kaynakları kullanma ve bölgesel ticaret ağlarını kontrol etme becerisine dayanıyordu. Muhafaza ve ticaret için kritik bir mal olan tuz, topraklarındaki madenlerden ve nehirlerdeki tuz yataklarından çıkarılıyordu. Bu kaynaklar üzerindeki kontrol Avarlara önemli bir iktisadi avantaj sağlamış hem iç istikrarı hem de dış ticaret ilişkilerini desteklemiştir.[55]

adetin kadın nüfus üzerinde sürdüğünü göstermektedir, bk. Gülay Hoştaş, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Arkeolojik İmzası: Kemik Dönüşümü ve Deformasyonu", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/12 (2024), 315-316.

55 Avarların toplumsal tarihinin ana hatlarını belirlemeye çalışan Florin Curta, bu bağlamda yazılı kaynakların azlığı nedeniyle büyük ölçüde arkeolojik kanıtlara dayanılması gerektiğini belirtir. Gyula László'nun modelinden etkilenen erken dönem yorumlar, Avar toplumunu, defin uygulamaları ve mezar eşyalarından türetilen lordlar, orta sınıf ve sıradan insanlar olarak hiyerarşik bir yapıda tasvir etmiş, ancak bu basit çerçeve, modern arkeolojik

Metal işçiliği Avar iktisadının önemli bir unsuruydu. Yetenekli Avar zanaatkârları, genellikle karmaşık bozkır motifleriyle süslenmiş veya komşu Bizans ve Sâsânî tarzlarından etkilenmiş silahlar, aletler ve süslü kemer tokaları gibi ince işlenmiş eşyalar üretmiştir.[56] Bu eşyalar sadece Avar toprakları içinde kullanılmakla kalmıyor, aynı zamanda değerli ticaret malları olarak da hizmet ediyordu. Avar metalürjisinin kalitesi, Kağanlığı yüksek statülü eşyaların önemli bir üreticisi konumuna getirmiş ve kendi iktisadi sistemini bölgesel ticari sistemlerine daha da entegre etmiştir.[57]

Ticaret, Avarlar ile komşuları arasında mal mübadelesini kolaylaştırdı. Bizans altın sikkeleri, ipek ve lüks eşyalar genellikle Avar kontrolündeki bölgelere haraç ya da ticaret olarak akarken, Avar yapımı mallar Orta ve Doğu Avrupa'ya

teknikler ve yorumlarla sorgulanmıştır. Son analizler, defin geleneklerinin genellikle katı toplumsal roller yerine statünün sembolik temsillerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda silahlar ve kemer takımları gibi daha önce rütbe göstergesi olarak düşünülen eserler, artık sosyal düzenin ritüelleştirilmiş idealizasyonunun bir parçası olarak görülmekte, doğrudan zenginlik veya güç işareti olarak değerlendirilmemektedir. Cinsiyet ve yaş, Avar toplum dokusunun şekillenmesinde önemli roller oynamıştır. Defin uygulamaları, erkek, kadın ve çocuklarda belirgin farklılıklar olduğunu göstermektedir. Kadın mezarları genellikle aile statüsünü yansıtan zenginlikle ilişkili eşyalar içerirken, çocuk mezarlarında bazen yetişkin rolleriyle ilişkili unsurlar bulunmuş ve bu durum geçiş ritüellerine işaret etmiştir. Biyolojik arkeoloji çalışmaları, cinsiyetler arasında sağlık ve emek farklılıklarını da ortaya koymaktadır. Kadınlarda beslenme yetersizliklerinin, erkeklerde ise fiziksel stresin izleri görülmüştür. Bu bulgular, toplumsal rollerin cinsiyete dayalı beklentiler ve ailevî bağlantılarla derin bir şekilde iç içe geçtiğini ve daha önce önerilen basit hiyerarşilerin ötesine geçen nüanslı bir toplumsal yapı olduğunu göstermektedir. Avar toplumundaki iktisadî faaliyetler ve üretim süreçleri, toplumsal dinamiklerine dair ipuçları sunmaktadır. Özellikle metal işçiliği olmak üzere zanaat üretimi, seçkin hanenin bir parçası olan bireylerle yakından bağlantılıydı ve bazı mezarlarda bulunan aletler bu durumu kanıtlamaktadır. Avar seçkinleri, ayrılmış uzman zanaatkarlar kullanmak yerine, üretim süreçlerine aktif olarak katılmış ve entegre bir iktisadî sistem sergilemiştir. Ayrıca, silahlar ve aletler gibi mezar eşyalarının dağılımı ve kullanımı, Avarların toplumsal değerlerini ve ideallerini yansıtmaktadır. Bu uygulamalar, siyasî ve toplumsal geçiş dönemlerinde toplumsal uyumu sürdürmek ve statüyü yansıtmak için sembolik temsillerin önemini vurgulamaktadır. Curta bu bulguların, kimliklerin maddî kültür ve ritüel uygulamalar yoluyla inşa ve ifade edildiği, dinamik ve uyum sağlayan bir toplumu resmettiği kanaatindedir, bk. Curta, *"A Social History of the Avars",* s.1-19.

56 Rásonyi, *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, s.18.

57 Avar metalürjisine dair bir tetkik için bk. Béla Török, Árpád Kovács, Péter Barkóczy & Frigyes Szücsi. "Tradecraft of the Avars' Metalworking – Manufacturing of Iron Axes and a Special Multimetallic Method used for Belt Accessories", *STAR: Science and Technology of Archaeological Research*, III/3 (2017), s.1-12.

yayılmıştı. Bu durum, Avarların ticari ve kültürel alışverişlerdeki faal rollerini yansıtmıştır.[58]

Avarlar, iktisadi ve idari sistemlerini geliştirmek için Roma ve Bizans altyapısının kalıntılarını ustalıkla uyarlamış ve yeniden kullanmışlardır. Yerleşim yerleri ve ticaret yolları genellikle antik Roma yollarının ve tahkimatlarının yakınında kurulmuş, bu da verimli ulaşım ağları ve stratejik avantajlar sağlamıştır. Bu bağlantılar malların, birliklerin ve bilginin geniş bir alanda hareket etmesini sağlamıştır.

Bizans kanalları, köprüleri ve tarım arazileri de benzer şekilde Avar topraklarına dahil edildi. Kağanlık bu kaynakları iktisadi üretim için kullandı ve yerleşik nüfuslarını ve askerî güçlerini ayakta tutmak için sürekli mal tedariki sağladı. Mevcut altyapının stratejik kullanımıyla desteklenen ticaret ve kaynak çıkarımının bütünleşmesi, Avar maddî kültürünün ve iktisadının karmaşıklığının altını çizmektedir. Bu uyum yeteneği, Kağanlığın hâkimiyetini sürdürmesine ve komşu güçlerle etkileşime girmesine olanak tanıyarak Erken Orta Çağ Avrupa'sının iktisadi manzarasında kilit bir oyuncu olarak rolünü pekiştirmiştir.

Avar Kültürü ve Sanatı

Avarların kültürel kimliğinde, göçebelikten "daha" yerleşik bir yaşam tarzına geçiş sürecinin izleri görülebilmektedir.[59] Erken dönem Avar yerleşimleri, bozkır kökenlerini ve hareketliliklerini yansıtan yurt ya da çadır gibi geçici yapılardan oluşuyordu. Bu hafif konutlar, hızlı toprak genişlemesinin ilk aşaması ve savaşa dayalı bir ekonomi için idealdi.

Kağanlığın istikrara kavuşması ve Karpat Havzası'na entegre olmasıyla birlikte, konut ve yerleşim modelleri de muayyen bir gelişme göstermiştir. Arkeolojik kanıtlar, genellikle organize köylerde kümelenmiş, batık zeminli evler de dahil olmak üzere yarı kalıcı ve kalıcı yapılara kademeli bir geçiş olduğunu ortaya koymaktadır. VII. yüzyıla gelindiğinde, bazı yerleşimlerde hendek ve parmaklık gibi savunma unsurlarının bulunması, toprakların korunması ve dış tehditlere karşı savunma ihtiyacının arttığına işaret etmektedir. Bu müstahkem konutlar sadece

[58] Pohl, *The Avars,* s.250-254.

[59] Avarların göçebe iktisadından yarı göçebe-yarı yerleşik toplum iktisadına evrilmesine dair bk. Ünal Eryılmaz, "Avar Kağanlığı'nın İktisadi Tarihi", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Dergis*i, XIV/3 (2021), s.1103.

Avarların yerleşik hayata geçişini sembolize etmekle kalmamış, aynı zamanda daha planlı bir toplumun gelişimini de kolaylaştırmıştır.

Avarlar, sembolik ve sanatsal süslemeleri, metal işçiliğiyle ünlüydü. Karmaşık bir şekilde süslenmiş kemer tokaları, koşum takımları ve silahlar gibi eşyalar teknik becerilerini ve estetik duyarlılıklarının göstergesidir. Tasarımlar genellikle bozkır geleneklerinden türetilen, hayvan imgeleri ve geometrik desenler de dahil olmak üzere güç, prestij ve kültürel kimliği simgeleyen motifler içeriyordu. Avar sanatında "Hayvan Üslubu" dikkat çekmekte, palmet ve lotus gibi bitki süslemeleri görülmekte, mitolojik sahnelere, insan ve hayvan figürleri ile av sahnelerine rastlanmaktadır.[60] Kişisel süslemelerin yanı sıra, Avar metal işçiliği günlük yaşamda ve savaşta pratik bir rol oynamıştır. Üzengiler ve dizginler gibi at takımları üzerindeki süs unsurları, bu aletlerin işlevselliğini arttırmakla kalmamış, aynı zamanda statü ve zenginlik göstergesi olarak da hizmet etmiştir. Bu nesneler ticarette çok rağbet görmüş ve komşu kültürlerdeki sanatsal gelenekleri etkilemiştir.[61]

Avar sanatsal üretimi, başta Bizanslılar ve Slavlar olmak üzere komşu kültürlerle dinamik bir alışverişi yansıtmaktadır. Bizans etkisi, altın ve mine tekniklerinin kullanımında ve bazı Avar tasarımlarına dahil edilen Hristiyan ikonografisinde belirgindir. Bu unsurlar hem Bizanslı zanaatkârlarla doğrudan temas kurulduğunu hem de ticaret ya da haraç yoluyla lüks malların özümsendiğini göstermektedir.[62]

Avar stilleri de komşu grupların maddi kültürünü etkilemiştir. Slav çanak çömlekleri, mücevherleri ve hatta defin gelenekleri Avar esintili tasarımlar sergileyerek Kağanlığın kültürel aracı rolünü ortaya koymaktadır.[63] Dolayısıyla, tek taraflı bir etkileşimden ziyade, karşılıklı bir kültürel etkileşimin mevcudiyeti görülmektedir.

---

60 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s.270.

61 Avar seçkinlerinin statü ve zenginliklerini belirtmek için at ekipmanlarında metal süslemeleri kullanımına dair bk. Karadas, *Byzantium and the Avars,* s.104-105.

62 Ögel, bu etkilerin Güney Rusya'ya Kırım yolu ile Bizans'tan geçerek, Avarlar ile Macaristan'a geldiği görüşündedir, bk. Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s.124.

63 Daim, Avar sanatsal motiflerinin Slav takılarında ve mezar eşyalarında ne şekilde tezahür ettiğini tartışmıştır, bk. Daim, "Avars and Avar Archaeology: An Introduction", s.475-480. Avar seçkinlerinin mezar eşyaları ve Avar kültürel etkileşimleri nedeniyle ölü gömme uygulamalarındaki değişmeler hakkında bk. Mărginean, Florin, Mihály Huba K. Hőgyes, Sarah Peter, Erwin Gáll, "The Outskirts of the Khagans": An Overview of the Avar Age Burial Sites near Pecica", *Avars and Slavs, Two Sides of a Belt Strap End-Avars on the North and the South of the Khaganate, Proceedings of the International Scientific Conference Held in Vinkovci 2020,* eds.Anita Rapan Papeša, Anita Dugonji, Arheološki Muzej u Zagrebu,

Avarların Dini

Avarlar, Şamanist ritüelleri ve doğal unsurlara saygıyı içeren dini uygulamalarında bozkır mirasının birçok yönünü korumuşlardır.[64] Savaşçıların yanına at gömmek gibi defin gelenekleri, bir savaşçının statüsünün ve sahip olduklarının onlara eşlik edeceği öbür dünyaya olan inançlarını vurgulamaktadır. Sanatta ve eserlerde bulunan hayvan tasvirleri, göçebe kökenlerinin ruhani önemini daha da vurgular.

VIII. yüzyılın sonları ve IX. yüzyılın başlarında, Hristiyan etkileri Avar toplumuna, özellikle de seçkinlere nüfuz etmeye başladı. Bu değişim, Bizans İmparatorluğu ile artan etkileşimler ve Şarlman önderliğindeki Frank Hristiyan seferleriyle aynı döneme denk gelmiştir. Bir kısım Avar mezarında bulunan haç ve sair Hristiyan sembolleri gibi arkeolojik buluntular, Hristiyanlığın sınırlı da olsa bazı tesirleri olduğunu göstermektedir.[65]

Hristiyan unsurların bu entegrasyonu tek tip değildi ve pek çok Avar muhtemelen geleneksel inançlarını yeni etkilerle harmanlıyordu. Ancak bu durum Kağanlığın son yıllarında daha geniş bir kültürel dönüşüme işaret etmekte ve Erken Orta Çağ Avrupası'nın değişen siyasi ve kültürel dinamiklerine uyum sağlama çabalarını yansıtmaktadır.

Zagreb 2022, s.240-255.Bulgaristan ve Romanya'daki kazılardan bulunan materyal temelinde, Slav çömlekçiliğindeki Avar etkileri için bk. Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s.40-42. Mezar alanlarındaki Slav seramiklerindeki Avar etkilerine dair bk. Lyudmila Doncheva-Petkova, "Ethnic Changes in Present-Day Bulgaria in the 6th–9th Centuries", *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube, Proceedings of the Bulgarian-Hungarian Meeting, Sofia, May 27-28, 2009*, ed. Lyudmila Doncheva-Pektova, Csilla Balogh, Attila Türk, Archaeolingua, Budapeşte 2014, s.14-18. Slav yerleşimlerinde Avar tarzı seramik üretim yöntemlerine dair bir tartışma için bk. Ismailzade, "The Influence of the Avar Khanate on the Ethno-political Situation in South-Eastern Europe", s.5-8.

64 Avarlara ait arkeolojik nesneler şaman inançlar üzerine doğrudan kanıt teşkil etmektedir. Bilhassa Mokrin'de bulunan, üzerinde dünya dağı, dünya direği, onların üzerine dokuz dallı hayat ağacı bulunan bir kemik küp, buna verilecek en belirgin örnektir, bk. Szádecky-Kardoss, "Avarlar", s.309-310.

65 Avar kültürüne Hıristiyan etkileri için bk. Ádám Bollók, "Christians, Christianity and the 'Northern Barbarians' in Late Antiquity and The Early Middle Ages", *Dalle Steppe al Mediterraneo Popoli, Culture, Integrazione*, ed. C. Ebanista, M. Rotili, Guida Editori, Napoli 2017, s.430. Avar mezar topluluklarında VIII. yüzyılın sonlarından itibaren Hıristiyan sembollerinin varlığına ve Bizans etkisindeki haç motiflerinin elit mezarlara dahil edilmesine dair bir tartışma için bk. Falko Daim, "Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contexts", *Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewellery,* ed. Christopher Entwistle, Noël Adams, British Museum Research Publication, London 2010, s.66-67.

Avarların Dili

Avarların kullandıkları ünvanlardan ve eldeki sınırlı isimlerden edinilen bilgiler ışığında muhtemelen Bulgarlar ve Hazarlar gibi Türklerin Ogur koluyla rabıtalı bir Türk lehçesini konuştukları düşünülmektedir. Avarların döneminde Latince kaleme alınmış Batı Avrupa kaynakları ile Orta Çağ Yunancası ile kaleme alınmış Bizans kaynaklarında kullanılan başlıca ünvanların "kağan", "han", "kapkan", "tudun", "tarkan" ve "hatun" gibi Türkçe ünvanlar olduğu görülmektedir.[66] Keza, Janos Harmatta, Gyula Németh'in Avarların dili alanındaki tetkiklerinin neticesinde Avarların dil malzemesine dahil olan: *qagan, qatun, tarqan, tudun, yuguruš* gibi ünvanlar ile *Bayan, Qamsavčï, Kök, Solaq* gibi şahıs adlarından herhangi biri, Türkçede açıkça anlamlandırılabilmektedir.[67] Mevcut bilgilere ilaveten, Jánoshid iğneliğindeki kitabeleri tetkik eden Harmatta, Orhon-Yenisey oyma yazısının harflerinin bulunduğu, bu kitabelerin eski Türk dili ile yazıldığını ortaya koymuştur.[68] Nagyszentmiklós kabının üzerindeki kitabenin de eski Türk alfabesi içinde bir kısım Yunanca harf içerdiği dikkate alınınca, Avar seçkinlerinin eski Türkçe kullandığı, keza Bizans ile olan etkileşimleri neticesinde Orta Çağ Yunancası da okuyabildiği yönünde değerlendirmeler yapılmıştır.[69] Keszthely Fenekpuszta buluntu yerinde çıkan bir kemer ucunda ve iki metal plakada ise runik harfli yazılara rastlanmıştır.[70] Avarların ünvanlarının hepsi Türkçe olup "Bayan" isminin de iddia olunduğu gibi Moğolca olmayıp Türkçe "Bay" (zengin) kökeninden türediği sadece Moğollarca değil, Bulgar Türkleri tarafından da kullanıldığı bilinmektedir.[71]

Avarların Türk ve Dünya Tarihine Etkileri

Avarlar, Bizans, Franklar ve çeşitli Slav grupları gibi büyük güçlerle olan etkileşimleri aracılığıyla Erken Orta Çağ Avrupa siyasi manzarasını şekillendirmede

---

66 Tolga Ersoy, "Avarlar", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası (Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılına Armağan*), haz. A. Özcan, F. Başar, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2022, s.68; Erdélyi, "Avarlar", s.343.

67 János Harmatta, *Avarların Dili Sorununa Dair-Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, çev. Hicran Akın, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s.1-2.

68 Harmatta, s.27.

69 András Róna-Tas, "The Problems of the East-European Scripts with Special Regards to the Newly Found Inscription of Szarvas", *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*, vol. II (Settimane di studio del CISAM, XXXV), Spoleto: Presso la Sede del. Centro, 1988, s.129.

70 Ilgın, *Avarlar*, s.81.

71 Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s.263.

kritik bir rol oynadılar. Avar Kağanlığı'nın Bizans İmparatorluğu ile ilişkileri, diplomasi ve savaşın bir karışımıyla karakterize ediliyordu. Bizanslılar barış ve ittifak sağlamak için önemli miktarda haraç öderken, Avarlar sık sık Bizans topraklarına akınlar düzenledi. 626'daki ünlü Konstantinopolis kuşatması ise en önemli seferdir. Benzer şekilde, Şarlman döneminde Franklarla olan münasebetleri, nihayetinde VIII. yüzyılın sonlarında Avarların çöküşüne yol açan bir dizi askerî sefer ile sonuçlandı. Avarlar ayrıca Slavlar üzerinde de önemli bir etki yarattı; onları kendilerine boyun eğdirilmiş gruplar, müttefikler ve yardımcı birlikler olarak dahil ettiler. Bu çok yönlü etkileşimler, sadece Avar Kağanlığı'nın güç dinamiklerini şekillendirmekle kalmadı, aynı zamanda dönemin daha geniş jeopolitik ortamını da etkiledi.

Avarlar, Erken Orta Çağ Avrupası'nın jeopolitiğinin gelişiminde merkezî bir rol oynadı ve Orta ile Güneydoğu Avrupa'da hem birleştirici bir güç hem de bozucu bir unsur olarak hareket ettiler. Karpat Havzası'ndaki hakimiyetleri, Bizans İmparatorluğu ile Franklar gibi Batı Avrupa'nın yeni yükselen güçleri arasında bir tampon bölge oluşturdu. Avarlar, kritik ticaret yollarını kontrol ederek ve savaş ve diplomasi yoluyla siyasi manzarayı etkileyerek, bölgesel güçlerin parçalanmasına ve yeniden şekillenmesine katkıda bulundular. Slavlar, Gepidler ve Bulgarlarla olan ilişki ve etkileşimleri, yeni siyasi yapıların ortaya çıkmasını kolaylaştırdı ve bu dönüştürücü süreçte güç dengesini şekillendirdi.

Avarlar, Slav göçleri ve yerleşimleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuş, Slav gruplarının Orta ve Güneydoğu Avrupa boyunca yayılmasına hem itici güç hem de yapı sağlayarak katkıda bulunmuşlardır. Slavları askerî ve iktisadî sistemlerine dahil eden Avarlar, onların yeni topraklara yayılmalarını kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda Slavların, Avar seferlerinde yardımcı birlikler olarak oynadığı rol ve Avar hakimiyetine karşı başlattıkları isyanlar, bağımsız Slav siyasi yapılarının oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Avarlar, Güneydoğu Avrupa'nın kültürel ve siyasî kimlikleri üzerinde silinmez bir iz bırakmıştır. Bizans, Slavlar ve diğer komşu gruplarla olan etkileşimleri, maddi kültür, yerleşim düzenleri ve yönetim yapılarında görülen geleneklerin harmanlanmasına yol açmıştır. Siyasî hakimiyetleri zamanla zayıflasa da sağladıkları kültürel etkileşimler bölgenin uzun vadeli gelişiminin temelini oluşturmuş ve Bulgaristan ile Hırvatistan gibi erken Orta Çağ devletlerinin oluşumunu etkilemiştir.

Hiç şüphesiz, Avarların Doğu Avrupa Türk tarihi açısından önemi, Avrupa Hunlarından sonra aynı coğrafyada kurulmuş bir bozkır devleti olmasından kaynaklanmaktadır. Avarlardan sonra bu coğrafyada bozkır geleneğinden gelen birçok kültürel uygulama devam etmiş, Osmanlı'ya dek neredeyse her yüzyılda bu coğrafyada Türk unsurların ve Türk boylarının varlığı söz konusu olmuştur.

Avarların dünya tarihine yaptığı en önemli katkılardan biri, üzengiyi Avrupa'ya tanıtmaları ve yaymaları olmuştur. Bu yenilik, süvari savaşlarında devrim yaratmış binicilere daha fazla denge sağlamış ve mızrak gibi silahların daha etkili bir şekilde kullanılmasına olanak tanımıştır.[72] Üzenginin askerî uygulamaları, komşu güçler tarafından hızla benimsenmiş, Ortaçağ savaşlarını kökten değiştirmiş ve süvarinin stratejik önemini artırmıştır.

Avarlar, Orta ve Güneydoğu Avrupa'da maddî kültürün yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Avar mezarlarında ve yerleşimlerinde bulunan süslü metal işçiliği, at donanımları ve silahlar, onların etkisinin boyutunu gözler önüne sermektedir. Ticaret, haraç ve fetih yoluyla Avar yapımı ürünler ve motifler geniş bir alana yayılmış, bozkır geleneklerini Bizans, Slav ve yerel Avrupa tarzlarıyla harmanlamıştır. Bu kültürel alışveriş, dinamik bir kültürel ortamı teşvik ederek Avarları, Erken Orta Çağ'ın kültürel ve iktisadi ağlarında kilit bir aracı hâline getirmiştir.

[72] Bu hususta Littauer, A. D. H. Bivar, and Albert Dien'in görüşlerine dair tartışma için bk. James L. Suhr, *Riding Astride and the Proto-Stirrup*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Norwich University 2020, s.2-3.

KAYNAKÇA

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, XIII/13 (2007), s.35–42.

Balogh, Csilla, "Arkeolojik Buluntular Işığında Avar-Türk İlişkilerinin Bilinmeyen Yönleri: Avrasya Bozkırlarından Avar Kağanlığı'na Göçler", *Doğudan Batıya Yükselen Eski Uygarlıklarda Arkeolojik ve Sanatsal Yansımalar ile Etkileşimler*, haz. İbrahim Çeşmeli, Cenk Berkant, Nobel Yayınları, Ankara 2021, s.101-138.

Básti, Zsófia, "Funerary Textiles in The Avar Period", *Hungarian Archaeology*, vol. XI, No. 4 (2022), s.28-34.

Baştav, Şerif, "Avar İmparatorluğu", *Makaleler*, C.I, yay. haz. E. Semih Yalçın, E. Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.495-505.

Baştav, Şerif, *Bizans Tarihi, Kuruluşundan Yıkılışına Kadar*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.

Blockey, Roger (haz.-çev.), *The Fragmentary Historians of The Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus, and Malchus*, vol. I-II, Francis Cairns, Wiltshire 1983.

Blockey, Roger (haz.-çev.), *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool 1985.

Excerpta de Legationibus: Excerpta de Legationibus Gentium ad Romanos (*Excerpta historica Imp. Constantini Prophyrogeniti Vol. I-II*), ed. Karl von Boor, Weidmann, Berlin 1903.

Bollók, Ádám, "Christians, Christianity and The 'Northern Barbarians' in Late Antiquity and The Early Middle Ages", *Dalle Steppe al Mediterraneo Popoli, Culture, Integrazione, Atti del Convegno internazionale di studi Fondazioni e rituali funerari delle aristocrazie germaniche nel contesto mediterraneo Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 18-19 giugno 2015, Atti del Convegno internazionale di studi Oriente e Occidente fra tarda antichità e medioevo popoli e culture dalle steppe al Mediterraneo Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 16-17 giugno 2016*, ed. Carlo Ebanista, Macello Rotili, Guida Editori, Napoli 2017, s.423-442.

Brunner, Jean-Claude, "Charlemagne Versus the Avars: A Reign at an End", *Medieval Warfare,* vol. V, no. 2: *The Campaigns of Charlemagne* (2015), s.27-34.

Collins, Roger, *Charlemagne*, MacMillan, Hampshire, London 1998.

Curta, Florin, "A Social History of the Avars: Historical and Archaeological Perspectives", *History Compass* (2021); e12697, s.1-19.

Curta, Florin, *The Long Sixth Century in Eastern Europe*, Brill, Leiden & Boston 2021.

Czeglédy, Károly, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri,* çev. Mutlu Gün, Doruk Yayınları, İstanbul 2004.

Daim, Falko, "Avars and Avar Archaeology: An Introduction", *Regna and Gentes.The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples*, eds.Hans-Werner Goetz, Jorg Jarnut, Walter Pohl, Brill, Leiden & Boston 2003, s.463-570.

Daim, Falko, "Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contexts", *Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewellery,* ed. Christopher Entwistle, Noël Adams, British Museum Research Publication, London 2010, s.61-71.

Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Reliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici (CSHB, vol. XIX), eds.August Immanuel Bekker, Barthold Georg Niebuhr, Impensis, Bonn 1829.

Dobos, Alpár, "Weapons and weapon depositions in the late row-grave cemeteries in Transylvania", *Warriors, Weapons, and Harness from the 5th–10th Centuries in the Carpathian Basin*, ed. Călin Cosma, Mega Publishing House Cluj, Napoca 2015, s. 57-88.

Doncheva-Petkova, Lyudmila, "Ethnic Changes in Present-Day Bulgaria in the 6th-9th Centuries", *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube, Proceedings of the Bulgarian-Hungarian Meeting, Sofia, May 27–28, 20*09, ed. Lyudmila Doncheva-Pektova, Csilla Balogh, Attila Türk, Archaeolingua, Budapeşte 2014, s.13-36.

Erdélyi, István, "Avarlar", çev. K. Yıldırım, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2 (2013), s.337-346.

Erdemir, Hatice Palaz, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

Ersoy, Tolga, *Antikçağ ve Ortaçağ Filolojik Kaynaklarında Avrupa Hunlarının Temsili*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2024.

Ersoy, Tolga, "Avarlar", *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası (Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılına Armağan)*, haz. Azmi Özcan, Fahameddin Başar, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2022, s.66-68.

Ersoy, Tolga, "Bizans-Sâsâni Savaşları Bağlamında Prokopios'un Akhunları Tasviri" *XVII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 15-17 Eylül 2014, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt-I. Kısım: *Orta Asya ve Kafkasya Tarihi*, TTK, Ankara 2018, s.88-106.

Ersoy, Tolga, "Gregorius Turonensis'in 'Decem Libri Historiarum' Adlı Yapıtında Hunlara ve Avarlara Dair Kayıtların Değerlendirilmesi", *Bozkırın Oğlu: Ahmet Taşağıl'a Armağan*, ed. Tuğba Eray Biber, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s.115-122.

Eryılmaz, Ünal, "Avar Kağanlığı'nın İktisadi Tarihi", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XIV/3 (2021), s.1091-1108.

Gáll, Erwin. *At the Periphery of the Avar Core Region, 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Pecica–Nădlac Motorway Rescue Excavations)*, Éditions L'Harmattan, Paris & Budapest 2017.

Golden, Peter, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.

Golden, Peter, "Avars", *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, ed. G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, & London 2000, s.325-326.

Gregory of Tours, *The History of the Franks*, çev. Lewis Thorpe, Penguin Books, London 1974.

Gnecchi-Ruscone, Guido Alberto, Zsófia Rácz, Levente Samu, vd. "Network of Large Pedigrees Reveals Social Practices of Avar Communities", *Nature*, vol. DCXXIX (2024), s.376-383.

Gömeç, Saadettin Yağmur, "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", *Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının 20. Yıldönümü Münasebetiyle IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi,*

13-14 Mayıs 2011, Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan 2011, s.479-489.

Gumilëv, Lev Nikolayeviç, *Hazar Çevresinde Bin Yıl Etno-Tarih Açısından Türk Halklarının ve Çevre Halklarının Şekillenişi Üzerine*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

Harmatta, János, *Avarların Dili Sorununa Dair – Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, çev. Hicran Akın, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Hoştaş, Gülay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Arkeolojik İmzası: Kemik Dönüşümü ve Deformasyonu", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/12 (2024), s.311-330.

Ismailzade, Saida Jafar, "The Influence of the Avar Khanate on the Ethno-Political Situation in South-Eastern Europe", *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*, vol. III, No. 5 (2024), s.23-30.

Ilgın, F. Aysel, *Avarlar, Avrupa'da 250 Yıllık Hakimiyetin İzleri*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2023.

Kardaras, Georgios, *Byzantium and the Avars, 6th-9th Century AD Political, Diplomatic and Cultural Relations*, Brill, Leiden & Boston 2019.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.

Koder, Johannes, "On the Slavic Immigration in the Byzantine Balkans", *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone, Aspects of Mobility Between Africa, Asia and Europe, 300-1500 C.E.*, ed. Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt, Yannis Stouraitis, Brill, Leiden & Boston 2000, s.81-100.

Kurat, Akdes Nimet, "Avarlar", yay. haz. S.Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/1 (2011), s.81-110.

Kurat, Akdes Nimet, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 1972.

Macartney, Carlile Aylmer, "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XI/2 (1944), s.266-275.

Mărginean, Florin, Mihály Huba K. Hőgyes, Sarah Peter, Erwin Gáll, "The Outskirts of the Khagans": An Overview of the Avar Age Burial Sites near Pecica", *Avars and Slavs, Two Sides of a Belt Strap End-Avars on the North and the South of the Khaganate, Proceedings of the International Scientific Conference Held in Vinkovci 2020*, eds.Anita Rapan Papeša, Anita Dugonji, Arheološki Muzej u Zagrebu, Zagreb 2022, s.240-255.

Maróti, Zoltán, Endre Neparáczki, Oszkár Schütz, vd. "The Genetic Origin of Huns, Avars, and Conquering Hungarians", *Current Biology*, XXXII/13 (2022), s.2858-2870.

Mızrak, Egemen Çağrı, *Bozkır Kavimleri, M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S.VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'da Bozkırlılar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Monumenta Germaniae Historica, *Auctores Antiguissimi,* IX: Chronica Minora sacc. IV. V. Vİ. VII. (0). ed. Theodor Mommsen. Berlin 1892.

Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum Rerum Merovingicarum, I/1: Gregorii Episcopi Turonensis*, Libri Historiarum X*, ed. Bruno Krusch, Wilhelm Levison, Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannover 1951.

Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum Rerum Merovingicarum, II: *Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum*, ed. B. Krusch, I. Bibliopolii Hahniani, Hannover 1888.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1981.

Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Pohl, Walter, "A Non-Roman Empire in Central Europe: The Avars", *Regna and Gentes.The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples*, eds.Hans-Werner Goetz, Jorg Jarnut, Walter Pohl, Brill, Leiden & Boston, 2003, s.571-575.

Pohl, Walter, *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*, Cornell University Press, Ithaca & London 2018.

Pohl, Walter, Johannes Krause, Tivadar Vida, Patrick Geary, "Integrating Genetic, Archaeological, and Historical Perspectives on Eastern Central Europe, 400-900 AD: Brief Description of the ERC Synergy Grant – HistoGenes 856453", *Historical Studies on Central Europe,* I/1 (2021), s.213-228.

Rásonyi, László, *Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar*, Ankara Halkevi Neşriyatı, Ankara 1938.

Rásonyi, László, *Tarihte Türklük*, çev. H. Z. Koşay, T. Andaç, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s.128

Roberto, Umberto, "Step Halkları ve Akdeniz Bölgesi: Hunlar, Avarlar ve Bulgarlar", *Ortaçağ: Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar*, haz. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa, İstanbul 2014, s.78-85.

Róna-Tas, András, "The Problems of the East-European Scripts with Special Regards to the Newly Found Inscription of Szarvas", *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*, vol. II (Settimane di studio del CISAM, XXXV), Presso la Sede del. Centro, Spoleto 1988, s.483-506.

Strabo, *The Geography of Strabo*, *Vol. V: Books 10-12* (Loeb Classical Library, No: 212), tr. H. Leonard Jones, London: W. Heineman Ltd. & Cambridge, MA: HUP, 1928 (3. Bs, 1954).

Szádecky-Kardoss, Samuel, "Avarlar", çev. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s.283-310.

Szenthe, Gergely, "The 'Late Avar reform' and the 'long eighth century': A Tale of The Hesitation Between Structural Transformation and the Persistent Nomadic Traditions (7th to 9th century AD)", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, LXX (2019), 215-250.

Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C.III, çev. Z. K. Ugan, A. Temir, İstanbul 1991.

Takács, Miklós, "Settlement Archaeology of The Avar Age in the Southern Parts of The Carpathian Basin-Similarities and Differences", *Avars and Slavs, Two Sides of a Belt Strap End-Avars on the North and the South of the Khaganate, Proceedings of the International Scientific Conference Held in Vinkovci 2020*, eds.Anita Rapan Papeša, Anita Dugonji, Arheološki Muzej u Zagrebu, Zagreb 2022, s.130-149.

Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

Taşağıl, Ahmet, *İlk Türkler, Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021.

Taşağıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi),* Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013.

Taşağıl, Ahmet, *Türk Bilgeleri, Devlet Ruhunu Mayalayan Liderler*, Timaş Yay. İstanbul 2021.

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C.I: *En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

Török, Béla, Árpád Kovács, Péter Barkóczy & Frigyes Szücsi, "Tradecraft of the Avars' Metalworking – Manufacturing of Iron Axes and a Special Multimetallic Method used for Belt Accessories", *STAR: Science and Technology of Archaeological Research*, III/3 (2017), 1-12.

Wihoda, Martin, "After Avars: The Beginning of the Ruling Power on the Eastern Fringe of Carolingian Empire" *Rulership in Medieval East Central Europe Power, Rituals and Legitimacy in Bohemia, Hungary and Poland*, ed. Grischa Vercamer, Dušan Zupka, Brill, Leiden & Boston 2022, s. 79.

Whitby, Michael, Mary Withby (haz. ve İng. çev.), *The History of Theophylact Simocatta, An English Translation with Introduction and Notes*, Clarendon Press, Oxford 1986.

Wilson, Derek, *Charlemagne: Barbarian & Emperor*, Pimlico, Londra 2006.

Zachariah of Mitylene, *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*, tr. F. J. Hamilton, E. W. Brooks, Methuen & Co, London 1899.

EKLER

Ek 1: Avarlara ait arkeolojik buluntu yerleri listesi

Avarlara ait toplam 125 tane arkeolojik buluntu ve yerleşim yerlerinin listesi Falko Daim tarafından hazırlanmıştır.* Bu yerleşimlerin 11 tanesi Avusturya'da, 1 tanesi Çek Cumhuriyeti'nde, 14 tanesi Slovakya'da, 8 tanesi Eski Yugoslavya'da, 5 tanesi de Romanya'dadır. Avar yerleşimlerinin 86 tanesi Macaristan'dadır. Haliyle, Avarlara ait en zengin materyal de Macaristan'da bulunmaktadır. Bununla birlikte göç, ticaret gibi sebeplerle Avarlara ait materyaller bu yerleşimler haricinde civar bölgelerde de bulunmaktadır. Ancak bu liste, Avar yerleşimlerinin en yoğun olduğu ve hakimiyetinin sürdüğü coğrafya hakkında bilgi verecek mahiyettedir.

AVUSTURYA
1) Edelstal (Macarca: Nemesvölgy)
2) Frohsdorf
3) Leobersdorf
4) Mistelbach
5) MÖ.dling
6) Münchendorf
7) Sommerein
8) Viyana 11 – Csokorgasse
9) Viyana 23 – Liesing
10) Zillingtal
11) Zwölfaxing

ÇEK CUMHURİYETİ
12) Dolní Dunajovice

SLOVAKYA
13) Blatnica
14) Čataj
15) Cífer Pác
16) Devínska Nová Ves
17) Holiare
18) Komarno
19) Moravsk´y Ján
20) Nové Zámky
21) Šebastovce
22) Štúrovo
23) Záhorska Bystrica
24) Želovce
25) Zemiansk´y Vrbovok
26) Zitavská Tôn

MACARİSTAN
27) Abony
28) Alattyán
29) Bócsa
30) Boldog
31) Bóly
32) Budakalász – Dunapart
33) Budapeşte – Csepel
34) Budapeşte – Farkasrét
35) Cibakháza
36) Cikó
37) Csákberény
38) Csanytelek
39) Csengele
40) Deszk
41) Dunaújváros
42) Egerág
43) Előszállás
44) Gátér
45) Gyód
46) Győr– Téglavető– dűlő
47) Hajdúdorog

* Bk. Falko Daim, "Avars and Avar Archaeology: An Introduction", s.467.

48) Halimba
49) Hird
50) Hódmezővásárhely
51) Hortobágy – Árkus
52) Igar
53) Inota
54) Iváncsa
55) Jánoshida
56) Jutas
57) Káptalantóti
58) Kecel
59) Kecskemét
60) Keszthely
61) Keszthely – Fenékpuszta
62) Kisköre
63) Kiskőrös
64) Kiszombor
65) Kölked – Feketekapu
66) Környe
67) Kunbábony
68) Kunhegyes – Bánhalma
69) Kunmadaras
70) Kunszentmárton
71) Lébény
72) Mártély
73) Mezőberény
74) Mosonszentjános
75) Nagyharsány
76) Nagypall
77) Ozora – Tótipuszta
78) Pápa
79) Pécs
80) Pilismarót
81) Pókaszepetk
82) Regöly
83) Romonya (= Ellend)
84) Solymár
85) Szarvas
86) Szebény
87) Szeged – Átokháza
88) Szeged – Fehértó
89) Szeged – Kundomb
90) Szeged – Makkoserdő
91) Szegvár – Oromdűlő
92) Szegvár – Sápoldal
93) Székkutas
94) Szekszárd – Bogyiszlói út
95) Szekszárd –Mocfacsárda
96) Szentes – Berekhát
97) Szentes – Kaján
98) Szentes – Lapistó
99) Szentes – Nagyhegy
100) Táp
101) Tápe
102) Tiszafüred – Majoros
103) Tolnanémedi
104) Toponár
105) Törökbálint
106) Üllő
107) Ürbőpuszta
108) Várpalota
109) Vasasszonyfa
110) Zalakomár
111) Zamárdi
112) Závod

ESKİ YUGOSLAVYA

113) Aradac (Macarca: Aradka)
114) Brodski Drenovac
115) Čadjavica (Macarca: Csadjavica)
116) Čelarevo
117) Čoka (Macarca: Csóka)
118) Novi Balnovci
119) Pančevo
120) Zmajevac (Macarca: Vörösmart)

ROMANYA

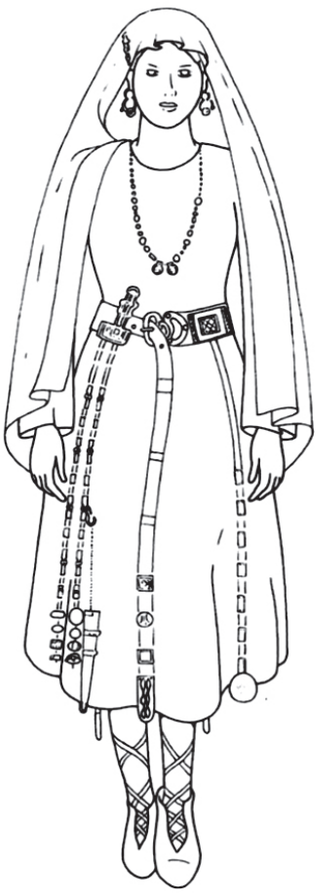
121) Band (Macarca: Mezőbánd)
122) Felnac (Macarca: Fönlak)
123) Sînpetru German (Macarca: Németszentpéter)
124) Sînnicolau Mare (Macarca: Nagyszentmiklós)
125) Zalău (Macarca: Zilah)

Ek 2: Avar buluntu yerleri haritası

Kaynak: Daim, "Avars and Avar Archaeology: An Introduction", s.466.

Ek 3: Kölked-Feketekapu'daki B mezarlığının 85 numaralı mezarından soylu bir Avar kadınının elbisesinin yeniden tasarımı

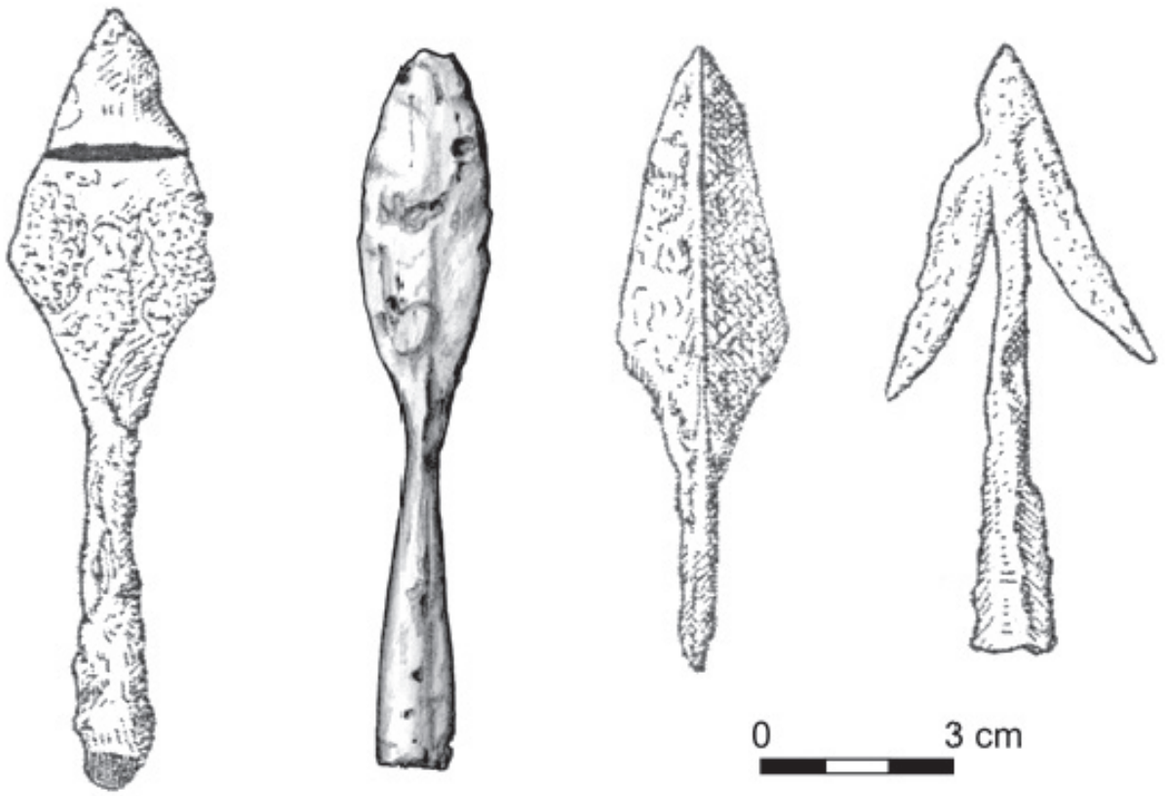
Kaynak: Kardaras, *Byzantium and the Avars*, s.192.

Ek 4: Avusturya'daki Mödling Mezarlığı'nda 144 numaralı kadın mezarında bulunan Geç Avar Dönemine ait ceket bağlantısı bronz obje, ölçek 2:1.

Kaynak: Daim, "Avars and Avar Archaeology: An Introduction", s.558.

Ek 5: Transilvanya'daki geç dönem sıra mezar mezarlıklarında bulunan Avar ok uçlarının tipolojik sınıflandırması.

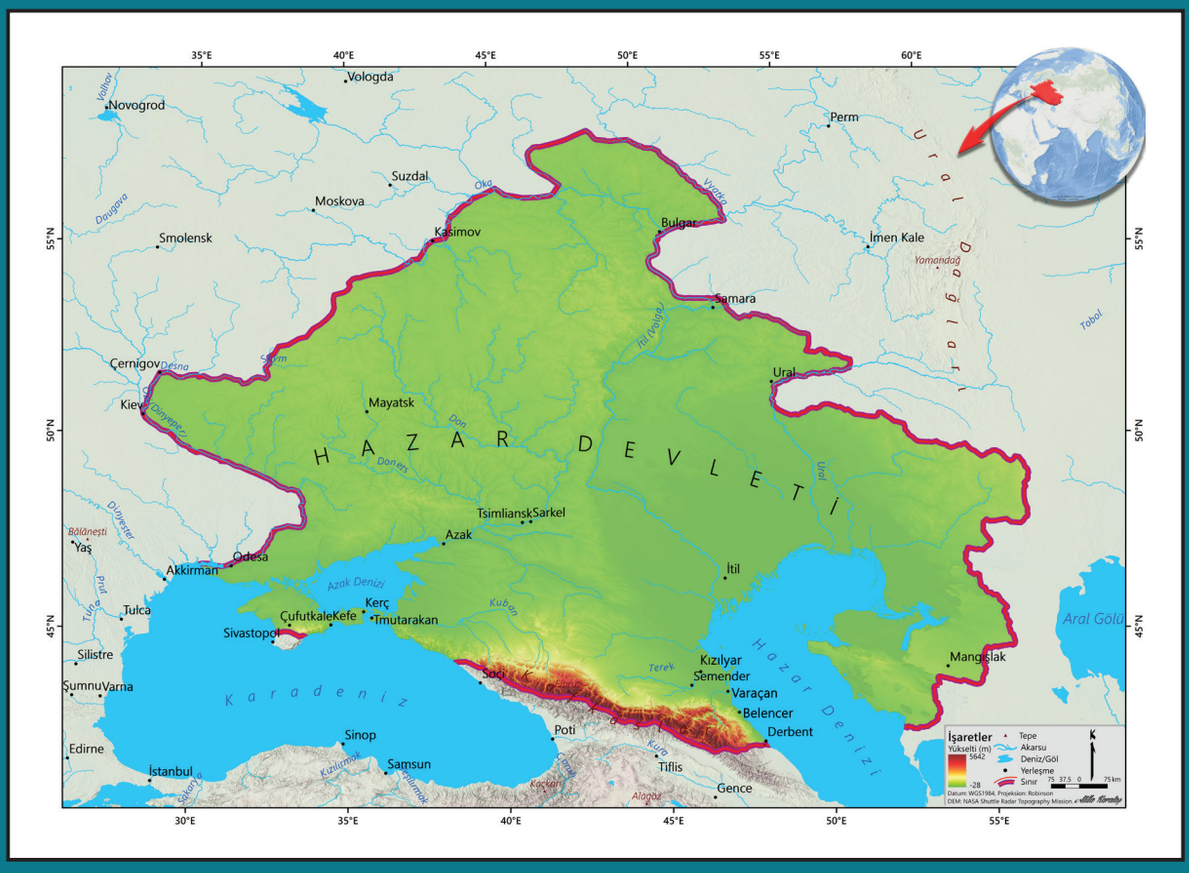
Kaynak: Alpár Dobos, "Weapons and weapon depositions in the late row-grave cemeteries in Transylvania", *Warriors, Weapons, and Harness from the 5th–10th Centuries in the Carpathian Basin*, ed. Călin Cosma, Mega Publishing House Cluj, Napoca 2015, s.69.

Ek 6: Daire şeklindeki Avar üzengisi

Kaynak: Erwin Gáll, *At the Periphery of the Avar Core Region, 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Pecica–Nădlac Motorway Rescue Excavations)*, Éditions L'Harmattan, Paris & Budapest 2017, s.478.

Hazar Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

HAZAR DEVLETİ

(630-965)

Dinçer KOÇ*

VII.-X. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa tarihinde derin izler bırakmış bir Türk devleti olan Hazar Hakanlığı, Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki sahaya yerleşmişti. İslam Halifeliği'nin Azerbaycan ve İrmîniyye'de yayılmasından sonra, güneyde Derbend'e kadar Kafkas Dağları sınır teşkil ediyordu. Kuzeyde İdil'in Kama ağzıyla birleştiği orta akımına ulaşan Hazar Hakanlığı'nın hâkimiyet sahası, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan Kiev'e kadar uzanıyordu. Hazar Hakanlığı'nın esas ağırlık merkezi önceleri Terek boyunda iken VIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Yayık, İdil, Don ve Kuban nehirlerinin havzalarına yayılmış ve böylece önemli ticaret yolları kontrol altına alınmıştı.[1]

Hazar Hakanlığı hâkimiyet kurduğu Hazar Denizi çevresi, İdil boyu, Kuzey Kafkasya, Don-Dinyeper arası bozkır kuşağı ve Kırım Yarımadası'nda birçok halkı kendi yönetimi altında birleştirmişti. Hazar Hakanlığı bu geniş coğrafyada idari olarak başlıca üç bölgeye ayrılmıştı: İlk bölge İdil Nehri'nin aşağı akımındaki Havalis'ti. Devletin merkezi İtil (Hamlîc) buradaydı. Şehir, İdil Nehri'nin her

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü, dincerkoc@istanbul.edu.tr

1 Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, C. 17, s.116-117.

iki yakasına kuruluydu. Nehrin batı kıyısında bulunan Sarığşen (Hazaran/Hanbalık) idari ve dinî merkezken Müslümanların yaşadığı doğu tarafındaki İtil (Etil) ticari merkez olarak önem kazanmıştı. Yöneticisine "melik" manasında "tarhan (as tarkan)" deniliyordu.[2] Kafkasya'da Araplara karşı H.104 (M.722-723) yılında uğranılan mağlubiyetten sonra, Hazarlar başkentlerini Semender'den buraya naklettiler.[3] İkinci bölge Kuzey Kafkasya'daki Terek boyunda bulunan Semender idi. Buranın idarecisi Türklerin Barc boyundandı. Üçüncü bölge ise Don Nehri'nin aşağı akımındaki Sarkel'di. Burası Hazarların ana gümrük merkeziydi ve yönetiminden sorumlu idareciye Sahibü'l-Hazar deniliyordu. Bunların haricinde başlarında "ilteber" ünvanlı bağlı hükümdarların bulunduğu yedi bölge ya da topluluk mevcuttu: Bunlar 1) merkezi Suğdak ve Theodosia arasındaki kıyılarda bulunan Phullai olan Hotzig; 2) Derbend'in kuzeyindeki Sulak Nehri havzasında merkezleri Belencer (Ermenice Varaçan) olmak üzere eski Hun Krallığı; 3) Kuma Irmağı'nın aşağı akımında bulunan Onogur; 4) IX. yüzyılda Donets'e yerleşen Macarlar; 5) İdil Nehri'nin Kama ile birleştiği orta akımında yurtlanan Bulgarlar; 6) İdil Nehri'nin orta akımında yurtlanan Suvarlar ve 7) İdil Bulgarları ile Hazarlar arasında meskûn olan Burtaslar idi. Bunların dışında Hazarlar Karadeniz'in kuzey sahilinde yer alan ve ticari yönleriyle temayüz etmiş Kerson, Phanagoria, Tamatarha (Samkarç), Bosphorus ve Kırım Gotyası'nın merkezi Doros gibi kentleri hâkimiyetleri altına almışlardı. Bu şehirler genellikle vergi toplamak ve asayişi sağlamakla meşgul "Babağuk", "Balıkçı" ve "Tudun" gibi ünvanlara sahip Hazar yöneticileri tarafından idare ediliyorlardı.[4] Hazarların takriben IX. yüzyıl itibarıyla haraca bağladıkları halklar da bulunuyordu. Desna Irmağı ile orta Dnyeper çevresindeki Radimiçler, Vyatiçler, Severyanlar ve Polyanlar "her ev başına bir sincap

[2] Omeljan Pritsak, "Hazar Hakanlığı'nın Museviliğe Geçişi", çev. A. Tayfun Özcan, *Karadeniz Araştırmaları*, XIII/13 (Mart 2007), s.16. İtil hakkında bk. Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh, "Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefîse", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, der. ve çev. Yusuf Ziya Yörükân, yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s.292; İbn Hurdazbih, "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, çev. Y. Ziya Yörükân, yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s.377-378; *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, çev. ve yay. haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s.47. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.69.

[3] Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s.67.

[4] Omeljan Pritsak, agm., s.17-18.

kürkünü" Hazarlara haraç ödeyen Slav halklarıydı.[5] Ayrıca Fin kökenli Ar, Ves ve Çeremis kabileleri de Hazar hâkimiyetini kabul ederek onlara haraç ödüyorlardı.[6] Hazar hakanları adetleri gereğince hâkimiyet altına aldıkları ya da haraca bağladıkları tüm bu halkların hükümdarlarının kızlarını gönüllü olarak ya da cebren kendilerine eş olarak alıyorlardı. 920'li yıllarda Hazar Hakanı'nın eş sayısı 25 idi.[7]

Hazarlar Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret yolları üzerinde hâkimiyet kurarak zenginleşmişlerdi. İdil ticaret yolu Don'un alt akımından Slav topraklarına ve oradan da Baltık Denizi'ne ulaşıyordu. Tüccarlar İtil'in bulunduğu İdil Nehri'nin aşağı akımından Hazar Denizi'ne ulaşıyorlar ve buradan da Hârezm ve diğer doğu ülkelerine mal taşıyorlardı. Hazarlar kontrol altında tuttukları Kırım'ın liman kentleri üzerinden Bizans'la Karadeniz ticaretine dâhil oluyorlardı. İşte bu önemli transit rotalar üzerindeki kontrol, VIII. yüzyılın ikinci yarısından X. yüzyılın ortalarına kadar Hazar Hakanlığı'nın ana gelir kaynağının gümrük vergileri olmasına yol açtı. Böylece başkent İtil en büyük ticaret merkezi hâline geldi. Ruslar ve İdil Bulgarlarından Hazar ülkesine getirilen bal, mum, kürk, yün, kıymetli kunduz derileri gibi ürünler oradan Hârezm'e ve diğer doğu ülkelerine ihraç ediliyordu. Rus ticaret gemileri devamlı Hazaran (İtil)'a geliyorlardı ve getirdikleri mallardan öşür vergisi alınıyordu.[8]

Hazarların Menşei

Orta Çağ'ın mühim Türk boylarından Hazarların adı kaynaklarında çeşitli şekillerde ifade edilmiştir: Hazar adı, Türkçe, Hazar/Kazar; Arapça, "الخزر" (el-Hazar); Farsça, "خزر" (Hazar); Grekçe, "Χάζαροι" (Hazar-oi); İbranice, "כזר/קזר" (Hazar/Kazar), Süryanice, "Kazârâye"; Ermenice, "Խազիրք" (Hazar-k); Latince, Chazari/Chaziri/Gazari/Caziri; Rusça, "козарин/козары/козари" (Kozarin/Kozarı/Kozari); Macarca, Kazar/Kozar ve Çince'de, "Ho-sa/K'o-sa" olarak geçmektedir.[9]

---

5 *Povest Vremennıh Let*, Perevod D. S. Lihaçeva, A. Yu. Çernova, Vita Nova, Sankt-Peterburg 2012, s.20; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s.87.

6 Omeljan Pritsak, agm., s.19.

7 *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, s.46.

8 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s.340-342.

9 Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.144-145.

Hazar adının manası hakkında araştırmacılar çeşitli görüşler öne sürmüşlerdir. Macar tarihçi G. Neméth'in iddiasına göre *Hazar* adı Türkçe, "gezmek, dolaşmak, kaçmak" fiillerinin damaksıl biçimi olan *kaz/qaz* köküne *ar/er* kişi ekinin eklenmesiyle türetilmiştir. Böylece "avarece, serserice gezen" anlamına gelmektedir.[10] Buna göre Hazar, *göçebe/gezgin* manasında bir boy ismidir.[11] Bu yönüyle *Kazak* etnonimine benzerlik göstermesi ilgi çekicidir.[12] G. Neméth'in tezine çeşitli eleştiriler getiren Fransız şarkiyatçı P. Pelliot ise *Hazar* adının manasını Moğolcada "vahşi bir köpek cinsini" ifade eden Türkçe kökenli ödünç bir kelime olarak izah etmiştir.[13] Onun tezini geliştiren bir başka Fransız Türkolog L. Bazin de Hazarların Uygurlarla bağlantısı üzerine bir görüş öne sürmüştür. O, *Hazar* adının Uygur yazıtlarında geçen ve "saldırgan köpek" manasında Moğolcadan ödünç alınan *Qasar/Kasar* kişi/boy adının *Ogurca* telaffuzu olarak "ezmek/zulmetmek/baskı kurmak" fiilinin Türkçe *qas/kaz* kökünden türetildiğini iddia etmiştir.[14] Ancak G. Neméth'in etimolojisini daha makul olarak değerlendiren Amerikalı tarihçi P. B. Golden Türk boylarının bir kural olarak "köpek" (qasar) gibi totemistik adları ünvan olarak kullanmadıklarını öne sürmüştür. O bunun istisnası olarak adı Moğolca köpek manasına gelen Altın Orda'nın kudretli Emiri Nogay'ın ismine izafeten Nogaylar olarak bilinen Türk zümrelerinin varlığını bu hususta bir istisna olarak ele almakla birlikte Nogay'ın tıpkı Tatar gibi esasen bir Moğol boy adı olduğu gerçeğinden hareketle Fransız araştırmacıların (bilhassa P. Pelliot'un) görüşlerine karşı çıkmıştır.[15] Çağdaş Macar Türkolog András Róna-Tas orijinalini Qasar/Kazar olarak kabul ettiği *Hazar* adını Farsça kökenli *Kesar*'dan türetilen *Caesar (Sezar)* ünvanına dayandırmıştır.[16] Ancak bu görüş de tıpkı diğerleri gibi müphem gözükmektedir.

---

10 Neméth Gyula, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Közzéteszi Berta Arpád, Akadémiai Kiadó, Budapest 1991, s. 36-37.

11 Peter B. Golden, *age.*, s.155; D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s.21-22.

12 A. Zajaeskowski, *Ze studiow nad zagadnieniem Chazarskim, Mémoires de la Comission Orientaliste de l'Académie Polonaise*, No: 36, Krakow 1947, s.26-27.

13 Poul Pelliot, "Quesques Noms Turcs d'hommes et de Peuples Finnisant en –ar", *Euvres Posthumes*, II, (Paris 1949), s.207-224; Peter B. Golden, *age*., s.154.

14 Louis Bazin, "Pour une Nouvelle Hypothése sur l'orgine des Khazar", *Materialia Turcica*, VII/8, s.51-71.

15 Peter B. Golden, *age.*, s.154-155.

16 András Róna-Tas, "A Kazár Néprévröl", *Nyelvtudományi Közlemények*, 84, Budapeşte, s.349-379.

Tarih kaynaklarında Hazarların menşei ve batıya gelişleri hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bu çerçevede farklı araştırmacılar tarafından Hazarların menşei Akatzir/Akatirlere;[17] Akatzirlerin topraklarını ele geçiren Batı Gök-Türk hanedanına;[18] başta yönetici tabaka olarak Batı Göktürklerinin bulunduğu Ogur boyları, Sabirler ve diğer Türk unsurlardan oluşan bir boy birliğine;[19] Türkleşmiş Ugorlar olan Sabirlere;[20] Tieh-leh bağlantısıyla Uygurlara (Kasarlar)[21] ve Kafkasya'da Sabirler ve diğer göçer Hun boylarıyla birlik oluşturan Eftalitlere[22] bağlanmıştır.[23] Bununla birlikte Hazarların bir Tük boyu olduğuna şüphe yoktur.[24]

Hazar dili de Bulgar ve Sabir dilleriyle aynı ailedendi.[25] Nitekim İstahrî ve İbn Havkal Hazarların dilinin Bulgarların diline benzediğini ifade etmişlerdir.[26] Birunî de Bulgar ve Suvarların dilinin Türkçe ve Hazarcanın karışımı olduğunu söyler.[27] X. yüzyıl İslam coğrafyacıları İstahrî ve İbn Havkal Hazar'ı "başkenti İtil olan ülkenin (iklim) adı" olarak ifade etmişlerdir.[28] Onlar bununla ülkeye veya devlete *Hazar* adını veren boyu ya da baştaki soyu kastetmiş olmalıdırlar.[29]

---

17 A. V. Gadlo, *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv.*, İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1979, s.59-66.

18 Omeljan Pritsak, agm., s.15.

19 Neméth Gyula, *age.*, s.204; Károly Czeglédy, *Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü*, çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s.142; Peter B. Golden, *age.*, s.61-64.

20 M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi. Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.95-106.

21 D. M. Dunlop, *age.*, s.49-55.

22 D. Ludwing, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der Schrift-lichen Quellen*, Münster 1982, s.24.

23 Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş. Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s.244.

24 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s.167.

25 N. A. Baskakov, *Tyurkskie Yazıki*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1960, s.104; A. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, 3. Bs., Enderun Yayınları, İstanbul 1984, s.86-87.

26 Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Kitab Mesâlik el-Memâlik*, M. J. De Goeje Neşri, Brill Leyden 1927, s.225; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.346.

27 Ebû Reyhan el-Birûni, *Maziden Kalanlar (el-Asar el-Bakiye)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s.85.

28 İstahrî, *Kitab Mesâlik el-Memâlik*, s.220; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.339.

29 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.339.

Hazarların İdil Nehri'nin batısına ve Don-Kuzey Kafkasya arasındaki sahaya ne zaman geldikleri hakkında tarih kaynaklarında yeterli bilgi yoktur. Bununla birlikte VI. yüzyılın ortalarına ait (555 yılı civarı) bir Süryânî kaynağında Hazarlar Onogur, Sabir, Bulgar, Sarıgur ve Eftalitlerle birlikte Kafkasya'da yaşayan göçer halklar arasında zikredilmiştir.[30] Daha geç dönem Süryniî kaynaklarının şehadetine göre de Hazarlar Bizans İmparatoru Mauricius (582-602) döneminde Bulgarlarla birlikte İskitya'nın iç kesimlerinden Barsilia denilen Alan topraklarına gelmişler ve büyük kardeş Hazar'ın adını almışlardı.[31] Hazarlarla Bulgarlar arasında kaynaklara yansıyan bu yakınlık Hazarların da Asya Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra batıya göç eden Hun-Ogur toplulukları arasında olabileceğini akla getirmektedir. Bununla birlikte onların 375'ten itibaren İdil Nehri'nin batısına geçen Hun toplulukları arasında mı oldukları ya da 463 yılında Avarların baskısıyla Sibirya'daki yurtlarını terk eden Sabirlerin tazyikiyle Kuzey Kafkasya'ya gelen Sarıgur ve Onogur zümreleriyle mi hareket ettikleri belli değildir. Ancak Mesudî'nin bir kaydında Farsların "Hazaran" dedikleri topluluğun Türkler tarafından "Sabar/Sabir" diye anıldığını dile getirmesi meseleyi belirli oranda aydınlığa kavuşturmaktadır ki bu Hazarları Sabir Türklerine bağlar.[32] Bununla birlikte Gök-Türklerin 558'den sonra Kuzey Kafkasya'yı fethetmesi ile önceki Sabir birliğinin yeniden teşkilatlandırılması ve Hazarların onlardan neşet etmesi söz konusudur. Böylece Sabirlerin Semender ve Belencer adlı Kuzey Kafkasya'da yurtlanan boyları Hazar bodununun esasını teşkil etmiş olmalıdır.[33] Bununla birlikte Barsiller (Bersula) de Hazar siyasi birliğinin oluşumunda önemli rol oynamış Türk kabilelerindendir.[34]

Hazarlar ve Gök-Türk Kağanlığı

Hazarların bir güç olarak yükselişi Gök-Türk Kağanlığı'nın batıdaki faaliyetleriyle bağlantılıdır. Gök-Türkler, İstemi Yabgu'nun liderliğinde 556'da Eftalitleri

30 *The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene*, trs. by F. J. Hamilton and E. W. Brooks, London 1899, s.328-329.

31 *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, Editée pour la premiére fois wt traduite en français Par J.-B. Chabot, Tome II, Paris 1901, s.363-364. Benzeri bir kayıt için ayrıca bk. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s.165.

32 Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Mesûdî, *Kitâb el-Tenbîh ve'l-işrâf*, Michael Jan De Goeje Neşri, Brill Leyden 1894, s.83.

33 İbrahim Kafesoğlu, *age.*, s.167.

34 Osman Karatay, "Hazarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay-S. Acar, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s.316-317.

mağlup ettikten sonra 571 yılına kadar Kafkasya'da Ogur-Bulgar gruplarıyla birlikte Hazarlar ya da onların ana kütlesini oluşturan Sabirleri (Belencerler) hâkimiyet altına almışlardır.[35] Nihayet 576 yılında Kırım'da Bosporus'un fethedilmesiyle Kerç limanına kadar gerçekleştirilen faaliyetleri ile Alan ve Utrigurları da Gök-Türk Kağanlığı'nın tâbisi hâline getirmişlerdir. Bununla aynı zamanda Avarlar ve Kutrigurlar hariç olmak üzere tarihte ilk kez Turan Devleti'nin teşekkülü gerçekleştirilmiştir.[36] Ancak 581'de T'a-po (Taspar) Kağan'ın ölmesiyle Gök-Türk Kağanlığı *doğu* ve *batı* kanadı olarak ikiye ayrılmıştır.[37] Bu süreçte Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde Batı Gök-Türk Kağanlığı'nın hâkimiyetinin devamı için Hazar Türklerinin önemli rol üstlendiği tahmin edilmektedir. Bundan dolayı bu dönemin Batı Gök-Türk Kağanlığı'yla alakalı Bizans ve Çin kaynaklarında onlardan "Türk Hazarlar (T'u-küe Ho-sa)" adıyla bahsedilmiştir.[38] Bu durum Hazarların Gök-Türklere bağlandığını açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Hazarlar 603-628 yılları arasında uzun süre devam eden Bizans-Sâsânî savaşında Bizans İmparatoru Herakleios'un müttefiki olan Batı Göktürk Kağanlığı'nın yöneticisi Tong Yabgu'nun gücü olarak önemli rol oynamışlardır. Herakleios, Sâsânîlerin Avarlarla gerçekleştirdiği başarısız İstanbul kuşatmasının ardından 626-627 yıllarında Albanya, Antropatane, Gence ve Sâsânî başkenti Ninive'yi zaptettiğinde en büyük askerî yardımı Hazarlardan görmüştür. Bundan sonra Tong Yabgu, Sâsânîlerin çekilmesiyle birlikte Kafkasya'da Türk hâkimiyetini tesis etmek için Hazarlarla birlikte faaliyet yürütmüştür. Bu çerçevede Tong Yabgu 629 yılında Tiflis'i zapt ettikten sonra oğlu Şad ve Hazar komutanı Çorpan Tarhan'ı Albanya ve Ermenistan'ın fethine tayin etmiştir. Türk-Hazar ordusu Albanya ve Ermenistan'ı fethederek büyük ganimetler elde etmişse de tam da bu sırada 630 yılında Tong Yabgu'nun ölümü üzerine kuzeye çekilmiştir.[39] Bundan sonra Gök-Türk Kağanlığı taht kavgaları ve Çin'in tazyiki ile yıkılırken Hazarlar bağımsız hâle gelmişlerdir. Bununla birlikte Türk Aşina hanedanına mensup bazı yöneticilerin batıda Hazarların başına geçerek 630'dan sonra Hazar Hakanlığı'nı teşkilatlandırdıkları tahmin

35 Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*, C.3, çev. Zâkir Kadirî Ugan-Ahmet Temir, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s.1055-1057.

36 Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s.62.

37 Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s.34-35.

38 Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.198; M. İ. Artamanov, *age.*, s.191-210.

39 Altay Tayfun Özcan, *Hazar Hakanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s.44-75.

edilmektedir.[40] Bu yüzden Hazar Hakanlığı'nın devlet teşkilatında Şad/Bey, İlteber, Tudun, Tarhan gibi Gök-Türk kökenli ünvanlar kullanıldığı gibi hükümdarlarına Hakan/Kağan denilmektedir. Anonim *Hududü'l-Alem*'de hakanların soyunun İşâ ahfadından yani Aşina ailesinden geldiğinin belirtilmesi[41] de Hazar Hakanlığı'nı kuranların Gök-Türk kökenli olduklarına delalet etmektedir.[42] İşâ'nın "şad" anlamına gelmesi de mümkündür. Şad'ın Gök-Türk Kağanlığı teşkilatında hanedan mensubu prensler için kullanılan bir ünvan olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan da Tong Yabgu'nun oğlu Şad'a ve böylece Gök-Türk yönetici soyuna da işaret etmesi mümkündür.[43]

Hazar Hakanlığı'nın 630'lu yıllardan itibaren Kuzey Kafkasya'da şekillenmesiyle aynı anda Atilla'nın ölümünün ardından parçalanan Avrupa Hun İmparatorluğu'nun bakiyeleri ile Hun-Ogur (Utrigur, Kutrigur, Onogur, Sarıgur) boyları Karadeniz'in kuzeyinde Onogur boyunun efendisi Kubrat'ın öncülüğünde Bulgar adıyla birleşerek Büyük Bulgar Devleti'ni kurmuşlardı. Ancak bu devlet 660'lı yıllarda Kubrat'ın ölümünün ardından oğulları arasındaki taht kavgaları sebebiyle zayıfladı. Bu durumdan istifade eden Hazar Hakanlığı yöneticileri Büyük Bulgar Devleti'ne saldırarak onları Tuna Nehri'ne kadar geri çekilmek zorunda bıraktılar ve Bulgar boylarının önemli bir kısmını hâkimiyet altına aldılar (679 yılı civarı).[44] Bununla birlikte Kırım Yarımadası da Hazarların hâkimiyeti altına girdi. Bundan kısa bir süre sonra 681 yılında Derbend'in kuzeyinde bulunan Hun Krallığı'nın yöneticisi Alp İl-it'uer (Alp İlteber) Hazarların vassalı oldu.[45] Kalankatlı Moses'in Hristiyanlığı kabul eden ve halkını eski Gök-Tanrı inancından caydırmaya çabalayan bir hükümdar olarak tasvir ettiği Alp İlteber'in Hazarlara bağlılığı ve Hakan

[40] A. Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlân's Reisebericht. Deutsche Morgenlandische Gesellschaft*, Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, Leipzig 1939, s.267-271.

[41] *Hudûd al-Âlam 'The Regions of the World' a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.,* Translated and Explained by V. Minorsky, London 1937, s.161-162; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2.Bs., TTK Yayınları, Ankara 2001, s.70.

[42] M. İ. Artamanov, *age.*, s.230.

[43] A. P. Novoseltsev, *Hazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1990, s.89; Osman Karatay, agm., s.324.

[44] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford, New York 1997, s.498; Nikephoros Patriach of Constantinople, *Short History*, Text, Translation, and Commentary by Cyril Mango, Washington D.C. 1990, s.87-89; P. K. Kokovtov, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1932, s.92.

[45] Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.107-108.

nezdindeki itibarıyla ilgili olarak şöyle yazmıştır: "Türkistan'da Hazar Hakanının yanında şecaat gösterip parlak ad san kazanmıştı. O, Hakanın muhabbetini kazandı ve Hakan da öz kızını ona verdi. Bundan başka il-ituer mansıbına layık görüldü".[46]

Bundan sonra İdil Nehri'nin doğusundan başlayarak Don-Dnyeper arası bölgeden Dağıstan'a ve oradan Kırım'a kadar (Arapların saldırıları sebebiyle) doğudan kuzeybatıya doğru şartlı olarak genişleyen Hazar Hakanlığı VII. yüzyılın ortalarından X. yüzyılın ikinci yarısına kadar Doğu Avrupa'daki en güçlü ve mühim devleti olma özelliğini muhafaza etti. Bununla birlikte Hazarların Kafkasya'da Müslüman Araplarla mücadeleleri dikkat çekti.

Arap-Hazar Savaşları

Hz. Ömer döneminde İslam orduları Kadisiye (636) ve Nihavend (642) savaşlarını kazanarak İran'ı fethettiği sıralarda, Hazarlar Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'ı hâkimiyet altında tutuyorlardı. Hz. Osman'ın halifeliği döneminde 651 yılına gelindiğinde İslam ordusu artık İrminiyye ve Azerbaycan'ı da topraklarına kattı. Böylece İran'ın fethi tamamlanmakla birlikte Müslümanlar Hazarlarla komşu durumuna geldiler.[47]

Azerbaycan ve İrminiyye'nin fethinden sonra Müslüman Araplar Hazar Türkleriyle karşılaştılar. Henüz 639'da Hz. Ömer, Süraka b. Amr'ı Derbend (Bâbü'l-ebvab)'in fethine tayin etti. Habib b. Mesleme'yi de ona yardıma gönderdi. Süreka'nın öncü birliğinin komutanı Abdurrahman b. Rebîa'nın sevk ve idaresi altındaki İslam ordusu Derbend hâkimi Şehrbârâz ile anlaşma yaptı. Böylece Şehrbârâz Müslümanlara tâbi olmayı kabul etti (642-643). Süraka'ya bağlı İslam ordusu Derbend'in kuzeyine geçip Hazarlarla karşı karşıya geldi. Bu arada Süraka'nın ölümü üzerine İslam ordusunun komutanlığına Abdurrahman b. Rebia getirildi. O da Kafkasya hâkimiyeti için Hazarlarla mücadeleyi sürdürdü. Hazar topraklarına akınlar düzenledi. Ne var ki Kafkasya'daki Hazar başkenti Belencer yakınlarında vuku bulan kanlı bir savaşta Müslümanlar Hazarlar tarafından mağlup edildi. Abdurrahman da şehit düştü (652-653). Onun kardeşi Selman b. Rebîa Hazarlarla savaşı

[46] Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi Mhitar Koş*, çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.244.

[47] İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C. 3, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s.32-35; Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s.372-377.

bir süre devam ettirdiyse de Derbend'e çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra İslam Halifeliğinde ortaya çıkan iç karışıklıklar sebebiyle Arapların Hazar topraklarına saldırı harekâtları bir süreliğine kesintiye uğradı.[48]

Hazarlar, Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Derbend ve Kuzey Azerbaycan'a hâkim olmuşlar, Muaviye devrinde İrminiyye'ye akınlar düzenlemişlerdi. Bununla birlikte Araplar Transkafkasya'da sağlam bir şekilde yerleşmişlerdi ve 8. yy'ın başında, başarısı her iki taraf için de değişen bir dizi Arap-Hazar savaşı yaşandı. Hazarlar, Araplarla mücadelede Anadolu'yu Halifeliğin saldırılarından savunan Bizans İmparatorluğu ile ittifak hâlinde hareket etti.

Emevîlerle Hazarlar arasındaki mücadele Halife Velid b. Abdülmelik devrinde başlamış ve Azerbaycan ve İrminiyye Valisi olarak atanan Mesleme b. Abdülmelik 708 yılında Hazarlar üzerine bir sefer düzenleyip Derbend'e kadar gelmiştir. Ancak bundan kısa bir süre sonra görevden azledilmiş ve yerini Mervan b. Muhammed almıştır.[49] Bu arada Hazarlar 709/710 yılında 80 bin kişilik kalabalık bir orduyla harekete geçerek Albanya'yı zapt etmişlerdir.[50] Hazarların bu zaferinden kısa bir süre sonra Mervan İrminiyye Valiliğinden azledildi ve yerine yeniden Mesleme b. Abdülmelik tayin edildi. Mesleme, Hazarlara karşı ikinci kez sefer düzenledi ve Derbend ve çevresindeki bazı şehirleri mancınık kullanarak ele geçirdi.[51] Hazar savunmasına zarar vermek amacıyla Derbend Kalesi'ni yıktırdı.[52] Mesleme'nin 714 yılında Derbend'e üçüncü bir sefer daha düzenlediği anlaşılmaktadır.[53]

Mesleme'nin İstanbul muhasarası sebebiyle bölgeden ayrılması üzerine Hazarlar Bizans'ın müttefiki sıfatıyla 717-718 döneminde İrminiyye ve Azerbaycan'a seferler düzenleyerek birçok kişiyi öldürmüşler ve çok sayıda esir almışlardı. Bu olay üzerine Halife Ömer b. Abdülaziz, Hâtim b. Nu'man el-Bâhalî'yi Hazarlar üzerine sefere tayin etti. Hatim Hazarları mağlup etti ve zaferinin nişanesi olarak

48 Dunlop, *age.*, s.63-65; Artamanov, *age.,* s.237-240; Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler*, C. 4., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.241.

49 İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C.4, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s.484; Abdülkerim Özaydın, agm., s.244.

50 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.290.

51 İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, C.4, s.499.

52 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.290.

53 Dunlop, *age.*, s.75; Artamanov, *age.*, s.270-271; Özaydın, agm., s.244; A.T. Özcan, *age.*, s.127-132.

Hazarlardan 50 kadar esiri halifeye gönderdi. Bu mağlubiyetin intikamını almak isteyen Hazarlar 721-722 yıllarında Araplara karşı büyük çaplı bir saldırı gerçekleştirdiler. Araplar buna karşılık bir yıl sonra Hazarlara karşı saldırıya geçtiler. Ne var ki Sübeyt en-Nehrânî kumandasındaki Emevî ordusu Kıpçaklar ve Bulgarlar tarafından takviye edilmiş Hazarlar tarafından ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Bunun üzerine Halife Hazarlarla mücadeleyi sürdürmek üzere Yezid b. Abdülmelik Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi İrminiyye Valiliğine tayin etti.[54]

Cerrah'ın sefer hazırlığında olduğunu öğrenen Hazarlar Derbend'e çekilip savunma tertibi aldılar. Cerrah onları yanıltmak ve savunmalarını gevşetmek için Berdea'ya gideceğini bildirdi. Bunu haber alan Hazarlar savunma tedbirlerini gevşettiler. Bunun üzerine hızlı bir şekilde Derbend'e doğru harekete geçen Cerrah ve onun komutasındaki Emevî ordusu Derbend yakınlarındaki Neherü'r-Rân mevkiinde karargâh kurdu. Burada vuku bulan savaş Emevîlerin zaferiyle neticelendi. Müslümanlar geri çekilen Hazar askerlerinin peşinden Belencer'e kadar geldiler ve 722 yılı yazında şehri fethettiler. Ancak Cerrah bir süre burada kaldıktan sonra kışın yaklaşması üzerine geri çekildi. Bu ağır mağlubiyetin intikamını almak isteyen Hazarlar ertesi yıl Derbend'i aşarak İrminiyye'ye saldırı düzenlediler ise de Emevî kuvvetleri tarafından bir kez daha mağlup edilerek geri püskürtüldüler.[55]

Yezid b. Abdülmelik'in 724 yılında ölmesinin ardından Emevî halifesi olarak tahta çıkan Hişâm b. Abdülmelik de Hazarlarla mücadeleyi sürdürdü. O, bu amaçla Kafkasya'ya yardımcı kuvvetler yolladı. Hazarlar da boş durmadı. Büyük bir ordu toplayan ve hızlı hareket eden Hazar Hakanı Suriye'den gönderilen yardımcı birlikler henüz ulaşmadan Arap garnizonuna saldırdı ve Müslüman ordusunu mağlup etti. Bunun üzerine Cerrah azledildi ve yerine Mesleme b. Abdülmelik tayin edildi. Mesleme, Hazarlara karşı bazı başarılı akınlar tertip ettikten sonra 726 yılında bölgeden ayrıldı. Hazarlar da karşı saldırıya geçtiler. Ancak Haris b. Amr et-Tâî komutası altındaki Arap ordusu tarafından mağlup edildiler. Bunu takip eden

---

54 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat (Halife B. Hayyat Tarihi)*, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008, s.405; Dunlop, *age.*, s.77-78; Artamanov, *age.*, s.271-273; Özaydın, agm., s.244; A.T. Özcan, *age.*, s.132-148.

55 Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberi*, C.IV, çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2006, s.348-349; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, C.V, çev. Y. Apaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s.95-96; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.405-408; D. M. Dunlop, *age.*, s.78-82; M. İ. Artamanov, *age.*, s.273-276; Özaydın, agm., s.245; A. T. Özcan, *age.*, s.148-149.

birkaç yıl içinde (727-729) Mesleme Hazarları birkaç kez daha bozguna uğrattı ve büyük ganimetler elde etti.[56]

Mesleme'nin ardından Azerbaycan ve İrminiyye Valiliğine tayin edilen Cerrah b. Abdullah 729-730 yıllarında Tiflis üzerinden hareketle Belencer üzerine yürüdü ve Hazarları mağlup ederek şehri ele geçirdi. Hazar Denizi'nin kuzeyindeki başken İtil (Dâdu'l-Beyzâ)'e doğru geri çekilen Hazarlar üzerine seferi devam ettirerek burayı da zapt etmeyi başardı. Ancak burada kalmadı ve ganimetlerle geri dönmekle yetindi. Hazarlar Cerrah'ın ayrılmasından sonra 730 yılı sonlarında Araplara karşı geniş bir taarruz harekâtına giriştiler. Sefer, Hazar Hakanının oğlu Barsbek tarafından yönetiliyordu. Erdebil'e kadar ilerleyen Hazarlar yaklaşık 25.000 kişilik Arap ordusunu yenilgiye uğrattı. Halifeliğin üst düzey askerî komutanlarından biri olan Cerrah öldürüldü. Bu zaferin ardından ayrı Hazar müfrezeleri savunmasız kalan Beylekan, Bajarvan, Gence ve Arran'ı ele geçirip civarı yağmaladılar. Daha sonra Diyarbakır'a ve Musul çevresine kadar ulaştılar. Halifeliğin içlerine kadar gerçekleşen bu saldırılara hızla karşılık vermek isteyen Halife Hişam b. Abdülmelik, Said b. Amr el-Haraşî'yi büyük bir orduyla Hazarların üzerine sevk etti. Said Berdea'yı Hazarlardan geri aldıktan sonra Berzend ve Beylekan'da Hazar kuvvetlerini mağlup etmeyi başardı. Ancak bir süre sonra Said azledildi ve yerine Mesleme tayin edildi. Mesleme, Derbend'e kadar ilerleyerek burada bir miktar kuvvet bıraktıktan sonra geri döndü. Bununla birlikte çatışmalar yeniden Hazar Hakanlığı topraklarına taşındı. Nitekim Mesleme 731 yılında Belencer'e kadar ilerleyerek Hazar ordusunu mağlup etmeyi başardı. Ne var ki Hazar Hakanı komşu hükümdarlardan yardım alarak Arapların üzerine yürüyüşe geçince geri çekilmek zorunda kaldı.[57]

Mesleme de Hazarların Kafkasya'daki direncini kıramaması üzerine azledildi. Ne var ki onun yerine Azerbaycan ve İrminiyye Valisi olarak Mervan b. Muhammed'in tayin edilmesiyle dengeler Hazarlar aleyhine değişti. Mervan, Suriye ve Irak'tan topladığı kalabalık kuvvetlerle 732 yılından başlayarak 736 yılına kadar düzenlediği başarılı seferlerle Hazarları baskı altına aldı. Ancak Hazarlara esas darbeyi 737 yılında indirdi. 150 bin kişilik bir orduyla Kür Nehri kenarındaki Kasak

[56] *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.417-418; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, C.5, s.123; Dunlop, *age.*, s.83-84; Artamanov, *age.*, s.278-279; Özaydın, agm., s.245; A.T. Özcan, *age.*, s.151-152.

[57] Taberî, *Tarih-i Taberi*, C. IV, s.350-359; Belâzuri, *Fütûhu'l-Buldân*, s.295-296; *Tarihu Halife b. Hayyat,* s.419-424; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C.5, s.132-136; Dunlop, *age.*, s.84-96; Artamanov, *age.*, s.279-286; Özaydın, agm., s.245; A.T. Özcan, *age.*, s.153-172.

şehrinden Semender istikametinde harekete geçen Mervan, ordusunu iki kol hâlinde ilerleterek Derbend ve Daryal üzerinden Hazar topraklarına girdi. Düşmanının ani baskını karşısında şaşkına uğrayan Hazarlar başken İtil'e doğru geri çekilmeye başladılar. Hazarlara kesin bir darbe indirmek isteyen Mervan İtil'i muhasara etti. Hazar Hakanı son bir hamleyle *Tarhan* adlı başbuğun komutası altında yaklaşık 40 bin kişilik bir orduyu Emevî ordusu üzerine sevk etti. Ne var ki Hazar ordusu Araplara mağlup olmaktan kurtulamadı. Bu mağlubiyet üzerine çaresiz şekilde ülkesinin içlerine kaçan Hazar Hakanı Araplara barış teklif etmek zorunda kaldı. Hazarlarla, muzaffer Arap komutanı Mervan arasında akdedilen antlaşmanın en önemli maddesi Hazar Hakanının tahtını muhafazası karşılığında İslamiyeti kabul etmesiydi. Sözde samimiyetini ortaya koymak için Arap fatihinden kendisine İslam'ın kurallarını öğretecek fakihler gönderilmesini dahi istedi. Ancak bu, statükoyu korumak ve Arapları ülkesinin dışına çıkarmak için siyaset icabı verilen bir tavizden öteye gitmedi. Zaten kısa bir süre sonra Emevî ordusu Hazar topraklarından çıktı ve Derbend'e çekildi. Bununla birlikte 737 yılındaki Emevî zaferinin belki de en önemli sonucu Kafkasya'daki Hazar nüfuzunun bir süreliğine azalmasıydı. Nitekim Mervan'ın 737 yılı zaferini takip eden hamleleri Azerbaycan ve Kafkasya'da yerel yöneticileri baskı altına alarak Arap hâkimiyetini sağlamlaştırmak yönünde oldu.[58] Ne var ki bir süre sonra Halifelikte ortaya çıkan kargaşalar sonucunda Emevî hanedanının düşüşü ve kuzeye doğru askerî olarak yayılmaya ihtiyatlı yaklaşan Abbâsîlerin iktidara gelişi Arap-Hazar ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası oldu.

Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, İrminiyye Valisi Yezid b. Üseyd'e Hazarlarla barışı muhafaza etmesini ve bu amaçla akrabalık kurmasını emretti. Hazar Hakanı, Yezid'in bir elçi vasıtasıyla ilettiği kızıyla evlilik talebini kabul etti. Böylece Yezid, Berdaa'da yapılan muhteşem bir düğünle bir Hazar prensesiyle evlendi. Ancak birkaç yıl sonra Hazar prensesi doğum yaparken hayatını kaybettiği hâlde yakınları onun öldürüldüğünü iddia ettiler. Böylece Araplar ile Hazarlar arasındaki barış ve sükûnet dönemi de sona erdi. Hazar Hakanı bu olay üzerine 762 yılında intikam almak amacıyla Derbend'e kalabalık bir ordu sevk ketti. Hazar saldırısı Derbend ve çevresinin tahribatı ve birçok insanın öldürülmesi ile neticelendi. Bunu 764 yılında başında As-Tarhan el-Hârezmî adlı bir komutanın bulunduğu Hazar ordusunun Kafkasya'da Abbasî hâkimiyetinde bulunan topraklara

[58] *Tarih-i Taberi*, IV, s.363-364; Belâzuri, *age.*, s.297-299; *Tarihu Halife b. Hayyat*, s.430; İbnü'l-Esir, *age.,* C.5, s.178; Dunlop, *age.*, s.96-103; Artamanov, *age.*, s.187-196; Özaydın, agm., s.245; A.T. Özcan, *age.*, s.175-196.

geniş çaplı bir saldırısı takip etti. Hazar kuvvetleri Hamzin, Laks ve Daryal geçitlerini zapt edince Halife tarafından Suriye, İran ve Irak'tan 55 bin kişilik yardımcı birlikler Yezid'in yardımına gönderildi. Şirvan'a kadar ilerleyen Abbasî kuvvetleri daha sonra Hazar ordusuyla karşı karşıya geldi. Savaş Müslümanların hezimeti, Hazarların ise zaferiyle neticelendi. Bu zafere rağmen Hazarlar büyük miktarda ganimet ve esirle kendi ülkelerine çekilmekle yetindiler. Bununla birlikte Abbâsî Halifesi'nin emriyle hapishaneler dahi boşaltılarak Kafkasya'da konuşlandırılan askerlerin sayısı binlerce arttırılsa da Araplar üstünlüğü Hazarlara bırakarak savunma pozisyonuna çekildiler. Böylece Kafkasya'da güç dengesi Hazarlar lehine değişti.[59]

Kaynaklarda yer alan ifadelere göre Halife Ebu Ca'fer el-Mansur devrinden Harun Reşid devrine kadar yarım asra yakın bir süre boyunca Hazarlarla Kafkasya'daki Müslüman Araplar arasında herhangi bir ciddi savaş olmadı.

Hazar saldırılarıyla birlikte Abbâsî Halifeliği'nin Kafkasya'daki otoritesinin sarsılması kendini yerel yönetimlerin isyanlarında gösterdi. Arap hâkimiyetine karşı ilk isyan çıkaran Ermenileri, Kartli ve Albanya'daki memnuniyetsizler takip etti. En önemli isyan ise Hazarlarla mücadele ettikleri için vergiden muaf tutulan Kafkasya'ya yerleştirilmiş Arapların Halife Harun Reşid tarafından bu ayrıcalıklarına son verilmesiyle Bağdat'a karşı başkaldırmaları oldu. Üstelik isyancı Araplar Hazarlardan yardım istediler. Benzeri şekilde isyancı Kartli Prensi Narses de 780 yılında Hazarlara sığınarak onlardan yardım istedi. Ancak muhtemelen Araplarla ticari menfaatleri ağır basan Hazarlardan arzu ettiği askerî yardımı alamadı ve Hazar sarayından gönlü alınarak hediyelerle Kartli'ye uğurlandı böylece isyandan vazgeçti. Ancak Hazar Hakanının kızından olan torunu Abhazya Kralı II. Leon 787'de Arap hâkimiyetine başkaldırdığında Hazarlar tarafından desteklendi. Bunun sonucunda Gürcistan'ın güneybatısında bulunan Ap'hazet ve Ergisi bölgelerini ele geçirdi. Böylece Abhazya'da X. yüzyıla kadar devam eden güçlü Hazar nüfuzunun temelleri de atılmış oldu.[60]

VIII. yüzyılın sonlarına doğru Kafkasya'da meskûn Araplar arasında isyan hareketi zirveye ulaştı. Harun Reşid Kafkasya'da ortaya çıkan karışıklıklar üzerine 797'de Said b. Selm'i, İrminiyye Valisi olarak tayin etti. Said Derbend'deki asilerin lideri Necm b. Haşim'i öldürtünce oğlu Hazarlara sığındı ve onlardan yardım istedi. Hazarlar 799 yılında Derbend üzerinden Kür Nehri kıyısına kadar geldiler ve

[59] K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", *AOASH*, T.XI/1 (1960), s.75-88; Artamanov, *age.*, s.316-320; Özaydın, agm., s.247; A.T. Özcan, *age.*, s.196-204.

[60] Artamanov, *age.*, s.320-326; A.T. Özcan, *age.*, s.205-207.

o bölgedeki yerleşimleri tahrip ettiler. Bunun üzerine Abbâsî Halifesi Said'i azletti ve yerine Yezid b. Mezyed'i tayin etti. Yeni Vali Yezid, Huzaymah b. Hazim adlı komutanla birlikte büyük bir orduyla Hazarlar üzerine tenkil seferine çıktı. Ancak bunu haber alan Hazarlar savaşmadan geri çekildiler. Bu Araplarla Hazarlar arasında yaşanan son askerî çatışma oldu. Bununla birlikte VIII. yüzyılın başından itibaren askerî çatışmaların yerini karşılıklı siyasi, dinî ve ticari münasebetler aldı.[61]

El-Vasık'ın Halifeliği sırasında (842-847) Astronom Muhammed ibn Musa el-Hârezmî ve Sellam et-Tecüman adlı Abbâsî elçileri Yecüc ve Mecüc seddi[62] hakkında araştırma yapmak üzere Hazar ülkesine geldi.[63]

Hazarlar ve Bizans İmparatorluğu

Hazarlar öncelikle Gök-Türk Hakanlığı'na bağlı oldukları dönemde Sâsânîlere karşı kurulan Türk-Bizans ittifakında aktif rol oynamalarının yanı sıra Müslüman Arapların Anadolu ve Kafkasya istikametinde yayılmaları sürecinde artık müstakil bir devlet olarak da Bizans İmparatorluğu ile yakın ilişkilerini sürdürdüler. Hazar hakanları bazı durumlarda Bizans İmparatorluğu'nun iç işlerine karışan bir güç hâline geldiler. Siyasi evlilikler aracılığıyla Bizans sarayında nüfuzlarını arttırdılar. Bu durum her iki devlet arasında ticari, dinî ve kültürel temasların gelişmesine yardımcı oldu. Bununla birlikte Hazar yöneticileri Bizans'ın Karadeniz'in kuzeyinde Hazar çıkarlarını tehdit eden hamlelerine karşı koymaktan da çekinmediler.

Bizans İmparatoru II. Justinianus'un ağır vergilerinden bunalan İstanbul ahalisinin isyanı ve bunun neticesinde gerçekleştirilen bir darbeyle 695 yılında taht-tan indirilerek Karadeniz'in kuzey sahilindeki oldukça mühim bir ticaret merkezi olan Kerson'a sürgün edilmesi kendini Hazarlarla ilişkilerde gösteren önemli bir olaylar silsilesine dönüştü. Devrik İmparator tahtını geri almak için giriştiği hazırlıklardan rahatsız olan Kersonlular tarafından 704 yılında canına kastedildiğinde Hazarların nüfuzu altındaki Doros şehrine kaçmak zorunda kaldı ve sonra da Hazar Hakanının yanına sığındı. Justinianus'u memnuniyetle kabul eden Hazar Hakanı kızını (Hristiyan olarak Theodora adını alacaktı) onunla evlendirdi ve iktidar mücadelesinde damadını destekledi. Justinianus bundan sonra Hazar prensesi

---

61 Özaydın, agm., s.247; A.T. Özcan, *age.*, s.208.

62 Çin seddi kastedilmektedir.

63 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.368-369; İbn Hurdazbih, *age.*, s.378-379.

eşiyle birlikte Hazar hâkimiyeti altındaki Karadeniz'in kuzeyindeki (eski Büyük Bulgar Devleti başkenti) Phanagoria şehrine yerleşti. Karadeniz'in kuzeyinde kendisi aleyhine bir hâl alan gelişmeleri yakından takip eden Bizans İmparatoru Apsimoros değerli hediyelerle birlikte bir elçilik heyetini Hazar Hakanına yolladı ve ondan Justinianus'un canlı ya da ölü olarak kendisine teslim edilmesini talep etti. Bizans elçilerinin teşvik edici sözlerine kapılan Hakan İmparatorun taleplerini kabul etti ve damadı Justinianus'u yakalamak için bir komplo tertip etti. Ancak Hakan'ın bir kölesi tarafından durumdan haberdar edilen eşi Theodora aracılığıyla kendisine kurulan komployu öğrenen Justinianus hamile karısını bırakarak Karadeniz üzerinden Tuna Nehri'ne ulaştı ve Tuna Bulgar Hükümdarı Tervel Han'ın yanına sığındı. Neticede onun yardımıyla İstanbul'a gelerek tahtı ele geçirmeyi başardı (705). Bundan sonra karısını İstanbul'a getirmek için Kırım'a bir donanma yolladı. Ne var ki donanma Karadeniz'de beklenmedik bir şekilde battı. Durumu öğrenen Hazar Hakanı Justinianus'a elçileri aracılığıyla şöyle seslendi: "Karını geri getirmesi için iki üç gemi yetmez miydi ki bu kadar çok insan öldü. Yoksa onu savaşarak mı alacağını düşündün? Bak, bu erkek çocuk senden doğdu. Şimdi onları sana gönderecek birini gönder!". Böylece Justinianus Hazar Hakanının müsaadesiyle gönderdiği adamları aracılığıyla karısını ve oğlu Tiberius'u sarayına getirtti.[64] Bununla birlikte Kerson ve genel olarak Kırım'da Bizans başkentinin nüfuzu azalırken Hazar Hakanlığı'nın tesiri artıyordu. Öyle ki artık Kerson'da vergi toplamakla görevli bir Hazar Tudun'u bulunuyordu.[65]

II. Justinianus Karadeniz'in kuzeyinde gevşeyen Bizans hâkimiyetini yeniden tesis etmek için 710 yılında Kırım'a donanmasıyla bir çıkartma harekâtı gerçekleştirdi. Bizans ordusu herhangi bir direnişle karşılaşmadan Kerson'a hâkim oldu ve Hazar Hakanı'nın atadığı Tudun dâhil şehrin birçok yöneticisi tutuklandı ve İstanbul'a gönderildi. Bununla birlikte Elias adlı bir Bizans komutanı Kerson Valisi olarak görevlendirildikten sonra seferi başarıyla tamamlayan Bizans donanması İstanbul'a dönmek üzere Karadeniz'e açıldı. Fakat Anadolu kıyılarına yaklaştığında fırtınanın etkisiyle birçok gemi battı ve bazı verilere göre yetmiş üç bin kişi hayatını kaybetti. Bu faciadan sonra II. Justinianus derhâl yeni bir donanma hazırlattı ve bu kez hınçla ordusuna Kırım Yarımadası'nda Kerson dâhil bütün şehirlerin yerle bir edilmesini emretti. Bizans donanmasının kendilerini cezalandırmak

64 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.520-523; Nikephoros Patriach of Constantinople, *Short History*, s.101-105; Artamanov, *age.*, s.260-262; A.T. Özcan, *age.*, s.107-113.

65 Theophanes, *age.*, s.521.

üzere yaklaştığını öğrenen Kırım sakinleri çaresizce kendilerini koruması için Hazar Hakanına müracaat ettiler. Hazar Hakanı onların bu isteğini kabul edince Kırım'daki kentler Bizans idaresine karşı kitlesel olarak ayaklandılar. Hatta II. Justinianus'un Kerson'da Vali olarak görevlendirdiği Elias ve soylulardan Bardanes ayaklanmanın başına geçti. Bunun üzerine askerî hamlelerinin boşa çıkması tehlikesiyle karşı karşıya kalan Bizans İmparatoru da Hazar Hakanına müracaat etmek zorunda kaldı. Hazar Hakanından olanlar için özür dilemek amacıyla bir elçilik heyetini yolladı. İyi niyet göstergesi olarak görevlerine iade etmek için tutsak Kerson yöneticilerinden Zailos ve Hazar Tudun'u da onlarla gönderdi. Buna karşılık isyancı Elias ve Bardanes'in kendisine iade edilmesini arzu ediyordu. O, böylece isyancı yöneticileri karşılığında Kırım kentleri üzerindeki Hazar hâkimiyetini kabul etmeye hazırdı. Ne var ki Kerson'a ulaştıktan sonra Hazar Hakanının yanına yolculuk esnasında Hazar Tudun'un beklenmedik şekilde ölümü üzerine elçilik heyetinin misyonu tamamlanamadı. Hazarlar elçiliğe refakat eden 300 Bizans askerini Tudun'un cenazesinde kurban ederek duruma tepki gösterdiler. Bundan sonra Kerson başta olmak üzere Kırım şehirlerinde II. Justinianus'a karşı isyan daha kararlı bir hâl aldı ve ahali sürgündeki Bardanes'i yeni imparatorları olarak ilan etti.[66] Bundan sonra olaylar daha karmaşık bir hâl aldı.

II. Justinianus son bir askerî hamleyle Kırım'daki durumu kontrol altına almaya teşebbüs etti ve bu amaçla bir kez daha Kerson'a çıkartma yaptı. Müstakbel İmparator Bardanes Hazar Hakanının yanına sığındı. Ne var ki Bizans ordusu Kerson'u abluka altına aldığı sırada birdenbire Hazar kuvvetleri ortaya çıktı. Bunun üzerine Kerson'u düşürme ümidi kalmayan Bizans ordusunun kurmay heyeti de isyancıların safına geçti. Böylece inisiyatifi ele geçiren Kersonlular ve isyana katılan Bizans ordusu Hazar Hakanının yolladığı Bardanes öncülüğünde İmparatorluk başkentine hareket etti. Hazar Hakanı desteğine karşılık Kerson'dan vergi toplattı. Daha sonrasında Bardanes Hazar Hakanlığının sağladığı destekle II. Justinianus'a karşı başarılı oldu ve Bizans tahtını ele geçirdi. Bu darbeyle devrik İmparator ve oğlu (Hazar Hakanının torunu Tiberius) hayatlarını kaybettiler.[67]

II. Justinianus'un devrilmesinden sonra Hazarlarla Bizans İmparatorluğu arasında herhangi bir çatışma yaşanmadı. Zira her iki devlet de Arap akınlarına karşı koymakla meşguldü. Nitekim 717 yılında İslam orduları İstanbul'u kuşattığı zaman Hazarlar Bizanslıların isteği doğrultusunda Derbend üzerinden İrminiyye'ye

66 Theophanes, *age.*, s.525-528; *Short History*, s.105-111.

67 Theophanes, *age.*, s.528-529; *Short History*, s.111-113.

girdiler fakat Arap kuvvetleri tarafından geri püskürtüldüler.[68] Arap baskısının oldukça arttığı bir dönemde Bizans İmparatoru III. Leon (717-741) Hazarlarla akrabalık ilişkisi kurmaya karar verdi ve bu amaçla elçilerini Hakan'a yollayarak oğlu ve halefi Konstantinos ile evlenmesi için kızını ondan istedi. Bizans İmparatoru'nun bu isteğini olumlu karşılayan Hazar Hakanı, kızı Çiçek Hatun'u İmparatorun oğlu ile evlenmesi için İstanbul'a gönderdi. Çiçek Hatun vaftiz edilerek Hristiyan yapıldı ve İrene adını aldı. Onun babasının ardından Bizans İmparatoru olan eşi V. Kosntantinos'la evliliğinden dünyaya gelen oğlu IV. Leon (775-780) tarihte "Hazar Leon" lakabıyla meşhur oldu.[69]

Hazarlar, Kırım'ın dağlık bir kesiminde bulunan Gotya'daki Doros kentine 786 ya da 787 yılında bir sefer düzenleyerek şehri kontrol altına aldılar. Ancak Doroslular bir süre sonra Johannes adlı bir papazın liderliğinde Hazar hâkimiyetine başkaldırdılar. Hazarlar askerî tedbirlerle bu isyanı bastırdılar. Doros isyanı örneğiyle VIII. yüzyılda Kırım'da Hazar hâkimiyetinin ciddi varlığı tasdik edilmiş oluyordu.[70]

Bizans İmparatorluğu ile Hazar Hakanlığı'nın ilişkilerinin ticari ve kültürel alanlarda yoğunlaştığı IX. yüzyılın ilk yarısında Peçeneklerin tazyiki ile doğudan gelen Macarların Hazar Hakanlığı topraklarına yoğun göçleri Hazar yönetimini çeşitli tedbirler almaya yöneltti. Hazar Hakanlığı yöneticileri tarafından Don Nehri'nin orta akımının sol kenarında (Tsımlyanka mevkiinde) Doğu Avrupa'da Hazar hâkimiyetinin müstahkem bir garnizonu olarak bir kale inşa edilmesi kararlaştırıldı. Bu amaçla Hazar Hakanı Bizans İmparatoru Theophil'den tecrübeli inşaat ustaları göndermesini rica etti. Neticede Hazar Hakanının talebiyle 834 veya 835'te Bizans'tan gönderilen Petronas Kamateros adlı mühendisin maiyetindeki inşaat ustaları beyaz taşlarla Sarkel (Akkerman/Beyaz Kale) adı verilen kalenin inşasını gerçekleştirerek Hazarların savunmasına katkıda bulundular.[71] Sarkel'e ek olarak, arkeolojik verilerle kanıtlandığı gibi, Don'un kolları boyunca benzer tahkimatlarından oluşan bir ağ oluşturuldu.

---

68 M. İ. Artamanov, *age.*, s.307.

69 Theophanes, *age Confessor*, s.567; *Short History*, s.131.

70 Artamanov, *age.*, s.418-419; A.T. Özcan, *age.*, s.209-211.

71 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmpero*, Greek Text ed.by Gy. Moravcsik English Translation by R. J. H. Jenkins, Washington 1967, s.177. Sarkel arkeolojik kalıntıları hakkında bk. M. İ. Artamanov, "Sarkel-Belaya Veja", *Trudı Volgo-Donskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. I, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No 62, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1962, s.7-84.

Hazarların Museviliği Kabulü

Hazarların Museviliğe geçişi ile ilgili sadece Orta Çağ'a ait birkaç Yahudi belgesinde ve bazı İslam müelliflerinin eserlerinde bilgi mevcuttur. X. yüzyılda yaşamış Hazar Meliki Yosif'in kendisinden ülkesi ve halkı hakkında bilgi isteyen Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'ın Yahudi Veziri Hasday İbn Şafrut (d.915-ö.970)'a yazdığı cevabi mektupta bahsedildiği üzere Hazarlar arasında (Hazarların Yahudi nüfusunun fazla olduğu Dağıstan'da[72]) bulunan askerî grubun komutanı olan Bulan, güya gördüğü rüyada bir meleğin ona zafer vadetmesi ve düşman Müslümanları mağlup ederek Erdebil'i ele geçirmesinin ardından Museviliği kabul eden ilk yönetici şahsiyet oldu.[73] Gerçekten de Hazarlar 731-732 yıllarında Müslüman Araplara karşı büyük bir zafer elde ederek Erdebil'i ele geçirdiklerine göre Bulan'ın Museviliği kabulü 731-732 yıllarında gerçekleşmişti. Aynı belgenin iddiasına göre Bulan'ın ününü duyan Bizans ve Müslüman hükümdarları onun kendi dinlerine geçmesi için bazı âlimlerini zengin hediyelerle kendisine gönderdiler. Bunun üzerine Bulan güya Yahudi, Hristiyan ve Müslüman âlimlerin kendi dinlerini birbirlerine karşı savunmaları için düzenlenen münazara sonucunda Yahudi inancının diğerlerine üstün gelmesi üzerine Museviliği kabul etti.[74]

X. yüzyıla ait *Cambridge Anonimi* (Kenize Mektubu) adlı başka bir belgede bu olaylar biraz farklı anlatılmaktadır. Buna göre baskı altında oldukları için Hazar ülkesine kaçan Yahudiler Hazarlarla kaynaşarak karıştılar ve bir halk oldular. Bununla birlikte bir süre sonra sünnet olmanın ve cumartesi gününü kutsal saymanın (şabbat) dışında tüm adet ve şeriatlarını unuttular. Bu sırada Hazar ülkesinde savaşlarda kim galip gelirse komutan olarak onların başına o geçiyordu. Bir gün savaşta Yahudilerden biri Hazar topraklarına saldıran düşmana karşı kılıcıyla galip geldi ve cesaretiyle ün yaptı. Bu yüzden Hazarlar eski geleneklerine

---

72 Dağıstan'daki Yahudi kolonileri Hazarlar arasında kendi dinlerini yaymışlardı. Togan, *İbn Fadlân's Reisebericht*, s.313.

73 P. K. Kokovtsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, s.74-76, 91-93.

74 Hazar melikinin Museviliği benimsemesi Yahudi belgelerinden az bir farkla Orta Çağ İslam müellifi Bekri tarafından da dile getirilmiştir. Onun bildirdiğine göre Hazar hükümdarı (el-melik) semavî bir din kabul etmek için Yahudi ve Hristiyan din adamaları arasında hangi dinin daha doğru olduğuna dair bir münazara düzenledi. Sonuçta Hristiyan rakibini alt eden Yahudi din adamının karşısına bu kez oldukça bilgili Müslüman bir âlimi çağırdı. Fakat Yahudi bir komployla onu Hazar'a yolculuğu sırasında kiraladığı adamları aracılığıyla zehirleterek öldürttü. Böylece onun huzuruna gelememesi üzerine de Hazar hükümdarı Museviliği seçmek zorunda kaldı, A. Kunik, V. Rosen, *İzvestiya al-Bakri i Drugih Avrorov o Rusi i Slavyanah*, St. Peterburg 1878, s.44.

göre onu komutan olarak seçtiler. Bu komutan taşıdığı *Serah* adından Yahudi olduğu anlaşılan karısının ve Musevilik geleneklerine sıkı bir şekilde bağlı olan kayınpederinin tesiriyle Yahudi dininin en ateşli savunucularından biri hâline geldi. Bunu haber alan Grekler ve Araplar Museviliğin Hazarlar arasında yayılmasını protesto eden elçiler yolladılar. Elçilerin gelmeleri ve yapılan münazaralarda her üç din temsilcilerinin başarılı olamamasının ardından Yahudi kumandanlar Tizul Vadisi'ndeki mağarada saklanan Musa şeriatının kitaplarının getirilmesini emrettiler. Hazar Yahudileri bu kitapların tesiriyle Hazarya'nın diğer sakinlerini Museviliğe geçmeye ikna ettiler. Bundan sonra Bağdat, Horasan ve Bizans ülkesinden Yahudiler Hazar Hakanlığı'na gelmeye başladılar ve böylece nüfuzlarını arttırdılar. Yahudi kumandan da Sabriel adını alarak, ilk Hazar meliki oldu.[75] *Cambridge Anonimi*'nde anlatılan bu hikâye Yosif'in mektubundan oldukça farklı hususlar içermektedir. Bunlardan konumuz açısından en önemlisi Bulan'ın adının Sabriel olarak verilmesi ve onun ya da diğer bir ifadeyle Hazarlı komutanın Yahudi kökenli olmasıdır. Fakat bununla birlikte henüz Museviliğin gereklerini tam manasıyla yerine getirmemesi ancak karısının ve kayınpederinin etkisiyle samimi şekilde Museviliğe dönmesidir.

Melik Yosif'in mektubunda kaydedildiğine göre Bulan'dan sonra onun oğulları, sonra Obodia, sonra onun oğlu Yezekiya, sonra onun oğlu Manassiya, ardından Obadya'nın kardeşi Hanukka hükümdarlık yapmış, ondan sonra ise taht babadan oğula geçerek sırasıyla İsaak, Zavulon, Moisey (Menahem), Nissi, I. Aaron (Harun), Mevahem, Benyamin, II. Aaron ve X. yüzyılın ortalarında yaşayan mektubun yazarı Yosif hüküm sürmüşlerdi.[76] Tüm bu isimler Yahudi adlarıdır. *Cambridge Anonimi*'nde Bulan'ı işaret eden Sabriel'in Yahudi kökenli olması ve onun soyundan gelen tüm hükümdarların Yahudi adını taşımaları aslında bir tesadüf değildi. Bu onların Türk kökenli olmadıklarına delalet etmektedir. Yosif'in mektubunda Hasday İbn Şafrut'un Hazarlarla ilgili olarak hangi halktan, aileden ve boydansınız? sorusuna cevaben:

> Biz, oğlu Togarmah dolayısıyla Yafes'in soyundan geliyoruz. Atalarımın şecerelerinden bulduklarıma göre Togormah'ın on oğlu vardı. Adları şöyledir: birinci Aviyor, ikinci Turis, üçüncü Avaz, dördüncüsünün Uguz, beşinci Biz-l, altıncı T-r-na, yedinci

[75] Osman Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", *Karadeniz Araştırmaları*, 18 (2008), s.4-9.

[76] P. K. Kokovtsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, s.97-98.

> Hazar, sekizinci Yanur, dokuzuncu B-lg-r ve onuncu Savir. Benim soyum yedinci oğul Hazar'dan geliyor, demektedir.[77]

Yosif'in soyunu Hazarlara ve böylece Türklere dayandırdığı bellidir. Ne var ki bir devlet geleneğine sahip olmayan Musevilik temelde Yahudi ırkına dayanan bir dindir. Esası proselitizme (evrensellik) izin vermiyordu. Geçmişte başka kabilelerin bu dine girdiği olmuşsa da bu "seçilmiş halk" olma prensibine ters düşüyordu. Orta Çağ'da Museviliğe geçiş ancak bu dine yeni giren kişinin atalarının Yahudi olması (neofit) halinde mümkündü. Bu ataların hayali olması kuralı bozmuyordu.[78] Bununla birlikte Yosif'in kendi zamanında Aşina soyundan gelen esas Hakanı hiçbir yetkisi olmayan bir kukla misali sarayına hapsetmiş fakat halka karşı yönetimini meşru kılmak için Aşina hanedanını ortadan kaldırmaya cesaret edememiş bir hükümdar olarak esas Hazar Türklerinin soyunu belirtmiş olması ihtimal dâhilindedir. Eğer öyleyse *Cambridge Anonimi*'ni ön plana çıkararak iddia etmek mümkündür ki 737 yılında Müslüman Araplara karşı uğranılan ağır mağlubiyetin ardından Hazar Hakanı otoritesini kaybetmiştir. Yahudi tüccarların da desteğiyle yönetici zadegân arasında Musevi nüfuzunu arttırmış olan Yahudi soylu Bulan ise bir darbeyle Hakanlıkta yönetim *erkini* ele geçirmiştir.

Sonuçta din değiştirmenin ardından Bulan (Bolan/Bolçan) Hakanlık makamına değil fakat icranın başındaki hükümdara (bey/melik) dönüştü.[79] Böylece Hazar Hakanlığı'nda çifte krallık sistemi ortaya çıktı. Bu durumu İbn Fadlan şöyle dile getirmektedir:

> Hazarların hükümdarına Hakan denir. Sadece dört ayda bir gezinti maksadıyla sarayından çıkar. Buna büyük Hakan denir. Vekiline ise Hakan Bey denir. Orduyu kumanda eden, ülkenin işlerine bakan, halk ile temasta olan, savaşlara giden Hakan Bey'dir. Etrafındaki hükümdarlar ona boyun eğerler. Her gün büyük Hakan'ın huzuruna edep ve sükûnet içinde çıkar, izahat verir. Yanına girerken yalınayaktır, elinde bir odun tutar. Hakan'a selam verince bu odunu önünde yakar. Yaktıktan sonra büyük Hakan'ın sağ tarafına tahtın üzerine oturur… Anlaşmazlıkları halleden, işleri yöneten, cezaları veren, ülkeyi fiilen idare eden Hakan Bey'dir.[80]

---

77 P. K. Kokovtsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, s.91-92.

78 Artamanov, *age.*, s.345-346.

79 Osman Karatay, agm., s.9.

80 *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, s.45.

Hakan Bey'in devlet işlerini yürütürken vekilleri de bulunuyordu. Bey'in naibine "kündür", onun naibine de "cavşıgır" deniliyordu.[81]

X. yüzyılın İslam müellifi Mesudî'nin bildirdiğine göre Hazar hükümdarı (el-melik) Museviliği Abbâsî Halifesi Harun Reşid devrinde (786-814) kabul etmişti.[82] O, bununla 730'lu yıllarda Museviliği benimseyen ve baştaki Hakan'a rağmen devletin idari ve askerî yönetimini ele geçiren hükümdar (bey/melik) olarak komutan Bulan'ın torunlarından Hazar Meliki Obodiah'ın Museviliği Hazar Hakanlığı'nın resmî dini olarak kabul ettirdiği tarihi yani 799 ile 809 yıllarının arasını kastediyordu.[83] Böylece Musevilik VIII. yüzyıl sonu ile IX. yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş Hazar Hakanlığı'nın resmî dini hâline geldi. Obodiah şehirlerde sinagoglar ve okullar inşa ettirdi. Yahudi bilginlerini Hazar Hakanlığı'na getirtti ve onları altın ve gümüşle mükâfatlandırdı.[84] Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan IX. yüzyıla ait üzerlerinde "Muhammed Allah'ın Resulü" ibaresinin yerine, "Musa Allah'ın Resülü" yazan dirhemlerin tespit edilmesi, Hazarların Museviliği resmî olarak benimsediklerini ortaya koyan maddi delillerdir.[85]

Museviliğin yönetici zadegan tarafından benimsenmesinden itibaren, Hazar Hakanlığı'nda, ülkenin nominal olarak eski Aşina ailesinden Hakanlar tarafından yönetilmeye devam edildiği ancak gerçek hükûmetin onlar adına Bulan soyundan beyler/begler (melikler) tarafından yürütüldüğü ikili bir hükûmet sistemi kuruldu. Ancak Hazar hakanları yönetim erklerini kaybettiler. X. yüzyıl başı İslam müellifi İbn Rüste bu durumu şöyle özetliyordu:

> Hazarların İşâ* adlı padişahları vardır. Büyük padişah ise Hazar namındaki hakandır. Hazarların buna itaatleri ancak sözden ibarettir. Güçlü olması sebebiyle hakiki idare İşa'nın elindedir. Bu yüzden kumandanlık ve askerlikte kendisinin fevkinde olana kulak asmaz. Hazarların büyük reisleri Yahudi dininde olduğu gibi İşa ve kumandanları ile devlet büyükleri içerisinde onun arzusuna iştirak edenler de Yahudi dinindedir".[86] Mesudî ise bu hususta şöyle yazmıştır: "Hakan sarayında oturur. Ata binmez; yönetici kesimin ve halkın karşısına çıkmaz; dışarı adımını atmaz. Bir haremi vardır.

81 Togan, "Hazarlar", *İslâm Ansiklopedisi*, s.406.

82 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, s.69.

83 Omeljan Pritsak, "Hazar Hakanlığı'nın Museviliğe Geçişi", s.31.

84 P. K. Kokovtsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, s.80, 97.

85 Roman K. Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest About the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? – Question Revisited", *Archivum Eurasiae Medii Aevii*, 13 (2004), s.117.

* Şad

86 İbn Rüste, "Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise", s.292.

> Herhangi bir şey emretmez, yasak koymaz ve ülke işlerine karışmaz. Ancak, hakan olmadan melik ülkeyi yönetemez….[87]

X. yüzyılda artık Türk soylu Hazar Hakanlarının da Museviliği kabul etmek zorunda kaldıkları ortaya çıkmaktadır. Nitekim X. yüzyıl İslam müelliflerinden İstahrî şöyle yazmaktadır:

> Hakanlık herhangi bir hâkimiyeti ve zenginliği olmayan asil kişilerden bir zümredir. Hâkimiyet sırası birine geldiğinde onlar onu durumu nasıl olursa olsun hiçbir karşı çıkma olmaksızın başlarına hakan olarak seçerler. İtimat edilecek bir tanık bana dedi ki onların pazarlarından birinde ekmek satan genç bir adam vardı. Hükümdarları öldüğünde Hakanlıkta ondan daha kıymetli kimse yoktu, fakat o bir Müslümandı ve Hakanlık hiçbir zaman Musevî olmayan bir kimseye verilmezdi.[88]

İbn Fadlan Müslümanların bir havrayı yakmalarından dolayı Hazar Hakanının İtil'deki Cuma Mescidi'nin minaresini yıktırdığından ve müezzinlerini öldürttüğünden bahsetmektedir. Hatta Hazar Hakanının "Müslüman ülkelerindeki havraların hepsinin yıkılmasından korkmasam camiyi de yıkardım" dediğini bildirmektedir.[89] Tüm bunlardan Hazar hakanlarının artık X. yüzyılın başlarında Museviliğin hamisi rolünü üstlendikleri de ortaya çıkmaktadır.

Hazar Meliki'nin yanı sıra muhtemelen onların baskısıyla Aşina soyuna mensup Hakanların da Museviliği benimsemesinin tam tarihi hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Bununla birlikte meşhur Bizanslı din adamı Constantin Krill'in hayatının konu edildiği dinî mahiyetteki bir eserde Hazar Hakanının muhtemelen Melik ve devlete hâkim Yahudi zümre aracılığıyla Museviliği kabule zorlandığı için onlarla münazarada bulunması amacıyla Bizans İmparatoru'ndan Hristiyan din adamları göndermesini talep ettiği kaydedilmiştir. Buna karşılık Bizans İmparatoru III. Mihail'in 860-861 yıllarında Hazar Hakanına Ortodoks Hristiyanlığı tebliğ etmesi için yolladığı meşhur Constantin Krill'in Hazar sarayında Hakanı Hristiyanlığı kabul etmeye teşvik etmek amacıyla Yahudi din adamlarıyla münazaraya tutuştuğu bilinmektedir. Hazar Hakanı onun Hristiyanlıkla ilgili sözlerinden memnun kalarak Bizans İmparatoruna güya Hristiyanlığı benimseyeceğinin sözünü verdiği bir mektupla Constantin'i İstanbul'a uğurlamıştır. Buradan 861 yılında Hazar

87 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, s.72.

88 İstahrî, Kitab *Mesâlik el-Memâlik*, s.224-225.

89 *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, s.47.

Hakanının henüz Museviliği benimsemediği ortaya çıkmaktadır.[90] Ancak bundan bir süre sonra onun da Museviliği kabul ettiği anlaşılmaktadır ki X. yüzyıl başı Müslüman coğrafyacısı İbn Fadlan ve onun ardından X. yüzyılın ortalarında eserini yazmış İstahrî, Hazar Hakanının da Musevi olduğunu kaydetmişlerdir.

IX. yüzyılın ikinci yarısında Hazar Hakanlığı yönetici zadegânı arasında oldukça sağlam bir şekilde yerleştiği anlaşılan Musevilik devletin resmî ideolojisi hâline gelmesine rağmen Türk nüfusu arasında kitlesel olarak kabul görmedi. Nitekim İbn Rüste Hazarlarda Hakan, melik, komutanlar ve yöneticilerin Musevi olduğunu fakat Hazarlardan diğer kimselerin ise Türk dinine benzer bir dine mensup olduklarını ifade etmiştir.[91] İstahrî, "Hazarlar Müslüman, Hristiyan ve Yahudi'dirler. Aralarında putperestler de mevcuttur. Yahudiler azınlığı teşkil edip çoğu Müslüman ya da Hristiyan'dır. Sadece melik ve maiyeti Yahudi dinindedir" diye kaydetmiştir.[92] Aynı müellif sadece Hazar başkenti İtil'de 10.000 civarında Müslüman'ın yaşadığını ve onların 30 kadar mescidinin bulunduğunu, buna karşılık Hazar Meliki'nin maiyetinin 4000 kadar olduğunu belirtmektedir.[93] Mesudî Melik'in has ordusunu meydana getiren *Arsi* olarak adlandırdığı Hârezmli Müslüman Türk askerlerinin sayısının 7.000 kadar olduğunu belirtmektedir. Öyle ki Arsiler yaptıkları anlaşmaya binaen cami inşa ederek dinlerini rahatça yaşayabiliyorlardı. Melik'in vezirinin de onlardan olması zorunluluktu. Arsiler Hazar Meliki'nin Müslümanlarla çatışması durumunda kenara ayrılarak dindaşlarına karşı savaşmama hakkına da sahiplerdi. Hazar başkentinde ücretli askerlik yapan Arsilerin dışında Melik'in sarayının boyundan daha yüksek minaresi olan bir Cuma Mescidi'ne ve Kur'an kurslarının bulunduğu başka mescitlere sahip Müslüman tacir ve zanaatkârlar da vardı.[94]

Tüm bu veriler Yahudiliğin Hazar nüfusu arasında yöneticilere rağmen yeterince benimsenmediğini ortaya koymaktadır. Hazar Meliki'nin maiyetini meydana getiren Yahudi topluluğu ise muhtemelen Türk soylu olmayıp başka ülkelerden gelerek himaye gören başta tüccarlar olmak üzere Yahudilerden teşkil edilmiş bir cemaatti.

Hazar Hakanlığı'nda Yahudilik resmî ideoloji olmakla birlikte genellikle din serbestliği mevcuttu. Bu yüzden Hazar başkentinde yedi kadı (hâkim) bulunmak

90 A.T. Özcan, *age.*, s.249-255.

91 İbn Rüste, "Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise", s.292.

92 İstahrî, *Kitab Mesâlik el-Memâlik*, s.220-221.

93 İstahrî, *age.*, s.220.

94 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s.71.

zorundaydı. Onlardan ikisi Müslümanların, ikisi Yahudilerin, ikisi Hristiyanların ve bir tanesi de Slav, Rus ve diğer putperest halkların davalarına bakıyorlardı.[95]

Hazar Hakanlığı'nda Musevi İktidarının Kurulmasının Sonuçları

Hazar Hakanlığı'nda Yahudi ırkını üstün tutan anlayışla Museviliğin benimsenmesinde bulan ve böylece Türk inancına ve soyuna aykırı bir paralel devlet yapılanması çerçevesinde ortaya çıkan yeni düzenin kurulmasına iç çatışmaların eşlik etmesi çok muhtemeldi. Bunda hiç kuşkusuz Museviliğin bir devlet geleneğine sahip olmamasının rolü büyüktü. Yahudiliğin millî karakteri onun sınırsız sınıflı topluma dönüşmesini engelliyordu. Farklı kabilelerden oluşmuş halkları birleştirmek yerine, onları ayırıyordu. Bu yüzden sınıflı yönetimin desteğini alamamış, aksine sınıf çatışmalarını körükleyerek bu dini benimseyen yönetici zadegânı halktan koparmıştı.[96]

Hazar Hakanlığı'nda iktidarın Museviliği benimseyen yönetici zadegânın eline geçmesi Hakanlık bünyesindeki Hristiyan ahaliyi de dinî baskıya maruz bıraktı. Nitekim Hristiyan nüfusun yoğunlukta olduğu Kırım ve Taman'daki Gotya, Sugdeya, Fullı ve Tamatarha Piskoposlukları yönetimin talebiyle lağvedildi. Sadece ahalisinin çoğunluğu Hristiyan olduğu için Bosporus Piskoposluğuna dokunulmadı. Bununla birlikte Obodiah'ın Museviliği resmî devlet dini hâline getirmeye yönelik uygulamaya soktuğu reformlara karşı ilk tepkiyi Hristiyan Gotya ahalisi gösterdi ve Bizans'ın desteğiyle Hazar Hakanlığı'ndan koptu. Musevi Hazar yönetimi iç çalkantılar nedeniyle ortaya çıkan hassas durumda Kırım'da kendisine bağlı şehirlerden birinin ayrılmasını kabul etmek zorunda kaldı.[97] X. yüzyılda Kafkas Dağları'nın vadilerinde *Serir* denilen ülkede yaşayan ve krallarına Filan-şah denilen Hristiyan halk Avarlar da Hazar yönetiminden memnuniyetsizdi. Bu yüzden Hazarlara karşı başarılı saldırılar gerçekleştiriyorlardı.[98]

Muhtemelen 833-843 yılları arasında Hazarların soyundan Kabarlar, Hazar beyine karşı bir isyan çıkardılar. Bir iç savaşa dönüşen bu isyan bey tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. Kabarların bir kısmı katledildi, sağ kalanlar ise Bizans İmparatoru Constantin Porphrogenitus'un döneminde artık Peçeneklerin yaşadığı

95 Mesudî, *age.*, s.71; İbn Havkal, *age*, s.340; İstahrî, *age*, s.221.

96 Artamanov, *age.*, s.345-346.

97 Artamanov, *age.*, s.418-421.

98 Mesudî, *age.*, s.85.

Karadeniz'in kuzeyine kaçtılar ve o sırada orada yurtlanmış Macarların yanına yerleşerek onlarla ittifak kurdular.[99] Bu savaş, iktidarı ele geçirerek Hakanı devletin birliğini temin için güçsüz, fakat kutsal bir hükümdar hâline dönüştürenlerden memnun olmayan Türk Hazar Bey ve Tarhanların, aynı Hakanın muhtemelen kendi haklarını gasp ettiği düşüncesiyle ona karşı bir isyanıydı. Bu isyana Musevilik karşıtı Hazar beyleriyle birlikte Don Nehri'nin sağ kenarındaki Simlyan Kalesi hâkimi de katılmış ve halkı galipler tarafından acımasızca öldürülmüştü.[100] Hazar yönetimi isyanın bastırılması için içerdeki Musevilik karşıtı Türk boylarından ziyade sınırları dışındaki Peçenek ve Oğuz kabilelerinin yardımını almıştı.[101] Bu durum aynı zamanda Hazar topraklarının Peçenek ve Oğuz göçerleri tarafından istilasına zemin hazırlaması açısından ehemmiyet arz ediyordu.

Bir taraftan başta Bizans İmparatorluğu olmak üzere baskı altındaki Yahudiler Hazar Hakanlığına akın ederken diğer taraftan Museviliğin kabulü Hazar Hakanlığı'nın eski Gök-Tanrı inancını muhafaza eden Türk ahalisi ve Müslümanlığı benimseyen Türkler arasında yeni göçlerin itici gücü oldu. Bunun sonucunda bir göç dalgası Müslüman tüccarlar aracılığıyla artık İslamiyet'in ciddi oranda benimsendiği Bulgarların bulunduğu İdil boyunun orta akımına doğru gerçekleşti.[102] X. yüzyılın başına gelindiğinde Müslüman İdil Bulgar İlteberi, Yahudi Hazar boyunduruğundan kurtulmak için başkaldırdı ve desteğini sağlamak amacıyla Abbâsî Halifesi Muktedir'e müracaat etti.[103]

Böylece iç çalkantılar ve göçlerle siyasi dengeler değişmeye başladı. Neticede başka ırkın üstün tutulduğu bir anlayışa sahip yeni din olarak Türk soyuna, töresine, Kızılelma'sına ve devlet teşkilatlanması geleneğine hiç de uymayan ve bu yüzden halk tarafından kabul görmeyen Museviliğin benimsenmesi Hazar Hakanlığı'nın güç kaybetmesinin ve yavaş yavaş çöküşe geçmesinin katalizatörü oldu.

Macarların Hazar Hakanlığı Hâkimiyeti Altına Girmesi

Hazar Hakanlığı'nın hâkimiyeti altına giren bozkır halkları arasına IX. yüzyılın başlarında Macarlar da dâhil oldular. Esasen Fin-Ugor menşeili bir kavim

99 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmpero*, s.175.

100 Artamanov, *age.*, s.418.

101 Artamanov, *age.*, s.421.

102 Dinçer Koç, *age.*, s.102.

103 Dinçer Koç, *age.*, s.150-151.

olan Macarlar Ural dağlarının ormanlık yamaçlarındaki eski yurtlarından bozkırlara inerek 460'larda Hun göçleriyle İdil Nehri'ni aşarak batıya gelen Ogur Türkleri ile uzun süre birlikte yaşamışlardır. Bilhassa On-Ogurların idaresi altında kaldıklarından dolayı On-Ogur (Ongur, Ungri, Ongri, Ungor, Ungaros, Hungarus, Hongrois, Venger vb.) adıyla anılmışlardır. Hazarların hâkimiyetinde kaldıklarından ötürü *Türk* diye de adlandırılmışlardır. Ayrıca Macar boy birliğine dâhil olan Hazar Türklerinden Kabar boyunun da Macarların Türk kültüründen etkilenmesinde önemli rolü olmuştur. Macar dilinde bulunan birçok Türkçe kökenli kelimelerin (Örneğin; Ökör/Öküz, tino/dana, bika/buğa, tyuk/tavuk, kos/koç, kecske/keçi, tarlo/tarla, eke/saban, arok/arık, buza/buğday, arpa/arpa, alma/elma, sereg/çerig (ordu), törveny/töre, tanu/tanık, bélyeg/pul(belge), erdem/erdem, kék/gök (mavi), sarga/sarı vb.) onların Ogur ve Hazar hâkimiyetinde kaldıkları dönemlerin hatırası olduğu düşünülmektedir.[104] Macarların bir zamanlar Urallarda orta İdil boyuna doğru yurtlandıkları Başkurt Türklerinin yaşadığı saha XIII. yüzyılda Moğol istilası çağında Macar keşişleri tarafından "Magna Hungaria" (Büyük Macaristan) adıyla anılmıştır.[105] Türkologlar Macarlarla Başkurt Türklerinin geçmişteki yakınlığını ortaya koyan Macar boy adları ile Başkurt boy ve uruğ adlarının benzerliğine dikkat çekmişlerdir.[106]

Macarların Hazar hâkimiyeti altında bulundukları dönemle alakalı en mühim bilgiler Bizans İmparator Constantine Porphrogenitus'un eserinde bulunmaktadır. Onun belirttiğine göre Macarlar IX. yüzyılın başlarında ilk voyvodaları Lebedia'nın adıyla anılan ülkelerinde* yedi boy hâlinde yaşıyorlardı. Macarlar Hazarlarla ittifak kurarak onların düşmanlarıyla üç yıl boyunca savaştılar. Hazar Hakanı Macarların güçlü bir halk olmaları ve askerî yardımlarından dolayı asil bir aileye mensup Hazar kızını ondan çocuk doğurması için Lebedia'ya eş olarak verdi. Fakat onun bu evlilikten çocuğu olmadı. Tam da bu sıralarda Hazarlara savaş açan Peçenekler mağlup oldular ve yurtlarından ayrılmak zorunda kaldılar. Bundan sonra Macarları mağlup ederek onların topraklarını istila ettiler. Yurtlarını terk etmek zorunda kalan Macarların bir kısmı İran'a göç ederken diğerleri Lebedia'nın önderliğinde batı tarafına giderek daha sonradan Peçeneklerin yaşadığı Etelközü** denilen bölgede yurt tuttular. Bunun üzerine Hazar Hakanı Lebedia'yı elçileri aracılığıyla yanına çağırdı ve güçlü, yetenekli ve asil olmasından ötürü onu Macarların

* Lebedia adıyla anılan Macarların ülkesi muhtemelen Don ve Donets nehirleri arasında kalan bölgeydi. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.272-273.

** Etelközü nehirler arası anlamına gelmekteydi. Bu Macarların Hazar hâkimiyeti altında yurt tuttukları Don-Dnyester-Prut nehirlerinin bulunduğu bölgeye atfen Constantine Porphrogenitus'un verdiği bir adlandırmaydı.

104 İbrahim Kafesoğlu, *age.*, s.174-175.

105 S.A. Aninskiy, *İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV vv. o Tatarah i Vostoçnoy Evrope*, İstoriçeskiy Arhiv, T. III, İzdatelstvo Akademii Nauk ASSR, Moskva-Leningrad 1940, s.81.

106 Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.85-86.

hükümdarı olarak tanıyacağını fakat buna karşılık kendisinin hâkimiyetinin kabul edilmesini talep etti. Lebedia, Hakanın sözlerinden memnuniyet duysa da Macar hükümdarı olmaktan feragat etti. Bu görev için başka bir voyvoda olan Almos ya da onun oğlu Arpad'ı namzet olarak Hazar Hakanına önerdi. Neticede Hakan bilgeliği ve gücü sebebiyle Arpad'da karar kıldı. Bunun ardından Arpad Hazar geleneğine uygun olarak kalkan üzerinde havaya kaldırıldı ve Macar hükümdarı ya da Macarların efendisi olarak ilan edildi. Bundan birkaç yıl sonra Peçenekler bu kez Etelközü'ye saldırdılar ve onları mağlup ederek bir kez daha yerlerini terk etmek zorunda bıraktılar.[107] Bundan sonra Macarların Arpad'ın liderliğinde Orta Avrupa'ya gelerek Tuna-Tisa arasındaki Panonnia'da yerleştikleri bilinmektedir.

Peçeneklerin Karadeniz'in Kuzeyini İstilası

Batı Gök-Türk Hakanlığı'na tâbi Türk gruplardan biri olan Peçenekler VIII. yüzyılda İrtiş'in yukarı mecralarında yaşadıkları toprakları terk ederek Seyhun Irmağı'nın aşağı kesimlerinde ve Aral Gölü çevresinde boylar hâlinde yurtlanmışlardı. Peçenek boylarından asil olan üçünün adı (İrtim, Çor ve Yula) Kangar (Kenger) idi. VIII. yüzyılın son çeyreğinde doğudan gelen Oğuzlar Peçeneklere saldırarak onları Yayık Irmağı'nın batısına doğru göç etmeye mecbur ettiler. Böylece kalabalık Peçenek boyları Yayık Irmağı'ndan İdil'e kadar olan geniş alanda yayıldılar. Peçeneklerin IX. yüzyılın ilk yarısında yaptıkları baskınlarla Hazar doğu ticaret yollarının emniyetini tehlikeye düşürmeleri hatta Hârezm'e uzanan yolun kontrolünü ele geçirmeleri Hazar Hakanlığı'nda büyük rahatsızlığa sebebiyet verdi. Hazarlar öncelikle onları kendileri durdurmaya çalıştılar. Ancak istedikleri başarıyı sağlayamadıkları için Hazar Hakanlığı yönetici zadegânı Peçeneklere karşı doğudaki Oğuzlarla ittifak kurdu[108]. Müttefiklerin saldırılarına karşı koyamayan Peçenekler İdil'in batısına doğru hareketlendiler (895). Macarlara saldırarak onları Atelközü topraklarından çıkardılar.[109] Bunun sonucunda Macarlar Karpatları aşarak bugünkü ülkeleri Pannonia'ya doğru ilerlerken doğuda İdil'den batıda Tuna Nehri'ne kadar geniş bozkır kuşağının yeni efendileri Peçenekler oldular. Bu aynı zamanda Peçeneklerin yurtlandığı Karadeniz'in kuzeybatı bozkır kuşağında Hazarların hâkimiyetinin

107 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmpero*, s.170-174.

108 Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s.22-42.

109 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmpero*, s.171-173; Akdes Nimet Kurat, *age.,* s.43-50.

sona erdiği anlamına geliyordu. Hazarlar X. yüzyılın başlarında Peçeneklerle sürekli savaş hâlindeydiler.[110]

Rus kroniklerinden öğrendiğimize göre Peçenekler Rus sınırlarında ilk defa 915 yılında göründüler ve Knez İgor'la barış yaptılar.[111] Peçenekler çok sayıda Bulgar'ın yaşadığı savunmasız bozkırları ve Don çevresi ile Azak yanındaki Hazar-Bulgar arkeolojik kültürünü ifade eden yerleşim ve eserleri tahrip etmişlerdi. Bölgenin iktisadi hayatına büyük darbe indirmişlerdi. Çünkü onların ana geçim kaynaklarından biri yağmaya dayanmaktaydı.[112] Tüm bu istikrarsızlıklar neticesinde X. yüzyılın başında Don havzasında ikamet eden nüfus ayaklanmış ve büyük gruplar hâlinde bozkırlardan ayrılmaya başlamıştır.

Hazarlar ve Alanlar

Çağdaş Kafkas halklarından Osetlerin ataları oldukları tahmin edilen İranî kavimlerden Alanlar Hazar Hakanlığı tarihinde önemli rol oynadılar. Alanlar, Hunlar tarafından Kafkas Dağları'na itilmişler, Terek ve Kuban'ın yukarı ve orta akımlarındaki vadilerde yurtlanmışlardı. *Cambridge Anonimi*'nde Hazar Melikinin Hazar Hakanlığını çevreleyen bütün diğer kavimlerden en güçlüsü ve zorlusu olan komşu Alan halkının Kralı ile barış yaptığı yazmaktadır.[113] Mesudi'nin belirttiğine göre oldukça kudretli olan Alan Kral'ın 30 bin süvarisi bulunuyordu.[114] Kuzey Kafkasya bozkırlarını Kafkas ötesi ve Karadeniz civarına bağlayan ana güzergâh Alan topraklarından geçiyordu. Bu yüzden hem Bizans hem de Hazar Hakanlığı onları kendi hâkimiyetleri altında ya da hiç olmazsa çıkarları yörüngesinde tutmaya gayret gösteriyorlardı.

Benyamin'in Hazar Meliki olduğu dönemde (takriben 910'lu yıllarda) göçebe As (Alanlardan bir kabile), Türk (Guz/Oğuz) ve Peçenek halkları Bizans'ın teşvikiyle Hazarların üzerine saldırdılar. Benyamin de bu düşman koalisyonu ile baş edebilmek için, o güne kadar bazen Hazar hâkimiyetinde bulunan, bazen müttefik

110 Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s.82.

111 *Povest Vremennıh Let*, s.30-31; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.99-100.

112 S.A. Pletneva, "Koçevniki Vostoçnoevropeyskih Stepey v X-XIII vv.", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S.A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1981, s.214.

113 Karatay, agm., s.9.

114 Mesudî, *age.*, s.87.

olan ve içlerinden bazıları Museviliği benimsemiş Alanlardan yardım talep etti. Neticede Hazarlar, Alanların desteğiyle düşmanları mağlup etmeyi başardı.[115]

Bizans İmparatorluğu yöneticileri Alanları nüfuzları altına alabilmek için dini, araç olarak kullanmak siyaseti güttüler. Mesudî'nin bildirdiğine göre Mağas adlı bir başkenti olan el-Lân (Alan) ülkesinin kralları daha önce putperest oldukları hâlde İslam'ın ve Abbâsîlerin yayılmasından sonra Hristiyanlığı benimsemişlerdi.[116] Bizanslılar kendi nüfuzları altında olan Abhazya prensleri aracılığıyla Alanlar arasında Hristiyanlığı yaymaya çalışmışlardı. Alan yöneticilerini Hristiyanlaştırarak belirli bir başarı da elde ettiler. X. yüzyılın başında Müslüman coğrafyacı İbn Rüste'nin anlattığına göre Alan Kralı samimi bir Hristiyan olduğu hâlde tebaası putperest olarak kalmıştı.[117] Alan Krallığı'nın yönetici zadegân nezdinde de olsa Hristiyanlaştırılması üzerine Bizans İmparatoru onları Hazarlara karşı kışkırtmaya başladı. Bunun sonucunda Alanlar Hazar Hakanlığı'na savaş açtılar. Ne var ki Hazar Meliki Aaron (Harun) Alanlara karşı Oğuzlarla ittifak kurdu ve onlarla Alanları mağlup etti. Hatta Alan Kralı'nı esir olarak ele geçirdi. Fakat Hazar Meliki ona iyi davrandı. Alan Kralı'nın kızını oğlu Yosif'e eş olarak adlı ve böylece onu şereflendirdi. Bunun üzerine Alan Kralı Aaron'a sadakat yemini etti. Kral Aaron da onu ülkesine yolladı. Bu tarihten sonra onları çevreleyen ulusları Hazarların korkusu sardı.[118] Yeniden Hazar hâkimiyeti altına giren Alan Kralı H.320 yılında (M.932) Hristiyanlıktan vazgeçerek Bizans İmparatoru'nun ülkesine yolladığı piskoposları ve rahipleri ülkesinden kovdu.[119] Bizans İmparatoru Romanus Lecapenus buna misilleme olarak H.332 yılında (M.943-944) ülkesindeki Yahudilere Hristiyan olmaları için baskıda bulundu ve bu konuda takibata başladı. Bunun üzerine Yahudilerin bir kısmı Bizans'tan Hazar ülkesine kaçtılar.[120]

Anlaşıldığı kadarıyla Bizans İmparatoru Constantine Porphrogenitus'un iktidarı döneminde Hazar-Alan ittifakı yeniden bozuldu.[121] Bu yüzden İmparator Kuzey Kafkasya ve Kırım'da Hazar hâkimiyetini yıkmak için oğullarına Alanların önemini şu sözlerle ifade ediyordu:

---

115 P. K. Kokovtsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, s.116-117.

116 Mesudî, *age.*, s.86.

117 İbn Rüste, "Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefîse", s.299.

118 Karatay, agm., s.9.

119 Mesudî, *age.*, s.86.

120 Mesudî, *age.*, s.69.

121 Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.113-114.

> Oğuzlar komşuları olan Hazarlara savaş açabilirler. Aynı şekilde, Alan Kralı da Hazarlara savaş açabilir. Alan ülkesine çok yakın olan Hazarya'nın dokuz iklimini yağmalarlarsa büyük bir tahribata sebebiyet verirler ve Hazarlardan ülkenin tüm geçim kaynaklarını ve servetini sağlayan bu dokuz iklimi isteyebilirler. Eğer Alan Kralı Hazarlarla barış yapmayıp, Roma İmparatoru'nun dostluğuna itibar ederse, bu onun için daha faydalı olacaktır, daha sonra, şayet Hazarlar, İmparator ile yapılmış olan bu barış ve dostluk akdine saygı göstermezlerse Alan Kralı onları olacaklardan habersiz bir şekilde Sarkel, Klimatalar ve Khersones'e yolculuk ederken yollarda tuzağa düşürüp, üzerlerine saldırarak büyük zararlar verebilir. Eğer bu hanedan tâbilerini bir arada tutmakta zorlanırsa, Khersones ve Klimatalar bu durumdan faydalanarak büyük ve kalıcı bir barış yapabilirler. Hazarlar Alan saldırılarından korktuklarından Khersones ve Klimatalar'a bir orduyla saldırabilecek vaziyetleri olmadığından aynı zamanda her ikisine savaş açamayacaklarından, barışı korumaya çalışacaklardır.[122]

Ruslar ve Hazar Hakanlığı'nın Yıkılış Süreci

Hazar Hakanlığı'nın yıkılmasında başlıca iki faktör önemli rol oynadı. Birinci olarak yönetimin Museviliği benimsenmesi içten çözülmeye sebep oldu. İkinci olarak da doğudan Peçeneklerin kuzeybatıdan da Rusların saldırıları Hazarlara büyük darbe indirerek zayıflamasına zemin hazırladı. Bu durum aynı zamanda ticar yollar üzerinde hâkimiyetini yitiren Hazar Hakanlığını önemli maddi kaynaklarından mahrum bıraktı.

Rus Devleti'nin yarı efsanevi kurucusu Rurik 862 yılında Dnyeper'in orta akımında bir Hazar kalesi olan Sambata'ya gelerek, tâbi statüsünde, Hazarlarla ticari-siyasi ilişkileri başlatmıştı. Henüz Kiev Rus Knezliği tesis edilmeden önce Kiev yöneticileri de Hazarlara vergi ödüyorlardı. Zaten şehrin mahallelerinden birinin adı da "Kozari" idi. Ancak Kiev'in Rurik'in halefi Oleg tarafından zapt edilmesinden sonra Hazarlara bağımlılığı sona erdi. Bundan sonra Kiev Rus knezleri İslam ülkelerinden başlayarak Hazar Denizi ve İtil üzerinden geçerek kuzeye giden kârlı ticaret yolları sebebiyle İdil boyuna doğru yayılma siyaseti güdünce Hazar Hakanlığı ile karşı karşıya geldiler. Oleg 882-885 yılları arasında öncelikle Hazarlara vergi ödeyen Slav kabileleri Polyan, Drevlyan, Severyan ve Radimiçleri kendisine tâbi kıldı ve onların Hazarlara vergi ödemesine müsaade etmedi.[123]

---

122 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmpero*, s.80.

123 Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.88-89.

Rusların Hazar hâkimiyetindeki topraklara yağma amaçlı ilk saldırıları Taberistan'da Hasan b. Zeyd'in saltanatı (864-884) esnasında gerçekleşti. Ancak hücum girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Ruslar 910 ve 911 yıllarında Hazar Denizi sahillerine iki kez daha başarısız saldırı girişimlerinde bulundular ve büyük kayıplar verdiler.[124] Ancak Ruslar buna rağmen saldırılarına son vermediler. X. yüzyılın başında Hazar Hakanlığı içerisinde Müslümanlar sayıca oldukça fazlalaşmış ve güçlenmişlerdi. Mesudî'nin belirttiğine göre Rus çapulcular H. 300 (M.912) yılında Hazar Meliki'nin müsaadesiyle (ganimetlerin bir kısmını ona vereceklerdi) Hazar Denizi'nin güney sahillerine Cürcan, Taberistan, Acem bölgeleri ile Azerbaycan'a sefer düzenlediler ve bu bölgelerde çok sayıda Müslümanı öldürdüler. Ayrıca oldukça fazla miktarda ganimet ve esir elde ettiler. Bunlardan Hazar Meliki'nin payına düşen kısmı kendisine gönderdiler. Aylar sonra geri dönüş için hareket ettiler. Durumu öğrenen Hazarlı Müslümanlar Hazar Meliki'nden müttefiki Ruslardan Müslüman kardeşlerinin intikamını almak için aradan çekilmesini istediler. Hazar Meliki de onları engelleyecek gücü olmadığı için buna müsaade etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Müslümanlar tarafından bozguna uğratılarak öldürülen çok sayıda Rus'tan arta kalan beş bin kadarı önce Burtaslar ve daha sonra da Müslüman Bulgarlar tarafından öldürüldü.[125]

930'lu yıllarda Ruslarla ilişkiler kendisini Hazar-Bizans din mücadelesinde gösterdi. Bir Hazar Yahudi'sinin mektubuna göre Bizans İmparatoru Romanos Lekapinos (929-944) ülkesindeki Yahudilere karşı sert bir takibat başlatmıştı (aynı konudan Mesudî de bahsetmişti). Dindaşlarına sahip çıkan Hazar Meliki de ülkesindeki Hristiyanlara baskı uygulamaya başladı. Bunun üzerine Bizans yönetimi değerli hediyelerle Rus Knezi'ne müracaat ederek onu Hazarlara karşı harekete geçmeye ikna etti. Ruslar Taman'daki Hazar kenti Samkerts'e saldırdılar. Bir hileyle şehri ele geçirdiler ve büyük miktarda ganimet elde ettikten sonra döndüler. Hazarların Kerçen Körfezi de dâhil bu bölgelerin yöneticisi "bulşitza" (balik-ci) ünvanlı Pesah, Rusları bulamayınca Bizans'ın Kırım'daki topraklarına saldırdı. Üç şehirle birçok köyü zapt eden Hazarlar, daha sonra Kersones'i kuşattılar. Daha sonra da Rus Knezi Helgu'nun üzerine yürüdüler. Mağlup edilen Ruslar Hazarların yanında müttefikleri Bizans'a karşı savaşmaya mecbur edildiler. O zaman Ruslar Hazar hâkimiyetini kabul ettiler.[126] M. İ. Artamanov'a göre X. yüzyılda Rusların Hazarlara

[124] Artamanov, *age.*, s.475.

[125] Mesudî, *age.*, s.75-77.

[126] Kokovtsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, s.118-120.

tâbi olması mümkün değildi. Yahudi kaynağı muhtemelen 941 yılında Bizans'a başarısız bir sefer gerçekleştiren Kiev Knezi İgor'un askerî faaliyetlerine başlamadan evvel arkasını sağlama almak için Hazarlarla barış yapmasını kastetmiş olmalıdır.[127]

Ruslar 943-944 yıllarında Hazar Denizi sahillerine bir kez daha saldırı düzenlediler. Bu kez ana hedefleri olan Azerbaycan'daki Berdea şehrini ele geçirdiler ve 6 ay kadar yağmaladıktan sonra geri döndüler. Hazar Hakanı Rusları durdurmak için herhangi bir girişimde bulunmadı.[128]

Kiev Rus Knezliği ve onun enerjik Knezi Svyatoslav İgoreviç, Hazar Hakanlığı'nın çöküşünde belirleyici bir rol oynadı. 964'te Svyatoslav, Hazarlara bağlı son Slav kabilesi Vyatiçleri hâkimiyet altına aldı.[129] O sıralarda Kiev'den İdil Nehri ve Hazar Denizi üzerinden Asya'ya giden ticari yol Rus tüccarları için zahmetli olmasının yanı sıra Hazarların Rus tüccarları yağmalamaları ve öldürmeleri yüzünden oldukça tehlikeliydi.[130] Bu tehdidi ortadan kaldırmak isteyen Svyatoslav öncelikle Oğuz Yabgusu ile Hazarlara karşı askerî ittifak anlaşması yaptı.[131] Svyatoslav daha sonra 965 yılında İdil Nehri'ne geldi. İdil Bulgar yerleşimlerinin arasından geçerek nehrin aşağısına Hazar başkenti İtil şehrine doğru ilerledi. Rus kroniklerinin şehadetine göre Svyatoslav'ın Hazar seferinin bundan sonrası şöyle gerçekleşti:

> 6473 (965) yılında Svyatoslav Kozarlar (Hazarların) üzerine gitti. Svyatoslav'ın üzerine doğru geldiğini duyan Kozarlar kendi Hakanları'nın başkanlığında onları karşılamak üzere çıktılar ve savaşmak için karşı karşıya geldiler. Svyatoslav Kozarları yenerek onların şehirleri Beloveja (Sarkel)'yı aldı. Yasları (As) ve Kasogları (Çerkesler) da mağlup etti.[132]

Rusların Svyatoslav öncülüğünde Hazar Hakanlığı'na ağır bir darbe indirdiği 965 yılındaki seferin tarihini İbn Havkal H. 358 (M.968/969) yılı olarak vermiştir. Onun belirttiğine göre Ruslar bu sefer esnasında Dağıstan'daki bağ ve

---

127 Artamanov, *age.*, s.481.

128 Artamanov, *age.*, s.483.

129 *Povest Vremennıh Let*, s.44.

130 İ. A. Zaiçkin, İ. N. Poçkayev, *Russkaya İstoriya Populyarnıy Oçerk IX – Seredina XVIII v.*, İzdatelstvo Mısl, Moskva 1992, s.39.

131 S.G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. E. N. Necef, A. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.222.

132 *Povest Vremennıh Let*, s.44; "İpatyevskaya Letopis", *PSRL*, T. II, İzdanie Vtoroe, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, S-Peterburg 1908, s.53.

bostanlarıyla meşhur eski Hazar başkenti Semender'i de ağır tahribata uğrattılar.[133] Buradan Rusların 965'te başlattıkları seferin Hazar Hakanı'nın mağlup edilmesinden sonra Hazar topraklarının birkaç yıl daha yağma edildiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Hazar Hakanlığı'nın bağımsız bir devlet olarak varlığının sona ermesi anlamına gelmektedir.[134]

Ruslar 965 yılından başlayarak Hazar topraklarını birkaç yıl boyunca istila ettiklerinde İtil halkı Hazar Denizi'ndeki Bâbü'l-ebvab ile Siyahkuh (Mangışlak) adalarına sığınarak kendilerini muhafaza ettiler ve korku içerisinde Rusların çekip gitmesini beklediler.[135] Hazarların bir kısmı da Şirvan'a sığındılar ve bir süre sonra onların birçoğu Şirvanşah Muhammed b. Ahmed el-Ezdî'nin yardımıyla ülkelerine dönmeyi ve vergi ödeyerek Ruslara itaat etmeyi istemişlerdi.[136]

Hazarlara Ruslarla aynı anda onlarla ittifak eden Oğuz Türklerinin de saldırdıkları anlaşılmaktadır. XI. yüzyıl müellifi İbn Miskaveyh ve onun ardından İbnü'l-Esîr Rusları dâhil etmeden 965 yılında Türklerin Hazarlara saldırdıklarını Hazarların Hârezmlilerin yardımına müracaat ettiklerini, Hârezmlilerin ise ancak Müslüman olmaları koşuluyla onlara yardım ettiklerini söylemektedir. Bunun sonucunda Hazarlar Yahudilikten dönerek Müslüman (İbnü'l-Esîr'e göre Hazar hükümdarı da) oldular.[137] Rus kronikleri 986 yılında Hazar Yahudilerinin inançlarını kabul etmesi için din adamlarını elçileriyle birlikte Kiev Knezi Vladimir'e gönderdiklerini haber vermektedir.[138] Bundan sonra tarih kaynaklarında Hazarlarla ilgili bilgiler oldukça azalmaktadır.

XI-XII. Yüzyıllarda Hazarlar

Tarih kaynaklarında XI-XII. yüzyıllarda Hazarlar hakkında tutarlı bilgiler yoktur. Devletin merkezi İtil, XI. yüzyılda harabeye dönüşmüştü.[139] Zaten XI. yüzyılın ortalarında doğudan gelen kalabalık Kıpçak urukları Peçenekleri batıya iterek İdil Nehri'nin aşağı akımından Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan bozkır kuşağının

133 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.343.

134 A. P. Novoseltsev, *age.*, s.230.

135 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.343.

136 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s.347.

137 İbnü'l-Esîr, *age.*, VIII, s.486; Togan, "Hazarlar", s.400; Dunlop, *age.*, s.262-263.

138 *Povest Vremennıh Let*, s.58.

139 Togan, agm., s.401.

yeni efendileri oldular.[140] Böylece Hazar siyasi birliği tamamen ortadan kalktı. XII. yüzyılda İdil'in aşağı kesiminde artık Saksın şehri vardı. Sakinleri arasında Müslüman Hazarlar olmakla birlikte nüfusun çoğunluğunu Oğuzlar teşkil ediyordu.[141]

Tarih kaynakları XI-XII. yüzyıllarda Dağıstan'da Hazarların herhangi önemli bir rolünden bahsetmemektedir. 1064 yılında üç bin Hazar ailesi Transkafkasya bölgesine taşındı.[142] Başta Sarkel olmak üzere Don çevresindeki Hazarlar bir zamanlar kendilerine ait olan Tmutarakan'daki Rus Knezliği'nin yönetimi altına girdiler. 1024 yılında Hazar birlikleri kardeşi Yaroslav ile olan hâkimiyet mücadelesinde Knez Mstislav Vladimiroviç'in ordusunda görev aldılar.[143] Rus kronikleri Hazarlardan en son 1079 ve 1083'te Bizans'a teslim ettikleri Knez Oleg Svyatoslaviç'in faaliyetleriyle bağlantılı olarak bahsetmişlerdir.[144] Bazı Hazar Yahudilerinin Orta Avrupa ülkelerine göç ederek Aşkenaz Yahudilerine katıldıkları tahmin edilmektedir.[145] Bununla birlikte günümüzde sayıları oldukça az kalan Musevî Karayların Hazarların bakıyeleri olduklarına dair nazariyeler de bulunmaktadır.[146]

Neticede Hazar Hakanlığı'nın çöküşünden sonra Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Berendi, Karakalpak gibi göçer Türk boylarının istilasına uğradı. İdil boyunun hâkimiyeti Müslüman Bulgar Türklerine geçti. Kuzey Kafkasya'da ise Alanlar bağımsız oldular.

Sonuç olarak Hazar Hakanlığı VII. yüzyılın ortalarından başlayarak IX. yüzyılın ikinci yarısına kadar 300 yılı aşkın bir süre Avrupa ve Asya'nın geçiş güzergâhında kurdukları güçlü siyasi-askerî ve ticarî hâkimiyet sayesinde Ortaçağ'ın iki büyük gücü Bizans İmparatorluğu ve Arap Halifeliği arasında önemli bir denge unsuru olmuştur. Hazarlar Müslüman Arapların Doğu Avrupa'daki ilerleyişlerine Kuzey Kafkasya'da set çekmeyi başarmışlardır. Büyük İpek Yolu'nu Doğu Avrupa'ya bağlayan ticaret yolları üzerindeki güçlü kontrol Hazar Hakanlığı'nın maddi kalkınmasına yardımcı olurken, Türk bozkır kültürünün Karadeniz'in kuzeyinde

---

140 Novoseltsev, *age.*, s.231.

141 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, çev. yay. haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s.186-187.

142 V. F. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vv.*, Moskova 1963, s.75.

143 *Povest Vremennıh Let*, s.101.

144 *Povest Vremennıh Let*, s.133-134.

145 Dunlop, *age.*, s.280-282.

146 A. Zajaczkowski, "Hazar Kültürü ve Varisleri", çev. Çağatay Bediî, *Belleten*, 27/107, (Ankara, 1963), s.477-483.

gelişmesine ve başta Ukraynalılar, Ruslar, Kuzey Kafkasya halkları ve Macarlar olmak üzere diğer etnik unsurlara tesir etmesine de imkân sağlamıştır. Hazar Hakanlığı'nın Türk ve dünya tarihi açısından oynadığı en önemli rol ise Türklerdeki geleneksel dini hoşgörü anlayışını yansıtarak sınırları dâhilinde eski Tengri inancının yanı sıra İslâmiyet, Hıristiyanlık ve Musevilik gibi evrensel dinlerin varlığına ve serbestçe faaliyetlerine müsaade etmesi (pax khazarica) olmuştur. Bununla birlikte Museviliği devlet dini olarak benimseyen ilk ve tek Türk devleti olması da Hazar Hakanlığı'nı diğer Türk devletlerinden ayırmaktadır. Bu aynı zamanda Hazar Hakanlığı'nın yıkılmasının da katalizatörü olmuştur.

KAYNAKÇA

Agacanov, S.G., *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân/Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Aninskiy, S.A., *İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV vv. o Tatarah i Vostoçnoy Evrope*, İstoriçeskiy Arhiv, T. III, İzdatelstvo Akademii Nauk ASSR, Moskova-Leningrad 1940.

Artamanov, M. İ., *Hazar Tarihi. Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Artamanov, M. İ., "Sarkel-Belaya Veja", *Trudı Volgo-Donskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. I, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No 62, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad 1962, s.7-84.

Baskakov, N. A., *Tyurkskie Yazıki*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1960.

Bazin, Louis, "Pour une Nouvelle Hypothése sur l'orgine des Khazar", *Materialia Turcica*, 7/8, s.51-71.

Caferoğlu, A. Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, 3. Bs., Enderun Yayınları, İstanbul 1984.

Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199), Editée pour la premiére fois wt traduite en français Par J.-B. Chabot, Tome II, Paris 1901.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmpero*, Greek Text Edited by Gy. Moravcsik Eng. trans.R. J. H. Jenkins, Washington 1967.

Czeglèdy, Károly, *Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü*, çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul 2009.

Czeglèdy, Károly, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", *AOASH*, T. XI/1 (1960), s.75-88.

Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.

Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh, "Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, der. ve çev. Yusuf Ziya Yörükân, yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s.279-306.

Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberi*, çev. M. Faruk Gürtunca, C.IV, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2006.

Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, çev. ve yay. haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Kitab Mesâlik el-Memâlik*, Michael Jan De Goeje Neşri, Brill, Leyden 1927.

Ebû Reyhan El-Birûni, *Maziden Kalanlar (El-Asar el-Bakiye)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Mesûdî, *Kitâb el-Tenbîh ve'l-işrâf*, Michael Jan De Goeje Neşri, Brill, Leyden 1894.

Gadlo, A. V., *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv.*, İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1979.

Golden, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş. Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

Gyula, Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Közzéteszi Berta Arpád, Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.

Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyat (Halife B. Hayyat Tarihi)*, çev. Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Yayınevi, Ankara 2008.

Hudûd al-Âlam 'The Regions of the World' a Persian Geography 372 A.H.–982 A.D., Translated and Explained by V. Minorsky, London 1937.

İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça, C.3, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C.4, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, çev. Yunus Apaydın, C.5, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça, C.8, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri, çev. ve yay. haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 2. Bs., çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

İbn Hurdazbih, "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, der. ve çev. Yusuf Ziya Yörükân, yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s.355-385.

"İpatyevskaya Letopis", *PSRL*, T.II, İzdanie Vtoroe, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, S-Peterburg 1908.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.

Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi Mhitar Koş*, çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Karatay, Osman, "Hazarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s.313-378.

Karatay, Osman, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", *Karadeniz Araştırmaları*, 18 (Yaz 2008), s.1-17.

Koç, Dinçer, *İdil Bulgarları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Kokovtsov, P. K., *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1932.

Kovalev, Roman K., "What Does Historical Numismatics Suggest About the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? – Question Revisited", *Archivum Eurasiae Medii Aevii*, 13 (2004).

Kunik, A. Kunik, Rozen, V., *İzvestiya al-Bakri i Drugih Avrorov o Rusi i Slavyanah*, St. Peterburg 1878.

Kurat, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Ludwig, D., *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der Schrift-lichen Quellen*, Münster 1982.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Minorskiy, V. F., *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vv.*, Moskova 1963.

Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Nikephoros Patriach of Constantinople, *Short History*, Text, Translation, and Commentary by Cyril Mango, Washington D. C.1990.

Novoseltsev, A. P., *Hazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1990.

Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.239-262.

Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Hakanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

Pelliot, Poul, "Quesques Noms Turcs d'hommes et de Peuples Finnisant en –ar", *Euvres Posthumes*, II (Paris 1949), s.207-224.

Povest Vremennıh Let, Perevod D. S.Lihaçeva, A. Yu. Çernova, Vita Nova, Sankt-Peterburg 2012.

Pletneva, S.A., "Koçevniki Vostoçnoevropeyskih Stepey v X-XIII vv.", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S.A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1981, s.213-223.

Pritsak, Omeljan, "Hazar Hakanlığı'nın Museviliğe Geçişi", çev. A. Tayfun Özcan, *Karadeniz Araştırmaları*, XIII/13 (Mart 2007), s.15-34.

Rona-Tas, András, "A Kazár Néprévröl", *Nyelvtudományi Közlemények*, 84, Budapeşte, s.349-379.

Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*, C.3, çev. Zâkir Kadirî Ugan-Ahmet Temir, MEB Yayınları, İstanbul 1991.

Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler I*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

Taşağıl, Ahmet, "Hazarlar", *DİA*, C.17, s.116-120.

Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford, New York 1997.

The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene, Translated into English by F. J. Hamilton and E. W. Brooks, London 1899.

Togan, A. Zeki Velidî, "Hazarlar", *İslâm Ansiklopedisi*, s.397-408.

Togan, A. Zeki Velidî, *İbn Fadlân's Reisebericht. Deutsche Morgenlandische Gesellschaft*, Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, Leipzig 1939.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara 2001.

Yücel, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2007.

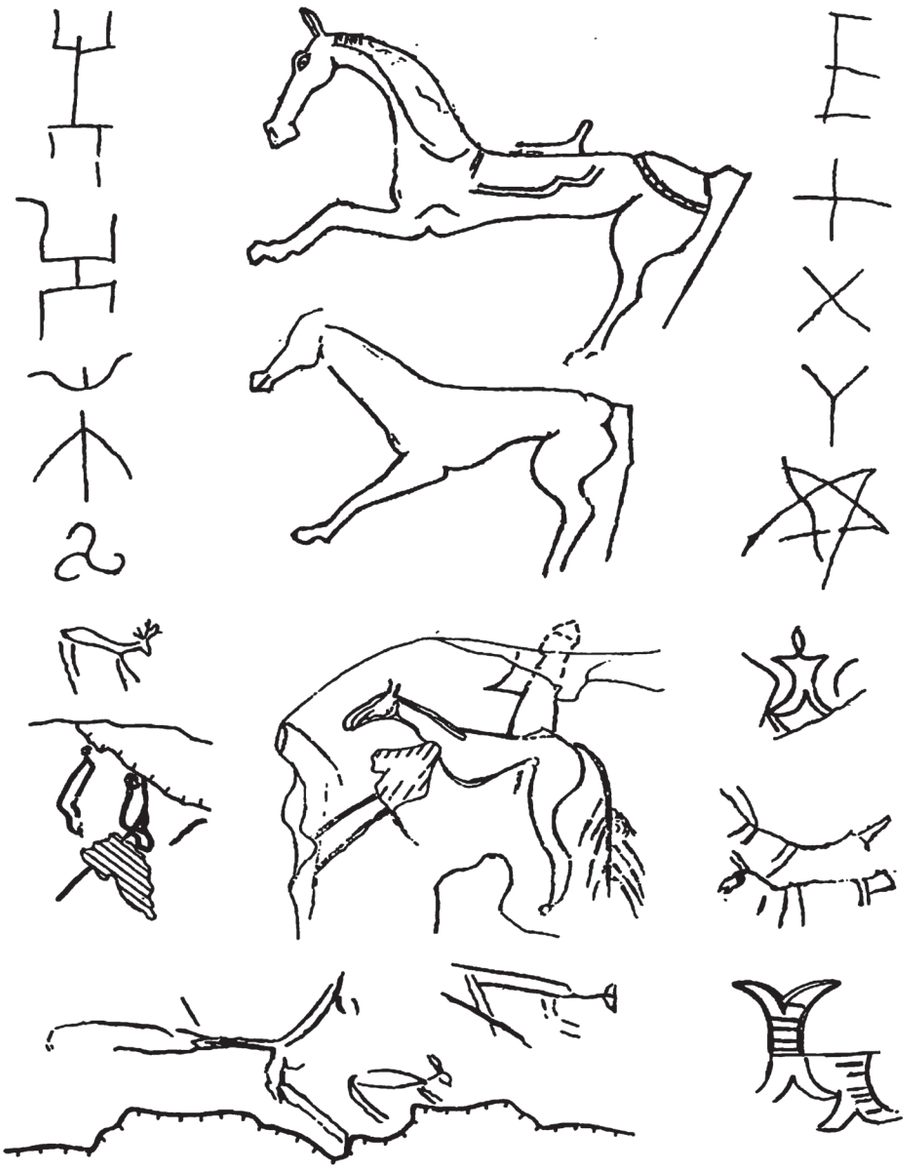
Zaiçkin, İ. A., Poçakayev, İ. N., *Russkaya İstoriya Populyarnıy Oçerk IX – Seredina XVIII v.*, İzdatelstvo Mısl, Moskova 1992.

Zajaeskowski, A., *Ze studiow nad zagadnieniem Chazarskim, Mémoires de la Comission Orientaliste de l'Académie Polonaise*, No: 36, Krakow 1947.

Zajaczkowski, A., "Hazar Kültürü ve Varisleri", çev. Çağatay Bediî, *Belleten*, 27/107, (Ankara, 1963), s.477-483.

EKLER

Ek 1: Mayatsk Kalesinde bulunan Hazarlara ait çeşitli tasvir ve işaretler

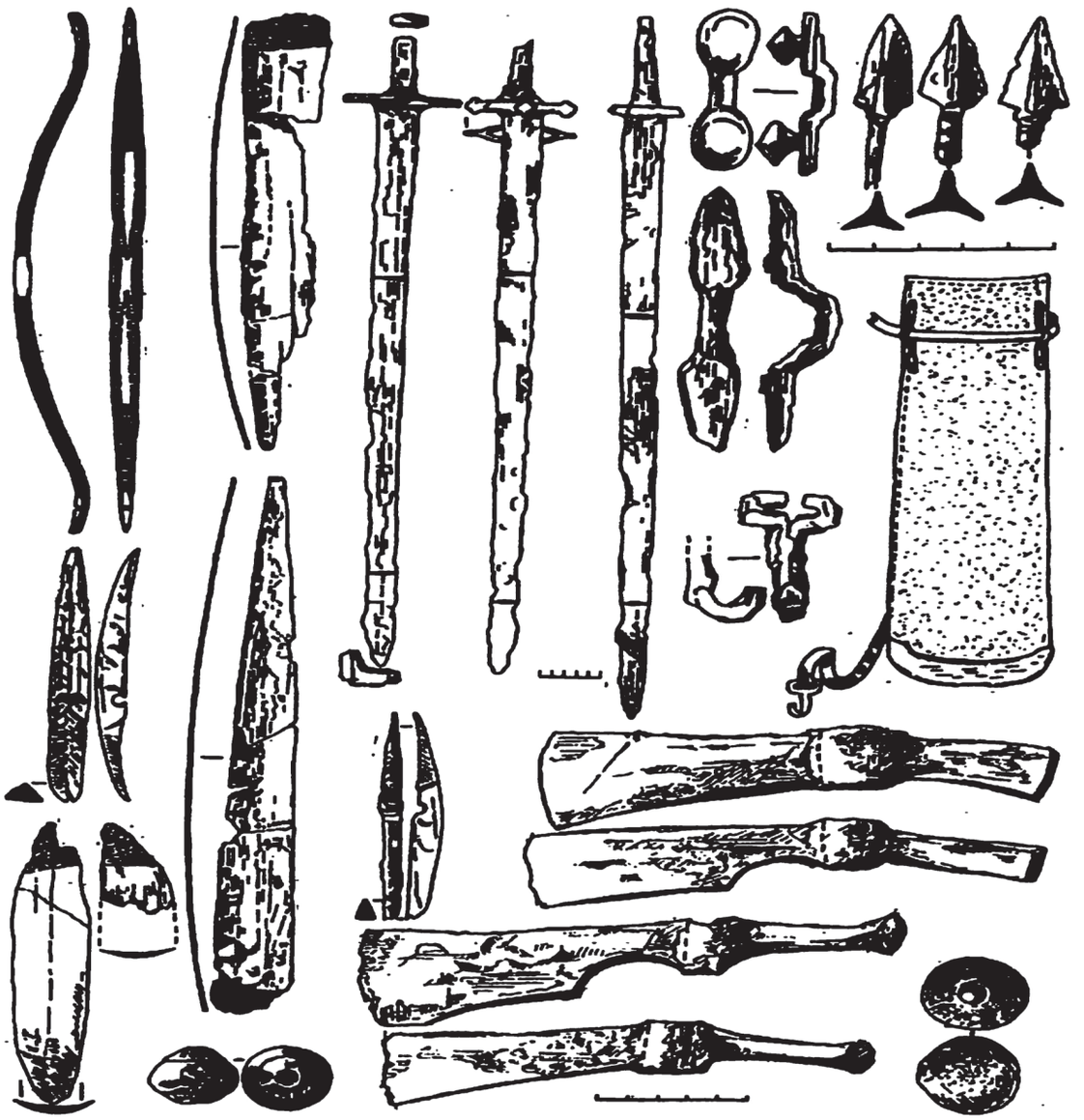
Kaynak: S. A. Pletneva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, Moskova, 1999, res.42.

Ek 2: Dmitriyevskiy Mezarlığında bulunan 52 numaralı süvari defninin tasviri

Kaynak: S. A. Pletneva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, Moskova, 1999, res.53.

Ek 3: Hazar savaşçılarına ait bazı silah kalıntıları

Kaynak: S. A. Pletneva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, Moskova, 1999, res.13.

Ek 4: Üzerinde Musa Resul Allah yazan Hazar dirhemi

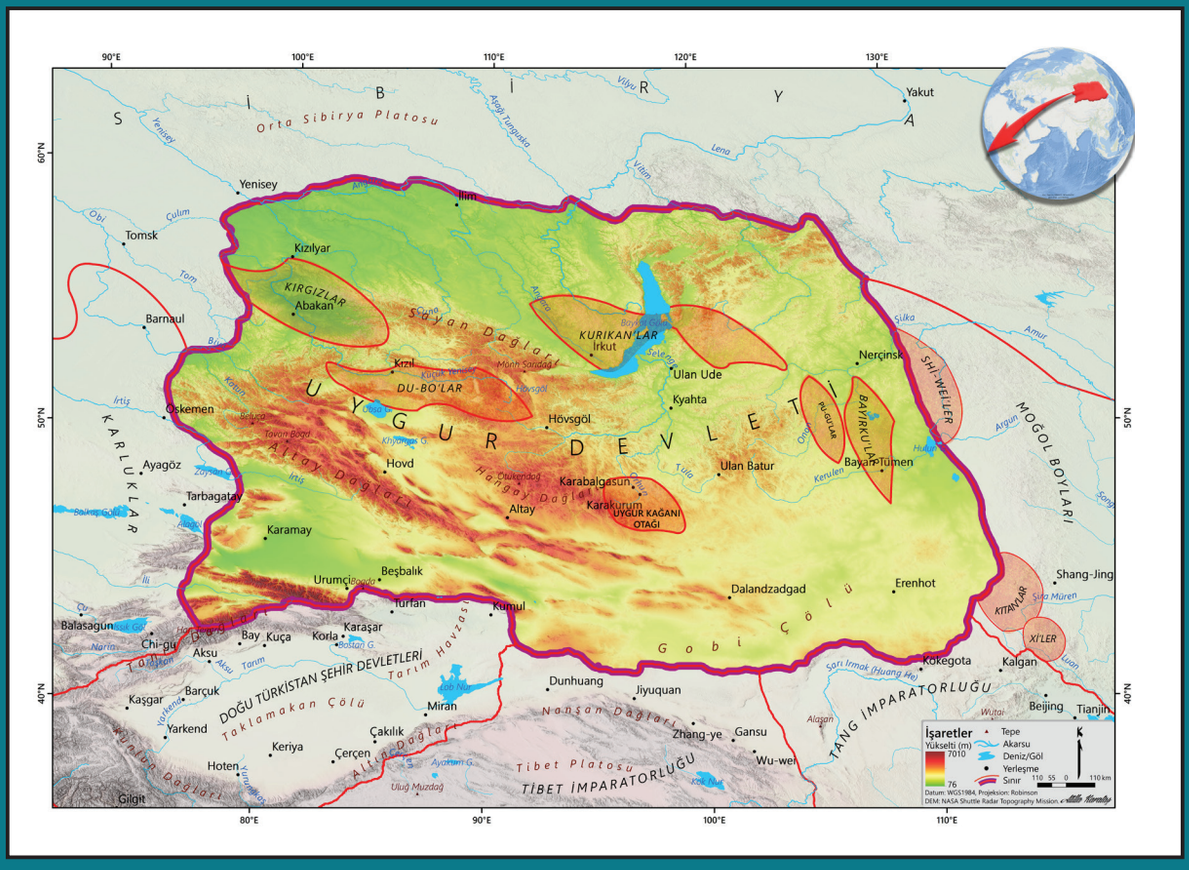
Kaynak: Nanouschka Myrberg Burström, "Money, Coins, and Archaeology: Trends in Scholarship", *Money and Coinage in the Middle Ages*, ed. Rory Naismith, Brill, 2018, s.251.

Ek 5: Hazarlar ve komşu halklar

Kaynak: Narciss Mobini vd., "Identical MHC Markers in Non-Jewish Iranian and Ashkenazi Jewish Patients with Pemphigus Vulgaris: Possible Common Central Asian Ancestral Origin", *Human Immunology*, 57/1, (1997), s.63.

Uygur Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

UYGUR DEVLETİ

(744-840)

Kürşat YILDIRIM*

Giriş

Uygurlar, bugün de varlıklarını sürdüren en eski Türk boylarındandır. Hunların torunları olan ve Gök-Türk mirası üzerine devlet kuran Uygurlar, kendi adlarıyla ilk kez "Yüksek Arabalı" adı verilen Türk boyları arasında görülmektedir. Gök-Türk çağına doğru Tölesler arasında anılan bu boy, bugünkü Moğolistan ve Güney Sibirya coğrafyalarında yayılmıştır. Gök-Türkler VI. yüzyılın ortalarında Kağanlıklarını kurarken Töles boylarını ve böylece Uygurları da kendilerine bağlamışlardır.

Uygurlar 600 yılına doğru Gök-Türklere karşı isyan etmişler, 605 yılından sonra ise bazı boylarla birlikte hareket ederek ilk "Uygur" birliğini kurmuşlardır. 646'dan sonra büyük ölçüde Çin'e bağlanan Uygurlar, 682'den sonra tekrar Gök-Türklere tabi olmuşlardır. Gök-Türklerin çöküş dönemine girmesiyle 742'de Basmıl ve Karluklarla birlikte bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Nihayetinde 744'te Kağanlıklarını kurmayı başararak Türk bozkırlarında "Dokuz Oğuz ve On-Uygur" birliğini meydana getirmişlerdir.

Uygur Kağanlığı'nın toprakları doğuda Moğol Shiweilere, batıda Altay Dağları'na, güneyde Gobi Çölü'ne uzanmış böylece Uygurlar Hunların eski topraklarının

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü, kursat.yildirim@istanbul.edu.tr

tamamını ele geçirmişlerdir. Uygur Kağanlığı aynı zamanda Ötüken olarak adlandırılan coğrafyada kurulan son Türk devletidir. Bu kağanlığın yıkılmasından sonra Ötüken önemli ölçüde Türklerin hâkimiyetinden çıkmıştır.

Uygurların kurduğu devlet, geleneksel bozkır tipi Türk devletidir. "Kağanlık" adını verebileceğimiz bu devleti doğrudan doğruya Gök-Türk Kağanlığı'nın devamı olarak nitelendirmek mümkündür. Zira halk ve toprak, Gök-Türk Kağanlı'yla aynı olduğu gibi devlet teşkilatı, kültür, gelenek, dil ve din vb. diğer unsurlar tamamen Gök-Türklerle aynıdır; sadece hanedan ailesi değişmiştir. Gök-Türklerde *Aşina* olan ailenin yerine Uygurlarda *Yaglakar* geçmiştir.

Uygurlar eski Türk bozkırlarındaki bütün boyları kendilerine bağlamışlardır. Onların etrafındaki başlıca yabancı güçler ise Çinliler ve Tibetlilerdir. Uygurlar içeride ise Kırgız, Karluk, Shatuo gibi Türk boylarıyla mücadele etmişlerdir. Kağanlık tarihinde meydana gelen en önemli gelişme; Uygurların Çin'deki isyanları birkaç kez doğrudan müdahale ederek bastırmaları ve bunun karşılığında "hediye" adı altında yüklü vergiler almaları, ticari imtiyazlar elde etmeleri ve Çin içerisinde rahatça hareket ederek çok büyük gelirlere kavuşmalarıdır. Bazı durumlarda Uygur veliahdı Çin İmparatoru'na denk olmuştur. Uygurlar akıllıca bir siyasetle yıllarca Çin'i hâkimiyetleri altında tutmuşlardır.

Uygur tarihindeki diğer önemli gelişmeler Bögü Kağan'ın Mani dinine girmesi, Soğdların devletteki etkinliği, 795 yılında Yaglakar Hanedanı yerine Ediz boyundan bir Buyruk Başı'nın ("Başbakan") Kağan olması, Tibetlilerin ilerlemesini durdurmaları, Uygur ticaretinin bütün Doğu Asya'da yayılmasıdır. Bu gibi gelişmeler Uygur Kağanlığı dönemi Türk tarihinin en önemli olayları arasındadır.

Kağanlığın 840'ta yıkılmasının ardından Uygurlar tamamen başka coğrafyalara gitmişler, farklı kültür dairelerine ve dinlere girmişlerdir. Bu konuda literatürde bazı karışıklıklar vardır. Şöyle ki Doğu Türkistan Uygurları bambaşka bir tarihî ve kültürel sürece dâhil olmuşlardır. Dolayısıyla çok daha sonraki dönemde, güneye gidip devlet kuran Turfan Uygurlarıyla ilgili bilgileri kağanlık dönemine atfederek kullananlar vardır. Bu ise karışıklığa ve yanlış yorumlara sebep olmaktadır.

Uygur Adı

Uygur adı, Türk kaynaklarında ilk kez 716 yılında Bilge Kağan'ın Türk boylarını bastırmak üzere yaptığı akın esnasında anılmaktadır. Kağan'ın baskını üzerine

"Uygur İlteberi, yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitmişti."[1] *Uygur* adı Orhun Yazıtları'ndan başka hiçbir yerde geçmemektedir. Uygur Kağanlığı Yazıtları Tes, Tariat, Şine Us'da ise *Uygurmuş*, *Uygur Kağan*, *On Uygur*, *Uygur Bodunu* gibi şekillerde zikredilmektedir (Tes, Güney/4, Kuzey/5; Şine Us, Kuzey/3; Tariat, Kuzey/2). Sibirya'da Tuva'nın güneybatısındaki Hemçik Irmağı'nın kıyısında bulunan İyme Yazıtı'nda ise *Uygur Han* ifadesi bulunmaktadır.[2] Bu ise muhtemelen *Uygur* adının Moğolistan dışında geçtiği tek taş yazıttır. *Uygur* adının geçtiği ve kâğıda yazılı ilk belgelerden birisi Turfan metinleridir. Bölgede bulunan ve muhtemelen X. yüzyıla ait olan bir Mani dinî metninde, *ïdduq on uyγur ilintä* ("İduk On Uygur İlinde") ifadesi geçmektedir.[3] Böylece kaynaklarda *Uygur* adı yaygınlaşmaya bilhassa İslam kaynaklarında, genelde Oğuzlarla birlikte anılmaya başlayacaktır.

Uygur adının anlamına dair çeşitli ana kaynaklarda farklı açıklamalar vardır. Bunlar tarihî bağlamda eşsiz kıymette bilgilerdir. Bununla birlikte ihtiyatla ele alınmaları gerekmektedir. Kronolojik olarak baktığımızda ilk izah Çin kaynaklarında, iki farklı tarihte geçmektedir. Buna göre iki farklı dönemde, 788 ile 809 yıllarında Uygur Kağanları elçi gönderip *Uygur* adının Çince *Huihe* yazılışının *Huigu* olarak değiştirilmesini istediler, bu işaretler ise "şahin gibi çevik ve hareketli" demekti.[4] Bu etimoloji, esasında Çince işaretlerin doğrudan sözlük karşılıklarıdır, bu anlamı teyit edebilecek farklı işaretlerin yer aldığı bir belge çıkmadıkça ve *Uygur* sözünün böyle bir karşılığı tespit edilmedikçe bu şekilde ifade edilmelidir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Uygur, bir vilayet adı olarak geçmektedir. Buna göre Uygur, beş şehirli bir vilayet adıydı. Büyük İskender Uygur vilayeti yakınlarına vardığı zaman Türk Hakanı'nın gönderdiği orduyu görünce hayretler içinde kalarak, "i:nan xu:ẕ xurend" dedi; yani "bunlar kendi kendilerini besleyebilirler; başkalarının yiyeceklerine ihtiyaç duymazlar." Bundan dolayı vilayet *Xuẕxur* adını aldı.[5] Böylece ses değişmesi yoluyla ad Uygur'a dönüşmüştür.

---

1 Bilge Kağan, Doğu/37; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 2009, s.51.

2 İ. Kormuşin-E. Mozioğlu-R. Alimov-F. Yıldırım, *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*, BilgeSu Yayınevi, Ankara 2016, s.186.

3 A. von Gabain-W. Winter, *Türkische Turfantexte*, C. IX, Berlin 958, s.18 (Z. 90).

4 *Jiu Tang Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s.5207-5208, 5210; *Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s.6123, 6129.

5 Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, haz. A. B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu, TDK, Ankara 2018, s.54-55.

İskender'in buradaki sözü, *inan hôd hôrende* şeklinde Farsçadır.[6] Bu bakımdan bu eşleştirme muhtemelen bir yakıştırmadır. Yine de adın "kendi kendine yeten" karşılığı bizim için önemlidir. Bir başka önemli açıklama *Cami'ü't-Tevârih*'te yer alır. *Cami'ü't-Tevârih*'e göre Oğuz Kağan, kendisiyle müttefik olan ve ona yardım eden taifeye "Uygur" adını verdi. Bu adın anlamı "bizimle birleşti, yardımda ve muvafakatte bulundu" idi.[7] Buna göre Uygur adı, "birleşen", "yardımda bulunan", "razı olan" demektir. Yine *Cami'ü't-Tevârih*'te yer alan *Oğuz Destanı*'nda ise "uyan", "izinden giden" anlamı verilmiştir.[8] *Şecere-i Türk*'te de benzer mahiyette "yapışan", "uyan" şeklinde bir açıklama yapılır.[9] Bir Uygur Kağanı'nın kuzeydeki boy ve toplulukları tanımak üzere gönderdiği beş kişilik bir Uygur heyetinin hazırladığı raporun Tibetçe özetinde ("1283 numaralı Tibetçe Pelliot El Yazması") Uygur adı *Ho-yo-hor*, *Ho-yo-hor-če*, *Ho-yo-'or* ve *'U-yi-kor* şekillerinde geçmektedir.[10]

Kaynaklarda geçen *Uygur* adlarını inceleyen bilim insanları, çağdaş dil bilim esaslarına göre çeşitli görüşler öne sürmüşlerdir. Bunlar arasında en makul olanına göre ad, **uy*-yani "bağlaşmak" fiilinden geniş zaman eki-*gur*'un eklenmesiyle ortaya çıkmıştır ve başlarda "müttefik", "bağlaşık" anlamına gelmiştir.[11] Bununla birlikte *Uygur* adının bir fiilden türeyemeyeceğini, adın belki *oy* yani "çukur" ya da "orman" anlamına geldiğini dile getirenler de olmuştur.[12] En son Serkan Şen, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki *uy-tur-*, *uy-ul-*, *uy-uş-* türevlerinde "bastırmak, sıkıştırmak, ezmek" anlamında tespit edilip öteden beri y'li olduğu anlaşılan *uy-* fiilini dikkate alarak *Uygur* adını "(düşmanlarını) bastıran" anlamında değerlendirmiştir.[13]

---

6 Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvânü Lugâti't Türk*, haz. R. Dankoff-K. Kelly, çev. S.T. Yurteser-S. Erdi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, s.629-630.

7 Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, çev. A. Gölpınarlı, İstanbul [t.y], s.40-41.

8 A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1972, s.20.

9 Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, çev., A. Acaloğlu, Selenge Yayınevi, İstanbul 2020, s.25. *Şecere-i Terākime*'de de aynı açıklama vardır: Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soy kütüğü)*, haz., Z. Kargı Ölmez, Ankara 1996, s.237.

10 S.Tezcan, "1283 numaralı Tibetçe Pelliot El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine", *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK, Ankara 1975, s.303.

11 J. Hamilton, "Toḳuz-Oğuz ve On-Uyġur", çev. Y. Koç-İ. Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), 218-219.

12 Tezcan, *age*., s.303.

13 Serkan Şen, *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, Kesit Yayınevi, İstanbul 2015, s.17.

Uygur Kağanlığı Dönemine Kadar Uygurlar

Uygurlar kendi adlarıyla ilk kez "Yüksek Arabalı" (Çince: "Gaoche") adı verilen Türk boyları arasında V. yüzyıl civarında görülmeye başlanmışlardır. Gök-Türk çağına doğru Töles boyları arasında zikredilen Uygurlara Çin kaynaklarında ilk olarak "Yuanhe" adı dışında "Wuhu" ve "Wuhe", VI. yüzyılın son çeyreğinde ise *Weihe* adı da verilmiştir.

Gök-Türkler VI. yüzyılın ortalarında kağanlıklarını kurarken Töles boylarını ve böylece Uygurları da kendisine bağladılar. Bu tarihten itibaren Gök-Türklere bağlı olarak yaşayan Uygurlar, Kağanlık içerisinde yaşanan buhranlar üzerine, Türk tarihi boyunca tabi boyların yaptıklarını yaparak isyan ettiler. Chuluo Kağan, hızla toparlanarak 605'te Töles boylarına hücum edip onların mallarını topladı. Kağan, aldığı kararla boy beylerinden ve komutanlarından yüzlerce kişiyi idam ettirdi. Uygurlar bunun üzerine Pugu, Tongra, Bayırku, Fuluo boylarıyla birleşip isyan ederek tekrar ayrıldılar, başa geçen kişiye "Erkin" ünvanı verdiler. Bu ayrılanların hepsine "Uygur" denildi. Yaglakar ailesinin idaresindeki Uygurların bu çıkışı üzerine cesaretlenen Töles boyları da bir bir isyan ettiler. Uygurlar, Sir Tarduşların kuzey sınırında Selenge Irmağı'nın kıyılarında yaşıyorlardı.[14]

Tarih kaynaklarında Uygur boylar birliğinin başındaki ilk kişi, Erkin ünvanlı *Tejian* adlı biri olarak görünmektedir. Sonra Uygurların başına oğlu Pusa geçti. Pusa tabiat olarak sert olsa da akıllıca hareket ederek boy meselelerini çözdü. Pusa idaresindeki Uygurlar gitgide güçlendiler ve zamanla genişlemeye başladılar.[15] Pusa komutasındaki Uygur orduları 627 yılında Sir Tarduşlar ile Gök-Türklerin kuzey sınırındaki bölgeleri işgal ettiler. Pusa Gök-Türklerin boylarını ve halkını ele geçirdi. Bu savaştan sonra Uygurlar çok güçlendiler. Bununla birlikte daha sonraları Uygur boyları Sir Tarduşlara tabi oldular. Pusa ise "Huo İlteber" ünvanı aldı. Böylece Uygurların başı, Erkin'den daha yüksek bir ünvan olan İlteber'i kullanmaya başladı. Pusa, otağını Tula Irmağı'nın kıyılarında kurdu. Bu esnada Gök-Türk arazisinde bağımsız bir Sir Tarduş Kağanlığı söz konusuydu, bu yapının başındaki kişi ise "Kağan" ünvanı taşıyordu. Gök-Türk İl Kağan ve üst düzey Gök-Türk idarecilerinin yakalanmaları veya Çin'e tabi olmalarından sonra Çin'in kuzeyindeki bozkırlarda sadece Pusa'nın Uygurları ve Sir Tarduşlar hâkim oldular.[16] Bu dönemde Uygur gücü, daha çok Çin'in desteğiyle gitgide artıyordu. Çin elbette ki

[14] *Jiu Tang Shu*, s.5195; *Xin Tang Shu*, s.6111.

[15] *Jiu Tang Shu*, s.5195; *Xin Tang Shu*, s.6111-6112.

[16] *Jiu Tang Shu*, s.5196; *Xin Tang Shu*, s.6112.

yanı başında bir başka bozkır kağanlığı istemiyordu. Boyların dağınık yaşamaları kendileri için en güvenli olanıydı.

Pusa ölünce, Uygurların başına Ulu İlteber Tumidu geçti. Uygurlar Sir Tarduş Duomi Kağan'ı büyük bir mağlubiyete uğrattı, bundan sonra onun boylarını kendisi altında birleştirdi ve topraklarını ele geçirdi. 646 yılında, Uygurlar güneye inerek Alaşan Dağı'nı aştılar, Sarı Irmak kıyılarına geldiler, elçi gönderip Çin sarayına haraç sundular. Çinliler onların şerefine ziyafet verdiler.[17]

Gök-Türk Kağanlığı'na başkaldıran Uygurlar artık her bakımdan Çin'e bağlanmak istiyorlardı. Çok geçmeden Lingwu'ya gelen Çin İmparatoru Taizong, Uygurların tabi olma isteğini kabul etti. Bunun üzerine Uygur boyları güneye gidip Çin'in kuzey sınırında konuşlandılar. Töleslerin 11 boyunun tamamı Çin'e gelip Türk bozkırlarında Çin idari yapısı kurulmasını istediler. Çin İmparatoru bunun üzerine Türk beyleri-komutanlarını topladı, onlara Çin idari sistemine göre ünvanlar verdi. Çin İmparatoru Taizong, 6 idare (fu) ve 7 bölge (zhou) kurdurdu. İdareler askerî vali, bölgeler ise vali idaresindeydi. Uygur boyu, "Hanhai" Askerî Valiliği oldu, Uygur İlteberi Tumidu ise "Huaihua Büyük Generali" ve "Hanhai Askerî Valisi" olarak atandı.[18] Bu idari yapılanma ve dağıtılan ünvanlar sözde idi.

Tumidu çok geçmeden kendisini gizlice "Kağan" ilan etti, yeni ünvanlar ve memuriyetler ihdas etti. Tumidu 648 yılında yeğeni Wuhe tarafından öldürüldü. Bunun sebebi muhtemelen Tumidu'nun kendisini Kağan ilân ederek etrafındakileri kendisine tam olarak bağlama girişimiydi. Bu ise yeni bir durum demekti. Çinliler için kendisini gizlice Kağan ilan eden biri kadar, bu Kağan'ı Çin'in haberi olmadan öldüren de tehlikeliydi. Wuhe, Çinliler tarafından tuzağa düşürülüp öldürüldü. Çin sarayı ölmüş olan Tumidu'ya "Sol Muhafız Büyük General" ünvanı verdi, ailesine mallar ve elbiseler hediye etti, kurbanlar sunuldu. Tumidu'nun oğlu Porun, Çin tarafından Ön Sol Muhafız Büyük Generali yapıldı. Böylece bu yeni bey babasının ünvanını devralmıştı. Ayrıca Porun; Sol Komutan Büyük General, Büyük İlteber yapıldı ve Uygur boylarının askerî işlerini sürdürmekle görevlendirilerek Hanhai Askerî Valisi makamına getirildi. Uygurlar ise batıya, Gök-Türklere tabi olmak istemiyorlardı.[19] Çin böylece Gök-Türk Kağanlığı'nın doğu kısmını büyük ölçüde kendisine bağlamış oldu. Porun'a ise tam destek verilmişti. Uygurlar bu dönemde bozkırdaki Türk birliğinin önündeki en büyük engel hâline gelmişti.

17 *Jiu Tang Shu*, s.5196; *Xin Tang Shu*, s.6112.

18 *Jiu Tang Shu*, s.5196; *Xin Tang Shu*, s.6112-6113.

19 *Jiu Tang Shu*, s.5197; *Xin Tang Shu*, s.6113.

Batı Gök-Türk Kağanı Helu, 651 yılında Beşbalık'a hücum ederek orayı ele geçirdi. Bunun üzerine Çin İmparatoru'nun gönderdiği orduya Porun'un komutasındaki Uygurlardan 50 bin atlı katıldı. Bu ordular Helu Kağan'ı büyük bir mağlubiyete uğratıp Beşbalık'ı geri aldılar. 656 yılında Helu Kağan yine Çin sınırlarına hücum edip yağma yaptı. Çin İmparatoru, Uygurlarla birleşmiş bir ordu gönderdi. Bunlar Helu Kağan'ı Çogay Dağı (Yinshan)'nda büyük bir mağlubiyete uğrattılar. Uygurlar yine Helu Kağan'ı Jinya Dağı'nda bir kez daha yendiler. Çinliler Gök-Türk Kağanı'nın elindeki toprakları ele geçirip batıda Yeluochuan'a kadar uzandılar. Helu Kağan batıya Shiguo (Taşkent) Devleti'ne kaçtı. Porun ise Çin ordularını takip ederek Taşkent'in kuzeybatısındaki Suduo şehrine kadar Gök-Türkleri kovaladı. Şehrin hâkimi olan Yinie Tarkan, Helu Kağan'ı yakalayıp Çin başkenti Luoyang'a gönderdi. Uygurlar bu esnada Çin namına doğuya da seferler düzenliyorlardı. 655 yılında Uygurların gönderdiği ordu Çin ordusunu takip ederek Kore'ye (Gaoli; Koguryo) hücum etmişti.[20]

Porun'un 661-663 yıllarında öldüğü tahmin edilmektedir. Onun ardından oğlu Bisu[21], Uygurların başına geçti. Bundan sonra Uygurlar, Pugu ve Tongra boylarıyla Çin sınırlarına hücum edip yağmalar yapmaya başladılar. Çin'in sözde "Yanran" Valilik idaresi, Uygurları kontrol altına aldı. Yine bu valiliğe "Haihai" Valilik İdaresi adı verildi. Bundan sonra Gobi Çölü bir sınır oldu ve Çin'in kuzeyindeki bozkırlardaki boyların, halkların tamamı bu sözde idareye bağlandı.[22] Çin kurduğu haberleşme ağıyla Türk bozkırlarındaki boyları rahatça birbirine kırdırıyordu. Çin'in ünvanlar ve menfaatler sağladığı boy beyleri, bağımsızlık düşüncesinden gitgide uzaklaşıyorlardı.

Bisu ölünce 680-681 yıllarında yerine oğlu Dujiezhi geçti. 684'te Fudifu, 713-726 yıllarında Chengzong, 726'dan sonra Fudinan sırasıyla Uygurların başına geçtiler. Bunlar bozkırdaki boyları, Çin namına "askerî vali" sıfatıyla idare ediyorlar; "Sol Şad", "Sağ Şad" olarak ayrılıp boyları yönetiyorlardı.

Gök-Türkler, İlteriş Kağan öncülüğünde 682'de tekrar bağımsız hâle gelince boylar Çin etkisinden çıkıp tekrar Gök-Türklere bağlanmaya başladılar. Gök-Türk Kağanı Kapgan (idaresi 694-716) iyice güçlenip Töleslerin eski topraklarına tam olarak hâkim olunca Uygurların çoğu Qibi, Sijie, Hun boylarıyla birlikte çölü geçip Ganzhou ve Liangzhou arasındaki bölgelere yani bugünkü Gansu topraklarına

20 *Jiu Tang Shu*, s.5197; *Xin Tang Shu*, s.6113.

21 Xin Tang Shu'da, "Bacısı Bisudu" diye geçmektedir ki bu bir yanlışlıktır.

22 *Jiu Tang Shu*, s.5197-5198; *Xin Tang Shu*, s.6114.

yerleştiler. Çinliler devamlı Uygurların güçlü atlılarını alıp Gansu'da Wuwei'deki Chishui ("Kızıl Irmak") Ordusu'na yardıma gönderiyorlardı. Bu arada Uygurlar, Kapgan Kağan'ın 716'da öldürülmesinde Çin'e yardım ettiler. Bu yüzden İlteber'in bir başka boyu ile Tongra, Xi gibilerin hepsi Çin sarayına geldiler. Çin İmparatoru bu boyların Taiwu Ordusu'nun[23] kuzeyine yerleştirilmesini buyurdu. Fudifu'nun ölümü üzerine 713'te Uygurların başına geçen Chengzong (ö.726-727) zamanında, Uygurlar gitgide güçlendiler. Çin'e karşı da mücadeleye etmeye başladılar ve Çinli Liangzhou askeri valisini öldürdüler. Kuça merkezli Çin'in Anxi valiliğine bağlı Doğu Türkistan şehirlerinin Çin ile olan bağlantısını kestiler.

Uygur İlteber'i Chengzong biraz zaman sonra Gök-Türklere kaçtı ve orada öldü.[24] İkinci Gök-Türk dönemi başlar başlamaz Çin'in Türk bozkırlarında kurduğu düzen tamamen çökmüştü. Gök-Türk gücünden en çok çekinen ise Çin'in sadık müttefiki ve bozkırda kurulan kukla Çin idaresinin genel valiliğini üstlenen Uygurlardı. Bu yüzden Uygurların çoğu Gansu'ya kaçmışlardı. Gök-Türk Kağanı'nın öldürülmesinde rol oynayan Uygurlar soluğu yine Çin sarayında almışlardı. Onların Çin'e karşı durmaya başlamaları ise Türk bozkırlarında Gök-Türk gücünün düşmesi ve ticaret yollarından elde edilen gelirlerin artmasıyla ilgili olmalıydı.

Uygur Kağanlığı'nın Kuruluşu

Gök-Türkler Bilge Kağan'ın ölümünden sonra içine düştükleri karışıklardan bir türlü kurtulamadılar; bozkırın dinamikleri bir kez daha işlemeye başlamıştı. Zayıflayan merkeze karşılık boylar birlikten ayrılmaya başladılar. Bu ise kağanlığın sonunun gelmesi demekti. Gök-Türklerin bu durumundan üç boy çok iyi yararlandı: Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar.

Bu esnada Uygurların başında Çin kaynaklarında geçen *Guli Peiluo* adında biri vardı. Bu ismin tam Türkçe karşılığı bilinmemektedir. Gök-Türk Kağanlığı artık çökmek üzereyken 742 yılında Uygurlar ile Karluklar kendilerini sol-sağ Yabguluk ilan ettiler. Böylece İlteber ünvanlı Guli Peiluo, Yabgu'luğa yükselip *Yabgu Jielitufa* (Jielitufa: İlteber?) adını aldı. Basmılların yardımıyla Gök-Türk Kağanı Ozmış (Wusumishi)'a hücum edip onu kaçırttılar. İlteber'den daha yüksek bir ünvan olan Yabgu'yu taşıyan Uygurların başını Çin İmparatoru *Fengyi* ("erdeme

[23] Bugünkü Shanxi'de Shuozhou'nun 30 km kuzeydoğusundaki Mayi köyündeydi.

[24] *Jiu Tang Shu*, s.5197; *Xin Tang Shu*, s.6114.

yönelen") *Bey* olarak tanıdı.[25] Yabgu'dan yukarıdaki ünvan ise Kağan'dır. Böylece Uygurlar Sol Yabguluk olarak doğuda, Karluklar Sağ Yabguluk olarak batıda hükmediyorlardı. Türklerde doğu tarafı üstün olduğu için Uygurların Karluklara göre daha üst mevkide oldukları düşünülebilir. Basmıllar ise bu ikisinin üstünde, kağanlık mevkindeydiler. Uygurlar, Gök-Türk mirası üzerinde, en az Gök-Türkler kadar güçlü bağımsız bir devlet kurmuşlardı. Çok geçmeden kağanlık da ilan edilecekti.

Boy ve Aileler

Gök-Türk topraklarına oturan Uygurlar, merkez otağlarını Ötüken Dağı ile Orhun Irmağı arasına taşıdılar. Ülke Dokuz Oğuzların (Çin kaynaklarında: Jiu Xing yani "Dokuz Aile") oldu. Dokuz Oğuz aile/urukları şunlardı: Yaglakar (Yaoluoge), Huduoge, Duoluowu, Mogexiqi, Awudi, Gesa, Huwasu, Yaowuge, Xiyewu.

Yaglakar, Uygur Kağan ailesiydi. Uygurların başında bulunduğu Dokuz Oğuz birliğine dâhil olan boylar ise şunlardı (bunlara zaman zaman başka boylar da katılıp ayrılıyorlardı): Pugu (**Buqut*), Hun (*Ḳun*), Bayırku, Tongra, Sijie (*Sïγir*/*Sïqir*), Qibi, Adie (*Ediz*). Uygurlar sonra Basmıl ve Karlukları mağlup edip hakimiyetleri altına aldılar. Böylece 9 boya Basmıl ve Karlukların katılmasıyla 11 boy oldu, 11 askerî valilik (dudu; "tutuq") meydana geldi. Buna 11 boy da deniliyordu. Uygurlar savaşa girdiğinde daima bu iki boyu önden cepheye sürerlerdi.[26]

Esasında burada şunu belirtmek gerekir: "Dokuz Oğuz ve On-Uygur" adı verilen birlik, "Dokuz Oğuz"u meydana getiren Uygur, Pugu, Hun, Bayırku, Tongra, Sijie, Qibi, Ediz boylarından oluşurken "On Uygur"u meydana getiren birlik ise Yaglakar, Huduoge, Duoluowu, Mogexiqi, Awudi, Gesa, Huwasu, Yaowuge, Xiyewu aile/uruklarından müteşekkildir. Bu aile/uruklar Uygur Kağanlığı'nın idaresinde rol sahibi ailelerken kurucu aile Yaglakar'dır. Boy ise aileden daha yukarıda bir sosyal yapı olup çeşitli coğrafyalarda olsa da Ötüken'deki gücün çatısı altına girerek devleti meydana getiren boyları ifade etmektedir.

Kutluk Bilge Kül Kağan (744-747)

Uygurların başı *Yabgu Jielitufa* (*jielitufa*, büyük bir ihtimalle "ilteber"in karşılığıdır) olduktan sonra 744 yılında Basmılları mağlup ederek Basmıl Kağanı

[25] *Xin Tang Shu*, s.6114.

[26] *Jiu Tang Shu*, s.5198; *Xin Tang Shu*, s.6114.

Jiedieyishi'yi öldürdü. Bundan sonra kendisini "Kutluk Bilge Kül Kağan" ilan etti ve Çin'e elçi gönderip bu durumu bildirdi. Gönderilen elçiyi kabul eden Çin İmparatoru, Uygur Yabgusu'nu bu kez "Huairen ("iyiliği gözeten") Kağan" olarak tanıdı. İki bağımsız ve büyük devletin elçiler yoluyla ilk teması bu şekilde olmuştur.

Uygur Kutluk Bilge Kül Kağan, 745 yılında yeni bir askerî harekât düzenleyerek Gök-Türk Kağanı Beimei'yi öldürdü. Onun bu zaferinden sonra Uygur toprakları daha da genişledi. Böylece Uygur Kağanlığı'nın toprakları doğuda Shiweilere, batıda Altay Dağları'na, güneyde Gobi Çölü'ne uzanmıştı. Hunların eski topraklarının tamamı Uygurların hâkimiyeti altına girmişti.[27]

Uygurlar böylece bozkırdaki bir başka geleneksel konargöçer devleti kurmuşlardır. "Kağanlık" adını verebileceğimiz bu devlet elbette ki doğrudan doğruya Gök-Türk Kağanlığı'nın devamıydı. Halk, toprak, devlet teşkilatı, kültür, gelenekler vb. tam olarak aynıydı; sadece hanedan ailesi değişmişti. Gök-Türklerde *Aşina* olan ailenin yerine Uygurlarda *Yaglakar* geçmişti. Çin İmparatoru'nun Uygur Kağanı'nı tanırken dile getirdiği ünvanlar ise esasında Türkçe olarak zaten mevcut olan ünvanın Çinceye çeviri yazımıydı. Bunlara bazı küçük Çince "onursal" ünvanlar da ekleniyordu. Bu, sembolik bir durumdu. Kurulan devlet tamamen bağımsızdı ve zaman içinde Çin'i birkaç kez yıkılmaktan kurtaracak derecede büyük bir güce ulaşacaktı.

Tengride Bolmış El Etmiş Bilge Kağan (Moyan Çor Kağan) (747-759)

Kutluk Bilge Kül Kağan ölünce, yerine oğlu Moyan Çor[28] geçti, ünvanı "Gele Kağan" oldu. Bu Kağan atik ve korkusuzdu, orduyu ustaca komuta ediyordu, her yıl Çin sarayına elçi gönderdi.[29] Kağan'ın Uygur Yazıtları'ndaki ünvanı ise şöyledir: "Tengride Bolmuş İl Etmiş Bilge Kağan" (bugünkü Türkçede: "Tanrı'nın Lütfuyla Kağan Olmuş, Devleti Düzenlemiş Bilge Kağan").[30]

---

27 *Jiu Tang Shu*, s.5198; *Xin Tang Shu*, s.6114-6115.

28 Çince Moyan Chuo adının ikinci kısmının Çor olduğu ittifakla kabul edilse de ilk işaretleri Moyen, Bayan, Moyun gibi şekillerde Türkçeleştirenler veya buna itiraz edenler vardır. Bayan okuyuşuna bir itiraz için bk. Osman F. Sertkaya, "Bay, Bayan, Bayin ve Sayin Kelimeleri Üzerine", *Türk Dili*, 705 (2010), s.197.

29 *Jiu Tang Shu*, s.5198; *Xin Tang Shu*, s.6114-6115.

30 Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Ankara 2009, s.215, 218. Tes, Tariat ve Şine Us'tan yapılan alıntılar Mert'in eserinden alınmıştır.

Moyan Çor, Uygur Kağanlığı'nın kuruluşunda büyük pay sahibiydi. Devleti kuran babasından daha fazla mücadele etmişti. Gök-Türklere tabi bir yabgu olan Kutluk Bilge Köl'ün muhtemelen 735'lerden sonra[31] gücü ele almasını müteakip oğlu Moyan Çor'un 739-740'larda Dokuz Oğuzları toplayıp Uygurların da katılmasıyla On Uygur birliğini meydana getirdiği söylenebilir.[32]

Moyan Çor'a ait Tariat Yazıtı'ndaki (Tariat, Doğu/5) ifadeden onun 713 yılında doğduğu anlaşılmaktadır. Şine Us Yazıtı'nı da yazdıran Moyan Çor'un 741 yılından sonra binbaşı olduğu düşünülmektedir[33] çünkü Tariat Yazıtı'nda "yirmi sekiz yaşında, Yılan yılında (741), Türk yurdunu o zaman karıştırdım (ve) o zaman bozguna uğrattım" (Tariat, Doğu/5) demektedir ki burada göreve getirildiği ve Gök-Türk topraklarına doğru seferlere çıktığı zamanı anlatmaktadır. Şine Us Yazıtı'nda Moyan Çor anlatmaya devam etmektedir:

> Kendime bağlayıp yine yürüdüm. Keyre Başı'nda Üç Birkü'de han ordusu... katıldım. Orada... Yetiştim. Kara Kum'u aşmış, Köger'de, Kömür Dağı'nda, Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk boyu... Ozmış Tigin Han olmuş. Koyun yılında (743) ordu sevk ettim. İkinci savaş... ay altıncı gününde... (Ozmış Kağan'ı) ele geçirdim. Hatununu orada aldım. Türk halkı bunun üzerine yok oldu (Şine Us, Kuzey/7-10).

Böylece Gök-Türk Kağanı Ozmış (Çin kaynaklarında Wusumishi) öldürülmüş ve sıra kağanlığın son Kağan'ına gelmişti. Ozmış'ın 744 yılında ölmüş olması gerekir. Söz konusu yazıtta parça düştüğü için bu bilgi yer almasa da Çin kaynaklarında 744 şeklinde açık bir tarih vardır.[34]

Yazıtlardaki ifadelerden (Şine Us, Kuzey/10-11) Uygurların diğer iki ittifak üyesinden Basmılları mağlup ettiğini, Karlukların kaçtığını ve böylece iktidarı Uygurların aldığını, dolayısıyla artık Çin kaynaklarında son Gök-Türk Kağanı olarak zikredilen Baimei'yin ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Son Kağan ise bizzat yeni Uygur Kağanı tarafından öldürülmüştür.[35] Çin kaynaklarından *Jiu Tang Shu*'da ise yeni devletin kuruluşu şöyle anlatılmaktadır:[36] "Tianbao saltanat devresinin 3. yılında (744), Uygur (Yabgusu Jielitufa) Basmıllara hücum etti, kendisini Kutluk Bilge Kül (Guduolu Pijia Que) Kağan ilan etti".

---

31 Hamilton, "Toḳuz-Oġuz ve On-Uyġur", s.215.

32 Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997, s.21.

33 Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s.21.

34 *Xin Tang Shu*, s.6055.

35 *Xin Tang Shu*, s.6114.

36 *Jiu Tang Shu*, s.5198.

Yeni devletin kurulmasından sonra iki yıl ne olduğunu bilemiyoruz; hem Çin hem de Uygur kaynakları bu konuda bilgi vermemektedir. Muhtemelen bu iki yıl iç mücadelelerle, Çin ile iyi ilişkiler kurma çabalarıyla ve boyların itaat altına alınmasıyla geçmiştir.

Yazıtlardan (Şine Us, Kuzey/11-12) anlaşılabileceği gibi Kutluk Bilge Kül Kağan, vârisi olarak Tay Bilge Tutuk'u belirlemişti. Şine Us ve Tariat yazıtlarından görüldüğü gibi Moyan Çor, 739'dan beri boy çarpışmalarının, iktidar mücadelelerinin ve devletin kuruluşunun içinde yer almıştı. Elbette ki kendi payını yine kendi yazıtlarında olduğundan fazla göstermiş olabilir. Hadiseyi diğer kaynaklardan pek teyit edemesek de nihayetinde Moyan Çor'un Kağan babası tarafından atanan varisi kabul etmemesi ve onunla mücadeleye girişmesi kardeşinin Kağan olmasında töreye aykırı bir durum olduğunu, devletin bekası için kaynaklara yansımayan bir durumun mevcudiyetini göstermektedir. Türk tarihinde daha önce de benzer hadiseler yaşanmıştır. Moyan Çor'un çıkışını sadece iktidar hırsıyla izah etmek zordur. Moyan Çor iktidar mücadelesinde Tay Bilge Tutuk'u ve onu destekleyen Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar boylarını yenerek iktidara gelmiştir (Tariat, Güney/3-6; Tariat, Batı/3-4).

Türk Yazıtları'na göre Moyan Çor, 748'de Kağan oldu. Bununla birlikte Çin kaynaklarında tarih iki-üç yıl erken verilmekte ve üstelik Tay Bilge Tutuk'tan bahsedilmemektedir. Tay Bilge Tutuk'un ikinci Uygur Kağanı olduğuna yönelik tespitler ise Saadettin Gömeç tarafından yapılmıştır. Çin kaynaklarından *Xin Tang Shu*'daki bilgilere göre:

> 745 yılında Peiluo (yani Kutluk Bilge) Türk Kağanı Baimei'ye saldırıp onu öldürdü, Dun Chuoluo Tarkan'ı Çin sarayına gönderdi. İmparator Peiluo'yu Sol Dış Muhafız Büyük Generali olarak atadı. Onun toprakları doğuda Shiweilere, batıda Altay Dağları'na, güneyde Gobi Çölü'ne uzanıyordu, buraların tamamı Hunların eski topraklarıydı. Peiluo öldü, oğlu Moyan Chuo (Moyan Çor) tahta çıktı, ünvanı Gele Kağan oldu. Hızlıydı, sertti, orduyu komutada mahirdi. Her yıl Çin sarayına elçi gönderdi.[37]

Moyan Çor, Kağan olduktan sonra dahi Tay Bilge Tutuk ile mücadele etmişti ve henüz bütün boyları itaat altına alamamıştı. Moyan Çor'un faaliyetleri hakkında Çin kaynaklarında bilgi yer almamakta, kendisi sonraları Çin'deki An Lushan isyanının bastırılmasına yaptığı yardım vesilesiyle anılmaktadır. Bununla birlikte Kağan'ın bizzat diktirdiği üç yazıt çok kıymetli bilgiler vermektedir. Şine Us

[37] *Xin Tang Shu*, s.6114-6115.

Yazıtı'ndan (Şine Us, Doğu/1-7) anlaşıldığına göre Kağan iktidarı tek başına ele aldıktan sonra, 749'da dahi tam bir hâkimiyet sağlayamamıştır.

Moyan Çor içeride birliği sağladıktan sonra hâkim olunan boy ve toprakları idare etmek üzere devleti yapılandırmaya başladı. Ayrıntıları yazıtlarda (Şine Us, Doğu/7-10) verilen bilgilere göre Moyan Çor, artık devlet teşkilatını sağlamlaştırmış, yaylak ve kışlak başkentini sabitleştirmişti. Bundan sonra Dokuz Oğuzlar Kırgız ve Çikleri kışkırtarak Uygurlara saldırtmaya çalıştı. Moyan Çor, Basmıl, Karluklarla mücadele etti. Yine Çin'deki Oğuzlar ve Türkler de Uygurlara karşı Çin namına hareket ettiler. Bu durum yazıtlarda ayrıntılı olarak anlatılmaktadır (Şine Us, Doğu/10-12, Güney/1-10).

Moyan Çor Kağan hakkında Çin kaynaklarındaki bilgilerin zenginleşmesi Çin'de meydana gelen bir isyan vesilesiyledir. Çinliler Moyan Çor'dan yardım istedi. Bu tarihten itibaren Uygurların faaliyetleri Çin kaynaklarında ayrıntılı olarak kaydedilmektedir.

Çin'de An Lushan İsyanı ve Uygurların Müdahalesi

Türk anadan ve Soğd babadan doğan *An Lushan* adlı kudretli general Çin ordusunda hızla yükselmişti. An Lushan, 755 yılının sonunda isyan başlatıp 756 yılının başlarında doğu başkenti Luoyang'ı 756 yılının yazında batı başkenti Chang'an'ı ele geçirdi. İsyancı birlikleri bütün şehri yağmaladılar. Henüz başa geçmiş olan Çin İmparatoru Suzong ise güneydeki Sichuan'a kaçtı. Böylece An Lushan, orada Büyük Yan Hanedanlığı'nı kurdu.[38]

756 yılının ağustos ayında, Lingwu'da Çin tahtına çıkan Suzong'un ilk işi, isyanı bastırmak için Uygurları çağırmak olmuştur. Uygur Kağan'ı ise Çin İmparatoru'nun talebine olumlu cevap vermiştir. Kağan'ın maksadı belki de Çin'deki isyanı bastırmak suretiyle Çin'i tahakküm altına almaktır ki daha sonraki tarihi süreçte tam olarak bu gerçekleşmiştir.

Kaynaklarda anlatıldığına göre Uygurlar elçi gönderip An Lushan isyanının bastırılmasında yardım etmeyi teklif ettiler. Çin İmparatoru bir heyeti iyi askerî ilişkilerin tesis edilmesi için Uygurlara gönderdi. İmparatorun Türk asıllı komutanı Pugu Huai'en da vardı. Uygur Kağanı bu gelişmelerden oldukça memnundu. Çin'den gelen elçiler Kağan'ın otağına vardıklarında Moyan Çor Kağan, heyet

[38] Kürşat Yıldırım, *Çin Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2021, s.152-153.

başkanını bir Uygur kızla evlendirerek ilişkilerin gelişmesini sağladı. Moyan Çor Kağan, beylerini ve komutanlarını Çin sarayına göndererek evlilik yoluyla barış antlaşması yapılmasını istedi. Çin İmparatoru Suzong, Uygurlardan gelen heyeti karşılayıp hürmet gösterdi.

Çin'in bu zorunlu iş birliğine girmesi ve geçici de olsa tehdit olmaktan çıkması üzerine Moyan Çor Kağan bizzat ordusunun başında güneye doğru ilerledi. Uygur birlikleri Sarı Irmak kıyılarında Tongra ve diğer bazı boyları bastırıp mağlup etti. Bundan sonra Moyan Çor Kağan Çinli General Guo Ziyi ile Huyan Vadisi'nde[39] buluştu ve orada görkemli bir ordu geçidi yaptırarak gövde gösterisinde bulundu. Kağan böylece Guo Ziyi'nin kurt sancağına eğilerek selamlamasını sağladıktan sonra onu huzuruna kabul etti.

757 yılının 2. ayında (23 Şubat-24 Mart) Uygurlar, beyleri Büyük General Duolan gibi 15 kişiyi Çin sarayına gönderdi ve Kağan'ın veliahdı Yabgu bizzat 4-5 bin atlıyla, yanında General Dide gibilerle imparatorun talebi üzerine Çin sarayına geldi. Bu birlikler Çin'deki isyanı bastırmada yardım edeceklerdi. Çin İmparatoru Suzong gelen Uygurların onuruna ziyafet verdi.[40]

30 Ekim 757 günü, Uygurların büyük beyinin maiyetinde Tarkan gibi 13 kişi önden geldi, Shuofang'ın generalleri, askerleri ve Guo Ziyi ile buluştular. Harekât başlamıştı. Shuofang Sol Kanat Komutanı Pugu Huai'en, Uygur atlılarını yardım etmeleri için gönderdi, böylece bütün isyancılar öldürüldü, ardından diğer isyancıların arkasına geçtiler. Bu sayede ordular Çin'in batı başkenti Chang'an'ı isyancıların elinden geri aldılar.

Pugu Huai'en yine çoğu Uygurlardan oluşan ve yine az sayıda Güney Çin'deki yabancılar ile Arapların da bulunduğu bir orduyla doğu başkenti olan Luoyang'a yöneldi. Uygur Yabgusu birliklerini Nanshan'ın eteklerine ve doğusuna göndermişti. Vadilerde isyancılarla savaşlar olmuş, orada isyancıların hepsi yok edilmişti. Uygurlar doğrudan isyancıların arkasına geçti, böylece isyancılar büyük bir mağlubiyete uğradı. İsyancı ordusu kuzeydeki dar geçide çekilmek zorunda kaldı. Uygurlar geri çekilenleri de yok ettiler.

Luoyang'daki isyancılar kuzeye doğru kaçarak Sarı Irmak'ı geçti. Uygur Yabgusu, Çin birlikleriyle Luoyang'a girdi. Uygurlar hazineye girerek malları aldılar. Şehirleri, meydanları ve köyleri üç gün boyunca yağmaladılar. Çinliler Uygur

[39] İç Moğolistan'daki Bugutu Qota şehrinin içinde Sarı Irmak'ın en büyük koludur.

[40] *Jiu Tang Shu*, s.5198; *Xin Tang Shu*, s.6115.

önde gelenlerine ve yaşlılarına hediyeler vererek yağmayı durdurabildi. Yabgu ise mevcut durumdan çok memnundu.[41]

Çin kaynaklarında sanki kendi generalleri Uygurlara komuta ederek savaşı kazanmışlar, Uygur Yabgusu ve komutanları görev almamış gibi bir anlatım vardır. Burada Çinliler zaferde kendilerine de pay çıkarmak ve yaşadıkları mağlubiyetin üzerini örtmek için böyle bir usule başvurmuş olmalıdır. Üstelik Çinlilerin Uygurların şehri yağmalamaları üzerinde çarpıcı bir şekilde durmaları da muhtemelen Uygurların gölgesinden bir nebze de olsa kurtulmak içindir. Bununla beraber tarih hakikatin peşindedir ve Çin İmparatoru'nun Uygur Yabgusu'na yaptığı övgüler esasında her şeyi özetlemektedir. Uygurların isyanı bastırması ve ardından Çin İmparatoru'nun Uygur Kağanı'na prenses göndermesi hadiseleri, Uygur Yazıtları'nda da yer almaktadır (Şine Us, Batı/2-5).

Uygur Yabgusu ve Çin İmparatoru

Çin İmparatoru Suzong, Batı Başkenti olan Chang'an'a döndüğünde 757 yılının 14 Aralık günüydü. Uygur Yabgu'su da Luoyang'dan geldi. İmparator sarayda Yabgu'yu karşıladı ve Yabgu'nun şerefine ziyafet düzenlendi. Bütün bu işlerle İmparator bizzat ilgilendi. Uygur beyleri ve komutanlar merdivende dizildiler. İmparator onlara parlak işlemeli ipekler, renkli ipek dokumalar, altın ve gümüş eşyalar hediye etti.[42] İmparator, övgüler düzdüğü Yabgu'ya sembolik imtiyaz ünvanları ve yıllık ödenecek vergi belirlemişti. Uygurlara genel olarak ödenecek vergiler ve ticarette sağlanacak olağanüstü ayrıcalıklar ise çok daha fazlaydı. Burada devletlerarası protokol bakımından Uygur Yabgusu'nun Çin İmparatoru'na eşit olduğu görülmektedir ki, henüz büyük bir tehlike atlatan imparatorun kendisini kurtaran bir komutana karşı yapacağı başka bir muamele de olamazdı.

Çin ile Evlilik ve Uygurların Tekrar Yardıma Gelmesi

Çin İmparatoru, 7 Temmuz 758'de Uygur Kağanı ile Çinli Prensesin evliliği için gelen Uygur elçilerini kabul etti ve onlar için sarayda ziyafet verdi. Ağustos ayının 25. günü İmparator küçük kızına Ningguo Prenses ünvanı verdi ve onu Uygur Kağanı'na gönderdi.[43] Çinliler, gelini, devlet mektubunu, hediyeleri sun-

41 *Jiu Tang Shu*, s.5199; *Xin Tang Shu*, s.6115-6116.

42 *Jiu Tang Shu*, s.5199-5200; *Xin Tang Shu*, s.6115-6116.

43 *Jiu Tang Shu*, s.5200; *Xin Tang Shu*, s.6116.

du.[44] Bu evlilikle Uygurlar Çin'i tam olarak kendilerine bağlamışlardı ve üstelik Çinli elçiler Kağan tarafından aşağılanıyordu.

Bu arada Çin'de bir isyan daha çıktı. Çin'in bir kez daha Uygurlardan yardım istemekten başka çaresi yoktu. Nihayetinde 758 yılının 9. ayında (7 Eylül-6 Ekim), Uygurlar Kağan'ın oğlu Gu Çor Tegin ile 3 bin atlıyı Çin'deki isyanın bastırılması için yardıma gönderdi.[45]

Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan (Bögü Kağan) (759-779)

Uygur Kağanlığı'nın kuruluşunda ve gelişmesinde büyük emeği olan Moyan Çor, devletini çok güçlü bir konuma getirdiği gibi hem askerî hem de diplomatik bakımdan Çin'e karşı üstünlük kurmayı başarmıştı. Uygurlar, Gök-Türkler devrinde olduğundan daha fazla Çin'i kontrolleri altına almışlardı. Diğer yandan Moyan Çor, o esnada Çin'e hâkim olan Tang Devleti'ni yıkılmaktan kurtaran biriydi. Ömrünün son zamanlarında Kırgızlarla mücadele eden bu yorulmaz Kağan, 759 yılının mayıs ayında öldü.

758'de Çin'e yardıma gönderilen Uygur ordusunun başında Gu Çor Tegin bulunuyordu ve bu Çin kaynaklarında "Uygur veliahdı" olarak adlandırılıyordu. Bu bakımdan 759 yılında başa bu Tegin geçmiş olmalıdır. Açık bir izahta bulunmayan Çin kayıtlarına göre Moyan Çor'un küçük oğlu Dengli (Tengri?) (Xin Tang Shu'daki adı: "Jidijian", belki *İdikän*?[46]) başa geçip Kağan oldu, Bögü (Çin kaynaklarında: "Mouyu") Kağan ünvanı aldı. Bögü Kağan'ın ünvanı Çince Karabalgasun Yazıtı'nda geçmektedir. Çeşitli şekillerde okunan bu ünvanın Türkçe şöyle karşılanması uygun olacaktır: "Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan".

Bögü Kağan'ın karısı, Pugu Huai'en'in kızıydı. Bu kız, Moyan Çor Kağan'ın oğlu ile evlendirilmek için prenses istemesi üzerine Çin İmparatoru tarafından gönderilmişti. Böylece bu kız yeni Kağan'ın karısı oldu ve *Katun* ünvanı aldı.

Sonbaharda (27 Ağustos-25 Eylül arası), Ningguo Prenses Uygurlardan geri döndü. 760-761 yıllarında birkaç kez Çin sarayına gelen Uygur heyetleri iyi ağırlandılar.[47] Bu sırada bazı Uygur taleplerinin Çin tarafından karşılanmadığı anlaşılıyor ki çok geçmeden Çin'deki isyancılar Uygurları kışkırtmayı başaracaklardı.

44 *Jiu Tang Shu*, s.5200-5201; *Xin Tang Shu*, s.6116-6117.

45 *Jiu Tang Shu*, s.5201; *Xin Tang Shu*, s.6117.

46 J. R. Hamilton, *Les Ouïghours á L'époque des Cinq Dynasties*, Paris 1955, s.139.

47 *Jiu Tang Shu*, s.5202; *Xin Tang Shu*, s.6117.

762 yılında Çin tahtına Daizong geçtiğinde Çin'deki isyancılar hâlâ güçlüydüler. İmparator Uygurlardan yardım talep etti. İsyancılar ise Çin'in merkezinin tükendiğini söyleyip Uygurlardan ordu göndermelerini ve devlet hazinesini ele geçirmelerini istemişlerdi.[48] Çin kaynaklarında anlatılan bu hadise Karabalgasun Yazıtı'nın Çince bölümünde de geçmektedir (Karabalgasun, 6-7). Bu gelişmeler üzerine Uygur orduları Kağan'ın emriyle güneye gitmişti.[49] Sınırlarını boşaltmış, içeride isyancıların son darbelerini bekleyen Çin için bir Uygur saldırısı yok olmak demekti. Çin'in Uygurlarla anlaşmaktan başka çaresi yoktu.

Uygur ordularının Çin'in başkentine doğru ilerlemesi büyük bir korku uyandırdı. Çin İmparatoru, durumu araştırması için idareciler gönderdi. Bir çıkış yolu arayan İmparator, Uygur Kağanı'nın kayınpederi olan kendi hizmetindeki Pugu Huai'en'a Fenzhou'dan gelmesini ve onları Taiyuan'da ziyaret etmesini buyurdu. Aynı zamanda bir imparatorluk mektubuyla elçi gönderdi, isyanların bastırılması için Uygurlardan yardım talep etti. Bir Çin devlet adamı olan Pugu Huai'en ise onlarla buluştuğunda çeşitli müzakereler gerçekleştirildi.[50] Bununla birlikte müzakerelerin içeriği hakkında bilgi yoktur. Şurası kesindir ki Uygurlar, Çin'i işgal etmeleriyle elde edeceklerinden fazlasını yapılacak antlaşmayla kazanacaklardı.

Uygurların Seferi

Çin'i ele geçirmek üzere gelen Bögü Kağan'ın kayınpederi Pugu Huai'en tarafından ikna edildiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber Uygurların hangi şartlarla anlaşmaya razı olduğu kaynaklarda ifade edilmese de daha sonraları Çin ekonomisini çökertecek ölçüde artan vergi ve ticari imtiyazlar anlaşmanın içeriği hakkında fikir vermektedir. Antlaşmanın imzalanması üzerine Uygur ordusu isyancılara karşı askerî harekât düzenlemek için hazırlanmaya başladı. Uygur Kağanı bir plan yaptı. Türk kökenli Pugu Huai'en Çin Başbakanı mevkiine yükseltildi. Çinli komutanlar doğuda Shanzhou'da Sarı Irmak'ın kuzeyinde kışlalarını kuran Uygur Bögü Kağan ile birleştiler.[51] Bu Çin'in isyancılara karşı son hamlesiydi. Başarısızlık durumunda hem devlet yıkılacak hem de isyancılar ve onlarla derhal anlaşacak olan Uygurlar istediklerini yine fazlasıyla alacaklardı. Çinlilerin Uygur Kağan'ına

48 *Jiu Tang Shu*, s.5202: *Xin Tang Shu*, s.6117.

49 *Jiu Tang Shu*, s.5202; *Xin Tang Shu*, s.6117

50 *Jiu Tang Shu*, s.5202-5203; *Xin Tang Shu*, s.6118.

51 *Jiu Tang Shu*, s.5203; *Xin Tang Shu*, s.6118.

sefer istikametleri önermeleri ise muhtemelen Uygur Kağanı'nın hâlâ Çin merkezini işgal etme niyetinde olduğunu düşündüklerindendi.

Pugu Huai'en, Uygurların Sağ Şadı ile önden cepheyi oluşturdular, böylece ordular isyancıları temizleyip Çin başkenti Luoyang'ı tekrar ele geçirdiler. Luoyang'ı alan Uygur Kağanı Çin içlerinde ilerlemeye devam etti. Kışlasını kurup aylarca kaldı. Bu esnada Uygur kışlasının 50 km etrafına kadar her şey Uygurların eline geçiyordu. Çinliler bu durumdan çok rahatsızdı. Uygurların yardımlarıyla Hebei'yin tamamı isyancılardan temizlendi.[52] Uygurların Çin'i bu şekilde kurtarma hadisesi, Karabalgasun Yazıtı'nda da anlatılmaktadır (Karabalgasun, 6-7).

Çin Başkentindeki Uygurlar

Daha önce isyancıları bastırmak için Luoyang'a gelip isyan ve tehdit ortadan kalktıktan sonra Uygurlar tarafından şehirde gerçekleştirilen yağma faaliyetleri Çin halkını çok korkmuştu. Uygur elçilik heyeti kutlama için Çin sarayına geldiğinde son derece mağrur bir şekilde hareket etti. Çinli memurları ve görevlileri aşağılayarak onlara karşı kötü davranıyorlardı. Bu dönemde Çinliler çok zor duruma düşmüşlerdi.[53]

Uygurlar Çin'i bir kez daha kurtarmışlar ve ele geçirdikleri başkentte, o dönemin bir uygulaması olarak şehirde yağmalar yapmışlardı. Çin kaynakları Uygurlar sayesinde kurtulan halkı yazmak yerine Uyguların rollerini küçümsemek üzere onların galibiyet hakkı olan yağmaları üzerinde oldukça abartılı bir şekilde durmaktadır. Çinlilerin bu tür tavırları başka dönemlerde de görülmüştür. Çinliler isyancıları bastırmak için yardımlarına gelen Uygur cihangirlerini talancı çeteler gibi göstermekte bir beis görmemişlerdi. Çin sarayı tarafından dağıtılan ünvan ve hediyeler Uygurlara verilen vergi ve imtiyazların artırılması anlamına geliyordu. Bögü Kağan'ın Çinlileri kurtarmanın karşılığında nasıl yüklü "hediye"ler aldığı bu tür gelişmelerden anlaşılıyordu.

Bögü Kağan ve Mani Dini

Bögü Kağan'ın Çin'deki askerî seferleri ve seyahatleri esnasında tanıştığı Mani rahiplerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Luoyang'ın kurtarılmasından sonra

[52] *Jiu Tang Shu*, s.5203-5204; *Xin Tang Shu*, s.6118-6119.

[53] *Jiu Tang Shu*, s.5204; *Xin Tang Shu*, s.6119.

bir müddet daha Çin'de kalan Kağan, muhtemelen oradaki şehir medeniyetinden, mimariden, yerleşikliğin verdiği rahatlıktan, yerleşikliğe has dinlerin mabet ve pratiklerinden etkilenmiş olacak ki dini yaysınlar diye bu rahipleri Uygur ülkesine göndermişti. Başta Bögü Kağan olmak üzere bazı Uygurların Mani diniyle tanışması hadisesi Karabalgasun Yazıtı'nda anlatılmaktadır (Karabalgasun, 7-10).

Yeni Uygur-Çin İttifakı

Pugu Huai'en 764 yılında yaklaşık iki yıl sürecek bir isyan başlattı. Bu isyan nihayet bastırıldı. Uygurlar başlarda Pugu Huai'en'i desteklemişlerdi ancak sonradan durum değişti. Uygur beyleri Çinlilerle antlaşma yaparak Tibetlilere karşı birlikte hücum etmeyi kabul ettiler.[54]

Çin birlikleri Uygur piyade ve atlılarıyla beraber Jingzhou'daki Lingtai ilçesinin 25 km batısındaki Chishan ("Kızıl Dağ") zirvesinde Tibetlilerle karşılaştılar. Tibetlilerin 100 binden fazla askerden oluşan ordusunu mağlup ettiler. Büyük ganimetler ele geçirdiler. Gün doğarken başlayan savaşta, Tibetlilerin tamamı soğuktan donacak hâle gelmişler, ok ve yayları kullanamamışlardı.[55]

Uygurlar Tibet tehdidi karşısındaki Çin'in durumunu iyi değerlendirip bunu avantaja dönüştürmüşlerdi. Bundan sonra hediye adı altında alınan vergiler ve elde edilen ticari imtiyazlarla, bilhassa at ticaretiyle çok zenginleştiler. İmparator Uygurları sarayda ağırlayıp cömertçe hediyeler sundu. Uygurlar başkente hediye olarak atlar götürdüler. İmparator onların şerefine de ziyafet verdi. Önceki ve sonrakiler dâhil olmak üzere İmparator onlara 100 bin top muhtelif renkli ipek kumaş hediye etti. O esnada Çin hazinesi tamamen boşalmıştı. Saraydaki memurlar maaşlarını alamıyordu.[56] Zira Çin'i kontrolleri altına alan Uygurlar karşısında Çinlilerin gönderilen atların ve malların karşılığını fazlasıyla vermekten, "hediye"leri artırmaktan başka çaresi yoktu.

Çin tarafından merkezde ve başkent etrafında ağırlanan, her türlü imtiyaza sahip Uygurlar, dilediklerince hareket ediyorlar, kimse onlara karışamıyordu. 771 yılının ilk ayında, Uygurlar Çin tarafından misafir edildikleri devlet töreni binasından şehre, meydanlara çıkarak kadın erkek demeden herkesi yağmaladılar.

[54] *Jiu Tang Shu*, s.5205-5206; *Xin Tang Shu*, s.6119-6120.

[55] *Jiu Tang Shu*, s.5206; *Xin Tang Shu*, s.6120.

[56] *Jiu Tang Shu*, s.5206-5207.

Uygurlar kendilerini tutmaya gelen memurlara sinirlenip vurmaya başladılar. 772 yılının ağustos ayında sokakta saldırdıkları Chang'an Valisi Shao Yue tek başına kaçıp kurtuldu. 773 yılının 11. ayında (19 Kasım-18 Aralık), 140 Uygur, 1000 küsur arabayla taşınan mallarla memleketlerine döndü.[57] Bu yıllarda Uygurlar, Çin'in merkezinde dahi keyiflerine göre hareket ediyorlardı, buna karşılık Çin makamları onlara ses çıkaramıyordu.

Uygurların Elde Ettikleri Büyük Kazanç

Uygurlar 758-760 yıllarını müteakip Çin lehine önemli başarılar gösterdiler. Bunun karşılığını fazlasıyla elde ediyorlardı. Kalabalık at sürüleriyle devamlı elçiler gönderiyorlar, ticaret karşılığında ipek alıyorlardı. Her yıl pazarlara on binlerce at getiriyor, bir baş ata karşılık 40 top ipek alıyorlardı.

Uygurların arka arkaya gönderdiği ve Çin'in devlet töreni binasında kalan elçilerin ve adamların sayısı oldukça fazlaydı. Bunların her türlü masrafları Çin tarafından karşılandığı gibi onlara bir de hediyeler veriliyordu. Uygurların getirdikleri atlar karşılığında aldıkları ipek çok kaliteliydi ama Çinlilere getirdikleri atlar kullanışsızdı. Bu durum Çin sarayını ekonomik olarak olumsuz etkiliyordu. Bu sırada Çin İmparatoru Uygurlara gönderilen hediyelerle ilgili özel bir buyruk yayınladı.[58]

Çin İmparatoru Dezong tahta çıktığında (779), saray görevlisini ölen İmparatorun yasını bildirmek üzere Uygurlara gönderdi. Aynı zamanda eski iyi ilişkilerin yeniden kurulması isteğini belirtti. Bögü Kağan ise gelen elçiye herhangi bir protokol uygulamadı. Üstelik Uygurlara tabi olan Soğdlar, Çin'e yönelmenin uygunluğu ve faydası yönünde Kağan'ın aklını çeliyorlardı. Soğdlar o devirdeki devletlerarası ticarette söz sahibi olan bir kavimdi. Çin'i işgal etsin diye Kağan'ı kışkırtıyorlardı. Kağan bunun üzerine memleketinin güneyine yönelecek yas tutan Çinlilere baskın yapacaktı. Kağanın Buyruk Başı Dun Baga Tarkan onu uyardı.[59] Kağan ise onu dinlemedi.

---

57 *Jiu Tang Shu*, s.5207; *Xin Tang Shu*, s.6120.

58 *Jiu Tang Shu*, s.5207; *Xin Tang Shu*, s.6120-6121.

59 *Jiu Tang Shu*, s.5208.

Alp Kutluk Bilge Kağan (779-789)

Soğdların kontrolüne giren Bögü Kağan, gitgide Uygur devlet adamlarından ve halktan uzaklaşıyordu. Bu durumu gören Buyruk Başı Dun Baga Tarkan, devlet adamlarının ve halkın desteğini alarak bir darbe yaptı. Bögü Kağan'ı öldürdü. Bu darbeyle devlette yuvalanıp Kağan'ın aklını çelen Soğdlar ile Kağan'ın yakınları ve itimat ettikleri olmak üzere toplam 2 bin kişi de öldürüldü. Dun Baga, tahta çıkarak Alp Kutluk Bilge Kağan ünvanı aldı.[60] Dun Baga Tarkan'ın adı Suci Yazıtı'nda *Kutlug Baga Tarkan* olarak geçmektedir.[61] Dun Baga Tarkan'ın başa geçmesinden sonra Çin içerisinde rahatça hareket eden Uygur tüccarları ile onların himayesindeki Soğdlar, Çinliler tarafından sıkıştırılmaya başlandı.

Çin'de Uygurlara karşı tutumun değiştiği açıktı. İmparator Dezong 28 Ağustos 779 günü bir buyruk yayınlayarak başkentteki Uygurların Çinli gibi giyinmelerini yasakladı.[62] Artık Uygurlar kendi başlarına buyruk hareket edemeyecekler, kıyafetleriyle anında tanınacaklardı. Uygurlar önceleri Çin'e gelirken daima yanlarına Soğdları da katıyorlardı. Bunlar Çin başkentinde kalıyorlardı. Gitgide zenginleşiyorlar, çok mal biriktiriyorlardı. Önlerinde hiçbir engel olmadığı gibi büyük imtiyazlara da sahiptiler. Üstelik Çinliler suç işleseler bile Uygurlara ilişemiyorlardı. Bununla beraber Bögü Kağan'ın Soğdlara ve Manicilere uyarak hiç gereği yokken Çin'e karşı saldırgan politika izlemesi, buna karşılık Dun Baga Tarkan'ın yaptığı darbenin bir iç karışıklığa sebep olması Uygur gücünün azaldığı intibaını uyandırınca Çin'de bazı değişikliklere sebep olmuştu.

Değişen havayı gösteren önemli bir hadise Çin kaynaklarında kaydedilmektedir. Buna göre Uygur beyleri Tudong, Yimishi, büyük-küçük Buyruk gibilerden oluşan Uygur kervanı yükleriyle ülkelerine dönüş yolunda Çinli görevliler tarafından öldürüldüler.[63] Yine de Uygurlarla bir savaşı göze alamayan Çin İmparatoru, bundan sorumlu kişileri görevden almıştı ve elçi gönderip Uygurları olayların farklı cereyan ettiği yönünde ikna etmek istiyordu.

781'de Çin heyeti Uygurların cesedini götürmek üzere Uygur ülkesine gitti. Kağan yüklü bir tazminat talebiyle elçisini gelen Çinli elçinin yanında Çin sarayına gönderdi. Uygur elçilerini kabul eden İmparator, çok öfkelense de duygularını belli

60 *Xin Tang Shu*, s.6121.

61 Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, C. I, Ankara 1987, s.156.

62 *Zizhi Tongjian*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s.7265.

63 *Xin Tang Shu*, s.6121-6122.

etmedi ve onlara altın ve ipek hediye etti.[64] Bu hadiseden anlaşılıyor ki Uygur ülkesinde sükûneti sağlamaya çalışan Kağan, Çin'e savaş açmayı düşünmüyor, bunun yerine yüklü bir tazminatla anlaşmazlığın üstünü örtmek istiyordu. Buna karşılık Çin ise hadiseyi daha fazla büyütmeden kapatma yolunu seçmişti.

781-787 arasındaki 6 yıl içinde Uygur Kağanlığı'nda ne olup bittiği ise bilinmemektedir; bu süre muhtemelen iç mücadelelerle geçmiştir. Bunun dışında bu dönemde Uygurların Shatuo'lara hücum ettikleri bilinmektedir. Darbeyle başa geçen Kağan'ın tutunmak için epey mücadele verdiği de anlaşılmaktadır.

Uygur kervanının yağmalanması ve ilişkilerin kopması, aynı zamanda Çin'deki Uygur kolonisinin kapanması demekti.[65] Ticari ilişkileri bir yana bırakacak olursak Dun Baga Tarkan'ın devletteki Soğd etkisine son verdiği açıktır. Bu arada Uygurların Çin'e yönelmemelerinde Dun Baga Tarkan'ın isteksizliği ve belki de ileri görüşlü olmaması başlıca amil olmuş olmalıdır. Zira bu yıllarda Uygurlar önceki seferler neticesinde elde edilen gelirlerden ve ticari imtiyazlardan mahrum kalmıştır. Daha biraz zaman önce büyük isyanları ve işgalleri Uygurlar sayesinde bastıran, Uygurlara "hediye" vermekten saraydaki memurların maaşlarını dahi ödeyemeyen, Uygur tüccarlarının taleplerine yetişemeyen Çin ise içeride herhangi bir isyanla karşılaşmamış ve artık bir iç toparlanma sürecine girmiştir.

Tibet Tehlikesi ve Yeni Uygur-Çin İttifakı

Bu sırada Tibetliler batıda gitgide güçlenmişler, Doğu Türkistan'ın önemli bir kısmını ele geçirerek doğuya doğru ilerlemeye başlamışlardı. Çin ise içerideki toparlanma sürecini tamamlamış ve artık yeni bir politika belirlemeye yönelmişti.[66] Çin'in artık Uygurlar ile anlaşmaktan başka çaresi kalmamıştı. Üstelik 787 yılında Tibetliler artık Dunhuang'ı ele geçirmişler ve böylece Çin'in batı ile olan bağlantısını büyük ölçüde kesmişlerdi. Tibet orduları 788 yılında batı başkenti Chang'an'ın kuzey bölgelerine geldiler.[67]

787 yılının 9. ayında (16 Eylül-15 Ekim), Uygur Kağanı'nın gönderdiği Başkomutan Mochuo (Kapgan?) Tarkan ve diğerleri Çin sarayına gelip evlilik yoluyla

64 *Xin Tang Shu*, s.6122.

65 Ahmet Taşağıl, *Uygurlar: 840'tan Önce*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020, s.109.

66 *Zizhi Tongjian*, s.7502.

67 *Zizhi Tongjian*, s.7513.

barış antlaşması yapılması talebini ilettiler. Nihayetinde Xian'an Prenses Uygur Kağanı'na verildi.[68]

Tengride Bolmuş Külüg Bilge Kağan (Panguan Tegin veya Duoluosi Kağan)

789 yılının aralık ayında Dun Baga Tarkan Kağan öldü. Ölen Kağan'ın yerine oğlu Duoluosi geçti. Uygurlar ona "Panguan Tegin" diyorlardı. Bu Tegin, Kağan olunca "Tengride Bolmuş Külüg Bilge Kağan" ünvanı aldı (Kara Balgasun, 11). Bu Kağan'ın iktidarı çok sürmedi. Onun devrinde bazı ticaret ilişkilerinin yürütüldüğü bilinmektedir. Onlardan birine göre 17 Temmuz-14 Ağustos 790 tarihinde, Uygur elçisi Yizhijia Tarkan memleketine dönmüş, getirdiği atların karşılığı olarak İmparator ona 34 bin top ipek vermişti.[69]

Kutluk Bilge Kağan (Achuo Kağan) (790-795)

Uygur Kağanı, 790 yılının 4. ayında (19 Nisan-18 Mayıs), kardeşi tarafından öldürüldü.[70] Bu esnada Uygur Büyük Generali İl Ögesi (Jieganjiasi) batıda Tibetlilere sefere gitmişti ve henüz dönmemişti. Buyruk Başı Yardımcısı ülke halkını toplayıp tahtı ele geçiren gasıbı öldürdü ve Tengride Bolmuş Külüg Bilge Kağan'ın küçük oğlunu *Achuo Kağan* olarak tahta çıkardı. Kısa süren bir iç anlaşmazlıktan sonra Uygur ülkesi gitgide sükûnete kavuştu. Bu yılın diğer bir önemli olayı ise Tibetlilerin, Çinlilerin Beşbalık Valilik İdaresi'ni ele geçirmeleriydi.[71] Bu ise Çin'den batıya giden yolların büyük ölçüde Tibetlilerin eline geçmesi anlamına geliyordu.

756 yılına doğru Kuça ve Beşbalık yani Doğu Türkistan'ın kuzey kısmı ile Çin arasındaki yol kesilmişti. 781 yılında Türkistan'daki Çinli valiler tarafından gönderilen elçiler, Uygur topraklarından geçerek Chang'an'a varabildiler. Çinliler Uygur topraklarından geçip gidebilseler de Uygurlar aşırı taleplerde bulunup gelirler elde ediyorlardı. Öte yanda Tibetliler Beşbalık'a çok yakındılar, hayvanları

---

68 *Jiu Tang Shu*, s.5208; *Xin Tang Shu*, s.6122-6123.

69 *Jiu Tang Shu*, s.5208.

70 *Xin Tang Shu*'daki (s.6115) kayda göre, bu Kağan küçük Katun olan Ye Prenses tarafından zehirlendi, Katun Pugu Huai'en'in torunuydu. Pugu Huai'en'in oğlu Uygur Yabgu idi, bunun kızı ise Ye Prenses olarak adlandırılıyordu. Böylece Kağan'ın küçük kardeşi tahta çıkmıştı.

71 *Jiu Tang Shu*, s.5209; *Xin Tang Shu*, s.6125.

ve malları ele geçirerek çok güçlenmişlerdi.[72] Çin böylece yine Uygurların kontrolü altına girmiştir. Batıdan gelen Tibet tehlikesine karşı Uygurlara sarılmaktan başka çaresi kalmadığı gibi batı ile iletişimi de ancak Uygur toprakları üzerinden sağlayabiliyordu.

Beşbalık'ta Uygur-Tibetli Savaşı

Bu hadiselerden önce bazı gelişmeler yaşandı. Karluk boyu ile "Ak Giysili"[73] Türkler, Uygurlarla esasen iyi ilişkilere sahiptiler, onlar da Tibetlilerin yağma ve tahriplerinden rahatsızlardı. Tibetliler onlara bolca rüşvet verince ise onların tarafına geçtiler. Bu yüzden Tibetliler Karluk ve "Ak Giysili" Türkleri toplayıp kışın Beşbalık'ı yağmaladılar, Uygur Buyruk Başı İl Ögesi orduyu toplayıp Beşbalık'a yardıma gittiyse de üst üste mağlup oldu. Tibetliler derhal Beşbalık'a saldırdı. Beşbalık halkı önceleri Uygurlardan eziyet gördüklerinden Tibetlilere teslim oldular, Shatou boyları da teslim oldu. Çok geçmeden geri dönen Uygur İl Ögesi 790 yılının sonbaharında, Uygurlardan bir araya getirdiği güçlü kuvvetli toplam 50 bin kişilik bir ordu hazırlayıp hücum ettiyse de mağlup oldu. Uygurlar bölgede artık mağlup olmuştu, Karluk arabaları ise Uygurların Futu vadisini aldılar, Uygurlar büyük bir korkuya kapıldılar, kuzeybatı boyları bütün koyun ve atlarıyla Kağan otağının güneyine göçüp saklandılar.[74]

Uygurlar 791 yılında Beşbalık'ta Tibetlilere ve Karluklara saldırıp onları mağlup ettiler. Bundan önce, Tibetliler Lingzhou'ya girmişler ve yine Uygurlar tarafından mağlup edilmişlerdi. 792 yılının 12. ayında (30 Aralık 791-27 Ocak 792), Uygurlar esir ettikleri Tibetli Başkomutanı Çin sarayına hediye ettiler.[75]

Kağanlıkta Hanedan Değişikliği: Tengride Ülüg Bulmuş Alp Kutluk Ulug Bilge Kağan (795-805)

Kutluk Bilge Kağan, 795 yılında, henüz 21-22 yaşındayken öldü. Kağan muhtemelen çeşitli devlet adamlarının ve belki de kendisinden sonra başa geçen Buyruk Başı'nın avucundaydı.

---

72 *Jiu Tang Shu*, s.5209.

73 *Xin Tang Shu*'da "Ak Gözlü" olarak geçmektedir.

74 *Jiu Tang Shu*, s.5209-5210; *Xin Tang Shu*, s.6125.

75 *Jiu Tang Shu*, s.5210; *Xin Tang Shu*, s.6125.

Karabalgasun Yazıtı'nın Çince kısmında yeni Kağan'ın ünvanı *Tengride Ülüg Bulmuş Alp Kutluk Ulug Bilge Kağan* olarak geçmekte ve onun hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir (Karabalgasun, 12-13).

Çin kaynaklarına göre ölen Kutluk Bilge Kağan'ın oğlu yoktu ve ülke halkı Buyruk Başı Kutluk'u Kağan yapmıştı. Kutluk aslında Töleslerin Ediz (Çin kaynaklarında: Xiedie) boyundandı. Çocukken yetim kalmış, başkomutan tarafından evlatlık edinilmişti. Dun Baga Tarkan Kağan zamanında defalarca orduyu komuta etmişti, beyler ve komutanlar ona saygı duymuşlardı. Başa geldiğinde, Yaglakar ailesi kağanlığın kurucusu olduğundan kendi ailesiyle anılmaya, kendi ailesinin adını almaya cüret edememişti. Bununla birlikte Dun Baga Tarkan Kağan'ın bütün oğullarını, torunlarını yakalayıp Çin sarayına göndermişti.[76]

795 yılında başa geçen Tengride Ülüg Bulmuş Alp Kutluk Ulug Bilge Kağan'ın 805 yılına kadarki iktidarında ne yaptığı konusunda ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. 806 yılında bir elçinin Çin'e gönderildiği bilinmektedir. Bunun dışında Kağan, dış politikada Çin ile iyi geçinmiş, Tibetlilerle savaşmış ve içeride ise Kırgız, Karluk gibi boyları bastırmakla meşgul olmuştur. Karabalgasun Yazıtı'nın Çince kısmında bu konuda ifadeler vardır (Karabalgasun, 13-15).

Tengriye Alp Külüg Bilge Kağan (805-808)

Tengride Ülüg Bulmuş Alp Kutluk Ulug Bilge Kağan 805 yılında öldü. Onun yerine *Tengriye Alp Külüg Bilge Kağan* geçti. 806 yılından sonra, Uygurlar tekrar Çin sarayına gelip hediyeler verdiler, ilk kez Manicilerle gelmeye başladılar. Manicilerin kaidesine göre yemek akşam yenirdi, su içilir sebze yenirdi, kımız içilmezdi. Kağan daima onları devlet işlerine sokuyordu. Maniciler Çin başkentine geliyorlardı, her yıl Chang'an'daki Batı Pazarı'na varıyorlardı, oradaki tüccarlar sıklıkla onlarla gizlice gayrı meşru ticaret yapıyorlardı. Kağan çok geçmeden öldü.[77] Yeni Kağan başa geçtikten sonra Kuça'yı kuşatan Tibetlileri mağlup etmişti (Karabalgasun, 16).

Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan (808-821)

Kağan'ın 808 yılındaki ölümünün ardından başa *Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan*[78] geçti.[79] Bu Kağan başa geçer geçmez Uygurlar 808 yılında Gansu'daki

[76] *Xin Tang Shu*, s.6126.

[77] *Xin Tang Shu*, s.6126.

[78] Karabalgasun, 16'da böyle geçmektedir. Ünvanın başında "Ay" yoktur.

[79] *Xin Tang Shu*, s.6126.

Liangzhou şehrini ele geçirmişler, Tibetliler bunun üzerine cephe önüne sürdükleri Shatuo Türklerini bu bölgeden göç ettirmek istemişler, buna karşılık Shatuo'lar Tibetlilere saldırıp kuzeye kaçmışlar ve bir kısmı ise Çin'e sığınmışlardı.[80]

810 yılında, Uygurların gönderdiği elçiler Çin sarayına tekrar geldi. Kağan gönderdiği Inançu (Yinanzhu) ile evlilik yoluyla barış antlaşması yapılmasını tekrar istediyse de karşılık görmedi. Bunun ardından Kağan orduyla Piti Bulak'a geldi. Çinliler Uygurlara karşı teyakkuza geçtiler.[81] 813 yılının 5. ayında (4 Mayıs-1 Haziran), Uygurlar evlilik yoluyla barış antlaşması yapılmasını tekrar rica ettiler. Çin buna bir karşılık vermediyse de Çin İmparatoru elçi Inançu (Yinanzhu)'ya Uygur ülkesine dönmeden önce sarayda ziyafet verdi ve gümüş eşyalar, ipek kumaşlar hediye etti. Çin, içinde tekrar baş gösteren kalkışmaları bastırmakla uğraşıyordu ve bu evlilik antlaşmasının masraflarını karşılayamaz durumdaydı. Çinliler evlilikle ilgili cevaplarını vermek için bir yol buldular ve Manicileri araya koydular. Uygurlar Manicilere inanır, saygı duyarlardı. Bu yüzden İmparator evliliğin olamayacağını onlara söyletti. Uygurlar evlilik taleplerini devam ettirince 820 yılında tahta çıkan Çin İmparatoru Xianzong Uygurlara kız vermeyi kabul etti.[82] Çinlilerin evlilik antlaşmasına razı olmaları elbette Çin'de patlayan isyanlar sayesindeydi. Ticaretten tekrar eski paylarına ulaşmak isteyen ve Soğd ve Manicileri araya sokan Uygurlar yine hedeflerine ulaşmıştı. Manicilerin Çin sarayındaki etkileri, bizzat İmparator tarafından ağırlanmalarından belliydi.

Tengride Kut Bulmuş Küçlüg Bilge Kağan (821-824)

Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan 821 yılında öldü. Yerine *Tengride Kut Bulmuş Küçlüg Bilge Kağan* geçti. 821 yılının 6. ayında (4 Haziran-2 Temmuz) henüz tahta çıkan Uygur Kağanı, Inançu (Yinanzhu), Külüg? Tutuq (Askerî Vali) Sijie, Maniciler, Yabgu Prenses ile birlikte 573 kişi Çin sarayına gelip prensesi karşıladılar ve devlet töreni binasına yerleştirildiler. Daha önce hiç bu kadar kalabalık bir elçilik heyeti Çin'e gelmemişti. Taihe Prenses Uygurlara gelin verilecek Katun olacaktı. Bu prenses bir önceki İmparator Xianzong'un kızıydı.[83] Evliliğin gerçekleşmesi, yeni gelişmeleri beraberinde getirdi. Çinlilerin korktukları Tibet saldırısı, beklenenden erken başlamıştı.

---

80 *Zizhi Tongjian*, s.7651-7652.

81 *Xin Tang Shu*, s.6126-6127.

82 *Jiu Tang Shu*, s.5210-5211; *Xin Tang Shu*, s.6129.

83 *Jiu Tang Shu*, s.5211; *Xin Tang Shu*, s.6129.

Çin'in Uygurlarla evlilik yoluyla barış antlaşması yapması üzerine Tibetliler saldırıp Qingsai Kalesi'ni tahrip ettiler. Çinliler karşılık verince Tibetliler çekildiler.[84] Tengride Kut Bulmuş Küçlüg Bilge Kağan'ın başa geçtikten sonra yaptığı ilk işlerden birisi Tibetlilere ve Karluklara hücum etmekti. Bu durum Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzünde anlatılmaktadır (Karabalgasun, 19-21)

Bu arada Tibetliler 821'de Çinliler ve 822'de Uygurlarla, 823'te yine Çinliler ile barış yaptılar. Bundan sonra Tibetlilerin herhangi bir saldırısı olmadı ve bölgede nispeten bir istikrar meydana geldi.[85] Bu ise Uygurlar için yeni bir dönem demekti, elbette Çin'den haklarını fazlasıyla alacaklardı ancak artık ellerinde "Tibet kozu" yoktu. Çin ise içerideki isyanlara yoğunlaşıp yeni politikalar belirleyecekti.

Harita 1. Tibetliler, Uygurlar ve Çinliler[86]

84 *Jiu Tang Shu*, s.5211-5212.

85 C. I. Beckwith, *Tibet İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. F. Doğan, Selenge Yayınevi, İstanbul 2020, s.172-173.

86 *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2022, s.71 (Haritayı haz. Kürşat Yıldırım; çizen. C. Şahin-F. Özcan).

822 yılında Çin İmparatoru Uygurlara getirdikleri çok sayıda atın bedelini toplam 120 bin top ipekle ödedi. Youzhou ve Zhenzhou'daki isyancılar çıkınca Uygurlar yardım etmek istediler. Çin sarayı ise Uygurların büyük ganimetler elde edecekleri hükmüne varıp bu talebi kabul etmedi. Buna karşılık artık Fengzhou'nun kuzey sınırına varmış olan Uygurlar durmadılar. Bu kadar yol gelmiş, masraf etmişlerdi. İmparator onlara 70 bin top ipekli kumaş hediye edilmesini emretti, hediyeleri alan Uygurlar ülkelerine geri döndüler.[87]

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan (824-832)

Uygur Kağanı 824 yılında öldü. Onun kardeşi Hesa Tegin başa geçti. 829 yılında, Çin İmparatoru atların bedeli olarak Uygurlara 230 bin top ipek hediye etti.[88] Uygurlar evlilik yaptıkları Çin ile artık iyi geçiniyorlardı, üstelik hem kendileri hem de Çinliler Tibetlilerle barış yapmışlardı. Ticaret canlanmış, kervanlar gidip gelmeye başlamıştı. Bununla beraber kendi içlerinde kaynaklara yansımayan sorunların varlığı aşikârdır. Kağanların darbelerle indirilmeleri gibi iktidar çekişmeleri yanında esas itibariyle Kırgızlarda hareketlenmeler vardı ki devletin sonunu da bunlar getirecekti. Çinliler kendilerine ilişmeyen Uygurların iç düzenleri hakkında bir süre sussa da dağılma döneminde tekrar kayıtlarını tutmaya başlayacaklardı.

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan (832-839)

832 yılında Kağan, bakanları tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Kağan'ın yeğeni Hu Tegin, *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan* adıyla başa geçirildi. 835 yılının 6. ayında (30 Haziran-28 Temmuz), Uygur elçileri Çin sarayına geldiler, Taihe Prenses'in hediye ettiği at üzerinde ok atan 7 kız çocuğu ve Shatuo'lardan iki erkek çocuğu getirdiler.[89]

Hesa (Kasar) Tegin Kağan (839-840)

Uygurlar tam bir çöküşe doğru gidiyorlardı, çünkü iktidar mücadelelerinin, darbe teşebbüslerinin ardı arkası kesilmiyordu. Devlet idaresinde bir istikrar kalmamıştı. Kaynaklardan öğrendiğimize göre 839 yılına doğru, Buyruk Başı'larından An Yunhe, Tegin Chaicao ile Hu Tegin Kağan'ı tahttan indirmek istiyorlardı,

87 *Jiu Tang Shu*, s.5212.

88 *Jiu Tang Shu*, s.5213; *Xin Tang Shu*, s.6130.

89 *Jiu Tang Shu*, s.5213.

Hu Tegin Kağan bunu öğrenince An Yunhe ile Tegin Chaicao'yu öldürdü. Bu arada dışarıda orduyu elinde tutan Uygur Buyruk Başı Jueluowu, An Yunhe ile Tegin Chaicao'nun öldürülmesine kızmıştı, bunun üzerine hücum edip 839'da Hu Tegin Kağan'ı öldürdü.[90] Ölen Kağan'ın yerine Hesa (Kasar) Tegin Kağan oldu. O yıl kıtlık olmuştu, ardından salgın hastalık baş gösterdi, yine çok kar yağdı, koyun ve atların çoğu öldü.[91] Uygurların bu esnadaki en önemli talihsizliği tabiatın onlara fırsat vermemesiydi; böyle bir hayvancılık ekonomisinde sürülerin telef olması, her şeyin sona ermesi anlamına geliyordu.

Kağanlığın Yıkılması

Uygur Generali Külüg Baga, önceleri Kağan'dan kaçıp Kırgızlara gitmişti. Devletin içine düştüğü durumu gören bu General devlete son darbeyi vurmak üzere Kırgızlarla birleşip 100 bin atlıyla Uygur başşehrine saldırdı. Hesa Kağan öldürüldü, Buyruk Başı Jueluowu'nun kellesi alındı, Uygur merkezinde Kağan'ın otağı ve hemen her şeyi yakıp yıkıldı. Uygurlar dağılıp çeşitli memleketlere kaçtı.[92] Artık Kağanlık yıkılmıştı.

Uygur Buyruk Başı Sazhi, yeğen Pang Tegin ile oğul Lubin'e'fen gibi 5 ağabey-kardeş, 15 boy batıya Karluklara kaçtı, bir kol Tibetlilere ve bir kol Kuça'ya gitti. Yine Kağan otağının yakınlarındaki 13 boy veya uruk Wujie Tegin'i Kağan seçtiler. Otağı güneyde, İç Moğolistan'daki Orta Urad Sancağı'nın kuzey sınırındaki Cuozi Dağı'nda kurdular.[93]

Uygurların bir kısmı başlarına bir Üge (Wujie) Kağan (841-846) çıkarmışlardı. Devletin merkezi, yani Ötüken elden çıkmış, halk dağılmıştı. Uygurlar yine de direniyorlardı.

Uygurlar güneyde Gobi Çölü'nü geçerek Tiande sınırına geldiler. Kağan Çin İmparatoru'na mektup yazıp Tiande[94] şehrinde Tianhe Prenses ile oturmak istediğini bildirdi. Bu esnada Uygurlardaki iç anlaşmazlıklar da bitmek bilmiyordu. Buyruk Başı, Üge Kağan'ın siyasetini onaylamıyor, Çin sınırlarına hücum edilmesi

90 *Xin Tang Shu*, s.6130'daki kayda göre 839 yılında, Uygur Buyruk Başı Jueluowu, Shatuo askerleri ile birleşerek Kağan'a saldırmış, Kağan ise intihar etmişti.

91 *Jiu Tang Shu*, s.5213; *Xin Tang Shu*, s.6130.

92 *Jiu Tang Shu*, s.5213; *Xin Tang Shu*, s.6130.

93 *Jiu Tang Shu*, s.5213; *Xin Tang Shu*, s.6130-6131. *Jiu Tang Shu*'da, "Çin'e tabi oldu" denilmektedir.

94 Bugünkü İç Moğolistan'daki Urad Sancağı'nın kuzeydoğusundaydı.

gerektiğini söylüyordu. Muhalefeti ortadan kaldırıp kendisini toparlayan Üge Kağan'ın boyları yaklaşık 100 bin kişi olmuştu. Kağan otağını Datong şehrinin kuzeyindeki Lümen Dağı'nda kurdu. 842 yılının sonbaharında, Uygurlar sık sık doğuda kuzeye kadar Xia bölgesini, Tiande, Zhenwu, Yunshuo bölgelerini yağmalıyorlar, bölgedeki halkı yaralıyor, esir ediyor veya öldürüyorlardı. Uygur tehlikesinin geçmediğini gören Çin İmparatoru orduların hepsini onlara karşı koysunlar diye gönderdi.[95]

842 yılının kışında ve 843 yılının ilkbaharında, Uygur beyleri ve kalabalık halk Çin'e sığındı. Çin İmparatoru onları kabul etti. Bazı beyler güneyde Tibetlilere, bazıları kuzeydoğuda proto-Moğol Shiweilere kaçtı. Üge Kağan, bir bir Çin'e tabi olan beyler, teginler, devlet adamları yüzünden gitgide yalnızlaşıyordu. Üge Kağan, proto-Moğol Shiwei Beyi'nin bacısıyla evlenerek onlara bağlandı.[96]

E'nian Tegin Kağan (846-848) ve Bozkırdaki Uygurların Sonu

Üge Kağan her ne kadar güçten düşse de nihayetinde hâlâ bir Kağan idi ve bu durum önce Çin sonra da Kağan'ın iflas eden siyasetini doğru bulmayan Uygurlar için çözülmesi gereken bir meseleydi. Bunun üzerine Uygur Buyruk Başı Yiyin Çor, Uygurlara tazyik edip Üge Kağan'ı Altay Dağları'nda öldürttü ve onun kardeşi E'nian Tegin'i (849-848) Kağan yaptı. Yeni Kağan bozkırın dinamiklerini hızlıca harekete geçirerek hızlıca 5 binden fazla insanı etrafında topladı. Yeni Kağan'ın ve ordusunun yiyeceği, ihtiyaçları, erzakı, koyununun tamamı proto-Moğol Kumoxi'ler tarafından karşılanıyordu. Çin için ortada bir Kağan olduğu müddetçe tehlike geçmiş sayılmazdı. 848 yılının ilkbaharı geldiğinde hayatta kalan Kağan, Kağan ailesi, soylular, bakanlar ve halk toplam 500 kişiden azdı. Nihayetinde bunlar proto-Moğol Shiweilere bağlandılar. Kırgız Buyruk Başı Abo toplam 70 bin kişi olan bozkırdaki ordulara emretti, bunlar güneybatıdan Tiande'nın kuzey sınırına gelerek E'nian Kağan ve beraberindeki Uygurları ele geçirdiler, Shiweileri büyük bir mağlubiyete uğrattılar. Abo, Shiweiler arasındaki Uygurların hepsini alıp çölün kuzeyine götürdü. Bunun dışında hâlâ mevcut olan çadırlar dağılıp dağların derinliklerinde, ormanlarda gizlendiler. Yağma yapan boylar batıya yönelip Kuça'daki Uygur hükümdarı Panglei'ye gittiler, Panglei o esnada kendisini Kağan ilân etmişti, bu çölün batısındaki şehirlere hükmediyordu. Gansu (Ganzhou)'ya yerleşenler bir daha eski zamanlardaki güçlerini geri getiremediler.[97] Bundan sonra çok

[95] *Jiu Tang Shu*, s.5214: *Xin Tang Shu*, s.6131.

[96] *Jiu Tang Shu*, s.5215: *Xin Tang Shu*, s.6132.

[97] *Jiu Tang Shu*, s.5215; *Xin Tang Shu*, s.6232-6233.

farklı yerlere dağılan Uygurlar Dunhuang'da, Turfan'da ve Doğu Türkistan'ın batı kısımlarında bir güç olarak tekrar ortaya çıkacaklardı. Bununla birlikte Uygurların "Ötüken" denen yere hükmettikleri zaman edindikleri hükümran karakterleri ve "beylik gururları", elbette ki sonraki devirlerde değişikliğe uğramış veya yok olmuştur. Bu eski efendiler ve "dünya devleti"ni idare eden insanlar; "kutsal merkez"den ayrılınca "Tanrı'nın verdiği kutu" yitirmiştir. Onlar artık bütün Türkleri idare etme hakkına sahip değillerdi.

Uygur Kağanlığı'nın Coğrafyası

Uygur Kağanlığı'nın coğrafyasını, yayılma sahalarını Türk Yazıtları'ndan ve Çin kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Türk Yazıtları'na Göre: Tariat Yazıtı'nda kağanlığın coğrafyası Moyan Çor'un ağzıyla çok net bir şekilde anlatılmaktadır:

> Sekiz kollu Selenge, Orhun, Tola, Sebin, Teledü, Karaga. Burgu. Ben bu topraklarımda ve bu sularım (boyunca)/ bu bölgede konar; göçerim. Yaylağım Ötüken'in kuzey (tarafı) batı ucu, Tes (ırmağı) Başı, doğusu Hanuí Gol ve Hünüí Gol (ırmakları)... İç ormanlarım/asıl ormanlarım Ötüken yeri/Ötüken bölgesi; Ongı Tarkan Süy, yakın halkın... kağanınki; güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen (=Tannu-Tuva Dağları), doğu ucu... (Tariat, Batı/4, 5).

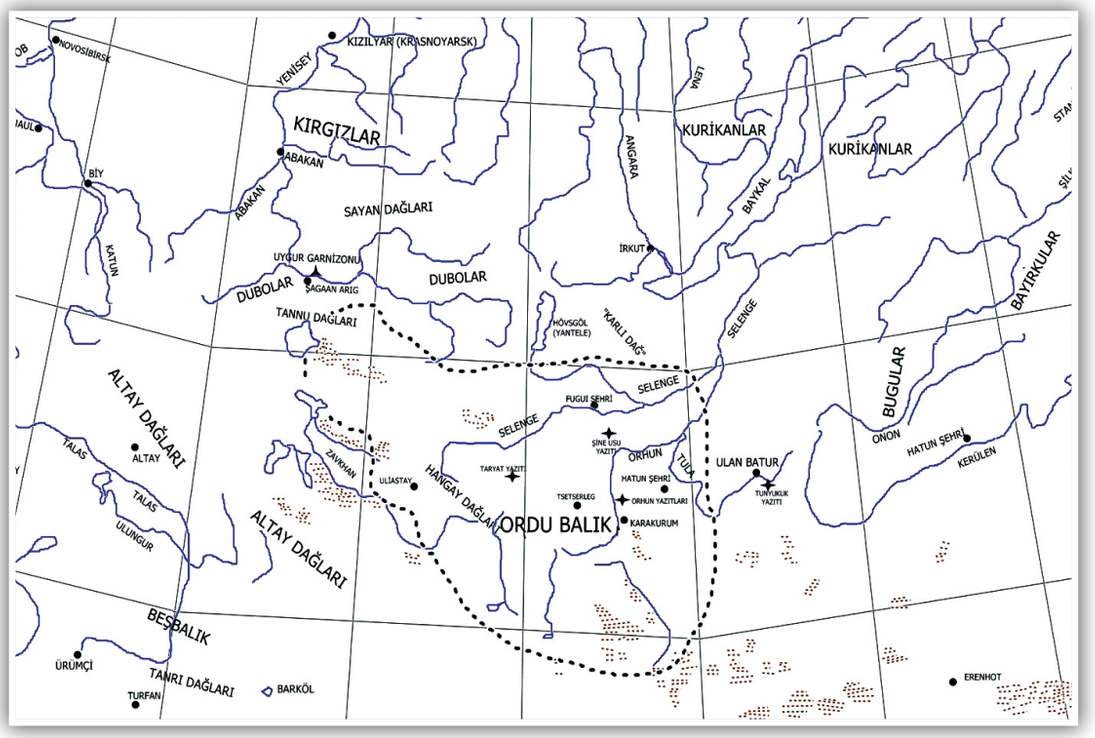
Yine Şine Us Yazıtı'nda Kağan'ın yaylağı için şöyle denilmektedir: "... Tahtımı Tes başı bölgesi ve Kasar'ın batısında kurdurdum. Çit(im)i, (orada) yaptırdım. Yazın orada yayladım." (Doğu/8). Burası Moğolistan'ın kuzeybatısında Tannu-Ola'nın güneyindeki Ubsa Gölü'ne dökülen Tes Irmağı kıyılarıdır.[98]

Yazıtlarda yakın çevreye yapılan askerî seferlerden bahsedilmektedir. Orhun-Selenge havalisindeki "Burgu, Bükgük, Yılun Kol" gibi çok sayıda ırmak kolu ve yer adı zikredilmektedir. Yine sefer edilen en uzak mesafe olarak Karabalgasun Yazıtı'nın Çince bölümünde Uygurların Sır Derya'ya (satır 16) ve Fergana'ya (satır 20) seferlerinden bahsedilmektedir. Bu yer adlarına dair başka pek çok örnek verilebilir.

Çin Kaynaklarına Göre: *Xin Tang Shu*'nun Uygurlara ayrılan 217. bölümünde Uygurların yayılma sahalarına dair bazı bilgiler verilmektedir. Burada Çin iç karışıklığı, Uygurların Çin içerisindeki askeri yardımları hakkında epey bahis yer aldığından mekân çoğu kez Çin topraklarıdır ve zikredilen yerler Çin'e aittir. Bununla

[98] Saadettin Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", *Turkish Studies*, II/4 (2007), s.1288.

beraber bazı adlardan ve ifadelerden Uygurların yaklaşık olarak yayıldıkları coğrafya çıkarılabilmekte ve esasında Hunların ve Gök-Türklerin coğrafyasından çok farklı bir yer olmadığı anlaşılmaktadır.

Harita 2. Tariat Yazıtı'na göre Kağanlık Merkezi'nin yaklaşık sınırları[99]

Kaynağın "Uygurlar" bölümüne göre I. Gök-Türk Devleti idaresi altındaki Uygurlar esasen Gobi'nin kuzeyinde ve yine Sir Tarduşların kuzeyinde Selenge (Suoling) Irmağı kıyısında yaşamaktaydılar.[100] Pusa, 630 yılına doğru Sir Tarduşlarla ittifak kurarak Gök-Türkleri Malie Dağı'nda (bugünkü Hangay Dağları) mağlup etti ve onları kuzeye, "Tanrı Dağı" (Hangay Dağları'nın yüksek tarafları)'na sürdü.[101] Böylece Uygurlar Selenge kıyısından epey güneye inip Gök-Türkleri mağlup ederek onları güneyden kuzeydeki Hangay Dağları'na itmiş oldular. O hâlde Uygurlar, I. Gök-Türk Devleti sona erdiği sıralarda, 630 yılına doğru Selenge ve Orhun ırmakları arasındaki düzlüğe hâkim olmuşlardı. Bundan sonra Pusa, otağını

99 Haz. ve çizen: Kürşat Yıldırım.

100 *Xin Tang Shu*, s.6111.

101 *Xin Tang Shu*, s.6112.

Tula (Dule) Irmağı kıyısına kurdu.[102] Böylelikle onlar Gök-Türk idaresinden tam olarak çıktıktan sonra, idare merkezlerini daha doğudaki Tula kıyılarına kaydırdılar. Uygurlar iyice güçlendikten sonra Sir Tarduşları güneye, Alaşan Dağları'na, Gansu taraflarına sürdüler ve onların topraklarını da ele geçirdiler.[103] Uygurlar bu hamleyle topraklarını Gansu sınırlarına kadar genişlettiler.

646 yılında, Uygurlar güneye inerek Alaşan Dağı'nı aştılar, Sarı Irmak kıyılarına geldiler, elçi gönderip Çin sarayına haraç sundular. Sir Tarduş'ları mağlup etme başarısını gösterdikleri için Uygur elçileri Çin sarayında ağırlandı. Bundan sonra Töles boyları ve Uygurlar Çin'e tâbi oldular. Gök-Türkleri boyunduruk altına alan Çin, 647-648 yılında bozkırı idare etmek üzere oluşturduğu sözde Yanran Valiliği'ne bağlı idari birimler kurdu.[104] Böylece Yanran Valiliği Uygurlarındı. Çin'in kendisine bağlanan Töles ve Uygur boylarını tâbi tuttuğu sözde idari taksimat, Çinlilerin milâttan önceki devirlerden beri bozkır coğrafyasına atfettiği Çince adlardan ibarettir. Birkaçı dışında bunların net coğrafi tanımları yoktur.

Uygur Kağanlığı kurulduktan sonra ise kaynaklarda şöyle bir ifade vardır: "Uygur Kağanlığı'nın toprakları doğuda Shiweilere, batıda Altay Dağları'na, güneyde Gobi Çölü'ne uzanmıştı, Hunların eski topraklarının tamamını almışlardı."[105]

Uygurlar 646, 648 yıllarında güneye, Gansu ve Doğu Türkistan tarafına seferler yapmışlardı. Gök-Türk Aşina Helu, Beşbalık'ı yağmalamış ve Porun (ölm. 661) Çinlilere yardım edip orayı geri almıştı.[106] Bisu devrinde ise Uygurlar hâlâ sözde "Yanran" Valilik İdâresi'ni ellerinde tutuyorlardı. Bu esnada Gobi Çölü, Çin ile sınırdı ve çölün kuzeyindeki boyların ekseriyeti Uygurlara tâbi olmuştu.[107]

İkinci Gök-Türk Devleti kurulduktan sonra Kapgan Kağan, Töleslerin eski topraklarını geri almış ve bunun üzerine kaçan Qibi, Sijie, Hun adlı üç boy çölün güneyine inerek Ganzhou ve Liangzhou arasına yani Gansu havalisine yerleşmişlerdi.[108]

---

102 *Xin Tang Shu*, s.6112; Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004, s.11-12.

103 *Xin Tang Shu*, s.6112.

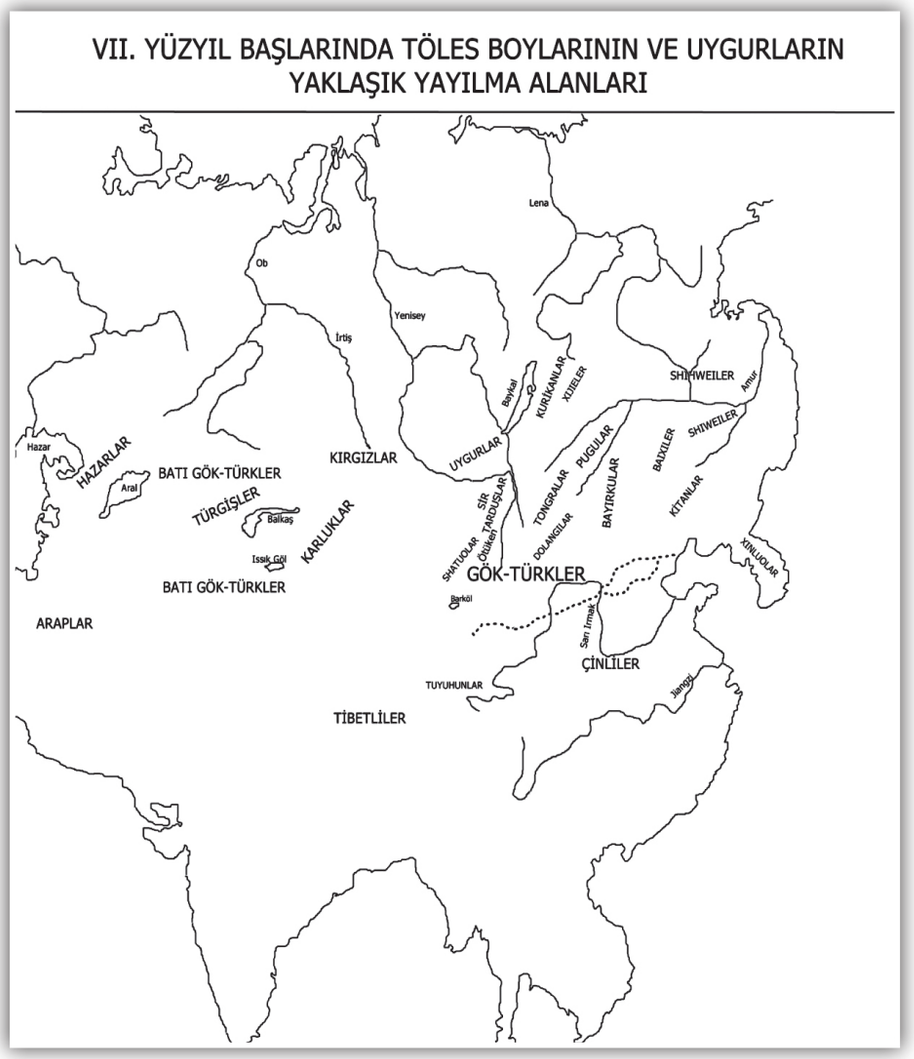
104 *Gujin Xingshi Shu Bianzheng*, Jianghsi Renmin Chubanshe Yayınları, Nanchang 2006, s.107.

105 *Jiu Tang Shu*, s.5198; *Xin Tang Shu*, s.6115.

106 *Xin Tang Shu*, s.6113.

107 *Xin Tang Shu*, s.6114.

108 *Xin Tang Shu*, s.6114.

Harita 3. VII. yüzyılın başında Tölesler ve Uygurlar[109]

Uygurlar 716 yılında Çinlilere yardım edip Kapgan'ın öldürülmesini sağlayınca ve ardından Bilge Kağan tarafından mağlup edilince Uygur İlteberi ve yine Tongra ve Xi'nin[110]olduğu boylar kaçtılar ve Çin tarafından Taiwu Ordusu'nun[111]

[109] Haz. ve çizen: Kürşat Yıldırım.

[110] Bu Xiler, yine Xi olarak kaydedilen Moğol Tatabılardan farklıdır ve bunlar Türk kökenlidir.

[111] Bugünkü Shanxi'de Shuozhou'nun 30 km kuzeydoğusundaki Mayi köyündeydi.

kuzeyine yerleştirildiler.[112] Bu olay yazıtlarda "Uygur İlteberi, yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitmişti." diye kaydedilmektedir (Bilge Kağan, Doğu/37).

742 yılından sonra Uygurların başı kendisini Kağan ilan etti. Uygurlar güneydeki Gök-Türk toprağına yerleştiler. Otağlarını Ötüken Dağı (Wudejian Shan) ile Orhun Irmağı (Kunhe) arasına taşıdılar. Burası güneydeki Xicheng'a 850 km (1700 li) uzaklıktaydı. Xicheng, Çin'in Han devrindeki Gaoque[113] sınırındaydı, kuzeyde Gobi Çölü'nün ağzına 150 km (300 li) mesafedeydi. Uygurlar Dokuz Oğuzların topraklarına sahip oldular.[114]

Uygur Kağanı, 756 yılında Shuofang Komutanı ile birlikte hareket ederek Tongra ve diğer boyları Sarı Irmak kıyısında mağlup etti. Komutan ile Huyan Vadisi'nde[115] buluşan Kağan mezkûr boyların topraklarını aldı.[116]

840 yılında Kırgızlar Uygur başkentine saldırdı, Kağan'ı öldürdü ve bütün halkı dağıttı. 15 boy Karluklara kaçtı. Geri kalan Uygurlar ise Tibetlilerin topraklarına ve Kuça'ya gittiler. Bunun üzerine kağanlık merkezindeki 13 aile, Wujie Tegin'i Kağan yaptı. Otağı güneyde, İç Moğolistan'daki Orta Urad Sancağı'nın kuzey sınırındaki Cuozi Dağı'nda kurdular.[117]

Böylece asıl yurtlarının Selenge kıyıları olduğu ve kağanlıkları yıkıldıktan sonra esasen Beşbalık ve Gansu'ya kaçtıkları söylenen[118] Uygurların VII. yüzyılın başlarından IX. yüzyılın ortalarına kadar olan 250 yıllık devrede sırasıyla şu yerlere yayıldıkları anlaşılmaktadır: I. Gök-Türkler Devleti'ne tâbi oldukları esnada Baykal'ın güneyi, Selenge kıyıları; Gök-Türklerden ayrıldıkları esnada Selenge-Orhun ırmakları arası, Tula Irmağı kıyıları; II. Gök-Türk Devleti esnasında yine muhtemelen daha kuzeydeki Selenge Irmağı kıyıları, Gansu ve Shanxi; Uygur Kağanlığı esnasında Orhun Irmağı-Ötüken Dağı arası; kağanlığın yıkılmasından sonra ise Doğu Türkistan, Doğu Türkistan'ın batı kısmındaki Karluk toprakları, İç Moğolistan, Gansu gibi yerlerde kitleler hâlinde görülmektedirler. Böylece Uygurlar bozkırdaki devlet merkezlerini ve tabiî hayat sahalarını terk ederek batıya

112 *Xin Tang Shu*, s.6114.

113 İç Moğolistan'da Orta Urad Sancağı'nın güneybatısındaki Kara Narin Dağı'nın güney eteğindeki tepenin ağzındadır; *Zhongguo Lishi Diming Da Cidian*, ed., Shih Weile, Beijing 2005, s.2178.

114 *Xin Tang Shu*, s.6114.

115 İç Moğolistan'daki Bugutu Khota Şehri'nin kuzeybatısındaki Karadağ (Heishan)'dır.

116 *Xin Tang Shu*, s.6115.

117 *Xin Tang Shu*, s.6130-6131.

118 *Shiratori Kurakichi Zenshū*, C. IV, Tokyo 1970, s.519.

ve güneye inmişler ve çok farklı bir coğrafyaya girmişlerdir. Bu yüzdendir ki bundan sonraki Uygur tarihi farklı bir seyre girmiştir.

Harita 4. Uygur Kağanlığı (IX. Yüzyılın İlk Çeyreği)[119]

Toplum ve Ekonomi

Uygurlar diğer Türk boyları gibi tipik konargöçer boy birliği hâlindeydiler. Halk su ve ot kaynaklarına göre sürülerini güdüyordu. Çin kaynaklarına göre Uygurlar Gök-Türk Kağanlığı kurulduğu yıllarda 50 bin asker çıkarırlardı. Nüfusları ise 100 bin idi. Uygurların yaşadıkları topraklar kumluk-taşlık ve tuzlu idi, en çok besledikleri hayvan esasen iri ayaklı koyun idi.[120] Uygurların temel yiyeceği et, içeceği kımızdı. Uygurlar arasına gelmiş Mani rahiplerinin adetlerinden bahsedilirken Uygur yaşayışının aksini ifade etmek üzere et yemedikleri, kımız içmedikleri ifade edilmektedir.[121] Uygurlar koyunun etini yer, sütünü içer, derisini giyer,

[119] *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, s.84-85 (haritayı haz. Kürşat Yıldırım; çizen: C. Şahin-F. Özcan).

[120] *Jiu Tang Shu*, s.5195.

[121] *Xin Tang Shu*, s.6126.

yününden keçe yaparlardı. Uygurların çok iyi atlar yetiştirdikleri ve bilhassa Çin ile bunun ticaretinden çok para kazandıkları bilinmektedir. Bunun dışında sığır da temel bozkır hayvanlarından biriydi. Uygurların erken dönemlerinde öküz ile çekilen yüksek tekerlekli arabalar kullandıkları ve bu yüzden "Yüksek Arabalılar" (Gaoche) olarak adlandırıldıkları görülmektedir. Uygurların develeri de vardı. 821 yılında Çin sarayına getirdikleri arasında deve de sayılıyordu. Uygur Kağanlığı'nın Uygurları çadırlarda yaşarlardı. Bu sadece halk için değil, boy beyleri ve Kağan için de geçerliydi; hatta 821 yılında Karabalgasun'a gelip Uygur merkez şehrini ziyaret eden Tamim ibn Baḥr, şehre 5 fersah kala Kağan'a ait olan altın çadırı gördüğünden bu çadırın kalenin üstüne kurulduğunu ve 100 kişiyi alabilecek kadar büyük olduğundan bahsediyordu.[122] Uygur Kağanlığı'ndaki Uygurların ürettikleri ürünler, besledikleri hayvanlar hakkında çok kayıt yoktur. Nadir kayıtlardan biri *Tang Hui Yao*'da yer almaktadır. Buna göre 821 yılında Çin sarayına gelen Uygur heyetinin hediye ettiği ürünler arasında deve yününden kaba kumaş, samur kürkü, "ördek kafası" yeşim taşı bel kemerleri vardı.[123] Bu kayıt üretilen bazı ürünler hakkında hiç olmazsa fikir verebilir. Bunun yanında Uygurların artık Doğu Türkistan'da oldukları zamanlara ait bazı kayıtlar da işimize yaramaktadır. Bunlardan birisi Uygurların bozkırı kitlesel olarak terk ettikleri tarihlerin birkaç on yıl sonrasına ait olan ve 982'de yazılan *Ḥudūd al-Ālem*'de geçmektedir: "Bunlar yazları ve kışları otlak arazilerinden güzel misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sâbica kürkleri, ḫutüvv boynuzları, yak öküzünün derileri gelir."[124] Bozkırdaki Uygurların iklim şartları ve coğrafya sebebiyle çok yaygın olmasa da tarım yaptıkları da bilinmektedir. Nitekim Tamim ibn Baḥr, 20 gün boyunca birbirine yakın köylerden ve ekili tarlalardan geçtiğini, Uygur başkentinin etrafında yaygın tarım yapıldığını kaydediyordu.[125] Ayrıca Uygurlarda çok fazla olmasa da köy yerleşimleri ve şehirler de bulunuyordu. Bunlardan en meşhuru başkent olan Ordu Balık veya Karabalgasun, diğeri ise Bay Balık idi. Tamim ibn Baḥr, Ordu Balık için şöyle diyordu: "Şehrin 12 büyük demir kapısı vardı. Şehir çok kalabalıktı ve pazarları ile çeşitli ticaretleri vardı". Uygur toplumu, tipik bir Türk bozkır toplumuydu. Ataerkil ve çekirdek aile yapısının söz konusu olduğu toplumda sınıflar ve sınıflaşma söz konusu değildi. Toplumda köle sınıfı

122 V. Minorsky, "Tamim ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII/2 (1948), s.283.

123 *Tang Hui Yao*, Zhonghua Shuju, Beijing 1998, s.1748.

124 Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s.62.

125 Minorsky, "Tamim ibn Baḥr's", s.283.

olmadığı gibi, herhangi bir sınıfın diğerlerine üstünlüğü söz konusu değildi. Konargöçer ekonomide herkesin kendine ait malları ve otlakları vardı. Kişilerin hürriyeti ve malları töre çerçevesinde devlet güvencesi altına alınmıştı.

Devlet Teşkilatı

Uygur Kağanlığı'nın devlet teşkilatı, Hunlardan başlamak üzere görülen tipik Türk bozkır devletidir. Bu tür bir devlet boylar konfederasyonu yani boyların bir araya gelmesiyle meydana gelmiştir. Devlet sol (doğu) ve sağ (batı) olmak üzere iki kanatlıdır. Sol yani doğu kanadı üstündür. Her iki kanat üstünde, devletin başında Kağan bulunmaktadır. Kağan'ın bütün boylara ve hatta insanlığa hükmetme yetkisi kökeni Tanrı'nın verdiği "kut"a dayanır. Bu kut, devlette bir aile veya hanedanın elindedir. Uygurlarda bu hanedan Yaglakar'dır. Kağan'dan sonra gelen ünvanlar yukarıdan aşağıya hiyerarşik olarak şöyledir: *Yabgu*, *İlteber*, *Erkin*. Uygurların başındaki bey, en başta *Erkin* ünvanı taşıyordu. Biraz zaman sonra İlteber oldu ve Kağanlık kurulmadan hemen önce ise Yabgu mevkisine yükseldi. Kağan'ın oğlu ve yeğenleri *Tegin* ve *Şad* ünvanları taşırlardı. Veliaht olan genelde Yabguluğa ve Şadlığa yükselirdi. Veliahtlar Sol ve Sağ Şad olmak üzere ikiye ayrılırlardı, Sol (yani doğudaki) Şad üstündü. Moyan Çor Kağan, "iki oğluma Yabgu ve Şad ünvanı verdim" diyordu (Şine Us, Doğu/7). Yabgu ve Şadlar merkez dışındaki boylara idareci olarak atanıyorlardı. Kağan'ın eşin *Katun* veya *Hatun* ünvanı taşırdı. Bu, Uygur devlet idaresinde ve protokolünde oldukça önemliydi. Bakanlar ve altındakiler Kağan'ın huzuruna çıktıklarında, aynı zamanda Katun'u da eğilerek selamlarlardı.[126]

Uygurlar henüz kağanlığı kurmadan önce bir devlet yapılanmasına girmeye çalışmıştı. Kaynaklara göre Çin'e tabi olan Tumidu, 646 yılından sonra kendisini gizlice "Kağan" ilan etmiş ve *Dış Buyruk Başı* 6 kişi, *İç Buyruk Başı* 3 kişi ile *Tutuq* ("askeri vali"; dudu), *general*, *yaver* atamıştı. Burada söz konusu olan muhtemelen Dokuz Oğuz birliğinde Kağan'ın, 3 "İç Oğuz", 6 "Dış Oğuz" olmak üzere 9 uruk beyini Buyruk Başı olarak görevlendirmesidir. Türk Yazıtları'nda "buyruk başı" olarak geçen (Tariat, Batı/6) bu ünvan bugünkü "Başbakan" karşılığıdır. Boy beyleri ise Tutuq ünvanı taşıyor olmalıdırlar ki, bu Basmıl ve Karluk boylarının da katılmasıyla 11 kişi olacaktı. 821 yılında Uygurları ziyaret eden Tamim ibn Baḥr, Uygurlarda 17 askeri vali olduğunu söylüyordu.[127] Bu muhtemelen Dokuz Oğuz boyuna, 8 Dokuz Oğuz uruğunun (Kağan'ın Yaglakar uruğu

[126] *Xin Tang Shu*, s.6130.

[127] Minorsky, "Tamim ibn Baḥr's", s.284.

hariç) katılmasıylaydı.[128] Genel olarak Uygur Kağanlığı'nın merkez teşkilatı bu şekildeydi. Bunun yanında merkezde bakanlar da vardı, bunlar muhtemelen *Buyruk* idi. Saydığımız bütün ünvanlar Türk iken bakanların yabancı olanları da söz konusuydu. Bilhassa Uygur merkezinde güçlü olan tüccar Soğdlardan bakanlar görev alıyorlardı. Yine Katun'ların çoğu Çinliydi.[129] Merkez teşkilatındaki hiyerarşinin açıkça görüldüğü bir Çin kaydı bulunmaktadır, bu Çin'in hediye listesidir: "Kağan, Katun ile Sol-Sağ Şad, Askeri Valiler (Tutuq; dudu), İç ve Dış Buyruk Başı'ları ve onlardan aşağıdaki rütbelerdekiler hepsi 2 bin hanelik gelir (tımar geliri gibi) aldılar."[130] Bu liste bize Tutuq'ların İç ve Dış Buyruk Başı'larından yüksek mevkide olduğunu göstermektedir.

Merkez teşkilatındaki durum dışında birçok makamın ve memuriyet ünvanının ve ünvan parçasının olduğu bilinmektedir. Bunlar *Bilge*, *Ülüg*, *Tarkan*, *Işvara* (*Işbara*), *Külüg*, *Tuykun*, *Çigşi*, *Apa*, *Baga*, *Alp*, *Akınçu*, *Yargan*, *Sengün* ("general"), *Buyruk*, *Çor*, *Boyla*, *Öge*, *İl Ögesi*, *Çavuş* (*Çabış*), *Tay, Bey (Beg)* vb. idi. Bunların bir kısmı sivil, bir kısmı askerî ve bir kısmı ise hem sivil hem askerîydi. Mesela *Sengün* tamamen askeriyken, Tuykun ise devlet meclisinde görevli tamamen sivil biriydi.[131] Ordu teşkilatında ise *Yüzbaşı*, *Beşyüzbaşı*, *Dokuzyüzbaşı*, *Binbaşı*, *Beşbinbaşı* ünvanları (Tariat, Batı/6-8) görülmektedir. Beşbinbaşı, Türk kaynaklarındaki *Sengün* yani "General" idi.

Mani Dini Meselesi

Uygur Kağanlığı tarihinin en önemli konularından birisi Bögü Kağan'ın Mani dinine girmesidir. Bu konuda farklı yönlere doğru çekilebilen ve bazen tarihi gerçeklerle bağdaşmayan değerlendirmelerde de bulunulmaktadır. Bu bakımdan din değiştirme hadisesini bir mesele olarak ele almakta fayda vardır.

Çin kaynaklarında Bögü Kağan'ın Manici oluşuyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Esasında tarih kaynaklarından bir hüküm çıkarabilmek mümkün değildir. Yapılan yorumların büyük bir kısmı Turfan Uygurları devrinde yazılmış dini metinlere dayanmaktadır. Mesela Turfan metinlerindeki bir anlatıma göre Bögü

128 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2003, s.132.

129 Bir hesaplamaya göre 13 Kağan'dan 7'sinin Katun'u Çinli prenseslerdi; C. Mackerras, "Uygurlar", çev. Ş. Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, 4. Bs., İletişim Yayınevi, İstanbul 2003, s.436.

130 *Jiu Tang Shu*, s.5204.

131 Bu ünvanların mahiyeti hakkında bk. A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

Kağan güya halkı teşkilatlandırmış, "iyi amellere teşvik etsin" yani bu dini öğretsin diye her on kişinin başına birini koymuştur.[132] Uygur Kağanlığı'nda böyle bir sosyal ve idari yapıdan bahsetmek mümkün değildir. Çin kaynaklarına göre Uygur toplumunda ve etki altında kalan Bögü Kağan dışında devletin işleyişinde Mani dininin bir dönüşüme sebep olduğuna dair yeterli bilgi yoktur.

Dolayısıyla Uygurların tamamına yakını hâlâ eski Türk dinine mensuplardı. Bu konuda bazı yorumlar tarih kaynaklarıyla ispat edilmelidir. Mesela Uygurların daha Gök-Türkler döneminde Buda dini ile tanıştığı, Pusa İlteber'in adındaki Pusa'nın esasında Sanskritçe "Bodhisattva"dan geldiği, Uygur Kağanlığı kurulurken halkın hiç olmazsa bir kesiminin Budacı olduğuna yönelik değerlendirmeler[133] ise daha çok ana kaynak ile temellendirilmeye muhtaçtır. Üstelik Pusa adıyla ilgili izahlar da bir yakıştırmadan öteye gitmemektedir.

Uygurların Çin başkentine sürekli Mani rahipleriyle beraber geldiklerine dair düşünce ise doğru değildir.[134] Çin kaynakları Uygurların ilk kez 806 yılından sonra Manicilerle Çin sarayına gelmeye başladıklarını açıkça kaydetmektedir.[135] Bu durumda Mani dininin etkisinin bilhassa Uygurların Doğu Türkistan'a inmesiyle yoğunlaştığı söylenebilir. Bunun ötesinde Uygurların, Kağanlık döneminde kalabalık olarak bu dine girdiklerini gösteren Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzündeki kesif dinî motifli metin dışında başka bir tarihi belge bulunmamaktadır.

Bir de Uygur Kağanlarının ünvanlarının başına "ay" eklemeleri meselesi vardır. Bunun üzerinde çok durulmaktadır. Bahaeddin Ögel'e göre Mani dininde ay önemliydi. Önceden kut ve güçlerini gökten alan Uygur Kağanları, Mani dinine girdikten sonra güçlerini bu kez aydan almaya başlamışlardılar ve ünvanlarının başına "ay" eklemişlerdir. Böylece Mani dininin etkileri kendisini Türk devlet ünvanlarında da göstermeye başlamıştır.[136] Bununla beraber bütün Uygur Kağanlarının Bögü'den sonra ünvanlarının başına "ay" ekledikleri bilgisi tam olarak doğru değildir. Zira ünvanların başındaki "ay" ibaresi, Kağan'ın kendi aldığı ünvanda değil Çin İmparatoru'nun gönderdiği ünvan belgesinde görülmektedir, üstelik bir yönüyle Mani metni olan Karabalgasun Yazıtı'nın Çince kısmında verilen Kağan ünvanlarında

132 S.Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, X (1962), s.8.

133 Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uygurlar*, Ankara 1986, s.22.

134 İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan*, s.26-27.

135 *Xin Tang Shu*, s.6126.

136 Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınevi, İstanbul 2001, s.183-185.

da "ay" bulunmamaktadır. Bu konuda elimizdeki kayıtlara göre Bögü Kağan'ın ardından 848 yılına kadar başa 13 Kağan geçmiştir ve bunların sadece 4'ünün ünvanının başında Çin tarafından gönderilen belgede "ay" vardır, üstelik bu gönderilen ünvanlara "ay" yanında Çince ünvanlar da eklenmiştir. Yazıtlarda veya Çin kaynaklarında Kağan'ın kendi aldığı ünvanların hiçbirinde "ay" geçmemektedir.

Bazı Uygurların, bilhassa Çin'e gidip gelerek ticaret yapanları Mani dinine girdikleri ise bir hakikattir ancak Uygurların kitlesel olarak bu dine girmeleri söz konusu değildi. Kimi araştırmacılara göre Bögü'nün Maniciliğe girmesi, Çin'e karşı özgürlüğünü koruma endişesinden ileri geliyordu çünkü Çinliler bu dinden nefret ediyorlardı. Yine Bögü için Soğdların mali gücü her şeyden önemliydi. Üstelik Bögü, Çin'de Mani dininin hamisi olmuş, iki Çin başkentinde Mani tapınakları kurulmasını sağlamıştı. Nihayetinde Bögü Kağan'ın çabalarına rağmen Uygurlar eski dinlerini devam ettirmişlerdir.[137] Ayrıca Bögü'nün en güçlü olduğu zamanda bile bu dini Uygur ülkesine getirmesine devlet adamlarının karşı çıktığı Turfan'da yazılan Mani dini metinlerinde dahi geçmektedir.[138]

805 yılından sonra ise hiç olmazsa Tengriye Alp Külüg Bilge Kağan devrinde Manicilerin devlet işlerine karıştıkları kaynaklarda açık olarak yazmaktadır. Bu ise Soğd tüccarların etkisiyle alakalı olmalıdır. Bu tarihlerden sonra devlet ve toplumdaki Mani dini etkisi bile tartışmalıdır. Meselenin daha çok Soğdlarla alakalı siyasi boyutu öne çıkmaktadır. Eğer devlet ve toplum düzeyinde yaygın bir Manicilik olsaydı, devlet törenlerinde Mani rahipleri hazır bulunur, Mani pratikleri icra edilirdi. Mesela 822 yılında Uygur Kağan'ına gönderilen Çinli prensesin Kağan'ın "Katun"u olması için yapılan tören ayrıntılarıyla Çin kaynaklarında anlatılmaktadır. Dinî bir mahiyeti de olan bu törende eski Türk dinî pratikleri geçerli olduğu gibi hiçbir Mani pratiğinden veya törende hazır bulunan bir Mani rahibinden bahsedilmemektedir. Yine Bögü Kağan'dan sonraki dönemde toplumda etkin Şamanların var olduğu, onların gelecekle ilgili söylediklerine itimat edildiği görülmektedir ki, Mani dini en çok bu Şamanları ret ederdi. Üstelik yaygın bir Mani cemaati varlığına dair hiçbir iz de bulunmamaktadır. Bu arada Bögü'nün Mani dinindeki bireysel eğitim ve disiplini alarak Uygurların gücünü korumaya çalıştığını söyleyenler de olmuştur.[139] Nihayetinde Bögü Kağan'ın ve bazı devlet adamlarının Maniciliğe ilgi duymasında, Çin'de çok kârlı bir ticarete kavuşan Uygurlar üzerinde devrin tüccar milleti Soğdların etkisini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

137 Mackerras, "Uygurlar", s.443-444, 448.

138 Tekin, "Mani Dininin", s.7-8.

139 Mackerras, "Uygurlar", s.457.

KAYNAKÇA

Beckwith, C.I., *Tibet İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. F. Doğan, Selenge Yayınevi, İstanbul 2020.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004.

Donuk, A., *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, çev., A. Acaloğlu, Selenge Yayınevi, İstanbul 2020.

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terākime (Türkmenleri Soy kütüğü)*, haz., Z. Kargı Ölmez, Ankara 1996.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 2009.

Gabain, A. von -W. Winter, *Türkische Turfantexte*, C.IX, Berlin 1958.

Gujin Xingshi Shu Bianzheng, Jianghsi Renmin Chubanshe Yayınevi, Nanchang 2006.

Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997.

Gömeç Saadettin, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", *Turkish Studies*, II/4 (2007).

Hamilton, J. R., *Les Ouïghours á L'époque des Cinq Dynasties*, Paris 1955.

Hamilton, J. R., "Toḳuz-Oġuz ve On-Uyġur", çev. Y. Koç-İ. Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997).

İzgi, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1986.

Jiu Tang Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, haz. A. B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınevi, Ankara 2018.

Kormuşin, İ.-E. Mozioğlu-R. Alimov-F. Yıldırım, *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*, BilgeSu Yayınevi, Ankara 2016.

Mackerras, C., "Uygurlar", çev. Ş. Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, İletişim Yayınevi, İstanbul 2003.

Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvânü Lugâti't Türk*, haz. R. Dankoff-K. Kelly, Türkçeye çev. S.T. Yurteser-S.Erdi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

Mert, Osman, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Ankara 2009.

Minorsky, V., "Tamim ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII/2 (1948).

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, C.I, Ankara 1987.

Ögel, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınevi, İstanbul 2001.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, çev. A. Gölpınarlı, İstanbul [t.y].

Sertkaya, Osman F., "Bay, Bayan, Bayin ve Sayin Kelimeleri Üzerine", *Türk Dili*, 705 (2010).

Şen, Serkan, *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, Kesit Yayınevi, İstanbul 2015.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Bs., Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2001.

Tang Hui Yao, Zhonghua Shuju, Beijing 1998.

Taşağıl, Ahmet, *Uygurlar. 840'dan Önce*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2020.

Tekin, S., "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, X (1962).

Tezcan, S., "1283 numaralı Tibetçe Pelliot El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine", *Bilimsel Bildiriler 1972*, Türk Dil Kurumu Yayınevi, Ankara 1975.

Togan, A. Zeki Velidi, *Oğuz Destanı. Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1972.

Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2022.

Xin Tang Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

Yıldırım, Kürşat, *Çin Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2021.

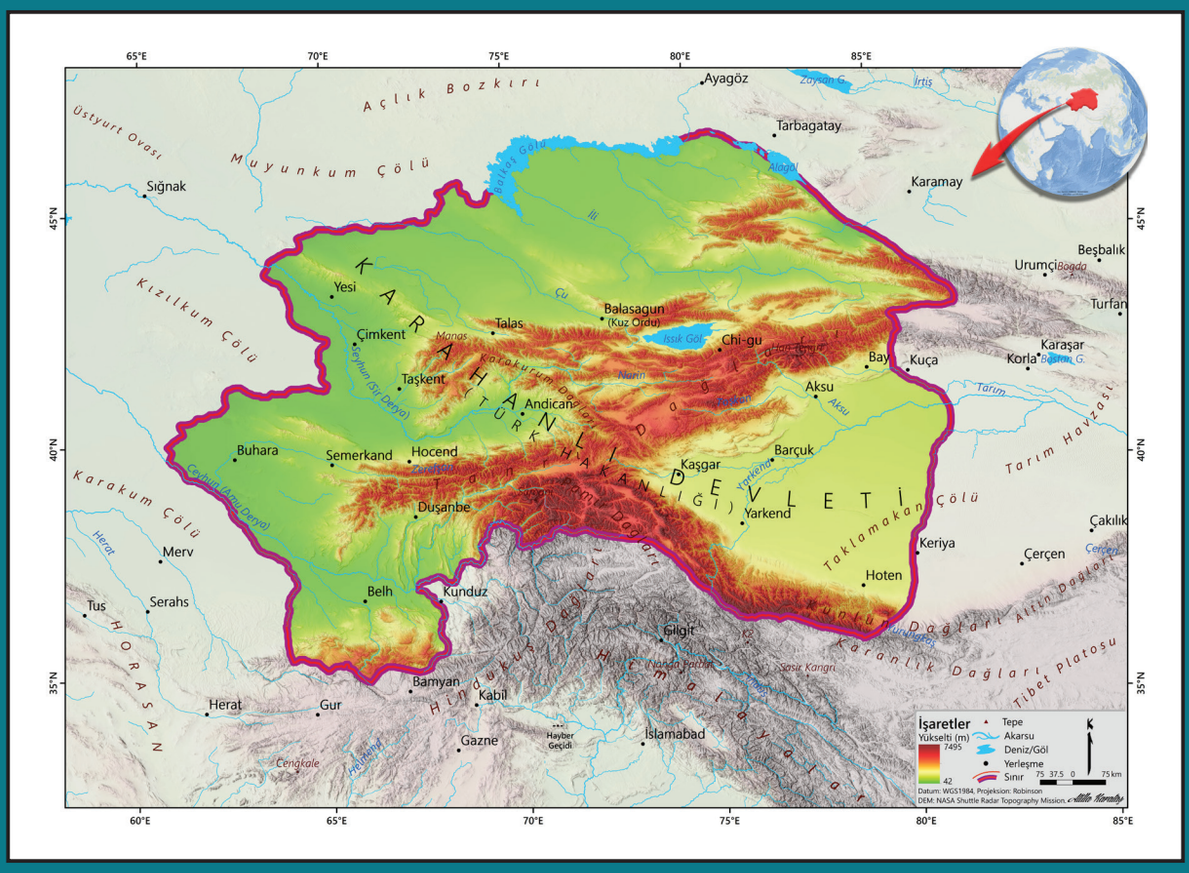
Yıldırım, Kürşat, *Uygur Kağanlığı*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2021.

Yıldırım, Kürşat, *Eski Türk Tarihi*, C.I, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2024.

Zizhi Tongjian, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

Zhongguo Lishi Diming Da Cidian, ed., Shih Weile, Beijing 2005.

Karahanlı Devleti (Türk Hakanlığı)

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

KARAHANLI DEVLETİ (TÜRK HAKANLIĞI)

(766-1212)

Ömer Soner HUNKAN*

Giriş

Türk devlet geleneğine göre "dokuz tuğlu", en yüksek hiyerarşide bir Türk devleti olan Türk Hakanlığı, kaynaklara göre "Türk" adını doğrudan devlet ismi olarak kullanan ilk Türk devletidir.[1] Yine Türk Hakanlığı, bazı hakanlarının ve hakan ailesi mensuplarının kendi paralarına bizzat "Türk" adını yazdırdığı bilinen ilk Türk devletidir. Orhun Kitabeleri'nden sonra "Türk" adını kitabelerinde kullanan da bu devletin hakan ailesi üyeleridir.[2] Keza İslam coğrafyası dışında İslam'ı büyük kitleler halinde ilk kabul eden Türk Hakanlığı'dır. Yeni Müslüman Türk kimliği ile İslam coğrafyasını fethe ve iskana başlayan ilk Türk devletidir. Bu ise Türklerin İslam dünyasında öncülüğü ve hakimiyeti ele almasının ilk adımıdır. İlk satır arası Kur'an tercümesi

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Tarih Bölümü, omersoner.hunkan@erbakan.edu.tr

1 İbnü'l-Esîr "El-Hâniyye/Hâkâniyyetü'l-Etrâk", Kaşgarlı Mahmud "Et-Türkü'l-Hakaniyye" ve Ömer Hayyam, "Devletü Türk" şeklinde hakanlığı isimlendirmektedir, aşağıda "Devletin Adı ve Hanedanın Kökeni" başlığı altında bu konu detaylı olarak açıklanmıştır.

2 Bk. Nümizmatik ve kitabe verilerine göre hakan ailesinin "Türk" adını bizzat kendileri için nasıl kullandıkları aşağıda "Devletin Adı ve Hanedanın Kökeni" başlığı altında kaynaklarıyla verilmiştir.

Türk Hakanlığı'nın kurucu unsuru olan Karluk (Argu) Türkleri lehçesinde yapılandır. O dönemde kullanılmakta olan Soğd alfabesinden Arap alfabesine aşamalar hâlinde ilk kez bu devlet tarafından geçilmiştir. Türk-İslam tarihinin Arapça ve Soğd alfabeli ilk Türkçe arşiv belgeleri Türk Hakanlığı'na aittir.[3] Hanefi-Maturidi ekolü ve Yesevi geleneğinin Türk milletine mal olması ilk kez yine bu devletin benimsemesi ve geliştirmesi sayesinde olmuştur. Türk örfi hukuku yanında devlet müessesesi olarak İslam hukukuna ilk kez bu Türk Hakanlığı tarafından geçilmiştir. Türklerin İslam medeniyetine kazandırdığı ilk modern nitelikli medrese, bugüne kadar ulaşan vakıfnamesine göre Türk Hakanlığı devrine ait Tamgaç Han İbrahim Medresesi'dir. Kubbeli, eyvanlı ve kare planlı tuğla malzeme ile inşa edilen Türk-İslam dinî, içtimai, idari mimari yapılar ve dayanıklı ahşap direkli ve tavanlı camiler Türk Hakanlığı'nın Türk dünyasına kazandırdığı sanat eserleridir. Türk-İslam ve İslam ülkelerinin sembolü ay-yıldız ve hilal figürleri ile al bayrak ilk kez Türk Hakanlığı tarafından İslamileştirilmiştir. Türk dünyasının ortak değerleri Kaşgarlı Mahmud ile Yusuf Has Hacib, Türk Hakanlığı'nın mensuplarıdır ve eserleri *Divanü Lügati't-Türk* ile *Kutadgu Bilig* bugün bütün Türk dünyasını "Türk" ve "Türkçe" etrafında birleştiren somut vasıtalardır. Yaşananların ilk müsebbibi ve ilk Müslüman Türk Hakanı olan Gazi Satuk Buğra Kara Hakan, Türk-İslam tarihinin ilk büyük simalarından biridir. Onun İslam'a girmesinin sonuçları sadece hakanlığın değil, Türklerin, Arapların, Farsların ve dünya tarihinin akışına yeni bir yön vermiştir. İslam dairesine girişle terk edilen, değişen ve değişmeyen, sentezlenen ve çatışma hâlinde kalan sosyal olgularıyla Türk-İslam tarihinin asker destekli ilk bürokrat-ulema darbesi, Türk Hakanlığı devrinde yaşanmıştır. Türk-İslam tarihinde Türk devletlerinin kültür ve medeniyeti dengede tutamamasından kaynaklı genel yıkılış sebebi olan göçebe ve yerleşik çatışması yahut başka bir deyişle devletin kurucu unsuruna yabancılaşması ve onun tarafından yıkılması meselesinde yine ilk örnektir. Kısaca bütün yönleriyle Türk Hakanlığı, geniş bir coğrafyada doğudan batıya, kuzeyden güneye, dönemindeki ve sonraki Türk-İslam devletlerini az ya da çok etkilemiş ve hepsine prototip olmuştur.

[3] 1911 yılında Yarkend dışındaki bahçelerde bulunan on beş adet Arapça ve Türkçe mahkeme kararları ile alışveriş senetlerini ihtiva eden Doğu Türk Hakanlığı'na ait vesikalar, E. Denison Ross vasıtasıyla korunabilmiştir. Vesikalar Library of the School of Oriental and African Studies, nr. M63'de bulunmaktadır. Tamgaç Han Hasan (462-496/1069-1103) ve oğlu Çağrı Tegin'in adı ve ünvanlarının zikredildiği Arapça vesikalardan biri Barthold tarafından neşredilmiştir. Bk. V.V. Barthold, "Kutadgu Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?", *Türkiyat Mecmuası*, I (İstanbul 1925), s.221-226. Uygur harfleriyle yazılan Türkçe vesikalardan beşi de Ş. Tekin tarafından neşredilmiştir, Şinasi Tekin, "Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri (473, 483=1080, 1090)", *SAD*, IV (1975), 157-186.

Devletin Adı ve Hanedanın Kökeni

Karahanlıların kullandığı "kara" ünvanına nispetle Rus bilgin Grigorev'in 1874 yılında yaptığı bir çalışmasında; Çarlık Rusya siyasetinin "Türk" adını gölgelemek adına suni olarak icat ettiği "Karahanlılar" adı, bilim çevresinde genel bir kabul görerek günümüze kadar kullanıldığı yazmaktadır.[4] Benzer şekilde bazı araştırmacıların da "İlig Hanlar"[5] veya "Buğra Hanlar" suni adını tercih ettiği bilinmektedir. Hâlbuki devletin orijinal adları kaynaklarda vardır ve bu nedenle suni veya icat edilmiş isimlere ihtiyacı yoktur. Kaynaklarda devletin orijinal adı soyuna, coğrafyasına ve sistemine göre birden fazla isimle kaydedilmiştir. Hanedanın Afrâsyâb yani Tonga Alp Er soyundan gelmesi nedeniyle devletin adı kaynaklarda "Âl-i Afrâsyâb et-Türkî, Afrâsyâblılar, Afrâsyâb Oğulları, Afrâsyâblı Hanlar, Afrâsyâblı Sultanlar, Afrâsyâblı Emîrler" şeklinde tesmiye edilmiştir.[6] Afrâsyâb'ın tarihi Gök Türk sülalesi olan Aşina'nın bir kolu olması nedeni ile Afrâsyâb soyundan gelen devletin yöneticileri kendi bastırdıkları paralarda ve kitabelerinde Gök Türkler gibi kendilerini "Türk" adıyla ile zikrederler. Mesela, Türk Hakan Hârun Buğra Han, Türk Tuğrul Hakan ve Yağan Türk Tegin.[7] Onlar hakkında kayıt düşen orta asır tarihçileri de bunu doğrular şekilde onların adını "Türk" adıyla birlikte kaydederler:

4 V.V. Grigorev, "Karakhanidy v Maveranagre, po Tarkhi Muneddzhim-bashı" v Osmanskom tekste, s perevodom i primechaniiami V. V. Grigor'eva, *TVORAO*, 17 (1874), s.189-258.

5 "İlig Han", kaynaklarda sadece Maveraünnehr hâkimi olan hakanlığın üçüncü derece yöneticileri için kullanılmıştır. Dolayısı ile "İlig Hanlar" ifadesi ülkenin bütünü için bir isim olarak kaynaklarda yer almaz. Diğer taraftan "ilig han" ünvanı hiyerarşik olarak orta asır müellifleri tarafından özensiz ve yanlış olarak yan yana kullanılmıştır. Halbuki "han"dan önce sıfat olarak daha düşük derecedeki "ilig" ünvanı gelemeyeceğinden, "ilig han" kullanımı da hatalı olmaktadır. Nitekim nümizmatik verilerde asla "han"dan önce "ilig" yazımına rastlanmaz. Üstelik devrin çağdaş kaynağı Ebu'l-Fazl Beyhaki'nin eserinde "han ve ilig" ayrımı net olarak ifade edilmektedir. Ayrıca bir başka müellif Cüveyni de "ilig"in "han"dan daha düşük bir ünvan olduğunu açıkça belirtmektedir. Bu konuda bk. Ömer Soner Hunkan, "Târîh-i Beyhakî'de Sözü Edilen Türkistan Hanları "Han ve İlig" Hakkında", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29 (2009), s.19-28; C. E. Bosworth, "İlig-Khans or Karakhanids", *EI²*, III, s.1113-1117.

6 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. A. el-Kâdî, IX, Beyrut 1995, s.320 ve VIII, s.499; Avfî, *Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât*, nşr. V. Barthold, *Turkestan*, I, Petersburg 1898, s.94; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdü'l-Hay Habîbî, I, Dünyâ-yı Kitâb, Tahran 1363, s.245, 247, 252, 307, 309, 403; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, çev. M. Öztürk, KB Yayınları, Ankara 1998, s.305; Karşî *Târîh-i Cihân Güşâ*, çev. M. Öztürk, KB Yayınları, Ankara 1898, s.130; *İnşâ,* nşr. V. Barthold, *Turkestan,* I, Petersburg 1898, s.27.

7 İşanhanov ve Koçnev, "Drevneyşie Karahanidskie Monety", *İMKU*, Vıpusk 15 (1979), s.146; Pritsak, "Karahanlılar" *İA*, VI, 1997, s.270; Koçnev "The Origins of the Karakhanids: A reconsideration", *Der İslam Bd*. 73, Wolter de Gruyter, 1996, s.355.

Subaşı Tegin Türk, Kadır Han Türk, Togan Han Türk ve İlig Han Türk.[8] Devletin coğrafyasına göre isimlerine gelince kaynaklarda "Memleket-i Tûrân, Türkistan ve Türkistan Hanları/Hanlığı" denmektedir.[9] Afrâsyâb'ın "hakan" oğullarının da "han" olmasından hareketle yönetim sistemleri çerçevesinde "Hakan Oğulları, Hanlık ailesi ve Hakanlılar" sıkça kullanılan isimleridir.[10] Sistem ve soylarına nispetle İbnü'l-Esîr, bu devletin adını "el-Hâniyye/Hâkâniyyetü'l-Etrâk yani Türk Hanlığı/Türk Hakanlığı" olarak eserine kaydetmiştir.[11] Kâşgarlı Mahmud ise onlardan bahsederken "et-Türkü'l-Hâkâniyye" yani "Türk Hakanlığı/Hakanlı Türkleri" tabirini kullanmaktadır.[12] Hatta Hakan Şemsü'l-Mülk Nasr'ı Buhara'da ziyaret eden Ömer Hayyam, gördüğü itibar ve hürmet karşısında hakanlığı "Türk Devleti" adıyla öven bir beyit söylemiştir.[13] Bu nedenlerle bilinen hiçbir kaynakta mevcut olmayan "Karahanlılar" adı gibi müsteşriklerin "Türk" adını gölgelemek maksatlı suni veya icat edilmiş adlarla değil hem hakanlığın kaynaklardaki orijinal adlarından biri olan hem de köken ve sistemine atıf yapan "Türk Hakanlığı" adının kullanılması ilmi bir zorunluluktur.

Türk Hakanlığı'nın Siyasi Tarihi

Bilinen bütün kaynaklar Türk Hakanlığı'nda hakan ailesinin Aşina[14] soyundan Afrâsyâb'a dayandığı konusunda ittifak etmektedir. Bu yönü ile Türk Hakanlığı Gök Türklerin bir devamıdır. Türk Hakanlığı'nı kuran asli Türk boyu ise Karluklardır.

---

8 Curfâdekânî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, nşr. C. Şiâr, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1374, s.294; Gerdîzî *Târîh-i Gerdîzî*, nşr. Abdü'l-Hay Habîbî, Dünyâ-yı Kitâb, Tahran 1363, s.388; Cüzcânî I, s.230.

9 Beyhakî *Târîh-i Beyhakî*, nşr. A. E. Feyyâz, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, Meşhed 1977, s.87, 103, 667, 944; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, haz. M. A. Köymen, Ankara 1982, s.148, 163; Cüzcânî I, s.230, 254; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, nşr. M. H. Muhaddis, İntişârât-ı Emîr-i Kebir, Tahran 1376, s.59.

10 Mahmud Kaşgarî, *Divânü Lügâti't-Türk*, çev. B. Atalay, I, TDK Yayınları, Ankara 1992, s.30.

11 İbnü'l-Esîr, IX 1995, s.320, 385.

12 Mahmud Kaşgari, *Divanü Lügati't-Türk*, Tıpkı Basım, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s.6. Yaprak Ön Yüz.

13 Şehrezuri, *Nüzhetü'l-Ervah*, çev. Eşref Altaş, İstanbul 2015, s.740.

14 Mesûdî'ye göre "hakanlar hakanı", devletin kuruluşunda en önemli rolü oynayan Karluklardan idi ve diğer bütün Türk ülkeleri ona itaat etmekte idi ki, Fars ülkesini ele geçiren Afrâsyâb ve Sâne/Şana) de bu hakanlardandı (Mesûdî I, *Mûrûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, nşr. M. M. Kumeyhe, I-IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, s.134). Afrasyab'ın Aşina ile ilişkisi hakkında ya da Gök Türk kağanları ile Türk Hakanlığı hakanları arasındaki

Devleti kuranları Yağma, Türkmen, Çiğil, Ezgiş vd. boylara atfeden muhtelif tezler geçmiş yıllarda çokça tartışılmıştır. Kaynaklara göre devletin kuruluşundan yıkılışına kadar bütün olayların içinde yer alan Karluk Türklerinin bu devletin kurucuları ve asli sahipleri olduğu genel kabul görmüştür.[15] Bu sebeple Türk Hakanlığının kuruluş devresini Karluk Yabguluğu (766-840) temsil etmektedir.

Karluklar 627'de Balkaş Gölü doğusunda Zaysan-Urungu-Alagöl üçgeni içindeki hayat sahalarında tarih sahnesine çıktılar. Üç boy teşekkülü (üçerli dokuz boy) hâlinde Gök Türk, Çin ve Uygurlarla siyasi münasebetlerde bulundular.[16] 751 yılındaki Talas Savaşı'nda bölgedeki güçlü devletlerinin nüfuzunun Orta Asya'dan çekilmesi ve Türgişlerin zayıflaması üzerine 766 yılında Türgişlerin merkezleri Suyâb ve Taraz şehirlerinin yanı sıra Çu Nehri kenarında yer alan Batı Gök Türklerin eski ordugâhı Kuz Ordu yani Balasagun'a hâkim olarak Karluk Yabguluğu'nu kurdular (766). Burguçan ünvanlı Arslan İl Türgig idaresinde 775 yıllarına gelindiğinde Tibetlilerin, Çin ve Uygurlar ile yaptıkları daimî savaşlardan faydalanarak güney batıda Kâşgar bölgesini ele geçirdiler. Diğer taraftan, Oğuzlar ile mücadeleye giriştiler ve onları Aşağı Seyhun boylarına ittiler.

Karluk Yabguluğu'nun hâkimiyet alanı başkent Kuz Ordu'da (Balasagun) dâhil olmak üzere 780'lerde Kâşgar, Yarkend ve Taraz'ı da içine almaktadır. Orta Çağ müellifleri Gerdizî, Mervezî ve Avfî'nin Çin kayıtları ile örtüşen rivayetlerine göre üçerli dokuz boydan oluşan Karluk Türkleri, en geç 840 yılında Bilge Kadır Han nezdinde yabguluktan hakanlık mertebesine yükseldi. Böylece dokuz tuğlu bir devlet olan Türk Hakanlığı'nın kurucuları olarak Altayların batısından Yukarı Seyhun boylarına kadar büyük bir devletin temsilcileri oldular.[17] Bilge Kadır

karşılaştırma için bk. Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s.60-64.

15 Türk Hakanlığı'nı hangi Türk boyunun kurduğuna dair tezler ve tartışmalar için bk. Hunkan, *age.*, s.83-96.

16 Edouard Chavannes Üç Karluk boylarının Çince isimlerini Meou-lo (Meou-la), Tch'e-se (P'o-fou) ve Ta-che-li şeklinde transkrip etmektedir, bk. *Edouard Chavannes, Documents sur Les Tou-Kiue (Turks) Occidentaux, Petersbourg,* 1900, s.78. Pritsak ise Üç Karluk boyunu, Çiğil, Yağma (Bulak) ve Tuhsi boylarına karşılık görmektedir, bk. Omeljan Pritsak, "Von den Karluk zu den Karachaniden", *ZDMG* (1951), s.27.

17 Edouard Chavannes, *age.,* s.25; Avfî, s.100; Mervezî, *Ebvâbü fi's-Sîn ve't-Türk ve'l-Hind Müntehabatü min Kitâbi Tabâi'i'l-Hayavân*, nşr. V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, London 1942, s.19; Sam'ânî, *El-Ensâb*, nşr. M. E. Demec, I-XII, VII, Beyrut 1976, s.13; Karşî, *Mülhakâtü's-Surâh*, nşr. V. Barthold, *Turkestan*, I, Petersburg 1898, s.30; Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.16; L. N. Gumilöv, *Eski Türkler*, çev. D. A. Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999, s.29; Hüseyin

Han'dan sonra yerine Balasagun'da tahta hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız Bazir Arslan Han geçti. Ona tabii olan ülkenin batısındaki Oğulcak Kadır Han önce Taraz'ı, 893'ten sonra ise Kâşgar'ı kendine merkez yaptı. 915'te Bazir Arslan Han tahttan indirilince hatunu ve oğlu Satuk Tegin Kaşgar'a geldiler ve Oğulcak Kadır Han'ın himayesine girdiler. Diğer taraftan batı komşusu Müslüman Sâmânî Devleti içindeki mücadelede bir yer edinemeyen Sâmânî emirlerinden Ebu Nasr Sâmânî de Kâşgar'ın Artuç beldesine gelerek Oğulcak Kadır Han'a sığındı. Artuç'da Satuk Tegin ve Müslüman Sâmânî emirin karşılaşmaları, Satuk Tegin'in Müslüman olarak Abdu'l-Kerîm adını alması ve Mâvarâünnehr gazilerinin de desteğiyle Kaşgar'ı amcası Oğulcak Kadır Han'dan İslam adına alması ile sonuçlandı (921).[18] Buğra Han ve Kara Hakan ünvanları ile babasının gasp edilmiş hakkını da almak için hakanlığın esas başkenti Balasagun (Kuz Ordu)'u fetih için çalışan Satuk Buğra Han bunda başarılı olamayarak, gazi ve mücahit ünvanları ile vefat etti (955).[19] Yerine geçen oğlu Baytaş Arslan Han en geç 960 yılında

Salman, *Karluklar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1973, s.27; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yayınları, Ankara 2004, s.62-63; Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler*, III, TTK Yayınları, Ankara 2004, s.57-59; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.40; Hunkan, *age.*, s.69-80.

18 Satuk'un ne zaman Müslüman olduğu ve "Buğra Han" ünvanı aldığı, İbnü'l-Esir ve İbn Haldun'un kayıtlarından öğrenilebilmektedir. Buna göre, 309/921-922 yılında Merv taraflarına kadar yaklaşan ve Cürcan Valiliğini yürüten Leyla b. Numan ed-Deylemî'ye karşı Samani hükümdarının yardımına İbnü'l-Esir'in "Buğra", İbn Haldun'un ise "Türk meliki Buğra Han" olarak kaydettiği ve Satuk ile aynı kişi olduğu kabul edilen Türk yöneticisi yetişmiştir. Satuk Buğra Han, Samanilerin düşmanı Leyla b. Numan ed-Deylemî'yi hiçbir çıkış yeri olmayan ve Sekke denilen mevkide saklandığı bir evde yakalayıp, Samanîlere teslim etmiştir. Bu olaya göre en geç 921 yılında Satuk b. Bazir, Kaşgar'ı ele geçirerek, Buğra Han ünvanı almış olmalıdır. Karşi'nin naklettiği bilgiye göre; Satuk dönemi Halife el-Mutilillah (946-974) ve Samani Emir er-Reşid Abdu'l-Melik b. Nuh (954-961) dönemine tekabül etmektedir ki bu, tezkirede Satuk Buğra Han'ın hicretten 333 yıl sonra (944) fani dünyaya ineceği bilgisinden esinlenmektedir. Zira yine aynı Karşi, Satuk'un 955 yılında vefat ettiğini ve yerine oğlu Musa'nın geçtiğini belirtmektedir. Dolayısı ile bu bilgiler hem kendi içinde çelişkili hem de tezkirede 96 yaşına kadar yaşadığı ve diğer taraftan da küçük yaşta Müslüman olduğu belirtilen Satuk'un siyasi faaliyetleri ile örtüşmemektedir. Buna karşın, kronolojik anlatımdaki sıraya göre Neşri'nin Satuk Tegin'in Müslüman olmasını 913 yılına tekabül ettirmesi, Kaşgar'ın İslam adına en geç 921 yılında fethedildiği görüşünü ve saltanat dönemini (921-955) güçlendirmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Ömer Soner Hunkan "Abdülkerîm Satuk Buğra Han", *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü: Devlet Adamları-1*, IV, İstanbul 2022, s.92-118.

19 Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk,* V, Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1407, s.607; Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 'Tercüme-i Ebû Nasr el-Kubâvî ve Telhîs-i Muhammed b. Zufer', nşr.

Balasagun'u alarak hanlar hanı ünvanı ile ülkede İslam şemsiyesi altında siyasi birliği sağladı. Bu yılda hanın nezdindeki fakih el-Kelamatî'nin desteği ile 200 bin hırkah (büyük çadır) Türk İslam'a girdi.

Orta Çağ İslam coğrafyacılarının, Türk Hakanlığı ülkesindeki şehirleri içinde mescitlerin, medreselerin, tekke ve zaviyelerin olduğu yerler olarak anlatmaya başlaması, İslam'ın bütün ülkede kabul gördüğünü kanıtlamaktadır.[20] Baytaş Arslan Han'dan sonra 998'de yanarak şehit olan Arslan Han Ali Balasagun'da tahta çıktı. Onun döneminde tabi olan amcaoğlu Buğra Han Harun (Hasan) 992'de Mâverâünnehr'i yani Sâmânî ülkesinin ana parçasını fethetti. Ancak hastalanıp vefat edince yarım kalan işi Arslan Han Ali'nin oğlu İlig Nasr 999 ve 1005 tarihleri arasında kesin olarak bitirdi. Sâmânî Devleti ortadan kaldırıldı.[21] Mâverâünnehr toprakları Türk Hakanlığı'nın, Horasan toprakları Gaznelilerin oldu. Gazneliler, Hakanlığın daha fazla ilerlemesine müsaade etmediler. 1006 yılında Türk Hakanlığı askeri birlikleri Belh, Herat ve Nişabur'u fethederek burada Hakan Togan Han Ahmed (998-1017) adına altın paralar bastırdılar ise de geri püskürtüldüler. Türk Hakanlığı 1008'de İlig Nasr ve Kadır Han Yûsuf idaresinde, 1020'de Arslan Han Mansur (1017-1025) ve Kadır Han Yûsuf komutasında Ceyhun Nehri'ni aşarak Gazneli topraklarına saldırdılar ancak her defasında hezimete uğrayarak Ceyhun'un doğu yakasına çekilmek zorunda kaldılar. Bunun bir sonucu olarak iç istikrar bozuldu. Ali Tegin (İlig Ali b. Hasan /Harun) 1020'de Buhara'yı ele geçirerek Oğuzlarla ittifak yaptı ve 1025 yılına kadar bütün Mâverâünnehr'in hâkimi oldu. Arslan Han Mansur tahttan çekildi ve yerine Togan Han Muhammed (1025-1027) geçti. Ancak taht iddiasında bulunan Kadır Han Yûsuf kardeşleri Togan Han Muhammed ve Ali Tegin'i bertaraf etmek için Gazneli Sultan Mahmûd ile ittifak yaptı.

Müttefikler 1025 yılında Semerkand önlerinde buluştu ve yapılan anlaşma sonucunda Gazneliler, Ali Tegin'i Buhara'dan çıkardılar ve müttefiki Selçuklu Arslan Yabgu'yu tutukladılar. 1027'de ise Togan Han Muhammed Balasagun'da tahtından

M. Radavî, İntişârât-ı Tûs, Tahran 1363, s.118; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Buldân*, nşr. Y. El-Hâdî, Dârü Âlemi'l-Kütüb, Beyrut 1996, s.642; İbnü'l-Esîr XI, s.81; VIII, s.106-107; Karşî, s.130-132; *Tezkire-i Satuk Buğra Han* [Molla Hâcı, *Buğra Hanlar Tezkiresi*,] nşr. Abdurrahim Sabit, *Kaşgar*, Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1988, s.68; M. F. Grenard, "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi", çev. O. Turan, *Ülkü*, 79 (1939), s.52; Pritsak, agm, s.292-293; Z. V. Togan, "Karahanlılar", *AÜFEF Araştırma Dergisi*, 13/1 (Erzurum 1985), s.84.

20 Karşî, s.32; Sem'ânî, X, s.458-459; İbnü'l-Esîr, VIII, s.460.

21 Maveraünnehr'i Buğra Han Harun'un ilk fethi ve İlig Nasr'ın ise burayı kesin fethi ve Samani devletini ortadan kaldırması hakkında geniş bilgi için bk. Hunkan, *age.*, s.110-137.

indirildi ve Kadır Han Yusuf (1027-1031) tahta çıktı. Bu arada Ali Tegin Gaznelilerin göz yumması nedeniyle 1027'den itibaren Mâverâünnehr'e yeniden hâkim oldu ve 1032'de Gazneli Sultan Mesud'un Harizmşah Altuntaş idaresinde gönderdiği orduyu Buhara ve Semerkand arasındaki Debusiye (Kutlug Ordu)'de mağlup ederek, kendini Tamgaç Buğra Kara Hakan ilan etti. Ancak onun 1035'de ölmesi ile oğulları babalarının haklarını koruyamadı.[22] İlig Nasr'ın oğlu Böri Tegin Tamgaç Han İbrâhîm, onları Mâverâünnehr'den atarak, Semerkand başkent olmak üzere burada Batı Türk Hakanlığı'nı kurdu (1041).[23] Bu şartlarda hakanlığın doğusunu elinde bulunduran Kadır Han Yûsuf'un oğlu Arslan Han Süleymân da en geç 1043'de Doğu Türk Hakanlığı'nı tesis etti.[24] Doğu Türk Hakanlığı (1043-1211) İslam coğrafyasının en doğusunda İslam'ı temsil ile Müslüman olmayan Türk-Hıtay boyları ve İslam coğrafyası arasında set vazifesi görüyordu. Bu nedenle Arslan Han Süleyman başta olmak üzere çoğu hanedan mensubunun el-gâzî ünvanı ile kaynaklarda zikredildiği görülür.

Doğu Türk Hakanlığı'nın bölgede genel siyaseti, Yabaku, Çomul, Basmil, Uğrak gibi Türk boylarına karşı müdafaa siyaseti izlemekti. Bu arada onların yurt ihtiyaçlarına cevap vererek ülkede onları iskân ile zamanla barışçıl bir ortamda Müslümanlaşmalarını sağlamaktı. Nitekim bu siyaset başarılı olmuştur ve yazın Bulgar ülkesinde kışın ise Balasagun civarında kışlayan 10 bin büyük çadır konargöçer Türk halkı Müslüman olmuş ve aynı yıl Kurban Bayramı'nda 20 bin koyun kurban etmişlerdi. Konargöçer halk biner çadır hâlinde ülkenin muhtelif yerlerine iskân edildiler. Yine Tibet tarafından gelen kalabalık Türk boyları da ülkeye kabul edilmiş, İslam'a davet edilen bu Türkler olumlu cevap vermemiş olsalar da onlarla savaş yapılmamıştır. Onları İslam'a kazandırmak için hakanlık çadır yardımı ve iktalar verilmesi gibi bazı uygulamalar yapılmıştır.

Arslan Han Süleyman, kardeşi Taraz ve İsficab hâkimi Buğra Han Muhammed ile girdiği mücadeleyi kaybetmiş ve hapse atılmıştır (1057). Çok geçmeden Buğra Han Muhammed'in hatunu tarafından zehirlenmesi, Arslan Han Süleyman ve bazı diğer hanedan mensuplarının öldürülmesi, Doğu Hakanlığında iç istikrarın bozulmasına ve kaosa sebep olurken Batı Türk Hakanlığı bundan istifade ile

22 Bk. Ömer Soner Hunkan, "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Ahmed Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi BİLİG*, 40 (Ocak 2007), s.35-77.

23 Bk. Ömer Soner Hunkan, "Batı Türk Hakanlığı (Batı Karahanlılar)'nın Kurucusu Meselesi", *TÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, V/10 (2015), s.81-96.

24 İbnü'l-Esîr, IX, s.397.

hâkimiyet alanını doğuda Balasagun'a kadar genişletmiştir. Nihayet Balâsâgûn ve Kâşgar'a hâkim olan Tuğrul Kara Hakan Yûsuf b. Süleymân (1062-1080)'ın buralardaki hâkimiyeti 1069 yılına kadar sürdü. Tamgaç Han Hasan, 1069'da ya da en geç 1074 yılında Balâsâgûn, Kâşgar ve Hoten'i kardeşi Tuğrul Kara Han Yûsuf'un elinden alınca askerleri kendine itaat arz etti ve ordunun desteğini kaybeden kardeşi Tarâz ve Şâş taraflarına çekilmeye mecbur oldu. Tuğrul Kara Han Yûsuf hayatının sonuna kadar Tarâz'da kaldı ve yerine oğlu Tuğrul Tegin Ömer geçti (1080). Tuğrul Tegin Ömer, Tarâz'ın 1089 yılında Tamgaç Han Hasan b. Süleymân tarafından alınmasına kadar buradaki haklarını muhtemelen korudu. Tamgaç Han Hasan (1069-1103) dönemi siyasi faaliyetlerden çok bilim ve medeni sahadaki gelişmelerin ön planda olduğu bir dönemdir. Ancak hakanlık onun döneminde 1089'dan itibaren Selçuklu himayesine girdi. Oğlu Arslan Han Ahmed, Kara Hıtaylarla mücadeleye mecbur oldu ve onları 1128 yılında mağlup etti. Ancak yerine geçen oğlu Han İbrâhîm, Kanglı ve Karluklar üzerinde otorite sağlayamadı ve Karahıtayları yardıma çağırdı. Kara Hıtay Yeh-lü-Ta-shih, hiçbir engelle karşılaşmadan Balasagûn'a gelerek Doğu Türk Hakanlığı topraklarını ele geçirdi. Afrasyab'ın torunu Han İbrâhîm'den "Hanlık" ünvanını alarak ona daha aşağı bir rütbe olan "İlig-i Türkmen" ünvanını verdi. Kendisi de Balâsâgûn'da "Hanlar Hanı" anlamına gelen "Gür Han" ünvanını aldı (1130). Böylece, İslam'ın doğusunda çoban kavimlere karşı bir set görevi yürüten Doğu Türk Hakanlığı, Selçuklu himayesinden çıkarak Kara Hıtây himayesine girdi.

Batıda Hârizmşahlar ve doğuda emirlerinden Nayman Güçlük ile mücadeleye mecbur olan Gür Han, otoritesini yeniden tesis için Güçlük'ü hilat ve hediyelerle taltif ederek mevkini yükseltti. Ancak bununla yetinmeyen Güçlük, Gür Han'ı esir ederek, onu tahtından indirmeyi başardı (1211). Gürhan'ın kızı ile evlenmek için Hristiyanlıktan Budizm'e geçti ve "Han" ünvanı alarak Kara Hıtâylara son verdi. Güçlük Han, Gür Han'ın elinden kurtardığı Arslan Han Ebu'l-Feth Muhammed'i Kâşgar'a gönderdi. Ancak Kâşgar ileri gelenleri daha şehre girmeden onu öldürdüler. Bu son hanedan mensubunun ölümü ile Doğu Türk Hakanlığı da sona ermiş oldu (1211).[25] Batı Türk Hakanlığı (1041-1212) kurucusu Tamgaç Han İbrâhîm (1041-1068), Semerkand başkent olmak üzere doğudaki istikrarsızlıktan yararlanarak hayatının sonlarına doğru ülke topraklarını doğuda Balasagun'a kadar genişletmişse de oğlu Hakan Şemsü'l-Mülk Nasr (1068-1080)'ın Selçuklularla mücadeleye mecbur olması ve bürokrat-ulema sınıfı ile hanedan arasında yaşanan

[25] Hunkan, *age*., s.372-391.

amansız çatışmanın bir sonucu olarak hakanlığın doğusundan alınan bazı yerler tekrar kaybedilmiştir. Kardeşi Tamgaç Han Hızır'da aynı şekilde Selçukluları Maverâünnehr'e sokmamaya gayret göstermiştir. Fakat oğlu Han Ahmed (1087-1089 ve ikinci kez: 1092-1095) otoriteye karşı gelen bürokrat-ulema sınıfının mallarını müsadere edince bu sınıfın yardım talebini karşılıksız bırakmayan Selçuklu Melikşah, kalabalık bir orduyla Mâverâünnehr'e girerek, önce Buhara'yı sonra Batı Türk Hakanlığı'nın başkenti Semerkand'ı aldı ve Han Ahmed'i tutuklatarak, İsfahan'a gönderdi. Böylece Batı Türk Hakanlığı Selçuklu himayesi altına girmiş oldu. Ancak bölgede istikrarı sağlayamayan Melikşah, Han Ahmed'i yeniden tahta çıkardı. Fakat bu kez Han Ahmed, bürokrat-ulema sınıfının asker destekli darbesine maruz kaldı ve bir sefer sırasında kendi askerleri tarafından tutuklanarak mahkemeye çıkarıldı ve burada zındıklıkla suçlanarak, idamına hükmedildi.

Batı Türk Hakanlığı, ihtilalin sonrasında bir taraftan Selçukluların diğer taraftan da Doğu Türk Hakanlığı'nın etkisi altına girdi. Kadır Han Cibril muhtemelen Mâverâünnehr uleması ile bir anlaşma yolu buldu. Diğer taraftan Selçuklu hâkimiyetini tanımadı ve hedefini büyüterek, Horasân'ı ele geçirmek üzere Selçuklularla mücadeleye girişti. Fakat Selçuklu Meliki Sencer tarafından yakalanarak öldürüldü (Mayıs 1102). Selçuklular tarafından Melik Sencer'in kayınpederi ve yeğeni olan Arslan Han Muhammed b. Süleyman (1102-1130) Semerkand'da tahta oturtuldu. Buhara'da ise kurumsal bir özerkliği haiz Hanefî reisliğine Âl-i Burhân (1102-1220) olarak bilinen Mervli bir aile getirildi. Ancak Arslan Han Muhammed hem sürekli problem çıkaran bürokrat-ulema sınıfı ile baş edemedi hem de memnuniyetsizler sınıfına katılan Karlukları yola getiremedi.

Sultan Sencer 1130 yılında askerleri ile Ceyhûn'u geçti. Semerkand'a varınca Karluklar, onun önünden kaçtılar. Semerkand'ı ele geçiren Sultan Sencer, felçli olan Arslan Han Muhammed'i esir alarak Belh'e gönderdi. Burada vefat eden Arslan Han Muhammed'in cenazesi Merv'e getirilerek daha önce kendisinin burada yaptırmış olduğu medreseye defnedildi (1130). Batı Türk Hakanlığı'nda ortaya çıkan Karluk meselesi ve bunun sonucu olarak yapılan Katvan Savaşı ile ülke Kara Hıtay hâkimiyeti altına girdi (1141). Karahıtaylar hane başına bir dinar vergi karşılığında hiçbir şeye dokunmadılar. Ancak Karluklar, ezeli düşmanları Oğuzları Maverâünnehr'den attılar. Mâverâünnehr'i terk etmek zorunda kalan Hakan Mahmûd'un yerine geçen Tamgaç Han İbrâhîm b. Muhammed'i Buhârâ yakınlarındaki Kellâbâd'da öldürerek çöle attılar (Şubat 1156). Onun yerine tahta çıkan Tamgaç Han Mahmûd b. Hüseyn b. Hasan (1157-1158)'ın Karluklar ile mücadelesi hakkında

pek bir bilgiye rastlanmamakla birlikte, Çağrı Han Ali b. Hasan (1158-1160) devrinde Batı Türk Hakanlığı, Karluklara karşı kesin olarak yeniden üstünlük sağladı. Kara Hıtây Hükümdarı Gür Han'ın, Mâverâünnehr'deki tâbii Çağrı Han Ali'den Karlukları, Buhârâ ve Semerkand'a bağlı yerlerden Kâşgar'a sürmesini ve ayrıca, onların silahlarını bırakarak, ziraat vs. işlerle uğraşmalarını emretmesi Karlukları harekete geçirdi. Karluklar bu karara tepkilerini Buhara üzerine yürüyerek, şehri yağmalamaya teşebbüs etmekle gösterdiler. Ancak, bu sırada Buhârâ'da Hanefî Reisliğinin başındaki Al-i Burhân'dan Fakih Muhammed b. Ömer b. Abdü'l-Azîz, Çağrı Han Ali yardıma gelinceye kadar Karlukları oyaladı ve ordusu ile aniden Karluklar üzerine baskın yapan Çağrı Han Ali, Karlukların çoğunu öldürdü. Etrafa dağılan Karluklar takip edildi ve bir kısmı yakalanırken, bir kısmı da öldürüldü. Nihayet, Buhârâ ve çevresi Karluklardan temizlendi. Karlukların Mâverâünnehr'in tamamından çıkarılmaları Kılıç Tamgaç Han Mesûd b. Hasan (1160-1167) döneminde oldu. İsyan eden Karlukların başındaki Ayyâr Bey'i hezimete uğrattı. Karluklar, Nahşeb, Çağanîyân ve Tirmiz taraflarında yer aldığı anlaşılan Araksu, Kâkânîyân ve Hısâr-ı Hûnîyân'da bir dizi harekâtla bölgeden uzaklaştırıldı. Batı Türk Hakanlığı'nın sonunu ise Hârizmşah ve Kara Hıtây mücadelesi belirlemiştir.

Kılıç Tamgaç Han İbrâhîm'in saltanatı döneminde Hârizmşâh Tekiş, küçük bir gurubun direnişi dışında zorlanmadan Buhârâ'yı fethetmeyi başardı ve tekrar Hârizm'e döndü. Hârizmşâhların Buhârâ'daki hâkimiyeti kalıcı olmadı. Tamgaç Han İbrâhim sağlığında tahtı oğlu Kılıç Arslan Han Osmân'a devrederek (1203) Buhara'da inziyaya çekildi ve 1204'te vefat etti. Yakışıklılığı ile meşhur olup "Yûsuf-ı Sânî (İkinci Yûsuf)" olarak adlandırılan Sultân'üs-Selâtîn Kılıç Arslan Han Osmân, Hârizmşâhlar ve Kara Hıtâylar arasında denge politikası ile ülkesinin varlığını muhafaza etmeye çalıştı. Kara Hıtâyların desteğini arkasına alan Kılıç Arslan Han Osmân, Semerkand'da bulunan Hârizmşâh'ın yakın adamlarını tutuklattı. Hârizmşâh'ın kızı Han Sultan'ı da şehir kalesine kapattı. Bunun üzerine Hârizmşah, Hârizm'de rehin bulunan Kılıç Arslan Han Osmân'ın kardeşi Ötegin'i hapsettirdi. Daha sonra kalabalık bir ordu ile Semerkand'a yürüdü. Hârizmşâh Muhammed'in ordusuna karşı direnemeyeceğini anlayan Kılıç Arslan Han Osmân, bir kılıç ve bir kefenle Semerkand'ı ele geçiren Hârizmşâh'ın huzuruna geldi. Hârizmşâh Muhammed, her şeye rağmen onu öldürmek istemediyse de kızı Han Sultan'ın ısrarı üzerine Kılıç Arslan Han Osmân'ın hayatına son verdi. Onunla birlikte han soyundan gelen pek çok kişi öldürüldü. Semerkand Hârizmlilerin yeni başkenti yapıldı ve Batı Türk Hakanlığı sona erdi (1212).[26]

[26] Hunkan, *age*., s.257-315.

Türk Hakanlığı'nda İdari Teşkilat

Hakan ve Hanedan Üyelerinde Hiyerarşi

Kaşgarlı Mahmud'un, hakan ailesinin soyunu dayandırdığı Afrâsyâb'ın "hakan", oğullarının ise "han" ünvanı taşıdığını belirtmesine bakılırsa, idari mekanizmada hiyerarşi basamağının en üstünde hakan yer almaktadır. Hakan ve han ünvanları fark gözetilmeden eşit statüyü ifade eder şekilde aynı anda da kullanılmaktaydı. Bütün ülkede merkezî otoritenin başı yani metbu olarak hakan tanınmaktadır. Hakanın ikamet ettiği ülkenin başkentine "ordu" denirdi. Başkent Balasagun'un resmî kayıtlardaki adı Kuz Ordu idi. Kuz, "kuzey" manasında olup hakimiyet rengi "kara"ya binaen "büyük başkent" anlamında kullanılıyordu. Bir diğer önemli merkez Kaşgar'a Ordu Kend denirdi. Hakan, taht iddiasında bulunanlar karşısında ya da jeopolitik haklarını propaganda etmek için hakan ve han ünvanın yanına "kara" (büyük), "arslan", "togan" (doğan), "tamgaç" (büyük), "kadır" (muktedir), "kılıç" (kararlı), "bilge" ve "uluğ" sıfatlarını getirebilmekteydi.

Ülke merkezî yönetim dâhilinde hanedan mensupları arasında idari anlamda taksim edilmekteydi. Hakandan sonra her bir hanedan mensubu sahip olduğu hiyerarşik konumuna uygun olarak ya "tâbî" ya da bir alt basamakta "alt tâbî" (tâbînin tâbîsi) sıfatı ile kendi şehrini, vilayetini veya bölgesini yönetmekteydi. Saltanat değişikliklerine ve başarılarına göre hiyerarşideki konumları ve hâkimiyet alanları değişebilmekteydi. Bu çerçevede hanedan mensupları "buğra" (deve aygırı), "ilig" (geyik), "arslan ilig", "arslan tegin", "togan tegin", "tonga (kaplan) tegin", "yınal tegin", "yığan (fil) tegin", öge (uka, öke) vs. ünvanlar altında bu mekanizmanın altında hiyerarşik bir sıraya göre yer almaktaydı. İster hakan olsun isterse bir başka hanedan mensubu olsun, öldüğünde siyasi istikrar söz konusu ise yerine bir alt basamaktaki hanedan mensubu (oğlu, kardeşi, amcası, yeğeni vs.) geçmekteydi. Ancak, siyasi süreçte veya istikrarın olmadığı zamanlarda en alt basamaktaki bir hanedan mensubunun, birdenbire piramidin en üstüne çıkabildiğine de rastlanmaktadır. "Buğra", "ilig", "kadır" gibi tâbi sıfatını haiz birinci derecedeki hanedan üyeleri, metbu tanıdıkları hakana karşı geniş bir serbestliğe sahiptiler. Yönettikleri bölgede merkezdeki idari yapının benzeri kendilerine ait idari teşkilatları ve ordusu vardır. Komşu devletler ile ilişkileri doğrudan yürütebilir, savaşlar ve anlaşmalar yapabilirdi. Hakana karşı temel yükümlülükleri, hutbede ve paralarında hakanın adını zikretmek ya da başka birinin adına yer vermemek, istenildiğinde hakanın ordusuna katılarak ortak düşmana karşı savaşmak ve hakana ait yani merkezi otoriteye ait vergilerini ödemekti. Hakan ailesinin en kalabalık üyeleri "tegin"lerdi.

Tegin aslında "köle" demek olup rivayete göre hakana karşı çocuklarının babalarının huzuruna çıktıklarında saygı ifadesi olarak "köleniz (tegininiz) şöyle yaptı, böyle işledi" demeleri nedeniyle zamanla bu kelime onları ifade eden bir ad olarak kalmıştır. Dolayısıyla onları normal kölelerden ayırmak için teginin vasfına ve mizacına uygun (ya da hiyerarşisine) olarak mesela, rengi gümüş gibi saf olana "Gümüş Tegin", yiğit ise "Alp Tegin", "Çağrı Tegin", "Köç Tegin", uğurlusuna "Kutluğ Tegin" vb. denmiştir.

Hakanın eşi "katun" (hatun) ünvanı taşımaktaydı. Katun sarayda hakandan sonra söz sahibi en önemli kişidir. Onun hizmetine ve buyruğuna girmek pek itibarlıdır. Katundan bir derece aşağıda "kunçuy" ünvanlı katunun kızları "katun kunçuy"lar yer almaktadır. Hanedan soyundan gelen her yaştan kadınların genel ünvanı "tarım"dır. Bunların tecrübeli ve yaşlı olanlarına "altun tarım" denilmektedir. Hakanın katunundan başka eşleri varsa bu durumda "terken katun", "arslan katun", "han katun" ve "şah katun" ünvanları ile zikredilen kadınlar "baş hatun" ve "veliaht" annesi konumundadırlar. Merkezî otorite zayıfladığında ya da saltanat değişiklikleri sırasında ülkede birden fazla han ünvanlı hanedan mensubu ortaya çıkmışsa bu durumda hakanlığın merkezinde bulunan hakan veya taht iddiacısı, kendini diğerinden üstün olarak ayırmak için ünvanın önüne sıklıkla "kara" (büyük)" veya nadiren "uluğ" ünvanı getirerek büyük hanın kendisi olduğunu göstermeye çalışırdı.[27]

Saray

Hakanlığın idare edildiği ve hakanın yaşadığı saraya "karşı" denirdi. Türk hakanlarının yaylak ve kışlak için yaptırdıkları birden fazla sarayları olabiliyordu. Bu çerçevede kullanılan saraylar, bazen ulema sınıfına hibe edilerek medreseye ya da ribata dönüştürülüyor, bu durumda hakan kendine yeni bir saray inşa ettiriyordu. Sarayda hakan ve vezirden sonra en önemli mansıp "uluğ hâcib" idi. Hâcibe "tayangu" denirdi. Hakanın sarayda "dayandığı" yani güvendiği kimseyi ifade eden tayangu, hâcib kelimesinin kullanımının yaygınlaşmasından sonra unutulmuştur. Teşrifatçı veya perdecibaşı görevi yapan "bırku (hâcib)"nun temel görevleri idare edenle idare edilen arasındaki ilişkiyi düzenlemek ve elçileri ağırlamaktı.

[27] Ömer Soner Hunkan, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Devlet Teşkilatı ve Kültür Hayatı [Türk Hakanlığı (Karahanlılar), Gazneliler ve İdil Bulgar İlteberliği]", *Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. M. Bilal Çelik, Nobel Yayınları, Ankara 2019, s.265-267.

Uluğ hâcib makamından sonra "kapucubaşı" vardı. Muhtelif hizmetler için saraya eleman alır, saray hizmetlilerini huzura takdim eder, onların tayin ve terfi işlerine bakar ve saray hizmetinin usulüne uygun yürütülüp yürütülmediğini kontrol ederdi. Sarayın korunmasıyla görevli muhafız "candar" idi. "Yatgak" da denilen bu muhafızlar, hakanın korunmasından da sorumludur. Hakanın silahları ile ilgilenen ve sarayda silahhaneyi idare eden "silahdar"lar idi. Alemdarlar yani "alem başlar er", hakanın kırmızı renkli bayrak ve sancaklarını taşıyan ve muhafaza eden kişi idi. Sarayda "tuğcular" zümresi de vardı ve görevi "dokuz tuğlu" hakanın tuğlarını taşımaktı.

Sarayın en önemli bölümlerinden biri mutfağıydı. "Aşçıbaşı" veya "aşbaşçı hansâlâr"ın görevi kapları ve sofrayı idare etmekti. Hakanın sofrası ve saray mutfağı onun mesuliyetinde idi. Yemeğin zamanında pişirilerek usulüne uygun servis edilmesi işlerinde onun "işçi" diye kaydedilen yardımcıları bulunmaktaydı. Aşçıbaşından sonra burada en önemli mansıp "idişçibaşılık" (içkicibaşılık) idi. "İdiş" Türkçe "kadeh" veya "bardak" anlamındadır. Onun temel vazifesi hakanın tertiplediği ziyafetlerde meşrubat ve çerez işlerine bakmaktı. Sarayın "ilbaşı"sı sarayın ahırından sorumlu idi. Hakana ait elbiseleri câmehanede diken ve muhafaza edenlere "câmedar" denirdi. Bu görevlilerden başka sarayda kapucubaşının emri altında hizmet veren döşekciler, kuşçular, kişçiler, okçular, yaycılar vardı.[28]

Merkez Teşkilatı

Merkez teşkilatının ve bürokrasinin başı vezir yani "yuğruş" idi. Yuğruş tayin edilen kişiye mansıbına uygun ünvan, tuğ, davul, zırh, hilat, süslü eğer takımı, at ve vezirlik mührü veriliyordu. Onun temel görevleri, ülkeyi kanun ve nizama göre idare etmek, sağladığı huzur ortamı ile hakanın adını iyilikle yaymak, hazineyi dolu tutmak ve ülkeyi genişletmek şeklinde özetlenebilir. Vezirden sonra hiyerarşide sırayla "yafgu", "tüksin", "inal" ve "tarhan" ünvanlarına sahip boy beyleri geliyordu ki onlar bir anlamda hakanın danışmanları idiler. Türk Hakanlığı'nın çağdaşı olan Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular ve Hârizmşahların merkez ve taşra teşkilatına dair bilinenlerin Türk Hakanlığı idari mekanizmasında bir muhatabı veya karşılığının olacağı açıktır. Nitekim gerek bu ülkelerle olan ilişkilerinde gerekse onlara dair kaynaklarda hakanlığın idari mekanizmasına yönelik benzer bir

[28] Hunkan, agm., s.267-268; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, KB Yayınları, İstanbul 1981, s.193-233.

terminoloji kullanıldığı görülmektedir. Bu çerçevede hakanın ya da vezirin başkanlık ettiği "meclis-i âlî" (büyük divan) mevcut olduğu gibi, bu Divan üyelerinin başkanlık ettiği ikinci dereceden divanlar da ("dîvân-ı tuğra ve inşâ", "dîvân-ı istifâ", "dîvân-ı işrâf" ve "dîvân-ı ârız") bulunmakla birlikte haklarında pek fazla bilgiye rastlanmamaktadır.

Hakanın "yarlığ" denilen buyruklarının ve mektuplarının yazılması, üzerine tamga veya tuğra çekilmesi, devletin iç ve dış ilişkilerine yönelik yazışmalar, "dîvân-ı tuğra ve inşâ"da hazırlanmaktaydı. Bu işlerle uğraşanlar, "ılımga" veya "bitikçi" denilen kâtipler ile "tamgacı" (mühürdar) idi. Dîvân-ı inşâ başkanına "bitigçi ılımga" diyorlardı. Hazineyi ve mali işleri idare eden hazinedara "agıçı", gelir tahsil eden âmile "ımga" adı veriliyordu. Adalet işlerine (dadbeglik) gelince hakan, yanı başında kadılar ve âlimler olduğu hâlde mezâlim mahkemelerinde isterse mahkemeye başkanlık edebilirdi. Batı Türk Hakanlığı'nın başkenti Semerkand'da "Kâdılkudât" (baş kadı) vardı.[29]

Taşra Teşkilatı

Taşra vilayetleri idari açıdan "tâbî" sıfatı ile birinci dereceden hanedan mensupları arasında paylaşılmış durumdaydı. Daha alt derecedeki hanedan üyeleri ise "alt tâbi" sıfatı ile hüküm sürüyordu. Burada "tâbî" ve "alt tâbî"nin İslam kaynaklarındaki karşılığı, hakan adına yönetim sergileyen "nâib" ya da "vali" idi. Hanedan mensubu, (XI. asrın ikinci yarısına kadar) "dihkan", üst düzey bir komutan veya ulema sınıfından insanlar "naib" ve "vali" olabilmekteydi. Şehrin güvenlik ve asayişinden sorumlu "şıhne" ile göçerler üzerine tayin edilen şıhneler taşra teşkilatının önemli bir parçasıdır. Devlet ile halk arasındaki işleri düzenleyen şehir reisi mevcuttu. Vilayet veya bölge hâkimlerinin maiyetinde "kethüda" ünvanlı kişilere rastlanmaktadır ki, onların mahalli bir vezir mi yoksa merkez teşkilata mensup bir görevli mi olduğu tartışmalıdır. "Vali", "naib", "şehir reisi", "şehir kadısı", "hatîbi" ve "muhtesibi (ahlakın ve esnafın zabıtası)" gibi taşraya özgü mansıpların varlığı şehir divanlarının olduğuna da işaret etmektedir. Kaleler de "mustahfız" denilen kale komutanları vardı. Atlı posta işlerini ile meşgul olanlara "eşkinci", köylerde beyin haberini taşıyanlara "çalığ" denirdi. Taşranın önemli unsuru olan boy beyleri nüfus, zenginlik ve nüfuzlarına göre hakan nezdinde önemli bir statüye sahiptiler.[30]

[29] Hunkan, agm., s.268; Genç, *age.*, s.234-268.

[30] Hunkan, agm., s.269; Genç, *age.*, s.269-281.

Ordu

Türk Hakanlığı Türkçesinde askerî anlamda geniş bir yelpazede kullanılan "sü" kavramı, tarihî-askerî sahada XIII. yüzyılda terk edilerek yerini "leşker", "asker" ve "çeri" gibi kavramlara bırakmıştır. Bugün bu kelimeye karşılık gelen "ordu" kelimesi ise varlığını bilhassa "ordugâh" manasında artan ve genişleyen bir sıklıkta devem ettirmiş ve XX. yüzyıla gelindiğinde "sü" kavramının tam karşılığı olmuştur. "Sü" aynı zamanda Doğu Türkçesinde de benzer bir akıbete uğramış olup bugünün Doğu Türkistan ve Türkistan'daki Türk cumhuriyetlerinde "asker ve koşun veya goşun" kelimesi onun yerini almış bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmûd'a göre "er", erkek kişi anlamında olup "eren" ise bunun kural dışı yapılan çoğuludur ancak müfret olarak da kullanılmaktadır.

"Er"in başka anlamları olmakla birlikte konumuz açısından bakıldığında askerliğin erkeklerle ilişkili bir iş ve yükümlülük olarak kabul edilmesi veçhiyle "asker" ve "yiğit" anlamı, Orhun Kitabeleri'nden sonra Türk Hakanlığı devrinin iki önemli kaynağı *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü Lugâti't-Türk*'de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Er ve eren, "sü"nün aksine sonraki yüzyıllarda hem Batı hem de Doğu Türkçesinde varlığını sürdürmüştür. Nitekim orta asır Selçuklu ve Moğol kayıtlarında "leşker," "nöker" ve "asker" terimlerine rağmen Batı Türkçesine ait ilk eserlerde ve klasik dönem Osmanlı tarihlerinde sıklıkla müşahede edilen "er", Osmanlının son dönemlerine doğru "nefer" kelimesinin gerisinde kalmış olmakla birlikte Atatürk'ün emri ile dilde Türkçeleşme kapsamında yeniden yaygın bir kullanıma erişmiştir. "Er at", erkek çocuğun gençlik devresine ayak bastığı ve doğum adından sonra yaptığı bir kahramanlık akabinde verilen "er adı" yani yiğitlik adıdır. Diğer bir görüş "asker (insan) ve at" ikilemesi ile süvari manasıdır. Üzerinde umumiyetle ittifak edilen görüş, *Kutadgu Bilig*'deki "er at birle begler küçi belgürer/er at birle begler tügünler yörer (beylerin kuvvet ve kudreti asker ile belli olur/beyler asker ile düğümleri çözerler)" örneğindeki gibi yaygın kullanımına binaen ikilemenin "asker" anlamını taşıdığıdır. Çoğul olarak "eren" de askerler, ordu veya askerî birlik olmaktadır. Bununla birlikte yine *Kutadgu Bilig*'de "kapuğdakı er at birle negü teg tirilgüsin ayur (kapıdaki hizmetkârlar ile nasıl geçinileceğini söyler)" cümlesi çerçevesinde "hizmetkâr (gulâm)" anlamı da mevcuttur. "Er at', mesela, gidiş /gidişat gibi Arapça çoğul eki ile bazı Türkçe isimlerin çoğul yapılması nedeniyle Türkiye Türkçesinde galatımeşhur olarak düşünülen yabancı ek almış Türkçe sözler arasında düşünülmüştür. Ancak "er at (erat)"ın İslam öncesi devre mahsus bir ikileme olması nedeni ile bu görüş kabul görmemiştir.

"Çerig veya çeri" hem Türk Hakanlığı hem de sonraki Türk devletleri Türkçe kaynaklarında "asker, asker dizisi ve ordu" karşılığı olarak sıkça kullanılan bir kavramdır. Nitekim Yûsuf Has Hâcib'in "er at boldı begler kanatı yügi/kanatsız kuş uçmaz ay begler begi (asker beylerin kanat tüyüdür/ey beylerbeyi kanatsız kuş uçmaz)" beytindeki sözleri ile askerin yani çerinin askeri kapsamda ne denli önemli olduğuna vurgu yaptığı görülmektedir. Beylikler ve Osmanlı dönemi ilk Türkçe kaynaklarda da rastlanan "çeri" kavramı, XV. yüzyılda Osmanlıda "yeniçeri" denilen "devşirme" veya "gulâm" sistemine ad olmuştur. Kâşgarlı Mahmûd, "tokuş (tokış)", kelimesini "cenk" ve oğuzca "savaş" karşılığı bir isim olarak açıklarken fiil kullanımı da söz konusudur: "Begler tokuştı (beyler harp ettiler, çarpıştılar)". Uruş, vuruşmak manasında olup "alpler birle uruşma/begler birle turuşma (alplerle vuruşma/beylerle duruşma)" sözünde olduğu gibi "tokışmak"la eş anlamda, "eren alpı okuştılar/kıngır közün bakıştılar/kamuğ tolumun tokuştılar/kılıç kınka küçün sığdı (erler yiğidi çağrıştılar/yan gözle bakıştılar/bütün silahlarla vuruştular/kılıç kına zor sığdı)" dörtlüğünde görülmektedir.

Kâşgarlı Mahmûd, "silah"ın Türkçe karşılığını "tolum", "silahlı kişi"nin "tolumluğ er" yahut sadece "tolumluğ" ve "silahlanmak" fiil karşılığınınsa "tolumlandı veya tolumlanur" şeklinde olduğunu kaydetmektedir. *Kutadgu Bilig*'de askeri konularda her iki kullanımı da sıkça yer almaktadır: Mesela, "özinge bir at ton tolum kodsa tap/çavıksa ajunda atın yadsa tab (kendisine bir at, giyim ve silah ayırması kâfidir/meşhur olup dünyaya nam salmak ona yeter)." "Tolum" kelimesi dışında bir de "kur" terimi "silah" anlamındadır. Bu eski Türkçe isimden hareketle geç orta çağda "korçı" yani "silahlı kişi" kavramına rastlanmaktadır. Türk Hakanlığı (766-1212) ordusunu ele alırken hakanlığın Türk tarihi açısından hem İslam öncesinin hem de İslami dönemin bir parçası olduğunu ve her şeyden önemlisi de bu dönüşümün yaşandığı devreyi temsil ettiği göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle, hakanlık ordusunun insan kaynağı Hakan Ordusu (Han Süsi) ve Halk Ordusu (Kara Kamag Süsi) olarak iki sınıftan oluşmaktadır. Hakan ordusu hakanın muhafızları ve has askerleri (gulamları) ile merkezî otoriteye hiyerarşik basamaklar ile bağlı "tâbî" ve "alt tâbi" statüsündeki hakanın oğulları ve diğer akrabalarının askerlerinden müteşekkildir. Halk Ordusu (Kara Kamag Süsi) ise sosyal hayatta hakandan sonra gelen ve muhtelif hiyerarşik ünvanları bulunan boy beylerinin askerlerini ve tâbi yerel yöneticiler ile bölgelere özgü muhtelif askeri sınıfları temsil etmektedir.

Türk Hakanlığı sarayında "tapugçı", "kul", "er at", "oğlan" adıyla zikredilen gulâmlar, umumiyetle küçük çocuklardan temin edilirdi. Gulâm sistemi İslâm öncesi Türklerde "evlatlık ordusu" sistemiyle mevcuttu. Yetişkin kimseler de alınmakla birlikte pek tercih edilmezdi. Bunlar muhtemelen mağlup edilmiş bir ordunun bakiyesi olan gulâmların hizmete kabul edilmesi veya bazı ileri gelen şahsiyetlerin mallarına el konulması ile mevcut gulâmlarının da devlete geçmesiyle olurdu. Türk Hakanlığı'nda gulâmın muhtelif tedarik yolları vardı. Evlatlık veya oğul satış geleneği mevcuttu. Evlatlığa alınmış çocuğa "tutunçu", oğulluğa ise "yufga" deniyordu. Kâşgarlı şöyle der: "Bu oglanığ bir toruğka aldım (Bu köleyi bir ata satın aldım)." Kâşgarlı Mahmûd ile Yûsuf Hâs Hâcib'e göre Türk Hakanlığı'nda bir gulâmın askerî sınıfta kat edeceği aşamalar veya rütbeler aşağıdan yukarıya şöyledir: 1. Öge (kutluk öge, sevinç öge, kılıç öge, bars öge, tonga öge, aka öge) 2. Tegin (kutluk tegin, sebük tegin, gümüş tegin, köç tegin, alp tegin, kara tegin) 3. Tegin bey (inanç bey, çavlı bey, çağrı bey, tegin han) 4. Haylbaşı 5. Sübaşı 6. Kök ayuk (Ayguçı) 7. Er öge yahut Öge er. Gulamlar saray teşkilatı içinde ise vezir, kapıcubaşı ve hâcib (bırku, tayangu) mansıplarına ulaşabilirdi. "Turgak" ve "yatgak" sınıfına mensup gulâmların temel görevi hakanı ve sarayını muhafaza etmekti. Turgaklar gündüz, yatgaklar ise gece nöbet tutarlardı. Moğol hanının yetmiş gündüz nöbetçisi (turgavut), seksen gece nöbetçisi (kebtevur) bulundurduğu göz önüne getirilirse en azından Türk Hakanlığı'nda da aynı ya da buna yakın bir sayıda oldukları söylenebilir. Yusuf Hâs Hâcib'e göre başlarındaki yüksek saray görevlisi kapucubaşının gündüz turgak gece de yatgak ile birlikte bulunması gerekirdi. Yemeğini orada yemeli ve gece de yatgaklık (muhafızlık) etmeliydi. Gece olunca yatmadan evvel yatgakları lüzumlu yere dikmelidir. Sabahleyin kalkınca kapıdaki vazifesinin başına geçmeli turgakları yerinde tutmalıdır. Kâşgarlı'ya göre yatgak, hakanın ve ülkenin koruyucusu yani muhafızıdır. Tutgak da geceleyin düşmanın gözcülerini ve ileri kollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölüğe denmektedir.

Kâşgarlı, savaş gününde yahut bir yere gidildiğinde hakanın yanında bulunan kimselere "yortuğ" denildiğini kaydeder ki bu, "hassa ordusu" kavramının Türkçe tam karşılığıdır. Batı Türk Hakanlığı'nda Arslan Han Muhammed (1102-1130)'in on iki bin Türk kölesinin olduğu söylenmektedir. Bu sayı hem Orta Asya Türk devletleri hem de Türk-İslam devletlerinin hassa ordularında umumiyetle yeterli ve makul bulunan bir sayıdır. Nitekim Yusuf Hâs Hâcib şöyle der: "Çok adama lüzum yoktur. Fakat asker seçme olmalıdır. Asker seçme olduğu gibi onun silahı da tam olmalıdır. Kalabalık asker ve ordu başsız olur. Bu başsız asker ve ordu cesaretsiz olur. Tecrübeli harp adamı kıyas etmiş, on iki binlik ordunun büyük bir

kuvvet olduğunu söylemiştir. Orduları mağlup etmiş olan kahraman adam; 'Benim için dört bin asker tam bir ordudur.' demiştir. Mesela, Gaznelilere karşı yapılan Belh Savaşında İlig Nasr, savaş düzenine geçerken has gulâmlarını (havâssü gılmân) ve en meşhur atlılarını ordunun merkezine yerleştirmiştir. Diğer taraftan savaş başladığında bin kadar atlı Türk gulâmını da atlarının üzerinden indirerek ok atmaları için ön safa koymuştur. *Hakan Oğulları* tabiri "Beni Hâkân" veya "Ebnau'l-Hakaniyye" şeklinde İslam kaynaklarında kaydedilmekle birlikte genel olarak bütün ülkeyi ifade için Hakanlı Türkler "et-Türkü'l-Hâkâniyye" tabirine de rastlanır. Bir başka ülkeye karşı yapılan savaşlarda ya da ülkeye yönelik büyük saldırılarda hakan oğullarının birbirlerini yardıma çağırmaları sıkça görülen bir durumdur. Metbû, tâbi ve alt tâbi sırasına bağlı hakanlık hiyerarşi piramidinin en üstünde metbû tanınan hakan, bu olaylarda el-hakanu'l-kebîr, han-ı buzurg yahut da kara hakan veya uluğ hakan olarak belirtilir. Hakanın kardeşleri ve amcaları tâbi, onların çocukları ise alt tâbi sıfatı ile idari olarak kendilerine tahsis edilen vilayetlerden orduları ile birlikte yardım talebinde bulunan hakan oğlunun imdadına koşarlardı. Mesela, İlig Nasr, Gazneli Sultan Mahmûd ile bizzat savaşmak için harekete geçmiş, ülkenin en uzak köşesine kadar hakan oğullarını yardıma çağırmıştır. İlig Nasr, elli bin kişiyi aşkın ordusu ile mağrur bir şekilde Ceyhûn'u geçtiğinde, bu çağrıya cevap verenler arasında "Hotan Meliki" olarak zikredilen akrabası Kadır Han Yûsuf da vardı. İlig Nasr, kalkanlar ve kamışlığı hatırlatan mızraklar arasında Hoten Türkleri ile birlikte Kadır Han'ı sağ kola yerleştirdi. Türk Hakanlığı'nın asli unsuru olan Karluklar, Çiğiller, Ezgişler, Tuhsîler, sonradan ülkeye göç eden Yağmalar, Yabakular vs.Türk boyları hakanlığın en büyük askeri kaynağı ve gücü idi. Onların başındaki boy beyleri mevkilerine göre hakandan sonra hiyerarşide ön safta bulunuyordu. Savaş zamanlarında başlarındaki beylerle birlikte hakanın ordusuna katılırlardı. Nitekim yukarıda bahsettiğimiz savaşta "bütün Türk boylarının silaha davranması çağrısı" yapılmıştır. Bu boyların dışında bazı iktalar ve para karşılığında hakanlığın asli unsuru olmamasına rağmen tâbiyetten ayrılmayan muhtelif Oğuz boyları, XII. asrın ikinci yarısına kadar hakanlığın iç ve dış siyasi olaylarında ve savaşlarında aktif görev almışlardır. Ayrıca Türk Hakanlığı'nda Müslüman Türk boyları da gaza faaliyetinde bulunuyor ve "gaziler" olarak anılıyorlardı. "Guzâtu'l-Mâverâünnehr" veya "Gâziyân-ı Mâverâünnehr" şeklinde kaydedilen Mâverâünnehr Gâzileri sadece gönüllüler olarak görülebilecek basit bir askerî unsur olarak değerlendirilmemelidir. Zira bölge ve vilayetlere göre teşkilatlı, başlarında emri dinlenen komutanları bulunan, devlet ve toplum nezdinde kabul görmüş bir müesseseyi temsil etmektedirler. Nitekim Nesefî el-Kand'ında

Semerkand vilayetindeki "Sâhibü Ceyşi'l-Guzât bi Semerkand" yani "Semerkand Gâziler Ordusu Komutanı" ünvanlı bazı kişileri zikretmektedir: Zebrek el-Arac (ö. 862), Saîd b. Sâd eş-Şâşî (ö. 908) ve Ebû Cafer b. Ebî Temâm el Heyyâc. Türk Hakanlığı devrine gelindiğinde aynı teşkilatın mevcudiyetini devam ettirdiği bilinmektedir ki Satuk Buğra Han el-Gazi, Togan Han Ahmed el-Gazi, Bekeç Arslan Tegin Ahmed el-Gazi, Arslan Han Muhammed el-Gazi, Arslan Han Süleyman el-Gâzi Maverâünnehr gazilerinden yararlandılar. Farsça dih ile –gân nispet ekinden oluşan dihgân kelimesi, Arapçaya dihkân olarak geçmiş olup, köy ağası veya arazi sahibi anlamına gelmektedir. Mâverâünnehr ve Horasân toplumunda sosyal ve ekonomik yönleri ile üst tabakanın mensupları olmakla siyasi imtiyazları da bulunan Dihkanlar, Türk Hakanlığı'nda aktif rol aldılar ve İlig Nasr'ın Gaznelilerle olan savaşına bizzat askerleriyle birlikte katıldılar. Ancak Batı Türk Hakanlığı döneminde siyasi ve her türlü imtiyazları ellerinden alınarak, ortadan kaldırıldılar. Türk Hakanlığı yurt arayışı içinde olan Türk-Moğol boylarını ülkede iskân ederek onları hem İslamlaştırdı hem de onların askerî gücünden yararlandı. Osmanlı devri tarihçilerinden Müneccimbaşı burada bahsi geçen boyları Kara Hıtâylı Yehlü-Ta-shih (Gür Han)'in Çin'den ayrılmasından çok daha önce hakanlık ülkesine gelen ve hakanlığa hizmet eden Hıtây boyları olarak nakletmektedir. Ancak Onların hikâyesini "Türk" adıyla anlatmaktadır. Buna göre "Muhammed Arslan Han bunlardan 16.000 çadır Türk'ü Çin ile kendi ülkesi arasındaki vadilere, Çin padişahlarının Türkistan üzerine yürümelerine engel olmak için yerleştirmiş ve onları birtakım malikânelerin idaresine memur etmiş ve tımarlar vermişti.

Şıhne (Şahne), sözcük olarak "yük, azık, düşmanlık, at sürüsü, sevk, defetme" anlamına gelmektedir. IX. yüzyılın sonlarından itibaren bir şehrin veya bölgenin muhafaza ve asayişinden sorumlu komutanı ifade eden bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela, Hakanlığın batı yöneticisi İlig Nasr b. Ali, Buhara'yı alarak Sâmâni Devletine son verdiğinde ilk iş olarak Mâverâünnehr'in iki büyük şehrinden Semerkand'a Tegin Han'ı, Buhara'ya da bir kişiyi (muhtemelen kardeşi Cafer Tegin ya da akrabası Sübaşı Tegin) şihne tayin etti. Kendisi de bu sırada Fergana'da, Özkend'de ikamet ediyordu. Bunlardan Buhara Şihnesi, bölgede Sâmâni Devletini yeniden ihya etmeye çalışan Muntasır'ı yakından takip ediyordu. Türk Hakanlığı'nda hakanın ordugâhı "toy" tesmiye edilir ve bu nedenle "han toy" tabiri de kullanılır ki bununla "hanın ordu kurduğu yer" kastedilirdi. Hakanın burada kurulan çadırına veya otağına "çuvaç veya kurvı çuvaç" denirdi. Hakanlara özgü bu çadır, sıcağa, yağmura ve kara dayanıklı ipekten yapılırdı ve yuvarlak bir şekli vardı. Önüne hakanlık tuğu dokuz tuğ dikilirdi. Savaş veya merasimde çadırın

önünde yer alan davullar çalardı. Hakanın orduyu toplamakla görevli beyi olduğu gibi çuvaçı yani çadırını kurmak için de özel görevlileri vardı. Yine aynı görevliler savaştan sonra ordunun yurtlarına dağılması ve hanlık çadırının sökülmesinden mesuldü. Karargâh kurulurken yerine çok dikkat edilir, otu ve suyu bol olan mahfuz bir yer seçilirdi. Savaşta karşılıklı duran saflara ve sıra dizisine "çerik" denirdi. Bu nedenle "alp çerikte bilge tirikte (yiğit savaş düzeninde, akıllı adam dernekte sınanır)" sözü nakledilmektedir. "Türk Hakanlığı'nın kaynaklarda teferruatıyla anlatılan savaşlara bakıldığında hakanlık ordusunun "hâmis yani beşli düzen" içinde sefer ve savaş konumuna geçtiği açıkça görülmektedir. Buna göre, Hakan ve has gulâmlarının yer aldığı askerî birlikler ortayı (ordu) teşkil etmekte olup, bu, İslam kaynaklarında "kalp veya merkez" olarak tanımlanmaktadır. Hakan oğullarının komutasındaki birlikler ise "meymene (sağ kolu)" ve "meysere (sol kolu)"yi temsil etmektedir. Yûsuf Hâs Hâcib, ordunun önüne ve arkasına emin kimselerin konmasını tavsiye ettiği öncü ve artçı birlikleri hakanlığın diğer iki askeri birliği olarak zikreder. Türkçe "yezek" veya "yizek" denilen öncü birlikleri "talia" ve "mukaddem" terimleri ile İslami metinlerde yer almaktadır. Artçı birliklere ise "çeri ardı" ve "saka" denmektedir. Savaş düzeninde safları düzeltmek ve barışta askeri zulmetmekten alıkoymak "çavuş"un işi idi. Savaş sırasında safları yani çerikleri yararak geçen askere de "tapulgan (demir) er" ve "sökmen" denmektedir. Sipâhsâlâr, Farsça "sipâh (ordu)" ve "sâlâr (komutan)" kelimelerinden müteşekkil "sipehsâlâr" veya "ispehsâlâr", Arapça kaynaklarda isfehsâlâr veya isbehsâlâr olarak geçmiş olup, Arapça'daki "sâhibü'l-ceyş", Türkçede ise "sübaşı" tabirinin karşılığı olarak "ordu komutanı" manasında kullanıldığı görülmektedir. Türk Hakanlığı'nda hakkında bilgi sahibi olduğumuz sipâhsâlârlardan biri Ali Tegin'in sipâhsâlârı Konuş idi. Alem Baş Er (Alemdar), Yûsuf Hâs Hâcib'e göre sefer ve savaş organizasyonunda alemden sorumludur. Ayrıca o, bu rütbesindeki komutanın harekâtı iyice takip etmesini ve böylelikle düşmana hücum edecek askerlerden kimsenin hariçte kalmamasını tavsiye etmektedir. Alem, tuğ, bayrak ve sancak gönderleri ile kubbe, külâh ve çetrlerin tepesine takılan semboldür. Arapça "alem" kelimesi, "ilm" kökünden gelmektedir. Burada "belli eden, bildiren, iz, alamet, işaret, nişan" manalarından dolayı bayrak ve sancaklar için kullanılan bir terim olmuştur. Kullanılan bir diğer Arapça kelime "rayet"dir. Türkçe karşılığı olan "batrak (bayrak)", Kâşgarlı'nın eserinde Müslüman Türk Hakanlığı'nın gazalarına dair nakledilen bir şiirde şöyle geçmektedir: "Ağdı kızıl bayrak, toğdı kara toprak (kızıl bayrak yükseldi, kara toprak havalandı)." İlbaşı hakkında ise Yûsuf Has Hâcib, gulâm sınıfından gelenler için "kimi at-aygır üzerinde ilbaşı (seyis, emir-i ahur) olur"

derken, "sübaşı ya da ilbaşı olursan, doğruluktan ayrılma ve kulağını keskin tut" öğüdünde bulunmaktadır. Nitekim Kâşgarlı "il" teriminin atı anlatır bir isim olduğunu söyleyerek şunları demektedir: "Çünkü at, Türk'ün kanadıdır." Atlara bakan seyise "ilbaşı" derler, vilayetin (ilin yani atın) başı demektir. Bununla ata bakan kimse murat edilir." İlbaşı, hakanın atları ile ilgilenen bir emîr-i ahur mertebesinde görülebilir. Farsça "cân" (silâh) ve "dâr" (tutan) kelimelerinden oluşan "candâr", gulâmlar arasından seçilen hassa askerleri olup hakanın ve sarayın güvenliğini sağlamaktan sorumlu idiler. Candârın görevi itibarıyla Oğuz Türkçesindeki karşılığı "çapıtgan er" olup b"oyun vuran cellat" demekti. Türk Hakanlığı'na dair rivayetlerde bazı kişilere candarlık görevi verildiğine dair kayıtlar mevcuttur. Kâşgarlı askerin adı ile azığının yazıldığı deftere "ay bitiği" dendiğini belirtir. Bir diğer yerde ise "ay", "anınğ atı aydın yüzüldi (Onun adı hakanın defterinden silindi)" cümlesinde olduğu gibi "hakan defteri" olarak açıklanmaktadır. Bu kısa bilgilere göre, hakanlıkta askerlerin adlarının ve maaşlarının kayıt altında bulundurulduğu, "kan kılıçtan silindiği" andan itibaren yeniden sayımlar yapılarak defterlerdeki kayıtların güncellendiği anlaşılmaktadır. Orta Çağ Müslüman Türk devletlerinde askerin kayıtlarının tutulduğu, askerlerin ikta ve dirlikleri ile ordunun ihtiyaçlarının karşılandığı müessese "dîvân-ı arz /ceyş" olup, başındakine de emîr-i arz ya da ârız denirdi. Bu arada hakanlıkta askerî defterlere "ay veya aybitiği" denmesi, maaşların ve güncellemelerin aylık yapıldığına bir ima kabul edilebilir.[31]

Türk Hakanlığı'nda Sosyal Hayat

Türk Hakanlığı'nda sosyal hayata dair bilinenlerin pek çoğu, bu ülkenin bir mensubu olan Kaşgarlı Mahmûd'un meşhur eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te verilen bilgilere dayanır. Bu bilgiler, şehir hayatı ile ortak yanlarının bulunmasına rağmen, daha çok atlı-çoban veya konargöçer unsurlar çerçevesinde kırsal bölgedeki Türklerin yaşamını tarif etmektedir. İlde (ülkede ya da vilayette) yaşayan kavim, halk veya reayaya "tüz", "budun" veya "buyun" denirdi. Budun, hukuki temeli din olan "nom"a yani yasaya tâbi idi. Budunun ululuları "atlığ"lar gerektiğinde "ternek" denilen belli yerlerde toplanarak budunun işlerini konuşup karara bağlarlardı. Budun boyların bir araya gelmesinden oluşurdu. Boyların başlarında "bey"ler bulunurdu. Beylerin idaresi altındaki "bey ili" şeklinde ifade edilen yerler, yüksek yerlere

[31] Türk hakanlığı ordusu hakkında bk. Ömer Soner Hunkan, *İpek Yolunun Muhafızları Bozkırlardan Kentlere Türk Hakanlığı Ordusu,* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019; Genç, *age.*, s.282-336.

yapılan "karguy" veya "kargu" denilen kulelerde yakılan ateşlerle düşman baskınından korunurlardı. Günlük hayatta tanış olmayan insanlar birbirleri ile karşılaştıklarında önce "Boy kim? (Hangi boydansın?)" diye sorarlardı. Boylar da obaların birleşmesi suretiyle meydana gelirdi. Oba veya oymak, bir arada yaşayan yakın hısım-akraba aileleri ifade etmekteydi. Dolayısı ile toplumun en küçük nüvesi aile idi.

XI. yüzyılda hakanlık ülkesinde patriarkal (babaerkil) bir aile yapısı vardı. Çocuklar babalarına "ata" diye hitap ederlerken eşler ise kocalarına "bey/beğ" diyorlardı. Anneye "apa veya ana" denirdi. Evin ilk çocuğu erkekse "tun oğul", kız ise "tun kız", son çocuğa da "aştal oğul" denirdi. *Kardeş* anlamında "karındaş ya da kadaş", babaları aynı olan kardeşlere "kanğdaş kadeş", anneleri aynı olanlara "igdiş kadeş" tabiri kullanılıyordu. "Kanğsık" ve "baldır", üvey anlamında (kanğsık ata, kangsık oğul, baldır oğul, baldır kız) idi. Aile müessesesinde evlat edinme mevcuttu. Hem oğul hem de kız evlat edinilebiliyordu. Erkek evlatlıklar "yufga" veya "tutunçu oğul", kız evlatlıklar "kızlandı" şeklinde ifade ediliyordu. "Emikdeş" karındaş olmaya ve muhtemelen aynı zamanda süt kardeşliğe işaret etmekteydi. Köle, câriye ve dadılar kan bağı açısından aile üyelerinden sayılmamakla beraber, aile yaşamının ve birlikteliğinin önemli parçaları idi. Köleye "kul" ve "tegin" dendiği gibi erkek ve kız gözetilmeden genel anlamda köle için "karabaş" tabiri yaygın olarak kullanılıyordu. Köleler aile içinde ve halk nezdinde makbul kişiler değildi. Onlar "çekrek kapa" denilen kölelere has yünden yapılan cepsiz bir kaftan elbise giyerlerdi. Belirli bir ücret karşılığında alınıp satılabilirler ya da ücreti karşılığında (bazen de sevinç anlarında efendileri tarafından) azat edilebilirlerdi. Kaçmamaları için boyunlarına "boğsuk" denilen lâleler geçiriliyordu. Erkek kölelere karşın daha makbul ve değerli olan kadın kölelere yani câriyelere, vasıflarına göre "kız, kırnak, kaçaç, yalnguk, yinçü, yinçke kız, küng ve as" diyorlardı. Ev işlerinde, yün eğirmelerde, evlenme merasimlerinde ama daha çok eğlence ve avunma alanlarında kullanılmaktaydılar. Varlıklı aileler çocukları için dadılar ve sütanneler tutabiliyordu. Dadı ve süt annelere "avurta ve dâye" deniliyordu. Akrabalığın temeli olan evlilik, toplumun en çok önemsediği ve bunun için pek teferruatlı ananeler geliştirdikleri bir müessese olarak karşımıza çıkmaktadır. Kız isteme işi, "savçı (sözlü elçi), yorığçı, yazığçı (mektuplu elçi) ve arkuçı" denilen dünürcü (tüngür) ve görücüler vasıtası ile olurdu. Taraflar "kalıng" diye ifade edilen başlık (kıza çeyiz diye verilen hediye) miktarında anlaşma sağladıktan sonra gelinin ana-baba evi olan "türkün"den düğün merasimi ile birlikte ayrılma süreci başlamış olmaktadır. "Kılınçlı" yani nazlı gelin, yanında karabaşlar (câriyeler) ve "sep" denilen çeyizi ile birlikte kenarları yabancıların onu görmesini önleyecek şekilde

"didek"lerle (örtülerle) çevrelenmiş tahtırevan üzerinde bey evine hareket ederdi. Yanlarında dünürlere armağan olarak getirilen "kezüt"ler de bulunurdu. Gelin düğün yerine geldiğinde dayangaç cariye yardımı ile tahtırevandan iner ve sonra bu câriye kendi sahipliğine verilirdi. Gelin ve güveyin başlarına "mendiri" denilen yerde saçı saçılırdı. "Tülfir" adı verilen ipek ve kumaştan oluşan perdelerle çevrili gerdek odasında yani "münderü"de gelin gerdek için hazırlanırken altın ve gümüşten müteşekkil "bogmak" (gerdanlık) boynuna takılmakta, başına "didim" (taç) giydirilmekteydi. Hısım-akraba anlamında "oğuş, yaguk kişi, öz kişi ve uruğ turığ" ifadeleri kullanılırdı. "Yurç", hatunun küçük erkek kardeşi, "ini" ise kocanın küçük kardeşi için kayını ifade ederdi. Enişteye "yezne", halaya "kükü", dayıya "tagay", bacanağa "manija", halaoğlu ve yeğene "çıkan", büyük kardeşin karısına "yenğge", kocanın küçük kız kardeşine "sinğil", büyük kız kardeşine "eke", hatunun kız kardeşine "baldız", büyük kız kardeşine yine "eke" deniyordu. Karı ve koca arasında "tok tok" olması, yani anlaşmazlık olduğunda boşanmak mümkündür. "Boş" olmak hür olmak anlamına gelmektedir. Kadın açısından geçimsizliğin kaynağı kocanın kuma getirmesi ya da kocanın kötü dilli olmasıdır. Kadın gerekirse kocasına para vererek boşanıp dul kalmayı tercih edebilirdi. Dul kadın yeniden evlenebilmekte, ancak başlık olarak çeyiz yeniden talep edilmemekteydi.

Toplumda üst tabakayı, "tüplüğ eren" veya "tüplüğ yıldızlığ" tabiri ile bahsedilen asaletli kimseler yani boy beyleri temsil ediyordu. Bunların hiyerarşide en önde geleni, halktan (boy beylerinden) olup vezirlik derecesine çıkan "yuğruş" idi ki, hakandan bir derece aşağıda yer alıyordu. Kendisine siyah ipekten bir çetr verilirdi. Türk olmayan biri, mesela bir Farslı maiyeti ve mevkii ne kadar büyük olursa olsun bu ünvanı alamazdı. Halktan olup hakandan iki derece aşağıda olana "yafgu" denirdi. Hotanlılar yafguya "çuvı" derlerdi. Üçüncü sırada ise yine halktan olan "tüksin" vardı. Hiyerarşide bir diğer önemli mevkii "öge veya "öke", han soyundan gelen teginlerden bir derece aşağıda bulunur ve halktan olup tecrübeli, yaşlı ve akıllı kimselere denirdi. Onlar hakanların danışmanları ve müşavirleri vazifesini görürlerdi. Bundan başka boyların önemine göre boy beylerinin mevkilerine işaret eden ünvanları bulunuyordu. Meselâ, Çiğillerin boy beyi tüksin-i Çiğil, Yağma boyunda Yağma Tuğ, Karluk boy beyleri "kül erkin (aklı göl gibi birikmiş)", "çuğlan" ve "sagun", Yabaku beyleri "büke (ejderha) budraç" ünvanları taşıyordu. Anne tarafından hakan soyundan, baba tarafından ise halktan olanlara "inal/yınal" ve kendisinden emin olunan güvenilen beylere de "inanç bey" deniliyordu. Boy beylerinin gündelik hayatı av, savaş, halkının idaresi, halka ziyafet verme vs.ile geçmekte idi. Yanlarında onlara hizmet eden kalabalık uşaklar ve

yakınları bulunuyordu ki, onlara "koldaş" deniyordu. "El", boy beyleri arasında barış ortamını, "kurşı" ise aralarındaki ihtilafı ifade etmektedir.

İstikrarın bulunmadığı devrelerde beylerin mücadelesinden en çok zarar gören yoksul halk idi. Savaş zamanlarında boy beyi askerleri ile birlikte hakanın ordusuna katılırdı. Bunun dışında onun en önemli görevi halkı arasında adaleti tesis etmekti. Suçluları yakalamak ve cezalandırmak onun işi idi. Beyin huzuruna getirilen suçlu, iki "tanuk" (şahit) olduğu halde muhakeme edilirdi. Suç ve suçlunun ortaya çıkarılmasında gammazlama yöntemi mevcuttu. Toplum düzenini bozan suçlar arasında "uğru" (hırsızlık), yağma, bıçaklama, yaralama vs.sayılabilir. Bunlara çoğunlukla hapis cezası veriliyor ve "tünek" veya "kısığ" denilen hapishaneye atılıyorlardı. En hafif cezalar arasında dayak, el ve kolların bağlanması, aşağılama ve işkence yer alırken, en ağır ceza "çapıtgan er" denilen cellat vasıtası ile öldürülmekti. "Orunç" (rüşvet) ise toplumda sıkça görülen bir hususdu. Konar-göçer hayatın vazgeçilmezi "yazak" denilen otlakların bulunduğu yaylak ve kışlaklar halkın yoğun olduğu yerlerdi. "Kend" ve "uluş", bölgedeki Türk lehçelerine göre hem şehir hem de köy anlamına gelirdi. "Buçgak" yani bucak, kasaba, "balık" ise, kale ve şehir demekti. Halkın en önde gelenleri "bay"lar (zenginler) ile "bilge" sıfatını haiz bilge kişilerdi ki, bunlardan dindar olanlara tenrigen denirdi. "Emçi", "otacı" ve "atasagun" adları tabipler için kullanılırdı. "Kam" veya "ırk" ise kâhin olarak görülüyordu. Muhtemelen onlar rüya yorumculuğu ve müneccimlik de yapıyordu. Halk arasında şiir söyleyen ozanlara da rastlanmaktadır. Hayvancılık önemli bir yer tutmakla beraber, halkın bir bölümü çiftçilikle uğraşıyordu ve onlara "tarığçı" denirdi. "terçi" denilen ücretli işçiler buralarda çalıştırılabilirdi. Alım satım işleri yapan tacirlere "sart" diyorlardı. Köylülerin büyüğü "kökyuk", herhâlde muhtar vazifesi görüyordu. İşlerinde ona yardım eden ve "çoban" denilen bir de yardımcısı vardı. Kökyuk, köyün su ihtiyacının karşılanması ve bunun için su arklarının yapımı gibi hususları düzenler, gerektiğinde emirlerine itaat etmeyenlerden "çapta" adıyla ceza olarak para veya mal alırdı. Halkın en yoksulu kapı kapı dolaşan dilencilerdi ki, onlara "karaçı", "koldaçı" ve "umduçı" denirdi. Esnaf ve zanaatkarlara gelince, "közek" (dokumacı), "ayakçı" (kap kacak imalatçısı), "yiçi" (terzi), "etükçi" (ayakkabıcı ve çizmeci), "erüklemek" (deri tabaklamak), "üğitçi" (değirmenci), etmekçi (ekmek pişirip satan, fırıncı), etçi (kasap), salçı (aşçı), temürçi (demirci), okçu (ok yapan) vs.meslek sahipleri halkın zorunlu ihtiyaçlarını görürlerdi. Onların yanında çalışan çıraklara "bala, buşgut, tuşgut, uzmak ve turbı" denirdi. Bunlardan başka koruma vazifesi gören "korıçılar", atlı posta

işe bakan "eşkinçiler", ipek kumaşları muhafaza eden "ağıçılar, yorçı ve çufga" denilen kılavuzlar da dönemin önemli mesleklerinden idi.

Gündelik yaşamda erkek, kendi mesleği çerçevesinde mal ve mülk edinmek ve bunu arttırmak ile meşgul olurdu. Atı ve silahı, en önemli diğer meşguliyeti idi. "At Türk'ün kanadıdır." atasözünün hakkını veren at yarışları, çevgen oyunu, ok atma ve yay kurma yarışları, güreş müsabakaları, ziyafetler, içkili ve müzikli gece eğlenceleri ile kumar iş dışındaki zamanların vazgeçilmezleri arasında idi. Erkeklerin giyimleri ipek, pamuk, yün, keçe ve deriden imal edilen börk, kürk, sarık, kaftan, hırka, gömlek, şalvar, çizme, çarık, dizlik, kepenek vb. idi. Kuşamları ise kuşak, kemer, uçkur, mendil, eldiven ve para kesesiydi. Kadınlar yani "işler" ise gündelik hayatta "çar çarmak" (çoluk çocuk) ile ilgilenmenin yanında ip eğirmek, un elemek, hamur açmak, ekmek ve çörek pişirmek, keçe dikmek, nakış işlemek, keçi kılından zülüf vb. süs ve süslenme eşyalarını yapmak, inci dizmek gibi ev işleri ile meşgul olurdu. En temel eğlenceleri raks etmek ve ipin iki ucunu bir ağaca veya sabit bir direğe bağlayarak yaptıkları salıncakta sallanmaktı. Giyimlerinin temel hammaddesi ipektir. Pabuç, bağırdak, mintan ve etek giymektedirler. Başlarına veya örgülü ve kınalı saçlarının üzerine iplikli bir örtü örtmektedirler. Tercih ettikleri kıyafetin koyu kızıl rengi nazlanmayı, yeşil rengi yaranmayı ifade etmektedir. Altın, gümüş ve değerli taşlardan yüzük, bilezik, inci, gerdanlık ve küpe, halka, türlü boncuklar, bele asılan kadın bıçağı ve pelerin kadının takıları arasındadır.[32]

Türk Hakanlığı'nda İktisadi Hayat

Mâverâünnehr'in fethinden itibaren İslam coğrafyasına girilmesi ile birlikte burada geçerli olan dinar (altın), dirhem (gümüş) ve fels (bakır) para çeşitleri hakanlık tarafından da kullanılmıştır. Bu kapsamda dinara "uruğluğ altun", dirheme "yarmak" ve felse ise "benek" denilmekteydi. Piyasada en yaygın kullanılan dirhemdi. Dolayısı ile onun karşılığı olan "yarmak" aynı zamanda genel anlamda para kelimesinin karşılığı olarak da kullanılıyordu. Hakanlık devri para birimlerinden en meşhuru, Tamgaç Han İbrâhîm (1041-1068) ve onun parlak iktisadi devrine izafeten söylenen "tamgaciyye dirhemleri" veya "müeyyidü'l-adliyye dirhemleri" idi. Alışverişlerde veya memurların maaşının ödenmesinde som altın esasına göre paranın değeri tespit edilirdi. Kırk yedi dirhem bir miskal saf altın ile eşit değerde

[32] Ömer Soner Hunkan, "İlk Müslüman Türk Devletleri", *Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. A. Kanlıdere ve İ. Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, s.174-178; Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE, Ankara 1997, s.55-125.

idi. Ülkede siyasi istikrarsızlığın hüküm sürdüğü ya da piyasada altın ve gümüşün azaldığı durumlarda altın ve gümüşün karıştırılarak düşük ayarda para basıldığı olurdu. Bu şartlarda ödemelerin miktarı som altın üzerinden yapılan yeni değere göre yeniden belirlenirdi. Tamgaç Han İbrâhîm, Fergâna bölgesini Doğu Türk Hakanlığı'ndan aldıktan sonra paranın şekil ve muhtevasında birtakım değişiklikler yapmıştı. Çevresi girintili çıkıntılı olan bakır-kurşun karışımını içeren paralar yerini düzgün bakır-gümüş karışımı paralara bıraktı. Halk düşük ayar gümüşten imal edilen paranın bakır karışımından ve saf altın ile sabitlenen değerinden haberdardı. Paranın değeri itibari ile Batı Türk Hakanlığı, iktisaden Doğu Türk Hakanlığı'nı her zaman nüfuzu altında tutmayı başarmıştı. Türk Hakanlığı'nda iktisadi hayatın esasını ticaret, tarım, hayvancılık, avcılık ve madencilik teşkil etmekte idi.

Şehir hayatında da esnaf ve zanaatkar buna göre şekillenmiştir. İpek yolu güzergahında bulunan ülkenin coğrafi konumu gereği ticaret en önemli gelir kaynağı idi. Doğuda Çin ve Uygur bölgesinden gelenleri karşılayan sınır ticaret vilayeti Hotan ve Kaşgar, Hârizm ve Horasan'a açılan güzergahta Buhârâ, güney batıda Toharistan'a ve batıya doğru İslam ülkelerine uzanan yolda sınır vilayeti olarak Tirmiz ve Belh, kuzey batıda İsfîcâb ve Taraz, ticaretin önemli kavşak noktaları idi. Bunların dışında zikredilmesi gereken önemli metropol niteliğindeki Semerkand, Taşkend, Özkend, Hocend, Yarkend, Beykend ve Balasagun ticari canlılığın yaşandığı vilayetlerdir. Mesela, Çin'den Hotan'a gelen tüccarlar Çin ipekleri ve kumaşlar (bu ipek ve kumaşların özel isimleri ve pek çok çeşidi vardı ki bunların bazılarını Kâşgarlı Mahmud eserinde anlatmaktadır), elbiseler, altın kemerler, gümüş aksesuarlar, çay vs.emtia getirirken, dönüşlerinde buradan kıymetli taşlar (yeşim taşları vs.), cıva, Hu ipekleri, çok miktarda üretilen baharatlar, kokular, atlar, deve––––––

genişlemesini de beraberinde getirmiştir. Hububata "tarığ", buğdaya "aşlık" denmekte idi. Yaygın buğday ekiminin dışında arpa, "üğür" (darı), "konak" (çavdar), burçak, künçü (susam), "yitim" (keten tohumu), "tuturkan" (pirinç) ve "sunı" (çörek otu) da ekilmekteydi. Bunun için tarlada saban vs.vasıta ile sürme, "kığlama" (gübreleme) ve sulama yapılmakta, harman vakti hasılat at, deve, katır ve eşek ile gerekli yerlere taşınmaktadır. Sebze ve meyve yetiştiriciliği de yaygındı. Tarımı yapılan sebzeler; "turma" (turp), "sarığ turma" (havuç), "kabak", "sovan" (soğan), "sarmusak", "turmuz" (hıyar), "kıçı" (hardal), "bütegü" (patlıcan), "çamgur" (şalgam), karnabahar ve ıspanak idi. Meyveler ise; armut, alma, "üjme" (dut), ayva, "yagak" (ceviz), iğde, şeftali, kayısı, erik, fıstık, fındık, nar ve hurmadır. En önemli alanlardan biri de üzüm yetiştiriciliği yani bağcılık idi. Bu dönemde üzüm ve bağ, günümüzde olduğu gibi aynı adla kullanılıyordu.

Konargöçer hayatın en önemli gelir kaynağı hayvancılıktı. Hayvan yetiştiriciliği açısından en makbul ve gözde hayvan at idi. Atlara dair Kâşgarlı Mahmûd'un verdiği bilgiler o kadar teferruatlıdır ki, bu, atın Türklerin yaşamında ne denli bir öneme sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Atın muhtelif cinsleri, her bir organının ayrıntısıyla isimlendirilmesi, kuşandırılması, yemlenmesi, bakımı, eğitimi, hastalıkları ve ölümüne kadar her şeyi iyi bilinmekteydi. Attan sonra en çok önem verilen hayvan koyundu. Büyük sürüler halinde yetiştirilen bu koyunlar Mâverâünnehr ve Horasan'ın et ihtiyacını karşılıyordu. Dağlık ve sarp bölgelerde keçi besleniyordu. Sığır besiciliği diğerlerine göre çok daha azdı. Bu hayvanların bakımının özellikle kışın külfetli olması ve onlar için ahır yapmanın zorunluluğu, sığır besiciliğine pek rağbet edilmemesine neden olmuştu. Ancak deve yetiştiriciliği için durum farklıydı. Deve konar-göçerlerin yüklerinin taşınmasında önemli bir vasıta idi. Bu nedenle deve yetiştiriciliği yaygındı ve bunlardan da deve aygırı (buğra) revaçta idi. Taşıma maksatlı olarak katır, eşek ve fil (yağan veya yangan) de besleniyordu. Bu arada kümes hayvanı besiciliği ve arıcılıkta yapılmaktaydı.

Avcılık, konargöçerlerin iktisadi hayatında hem bir gelir kaynağı olarak hem de gıdalarının temininde azımsanmayacak bir yer işgal etmekteydi. Toplu olarak çıkılan avlara sürek avı veya sürgün avı denirdi. Başlarında boy beyleri bulunur, beyin adamları dağ ve ormana dağılarak, yaban hayvanlarını önlerine katarlar ve beyin bulunduğu yere doğru onları sürerlerdi. Avcılıkta ok, yay ve avcı hayvanları kullanılırdı. Tuzak kurma usulü de vardı. Eti için avlanan geyik, dağ keçisi ve kuşların yanında kürkü için avlanan vahşi hayvanlar, ticari emtia olarak satılırdı. Balkaş Gölü ve Issık-Göl ile nehir ve derelerde balıkçılıkta yapılıyordu. Bunun

için "argağ" yani ucu eğri bir demir, olta olarak kullanılıyordu. Kayıkla ağ atma ve ürkütülen balıkların kaçış yoluna yapılan ve yaş ağaç dallarından imal edilen ağ örgülü kapılar vasıtası ile büyük çapta balık yakalamak mümkün oluyordu.

Ülkenin maden ihtiyacı, çoğunlukla Taşkend ve İlak ile Fergana vadisi boyunca Kâşgar'a kadar uzanan dağlık bölgelerden karşılanıyordu. Bu bölge altın, gümüş, bakır, demir, cıva, kalay, şap, neft, toprak (cam, seramik ve tuğla için kullanılan), değerli taşlar, oymacılık ve kakmacılıkta kullanılan ağaç türleri, boya ve ilaç imali için kullanılan muhtelif bitkiler vs.madenler açısından zengindi. Ceyhûn Nehri'nde ve Soğd Vadisi'nden geçen Zerefşan Nehri'nde altın arama bir geçim kaynağı idi. Bu ham maddeler, aynı zamanda birer ticaret merkezi olan şehirlerde her biri bir meslek grubuna tahsis edilmiş pek çok çarşı, sayısız han ve atölyede ev, iş, süsleme ve savaş malzemeleri olarak işlenmekte, buradan bir kısmı diğer bölge ve ülkelere ihraç edilmekte idi.[33]

Türk Hakanlığı'nda Eğitim ve Bilim

Hakanlığın sadece batısında elliden fazla para basılmaya değer yani ekonomik büyüklüğü olan şehir bulunduğu dikkate alındığında eğitime ve eğitilmiş insanlara ne kadar ihtiyaç olacağı açıktır. Bu nedenle Orta Çağ İslam dünyasında bilinen ilk modern nitelikli medresenin Tamgaç Han İbrâhîm tarafından Haziran 1066 tarihinde Semerkand'da açılmış olması şaşırtıcı değildir. Ayrıca böyle bir eğitim kurumuna model olacak prototip, bölgenin eski inanç yapılarında mevcuttu. Tamgaç Han İbrahim Medresesi'ni modern ve ilk kılan hususlar onun önceki medreselerden ayıran belirgin farklarıdır. Fiziki açıdan kendine ait ayrı bir binası, öğrenci yurdu, kütüphanesi, seçimle gelen idarecileri, belirli bir ekolde (Hanefi mezhebi zorunlu idi) programı ve dersleri, düzenli devam eden öğrencileri, öğrenci bursları, enflasyona göre belirlenen maaşlı hocaları, daimî kaynakları ile tespit edilen yıllık bütçesi ve benzeri özelliklerinin olmasıdır. Medresenin vakfiyesinden Semerkand'da başka medreselerin de olduğu anlaşılmaktadır. Ancak onların muhtevası hakkında bilgi yoktur. Tamgaç Han İbrâhîm'in başlattığı bu eğitim atağından sonra XII. yüzyıla gelindiğinde sadece Buhara'da maaşlı altı bin fakihin bulunduğu dikkate alınırsa ülkede eğitim ve öğretimin ne boyutlara yükseldiği kolayca anlaşılır.

[33] Hunkan, agm., s.178-181; Genç, *age.*, s.295-388; Ayrıca bk. Dilnoza Duturaeva, *Qarakhanid Roads to China*, Brill, Leiden/Boston 2022.

Medresenin temel işlevi, imam, müezzin, hatip, vaiz ve müftü gibi halkın dinî ihtiyaçlarına cevap veren memurların yetiştirilmesi yanında, yargı işlerinden, sulama ve vergi meselelerine kadar birçok alanda etkin olan kadılık, muhtesiplik, katiplik, tercümanlık, istihbarat, noterlik, elçilik, naiplik, valilik ve vezirliğe kadar devletin bürokrat ihtiyacını karşılamaktı. Şu hâlde, Hanefi hukuku tekeline göre işleyen devlet mekanizması ve sosyal hayatın her alanına nüfuz eden Hanefi din adamları dikkate alındığında medreselerin kuruluş ve yayılışının, bilinenin aksine Bâtınîliğe (gayri Sünniliğe) karşı bir tepki değil, birinci planda devletin ve halkın ihtiyacı olan bürokrat ve din adamı yetiştirme amacından kaynaklandığını, bunun bir sonucu olarak oluşan menfaat ve güç birliğinin, bölgede râfizî akımların yayılmasına müsamaha göstermediği gibi, alternatif olabilecek Sünnî-Şâfiî mezhebini dahi iyi karşılamayıp tenkit ettiğine şahit olunabilmektedir. Devlet ve halk üzerinde tesis edilen nüfuz ile elde edilen menfaat ve rantı başka bir ekolün mensupları ile paylaşmaya müsaade etmesi söz konusu değildi. Bu nedenle Mâverâünnehr'de Hanefî ulemasından herhangi birinin dahi başka bir bölgeye gitmesine, dönüşünde farklı bir ekolü ülkeye taşır endişesi ile sıcak bakılmıyordu. Nitekim, Doğu Türk Hakanlığı'na, Selçukluların hâkim olduğu bölgelere şehir kadısı, medrese müderrisi, elçi vs. görevleri yürütmek üzere gidenler, tekrar Maverâünnehr'e dönmek istediklerinde (hanedan mensubu dahi olsa) Râfizî veya başka akımlarla ilişkisinden şüphelenilerek sıkı bir takibe tutuldukları, yargılandıkları, hatta öldürüldüklerine rastlamak mümkündür. Bir diğer önemli nokta, Tamgaç Han İbrâhîm Medresesinin kronoloji esas alındığında, benzer nitelikli İslam coğrafyasında sonradan kurulan diğer medreselere gerek fiziki yapısı gerekse işlev ve işleyişi bakımından prototip teşkil etmiş olmasıdır. Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün, maliyetini devlet hazinesinden karşıladığı ve Ekim 1067 tarihinde Bağdâd'da kurduğu ilk Nizâmiye Medresesi Irak ve İran'da yaygınlaşınca Nizamiye medreseleri meşhur olmuş, zamanla Türk Hakanlığı'nın Selçukluların gölgesinde kalması gibi, Tamgaç Han İbrâhîm ve diğer Türk hakanlarının kurduğu medreseler yakın zamana kadar unutulmuştur. Meselâ, Kadır Han Cibril'in kendi ünvanını taşıyan "Kül Er Tegin" adıyla sınırsız para sarf ederek Buhârâ'da yaptırdığı medrese bunlar arasındadır. Kadır Han Cibril'den sonra tahta çıkan Arslan Han Muhammed de Buhârâ'da inşa ettirdiği bir sarayını uzun yıllar ârü'l-mülk olarak kullanıldıktan sonra sarayı fakihlere medrese olarak tahsis etmiş, saray kapısındaki hamamı ve bazı köyleri de buna vakfetmişti. Onun yaptırdığı bir başka medrese ise doğup büyüdüğü Selçuklu ülkesinde Merv'de idi. Bu şekilde medreseler yapan hakanlar öldükten sonra da çok değer verdikleri bu medreselere defnediliyorlardı. İşte bu

modern nitelikli medreseler, Türklerin İslam medeniyetine getirdikleri en büyük yenilik ve katkıdır. Dolayısı ile Orta Çağ'da Türklerin İslam-Fars ve Arap coğrafyasına hâkim olması ile İslam medeniyeti duraklamaya girmemiş, tam aksine parlak bir değişim geçirmiştir.

Türk Hakanlığı'nın bilime ne denli büyük önem verdiğini "Doğu veya Turan Ülkesi" sıfatıyla İran, Hint ve Çin ile rekabet etme arzularından anlayabilmekteyiz. Bazen bu yönde bilim seviyesini sınama niyeti ile Türk Hakanlığı ülkesine İran'dan gelen bilginlere veya sorulara ve bunlara verilen cevaplara dair anekdotlar kaynaklarda yer almaktadır. Medeniyetler arasındaki bilimsel rekabette Turanlıların en gözde eseri Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseridir. Yûsuf Has Hâcib eserini takdim ederken "bu türden bir esere Çinliler "*Edebü'l-Mülûk*", Maçinler "*Enîsü'l-Memâlik*", Doğu ülkesinin büyükleri "*Zînetü'l-Ümerâ*", İrânlılar "*Şehnâme-i Türkî*" ve Turanlılar ise "*Kutadgu Bilig*" demektedirler." diyerek bir mukayese yapmaktadır. Yûsuf Has Hâcib (ö.1070'ten sonra) eserini, Balâsâgûn'da yazmaya başlamış, Kâşgar'a giderek 1069 yılında orada tamamlayıp Doğu Türk Hakanı Tamgaç Han Hasan b. Süleymân (1069-1103)'a sunmuştur. Edebî mahiyette Türkçe (Hakaniyye Türkçesi) kaleme alınan, manzum ve mansur nüshaları bulunan nasihatname ya da siyasetname türü klasik bir eserdir. Yûsuf Has Hâcib'in hayatı hakkında pek bir şey bilinmemektedir. Asil bir aileye mensup olan, ilmi, erdemi ve takvası ile toplum içinde yüksek bir mevkide bulunduğu anlaşılan Yûsuf Has Hâcib, Balasagun'da doğmuş, yaşlılığına doğru Kâşgar'a gelerek eserini Tamgaç Han Hasan'a ithaf etmesinden sonra, ödül olarak Uluğ Has Hâcib tayin edilmiştir. İlme yatkınlık gösterenler arasında bazı Türk hakanları ve çocukları olan teginler de vardı. Bunlardan Şemsü'l-Mülk Nasr (1068-1080), hem hattat hem de muhaddis idi. Yine, Kılıç Tamgaç Han İbrâhîm b. Hüseyn (1178-1204) de hattat ve şairdi. Rivayete göre, yazdığı Kur'an mushaflarını satması için meçhul birine verir ve azığını bundan elde ederdi.

Kadır Han Yûsuf (1025-1031)'un torunu Hüseyn'in oğlu Kaşgarlı Mahmûd iyi bir tahsil görmüş ve Türk illerini dolaştıktan sonra geldiği Bağdâd'da Türkçe-Arapça kamus niteliği taşıyan meşhur eseri *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü 1074'te halife Muktediye sunmuştur. XI. yüzyılda Türkistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan İslam coğrafyasında yaşanan Türk asrının bir sonucu olarak, artık bir zorunluluk halini alan Türkçe öğrenme ihtiyacına cevap verme arzusu ile kaleme alınan *Dîvânü Lugâti't-Türk*, bir kamus olmaktan daha öte, Türk kültürü, etnolojisi, etnografyası, mitolojisi, folkloru, coğrafyası, töresi, gelenekleri, şiiri, atasözleri, dünya görüşü ve

tıbbî usullerinden ilaç çeşitlerine, spordan yemeğe kadar günlük hayatın her alanı ile ilgi kurularak, okuyucuyu bilgilendirmeyi amaç edinmiştir. Bu yönleri ortaya koymadaki başarısı ile Kaşgarlı Mahmud, ilk Türk dilcisi, İlk Türk halk bilimcisi, ilk Türk coğrafyacısı gibi pek çok alanda ilklerin Türk bilim adamı sıfatını hak ettiği kabul edilmektedir.

Hakanlıkta Tıp bilimi de çağına göre gelişmiş bir düzeyde idi. Tamgaç Han İbrâhîm, yardım eli uzanmayan himâyesiz, garip, zavallı fakirlerin, bela ve hastalıklardan kurtulmaları ve iyi olması mümkün olmayan (felçli) hastaların vefat edinceye kadar istirahatleri için hastaneden (dârü'l-merdâ, merdâhâne ya da bîmâristân) oluşan bir külliye yaptırarak, bunların masraflarını karşılamak üzere zengin vakıflar tahsis etmiştir. Tamgaç Han İbrâhîm'e ait bir evde kurulan bu hastanenin yanı sıra, Semerkand'da Nimek Bîmâristân adında başka bir hastanenin daha bulunduğu bilinmektedir. Sağlık alanında hizmet veren bu tür yapılarda çalışan doktor ve hacamatlar, usta çırak ilişkisi dâhilinde mesleki eğitim almakla birlikte, en azından mesleklerini yapabilmeleri için gerekli olan dinî-hukukî konularda medrese eğitimi almakta idiler. Her türlü masraf bunun için tahsis edilen vakıf gelirlerinden karşılanmakta idi. Diğer taraftan, Tamgaç Han Hasan'ın oğlu Togan Tegin'e Hibetullah b. Muhammed et-Taberî tarafından atfedilen ve insan fizyolojisinin gelişimini ihtiva eden *Bâhnâme* adlı eseri dikkate değer bir başka ayrıntıdır. Tamgaç Han Hasan'ın bilime ve bilim adamına verdiği önem dolayısı ile Şemsü'l-Eimme Serahsî de hayatının sonuna doğru onun himayesine gererek, yarım kalan eseri *Mabsûd*'u tamamlamıştır. Tarihe dair yazılan, ancak bugün mevcut olmayan eserler de vardır. Bunlardan Abdü'l-Gaffâr b. Hüseyn el-Alma'î'nin yazdığı *Târîhü Kâşgar*, Kâşgar'ın şehir tarihini ihtiva etmektedir ki, Tamgaç Han Hasan devrinde yazılmıştır. Kılıç Tamgaç Han İbrâhîm'e Mecdü'd-Dîn Muhammed b. Adnân Sürhaketî, *Târîh-i Türkistân*'ı ithaf etmiştir. Onun adına yazılan bir diğer eser, Raziyeddin Nişaburî'nin *Mekârimü'l-Ahlâk* adındaki eseridir. Ayrıca, *Sinbâd-Nâme* ve *Ağrâdü's-Siyâse* kitaplarının müellifi Muhammed b. Ali El-Kâtib es-Semerkandî, bir süre Kılıç Tamgaç Han İbrâhîm b. Hüseyn'in inşâ dîvânında hizmetinde bulunmuştur. Edib Ahmed Yüknekî, *Atebetü'l-Ha*kayık adlı manzum eserini hakanlık mensubu olduğu kabul edilen Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e atfetmiştir. Türk Hakanlığı'nda kadınların da bilim tahsil ettiğine şahit olunmaktadır. Hakanın sarayında tercümanlık ve casusluk işleri için kullanılan, Türkçenin yanında Arapça ve Farsçayı iyi bilen kadınlar vardı. Baba veya anneleri eğitimli olan kız çocukları, aile içi eğitimle tahsil yapıyordu. Bunlardan biri fakihlik dercesine yükselmiş Alaüddin Muhammed es-Semerkandî (öl.1144)'nin kızı Fâtıma idi. Bizzat babasından

fıkıh dersleri alarak büyük bir fakiha olmuştu. Kendisi gibi fakih olan kocasının hatalarını düzeltir, fetvalarda onun da imza ve el yazısı bulunurdu.[34]

Türk Hakanlığı'nda İnanç ve Tasavvuf

Türk Hakanlığı'nın İslam'a girmesinde Sâmânîlerin ve Ebû Nasr Sâmânî gibi mutasavvıf şahsiyetlerin oynadığı rol, hakanlığın inanç yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Sâmânîler döneminde Mâverâünnehr, Şeyh Ebu'l-Mansûr Mâturîdî'nin (ö. 944) büyük gayreti ile Ehl-i sünnet ve'l-cemaat hâkim olduğu bir bölge hâline gelmiş ve bozkırlardaki binlerce rıbâtta bu öğreti işlenmiştir. Diğer taraftan Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd (786-809)'den itibaren kâdılkudâtlık (baş kadılık) makamı oluşturulup bu makama Hanefi mezhebine mensup kadıların tayin edilmesi bilhassa hilafetin doğusunda Horasân ve Mâverâünnehr'de bölgenin coğrafi ve sosyal şartlarına uygun geniş bir toleransı temsil eden Hanefi mezhebinin tanınıp yayılmasında önemli bir katkısı olmuştur. Bu şartlarda Sâmânîler ve bu ülkenin mutasavvıf şahsiyetleri vasıtasıyla Müslüman olan Türk Hakanlığı, itikadi açıdan Ehl-i Sünneti, ameli ve hukuki açıdan da Hanefi mezhebini benimsemiştir.

Türk hakanları kaynaklarda İslam'a tasavvuf kapısından giren ve tasavvuf penceresinden bakan derviş tabiatlı kişiler olarak tarif edilir. Hakanların ilk Müslüman atası Satuk Buğra Han'a İslam'ı anlatan ve Müslüman olmasına vesile olan Ebu Nasr Sâmânî, mürşit mertebesinde bir mutasavvıf idi. Aralarındaki ilişki *Satuk Buğra Han Tezkiresi*'nde ayrıntısı ile yer almaktadır. Sonraki hakanlar da bu tasavvufi şahsiyetlere hürmetle bağlı kalmışlardır ki bunlara dair menkıbevi rivayetlerin bazıları günümüze kadar gelmiştir. Mesela zahit ve ibadete düşkün biri olarak kaydedilen İlig Nasr'a dair bir anekdot şöyledir: "Bir gün İlig Han köleleri ile Özkend çevresinde ava çıktı. Bu sırada yolda iyi görünüşlü ve temiz yüzlü bir ihtiyarı (şeyhi), sırtında kuşağı ile odun taşıyarak zorlukla tepeye çıkarken gördü. İlig Han kölelerinden birine 'Git ve ihtiyarın odununu atının üzerinde taşı!' dedi. İhtiyar, 'At taşırsa kölene ne (faydası) var.' deyince, İlig Han, 'Ey köle sırtında taşı!' dedi. İhtiyar 'Köle taşırsa sana ne (faydası) var.' Bunun üzerine İlig Han atından

[34] Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", *AÜEBFD*, XV/2 (Ankara 1982), s.117-124; Saffet Bilhan "Tıp Okulu Niteliğinde, 10 Yüzyıllık Türk Hastanesi Vakıf Belgesi", *AÜEBFD*, XV/2 (Ankara 1982), s.125; Ömer Soner Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8 (2014), s.17-44; Genç, *age*., s.138-153.

indi ve yükü sırtına alarak biraz yürüdü, iyice yorulunca alnından terler akmaya başladı. Bunu gören ihtiyar eliyle başını mesh etti ve 'vay haline ey İlig! Bugün kalem gibi hafif bir yükü yüklendin, kıyamet gününde bu odundan daha ağır bu kadar büyük haksızlıkları, kötülükleri ve ayıpları nasıl taşırsın, yorulma!' İlig yere düşüp bayıldı. İhtiyar birden onların nazarından kayboldu. O, Allah'ın selamı üzerine olsun, Hızır idi. Bundan sonra İlig onun elinin dokunmasının bereketini, bugünü ve yarınından itibaren sonsuza kadar durumunun saadetli olması ile aldı." İlig Nasr'ın kardeşi Arslan Han Mansûr, rivayete göre tahtan kendi isteği ile çekilerek derviş olmuştur. Aynı şekilde dindar bir şahsiyet olan Kılıç Tamgaç Han İbrâhîm b. Hüseyn de tahtını oğluna bırakarak Buhara'da inzivaya çekilmiştir. Ehl-i tasavvuftan olan Arslan Han Muhammed, *Nemedpûş* lakaplı mutasavvıf Şeyh Hasan b. Yûsuf el-Buhârî es-Sâmânî'ye manen bağlı idi. Şeyh'in "Sâmânî" nispeti, onun, Satuk Buğra Han'ın şeyhi Ebû Nasr Sâmânî'nin soyundan ve manevi silsilesinden geldiğini göstermektedir. Buna göre hanedan, başından beri aynı silsileye bağlı kalmıştır. Arslan Han Muhammed'in "baba" diye hitap ettiği Şeyh Nemedpûş devrinde, Buhârâ ibâhe ve bidat ehlinden temizlenmiştir.

Hakanların tasavvuf ehli ile olan bu yakın ilişkileri, onların himayesinde tasavvufun ülkede alabildiğine gelişmesine zemin hazırlamıştır ki Hoca Ahmed Yesevî bu şartlarda ortaya çıkmıştır. Arslan Han Muhammed'in çağdaşı olan Ahmed Yesevî, XI. asrın ortalarında Doğu Türkistan'da Aksu'ya bağlı Sayram kasabasında doğmuştu. Sayram, Tarım Irmağı'na tâbi Şâhyâr Irmağı'na dökülen Karasu'nun üzerinde küçük bir kasaba idi. Bilinmeyen bir sebeple küçük yaşta Aşağı Seyhûn'da Otrâr (Farâb) ve Savrân arasında yer alan Yesi (Yessi)'ye, sonraki adı ile Hazret-i Türkistân'a geldi. Yesi'nin de içinde olduğu Balasagun'a kadar Türkistan taraflarını Arslan Han Muhammed'in oğlu Kadır Han Ahmed yönetiyordu. Ahmed Yesevî, Yesi'de Arslan Baba'dan manevi himaye gördü. İslam ilimlerini tahsil için gittiği Buhârâ'da Hoca Yûsuf Hemedânî (ö.1140)'ye intisap etti. Hoca Yûsuf Hemedânî ihtiyarlığında diğer iki müridi, Hoca Abdullah Berkî (ö.1161) ve Hoca Hasan Andakî (ö.1157) ile beraber onu da halifeliğe seçti. Hoca Abdullah Berkî'nin ölümünden sonra bir müddet Buhârâ'da tekkenin reisliğini yaptı. Daha sonra Ahmed Yesevî, buradaki müridlerini Hoca Abdü'l-Hâlık Gucduvânî'ye bırakarak belki de ilahi bir işaret veya hocasının vasiyeti üzerine Yesi'ye döndü ve bir süre sonra orada vefat etti (ö.1166). Yesevîlik, Aşağı Seyhûn boyları, Buhârâ ve Semerkand çevresinde meskûn olan Oğuzlar arasında hızla yayılarak siyasi şartlar paralelinde (bilhassa Moğol istilası ile) Oğuzların taşıyıcılığında Horasân, Anadolu ve Balkanlara kadar uzandı ve bugüne kadar ulaşan önemli etkilerin sahibi oldu.

Son olarak şunu da belirtmeliyiz ki Sâmânî etkisine rağmen eski Türk inanç yapısı ve gelenekleri, İslam dairesi içinde kendine bir alan yaratarak etkisini devam ettiriyordu. Müslüman Türklerin çoğu Allah'a "Tengri" ve her şeye gücü yeten manasında "Ugan Tengri", Argu Türkleri ise "Bayat" diyorlardı. Peygamber karşılığı olarak "yalavaç" demekte idiler. Dine "nom" dediklerinden "Tengri nomı", Allah'ın dini ve şeriatını ifade ediyordu. Namaza "yükünç", ibadete "tapınmak", kelime-i şahadete "kirtginmek", Müslüman'a (Uygurlar) "Çomak", cennete "uçmak", cehenneme "tamu", dua ve salavata "alkış" diyorlardı. Ayrıca, nusha yazma, fal bakma vb. gelenek ve hurafeler bir şekilde yaşamaya devam etti.[35]

Türk Hakanlığı'nda İmar ve Sanat

Türk Hakanlığı'nın Ceyhûn Nehri'nin batısına geçememesi ve akabinde Selçuklu ve Kara Hıtâyların himayelerine girmeleri ile fetih siyaseti yani askerî faaliyetlerin yerini daha çok medeni sahada yapılan aktiviteler almıştır. Bu çerçevede, ekonomik kalkınmaya paralel olarak özellikle hakanlık yöneticileri tarafından yürütülen imar faaliyetleri dikkat çekmektedir. Bunların en önemli finans kaynağı ise yöneticilerin ve zenginlerin kurdukları vakıflardır. İster hayrî amaçlı isterse zenginliğini müsadereden (mülkünün devlet tarafından elinden alınması) kurtarmak veya toplum içinde itibarlı bir yer edinmek için olsun, ülkede büyük bir inkişaf gösteren vakıflar, pek çok sosyal tesisin kurulmasına kaynaklık etmiştir. Tamgaç Han İbrâhîm yaptırdığı medrese ve hastanenin yanı sıra bir de Kercemîn adında saray yaptırmıştır. Sarayın inşası ile bizzat meşgul olurken işçilerine "mimarın ömrü uzun olur" diyerek onların yaptıkları işin sağlam ve uzun olması gerektiğine işaret etmekteydi. Han Ahmed b. Hızır saltanatının ikinci döneminde kendisine Buhârâ'nın merkezinde Cûbâr (ya da Cûybâr) diye bilinen yerde bir saray inşa ettirdi ki, içinde bahçeler ve su kanalları mevcuttu. Otuz yıl süreyle kullanıldığına göre kendisinden sonraki hakanların da ikametgâhı olmuştur. Arslan Han Muhammed, Buhârâ'ya her gelişinde Han Ahmed b. Hızır devrinde yapılan sarayda kalıyordu. Fakat, daha sonra sarayın

[35] Genç, *age.*, s.125-1138; Ömer Soner Hunkan, "Hoca Ahmed Yesevi'nin yaşadığı Dönemde Aşağı Seyhun ve Maveraünnehr'de Siyasi Ortam (1093-1166)", ed. Ahmet Kartal, *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2017, s.55-72; Ömer Soner Hunkan, "Türk Hakanlığı Dinî Siyasetinde Maturidi Alimlerin Rolü", *Uluslararası Maturidilik Sempozyumu 04-06 Mayıs 2015*, Türkistan-Çimkent/Kazakistan, s.62-64; Hunkan, "Türk Hakanlığı Devrinde Mâverâünnehr'de Hanefî Âlimlerin Rolü", *Devirleri Aydınlatan Meşale İmâm-Azam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, 28-30 Nisan 2015*, Eskişehir 2015.

kale içine nakledilmesini uygun gördü. 1095'te inşa edilmiş olan bu sarayın otuz yıl kullanıldığına bakılırsa 1025'de yıkılmış olmalıdır. Birkaç yıl sonra Arslan Han Muhammed, Ebû Leys semtinde Dervâzeçe (Küçük Kapı) mahallesinde bir saray inşa ettirdi. Burada ayrıca özel bir hamam ile diğeri saray kapısında olmak üzere iki hamam yaptırdı ki bir benzeri daha yoktu. Bu saray Buhârâ'da uzun yıllar dârü'l-mülk olarak kullanıldıktan sonra, Arslan Han Muhammed, sarayı fakihlere medrese olarak tahsis ederek saray kapısındaki hamamı ve bazı köyleri de buna vakfetti. Kendisine de Sa'd Âbâd kapısında özel bir saray inşa ettirdi. Şemsü'l-Mülk Nasr, Semerkand'a giden yol güzergahında Buhara yakınlarında başlangıçta belki de bir saray olarak inşa edilen Rıbât-ı Melik'i diğer adıyla "Rıbatı-Murabbaʿyı yaptırdı. Şemsü'l-Mülk Nasr, siyasî merkez Semerkand'dan Buhârâ'ya gittiğinde şehrin günlük akışına zarar vermemek için karargahını şehir dışında kurar, devlet erkanını burada kabul ederdi. Muhtemelen Rıbât-ı Melik bu amaçla Buhara dışına inşa edilmiştir. Yakın zamana kadar ayakta kalmayı başaran bu yapının kısmen ayakta duran ön yüzü bugün restore edilmiş haldedir. Askerî ve ticari amaçların yanında bozkır ahalisi arasında İslam'ın öğrenilmesi ve yayılması için Semerkand ve Hocend arasında Ak Kütel mevkiinde bir rıbât daha inşa ettiren Şemsü'l-Mülk Nasr, ölümünden sonra da buraya defnedilmiştir. Şemsü'l-Mülk Nasr imar faaliyetlerine devam ile Buhârâ'da İbrâhîm Kapısı'nda birçok arazi satın alarak buraya gayet güzel bahçeler inşa ettirdi. Oldukça yüklü miktarda paralar harcayarak yaptırdığı bu imaretlere "Şems Âbâd" adı verilmiştir. Şems Âbâd'ın bitişiğine özel binek hayvanları için bir otlak yapıldı ve buna "gûrek" denildi. Bunun, bir mil uzunluğunda güçlü duvarları vardı. Buranın içine bir saray ve güvercinler için bir burç inşa edildi. Gûrak'da geyikler, ceylanlar, domuzlar ve tilkiler gibi, vahşi hayvanlar bulunuyordu. Hepsi evcilleştirilmiş ve kaçamamaları için yüksek duvarlarla kuşatılmıştı. Ancak Şems Âbâd, Selçukluların Mâverâünnehr'i ele geçirmesi sırasında tamamen yıkılarak harabeye dönmüştür. Şemsü'l-Mülk Nasr, kardeşi ile yaptığı taht mücadelesi sırasında yanan Merkez Cami'yi yeniden inşa ettirdi ve kale ile cami arasına hendek kazdırdı. Merkez Cami minaresinin ahşap olan üst tarafı pişmiş tuğla ile yeniden yapıldı. İçinde bir maksûre olan sarayı kaleden uzağa inşa ettirdi. Rivayete göre, Şemsü'l-Mülk Nasr, bu maksûre ve mihrabını Semerkand'dan Buhârâ'ya getirttiği yontmacılara nakşettirmişti. Bu imaretlerin inşası, gerekli olan harcamaların karşılanmasında eşraf ve zenginlerin yardımda bulunması ile tamamlandı. Yine onun devrinde Buhârâ yakınlarında bir menzil olan Şarg'da Hân Sâlâr adında biri tarafından yaptırılan bir Merkez Camisi'nden de bahsedilmektedir. Ancak Buhârâ imamlarının Hân Sâlâr'ın yaptırdığı bu merkez camiinde Cuma namazı kılınmasına

izin vermemesi nedeniyle muattal bir durumda kalan caminin tahtalarını satın alan Kadır Han Cibril, camiyi yıktırdı. Buhara'ya getirttiği tahtaları Çûbe Bekâlân yakınında inşa ettirdiği Kül Er Tegin medresesinde kullandırdı. Arslan Han Muhammed, manevi alandaki hassasiyetini, bu amaca hizmet eden imaretlerin yapımı ile de güçlendirmiştir. Türk Hakanı Buhârâ'da şehir halkının yorulmaması ve şehrin düşmanlara karşı savunmasız kalmaması için, şehir yakınına, Selçuklu istilası sırasında harabeye dönenen ve çiftçilerin kullanımına terk edilen Şems Âbâd'ın yerine bir bayram namazgahı yaptırdı. Çevresine yüksek surlar, pişmiş tuğladan minber ve mihrâp inşa ettirdi. Arslan Han Muhammed şehir merkezinden birçok ev satın aldı. Kale yakınındaki Merkez Camisi'ni ve minaresini yıktırdı. Minarenin şehir merkezine tekrar inşa edilmesini emretti. Bir benzeri daha görülmeyen muhteşem minare tamamlanmak üzere iken nazar değdi ve Merkez Camisi'nin üzerine yıkıldı. Mescidin üçte biri çöktü ve nakışlı işlenmiş bütün ahşabı parçalandı. Arslan Han Muhammed minareyi (Kolan Minaresi) kendi parası ile çok sağlam ve baş tarafı pişmiş tuğladan yeniden inşa ettirdi. Arslan Han Muhammed, Şarg ve İskecket arasında yer alan ve Sâmcen veya bazılarının Harâm Kâm da dediği Şarg Nehri'ne yine pişmiş tuğladan köprü, Şarg'da kendi parası ile Merkez Cami ve İskecket tarafında batıya doğru bir de rıbât yaptırdı. Buhârâ ile Frebr arasında kalan Beykend'i yeniden imar ettirdi. Buraya birçok imaret yapılırken Hakan da kendisi için gayet görkemli ve Harâm Kâm Nehri'nin geçtiği bir saray inşa ettirdi. Beykend pek yüksek olmayan bir dağa kurulmuş idi. Bu nedenle Harâm Kâm suyu her zaman imaretlere çıkmıyordu. Arslan Han Muhammed dağa doğru bir kanal açılmasını emretti. Ancak, dağ taşlık olduğundan birçok harcamalara ve emeklere rağmen, bir fersahtan fazla kazılamadı ve bu işten vazgeçildi. Buhârâ'nın savunmasını güçlendirmeyi de ihmal etmedi ve tahrip olmuş şehir kalesini yeniden inşa ettirdi. Ayrıca, şehirdeki Eski Rabad'ın önüne yeni bir Rabad daha yaptırdı ki her ikisi bitişik ve sağlamdı. Hakanlık dönemi mimarisinin temel özelliği pişmiş tuğla malzemenin kullanılmaya başlanarak, yapının sağlam ve uzun ömürlü olmasının amaçlanmasıdır.

Genellikle rıbâtlarda kare, medreselerde ise dört eyvanlı plan tercih edilmiştir. Süslemeler de ise yıllara dayanıklı ahşap malzemeler revaçtadır. Bu yönleri ile Türk Hakanlığı mimarisi Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan Türk sanat ve mimarisinin prototipini teşkil etmektedir.[36]

[36] Ömer Soner Hunkan, "Karahanlılar (Türk Hakanlığı) Teşkilat, Kültür ve Medeniyeti*", İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, AÖF Yayınları, Eskişehir 2011, s.129-131; Arslan Terzioğlu, "Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Tıp ve Hastane Tarihine Bir Bakış" *TT*, XIX/110 (1993), s.81-88.

KAYNAKÇA

Avfî, Muhammed, *Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât*, nşr. V. Barthold, *Turkestan*, I, Petersburg, 898.

Barthold, V.V., "Kutadgu Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?", *Türkiyat Mecmuası*, I (İstanbul 1925), s.221-226.

Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, nşr. A. E. Feyyâz, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, Meşhed 1977.

Bilhan, Saffet, "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", *AÜEBFD*, XV/2 (Ankara 1982), s.117-124.

Bilhan, Saffet, "Tıp Okulu Niteliğinde, 10 Yüzyıllık Türk Hastanesi Vakıf Belgesi", *AÜEBFD*, XV/2 (Ankara 1982).

Bosworth, C. E., "İlig-Khans or Karakhanids", *EI²*, III, s.1113-1117.

Chavannes, Edouard, *Documents sur Les Tou-Kiue (Turks) Occidentaux*, Petersbourg 1900.

Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, çev. M. Öztürk, KB Yayınları, Ankara 1998.

Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdü'l-Hay Habîbî, I, Dünyâ-yı Kitâb, Tahran 1363.

Curfâdekânî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, nşr. C. Şiâr, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1374.

Duturaeva, Dilnoza, Qarakhanid Roads to China, Brill, Leiden/Boston 2022.

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, KB Yayınları, İstanbul 1981.

Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE, Ankara 1997.

Gerdîzî, *Târîh-i Gerdîzî*, nşr. Abdü'l-Hay Habîbî, Dünyâ-yı Kitâb, Tahran 1363.

Grenard, M. F., "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi", çev. O. Turan), *Ülkü*, S.74 (1939), s.145-149, S.79 (1939), s.45-52, S.80 (1939), s.153-160, S.82 (1939), s.343-350, S.83 (1939), s.429-436.

Grigorev, V.V., "Karakhanidy v Maveranagre, po Tarkhi Muneddzhim-bashı" v Osmanskom tekste, s perevodom i primechaniiami V. V. Grigor'eva, *TVORAO*, v. 17 (1874), s.189-258.

Gumilöv, L. N. *Eski Türkler*, çev. D. A. Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999.

Hâcib, Yûsuf Has, *Kutadgu Bilig*, çev. R. R. Arat, TDK Yayınları, Ankara 1991.

Hâcib, Yûsuf Has, *Kutadgu Bilig, I, Metin*, nşr. R. R. Arat, TDK, Ankara 1999.

Hunkan, Ömer Soner, "Târîh-i Beyhakî'de Sözü Edilen Türkistan Hanları "Han ve İlig" Hakkında", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29 (Temmuz 2009), s.19-28.

Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

Hunkan, Ömer Soner, "Abdülkerîm Satuk Buğra Han", *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü: Devlet Adamları-1*, IV, İstanbul 2022, s.92-118.

Hunkan, Ömer Soner, "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Ahmed Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi BİLİG*, 40 (Ocak 2007), s.35-77.

Hunkan, Ömer Soner, "Batı Türk Hakanlığı (Batı Karahanlılar)'nın Kurucusu Meselesi", *TÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, V/10 (2015), s.81-96.

Hunkan, Ömer Soner, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Devlet Teşkilatı ve Kültür Hayatı [Türk Hakanlığı (Karahanlılar), Gazneliler ve İdil Bulgar İlteberliği]", Türk Tarihi ve Kültürü, ed. Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yayınları, Ankara 2019, s.265-267.

Hunkan, Ömer Soner, *İpek Yolunun Muhafızları Bozkırlardan Kentlere Türk Hakanlığı Ordusu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.

Hunkan, Ömer Soner, "İlk Müslüman Türk Devletleri", Türk Dünyası Kültür Tarihi, haz. A. Kanlıdere ve İ. Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, s.174-178.

Hunkan, Ömer Soner, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8 (Temmuz 2014), s.17-44.

Hunkan, Ömer Soner, "Hoca Ahmed Yesevi'nin Yaşadığı Dönemde Aşağı Seyhun ve Maveraünnehr'de Siyasi Ortam (1093-1166)", *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Kartal, Hoca Ahmed Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2017, s.55-72.

Hunkan, Ömer Soner, "Türk Hakanlığı Dinî Siyasetinde Maturidi Alimlerin Rolü", *Uluslararası Maturidilik Sempozyumu, 04-06 Mayıs 2015*, Türkistan-Çimkent/Kazakistan, s.62-64.

Hunkan, Ömer Soner, "Türk Hakanlığı Devrinde Mâverâünnehr'de Hanefî Âlimlerin Rolü", *Devirleri Aydınlatan Meşale İmâm-Azam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, 28-30 Nisan 2015*, Eskişehir 2015.

Hunkan, Ömer Soner, "Karahanlılar (Türk Hakanlığı) Teşkilat, Kültür ve Medeniyeti", *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2011, s.129-131.

İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. A. el-Kâdî, I-X, Beyrut 1995.

İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, I-XII, ed. M. Tulum, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Buldân*, nşr. Y. El-Hâdî, Dârü Âlemi'l-Kütüb, Beyrut 1996.

İnşâ, nşr. V. Barthold, *Turkestan*, I, Petersburg 1898.

İşanhanov, C. ve B. Koçnev, "Drevneyşie Karahanidskie Monety", *İMKU*, Vıpusk 15, Taşkent 1979, s.142-152.

İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

Karşî, *Mülhakâtü's-Surâh*, nşr. V. Barthold, *Turkestan*, I, Petersburg 1898.

Kâşgarî, Mahmûd, *Divânü Lügâti't-Türk*, I-IV, çev. B. Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1992.

Kâşgarî, Mahmûd, *Divanü Lügati't-Türk*, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1990.

Koçnev, B. D.i "The Origins of the Karakhanids: A reconsideration", *Der İslam Bd.* 73 (Wolter de Gruyter 1996), s.352-357.

Mesûdî, *Mûrûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, I-IV, nşr. M. M. Kumeyhe, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

Mervezî, *Ebvâbü fi's-Sîn ve't-Türk ve'l-Hind Müntehabatü min Kitâbi Tabâi'i'l-Hayavân*, nşr. V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, London 1942.

Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ, 'Tercüme-i Ebû Nasr el-Kubâvî ve Telhîs-i Muhammed b. Zufer'*, nşr. M. Radavî, İntişârât-ı Tûs, Tahran 1363.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, haz. M. A. Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

Pritsak, Omeljan, "Karahanlılar" *İA*, VI, 1997, s.251-273.

Pritsak, Omeljan, "Von den Karluk zu den Karachaniden", *ZDMG* (1951), s.270-300.

Sem'Ânî, *El-Ensâb*, nşr. M. E. Demec, I-XII, Beyrut, (VII: 1976), 1980-1984.

Salman, Hüseyin, *Karluklar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1973.

Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, nşr. M. H. Muhaddis, İntişârât-ı Emîr-i Kebir, Tahran 1376.

Şehrezuri, *Nüzhetü'l-Ervah*, çev. Eşref Altaş, İstanbul 2015.

Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, V, Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1407.

Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, II, TTK Yayınları, Ankara 1999.

Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yayınları, Ankara 2004.

Taşağıl, Ahmet, *Gök Türkler*, III, TTK Yayınları, Ankara 2004.

Tekin, Şinasi, "Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri (473, 483 =1080, 1090)", *SAD*, IV (Ankara 1975), s.157-186.

Terzioğlu, Arslan, "Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Tıp ve Hastane Tarihine Bir Bakış", *TT*, XIX/110 (1993), s.81-88.

Tezkire-i Satuk Buğra Han, [Molla Hâcı, Buğra Hanlar Tezkiresi], nşr. Abdurrahim Sabit, Kaşgar, Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1988.

Togan, A. Z. V., "Karahanlılar", *AÜFEF Araştırma Dergisi*, 13/1 (Erzurum 1985), s.71-93.

Vesikalar, Library of the School of Oriental and African Studies, No: M63

TÜRK HAKANLIĞI
HAKANLARI

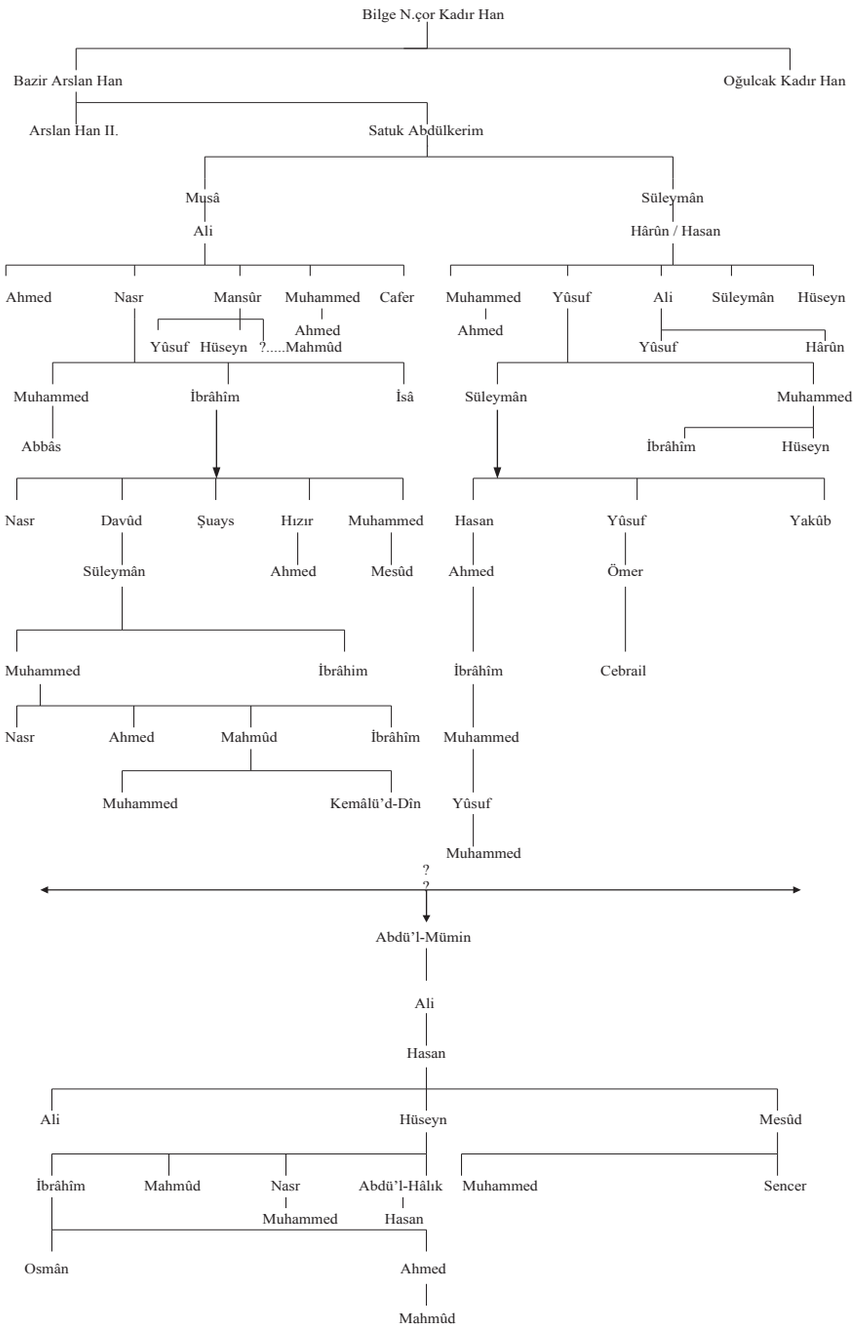
HAKANLAR		HAKANLIĞIN BATISINI YÖNETEN TÂBİ HANEDAN MENSUPLARI
1.	Bilge Kadır Han (…840-….?)	*Oğulcak Kadır Han (...894-921)*
2.	Bazir Arslan Han (…?-915)	*Oğulcak Kadır Han (...894-921)*
3.	Arslan Han (…? / …?)	*Oğulcak Kadır Han (...894-921)*
4.	Satuk Buğra Kara Han Abdü'l-Kerîm b. Bazir (921-955)	*Satuk Buğra Han Abdü'l-Kerîm b. Bazir (921-955)*
5.	Baytaş Arslan Han Musâ b. Satuk (344-349? / 955-960?)	*İlig Tonga Süleymân (...? / ...?)*
6.	Arslan Han Ebu'l-Hasan Ali b. Musâ (…?-998)	*İlig Tonga Süleymân (...? / ...?)* *Buğra Han Ebû Musâ Hârûn (...?-992)* *(Tonga Tegin) Nasr b. Ali (994-998)*
7.	Togan Han Ahmed b. Ali (998-1018)	*İlig Nasr b. Ali (998-1013)* *İlig Mansûr b. Ali (1012-1013)* *İlig Muhammed b. Ali (1013-1025)*
8	Arslan Han Mansûr b. Ali (1015-1025)	*İlig Muhammed b. Ali (1013-1025)*
9.	Togan Han Muhammed b. Hasan (1025-1027)	*İlig Ali b. Hasan (Ali Tegin) (1025-1026)*
10.	Kadır Han Yûsuf b. Hasan (1027-1031)	*İlig Ali b. Hasan (Ali Tegin) (1026-1035)*
		Hakanlığın Mâverâünnehr Kolu Ali Tegin Oğulları Tamgaç Buğra Kara Hakan Ali b. Hasan (Ali Tegin): (1020-1035) Arslan İlig Yûsuf b. Ali: (1035-1041) Başkent (1020-1032): Buhara Başkent (1032-1041): Kutlug Ordu (Debusiye)

Kaynak: Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2007.

BATI TÜRK HAKANLIĞI HAKANLARI	DOĞU TÜRK HAKANLIĞI HAKANLARI
Tamgaç Han İbrâhîm (1041-1068)	Arslan Han Süleymân b. Yûsuf (1031-1058)
Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrâhîm (1068-1080)	Buğra Han Muhammed b. Yûsuf (1057-1058)
Tamgaç Han Hızır b. İbrâhîm (1080-108?)	Arslan Hakan İbrâhîm b. Muhammed (1057-1062)
Han Ahmed b.Hızır (108?-1089) ve (1092-1095)	Tuğrul Kara Hakan Yûsuf b. Süleymân (1062-1080)
Muhammed b. İbrâhîm (1089-1092)	Tuğrul Tegin Ömer b. Yûsuf (1080-1089)
Mesûd b. Muhammed (1095-1097)	Tamgaç Han Hasan b. Süleymân (1069-1103)
Süleymân Tegin b. Davûd Köç Tegin (1096-1097)	Arslan Han Ahmed b. Hasan (1103-1128)
Mahmûd Tegin (1096-1098)	Han İbrâhîm b. Ahmed (1128-1160)
Kadır Han Cibril b. Ömer b. Tuğrul Han (1098-1102)	Arslan Han Muhammed b. İbrâhîm (1160-1180)
Arslan Han Muhammed b. Süleymân (1102-1130)	Arslan Han Yûsuf b. Muhammed (1179-1205)
Kılıç Tamgaç Han Hasan b. Ali (1130-1132)	Arslan Han Muhammed b. Yûsuf (1204-1211)
Tamgaç Buğra Han İbrâhîm b. Süleymân (1132-1135)	
Hakan Mahmûd b. Muhammed (1135-1141)	
Tamgaç Han İbrâhîm b. Muhammed (1141-1156)	
Tamgaç Han Mahmûd b. Hüseyn b. Hasan (1157-1158)	
Çağrı Han Ali b. Hasan (1158-1160)	
Kılıç Tamgaç Han Mesûd b. Hasan (1160-1167)	
Arslan Han (1169-1170)	
Kılıç Tamgaç Han Muhammed b. Mesûd (1170-1179)	
Kutluğ Bilge Han Abdu'l-Hâlık b. Hüseyn (1178-1179)	
Kılıç Tamgaç Han İbrâhîm b. Hüseyn (1178-1204)	
Kılıç Arslan Hakan Osmân b. İbrâhîm (1202-1212)	

Kaynak: Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2007.

Hakan Ailesi Soy Ağacı

Kaynak: Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2007.

EKLER

Ek 1: Türk adının yazılı olduğu ilk sikke/Fergana/Dirhem/H. 381/No:1
"Melikü'l-Maşrık ve Şihâbü'd-Devle ve Zahîrü'd-Da've Ebû Mûsâ TÜRK HAKAN Mevlâ Emiri'l-Mü'minîn el-Halife Arslan Tegin b. Uluğ Tegin"

TÜRK HAKANLIĞI PARALARI						
NO	**TÜR**	**TARİH (Hicrî)**	**YER**	**ÖN YÜZ**	**ARKA YÜZ**	**ÇEVRE**
1	D	381	Fergâna	-	ملك المشرق شهاب الدولة و ظهير الدعوة ابو موسى **ترك خاقان** مولى امير المومنين الخليفة ارسلان تكين بن الغتكين	-

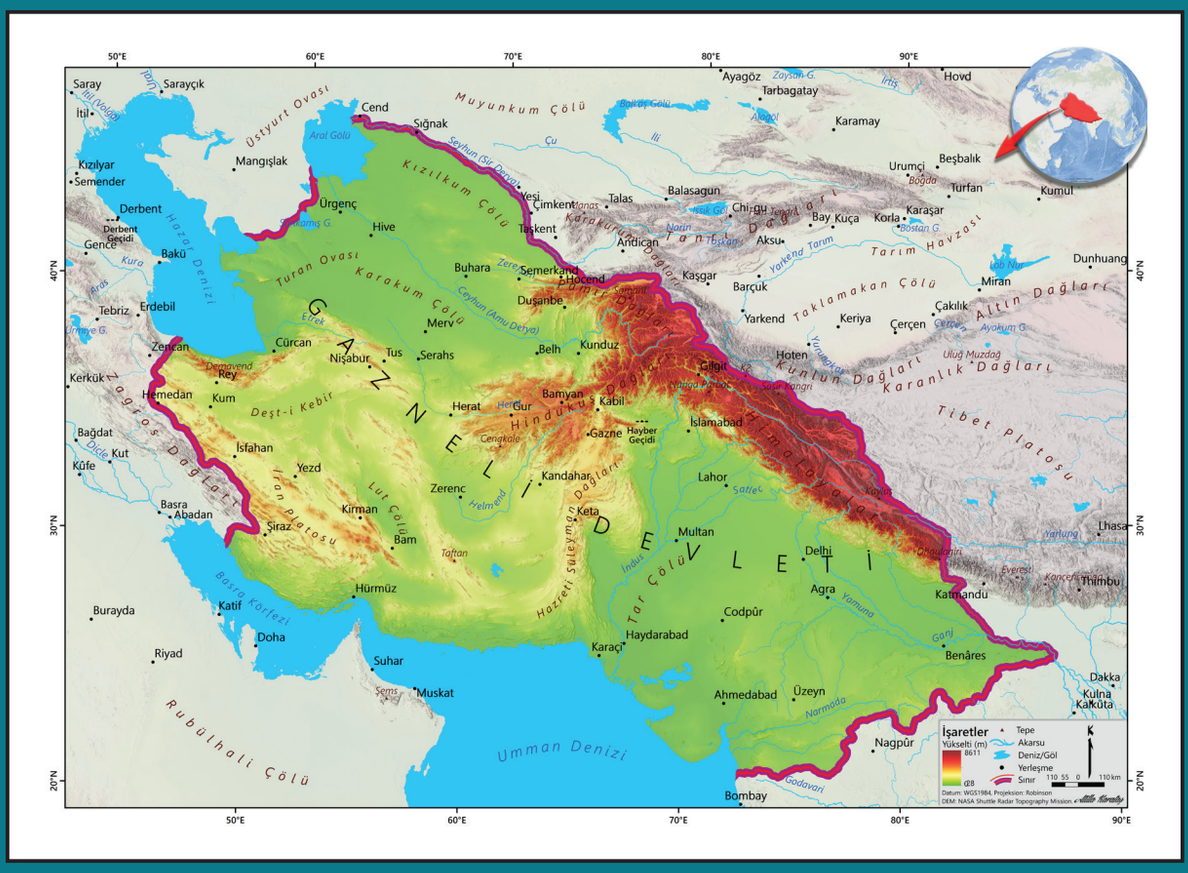

Kaynak: Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2007.

Kaynak: Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2007.

Gazneliler Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

GAZNELİLER DEVLETİ

(963-1186)

Erkan GÖKSU*

Giriş

Türklerin İslamiyet'i kabulü, Türk tarihinin dönüm noktalarından biridir. Bu noktada ortaya çıkan üç Türk devleti, Türk tarihinin farklı coğrafyalarda ve farklı mecralarda seyrini sağlamış ve oluşturdukları siyasi, askerî, sosyal, kültürel ve dinî yapılarla Türk tarihinin gelecek bin yılının çehresini belirlemiştir. Karahanlılar, Türk-İslam tarihinin, Türk kültür ve medeniyetinin Türkistan'da kökleşmesini ve devamını sağlarken Selçuklular batı Türklüğünün temellerini atmış, Gazneliler ise güneye, bugünkü Afganistan ve Kuzey Hindistan'a yönelerek Güney Türkistan olarak nitelendirilen bu coğrafyadaki Türk-İslam kültür ve medeniyetinin müessisi olmuştur.

963 yılında Samani Emiri Alptegin'in Gazne'yi ele geçirmesiyle temelleri atılan ve 977 yılında Sebüktegin tarafından kurulan Gazneliler Devleti, 1186 yılına kadar iki asır boyunca bugünkü Afganistan'dan Kuzey Hindistan'a, Horasan'dan Maveraünnehr'e kadar uzanan geniş bir sahada hüküm sürmüştür. Döneme ait kaynaklarda Sebükteginiler, Mahmudiler ya da Gazneviyan isimleriyle geçen bu Türk devleti, özellikle Hindistan olmak üzere hâkim oldukları bölgelerde hem siyasi ve

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, erkangoksu@hotmail.com

askerî faaliyetleriyle hem de oluşturdukları kültürel ve medeni müesseselerle İslamiyet'in yayılmasına ve Türk-İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. İslamiyet'le daha önce tanışmasına rağmen özellikle Gazneli fetihleriyle İslamlaşmaya başlayan Hindistan coğrafyasında, Gaznelilerden sonra da farklı Türk ve İslam hanedanları etkili olmuş ve bu süreç 19. yüzyıl ortalarında Bâbürşahların yıkılışına kadar devam etmiştir.

Gaznelilerin Türk ve İslam tarihindeki en önemli rolü, Kuzey Hindistan fütuhatını başlatarak İslam dünyasına Pencap'ta güçlü bir dayanak noktası sağlamaları ve bu sayede daha sonraki Hindistan fetihlerine zemin hazırlamalarıdır. Bunun yanında bugün bölgede görülen Türk-İslam medeniyetine dair izlerin temelinde Gaznelilerin etkisi vardır. Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Bangladeş gibi ülkelerde yaşayan Müslüman sayısının, 1,6 milyarı bulan dünya Müslüman nüfusunun üçte biri civarında olduğu düşünülecek olursa Gaznelilerin yolunu açtığı Hindistan fütuhatının önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Alptegin: Gaznelilerin Tarih Sahnesine Çıkışı

Türk ve Arap ilişkilerini İslamiyet öncesi döneme kadar götürmek mümkün ise de iki millet arasındaki ciddi temasların İslam ordularının Kafkasya, Horasan[1] ve Maveraünnehr'deki[2] ilerleyişi sırasında başladığı söylenebilir. Bütün dünyada

[1] Horasan, Irak'tan başlayıp Hind sınırına kadar olan toprakları içine alan geniş bir coğrafi bölgedir. Cüveyn, Beyhak, Toharistan, Gazne, Sicistan, Kirman, Nişabur, Herat, Merv, Belh, Abiyurd, Sırhan gibi şehirler Horasan dahilinde kabul edilmektedir. Horasan ismi Eski Farsça'da hur (güneş) ve asan (ayan "gelen, doğan") kelimelerinden meydana gelmiştir ve "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi; doğu bölgesi" anlamını taşımaktadır. İsim muhtemelen Sasaniler zamanında ortaya çıkmış ve kısa zamanda yaygınlaşmıştır. Horasan tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adı idi. Günümüzde bölgenin toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv, Nesa ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herat yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunmaktadır. En geniş kesim İran'ın elindedir ve adı geçen iki devletle İran'ın diğer eyaletlerinden Mazenderan, Simnan, Yezd, Kirman, Belucistan ve Sistan'la çevrilidir. İdari merkezi Meşhed olup eyalete Meşhed, İsferayin, Bucnurd, Bircend, Tayyibat, Türbeticam, Türbetihaydari, Darrıgaz, Sebzevar, Şirvan, Tabes, Firdevs, Kabnat Kuçan, Kaşmir, Gunabad ve Nişabur vilayetleri bağlıdır. Geniş bilgi için bk. Yakut el-Hemevi, *Mu'cemü'l-Buldan*, II, Beyrut, 1397/1977, s.350-354; Cihan Piyadeoğlu, *Güneşin Ülkesi Horasan-Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012; Cl. Huart, "Horasan", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, V/1, s.561; Osman Çetin, "Horasan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, s.234.

[2] Maveraünnehr, sözlük itibarıyla "nehrin öte tarafında bulunan kısım" anlamına gelmektedir. Burada söz konusu olan nehir Ceyhun (Amuderya)'dur. Emevi Devleti'nin, sınırlarını

olduğu gibi Arap İslam toplumunda da savaşçılık özellikleriyle tanınan Türkler, İslam ordularının Türk ülkelerine doğru ilerlemesiyle beraber İslamiyet'le tanışmış ve bu süreçte bazen menfi bazen de müspet gelişen birçok hadise neticesinde yoğun bir siyasi ve askerî ilişki dönemi yaşanmıştır. Emeviler döneminde yapılan askerî harekâtın menfi karakteri, Türklerle Müslüman Araplar arasındaki ilişkileri her bakımdan olumsuz etkilese de bu durum zamanla değişmiş ve Abbasiler döneminde müspet bir havaya bürünmüştür. Bu dönemde Abbasi ihtilalinin baş aktörlerinden olan Türkler arasında hem İslamiyet'i kabul edenlerin sayısı hem de Abbasi Devleti'nin hizmet kademelerinde yer alan Türklerin sayısı artmıştır. Öyle ki Abbasi Halifesi Me'mun döneminde Türklerden oluşan bir hassa birliği kurulmuş ve bu orduyu teçhiz için ciddi yatırımlar yapılmıştır. IX. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde Türk kumandanlarının ve Türklerden oluşan askeri kıtaların Abbasi ordusu, hatta devleti için en önemli güç hâline geldiği görülmektedir.[3]

Abbasilerin hâkimiyeti altında bulunan Horasan ve Maveraünnehr bölgesinin en önemli etnik, siyasi ve askerî unsurlarından biri olan Türkler, bu bölgelerde Abbasi merkezi otoritesinin zayıflaması neticesinde ortaya çıkan çeşitli hanedanlar

Ceyhun nehrine dayandırdığı yıllarda, Araplar buranın doğusundaki bölgeye Maveraünnehr adını vermişlerdir. Bu ifade zamanla bölge halkı tarafından da benimsenmiş ve nehrin batısında olanlar bile "nehrin ötesi" anlamına gelen Maveraünnehr ifadesini XX. yüzyıl başına kadar kullanmışlardır. Bununla birlikte bölgeye daha önceleri "Heytallar memleketi (Biladü'l-Heyatile)" yani Eftalitler (Akhunlar) memleketi, Turan ve Türkistan isimlerinin de verildiği ve bölgenin kadim çağlardan itibaren bir Türk ülkesi olduğu bilinmektedir. Fakat Turan ve Türkistan isimleri bütün Türk ülkelerini kapsayan isimler olduğu için Maveraünnehr'in Turan veya Türkistan'ın sadece bir bölümünü teşkil ettiği ortadadır. Maveraünnehr, genellikle beş bölüme ayrılmıştır. Birincisi, bölgenin merkezi olan Soğd (Soğdiana)'dur. Buhara ve Semerkand'ı içine alan bu bölge, ülkenin en büyük tarım ve ticaret merkezlerindendir. İkincisi, Soğd'un batısında bulunan eski Hive bölümüdür ki, Amuderya ile Aral gölünün birleştiği delta bölgesini teşkil etmektedir. Üçüncüsü, Saganiyan ve Huttal topraklarını kapsayan güney parçasıdır. Dördüncüsü Amuderya'nın yukarısında yer alan Bedahşan ve Vahan'dır. Beşincisi ise Fergana ve Şaş bölgelerinden oluşan kuzey bölgesidir. Maveraünnehr hakkında geniş bilgi için bk. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, TTK Yayınevi, Ankara 1990, s.83-230, 239-260; V. V. Barthold, "Maveraü'n-nehr", *İA*, VIII, s.408-409; Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, II, Konya 1999, s.63-70; Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1998, s.69-88; Eşref Buharalı, "İstahri ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maveraü'n-nehr", *TDA*, 99 (1995), s.29-77; Osman Gazi Özgüdenli, "Maveraünnehir", *DİA*, XXVIII, s.177-180.

3 Memluk denilen bu Türk "köle"lerin ev veya bağ-bahçe işlerinde kullanılmadığı, bunların başta halifeler olmak üzere büyük komutanlar ve eyalet valileri tarafından şehirlerde bir nevi "özel muhafız kıtası" olarak tutuldukları ve toplum içinde saygın konumda oldukları bilinmektedir. Arap-İslam kaynaklarında bu konuda oldukça önemli kayıtlar bulunmaktadır, bk. Erkan Göksu, *Selçuklunun Mirası Gulam ve İkta*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

için de aynı önemlerini devam ettirdiler. Abbasilere bağlı (tabi) olarak Horasan ve Maveraünnehr'i idare eden bu hanedanlardan biri de Samanilerdi. Samani Devleti'nin merkezi Buhara'da idari ve askerî makamlarından çok sayıda Türk komutan ve devlet adamı bulunuyordu. X. yüzyıl sonlarında Samani merkezî idaresinin bozulması üzerine idari ve askerî görevlerdeki Türk kumandanlar devlet idaresinde söz sahibi hâline geldiler. Özellikle Hüsamü'd devle Ebu'l-Abbas Taş, Begtüzün, Faik el-Hassa ve Simcuri emirleri büyük güç kazandı. Bu kumandanlardan biri de Alptegin'di. Onun köle pazarında başlayan hikâyesi Gazne[4] tahtında son buldu. Tarihe Sebükteginiler ya da Mahmudiler olarak da geçen Gazneliler Devleti'nin temellerini atan kişi, işte bu Alptegin'di.[5]

Alptegin, Samani Emiri Ahmed b. İsmail (907-914)[6] tarafından köle pazarından satın alınan bir gulamdı.[7] Ahmed b. İsmail onu Samanoğlu sarayının gulamhanesine yerleştirdi.[8] Böylece Samanoğulları hizmetine girmiş olan Alptegin, aynı

---

4 Hind ve Horasan arasında Kabil'in 145 km. güneybatısında yer alan Gazne, bir yayla manzarası arz etmekte ve denizden yüksekliği 2225m'yi bulmaktadır. İslam öncesi tarihi karanlık olan şehir, arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre milattan önce kurulmuştur. Gazneliler Devletine başkentlik yapmış ve en parlak dönemini yaşamıştır. Nitekim 1186 yılına kadar Afganistan ve çevresine sahip olan Gazneli hükümdarlarının çoğu Gazne'de oturdular. X. yüzyıl coğrafyacıları Gazne'nin Hindistan ticaretinde önemli bir ambar şehri olduğunu söyler. Gaznelilerden sonra Selçuklu hakimiyetine geçen şehir önemini bu dönemde de korumuştur. Bk. Yakut, IV, s.202-203; M. Longwoth Dames, "Gazne", İA, IV, s.741; Enver Konukçu, "Gazne", *DİA*, XIII, s.479.

5 Erkan Göksu, *Afganistan'ın İhtişamlı Hanedanı: Gazneliler (963-1186)*, Selenge Yay., İstanbul 2021, s.11.

6 Ahmed b. İsmail, babası İsmail b. Ahmed'in 15 Safer 295/25 Kasım 907 senesinde Cuy-i Muliyan'da ölümünden sonra Samani tahtına geçmişti. en-Narşahi, *Tarih-i Buhara*, Türkçe terc. Erkan Göksu, TTK Yayınevi, Ankara 2013, s.134-135; Gerdizi, *Tarih-i Gerdizi*, Tashih ve Mukabele: Abdu'l-hayy Habibi, Tahran 1363, s.325; es-Sem'ani, *el-Ensab*, III, [el-Mektebetü'ş-Şamile], s.201; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VIII, Türkçe terc. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1989, s.13-14; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XI, Türkçe terc. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, s.188; el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasıri*, I, nşr. Abdu'l-hay Habibi, Kabil 1342, s.202; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Tarih-i Güzide*, nşr. Abdu'l-Hüseyin Neva'i, Tahran 1362, s.378; Mirhand, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, IV, Tashih ve tahşiye: Cemşid Kiyanfer, Tahran 1385, s.2821-2823.

7 Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, çev. M. Altay Köymen, Ankara 1982, s.139; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s.1. Ayrıca bk. Erdoğan Merçil, "Gulam", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s.181-182.

8 Bu sisteme göre esir veya köle olarak hizmete alınan gulamlar, dini ve askeri eğitimden geçirilir; dini eğitim ulema ve din adamları tarafından, ata binme, ok, kılıç, mızrak ve diğer hafif ve ağır silahların kullanılması ve harp sanatına dair strateji, taktik ve sair hususları içeren askeri eğitim ise yüksek rütbeli askeri rical tarafından verilirdi. Bütün bunların

zamanda da dönemin şartlarına göre son derece iyi bir eğitim alma şansını yakalamış oldu. Ahmed b. İsmail, 12 Ocak 914'te[9] kendi adamları tarafından öldürüldü.[10] Bu durum, ikballeri efendilerinin varlığına bağlı olan bütün gulamlar gibi Alptegin'i de sıkıntıya düşürdü.[11] Fakat gerek klasik gulam eğitimi esnasında gerekse

yanında hükümdara ve diğer devlet ricaline hizmet adabı ve muhtelif merasimlerde uyulacak kaideler ile dil öğretimi de gulam eğitimi esnasında üzerinde durulan hususlardı. Gulamlar, liyakat, hüner ve şecaatleri herkesçe malum olduktan ve muhtelif hizmetlerde tecrübe edildikten sonra kabiliyetlerine göre sınıflara ayrılıp muhtelif saray hizmetleri veya orduda istihdam edilirler ve burada gösterdikleri başarıya göre emirliğe kadar yükselirlerdi. Bu durum, İslam tarihi boyunca esir veya köle olarak saraya alınan birçok kabiliyetli gulamın ön plana çıkmasına hatta bunlardan bazılarının merkezi otoritenin çökmesinin ardından, bazılarının ise merkezi otorite ile yaşadıkları çatışmalar neticesinde istiklallerini ilan ederek müstakil siyasi teşekküller kurmalarına sebep olurdu. Gulam-memluk eğitimi ve gulamhaneler hakkında toplu bilgi için bk. Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulam Eğitimi ve Gulamhaneler", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)*, 7 (24) (2007), s.65-84; David Ayalon, "Memluk Devletinde Kölelik Sistemi", terc. Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV (1988), s.221 vd.; Hassanein Rabie, "The Training of the Mamluk Faris", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V.J. Parry, Oxford University Press, London 1975, s.153-163; Reuven-Preiss Amitai, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge University Press, 1995, s.17, 73, 216-218, 221; Reuven Amitai, "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", *Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age*, eds. Christopher Leslie Brown, Philip D. Morgan, Yale University Press, New Haven 2006, s.46-64; Amelia Levanoni, "The Sultan's Laqab: A Sign of a New Order in Mamluk Factionalism", *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, eds. Michael Winter-Amalia Levanoni, E.J. Brill, Leiden 2004, s.84-100; David Nicolle, *Saracen Faris 1050-1250 A.D.*, Osprey, London 1994, s.10-11; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s.57-78; Altan Çetin, "Memluk Askerinin Eğitimi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/2, (Ağustos 2003), s.219-235; Salim Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür*, Ankara 2005, s.154-161; Göksu, *Selçuklunun Mirası Gulam ve İkta*, s.82-97.

9 Ahmed b. İsmail, Hamdullah Müstevfi-i Kazvini'ye göre üç yüz senesi Cemaziye'l-ahirin üçünde (15 Ocak 913), Mirhand ve İbnü'l-Esir'e göre 301 yılının Cemaziye'l-ahir ayının çıkmasına yedi gün kala (24 Ocak 914) perşembe gecesi öldürülmüştür. Kazvini, s.389; Mirhand, IV, s.2825; İbnü'l-Esir, VIII, s.69-70.

10 en-Narşahi, s.137-138; es-Sem'ani, III, s.201; Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD)*, S.191 (Mart-Nisan 2011), s.101.

11 Gulam-efendi ilişkisi baba-evlat bağıyla ifade edilirdi. Öyle ki Selçuklular döneminde gulam eğitimini yapan kişilere "baba" adı verilirdi. (Göksu, *Selçuklunun Mirası*, s.65-84; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2010, s.285 vd.) Memluklerde de "baba" tabiri "taşthane"de efendisinin elbise, eşya vesairesini temizleyen müşfik "baba"ya benzetilen taşthane reisi ve hademelerine saygı ifadesi olarak kullanılır, ayrıca memluk/gulam ile efendi (üstaz/üstad) ilişkisi baba-evlat bağıyla ifade edilirdi

müteferrik vazifelerde gösterdiği başarı onun önüne açarak Ahmed b. İsmail'den sonra da saray hizmetine devam etmesini sağladı. Nihayet Samani Emiri Nasr b. Ahmed tarafından azad edilen Alptegin, onun ölümünden sonra Samani tahtına oturan Nuh b. Nasr (943-954) döneminde önce emirlik, daha sonra da Hacibü'l-hüccablık makamına kadar yükseldi.[12]

Nizamü'l-mülk'ün ifadesiyle "son derece itimada şayan, vefalı, rey ve tedbir sahibi, adam tutucu, emri altındaki askerleri seven, civanmerd, Allah korkusu olan ve tuz ekmek hakkı bilen"[13] bir emir olan Alptegin'in ikbali, Nuh b. Nasr'ın ölümünden[14] sonra henüz on yaşında iken tahta oturan oğlu Abdu'l-melik b. Nuh b. Nasr (954-961) döneminde daha da parladı. Esasen Abdulmelik dönemi Samani emir ve kumandanlarının devlet yönetimindeki nüfuzunun arttığı, devlet siyasetinin bu ümera ve erkân-ı devlet arasındaki çatışmalarla şekillendiği bir dönemdi.[15] Samani sarayı ve Abdulmelik, büyük ölçüde Vezir Ebu Mansur Muhammed

(el-Kalkaşandi, *Subhu'l-A'şa fi Sınaati'l-İnşa*, IV, (Tahkîk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn), Beyrut 1988, s.10;Said Abdu'l-Fettâh Aşur, *el-'Asru'l-Memâlikî fi Mısr ve'ş-Şam*, Kahire 1986, s.412; Mahmud Nedim Ahmed Fehim, *el-Fennü'l-Arabi el-Ceyşü'l-Mısri fi'l-Asri'l-Memluki el-Bahri (1250-1383/648-783)*, [y.y] 1983, s.200-201; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988, s.344; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultânate*, 1250-1382, (Southern Illionis Univesty Press), Carbondale 1986, s.89; David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, XV/2 (1953), s.207; Linda S. Northrup, *From Slave to Sultân: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998, s.185-186; Amitai, "The Mamluk Institution", s.62; Çetin,"Memluk Askerinin Eğitimi", s.219-235.

12 Hacibü'l-hüccablık, Müslüman Türk devletlerinde saraydaki teşrifatı organize ve idare eden, hükümdarın kabulleri sırasında protokol kurallarını uygulayan ve hükümdar ile devletin ileri gelen erkanı arasında irtibatı sağlayan kişi olup buna emir-i haciblik de denirdi. Saray teşkilatındaki en yüksek makam olup devlet teşkilatı içinde de vezirden sonraki en yüksek makamdı. Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", s.102).

13 Nizamü'l-mülk, s.135.

14 Nuh b. Nasr'ın saltanat dönemi genellikle iç meselelerle ve nüfuz sahibi kumandanların isyanlarıyla geçti. Rebi'ü'l-ahir 343/Ağustos-Eylül 954'te vefat etti. en-Narşahi, s.141-145; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, s.381; Mirhand, IV, s.2840; el-Cuzcani, I, s.210; es-Sem'ani, III, s.202; İbnü'l-Esir, VIII, s.438; I. Nuh dönemi hakkında ayrıca bk. Barthold, *Türkistan*, s.263 vd; Aydın Usta, *Şamanizm'den Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni: Samani Devleti (874/1005)*, İstanbul 2007, s.157-193; Tülay Yürekli, *Samaniler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2002, s.94-104; C.E. Bosworth, "Nuh I", *EI2*, VIII, s.109-110; K.V. Zettersteen, "Nuh I", *İA*, IX, s.346-347.

15 Bu gelişmeler hakkında toplu bilgi için bk. Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1964, s.156; Richard N. Frye, "The Samanids",

b. Uzeyr ve Horasan sipehsaları Ebu Said Bekr b. Malik el-Fergani'nin nüfuzu altında olmakla beraber, gulam sisteminden yetişen Türk kökenli kumandanlar da her geçen gün güçlenmekteydi. Abdulmelik döneminin hemen başında yaşanan hadiseler sonrasında devletin askerî ve idari teşkilatında yer alan İranlı devlet adamlarının neredeyse tamamı tasfiye edilmiş, Samaniler Devleti Türk kökenli emirlerin nüfuzuna girmişti. Bu sırada günbegün güçlenen Alptegin, Samani sarayını tamamen kontrolüne almış ve Abdulmelik üzerindeki etkisini artırmıştı. Alptegin, Abdulmelik'ten Vezir Ebu Mansur Yusuf b. İshak'ı azletmesini Ebu Ali Muhammed b. Muhammed el-Belami'yi tayin etmesini istedi. Çaresiz kalan Abdulmelik, Alptegin'in bu isteğini yerine getirdi ve vezirini azlederek yerine el-Belami'yi atadı.[16]

Abdulmelik, kendisi için son derece tehlikeli bulduğu el-Belami ve Alptegin yakınlığından son derece rahatsızdı. Alptegin'in kendisi ve saray üzerindeki nüfuzunu azaltmak için onu payitaht dışında bir yere görevlendirmeye karar verdi. Önce Belh[17] amilliğini teklif ettiyse de Alptegin mevcut konumundan çok düşük bir mevki olan bu görevi kabul etmedi. Bunun üzerine Abdülmellik ona merkezi Nişabur[18] olan Horasan sipehsalarlığını teklif etti. Saraydan uzaklaşacak olsa da en azından mevkiine uygun olan bu görevi kabul eden Alptegin Nişabur'a gitti (10 Şubat 961). Bununla beraber Samani sarayındaki nüfuzu, bütün devlet işleri

The Cambridge History of Iran, IV, Cambridge 1993, s.152; C.E. Bosworth, "The Early Ghaznavids", *The Cambridge History of Iran*, IV, (From the Arab Invasion to the Saljuqs), ed. R.N. Frye, Cambridge University Press, 1975, s.162-164; Erdoğan Merçil, "Samaniler Devletinde Türklerin Rolü", *İÜ. Tarih Dergisi*, S.35, [Hakkı Dursun Yıldız'a Hatıra], (1994), s.253-266; Erdoğan Merçil, "Simcuriler I-Simcur ed-Devati", *İÜ Tarih Dergisi*, S.32 (1979), s.71-88; Erdoğan Merçil, "Simcuriler II-İbrahim b.Simcur", *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.10-11 (1981), s.91-96; Merçil, "Simcuriler III-Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur", *İÜ Tarih Dergisi*, S.33 (1982), s.115-132; Erdoğan Merçil, "Simcuriler IV-Ebu Ali b Ebul-Hasan Simcur", *Belleten*, XLIX/195 (1985), s.547-567.

16 Gerdizi, s.353-354, Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.2.

17 Belh, Amuderya'nın güneyindeki Dehas Irmağı üzerinde ve Kuhibaba Dağının eteğinde kurulmuştur. Belh'in, İslam kültür ve medeniyet tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Bir rivayete göre kâğıt ilk defa Belh'te imal edilmiş ve İslami dönemde Abbasi Veziri Cafer b. Yahya el-Bermeki'nin gayretiyle Bağdad'da da kâğıt yapımına başlanmıştır. Belh'te hadis, tefsir, fıkıh, felsefe, tıp ve coğrafya alanında yetişen alimler daha sonra Bağdad ve Dımaşk başta olmak üzere çeşitli şehirlere dağılarak İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bundan dolayı şehir "Kubbetü'l-İslam" ve "Darü'l-fıkh" adıyla anılmıştır. Bk. Yakut el-Hamevi, I, s.479; R. Hartmann, "Belh", *İA*, II, s.485-487; Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, s.416.

18 Horasan'ın en önemli şehri olarak nitelendirilen Nişabur hem ticari ve ekonomik hem de kültür ve medeniyet bakımından Orta çağın en önde gelen şehirlerinden biriydi. Yakut, V, s.331-333; E. Honingman, "Nişapur", *İA*, IX, s.302-305.

hakkında kendisini bilgilendirmesi ve her konuyu kendisiyle istişare etmesi konusunda anlaşmış olduğu Vezir el-Belami sayesinde devam etti.[19]

Bu hadisenin üzerinden fazla geçmemişti ki Abdulmelik'in çevgan oynadığı sırada attan düşerek öldü (23 Kasım 961).[20] Abdulmelik'in beklenmedik ölümü, Samani tahtına kimin oturacağı konusunda tartışmaları da beraberinde getirdi. Devlet erkânının büyük bir kısmı Nuh b. Nasr'ın diğer oğlu yani Abdulmelik'in kardeşi Ebu Salih Mansur b. Nuh'un tahta oturması gerektiği düşüncesindeydi. Ancak Abdulmelik'in oğlu Nasr'ı destekleyenler de bulunmaktaydı. "Oğul, tahtta biraderden daha öncedir" diyen Alptegin de bunlardan biriydi. Bu düşüncesi üzerine el-Belami, tahta Nasr b. Abdulmelik'i oturttu. Ancak Ebu Salih Mansur b. Nuh'un hacibi olan Türk emir Faik el-Hassa'nın başını çektiği devlet erkanı anlaşarak Nasr'ı taht-tan indirdiler ve Ebu Salih Mansur b. Nuh'a biat ettiler (Şevval 350/Kasım 961).[21]

Alptegin'in desteklediği Nasr'ın sadece bir gün tahtta kaldıktan sonra yerine Ebu Salih Mansur b. Nuh'un geçişi, Samani sarayında Faik el-Hassa ve ona bağlı emirlerin nüfuzunu artırdı. El-Belami'nin durumu kabullenmekten başka çaresi kalmazken Alptegin de gelişmeleri dikkatle takip etmeye başladı. Samani sarayındaki muhaliflerinin kendisi aleyhinde çalıştıkları, yeni Samani Emiri Mansur'u kendisine karşı kışkırttıklarını: "Alptegin'i öldürmedikçe padişahlıkta müstakil olamazsın, fermanın yürümez. Elli yıldır Horasan'a o padişahlık ediyor, servet (mal) ve zenginlik yığıyor. Askerler hep onun sözüne kulak veriyorlar. Onu yakalarsan (onun serveti ile) senin hazinelerin dolar, gönlün huzura kavuşur" diyerek kendisini ortadan kaldırması için teşvik ettiklerini haber alıyor ancak bu durum karşısında ne şekilde hareket etmesi gerektiğine bir türlü karar veremiyordu.[22]

---

19 Gerdizi, s.354; Merçil, *age.*, s.2; C.E. Bosworth, "The Ghaznavids", *History of Civilizations of Central Asia*, vol. IV, Part I, [The Age of Achievement: AD. 750 to the end of the Fifteenth Century], ed. M. S. Asimov and C. E. Bosworth, Unesco 1996, s.95-96; Yürekli, *agt*., s.105-106; Bosworth, "The Early Ghaznavids", s.164-165; Usta, *age*., s.201-202.

20 Gerdizi, s.354. el-Cuzcani Abdu'l-melik'in attan düştükten sonra öldürüldüğünü zikreder. el-Cuzcani, I, s.210. en-Narşahi ise attan düştüğü günün gecesi öldüğünü kaydetmiştir. en-Narşahi, s.146.

21 Gerdizi, s.355; en-Narşahi, s.146-147; el-Cuzcani, I, s.211; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, s.382; Mirhand, IV, s.2843-2844; Barthold, *Türkistan*, s.269-270; Frye, "The Samanids", s.152; C.E. Bosworth, "Samanids", *EI*., VIII, Leiden 1995, s.1027-1028; Erdoğan Merçil, "Samaniler Devletinde Türklerin Rolü", s.260-261; Yürekli, *agt*., s.107; Güller Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1995, s.3.

22 Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", s.107.

Alptegin, Buhara'ya yürümeden önce vaktiyle Horasan sipehsalarlığı yapmış olan ve o sırada Tus'da bulunan Muhammed b. Abdurrezzak aracılığıyla Mansur bin Nuh'a ulaşmaya çalışıp telkinlere kapılmaması için çaba sarfettiyse de başarılı olamadı. Bu sırada Mansur b. Nuh'un kendisini Horasan sipehsalarlığından azledip yerine Muhammed b. Abdurrezzak'ı tayin ettiğini duyunca başkent Buhara'ya yürümeye karar verdi. Aralık 961/Ocak 962'de Nişabur'dan yola çıktı. Ancak Samanoğulları güçlerine karşı koyamayacağını anlayarak Buhara'ya yürüme fikrinden vazgeçti. Nişabur'a dönmesi, hatta artık Horasan'da kalması dahi mümkün olmadığından bir an öne kendisi ve adamları için yeni bir yurt bulması gerekiyordu. Şartları ve gelişmeleri değerlendiren Alptegin, tarihi bir karar verdi, Gazne'ye yöneldi ve yeni faaliyet sahası olarak burayı belirledi.[23]

Alptegin, vakit kaybetmeden kararını ordusunda bulunan kumandanlara açtı. Onları geri dönüp Samanilerin hizmetine girmek ya da kendisiyle birlikte hareket etmek konusunda serbest bıraktı. Daha sonra yanında kalan üç bin kişi ile Gazne'ye geçmek üzere Belh'e geldi. Burada etrafa haber göndererek gaza etmek isteyen kimselerin kendisine katılmasını istedi. Ancak bu sırada Ebu Salih Mansur, Horasan Emiri'nin kumandanlığında 16 bin kişiden oluşan kalabalık bir orduyu Alptegin'in üzerine gönderdi. Samani kuvvetleri ile Alptegin arasında Nisan 962'de meydana gelen savaş, Belh ile Hulm arasında, sağında ve solunda köyler bulunan dört fersah uzunluğunda dar bir dereden ibaret olan Hulm Boğazı/Geçidi'nde gerçekleşti. Alptegin'in en yakın adamlarından Sebüktegin'in büyük kahramanlıklar gösterdiği muharebeyi Alptegin kazandı.[24]

---

23 Alptegin'in yeni faaliyet alanı olarak Gazne'yi belirlemesinin sebebi şuydu: Batı bölgeleri, Fars, Kirman Büveyhilerin elinde idi. Buralarda herhangi bir şekilde hakimiyet kurabilmesi zordu. Ancak, güneyde Gazne şehri bu sırada pek de güçlü olmayan mahalli bir hanedanın elinde bulunuyordu. Ele geçirilmesi diğer yerlere nazaran daha kolaydı. Ayrıca Gazne'den, gayrimüslim Hindistan topraklarına yapacağı akınlarda elde edeceği ganimetlerle rahatlıkla güçlenebilirdi. Gerek ganimet ve gerekse gaza amacıyla yanına gelecek olan insanlarla asker ihtiyacı da fazlasıyla karşılanabilirdi. Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", s.110.

24 "Samani ordusu tam teçhizatlı 16.000 kişilik atlı ile Buhara'dan Belh'e yöneldi. Ordu Tirmiz'e varıp Ceyhun'dan geçmeye kalkıştığı zaman, Alptegin Belh'den çıktı ve Hulm'a gitti. Belh ile Hulm arasında dört fersah uzunluğunda dar bir dere olup ona Hulm Geçidi derlerdi. Bu boğazın/geçidin sağında ve solunda köyler vardı. Alptegin bu boğaza indi. Has gulamlarından 200 yiğit atlıyı bu boğazın başını artçı olarak tutmaya memur etti. Alptegin'in bu sırada hepsi de iyi insanlar olan 2.200 Türk gulamı vardı. Gaza için de diğer yerlerden gelen 800 atlı ona katılmıştı. Horasan emirinin ordusu erişince boğazın önündeki sahraya indi. Boğazdan geçemediklerinden, iki ay bu şekilde beklediler. İki ayın sonunda öncülük nöbet sırası Sebüktegin'e geldi. O, boğazın başına geldiği zaman, bütün ovayı asker kaplamış ve

Alptegin beraberindeki küçük kuvvetiyle yoluna devam etti. Bamiyan[25] hâkimi Şir-i Barik'i ve Kabil'in Hinduşahi hükümdarını itaat altına alarak Gazne'ye

öncü kıtaları çıkarılmış gördü. Kendi kendine, "efendimiz Alptegin bütün Horasan'ı, Irak'ı ve Maveraünnehir'i, tüm servet ve nimeti ile birlikte Horasan emirine bırakmış, gazaya yönelmiştir. Bunlar (yine de) onun canına kastetmek için gelmişlerdir. Allah'tan utanmıyorlar, kıymetini bilmiyorlar" dedi. Kendisi ile birlikte olan gulamlara döndü ve "bu bize düşen bir iştir. Aziz ve celil olan Allah, mazlumları destekler. Bunlar bize zulmediyorlar. Bugün bunlara el koyalım; efendimiz beğense de beğenmese de bakalım, ne zuhur edecek?" dedi ve 300 gulamı ile birlikte kendisini Horasan emirinin öncüsünün üzerine attı. Onları derhal bozguna uğrattı ve onların ordugahına ulaşıncaya kadar ilerledi. Onlar silahlanıncaya kadar binden fazla insanı yere serdi. Silahlandıkları zaman, Sebüktegin geri döndü ve boğazın başına geldi. Sebüktegin'in böyle bir iş yaptığını, onlardan birçok insanı öldürdüğünü Alptegin'e haber verdiler. Alptegin, Sebüktegin'i yanına çağırdı ve "niçin vurdun?" dedi. Sebüktegin "ey efendimiz, bizim sabrımız tükendi. Bu işle sabır değil, ancak keskin kılıç başa çıkar. Canımız içimizde bulunduğu müddetçe, efendimizin hayatı için kılıç çalarız. Bakalım, ne olur" dedi. Alptegin "sizin, bu Hudavend işini bundan iyi ele almanız gerekir. Yatsı namazı vakti olunca göç etmelerini ve yükleri dar dereden dışarı çıkarmak üzere çadırları sökmelerini ve yükleri bağlamalarını söyleyiniz. Togan'ın bin seçkin kişi ile gizlice sağdaki filan dereye gitmesi lazımdır. Sen ki Sebüktegin'sin, bin yiğit gulam ile sol koldaki filan dereye git ve ben bin atlı ile, ağırlıklar ile boğazdan dışarı çıkıp ovada durayım. Onlar ertesi güne kadar hiç kimseyi boğazın ucunda göremeyince, Alptegin kaçtı derler. Birdenbire atlanıp bizim arkamızdan gelirler ve dar dereye girerler. Bizi görmedikleri zaman, sizler soldan ve sağdan meydana çıkınız. Kılıç çalınız, vurunuz ve yakalayınız ki henüz boğaza gelmemiş olan cemaat de dönüp kaçsınlar. Biz bu ötekilerle kaçış yolu arayıncaya kadar savaşırız. Gitsinler diye yollarını açarız. Biz de ordugahlarına üşüşürüz ve hep ganimet elde ederiz" dedi. Böyle yaptılar. Boğazdan dışarı çıktılar. Ertesi gün Horasan ordusu silahlandı. Savaş düzenine girmiş olarak boğazın başına geldi. Hiç kimseyi göremedi. Boğazda bir fersah ilerledi. Alptegin'in ordugahına ait bir ize rastlamadılar ve Alptegin'in gitmiş olduğu kanaatine vardılar. "Şimdi onların peşlerinden gidelim. Ovada onları yakalayıp öldürelim ve Alptegin'i yakalayalım" dediler. Sonra orduyu süratle ileri sürdüler. Seçkin insanları öne koydular. Onlar boğazdan dışarı çıkınca, Alptegin'in bin atlı ve biraz yaya ile ovada durduğunu gördüler. Ordunun yarısı boğazdan çıkar çıkmaz, Togan o bin atlı ile pusudan çıkarak ordunun arkasına üşüştü. Kılıç vurup öldürüyorlardı. Alptegin önden geri geldi. Hep beraber bir saatte bir miktar askeri helak ettiler. Ordu emirine bir mızrak vurdular ve atının sırtından düşürdüler. Geri kalan askerler de bozguna uğradı. Alptegin askerleri ile ordugahlarına kadar onların peşine düştü. Aralarına girdiler. At, silah, deve, altın, gümüş ve ipek yükü, gulam, ne bulduarsa aldılar, Samani ordusu çadır ve eşyayı bırakarak kaçtı. Belh köylüleri aşağı yukarı bir ay, o ordugahdan kumaş götürdüler. Öldürülenlerin sayısı yaralılar hariç 4.750 kişi idi." Nizamü'l-mülk, s.143-146. Söz konusu savaş hakkında ayrıca bk. Gerdizi, s.356; Kazvini, s.382; Mirhand, IV, s.2844; İbnü'l Esir, VIII, s.469; Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.20-23.

[25] "Hindukuş'ta bulunan bir şehir olup dağların başlıca zirve hattının şimalinde, Amuderya ve İndus havzaları arasında, en önemli münakale yollarından birinin geçtiği bir vadide ve deniz seviyesinden 2545m. yüksekte kaindir. Bu vaziyet Bamiyan'ın ticari merkez olmak bakımından ehemmiyetini izah eder. Bundan başka şehir, Ortaçağ'da müstahkem bir mevki idi..." Geniş bilgi için bk. W. Barthold, "Bamiyan", *İA*, II, s.296-298; Ayrıca bk. *Hududü'l-Alem*, s.66; Yakut el-Hamevi, I, s.330.

geldi.[26] Gazne o sırada Levik hanedanından Ebu Bekr Levik'in hâkimiyeti altındaydı.[27] Dört ay süren muhasaradan sonra Gazne'yi ele geçirdi (12 Ocak 963) ve böylece Gazneliler Devleti'nin temellerini atmış oldu.[28]

Alptegin'in Samanilerden uzaklaşıp Gazne'ye gitmesine rağmen Mansur onun peşini bırakmadı. Aynı sene (963) Ebu Salih Mansur, Ebu Cafer kumandasındaki 25-30 bin kişilik bir orduyu Gazne'de bulunan Alptegin'in üzerine gönderdi. Ancak netice yine Alptegin lehine oldu.[29] Samani ordusunu bir kez daha mağlup eden Alptegin, Gazne hâkimiyetini de kuvvetlendirmiş oldu. Ebu Salih Mansur, nihayet bu mağlubiyetten sonra Alptegin'i kuvvet yoluyla kendisine bağlayamayacağını anladı ve onunla savaşmayı bıraktı. Bir misal (menşur) göndererek onu affettiğini ve ele geçirdiği bölgelerin idaresini ona verdiğini belirtti.[30] Böylece Ebu Salih Mansur'un Alptegin'i zımnen de olsa kendisine bağladığı söylenebilirse de gerçekte bu durum Alptegin'in kuvveti karşısında aczini ve daha da önemlisi Alptegin'in Gazne hâkimiyetini tescil anlamı taşıyordu.

Bu hadiseden sonra Alptegin, Hindistan gazasına başladı. Onun başarıları ve Hindistan gazası, Horasan ve Maveraünnehir'den birçok Müslüman'ın onun yanına

---

26 Nizamü'l-mülk, s.146; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.4.

27 Gazne, o sırada Levik hanedanından Ebu Bekr-i Levik'in hakimiyeti altındaydı. Gazne hâkimi Ebu Bekr Levik'in Hindu olması muhtemeldir. Ancak bu isim Türkçe "Enuk" (hayvan yavrusu, arslan, sırtlan, kurt, köpek yavruları) manasında da okunmuş ve onun Türk olabileceği ihtimali de ileri sürülmüştür. Alptegin, dört ay süren muhasaradan sonra Gazne'yi ele geçirdi (13 Zilhicce 351/12 Ocak 963) ve böylece Gazneliler Devleti'nin temellerini atmış oldu. Ebu Bekr Levik, Gazne'yi kaybettikten sonra Kabul-şahların yanına sığındı. Bk. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.4; Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", s.106-112.

28 Gerdizi, s.354; el-Cuzcani, I, s.211; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, s.382; Mirhand, IV, s.2844; Barthold, *Türkistan*, s.269; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.4-5; C.E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040)*, New Delhi 1992, s.37; C.E. Bosworth, "The Ghaznavids", *History of Civilizations of Central Asia*, IV, [The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century], ed.M.S.Asimov and C.E. Bosworth, Unesco 1996, s.96; B. Spuler, "Ghaznawids", *EI2*, II, s.1050; M. Longworth Dames, "Gazne", *İA*, IV, s.741-742; Enver Konukçu, "Gazne", *DİA*, XIII, s.479-480.

29 Nizamü'l-mülk, s.147-148; Mirhand, IV, s.2844; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, s.382; Bosworth, *The Ghaznavids*, s.38. en-Narşahi, bu hadiseyle ilgili hatalı olarak Samani kuvvetlerin Eş'as bin Muhammed kumandasında olduğunu ve bu Gazne önlerinde yapılan savaşta Alptegin'in yenilerek Belh'e kaçtığını zikretmiştir. en-Narşahi, s.148-149.

30 el-Cuzcani, I, s.221; en-Narşahi, s.149; Mirhand, IV, s.2844; Bosworth, *The Ghaznavids*, s.38.

gelmesine sebep oldu. Böylece onun emrindeki askerlerin sayısı süratle arttı. Ancak henüz Gazne tahtını ele geçirmesinin üzerinden bir yıl geçmeden 13 Eylül 963'te öldü. Böylece onun köle pazarında başlayan hikâyesi, Gazne tahtında son buldu. Alptegin'in Gazne'de temellerini attığı devlet, hâkim olduğu coğrafyada günümüze kadar etkisi silinmeyen tesirler bıraktı.[31]

Alptegin'in ölümünden sonra yerine oğlu Ebu İshak İbrahim (963-966) geçti. Ancak o, üç yıl kadar süren hâkimiyeti döneminde başarılı bir yönetim sergileyemedi. Bu sırada Gazne'nin eski hâkimi Ebu Bekr Levik gelişmeleri dikkatle takip ediyordu. Gazne yönetiminin karıştığını, Ebu İshak'ın ordu üzerindeki otoritesini kaybettiğini öğrenince hemen harekete geçti. Gazne'ye yürüyerek şehri ele geçirdi (694). Ebu İshak İbrahim, Samani hükümdarı Mansur b. Nuh'dan yardım istedi ve ondan aldığı destekle şehre tekrar hâkim oldu (26 Eylül 965). Gazne'yi Samanoğullarının yardımıyla ele geçiren Ebu İshak İbrahim, Gazne üzerindeki Samani nüfuzunu tanımak zorunda kaldı.[32] Bu durum 12 Kasım 966'da Ebu İshak İbrahim'in ölümüne kadar bu şekilde devam etti. Ancak Ebu İshak İbrahim'in ölümü, Gazne idaresinde yeni bir karmaşaya yol açtı. Kendi oğlu olmadığı için yerine Türk asıllı kumandanlardan biri olan Bilge Tegin (966-975) geçti. Alptegin'in güvenilir emirlerinden biri olan Bilge Tegin, iktidarı ele geçirir geçirmez Samanilere bir elçi gönderip bağlılığını bildirdi. Ancak yine de Samani emirlerinden Faik el-Hassa'nın Gazne üzerine yürümesine engel olamadı. Meydana gelen savaşta galip gelen Bilge Tegin, elde ettiği bu başarı sayesinde bölgedeki hakimiyetini pekiştirdi. Bu şekilde on yıl hüküm süren Bilge Tegin, 975 senesinde Gerdiz Kuşatması sırasında aldığı bir yarayla öldü.[33]

Bilge Tegin'den sonra Gazne tahtına Böri Tegin (975-977) oturdu. Kaynakların ifadesine göre "çok zalim" bir adamdı. Üstelik halkına iyi davranmadığı gibi devlet işleriyle de pek ilgilenmiyordu. Onun idaresinden bıkan Gazne eşrafından ve emirlerden bir grup, çareyi Gazne'nin eski hâkimi Ebu Bekir Levik'i Gazne'ye davet etmekte buldu. Harekete geçen Ebu Bekir Levik ordusuyla Gazne'ye doğru

---

31 Alptegin hakkında toplu bilgi için bk. Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD)*, 191 (Mart-Nisan 2011), s.97-116; Erdoğan Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi**,** TTK Yayınevi, Ankara 1989, s.5; Erdoğan Merçil, "Alptegin", *DİA*, II, s.526; W. Barthold, "Alptegin", İA, I, s.386; C. E., Bosworth, "The Ghaznavids", s.96.

32 Merçil, "Gazneliler", s.481.

33 Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.24.

hareket etti. Gazne ordusu Ebu Bekir Levik'i Çarh[34] civarında karşıladı. Yapılan savaşta özellikle Sebüktegin'in gayretleriyle Gazneliler galip geldi. Savaş sonunda Ebu Bekir Levik'in ordusu dağıldı, kendisi de esir düştü. Bir süre sonra da öldürüldü. Böylece Gazne, büyük bir tehlikeden kurtulmuş oldu. Ebu Bekir Levik mağlup edilmiş ve öldürülmüş olsa da ne Böri Tegin'in kötü yönetiminde ne de halkın ve emirlerin ona karşı tavrında bir değişiklik oldu. Hâl böyle olunca halk ve ordu emirleri, Böri Tegin'i Gazne tahtından indirmek için harekete geçti. Aralarında konuşup tartışan emirler, tahta oturmaya en uygun kişinin Sebüktegin olduğuna karar verdi.[35]

Sebüktegin: Gaznelilerin İlk Dönemleri (977-998)

Sebüktegin, Alptegin'in en yakın adamlarından biri olup cesareti, zekâsı ve liderlik vasıflarıyla ön plana çıkmıştı. Bu yüzden Alptegin ona büyük değer vermiş hatta kızıyla evlendirerek onunla akrabalık da kurmuştu. Alptegin'in ölümünden sonra emirler arasında da büyük itibarı olan Sebüktegin gerek Alptegin'in oğlu Ebu İshak'ın gerekse Bilge Tegin ve Böri Tegin'in iktidarlarını desteklemiş, onlara herhangi bir zorluk çıkarmadığı gibi her zaman yanlarında olmuştu. Hatta Böri Tegin'in sorumsuz yönetimi sebebiyle başlayan kötü gidiş, özellikle de Gazne'nin tekrar Levik hanedanının eline geçme tehlikesi, onun gayretleri neticesinde durdurulmuştu.

---

34 Çarh, Kabil'in güneyinde Gazne-Kabil arasında Logar Nehri kıyısında bir yerleşim merkezidir.

35 İbnü'l-Esir, VIII, s.589-590. Bazı kaynaklar gibi İbnü'l-Esir de İshak'tan sonra yerine geçen Bilgetegin ve Böritegin'den bahsetmemiştir. Bu fasılayı el-Cuzcani şöyle anlatıyor: "(Ebu İshak'ın ölümünden sonra) Türklerin önderi olan Bilge Tegin'i emirliği tahtına oturtular. O, adil, takva sahibi ve savaşçılıkta meşhur bir adam idi. On sene emirlik yaptıktan sonra öldü. Emir Sebüktegin onun yanında idi. Bilge Tegin'den sonra emarete Emir Böri oturdu. O çok zalim bir adamdı. Bu yüzden halktan bir topluluk, Gazne'den Ebu Ali-yi Enuk'un nezdine bir mektup yazdılar ve onu çağırdılar. Ebu Ali-yi Enuk, Kabul Şah'ın oğlunu yardıma gönderdi. Çarh sınırında karşılaştılar. Emir Sebüktegin, beş yüz Türk ile onlara taarruz etti ve onları yendi. Birçok insan öldürdü, çok sayıda esir aldı ve ayrıca iki fil yakalayıp Gazne'ye getirdi. Sebüktegin'in böyle bir galibiyet elde etmesi üzerine [Böritegin'in] zulmünden bıkan herkes, bir araya gelip anlaşarak Emir Sebüktegin'i Gazne emirliği tahtına oturttular. 27 Şaban 366 (20 Nisan 977) Cuma günü kale üzerinden kırmızı (la'l) renkli çetr ve sancaklar ('alem) yükseldi. Emaret ve padişahlık Sebüktegin'e verildi." el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasıri (Gazneliler, Selçuklular Atabeglikler ve Hârezmşahlar)*, Türkçe terc. Erkan Göksu, TTK Yayınevi, Ankara 2015, s.26-27. Ayrıca bk. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.6-7.

Böri Tegin'in Gaznelilere hükümdarlık yapamayacağının iyice anlaşılması üzerine önde gelen emirler bir araya gelip yeni bir hükümdar seçmeye karar verdiler. Her biri bir emirin adını söyleyerek teklifte bulunuyor ancak teklif edilen her emire itiraz ediliyor, birbiri ardınca kusurları sayılıyordu. Bir süre sonra Sebüktegin'in ismi söylendi. Herkes sustu; kimse onun da şu kusuru vardır diyemedi. Sadece bir emir, "Sebüktegin'in tek kusuru, ondan daha kıdemli, yani eski gulamlar olmasıdır. Ancak onu hepimizin efendisi Alptegin yetiştirmiştir. Yiğitlik, cesaret ve iyi huyluluk bakımından tıpkı onun gibidir" dedi. Bunun üzerine emirler Sebüktegin üzerinde anlaşıp onu hükümdar yapmaya karar verdiler. Sebüktegin ilk önce kendisine getirilen bu teklifi reddetse de daha sonra emirlerin ısrarı ve hatta tehdidi üzerine bazı şartlar ileri sürerek Gazneli tahtına geçmeyi kabul etti. Emirler Sebüktegin'e her şartta itaat edeceklerine dair yemin ettikten sonra onu Alptegin'in tahtına oturttular. Cülus merasimi düzenleyip onu yeni Gazne emiri olarak selamladılar. 20 Nisan 977 Cuma günü kale üzerinden onun kırmızı renkli çetr ve sancakları (alem) yükseldi.[36]

Sebüktegin, Gaznelilerin gerçek anlamdaki ilk hükümdarıydı ve Gazneliler hanedanı onun neslinden devam etti. Bu yüzden Gazneliler hakkında bilgi veren birçok kaynak onlardan "Âl-i Sebükteginiyan" yani Sebüktegin oğulları/hanedanı şeklinde bahsetmişlerdi. Bu durumda her ne kadar Gazneliler Devleti'nin kurucusu Alptegin olsa da hanedanın asıl müessisi Sebüktegin'di.[37] Bugün Kırgızistan sınırları içinde yer alan Isık Göl civarındaki Barshan (Barsgan) bölgesinden veya aynı adlı Türk boyundan olduğu düşünülen Sebüktegin, bir akın sırasında Tuhsılar'a esir düşmüş ve Samani Emiri I. Nuh zamanında (943-954) Buhara'ya getirilmişti. Burada Samani kumandanı Alptegin tarafından satın alınmış (959) böylece onun hizmetine girmişti.[38] Kişisel özellikleri ve sadakati sayesinde hızla yükselen

---

36 el-Cuzcani, s.26-27; Utbi, s.4; İbnu'l-Esir, VIII, s.589-590; Kazvini, s.389-390; Mirhand, *Ravzatu's-safa (Müluk-i Gazneviyye)*, Türkçe terc. Erkan Göksu, Kronik Yayınevi, İstanbul 2017, s.28-30.

37 Erdoğan Merçil, "Sebük Tegin", *DİA*, XXXVI, s.262-263; Neslihan Durak, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, der. Ali Ahmetbeyoğlu, Ankara 2002, s.39-40; Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.28.

38 "Emir Sebüktegin, babasından işitmiş ki: Sebüktegin'in babasına Karabeckem derlerdi. [Onun adı Cuk idi. Gajgav'a Türkçede Beckem derlerdi]. Karabeckem'in manası siyah öküzdür (siyah gajkav). Türkistan'da her yerde onun adını duyanlar kaçarlardı. İmam Muhammed Ali Ebu'l-Kasım İmadi, *Tarih-i Mücedvel*'de onun kahramanlığından şöyle bahsetmiştir: "Emir Sebüktegin, Yezdcerd-i Şehriyar'ın çocuklarından idi. Yezdcerd, bilad-ı Merv'de bir değirmende öldüğü zaman, hilafet makamında Emirü'l-mü'minin Osman (Allah ondan razı olsun) bulunuyordu. Yezdcerd'in adamları (etba' ve eşyası) Türkistan'a kaçtılar. Türklerle akrabalık kurdular. İki üç batın geçince Türk oldular. Onların kasırları o diyarda hala durmaktadır.

Sebüktegin, Alptegin'in en güvendiği adamlarından biri hâline geldi. Alptegin kızını Sebüktegin'le evlendirmek suretiyle onunla akrabalık ilişkisi de kurmuştu. Sebüktegin, 977 yılında tahta oturunca Gazneliler Devleti'nin çehresi değişti. İlk başlarda şeklen Samanilere tabi olsa da Horasan ve Maveraünnehir'deki Samani hâkimiyeti çoktan çökmeye yüz tutmuştu. Buna karşılık Sebüktegin idaresinde akıllı ve cesur adımlar atan Gazneliler, bölgedeki en etkili güç hâline gelme yolunda ilerlemeye başlıyorlardı.[39]

Sebüktegin ilk iş olarak halk, ordu ve devlet görevlileriyle ilişkilerini geliştirip iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra artık devletinin sınırlarını genişletmek ve hazineyi doldurmak için askerî harekâta başlayabilirdi. Bu amaçla ilk olarak Doğu Afganistan'daki Zabülistan[40] bölgesine yöneldi. Zabülistan asillerinden birinin kızı ile evlenerek yöre halkını kendi lehine çevirmeye çalıştı.

O sırada Togan Tegin isimli bir Türk emirin idaresinde bulunan Büst,[41] Baytuz[42] isimli başka bir Türk emiri tarafından istila edilmişti. Togan Tegin, Sebüktegin'den

---

Onların nesebi ve soyu (ki padişah-ı alemin nazarında böyle rivayet edilmişti) bu minval üzerine idi: Emir Sebüktegin (bin Cuk) Karabeckem bin Kara Arslan bin Kara Melet bin Kara Yağman bin Firuz bin Yezdcerd bin Şehriyar el-Fars-i [Melikü'l-Acem]. Doğruyu en iyi Allah bilir." el-Cuzcani, s.23; Ayrıca bk. Erdoğan Mercil, "Sebük Tegin", s.262-263.

39 Erdoğan Merçil, "Sebük Tegin", *DİA*, XXXVI, s.262-263.; Neslihan Durak, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, der. Ali Ahmetbeyoğlu, Ankara, 2002, s.39-40.

40 Zavülistan da denir. *Şehname*'de Rüstem'in ülkesi olarak zikredilen Zabülistan, Doğu Afganistan'da Gazne'nin de içinde bulunduğu bölgedir. Sultan Gazneli Mahmud'un annesi, Zabüllü asil bir ailenin kızıydı. Bu yüzden ona Mahmud-i Zabüli de denirdi. *Nüzhetü'l-Kulub*'a göre göre iklimi sıcak, meyvesi bol, av yerleri ve otlakları çok bir yerdir. Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Nüzhetü'l-Kulub*, İng terc. *Nuzhat al-Qulub*, trans.G. Le Strange, E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII, Luzac & Co, London 1919; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Buldan*, III, Beyrut 1397/1977, s.125; İbn Hurdadbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Türkçe terc. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008, s.41, 45.

41 "Afganistan'ın Sicistan bölgesinde harabeleri bulunan eski bir şehirdir. Hilmend ırmağının Ergendab kolu ile birleştiği yerin aşağısında sol kıyıda ve nehrin taşımacılığa elverişli kesiminde bulunur; Herat'ı Girişk'ten geçerek Kandehar'a bağlayan yol üzerindedir. Vaktiyle verimliliği ve güzelliğiyle tanınırdı. Eski Arap coğrafyacıları güzelliklerinin yanında salgın hastalıklarının da çok olduğunu anlatırlar. Şehirle çevresinin bugünkü harap ve kurak durumu tabii kaynakları ile çelişki arzeder. Çünkü Hilmend ırmağı ve kolu sayesinde kolayca sulanabilen bu bölge her türlü tarıma elverişlidir. Ortaçağ'da Horasan veya Fars ile Sind arasında, yani Bağdat-Hindistan yolu üzerinde geçişi temin etmiş ve önemli bir ticari rol oynamıştır. Nitekim İstahri Büst'ün Hindistan'la olan ticaretinden bahsetmektedir." Tahsin Yazıcı, "Büst", *DİA*, VI, s.495.

42 İbnü'l-Esir'de "Babitur (بابی تور)" İbnü'l-Esir, VIII, s.590.

yardım isteyerek şehri Baytuz'dan kurtarması durumunda Sebüktegin'e vergi verip itaat edeceğini bildirdi. Sebüktegin, Büst'e yürüyüp Baytuz'u mağlup etti ve şehri yeniden Togan Tegin'in idaresine bıraktı. Fakat Togan Tegin verdiği sözü tutmadı. Üstelik Sebüktegin'e bir suikast düzenleyerek onu ortadan kaldırmayı planladı. Bunun üzerine Sebüktegin onu cezalandırarak Büst'ü ele geçirdi (977). Bu olay, Gazneliler için son derece önemli bir gelişme olup Sebüktegin'in bu başarısı, dönemin tarihçileri tarafından "Devlet-i Âl-i Sebüktegin'in ya da Devlet-i Gazneviyye'nin başlangıcı" olarak kaydedilmişti.[43]

Büst'ten sonra Kuzeydoğu Belucistan'daki Kusdar[44] bölgesini de Gazneli topraklarına kattı ve hâkimiyetini Toharistan[45] ve Zemindaver'e[46] kadar genişletti.

43 İbnü'l-Esir, VIII, s.589; Utbi, s.2-6 vd; Mirhand, s.32 vd.

44 Kusdar (Kuzdar), bugünkü Pakistan'ın Belucistan eyaletinde Kalat'ın 85 mil güneyinde bir şehirdir. Sebüktegin tarafından 977-978 tarihinde ele geçirilmiş, bunun üzerine bölge hâkimi tabiiyet şart ve mükellefiyetlerini yerine getirmeyi kabul etmiştir. Ancak bölge hâkimi Sultan Mahmud döneminde itaatsizlik göstermiş, bunun üzerine Aralık 1011 tarihinde şehir kuşatılarak bir kez daha Gazneli hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır. Kusdar ve fethi hakkında bk. Yakut el-Hamevi, IV, s.353; el-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, trans. James Reynolds, London 1958, s.32-33; Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih (Gazneliler Bahsi)*, II/4, nşr. Ahmed Ateş, TTK Yayınevi, Ankara 1999, s.10-11; İbnü'l-Esir, IX, s.183.

45 "Ceyhun nehrinin yukarı havzasında tarihi bölgedir. Kaynaklarda Tokaristan, Tuharistan, Tohayristan, Tu-ho-lo gibi farklı şekillerde geçen bölge, ismini Tohar adı verilen bir kavimden almıştır. Tohariler, Eskiçağ'larda Greko-Baktrian İmparatorluğu'nu yıkan kabileler arasında zikredilmiştir. Dar anlamda Toharistan sınırlarını en doğru biçimde X. yüzyıl İslam coğrafyacılarından İstahri verir. Buna göre Toharistan, Belh'in doğusunda ve Bedehşan'ın batısında, Ceyhun'un (Amuderya) güneyinde, Hindukuş dağlarının kuzeyinde yer alan bölgedir. İslam döneminde Toharistan, geniş manada Ceyhun'un yukarı mecrasının sağında ve solunda bulunan, Belh'e bağlı olan bütün dağlık bölgeleri kapsıyordu. Eski kaynaklarda Toharistan Yukarı Toharistan ve Aşağı Toharistan olmak üzere iki bölgeye ayrılıyordu. Yukarı Toharistan, Belh'in doğusu ile Ceyhun nehrinin güneyinde idi. Aşağı Toharistan, Yukarı Toharistan'dan daha doğuda ve Ceyhun nehrinin batısında yer alıyordu. İstahri'ye göre Toharistan'ın şehirleri şunlardı: Simincan, Hulm, Bağlan, Seklekend, Vervaliz, Arman, Revan, Talekān, Sekimşet, Rub, Saray, Asam, Enderab, Mezr, Kah. X. yüzyıl müelliflerinden Kudame b. Ca'fer'e göre Merv'den ayrılan iki büyük yoldan birincisi Şaş'a ve Türk ülkelerine giderken ikincisi Toharistan'a doğru uzanıyordu." Hüseyin Salman, "Toharistan", *DİA*, XLI, s.214-215.

46 Gur ve Sicistan arasındaki geniş bir vilayettir. Hududu'l-Alem'de Gur ve Büst arasında hududa refah içerisinde bir bölge olarak tarif edilmektedir. Daha dar manada bir tarif yapılırsa Afganistan'da Gur ve Zabülistan'ın cenubunda ve Büst şehrinin şimalinde kalan bölgedir. Helmend Nehri'nin Hindukuş dağlarından aşağı Büst'e aktığı geniş vadiye Arap coğrafyacılar tarafından Zemin-Daver denmiştir." Geniş bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Zemin-Daver", *İA*, VIII, İstanbul 1978, s.516-518; Ayrıca bk. *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul 2008, s.66; Yakut el-Hamevi, II, s.434.

Daha sonra Hindistan'a yöneldi. Aslında Gaznelilerin batısında Samanoğulları, kuzeyinde ise Karahanlılar gibi büyük ve güçlü devletler bulunduğundan, devletin bu yönlerde genişlemesi son derece zordu. Buna karşılık son derece zengin bir bölge olması sebebiyle önemli bir ganimet kaynağı olan Kuzey Hindistan'da o sırada güçlü bir devlet bulunmuyordu. Üstelik Hind Racası Caypal[47] gayrimüslim olup İslamiyet'in bu bölgede yayılmasına engel teşkil ediyor hatta zaman zaman Müslüman topraklarına girerek halka zarar veriyordu. Bu yüzden Sebüktegin, Gaznelileri için en uygun genişleme sahası olarak Kuzey Hindistan'ı gördü ve bölgeyi darü'l-gazve yaparak o tarafa yöneldi. Hinduşahi racası Caypal, fillerle güçlendirdiği ordusuyla Sebüktegin'i karşıladı. 986 yılında Atabetu'l-Gurek denilen yerde yapılan şiddetli savaşta Gazneliler galip geldi. Sebüktegin, sefer sırasında yanında bulunan oğlu Mahmud'un itirazlarına rağmen Caypal'la bir anlaşma yaptı. Ancak onun Gazne'ye dönüşünden hemen sonra harekete geçen Caypal, anlaşma gereği Gaznelilere terk etmesi gereken kaleleri teslim etmediği gibi Sebüktegin'in kalelere yerleştirilmesi için bıraktığı Gazneli komutan ve askerleri hapse attırdı. Bunun üzerine tekrar bölgeye hareket eden Sebüktegin, şiddetli çarpışmalar sonunda Lamgan Kalesi'ni ele geçirip bölgedeki tapınakları yıkıp putları parçaladıktan ve büyük ganimet elde ettikten sonra Gazne'ye döndü.[48]

Bu gelişmelerin ardından Caypal, küçük racalıklarla (prenslik) ittifak yaptı. Büyük bir ordu toplayarak Gazneliler üzerine yürüdü. Caypal'ın üzerine geldiğini öğrenen Sebüktegin, onunla Gazne'nin güneyinde Kuram'da karşılaştı. Sebüktegin, karşısındaki büyük orduyu önce art arda gönderdiği küçük birliklerle yorup hırpaladı. Düşman kuvvetlerinin yorulduğunu, ordu düzenin bozulduğunu görünce de genel hücum emrini verdi. Gazneli taarruzuna fazla dayanamayan Hindu ordusu, kısa sürede bozguna uğradı. Daha sonra, Hindistan'a girdi ve birçok şehir ve kaleyi ele geçirdi. Böylece Gazne'nin doğu ve kuzeyinde bulunan dağlık bölgeler

47 "Caypal, 850-1026 yılları arasında bugünkü Afganistan ve Pakistan'ın bir kısım toprakları üzerinde hüküm süren Hinduşahiler hanedanına mensup bir racadır. Sebük Tegin, İslamiyet'in Kuzey Hindistan'a girmesine engel oluşturduklarına inandığı Hinduşahiler'e karşı akınlara başladı. Bu sırada Hinduşahi tahtında Caypal bulunuyordu. Caypal fillerle takviye edilmiş kuvvetli ordusuyla onun karşısına çıktı. Ancak Gurek mevkiinde yapılan savaşta mağlup oldu ve barış istemek zorunda kaldı (986). Sebük Tegin 1 milyon dirhem, elli fil ve sınır bölgesindeki bazı kaleler kendisine verilmek şartıyla bu isteği kabul etti. Fakat Caypal, Gazneli kuvvetleri çekilir çekilmez antlaşmayı bozdu. Sebük Tegin'in yeni bir Hint seferi düzenlemesi üzerine diğer racalarla ittifak kurarak büyük bir ordu hazırladıysa da yine yenildi ve Lamgan ile Peşaver arasındaki bütün topraklarını kaybetti." Enver Konukçu, "Hinduşahiler", *DİA*, XVIII, s.117.

48 Mirhand, s.31 vd.

tamamen Gaznelilerin hâkimiyeti altına girmiş oldu (986-87). Bu aynı zamanda Kabil Nehri boyunca Peşaver'e[49] kadar olan bölgelerin İslam hâkimiyetine girmesi ve bölgede ilk defa İslamlaşma faaliyetlerinin başlaması demekti. Diğer yandan Gazneliler, bölgenin zengin ticaret ağına dâhil olmuş ve böylece elde edilen ganimetler dışında, bölgede başlayan ticari faaliyetler sayesinde de büyük bir ekonomik kaynağa sahip olmuştu.[50]

Kiş şehri civarında Samani hükümdarı Emir II. Nuh ile görüşme yapan Sebüktegin burada ona sadakat yemini etmiş ve düşmanlarına karşı yardımcı olmayı vaat etmişti (976-977). Bu sırada Samani Devleti'nin önde gelen iki şahsiyeti, Ebu Ali Simcuri ve Faik, Emir Nuh'a karşı birleşerek Buhara'ya hâkim olmak istediler. Zor durumda kalan Emir II. Nuh, Sebüktegin'i yardımına çağırdı. Sebüktegin, oğlu Mahmud ile birlikte süratle harekete geçti ve asilerin toplandığı Herat'a[51] ilerledi. Gazneli ordusuyla başa çıkamayacağını anlayan Ebu Ali Simcuri, kendisini Emir II. Nuh ile barıştırması için Sebüktegin'den aracı olmasını istedi. Emir II. Nuh on beş milyon dirhem para verilmesi şartıyla Ebu Ali'yi affetmeye ve görevi başında bırakmaya razı oldu. Fakat Ebu Ali'nin adamları bu anlaşmayı bozdu. Bu yüzden iki taraf arasında savaş başladı. Sebüktegin, Herat yakınında Ebu Ali'nin üzerine yürüdü ve Mahmud kumandasındaki Gazneli ordusu, Ebu Ali'yi mağlup etti (23 Ekim 994). Herat'a giren Emir II. Nuh, tahtını borçlu olduğu Sebüktegin ve oğlu

49 "Pakistan'ın kuzeybatısında bulunan tarihi bir şehirdir. Muhtemelen milattan önce V. yüzyılda Kuşanlar tarafından stratejik Hayber Geçidi'ne 16 km. mesafede Purushapura adıyla kurulmuştur. Daha önce Hint-Ari asıllı farklı kabilelerin oturduğu bölgeyi Büyük İskender'in zaptından sonra haleflerinden Seleukos I. Nikator, Maurya İmparatorluğu'nun kurucusu Chandragupta Maurya'ya (öl. MÖ.296) terketti. Bu dönemde Budizm bölgeye girdi ve Purushapura, Budist Gandhara Krallığı'nın başşehri oldu. Bölgede halkın çoğunluğunu teşkil eden Peştunların milattan önce I. yüzyılda Süleyman dağlarından güneye ve güneybatıya inmesinden itibaren zamanla şehir Kabil ve Kandehar ile birlikte Peştun kültürünün en önemli merkezlerinden biri haline geldi. Bölgeye İslamiyet'in girişi IV. (X.) yüzyıla rastlamaktadır. Gazneli Sebük Tegin, Peşaver'e kadar ilerleyerek burada İslamiyet'in tohumlarını atmaya muvaffak oldu (376/986). Türkler'in bölgeye hâkim olmasıyla birlikte Peştunlar arasında İslamiyet yayılmaya başladı." Azmi Özcan, "Peşaver", XXXIV, *DİA*, s.252-253.

50 Utbi, s.8 vd; Mirhand, s.36-42; Merçil, "Gazneliler", s.481.

51 Afganistan'ın kuzey batısında bulunan bir Horasan şehri olup günümüzde Afganistan sınırları içerisinde kalmakta ve aynı adla anılmaktadır. XI. yüzyılda Akdeniz'den Hindistan ve Çin'e giden ana yol üzerindeki büyük ticaret merkezlerinden olan Herat, özellikle Abbasiler zamanından itibaren dokumacılıkta isim yapmıştı. İstahri ve İbn Havkal'a göre burası da dönemin diğer büyük şehirleri gibi iç kale, şehir ve dış mahallelerden oluşmaktaydı. Bk. Yakut, V, s.396-397; Z. Velidi Togan, "Herat", *İA*, V/1, s.429; Recep Uslu, "Herat", *DİA*, XVII, s.215-216.

Mahmud'a lakaplar ve toprak bağışladı. Sebüktegin'e "Nasırüddin ve'd-dünya" lakabı ile Belh, Toharistan, Bamyan, Gur[52] ve Garcistan'ın[53] idaresini; Mahmud'a ise "Seyfü'd-devle" lakabıyla birlikte Horasan sipehsalarlığını verdi.[54]

Mahmud, Horasan'ın merkezi Nişabur'a girdi. Ancak Ebu Ali ve Faik'in karşı hücumu nedeniyle Herat'a sığınmaya mecbur olmuştu. Bu, Mahmud'un hayatındaki belki de uğradığı tek mağlubiyetti. Oğlu Mahmud'un başarısızlık haberini duyan Sebüktegin ise Tus'a[55] doğru ilerledi. Ebu Ali bu kez babasının da desteğini alan Mahmud'un hücumları karşısında dayanamadı ve mağlup oldu. Mücadeleden yorgun düşen Ebu Ali ve Faik, bir kez daha Emir II. Nuh ile barışmak istedi. Ancak Ebu Ali tutuklandı, Faik ise kaçarak Karahanlılar'a sığındı. Faik, Karahanlı hükümdarı Nasr b. Ali'yi Buhara'ya yürümeye teşvik etti. Emir II. Nuh'un yardım istemesi üzerine Sebüktegin kalabalık bir orduyla harekete geçti. Bu haberi alan Nasr b. Ali, Sebüktegin'e Samani Devleti'ne karşı anlaşma teklif etti. Ancak Sebüktegin Emir II. Nuh'a verdiği sözden dönmeyip buna yanaşmadı. Neticede savaş yapmadan bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre; Samaniler, Sir-Derya (Seyhun) sahasını Katvan Çölü'ne kadar Karahanlılar'a bırakmaktaydı. Karahanlı hükümdarı Nasr b. Ali'nin isteği üzerine de Faik, Semerkand Valisi oldu.

---

52 Herat'ın doğu ve güneydoğusunda bulunan Orta Afganistan'ın dağlık bölgesiyle Garcistan'ın güneyi, Cuzcan, Ferahrud, Herirud ve Murgab nehirlerinin yöresindeki topraklara Gur denilirdi. Gurlular veya Şansabaniler olarak bilinenler ise 1000-1215 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hüküm süren bir İslam hanedanıdır. Gazneli hakimiyeti sırasında küçük bir kabilenin reisi olan Şensebani'nin emirleri önce Gur toprakları üzerinde siyasi hakimiyetlerini kurdular, daha sonra nüfuz sahalarını giderek genişlettiler ve nihayet XII. yüzyılda büyük bir güce sahip oldular. Geniş bilgi icin bk. Iqtidar Hussain Sıddıqui, "Gurlular", *DİA*, XIV, s.207-211; M. Longworth Dames, "Gur", *İA*, IV, s.825; C.E. Bosworth, "The Early Islamic History of Ghor", *Central Asiatic Journal*, 6 (1961), s.116-133; C.E. Bosworth, "Ghurids", *EI2*, II, Brill 1991, s.1099-1104.

53 "Herat'ın batısı, Gur'un doğusu, Merv-i Rud'un kuzeyi ve Gazne'nin güneyini içine alan bölgedir. Kralın dağları ve mülkü anlamlarına gelen Garcistan'da hüküm süren tüm hükümdarlar Şar denir. Farsça bir kelime olan Şar, şehir anlamına geldiği gibi aynı zamanda da aslan, ilbey, ilhan ve hükümdar demektir. Garcistan, özel kapı ve surlara sahip bir bölge olup hükümdarın izni haricinde şehre kimse giremezdi. Halkı adil ve dürüst insanlar olarak bilinmekteydi. Garcistan'ın biri Afşin (Bişin) diğeri Sürmin (Şürmin) olmak üzere iki sulu ve elverişli önemli şehri bulunmaktaydı. Yöneticileri büyüklük açısından birbirine eşit olan bu iki şehir haricinde etrafı sağlam dağlarla sarılı Belkiyan (Burukan) adlı bir bölgede ikamet etmekteydiler. Garcistan bölgesi ve Gazneliler dönemindeki durumu hakkında bk. İzetullah Zeki, "Garcistan Beyleri: Şar Ailesi", *USAD*, 15 (Güz 2021), s.127-136.

54 Utbi, s.14-74; Mirhand, s.43-44; el-Cuzcani, s.28-29.

55 Tus, Horasan'la Nişabur arasında bir şehirdir. Yakut, IV, s.49-50; V. Minorsky, "Tus", *İA*, XII/2, s.123-130.

Bu olaylar Sebüktegin'in Samani Devleti içinde ne kadar kuvvetli olduğunu açıkça göstermekteydi.[56]

Karahanlılar ile anlaşan Sebüktegin Belh'e döndü. Bir rivayete göre buradayken kız kardeşlerinden birinin ve bazı yakın akrabalarının ölümüne çok üzüldü ve hastalanıp yatağa düştü. Hastalıktan dolayı hayattan ümidini kestiyse de belki Gazne'nin temiz havası ve saf suyu ile şifa hasıl olur diye Gazne'ye götürülmesini istedi. Onu bir tahtırevana koydular ve Gazne'ye gitmek için yola çıkardılar. Fakat ümidi boşa çıktı. Belh sınırlarındaki Madru Muy köyünde hastalığı ilerledi, birkaç konak gittikten sonra ise vefat etti. Ağustos 997'de vefat etti ve cenazesi Gazne'ye götürülerek oraya defnedildi.[57]

Tarihe Nasıruddin ünvanı ve Emir-i Adil lakabıyla geçen Sebüktegin, ordusu ve halkı tarafından sevilen dönemin diğer melikleri ve sultanları tarafından son derece saygı duyulan büyük bir hükümdardı. Sadece yiğitlik ve savaşçılık sahasında değil hem idare ve yönetim hem de ilim, sanat ve edebiyat alanında kendisini yetiştirmiş, ilim ve sanat erbabına verdiği destekle ön plana çıkmıştı. Çocuklarından Hasan ve Hüseyin genç yaşta ölmüş, geriye Mahmud, İsmail, Nasr ve Yusuf kalmıştı. Sebüktegin çocuklarını yetiştirirken çok ihtimam göstermiş ve onların başarılı bir hükümdar olmalarını sağlamak maksadıyla bir kitap da yazmıştı. Divan-ı

---

56 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.10.

57 Utbi, age., s.11; İbnü'l-Esir, IX, s.108; el-Cuzcani, s.29; Kazvini, s.390) "Nasırü'd-din ağır bir hastalığa düçar oldu. Yatağa düştü. Hastalığa bakarak hayattan ümidini kestiyse de belki Gazne'nin saf havası, temiz suyu ile şifa hasıl olur diye Gazne'ye götürülmesini istedi. Onu bir tahtırevana koydular ve Gazneye gitmek için yola çıkardılar. Fakat takdir-i Hüda onun bu ümidine meydan vermedi. Ümidi boşa çıktı. Birkaç konak gittikten sonra ecel yolunu kesti, yolda vefat etti. Gazneye cenazesi götürüldü… Nasırü'd-din, ömrünün son günlerinde en meşhur ustaları celb ile sahlabad isminde gayet sanatlı, eşi benzeri görülmemiş bir saray yaptırmağa başlamış ve bu saray için çok paralar sarfetmiş. Fakat vefatıyla bu saray ikmal edilememiş olduğu gibi, oğulları da teşaum ederek bitirmeğe meyletmemiş ve bu suretle o koca saray harab, sarf olunan emekler, paralar heder olmuştur. Nasırü'd-din'in vefatı için Büsti ve diğer şairler mersiyeler söylemişlerdir." el-Utbi, s.74, 76. "Nasırü'd-devle Sebüktegin, 387 senesi Şaban ayında (Ağustos-Eylül 997) öldü. Karargâhı Belh'de idi. Burada birçok ev ve mesken yaptırmıştı. Belh'de hastalandı ve hastalığı uzun süre devam etti. Gazne'ye gitmek istiyordu. Bu sebeple Belh'den ayrıldı ve yolda vefat etti. Cenazesi Gazne'ye götürüldü ve orada toprağa verildi. Hükümdarlık müddeti yaklaşık yirmi yıldı. Adaletli, hayırsever, cihada düşkün, itikadı güzel, tam anlamıyla mert ve yiğit, sözünde duran, sözüne bağlı bir hükümdardı. Allah onun hanedanını mübarek kılsın. Devletleri Samanilerden, Selçuklulardan ve diğer bazı devletlerden daha uzun süre devam etti. Oğlu Mahmud ilk defa Sultan ünvanını alan hükümdardır. Ondan önce hiç kimse bu ünvanı almamıştı." İbnü'l-Esir, IX, s.108-109.

resail kâtibi Ebu'l-Feth el-Büsti'nin[58] hattıyla yazdırdığı bu kitabın adı *Pendname*[59] yani öğütler kitabı olup Türk-İslam dünyasının siyasetname geleneğinin ilk ve önemli örneklerinden biriydi.[60]

Sultan Mahmud ve Gaznelilerin Yükselişi: (998-1030)

Sebüktegin öldüğünde oğullarından Buğracık Herat Valisi, Nasr Büst Valisi, İsmail Gazne ve Belh hâkimi ve Mahmud ise merkezi Nişabur olan Horasan sipehsaları olarak görevlendirilmişlerdi. Sebüktegin ölmeden önce veliaht olarak İsmail'i işaret ettiğinden devlet adamları ve emirler tahta onu çıkardılar. Belh'te hükümdarlığını ilan eden İsmail, cülus merasiminden sonra II. Nuh'un ölümü (999) üzerine Samani tahtına oturan II. Mansur bin Nuh'a biat etti ve ordu mensuplarına büyük ihsan ve bağışlarda bulundu. Muhtemelen kardeşi Mahmud'un hükümdarlığını tanımayarak kendisine karşı harekete geçeceğini tahmin ettiğinden emirleri ve ordu mensuplarını kendine bağlamak için o kadar ihsan ve bağış yaptı ki babasının hazinesini tüketti. Bu sırada Mahmud da boş durmuyordu. Babası için taziye ve yas merasimlerini yerine getirdikten sonra o sırada tahta oturmuş olan kardeşi İsmail'e Belh vilayetini ve Horasan emirliğini bırakmak karşılığında Gazne'nin kendisine teslim edilmesini istedi. Emir İsmail, kardeşinin teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine Mahmud harekete geçti ve Gazne'ye yürüdü. Gazne'yi savunmak için Belh'ten hareket ederek bölgeye gelen İsmail, savaşa hazırlandı. Mahmud bir

58 "Ebu'l-Feth el-Büsti (ö.401/1010): Hicri IV. yüzyılın sonunda ve Gazneliler devrinin başlarında yaşamış ünlü şair ve yazarlardandır. Afganistan'ın Büst şehrinde doğmuştur. Gençliğinde ciddi bir eğitim görmüş ve hadis tahsil etmiştir. Samanilerden Nuh b. Mansur (366-387/977-997)'un münşi ve katipliği görevinde bulunmuştur. Büst emiri Baytuz'a da katiplik yapmıştır. Nasıru'd-din Sebüktekin Büst'u ele geçirdikten sonra onun hizmetine girmiş ve Divan-ı resailde görev almıştır. Sebüktekin'in ölüm tarihi olan 387/997'ye kadar bu görevde bulunmuş, Gazneli Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında da aynı görevde kalmıştır. Tevhid ve maarif hakkında şiirler, emsal hükmünde müsecca' hikemi sözler söyleyen Ebu'l-Feth el-Büsti'nin, Arapça ve Farsça birer divanı vardır." Geniş bilgi için bk. Mehmet Atalay, "Ebul-Feth el-Büsti'nin Kaside-i Nuniyye'sinin, Diyarbakırlı Said Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi*", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.27 [Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı] (Erzurum 2005), s.145-154; M. Sadi Çöğenli, "Ebu'l-Feth eI-Büsti ve Ünvanü'l-Hikem Tercümesi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1/II (1999), s.121-131.

59 Pendname ve diğer Gazneliler dönemninin diğer kaynakları hakkında bk. Erkan Göksu, "Gazneliler Tarihinin Kaynakları", *Hindistan'da Kurulan Türk-İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları*, ed. Cihan Oruç, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul 2022, s.43-84.

60 Utbi, s.74; İbnü'l-Esir, IX, s.108-109; Mirhand, s.44; Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.34.

kez daha elçi gönderip şehri teslim etmesini istese de onu dinlemedi. Neticede iki kardeş arasındaki savaşı Mahmud kazandı. Gazne kalesine sığınan İsmail bir süre sonra teslim oldu ve bir kaleye hapsedildi. Böylece Gazneli tahtı, İsmail'in kısa saltanatından sonra Mahmud'a geçti (Mart 998).[61]

Sadece Gazneli tarihinin değil, Türk ve İslam tarihinin de en meşhur sultanlarından biri olan Sultan Mahmud, 2 Kasım 971'de Buhara'da doğmuştu. Annesi Doğu, Afganistan'da Gazne'nin de içinde bulunduğu Zabulistan bölgesinin asil ailelerinden birine mensuptu. Bu yüzden bazı kaynaklarda ona Mahmud-ı Zabuli de denirdi.[62] Çocukluğundan itibaren çok iyi bir eğitim alan Mahmud, küçük yaşta Kur'an'ı ezberlemiş, dinî ilimleri tahsil etmişti. Ancak onun asıl dikkat çeken özelliği, askerlik ve yönetim işlerindeki kabiliyeti oldu. Genç yaşından itibaren çeşitli devlet kademelerinde görev alıp kısa sürede babası Sebüktegin'in gözüne girdi. Hatta Sebüktegin bir sebeple Gazne'den ayrılacağı zaman oğlu Mahmud'u vekil olarak bırakırdı. Samani Emiri II. Nuh'a yardım ettiği sırada gösterdiği başarılarla dikkat çeken Mahmud, II. Nuh tarafından Hoarasan sipehsaları ilan edilmiş ve "Seyfü'd-devle" lakabını almıştı.[63] Sebüktegin oğlu Mahmud'un cesaret ve zekasını takdir ediyor ancak bazen görüşlerine ve verdiği emirlerine karşı tavır almasını hoş karşılamıyordu. Hatta bir ara bazı fitnecilerin de tahrikiyle onu Gazne Kalesi'nde hapsetmişti (990).[64] Ancak bu tür durumlar fazla sürmez, baba-oğul arasında yaşanan anlaşmazlıklar hiçbir zaman ciddi boyutlara veya çatışmaya dönüşmezdi. Bu konuda Mahmud'un babası Sebüktegin'e saygısı ve güveni tamdı.[65]

---

61 Utbi, s.81-83; İbnü'l-Esir, IX, s.109; Merçil, "Mahmud-ı Gaznevi", s.362.

62 Erdoğan Merçil, "Mahmud-ı Gaznevi", *DİA*, XXVII, 2003, s.362; Nuhoğlu, *agt.*, s.6.

63 Utbi, s.14-74; Mirhand, s.43-44; el-Cuzcani, s.28-29; Merçil, "Mahmud-ı Gaznevi", s.362.

64 "Mahmud'un Sebüktegin'in emriyle kaleye hapsedildiğini duyan Hindistan padişahı kendisine bir mektup yazmıştı. Mektupta onu babası Sebüktegin'e karşı asi olmaya çağırıyor ve "yanıma gel, seni evlendireyim ve Hindistan'ın 12 bin fersahlık bir bölümünü hakimiyetin altına vereyim" diyerek ona her türlü desteği vereceğini söylüyordu. Mahmud ise babasıyla arasını açmaya çalışan Hint padişahına çok sert bir karşılık verdi. Bizzat kendi eliyle yazdığı mektupta ona şöyle dedi: "Ey köpek, bana memleket vermek senin ne haddinedir! Gerçi Hüdavend (sultan) babam iki üç günlüğüne bana kırılmıştır. Benimle hoş olduğu ve bana destek verdiği zaman, Yüce Allah'ın gücü ve Hüdavend babamın gölgesiyle yanıma biraz asker alıp senin üzerine yürüyeceğim. Seni yakalayarak kafanın derisine saman doldduracağım. Karını ve çocuklarını esir alıp köle yapacağım. Hindistan'da cami inşa edip orada hutbe okutacağım." Şebankarei, "Gazneli Sultan Mahmud'un Karakteri", *Tarih Okulu*, çev. Ahmad Hesamipour, S.3 (İlkbahar 2009), s.134.

65 Merçil, "Mahmud-ı Gaznevi", s.362; Mehmet Hanefi Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, (Yayınlanmamış Doktra Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, s.22.

Mahmud tahta oturur oturmaz Samani Emiri II. Mansur'a bir elçi gönderip gelişmelerden haberdar etti ve Horasan sipehsalarlığını kendisine vermesini istedi. Ancak II. Mansur, Horasan sipahsalarlığını Samanilerin Türk emirlerinden Begtüzün'e vermişti. Bunun üzerine Horasan'a ordu gönderen Mahmud, Nişabur'a yürüdü. Telaşa kapılan Begtüzün, Mahmud'a karşı koyamayacağını anlayınca Nesa ve Baverd'e çekilerek Buhara'dan yardım istedi. II. Mansur ve Semerkand Valisi Faik, ona yardıma gelip Serahs civarında ordugâh kurdular. Mahmud onların yardıma geldiğini haber alınca efendisi olarak gördüğü II. Mansur'la savaşmadan geri çekildi. Begtüzün ve Faik, Mahmud'dan çok çekiniyorlar ve Mahmud'un Samani Emiri II. Mansur'u etkilemesini istemiyorlardı. II. Mansur'un Mahmud'la anlaşması, kendileri için büyük tehlikeydi. Bir araya gelip bu duruma engel olmak için bir plan yaptılar. II. Mansur'u tahttan indirip gözlerine mil çektiler. Yerine de II. Abdulmelik bin Nuh'u geçirdiler (Şubat 999).[66]

Onların bu hareketi, Mahmud'un Horasan'a daha rahat müdahale etmesinin yolunu açtı. Tahttan indirilen II. Mansur'un koruyuculuğunu üstlenen Mahmud, bu gerekçeyle Faik ve Begtüzün'ün üzerine yürüdü. İki Samani emiri de Merv'e kaçtı. Mahmud da onları takip ederek Merv önünde karargâh kurdu. Burada iki taraf arasında başlayan barış görüşmeleri netice verdi. Ancak, bir grup asker anlaşmayı kabul etmedi. Bu olay savaşın tekrar başlamasına sebep oldu. Yapılan savaş sonunda Mahmud, Samani ordusunu mağlup etti (16 Mayıs 999). Böylece Samani kuvvetleri dağılmış, Maveraünnehir'e çekilen II. Abdulmelik bütün güç ve kudretini kaybetmiş oldu. Bu durum karşısında hemen harekete geçen Karahanlı hükümdarı İlig Nasr, Samani başkenti Buhara'ya yürüdü. 23 Ekim 999'da şehri ele geçiren Karahanlılar, Samani hanedanı mensuplarını Özkent'e[67] gönderdiler.

---

66 Utbi, s.87-88; Merçil, "Gazneliler", *Türkler*, s.862-863.

67 "Karahanlı Devleti'ne başkentlik yapmış, günümüzde Kırgızistan sınırları içinde bulunan tarihi şehir. Kırgızistan'ın güneybatısında Özbekistan sınırına çok yakın bir kesimde Karaderya'nın sağ tarafında deniz seviyesinden 1012 m yüksekliktedir. Günümüz Kırgız Türkçesi'nde Özgön, Uzgen olarak yazılan şehrin adı İslam tarihi kaynaklarında Yüzkent, bazan da Özcent şeklinde geçer. *Divanü lugāti't-Türk*'e göre Özkent, Fergana kasabasının bir adıdır ve "özümüzün şehri" anlamına gelir. Özkent'in içinde bulunduğu Fergana Havzası tarihin ilk devirlerinden itibaren Türkistan coğrafyasının en önemli bölgelerinden biri olmuştur. Eski Çin kayıtlarında Dayüan (büyük bahçe) adıyla kaydedilen Fergana yöresi Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Wusunlar'a yurtluk yapıyordu. Zamanla Hunlar'a bağlandı. Ardından Akhun Devleti'nin sınırlarına dahil oldu. Daha sonra Göktürkler ve özellikle Batı Göktürkler'in hakimiyet alanına girdi. Karluklar başta olmak üzere birçok Türk boyunun göçlerine sahne oldu ve esas önemini Karahanlılar döneminde kazandı." Geniş bilgi için bk. Ahmet Taşağıl, "Özkent", *DİA*, XXXIV, s.129-131.

Böylece Samani hanedanı ortadan kalkmış oldu. Her ne kadar Ebu İbrahim İsmail el-Muntasır, Samani hanedanını diriltmeye çalıştıysa da başarılı olamadı ve Samani toprakları Gazneliler ile Karahanlılar arasında paylaşıldı.[68]

Samanilerin ortadan kalkması, kurulduğu andan itibaren Samani emirlerine bağlılıklarını arz eden Gaznelileri tam anlamıyla bağımsız bir devlet hâline getirmişti. Sultan Mahmud, bu gelişmelerden sonra Bağdat Abbasi Halifesi el-Kadir Billah'a[69] bir mektup yazıp ona bağlılığını bildirdi. Halife ise ona taç, hilat, sancak ve hâkim olduğu toprakların saltanat menşurunu gönderdi. Ona ayrıca "Yeminü'd-devle" ve "Eminü'l-mille" lakaplarını vererek taltif etti (Kasım 999).[70]

---

68 Utbi, s.91; Nuhoğlu, *agt*., s.7; Merçil, "Gazneliler", s.863.

69 Abbasi halifesi Ebu'l-Abbas el-Kadir-Billah Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Abbasi ((991-1031): 9 Rebiülevvel 336'da (28 Eylul 947) Bağdad'da doğdu. Annesi Dimne bir cariye idi. Küçük yaştan itibaren iyi bir eğitim gördü; Ebu Bişr Ahmed b. Muhammed el-Herevi'den Şafii fıkhı tahsil etti. Babasının ölümünden sonra miras yüzünden anlaşmazlığa düştüğü kız kardeşi tarafından Halife Tai'-Lillah'a hilafeti ele geçirmeye çalıştığı söylenerek jurnal edildi. Yakalanmaktan korktuğu için bir süre Bağdad'da gizlendikten sonra Batiha'ya giderek Vali Mühezzibuddevle'ye sığındı (379/989-90). Burada kaldığı yaklaşık üç yıl boyunca Mühezzibuddevle ona çok iyi davrandı. Büveyhi Hükümdarı Bahaüddevle tarafından hal'edilerek tutuklanan amcası Muti'-Lillah'ın oğlu Tai'-Lillah'ın yerine 12 Ramazan 381'de (22 Kasım 991) Kadir-Billah lakabıyla halife ilan edildi. Dönemin büyük şairlerinden Şerif er-Radi uzun bir kasideyle onu övdü (Divan, I, 546). İktidarı boyunca Büveyhiler'in hakimiyeti altında hüküm süren Kadir-Billah, Bahaüddevle'ye hil'at ve şehinşah ünvanı verdi. Bahaüddevle, Kadir-Billah'a itaat edeceğine ve biat şartlarına uyacağına söz verirken halife de ona karşı vefakâr ve samimi olacağına and içti. Kadir-Billah, Bahaüddevle'nin halefleri zamanında da Büveyhiler'in denetimi altında yaşadı. Kadir-Billah devri, Abbasi iktidarının güç kaybettiği ve başşehir Bağdad'da bile hakimiyetin zaman zaman aksadığı bir dönem oldu. İktidarı süresince kendi varlığının tek belirleyicisi olan hutbelerin adına okunması için özel gayret gösteren Kadir-Billah'ı daha çok Abbasi topraklarında yoğun olarak faaliyet gösteren Fatımiler ve menfaatlerine göre davranan mahalli emirler meşgul etti. Öyleki hilafete geldiği zaman Mekke'de bile hutbe Fatımiler adına okunuyordu. Sultan Mahmud-ı Gaznevi, Kadir-Billah adına hutbe okuttuğunu Bağdad'a bir elçi göndererek kendisine bildirdi. Bundan çok memnun olan Kadir-Billah, Sultan Mahmud'a hil'at, taç, bayrak ve saltanatını tasdik ettiğini belirten bir menşur gönderdi. Mahmud, çıkmış olduğu seferleri ve fetih haberlerini sık sık Bağdad'a bildirerek ele geçirdiği ülkelerdeki hakimiyetini tasdik eden menşur göndermesini halifeden istedi ve iktidarı süresince Kadir-Billah'ı metbu tanıdı. Kadir-Billah, Karahanlılar tarafından tanınan ve sikkeleri üzerine ismi yazılan ilk Abbasi halifesidir. Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Kadir-Billah", *DİA*, XXIV, s.127-128.

70 Utbi, s.94 ve Gerdizi'de s.381; "Yeminü'd-devle ve Eminü'l-mille", Hamdullah Müstevfi-i Kazvini'de "Eminü'd-devle" ve "Yeminü'l-mille", s.391. Ayrıca bk. Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s.114 vd.; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.290 vd.; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.15.

Abbasi halifesinin saltanatını tasdikiyle tam bağımsız durumuna yükselen Mahmud, siyasi ve dini bakımdan İslamiyet'i korumak ve yaymak vazifelerini üzerine aldı. Horasan'da iktidarını sağlamlaştırıp Samani Devleti'nin sınır bölgeleri olan Sistan, Cüzcan, Çaganiyan, Huttel ve Harizm ile Gur bölgesine seferler düzenleyen Mahmud'un asıl hedefi ise Hindistan'dı. Hilafet makamı tarafından kendisine gönderilen hâkimiyet alameti ve hediyeleri alan Mahmud, orada hazır bulunanların önünde bundan sonra her sene Hindistan üzerine gidip kafir ile savaşacağına dair yemin etmişti. Sistan'da meydana gelen bazı olaylara müdahale etmek için bu bölgeye yürüyüp Gazne'ye döndükten hemen sonra da (999-1000) Hindistan'a yöneldi.[71]

Sultan Mahmud, saltanatı boyunca Hindistan'a toplam on altı, bazı araştırmacılara göre de on yedi sefer düzenledi. Şüphesiz bu seferlerde Hindistan'ın ekonomik kaynaklar itibarıyla zengin bir coğrafya olmasının etkisi vardı. Ancak özellikle batılı araştırmacıların iddia ettiği gibi, Mahmud'un Hindistan seferlerinin yegâne sebebi sadece yağma ve ganimet düşüncesi değildi. Onun esas gayesi, bir vazife olarak benimsediği İslam'ı korumak ve yaymak düşüncesiydi. Ayrıca gaza ve fetihlerde elde edilen ganimetin ordu mensupları için önemli bir gelir kaynağı olmasının, gazanın önderi hâline gelen Gazneli Mahmud'a karşı büyük bir saygı ve bağlılık duymalarına sebep olduğu da muhakkaktı.[72]

Sultan Mahmud'un ilk Hindistan seferinin 999 veya 1000 yılında Kabil'in doğusunda bulunan Lamgan'a yapıldığını bilinir. Ancak bazı araştırmacılar Mahmud'un ilk Hint seferinin 1001-1002 yılında düzenlediği Peşaver Seferi olduğu görüşündedir. Hinduşahi racası Caypal üzerine yapılan bu seferde Mahmud, hızlı bir şekilde hareket ederek büyük bir ordu toplamaya çalışan Caypal'a ani bir baskın verdi ve Kasım 1001'de savaşta onu mağlup etmeyi başardı. Bu zafer sonunda çok sayıda ganimet ve esirle Gazne'ye dönen Sultan Mahmud'a "gazi" lakabı verildi (1002).[73] 1004 yılında üçüncü seferi sırasında Bhatiya'yı ele geçiren Mahmud, halkının İslamiyet'i tanıması için mescitler ve camiler inşa edilmesini emrettiği gibi bölgeye çok sayıda din adamı görevlendirdi.

---

71 Bahattin Kök, "Gazneli Mahmut'la Abbasi Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler", *EKEV Akademi Dergisi*, I/2 (Mayıs 1988), s.120; Merçil, 1991, s.547-561.

72 Gazneliler'in Hindistan siyaseti için bk. Erdoğan Merçil, "Gazneliler'in Hindistan Siyaseti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, [Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan], İstanbul 1991, s.547-561.

73 İbnü'l-Esir, IX, s.244; Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s.25.

Dördüncü Hint seferi Multan'a[74] yapıldı. Ebu'l-Feth Davud, 1005'te Gazne-lilere itaatsizlik gösterip Karmatiliği benimsemişti. Mart/Nisan 1006'da Gazne'den hareket eden Mahmud, bölgeyi ele geçirerek buradaki Karmatileri cezalandırdı. Daha sonra da Caypal'ın Müslüman olan torunu Suhpal'i (Nevasaşah) Multan Valiliğine tayin edip geri döndü.

Beşinci Hint seferi, Suphal'in (Nevasaşah) eski Hindu dinine geçmesi ve diğer Hint racalarıyla ilişkiye girmesi üzerine düzenlendi. 1008 yılında gerçekleşen bu seferde Sultan, ani bir baskınla Suphal'i mağlup edip bir kaleye hapsetti. Karmatiler bir kez daha cezalandırıldı ve sefer sonucunda Multan'ın büyük kısmı ele geçirildi.

Altıncı Hint seferi Caypal'ın oğlu Anandpal'a karşı yapıldı. II. Peşaver ya da Nagarkot seferi de denen bu Hint seferi, Anandpal'ın Pencap bölgesinin gittikçe yayılan İslamiyet'e karşı Kuzeybatı Hindistan'daki diğer racalarla iş birliğine girmesi üzerine yapıldı. Mahmud bu durumu kış ortasında öğrendi ve hava şartlarının kötülüğüne rağmen (31 Aralık 1008) Gazne'den ayrıldı. Meydana gelen savaşta Hint ordusu mağlup edildi. Ayrıca savaş alanından kaçanların sığındığı Nagarkot (Bhim Nagar) Kalesi üç günlük bir kuşatmadan sonra fethedildi (1009).

Yedinci Hint seferi, Ekim 1009 yılında önemli bir ticaret merkezi olan Narin'e (Narayan) yapıldı. Anandpal, Gazneli ilerleyişini durduramayacağını anlayınca barış istedi. Anandpal'ın haraç ve cizye ödemesi, sultanın hizmetine belirli miktarda

[74] "Pakistan'ın Pencap bölgesinde tarihi bir şehirdir. İndus nehrinin kollarından Cinab suyunun doğusundaki bir ovada Hint alt kıtasının Orta Asya'ya açılan güzergahında bulunur. Bilinen tarihi milattan önce 326'da burayı istila eden Makedonyalı İskender'le başlamaktadır. V. yüzyıldan sonra Hindu Rai hanedanının hâkim olduğu şehrin Müslümanlar tarafından fethi 94/712 yılında Sind fatihi Muhammed b. Kasım es-Sekafi tarafından gerçekleştirildi. X. yy'ın ortalarında bölgeyi gezen İstahri, Multan'ın yerlilerle Müslümanların birlikte dostça yaşadıkları müreffeh bir şehir olduğunu kaydetmiştir. 375/985 yılında şehri gören Makdisi, buraya İsmaililer'in hâkim bulunduğunu ve halkın çoğunluğunun Şii olduğunu, hutbelerde Fatımi halifesinin adının okunduğunu belirtmektedir. Gazneli Mahmud, Multan'ı yedi günlük bir muhasaradan sonra zapt edip (396/1006) İsmaililer dışındaki halka eman verdi. Şehrin hâkimi Karmati Ebu'l-Fütuh Davud b. Nasr, Serendib'e kaçtı. Sultan Mahmud, mühtedi Hindu kumandanı Suhpal'ı yönetici olarak bırakıp şehirden ayrıldıysa da kısa bir süre sonra Suhpal irtidad ederek ayaklandı. Bunun üzerine Gazneli Mahmud, 398'de (1008) ve arkasından Ebu'l-Fütuh'un tekrar ele geçirmesi sebebiyle 400'de (1010) şehri zaptetti. Gazneliler devrinin sonlarına doğru İsmaililer zaman zaman Multan'a hâkim olmak için harekete geçtilerse de bir başarı kazanamadılar. Nihayet 571'de (1175-76) Gurlulardan Muizzüddin Muhammed b. Sam bölgede kesin Sünni hâkimiyetini tesis etti." Multan hakkında geniş bilgi için bk. Azmi Özcan, "Multan", *DİA*, XXXI, s.548-549.

asker ve hediyelerle yüklü filler göndermesi şartlarıyla barış yapıldı. Böylece Hindistan-Horasan ticaret yolu canlanmıştı.

Sekizinci Hint seferi 1010 yılında yine Multan üzerine düzenlendi. Hiçbir zorlukla karşılaşmadan bölgeye giren Sultan Mahmud, Multan'ın daha önceki seferlerde ele geçirilememiş olan güney kısmını itaat altına aldı.

Dokuzuncu Hint seferi 1014 yılında Naradin (Nandana) Racası Triloçanpal'a karşı yapıldı. Şiddetli bir savaştan sonra Naradin Kalesi fethedildi. Savaştan kaçan raca Triloçanpal'ı takip eden Gazneli ordusu, Keşmir'e[75] kadar ilerlerdi. Yol boyunca yeni yerler fethedildi. Bölgeye camiler yapılması ve din adamları tayin edilmesi emredildi. Bu seferden sonra Sultan Mahmud'a Abbasi halifesi el-Kadir Billah tarafından önceki lakaplarına ilave olarak "Nizameddin" ve "Nasıru'l-Hak" lakapları verildi.

Naradin Seferi'nden bir yıl sonra Hindular açısından son derece önemli olan Çakrasvami isimli büyük putun yer aldığı ve o tarihte en büyük tapınakların bulunduğu Taneser'e (Thanesar) bir sefer düzenlendi (Ekim 1014). Raca Triloçanpal, Sultan Mahmud'a elli fil vererek barış teklifinde bulundu. Ancak Sultan kabul etmeyip Taneser'i kuşattı. Taneser racası kaçtığından şehir halkı mukavemet göstermeden şehri teslim etti (1015). Şehirdeki bütün putlar kırıldı. Sadece Çakrasvam adı verilen put Gazne'ye götürülerek halka sergilendi.

Aynı sene (1015) on birinci Hint seferine çıkan Sultan Mahmud, Naradin seferinde Raca Triloçanpal'a yardım eden Keşmir Racasının üzerine yürüdü. Keşmir yolu üzerindeki Lokhot (Loharin) Kalesi'ni kuşattı. Fakat şiddetli kış yüzünden geri çekilmek zorunda kaldı.

On ikinci Hint seferi Eylül 1018 yılında Kanavc'a düzenlendi. İlk önce Sarsava Kalesi'ni alan Sultan Mahmud ve Gazneli ordusu, daha sonra Sırsava Kalesi

[75] "Hint alt kıtasının kuzeyinde coğrafi bir bölgenin adıdır. Arapça kaynaklarda Keşmir ve Kaşmir şeklinde geçen Sanskrit kökenli ismi Batlamyus Kaspeiria, 631'de burayı ziyaret eden Çinli seyyah Hiuen Tsiang, Kiashimilo yazılışlarıyla verir; yerli halk ise bölgeye Keşir demektedir. Keşmir aslında Himalayalar'ın kuzeybatı kesiminde bulunan, 135 km. uzunluğa ve 32-40 km. genişliğe sahip verimli bir vadinin adı iken zamanla 222.236 km² yüzölçümlü bir bölgeyi kapsamına almıştır. Bölgenin 78.114 km²'si Pakistan'ın elinde bulunmaktadır. Bunun 11.639 km²'lik bölümü Azad Keşmir eyaletini teşkil eder (nüfusu 3.210.000, 1998 tah.) 42.685 km²'lik bölümü Çin'in hakimiyetinde olan bölgenin Hindistan'a ait bölümü ise 101.307 km²'lik Cammu-Keşmir eyaletini meydana getirir (nüfusu 10.069.917, 2001). Azad Keşmir'in merkezi Muzafferabad, Cammu-Keşmir'in merkezi ise Srinagar'dır." Geniş bilgi için bk. S.Athar Abbas Rizvi, "Keşmir", *DİA*, XXV, s.325-327.

ve Mahaban Kalesi'ni ele geçirdi. Böylece Cemne ve Ganj arasındaki bölgelerin büyük kısmı İslam hâkimiyetine girmiş oldu. Daha sonra Hinduların büyük önem verdikleri kutsal şehirlerden biri olan Mathura (Muttra) şehri fethedildi. İlerlemeye devam eden Gazneli ordusu, 20 Aralık 1018'de Kanavc'a vardı. Raca Raycapal Ganj Nehri'ni geçerek kaçmayı başardı. Racanın kaçtığını gören şehir halkı direnmekten vazgeçerek şehri teslim etti. Bu arada Raca Raycapal da Sultan'a elçi gönderip onunla bir anlaşma yaptı. Bunun üzerine Sultan Mahmud Şarva Racası Candar Ray'ın üzerine yürüdü ve onu da mağlup etti. Bu sefer sonunda Gaznelilerin eline çok miktarda ganimet geçti. Meşhur Gazne Ulu Camii ve birçok mescit, çeşme ve imaret bu seferde elde edilen ganimetle inşa edildi.

Gazneli ordusu Kanavc seferinden döndükten sonra Hindu racalar, Sultan Mahmud'a karşı direnmeyip anlaşma yoluna giden Kanavc Racası Raycapal'ı öldürdüler. Bu gelişme üzerine harekete geçen Sultan Mahmud, 1019 yılında on üçüncü Hint seferine çıktı. Triloçanpal'ın ordusunu Ramaganga Irmağı (Ruhut) kenarında yakaladı. Hindular, Gaznelilerin nehri geçemeyeceğini düşünüyorlardı. Ancak Sultan'ın emriyle nehri tulumlarla yüzerek geçen Gazne ordusu, şaşkına dönen Hindu ordusunu mağlup etti. Gazneliler burada pek çok esir ve fil ile ganimet ele geçirdiler. Kalincar racası Ganda, savaş hazırlıklarıyla uğraşan Mahmud'un karşısına çıkmaya cesaret edemeyip kaçtı. Onları yolda yakalayan Gazneli ordusu, hemen hücum ederek Ganda'nın birliklerine büyük zayiat verdirdi. Ancak Ganda, havanın kararmasını bekleyip gece karanlığından istifade ile yeniden kaçtı. Peşlerine düşen Gazneliler, Hind askerlerinin çoğunu yolda yakalayıp öldürdülerse de Ganda'yı yakalayamadılar.

On dördüncü Hint seferi yine Keşmir üzerine yapıldı (1021). Lokhot Kalesi'ni kuşatan Sultan Mahmud, kışın bastırması üzerine kaleyi ele geçiremedi.

On beşinci Hint seferinde (1022) Kalincar racası Ganda'ya karşı tekrar harekete geçen Sultan Mahmud, önce Gevaliyar'a (Gvalior), ardından Kalincar'a yürüdü. Gevaliyar racası Arcan'ın savaşmayı göze alamayıp barış talep etmesi üzerine belli bir miktar fil ve Gazneliler Devleti'ne tabiyeti karşılığı talebi kabul edildi. Ganda da Gazne ordusuna karşı koyamayacağını biliyordu. Üç yüz fil vermeyi ve yıllık haraç ödemeyi kabul ederek Sultan'ın tabiyetini kabul etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud 1023 yılında Gazne'ye döndü.[76]

[76] Hindistan seferleri hakkında toplu bilgi için bk. Neslihan Durak, *Hindistân'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Ankara 2000; Hanefi Palabıyık, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", *EKEV*

Sultan Mahmud'un Hindistan üzerine yaptığı seferlerin en önemlisi, 1024-1026'daki Somnat (Sumenat)[77] seferiydi. Somnat, Ay Tanrısı anlamına gelmekte olup Hinduların en büyük ve en kutsal saydıkları put olan Lat'ın bulunduğu şehirdi. Halk, Sultan Mahmud'un Hindistan'daki fetihlerini ve ele geçirdiği diğer putları kırmasını bile Lat'ın diğer putlara lanetine bağlıyordu. Bu söylentiler Sultan Mahmud'un kulağına gelince Lat'ı kırmak, böylece Hindistan halkına Hindu inancının batıllığını ispatlamak istedi. Ekim 1024'te Gazne'den hareket eden Sultan Mahmud, önce Multan'a yürüdü. Multan'da ordunun ihtiyaçlarını giderdi ve Büyük Tar (Rajputana) Çölü'ne yöneldi. Çölü büyük zorlukla geçen Gazneli ordusu, bu arada Ladorya Kalesi'ni fethetti. Ardından meşakkatli ve uzun bir yürüyüşün ardından Somnat'a vardı. 7 Ocak 1025'te bir cuma günü hücum emri veren Sultan Mahmud, Hinduların mukavemetiyle karşılaştı. Ancak Gazneli ordusu kuşatmayı şiddetlendirerek bir süre sonra üstünlüğü ele geçirdi. Hindular yavaş yavaş surları terk etmeye başladılar. Bunu gören Gazneli askerleri surlara tırmanıp içeri girerek kısa sürede kaleyi ve Lat'ın bulunduğu tapınağı ele geçirdi. Sultan Mahmud, Lat'ın bulunduğu tapınağa girdi. Bir müezzine tapınağın üzerine çıkmasını ve ezan okumasını emretti. Taştan yapılmış olan bu büyük putu yerinden sökmelerini ve dört parçaya bölmelerini emretti. Bu parçalardan ikisi Gazne'deki Ulu Cami'nin ve Sultan sarayının kapıları önüne konuldu, ikisi de Mekke ve Medine'ye gönderildi.[78] Bu seferde Somnat'ın fethedilerek Hindistan'ın en büyük ve mukaddes putu olarak kabul edilen Lat ile onun bulunduğu tapınağın ele geçirilmesi İslam dünyasında büyük heyecan uyandırmıştı. Sulan Mahmud'a büyük bir şöhret kazandıran bu fetihten sonra Abbasi halifesi el-Kadir Billah, ona tebrik mektupları gönderdi. Ayrıca Sultan Mahmud'a "Kehfu'd-devle ve'l-İslam", çocukları

Akademi Dergisi, XI/32 (2007), s.139-152; Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s.22-24; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.17-27; Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.41-47.

77 "Ay Tanrısı manasındaki Somnat, sadece tapınılan bir mabet değil aynı zamanda güçlü kalesi ve Ortadoğu ve Çin arasındaki okyanus hattında sefer yapan gemilerin demir attığı önemli bir limandı." Somnat şehri, Hindistan'ın batı sahilinde Kathiavar yarımadasında Arabistan Denizi kıyısına yakın bir şehirdi. Bu tapınağa on bin köy vakfedilmiş olup bin brahman hizmet ederken üç yüz elli erkek ilahici, beş yüz kadın dansçı görev yapıyordu. Burada meşhur "linda" bulunuyordu ve sağlam bir taş sütunu vardı. Bu taş sütun da kıymetli mücevherlerle süslenmişti. Zaten tapınağı ziyarete gelen insanlar, en kıymetli mücevherlerini bu meşhur puta sunarlardı. Hintlilerin inanışına göre Somnat'daki tapınak ile sahip olduğu put, Hindistan'ın en kudretli putu idi. Hatta Gazneli akını da bu putla ilgili gösterilmektedir. Zira Hindu inanışına göre Somnat putuna karşı saygısızlık yapmalarından dolayı Hindular "Putkırıcı" Gazneli Mahmud'un yağmasına maruz kalmışlardı.

78 el-Utbi, s.191-193.

Emir Mesud'a "Şıhabu'd-devle ve Cemalü'l-mille", Emir Muhammed'e "Celalü'd-devle ve Cemalü'l-mille" ve Emir Yusuf'a "Adudu'd-devle" ve "Müeyyedü'l-mille" lakablarını verdi.[79]

Sultan Mahmud on yedinci ve son Hint seferini 1027 senesinde, Somnat seferinden dönerken ordusuna saldıran Catlar üzere yaptı. Sultan, 4.000 gemisi olan Catlara karşı 1.400 gemi inşa ettirdi. Bu gemilerin her birine düşman teknelerini parçalayabilmesi için sivri çubuklar yerleştirdi ve bu suretle üstünlüğü ele geçirerek Catları ağır bir yenilgiye uğrattı.[80]

Sultan Mahmud'un siyasi ve askerî faaliyetleri, Hint seferlerinden ibaret değildi. Başta Karahanlılar olmak üzere o dönemin diğer İslam hanedanlarıyla da siyasi ve askerî temasları oldu. Sultan Mahmud, Hint seferleri öncesi Karahanlılarla barış yapmayı gerekli görüyordu. Bu yüzden iki devlet arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre Ceyhun Nehri, iki devlet arasında sınır olarak belirlendi. Karahanlı hükümdarı Nasr b. Ali, anlaşmanın imzalanmasından birkaç yıl sonra, Mahmud'un Hindistan'da bulunmasından da istifade ile Horasan'ı ele geçirmek üzere harekete geçti. Ancak Sultan Mahmud, Karahanlı kuvvetlerini Horasan'dan uzaklaştırmayı başardı (1006). Bu yenilgi üzerine Karahanlıların büyük Hanı Yusuf Kadır Han'dan yardım isteyen Nasr b. Ali, bir kez daha Horasan'a yürüdü. Ancak Gazneli Mahmud, Karahanlı ordusunu Belh civarında bir kez daha mağlup etti (Aralık 1007). İki devlet arasında birkaç kere daha çatışma yaşandı. Ancak bir süre sonra Karahanlı hanedanı içinde taht mücadeleleri başlayınca Yusuf Kadır Han, Sultan Mahmud'la anlaşmak istedi. Semerkant civarında buluşan iki Türk hükümdarı, İran ve Turan meselelerini görüştüler ve bir anlaşma yaptılar (1025).[81]

Görüşme sırasında Yusuf Kadır Han, o sırada Maveraünnehir'de etkili bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular ve onların lideri Arslan Yabgu hakkında Sultan Mahmud'a uyarıda bulundu.[82] Bunun üzerine Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'ya

---

79 Utbi, s.116-117; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.28; Nuhoğlu, *agt.*, s.8; Kök, agm., s.123.

80 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.17.

81 el-Cuzcani, s.57-59; er-Ravendî, I, s.86; Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, Türkçe terc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2014, s.73.

82 Vaktiyle Sultan Mahmud ile yapılan sulhta, iki taraf arasındaki dostluğa dayanarak birini göndermiş ve ona "Bu yazının [yazıldığı] memleketlerde ve bu ülkenin yollarında, Türkistan'dan gelen Türklerden (Terakime) çok kuvvetli ve intizamlı bir kavim, yıllardır Nur Buhara ve Soğd-i Semerkand bölgesine yerleşmişlerdir. Bu yerlerin otlak ve meraların tümünü ele geçirdiler. Silah, alet, malzeme ve savaş levazımatı yapıp ordu kurdular. Onların

bir mektup gönderdi ve onu huzuruna davet etti. Arslan Yabgu, yanına oğlu Kutalmış ve üç yüz nefer alıp Sultan'la görüşmek üzere hareket etti. Sultan, Arslan Yabgu ve beraberindekileri iyi bir şekilde karşıladı. Onların şerefine bir ziyafet düzenledi. Ancak bu ziyafet sırasında Arslan Yabgu'nun söz ve davranışlarından kendisi için tehlike oluşturabileceğini anladığından onu ve maiyetini tutuklatarak Multan hududundaki Kalencer Kalesi'ne hapsetti (1025).[83] Arslan Yabgu, Kalencar Kalesi'nde yedi sene hapis kaldıktan sonra öldü (1032). Selçuklu Türkmenlerinin başına,

aşireti ve atlıları büyük bir güce erişip sayıları çoğaldı. Akla korku, kalbe vesvese düşmesi gerekir ki eğer siz bir vakit Hindistan tarafına azimet ve hareket ederseniz zamanın başkalaşıp değişmesi ve acımasız günlerin inkılâbı neticesinde, onlardan, bir bölgeyi ele geçirmeyi istemek veya bir vilayete tamah etmek gibi tedbir ve telafisi zor olan bir fitne ve fesat hasıl olur. Onlardan yardım ve destek almak ve ileri gelen bir rehine talep etmek vacib olmuştur." demişti. Reşidü'd-din, s.52.

83 Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Arslan Yabgu, Sultan Mahmud'la görüşmek üzere huzuruna gittiğinde onu çevgan oynarken bulmuştu. Sultan'ın ona "oynamak isteyip istemediğini" sorması üzerine de "çevgan oynamayı bilmediğini, eğer Sultan isterse ok atabileceğini" söylemişti. Ancak onun bu cevabı, Sultan Mahmud'u kızdırmış, çünkü aklına kulağına gelen Arslan Yabgu'nun daha evvel söylediği "Sultan Mahmud'un filleri varsa bizim de oklarımız vardır. Aramızda harp olduğu zaman oklarımızla onun askerleri delik deşik edebiliriz." sözleri gelmişti. Arslan Yabgu, Sultan Mahmud tarafından şerefine düzenlenen ziyafette de aynı tarz yaklaşımını sürdürdü. Bu ziyafet esnasında Arslan Yabgu'nun gücünü sınamak üzere "Askere ihtiyacım olursa bana ne kadar yardım yapabilirsiniz" diye sordu. Silahdarından bir yay alan Arslan Yabgu, içkinin ve gençliğin verdiği gururla "Bu yayı kendi kabileme gönderirsem, 30.000 kişi derhal atlanırlar" dedi. Sultan Mahmud tekrar sordu: "Daha fazlasına ihtiyacım olursa?" Arslan Yabgu bir ok daha alıp "Bu oku kabileme gönderdiğim zaman 10.000 kişi daha gelir" dedi. Sultan aynı soruyu birkaç kere daha sordu. Arslan Yabgu bir yay ve üç ok ile 100.000 atlı celb edebileceğini söyledi. En sonunda Sultan Mahmud "Daha fazlasını istersem?" diye sorunca Arslan Yabgu "Şu oklardan birini Balhan'a gönder 100.000 atlı daha gelir. Bu oku Türkistan'a gönder 200.000 atlı da istesen gelir" cevabını verdi. "Bir yay üç okla maaşsız ve ücretsiz bu kadar orduyu emre amade edebilen bir kimsenin işini hor görmemeli" diyen Sultan Mahmud, yakınlarıyla görüş alışverişinde bulunduktan sonra Arslan Yabgu ve maiyetini tutuklatarak Multan hududundaki Kalencer Kalesi'ne hapsetti. Arslan Yabgu ile Sultan Mahmud arasındaki mülakat ve Arslan Yabgu'nun hapsedilmesiyle ilgili bk. Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, I-II, nşr. Said Nefisi, Tahran 1352, s.876-877; Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevarih* (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk), s.75-79; İbnü'l-Esir, IX, s.292; er-Ravendi, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur*, I, Türkçe terc. Ahmet Ateş, TTK Yayınevi, Ankara 1999, s.88-90; el-Cuzcani, s.57-60; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Tarih-i Güzide*, s.427. Burada verilen sayı abartılı olmakla beraber, Türk devlet geleneği ve hakimiyet anlayışı içerisinde yayın metbu'luk, okun ise tabiiyet ve davet sembolü olarak kullanıldığını gösteren örneklerden biri olması bakımından önemlidir. Ok ve yayın Türk devlet geleneği ve hakimiyet anlayışındaki yeri hakkında bk. Erkan Göksu, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, (International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)*, V/2, [Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II], (2010), s.986-1011.

Tuğrul ve Çağrı Beyler geçtiler. Ancak Arslan Yabgu'ya bağlı olan Türkmenlerin bir kısmı onların liderliğini kabullenmeyerek Ceyhun'u geçip Horasan'a yerleşti (1028). Yabgulular olarak adlandırılan bu Türkmenler Horasan'dan İran, Irak, Azerbaycan, Kuzey Suriye hatta Anadolu'ya kadar uzanan bir göç hareketini başlattılar.[84]

Sultan Mahmud'un faaliyet gösterdiği sahalardan biri de Hârezm'di. Burada yaşanan gelişmeleri dikkatle takip eden Gazneli Mahmud, yaşanan karışıklıklar neticesinde Ürgenç'e sefer düzenleyip bölgeyi doğrudan Gazneli Devleti'ne bağladı (1017). Yine Gur bölgesinden gelen Gazneli topraklarına yönelik taarruzların önünü almak için 1010/11 ve 1020'de iki kere Gur'a yürüdü. 1012'de Garcistan bölgesini Gazneli Devleti'ne bağlayan Sultan Mahmud, 1029'da da o sırada Büveyhilerin elinde bulunan Rey'i ele geçirerek bölgenin idaresini oğlu Mesud'a bıraktı. Gerek Hindistan seferleri gerekse diğer faaliyetleri neticesinde İslam dünyasında büyük bir şöhret kazanan Sultan Mahmud, Abbasi halifeleriyle de iyi ilişkiler kurmuştu. Abbasi halifesi el-Kadir Billah onun özellikle gaza ve cihat faaliyetlerini desteklemiş, ünvan ve lakap verip hediyeler göndererek Sultan Mahmud'u taltif etmişti. Fakat bir süre sonra iyi ilişkiler bozuldu. Gaznelilerin Şii Fatımi halifesiyle ilişkiye girdikleri zehabına kapılan el-Kadir Billah, Mahmud'a karşı tavrını değiştirdi (1023). Buna rağmen Sultan Mahmud Sünni Abbasi halifesine bağlılığını bozmayarak paralarında halifenin ismine yer vermeye, seferlerinde elde ettiği ganimetten Bağdat'a hisse ve hediyeler göndermeye devam etti.[85]

Sultan Mahmud 30 Nisan 1030'da Gazne'de vefat etti. Öldüğüne elli dokuz yaşındaydı. Ardında Hazar Denizi'nden Maveraünnehir'e, oradan İran körfezine ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan bir imparatorluk bırakmıştı. İdari kabiliyeti, siyaseti ve o döneme kadar görülmemiş bir sahaya yayılan fütuhatı ile Türk-İslam tarihinde haklı bir şöhret kazanmıştı. Öldüğünde Gazneli toprakları batıda Azerbaycan'dan doğuda Hindistan'ın Yukarı Ganj vadisine, kuzeyde Hârezm'den güneyde Hint Okyanusu sahillerine kadar ulaşmıştı. N. A. Baloch, onun dönemini şu şekilde değerlendiriyordu:

> O, başarılı bir liderdi ve tarihteki en büyük generallerden biri idi. Aynı zamanda, o, çok uyanık ve sıkı bir yönetici idi. Bilimin büyük bir patronu olarak, alimlere fevkalade

84 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2004, s.33-45; Ahmet Ateş, "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, XXIX/115 (1965), s.517-525; Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35 (2014), s.545-575.

85 Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.50; Nuhoğlu, *agt*., s.10.

cömertti. O, tam manasıyla bir yönetici ve Hintlilerle uzlaşmaya ve kendi idaresi ve siyasî politikası altında birleştirmeye teşebbüs etmiş olan toleranslı bir liderdi. O, Sanskrit efsaneleri simgeleyen paralar bastırdı ve sadece sivil görevlerde değil, aynı zamanda ordusunda da Hintlilere yer verdi. Onları askere aldı. Gazne'de Hintli bölükler, komutanlarıyla birlikte, Sultanın ordusunu tamamlayan önemli bir kısmı teşkil ediyordu. Gerek savaşta gerekse barıştaki çok yönlü liderlik kabiliyetiyle Sultan, Irak'tan ve Hazar Denizi'nden Ganj nehrine kadar ve Aral Gölünden ve Semerkand yöresinden Hint Okyanusuna kadar yayılan geniş bir imparatorluk inşa etmeyi başardı. Sultan Mahmud'un hayatı boyunca, Hint-Gazne toprakları, bütün Peşaver bölgesi ve Pencab'ın tamamı, başkentleri Peşaver, Nandana, Lahor ve Multan olmak üzere dört ana idari, bölge veya vilayet oluşturularak, Gazne tarafından kontrol edildi. Lahor valisinin otoritesi Doğu Pencab ötesinde Kalencar dahil olmak üzere, Ganj körfezine kadar yayılmıştı. Başvezir Hasan Meymenî Sultan Mahmud'un saltanatının son yıllarında görevinden alınıp Kalencar'a gönderilmişti ve Sultan Mesud tahta geçene kadar da orada kaldı, Hint-Gazne sömürgelerinin bu sınırları, Sultan Mahmud'dan sonra başa geçenler tarafından çevre illerinin fethiyle daha da genişledi.[86]

Son derece başarılı bir sultan ve büyük bir kumandan olan Sultan Mahmud, aynı zamanda dindarlığı, zekâsı, ileri görüşlülüğü, ihtiyatlılığı, adilliği ve alimlere verdiği önemle şöhret kazanmıştı. Bu yönleriyle gerek kendi döneminde gerekse sonraki devirlerde âlimler ve şairler tarafından övülmüş, Fars edebiyatında adalet ve insafın timsali olarak gösterilmiştir. Onun döneminde Gazneli sarayında himaye edilen çok sayıda ilim ve sanat erbabı vardı. Firdevsi, Unsuri, Ferruhi-i Sistani ve Escedi bunlardan bazılarıydı. Bir rivayete göre Firdevsi, İran edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan *Şahname*'yi Gazne'ye giderek ona sunmuştu. Yine meşhur âlim Biruni de uzun süre Gazneli sarayında kalmış ve *Tahkiku ma li'l-Hind* adlı eserini bu dönemde yazmıştı.[87]

Zirveden Düşüşe: Sultan Mesud Dönemi (1030-1044)

Sultan Mahmud'un beş oğlu vardı. En büyük oğlu Mesud son derece yiğit, cesur ve kabiliyetli bir melikti. Bu yüzden Sultan Mahmud onu daha 1116 yılında veliaht ilan etmiş ve Herat Valiliğine görevlendirmişti. Mesud bu dönemde özellikle Gur bölgesine yönelik seferler düzenleyip başarılı neticeler aldı (1020). Sultan Mahmud, Rey ve Cibal'i Büveyhoğullarından aldığında bu bölgeleri de Mesud'un

86 Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.51.

87 Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.52.

idaresine bıraktı (1029).[88] Kısa süre sonra Mesud, Hemedan ve Isfahan'ı da Büveyhoğullarından alarak idaresi altındaki bölgeyi genişletti (1030). Onun bu başarıları Sultan Mahmud'u memnun etse de Mesud'un bazı konularda emirlerini dinlememesi ve dikbaşlılık etmesi onu endişelendiriyordu. Ölümünden kısa süre önce ülkesinin idaresini Mesud ve diğer oğlu Muhammed arasında taksim ederken Gazne, Horasan, Belh ve Kuzey Hindistan gibi önemli bölgeleri Muhammed'in, yeni ele geçirilmiş ve geleceği meçhul olan Rey, Isfahan ve Cibal gibi yerleri de Mesud'un idaresine bıraktı. Sonra da her iki oğlundan da bu taksime uyacaklarına dair yemin etmelerini istedi. Bu taksimi adaletsiz bulan Mesud, her ne kadar babası Sultan Mahmud'a bir şey diyemese de bazı devlet erkânının yanında bu konudaki rahatsızlığını ifade etmekten çekinmiyordu. Mesud'la ilgili zaten bazı endişeleri olan Sultan Mahmud, bu söylentileri duyunca ona iyice kızdı. Neticede veliahtlık konusunda fikrini değiştiren Sultan Mahmud, Mesud'u azlederek yeni veliahdın Muhammed olduğunu ilan etti.[89]

Sultan Mahmud öldükten sonra Gazneli devlet adamları, sultanın vasiyetine uyup o sırada Belh'te bulunan Muhammed'i Gazne'ye davet ederek tahta oturttular.[90] Ancak Isfahan'da bulunan Mesud, Muhammed'in sultanlığını tanımadı. Isfahan'dan Rey'e hareket eden Mesud, kardeşi Muhammed'e bir mektup göndererek "Ben babamızın sana vasiyet ettiği o vilayeti istemiyorum. Vaktiyle kılıç çalarak ele geçirmiş olduğum Cibal-Taberistan bana kafidir. Ama hutbede benim adımın önce okunmasını istiyorum" diye haber gönderdi. Muhammed onun bu teklifini

88 Nuhoğlu, *agt.*, s.10.

89 "Babası, Sultan Mesud'a Muhammed'den daha az değer veriyor; sürekli onu azarlarken, Muhammed'i üstün tutuyordu. O kadar ki, Darü'l-hilafe'den (Bağdad) Muhammed'in isim ve lakabını Mesud'un lakap ve ismine tercih etmelerini istedi. Hace Ebu Nasr-i Müşkan rivayet eder ki: 'Bu menşuru (misal) Mahmud'un sarayında okuduklarında bizim, bütün meliklerin ve büyüklerin gönlüne ağır geldi. Çünkü saltanat ve şehamet alametleri Mesud'un alnında daha fazla parlamakta idi. Sultan Mesud babasının huzurundan çıkınca, Mesud'un arkasından gittim ve 'Ey Şehzade! Hilafet misalinde senin mübarek lakabın arkaya atılması sebebiyle biz bendeler çok üzüldük' dedim. Sultan Mesud, 'Hiç üzülmeyin. Zira denilmiştir ki; kılıç, kitaplardan daha doğru haber vericidir. Geri döndüğümde münhiler hemen benim Mesud'un arkasından gittiğimi Sultan Mahmud'a haber vermişlerdi. Beni çağırdı. Mahmud'un yanına gittim. Bana 'Niçin Mesud'un arkasından gittin, ne konuştun?' diye sordu. Can korkusuyla gizleyemedim ve konuştuklarımızın hepsini eksiksiz bir şekilde aktardım. Sultan 'Ben biliyorum ki bu konuların hepsinde Mesud, Muhammed'den daha öndedir. Benim ölümümden sonra memalik, Mesud'a geçecektir. Bu biçare Muhammed, benim zamanımda biraz hürmet ve fayda görsün diye bu teklifi yaptım. Zira benden sonra hükmü olmayacaktır." el-Cuzcani, s.38-39.

90 Mirhand, s.130.

sert bir şekilde reddederek ona karşı ordusunu hazırlamaya başladı. Bu arada önce Rey'e, ardından Nişabur'a gelen Mesud, önemli Gazneli devlet adamları ve emirlerin desteğini almış, Karahanlı Ali Tegin'le bir ittifak anlaşması yapmış hatta Halife el-Kadir Billah'la temas kurup kendi saltanatını tasdik ettirmiş ve tahtı ele geçirmek üzere Gazne'ye doğru hareket etmişti. Ordusu içerisinde Mesud taraftarlarının olduğunu bilen Muhammed ise askerlere büyük bağışlar yapıp[91] kendisine bağlı kalacaklarına ve Mesud'a karşı koyacaklarına dair yemin ve teminat aldıktan sonra ordusuyla Mesud'un üzerine yürüdü.[92]

Muhammed, Ramazan ayının birinci gününe tekabül eden 2 Eylül 1030'da Tekinabad'a vardı. Ramazan'ı burada geçirip bayramı yaptıktan sonra Muhammed'in ordusundaki Mesud taraftarı emirler isyan etti (4 Ekim 1030). Muhammed'i yakalayarak Kuhdiz Kalesi'ne hapseden emirler, bir mektupla durumu Mesud'a bildirdiler. 2 Haziran 1031'de Gazne'ye gelen Mesud, büyük bir coşkuyla karşılanıp tahta oturdu. Kardeşi Muhammed'in gözlerine mil çektirerek Gur'un doğusundaki Mendiş Kalesi'ne gönderdi. Böylece Gazneli tahtında I. Mesud dönemi başlamış oldu.[93]

Bu sırada Maveraünnehir, Horasan ve Hârezm'de önemli gelişmeler yaşanıyordu. Özellikle Selçukluların gün geçtikçe artan güç ve nüfuzları, Gazneliler için her geçen gün daha büyük tehlike arz etmeye başlamıştı. O arada Büveyhoğullarının idaresinde bulunan Kirman'da da karışıklık çıkmış, Mesud bir ordu göndererek müdahale etmek zorunda kalmıştı. Diğer yandan Mesud, kardeşiyle mücadele ettiği sırada anlaştığı Karahanlı Ali Tegin'i ihmal etmek istemiyordu. Gazneliler için büyük tehlike arz eden Ali Tegin, bu sırada Selçuklularla beraber hareket etmeye çalışıyordu. Bu gelişmeleri yakından takip eden Mesud, Ali Tegin'in üzerine Gaznelilerin Hârezm Valisi Hârezmşah Altuntaş'ı görevlendirdi. Altuntaş Debusiye'de Ali Tegin ile savaştı. Bu savaşta ağır bir şekilde yaralansa da Ali Tegin ile bir antlaşma yapmayı başardı (1032). Altuntaş, kısa süre sonra Debusiye'de aldığı yaralar sonucu öldü. Mesud, Hârezm'in idaresini onun oğlu Harun'a verdi. Ancak Harun'u Hârezmşah ünvanını verdiği kendi oğlu Said'e bağladı. Bu durumdan rahatsız olan Harun, Gazneli hakimiyetini tanımayıp müstakil hareket etmeye

91 Nuhoğlu, *agt.*, s.11. Tahta oturan Sultanların, askerlere, emirlere ve sair halka cülus bahşişi dağıtması bir devlet geleneğiydi. Bu konuda bk. M. Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler (Devlet ve Saray Teşkilatı),* Ankara 2002, s.97.

92 Mirhand, s.132-133; Merçil, "Mesud b. Mahmud-ı Gaznevi", *DİA*, XXIX, s.347.

93 el-Cuzcani, s.32-35; Mirhand, s.132-134; İbnü'l-Esir, IX, s.308; Nuhoğlu, *agt.*, s.11.

başladı. Ancak kısa bir süre sonra o da bir suikast sonucu öldürüldü (1035). Harun'dan sonra yerine kardeşi İsmail'i Hârezm tahtına oturdu.[94]

Bu sırada Hindistan tarafında da karışıklıklar baş gösterdi. Ahmed Yınaltegin'in bölgedeki başarılı seferler sonucunda güç kazanmasından rahatsız olan bazı devlet adamları, Sultan Mesud'a müracaat ederek Yınaltegin'in Hindistan'da yaptığı fetihlerle çok zengin olduğunu, ancak ele geçirilen bu ganimetlerin çok az bir kısmının Gazne'ye gönderildiğini söylediler. Bu şikayetleri değerlendiren Sultan Mesud, Gazneli emiri Tilak'ı onun üzerine gönderdi. Tilak, Ahmed Yınaltegin'i mağlup etti (1034). Bunun üzerine Sultan Mesud, oğlu Mevdud'u bölgenin idaresine görevlendirdi. Sonra da Hindistan üzerine bizzat sefere çıkmaya karar verdi. Bazı tecrübeli devlet adamları devletin batısında bilhassa Horasan'daki karışıklıklara işaret ederek Sultan'ın fikrini değiştirmeye çalışsalar da fayda vermedi. Sultan Mesud 6 Ekim 1037'de Hindistan üzerine yürüdü. 31 Aralık 1037'de Hansi Kalesi'ni ele geçiren Mesud, ardından Somnat ve Rampur üzerine yürüdü ve nihayet 11 Şubat 1038'de Gazne'ye döndü. Ancak onun Hindistan'da geçirdiği bu zaman zarfında Horasan'da işler iyice karışmış, Türkmenler ya da Selçuklular meselesi, Gaznelilerin Horasan hakimiyetini sarsacak kadar ileri gitmişti.[95]

Aslında Selçuklu Türkmenlerin Gaznelilerin gündemine girmeleri 1025'te Sultan Mahmud döneminde olmuştu. Sultan Mahmud, Yağmur, Göktaş, Boğa ve Kızıl gibi liderleri bulunan bazı Türkmen kitlelerinin Gaznelilere bağlı kalmak şartıyla Horasan'a inmelerine izin vermişti. Sultan Mesud ise Taş Ferraş'a tecrübeli Vezir Ahmed Meymendi'nin uyarılarına rağmen, Türkmen reislerini yakalayıp öldürmesi emrini vermişti.[96] Bu durum Türkmenlerin Gaznelilere karşı büyük bir

94 el-Cuzcani, s.63-64.

95 Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.37.

96 1025 senesinde Sultân Mahmud döneminde, başlarında Yağmur, Boğa, Göktaş ve Kızıl isimli begler bulunan ve Gerdîzî'ye göre 4000 hane olan bir Türkmen grubunun Ceyhûn'dan geçmek için Sultân Mahmud'dan izin istedikleri, Tûs Valisi Arslan Câzib'in onlardan doğacak sıkıntılara işaret ederek Sultân'a izin vermemesi gerektiği şeklinde telkinde bulunduğu, eğer izin verilecekse onları kontrol altında tutulabilmek için "ok ve yay kullanmalarını engellemek amacıyla "başparmaklarının kesilmesi"ni ya da Ceyhûn Nehri'nde boğulmalarını teklif ettiği bilinmektedir. Ancak bu teklif Sultân Mahmûd tarafından "Sen katı kalplisin; tahakkuk etmemiş bir cürümleri olmayan bu Müslümanlara, söylediğin şeyi nasıl yapabilirim" sözleriyle reddedilmiş ve Türkmenlerin Ceyhûn'dan geçmelerine izin vermişti. Kaynaklar Sultân Mahmud'un da bu izni mâl tamahı sebebiyle verdiğini kaydetmişlerdir. el-Cuzcani, s.12-13; Gerdizi, s.411; İbnü'l-Esîr, IX, s.363; el-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınevi, Ankara 1999, s.2; el-Bundari, *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre*, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999,s.3; Reşidü'd-dîn,

düşmanlık beslemelerine yol açtı. Bu sırada Türkmenler'in çıkarmış olduğu kargaşadan faydalanmak isteyen Hârezmşah Harun bağımsızlığını ilan ederek Ali Tegin ve Selçuklulardan destek istemişti. Ayrıca, Selçuklu Türkmenlerinin başında bulunan Tuğrul ile Çağrı Beyler de daha Hârezmşah Altuntaş döneminde onun daveti üzerine Hârezm'e gelmişlerdi. Ancak Harun'un Sultan Mesud tarafından planlanan bir suikast neticesinde hayatını kaybetmesi üzerine bölgede daha fazla kalamayacaklarını anlayıp Horasan'a göçtüler.[97]

Selçuklu Türkmenlerinin 1035'te Horasan'a göçü, Gaznelileri de doğrudan etkileyecek büyük tarihi hadiseler dizisinin ilkiydi. Dönemin önemli Gazneli devlet adamları bunun farkına varıp Selçuklulara karşı uyarılarda bulunsalar da Sultan Mesud, Horasan'dan ziyade Hindistan'a odaklanmıştı. Üstelik kendisine ve ordusuna çok güvendiğinden Selçuklu Türkmenlerini ciddiye almadı. Ama bu tavrının sonuçları Gazneliler için çok ağır oldu. 1035-1040 yılları arasında Selçuklular üzerinde gönderdiği ordular onları konrtol altına alamadığı gibi 1035'te Nesa'da büyük bir hezimet yaşadılar. Buna karşılık Sultan Mesud, 6 Ekim 1037'de Hindistan üzerine yürüme kararı almıştı.[98] Hansi Kalesi'ni ve ardından Rampur'u alıp 11 Şubat 1038'de Gazne'ye döndüğünde Selçuklular üzerine Nişabur'da bulunan Hacib Sübaşı kumandasında yeni bir ordu gönderdi. Ancak Gazneli ordusu, Serahs yakınlarındaki Talhab'da Selçuklularla yaptığı savaşta bir kez daha mağlup oldu (Mayıs 1038). Bu savaştan sonra Horasan'daki Gazneli hakimiyeti büyük zaafa uğrarken onların yerini yavaş yavaş Selçuklular aldı. Hatasını anlayan Sultan Mesud, Selçuklular üzerine bizzat yürümeye karar verip Gazne'den Belh'e geldi ve Ulyaabad'da Çağrı Bey ve emrindeki Türkmenleri mağlup etti (6 Nisan

s.80; Kazvini, s.427. Arslan Câzib'in Türkmenlerin başparmaklarının kesilmesini teklif etmesinin sebebi şuydu: Geleneksel Türk okçuğunda ok, başparmakla çekilir ve bu tekniğe "başparmak çekişi" denir. Bu teknikte başparmağa "zihgîr" de denilen okçu yüzüğü takılırdı. Bu tekniğin başta hızlı atış, yani çok kısa sürede ardı ardına çok fazla ok atma ve isabet olmak üzere önemli avantajları vardı. Arslan Câzib'in, Selçuklu Türkmenlerinin ok atmalarını engellemek için başparmaklarının kesilmesini teklif etmesi, bundan ileri gelmekteydi. Geniş bilgi için bk. Erkan Göksu, Okla Yükselen Millet, Okçular Vakfı Yayınları İstanbul 2018.

97 el-Cuzcani, s.63-64; Mirhand, *Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)*, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınevi, Ankara 2015, s.38-40.

98 Sultan Mesud'un Hindistan'a gitmesinin sebebi şu idi: 428 senesi safer (Kasım Aralık 1036) ayında menenjit hastalığına tutulmuştu. Bu hastalığı sırasında, iyileştiği takdirde, Hindistan'da kafirlere karşı gazaya gitmeyi ve o zamana kadar henüz kimsenin fethetmemiş olduğu Hansi Kalesi'ni fethetmeyi nezretmişti. Her ne kadar bütün emirler, Horasan'da Selçuklular yüzünden büyük bir karışıklık bulunduğundan buna muhalif idilerse de Mesud, dinlemeyip Hansi üzerine ordu sevk etti. Orayı muhasara ederek 429 senesi Rebi'ü'l-evvelinde zapt etti. el-Hüseyni, s.4; er-Ravendi, I, s.96; el-Cuzcani, s.39, 67-68.

1039). Ardından 50.000 kişilik bir orduyla bir kez daha Selçuklular üzerine yürüdü. Selçuklular'ı bu kez Serahs çölündeki savaşta bozguna uğrattı (27 Haziran 1039). Bu olayların ardından Gazneliler ile Selçuklular arasında geçici bir barış antlaşması imzalansa da mesele tam olarak hallolmuş değildi. Sultan Mesud, Selçuklular meselesini tamamen çözmek için büyük bir orduyla 9 Kasım 1039'da Herat'tan hareket etti. Ancak Selçuklular, ağır zırhlı birliklerden ve fillerden oluşan Gazneli ordusuyla göğüs göğse bir savaşa girişmek niyetinde değillerdi. Hafif süvari birliklerinden oluşan Selçuklular, Gazneli ordusu her yaklaştığında süratle önlerinden kaçıyor ancak bu arada her fırsat bulduklarında Gazne ordusuna uzaktan saldırıyor, Selçukluların ok yağmuru altında kalan Gazneliler büyük sıkıntı yaşıyorlardı. Ayrıca Gazne ordusunun geçeceği bölgelerdeki su kuyularını, ot ve erzak kaynaklarını tahrip eden Selçuklularla Gazneliler arasında tam bir sabır, tahammül ve sinir harbi yaşanıyordu. Selçuklular, nihayet yeterince yıprattıklarını düşündükleri Gazneli ordusuyla savaşa başladılar. 22 Mayıs 1040'ta öncü kuvvetler arasında başlayan savaş üç gün sürdü. Selçuklular bu üç gün boyunca Gazneli ordusuyla bir meydan savaşına girmediler. Suyun olmadığı kurak arazide ilerlemeye çalışan Gazneli ordusunu uzaktan takip ediyor, fırsat buldukça ok atışlarıyla zayiat verdiriyorlardı. 23 Mayıs'ta susuzluktan bitap düşmüş vaziyette Dandanakan Hisarı'na yaklaşan Gazneli ordusunu takip eden Selçuklular, uygun zamanın geldiğine karar vererek taarruzlarını şiddetlendirdiler. Gazneliler 24 Mayıs 1040'ta oldukça kötü vaziyette Dandanakan Kalesi'ne vardıkları sırada Selçuklular genel hücumu başlattılar. Su derdine düşen perişan Gazneli askerlerinin savaş düzeni bozuldu. Savaşın en şiddetli yerinde Gazneli ordusundan yaklaşık 370 saray gulamı saf değiştirerek Selçukluların tarafına geçti. Bu gelişme savaşın kesin neticesini belirledi. Yorgunluktan ve susuzluktan savaşmaya mecali olmayan Gazneli ordusu dağıldı. Sultan Mesud kaçarak canını kurtardı.[99] Böylece Horasan'daki Gazneli hakimiyeti sona erdi. Bölgenin yeni hakimleri artık Selçuklulardı.[100]

---

99 Sultan, haşem'ini dağılmış ve kendini yalnız görünce dizgini ele aldı. File bindi ve Faryab ve Pençdih tarafına doğru kaçtı. Hiçbir at onu silahıyla/teçhizatıyla çekemiyor, ancak zorlukla taşıyabiliyordu ve bu nedenle file binmişti. Hazine'ler, mal, mülk, eşya ve ziynetlerin hepsi orada kaldı. Birkaç Türkmen Mes'ud'un ardına düştü. Yaklaştıklarında filden inip ata bindi. Hamle yapıp gürzle atlının başına vurdu. Onu, ufak atıyla birlikte kırıp/öldürüp yere serdi. Ondan sonra oraya yetişen her süvari grubu onun Rüstemi darbelerinden hayret ve dehşet içinde kaldılar. Bu durum karşısında biri Mes'ud'a dedi ki: "Ey Hüdavend! Böyle darbeleri vuran/savaşan birine, mağlubiyet nasıl yaraşır ve nasıl mülkü bırakıp terk edebilir?" Mes'ud dedi ki: "Ey yiğit! Her ne kadar darbem böyle ise de ikbalim kalmamıştır. Allah'ın takdiri, insanın tedbirine bağlı değildir." Reşidü'd-din, s.91.

100 Dandanakan Savaşı, Beyhaki'ye göre 7 Ramazan 431 (21 Mayıs 1040)'de; el-Hüseyni'ye göre 8 Ramazan 431 Perşembe günü (22 Mayıs 1040); el-Cuzcani'ye göre 9 Ramazan 431

Dandanakan Savaşı'ndaki mağlubiyetinden sonra 21 Haziran 1040'ta Gazne'ye dönen Mesud, buradan Hindistan'a gitti. Sultan Mesud Sind (İndus) Nehrini geçtikten sonra orduda itaatsizlik emareleri başgösterdi. Sultan nehri geçmiş ancak hazinesi diğer tarafta kalmıştı. Bu durumdan istifade eden Türk ve Hintli gulamlar hazineyi yağmalamaya başladılar. Mesud'un kardeşi sabık Sultan Muhammed'in huzuruna gidip onu sultan ilan ettiler. Muhammed, bu işi kabulden kaçınsa da gulamların ısrar ve tehditleri neticesinde kabul etmek zorunda kaldı (21 Aralık 1040).[101] Gulamlar, yeni sultan Muhammed adına nehri geçip Mesud'a karşı savaştılar. Onlara karşı koyamayan Mesud, çekilerek o civarda bulunan bir ribata sığındı. Ancak bir süre sonra yakalanarak kardeşi Muhammed'in huzuruna getirildi. Muhammed, önüne getirilen sabık sultan ve kardeşi Mesud'a "Ben, senin öldürülmeni istemiyorum. Haremin ve çocuklarınla birlikte yerleşip yaşayacağın bir yer seç" dedi. Mesud, Giri Kalesi'ni seçti. Muhammed onu, bütün yakınlarıyla birlikte oraya gönderdi.[102] Bir topluluğu da onun muhafazasına görevlendirdi. Derler ki Mesud kaleye gittiği esnada, kalede kalacağı süre içinde işlerine ve ihtiyaçlarına sarf etmek üzere kardeşinden bir miktar para (mal) istedi. Muhammed, isteksiz bir şekilde beş yüz dirhem gönderdi. Mesud, ağlayarak dedi ki: "Dün, benim hükmümde otuz bin eşek yükü (harvar bar) hazîne vardı. Bugün bir dirheme sahip değilim. 'Ey basiret sahipleri ibret alın.' Beş yüz dirhemi ona götürmüş olan şahıs, Mesud'a kendi hassasından bin dinar verdi ve bu cömertlik, onun saadetinin sebebi oldu."[103]

Muhammed'in gözünün görme kuvvetinden bir hissesi kalmayınca hükûmet ve idareyi oğlu Ahmed aldı. Fakat saltanat onun üzerinde de pek fazla kalmadı. Dimağı karışık ve aklı başından gitmiş bir adam olan Ahmed'in aklına amcası Mesud'u öldürmek geldi. Babası Muhammed'e sormadan ve onun iznini dahi almadan yanına Yusuf b. Sebüktegin'in oğlu ve Ali-i Hişavend'in oğlunu alıp Mesud'un mahpus olduğu Giri Kalesi'ne gitti. Mesud orada kimsenin haberi olmadan yeğeni Ahmed tarafından öldürüldü (17 Ocak 1041).[104]

(24 Mayıs 1040); Reşidü'd-din'e göre 429 (1037-1038) senesi içinde; el-Bundari'ye göre 430 (1038-1039)'da İbnü'l-Esir'e göre 431 (1040-1041)'de, Hamdullah Müstevfi-i Kazvini'ye göre ise 432 (1041-1042)'de meydana gelmiştir. Bk. Beyhaki, II, s.938; el-Hüseyni, s.9; el-Cuzcani, s.73; Reşidü'd-din, s.90; el-Bundari, s.5; İbnü'l-Esir, IX, s.368-369; Kazvini, s.428. Toplu bilgi için ayrıca bk. Erkan Göksu, *"Batı Türk Devletini (Türkiye) Kuran Savaş: Dandanakan" Türk'ün Türk'le Savaşı*, Kronik Kitap, İstanbul 2023, s.140-163.

101 Merçil, "Mesud b. Mahmud-ı Gaznevi", s.347.; Nuhoğlu, *agt*., s.21; Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s.27.

102 Mirhand, s.140.

103 Mirhand, s.140.

104 Mirhand, s.141; Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s.27; Nuhoğlu, *agt*., s.23.

Sultan Mesud güçlü ve cesur bir hükümdardı. Nitekim bu özelliklerini savaşlardaki kahramanlıklarıyla ispat etmişti. Onun döneminde Gazneliler en geniş sınırlarına ulaşmış çok büyük ve saygın bir devlet hâline gelmişti. Fakat devlet yönetiminde gerekli akıl ve bilgiden yoksundu. Kendisine doğru yolun gösterilmesine rağmen yanlış fikirlerinde inatla ısrar etmesi hem devleti hem de kendisini uçuruma sürükledi. Gazneliler onun döneminde Selçuklulara karşı mağlup olduktan sonra hiçbir zaman eski güç ve kuvvetlerine ulaşamadılar.[105]

Sultan Mevdud Dönemi (1041-1049)

Sultan Mesud Hindistan tarafına gitmeden önce oğlu Mevdud'u da Selçuklulara karşı Belh'e göndermişti. Mevdud, Selçuklulara karşı bir üstünlük sağlayamayınca Hubyan Kasabasına çekilmiş ve bu sırada babasının öldürüldüğünü ve tahta amcası Muhammed'in oturtulduğunu öğrenmişti. İlk önce babasının intikamını almak için hareket etmek istese de Veziri Ahmed bin Abdussamed'in tavsiyesiyle Gazne'ye gitmeye karar verdi. Burada bir süre hazırlık yaptıktan sonra Peşaver'de bulunan amcası Muhammed'in üzerine yürüdü. 8 Nisan 1041'de Celalabad'da (Dunpur) yapılan savaşı kazandı. Mevdud, amcası Muhammed'i, oğlu Ahmed'i, Hadim Anuştegin el-Belhi'yi, İbn Ali Hişavend'i ve babasının yakalanıp tevkif edilmesinde dahli olan herkesi öldürdü. Amcasının, Mesud'a yapılanlara karşı çıkan Abdurrahim hariç[106] bütün oğullarını öldürdü. Savaşın cereyan ettiği yere de bir köy ve ribat yaptırdı. Buraya Fethabad adını verdi.[107]

Bu sırada kardeşi Mecdud da sultanlığını ilan ederek Lahor üzerinden Gazne'ye doğru yola çıkmıştı. Ancak Lahor'da konakladığı sırada çadırında öldü bulundu (11 Ağustos 1041). Böylece Mevdud'un hiçbir rakibi kalmamış, tek başına Gazneli tahtının sahibi olmuştu. Mevdud ilk iş olarak Selçuklularla mücadeleye devam etti. 1041 ve 1042'de iki kere Sistan'a ordu çekip bölgeyi Selçuklulardan geri almayı denediyse de başarılı olamadı. Daha sonra Hindistan'da isyan eden racalar üzerine oğulları Mahmud ve Mansur'u gönderdi. Peşaver ve Lahor'da durumu

---

105 Sultan Mesud dönemi hakkında toplu bilgi için bk. Ahmet Yılmaz, *Sultan I. Mesut Devri Gazneliler Tarihi (1030-1041)*, İstanbul 2021.

106 "Onun kurtulmasının sebebi şu idi: Mesud hapsedildiği zaman, onun kardeşinin oğlu Abdurrahman ve Abdurrahim onu görmeye gittiler. Abdurrahman elini uzattı ve Mesud'un külahını başından aldı. Bunun üzerine Abdurrahim, külahı Abdurrahman'ın elinden aldı ve tekrar amcasının başına koydu. Abdurrahman'ı ayıplayarak çok sövüp saydı. Sadece bu edepli davranışı sayesinde ölmekten kurtuldu. Abdurrahman, kendisini diğerleri ile birlikte helak kuyusuna attı." Mirhand, s.144.

107 İbnü'l-Esir, IX, s.372-373; el-Cuzcani, s 36; Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s.27.

kontrol altına alan Mevdud, Hindistan'daki Gazneli hâkimiyetini yeniden tesis etti. Hemen ardından tekrar Selçuklularla mücadeleye başladı. Çağrı Bey'in hastalığını fırsat bilerek Herat ve Tirmiz'i geri almayı başardı. Ancak bu durum da fazla uzun sürmedi. Onun Horasan'a sevk ettiği ordular Çağrı Bey'in oğlu Melik Alparslan tarafından mağlup edildi. (Ağustos 1043). Selçuklu emirlerinden Ertaş ise büyük bir orduyla Sistan'dan hareket edip Gazne'ye yürüdü (1045-1046). Her ne kadar onun bu seferi başarılı olamasa da Gaznelilerin Selçuklularla mücadelesinde pek başarı elde ettikleri söylenemezdi. Bu durum Mevdud'u Selçuklulara karşı birlikte hareket edebileceği müttefikler aramaya itti.[108] Karahanlılar ve Kakuyiler hanedanından Ebu Kalicar'la ittifak yapan Mevdud, onlarla buluşmak üzere Gazne'den Belh'e hareket etti. Ancak yolda rahatsızlanınca başkentine geri döndü. Yakalandığı kulunç hastalığı tedavi edilemedi ve 18 Aralık 1049'da hayatını kaybetti.[109]

Gazneli Tahtında Kaos: Tuğrul Bozan Olayı

Sultan Mevdud'un ölümünden sonra Gazneli tahtı kısa aralıklarla el değiştirdi. Önce Mevdud'un oğlu II. Mesud (1049), ardından I. Mesud'un oğlu Ali (1049-1050) ve daha sonra da Mahmud'un oğlu Abdürreşid (1050-1052) tahta geçti. Bunlardan Mevdud'un oğlu II. Mesud, Çağrı Bey'in kızından olmuştu. Tahta oturtulduğunda henüz beş yaşındaydı. Devlet adamları ve emirler kısa süre sonra onu tahttan indirip yerine I. Mesud'un oğlu Ali'yi oturttular (29 Aralık 1049). Onun kısa süren saltanatı da belirsizlik ve kaos içinde geçti. Karışıklığın orduya ve halka yansıması, Gazneli tahtı için yeni arayışları beraberinde getirdi. Sultan Mevdud'un Veziri Abdürrezzak el-Meymendi, vaktiyle Mevdud tarafından hapsedilmiş olan Sultan Mahmud'un oğlu Abdurreşid'i zindandan çıkardı ve askerlerini ona itaate davet etti.[110] Bu orduyla Gazne'ye gelen Abdurreşid, Ali b. Mesud'un yerine tahta

---

108 "Mevdud, muhtelif vilayetlerdeki hükümdar ve emirlere mektup yazıp onları kendisine askeri yardımda bulunmaya çağırdı ve onlara büyük çapta mal vaat etti. Ayrıca Horasan'a bağlı şehir ve kasabaları mertebelerine göre onlara bırakacağına da söz verdi. Isfahan hâkimi Ebu Kalincar da Mevdud'un teklifini kabul edenler arasındaydı. Askerlerini toplayıp çöle girmiş fakat birçoğu mahvolduğu gibi sonunda kendisi de hastalanıp geri dönmüştü. Bunlardan biri de Türk hükümdarı Hakan idi. O da Tirmiz'e giderek orayı tahrip edip yağmalamış ve o yöredeki halkın mallarını müsadere etmişti. Maveraünnehr'deki başka bir taife de Hârezm üzerine yürümüştü." İbnü'l-Esir, IX, s.424.

109 el-Cuzcani, s.40-41; Nuhoğlu, *agt*., s.23; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.79; Merçil, "Gazneliler", s.482.

110 "Mevdud tahta geçince amcası Abdurreşid'i tevkif ve Büst yolu üzerindeki Meydin kalesine hapsetmişti. Mevdud vefat ettiğinde veziri bu kaleye yakın bir yere gelmişti. Abdurreşid kaleden inip askerlerin yanına gelerek onları kendisine itaat etmeye çağırdı. Onlar da kabul edip

oturdu (24 Ocak 1050).[111]

Gazneli Devleti'ndeki karışıklık, Abdurreşid'in tahta oturmasıyla biraz düzelse ve Hindulara ve Selçuklulara karşı bazı başarılar elde edilse de Gaznelilerin içinde bulunduğu sıkıntı ve darlık bu dönemde de devam etti.[112] 1052'de yaşanan eşi benzeri görülmemiş ihanetten sonra ise Abdürreşid dönemi tam bir felakete dönüştü. Bu ihanet Gazneli emirlerinden Tuğrul Bozan'ın ihanetiydi.[113] Tuğrul Bozan,

---

Abdurreşid ile birlikte Gazne'ye döndüler. Gazne'ye yaklaşınca Ali b. Mesud kaçtı. Böylece Abdurreşid Gazne'ye hâkim oldu ve tahta geçti. Kendisine "Şemsü Dinillah Seyfü'd-devle" başka bir rivayete göre ise "Cemalü'd-devle" lakabı verildi. Mevdud bu şekilde ölmesiyle Allah Davud'u (Çağrı Bey'i) Mevdud'un şerrinden kurtardı." İbnü'l-Esir, IX, s.424.

111 el-Cuzcani, s.41; İbnü'l-Esir, IX, s.424; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.79.

112 Mirhand, s.149; Nuhoğlu, *agt*., s.23; Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s.27.

113 Abdurreşid'in yeğeni Mevdud'un Tuğrul adında bir hacibi vardı. Mevdud ona çok önem verir ve ismiyle hitap ederdi ve onu kız kardeşi ile de evlendirmişti. Mevdud ölüp Abdurreşid hükümdar olunca Tuğrul'u eskiden olduğu gibi önemli bir mevkide görevlendirdi ve onu Hacibü'l-hüccab tayin etti. Tuğrul, Abdurreşid'e Oğuzlar üzerine bir sefer düzenlemesini ve onları Horasan'dan uzaklaştırmasını tavsiye etti. Fakat Sultan uzak bulduğu için bu işe girişmek istemedi. Tuğrul yine ısrar edince onu bin süvariyle gönderdi. Tuğrul Sicistan'a doğru hareket etti. Ebu'l-Fazl, Yabgu'ya vekaleten Sicistan'da bulunuyordu. Tuğrul, Tak Kalesini muhasara etmeye başladı ve Ebu'l-Fazl'a haber gönderip onu Abdurreşid'e itaat arz etmeye çağırdı. Ebu'l-Fazl "Ben Yabgu'nun naibiyim; ona ihanet etmek ne dine ne de erkekliğe yakışır. Sen onun üzerine yürü. Eğer hakkından gelirsen kaleyi sana teslim ederim" dedi. Tuğrul, Tak kalesini kırk gün kuşattı, fakat alamadı. Bu arada Ebu'l-Fazl Yabgu'ya mektup yazarak Tuğrul'un yaptığı işler hakkında bilgi verdi. Bunun üzerine Yabgu, Tuğrul'u oradan uzaklaştırmak maksadıyla Sicistan üzerine yürüdü. Daha sonra Tuğrul da Tak Kalesini muhasara etmekten usandı ve Sicistan'a hareket etti. Sicistan'a bir fersah kalınca fırsat kollamak ve ele geçireceği fırsatı değerlendirmek amacıyla hiç kimsenin görmeyeceği bir yerde pusuya yattı. Bu sırada davul ve boru sesleri duydu. Dışarı çıkıp yoldan geçen birine sordu. O da Yabgu'nun Sicistan'a vardığını haber verdi. Bunun üzerine adamlarının yanına dönüp durumu onlara da anlattı ve "Onlarla savaşmaktan ve kılıçların gölgesinde şereflice ölmekten başka çaremiz yoktur. Zira sayımızın azlığı ve onların sayılarının çokluğundan dolayı kaçma imkânımız yoktur" dedi. Böylece pusu kurdukları yerden çıktılar. Yabgu onları görünce Ebu'l-Fazl'a bunların kim olduğunu sordu. O da Tuğrul'un adamları olduğunu söyledi. Yabgu, Tuğrul'un yanındaki adamların az olduğunu anladı ve adamlarından bir grubu onlarla savaşmak için gönderdi Fakat Tuğrul onların üzerine yürümedi ve atını oradaki nehre sürüp geçtikten sonra Yabgu ve yanındaki birliklere saldırarak onlarla savaşıp mağlup etti. Yanlarında bulunan malları ganimet aldı. Daha sonra da diğer grubun üzerine hücum edip aynı şekilde onları da bozguna uğrattı. Yabgu ile Ebu'l-Fazl daha sonra Herat'a müteveccihen hareket ettiler. Tuğrul yaklaşık iki fersah kadar onları takip ettikten sonra şehre dönüp orayı ele geçirdi. Abdurreşid'e de mektup yazıp olup biteni anlattı. Ayrıca Horasan üzerine yürümek için yardımcı kuvvet istedi. Abdurreşid de çok sayıda süvariyi Tuğrul'a yardıma gönderdi. Tuğrul, Sistan'da kendisine gönderilen kuvvetleri karşıladı. O vilayetin etraf ve yörelerini zabt etti. Bu esnada kendi havassı ile Abdurreşid

Sultan Abdurreşid'i ve hanedandan on bir şehzadeyi katlederek tahtı ele geçirdi.[114] Ancak onun Gazneli hanedanını neredeyse bitirme noktasına getiren bu ihaneti, kendi sonunu da hazırladı. Bir başka Gazneli emiri Nuştegin ve diğer kumandanlar bir suikast düzenleyerek Tuğrul'u ortadan kaldırdılar. Kaynakların "nimet kafiri, melun" olarak nitelendirdiği Tuğrul Bozan'ın başı bir mızrağın ucuna geçirilerek Gazne sokaklarında gezdirildi.[115] Daha sonra da hanedanın hayatta kalan sayılı üyelerinden biri olan Ferruhzad tahta oturtuldu (13 Mart 1052).[116]

Bu sırada Gazneli tahtında yaşanan kaosu fırsat bilen Çağrı Bey, Gazne'ye yürüdü. Ancak Gazneli emiri Hırhız'ın kumanda ettiği Gazneli ordusu, Selçukluları Büst yakınlarında mağlup etti. Bunun üzerine harekete geçen Ferruhzad, Horasan üzerindeki Gazneli hâkimiyetini tekrar tesis etmek için Selçuklulara karşı yeni bir ordu gönderdi. Gazneli ordusu bu kez de Toharistan'da Selçukluları mağlup ederek çok sayıda esir aldı. Ancak Gaznelilerin bu başarıları üzerine harekete geçen Melik Alp Arslan, babası Çağrı Bey'in izniyle Gazne üzerine yürüdü. Onun bu seferi Gaznelilerle yapılan barış anlaşmasıyla son buldu. Bu anlaşmadan sonra bir süre daha tahtta kalan Ferruhzad, 4 Nisan 1059'da öldü.[117]

Sultan İbrahim Dönemi (1059-1099)

Ferruhzad'ın yerine kardeşi İbrahim geçti.[118] Tahta oturduğunda 26-27 yaşında olduğu anlaşılan Sultan İbrahim döneminde uzun süredir devam eden istikrarsızlık

---

hakkında meşveret etti. Bu topluluğun hepsi onun görüşünü beğendiler. Bunun üzerine Tuğrul Abdurreşid'i ortadan kaldırmak ve soyunu kurutmak üzere Gazne'ye hareket geçti. Böylece Abdurreşid'i, onun eline düşmüş olan Sultan Mahmud'un evlatlarıyla birlikte öldürdü (1052). Bk. İbnü'l-Esir, IX, s.441-442; el-Cuzcani, s.43-44; Mirhand, s.151-152.

114 "Mesud'un şehzadelerinden ikisi Bergund Kalesi'nde bulunuyorlardı. Bunlardan biri İbrahim, diğeri ise Ferruhzad idi. Mel'un Tuğrul onları öldürmek için bir topluluğu Bergund Kalesi'ne göndermiş idi. O kalede bulunan bir kutval bu konuda bir iki gün ağırdan almış idi. O topluluğu kale önünde tutup kaleye ertesi gün gelmelerini kararlaştırdı. O kötü fermanı uygulamaya gittiklerinde birdenbire haberciler geldiler ve Tuğrul'un öldüğü haberini getirdiler." el-Cuzcani, s.43-44; Kazım Paydaş, "Bilge Bir Hükümdar Gazneli Sultan İbrahim b. Mesud (450-492/1059-1099)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, VI/5 (Mayıs 2013), s.458.

115 Vural Öntürk, "Gaznelilerde Bir Şehzade Düşmanı: Hacibü'l-Hüccab Tuğrul Bozan", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36 (2017), s.345-361.

116 el-Cuzcani, s.44; Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s.28.

117 İbnü'l-Esir, IX, s.443, X, s.25; Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.68.

118 Ferruhzad tahta oturduktan sonra İbrahim bir süre Bergund kalesinde tutuldu. Daha sonra Arghandabad ve Helmend'ın ırmağının kaynağında Gazne'nin batı bölgesinde Ajiristan'da

sonra erdi, Gazneli Devleti toparlandı. Onun ilk icraatı, Çağrı Bey'e bir anlaşma teklifinde bulunarak uzun süredir devam eden Gazneli-Selçuklu mücadelesine son vermek oldu. (1059).[119] Ancak iki devlet arasında devam eden iyi münasebetler, Sultan Alp Arslan'ın 24 Kasım 1072'deki vefatından sonra bozuldu. Zira Alp Arslan'dan sonra Melikşah'ın tahta oturmasına hatta sonrasına kadar devam eden hanedan içi çatışmalar, Selçuklulara bağlı birçok emir ve melik gibi Sultan İbrahim'i de cesaretlendirdi. Uzun barış döneminin ardından Selçuklular üzerine ordu gönderen Gazneli İbrahim, Toharistan, Bedahşan, Belh, Kunduz ya da Velvaliç ve Talekan civarındaki eski Gazneli topraklarını geri almaya çalıştı. Melikşah, Ocak-Şubat 1073 tarihinde isyan eden Kavurt Bey'le uğraşırken Sultan İbrahim de kalabalık bir Gazneli ordusunu, Melikşah'ın amcası ve Emiru'l-Umera ünvanıyla meşhur olan Osman'ın idaresindeki Çiğilkent veya Sakalkent'e gönderdi. Gazneli kuvvetlerine karşı koyamayan Osman, maiyeti ile birlikte esir edildi. Melikşah'ın amcası Osman'ın yönetiminde bulunan Çiğilkent'e saldırarak onu esir aldı. Bu gelişmelere seyirci kalmayan Sultan Melikşah, Gazneliler üzerine bir ordu gönderdiği gibi bizzat kendisi de sefer kararı aldı. Durumu öğrenen İbrahim, hemen Osman'ı serbest bıraktı. Ancak Melikşah, Kavurt isyanını bastırdıktan hemen sonra Gazne'ye yürüdü. İsfizar'da konakladığı sırada ani bir karar alan Sultan Melikşah geri döndü.[120] Bunu fırsat bilen İbrahim de bir kez daha anlaşma teklifinde bulundu.

Nay Kalesine nakledildi. Burası Gazneli şehzadelerinin gözetim altında tutulduğu bir kale idi. el-Cuzcani, s.41, 46; Paydaş, agm., s.458; Nuhoğlu, *agt.*, s.24.

119 Sultan İbrahim ile Horasan hâkimi Davud b. Mikail b. Selçuk arasında 451 (1059-1060) senesinde barış yapıldı. Her iki tarafında ileri gelenleri düşünüp taşındılar ve her iki hükümdarın da birbirlerinin topraklarını ele geçirecek durumda olmadıklarını, mallarını boş yere harcadıklarını, askerleri yorduklarını, bu arada evlerin yağmalandığını, insanların öldüğünü görerek barış için seferber oldular. Sonunda ittifak ve anlaşma sağlandı ve anlaşma metni kaleme alındı. Buna göre her biri elindeki yerlere hâkim olacak ve birbirlerinin topraklarında hak iddia ederek başlattıkları çekişmelere son vereceklerdi. İki taraf arasındaki hudut ise, Afganistan'ın kuzeyindeki Hindukuş dağları oluyordu. Bu antlaşma meşhur tarihçi Ebu'l-Fazl Beyhaki tarafından kaleme alınmış ve yarım yüzyıl kadar bazı kesintiler dışında yürürlükte kalmıştır. İbnü'l-Esir, X, s.26; Paydaş, agm., s.459; Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s.28; Nuhoğlu, *agt.*, s.24.

120 Rivayete göre Melikşah'ın seferi yarıda keserek geri dönmesine İbrahim'in bir hilesi sebep olmuştu. Şöyle ki Melikşah'a karşı askeri bakımdan karşı koyamayacağını bilen Gazneli İbrahim, bir hileye başvurdu. Melikşah'ın emirlerine hitaben mektuplar yazdırdı. Bu mektuplarda şunlar yazıyordu: "Sizin Melikşah'ı bu tarafa gelmesi için zorlamanız çok iyi oldu. Ondan tamamen kurtulmamız için bu vilayete daha çabuk gelmesi için çabalayınız. Eğer başarırsanız ücret ve maaşlarınızı iki kat artırıp hepinize sonsuz bağış ve ihsanlarda bulunacağım." Sonra bu mektupları bir casusa verdi ve bilinçli bir şekilde Selçuklu kuvvetlerine yakalanmalarını istedi: "Melikşah çoğu zaman ava çıkar. Av yerinde (şikargah) seni onun huzuruna götürmeleri için fırsat kolla" dedi. Bu sırada Melikşah, İsfizar'a yakın bir

1073-1074'te yapılan anlaşmayla Gazneli-Selçuklu ilişkileri tekrar düzeldi. İki hanedan arasındaki dostluğu pekiştirmek için evlilik bağı kuruldu.[121] İbrahim, batıdaki Selçuklu tehdidinden bu şekilde kurtulduktan sonra doğuya, Hindistan'a yöneldi. Burada bazı başarılar elde edip kaleler fethetti. Gur bölgesini hâkimiyetine aldı.[122]

Aşağı yukarı kırk yıl boyunca Gazneli Devleti'ni idare eden Sultan İbrahim, 25 Ağustos 1099 yılında öldü. Uzun bir aradan sonra Gaznelilere parlak günler yaşatan başarılı bir hükümdardı. Gazneli sikkeleri üzerinde ilk defa "sultan" ünvanını o kullanmıştı. Kaynaklar onun son derece akıllı, adil, merhametli ve cömert bir hükümdar olduğunu, bu yüzden başta Selçuklular olmak üzere bölgedeki diğer sultan, melik ve emirler tarafından büyük saygı gördüğünü ifade ederler. Hatta bir rivayete göre Gazne sokaklarında gezip muhtaçlara yiyecek ve para dağıttığı, hastaların masraflarını hazinesinden karşıladığı söylenir. Yine kaynaklardaki bilgilere göre çok iyi bir hattat olduğu, her sene istinsah ettiği bir Kur'an-ı Kerim'i, çok sayıda mal ile birlikte Mekke'ye gönderdiği bilinir. Bunun dışında onun *Desturü'l-vüzera* isimli bir eser yazdığına dair rivayetler de vardır. Bunun dışında ilim adamlarını, şair ve edebiyatçıları himaye eden Sultan İbrahim taht kavgaları sebebiyle harabeye dönen şehirleri onartmış, Hayrabad ve Eymenabad gibi yeni yerleşim merkezleri inşa ettirmiş, çok sayıda hankah, ribat, mescid ve medrese yaptırmıştır.[123]

---

yerde ava çıkmıştı. Casus o bölgeye gidince Selçuklu askerleri tarafından yakalandı. Sorgulanan casus mektupları ifşa etti. İhanete uğradığı endişesine kapılan Melikşah, durumu emirlerine bile sormadan seferi sonlandırıp geri döndü." Mirhand, s.159-160; el-Cuzcani, s.42.

121 Gazneli hükümdarı bu başarısının sonuçlarını elde etmek amacıyla vakit kaybetmeden harekete geçti. Bu sebeple Sultan Melikşah ile kalıcı bir anlaşma sağlayabilmek için elçilerini Selçuklu Sultanına gönderdi. Gazneli elçilik heyetinin başında bulunan Mihter Reşid, Gazneli hükümdarı tarafından gönderilen hediyelerle beraber Sultan Melikşah'ın yanına gitti. Gazneli elçisi Mihter Reşid, hediye olarak develere yüklenmiş güzel ve kıymetli elbiseler, Shabar ve Lamgan, Kamar ve Nugh gibi Gazne'nin etrafındaki bölgelerden elde edilen yüz eşek yükü fil armutları, olağanüstü hayvanlar ki bunların içinde şahin türü bir kuş, papağanlar, tavus kuşları, deve kuşları, maymun ve bir fil olmak üzere birçok hediyeyi Sultan Melikşah'ın yanına getirdi. Ardından da Selçuklu ve Gazneli hanedanları arasında bir akrabalığın oluşması için Sultan Melikşah'ın kızını Sultan İbrahim'in oğluna istedi. Sultan Melikşah istediklerini yerine getirerek Mehdü'l-Irak lakabı verilen kızı Gevher Melik'i, Mes'ud bin İbrahim'e verdi. Sultan onu Rey'den Gazne'ye gönderdiği için kendisine bu lakap verilmişti. Nizamü'l-mülk bu düğün ve gelinin damadın ülkesine gönderilmesi münasebetiyle hazineden yüz bin dinar çıkarmıştı. Paydaş, agm., s.462.

122 Mirhand, s.157; Merçil, "Gazneliler", s.482.

123 Mirhand, s.160; İbnü'l-Esir, X, s.150-151; Merçil, "Gazneliler", s.482; Nuhoğlu, *agt.*, s.24.

Gazneli Tahtında Selçuklu Gölgesi

Sultan İbrahim'den sonra yerine Sultan Melikşah'ın kızı, Sencer'in ise kız kardeşi olan Mehd-i Irak'la evli olan Mesud geçti. III. Mesud döneminde Selçuklularla devam eden barışın sayesinde Hindistan fetihleri devam etti. Oğlu Şirzad idaresinde gönderdiği bir ordu, Lahor'da fetihler yaptı. Hacip Togantegin kumandasında gönderdiği bir ordu ise Ganj Nehri'ni aşıp Hindistan'da gaza yaptı ki Sultan Mahmud'dan başka hiçbir ordu oraya gidememişti. Celalü'd-devle lakabı verilen Mesud da babası gibi sevilen, adil, cömert ve başarılı bir hükümdardı. Bu yüzden ona Mesud-i Kerim yani eli açık, cömert Mesud derlerdi. Onun döneminde devlet işleri düzene girmiş, Gazneli ülkesinde ve Zavulistan'da halkı zorlayan ya da fazladan yazılmış vergiler kaldırılmıştı.[124]

III. Mesud Şubat-Mart 1115'te ölünce taht mücadeleleri tekrar başladı. Tahta geçen oğlu Şirzad'ın saltanatını tanımayan kardeşi Arslanşah ayaklanarak onu tahttan indirdi. Şirzad Gazne'den kaçarak Taberistan'a gitti. O bölgede hüküm süren Bavendi hanedanından Alaüddevle Ali b. Şehriyar'a sığındı. Buradayken dünya ve saltanat işlerinden elini çekip Mekke'ye hacca gitmek istedi. Alaüddevle Ali b. Şehriyar, onun bütün ihtiyaçlarını karşılayarak hac görevini yerine getirmesini sağladı. Şirzad hacdan döndükten sonra tahtı ele geçirmek için yeniden harekete geçtiyse de başarılı olamadı ve Sultan Arslanşah tarafından öldürüldü (Şubat 1116).[125] Bu durum Büyük Selçukluların Horasan Meliki Sencer tarafından hoş karşılanmadı. Gazneliler üzerine önce Emir Üner'i gönderen Sencer, sonra da bizzat Gazne'ye yürüdü. Ona karşı koyamayacağını anlayan Arslanşah birkaç kere barışı tesis etmek ve Sencer'in Gazne seferini durdurmak için adım atsa da başarılı olamadı. Bunun üzerine Sencer'in karşısına ordu göndermek gibi bir hatada bulundu. Arslanşah'ın kuvvetlerinin mağlup edilmesinden sonra Sencer, 25 Şubat 1117'de Gazne'ye girdi.[126] Hindistan'a kaçan Arslanşah'ın yerine diğer kardeşi Behramşah'ı oturtup onunla bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre Behramşah, Gazneli

---

124 Mirhand, s.161. "İbrahim'in ölümü üzerine yerine oğlu Mesud geçti. Lakabı "Celalü'd-din" idi. Babası onu Sultan Melikşah'ın kızıyla evlendirmişti. Nizamü'l-mülk bu düğün ve gelinin damadın ülkesine gönderilmesi münasebetiyle hazineden yüz bin dinar çıkardı." İbnü'l-Esir, X, s.151; "Sultan Sencer'in kız kardeşi Mehd-i Irak onun nikahında idi. Ona Mesud-i Kerim (eli açık, cömert Mesud) dediler. Ahlakı güzel, zamanı mübarek, vasıfları beğenilen, adaletli ve insaflı bir padişah idi. Halife el-Mustazhir-billah döneminde padişahlığa oturdu." el-Cuzcani, s.24, 48.

125 Kazvini, s.400.

126 "Sencer Gazne'de kırk gün kaldı ve Behrâmşâh tahtına iyice yerleştikten sonra Horâsân'a döndü. Bundan önce Gazne'de hiçbir Selçuklu Sultânı adına hutbe okunmamıştı. Sultân Melikşah o kadar güçlü olmasına ve çok geniş bir sahaya hâkim bulunmasına rağmen Gazne'yi

tahtının tek başına sahibi olacak; Gazne'de hutbe sırasıyla Halife, Sultan Muhammed, Melik Sencer ve sonra da Behramşah adına okunacak; Behramşah, Sencer'e haraç ödeyecek ve bunun için Gazne'de bir Selçuklu memuru (amil) bulunacaktı.[127]

Behramşah'ın Sencer'den aldığı yardım sayesinde Gazne tahtına oturması hem Gazneliler hem de Selçuklular için yeni ve önemli bir gelişmeydi. Zira böylece Gazneliler Selçuklulara tabi bir devlet hâline geliyordu. Diğer yandan daha önce hiçbir Selçuklu meliki veya sultanı Gazne'ye girmemiş, Gazne'de Selçuklu hanedanından kimse adına hutbe okunmamıştı. Melikşah birkaç kere Gazne'ye yürümek istese de Nizamülmük'ün uyarısıyla vazgeçmişti. Bu bakımdan Gazne'de yaşanan bu gelişmeler, Selçuklular için de son derece önemliydi. Üstelik henüz Horasan Meliki olan Sencer, çok sayıda ganimet ve malla Horasan'a dönerek bu başarı sayesinde şöhretine şöhret katmıştı.[128]

Çöküş Süreci

Behramşah, kardeşi Arslanşah'ı ortadan kaldırdıktan[129] hemen sonra Gaznelilerin Hindistan Valisi olup kısa süre önce yaşanan taht mücadelesinde Arslaşah'a destek veren Muhammed Ebu Halim'in isyanıyla karşılaştı. Sultan Behramşah, büyük bir orduyla onun üzerine Hindistan'a yürüdü. Lahor yakınlarında karşılaştığı Muhammed Ebu Halim'i mağlup etti (11 Ocak 1119). Esir düşen Muhammed

ele geçirmek istememişti. Sultân Melikşah ne zaman buna niyet etse Nizâmü'l-mülk mani olurdu." İbnü'l-Esîr, X, s.404.

127 el-Cuzcani, s.46; Mirhand, s.162-163; İbnü'l-Esir, X, s.401-404; Nuhoğlu, *agt.*, s.25; Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s.29.

128 Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.76-77.

129 Arslanşah ise mağlubiyetten sonra yanındaki az sayıda adamıyla birlikte Hindistan'a kaçmıştı. Sencer'in Horasan'a dönüşünden haberdar olunca o da Gazne'ye döndü. Behramşah Bamiyan'a çekilip durumu Sencer'e bildirdi. Sencer ona yardım kuvveti gönderdi. Bu arada Gazne'ye giren Arslanşah, bir süre burada kaldıktan sonra kardeşi Behramşah'ın üzerine yürüdü. Ancak bu sırada Sencer'in ordusu gelmiş ve Behramşah'a katılmıştı. Hem Arslanşah hem de yanındaki adamları, bir kez daha karşı karşıya gelmekten çekindikleri Selçuklu ordusu karşısında duramadılar. Kaçan Arslanşah'ı takip eden Gazneli ve Selçuklu birlikleri sonunda onu yakalamayı başardı. Horasan'dan gelen Sencer'in ordusunun kumandanı onu Sencer'e götürmek istese de Behramşah kardeşinin bir kez daha başına bela olmasından korkuyordu. Selçuklu kumandanına çok miktarda para ödemek suretiyle onu ikna etti. Kardeşi Arslanşah'ı teslim alan Behramşah, onu boğarak öldürttü. (Eylül-Ekim 1118). Mirhand, s.165-166; Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.77; Aslında gayet cesur ve yetenekli bir hükümdar olan Gazneli Arslanşah'ın en büyük şanssızlığı, Erdoğan Merçil'in ifadesiyle, talihin karşısına ondan daha cesur ve yetenekli bir şahsiyeti, Sencer'i çıkartmasıydı. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.86-87.

Ebu Halim'i affedip tekrar Hindistan Valiliğine atadı. Ancak Muhammed Ebu Halim kısa süre sonra yeniden isyan etti. Bunun üzerine onu ortadan kaldırarak yerine Hüseyin b. İbrahim-i Alevi'yi atadı (1119).[130] Behramşah, tahtını borçlu olduğu Horasan Meliki Sencer'in 1118'de Selçuklu Sultanı olmasından sonra onunla yaptığı anlaşmaya bağlı kalmıştı. Bu yüzden Behramşah döneminde Gazneli Selçuklu ilişkileri uzun süre problemsiz bir şekilde devam etti. Ancak 1134 yılına gelindiğinde durum değişti. Behramşah, Sultan Sencer'e ödemek zorunda olduğu vergiyi göndermedi. Bunun üzerine harekete geçen Sultan Sencer Gazne'ye yürüdü (1135). Behramşah, paniğe kapılarak Hindistan'a kaçtı fakat Sencer tarafından affedilerek tahtına döndü.[131]

Bu gelişmelerden sonra Behramşah, o sırada bölgenin önemli güçlerinden biri haline gelmeye başlayan Gurlu hanedanıyla bazı çatışmalar yaşadı.[132] Şöyle ki, Gazneli Behramşah, o sırada Gurlu tahtında meydana gelen saltanat mücadelesi yüzünden Gazne'ye kaçan ve aynı zamanda da damadı olan Gurlu Kutbeddin Muhammed'i zehirleterek öldürtmüştü. Bunun üzerine kardeşinin intikamını almak isteyen Seyfeddin Suri büyük bir orduyla harekete geçmiş, bunu haber alan Behramşah ise Gazne ile Hindistan arasındaki Kirman şehrine kaçmıştı. Böylece Seyfeddin Suri, savaş yapmadan Gazne'ye hâkim olmuş ve burada sultanlığını ilan etmişti (1148). Ancak Behramşah daha sonra onu mağlup ederek Gazne'yi tekrar ele geçirmeyi başardı ve Seyfeddin Suri'yi öldürdü.[133]

Bu olaylardan sonra kardeşleri Melik Kutbuddin Muhammed ve Seyfeddin Suri'nin intikamını almak isteyen Gurlu Alaeddin Hüseyin, Behramşah'ın üzerine yürüdü. Yaptığı üç savaşta da onu yendi ve Behramşah'ı birkez daha Gazne'yi terk ederek Hind tarafına kaçmaya mecbur etti (1151). Alaeddin Hüseyin, Gazne'yi yedi gün ve yedi gece yakıp yıktı. Öfkesi o kadar büyüktü ki Gazne hükümdarlarının türbelerini açtırıp Sultan Mahmud, Mesud ve İbrahim dışında bütün Gazne Sultanlarının cesetlerini çıkardı ve kemiklerini yaktı. Bu sebeple ona Alaleddin-i Cihansuz, yani dünyayı yakan *Alaeddin* lakabını verdiler.[134]

---

130 Mirhand, s.167.

131 Merçil, "Gazneliler", s.482.

132 Gurlular hakkında bk. Vural Öntürk, *Gurlular (1157-1216)*, Selenge Bilgi Serisi, İstanbul 2019.

133 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.89; Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.79-80.

134 Gûr Meliki Alâü'd-dîn el-Hüseyin bin el-Hüseyin İbn el-Hasan bin Sâm, Sultân Behrâmşâh bin Mes'ûd'un Gazne'de öldürdüğü kardeşinin intikamını almak için Gûr'dan hareket etti. Bu Sultân Alâüddîn korkusuz, acımasız, zorba ve kudretli biriydi. O tarihte onun kardeşini öldürmüşlerdi. Kimsenin yüksek sesle konuşup bağırması mümkün olmadı. Bineklerin nefes

Behramşah, Sultan Sencer'in Horasan'a yürüyen Gurlu Alaeddin Hüseyin'i mağlup etmesi üzerine Gazne'ye geri döndü. (1152). Böylece Gazne, kısa süre sonra tekrar Gaznelilerin eline geçmiş oldu. Ancak bu gelişmeyle işler düzene girmedi. Zira bir yıl sonra (1153) meydana gelen Oğuz İsyanı ve Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir edilmesi, Gaznelileri de olumsuz etkiledi. Ortaya çıkan kargaşa ve Gazneli Behramşah'ın Sencer'in yardımından mahrum kalması Gurluların işine yaradı. Bu karmaşada bir müddet daha Gazne'de hüküm süren Behramşah, Sultan Sencer'le aynı yıl, 1157 senesinde öldü. Ondan sonra yerine oğlu Hüsrevşah (1157-1160) geçti.[135] Ancak bu dönemde Gazneliler iyice güçsüzleşmişti. Gurlular, Gaznelilerin elindeki şehirleri teker teker ele geçirmeye başladılar. Gurlulara karşı Büst, Zemin-Daver ve Teginabad'ı kaybeden Hüsrevşah, diğer yandan da Oğuzların Horasan'ı istilası karşısında Gazne'yi savunamayacağını anlayıp Lahor'a çekildi. Onun Gazne'yi terk etmesinden sonra şehir Oğuzların eline geçti. Gazne'deki karmaşa, 1173'e kadar devam etti. Bu tarihte Gurlu Sultanı Gıyaseddin Muhammed-i Sam Gazne'ye yürüyerek şehri ele geçirdi. Hüsrevşah ise 1160 senesinde ölünceye kadar Lahor'da hüküm sürdü.[136]

Son Gazneli Hükümdarı: Hüsrev Melik (1160-1186)

Hüsrevşah'ın ölümünün ardından Gazneli tahtına oğlu Hüsrev Melik oturdu (1160). O, Lahor'da tahta oturduğunda Gazneli Devleti'nin hâkimiyeti Kuzey Hindistan'da Lahor ve Pencap'la sınırlı kalmıştı. Hüsrev Melik ise hızla çöküşe doğru sürüklenen devleti tekrar ayağa kaldırma konusunda bir gayret göstermediği gibi, vaktinin çoğunu işret meclislerinde eğlenceyle geçirmekteydi. Bu yüzden kısa sürede emirlerin ve devlet erkanının saygısını kaybetti. Birer birer ondan uzaklaşan emirler, bağımsız hareket etmeye başladılar. İş öyle bir raddeye geldi ki Hüsrev

almalarına ve anırmalarına dahi izin vermeyip nevbet çalana kadar sabretmişti. Ne zaman ki Gazne'yi fethetti, o zaman nevbet çaldırdı ve gece uyudu. O, kardeşi Sultân Sûrî'nin ölümünü işittiği zaman bu rubâ'îyi Gazne Kâdı'l-kudâtı'na göndermişti: "Cihân memleketlerinin âzâsıdır bedenim/Kendi düşmanını arayan ve ordu kıranım/Eğer Gaznîn (Gazne)'i kökünden sökmezsem/Ben Hüseyin bin Hüseyin-i Hasan değilim." Gazne'yi aynen söylediği gibi, Oğuzlar'ın ve Tatarlar'ın yapmadığı şekilde zalimce harâb etti. Gazne onun tarafından fethedilince, Behrâmşâh onun önünden Kirmân ve Tûrân'a gitti. Onun 'Alâ'ü'd-dîn'in dimağında bir gurur ortaya çıktı. Gazne, Kandahâr, Germesîr ve Cibâl-i Gûr'dan birçok asker gelip onun etrafında toplandı." Reşîdü'd-dîn, *Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk*, s.170.

135 el-Cuzcani, s.52-53; Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s.29; Nuhoğlu, *agt.*, s.29.

136 Bu dönem hakkında bk. Vural Öntürk, "Gazneliler Devleti'nin Hindistan Kolu (1157-1187)", *Yeni Türkiye*, 135 (2024), s.20-30.

Melik emirlik ve komutanlık makamlarına kendi kadınlarını ve hadimlerini atamaya başladı. 1180'de Gurlu Sultanı Muizzeddin Muhammed, Lahor'a yürüdü. Şehri ele geçirmek için bir dizi sefer düzenledikten sonra 1186'da Hüsrev Melik'i ve oğlu Melikşah'ı esir etti.[137] Hüsrev Melik ve oğlu, önce Gazne'ye daha sonra da Gurluların başkenti Firuzkuh'a, Gurlu Sultanı Gıyaseddin Sam'a gönderildi. İbnü'l-Esir'e göre son Gazneli Sultanı Hüsrev Melik ve oğlu Gurlu sarayında iyi karşılanmadılar. Gurlu Sultanı Gıyaseddin, onlarla görüşmeyi bile gerek görmeden hemen hapsedilmelerini emretti. Hüsrev Melik Garcistan'da bulunan Balervan Kalesi'ne, oğlu Melikşah ise Gur'un Seyfrud Kalesi'ne hapsedildi. 1191 yılında ise ikisi de öldürüldü. Böylece Gazneliler Devleti'nden sonra Gazneli hanedanı da tarihe karışmış oldu. Gaznelilerin hüküm sürdüğü son toprak parçası olan Lahor ise Multan Valisi sipehsalar Ali Kirmac'a ikta edilerek doğrudan Gurlulara bağlandı. Böylece Gaznelilerin hakimiyetleri fiilen ve resmen sona erdi (1186).[138]

Ravzatu's-safa müellifinin dediği gibi "Bütün Gazneliler, Gurluların eline düştü. Hepsi de yokluk ve ölüm şerbetini tattı. Böylece Sebuktegin hanedanının izi silindi. O şevket sahibi padişahlardan, bu hikâyeden başka bir şey kalmadı. Ey basiret sahipleri ibret alın."[139]

Sonuç

963 yılında Samani emiri Alptegin'in Gazne'yi ele geçirmesiyle temelleri atılan ve 977 yılında Sebüktegin tarafından kurulan Gazneliler Devleti, 1187 yılına kadar iki asır boyunca bugünkü Afganistan'dan kuzey Hindistan'a, Horasan'dan Maveraünnehr'e kadar uzanan geniş bir sahada hüküm sürmüştür. Döneme ait kaynaklara Sebükteginiler, Mahmudiler ya da Gazneviyan isimleriyle geçen bu Türk devleti, sadece siyasi ve askeri faaliyetleriyle değil, hem hâkim oldukları bölgelerde, bilhassa Hindistan coğrafyasında İslam'ın yayılmasına hem de oluşturdukları kültürel ve medeni müesseselerle Türk-İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. İslamiyet'le daha önce tanışmasına rağmen Gazneli fetihleriyle hızla İslamlaşmaya başlayan Hindistan coğrafyasında, Gaznelilerden sonra da farklı Türk ve İslam hanedanları etkili olmuş ve bu süreç 19. yüzyıl ortalarında Bâbürşahların yıkılışına kadar devam etmiştir.

137 Mirhand, s.168-169; el-Cuzcani, s.49-50.

138 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.90-91; Göksu, *Gazneliler (963-1186)*, s.81-82; İzzetullah Zeki, "Gazne'siz Gazneli Devleti: Hüsrev Melik Dönemi (1160–1186)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 46 (2019), s.269-278.

139 Mirhand, s.169.

Hindistan ve çevresinde Gaznelilerle başlayıp dokuz asır boyunca devam eden Türk idaresinin günümüze ulaşan en önemli mirası, bölgedeki Müslüman nüfusudur. 19. yüzyılda Britanya İmparatorluğu'nun (İngiltere) sömürgesi hâline gelen Hindistan'da Müslüman nüfusun büyük kısmı Pakistan'da yaşamaktadır. İngilizler, 1946 yılında Hindistan coğrafyasını Pakistan ve Hindistan olarak iki bölgeye ayrılmış ve 1947'de İngiliz sömürgesi altındaki bu iki bölge, iki bağımsız devlet hâline gelmiştir. 14 Ağustos 1947'de kurulan Pakistan İslam Cumhuriyeti'ne bağlı Bangladeş (Doğu Pakistan) ise Pakistan merkezî yönetimiyle yaşadığı anlaşmazlıklar neticesinde bu devletten ayrılmış ve 1971 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir.

İslamiyet'le tanışmalarında Gaznelilerin büyük katkısı olan ve bugünkü Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Bangladeş gibi ülkelerde yaşayan Müslümanların sayısı, 1,6 milyarı bulan dünya Müslüman nüfusunun üçte biri civarındadır. Sadece bu açıdan değerlendirildiğine bile Gaznelilerin Hindistan fütuhatının boyutu ortaya çıkmaktadır.

Gazneliler ve sonraki Türk idarelerinin Hindistan'daki tesirleri sadece siyasi ve dinî alanda kalmamıştır. Hindistan coğrafyasında dil ve kültür bakımından da ciddi bir Türk etkisi mevcuttur. Hintçeden Türkçeye, Türkçeden Hintçeye geçen birçok kelime olduğu gibi Pencap bölgesinde konuşulan Pencabi dilinde çok sayıda Türkçe kelime tespit edilmiştir. Söz konusu dönemlerde bölgeye yerleşen Türk ordu mensupları ile Hint ve İranlıların dillerinin birleşmesi ya da karışması neticesinde yeni bir dil doğmuş ve bu dil, sultanın bulunduğu ordu-yı mualla'da meydana geldiği için Ordu/Urdu dili olarak adlandırılmıştır. Bunun dışında Hindistan'da ilmî, fikrî, edebî ve sanatsal alanlarda da son derece köklü bir Türk etkisi mevcut olup dinî ilimlerden, edebî eserlere, yeme içme kültüründen mimari, sanat ve estetiğe kadar birçok konuda Hindistan'daki Türk etkisinden söz edilmektedir.

Bugün Afganistan, Pakistan ve Bangladeş gibi ülkelerde Gaznelilerin, bilhassa Sultan Mahmud'un hatıralarına dair tarihî, kültürel ve mitolojik izlere rastlamak mümkündür. Pakistanlılar Müslümanlığın o bölgede hâlâ yaşamasını Sultan Mahmud'un efsanevi karakterine ve mücadelesine bağlarlar. Zaman zaman Hindistan'ın Bollywood sinema sektöründe bile tesadüf edilen Sultan Mahmud karakteri, bugün genel Hindistan coğrafyasındaki meşhur tarihî şahsiyetler arasındadır.

KAYNAKÇA

Amitai, Preiss-Reuven, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge University Press, 1995.

Amitai, Reuven, "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", *Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age*, eds. Christopher Leslie Brown, Philip D. Morgan, Yale University Press, New Haven 2006.

Aşur, Said Abdu'l-Fettâh, *el-'Asru'l-Memâlikî fi Mısr ve'ş-Şam*, Kahire 1986.

Atalay, Mehmet, "Ebul-Feth el-Büsti'nin Kaside-i Nuniyye'sinin, Diyarbakırlı Said Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi*", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.27 [Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı], (Erzurum 2005), s.145-154.

Ateş, Ahmet, "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, XXIX/115 (1965), s.517-525.

Ayalon, David, "Memluk Devletinde Kölelik Sistemi", terc. Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV (1988), s.221 vd.

Ayalon, David, "Studies on the Structure of the Mamluk Army I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, XV/2 (1953).

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınevi, Ankara 1990.

Barthold, W., "Alptegin", İA, I, s.386.

Barthold, W., "Bamiyan", *İA*, II, s.296-298.

Barthold, V. V., "Maveraü'n-nehr", *İA*, VIII, s.408-409.

Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, I-II, nşr. Said Nefisi, Tahran 1352.

Bosworth, C.E., "Nuh I", *EI2*, VIII, s.109-110.

Bosworth, C.E., "The Early Islamic History of Ghor", *Central Asiatic Journal*, 6 (1961), s.116-133.

Bosworth, C.E., "The Early Ghaznavids", *The Cambridge History of Iran*, IV (From the Arab Invasion to the Saljuqs), ed. R.N. Frye, Cambridge University Press, 1975, s.162-164.

Bosworth, C.E., "Ghurids", *EI2*, II, Brill 1991, s.1099-1104.

Bosworth, C.E., *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040)*, New Delhi 1992.

Bosworth, C.E., "The Ghaznavids", *History of Civilizations of Central Asia*, vol. IV, Part I, [The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century], eds.M.S.Asimov and C.E. Bosworth, Unesco 1996.

Brockelmann, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1964.

Buharalı, Eşref, "İstahri ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maveraü'n-nehr", *TDA*, 99 (1995), s.29-77.

Çetin, Altan, "Memluk Askerinin Eğitimi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/2, (Ağustos 2003), s.219-235.

Çetin, Osman, "Horasan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* XIII, s.234.

Çöğenli, M. Sadi, "Ebu'l-Feth eI-Büsti ve Ünvanü'l-Hikem Tercümesi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1/II (1999), s.121-131.

Dames, M. Longwoth, "Gazne", *İA*, IV, s.741-742.

Dames, M. Longworth, "Gur", *İA*, IV, s.825.

Durak, Neslihan, *Hindistân'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Ankara 2000.

Durak, Neslihan, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, der. Ali Ahmetbeyoğlu, Ankara 2002, s.27-46.

el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasıri*, I, nşr. Abdu'l-hay Habibi, Kabil 1342.

el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasıri (Gazneliler, Selçuklular Atabeglikler ve Hârezmşahlar)*, Türkçe terc. Erkan Göksu, TTK Yayınevi, Ankara 2015.

el-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkce terc. Necati Lugal, TTK Yayınevi, Ankara 1999.

el-Kalkaşandi, *Subhu'l-A'şa fi Sınaati'l-İnşa*, IV, Tahkîk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Beyrut 1988.

el-Utbi, *Kitab-ı Yamini*, trans.James Reynolds, London 1958.

en-Narşahi, *Tarih-i Buhara*, Türkçe terc. Erkan Göksu, TTK Yayınevi, Ankara 2013.

er-Ravendi, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur*, I, Türkçe terc. Ahmet Ateş, TTK Yayınevi, Ankara 1999.

es-Sem'ani, *el-Ensab*, III, [el-Mektebetü'ş-Şamile].

Frye, Richard N., "The Samanids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1993.

Gerdizi, *Tarih-i Gerdizi*, Tashih ve Mukabele: Abdu'l-hayy Habibi, Tahran 1363.

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulam Eğitimi ve Gulamhaneler", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)*, 7/24 (2007), s.65-84.

Göksu, Erkan, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, (International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)*, V/2 [Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II], (Spring 2010), s.986-1011.

Göksu, Erkan, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD)*, S.191 (Mart-Nisan 2011), s.97-116.

Göksu, Erkan, *Selçuklunun Mirası Gulam ve İkta*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2010.

Göksu, Erkan, *Okla Yükselen Millet*, Okçular Vakfı Yayınları İstanbul 2018.

Göksu, Erkan, *Afganistan'ın İhtişamlı Hanedanı: Gazneliler (963-1186)*, Selenge Bilgi Serisi, İstanbul 2021.

Göksu, Erkan, "Gazneliler Tarihinin Kaynakları", *Hindistan'da Kurulan Türk-İslam Devletlerinin Tarihi Kaynakları*, ed. Cihan Oruç, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul 2022, s.43-84.

Göksu, Erkan, *"Batı Türk Devletini (Türkiye) Kuran Savaş: Dandanakan" Türk'ün Türk'le Savaşı*, Kronik Kitap, İstanbul 2023.

Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Tarih-i Güzide*, nşr. Abdu'l-Hüseyin Neva'i, Tahran 1362.

Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Nüzhetü'l-Kulub*, İng terc. *Nuzhat al-Qulub*, trans.G. Le Strange, E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII, Luzac & Co, London 1919.

Hartmann, R., "Belh", *İA*, II, s.485-487.

Honingman, E., "Nişapur", *İA*, IX, s.302-305.

Huart, Cl., "Horasan", *İslam Ansiklopedisi*, V/1, s.561.

Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul 2008.

İbn Hurdadbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Türkçe terc. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.

İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XI, Türkçe terc. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VIII, Türkçe terc. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1989.

Irwin, Robert, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultânate*, 1250-1382, Southern Illionis Univesty Press, Carbondale 1986.

Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1998.

Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, II, Konya 1999.

Koca, Salim, *Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür*, Ankara 2005.

Kök, Bahattin, "Gazneli Mahmut'la Abbasi Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler", *EKEV Akademi Dergisi*, I/2 (Mayıs 1988), s.117-126.

Konukçu, Enver, "Gazne", *DİA*, XIII, s.479-480.

Konukçu, Enver, "Hinduşahiler", *DİA*, XVIII, s.117.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Kadir-Billah", *DİA*, XXIV, s.127-128.

Levanoni, Amelia, "The Sultan's Laqab: A Sign of a New Order in Mamluk Factionalism", *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, eds.Michael Winter-Amalia Levanoni, E.J. Brill, Leiden 2004, s.84-100.

Mahmud Nedim Ahmed Fehim, *el-Fennü'l-Arabi el-Ceyşü'l-Mısri fi'l-Asri'l-Memluki el-Bahri (1250-1383/648-783)*, [y.y] 1983.

Merçil, Erdoğan, "Zemin-Daver", *İA*, VIII, İstanbul 1978, s.516-518.

Merçil, Erdoğan, "Simcuriler I-Simcur ed-Devati", *İÜ Tarih Dergisi*, 32 (1979), s.71-88.

Merçil, Erdoğan, "Simcuriler II-İbrahim b.Simcur", *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1981), s.91-96.

Merçil, Erdoğan, "Simcuriler III-Ebu'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcur", *İÜ Tarih Dergisi*, S.33, (1982), s.115-132.

Merçil, Erdoğan, "Simcuriler IV-Ebu Ali b Ebul-Hasan Simcur", *Belleten*, XLIX/195 (1985), s.547-567.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınevi, Ankara 1989.

Merçil, Erdoğan, "Gazneliler'in Hindistan Siyaseti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, [Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan], İstanbul 1991, s.547-561.

Merçil, Erdoğan, "Samaniler Devletinde Türklerin Rolü", *İÜ Tarih Dergisi*, 35, [Hakkı Dursun Yıldız'a Hatıra] (1994), s.253-266.

Merçil, Erdoğan, "Alptegin", *DİA*, II, s.526.

Merçil, Erdoğan, "Gulam", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s.181-182.

Merçil, Erdoğan, "Sebük Tegin", *DİA*, XXXVI, s.262-263.

Merçil, Erdoğan, "Mahmud-ı Gaznevi", *DİA*, XXVII, 2003, s.362.

Merçil, "Mesud b. Mahmud-ı Gaznevi", *DİA*, XXIX, s.347.

Minorsky, V., "Tus", İA, XII/2, s.123-130.

Mirhand, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, IV, Tashih ve tahşiye: Cemşid Kiyanfer, Tahran 1385.

Mirhand, *Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)*, Türkçe terc. Erkan Göksu, TTK Yayınevi, Ankara 2015.

Mirhand, *Ravzatu's-safa (Müluk-i Gazneviyye)*, Türkçe terc. Erkan Göksu, Kronik Yayınevi, İstanbul 2017.

Nicolle, David, *Saracen Faris 1050-1250 A.D.*, Osprey, London 1994.

Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, Türkçe terc., Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.

Northrup, Linda S, *From Slave to Sultân: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998.

Nuhoğlu, Güller, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

Öntürk, Vural, "Gaznelilerde Bir Şehzade Düşmanı: Hacibü'l-Hüccab Tuğrul Bozan", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36 (2017), s.345-361.

Öntürk, Vural, *Gurlular (1157-1216)*, Selenge Bilgi Serisi, İstanbul 2019.

Öntürk, Vural, "Gazneliler Devleti'nin Hindistan Kolu (1157-1187)", *Yeni Türkiye*, 135 (2024), s.20-30.

Özcan, Azmi, "Peşaver", XXXIV, *DİA*, s.252-253.

Özcan, Azmi, "Mültan", *DİA*, XXXI, s.548-549.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Maveraünnehir", *DİA*, XXVIII, s.177-180.

Palabıyık, M. Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler (Devlet ve Saray Teşkilatı)*, Ankara 2002.

Palabıyık, Hanefi, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", *EKEV Akademi Dergisi*, XI/32 (2007), s.139-152.

Paydaş, Kazım, "Bilge Bir Hükümdar Gazneli Sultan İbrahim b. Mesud (450-492/1059-1099)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, VI/5 (Mayıs 2013), s.455-475.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneşin Ülkesi Horasan-Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012.

Rabie, Hassanein, "The Training of the Mamluk Faris", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V.J. Parry, Oxford University Press, London 1975, s.153-163.

Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih (Gazneliler Bahsi)*, II/4, nşr. Ahmed Ateş, TTK Yayınevi, Ankara 1999.

Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü't-Tevarih *(Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2014.

Rizvi, S.Athar Abbas, "Keşmir", *DİA*, XXV, s.325-327.

Salman, Hüseyin, "Toharistan", *DİA*, XLI, s.214-215.

Sıddıqui, Iqtidar Hussain, "Gurlular", *DİA*, XIV, s.207-211.

Solmaz, Sefer, "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, (2014), s.545-575.

Spuler, B., "Ghaznawids", *EI2*, II, s.1050.

Şebankarei, "Gazneli Sultan Mahmud'un Karakteri", *Tarih Okulu*, çev. Ahmad Hesamipour, S.3 (İlkbahar 2009), s.133-137.

Uslu, Recep, "Herat", *DİA*, XVII, s.215-216.

Usta, Aydın, *Şamanizm'den Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni: Samani Devleti (874/1005)*, İstanbul 2007.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988.

Yakut el-Hemevi, *Mu'cemü'l-Buldan*, II, Beyrut 1397/1977.

Yazıcı, Tahsin, "Belh", *DİA*, V, s.416.

Tahsin Yazıcı, "Büst", *DİA*, VI, s.495.

Togan, Z. Velidi, "Herat", *İA*, V/1, s.429.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2004.

Yılmaz, Ahmet, *Sultan I. Mesut Devri Gazneliler Tarihi (1030-1041)*, İstanbul 2021.

Yürekli, Tülay, *Samaniler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

Zeki, İzetullah, "Gazne'siz Gazneli Devleti: Hüsrev Melik Dönemi (1160–1186)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 46 (2019), s.269-278.

Zeki, İzetullah, "Garcistan Beyleri: Şar Ailesi", *USAD*, 15 (Güz 2021), s.127-136.

Zettersteen, K.V., "Nuh I", *İA*, IX, s.346-347.

EKLER

Ek 1: Gazne şehri

Kaynak: James Rattray'in *Afganistan* adlı eserinde yer alan 19. yüzyıla ait bir çizim, British Library)

Ek 2: Sebüktegn'in Kusdar'ı Fethini gösteren minyatür

Kaynak: *Camiü't-Tevarih*

Ek 3: Sultan Mahmud'u hilat giyerken gösteren minyatür

Kaynak: *Camiü't-Tevarih*

Ek 4: Kalencer Kalesi, Mayıs 1814

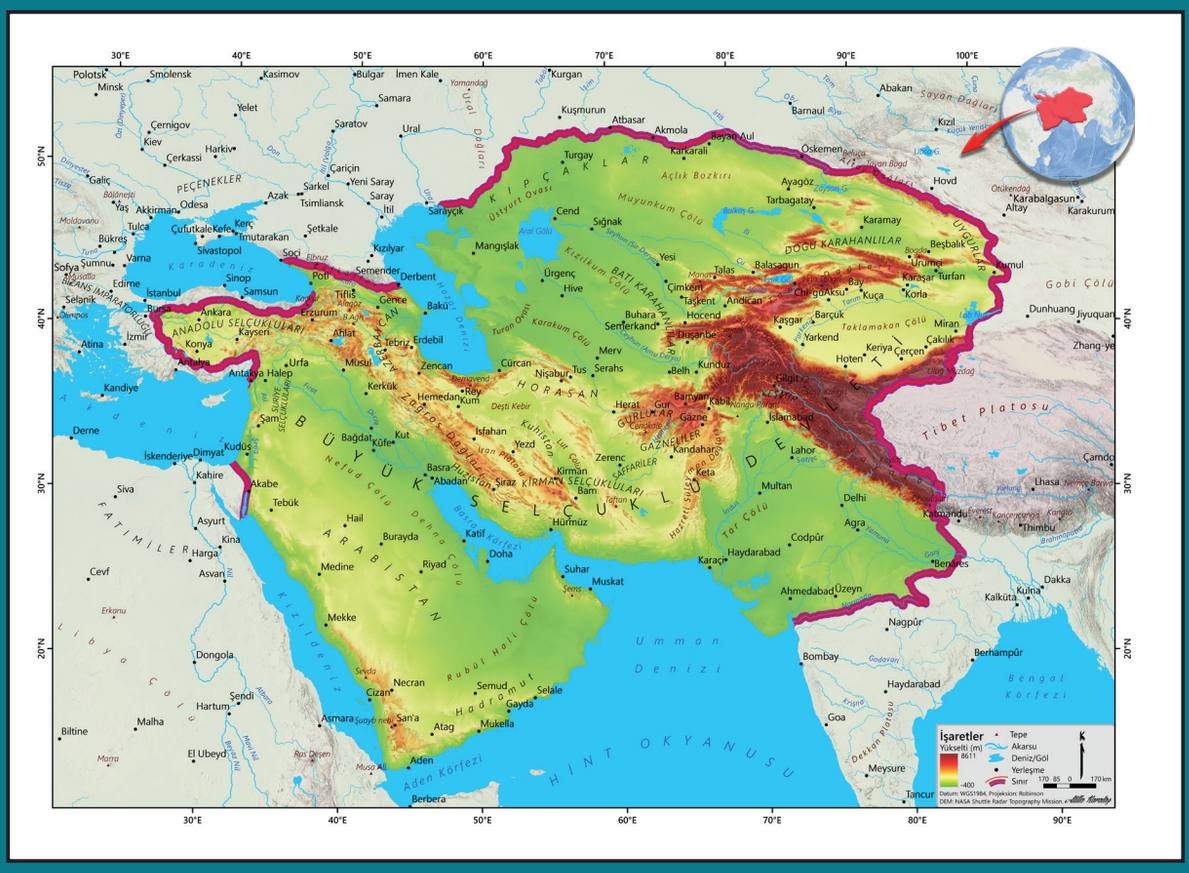
Kaynak: Colin MacKenzie, British Library

Ek 5: Sultan Mahmud Döneminde Hindistan bastırılan bir yüzü Sanskritçe sikke

Kaynak: Erkan Göksu, *Afganistan ve Hindistan'ın İhtişamlı Hanedanı Gazneliler (963-1186)*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2021, s.50.

Büyük Selçuklu Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ

(1040-1157)

Osman G. ÖZGÜDENLİ*

Siyasi Tarih

Selçuklular, kaynakların ittifakla kaydettiği üzere Oğuzların Kınık boyuna mensuptur. Selçukluların atası olarak zikredilen ilk kişi, kaynaklarda "demir yaylı" lakabını taşıdığı kaydedilen Dukak'tır. Dukak'ın Hazar hükümdarına bağlı olduğuna dair bazı bilgiler bulunmakla birlikte, bu ilişkinin mahiyetini ortaya koyabilmek mümkün değildir. Buna karşın Oğuz Yabgu Devleti ile ilişkilerine dair bilgiler daha açıktır. Buna göre Selçukluların atalarının Oğuz Yabgu Devleti'ne bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Dukak'ın oğlu Selçuk Sübaşı da tıpkı babası gibi Oğuz Yabgu Devleti'nde büyük bir güç ve nüfuza sahipti. Ancak Selçuk, 375/985-86 yılında Oğuz Yabgusu'nun yanından ayrılarak kendisine bağlı boyu ile Seyhûn Nehri'nin sol kenarında yer alan Cend şehrine yerleşti ve burada İslamiyet'i kabul etti.[1]

Selçuk'un İslamiyet'i kabulünden (375/985-86), takriben 399/1009 yılındaki vefatına kadar cereyan eden hadiseler hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Bu dönemde vuku bulan en önemli hadise, Selçuk'un oğlu ve Tuğrul

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, gazi_osman@hotmail.com

1 Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013, s.62.

ve Çağrı beylerin babası Mîkâil'in gayrimüslim Türklere karşı yapılan gazalardan birinde şehit düşmesidir. Bu hadiseden sonra, Selçuklu Devleti'ni kuracak olan Mîkâil'in iki oğlu Tuğrul ve Çağrı, dedeleri Selçuk Bey tarafından büyütülmüşlerdir.

Bu esnada Mâverâünnehir'deki siyasi durum, tam bir kaostan ibaretti. Bölgede siyasi hâkimiyet Sâmânî Devleti'ne son veren Karahanlıların eline geçmişti. Gazneliler de Sâmânîlerin yıkılmasından sonra, evvela Horâsân ardından Hârezm bölgesinin hâkimiyetini ele geçirmişti. Selçukluların Mâverâünnehir'de siyasi hadiselere dâhil olması Karahanlıları rahatsız etti. Yûsuf Kadır Han ve Gazneli Mahmûd 416/1025 yılında bir araya gelerek iki devleti ilgilendiren bütün meseleleri aralarında müzakere ettiler. Görüşmenin ardından Selçuk'un oğlu ve Selçuklu ailesinin lideri Arslan Yabgu, Gazneli Mahmûd tarafından bir hile ile yakalanarak Kuzey Hindistan'daki Kâlincâr Kalesi'ne hapsedildi ve 423/1032 yılındaki vefatına kadar da burada tutuldu.

Selçuklular, Arslan Yabgu'nun hapsedilmesinden sonra gelişen hadiselerle birlikte artık Mâverâünnehir'de kalmalarının mümkün olmadığını anlayarak Hârezm'e göç ettiler. Ancak burada da Cend hâkimi Şâh Melik'in baskısıyla karşılaştılar. Hârezm ve Mâverâünnehir'de tutunamayacaklarını anlayan Selçuklular, son bir çare olarak Horâsân'a geçmeye karar verdiler. 426/1035 yılı ilkbaharında Ceyhûn Nehri'ni geçerek Horâsân'a girdiler.

Gazneliler, Selçukluların Horâsân'a girişini başlangıçta çok da ciddiye almadılar. Bir süre sonra durumun ciddiyetini anlayan Gazneli hükümdarı Sultan Mes'ûd, Selçuklular ile bizzat mücadele etmek için Nîşâbûr'a geldi. Nîşâbûr'da hazırlatıp gönderdiği ordu Selçuklular tarafından Nesâ yakınlarında mağlup edildi. Bunun ardından varılan anlaşmayla Nesâ, Ferâve ve Dihistân, Gazneliler tarafından resmen Selçukluların idaresine verildi.[2] Bununla birlikte Horâsân'da barış uzun ömürlü olmadı. 429/1038 yılında Serahs yakınlarında yapılan savaşta Gazneli ordusu Selçuklular tarafından bir defa daha yenilgiye uğratıldı. Gazneli ordusuna karşı kazanılan bu ikinci zafer Horâsân'ın büyük bir kısmının Selçuklu hâkimiyetine girmesini sağladı.[3]

Sultan Mes'ûd, bölgeyi Selçuklulardan tamamen temizlemek amacıyla yaklaşık 50.000 savaşçıdan oluşan ve 300 savaş filiyle desteklenen güçlü bir orduyla

[2] Ebu'l-Fazl el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, nşr. 'Alî Ekber Feyyâz, Meşhed 1375/1996, s.641.

[3] Selçukluların kazandıkları zafer sonrasında güçlerini Herât'a kadar yaydıkları görülmektedir (bk. Abdurrahman Fâmî-yi Herevî, *Târîh-i Herât: Destneveştî-yi Novyâfte*, nşr. Îrec Afşâr, Tahran 1387/2008, s.125-126).

harekete geçti. Harekâtına devamla 430/1039 yılında Çağrı Bey'in kumandasındaki Selçukluları Ulyââbâd'da hezimete uğrattı. Mücadeleye devam eden Selçuklular, Gazneli ordusu tarafından Talhâb yakınlarında bir kez daha yenilgiye uğratıldılar. Selçuklular, yaşanan son yenilgilerden sonra nihai bir savaş için harekete geçtiler. Gazneli ordusu da Selçukluları takibe koyuldu. Neticede Dandânakân hisarı yakınlarında 6 Ramazan 431/21 Mayıs 1040 tarihinde başlayan ve üç gün devam eden savaşta Selçuklular, Gaznelilere karşı kesin bir zafer kazandılar.

Dandânakân Savaşı, Yakındoğu tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Savaşın ardından tertip edilen kurultayda Tuğrul Bey (1040-1063) "sultan" olarak tahta oturtuldu. Selçuklu hanedan üyelerinden Çağrı Bey Doğu Horâsân, Mûsâ Yabgu Sîstân, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey de Kirmân'ın idaresini üzerine aldı. Böylece uzun bir mücadelenin ardından Selçuklu Devleti kurulmuş oluyordu.

Selçuklu Devleti savaşı takip eden ilk on beş yıl zarfında hızlı bir büyüme gösterdi. Tuğrul Bey 433/1041-42 yılı içerisinde Curcân ve Taberistân'a yöneldi. Bu bölgelerde hâkimiyeti sağladıktan sonra yönünü batıya çevirdi. Tuğrul ve Çağrı beylerin anne bir, üvey kardeşleri İbrâhîm Yinal kumandasındaki ordu Orta İran'ın önemli merkezlerinden Rey şehrini 434/1042 yılında ele geçirdi. Bunun üzerine Tuğrul Bey Rey şehrine geldi ve burayı başkent yapıp imarı için emirler verdi. Daha sonra 438/1046-47 yılında İsfahân'ı kuşattı. Kuşatmanın uzaması üzerine şehrin hâkimi Kâkûye hanedanından Ebû Mansûr Ferâmurz ile anlaşan Tuğrul Bey, yüklü bir haraç karşılığında muhasarayı kaldırdı. Tuğrul Bey'in İsfahân'a yönelik ikinci askerî harekâtında şehir uzun bir kuşatmanın ardından 443/1051 yılında ele geçirildi.[4] Kaynaklarda Tuğrul Bey'in İsfahân'ı ele geçirdikten sonra halka adaletle davranarak ihsanlarda bulunduğu ve şehrin mamur hâle gelmesi için yoğun gayret sarf ettiği kaydedilmektedir.[5]

Tuğrul Bey döneminde Selçuklu Devleti'ni meşgul eden en önemli meselelerden biri batı istikametindeki kalabalık Oğuz (Türkmen) göçleri ve Oğuzların önünü açabilmek için Bizans Devleti üzerine yapılan Selçuklu akınlarıdır. Böyle

---

4 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh: İslâm Tarihi*, çev. Abdülkerim Özaydın, IX, İstanbul 1987, s.427.

5 Fahru'd-dîn-i Gurgânî, *Vîs u Râmin*, nşr. Muctebâ Mînovî, Tahran 1338/1959, s.23; Nâsir-i Husrev, *Sefer-nâme*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1375/1996, s.166-167; Mufaddal el-Mâferrûhî, *Mehâsin-i İsfahân*, nşr. Seyyid Celâlu'd-dîn Huseynî, Tahran 1312/1933, s.101; Huseyn b. Muhammed b. Ebu'r-Rızâ-yi Âvî, *Tercüme-yi Mehâsin-i İsfahân*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1328/1949, s.96-97; İbn Hassûl, "İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri", çev. Şerefeddin Yaltkaya, *Belleten*, IV/14-15 (1940), s.264.

bir akın sırasında, Selçuklu hanedanından Hasan isimli bir melikin öldürülmesi üzerine, onun intikamını almakla görevlendirilen İbrâhîm Yinal ve Kutalmış, 18 Eylül 1048 tarihinde Hasankale önlerinde yaklaşık 50.000 kişiden oluşan bir Bizans ordusunu yenerek büyük bir zafer elde etti.[6]

Bizans Devleti'nin direnişini kırarak Türkmenlerin önünü açmak isteyen Tuğrul Bey, 446/1054 yılı başlarında güçlü bir orduyla Doğu Anadolu'ya girdi. Bargiri ve Erciş kalelerini fethettikten sonra Malazgirt Kalesi'ni kuşattı. Kuşatma sürerken kışın yaklaşması üzerine, askerî harekâta baharda devam etmek üzere muhasara kaldırıldı.[7]

Tuğrul Bey döneminde dış siyasetin en hareketli cephesini Abbâsî hilâfeti ile olan münasebetler teşkil etmektedir. Selçuklular ile Abbâsî hilafeti arasındaki ilişkilerin esası; Selçuklular için, siyasi hâkimiyetlerini meşru temeller üzerinde kurma ihtiyacına, Abbâsî halifeleri için ise uzun süreden beri kaybettikleri dinî-dünyevi gücü kendilerine bağlı dünyevi hâkimler vasıtasıyla yeniden kazanma arzusuna dayanmaktaydı.

Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh (1031-1075), Türk asıllı Büveyhî emîri Arslan el-Besâsîrî'nin çıkardığı karışıklıkları gidermesi için Tuğrul Bey'i 437/1045 yılında Bağdat'a davet etti.[8] Ancak Tuğrul Bey'in bu davete müspet bir cevap vermediği anlaşılmaktadır. Ardından halifenin 444/1052 yılındaki yeni bir davetine rağmen Tuğrul Bey acele etmedi. Siyasi ortamın tamamen uygun bir hale gelmesi

---

6 Johannes Zonaras, *Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinische Geschichte von 969 bis 1118 nach der Chronik des Johannes Zonaras*, çev. Erich Trapp, Graz-Wien-Köln 1986 s.104-105; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, İng. çev. John Wortley, Cambridge 2010, s.425-426; H. Grégoire, "Nicéphore Bryennios, les quatre livres des histoires, traduction française avec notes par Henri Grégoire", *Byzantion*, XXIII (1953), s.484-485; Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, 2 (1937), s.175; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s.178; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s.44-49; Wolfgang Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert: Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055*, Wien 1981, s.165-169.

7 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1987, s.102; Ebu'l-Ferec, İbnu'l-İbrî (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara 1987, s.306; Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, 1 (1949), s.100; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1981, s.319; W. Felix, *Byzanz und die Islamische Welt*, s.173-177.

8 Erika Glassen, *Der mittlere Weg. Studien zur Religionspolitik und Religiosität der späteren Abbasiden-Zeit*, Wiesbaden 1981, s.36.

üzerine Tuğrul Bey 447/1055 yılı sonbaharında büyük bir orduyla Rey'den Bağdat üzerine yürüdü. Ciddi bir direnişle karşılaşmadan şehre girdi. Türk asıllı Büveyhî askerleri ile Selçuklu askerleri arasında çıkan anlaşmazlık son Büveyhî hükümdarı el-Meliku'r-Rahîm Husrev Fîrûz'un azledilmesi ve şehrin bazı kısımlarının Selçuklu ordusu tarafından yağmalanmasıyla neticelendi. Bu hadiseyle birlikte Büveyhîler tarih sahnesinden çekilmiş oldu. Gerginliğin yatışmasıyla Halife Kâim-Biemrillâh, Çağrı Bey'in kızı Hadice Arslan Hatun ile evlendirilerek Selçuklular ile hilafet makamı arasında akrabalık kuruldu.[9]

Tuğrul Bey, Bağdat'ta kendisinin yaptırdığı sarayda Halife Kâim-Biemrillâh tarafından hediye edilen altın tahta oturdu. Halife, Tuğrul Bey'in 449/1058 yılında yeniden Bağdat'a gelişinde ülkedeki bütün dünyevi yetkilerini sultana devretti. Bununla birlikte Tuğrul Bey'in İbrâhîm Yinal'ın Hemedân'daki isyanı nedeniyle Bağdat'tan ayrılması üzerine Arslan el-Besâsîrî Bağdat'ı ele geçirerek halifeyi bir yıl müddetle göz hapsinde tuttu. Bu sırada İbrâhîm Yinal'ın Hemedân'daki isyanını bastıran Tuğrul Bey, bir mektupla halifenin serbest bırakılmasını temin ettikten sonra ikinci Bağdat seferine çıktı. Sultan, 451/1060 yılında Arslan el-Besâsîrî'nin üzerine yürüdü ve onun yakalanarak öldürülmesinden sonra Bağdat'a döndü. Burada büyük bir kabul gördü (Safer 452/Mart 1060).

Tuğrul Bey son yıllarında, Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun ile halifenin başlangıçta razı olmamasına rağmen kararlı tutumu ve yoğun siyasi baskısı neticesinde evlendi. Bağdat'ta yapılan düğünün ardından Rey'e dönüşünden bir süre sonra rahatsızlandı ve 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 tarihinde vefat etti.[10]

Yaklaşık yirmi beş yıl hüküm süren Tuğrul Bey, vefatında yetmiş yaşını aşmış bulunuyordu. Ömrünü bir askerî seferden başka bir sefere geçiren bu büyük hükümdar sabrı, metaneti, cesareti, sağlam muhakemesi ve bitmek bilmeyen enerjisiyle güçlü bir devletin temellerini atmıştır. Askerî kabiliyetleri, siyasi zekâsı ve teşkilatçılığı ile tarihte kabile reisliğinden büyük ve teşkilatlı bir devletin hükümdarlığına yükselebilmeyi başaran nadir şahsiyetlerden biridir. Çektiği onca sıkıntıya rağmen yumuşak huylu ve müsamahakâr bir kişiliğe sahip olan Tuğrul Bey, kendisine karşı isyan edenleri dahi defalarca affedebilmiştir.

---

9 Suat Kaymak, "Selçuklu Hanedanının Hatunları: Çağrı Bey'in Kızları", *Ortaçağda Kadın: Hırs, Tutku ve Hakimiyet*, ed. Tülay Metin-Songül Dumlupınar Alican, İstanbul 2024, s.247-249.

10 Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s.40.

Tuğrul Bey, kendisinden sonra yerine geçecek bir evladı olmadığı için Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht tayin etmişti. Buna rağmen herhangi bir veraset kaidesi tanımayan eski Türk devlet geleneklerine göre bütün hanedan üyelerinin taht için eşit şansı vardı. Bu durumda Selçuklu Devleti içerisinde taht için yeni bir hesaplaşma kaçınılmazdı. Süleyman, Tuğrul Bey'in vefatından hemen sonra Vezir 'Amîdu'l-Mulk el-Kundurî tarafından başkent Rey'de tahta oturtuldu. Ancak taht üzerinde hak iddia eden bir başka hanedan üyesi Kutalmış'ın Rey üzerindeki baskısı gün geçtikçe artmaktaydı. Çağrı Bey'in oğlu Alp-Arslan'ın da taht üzerinde hak iddia etmesi üzerine Süleyman, Rey'den ayrılarak Şîrâz'a gitti.

Bu esnada Selçuklu tahtı için en güçlü aday, kalabalık Türkmen kitleleri tarafından desteklenen Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış idi. Üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup ederek 455/1063 yılında Rey'e giren Kutalmış hükümdarlığını ilan etti. Bu durumda Kutalmış'a karşı mücadele edemeyeceğini anlayan Vezir 'Amîdu'l-Mulk el-Kundurî, Alp-Arslan'dan yardım istemek zorunda kaldı. Alp-Arslan, saltanat iddiasında olan büyük amcası Mûsâ Yabgu'yu etkisiz hâle getirdikten sonra, güçlü bir orduyla Merv'den Rey üzerine yürüdü. İki ordu Damgân yakınlarında Milh (*Dih-i Nemek*) vadisinde karşı karşıya geldi. Kanlı bir meydan muharebesinden sonra mağlup edilen Kutalmış'ın cesedi savaş meydanında bulundu. Alp-Arslan, zaferin ardından 30 Muharrem 456/23 Ocak 1064 tarihinde başkent Rey'e girerek Selçuklu tahtına oturdu.

Merkezî idareyi yeniden düzenleyen Sultan Alp-Arslan (1064-1072) vezirlik makamına Nizâmu'l-Mulk'ü tayin etti. Ardından 1 Rebîülevvel 456/22 Şubat 1064 tarihinde kalabalık bir ordu ile Rey'den Azerbaycan'a hareket etti. Başarılı bir askerî harekâtla Doğu Anadolu'nun en müstahkem şehri olan Ani 16 Ağustos 1064 tarihinde fethedildi. Ermeni ve Gürcü krallıkları Selçuklulara bağlandı. Ani'nin Selçuklu sultanı tarafından fethi İslam dünyasında büyük bir yankı uyandırdı. Halife, bu fetihten sonra Sultan Alp-Arslan'a *Ebu'l-Feth* (fethin babası) künyesini verdi.[11] Bu sırada Kirmân hâkimi ağabeyi Kavurd Bey'in bazı itaatsiz davranışlarda bulunması üzerine sultan geri döndü ve hızlı bir şekilde İsfahân üzerinden Kirmân'a geldi. Kavurd Bey, Alp-Arslan'ın bu harekâtı karşısında itaatini sundu; sultan da ağabeyini affederek İsfahân'a döndü.

[11] Ebu'l-Ferec, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, s.317; Emînu'd-devle İbnu'l-Muvsalâyâ, *Resâilu Emînu'd-devle el-Muvsalâyâ*, nşr. İsâm Mustafâ 'Abdu'l-hâdî Akle, Ayn 1424/2003, s.356-359, nr.42.

Sultan Alp-Arslan, 457/1065 yılında Ceyhûn Nehri'ni geçerek Mâverâünnehir'e girdi. Bu harekâtın sebebi muhtemelen Kıpçakların Hazar denizinin doğusunda giderek güç kazanmaları idi. Ticaret yollarının güvenliğini temin etmek isteyen sultan kuzeye yöneldi. Kıpçakları itaate aldıktan sonra tüccarlara zarar veren Türkmenler üzerine yürüyerek onları cezalandırdı.[12]

Sultan Alp-Arslan'ın Râdgân'da veliaht tayin ettiği oğlu Melikşâh'ın adının bütün ülkede okunan hutbelerde zikredilmesini istemesi Kavurd Bey'in bir defa daha isyan etmesine sebep oldu. Bunun üzerine Alp-Arslan 459/1067 yılında Kavurd Bey üzerine yürüyerek onu mağlup etti. Kavurd Bey'in itaatini sunması üzerine sultan, onu affetti.

Kavurd Bey'in isyanını bastırdıktan sonra Sultan Alp-Arslan bir kez daha Gürcistan üzerine yürüdü. Selçuklu ordusu Aras'ı geçerek Gürcistan'a girdi. Gürcü kralı itaatini sunmak zorunda kaldı. Sultan Mâverâünnehir'de işlerin karıştığı yönünde haberlerin gelmesi üzerine sefere son vererek Horâsân'a hareket etti.

Sultan Alp-Arslan, Aral Gölü'nün kuzey ve doğusunda fetihlerde bulunduğu sırada, önde gelen emîrlerini Anadolu'ya akınlar yapmakla görevlendirmişti. Anadolu üzerinde yoğunluk kazanan Selçuklu akınları şiddetini arttırarak devam etti. Bu esnada Bizans tahtına oturan İmparator Romanos IV. Diogenes (1068-1071), Selçuklu tehdidine son verebilmek için bizzat sefere çıkmak zorunda kaldı. Sefer boyunca Suriye'ye kadar ilerleyen imparator, kışın gelmesi üzerine İstanbul'a döndü. Bitmek bilmeyen akınları durdurabilmek için ertesi yıl yeniden sefere çıkan imparator, Kayseri'ye geldi. Selçuklu birliklerinin dönüş yolunu kesmek istediyse de başarılı olamayarak İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Bizans'ın Anadolu'daki hareket alanını her geçen gün biraz daha daraltan bu akınlar, Romanos IV. Diogenes için yeni bir askerî seferi kaçınılmaz kılıyordu. Bu esnada Fâtımî Devleti içerisinde vuku bulan bazı gelişmeler, Sultan Alp-Arslan'ın dikkatini Mısır'a çevirmesine sebep oldu. Alp-Arslan, 1070 yılı ortalarında güçlü bir orduyla Anadolu'ya girdi ve Malazgirt Kalesi önlerine geldi. Kale, Selçuklu ordusu karşısında fazla direnemedi. Sultan, askerî harekâtına devamla Halep üzerine yürüdü. Halep kuşatması sürerken şehrin Mirdâsî hâkimi Mahmûd, yanına annesini de alarak sultanın huzuruna çıktı ve itaatini sundu. Böylece Mirdâsîler, Selçuklu Devleti'ne bağlanmış oldu. Bu sırada İmparator Romanos IV. Diogenes'in büyük bir

[12] Abdülkerim Özaydın, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157), (Siyasi Tarih, Teşkılât ve İdare)*, İstanbul 2023, s.111.

orduyla doğuya ilerlemekte olduğu haberini alan sultan, hızlı bir askerî harekâtla Hoy üzerinden Ahlat'a yöneldi.

İmparator Romanos IV. Diogenes kalabalık bir orduyla Malazgirt önlerine geldiğinde Sultan Alp-Arslan da Ahlat üzerine yürümüştü. Sultan, imparatora elçi göndererek sulh talebinde bulundu. Ancak birliklerinin sayıca üstünlüğüne güvenen imparator bu teklifi reddetti. Bunun üzerine iki ordu 27 Zilkade 463/26 Ağustos 1071 tarihinde Rahve Ovası'nda karşı karşıya geldi. İmparator, askerlerinin sayıca çokluğuna bakarak bütün kuvvetlerini savaş meydanına sürdü. Bizans ordusunun ilerleyişi karşısında Selçuklu ordusu düzenli bir şekilde geri çekildi. Bu sahte ricatı bir bozgun zanneden imparator, Selçuklu ordusunu takip etti. Bizans ordusunun önceden hazırlanan pusuya gelmesi üzerine Selçuklu kuvvetlerinin karşı taarruzu başladı. Bu esnada Bizans ordusunda bulunan bazı Uz (Oğuz) ve Peçenek gibi Türk unsurlar Selçuklu saflarına geçmişti. Şaşkınlık içinde kalan imparator, buna rağmen savaşmaya devam etti. Son derece çetin geçen bir mücadelenin ardından Bizans ordusunun önemli bir kısmı imha edildi. Esir edilen Romanos IV. Diogenes, Alp-Arslan'ın huzuruna getirildi. İmparatora karşı son derece müşfik davranan sultan, ona yapmış olduğu hataları anlattı. İki taraf arasında barış antlaşması yapıldıktan sonra imparator ve asiller 3 Eylül 1071 tarihinde bir süvari kıtası refakatinde İstanbul'a gönderildi.[13]

Malazgirt Savaşı, Anadolu kapılarını Türklere sonuna kadar açarak Anadolu'nun Türk yurdu hâline gelmesine zemin hazırlamış, Batı İran ve Azerbaycan'da toplanan kalabalık Türkmen kitlelerinin önünü açmak suretiyle, daha geniş bir coğrafyanın kaderi üzerinde de belirleyici olmuştur.

---

[13] Malazgirt Savaşı, önemine binaen pek çok araştırmaya konu olmuştur: İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt Meydan Muharebesi", *26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşının 888. Yıl Dönümü Hatırası*, Erzurum 1959, s.15-25; Faruk Sümer, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV (1975), s.197-207; Cl. Cahen, "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", çev. Z. Korkmaz, *Türkiyat Mecmuası*, XVII (1972), s.77-100; Alfred Friendly, *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert 1071*, London 1981; Ekkehard Eickhoff, "Zur Wende von Manzikert", *Das andere Wahrnehmen. Beiträge zur europäischen Geschichte, August Nitschke zum 65. Geburtstag gewidmet*, ed. M. Kintzinger -W. Stürner-J. Zahlten, Köln-Wien 1991, s.101-119; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, s.26-38; Carole Hillenbrand, *Malazgirt Muharebesi: Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2015; David Nicolle, *Malazgirt 1071: Bizans Gücünün Çöküşü*, illüstrasyonlar Christa Hook, çev. Özgür Kolçak, İstanbul 2013; Mustafa Alican, *Malazgirt 1071: Kıyametin İlk Günü*, İstanbul 2013; Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt: Zafere Giden Yol*, İstanbul 2013; *Alp Arslan ve Malazgirt*, ed. Erdoğan Merçil, İstanbul 2014; *Malazgirt Zaferi: Bin Yıllık Miras*, ed. Mustafa Alican, İstanbul 2018.

Bu esnada Alp-Aslan dikkatini bir defa daha doğuya çevirdi. 464/1072 yılında kalabalık bir orduyla Mâverâünnehir seferine çıkan sultan, Ceyhûn Nehri'ni geçerek ilerlerken Barzam Kalesi'nin direnişi ile karşılaştı. Karşı koyamayacağını anlayarak teslim olan kale kumandanı Yûsuf el-Hârezmî, sorgulanmak üzere huzura çıkartıldığında çizmesinde sakladığı bir hançerle Alp-Arslan'ı ağır bir şekilde yaraladı. 10 Rebîülevvel 465/23 Kasım 1072 tarihinde vefat eden Sultan Alp-Arslan'ın naaşı Merv şehrine götürülerek babası Çağrı Bey'in yanına defnedildi.[14]

Kısa iktidarını askerî seferlerle geçiren ve vefat ettiği zaman henüz kırk bir veya kırk üç yaşlarında bulunan Alp-Arslan, yüksek ahlakı, büyük enerjisi ve adaleti ile temayüz etmiştir. Heybetli bir görünüşe sahip bulunan sultan, devrin kaynaklarında usta bir okçu, cesur bir savaşçı, hayırsever bir insan ve âdil bir hükümdar olarak tasvir edilmiştir. Divanında, ülkedeki pek çok yoksul kimsenin adının kaydedildiği defterlerden, yardım için maaş ve tahsisat ayrılmıştı.[15]

Sultan Alp-Arslan'ın vefatının ardından, tahta veliaht ilan ettiği oğlu Melikşâh (1072-1092) çıktı. Ancak Kirmân hâkimi Kavurd Bey, Melikşâh'ın hükümdarlığını tanımadı. Bu maksatla hazırladığı güçlü bir ordu ile başkent Rey'e yürüdü. Melikşâh da hızlı bir askerî harekât ile Rey'e geldi. Yapılan savaş sonunda Kirmân ordusu hezimete uğradı. Ele geçirilen Kavurd Bey yeğeninden af dilediyse de yay kirişiyle boğdurulmak suretiyle öldürüldü.

Melikşâh, Kavurd Bey'in isyanını bastırdıktan sonra dikkatini doğuya çevirdi. Hazırlıkların ardından kalabalık bir orduyla Mâverâünnehir seferine çıktı. Selçuklu ordusu Semerkand'a yaklaştığı bir sırada Karahanlı hükümdarı II. Nasr Han af dileyerek itaatini sundu; sultan bunu kabul edip Rey'e döndü. Bu sırada Melikşâh'ın güçlü bir orduyla doğuya yürümesinden endişe eden Gaznelilerin de daha önce

---

14 'Azîmî, *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, çev. ve yay. Ali Sevim, Ankara 1988, s.20; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mulûk ve'l-umem*, çev. Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserinde Selçuklular ile İlgili Bilgiler (h. 430-485=1038-1092)", *TTK Belgeler*, XXVI/30 (2005), s.52; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.78; Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, çev. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân'da Selçuklular*, Ankara 2011, s.184; Ebu'l-Ferec, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, s.325; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, XII, İstanbul 1995, s.228.

15 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.79; Muhammed er-Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr*, çev. Ahmed Ateş, *Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, I, Ankara 1957, s.88; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, II/5, *Selçuklular Tarihi*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s.30.

esir aldıkları sultanın amcası Osman'ı serbest bıraktıkları anlaşılmaktadır.[16] Böylece Selçuklu Devleti'nin doğu sınırları yeniden emniyete alındı.

Melikşâh, bundan sonra bazı dâhilî düzenlemelerde bulundu. Başkenti Rey'den İsfahân'a taşıdı ve ardından şehirde büyük bir imar faaliyeti başlattı. Şehrin etrafında pek çok köşk, bahçe ve kaleler inşa ettirdi. Eğitim faaliyetlerinin daha düzenli yürütülebilmesi için büyük bir medrese yaptırdı. Kaynaklarda Medrese-yi Celâlî ve Medrese-yi Melikşâhî adlarıyla anılan bu medresenin çok uzun bir süre eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.[17]

Nizâmu'l-Mulk, İsfahân'da kendisi için bir ev yaptırarak ailesini buraya getirdi. Bugün İran cami mimarisinin en güzel örneklerinden biri sayılan İsfahân Mescid-i Câmii'nin kuzey ve güneyinde yer alan kümbetler bu döneme aittir. İmar faaliyetlerine devam eden Nizâmu'l-Mulk, şehirde sufiler için bir hankâh inşa ettirdi. Bütün bu faaliyetler neticesinde, Selçuklu başkenti İsfahân'da büyük bir ilmî ve kültürel gelişmenin yaşandığı anlaşılmaktadır.[18]

Türkmenlerin kalabalık kitleler hâlinde doğudan batıya göçleri Sultan Melikşâh döneminde de devam etmekteydi. Sultan, Suriye ve Filistin bölgesinin kalabalık Türkmen boylarının harekât alanına girmesi sebebiyle, bölgeyi kardeşi Tâcu'd-devle Tutuş'a iktâ' etti. Zamanla bölgedeki hâkimiyetini daha da güçlendiren Tutuş, Suriye Selçuklu Melikliği'ni kurdu. Suriye'de yaşanan bu hadiseler çevrede bulunan mahallî hanedanları rahatsız etti. Bunun üzerine Sultan Melikşâh güçlü bir orduyu Diyarbekir bölgesine gönderdi. Mervânî Devleti'ne son verilerek bölge doğrudan Selçuklu hâkimiyetine bağlandı (478/1085).

Âmid muhasarası sırasında Ukaylîlerin Mervânîler ile iş birliği yapması üzerine Sultan Melikşâh, Musul üzerine bir ordu gönderdi. Şehir, Selçuklu ordusu tarafından kısa sürede ele geçirildi. Melikşâh da İsfahân'dan Musul'a geldi. Musul

---

16 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.92-93; Bundârî, *Zubdetu'n-nusra ve nuhbetu'l-usra*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889, s.56-57; O. Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, VI, s.263; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s.28-29; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2007, s.343-345.

17 Zahîru'd-dîn-i Nîşâbûrî, *Selçûk-nâme*, nşr. A. H. Morton, London 2004, s.30-31; *el-Muhtârât mine'r-resâil*, nşr. Gulâm-Rızâ Tâhir-Îrec Afşâr, Tahran 1378/1999, s.442; Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grossselğugen und Horazmšahs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964, s.30, 112; Nûrullah Kesâ'î, *Medâris-i Nizâmiyye ve te'sîrât-i 'ilmî ve ictimâî-yi ân*, Tahran 1363/1984, s.228.

18 Bk. İbnu'l-Kemâl İlyas b. Ahmed, *Keşfu'l-akabe*, nşr. Mikâil Bayram, Konya 1981, Giriş, s.13.

hâkimi Şerefu'd-devle Muslim, sultanın huzuruna çıkarak af diledi. Bu esnada kardeşi Tekiş'in Horâsân'da isyan ettiği haberini alan Melikşâh, Şerefu'd-devle Muslim'in af talebini kabul etti. Daha önce isyan edip affedilen Tekiş, Melikşâh'ın Musul'da bulunmasından istifade ederek yeniden isyan etti. Bunun üzerine Melikşâh bizzat Horâsân'a gelerek isyanı bastırdı. Tekrar isyan etmemesi için Tekiş'in gözlerine mil çekildi ve hapse atıldı.

Melikşâh, Gürcistan'da durumun karışması üzerine 471/1078-79 yılında sefere çıkıp bölgeyi itaati altına aldı. Sultan, 478/1086 yılında bir defa daha Kafkasya'ya girdi. Karadeniz'e kadar ilerleyerek bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini güçlendirdi.

Sultan Melikşâh, Tekiş isyanıyla meşgul iken Anadolu'da müstakil bir devlet kuran Türkiye Selçuklu hükümdarı Kutalmışoğlu Süleymânşâh da hâkimiyetini güney istikametinde genişleterek Antakya'yı fethetmişti. Harekâtına devam eden Süleymanşâh Halep şehrini kuşattı. Ancak Suriye Meliki Tutuş'a yenilerek hayatını kaybetti (18 Safer 479/3 Haziran 1086). Bu gelişmeler üzerine Melikşâh, 479/1086 yılında güçlü bir ordu ile Musul üzerinden Harran'a geldi. Ardından Halep'e girip Antakya üzerine yürüdü. Antakya direnmeden teslim oldu. Melikşâh buradan Akdeniz sahiline indi. Büyük Selçuklu Devleti böylece batıdaki en geniş sınırlarına ulaşmış oluyordu.

Selçuklu Devleti'nin sınırlarını batıda Akdeniz'e kadar genişleten Sultan Melikşâh 479/1087 yılında Bağdat'a geldi. Burada Abbâsî Halifesi Muktedî-Biemrillâh (1075-1094), Melikşâh'ı "*es-sultânu'l-maşrık ve'l-magrib*" (doğunun ve batının sultanı) ilan etti.

Melikşâh, Karahanlılar içerisinde yaşanan karışıklıklar üzerine 481/1088-89 yılında kalabalık bir orduyla Mâverâünnehir'e yürüdü. Ceyhûn Nehri'ni geçerek Doğu Karahanlılarını Selçuklu Devleti'ne bağladıktan sonra Horâsân'a döndü. Ancak sultanın Horâsân'a dönmesinden kısa bir süre sonra Mâverâünnehir'de yeniden isyan patlak verdi. Melikşâh bu durumda 482/1090 yılında bir defa daha Mâverâünnehir'e yürümek zorunda kaldı. Semerkand şehri Selçuklu ordusu tarafından ele geçirildi. Neticede Doğu Karahanlı Devleti yeniden itaat altına alındı. Böylece Selçuklu Devleti'nin sınırları doğuda Çin hududuna dayanmış oldu.

Doğuda Mâverâünnehir seferini tamamlayan Melikşâh 484/1091 yılında ikinci defa Bağdat'a geldi. Büyük bir törenle karşılanan sultan, burada çeşitli hayır işleriyle meşgul oldu. Şehirde Sultan Cami inşasını başlattı ve Tuğrul Bey zamanında yapılan çarşıyı yeniletti.

Sultan Bağdat'ta iken bir Selçuklu ordusu Bağdat'tan hareketle Arabistan'a girdi. Hicaz'a giren Selçuklu ordusu, buradaki Selçuklu hâkimiyetini güçlendirdikten sonra Yemen'e geçti ve bölge Selçuklu hâkimiyetine bağlandı.[19]

Sultan Melikşâh devrinde Selçuklu Devleti'nin büyük bir ihtişama ulaşmasında yaklaşık otuz yıl vezirlik makamını elinde tutan Nizâmu'l-Mulk'ün de payı büyüktü. Ancak vezire yapılan bazı ithamlar, sultan ile vezirin arasının açılmasına sebep oldu. Melikşâh ile Nizâmu'l-Mulk arasındaki soğukluk devam ederken sultan, İsfahân'dan Bağdat'a hareket etti. Nizâmu'l-Mulk de kısa süre sonra sultanın peşinden yola çıktı. Ancak Nihâvend yakınlarındaki Sehne'de bir Bâtınî fedaisi tarafından öldürüldü.[20] Sultan Melikşâh ile ilişkisini tam olarak bilemediğimiz bu suikast, devlet içerisinde büyük bir kaos yaşanmasına sebep oldu. Bu esnada Melikşâh ile Halife Muktedî-Biemrillâh'ın da arası açıldı. Sultan, halifeden derhâl Bağdat'ı terk etmesini istedi. Direnecek gücü olmayan halife, sultandan on gün süre talep etti. Sultan bu isteği kabul etti. Ancak verilen sürenin dolmasına bir gün kala, Bağdat yakınlarında avlanmakta olan Melikşâh, 15 Şevvâl 485/18-19 Kasım 1092 Cuma gecesi şüpheli bir şekilde öldü.[21] Melikşâh'ın naaşı başkent İsfahân'a nakledilerek kendisi tarafından inşa ettirilen Medrese-yi Celâlî'ye defnedildi.[22]

---

19 Bundârî, *Zubdetu'n-nusra ve nuhbetu'l-usra*, s.69; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.176; A. Özaydın, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157),* s.164-165.

20 'Azîmî, *Azimî Tarihi*, s.28; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.176; Sadru'd-dîn el-Huseynî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1943, s.45; Ebu'l-Fazl el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s.76; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, s.277; Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullâh, *Câmiu'd-duvel: Selçuklular Tarihi I: Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, nşr. ve çev. Ali Öngül, İzmir 2000, s.61; M. Th. Houtsma, "The Death of Nizam al-Mulk and its Consequences", *Journal of Indian History*, III/2, 8 (1924), s.147-148; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s.203-204, n. 17; İbrahim Kafesoğlu, "Nizâmülmülk", *İA*, IX, s.332-333; Abdükerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/102-1104)*, İstanbul 2001, s.8-10. Nizâmu'l-Mulk'ün naaşı İsfahân'a nakledilerek Karân (bugünkü Ahmedâbâd) mahallesinde defnedilmiştir (Hindûşâh b. Sencer-i Nahcevânî, *Tecâribu's-selef*, nşr. 'Abbas İkbâl, Tahran 1357/1978, s.280; *el-Muhtârât*, s.243, 465-466; Hosein Mirjafarî, "İsfahan'da Bulunan Melikşah, Nizamü'l-Mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzâhat", *XII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, II, s.620-626).

21 'Azîmî, *Azimî Tarihi*, s.28; Bundârî, *Zubdetu'n-nusra ve nuhbetu'l-usra*, s.69-83; İbnu'l-Cevzî/Sevim, s.74-75; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.181; Ebu'l-Ferec, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, s.334; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve a'lâm*, nşr. Beşşâr Avvad Ma'rûf, X, Beyrut 1424/2003, s.554.

22 *Mucmelu't-tevârîh ve'l-kisas: Eine persische Weltgeschichte aus dem 12. Jahrhundert, nach den Hss.Heidelberg, Berlin, Dublin und Paris*, nşr. Seyfeddin Najmabadi-Siegfried Weber, Edingen-Neckarhausen 2000, s.312; Hindûşâh b. Sencer-i Nahcevânî, *Tecâribu's-selef*,

Sultan Melikşâh'ın yirmi yıllık iktidarı Selçuklu Devleti'nin "altın çağı"nı teşkil etmektedir. Selçuklu Devleti bu dönemde Çin'den Akdeniz'e kadar uzanan bir "dünya imparatorluğu" hâline gelmiştir. Ticaret yollarının kontrol altına alınmasıyla devlet ekonomik olarak da gücünün zirvesine ulaşmıştır. Ava meraklı olan, şiire ve edebiyata büyük ilgi duyan sultan, şair ve âlimleri himaye etmiş, zaman zaman da bizzat Farsça şiirler kaleme almıştır. İnşa ettirdiği medreseler ve kurduğu rasathane ile bilim ve kültürün gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Uzun gözlemler neticesinde hazırlattığı takvim (*Takvîm-i Celâlî*) ve tanzim ettirdiği kanun mecmuaları, sonraki dönemlerde de kullanılmaya devam etmiştir. Adaletli ve hoşgörülü yönetimi, İslam kaynaklarda olduğu kadar gayrimüslim kaynaklarda da övülmüştür.[23]

Melikşâh'ın vefatından sonra, hanımı Terken Hatun, bu esnada henüz dört buçuk yaşında bulunan oğlu Mahmûd'u tahta çıkartmak istedi. Melikşâh'ın en büyük oğlu Berkyaruk bu durumu kabul etmedi. İki tarafın mücadelesinde Terken Hatun, Melikşâh'ın amcasının oğlu Gence Meliki İsmâil'e kendisiyle evlenmesi ve saltanata ortak olmasını teklif etti. Berkyaruk bu durumda dayısı İsmâil ile mücadele etmek zorunda kaldı ve onu mağlup etti. Terken Hatun bu defa da Sultan Melikşâh'ın kardeşi Suriye Meliki Tutuş'u evlilik teklifiyle İsfahân'a davet etti. Melikşâh'ın vefatının ardından kendi sultanlığını ilan eden Tutuş da bu esnada tahtta hak iddia etmekteydi.[24] Tutuş, bu doğrultuda harekâtına devam ederken evvela Terken Hatun, ardından da yakalandığı çiçek hastalığı sebebiyle Mahmûd hayatlarını kaybetti (487/1094). Mahmûd'un ölümüyle Berkyaruk sultan ilan edildi. Yapılan savaşta Tutuş'un yenilgiye uğrayıp hayatını kaybetmesiyle Berkyaruk Selçuklu tahtına sağlam bir şekilde yerleşti. Bununla birlikte devam eden isyanlardan dolayı merkezî otorite bir türlü tesis edilemedi.

Sultan Berkyaruk'un (1092-1104) iktidarında cereyan eden en dikkate değer hadise Haçlı ordusunun Suriye'ye gelişidir. Berkyaruk, Haçlılarla mücadele ederken 492/1099 yılında kardeşi Muhammed Tapar'ın isyanıyla karşılaştı. Uzun süre devam edecek olan bu isyan Selçuklu Devleti'ni derinden sarstı. İki kardeş arasındaki taht mücadelesi 497/1104 yılında imparatorluğun resmen ikiye taksim

s.282; Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i guzîde*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahran 1364/1985, s.439; Nûrullah Kesâî, *Medâris-i Nizâmiyye*, s.220; H. Mirjafarî, "İsfahan'da Bulunan Melikşah, Nizamü'l-Mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzâhat", s.620-626.

23 Bk. Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi", s.183; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s.176, 178.

24 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.188; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989, s.137-138.

edilmesiyle sonuçlandı.[25] Ancak bu durum uzun sürmedi. Antlaşmadan kısa bir süre sonra rahatsızlanan Berkyaruk 2 Rebîülâhir 498/22 Aralık 1104 tarihinde vefat etti. Yirmi dört yaşında vefat eden Berkyaruk'un cenazesi İsfahân'da babası Melikşâh'ın türbesine defnedildi.

Berkyaruk, henüz çocuk yaşlarında iken taht mücadelesine girişmiş ve hanedan üyelerinin isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu yüzden, dışta Haçlılar içte de gittikçe güç kazanan İsmâilîler ile yeterince mücadele etme imkânı bulamamıştır.

Sultan Berkyaruk vefatından kısa süre önce oğlu Melikşâh'ı veliaht ilan etmişti. Berkyaruk vefat edince Melikşâh adına Bağdat'ta hutbe okundu. Ancak Muhammed Tapar bu durumu kabul etmedi ve Melikşâh'ı saf dışı bırakarak rakipsiz bir şekilde Büyük Selçuklu tahtına oturdu.

Sultan Muhammed Tapar (1105-1118) tahta çıktığında en önemli sorunlardan biri İsmâilî meselesi idi. Aslen Şîa'nın bir kolu olan İsmâilîlik (*İsmâ'îliyye*), her zahirin bir bâtını olduğunu, Kur'an ve hadislerin ancak tevil ile anlaşılabileceğini iddia etmesinden dolayı Bâtıniyye olarak da isimlendirilmektedir. İsmâilîlerin Selçuklular zamanındaki açık faaliyetleri Hasan Sabbâh (öl. 518/1124) ile başladı. Özellikle şehirlerdeki gayrimemnun kitle arasında kendisine taraftar bulan Hasan Sabbâh, 480/1087 yılında Elburz Dağları üzerinde yer alan Alamut Kalesi'ni ele geçirmeyi başardı. İsmâilî fedaîleri tarafından gerçekleştirilen suikastlar neticesinde pek çok Selçuklu emîri ve devlet adamı öldürüldü. Evvela Vezir Nizâmu'l-Mulk ardından da Sultan Melikşâh'ın ani vefatı, İsmâilîler ile yürütülen mücadeleyi sekteye uğrattı. Sultan Berkyaruk döneminde taht kavgaları sebebiyle İsmâilîler ile yeterince mücadele edilemedi. İsmâilîler ile mücadelesi esnasında son derece sert tedbirlere başvuran Muhammed Tapar, bu fırkanın faaliyetlerine tamamen engel olamasa da yayılmasını önemli ölçüde durdurdu.

Sultan Muhammed Tapar'ı meşgul eden bir başka önemli mesele de Haçlılar ile mücadele idi. Sultan bu mücadeleyi Suriye ve Musul bölgesinde görevlendirdiği emîrler ile yürüttü.

Muhammed Tapar, yaklaşık on dört yıllık iktidarı boyunca taht kavgaları ve isyanlar dışında Haçlılar, İsmâilîler ve Gürcüler ile mücadele etmiştir. Bütün bu meşguliyeti esnasında imar faaliyetleriyle de uğraşan sultan, İsfahân'da babasının başlattığı Sultan Camii'ni tamamlatmış, su kanalları açtırmış ve bir medrese ile

[25] Sadru'd-dîn el-Huseynî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukiyye*, s.54; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.300-301; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk*, s.79-80; O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s.216.

sufiler için bir ribat inşa ettirmiştir.[26] 24 Zilhicce 511/17 Nisan 1118 tarihinde vefat eden Muhammed Tapar, hayatını kaybettiğinde henüz otuz yedi yaşında idi. Sultan, kaynaklarda güzel ahlâkı ve cesaretiyle övülmüştür.

Muhammed Tapar'ın vefatından sonra yerine oğullarının en büyüğü olan Mahmûd (1118-1131) geçti. Ancak Mahmûd'un sultanlığı amcası Horâsân Meliki Sencer tarafından kabul edilmedi. Güçlü bir orduyla batıya yürüyen Sencer, Sâve'de yeğeni Mahmûd'un ordusunu mağlup etti (513/1119). Ardından Mahmûd'u affederek kızı Mâh-melek Hatun ile evlendiren Sencer, kendisine tâbi olması şartıyla onu kurduğu Irak Selçuklu Devleti tahtına oturttu.[27] Mahmûd, Irak Selçuklu Devleti'nin başında 525/1131 yılındaki vefatına kadar amcası Sencer'e bağlı kaldı.

Merv'i başkent yapan Sultan Sencer (1118-1157), imparatorluğun batısını Irak Selçuklu Devleti (1119-1194) vasıtasıyla yönetti. Bu tarihten sonra zorunlu kalmadıkça Batı işlerine müdahale etmeyen sultan, vaktini daha çok Doğu meseleleriyle uğraşarak geçirdi. Bununla birlikte, Selçuklu hâkimiyeti Sencer zamanında batıda iki tehlikeli gelişmeyle karşı karşıya kaldı. Bunlardan ilki, Irak Selçuklu tahtına hâkim olmak isteyen Selçuklu hanedan üyeleri arasındaki taht kavgaları; ikincisi ise siyasî gücü ele geçirmek isteyen Abbâsî halifeleri idi.

Halife Musterşid-Billâh (1118-1135), Irak Selçuklu meliklerinin birbirleriyle mücadele etmesinden istifade ederek siyasi hâkimiyeti ele geçirmek için harekete geçti. 529/1135 yılında Hemedân yakınlarında yapılan savaşta, halife, Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd (1134-1152) tarafından mağlup ve esir edildi. Bunun ardından Sultan Sencer, gönderdiği elçi vasıtasıyla olaylara doğrudan müdahale etti. Sencer, yeğeni Mes'ûd'a gönderdiği mektupta; halifeyi derhâl serbest bırakarak Bağdat'a göndermesini emretti. Anlaşıldığı kadarıyla, tam bu sırada Sencer'den ikinci bir elçilik heyeti geldi ve Halife Musterşid-Billâh bu elçilik heyeti içerisine sızan bir grup Bâtınî tarafından düzenlenen bir suikast neticesinde öldürüldü.[28] Musterşid'in

[26] George Makdisi, "Les rapports entre calife et sultân à l'époque saljūqide", *International Journal of Middle East Studies*, VI/2 (1975), s.236; Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb*, nşr. Guy le Strange, London-Leiden 1915, s.49; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarhi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s.150, 152.

[27] *Mucmelu't-tevârîh ve'l-kisas*, s.318; Zahîru'd-dîn-i Nîşâbûrî, *Selçûk-nâme*, s.54; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.437-438; Ca'fer b. Muhammed b. Hasan-ı Ca'ferî, *Târîh-i Yezd*, nşr. Îrec Afşâr, Tahran 1343/1965, s.37; Ahmed b. Huseyn b. 'Alî-yi Kâtib, *Târîh-i cedîd-i Yezd*, nşr. Îrec Afşâr, Tahran 1386/2007, s.61; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s.42-43.

[28] Bu suikast bütün yönleri ile şu çalışmada incelenmiştir: Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Musterşid'in Katli Meselesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 39 (2004), s.1-35.

ardından yerine geçen oğlu Râşid-Billâh (1135-1136, öl. 532/1138) da Selçuklular ile, neticesinde hayatını kaybedeceği bir mücadeleye girişti.

Sencer'in dış siyasetinde en önemli yeri doğu tutmaktadır. Sultan, ülkenin doğusunu tâbi devletlerden oluşan bir emniyet çemberiyle çevirmeye gayret etti. Bu doğrultuda Karahanlı ve Gazneli devletleri üzerine ayrı ayrı seferler düzenleyerek onları hâkimiyeti altına aldı. Ardından 533/1138 yılında kendisine itaatten ayrılan Hârezm hâkimi Atsız üzerine yürüyerek onu ağır bir mağlubiyete uğrattı ancak Atsız, Sencer'in Horâsân'a dönmesinden sonra yeniden Hârezm'e hâkim olmayı başardı.[29]

Sultan Sencer'in saltanatında dönüm noktalarından biri olan Karahıtaylar ile yapılan Katavân Savaşı, sayıca birbirine denk iki büyük ordu arasında 5 Safer 536/9 Eylül 1141 tarihinde Semerkand'ın kuzeydoğusunda yer alan Katavân bozkırında gerçekleşti. Savaş Selçuklu ordusunun tam bir hezimetiyle sonuçlandı. İslam âleminde geniş akisler yaratan Katavân yenilgisi, bu tarihe kadar daima muzaffer olan Sencer'in prestijini ciddi şekilde sarsarak Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşüne zemin hazırladı.

Hârezmşâh Atsız, Sultan Sencer'in Katavân'da yenilgiye uğramasından istifade ederek Horâsân'ı istilaya teşebbüs etti. Bu sırada büyük uğraşlardan sonra yeni bir ordu kurarak Horâsân'a tekrar hâkim olan Sencer 538/1143 yılında ikinci defa Atsız'ın üzerine yürüdü. Atsız, Sencer'e bağlılığını sundu; bunun üzerine sultan Merv'e döndü. Atsız, daha sonra sultanın kendisine gönderdiği elçiyi öldürünce Sencer 542/1147 yılında üçüncü defa Hârezm seferine çıktı; Atsız bu defa da sultandan sulh isteyip itaatini sundu.

Sultan Sencer'in saltanatının hemen başlarında Selçuklu hâkimiyetine bağlanan Gurlular, Katavân Savaşı'ndan sonra itaatten ayrılmışlardı. Sencer 547/1152 yılında Gurlular üzerine yürüyerek büyük bir zafer elde etti. Bu zafer, Selçuklu Devleti'nin bölgede kaybolan güç ve otoritesini, kısa süre için de olsa yeniden tesis etti.

---

29 Sultan Sencer'in Hârezm fetihnâmesinde, savaşın sebepleri ve gelişimi her yönüyle izah edilmiştir (bk. *Ahkâmu sultâni'l-mâzî*, Kitâbhâne-yi Dânişgâh-i Tahran, Mikrofilm, nr. 2258, vr. 143b-145b; V. V. Barthold, *Turkestan v epuhu mongolskogo mesestvia*, I, St. Petersburg 1898, s.44-47. Vesikanın kritiği için bk. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşâh Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", *Belleten*, XVII/68 (1953), s.587-588; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara 1991, s.317-319; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1992, s.47).

Sencer'in hâkimiyetinin son yıllarında vuku bulan Oğuz isyanı, Büyük Selçuklu Devleti'nin sonunu hazırlamıştır. Selçuklu vergi memurları ile Oğuzlar arasında 548/1153 yılında çıkan küçük bir anlaşmazlık gittikçe büyünce Sencer, Oğuzları itaat altına almak için büyük bir orduyla harekete geçti. Ancak Büyük Selçuklu ordusunu ağır bir yenilgiye uğratan Oğuzlar, Sencer'i esir aldılar.[30]

Sencer, üç yıllık esaretin ardından 551/1156 yılında Oğuzların elinden kurtulmayı başardı. Sencer'in esaretten kurtulduğunu duyan tabi devletlerden bazıları yeniden bağlılıklarını bildirdiler. Ancak Selçuklu kumandanları arasındaki büyük ihtiras, yaşlı hükümdarın dağılan devleti yeniden toparlamasına imkân vermedi. Sultanın yerine bırakabileceği bir erkek evladı da yoktu. Neticede Sencer'in Rebîülevvel 552/Nisan-Mayıs 1157 tarihinde vefat etmesiyle Büyük Selçuklu Devleti tarihe karıştı.[31] Sultanın naaşı, Merv'de hayattayken inşa ettirdiği "*dâru'l-âhiret*" veya "*devlet-hâne*" adı verilen büyük türbeye defnedildi. Bu anıtsal türbe, Orta Çağ İslam mimarisinin en ihtişamlı örneklerinden biri olarak hâlen ayakta durmaktadır.[32]

Selçuklu hanedanının en büyük hükümdarlarından biri olan ve vefatından bir yıl sonra dahi pek çok yerde adına hutbe okunan Sencer, şiir ve edebiyata büyük ilgi duymuş, âlim ve edipleri himaye etmiş, meclisinde şairlere yer vermiş ve zaman zaman kendisi de Farsça şiirler kaleme almıştır.[33] Devri, İran edebiyatının en

---

30 Bundârî, *Zubdetu'n-nusra ve nuhbetu'l-usra*, s.252-253; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s.154-155.

31 O. G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s.284; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007, s.40, n. 31.

32 Yâkût el-Hamevî, türbenin kubbesindeki mavi çinilerin Merv'e bir günlük mesafeden görülebildiğini kaydetmektedir (*Mu'cemu'l-buldân*, nşr. F. Wüstenfeld, IV/1, Leipzig 1867, s.509). Sultan Sencer'in türbesi için bk. Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Ankara 1999, s.91-99; V. I. Pilyavskiy, "Pamyatniki arhitekturı oazisa drevnigo Merva", *Pamyatniki Arhitekturı Turkmenistana*, ed. A. Karriyev, Leningrad 1974, s.144-150; D. Brandenburg-K. Brüsehoff, *Die Seldschuken. Baukunst des Islam in Persien und Turkmenien*, Graz 1980, s.55-58; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, I-II, İstanbul 1984, s.78-81; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türkler'de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1979, s.317-324; Yaşar Çoruhlu, "Sultan Sancar'ın Türbesinin İçerisinde Bulunduğu Tarihî Doku", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi, Bildiriler 4-7 Kasım 1997*, haz. A. Aktaş Yasa, I, Ankara 1999, s.191-204; *Sultan Sancar Türbesi*, haz. Tayfun Atmaca, Ankara 2004, s.103-260.

33 Şiirlerinin neşri ve tercümesi için bk. Osman G. Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2 (2015), s.42-46; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul 2020, s.148-151.

parlak dönemlerinden birine şahitlik etmiştir. Yaklaşık kırk yıl süren hükümdarlığı esnasında, taht mücadeleleri yüzünden zayıflayan Selçuklu Devleti yeniden itibar kazanmış ve âdeta "ikinci imparatorluk" devrini yaşamıştır.

Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayat

Orta Çağ İslam devletlerinin tamamında olduğu gibi Büyük Selçuklularda da devlet hazinesinden istifade eden zümreler dışında kalan bütün halk *re'âyâ* olarak adlandırılmaktaydı. Devrin resmî vesikaları ile siyaset ve ahlak kitaplarında, *re'âyâ* hakkında beslenen umumi telakki açıkça izah edilmiştir. Tarihî ve içtimai zaruretlerden doğan bu telakkiye göre, *re'âyâ*; vergi ödemek, dinin hükümlerine riayet etmek, devlet otoritesine ve onu temsil edenlere itaat etmekle mükellefti.[34] *Re'âyâ*nın, devletçe resmen tanınmış mezhep ve tarikatlar dışındaki dinî zümrelere girmesi, farklı akideler beslemesi, nizam ve asayişi bozması ve verilen emirlere karşı gelmesi ağır suçtu. Hazineye zarar vereceği için, hükümdarlar arasındaki mücadelelere iştiraki de uygun değildi. Ancak gayrimüslimlere karşı cihat ilan edildiği zaman ya da hudut mıntıkalarında, gönüllü olarak harplere iştirak etmesi mümkündü.[35]

Buna mukabil hükümdar da tıpkı bir çoban gibi, *re'âyâ*nın can, mal ve namusunu korumakla mükellefti.[36] Pek çok resmî vesikada, *re'âyâ*nın durumunun iyileştirilmesi başlıca din ve devlet işlerinden görülmüş,[37] bürokrat ve emîrlere, Allah'ın bir emaneti olduğu vurgulanan *re'âyâ*ya karşı adalet ile muamele etmeleri, onların menfaatlerini korumaları ve onlardan kanuna aykırı olarak aşırı ve haksız taleplerde bulunmamaları hususunda açık ve kesin emirler verilmiştir.[38]

Devlet hazinesinden faydalanmayarak bilakis vergi vermekle mükellef olan insanların tamamını ifade eden *re'âyâ* mefhumunu sadece idari bir ıstılah olarak kabul etmek gerekir. Zira siyasi hukuk bakımından birbirinden farksız

34 Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s.555-563.

35 M. Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", *İA*, V/1, s.277, 283.

36 Bu hususta bk. Fahru'd-dîn Mubârekşâh, *Târîh*, nşr. E. Denison Ross, *Ta'rîh-i Fakhru'd-dîn Mubârekşâh*, London 1927, s.12-17. Keza bk. *Bahru'l-fevâ'id*, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran 1345/1966, s.427-438.

37 Muntecebu'd-dîn Bedî'el-Cuveynî, *'Atabetu'l-ketebe*, nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvînî-'Abbâs İkbâl, Tahran 1329/1950, s.55.

38 Muntecebu'd-dîn Bedî'el-Cuveynî, *'Atabetu'l-ketebe*, s.20, 23-24, 29, 41, 56.

olan bu çok geniş kitle içerisinde, iktisadi ve içtimai bakımdan çok farklı sınıflar mevcuttu.[39]

Selçuklu Devleti'nde toplum, hayat tarzları, içtimai ve iktisadi yapıları ve üretim faaliyetleri birbirinden oldukça farklı üç büyük topluluktan oluşmaktaydı: Göçebeler, köylüler ve şehirliler.

Aralarında az da olsa "yerleşik" unsurlar bulunmakla birlikte, kalabalık kitleler hâlinde Ceyhûn Nehri'ni geçerek İran coğrafyasına giren Türklerin önemli bir kısmını "göçebeler" oluşturmaktaydı.[40] Muhtemelen XIV. yüzyıl başlarında Anadolu coğrafyasında kaleme alınan anonim bir satır arası Oğuzca sözlükte "*Türk*" kelimesinin; 'köylü, göçebe, kır insanı, şehirden uzak, çadır veya barakada yaşayan', "*Türklik*" kelimesinin ise 'köylülük, kır hayatı ve çadır hayatı' manasında kullanılmış olması oldukça dikkate değerdir.[41] İran coğrafyasına giren göçebe Türklerin önemli bir bölümünü Oğuz boylarına mensup kabileler oluşturmaktaydı. Bununla birlikte bazı filolojik deliller, az da olsa Uygur, Karluk ve Kıpçak gibi diğer Türk boylarının da Selçuklular döneminde Oğuzlar ile birlikte İran coğrafyasına girdiğini göstermektedir.[42]

Göçebe boylar, irili ufaklı kabilelere ayrılmaktaydı. Her kabile, kendi irsî reisinin (*beg*, 'bey') idaresi altında bulunmaktaydı. Kabilelerin devlete karşı hususi vaziyetleri, ödedikleri vergilerin mahiyeti ve miktarı birbirinden farklıydı. Hayvancılıkla uğraşan göçebeler, kullandıkları meralar için devlete özel mera vergisi ödemekteydi. Kabileler üzerine merkez tarafından, düzen ve asayişten sorumlu olan bir *şahne* (*şihne*) tayin edilmekteydi.[43] *Şahne*, merkezî idare ile kabile arasındaki ilişkiyi tanzim etmekte, ayrıca her kabile reisine, aile ve adam sayısına göre otlak

---

39 M. F. Köprülü, "Hârizmşâhlar", *İA*, V/1, s.283.

40 Selçuklu göçebeleri şu çalışmalarda incelenmiştir: Sergey Grigoreviç Agadshanow, *Selğukiden und Turkmenien im 11.-12. Jahrhundert*, Almanca çev. Reinhold Schletzer, Hamburg 1990; David Durand-Guédy, "The Türkmen-Saljūq Relationship in Twelfth-Century Iran: New Elements Based on Contrastive Analysis of Three Inšā' Documents", *Eurasian Studies*, IX/1-2 (2011), s.11-66; M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul 2004; Andrew C. S. Peacock, *Early Seljūk History: A New Interpretation*, London 2010; Andrew C. S.Peacock, "Nomadic Society and the Seljūq Campaigns in Caucasia", *Iran and the Caucasus*, IX/2 (2005), s.205-229; D. T. Potts, *Nomads in Iran. From Antiquity to the Modern Era*, New York 2014, s.157-187.

41 *Eski Oğuzca Sözlük. Bahşayiş Lügati*, haz. Fikret Turan, İstanbul 2001, s.105, n. 121, 169.

42 Uygurca bir örnek için bk. Gerhard Doerfer, "Ein uigurischer Text aus Iran vom Jahre 1207", *Turcica*, XIII (1981), s.153-169.

43 Muntecebu'd-dîn Bedî' el-Cuveynî, *'Atabetu'l-ketebe*, s.80-82, 84-85.

ve su tahsis etmekteydi. Büyük kabile reisleri doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı olduğu için, idari sistemin onlar ile münasebeti oldukça sınırlıydı.[44]

Göçebeler, İran coğrafyasında kendilerine hayat tarzları için en elverişli bölgeleri aradılar. Oldukça sıcak ve kuru bir iklime sahip olan Güney İran, Avrasya steplerinin sert iklimine alışmış olan göçebe Türk boyları için cazip değildi. Kirmân Selçuklu hükümdarı Kavurd Bey şöyle diyordu: "Ben Türküm, sıcak iklim benim ve askerlerimin yaratılışına uymaz".[45] Bunun yanı sıra, rutubetli havası, bol yağışı ve ormanlık bitki örtüsü ile göçebe hayat tarzına uymayan Hazar denizi ile Elburz Dağları arasında kalan Taberistân, Mâzenderân, Rûyân ve Gîlân da Türkmenler için cazip değildi. Neticede göçebe Türkler, İran coğrafyasında kendi hayat tarzları için en elverişli alan olan Horâsân'ın doğu ve kuzeyi, Elburz Dağları'nın güney etekleri ve Irak-ı Acem'in kuzeybatısında toplandılar. Bununla birlikte, İran coğrafyasında hiçbir bölge, serin yaylalar, gür akarsular ve geniş otlaklar peşinde koşan göçebe Türkler için Azerbaycan coğrafyası kadar çekici olmadı.[46]

Göçebelerin başlıca ekonomik uğraşı hayvancılık idi. Oğuzlar, İran coğrafyasına göç ederken hayvan sürülerini de beraberlerinde getirmişlerdi.[47] En önemli mal varlıkları sahip oldukları koyun sürüleri idi. Koyunu, at takip etmekteydi. Bir Ermeni kaynağına göre, Selçuklu savaş atları sert tırnakları ve uçan kartalı andıran hızları ile hayranlık uyandırmaktaydı. Türkmen atları cüsse ve cins olarak da diğer türlerden farklı olduğu için, oldukça yüksek fiyatlara alıcı bulabilmekteydi. Bu atlar kaynaklarda "rüzgârı andıran" hızları ile tasvir edilmiştir.[48] Göçebelerin atın yanı sıra, çift hörgüçlü iri deve yetiştirdikleri de bilinmektedir. Çağdaş Gazneli müellifi Ebu'l-Fazl-i Beyhakî'nin Türkmenlerden "deve çobanları" şeklinde bahsetmesi, tahkirin ötesinde, onların mal varlıkları arasında devenin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Deve için, at ve koyuna nazaran daha kuru ve sıcak

---

44 Osman G. Özgüdenli, "Selçuklular, I. Büyük Selçuklular, B. Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, s.372.

45 Osman G. Özgüdenli, *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s.25.

46 Azerbaycan coğrafyasının iklim özellikleri için bk. Muhammed Hasan-i Gencî, "Âzerbâycân, II. Cogrâfiyâ-yi tabi'î", *Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, II (1367/1988), s.207-219.

47 Gerdîzî, *Zeynu'l-ahbâr*, nşr. 'Abdu'l-hayy Habîbî, Tahran 1363/1984, s.441.

48 Selçuklular döneminde at şu çalışmalarda incelenmiştir: Marit Kretschmar, *Pferd und Reiter im Orient. Unterschungen zur Reiterkultur Vorderasiens in der Seldschukenzeit*, Hildesheim-New York 1980; Osman G. Özgüdenli-Alime Gül, "Selçuklu Anadolusu'nda At", *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen: Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a Armağan*, ed. E. Altan-M. Kesik-M. Öztürk, İstanbul 2020, s.616-657.

bir iklime ihtiyaç duyulduğundan, bu Türkmenler çölün uç noktalarına varacak şekilde, daha uzun mesafeli göçler yapmaktaydılar. Yine, kaynaklarda az da olsa keçi ile inek ve öküz gibi diğer hayvanlardan da bahsedilmiştir.

Göçebelerin hayvancılığa dayalı başlıca üretimi et, süt, yün ve deri idi. Özellikle yün, keçe, yünlü elbise ve halı gibi mamullerin yapımında kullanılmakta ve ticaret malzemesi olarak değer taşımaktaydı. Hayvancılığın yanı sıra, avcılık da göçebe ekonomisinde yer tutmaktaydı. Av için genellikle kartal, şahin ve doğan gibi av kuşları beslenmekteydi. Bilhassa fakir göçebeler için avcılık daha büyük önem taşımaktaydı. Bununla birlikte, avcılığın göçebe Türkmen ekonomisinde başlı başına bir alan oluşturmadığı anlaşılmaktadır.

Selçukluların askerî başarıları yeni Türkmen boylarının İran coğrafyasına girmelerine vesile oldu. Göçebelerin kalabalık kitleler hâlinde yerleşik bir coğrafyaya girişi, köy ve şehir hayatına önemli ölçüde zarar verdi. Selçuklu devri şairi 'Am'ak-i Buhârî, Sultan Alp-Arslan için kaleme aldığı bir medhiyede, İran'ın Türkmenler tarafından harap edildiğine dikkat çekerek, şimdi "iyi talihli şâh" tarafından adalet ile yeniden bayındır kılınmakta olduğunu kaydetmektedir.[49]

Türkmen kabileleri, yerleşik hayata zarar veren tutumlarından dolayı, Selçuklu sultanları tarafından ya Horâsân'ın doğusunda tutulmaya gayret edildiler ya da devlet ekonomisine ve şehir kültürüne en az zarar verecek şekilde, Azerbaycan yoluyla Bizans üzerine yönlendirilmeye çalışıldılar. Selçukluların, "göçebe" soydaşlarına karşı "yerleşik" İran kültürünü ve şehir hayatını koruyucu tutumu, Türkmenlerin rahatsızlığına sebep olmuş ve onların zamanla Selçuklu Devleti'ne karşı cephe almalarına zemin hazırlamıştır. Selçuklu hanedanının soydaşlarına karşı yerleşik hayatı koruması Türkmenler üzerinde o kadar derin izler bırakmıştır ki, yaklaşık beş asır sonra dahi Ebu'l-Gâzî Bahadır Han tarafından son derece sert bir şekilde eleştirilmiştir: "Selçuklular Türkmen idi. Kardeşiz deseler de devlete ve halka faydaları dokunmadı. Padişah oluncaya kadar Türkmenlerin Kınık soyundanız dediler".[50] Selçukluların yerleşik hayatı koruyucu yaklaşımı, Oğuzların Sultan Sencer zamanındaki isyanında ve daha sonra Horâsân'ın tahrip edilmesinde önemli rol oynamıştır.[51]

---

49 'Am'ak-i Buhârî, *Dîvân*, nşr. Sa'îd-i Nefîsî, Tahran (tarihsiz), s.188.

50 O. G. Özgüdenli, *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s.25.

51 Enverî, *Dîvân*, *Kasâ'id*, nşr. Muhammed Takî Muderris-i Rezevî, I, Tahran 1337/1959, s.201-205; Hâkânî-yi Şirvânî, *Dîvân*, nşr. Cihângîr Mansûr, Tahran 1375/1996, s.105-107, 179-180.

Buna karşın Selçuklu sultanları da kalabalık göçebe kabilelerin köy ve şehir hayatına verdiği zararlardan dolayı Türkmenlerden oldukça rahatsız olmuş gözükmektedir. Selçuklu veziri Nizâmu'l-Mulk tarafından kaleme alınan *Siyâset-nâme*'deki bazı kayıtlar bu rahatsızlığı açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "Her ne kadar Türkmenler devlete sıkıntı yaratmışlarsa da ve onların sayıları çoksa da ...".[52] Bununla birlikte, Türkmenlerin Selçuklular tarafından batıya yönlendirilmesi, onların, hayat tarzları için son derece elverişli olan yaylak-kışlak havasına sahip Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasında toplanmalarına yardımcı olmuş ve onlara, yeni yurtlarının kapılarını açmıştır.

İrili ufaklı boylar hâlinde yaylak-kışlak hayatı yaşayan göçebe Türkmenler, Selçuklu Devleti içerisinde kendi hayat tarzları için en elverişli bölgeler olan Horâsân'ın doğusu, Elburz Dağları'nın güney etekleri, Irak-ı Acem'in kuzeybatısı, Musul-Kerkük bölgesi ve Azerbaycan coğrafyasında toplanmışlardı. Geniş otlaklara sahip olan bu bölgeleri başlangıçta yaylak-kışlak hayatı için tercih etmiş olan Türkmenlerin zamanla yavaş yavaş yerleşik hayata geçtikleri anlaşılmaktadır. Yerleşik hayata geçiş sonraki dönemlerde de hızlı bir şekilde devam etmiş ve zamanla Azerbaycan coğrafyasının Türkleşmesinde etkili olmuştur.[53]

Büyük Selçuklu Devleti'nde nüfusun en kalabalık kesimini köylerde yaşayan çiftçiler oluşturmaktaydı. Devletin kuruluş sürecinde kalabalık Oğuz boylarının yarattığı büyük göç hareketi, umumiyetle kökleri maziye dayanan feodal bir hayatın devam ettiği Horâsân ve Orta İran coğrafyasında ziraat ile meşgul olan köylüleri olumsuz etkilemişti. Bunun yanı sıra Selçuklu-Gazneli savaşları da Horâsân'da zirai hayatın önemli ölçüde zarar görmesine sebep olmuştu. Ebu'l-Hasan-i Beyhakî, Beyhak ve çevresinde çok sayıda bulunan fıstık (*peste*) ağacının Gazneli komutanı Emîr Hâcib Sübaşı tarafından, kış mevsiminde "iyi yandığı için" develere yükletilerek Gazne şehrine götürüldüğünü kaydetmektedir.[54] Selçuklu Devleti'nde köylülerin hayat şartları ancak ülkede siyasi istikrarın kurulması ve *iktâ'* sisteminin başarıyla uygulanmaya başlamasından sonra iyileşebilmiştir.

Çiftçilerin hukuki ve iktisadi vaziyetleri, yaşadıkları coğrafi mıntıkalara göre önemli değişiklikler arz etmekteydi. Ancak bu değişiklikler bazen aynı mıntıkada

52 Nizâmu'l-Mulk, *Siyeru'l-mulk yâ Siyâset-nâme*, nşr. Hubert Darke, Tahran 1372/1994, s.139.

53 Osman G. Özgüdenli, "Selçuklular, V. Irak Selçukluları, B. Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, s.388; Osman G. Özgüdenli, "İskân. Selçuklular", *DİA*, Ek I, s.657.

54 Ebu'l-Hasan 'Alî b. Zeyd Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran (tarihsiz)^{2}, s.273.

yaşayan köylüler arasında da mevcut idi. Selçuklulardan önce köylerde geniş arazi sahipleri olan ve *dihkân* adı verilen varlıklı aileler, Selçuklular zamanında da ayrıcalıklı yerlerini korudular. Köylüler arasında topraktan mahrum gündelikçiler ve ortakçılar ile beraber, küçük toprak sahipleri büyük çoğunluğu teşkil etmekteydi. Zaman zaman küçük kasabalarda, malikânelerde oturan zengin çiftçiler arasında devlet hizmetinden çekilmiş memurlara ve ihtiyar askerlere de tesadüf edilmekteydi. Ancak bunlar devlet hizmetinden ayrıldıkları için, artık *re'âyâ* mefhumu içinde yer almaktaydılar.[55]

Toprak *harâcî*, *öşrî* ve *emîrî* gibi kısımlara ayrılmıştı. Hazineye ait olan ve büyük *iktâ'*lar hâlinde idare edilen *emîrî* arazi, Nizâmu'l-Mulk zamanında parçalanarak süvari dirlikleri hâline getirildi. *Siyâset-nâme*'ye göre,[56] bu sistemde, toprak ve üzerinde çalışan halk, daha önce olduğu gibi devletin denetimi altındaydı. Toprağı işleyen halk (köylü), toprağa muvakkat tapu ile ve ancak ekip biçmek şartıyla sahip idi. Toprağı ekip biçen *re'âyâ* ölecek olursa, toprak erkek evladına intikal etmekteydi. Köylü, topraktan aldığı mahsulün vergisini doğrudan doğruya devlet hazinesine vermeyerek, devletin hizmet mukabilinde bölgenin vergisini terk ettiği *iktâ'*sahibine (*muktâ'*) teslim etmekteydi. Eğer arazi vakfedilmiş ise, vergiler ilgili vakfa ödenmekteydi. Emîrler ve ileri gelenlere ait *iktâ'*lar, ancak bir hizmet karşılığı verilmekte, *iktâ'* sahibi hizmetten azledildiğinde, *iktâ'*sı da elinden alınmaktaydı. Hükümdarın öldüğü veya değiştiği durumlarda, bütün *iktâ'*ların beratları yeni hükümdarın adıyla yenilenmekteydi.

Toprağa bağlı halk, hukuki açıdan tıpkı şehirlerde yaşayan halk gibi hür idi. Ellerindeki toprağı işleyebildikleri müddetçe, toprağı işleme hakkını veraset yoluyla evlatlarına intikal ettirebilmekteydi. Her ne şekilde olursa olsun, *iktâ'* sahibi (*muktâ'*), halktan, tespit edilmiş olan muayyen miktardaki vergiden fazlasını talep edemezdi. *Siyâset-nâme*'de açıkça belirtildiği üzere, halk, her zaman *dergâh*a yani sultan veya "büyük *dîvân*"a müracaat edebilirdi.[57] *İktâ'* sahibinin kanunlara riayet etmediği hâllerde *iktâ'*sı elinden alınmaktaydı.

Selçuklu vergi sisteminin esasını, zirai üretimden alınan vergiler teşkil etmekteydi. Zirai alanda yeni tesislerin kurulması ve bunların işletilmesi yeni bir zirai hukukun doğmasına sebep olmuştu. Horâsân ve Irak'taki âlimler toplanarak mahallî örfleri ve gelişen zirai meseleleri, İslam hukuku esaslarına göre yeniden

55 M. F. Köprülü, "Hârizmşâhlar", *İA*, V/1, s.284.

56 Nizâmu'l-Mulk, *Siyâset-nâme*, s.43.

57 Nizâmu'l-Mulk, *Siyâset-nâme*, s.43.

düzenlemişlerdir. Böylece zirai alanda İlhanlılar devrinde Gâzân Han'ın düzenlemelerine kadar yaklaşık iki asır geçerliliğini koruyacak olan yeni bir hukuk oluşturulmuştu.[58]

Büyük Selçuklular zamanında ziraat, mazisi oldukça eski dönemlere dayanan gelişmiş bir sulama sistemi üzerine kurulmuştu. Akarsular kanallara ayrılmakta ve her akarsudan azami ölçüde istifade edilmekteydi. Suların tanzimi ve dağıtımı *mîr-âb* adı verilen resmî görevli tarafından yürütülmekteydi. Bir kayda göre, sadece Merv ve çevresinde *mîr-âb*ın maiyetinde çalışan görevlilerin sayısı 12.000 kişiyi bulmaktaydı.[59] Sultan Melikşâh ve Sencer tarafından Irak, Horâsân ve Hârezm'de zirai faaliyetleri geliştirmek amacıyla yeni sulama kanalları açılmıştı.

Açılan yeni sulama kanalları ve sulu ziraat sayesinde Büyük Selçuklular döneminde İran coğrafyasında zirai üretim önemli ölçüde artmıştı. Üretimin artması, köylerin yanı sıra şehirlerin de büyümesine ve ticari hayatın gelişmesine yardımcı oldu. Horâsân'da özellikle Murgâb kanalının suladığı Merv ovalarından alınan ürün, bölgenin iskânına büyük ölçüde tesir etmiştir. Burada yapılan pamuk ziraatı, bölge şehir ve kasabalarında dokumacılığın gelişmesine yardımcı olmuştur.

Üretimi bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte, Büyük Selçuklu coğrafyasında yaygın olarak üretilen zirai ürünler arasında; buğday, arpa, çavdar, yulaf, pirinç, bakla, fasulye, nohut ve mercimek başta gelmekteydi. Önemli meyve ve sebzeler arasında ise; hurma, üzüm, ayva, elma, nar, erik, şeftali, kayısı, incir, dut, ceviz, zeytin, badem, fındık, fıstık, kavun, salatalık, kabak, patlıcan, turp, soğan, sarımsak ve şalgamı saymak mümkündür.[60]

Şehirliler, Büyük Selçuklu toplumunda üçüncü kitleyi oluşturmaktaydı. Göçebe bir gelenekten gelen Selçuklular, şehir kültürünün geliştiği Horâsân'da devletlerini ancak yerleşik hayat ve şehir kültürünü koruyucu bir tavır almaya karar verdikten sonra kurabilmişlerdi. Selçuklu Devleti'nin ilk başkenti, Horâsân'daki en önemli yerleşim merkezi olan Nîşâbûr şehri idi. Bu dönemde yaklaşık 1.680 hektarlık bir alana yayılan Nîşâbûr şehrinin tahmini nüfusu 110.000 ilâ 220.000 kişi arasında

---

58 Osman G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s.327, 332, n. 661.

59 Hâfız-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi târîhî-yi Horâsân der târîh-i Hâfız-i Ebrû*, nşr. Gulâm-Rizâ Verehrâm, Tahran 1370/1991, s.39.

60 Şehmerdân b. Ebi'l-Hayr, *Nuzhet-nâme-yi 'Alâ'î*, nşr. Ferheng Cihânpûr, Tahran 1362/1983, s.212-238; Ebû Bekr Mutahhar b. Muhammed Cemâlî-yi Yezdî, *Ferruh-nâme*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1346/1967, 119-171; Muhammed b. Mahmûd-i Hemedânî, *'Acâ'ib-nâme*, nşr. Ca'fer Muderris Sâdikî, Tahran 1375/1996, s.327-344.

idi. Nîşâbûr şehri, Tuğrul Bey zamanında devletin batı istikametindeki genişleme siyasetinin tabiî bir sonucu olarak yerini Rey şehrine bıraktı. Sultan Melikşâh zamanında ise başkent Rey'den İsfahân şehrine nakledildi. Bu dönemde İsfahân, Selçuklu Devleti'nin en büyük şehri hâline geldi. Sultan Sencer'in Selçuklu tahtına müdahalesinin ardından Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti Horâsân'daki Merv şehrine taşınırken, İsfahân şehri Irak Selçuklu Devleti'nin başkenti olarak kaldı. Sultan Sencer zamanında Merv şehri, Selçuklu kültür hayatının en önemli merkezi durumunda idi. Bu dönemde gelişiminin doruğuna ulaşan Merv şehrinin nüfusu 150.000 kişi civarında tahmin edilmektedir. Bu şehirlerin yanı sıra; Herât, Belh, Kazvîn, Hemedân, Yezd, Kum, Şîrâz, Merâga, Tebrîz, Bağdat, Ahvâz ve Mûsul, Selçuklular zamanında şehir hayatının geliştiği başlıca büyük yerleşim merkezleri idi. Bu şehirlere, Selçuklulara tâbi devletlerin sınırları içerisinde yer alan Buhârâ, Semerkand, Gazne, Dimaşk, Halep, Antakya ve Urfa gibi diğer önemli yerleşim yerlerini de eklemek mümkündür.

Selçuklu şehirlerinin fiziki yapısı umumiyetle üç kısımdan oluşmaktaydı: İç kale (*kuhendiz*), asıl şehir (*şehristân*) ve dış mahalleler (*rabaz*). Selçuklular zamanında pazar ve alışveriş merkezlerinin çoğu artık önemini yitiren şehir merkezinden (*şehristân*) ziyade, dış mahallelerde (*rabaz*) toplanmıştı. Büyük şehirlerde her sokağın muayyen esnaf grubuna tahsis edildiği kapalı mekânlardan oluşan büyük pazarlar (*bâzâr*) bulunmaktaydı. Sosyal hayatı etkileyen büyük yardım müesseseleri, vakıflar, hastaneler ve zaviyeler şehirlerde oldukça yayılmıştı. Şehrin su ihtiyacı ve sulama işleri *mîr-âb* adı verilen görevli tarafından, gelişmiş kanal sistemlerinden faydalanılarak karşılanmaktaydı.

Şehirler farklı içtimai ve iktisadi tabakalara mensup insanlardan oluşmaktaydı. Büyük şehirlerde daha Selçuklulardan önce, umumiyetle idari vazifeler ya da iktisadi zenginliğin sağladığı imkânlar ile çevrelerinde büyük güç ve nüfûz sahibi olan İran asıllı, ya da Arap asıllı olduğu hâlde çoktan İranlılaşmış, aristokrat aileler (*a'yân*) teşekkül etmişti. Bu aileler, güçlü konumlarından dolayı olağanüstü hâllerde şehrin kaderini belirleyici durumda idiler. Gazneli tarihçi Ebu'l-Fazl-i Beyhakî, Nîşâbûr ileri gelenlerinin (*a'yân*), şehir sakinlerini Gaznelilere karşı Selçuklu hâkimiyetini kabule nasıl teşvik ettiğini anlatmaktadır.[61] Şehirlerin yanı sıra çevre kasaba ve köylerde de mülk sahibi olan ve umumiyetle birbirleri ile akrabalık ilişkisi kuran bu aileler, Selçuklular zamanında güçlü konumlarını korumayı başardılar. Selçuklular zamanında, İsfahân'da Şâfi'lerin rehberi olan Hocendî ve

61 *Târîh-i Beyhakî*, s.728.

Hanefilerin rehberi olan Sâ'idî ya da Buhârâ'da güç sahibi olan *Âl-i Burhân* aileleri örneklerinde olduğu gibi, şehir aristokrasisine yeni aileler de eklendi. Bununla birlikte, bu ailelerden ancak pek azı Türk asıllı idi. I. P. Petruşevsky'nin bir tetkiki XII. yüzyıl ortalarında Horâsân'daki Sebzevâr şehrinde yaşayan toplam 41 aristokrat aileden; 24 ailenin Arap, 12 ailenin Fars, 1 ailenin ise Türk asıllı olduğunu ortaya koymaktadır.[62] Benzer bir sonuç R. N. Bulliet'in Nîşâbûr şehri ile ilgili tetkikinde de açıkça görülmektedir.[63] Bu ailelerden bazıları, Selçuklu merkezî hâkimiyetinin zayıflamasına paralel olarak, dinî ve ilmî faaliyetlerinin yanında, siyasi hadiselerde de belirleyici bir güç hâline geldiler. XII. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu şairi Refi'u'd-dîn-i Lunbânî'nin böyle bir aileye mensup olan bir memdûhuna "*es-sadr meliku'l-mulûk-i kudât u hukemâ*" şeklinde hitap etmesi ve onu "*muhr-i sultân-i şerî'at, rukn-i dîn u millet*" kelimeleriyle övmesi, bize memdûhun güçlü konumunu göstermeye kâfidir.[64]

Şehirlerde yaşayan nüfusun önemli bir kısmı askerî, bürokratik, ilmî ve hukuki işler, ticaret, zanaat ve çeşitli el sanatları ile uğraşmaktaydı. Bürokratik, ilmî ve hukuki vazifeler irsî bir görünüm arz etmekte ve genellikle hanedan değişikliklerinden sonra dahi mevkilerini koruyabilen aristokrat ailelerin (*hvâs*, *a'yân*) ellerinde bulunmaktaydı. Bu durum, siyasi hâkimiyetin zayıfladığı zamanlarda şehrin idaresinde söz sahibi hâle gelen ve meşruiyetlerini siyasallaştırabilen *re'is*ler için de geçerli idi. A. K. S. Lambton'un bir tetkiki, *re'is* kelimesinin; hem mahallî olarak tayin edilen yerel ve nispeten önemsiz bir görevliyi hem de sultan tarafından şehre tayin edilen geniş yetkilere sahip "sivil" hiyerarşiyle ilgili bir görevliyi ifade ettiğini ortaya koymuştur.[65] Kaynaklardaki muhtelif kayıtlarda, *re'is*lerin devlet ile toplum arasındaki güçlü konumuna vurgu yapılmaktadır.[66]

Resmî vesikalarda zaman zaman "kılıç ehli" (*ricâlu's-seyf*, *ehl-i şemşîr*) şeklinde zikredilen askerî zümreler, şehirde yaşayan aristokrat sınıfın önemli bir parçasını

---

62 I. P. Petruşevsky, "Gorodskaya znati v gosudarstve Khulaguidov", *Sovetskoye Vostokovedeniye*, 5 (1948), s.88.

63 Richard N. Bulliet, *The Patricians of Nishapur. A Study in Medieval Islamic Social History*, Cambridge 1972, s.7-18.

64 *Dîvân*, nşr. Takî Bîneş, Tahran 1369/1990, s.119, 124.

65 A. K. S. Lambton, "Atabetu'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. Nejat Kaymaz, *Belleten*, XXXVII/147 (1973), s.387.

66 Emîr Mu'izzî, *Dîvân*, nşr. Nâsir Hayyerî, Tahran 1362/1983, s.211-213, 648; Muntecebu'd-dîn Bedî' el-Cuveynî, *'Atabetu'l-ketebe*, s.21-30, 40-41, 55-56. Krş. G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2011, s.111-117.

teşkil etmekteydi. Yine, umumiyetle saray ve devlet ricaliyle yakın ilişki içerisinde olan şairler (*şu'arâ'*) ve edipler (*udebâ'*) de, şehirlerin önemli sakinleri arasında idi.

Büyük şehirlerde zaman zaman dış memleketler ile de büyük miktarda iş yapan zengin ve nüfuzlu bir tacir sınıfı teşekkül etmişti. Devlet ricalinden hatta hanedan mensuplarından bazıları paralarını işletmek için tacirlere vermekteydi. Çok debdebeli bir hayat sürmelerine ve ortakları sayesinde büyük bir güce sahip bulunmalarına rağmen, bu zümrenin teşrifatta hemen hemen hiçbir yeri yoktu.[67] Orta ve küçük miktarda ticaret yapan tacirler, muhtelif sanat şubelerine sermaye yatırmış zengin veya orta hâlli esnaf, küçük dükkâncılar ve kalabalık sanat erbabı, şehirlerde ayrı ayrı loncalar hâlinde teşkilatlanmışlardı.

Zanaatlar, şehir iktisadi hayatı içerisinde önemli bir yer tutmaktaydı. Çinicilik, demir işçiliği, boya sanayi, kâğıt ve silah imalatı oldukça gelişmişti. Dokuma tezgâhları, demir fırınları, deri işleme atölyeleri, kâğıt imalathaneleri ve çini, cam gibi maddeler üreten fırın ve imalathaneler Büyük Selçuklu coğrafyasında yayılmıştı. Pamuklu ve ipekli dokumacılık da şehirlerdeki iş kollarının başında geliyordu. Bilhassa Horâsân ile Mâverâünnehir şehirlerinin pamuklu ve yünlü dokumaları bu dönemde şöhret kazanmıştı. Bu dokumalar büyük talep yaratmakta ve Bağdat'a kadar ihraç edilmekteydi.[68]

Şehirlerde, meslek erbabının dışında fakirlerden, işsizlerden ve serserilerden mürekkep kalabalık zümrelere de tesadüf edilmekteydi. Kendi aralarında hususi bir teşkilat meydana getiren bu zümreler, şehir zabıtasının daimî nezareti altında bulunmalarına rağmen fırsat buldukça önemli karışıklıklar çıkarmaktan geri durmuyorlardı. Bununla birlikte, dâhilî mücadeleler ve ani hücumlar karşısında, bu zümrelerden zaman zaman ücretli asker olarak istifade edilebilmekteydi. XII. asırda Herât'ta bu zümrelere *rind*, Bağdat ve Tûs gibi diğer bazı Horâsân şehirlerinde ise *'ayyâr* denilmekteydi. Orta Çağ İslâm dünyasında bu zümrelere *evbâş* (*ovbâş*), *sattâr* ve *fityân* gibi muhtelif isimler verildiği de bilinmektedir.

Selçuklu şehirleri dinî ve mezhebi faaliyetler açısından oldukça canlı idi. Halk umumiyetle mensup olduğu din hatta bazen mezhebe göre farklı mahallelerde oturmaktaydı. Mezhepler dinî ve ilmî işleri yürüten nüfuzlu ailelerin etrafında örgütlenmişti. Sünni İslam mezheplerinin yanı sıra XI. yüzyılın sonlarına doğru İran'da faaliyetlerini artıran İsmâilîler de Selçuklu hanedan üyeleri arasındaki taht kavgalarından istifade ederek büyük şehirlerde iyice güçlenmişlerdi. Zahîru'd-dîn-i

67 M. F. Köprülü, "Hârizmşâhlar", *İA*, V/1, s.283.

68 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s.344-345.

Nîşâbûrî[69] ve Muhammed er-Râvendî,[70] İsmâilîlerin yaptığı tebligat neticesinde, sadece İsfahân'da bu mezhebe girenlerin sayısının 30.000 kişiyi bulduğunu bildirmektedir. Selçuklu şehirlerinde Müslümanların yanı sıra, Mecûsîler, Hristiyanlar ve Yahûdîler, diğer önemli dinî zümreleri oluşturmaktaydı.

Büyük şehirlerde bayram, zafer şenlikleri ve hükümdarların cülûsunda bütün çarşı ve pazarlar donatılmakta ve her tarafta zafer takları kurulmaktaydı.[71] Dinî bayramların yanı sıra eski İran kültürünün önemli günleri olan *nevrûz* ve *mihrigân* da halk arasında hâlâ canlı bir şekilde yaşamakta ve büyük törenlerle kutlanmaktaydı.[72]

İktisadi hayat, geniş bir coğrafyada siyasi istikrarın sağlanabilmiş olması, yeni su kanalları inşa edilmesi, üretimin arttırılması ve ticaretin gelişmesi sayesinde, bölgenin sonraki hiçbir dönemde ulaşamayacağı kadar parlak bir seviyeye erişmişti. Ticaret kervanları Mâverâünnehir, Hârezm, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'da güvenli bir şekilde sefer yapabilmekteydi. Dolayısıyla şehirlerde üretilen mallar, işlek ticaret yolları vasıtasıyla pek çok yere kolayca pazarlanabilmekteydi. Kervanların emniyeti umumiyetle askerî muhafızlar vasıtasıyla sağlanmaktaydı.

Sultan Melikşâh zamanında ticari vergiler ve gümrüklerin yekûnu 600.000 *dînâr*a ulaşmaktaydı. Eyaletlerin merkeze ödedikleri vergi, İlhanlı devri müellifi Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî'nin *Risâle-yi Melikşâhî* isimli eserden yaptığı nakle göre, 215 milyon *dînâr*a ulaşmıştı.[73] Bu miktarın, XIV. yüzyıl başlarında takriben aynı coğrafyaya hükmeden ve Gâzân Han (1295-1304) tarafından uygulanan reformlardan sonra ancak 21 milyon *dînâr*a çıkartılabilen[74] İlhanlı Devleti vergi gelirlerinin on katından daha fazla olması, XI. yüzyılın son çeyreğinde Selçuklu iktisadi gücünün ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu mukayesede, İlhanlı *dînâr*ının gümüş, Selçuklu *dînâr*ının ise altın parayı ifade ettiği ayrıca göz önünde bulundurulmalıdır.

Eyalet ve tabi devletlerden gelen vergilerin yanı sıra Sultan Melikşâh zamanında Bizans Devleti de Selçuklulara haraç ödemekteydi.[75] Devlet bütçesine ve

69 *Selçûk-nâme*, s.46.

70 *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr*, I, s.155.

71 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.174.

72 Muhtârî-yi Gaznevî, *Dîvân*, nşr. Ruknu'd-dîn-Humâyûn-ferruh, Tahran 1336/1957, s.115-121, 284, 290, 309; Mu'izzî, *Dîvân*, s.623, 630.

73 *Nuzhetu'l-kulûb*, s.27.

74 O. G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları*, s.273.

75 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.154.

saray hazinesine giren vergilerin bir kısmı ile ülke imar edilmekte ve büyük vakıf ve hayır eserleri kurulmaktaydı. Yâkût el-Hamevî, Sultan Sencer'in Merv'de kurdurduğu, içerisinde sultanın türbesinin yanı sıra pek çok imaretin de yer aldığı son derece büyük bir külliyeden bahsetmektedir.[76]

Selçuklular zamanında ekonomik canlılık toplumsal refahın artmasına, dolayısıyla da sağlık, eğitim ve kültür faaliyetlerinin gelişmesine yardımcı olmuştur. İlk Selçuklu dârüşşifâsı (*dâru'ş-şifâ*, hastane) Nizâmu'l-Mulk zamanında Nîşâbûr'da kurulmuştu. Daha sonra bunu başka dârüşşifâlar takip etmiştir. Selçuklu sultanları, hatunlar ve önemli devlet adamları pek çok dârüşşifâ inşa ettirmişlerdir. Bu dönemde müstakil dârüşşifâların yanı sıra Selçuklu ordusunun bünyesinde de seyyar dârüşşifâlar kurulmuştur.[77]

Şehirlerde eğitim faaliyetleri, Selçuklular zamanında hızla yaygınlık kazanan medreselerde yürütülmekteydi. Vezir Nizâmu'l-Mulk, pek çok şehirde "Nizâmiyye Medresesi" adıyla anılan medreseler inşa ettirmişti. Bu medreselerin en meşhuru şüphesiz Bağdat Nizâmiyye Medresesi'dir. Bağdat'ın yanı sıra; Nîşâbûr, Merv, Belh, İsfahân, Rey, Âmul, Herât, Mûsul, Basra, Zebîd (Yemen) ve Fusenç gibi şehirlerde de Nizâmiyye medreselerinin birer şubesi açılmıştır.[78]

Bağdat'ta Nizâmiyye Medresesi dışında, Şâfiîlere ait eş-Şâşî, Tâciyye, Ebu'n-Necîb es-Suhreverdî, Kemâliyye, Sikatiyye (İbnu'l-İbarî), A'azziyye ve Bahâiyye medreseleri; Hanefîlere ait Ebû Hanîfe (Ebû Sa'd el-Mustevfî veya Hanefî), Terken Hatun, Tutuşiyye, Sa'âde, Giyâsiyye (Sultân veya Mugîsiyye) ve Hatunu'l-Mustazhiriyye (el-Muvaffakiyye) medreseleri; Hanbelîlere ait Ebû Sa'd el-Muharrimî (Şeyh 'Abdu'l-Kâdir el-Geylânî), Ebû Şucâ, İbnu'l-Ebrâdî ve İbn Dînâr medreseleri bulunmaktaydı.[79]

---

76 *Mu'cemu'l-buldân*, IV/1, s.509.

77 O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.346; Arslan Terzioğlu, "Bîmâristân", *DİA*, VI, s.167.

78 Nizâmiyye medreseleri hakkında bk. Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017; Nûrullah Kesâ'î, *Medâris-i Nizâmiyye ve te'sîrât-i 'ilmî ve ictimâî-yi ân*, Tahran 1363/1984.

79 Huseyin Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'asri's-Selcûkî*, Bağdad 1965, s.380-383; Daphna Ephrat, *A Learned Society in a Period of Transition: The Sunni 'Ulama' of Eleventh-Century Baghdad*, Albany 2000, s.28-29; Vanessa van Renterghem, *Les élites Bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, Beyrouth 2015, s.103-106; Suat Kaymak, *Selçuklular Döneminde Bağdâd'da Mezhep Mücadeleleri (1055-1152)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, İstanbul 2022, s.174-199.

Selçuklular zamanında Nîşâbûr'da eğitim veren başlıca medreseler arasında; Tuğrul Bey'in (*Sultâniyye*) medresesi, Ebû 'Osmân es-Sâbûnî'nin ders verdiği medrese, Sultan Melikşâh zamanında Hâtûn-i Mehd-i Irak adına kurulan bir medrese, Nîşâbûr imamları tarafından yaptırılan Meyân-ı Bâzâr-ı Nîşâbûr, Emîr İsfehsâlâr Seyfu'd-dîn Ebû Nasr Muhammed Ebi'l-Hayr el-Husrevcirdî tarafından kurulan medrese, Nâsiriyye/Nâsihiyye Medresesi, el-Muştebiyye Medresesi, el-Kaysariyye Medresesi, Serheng Medresesi, es-Sandaliyye Medresesi, Kutbî Medresesi, Habîrî Medresesi, Sûfîyye Medresesi, Ebu'l-Hasan el-Kattân Medresesi, el-'Amîdiyye Medresesi, el-Buştî Medresesi, el-Haddâd Medresesi, el-Faryâbâdî Medresesi ve Ebû Sehl es-Sulûkî'ye ait medreseyi saymak mümkündür.[80]

Büyük Selçuklu Devleti'nin son başkenti Merv şehrinde de çok sayıda medrese ve kütüphaneye bulunmaktaydı. Merv'de bulunan başlıca medreseler arasında; Amîdiyye Medresesi, Nizâmiyye Medresesi, 'Azîziyye Medresesi, Kemâliyye Medresesi, Şerefu'l-Mulk el-Mustevfî Medresesi, Hâtûniyye Medresesi ve Şehâbî Medresesi'ni saymak mümkündür. Yâkût el-Hâmevî, Merv'de dünyada misli bulunmayan on büyük kütüphane bulunduğunu belirtmekte ve büyük bir kısmı Selçuklular döneminde kurulan bu kütüphanelerden; 'Azîziyye Kütüphanesi, Kemâliyye Kütüphanesi, Şerefu'l-Mulk el-Mustevfî Medresesi Kütüphanesi, Nizâmiyye Medresesi Kütüphanesi, 'Amîdiyye Medresesi Kütüphanesi, Mecdu'l-Mulk Kütüphanesi, Hâtûniyye Medresesi Kütüphanesi ve Zamîriyye Kütüphanesi'nin isimlerini vermektedir. Yine müellif, bu kütüphanelerden başka, Ebû Bekir es-Sem'ânî ve Şihâbu'd-dîn es-Sem'ânî'ye ait iki kütüphane ile ismini vermediği bir camii kütüphanesinden bahsetmektedir. Müellif, herhangi bir depozit vermeksizin, değeri 200 dinardan fazla 200 cilde kadar kitabın ödünç alınabildiğini belirtmektedir.[81] Bu dönemde büyük şehirlerde halkın istifade ettiği umumi kütüphanelerin yanı sıra Selçuklu sultanlarının sarayında özel kütüphanelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.[82]

Selçuklu Devleti'nin bir diğer başkenti İsfahân'da ise, Melikşâh tarafından inşa ettirilen Medrese-i Celâlî (Medrese-yi Melikşâhî, Nizâmiyye-yi İsfahân) ve Muhammed Tapar'ın inşa ettirdiği bir medrese bulunmaktaydı.[83] Selçuklular döneminde

---

80 Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012, s.250-253.

81 *Mu'cemu'l-buldân*, IV/1, s.509-510.

82 O. G. Özgüdenli, "Selçuklular, I. Büyük Selçuklular, B. Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, s.374.

83 Osman G. Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, XXII, s.499.

medreselerin sayılarının artması ve eğitim faaliyetlerinin yaygınlık kazanmasıyla birlikte pek çok âlim yetişmiştir.[84]

Selçuklular zamanında devlet ve edebiyat dili olarak daha çok Farsça rağbet görmekte idi. Resmî yazışmalar ve bürokraside 'Amîdu'l-Mulk el-Kundurî ve Nizâmu'l-Mulk'ten itibaren Farsça kullanılmıştır. Resmî yazışmaların yanı sıra, pek çok edebî eser de bu dilde yazılmıştır. XII. yüzyıl *makâmât* yazarı Hamîdu'd-dîn-i Belhî,[85] okuyucu ilgisine göre eserini Farsça kaleme aldığını kaydetmektedir. Selçuklu sultanlarının şahsî gayretleri İran dilinin edebî gelişiminin hızla devam etmesine sebep olmuştur. Nitekim Sultan Sencer zamanında bu hükümdarın isteğiyle 'Ömer b. Sehlân es-Sâvî (öl. 540/1145) tarafından kaleme alınan *Risâle-yi Senceriyye* isimli eserin girişinde de devlet erkânı ve hâssa kıtaları komutanlarının anlayabilmesi için eserin Farsça olarak kaleme alındığı kaydedilmektedir.[86] Selçuklu sultanlarının şahsî gayreti İran dilinin edebî gelişiminin hızla devam etmesine yardımcı olmuştur. Arapça ise, güç ve etkinliğini önceki dönemlere göre kaybetmekle birlikte, ilim, hukuk ve eğitim dili olarak yerini muhafaza etmiştir.

Büyük Selçuklu sarayı İran coğrafyasında ilmî, edebî ve kültürel faaliyetlerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Selçuklu sultanlarının teşvik ve desteği ile İran edebiyatının seçkin simaları bu dönemde önemli eserler vermişlerdir. Bugün İran edebiyatının önde gelen eserleri arasında yer alan pek çok eser doğrudan ya da dolaylı olarak Selçuklu sultanlarının teşvik ve himayesi ile kaleme alınmıştır. Selçuklu veziri Nizâmu'l-Mulk tarafından Sultan Melikşâh için kaleme alınan

---

84 Selçuklular döneminde yetişen başlıca âlimler arasında; İmâmu'l-Haremeyn el-Cuveynî, Hatîb el-Bağdâdî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî, İmâm Gazzâlî, el-Kiyâ el-Herrâsî, Muhammed b. Yahyâ en-Nîşâbûrî, İbrâhîm el-Mervezî, Ebu'l-Fazl el-Kirmânî, Ebû Nasr Ahmed el-İsbicâbî, Ebu'l-Fazl el-Kirmânî, Ebû Mansûr el-'Abbâdî el-Mervezî, Bahâeddîn el-Harâkî, Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr el-İsbîcâbî, Ebu'l-Usr el-Pezdevî, Ebû Bekr Hâherzâde, Şemsu'l-Eimme es-Serahsî, Fahru'd-dîn er-Râzî; 'Alî b. Hasan el-Bâharzî, Tuğrâ'î, Hatîb et-Tebrîzî, Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî, 'Abdu'l-Kâhir el-Curcânî, Ebû Ca'fer Ahmed b. 'Alî el-Beyhakî, Zemahşerî, 'Ömer Hayyâm, Muhammed b. Ahmed el-Beyhakî, 'Abdu'r-Rahman el-Hâzinî, Sâbûr b. Sehl, İbnu't-Tilmîz; Baba Tâhir-i Uryân, 'Abdu'l-Kerîm el-Kuşeyrî, Ebû 'Alî el-Fârmedî ve 'Abdu'l-Kâdir-i Geylânî'yi saymak mümkündür (Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, s.420; Ahmet Ocak, "Selçuklular-C. Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat. Dinî ve İlmî Hayat", *DİA*, XXXVI, s.375-377).

85 Hamîdu'd-dîn Ebû Bekr-i Belhî, *Makâmât-i Hamîdî*, nşr. Rizâ Enzâbî-nejâd, Tahran 1372/1993, s.21-22.

86 Bk. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar II, Risâle-i Senceriyye", *Doğu Dilleri*, I/3 (1969), s.15-55.

Siyâset-nâme, İslam dünyasında kendi türünün en iyi örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir.

"*Zerrîn-dest*" lakabıyla tanınan Muhammed b. Mansûr el-Yamânî, göz hastalıklarıyla ilgili *Nûru'l-'uyûn* isimli Farsça eserini 480/1087-88 yılında Sultan Melikşâh'ın emriyle kaleme almıştır.[87] Yine 'Alî b. Ahmed tarafından Sultan Melikşâh için 474/1081-82 yılında 13 bâb hâlinde hazırlanan *İhtiyârât-i Şâh-nâme* (veya *İntihâb-i Şâh-nâme*) isimli manzum *Şâh-nâme* hülâsası[88], bu dönemde Selçuklu sarayında *Şâh-nâme*'ye duyulan ilgiyi ortaya koymaktadır[89]. İrânşâh (veya İrânşân) b. Ebi'l-Hayr, *Kûş-nâme*[90] ve *Behmen-nâme*[91] isimli manzum eserlerini Sultan Muhammed Tapar adına telif etmiştir.[92] Keza Gazzâlî (öl. 505/1111), *Nasîhatu'l-mulûk* isimli eserini, bir rivayete göre Sultan Muhammed Tapar, başka bir rivayete göre de Horâsân Meliki Sencer adına kaleme almıştır. Yine, Sultan Sencer zamanında 'Ömer b. Sehlân es-Sâvî tarafından kaleme alınan *Risâle-yi Senceriyye fî kâ'inâti'l-'unsuriyye*[93] ile Ebu'l-Muzaffer Haybatullâh b. Erdeşîr b. Keykubâd tarafından kaleme alınan *Tuhfetu'l-mulk fi'l-bâh*[94] Selçuklu sultanlarının isteği ile kaleme alınan eserlerdendir. Bu eserlerin yanı sıra; Selçukluların menşeinden bahseden ve müellifi bilinmeyen Farsça manzum *Melik-nâme*, Sultan Melikşâh adına kaleme alınan ve müellifi bilinmeyen *Risâle-yi Melikşâhî*, şair Ebû Tâhir el-Hâtûnî tarafından kaleme alınan *Târîh-i âl-i Selçûk*, 'Alî-yi Kazvînî tarafından Sultan Sencer adına kaleme alınan *Mefâhiru'l-etrâk*, şair Mu'izzî tarafından Sultan Sencer adına kaleme alınan manzum *Siyer-i futûh-i Sultân Sencer*, yine Sultan Sencer adına kaleme alınan ve müellifi

87 Muhammed b. Mansûr b. el-Yamânî, *Nûru'l-'uyûn*, Bodleian Library, (Oxford), Sale, nr. 72, vr. 1a.

88 Eserin yegâne nüshası Erfurt Üniversitesi Gotha Kütüphanesi'nde bulunmaktadır: 'Alî b. Ahmed, *İhtiyârât-i Şâh-nâme*, Erfurt Üniversitesi Gotha Kütüphanesi, Ms.Orient. P 48.

89 Bk. Osman G. Özgüdenli, "Şâh-nâme ve Türkler I: Selçuklu ve Osmanlı Sarayında Şâhnâme", *Tarihin Engin Sularında: Prof. Dr. Vahdettin Engin'e Armağan*, ed. A. Kolay-A. Vurgun, İstanbul 2022, s.64-65.

90 *Kûş-nâme*, nşr. Celâl Metînî, Tahran 1356/1976, s.43-44.

91 *Behmen-nâme*, nşr. Rahîm 'Afîfî, Tahran 1370/1991.

92 Bu iki eser hakkında bk. Mahmûd Omîdsâlâr, "Yâddâşthâ-yi Kûş-nâme", *Ferheng-i İrânzemîn*, 30 (1384/2005), s.313-336; 'Allâme Muhammed-i Kazvînî, *Mesâ'il-i Pârisiyye: Yâddâşthâ-yi 'Allâme Muhammed-i Kazvînî*, nşr. İrec Afşâr-'Alî Muhammed Huner, Tahran 1385/2007, s.181-183.

93 Bk. M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar II, s.15-55.

94 Ebu'l-Muzaffer Hibetullâh b. Erdeşîr b. Keykubâd, *Tuhfetu'l-mulk fi'l-bâh*, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms.Orient. Oct. 1036, vr. 2b.

bilinmeyen *Sencer-nâme* gibi Selçuklu sultanları adına telif edilen pek çok eser maalesef zamanımıza ulaşmamıştır.

Tarihî ve edebî kayıtlar Sultan Melikşâh, Sencer, Süleymânşâh, III. Tuğrul ve Melik Toganşâh gibi Selçuklu hanedan üyelerinin İran şiirinden hoşlandıklarını ortaya koymaktadır.[95] Melikşâh, Sencer, Süleymânşâh ve III. Tuğrul gibi Selçuklu sultanlarına ait pek çok Farsça şiir günümüze ulaşmıştır.[96] Bir rivayete göre son Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul, Hârezmşâhlara karşı aldığı mağlubiyetin ardından savaş meydanında *Şâh-nâme* okurken öldürülmüştür. Sultan Alp-Arslan devrinde şair Burhânî, Sultan Melikşâh ve Sencer zamanında ise şair Emîr Mu'izzî "*Meliku'ş-şu'arâ*" ünvanını taşımışlardır. Bu dönemde İran edebiyatının pek çok önemli şairi, Selçuklu sultanlarının meclislerinde bulunmuştur.[97] Sultan Sencer'in, Irak Selçuklu hükümdarı Mahmûd ile evli olan kızı Mâh-melek Hatun'un vefatından sonra, mersiye yazması için şair 'Am'ak-i Buhârî'yi Mâverâünnehir'den huzuruna davet ettiği bilinmektedir. Bu esnada yaşı oldukça ilerlemiş bulunan şair, yaşlandığını bildirerek yazdığı mersiyeyi oğlu Hâmidî ile Selçuklu başkenti Merv'e göndermiştir.[98] Selçuklu sultanlarının yanı sıra Selçuklu melikleri de şair ve edipleri himaye etmişlerdir. Nizâmî-yi 'Arûzî, şiire yakın ilgisi ile tanınan Selçuklu şehzâdesi Melik Toganşâh b. Alp-Arslan'ın şair Ezrakî'ye bir şiiri için 500 altın (*dînâr*) bağışladığını kaydetmektedir.[99] Devrin önde gelen şairleri Emîr Mu'izzî, 'Ömer Hayyâm, Edib Sâbir, 'Am'ak-i Buhârî, Enverî, Senâ'î, 'Abdu'l-Vâsi'-yi Cebelî, Seyyid Hasan-i Gaznevî ve Ezrakî'nin Selçuklu sarayı ile ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir. Bu şairlerin yanı sıra Selçuklular zamanında yetişen diğer önemli şair ve edipler arasında Lâmi'î-yi Gurgânî, Nâsir-i Husrev, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Nizâmî-yi Gencevî, Hakanî, Ebû Tâhir el-Hâtûnî, Abîverdî, Esîru'd-dîn-i Ahsîketî, Zahîr-i Fâryâbî, Cemâlu'd-dîn 'Abdu'r-Rezzâk-i İsfahânî, Rafi'u'd-dîn-i Lunbânî ve Şerefu'd-dîn Şefrevih'i saymak mümkündür.

---

95 Muhammed-i 'Avfî, *Lubâbu'l-elbâb*, nşr. Edward G. Browne-Mîrzâ Muhammed-i Kazvînî, I, Leiden 1906, s.34; Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkiretu'ş-şu'arâ'*, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran 1366/1987, s.58-59.

96 Büyük Selçuklu sultanlarına ait şiirlerin neşri ve tercümesi için bk. Osman G. Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2 (2015), s.39-67.

97 Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s.634-638.

98 'Am'ak-i Buhârî, *Dîvân*, s.14-15.

99 *Çehâr makâle*, s.44.

Selçuklu sultanlarının yanı sıra, vezir ve devlet adamları da edip ve şairleri himaye ederek edebî ve kültürel faaliyetlerin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Daha Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde *Kitâbu Tafzîli'l-etrâk 'alâ sâ'iri'l-ecnâd* isimli risalenin müellifi İbn Hassûl (öl. 1058), eserini Tuğrul Bey'e okunmak üzere vezir 'Amîdu'l-Mulk el-Kundurî'ye takdim etmiştir.[100] Keza *Vîs u Râmîn* isimli manzum eserini 446/1054-55 yılında Selçuklu veziri 'Amîdu'l-Mulk el-Kundurî adına kaleme alan Fahru'd-dîn-i Gurgânî de, eserinin giriş kısmında Tuğrul Bey'e bir medhiye yazmıştır.[101] Selçuklu veziri Nizâmu'l-Mulk'ün devrin âlim, şair ve edipleri himaye ettiği bilinmektedir. 'Alî b. Hasan el-Bâharzî *Dumyetu'l-kasr ve 'usretu ehli'l-'asr* isimli eserinde, devrin tanınmış şairleri tarafından Nizâmu'l-Mulk için kaleme alınan pek çok medhiyeye yer vermiştir. Bütün bu gelişmeler, Selçuklular döneminde Fars edebiyatında "*Sebk-i Selçûkî*" denilen yeni bir edebî tarzın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

100 İbn Hassul, "Tafdilu'l-Etrâk", nşr. 'Abbâs 'Azzavî, *Belleten*, IV/14-15 (1940), s.1-30; çev. Şerafettin Yaltkaya, "İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri", *Belleten*, IV/14-15 (1940), s.235-266.

101 *Vîs u Râmîn*, s.22-26.

KAYNAKÇA

‘Allâme Muhammed-i Kazvînî, *Mesâ’il-i Pârisiyye: Yâddâşthâ-yi ‘Allâme Muhammed-i Kazvînî*, nşr. İrec Afşâr-‘Alî Muhammed Huner, Tahran 1385/2007.

‘Am‘ak-i Buhârî, *Dîvân*, nşr. Sa‘îd Nefîsî, Tahran (tarihsiz).

‘Abdurrahman Fâmî-yi Herevî, *Târîh-i Herât: Destneveştî-yi Novyâfte*, nşr. Îrec Afşâr, Tahran 1387/2008.

Agadshanow, Sergey Grigoreviç, *Selğukiden und Turkmenien im 11.-12. Jahrhundert*, Almanca çev. Reinhold Schletzer, Hamburg 1990.

Ahmed b. Huseyn b. ‘Alî-yi Kâtib, *Târîh-i cedîd-i Yezd*, nşr. Îrec Afşâr, Tahran 1386/2007.

Alican, Mustafa, *Malazgirt 1071: Kıyametin İlk Günü*, İstanbul 2013.

Alp Arslan ve Malazgirt, ed. Erdoğan Merçil, İstanbul 2014.

Andreasyan, Hrand D., “Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları”, *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, 1 (1949), s.95-119.

Anonim, *Ahkâmu sultâni’l-mâzî* [Leningrad Münşeât Mecmûası], Kitâbhâne-yi Dânişgâh-i Tahran, Mikrofilm, nr. 2258.

Anonim, *Bahru’l-fevâ’id*, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran 1345/1966.

Anonim, *el-Muhtârât mine’r-resâil*, nşr. Gulâm-Rızâ Tâhir-Îrec Afşâr, Tahran 1378/1999.

Anonim, *Eski Oğuzca Sözlük. Bahşayiş Lügati*, haz. Fikret Turan, İstanbul 2001.

Anonim, *Mucmelu’t-tevârîh ve’l-kisas: Eine persische Weltgeschichte aus dem 12. Jahrhundert, nach den Hss. Heidelberg, Berlin, Dublin und Paris*, nşr. Seyfeddin Najmabadi-Siegfried Weber, Edingen-Neckarhausen 2000.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, I-II, İstanbul 1984.

Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007.

Barthold, V. V., *Turkestan v epuhu mongolskogo mesestvia*, I, St. Petersburg 1898.

Brandenburg, D.-Brüsehoff, K., *Die Seldschuken. Baukunst des Islam in Persien und Turkmenien*, Graz 1980.

Bulliet, Richard N., *The Patricians of Nishapur. A Study in Medieval Islamic Social History*, Cambridge 1972.

Ca‘fer b. Muhammed b. Hasan-ı Ca‘ferî, *Târîh-i Yezd*, nşr. Îrec Afşâr, Tahran 1343/1965.

Cahen, Cl., “İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, çev. Zeynep Korkmaz, *Türkiyat Mecmuası*, XVII (1972), s.77-100.

Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türkler’de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1979.

Çoruhlu, Yaşar, “Sultan Sancar’ın Türbesinin İçerisinde Bulunduğu Tarihî Doku”, *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi, Bildiriler 4-7 Kasım 1997*, haz. A. Aktaş Yasa, Ankara 1999, I, s.191-204.

Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkiretu’ş-şu‘arâ’*, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran 1366/1987.

Doerfer, Gerhard, “Ein uigurischer Text aus Iran vom Jahre 1207”, *Turcica*, XIII (1981), s.153-169.

Durand-Guédy, David, “The Türkmen-Saljūq Relationship in Twelfth-Century Iran: New Elements Based on Contrastive Analysis of Three Inšā’ Documents”, *Eurasian Studies*, IX/1-2 (2011), s.11-66.

Ebû Bekr Mutahhar b. Muhammed Cemâlî-yi Yezdî, *Ferruh-nâme*, nşr. İrec Afşâr, Tahran 1346/1967.

Ebu'l-Fazl el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, nşr. 'Alî Ekber Feyyâz, Meşhed 1375/1996.

Ebu'l-Ferec, İbnu'l-İbrî (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara 1987.

Ebu'l-Hasan 'Alî b. Zeyd Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran (tarihsiz)[2].

Ebu'l-Muzaffer Hibetullâh b. Erdeşîr b. Keykubâd, *Tuhfetu'l-mulk fi'l-bâh*, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Orient. Oct. 1036.

Eickhoff, Ekkehard, "Zur Wende von Manzikert", *Das andere Wahrnehmen. Beiträge zur europäischen Geschichte, August Nitschke zum 65. Geburtstag gewidmet*, ed. M. Kintzinger-W. Stürner-J. Zahlten, Köln-Wien 1991, s.101-119.

'Azîmî, *Azimî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, nşr. ve çev. Ali Sevim, Ankara 1988.

Bundârî, *Zübdetu'n-nusra ve nuhbetu'l-usra*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889; çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, Ankara 1943.

Emînu'd-devle İbnu'l-Muvsalâyâ, *Resâilu Emîdu'd-devle el-Muvsalâyâ*, nşr. İsâm Mustafâ 'Abdu'l-hâdî Akle, Ayn 1424/2003.

Emîr Mu'izzî, *Dîvân*, nşr. Nâsir Hayyerî, Tahran 1362/1983.

Enverî, *Dîvân*, *Kasâ'id*, nşr. Muhammed Takî Muderris-i Rezevî I-II, Tahran 1337-1340/1959-1961.

Ephrat, Daphna, *A Learned Society in a Period of Transition: The Sunni 'Ulama' of Eleventh-Century Baghdad*, Albany 2000.

Muhammed er-Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr*, çev. Ahmed Ateş, *Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, I-II, Ankara 1957.

Fahru'd-dîn Mubârekşâh, *Târîh*, nşr. E. Denison Ross, *Ta'rîh-i Fakhru'd-dîn Mubârekşâh*, London 1927.

Fahru'd-dîn-i Gurgânî, *Vîs u Râmin*, nşr. Muctebâ Mînovî, Tahran 1338/1959.

Felix, Wolfgang, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert: Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055*, Wien 1981.

Friendly, Alfred, *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert 1071*, London 1981.

Gerdîzî, *Zeynu'l-ahbâr*, nşr. 'Abdu'l-hayy Habîbî, Tahran 1363/1984.

Glassen, Erika, *Der mittlere Weg. Studien zur Religionspolitik und Religiosität der späteren Abbasiden-Zeit*, Wiesbaden 1981.

Grégoire, H., "Nicéphore Bryennios, les quatre livres des histoires, traduction française avec notes par Henri Grégoire", *Byzantion*, XXIII (1953), s.469-530.

Hâfiz-i Ebrû, *Cogrâfiyâ-yi târîhî-yi Horâsân der târîh-i Hâfiz-i Ebrû*, nşr. Gulâm-Rizâ Verehrâm, Tahran 1370/1991.

Hâkânî-yi Şirvânî, *Dîvân*, nşr. Cihângîr Mansûr, Tahran 1375/1996.

Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb*, nşr. Guy le Strange, London-Leiden 1915.

Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i guzîde*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahran 1364/1985.

Hamîdu'd-dîn Ebû Bekr-i Belhî, *Makâmât-i Hamîdî*, nşr. Rizâ Enzâbî-nejâd, Tahran 1372/1993.

Hillenbrand, Carole, *Malazgirt Muharebesi: Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2015.

Hindûşâh b. Sencer-i Nahcevânî, *Tecâribu's-selef*, nşr. 'Abbas İkbâl, Tahran 1357/1978.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.

Horst, Heribert, *Die Staatsverwaltung der Grossselğugen und Ĥorazmšahs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964.

Hosein Mirjafarî, "İsfahan'da Bulunan Melikşâh, Nizamü'l-Mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzâhat", *XII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, II, s.620-626.

Houtsma, M. Th., "The Death of Nizam al-Mulk and its Consequences", *Journal of Indian History*, III/2, 8 (1924), s.147-160.

Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2007.

Huseyin Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'asri's-Selcûkî*, Bağdad 1965.

Huseyn b. Muhammed b. Ebu'r-Rizâ-yi Âvî, *Tercume-yi Mehâsin-i İsfahân*, nşr. 'Abbâs İkbâl, Tahran 1328/1949.

İbn Hassul, "Tafdilu'l-Etrâk", nşr. 'Abbâs 'Azzavî, *Belleten*, IV/14-15 (1940), s.1-30; Türkçe çev. Şerafettin Yaltkaya, "İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri", *Belleten*, IV/14-15 (1940), s.235-266.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, XII, İstanbul 1995.

İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mulûk ve'l-umem*, çev. Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserinde Selçuklular ile İlgili Bilgiler (h.430-485=1038-1092)", *TTK Belgeler*, XXVI/30 (2005), s.1-84.

İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh: İslâm Tarihi*, çev. Abdülkerim Özaydın, IX, İstanbul 1987.

İbnu'l-Kemâl İlyas b. Ahmed, *Keşfu'l-akabe*, nşr. Mikâil Bayram, Konya 1981.

İrânşâh (veya İrânşân) b. Ebi'l-Hayr, *Behmen-nâme*, nşr. Rahîm 'Afîfî, Tahran 1370/1991.

İrânşâh (veya İrânşân) b. Ebi'l-Hayr, *Kûş-nâme*, nşr. Celâl Metînî, Tahran 1356/1976.

Johannes Zonaras, *Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinische Geschichte von 969 bis 1118 nach der Chronik des Johannes Zonaras*, çev. Erich Trapp, Graz-Wien-Köln 1986.

John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, İng. çev. John Wortley, Cambridge 2010.

Kafesoğlu, İbrahim, "Malazgirt Meydan Muharebesi", *26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşının 888. Yıl Dönümü Hatırası*, Erzurum 1959, s.15-25.

Kafesoğlu, İbrahim, "Nizâmülmülk", *İA*, IX, s.329-333.

Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, X, s.353-416.

Kafesoğlu, İbrahim, "Türk Fütuhat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II (1971), s.1-16.

Kafesoğlu, İbrahim, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1992.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Konya 2001.

Kaymak, Suat, *Selçuklular Döneminde Bağdâd'da Mezhep Mücadeleleri (1055-1152)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022.

Kaymak, Suat, "Selçuklu Hanedanının Hatunları: Çağrı Bey'in Kızları", *Ortaçağda Kadın: Hırs, Tutku ve Hakimiyet*, ed. Tülay Metin-Songül Dumlupınar Alican, İstanbul 2024, s.247-277.

Kesik, Muharrem, *1071 Malazgirt: Zafere Giden Yol*, İstanbul 2013.

Köprülü, M. Fuad, "Hârizmşâhlar", *İA*, V/1, s.265-296.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşâh Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", *Belleten*, XVII/68 (1953), s.557-604.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar II, Risâle-i Senceriyye", *Doğu Dilleri*, I/3 (1969), s.15-55.

Köymen, Mehmet Altay, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, s.25-41.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, *İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991.

Kretschmar, Marit, *Pferd und Reiter im Orient. Unterschungen zur Reiterkultur Vorderasiens in der Seldschukenzeit*, Hildesheim-New York 1980.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2011.

Lambton, A. K. S., "Atabetu'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", Türkçe çev. Nejat Kaymaz, *Belleten*, XXXVII/147 (1973), s.365-394.

Mahmûd Omîdsâlâr, "Yâddâşthâ-yi Kûş-nâme", *Ferheng-i İrân-zemîn*, 30 (1384/2005), s.313-336.

Makdisi, George, "Les rapports entre calife et sultân à l'époque saljūqide", *International Journal of Middle East Studies*, VI/2 (1975), s.228-236.

Malazgirt Zaferi: Bin Yıllık Miras, ed. Mustafa Alican, İstanbul 2018.

Mufaddal el-Mâferrûhî, *Mehâsin-i İsfahân*, nşr. Seyyid Celâlu'd-dîn Huseynî, Tahran 1312/1933.

Muhammed b. Mahmûd-i Hemedânî, *'Acâ'ib-nâme*, nşr. Ca'fer Muderris Sâdikî, Tahran 1375/1996.

Muhammed b. Mansûr b. el-Yamânî, *Nûru'l-'uyûn*, Bodleian Library, (Oxford), Sale, nr. 72.

Muhammed Hasan-i Gencî, "Âzerbâycân, II. Cografîyâ-yi tabi'î", *Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, II (1367/1988), s.207-219.

Muhammed-i 'Avfî, *Lubâbu'l-elbâb*, nşr. Edward G. Browne-Mîrzâ Muhammed-i Kazvînî, I, Leiden 1906.

Muhtârî-yi Gaznevî, *Dîvân*, nşr. Ruknu'd-dîn-Humâyûn-ferruh, Tahran 1336/1957.

Muntecebu'd-dîn Bedî' el-Cuveynî, *'Atabetu'l-ketebe*, nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvînî-'Abbâs İkbâl, Tahran 1329/1950.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullâh, *Câmiu'd-düvel: Selçuklular Tarihi*, I: *Horâsân-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, nşr. ve çev. Ali Öngül, İzmir 2000.

Nâsir-i Husrev, *Sefer-nâme*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1375/1996.

Nicolle, David, *Malazgirt 1071: Bizans Gücünün Çöküşü*, illüstrasyonlar Christa Hook, çev. Özgür Kolçak, İstanbul 2013.

Nizâmî-yi 'Arûzî, *Çehâr makâle*, nşr. Mîrzâ Muhammed-i Kazvînî, Leiden 1910.

Nizâmu'l-Mulk, *Siyeru'l-mulk yâ Siyâset-nâme*, nşr. Hubert Darke, Tahran 1372/1994.

Nûrullah Kesâ'î, *Medâris-i Nizâmiyye ve te'sîrât-i 'ilmî ve ictimâî-yi ân*, Tahran 1363/1984.

Ocak, Ahmet, "Selçuklular. C. Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat. Dinî ve İlmî Hayat", *DİA*, XXXVI, s.375-377.

Ocak, Ahmet, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1981.

Özaydın, Abdükerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/102-1104)*, İstanbul 2001.

Özaydın, Abdülkerim, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157), (Siyasi Tarih, Teşkılât ve İdare)*, İstanbul 2023.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarhi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.

Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular*, I, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013.

Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul 2020.

Özgüdenli, Osman G., *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.

Özgüdenli, Osman G., *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006.

Özgüdenli, Osman G., "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2 (2015), s.39-67.

Özgüdenli, Osman G., "Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s.633-644.

Özgüdenli, Osman G., "Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s.555-563.

Özgüdenli, Osman G., "Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Musterşid'in Katli Meselesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 39 (2004), s.1-35.

Özgüdenli, Osman G., "Selçuklular, I. Büyük Selçuklular, B. Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, s.371-375; "Selçuklular, V. Irak Selçukluları, B. Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, s.388-389.

Özgüdenli, Osman G., "Şâh-nâme ve Türkler I: Selçuklu ve Osmanlı Sarayında Şâh-nâme", *Tarihin Engin Sularında: Prof. Dr. Vahdettin Engin'e Armağan*, ed. Arif Kolay-Ahmet Vurgun, İstanbul 2022, s.63-93.

Özgüdenli, Osman G., "İsfahan", *DİA*, XXII, s.497-502.

Özgüdenli, Osman G., "İskân. Selçuklular", *DİA*, Ek I, s.657-658.

Özgüdenli, Osman G.-Gül, Alime, "Selçuklu Anadolusu'nda At", *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen: Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a Armağan*, ed. Ebru Altan-Muharrem Kesik-Murat Öztürk, İstanbul 2020, s.616-657.

Peacock, Andrew C. S., "Nomadic Society and the Seljūq Campaigns in Caucasia", *Iran and the Caucasus*, IX/2 (2005), s.205-229.

Peacock, Andrew C. S., *Early Seljūk History: A New Interpretation*, London 2010.

Petruşevsky, I. P., "Gorodskaya znati v gosudarstve Khulaguidov", *Sovetskoye Vostokovedeniye*, 5 (1948), s.85-110.

Pilyavskiy, V. I., "Pamyatniki arhitekturı oazisa drevnigo Merva", *Pamyatniki Arhitekturı Turkmenistana*, ed. A. Karriyev, Leningrad 1974, s.144-150.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012.

Polat, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul 2004.

Potts, D. T., *Nomads in Iran. From Antiquity to the Modern Era*, New York 2014.

Pritsak, O., "Karahanlılar", *İA*, VI, s.251-273.

Rafi'u'd-dîn-i Lunbânî, *Dîvân*, nşr. Takî Bîneş, Tahran 1369/1990.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, II/5, *Selçuklular Tarihi*, nşr. Ahmed Ateş, II/5, Ankara 1960.

Sadru'd-dîn el-Huseynî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1943.

Sayan, Yüksel, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Ankara 1999.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, çev. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân'da Selçuklular*, Ankara 2011.

Sultan Sancar Türbesi, haz. Tayfun Atmaca, Ankara 2004.

Sümer, Faruk, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV (1975), s.197-207.

Şehmerdân b. Ebi'l-Hayr, *Nuzhet-nâme-yi 'Alâ'î*, nşr. Ferheng Cihânpûr, Tahran 1362/1983.

Terzioğlu, Arslan, "Bîmâristân", *DİA*, VI, s.163-178.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987.

van Renterghem, Vanessa, *Les élites Bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, Beyrouth 2015.

Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, 2 (1937), s.154-258.

Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, nşr. F. Wüstenfeld, II/1, III/1, IV/1, Leipzig 1867 (ed. F. Sezgin, Frankfurt 1994).

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.

Zahîru'd-dîn-i Nîşâbûrî, *Selçûk-nâme*, nşr. A. H. Morton, London 2004.

Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve a'lâm*, nşr. Beşşâr Avvad Ma'rûf, X, Beyrut 1424/2003.

EKLER

Ek 1: Muhtemelen Sultan Tuğrul Bey'i tasvir eden bir kabartma

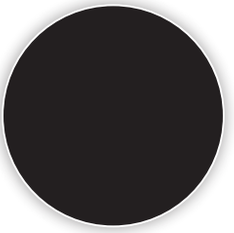

Kaynak: Philadelphia Museum of Art

Hârezmşâhlar Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

HÂREZMŞÂHLAR DEVLETİ

(1097-1231)

Gülseren FERMANOĞLU*

Giriş

Hârezmşâhlar, merkezi Hârezm olmak üzere Horasan, Maveraünnehir, Mazenderan, Dihistan, Irak-ı Acem ve Azerbaycan bölgelerine hâkim olmuş bir Türk devletidir.[1] Hârezm Aral Gölü'nün güneyinde her iki tarafta uzanan topraklara verilen isimdir.[2] Aslında tarih boyunca Hârezm'i yönetenlere Hârezmşâh ünvanı verilmiştir.[3] Hârezmşâhlar Devleti dönemine gelene kadar bölgeyi yöneten ilk

1 Hârezmşâhlar Devleti siyasi tarihi hakkında daha fazla bilgi için ayrıca bk. M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, V/I, s.265-296; Abbas Perviz, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşahan*, Tahran 1351 hş; Clifford Edmund Bosworth, "Kharazm-shahs", *EI²*, IV, s.1065-1068; Aydın Taneri, *Celâlüd'dîn Hârizmşah ve Zamanı*, Ankara, 1977; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi 1978;Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990; Aydın Taneri, *Hârezmşahlar*, Ankara 1993; a.mlf, "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI, s.298-231; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 2000; Abdülkerim Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti" *Türkler*, IV, Ankara 2002; Ziya Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuşteginliler Devleti*, çev. Tural Rızayev, İstanbul 2003; Gülseren Azar Nasırabadı, *Hârezmşâhlar Döneminde Diplomasi ve Elçilik Faaliyetleri*, Ankara 2021.

2 Zeki Velidi Togan, "Hârizm", *İA*, V/I, 240; Clifford Edmund Bosworth, "Khwarazm", *EI²*, IV, 1060; Abdülkerim Özaydın, "Hârizm", *DİA*, XVI, s.217.

3 Vladimir Barthold, "Hârizmşah", *İA*, V/I, s.263.

* Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü, gulserenceceli@gmail.com

hanedan Afrigîler olup 305-995 yılları arasında Hârezm'de hüküm sürdüler. Daha sonra Sâmânîler bu coğrafyada bulunan Afrigîleri hâkimiyetleri altına aldılar ise de Me'mûnîler 995'te Hârezm'i ele geçirerek 1017 yılına kadar yönettiler.[4] Ardından Gazneli Mahmud'un bu coğrafyayı almasıyla Hârezm, Gazneli valileri tarafından idare edildi ve bu dönemde sultanın gönderdiği Altuntaş b. Hâcib ve sonrasında onun soyu olan Altıntaşoğulları Hârezm'i ellerinde tuttular. Ancak 1041 yılında Gazneliler ile Altıntaşoğullarının aralarının açılması sonucunda Gazneli Sultan Mesud buraya Cend Meliki olan Şah Melik'i atadı. Büyük Selçuklu Devleti Hârezm'i ele geçirince de artık bu topraklar devlete katılmış oldu. Selçuklular döneminde de bu bölge yine valiler eliyle yönetilmeye devam etti.[5] Bu durum Hârezmşâhlar Devleti'nin ortaya çıkmasına zemin hazırladı.

Siyasi Tarih

Hârezmşâhlar Devleti'nin kuran ailenin atası olan Anuştegin Garcaî, Selçukluların devlet büyüklerinden biri olan Bilge Tegin tarafından Garcistan'dan satın alınan bir Türk köleydi.[6] Kendisinin hangi soya mensup olduğu ile ilgili kaynakların verdiği bilgilerde farklı görüşler mevcuttur. Bunlarda birisi Anuştegin'in soyunun Oğuzların Beğdili boyuna dayanabileceğidir. Diğerleri ise Yimek, Kanglı, Çiğil, Karluk, Halaç veya Kıpçak unsurlarından birisine mensup olabileceği şeklindedir.[7] Anuştegin, Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunarak, yeteneklerini göstermek suretiyle yükselmeye başladı. Bir süre sonra ise taştdarlık[8] görevini yerine getirmeye başladı ve ardından da Hârezm şahnesi oldu.[9] Sultan Melikşah döneminde Anuştegin'e Hârezm bölgesinin gelirleri verilmiş olsa da o sultanın yanında

4 Bosworth, "Khwarazm-shahs", s.1065-1066; Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler*, İstanbul 2013, s.260-261; Ahmet Taşağıl, "Me'mûnîler", *DİA*, XXIX, s.105.

5 Bosworth, "Khwarazm-shahs", 1066-1067; Taneri, "Hârizmşahlar", s.228; Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, Ankara 1993, s.145-160.

6 Alâeddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ,* Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s.249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 2008, 406; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ'*, IV, 1339 hş, 356.

7 Hârezmşâhların menşei ile ilgili öne sürülen görüşler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Köprülü "Hârizmşahlar", 266; Togan, "Hârizm", s.250; Kafesoğlu*, Hârezmşahlar*, s.42-43.

8 Erdoğan Merçil, "Taştdâr", *DİA*, XL, s.161-162.

9 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s.406; Şebankareyî, *Mecmuaü'l-ensâb*, Tahran 1376 hş, s.134; Mîrhând*, Ravzatu's-safa*, IV, s.656; Aziz, *Khwarazmshahs*, s.1.

kalarak bölgeyi fiilen idare etmedi. Anuştegin, Hârezm valisi olmasına rağmen burası Kıpçak Türklerinden olan Ekinci b. Koçkar'ın tarafından yönetilmekteydi. Ancak Ekinci, Selçuklu Emirlerinden Kodan ve Yaruki tarafından öldürüldü. Bu hadiseden sonra Sultan Berkyaruk tarafından Horasan Valiliğine atanan Emir-i Dad Habeşî b. Altuntak, Anuştegin'in oğlu olan Kutbeddîn Muhammed'i 1097 yılında Hârezm valiliğine tayin etti. Bu şekilde Hârezmşâhlar hanedanının bölgedeki fiilî yönetimi başlamış oldu. Kutbeddîn Muhammed kendini yetiştirmiş bir yönetici ve komutan olarak Hârezm valiliği görevini iyi bir şekilde yerine getirdi.[10]

Kutbeddîn Muhammed, Selçuklu Sultanı Sencer döneminde de görevine devam etti. Nitekim Habeşî b. Altuntak'ın isyan etmesi ve ardından öldürülmesinden sonra Horasan'a hâkim olan Sultan Sencer, Kutbeddîn Muhammed'in Hârezm'de vali olarak kalmasını uygun buldu. Bir süre sonra Kutbeddîn Muhammed'in Hârezm'de olmadığı bir sırada bir Türk meliki askerleriyle birlikte bölgeye doğru ilerledi. Kutbeddîn Muhammed bu durum karşısında her ne kadar Sultan Sencer'den yardım istediyse de henüz sultanın desteği ulaşmadan kendi imkanlarıyla bu Türklerin üzerine yürüdü ve onları bertaraf etti.[11] Bu şekilde Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak 30 yıl boyunca Hârezm'i yöneten Kutbeddîn Muhammed bu süre içerisinde Sultan Sencer'in yanına bir yıl kendisi gitti bir yıl ise oğlu Atsız'ı gönderdi.[12]

Atsız (1128-1156)

Babası Kutbeddîn Muhammed'in ölümünden sonra onun yerine Hârezm Valisi olarak atanan Atsız, ilk zamanlar Selçuklu Sultanı Sencer'e bağlı olsa da zamanla isyan etmiş ve Hârezmşâhlar Devleti'nin bağımsızlık sürecini başlatmıştır. Başa geçtikten sonra Sultan Sencer'in hizmetinde bulunan Atsız gelişen çeşitli hadiseler sonucunda onun güvenini kazanarak en gözde adamları arasına girdi. Bu olaylardan birisi 1130 yılında Sultan Sencer'e düzenlenen bir suikast vesilesi ile gerçekleşti. Nitekim bir av esnasında Sencer'in etrafını sararak öldürmeye niyet eden bir grup asi tam amaçlarına ulaşacakken Atsız yetişerek sultanı onların elinden kurtardı. Ancak Atsız'ın Sultan Sencer'in gözünde önemli bir yere sahip olması, diğer devlet adamlarının Hârezm Valisini kıskanmalarına ve Sultan ile arasını

10 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.249; Taneri, "Hârizmşahlar", s.228.

11 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s.407; Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti", s.884.

12 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.250; Şebankareyî, *Mecmuaü'l-ensâb*, s.134; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s.657; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.44.

açmak için çeşitli faaliyetler yürütmelerine sebep oldu. Bu arada Selçuklu Sultanı 1135 yılında Gazne'ye, 1136 da ise Belh üzerine yürüdüğünde ona refakat eden kişilerden birisi de Atsız'dı. Bu süre boyunca Sultan Sencer'in yanında bulunan Atsız, diğer emirlerin tavırlarından onların niyetlerini ve Sultanı kendisi ile ilgili olumsuz bir şekilde etkilemeye çalıştıklarını fark etti. Bu durumdan endişelenen Atsız, Sencer'in yanında daha fazla kalmak istemedi ve Hârezm'e dönmek için Sultandan izin istedi. Atsız geri dönerken Sultan adamlarına artık Atsız'dan kendisine bir fayda gelmeyeceğini söyledi. Emirler, Sultan Sencer'e bu durumda neden Hârezmşâh'ın gitmesine izin verdiğini sordular. Sultan ise Atsız ve ailesinin Selçuklu Devleti'ne çok hizmetlerinin bulunduğunu ve bu yüzden de ona kötü davranmanın doğru olmayacağını belirtti.[13]

Hârezm'e giden Atsız artık Sultan Sencer'den bağımsız faaliyetlerde bulunmaya başlamıştı. Cend ve Mangışlak'ı ele geçiren Hârezmşâh, Sultan'ın Hârezm'deki adamlarını tutuklatarak bu kişilerin mallarına el koyduktan sonra Horasan'a giden yolları kapattı.[14] Bu gelişmelerin ardından duruma müdahale etmek zorunda kalan Sencer Hârezm'e sefer düzenledi. Sultan, Eylül-Ekim 1138'de Atsız'ın üzerine yürüdü.[15] Bu durum karşısında derhâl savunma tedbirleri alan Atsız sonunda Sultan Sencer ile karşılaşmak zorunda kaldı ve iki taraf arasında yapılan savaşı Selçuklular kazandı. Hatta bu mücadele sırasında Atsız Hârezm'den kaçmayı başardı ise de oğullarından Atlıg esir düşerek öldürüldü. Sultan Sencer bu başarının ardından Hârezm'i yeğeni Melik Süleyman b. Muhammed'e bırakarak Horasan'a gitti. Ancak onun ardından Hârezm'e geri dönen Atsız, Selçuklu melikini yenerek Horosan'a hakim oldu.[16]

Sultan Sencer 1141 Katavan Savaşı'nda Karahıtaylara karşı ağır bir mağlubiyet almıştı. Selçukluların zor durumda kaldığını öğrenen Atsız, hemen Horasan'ı ele geçirmek için ilerlemeye başladı. Önce Serahs'a doğru ilerledi ardından da Merv şehrini kuşatarak 21 Ekim 1141'de burayı aldı. Atsız burada bulunan Ebü'l-Fazl el-Kirmânî, filozof Bahâeddîn Ebû Muhammed el-Hirakî ve Ebu Mansûr el-Abbâdî

13 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.250-251; Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed", *DİA*, IV, s.91; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara 1991, s.312.

14 Barthold, *Türkistan*, s.347; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.47.

15 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX,144; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.251; Aziz, *Khwarazmshahs*, s.5; Bünyadov, *Enuşteginliler*, s.5.

16 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s.144; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.251; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, I, Ankara 2013, s.268-269.

el-Mervezî'nin de içinde olduğu önemli âlimleri yanına alarak Hârezm'e döndü. Daha sonra Nisan-Mayıs 1142'de bu kez Nişabur üzerine yürüdü ve burayı da ele geçirerek şehirde hutbeyi kendi adına okuttu. Nişabur'da hutbe beş hafta kadar Hârezmşâh adına okundu ise de daha sonra tekrar Sultan Sencer'in adına okundu.[17] Bu esnada gücünü toplayan Sencer 1143 yılında ikinci kez Hârezm üzerine sefere çıktı. Ancak Selçuklu Sultanına karşı başarı sağlayamayan Atsız, Sencer'den af dileyerek yaptıkları karşısında bağışlanmasını istedi. Sultan Sencer de onun bu isteğini kabul etti.[18]

Tüm bu yaşananların ardından Sencer Horasan'a döndü ise de bu sefer Atsız, Sultan Sencer'i öldürmek için iki fedai görevlendirerek Merv'e gönderdi. Bu durumu Sultana haber veren kişi ise Sencer'in Atsız'ın faaliyetlerini anlaması için elçi olarak gönderdiği Edib Sâbir idi. Sonuç itibariyle fedailer Merv'de yakalanarak öldürüldüyse de durumu anlayan Atsız, Edib Sâbir'i Ceyhun Nehri'ne attırarak öldürttü.[19] Yaşanan hadiselerden sonra üçüncü kez Hârezm üzerine sefer çıkan Sultan Sencer önce Hezaresb'i aldı.[20] Ardından Gürgenç'i kuşattı ise de Atsız yeniden af diledi. Bu sefer Sencer kendisine tabi olmak ve herkesin önünde bağlılık sözü vermek şartıyla Atsız'ı bağışlayacağını bildirdi. Ancak 2 Haziran 1148'de Sultan Sencer'in karşısına gelen Atsız atından bile inmeden sadece başıyla sultanı selamlayıp gitti. Buna karşılık onunla yeni bir mücadele içine gitmek istemeyen Sencer, Horasan'a geri döndü.[21] Atsız ise yönünü Kıpçakların yaşadığı bölgeye çevirerek Cend Valisi Kemâleddîn'in üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Ardından da oğlu İlarslan'ı buraya vali olarak atadı.[22]

Sultan Sencer kendisine karşı isyan eden Oğuzlar ile Nisan 1153'te yaptığı savaşı kaybederek esir düşmüştü.[23] Hadiseleri işiten Atsız bu sefer Sultan Sencer'in

17 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s.159-160; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.56; Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti", s.885.

18 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s.167.

19 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.252-253; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s.359; Barthold, *Türkistan*, s.350; Pınar Kaya Tan, "Tarihî Yönü ve Faaliyetleriyle Selçuklu Döneminden Bir Şair: Edîb Sâbir" *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.8 (2023), s.62-63.

20 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.253; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.58.

21 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.254; Köprülü, "Hârizmşahlar", 267; Aziz, *Khwarazmshahs*, 8; Özgüdenli, *Selçuklular*, s.277-278.

22 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.254-255; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.67.

23 Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilası", *DTCF Dergisi*, V (1947), s.564-565; Râmîn Sultânî, "Fitne-i Guz der Horasan", *İrân şinaht*, 16-17

hakkını aramak bahanesiyle Oğuzlara karşı mücadele içerisine girdi. Amuye'ye ilerleyen Atsız burayı ele geçiremedi. Sultan Sencer'in esir edilmesiyle yeğeni Mahmud Han Selçukluların başına geçirilmiş ve o da Atsız'dan yardım istemişti. Oğlu İlarslan ile yardıma giden Atsız, Mahmud ile görüştüğü sırada Sultan Sencer esaretten kurtuldu. Hârezmşâh Atsız ise bu gelişme karşısında Sencer'e tebrikname gönderdi ve Mahmud Han ile de anlaşarak aralarındaki dostluğu ilerletmiş oldu.

Atsız tüm bu gelişmelerden bir süre sonra Habuşan'da iken felç geçirdi ve bu rahatsızlığın etkisiyle 30 Temmuz 1156 tarihinde vefat etti.[24] Atsız iyi eğitim görmüş, bilgili bir kişi olup cesur ve mücadeleci bir yapıya sahipti. Bunların yanı sıra sanata ve ilime değer verirdi.[25] Selçuklu Devleti'nin son demlerini yaşadığı ve iyice zayıfladığı dönemde Sultan Sencer ile mücadele içerisine giren Atsız, devletin daha da zayıflamasına yol açtığı gibi Hârezmşâhların da bağımsızlık sürecini başlatmıştır.

İlarslan (1156-1172)

Atsız hayatta iken kendisinden sonra oğullarından İlarslan'ın başa geçmesini isteyerek onu veliaht ilan etmişti. Babasının ölümünü haber alan İlarslan derhâl Hârezm'e gitti ve önce kardeşi Süleyman'ı hapse attırdı. Ardından da 22 Ağustos 1156'da başa geçti ve Sultan Sencer'e itaatini bildirdi.[26] Fakat Selçuklu Sultanı 8 Mayıs 1157 vefat edince İlarslan da Sencer'in yerine geçirilen Mahmud Han ile dostluk kurma yoluna gitti.[27] İlarslan Hârezmşâhlığı süresince bölgedeki meselelerle yakından ilgilenerek hem Selçuklular ile hem de bölgede kendisine bir yer edinmeye çalışan Oğuz Meliki Müeyyed Ayaba ile münasebetlerde bulundu.

Sultan Sencer'in ölümü ile başa geçen Mahmud Han maalesef devlet işleri konusunda yetersiz bir hükümdardı. Bu sırada Irak Selçuklularının başında bulunan Gıyâseddîn Muhammed ise büyük sultan olmak istiyordu. Bu konuda kendisine engel olarak Abbasî halifesini gören Gıyâseddîn, İlarslan'dan halife ile arasında arabuluculuk yapmasını istedi. İlarslan ise bu isteği kabul ederek halifeye

(1379 hş), s.231.

24 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.255-256; Sümer, "Atsız b. Muhammed", s.92.

25 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.250; Bünyadov, *Enuşteginliler*, s.3.; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, Tahran 1389 hş, 299.

26 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s.254; Bünyadov, *Enuşteginliler*, s.27.

27 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.257; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.73-74.

mektup gönderdi ve iki tarafın arasını bulmak için çaba gösterdi.[28] Bu arada Horasan'da Nişabur ve çevresinde hâkimiyet kurma çabasında olan Oğuz Meliki Müeyyed Ayaba, Mahmud Han'ı yakaladı ve Selçuklu Sultanı Ağustos-Eylül 1162 tarihinde öldü.[29]

Müeyyed Ayaba 1165'te Nesa şehrini kuşatınca İlarslan onu engellemek istedi ve Horasan'a bir ordu gönderdi. Hârezmşâh askerlerinin üzerine geldiğini öğrenen Müeyyed Ayaba, mecburen geri çekilmek zorunda kaldı. Bu arada İlarslan'ın ordusu da daha önce Dihistan'da Hârezmşâh hâkimiyetini kabul etmiş olan ama sonrasında itaatsiz davranışlarda bulunan İhtiyâreddîn Aytak üzerine yürüdü. Bu şekilde Dihistan Hârezmşâhların hâkimiyeti altına girdi.[30] Müeyyed Ayaba ile mücadeleye devam eden Hârezmşâh, Sebzvar ve Nişabur'da kendi adına hutbe okuttu.[31] İlarslan'a karşı başarı elde edemeyen Müeyyed Ayaba Hârezmşâhların hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı ve elindeki topraklarda İlarsan adına hutbe okutacağını bildirdi.[32]

İlarslan Maveraünnehir'deki hadiselerle de ilgilenmek durumunda kaldı. Nitekim Semerkant Hanı Kök-Sagun lakaplı Celâleddîn, Karluk beylerinden Yabgu Han'ı öldürünce Laçın Bey komutasındaki diğer Karluk beyleri kaçarak Hârezm'e geldiler ve İlarslan'dan yardım istediler. Bu durum karşısında harekete geçen İlarslan Temmuz 1158'de Maveraünnehir'e gitti. Kök-Sagun Karahıtaylardan yardım istedi ve onlar da İlig Türkmen'i 10.000 kişilik ordu ile gönderdiler. Sonuçta iki taraf karşı karşıya geldi. Hârezmşâh ordusunu gören İlig Türkmen anlaşmak isteyince İlarslan bu teklifi kabul etti ve ardından Karluk beylerini geri gönderdi. Bir süre sonra 1170-1171 yıllarında bu sefer Karahıtaylar Hârezm'e yürüdü. Durumdan haberdar olan İlarslan, Maverünnehir Karluklarından Ayyar Bey'i öncü kuvvetler ile Amuye'ye gönderdi. Kendisi de ordusunun arkasından yola çıktıysa da yetişemeden savaş başladı ve Ayyar Bey yenilerek esir edildi.[33] Bu yenilgi zaten

28 Reşîdeddîn Vatvat, *Umdetü'l-bulegâ ve Uddetü'l-fusahâ*, Ayasofya nr.4159, vr.5b; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.75; Azar Nasırabadı, *Diplomasi ve Elçilik Faaliyetleri,* s.88-89.

29 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.258; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s.364.

30 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 333; Bünyadov, *Enuşteginliler*, s.32; Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti", s.887.

31 İbn Funduk, *Târih-i Beyhak*, [ty], [yy], s.284; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.78.

32 Sadreddîn Ebü'l-Hasan el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara 1999, s.115; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.78-79.

33 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.257-258; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s.364. Bünyadov, *Enuşteginliler*, s.36.

hasta olan İlarslan'ın rahatsızlığını daha da artırdı. Hârezm'e geri döndükten sonra 19 Mart 1172'de vefat etti.[34] İlarslan halkına adaletle hükmeden ve cömert olarak bilinen bir kişiydi.[35]

Alâeddîn Tekiş (1172-1200)

Hârezmşâh İlarslan'ın ölümünden sonra, yerine veliaht olan ve Hârezm'de bulunan küçük oğlu Sultanşah Mahmud geçti. Annesi Terken Hatun sayesinde tahta çıkan Sultanşah Mahmud'un ağabeyi Tekiş ise o sırada Cend şehrinde bulunuyordu. Nitekim o hâkimiyeti ele geçirmek için harekete geçti ve Karahıtayların da askerî desteğini alarak Hârezm'e doğru ilerledi. Bu durumdan haberi olan Sultanşah Mahmud ise ağabeyinin karşısına çıkamadı ve annesi Terken Hatun ile kaçmak zorunda kaldı. Böylelikle Tekiş, Hârezm'e geldi ve herhangi bir sorun yaşamadan tahta çıktı.[36] Sultanşah Mahmud ise tahtı geri almak için 21 yıl sürecek bir mücadelenin içerisine girdi.[37]

Sultanşah Mahmud, Hârezm'den çıktıktan sonra ilk olarak Mazenderan İsfehbedinin yanına gitti.[38] Daha sonra buradan ayrılarak Oğuz Meliki Müeyyed Ayaba'nın yanına ulaştı. Onun desteği ile Alâeddîn Tekiş'e karşı mücadeleye girişen Sultanşah Mahmud başarılı olamadı. Müeyyed Ayaba, Tekiş tarafından esir alındı ve ardından da 11 Temmuz 1174 tarihinde öldürüldü. Çareyi tekrar kaçmakta bulan Sultanşah Mahmud ve annesi Melike Terken Dihistan'a gittiler. Bu sırada onları takip eden Alâeddîn Tekiş, Melike Terken'i öldürmeyi başardıysa da Sultanşah Mahmud'u yakalayamadı. Nişabur'a giden Sultanşah burada Müeyyed Ayaba'nın oğlu Toganşah'ın desteğini almak istedi ancak bunu başaramadı. Daha sonra da Gurluların yanına gitti.[39]

---

34 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.258; Reşîdeddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I, 1373 hş, 342.

35 Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s.300.

36 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.258; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.343; *Hamdullah* Müstevfî, *Tarîh-i Güzîde,* s.492; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, 366; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.84-85.

37 Sultanşah Mahmud'un taht için verdiği mücadele hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gülseren Ceceli, *Hârezmşâh Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1172-1193)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

38 İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistân*, II, Tashih: Abbas İkbal, [ty], [yy], 114; Zahireddîn Maraşi, *Tarih-i Taberistân u Ruyan-ı Mazenderan*, Tahran 1966, s.108.

39 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.259-260; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.343-344; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s.367; Aziz, *Khwarazmshahs*, s.17; Bünyadov, *Enuşteginliler*, s.38.

Hârezmşâh Tekiş'e destek veren Karahıtaylılar ise bir süre sonra vergi almak için Hârezm'e geldiler. Bu sırada elçilerin kibirli davranışlarından rahatsız olan Tekiş onlardan birini öldürttü. Bu olay iki tarafın arasının açılmasına neden olunca durumdan istifade etmek isteyen Sultanşah Mahmud Gurluların yanından ayrıldı. Karahıtaylarla görüşerek onlara Hârezm halkının kendisini çok sevdiğini söyledi ve onların desteğiyle Hârezm'e ilerledi. Sultanşah Mahmud'un Karahıtaylar ile yola çıktığını öğrenen Alâeddîn Tekiş de savunma durumuna geçti. Karahıtaylar aslında şehrin Sultanşah'ı istemediğini anladılar ve geri çekilmeye karar verdiler. Sultanşah ise en azından kendisine bir miktar asker vermelerini rica etti. Karahıtaylar onun bu isteğini kabul ettiler ve yanına asker bırakarak Hârezm'den ayrıldılar. Çaresiz kalan Sultanşah Mahmud ise Horasan'a gitti ve bu bölgede hakimiyet kurmaya çalışarak Tus, Merv, Serahs ve civarını ele geçirdi.[40] Alâeddîn Tekiş ise 1186 yılında karışık durumda olan Horasan'a müdahale etmek için harekete geçtiyse de bu durumu bir fırsat olarak gören Sultanşah da Hârezm üzerine yürüdü. Tekiş ise bu sırada Merv'e ulaşmıştı. Ancak Hârezmliler Sultanşah Mahmud'u Gürgenç'e sokmayınca o da kuşatma altındaki Merv'e gitti ve şehre girmeyi başardı.[41]

Horasan'da bulunan Tekiş ise Müeyyed Ayaba'nın adamlarından olan Mengli Bey'i isyankar davranışlarından dolayı öldürdükten sonra 1187'de Nişabur'u aldı. Burayı yönetmesi için büyük oğlu Nâsıreddîn Melikşah'a verdi. Ancak Sultanşah Mahmud buraya gelince iki taraf arasında savaş oldu. Oğlu Nâsıreddîn'in yardım istemesi üzerine Tekiş harekete geçti ve Sultanşah geri çekildi. Bu olayın ardından Alâeddîn Tekiş ile Sultanşah Mahmud arasında barış yapıldı ve Cam, Baharz ve Zîr-i Pul Sultanşah'a verildi.[42] Ancak kardeşinin barışı bozucu davranışlar sergilemesi üzerine Alâeddîn Tekiş 1190-1191 yılında harekete geçti ise de iki kardeş arasında yeniden anlaşma sağlandı. Ancak bu durum da uzun sürmedi. Çünkü Alâeddîn Tekiş'in Irak Selçukluları üzerine gitmesini fırsat bilen Sultanşah Mahmud, Hârezm üzerine yürüdü. Fakat ağabeyinin üzerine geldiğini öğrenince bu amacından vazgeçti. Tüm bu hadiselerden sonra Alâeddîn Tekiş'e haber gönderen Serahs Valisi Hârezmşâh'ı oraya çağırdı. Ardından hem kaleyi hem de Sultanşah Mahmud'un hazinelerini Tekiş'e teslim etti. Sultanşah Mahmud ise olanları öğrendikten sonra 29 Eylül 1193'te Merv şehrinde hayatını kaybetti. Hakimiyeti

40 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s.380; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.260-261; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.344-345; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s.368.

41 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.262-263; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s.369.

42 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.264-265; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.346-347; Bünyadov, *Enuşteginliler*, s.41.

altındaki topraklar Alâeddîn Tekiş'in eline geçince o da Horasan'daki hâkimiyetini güçlendirmiş oldu.

Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş, Irak Selçukluları içerisinde gerçekleşen olaylara müdahil olmuş ve bunu sınırlarını genişletmek için bir fırsat olarak görmüştür. Nitekim bu dönemde Sultan III. Tuğrul hapisten kurtulmuş ve yeniden ülkesinin başına geçmişti. Uzun yıllar boyunca Irak Selçuklularını hakimiyeti altında bulunduran Azerbaycan Atabeglerinden Kızıl Arslan'ın yeğeni Kutluk İnanç, Sultan Tuğrul'a karşı Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş'den yardım isteyince o da 1192 yılında Irak'a girdi ve Taberek Kalesi'ni alarak Rey'e ilerledi. Ancak Sultan Tuğrul, Hârezmşâh'tan af diledi ve Tekiş de Rey şehrinde bir miktar asker bırakıp 1193'te Hârezm'e gitti.[43] Ancak Alâeddîn Tekiş'in ülkesine dönmesini fırsat bilen Sultan Tuğrul Taberek'i alarak burada onun vekili olan Emir Tamgaç'ı öldürdü.[44] Ardından da üzerine geleceğini bildiği Tekiş'e karşı hazırlıklara başladı. Bu arada durumdan haberdar olan Hârezmşâh da Tuğrul'a karşı harekete geçti ve onu Simnan'da karşılayan Kutluk İnanç'ı öncü birlik olarak Rey'e gönderdi.[45] Sultan Tuğrul ise kendisine Alâeddîn Tekiş ile barış yapması konusundaki tavsiyelere rağmen Rey'e üç fersah mesafeye kadar geldi.[46] Kutluk İnanç komutasındaki öncü grupla karşılaşan Sultan Tuğrul yapılan savaşı kaybetti. Ardından çembere alınmak suretiyle 24 Mart 1194'te öldürüldü. Bu hadisenin ardından Rey'den Hemedan'a geçen Tekiş, Irak-ı Acem'in büyük bir kısmını ele geçirdi ve böylece Irak Selçuklu Devleti'ne son verdi.[47]

Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş'in Irak Selçukluları üzerine yürüdüğü sırada Abbasî halifesi en-Nâsır li-dinillah bu devletin topraklarını Tekiş'e verdiğine dair bir menşuru elçisi ile sultana göndermişti.[48] Nitekim Irak Selçuklularına son

---

43 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 596-597; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.266-267; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.348; Aziz, *Khwarazmshahs*, s.23-24; Azar Nasırabadı, *Diplomasi ve Elçilik Faaliyetleri*, s.65-66.

44 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.268; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s.315.

45 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s.597; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.268; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.349.

46 Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.134-135; Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti", s.889; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.125.

47 Cüveynî, *Cihângüşâ,* s.268-269; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.349-350; Faruk Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, XLI, s.344.

48 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s.597; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.350; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s.375-376; Kafesoğlu, *Harzmşahlar*, s.125; Hârezmşâhlar Devleti'nin Abbâsî Halifeliği ile münasebetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gülseren Azar Nasırabadı,

verilmesiyle birlikte halife bu devletin topraklarından kendisine pay istedi. Ancak Alâeddîn Tekiş bu isteğe olumsuz cevap verdi. Bu durum karşısında en-Nâsır veziri Müeyyedüddîn İbnü'l-Kassâb'ı Tekiş'e gönderdi. Vezirin yanında sayısı 10.000 kişiden fazla olan bir ordu bulunuyordu. Müeyyedüddîn bu şekilde Esedâbâd'a kadar geldi ve Tekiş'e haber göndererek halifenin veziri olarak kendisinin hizmetine girmesi gerektiğini iletti. Hârezmşâh'ın Müeyyedüddîn'in bu isteğine verdiği cevap onun üzerine ordu göndermek oldu. Bu durum karşısında vezir çareyi Bağdat'a kaçmakta buldu. Sultan Tekiş ise Müeyyedüddîn'i Dinaver'e kadar takip etti ve ardından da Hemedan'a gitti. Ele geçirdiği toprakları da emirleri arasında paylaştırdı.[49]

Alâeddîn Tekiş, Rey'in idaresini oğlu Yunus Han'a vererek Emir Mayacuk'u da ona atabeg olarak tayin etti. Bu arada Tekiş'in Hârezm'e dönmesi ile halifelik kuvvetleri yeniden saldırıya geçti ise de Yunus Han onlara karşılık verdi.[50] Ancak Yunus Han'ın gözünden rahatsızlanması sonucunda Rey'den ayrılmasıyla yönetim Mayacuk'a kalmıştı. Bu arada halifenin askerleri yeniden harekete geçtiler. Gelişen olaylara müdahale etmek üzere 1196 yılında yeniden Irak'a gelen Tekiş, Hemedan önlerinde Bağdat ordusunu yendi ve böylelikle ordu dağıldı. Bu arada Vezir Müeyyedüddîn de Hemedan'da ölmüştü.[51] Bu hadiselerden sonra iyice güçlenen ve isyan eden Mayacuk'a karşı harekete geçen Sultan 1198'de Horasan'a geldi ve emiri cezalandırdı. Bu arada halife tarafından Tekiş'e Horasan, Irak ve Türkistan'daki toprakların hâkimi olduğuna dair bir menşur gönderilmişti.[52]

Alâeddîn Tekiş 1198-1199'da bu sefer İsmailîler üzerine yürüdü. Onların önemli bir merkezi olan Arslan-güşa Kalesi'ni aldı ve ardından da pek çok İsmâilîyi öldürdü. Tüm bunlara karşılık İsmâilîler de Tekiş'in veziri Nizâmülmülk Mesud'un hayatına son verdiler. Haberi işten Hârezmşâh ise derhâl oğlu Kutbeddîn Muhammed'i büyük bir ordu ile İsmâilîlerin olduğu bölgeye gönderdi ve şehzade

"Hârezmşâhlar Devleti'nin Abbâsî Halifeliği Üzerinde Hakimiyet Kurma Çabaları", *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen, Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a Armağan*, ed. E. Altan vd., 2020, s.505-520.

49 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.269; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.350-351; Mîrhând, *Ravzatu's-safa*, IV, s.375.

50 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.269-270.

51 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.2; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.271-272.

52 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.272-275; Mayacuk ve faaliyetleri hakkında bk. Gülseren Azar Nasırabadı, "Hârezmşâhlar Dönemi Emirlerinden Mayacuk/Mayancuk ve Faaliyetleri", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII/2, s.267-286.

de Turşiz'i kuşattı. Bu arada Tekiş'de nefes darlığı başlamıştı. Hekimleri yola çıkmamasını söyledi ise de o Kutbeddîn Muhammed'e destek olmak için Turşiz'e doğru ilerledi. Yolda durumu daha da kötüleşen Alâeddîn Tekiş 3 Temmuz 1200 tarihinde hayatını kaybetti.[53] Cesareti, adaleti ve cömertliği ön plana çıkan bir hükümdar olan Tekiş, ilmî açıdan da iyi yetişmiş bir şahsiyetti.[54]

Alâeddîn Muhammed (1200-1220)

Alâeddîn Tekiş'in ölümünden sonra yerine aynı zamanda veliahttı olan oğlu Kutbeddîn Muhammed geçti ve "Alâeddîn" ünvanını alarak 3 Ağustos 1200'de tahta çıktı.[55] Hârezmşâh ilk olarak Gurlular ile mücadele etmek durumunda kaldı. Çünkü Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş'in öldüğünü ve yerine oğlunun geçtiğini duyan Gurlular Hârezmşâh topraklarına saldırmışlardı. Onlar Merv, Tus ve Nişabur gibi şehirleri ele geçirdiler. Bu durum karşısında harekete geçen Alâeddîn Muhammed Horasan üzerine yürüdü. Bu arada sultanın yeğeni olan Hinduşah Gurluların safına geçtiğinden onlar tarafından Hârezmşâh'a karşı kullanılmaktaydı. Amaçları Horasan'ı almak olan Gurlulara karşı başarı kazanan Alâeddîn Muhammed Merv ve Serahs'ı geri aldı ve Hârezm'e döndü.[56] Bu arada Gur Hükümdarı Gıyâseddîn ölmüş ve Gurlular arasında mücadeleler başlamıştı. Bu durumdan istifade etmek isteyen Sultan Alâeddîn Muhammed 1204'te Herat'ı kuşattı ancak alamayarak Merv'e döndü. Bu arada Gurluların başında Gıyâseddîn'in kardeşi Şehâbeddîn bulunuyordu. Gelişen olaylardan sonra Şehâbeddîn Hârezm'i kuşattı. Horasan'dan takviye alan Alâeddîn Muhammed Karahıtaylardan da yardım aldı. Bu arada Gurlular Gürgenç'i kuşattılar ise de Karahanlı Sultan Osman ve Karahıtayların desteği ile geri çekildiler ve yenilgiye uğradılar.[57] Gurlu Sultan Şehâbeddîn 1206'da Hindistan üzerine yaptığı sefer dönüşü öldürüldü ve devlet karışıklık içerisine girdi.[58]

---

53 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.33; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.277; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.402-403; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.146; Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddin", *DİA*, XL, s.365.

54 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.36; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, Türkçe çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, s.99.

55 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.277-278; Aziz, *Khwarazmshahs*, s.37; Abdülkerim Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", *DİA*, XXX, s.579.

56 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.48-49; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.278-279.

57 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.58; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.280-283.

58 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.77; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.285.

Bu durumdan istifade etmek isteyen Alâeddîn Tekiş Herat ve Belh gibi şehirleri ele geçirerek buralarda hâkimiyet sağladı.[59]

Sultan Alâeddîn Muhammed Mavarünnehir'deki hadiselerle yakında ilgilenmekteydi. Burada bulunan Karahıtaylar Hârezmşâhlar'dan yıllık vergi alıyordu ve sultan Alâeddîn bu durumdan oldukça rahatsızdı. Karahanlılar da Karahıtayların baskısı altındaydı ve burada yaşayan halk da sultandan yardım istiyordu. Sonunda Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed 1207'de Maveraünnehir'e doğru ilerlemeye başladı. Bu arada Semerkant hanı Sultan Osman'da kendisine yardım edecekti. Alâeddîn Muhammed önce Buhara'ya sonra Semerkant'a geldi. Hârezmşâhlar ve Karahıtaylar 1210 yılında büyük bir savaş yaptılar ve sonucunda Sultan Alâeddîn büyük bir zafer kazandı.[60] Bu başarıdan sonra sultana "İskender-i sânî" (ikinci iskender) lakabını taktılar ancak Alâeddîn Muhammed bunu istemeyerek saltanatının uzun sürmesi için "Sencer" ünvanını aldı.[61] Sultan Alâeddîn artık Semerkant ve Buhara'yı da hâkimiyeti altına almıştı. Kendisi Sultan Osman ile birlikte Hârezm'e geri döndü.[62]

Semerkant Hanı Sultan Osman, daha önce Karahıtay Hanı Gürhan'ın kızını istemiş ancak ret cevabı almıştı. Alâeddîn Muhammed ile beraber kazandıkları büyük zaferden sonra sultanın kızı Han Sultan ile evlenmek isteğini iletti. Onun bu teklifi Hârezmşâh tarafından olumlu karşılandı ve Han Sultan ile Sultan Osman evlendiler.[63] Semerkant Hanı'nın Hârezm'de bulunmasını fırsat bilen Karahıtaylar yeniden saldırıya geçtiler ama Alâeddîn Muhammed'in geldiğini duyunca geri çekildiler.[64] Sultan Osman'da hemen eşiyle birlikte Semerkant'a geri döndü. Ancak bir süre sonra Hârezmşâh'a karşı Karahıtay Hanı Gürhan ile iş birliğine girdi. Hem sultana hem de kızına karşı tavırları değişen Sultan Osman, Han Sultan'a kötü davranmaya başladı. Hadiseleri işiten Sultan derhal Semerkant'a gitti ve burayı alarak Sultan Osman'ı öldürttü.[65] Böylelikle 1212 yılında Karahanlılar Devleti sona ererken kalan toprakları da Hârezmşâhların eline geçmiş oldu.

---

59 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.288-289; Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti", s.891.

60 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.112-113, 120; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.296-298.

61 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.298-299; Bünyadov, *Enuşteginliler*, s.83.

62 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.121; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.301.

63 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.300; Han Sultan ile Sultan Osman'ın evliliği hakkında ayrıca bk. Gülseren Ceceli, "Hârezmşâhlar Devleti Siyasetinde Kadın'ın Yeri ve Önemi", *Ortaçağ'da Kadın*, Ankara 2011, s.489.

64 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.301.

65 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.121-122; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.332-333.

Sultan Alâeddîn Muhammed Kirman ve Sicistan bölgesini de hakimiyeti altına almak istiyordu. Nitekim Kirman'a Zevzen Meliki Kıvamülmülk'ün isteği üzerine ona asker veren Hârezmşâh, Kıvamülmülk'ü Kirman'ı ele geçirmesi için görevlendirdi. Kıvamülmülk ise Şubat-Mart 1211'de harekete geçti ve Kirman'ı ele geçirdi. Buna karşılık burasının yönetimi de kendisine verildi.[66] Kıvamülmülk ilerlemeye devam etti ve Sicistan'da bulunan Harb b. Muhammed'i de yenerek burayı da aldı. Böylelikle Kirman ve Sicistan Hârezmşâhlar hakimiyetine girmiş oldu. Bu dönemde önemli bir ticari merkez olan Hürmüz'de ve Umman'ın bazı yerlerinde de Sultan Alâeddîn Muhammed adına hutbe okutuldu.

Yine Alâeddîn Muhammed döneminde Irak-ı Acem bölgesi ve Fars bölgesi de Hârezmşâhların hâkimiyeti altına girdi. Şöyle ki Azerbaycan Atabegi Özbek Irak-ı Acem'in yönetimini Ogılmış'a vermişti.[67] O ise Alâeddîn Muhammed'e bağlanmış ve sultan adına hutbe okutmaya başlamıştı.[68] Abbasî halifesi en-Nâsır ise dönemin İsmâilî lideri Celâleddîn Hasan'dan yardım isteyerek Ogılmış'ın bir İsmâilî fedaisi tarafından 1217-1218 senesinde öldürülmesini sağladı.[69] Durumdan haberdan olan Alâeddîn Muhammed Irak'da doğru yola çıktı. Bu arada Ogılmıştan boşalan toprakları Atabeg Özbek ve Fars hâkimi Atabeg Sa'd ele geçirmişti.[70] İlerlemeye devam eden Alâeddîn Muhammed Fars Atabegi Sa'd'ı esir edildi ve sultana bağlı kalmak şartıyla serbest bırakıldı. Bu durumu gören Atabeg Özbek'in de Hârezmşâha itaat etmekten başka çaresi kalmamıştı. İki taraf arasında anlaşma yapıldı ve Özbek hâkim olduğu topraklarda hutbeyi Sultan Alâeddîn Muhammed adına okutacağını bildirdi.[71]

Malum olduğu üzere Alâeddîn Tekiş döneminde Abbâsî halifeliği ile Hârezmşâhlar Devleti arasındaki ilişkiler iyi değildi. Sultan Alâeddîn döneminde bu ilişkiler daha da sıkıntılı bir hâle gelmişti. Halife en-Nâsır li-dinillah Hârezmşâhlar karşıtı bir politika izlemekteydi. Ayrıca Sultan Alâeddîn döneminde devletin daha

---

66 Hamideddîn Kirmânî, *el-Muzâf ila bedayiü'z-zaman fi vekâyi Kirmân*, 1391 hş, s.46-47.

67 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.155-159.

68 Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, Farsça, Mücteba Minovi, Tahran 1365 hş, s.22.

69 Nesevî, *Sîret*, s.21-22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 167; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.330; İsmâilîler ve Hârezmşâvrezmşâhlar arasındaki münasebetler hakkında bk. Gülseren Ceceli Dursun, "Selçuklu Devleti Sonrası İsmâilîler'in Faaliyetleri ve Hârezmşâhlar ile Münasebetleri", *Bozkır'ın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, ed. Tuğba Eray Biber, İstanbul 2019, s.329-330.

70 Nesevî, *Sîret*, s.22.

71 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.168.

da güçlenmesi, sınırların hızla genişlemesi ve pek çok yerin hâkimiyet altına alınması Abbâsî halifesini rahatsız etmekteydi. Sultan Alâeddîn ise halifenin kendisine karşı yürüttüğü politikadan rahatsızdı. Hârezmşâhları dönemin İslâm dünyasının lideri ve Selçuklular Devleti'nin varisi olarak gören Alâeddîn Muhammed halifeye hakimiyetini kabul ettirmek için Bağdat'ta kendi adına hutbe okutulmasını talep etti. Ancak halife tekrar tekrar iletilen bu isteği kabul etmiyordu.[72] Buna karşılık Hârezmşâh Alâeddîn, Abbâsî halifesinin meşru olmadığını iddia ederek kendisi bir halife atamaya karar verdi ve seyyidlerden Alâü'l-Mülk Tirmizî'yi halife adayı ilan etti.[73]

Alâeddîn Muhammed tüm bu hadiselerden sonra 1217'de Bağdat'ı ele geçirmeye karar verdi ve bu konuda harekete geçti. Halife en-Nâsır ise meşhur âlim Şehâbeddîn Sühreverdî'yi sultanı bu seferden vazgeçirmesi için elçi olarak Alâeddîn Muhammed'e gönderdi.[74] Ancak Sühreverdî eli boş bir şekilde geri dönmek zorunda kaldı.[75] Hârezmşâh ordusunu Bağdat'a gönderdi ise de askerler olumsuz hava şartları ile karşılaştı ve büyük bir yağmur ve kar fırtınasına yakalandı. Askerlerin çoğu hayatını kaybetti ve Bağdat seferi başarısızlıkla sonuçlandı.[76] Alâeddîn Muhammed ise 1218'de Nîşâbur'a geldi ve burada halifenin adını hutbeden çıkardı. Ardından Merv, Belh ve Serahs gibi şehirlerde de halife adına okunan hutbeyi kaldırdı. Ancak Sultan Alâeddîn annesi Terken Hatun ve ulemanın etkili olduğu yerlerde Abbâsî halifesi adına okunan hutbeyi kestiremedi.[77]

Hârezmşâhlar Devleti'nin en güçlü isimlerinden birisi şüphesiz Sultan Alâeddîn Muhammed'in annesi Terken Hatun'du. Kendisi özellikle oğlunun başa geçmesinden sonra oldukça güçlenmiş ve zamanla sultana denk bir hâle gelmiştir. Bu durumun en büyük sebebi Kanglı-Kıpçak soyundan gelen Terken Hatun'un kendisi ile aynı soydan emirlere, komutanlara ve askerlere hükmedebilmesiydi. Nitekim sultanın annesi akrabalarını önemli görevlere getirmişti.[78] Terken Hatun'un bir sarayı, özel mülkü, gelirleri ve ona bağlı olan devlet adamlarının yanı sıra kendisine

72 Nesevî, *Sîret*, s.19-20.

73 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.311; Aziz, *Khwarazmshahs*, s.72.

74 Nesevî, *Sîret*, s.32; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s.399.

75 Nesevî, *Sîret*, s.20-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XIII, 180; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s.400.

76 Nesevî, *Sîret*, s.32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.168; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.312; Bünyadov, *Enuşteginliler*, s.94.

77 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.169.

78 İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, X, s.283; Cüveynî, *Cihangüşâ,* s.147.

ait toprakları dahi bulunmaktaydı. Hazineden istediği kadar harcama yapabilen Terken Hatun'un yedi kişilik ayrı bir divanı vardı. Onun kendisine ait tuğrasında ise "asameddünya ve'd-din Uluğ Terken Melike nîsâ el-âlemîn" yazıyordu. Terken Hatun bu gücü sayesinde devletin geleceğinde de söz sahibi olmak istemiş ve bunun için annesi Kanglı-Kıpçak soyundan gelen torunu Uzlakşah'ı oğlu Alâeddîn Muhammed'e veliaht ilan ettirmişti.[79]

Cengiz Han tarafından kurulan Moğol Devleti kısa zamanda geniş bir bölgeye hâkim olmuştu. Sınırlarını daha da geniş bir alana doğru genişletmek isteyen Cengiz Han ticarete önem veriyordu. Moğolların batısında bulunan ve gücünün zirvesinde olan Hârezmşâhlar ile ticari münasebetler üzerinden ilk ilişkiler 1215-1216 yıllarından itibaren başladı. Bununla birlikte Sultan Alâeddîn Muhammed Moğollara karşı temkinli yaklaşıyordu. Karşılıklı elçilerin gidiş gelişleri ile iki taraf arasında münasebetler başladı. Ardından da dostluk ve ticaret anlaşması yapıldı.[80] Cengiz Han tarafından 1218 yılında 450 kişilik bir ticaret kervanı Hârezmşâhlara gönderildi. Ancak Otrar'a ulaşan kervan buranın valisi İnalcık tarafından casuslukla itham edildi ve mallarına el konularak öldürüldü.[81] Durumdan haberi olan Cengiz Han çok sinirlendi ve Sultan Alâeddîn Muhammed'den İnalcık'ı kendisine teslim etmesini istedi. Sultan Moğol Hanı'nın bu isteği kabul etmedi.[82] Bunun üzerine intikam yemini eden Cengiz Han ordusu ile 1220 yılında Hârezmşâh ülkesine doğru harekete geçti.[83]

Moğolların üzerine geldiğini öğrenen Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed ise Cengiz Han'a karşı nasıl bir savunma yapacağını kararlaştırdı. Bu noktada stratejik bir hata yaparak Moğol ordusunu topyekûn büyük bir ordu ile karşılamak yerine askerlerini bölüp şehir savunması yapmaya karar verdi. Cengiz Han önce Ortrar üzerine yürüdü ve buraya hâkim oldu. Ardından da Cend, Sığnak, Barçınlıgkent,

79 Nesevî, *Sîret*, s.38.

80 Nesevî, *Sîret*, s.49; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II, s.103.

81 Nesevî, *Sîret* s.50-51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.213-214; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.117-118; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.474; Mîrhând, *Ravzatu's-safa*, IV, s.402; İbrahim Tîmûrî, *İmparatori-ye Mogol*, Tahran 1377hş, s.174-175; Hüseyin Alyârî, "Çengiz Han-ı Moğol", *Neşriyye-yi Dâneşkede-yi Edebiyât ve Ulûm-e İnsânî Tebriz*, S.86, 1347 hş, s.258; Seyid Kâzım Rûhânî, "Sultan Muhammed Hârezmşâh ve Koştâr-e Tâcîrân-e Mogol", *Hücum-e Mogol be İrân ve Peyamedhâ-yi Ân*, I, 1379 hş, s.653-667.

82 Nesevî, *Sîret*, s.52; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.118-119.

83 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.119.

Benâket ve Hocend'i kolaylıkla aldı.[84] Daha sonra Buhara ve Semerkant'ı da ele geçiren Cengiz Han aldığı yerlerde pek çok insanı öldürdüğü gibi bir kısmını da esir etti. Her biri önemli bir ilim ve kültür merkezi olan bu şehirlerde büyük yıkım gerçekleşti.[85] Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed ise Cengiz Han'ın bu ilerleyişi karşısında kaçarak önce Belh'e sonra da Tus'a ardından da Nişabur'a geldi. Ardından da Irak'a geçen Alâeddîn Muhammed son olarak Mazenderan'a geldi. Bu arada Cengiz Han'ın askerleri her yerde sultanı aramaktaydı. Onların önünden kaçan Alâeddîn Muhammed ise farklı yerlere gitmek zorunda kalıyordu. Mazenderan'da sık sık yer değiştiren Sultan Hazar Denizi'nde Abeskun'da küçük bir adaya geldi. Bu arada Hârezm'de bulunan Terken Hatun ise Cengiz Han'ın Gürgenç'e doğru ilerlemesi üzerine sultanın hazinelerini ve haremini de alarak Mazenderan'daki İlâl Kalesine gelmişti. İşte buranın da Moğollar tarafından alınması ile hem Terken Hatun hem de Alâeddîn Muhammed'in haremi Cengiz Han'ın eline geçti.[86] Zaten sağlığı bozulmuş olan Hârezmşâh Alâeddîn Muhammed bu durumu öğrenince hastalığı daha da ağırlaştı ve ölümüne yakın oğlu Celâleddîn'in yerine tahta çıkmasını vasiyet etti. Ardından da Aralık 1220'de vefat etti.[87] Sultan Alâeddîn Muhammed ilim ve kültüre çok önem veren âlimleri himaye eden bir hükümdardı.[88] Kendisi cesurluğu, cömertliği ve hırslı yapısı ile tanınırdı.[89]

Celâleddîn Hârezmşâh (1220-1231)

Hârezmşâhların son hükümdarı olan Celâleddîn Hârezmşâh şehzadeliği döneminden itibaren devlet siyasetinin içerisinde olmuş ve babasının yanında devlet tecrübesi kazanmıştı.[90] Babası Alâeddîn Muhammed her ne kadar Gur, Herat,

84 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.123-128; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.492-494; Aziz, *Khwarazmshahs*, s.83-84.

85 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.218-220; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II, 106-107; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.145-146; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.496-503; Alyârî, "Çengiz Han-ı Moğol", s.517-518; Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *DİA*, VII, 368; Azar Nasırabadı, *Diplomasi ve Elçilik Faaliyetleri*, s.186-187.

86 Nesevî, *Sîret*, s.58-59; Mîrhând, Ravzatu's-safa, IV, s.409; Ceceli, "Kadın'ın Yeri ve Önemi", s.510.

87 Nesevî, *Sîret*, s.70; Abdülkerim Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", s.579; Bünyadov, *Enuşteginliler*, s.173.

88 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.223.

89 Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s.306.

90 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.334-335.

Garcistan ve Sicistan'ın idaresini Celâleddîn'e verdiyse de şehzadeyi buralara göndermeyerek yanında tutmuş ve bu bölgelere Kerber Melik'i göndermişti.[91] Malum olduğu üzere Alâeddîn Muhammed annesi Terken Hatun'un etkisiyle Uzlakşah'ı veliaht ilan etmişti.[92] Ancak Sultan ölümünden çok kısa bir süre önce veliahdını değiştirmiş ve kendisinden sonra yerine Celâleddîn'in geçmesini vasiyet ederek orada hazır bulunan kardeşleri Akşah ile Uzlakşah'tan da ona bağlı olmalarını istemişti. Celâleddîn Hârezmşâh Sultan Alâeddîn'in vefatının ardından henüz Moğollar tarafından işgal edilmemiş olan Gürgenç'e gitti. Her ne kadar babası onu veliaht ilan etmiş olsa da hala Uzlakşah'a tabi olan askerler bulunmaktaydı ve kardeşleri Akşah ve Uzlakşah Celâleddîn'e suikast planı yapmışlardı. Ancak bu gerçekleşemeden Celâleddîn Horasan'a geçerek Nesa'ya geldi. Çünkü Moğollar Hârezm'e yaklaşmaktaydılar. Bu arada Moğolların Maveraünnehir'de yaptıklarını duyan Akşah ve Uzlakşah da Horasan'a geldiler.[93] Ancak bu iki şehzade Nişabur tarafında Moğollar ile mücadele ettikleri sırada öldürüldüler.[94]

Bu gelişmeler yaşanırken Moğollar Mayıs 1221'de başkent Gürgenç'i ele geçirerek şehirde büyük bir kıyım ve tahribat yaptılar.[95] Nişabur'da bulunan Celâleddîn ise devleti yeniden toparlayabilmek için hızla faaliyetlerine başladı. Beylere ve emirlere haber göndererek Moğollara karşı vereceği mücadelede yanında olmalarını ve etrafında toplanmalarını istedi. Bu arada Moğolların yaklaştığını duyunca önce Zevzen civarındaki Kahire Kalesi'ne ardından da Gazne'ye gitti. Emirlerine yaptığı çağrının ardından toplanan askerlerle birlikte 60.000 kişilik bir ordusu olan Celâleddîn Hârezmşâh Velian Kalesi'ni kuşatmış olan Moğol komutanları Tekecük ve Molghor'a saldırarak onları yendi. Buna karşılık Cengiz Han da Şiki Kutu Noyan komutasında bir orduyu Hârezmşâh üzerine gönderdi. Ancak bu ordu da Parvan'da ağır bir mağlubiyet aldı.[96] Bununla birlikte Celâleddînîn emirleri arasında sıkıntılar baş gösterdi ve ganimet paylaşımı nedeniyle askerler arasında tartışmalar yaşandı. Cengiz Han gelişmeleri duyunca kalabalık bir ordu ile yola çıktı ve Hindistan'a doğru gitmeye çalışan Celâleddîn'i takip etti. Sonuçta iki taraf Sind Nehri civarında karşılaşınca sultanın ordusu Moğollar tarafından 25 Kasım 1221'de

91 Aydın Taneri, "Celâleddîn Hârezmşâh", *DİA*, VII, s.248.

92 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.337; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.510.

93 Nesevî, *Sîret*, s.85; Taneri, *Celâlüd'dîn*, s.21-22; Taneri, "Celâleddîn Hârezmşâh", s.248.

94 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.338.

95 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.146-149.

96 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.339-340.

çembere alındı. Her ne kadar Celâleddîn bu savaşta Moğol ordusuna karşı başarılar elde etse de sonuçta yenildi ve bazı askerleri ile birlikte Sind Nehri'ne atlayarak kurtulmayı başardı.[97] Bu savaşta Celâleddîn Hârezmşâh'ın kahramanlıklarını gören Cengiz Han onun Sind Nehri'ne atladığı zamanki cesaretini de müşahede edince ona olan hayranlığını dile getirerek "Bir babanın işte böyle bir oğlu olmalı" dedi.[98]

Moğolların önünden kaçmakta olan Celâleddîn 1222-1223'de Hindistan'a geldi. Burada ordusuyla kendisine saldıran Rana Şatra'yı yenerek öldürdü ve çok sayıda askerî ganimet elde etti. Ardından bölgenin hâkimlerinden birisi olan Nâsıreddîn Kabaca ile iş birliği içerisine girdi ise de Kabaca'nın bazı davranışlarıyla bu dostluk sona erdi. Daha sonra Delhi Türk Sultanı Şemsî Meliki Şemseddîn İltutmuş'un topraklarına geldi. İltutmuş, Celâleddîn'e karşı harekete geçince o da karşılık vermek istedi ancak Şemseddîn İltutmuş barış teklifinde bulundu. Celâleddîn'in bu bölgeden gitmesini isteyen İltutmuş bu arzusunu "Buranın iklimi sizin gibi asil bir şehzadeye yaramaz" demek suretiyle diplomatik bir şekilde ifade etti. Barış teklifini kabul eden Celâleddîn Hârezmşâh ise geri çekildi.[99] Sultan her ne kadar bölgedeki Rai Kokar Sangin'in kızı ile evlenmek isteyerek akrabalık kurmaya çalıştı ise de bu coğrafyada istenmediği açıkça ortadaydı.[100] Nitekim Şemseddîn İltutmuş ve Nasıreddîn Kabaca başta olmak üzere bölgedeki emirler bir araya gelerek Celâleddîn'e karşı harekete geçince o da bölgede daha fazla kalamayacağını anladı ve 1224 senesinde bu coğrafyadan ayrılarak Irak-ı Acem'e gitti.[101]

Celâleddîn Hârezmşâh Kirman'a geldiğinde burada bulunan Barak Hâcib ona tabî olduğunu bildirdi. Ardından Fars Atabeğinin kızı ile evlenen Celâleddîn iki taraf arasında akrabalık kurmuş oldu.[102] Daha sonra kardeşi Gıyâseddîn Pirşah üzerine yürüdü ve onu da kendisine bağladı. Bunların yanı sıra Horasan, Irak-ı Acem ve Mazenderan'daki tüm emirler Celâleddîn'in hâkimiyetini tanıdı.[103] İran coğrafyasını ele geçirdikten sonra Azerbaycan tarafına giden Celâleddîn Hârezmşâh önce Meraga'yı ardından da 1225'de Tebriz'i ele geçirdi. Tebriz şehri Celâleddîn'in

97 Nesevî, *Sîret*, s.110-111; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.526-527.

98 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.344; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.527; Taneri, *Celâlüd'dîn Hârezmşâh*, s.26; Bünyadov, *Enuşteginliler*, s.185-186.

99 Nesevî, *Sîret*, s.114-120.

100 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.346; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s.424.

101 Nesevî, *Sîret*, s.120-122; Taneri, "Celâleddîn Hârezmşâh", s.249.

102 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.347-348.

103 Nesevî, *Sîret*, s.128-130; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.349-350; Aziz, *Kwarazmshahs*, s.124.

yeni başkenti olacaktı. Nitekim buranın hâkimi Atabeg Özbek sultanın geldiğini işitince şehri bırakıp kaçmıştı.[104]

Celâleddîn Hârezmşâh Tebriz'i aldıktan sonra 1225'de Gürcülerin tarafına doğru ilerledi. Onlara isteklerini iletti ise de Gürcüler bu istekleri kabul etmedi. Büyük bir ordu ile Celâleddîn'in üzerine gelen Gürcü ordusu yenildi ve Divin şehri Hârezmşâhlar tarafından alındı. Ancak bu sırada Tebriz reisi ve Şemseddîn Tuğrâî'nin isyan etmesi üzerine geri dönen Celâleddîn Hârezmşâh onları cezalandırdı.[105] Daha sonra 1126'da tekrar Gürcüler üzerine gitti ve bu kez Tiflis'i ele geçirerek pek çok ganimet aldı.[106] Bu sırada Barak Hacib'in isyan ettiğini öğrenen Celâleddîn Kirman'a gitmek durumunda kaldı. Bununla birlikte dönüşte Ağustos 1226'da Ani'yi kuşattı ve bazı askerlerini de Kars'a gönderdi ancak herhangi bir sonuç alamadı. Ardından 1228'de tekrar Gürcüler üzerine yürüyen Celâleddîn bu kez de onların Ermeni, Alan, Sabir, Kıpçak ve Lazlardan oluşan büyük ordusunu yendi ve böylelikle bölgedeki gücünü göstermiş oldu.[107]

Sultan Alâeddîn Muhammed döneminde Abbâsî halifeliği ile yaşanan sıkıntılardan sonra Celâleddîn dönemine gelindiğinde şartların daha farklı olduğu görülür. Nitekim Alâeddin Muhammed devrindeki güçlü Hârezmşâhlar Devleti dağılmıştı ve Celâleddîn Hârezmşâh tarafından yeniden var edilmeye çalışılmaktaydı. Bu şartlarda Celâleddîn 1224 yılında halife en-Nâsır li-dinillah'a bağlı Huzistan'a giderek kışı burada geçirdi ve halifenin kuvvetlerini bozguna uğrattı. Sonrasında halifeye elçi gönderen Celâleddîn ondan kendisine yardım etmesini istedi ancak en-Nâsır kabul etmedi. Bunun üzerine Celâleddîn Hârezmşâh Tuster'i kuşattı ve ardından da Basra'yı almak istedi ise başarılı olamadı. Bağdat yakınlarında bulunan Dakuka ve Bezavic'i ele geçiren sultana karşı ordu hazırlayan halife en-Nâsır, Kuş Timur adlı emirini bu ordunun başında Celâleddîn'e karşı gönderdi ise de Sultan bu orduyu Bağdat'a kadar kovaladı.[108] Celâleddîn Hârezmşâh 1225'te Azerbaycan'da bulunduğu sırada halife en-Nâsır öldü ve yerine ez-Zâhir bi-emrillah geçti. Yeni halife Celâleddîn'e dostluk amaçlı elçi göndermiş ve sultan da

104 Nesevî, *Sîret*, s.140-141; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.284.

105 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.286-288; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, Türkçe çev. İlyas Kemaloğlu, İstanbul 2017, s.159-160.

106 Nesevî, *Sîret*, s.151; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.357-358.

107 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.362-363; Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti", s.894.

108 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.277-278; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.350-351; Taneri, *Celâlüd'dîn Hârezmşâh*, s.52-54; Taneri, "Celâleddîn Hârezmşâh", s.250.

karşılığında ona bir elçi iletmişti. Ancak bu sırada ez-Zahîr de vefat etti ve yerine el-Mustansır billâh Âbbâsî halifesi ilan edildi. Celâleddîn Ahlat'ı kuşatınca halife elçi göndererek Ahlat kuşatmasının kaldırılması dâhil bazı isteklerde bulundu ise de Celâleddîn kuşatmayı kaldırmayı reddetti.[109]

Celâleddîn Hârezmşâh 1225'te Meraga'ya geldiğinde Anadolu'da bulunan Türkiye Selçukluları ile ittifak yapmak için Sultan Alâeddîn Keykubad'a mektup gönderdi. Bu şekilde iki taraf arasında elçilerin gidip gelmesi sonucunda dostluk ve ittifak sağlanmış oldu.[110] Ardından Celâleddîn Ahlat'ı kuşattı ise de alamadı. Şehri ele geçirmek istemesinin sebebi 1226'da Gürcistan seferi dönüşü ele geçirdiği ganimetlerin Eyyûbî Melik Eşref'in Ahlat naibi olan Hâcib Ali tarafından alınmasıydı.[111] Celâleddîn'in bu ve bunun gibi faaliyetleri Sultan Alâeddîn'in aralarındaki ittifak konusunda şüpheye düşmesine sebep oldu. Her ne kadar Hârezmşâhlar, Moğollar ile Türkiye Selçukluları arasında bir tapon bölge görevi görüyor olsa da Celâleddîn'in Doğu Anadolu'daki faaliyetleri arada soğukluk oluşmasına neden oldu. Özellikle Celâleddîn Hârezmşâh'ın Mart-Nisan 1230'da Ahlat'ı tekrar kuşatması ve burayı ele geçirmesi bu konuda önemli bir kırılma noktası oldu.[112]

Sultan Alâeddîn Keykubâd, Celâleddîn'e elçi göndererek Tiflis'i ele geçirme fikrinden vazgeçmesini istedi ve Ahlat'ı kuşatmasından rahatsızlık duyduğunu bildirdi. Buna rağmen Celâleddîn Hârezmşâh kendi istediği şekilde hareket etti. Yine Sultan Alâeddîn kendisine Moğollarla anlaşmasını tavsiye etti ise de o bu isteğe de kulak asmadı. Tüm bunların sonucunda Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler aralarında anlaşarak Celâleddîn'e karşı bir ittifak kurdular. Alâeddîn Keykubad ve Melik Eşref'in topladıkları askerler ile ilerlediklerini öğrenen Celâleddîn'de ordusunu alarak harekete geçti. İki taraf arasında 1230 yılında Erzincan civarında gerçekleşen Yassıçemen Savaşı Hârezmşâhların hezimeti ile sonuçlandı ve Celâleddîn Hârezmşâh savaş alanını terk etmek zorunda kaldı.[113] Ağır bir yenilgi alan Celâleddîn Gence tarafına gitti ise de bir daha kendisini toparlayamadı. Bu arada

109 Nesevî, *Sîret*, s.205-206; Taneri, *Celâlüd'dîn Hârezmşâh*, s.54-55; Azar Nasırabadı, *Diplomasi ve Elçilik Faaliyetleri*, s.98-104.

110 İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-umuri'l-Ala'iyye*, I, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s.374-375; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 1993, s.364.

111 Nesevî, *Sîret*, s.196; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.312-313.

112 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.341; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.365-366.

113 İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, I, 382-385; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 342-343; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.369-370; Taneri, *Celâlüd'dîn Hârezmşâh*, s.71-72; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.371.

Moğollarda her yerde onu arıyorlardı. Nihayetinde 1231'de Amid önlerine geldiğinde Moğollar onu buldular ve sabaha karşı baskın yaptılar. Bu durumda yine kaçmak zorunda kalan Celâleddîn'in askerlerinin bir kısmı öldürüldü ve bir kısmı da dağıtıldı. Sultan ise Meyyafarikin tarafına gitti ve 1231 yılında burada Kürtler tarafından öldürüldü.[114] Böylelikle Hârezmşâhlar Devleti son hükümdarının vefatıyla birlikte yıkıldı. Anadolu'da kalan Hârezmşâhların bir kısmı Türkiye Selçuklularının hizmetine girerken bir kısmı da Suriye ve el-Cezîre bölgesine doğru gittiler.[115]

Sultan Celâleddîn Hârezmşâh cesur bir insan olup mücadeleci bir kişiliğe sahipti.[116] İlime değer verir, âlimlere karşı hürmet eder ve onları himayesi altına alıp faaliyetlerini desteklerdi. O, dağılan devletini toparlamak ve yeni bir hakimiyet alanı oluşturmak için elinden geleni yapmış olsa da Yassıçemen Savaşı'ndan sonra bir daha kendini toparlayamamıştır. Onun halk üzerinde yarattığı tesir vefatından sonra bile devam etmiş uzunca bir süre insanlar onun öldüğüne inanmamıştır. Özellikle Moğollara karşı verdiği mücadele ile ön plana çıkan Celâleddîn Hârezmşâh ilgi çeken kişiliği ve zorlu mücadelesi ile Türk tarihinde yerini almıştır.

Devlet Teşkilatı

Devletlerin gelişiminde siyasi başarıların önemi büyük olmakla beraber müesseseler yönetimin ve düzenin en önemli unsurlarından birisidir. Bu açıdan bakıldığında gerek idari gerekse askerî teşkilatın doğru ve güçlü bir şekilde kurulması ve kurumların doğru bir şekilde işlemesi devletin ilerlemesinde hayati öneme sahiptir. Elbette Hârezmşâhlar kendilerinden önceki Sâmânîlerin, Gaznelilerin ve ardından da Selçukluların bölgede oluşturdukları mahallî idari sistemi içerisinde yer almaktaydılar. Atsız ve İlarslan döneminde bu işleyiş devam ederken Alâeddîn Tekiş döneminden itibaren devletin kendi kurumları gelişmiştir.[117] Selçuklu Devleti

114 Celâleddîn Hârezmşâh'ın ölümü ile ilgili rivayetler hakkında bk. Nesevi, *Sîret*, s.274-276; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.351. Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.376.

115 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.351.

116 Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s.315; Celâleddîn Hârezmşâh'ın kişilik özellikleri ve liderliği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Geyiklioğlu, "Hârezmşah Celâleddîn Mengüberti'nin Şahsiyeti", *Türk Kültürü*, XXXIV, S.396 (1996), s.229-238; Gülseren Ceceli Dursun, "Tarihin Dönüm Noktasında Bir Türk Lider: Celâleddîn Hârezmşâh (617-628/1220-1231)", *Türk Tarihinde Liderler*, ed. Okan Yeşilot vd., İstanbul 2019, s.285-296.

117 Hârezmşâhlar dönemi devlet teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür*, İstanbul 2014.

örnek alınarak işlemekte olan bu müesseseler zamanla Hârezmşâhların kendi ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir.

Hârezmşâhlar döneminde hükümdarların kullandığı ünvan ve lakapların yanı sıra saray ve teşrifatta da Selçuklu devrindeki usuller devam etmiştir. İlk zamanlarda *Hârezmşâh*, *malik* gibi daha mütevazı ünvanlar kullanılırken daha sonra *sultan*, *sultanü'l-âzâm* gibi ifadeler ön plana çıkmıştı. Hatta Sultan Alâeddîn Muhammed Karahıtaylara karşı aldığı başarıdan sonra "Sencer" ünvanını almıştı. Sarayında bir bando mızıka takımı tarafından günde 5 vakit nevbet çalınmaktaydı. Bu çeşitli yerlerde görevli şehzadeler ve emirler tarafından 3 kez çalınırdı. Hâkimiyet sembolü olan bayrak, çetr ve merasim elbiselerinde de Selçuklularda olduğu gibi siyah renk tercih ediliyordu. Saray görevlileri arasında hacib-i has, taştdar, cemedar, emîr-i alem, emîr-i ahur, emîr-i şikar ve çaşnıgir gibi memurlar bulunurdu. Şehzadeler küçük yaşlardan itibaren bir yere tayin edilir ve yönetim tecrübesi kazanması beklenirdi.[118] Hârezmşâhlarda veraset usulü olmakla birlikte bu konuda kesin belirleyici kurallar yoktu. Örneğin Hârezmşâh İlarslan'ın büyük oğlu Tekiş yerine Sultanşah Mahmud'u[119], Alâeddîn Muhammed'de Celâleddîn Hârezmşâh yerine Uzlakşah'ı veliaht ilan etmişti. Sultan ancak ömrünün son zamanında kendinden sonra Celâleddîn'in başa geçmesini istediğini bildirerek veliahdını değiştirmişti.[120] Vefat eden hükümdarın yerine kimin geçeceği meselesi diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Hârezmşâhlarda da şehzadeler arasında mücadeleye neden olmaktaydı. Bu durum zaman zaman devletin gelişimini ve işleyişini olumsuz etkilediği gibi siyasi münasebetlere de olumsuz tesir etmekteydi.

Devletin Alâeddîn Tekiş ve Alâeddîn Muhammed dönemlerinde daha merkeziyetçi bir yapıya sahip olduğu görülür. Bununla birlikte Tekiş döneminden itibaren Kanglı-Kıpçak reisleri devletin idari yapısında etkili olmaya başlamışlardır. Bunun en önemli sebebi de Alâeddîn Tekiş'in eşi ve aynı zamanda Alâeddîn Muhammed'in annesi olan Terken Hatun'un Kanglı-Kıpçak soyundan olması ve ordunun şekillenmesinde bu Türklerin rolünün bulunmasıdır. Hârezmşâhlar Devleti bünyesine gelen bu unsurlar Alâeddîn Muhammed döneminde Terken Hatun'un gücünün artması ile birlikte artık yönetimde ciddi manada söz sahibi olmuşlardır. Bu durum devlet otoritesini bozulmasının nedenlerinden birisidir.[121] Askerî

118 Köprülü, "Hârizmşâhlar", s.277-278.

119 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.258.

120 Nesevî, *Sîret*, s.85; Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.337; Reşîdeddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s.510.

121 Köprülü, "Hârizmşâhlar", s.278.

teşkilatta Kanglı-Kıpçak unsurların yanı sıra hassa ordusu, bağlı yönetimlerin askerleri, hanedan mensuplarının kuvvetleri gibi bölümler yer almaktaydı. Hârezmşâhlarda ikta sistemi de uygulanmakta olup emirlere, kumandanlara ve askerî valilere topraklar verilirdi.[122]

Hârezmşâhlar döneminde sultandan sonra devlet işlerinde yetkili kişi vezir olup idarenin başında bulunarak vezirlik mührünü taşırdı. Vezirin en önemli vazifesi devlet işlerinin görüşülerek karara bağlandığı en büyük divan olan Divan-ı A'lâ'ya başkanlık etmesiydi. Vezir, devlet memurları ve kadıları tayin ve azletmenin yanı sıra iktaların dağıtılması ve kontrolü ile bazı konularda ekonomik tedbirlerin alınması gibi pek çok konuda görevliydi.[123] Yönetimde etkili olan divanlar arasında Divan-ı işraf, Divan-ı arz, Divan-ı istifa, Divan-ı inşa, Divan-ı hass ve Divan-ı a'lâ bulunurdu.[124] Devletin mali işleri Divan-ı istifa tarafından yürütülürdü. Hârezmşâhlarda hazine gelirleri arasında halktan toplanılan vergiler, savaşlarda alınan ganimetler, ticari gelirler ve bağlı eyaletlerden alınan vergiler bulunurdu. Âmil adı verilen görevliler eliyle toplanan vergilerin çeşitleri ve miktarları belli olup bu konuda herhangi bir usulsüzlüğe yer verilmezdi. Aksi bir durum tespit edildiğinde cezalandırma yoluna gidilirdi.[125]

Adli teşkilatın temeli ise diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi örfi ve şeri hukuk sistemine dayanırdı. Toplum içerisinde yer alan meselelere ile ilgili davalara kadılar bakardı ve bu konuda en yetkili kişi kādılkudâttı. Hârezmşâhlar döneminde bu mevkiye oldukça önem verilmişti. Hukukun işleyişinde çok önemli bir yere sahip olan kadılar ve kādılkudât aynı zamanda çeşitli hususlarda fetvaların verilmesinde de ekili olan kişilerdir. Hârezmşâhlar dönemine ait çeşitli belgelerden kadıların sadece hukuki konulardan sorumlu olmayıp medreselerin yönetiminden vakıfların idaresine kadar pek çok meselede etkili oldukları anlaşılmaktadır.[126] Örfi hukuk ise geleneksel ve örfe dayalı konuların çözülmesinde ön plandaydı. Bu

122 Köprülü, "Hârizmşâhlar", s.280-281; Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı,* s.199-203.

123 Aydın Taneri, "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Hârezmşahlar Vezareti", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.7-8 (1976-1977), s.24-25.

124 Divanlar hakkında ayrıca bk. Gürbüz, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı*, s.96-123.

125 Bu dönemde siyasi münasebetlerin alınan vergilere tesiri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gülseren Azar Nasırabadı, "Hârezmşâhlar Döneminde Siyasi İlişkilerin Hazine Gelirlerine Tesiri", *Tarih Okulu Dergisi*, LI (Nisan 2021), s.831-853.

126 Hârezmşâhlar zamanında kadıların görevleri, yetkileri ve sorumlulukları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gülseren Azar Nasırabadı, "Hârezmşâhlar Dönemindeki Dinî Uygulamaların Tarihi Örneklerle Değerlendirilmesi", *Şarkiyat*, XII/1 (Nisan 2021), s.95-98.

dönemde adaletin tesis edilmesi konusunda dikkatli davranılır ve bu konuda herhangi bir aksaklığa izin verilmezdi.

İlim ve Kültür Hayatı

Hârezmşâhlar Devleti'nin doğduğu ve genişlediği topraklarda kendisinden önce yaşamış olan devletler bölgedeki ilmî gelişmenin temellerini atmışlardı. Selçuklu Devleti'nin mirası üzerine kurulan Hârezmşâhlar sadece siyasi ve teşkilat açısından değil ilmî ve kültürel açıdan da bu devletin kurumlarını daha ileri seviyeye çıkarmışlardır.[127] Elbette Hârezmşâhlar dönemi âlimlerini yetiştirenler onlardan bir nesil önce yaşamış olan Selçuklu dönemi âlimleridir. Bu zamandan kalan eğitim kurumları faaliyetlerine Hârezmşâhlar devrinde de devam ederken ihtiyaç duyuldukça yeni yapılar inşa edilmiştir. Nitekim Hârezmşâhlar Hârezm, Horasan, Zevzen, İsfahan, Kazvin gibi yerlerde pek çok medrese yaptırmışlardı.[128] Hârezm'in merkezi Gürgenç bu dönemde büyük bir ilim ve kültür merkezi hâline gelmişti.[129]

Hârezmşâhlar döneminde dinî ve akli ilimlerde pek çok âlim yetişmiştir. Bu dönemin en büyük âlimlerinden birisi olan Zemahşerî (ö. 1144)[130] tefsir, hadis ve nahiv âlimi olup pek çok talebe yetiştirmişti. En meşhur eseri *el-Keşşâf* adlı tefsiridir[131] ve genel olarak eserleri İslam dünyasında kabul görerek pek çok kişiyi etkilemiştir. Zemahşerî'nin öğrencisi olan meşhur tefsir ve nahiv âlimi olan Bakkalî (ö. 1167) ise *Zeynü'l-Meşâyih* (Hocaların süsü) lakabı ile anılmaktaydı. Bu âlimin en önemli eseri *Tefsirü'l-Bakkālî* olup tefsir ilmi ile ilgilidir.[132] Ebü'l-Feth

127 Hârezmşâhlar döneminde ilim hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Gülseren Azar Nasırabadı, *Hârezmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat*, Ankara 2023.

128 Bu dönemde inşa edilen medreseler ile ilgili bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 38; Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, Tahran 1387hş, s.813-814; Hüseyin Sultanzâde, *Târih-i Medâris-i İrân*, [ty], [yy], s.133; Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye ve Tesirât-ı İlmî ve İctimâi-yi an*, Tahran, 1374hş, s.251. Naci Maruf, *Ulemâü'n-nizamiyyat ve medarisü'l-meşriki'l-İslâmî*, Bağdat 1973, s.104. Shelia S.Blair, "The Madrasa at Zuzan: Islamic Architecture in Eastern Iran on the Eve of the Mongol Invasions", *Muqarnas*, vol.3 (1985), s.75-76; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar*, s.284; Azar Nasırabadı, *İlmî Hayat*, s.55-62.

129 Özaydın, "Hârizm", s.218.

130 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, Beyrut 1969-1971, s.168; Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*, XLIV, s.235.

131 Ali Özek, "el-Keşşâf", *DİA*, XXV, s.329.

132 Tayyar Altıkulaç, "Bakkālî", DİA, IV, s.544.

Muhammed eş-Şehristânî (ö. 1153)[133]'nin meşhur çalışmaları ise *Nihayetü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-kelâm* ve *el-Milel ve'n-nihal*'dir. Yine Hârezmşâhlar döneminin en önemli âlimlerinden birisi Fahreddîn er-Râzî (ö. 1210) kelam, tefsir, fıkıh, tasavvuf ile ilgilenmiştir. Bu meşhur âlim aynı zamanda astronomi, tıp ve matematik gibi çeşitli alanlarında da eserler kaleme almıştır.[134] Fahreddîn er-Râzî'nin tefsir alanındaki en önemli kitabı *Mefâtîhu'l-gayb*'dır. Kendisinin düşünceleri yazdığı eserleri ve yetiştirdiği talebeleri aracılığıyla nesilden nesle aktarılmış ve özellikle kelâm ile ilgili fikirleri yüzyıllar boyunca tartışılmıştır.[135]

Bu dönemde astronomi, matematik ve tıp gibi alanlarda da çeşitli âlimler yetişmişti. Hârezmşâhlar devrinin önemli astronomi âlimlerinden birisi Çağmînî (ö. 1221) olup "Alâü'l-müneccim" lakabı ile anılmıştı. Kendisi *el-Mülahhas fi'l-hey'e* adlı eseri yazarak astronomi alanında önemli bir çalışma kaleme almıştır.[136] Yine bu dönemde yetişmiş Şerefeddîn et-Tûsî (ö. XII. yy.) cebir hakkında *el-Mu'âdelât*, astronomi konusunda da *Risâle fi'l-usturlâbi'l-hattî* adlı eserleri telif etmiştir.[137] Şerefeddîn et-Tûsî aynı zamansa "asâ-yı Tûsî" olarak da adlandırılan doğrusal usturlabı keşfeden kişidir.[138] Bu usturlap matematik tarihi için çok önemli bir buluş olarak görülmüştür.[139] O, üçüncü dereceden denklemler ile ilgili çalışmalar da yapmış olup analitik geometrinin temellerini oluşturmuştur.[140] Bu dönemde astronomi ve astroloji alanında yetişmiş bir diğer kişi de aynı zamanda bir kadın olan Bibi Müneccime'dir. Kendisi Celâleddîn Hârezmşâh'ın yanında bulunur ve ona çeşitli konularda haberler verirdi.[141]

Yine zamanın büyük tıp âlimlerinden birisi ise Zeyneddîn el-Cürcânî (ö. 1137)'dir. *Zâhire-i Hârezmşâhî* onun en meşhur eseri olup 450.000 civarında kelime

133 Ömer Faruk Harman, "Şehristânî", *DİA*, XXXVIII, s.467.

134 J.H. Kramers, "Râzî", *İA*, IX, s.646; Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddîn er-Râzî", *DİA*, XII, s.89.

135 Eşref Altaş, "Fahreddîn er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddîn er-Râzî,* ed. Ömer Türker-Osman Demir, İstanbul 2013, s.41.

136 Sadettin Ökten, "Çağmînî", *DİA*, VIII, s.182.

137 Ahmet Özel, "Tûsî, Şerefeddîn", *DİA*, XLI, s.445-446.

138 Özel, "Tûsî, Şerefeddîn", s.446.

139 Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, II, çev. Abdurrahman Aliy, Ankara 2007, s.134-135.

140 Özel, "Tûsî, Şerefeddîn", s.445-446.

141 İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, I, s.439.

vardır.[142] Eserde tıp ile ilgili çok önemli bilgilerin yanı sıra iskelet, kas, toplardamar ve atardamar sistemleri ile ilgili çeşitli görsel tasvirler de bulunur.[143] Bu dönemde yetişmiş olan Hekim Bereketî (ö. yaklaşık XIII. yy.)[144] ve Necîbeddîn es-Semerkandî (ö. 1222-23) de tıp alanında yetişmiş önemli âlimlerdi.[145] Hârezmşâhlar döneminde İslam dünyasında ilim tahsil etmek isteyen pek çok kişi bu coğrafyaya gelerek dönemin ünlü âlimlerinden ders almışlardır. Bu bölgelerde yaşayan âlimlerin ve talebelerin bazıları da Bağdat, Basra, Dımaşk gibi diğer ilim merkezlerine gitmişlerdir.

Hârezmşâhlar döneminde ilim hayatı gibi kültür hayatı da oldukça zengindi. Hârezmşâh hükümdarları bizzat kendileri de tahsil görmüş ilim ve kültür sahibi şahsiyetler olup âlimleri, edipleri ve şairleri himaye ederlerdi.[146] Bu dönemde Hârezmşâhların ilim ve kültür dili Arapça ve Farsça idi. Bununla birlikte Hârezmşâhlar zamanında Kanglı-Kıpçakların orduda ve yönetimde etkili olması Kanglı-Kıpçak Türkçesinin de etkili olmasını sağlamıştır. Kanglı dilinde yazılmış en önemli eser Muhammed b. Kays'ın yazdığı *Tıbyân lügati't-Türkî ala lisanü'l-Kanglî* adlı Kanglı-Fars lügatidir. Bu eser Sultan Celâleddîn Hârezmşâh'a takdim edilmiş olup maalesef günümüze kadar gelememiştir.[147]

Dönemin önemli edip ve şairlerinden birisi Reşîdüddîn Vatvat (ö. 1177)'dır. Hârezmşâhların hizmetinde bulunan Vatvat devlet içerisinde önemli bir görev olan münşîlik vazifesini ifa etmekteydi. En meşhur eserlerinden birisi belagat ile ilgili olan *Hadâiku's-sihr fî dekāiki'ş-şir*'dir. Bunun dışında pek çok eseri olmakla birlikte devlete ait yazışmaların bulunduğu, mektuplar ve kasidelerin olduğu *Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâ'il ve'l-eş'âr*, *Arâ'isü'l-havâtır ve nefâ'isü'n-nevâdir* adlı münşeat mecmuaları bunların en meşhurları arasındadır.[148] Yine Zemahşerî'nin Arap dili ve nahiv üzerine kaleme aldığı *Mukaddimetü'l-edeb* ve *el-Mufassal* adlı eserleri

142 Ramazan Şeşen, "Ortaçağ İslâm Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçe'ye Tercüme edilen Tıp Kitapları", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 5 (1993), s.14.
Şeşen, "Ortaçağ İslâm Tıbbının Kaynakları", 18. Hasan Doğruyol, "Cürcânî", *DİA*, VIII, s.133.

143 Doğruyol, "Cürcânî", s.133-134.

144 Şeşen, "Ortaçağ İslâm Tıbbının Kaynakları", s.14.

145 Mahmut Kaya, "Necîbüddin es-Semerkandî", *DİA*, XXXII, s.490.

146 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 160; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s.55; Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti", s.885.

147 Köprülü, "Hârizmşâhlar", s.289.

148 Derya Örs, "Vatvât, Reşîdüddin", *DİA*, XLII, s.573.

oldukça önemlidir.[149] Kendisi *Mukaddimetü'l-edeb*'in adlı eseri Hârezmşâh Atsız'ın isteği ile zengin saray kütüphanesi için kaleme almış ve ona ithaf etmiştir.[150] Nahiv, dil ve edebiyat konusunda önemli âlimlerden birisi de Mutarrizî (ö.1231) idi.[151] Hârezmşâhlar döneminin şüphesiz en ünlü Arap dili âlimlerinden birisi Sekkâkî olup bu alanda meşhur olan eseri *Miftâhu'l-ulûm*'dur.[152] Sekkâkî belagat ilmine farklı bir bakış açısı getirmiştir. Kendisinden önce sadece edebî olarak düşünülen ve bir sanat olarak görülen belagata kelâma, felsefeye ve mantığa dayalı bir gözle bakarak ve bu şekilde yorumlamaya çalışmıştır.[153]

Türk Tasavvuf tarihinde Hârezmşâhların ve Hârezm bölgesinin önemi büyüktür. Bunun nedeni bu topraklarda pek çok mutasavvıfın yetişmesi ve onların tasavvufi görüşlerinin günümüze kadar İslam dünyasını etkilemiş olmasıdır. Bu coğrafyada yetişmiş en büyük mutasavvıf şüphesiz Kübrevîlik tarikatının kurucusu olan Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 1221)'dır. Yaşadığı dönemde çok meşhur olan şeyhin sadece Hârezm'de değil çok daha geniş bir coğrafyada çok sayıda müridi bulunmaktaydı. Ayrıca yetiştirdiği talebeleri onun tasavvufi görüşlerini İslam dünyasının dört bir yanına yaymış ve bu sayede Kübrevîlik önemli bir tasavvufi yol hâline gelmiştir. Zamanla içerisinden yeni tasavvufi görüşler ortaya çıkmış ve İslam dünyasında varlığını devam ettirmiştir.[154]

Necmeddîn-i Kübra'nın yetiştirdiği talebeleri ve aynı zamanda temsilcileri olan kişiler arasında en meşhurları Mecdeddîn el-Bağdâdî, Necmeddîn-i Dâye, Radıyeddîn Ali Lala, Sa'dededdîn-i Hammûye, Cemâleddîn-i Cîlî, Baba Kemâl-i Cendî ve Seyfeddîn-i Bâharzî dir. Bugüne kadar gelen Kübrevî silsilesi Radıyeddîn Ali Lala'dan gelmektedir.[155] Bir diğer temsilcisi Seyfeddîn Bâharzî de Kübrevîliğin Mâverâünnehir'de yayılması konusunda oldukça çaba göstermiştir. Ayrıca Baharzî'nin çocukları da onun görüşlerinin Kirman bölgesine yayılmasında

149 Nuri Yüce, "Mukaddimetü'l-edeb", *DİA*, XXXI, s.120; Mehmet Sami Benli, "el-Mufassal", *DİA*, XXX, s.368.

150 Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara 1988, s.7-8.

151 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, VII, Beyrut 1999, s.158; M. Sadi Çöğenli, "Mutarrizî", *DİA*, XXXI, s.376.

152 Mehmet Sami Benli, "Miftâhu'l-ulûm", *DİA*, XXX, s.20-21.

153 İsmail, Durmuş, "Sekkâkî, Ebû Ya'kūb", *DİA*, XXXVI, s.333.

154 Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ Hayatı, Eserleri, Görüşleri,* İstanbul 2010, s.134.

155 Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ*, s.134.

etkili olmuşlardır.[156] Moğolların İslâmiyet'i kabul etme sürecinde de Bâharzî'nin etkisi bulunmaktadır.[157] Nitekim Altınorda Devleti hükümdarı Berke Han'ın Müslüman olmasında tesiri olan kişi Seyfeddîn Baharzî dir.[158] İlhanlı Devleti hükümdarı Gazan Han'ın İslamiyet'i kabul etmesinde de Necmeddîn-i Kübrâ'nın müridlerinden Sâdeddîn Hammuye'nin oğlu Sadreddîn'in etkisi bulunur.[159]

Kübreviliğin gelişmesinde ve özellikle Anadolu'da yayılmasında etkili olan kişi ise Necmeddîn-i Dâye dir.[160] Bu dönemde Anadolu coğrafyasına gelen bir başka meşhur mutasavvıf ise Bahâeddîn Veled'dir. Kendisi Hârezmşâhlar coğrafyasından gelerek bu bölgeye önemli katkılarda bulunmuştur.[161] Bahâeddîn Veled'in Anadolu'ya gelmesi tasavvufun mümtaz şahsiyeti Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin de Anadolu'da faaliyet göstermesini sağlamıştır. Mevlânâ'nın tasavvufi gelişiminde etkili olan önemli bir kişi de şüphesiz dönemin mutasavvıf ve âlimlerinden birisi olan Ferideddîn Attâr-ı Nîsâbûrî dir. Mevlânâ'nın tasavvufi görüşlerinin ortaya çıkmasında, gelişmesinde ve büyük bir sufi olarak günümüzde dünyaca tanınmış bir şahsiyet olmasında Hârezmşâhlar döneminin tasavvufî birikiminin yeri büyüktür. Nitekim o bu birikimden yola çıkarak yeni görüşler ortaya koymuş ve bu şekilde Mevlevîliğin şekillenmesini sağlamıştır. Genel olarak Kübrevîlik ve Hârezmşâhlar dönemine ait tasavvufi görüşler Anadolu'da pek çok yeni tasavvuf yolunun kurulmasında etkili olmuştur.

Moğol İstilası sadece Hârezmşâhlar Devleti'nin yıkılmasına sebep olmamış aynı zamanda bölgedeki ilmî ve kültürel yaşamı da olumsuz etkilemiştir. Öncelikli olarak Moğol istilası eğitim kurumlarına büyük zarar vermiştir. Bu dönemde eğitim veren medreseler, camiler, kütüphaneler Moğol İstilası sırasında oldukça büyük hasar almışlar ve kullanılamaz hâle gelmişlerdir. Bunun yanı sıra halktan pek çok kişi öldürülürken hayatına son verilenler arasında çok sayıda âlim de bulunmaktadır. Bu durum da dönemin ilim ve kültür hayatına büyük darbe vurmuştur.

---

156 Süleyman Uludağ, "Yahyâ b. Ahmed el-Bâharzî", *DİA*, XLIII, s.240.

157 Süleyman Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddîn", *DİA*, IV, s.474-475.

158 Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddîn", s.475.

159 Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s.94-97; Hârezmşâhlar dönemi âlimlerinin etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Azar Nasırabadı, *İlmî Hayat*, s.246-266; a.mlf, "Hârezmşâhlar Döneminde Âlimlerin Devlet İçerisindeki Faaliyetleri ve Sultanlar ile Münasebetleri", *Kültür Tarihi ve Disiplinlerarası Sanat/Tasarım I*, ed. Prof. Dr. Sibel Kılıç, İstanbul 2021, s.102-103.

160 Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ*, s.152.

161 Devletşah, *Devletşah Tezkiresi,* II, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977, s.249.

Moğollar ile mücadele eden ve hayatını kaybeden meşhur kişilerin başında âlim ve mutasavvıf Şeyh Necmeddîn-i Kübra gelmektedir. Hatta Cengiz Han, Gürgenç'i ele geçireceği sırada Necmeddîn-i Kübra'ya haber göndererek şehirden çıkmasını istemiş ancak o bunu kabul etmeyerek şehir halkı ile birlikte Moğollara karşı mücadele ederken hayatını kaybetmiştir.[162] Moğol istilası sadece Hârezm'i değil Maveraünnehir ve Horasan'ı da etkilemiş Buhara, Semerkant, Merv, Nişabur gibi pek çok ilim ve sanat merkezi Moğolların yıkımından olumsuz etkilenmiştir. Tüm bunlar yaşanırken Moğol istilasından kaçan sadece halk olmamış âlimler de İslam dünyasının çeşitli bölgelerine giderek buralarda faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bu vesileyle Hârezmşâhlar döneminin ilmî ve kültürel mirasını farklı bölgelere taşımışlar ve buralardaki ilmî gelişmelere katkıda bulunmuşlardır.

162 Cüveynî, *Cihângüşâ*, s.146; Azar Nasırabadı, *İlmî Hayat*, s.312.

KAYNAKÇA

Alâeddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ,* Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.

Altaş, Eşref, "Fahreddîn er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddîn er-Râzî,* ed. Ömer Türker-Osman Demir, İstanbul 2013, s.91-164.

Altıkulaç, Tayyar, "Bakkālî", *DİA*, IV, s.544-545.

Alyârî, Hüseyin, "Çengiz Han-ı Moğol", *Neşriyye-yi Dâneşkede-yi Edebiyât ve Ulûm-e İnsânî Tebriz*, S.86, 1347 hş, s.511-518.

Azar Nasırabadı, Gülseren, "Hârezmşâhlar Devleti'nin Abbâsî Halifeliği Üzerinde Hakimiyet Kurma Çabaları", *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen, Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a Armağan*, ed. Ebru Altan, Muharrem Kesik, Murat Öztürk, 2020, s.505-520.

_____,"Hârezmşâhlar Döneminde Âlimlerin Devlet İçerisindeki Faaliyetleri ve Sultanlar ile Münasebetleri", *Kültür Tarihi ve Disiplinlerarası Sanat/Tasarım I*, ed. Prof. Dr. Sibel Kılıç, İstanbul 2021, s.87-109.

_____, "Hârezmşâhlar Dönemi Emirlerinden Mayacuk/Mayancuk ve Faaliyetleri", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII/2 (2020), s.267-286.

_____, "Hârezmşâhlar Dönemindeki Dinî Uygulamaların Tarihi Örneklerle Değerlendirilmesi", *Şarkiyat*, XII/1 (Nisan 2021), s.83-103.

_____, "Hârezmşâhlar Döneminde Siyasi İlişkilerin Hazine Gelirlerine Tesiri", *Tarih Okulu Dergisi*, S. LI (Nisan 2021), s.831-853.

_____, *Hârezmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat*, Ankara 2023.

_____, *Hârezmşâhlar Döneminde Diplomasi ve Elçilik Faaliyetleri*, Ankara 2021.

Aziz, Ghulam Rabbani, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi 1978.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç, "Hârizmşah", *İA*, V/I, s.263-265.

_____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

Benli, Mehmet Sami, "el-Mufassal", *DİA*, XXX, s.368-369.

_____, "Miftâhu'l-ulûm", *DİA*, XXX, s.20-21.

Blair, Shelia S., "The Madrasa at Zuzan: Islamic Architecture in Eastern Iran on the Eve of the Mongol Invasions", *Muqarnas*, 3 (1985), s.75-91.

Bosworth, Clifford Edmund, "Khwarazm-shahs", *EI²*, IV, s.1065-1068.

_____, "Khwarazm", *EI²*, IV, s.1060-1068.

Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, Türkçe çev. İlyas Kemaloğlu, İstanbul 2017.

_____, *Hârezmşahlığı ve Enuşteginliler Devleti*, Türkçe ter. Tural Rızayev, İstanbul 2003.

Ceceli Dursun, Gülseren, "Selçuklu Devleti Sonrası İsmâilîler'in Faaliyetleri ve Hârezmşâhlar ile Münasebetleri", *Bozkır'ın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, ed. Tuğba Eray Biber, İstanbul 2019, s.329-330.

_____, "Tarihin Dönüm Noktasında Bir Türk Lider: Celâleddîn Hârezmşâh (617-628/1220-1231)", *Türk Tarihinde Liderler*, ed. Okan Yeşilot vd., İstanbul 2019, s.285-296.

Ceceli, Gülseren, "Hârezmşâhlar Devleti Siyasetinde Kadın'ın Yeri ve Önemi", *Ortaçağ'da Kadın*, Ankara 2011, s.483-519.

_____, *Hârezmşâh Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1172-1193)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü İstanbul 2006.

Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, Tahran 1389 hş.

Çöğenli, M. Sadi, "Mutarrizî", *DİA*, XXXI, s.375-377.

Devletşah, *Devletşah Tezkiresi,* II, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977.

Durmuş, İsmail, "Sekkâkî, Ebû Ya'kūb", *DİA*, XXXVI, s.332-334.

Geyiklioğlu, Hasan, "Hârezmşah Celâleddîn Mengüberti'nin Şahsiyeti", *Türk Kültürü*, XXXIV, S.396 (Nisan 1996), s.229-238.

Gökbulut, Süleyman, *Necmeddîn-i Kübrâ Hayatı, Eserleri, Görüşleri,* İstanbul 2010.

Gürbüz, Meryem, "Tekiş, Alâeddin", *DİA*, XL, s.364-365.

_____, *Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür*, İstanbul 2014.

Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, Tahran 1387hş.

Hamideddîn Kirmânî, *el-Muzâf ila bedayiü'z-zaman fi vekâyi Kirmân*, 1391hş.

Harman, Ömer Faruk, "Şehristânî", *DİA*, XXXVIII, s.467.

İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-umuri'l-Ala'iyye*, I, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.

İbn Funduk, *Târih-i Beyhak*, [ty], [yy].

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, Beyrut 1969-1971.

İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistân*, II, Tashih: Abbas İkbal, [ty], [yy].

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, Türkçe çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, Türkçe çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 2008.

Kafalı, Mustafa, "Cengiz Han", *DİA*, VII, s.367-369.

Kafesoğlu, İbrahim, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 2000.

Kaya Tan, Pınar, "Tarihî Yönü ve Faaliyetleriyle Selçuklu Döneminden Bir Şair: Edîb Sâbir" *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 8 (2023), s.58-70.

Kaya, Mahmut, "Necîbüddin es-Semerkandî", *DİA*, XXXII, s.490.

Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Konya 2001.

Kisâî, Nurullah, *Medâris-i Nizâmiyye ve Tesirât-ı İlmî ve İctimâi-yi an*, Tahran, 1374hş.

Köprülü, M. Fuad, "Hârizmşahlar", *İA*, V/I, s.265-296.

Köymen, Mehmet Altay, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilası", *DTCF Dergisi*, V (1947), s.563-660.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara 1991.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, Ankara 1993.

Kramers, J. H. "Râzî", *İA*, IX, s.645-647.

Maruf, Naci, *Ulemâü'n-nizamiyyat ve medarisü'l-meşriki'l-İslâmî*, Bağdat 1973.

Merçil, Erdoğan, "Taştdâr", *DİA*, XL, s.161-162.

Mîrhând, *Ravzatü's-safâ'*, IV, 1339 hş.

Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, Farsça, Mücteba Minovi, Tahran 1365 hş.

Ökten, Sadettin, "Çağmînî", *DİA*, VIII, s.182-183.

Örs, Derya, "Vatvât, Reşîdüddin", *DİA*, XLII, s.573-574.

Özaydın, Abdülkerim, "Hârezmşahlar Devleti" *Türkler*, IV, Ankara 2002, s.833-898.

_____, "Hârizm", *DİA*, XVI, s.217-220.

_____, "Muhammed b. Tekiş", *DİA*, XXX, s.578-580.

Özek, Ali, "el-Keşşâf", *DİA*, XXV, s.329-330.

Özel, Ahmet, "Tûsî, Şerefeddîn", *DİA*, XLI, s.445-446.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.

_____, *Selçuklular*, I, Ankara 2013.

Öztürk Mustafa-Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî", *DİA*, XLIV, 235-238.

Perviz, Abbas, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşahan*, Tahran 1351 hş.

Reşîdeddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiu't-tevârîh*, I, 1373 hş.

Reşîdeddîn Vatvat, *Umdetü'l-bulegâ ve uddetü'l-fusahâ*, Ayasofya nr. 4159.

Rûhânî, Seyid Kâzım, "Sultan Muhammed Hârezmşâh ve Koştâr-e Tâcîrân-e Mogol", *Hücum-e Mogol be İrân ve Peyamedhâ-yi Ân*, I, 1379 hş, s.653-667.

Sadreddîn Ebü'l-Hasan el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara 1999.

Sezgin, Fuat, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, II, Türkçe çev. Abdurrahman Aliy, Ankara 2007.

Sultânî, Râmîn, "Fitne-i Guz der Horasan", *İrân şinaht*, sy. 16-17 (1379 hş).

Sultanzâde, Hüseyin, *Târih-i Medâris-i İrân*, [ty], [yy].

Sümer, Faruk, "Atsız b. Muhammed", *DİA*, IV, s.91-92

_____, "Tuğrul II", *DİA*, XLI, s.342-344.

Şebankareyî, *Mecmuaü'l-ensâb*, Tahran 1376 hş.

Şeşen, Ramazan, "Ortaçağ İslâm Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçe'ye Tercüme edilen Tıp Kitapları", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 5 (1993), s.11-20.

Taneri, Aydın, "Celâleddîn Hârezmşâh", *DİA*, VII, s.248-250.

_____, "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI, s.298-231.

_____, "Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Hârezmşahlar Vezareti", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8 (1976-1977), s.17-54.

_____, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.

_____, *Hârezmşahlar*, Ankara 1993.

Taşağıl, Ahmet, "Me'mûnîler", *DİA*, XXIX, s.105.

Tîmûrî, İbrahim, *İmparatori-ye* Mogol, Tahran 1377 hş.

Togan, Zeki Velidi, "Hârizm", *İA*, V/I, s 240-257.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.

Uludağ, Süleyman, "Bâharzî, Seyfeddîn", *DİA*, IV, s.474-475.

_____, "Yahyâ b. Ahmed el-Bâharzî", *DİA*, XLIII, s.240.

Usta, Aydın, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler*, İstanbul 2013.

Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, VII, Beyrut 1999.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahreddîn er-Râzî", XII, *DİA*, s.89-95.

Yüce, Nuri, "Mukaddimetü'l-edeb", *DİA*, XXXI, s.120-121.

_____, *Mukaddimetü'l-Edeb Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara 1988.

Zahireddîn Maraşi, *Tarih-i Taberistân u Ruyan-ı Mazenderan*, Tahran 1966.

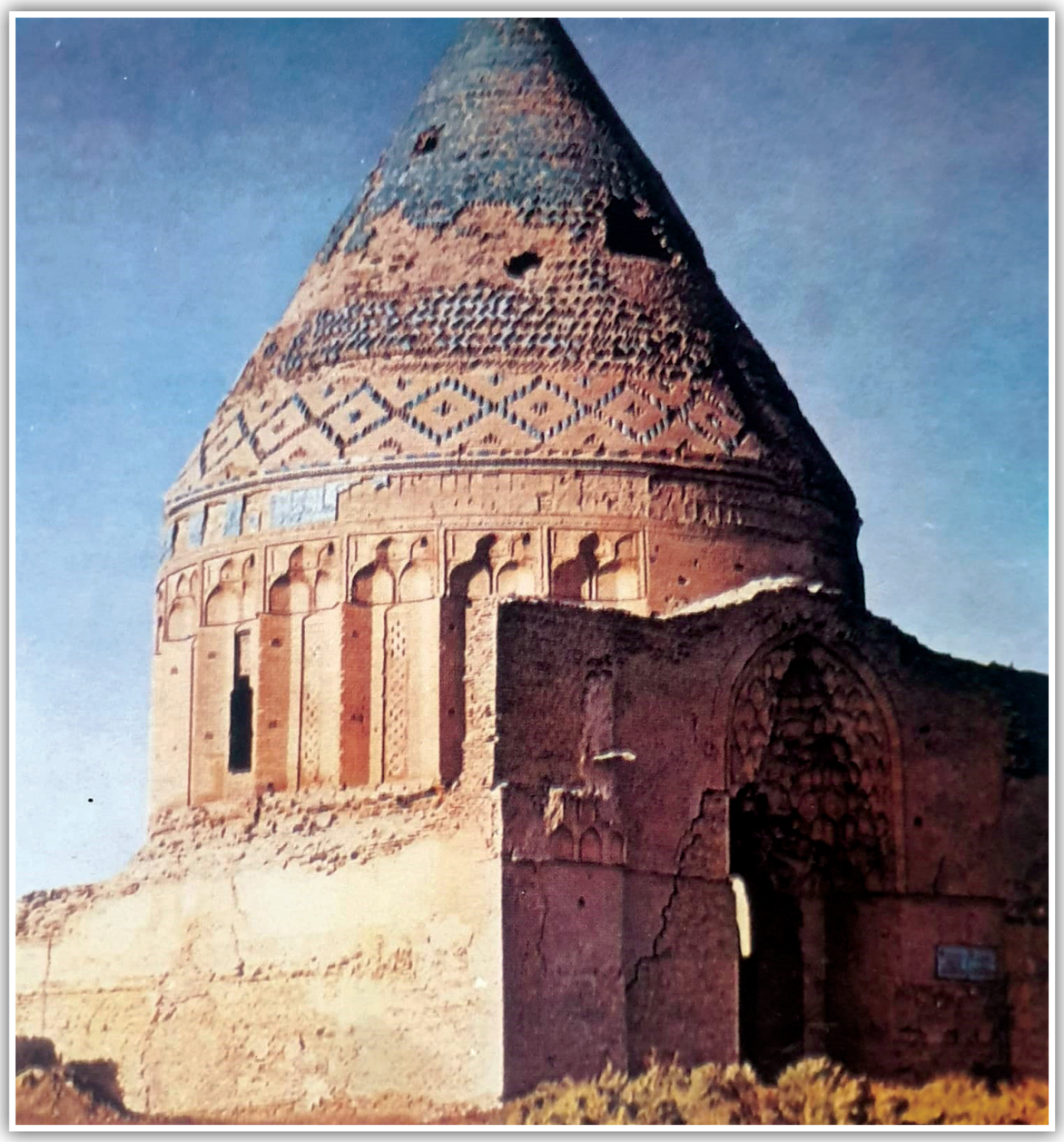
EKLER

Ek 1: Necmeddîn-i Kübra Türbesi

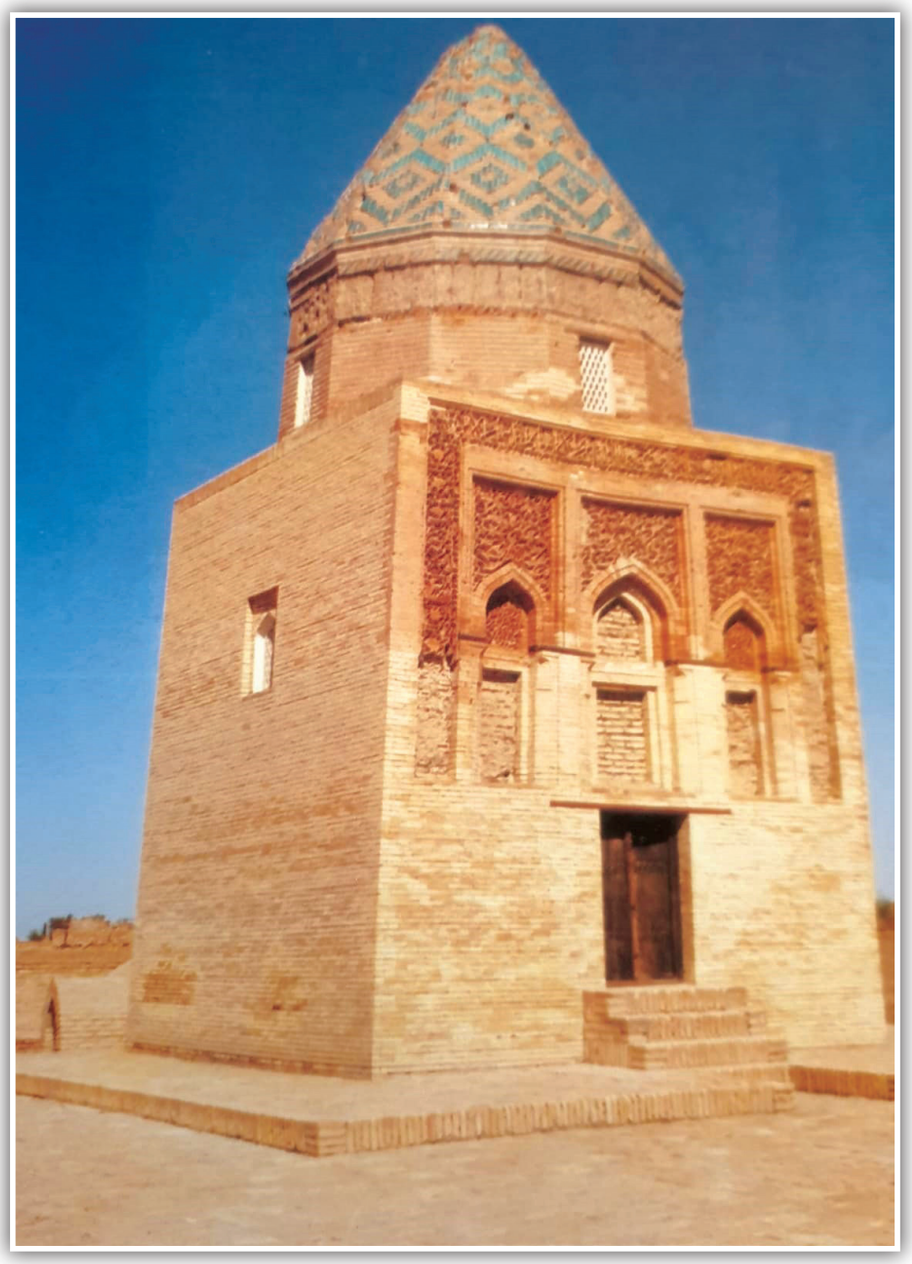
Kaynak: Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler XI-XVI. Yüzyıl*, Ankara 1999.

Ek 2: Alâeddîn Tekiş Türbesi

Kaynak: Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler XI-XVI. Yüzyıl*, Ankara 1999.

Ek 3: Fahreddîn-i Râzî Türbesi

Kaynak: Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler XI-XVI. Yüzyıl*, Ankara 1999.

Altın Orda Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

ALTIN ORDA DEVLETİ

(1242-1502)

İlyas KEMALOĞLU*

Tarih sahnesine çok erken dönemde çıkan Türkler, farklı zamanlarda Ötüken'den Avrupa'ya, Sibirya'dan Orta Doğu'ya kadarki geniş coğrafyada yüzden fazla devlet kurdular. Bu devletlerden biri de Orta Çağ'da yaklaşık iki asır boyunca Avrasya coğrafyasına hâkim olan Altın Orda'dır. Altın Orda, kendi döneminin en güçlü devletlerinden biri olup Bizans'a başarılı seferler düzenledi, Rus Knezliklerini iki buçuk asır boyunca hâkimiyeti altında tuttu, Balkanlarda Altın Orda emirleri adına para basıldı, Mısır Memlükleri ve Osmanlı ile çok yönlü iş birliği geliştirildi. Altın Orda'nın nüfusunu başta Kıpçaklar ile İdil Bulgarları olmak üzere çeşitli Türk boyları oluşturdukları gibi daha XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde İslamiyet, tüm ülkede resmî din ilan edildi.

Altın Orda'nın en önemli özelliklerinden biri de Göktürklerden sonra ilk kez Türklerin büyük bir kısmını tek çatı altında birleştirmiş olmasıdır. Bundan dolayıdır ki Altın Orda, bugünkü İdil boyu, Sibirya, Kafkasya ve Orta Asya'daki Türklerin ortak tarihi kabul edilmektedir. Hatta bu husus, SSCB zamanında Altın Orda tarihinin araştırılmasının yasaklanmasına neden oldu. Altın Orda'da İslâmiyet'in resmî kabulü ise İslâm dünyasının sınırlarını kuzeye doğru genişletti ve İdil Boyu, Türk

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü, ilyas.kemaloglu@marmara.edu.tr

ve İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden biri hâline geldi. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı forsundaki 16 yıldızdan birinin Altın Orda'yı temsil ediyor olması da Altın Orda'nın Türk ve dünya tarihindeki yerine işaret etmektedir.

Altın Orda Devleti'nin Kuruluşu, Adı ve Nüfusu

1155 yılında doğan Timuçin'in Moğol kabilelerini kendi etrafında birleştirmek amacıyla gerçekleştirdiği askerî seferler, 1206'da Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşuyla sonuçlandı. Bu tarihte "Cengiz Han" ünvanını alan Timuçin ve oğullarının faaliyetleri çok geçmeden komşu bölgelere de yayıldı. Moğol kabilelerinden sonra başta Kırgızlarla Uygurların, daha sonra ise Hârezmşahlar Devleti'nin toprakları yeni kurulan bu imparatorluk içerisinde yer aldı. Cengiz Han'ın devletinin nüfusunun önemli bir kısmının Türklerden oluşması, Cengiz Han'ın imparatorluğu için Türk devlet modelini benimsemesi, Uygur Türklerinin bu devlette en önemli görevlere getirilmesi, Uygur alfabesinin Moğollar tarafından benimsenmesi gibi faktörler dolayısıyla Cengiz Han'ın imparatorluğu, Türk-Moğol Devleti olarak kabul görmektedir.

Moğol İmparatorluğu'nun sınırları çok kısa sürede o kadar geniş bir coğrafyaya yayıldı ki, Cengiz Han ölmeden (1227) önce ele geçirilen toprakları Moğol geleneklerine uygun olarak kendi oğulları arasında paylaştırdı. Bu husus, zamanla her geçen yıl sınırlarını genişletmeye devam eden Büyük Moğol İmparatorluğu topraklarında başta Cuci ve Çağatay uluslarının, ardından da İlhanlı ulusunun ortaya çıkmasına neden oldu. Cengiz Han'ın bu taksimatı bir taraftan Karakurum'daki muhtemel iktidar kavgalarını engellediği gibi geniş toprakların yönetimini de şüphesiz kolaylaştırdı. Bununla birlikte söz konusu taksimat aynı zamanda imparatorluğun parçalanmasına ve sınırları içerisinde kurulan ulusların zamanla bağımsızlıklarını elde etmelerine de neden oldu.

Altın Orda Devleti'nin resmî olarak kuruluşu ve Büyük Moğol İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını da işte bu çerçevede ele almak gerekmektedir. Nitekim Cengiz Han, en büyük oğlu Cuci'ye (ö.1227) Altay Dağları ve Batı Sibirya'dan başlayarak İdil-Ural bölgesini verdi, buna ilâveten kendisine batıda "Moğol atlarının basabileceği her yeri" ele geçirme hakkı da tanındı.[1] Böylece Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan bu coğrafyada Cuci Ulusu'nun temelleri atıldı.

[1] Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, çev. M. Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s.96.

Bununla birlikte Hârezmşah seferi sonrasında Karakurum'a dönmeyen Cuci, babası Cengiz Han'dan yaklaşık altı ay önce öldü (1227). Cuci'nin oğulları Batu ile Orda İçen birbirlerinin adına tahttan feragat ederek tahta kimin çıkması gerektiği konusunda anlaşamayınca meseleyi dedeleri Cengiz'e götürdüler. Batu ile İçen'in birbirine saygıdan karşılıklı olarak tahttan feragat etmeleri, Cengiz Han'ı çok duygulandırdı. Beyleri ile istişare ettikten sonra da On (Sağ) kol ile İdil Nehri'ndeki illeri Han Yasası'na göre Sayın Han'a, Sol Kol ile Seyhun boyundaki illeri Orda İçen'e verdi.[2] Yine Cengiz Han onlar için üç orda kurdurttu. Altın eşikli ordayı Batu'ya, gümüş eşikli kök ordayı İçen'e, çelik eşikli boz ordayı da Şiban'a yaptı.[3] Böylece Cuci'nin ölümünden sonra Cuci'ye ait topraklar Cengiz Han tarafından oğulları arasında paylaştırıldı ve sınırlar daha da netleşmeye başladı. Buna göre Doğu Deşt-i Kıpçak, Orda İçen'e (sol kol), İdil Boyu ve zaptı kararlaştırılmış olan Batı Deşt-i Kıpçak (sağ kol) ise Batu Han'a yurt olarak verilmiş oldu. Mustafa Kafalı bu bölünmenin, iki ayrı hanlık olmayıp Türk devlet ananesindeki sağ ve sol kol tertibinde Cuci Ulusu'nun ikili idareye göre tanzim edildiği görüşündedir.[4]

Cengiz Han'ın taht sorununu bu şekilde çözmesi, daha kuruluş aşamasında olan Cuci Ulusu'nun Cengizoğulları arasında ordalara bölünmesine neden oldu. Nitekim Batu'nun toprakları Ak Orda, Orda İçen'in toprakları Gök Orda olarak adlandırıldı. Yine diğer Cengizoğullarına, hatta Kıyat, Kongırat, Seceut, Mangıt ve diğer boyların beylerine Cuci Ulusu içerisinde yurtların verildiği bilinmektedir.

Diğer taraftan Ak Orda ile Gök Orda'nın yerleri konusu bir dönem tartışma konusu oldu. Bazı tarihçiler, doğu kısmı "Ak Orda", batıyı ise "Gök Orda" olarak kabul etmişti. Fakat bu görüş yanlıştır. Nitekim asırlardır Altın Orda'nın hâkimiyeti altında kalan Ruslar, batıdaki toprakları "Büyük Orda", doğudaki toprakları ise "Gök Orda" olarak adlandırmıştır. Bu isimlendirmeyi Ruslar şüphesiz Tatarların kendilerinden almıştır. Kaldı ki renklerden hareket ederek de doğru sonuca varmak mümkündür. Mavi renginin, "doğu rengi" olduğu bilinmektedir.[5] Yine madenlerin kıymetine göre de renklerin değeri hakkında fikir edinmek mümkündür. Buna göre "altın" ve "ak" rengi, "gümüş" ile "gök" renginden üstündür.

---

2 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İ. Kemaloğlu, 5. bs., TTK Yayınları, Ankara 2024, s.35-36.

3 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s.32.

4 M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, s.19.

5 G. Vernadskiy, *Mongolı i Rus*, İzdatelstvo Agraf, Moskva 2001, s.145.

Bu şekilde renkle yönlerin isimlendirilmesi yine geleneğe uygun düşmektedir. Zira Türkler, batıyı "ak", doğuyu "gök" renkleriyle adlandırmıştır.[6] Netice itibariyle Hârezmşah seferi sonrasında Cuci'ye verilen topraklar, Cuci'nin ölümünden sonra Cengiz Han tarafından oğulları arasında paylaştırıldı, Batu da babasının halefi ilan edilmiş oldu.

Nitekim Cuci Ulusu'nun resmî olarak kuruluşu ve kesin sınırların belirlenmesi de Cuci Han'ın oğlu Batu döneminde (1227-1255) gerçekleşti. Onun başkanlığında yapılan II. Kıpçak Seferi (1235-1242) sonucunda Deşt-i Kıpçak'ın tamamı ile İdil Bulgar Devleti ele geçirildi, 1237-1240 yıllarında Rus Knezlikleri hâkimiyet altına alındı. Daha sonraki tarihlerde bugünkü Polonya, Çekya, Macaristan, Sırbistan ve Bulgaristan toprakları hedef alındı.[7] Bununla birlikte 1242 yılında Batu, sefere son vermek zorunda kaldı. Bunun en önemli sebebi şüphesiz başkent Karakurum'da Ögedey Kağan'ın vefat etmesi olsa da seferin daha uzun bir süre sürdürülmesi teknik açıdan da imkansızdı. Zira yedi yıldır seferde olan askerler yorulduğu gibi elde edilen ganimetlerin taşınması da sorun olmaya başlamıştı. Tüm bu sebeplerden dolayı Moğollar Avrupa topraklarından ayrıldılar. Batu dışındaki Cengizoğulları Karakurum'a dönerken Batu bu seferle genişlettiği Cuci Ulusu'nun kalbi konumunda olan İdil boyunda kalmaya ve burada daha sonra Saray adıyla tanınacak bir şehir kurmaya karar verdi. II. Kıpçak seferinin son bulduğu 1242 yılı da Cuci Ulusu'nun kuruluşunun resmî tarihi olarak kabul edilmektedir. Devletin sınırları, Deşt-i Kıpçak, Hârezm'in bir kısmı, Kuzey Kafkasya, Sibirya, Kırım ve İdil Bulgar Devleti'nin topraklarını kapsarken Cucioğullarının hâkimiyeti çok daha geniş bir coğrafyaya yayıldı. Nitekim bu sefer sırasında Rus Knezlikleri hâkimiyet altına alındı, Balkanlarda Altın Orda hâkimiyetinin temelleri atıldı, tüm Avrupa yeni bir tehdit ile karşı karşıya kaldı.

Bu devlet, tarih boyunca birçok isimle adlandırıldı. Özellikle Doğu kaynaklarında "Cuci Ulusu" tabiri kullanılırken, devletin asıl nüfusunu Kıpçaklar oluşturduğundan dolayı Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı) da denildi. Arap ve Fars kaynaklarında devlet, hüküm süren hanın ya da coğrafi bölgenin adı ile zikredilmektedir: "Tatarların Büyük Hanı Berke'nin Ülkesi", "Kuzey Ülkelerin Hanı Özbek'in

6 A. Gabain, "Renklerin Sembolik Anlamları", çev. S. Tezcan, *TD,* III/1 (Ankara 1968), s.108-109; İ. Kamalov, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", *TDA*, 141 (İstanbul 2002), s.117-118.

7 Batu Han'ın seferleri için bk. İ. Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya. Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, 3. bs., Ötüken Yayınları, İstanbul 2022, s.68-71.

Ülkesi", "Deşt-i Kıpçak Hanı Tokta'nın Ülkesi", "Batu Ulusu", "Berke Ulusu."[8] Rus kroniklerinde "Knez, Çar Sartak'ın yanına gitti"[9] ve "Knez, Tatarlara gitti"[10] şeklinde cümlelere rastlamak mümkündür. 1290'larda ise "orda" adı ortaya çıkmıştır.[11] "Orda" ya da "ordu" kelimesi Türk ve Moğol dillerinde "otağ", "yurt", "han yurdu", "saray yurdu" anlamında kullanılıyordu.

"Altın Orda" tabiri ilk defa 1564 yılı civarında yazılmış olan *Kazan Kroniği*'nde yer almıştır.[12] Bu tabirin ortaya çıkması, altın ve kıymetli kumaşlarla süslü olan hanın karargâhıyla ilgilidir. XIV. yüzyıl seyyahı İbn Battûta, hanın karargâhını şöyle tasvir etmektedir: "Özbek Han, süslenmiş olağanüstü bir "altın otağ"da oturur. Otağ, altın yapraklarla kaplı ağaç çubuklarından yapılmıştır. Ortasında ayakları gümüş, üstü değerli taşlarla süslü bir taht mevcuttu."[13]

Altın Orda Devleti, Türk-İslam Devleti olarak kabul edilmektedir. Devletin başında bulunan hanlar, Cengiz soyundan gelse de devletin kuruluş sürecinde bölgeye gelen Moğolların sayısı fazla olmadığı gibi, bunlar çok geçmeden kalabalık Kıpçak, İdil Bulgarları ve Türk kökenli diğer Türk boyları içerisinde asimile de olmuşlardır. Arap tarihçisi el-Ömerî bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Bu devlet (Altın Orda) eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lakin Tatarlar tarafından işgal edilince Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra (Tatarlar) onlarla (Kıpçaklarla) karışarak akraba oldular. Toprak, onların (Tatarların) tabiat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamen Kıpçaklaştılar."[14] el-Ömerî'nin burada Tatarlardan kastı, Moğollardır. Bununla birlikte Cuci'ye topraklarla birlikte 4 kabile -Kıyat, Kongırat, Seceut, Mangıt- verilmişi. el-Ömerî'nin de belirttiği gibi bu Moğol boyları bölgeye

8 V. Yegorov, *Zolotaya Orda: Mifi i Realnosti,* İzdatelstvo Znanie, Moskva 1990, s.16; İ. Kamalov, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", *TDA*, 141, (2002), s 116.

9 *PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy*, yay. A. İ. Tsepkov, İzdatelstvo Aleksandriya, Ryazan 2000, s.116.

10 *PSRL, XII, Lavrentyevskaya Letopisy*, yay. A. İ. Tsepkov, İzdatelstvo Aleksandriya, Ryazan 2001, s.447.

11 *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*, yay. A. İ. Tsepkov, İzdatelstvo Aleksandriya, Ryazan 1998, s.238.

12 *Kazanskaya İstoriya*, yay. G. N. Moiseeva, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1954, s.45.

13 "İz Podarka Nablüdatelyam po Çasti Dikovin Stran i Çudes Puteşestviy İbn Battutı", *Stanovlenie i Raststvet Zolotoy Ordı. İstoçniki po İstorii Ulusa Cuçi (1266-1359),* Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 2011, s.160.

14 el-Ömerî, "Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliku'l-Emsâr", W. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler,* I, çev. İ. H. İzmirli, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1941, s.373.

gelişinden sonra çok geçmeden Türkleştiler. Altın Orda zamanında bölgede etnik süreçler de tamamlandı. Kıpçaklar, Bulgarlar ve diğer Türk boylarının karışımından meydana gelen halka, Ruslar "Tatar" adını verdiler. Ancak bu "Tatarlar", Cengiz'in bir zamanlar savaştığı "Tatarlar" değildi. Bunların dışında ülkede çeşitli Fin Ugor (Mordva, Udmurt, Çeremis) ve Kuzey Kafkasya (Alanlar, Çerkesler) kavimleri de yaşıyordu.

Altın Orda Devleti'nin Siyasi Tarihi

Batu Han'ın ölümünden (1255) sonra oğlu Sartak ve Ulakçi'nin kısa süren hâkimiyetinden sonra, 1256 yılında tahta Batu'nun kardeşi Berke çıktı. Ögedey Kağan'ın Batu'dan sonra onun Hristiyanlığı kabul eden oğlu Sartak'ın tahta çıkmasını uygun görmesine rağmen Sartak'ın Karakurum dönüşü aniden ölmesi özellikle Ermeni tarihçilerin ilk Müslüman Cengizoğlu olan Berke'nin onu öldürmekle suçlamalarına sebep oldu.

Berke Han iktidarının ilk yıllarında kardeş ulus olan İlhanlılarla karşı karşıya kaldı. Berke tahta çıkmadan önce bazı emirler birleşip İlhanlı Hükümdarı Hülâgü Han'a "kılıçsız kın ve yakasız gömlek" göndererek Batu Han'ın tahtının boş kaldığını bildirmişti.[15] İki ulusu karşı karşıya getiren diğer sebepler arasında iki kardeş ülkenin sınırlarının kuruluş aşamalarında kesin belli olmaması, tarafların coğrafî, stratejik ve ekonomik önem arz eden Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını paylaşamamaları, Memlük Devleti'nin Altın Orda hanlarını düşmanları İlhanlılara karşı devamlı kışkırtmaları gibi faktörler yer almıştır. Altın Orda hanları Azerbaycan topraklarının kendilerine ait olduğunu ileri sürerken Cucioğulları da Hülâgü'nün Orta Doğu seferine katıldığını ve dolayısıyla ganimetten pay almaları gerektiğini dile getirmiş, ayrıca İlhanlı Ulusu kurulmadan önce bölgede Cucioğullarının gönderdiği daruga ve askerlerin görevlendirilmiş olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte iki ulus arasındaki mücadele uzun yıllar sürdüğü gibi tarafların hiçbiri kesin bir netice de elde edemedi. Örneğin 1262'de Kür Irmağı'nın kuzeyinde yaşanan savaşta Hülagü Han Berke'yi mağlup ederken, 13 Ocak 1263'te Derbent Savaşı olarak bilinen savaşta bu sefer Berke, Hülâgü'yü bozguna uğrattı. Hülagü'nün ölümünden (8 Şubat 1265) sonra Berke, İlhanlı Abaka ile de mücadele etti. İki ordu arasında Kür Irmağı'nın kollarından Aksu civarında (Temmuz-Ağustos 1265) cereyan eden şiddetli savaştan kesin bir netice

[15] Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s.40.

alınamadı. Muharebeden sonra her iki taraf da 14 gün ırmak boyunda beklediler ve sonunda Altın Orda ordusu geri döndü.[16]

İki kardeş arasındaki mücadele, şüphesiz her iki tarafı da çok yordu ve Cengizoğullarının seferlerinin devam etmesini engelledi. Nitekim Arap kaynakları Berke Han'ın Hülagü'yü suçlayarak kendi aralarında savaşmadıkları takdirde Cengizoğullarının bütün dünyayı ele geçirebileceklerini söylediğini naklederler. Yine işin ilginç tarafı Berke Han İlhanlılarla savaşı Müslüman tebaasına kafirle savaş şeklinde sunarken, Moğol askerlerine Cengiz Han'ın yasasını ihlal eden bir Cengizoğlu ile savaş şeklinde izah etmiştir. Berke Han'ın haklı olduğu husus ise bu mücadelenin hem Cucioğullarının hem de İlhanlıların gündemini meşgul etmesi ve topraklarını genişletmeyi engellemesidir.

Altın Orda'nın ilk Müslüman hükümdarı olan Berke Han döneminde Balkanlarda önemli gelişmeler yaşandı. Berke Han'ın meşhur komutanlarından Nogay Mirza, Bizans üzerine birkaç sefer düzenlemek zorunda kaldı. Bunun sebebi, Bulgar Çarı Konstantin Tikh'in Bizans'a karşı Berke'den yardım istemesi, Bizans İmparatoru'nun İlhanlılardan çekinmesinden dolayı Boğaz yolunu kapatarak Altın Orda-Memlük ticaretine engel olmaya çalışması, imparatorun kendisine sığınan eski Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus ve yakınlarını hapsetmesidir. Düzenlenen seferler neticesinde II. İzzeddin Keykavus serbest bırakıldığı gibi, Bizans İmparatoru, Karadeniz ve Boğaz ticaretine getirilen engeli de ortadan kaldırdı.[17] Bu seferler neticesinde Balkanlar, Nogay'ın hâkimiyeti altına girdi.

Berke Han'ın yakından ilgilendiği bir başka mesele de Rus Knezlikleri ile ilişkilerdi. Kıpçak seferi sonucunda Rus Knezlikleri, Altın Orda'ya bağlanmıştı. Altın Orda hanları, Rus Knezlerini tayin ediyor, onların oğullarını kendi saraylarında rehin olarak tutuyor, Ruslardan vergi alıyorlardı. Ayrıca Rus Knezleri, hanları ziyaret etmek (yarlık almak ve diğer vazifeleri dolayısıyla), onlara asker temin etmek zorundaydılar.[18] Berke tahta çıktıktan sonra Rus Knezliklerinin isyanlarına son vermek ve Ruslar üzerindeki hâkimiyeti pekiştirmek için Rus Knezliklerine

---

16 Berke Han dönemi Altın Orda-İlhanlı ilişkileri için bk. İ. Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s.38-64.

17 ez-Zehebî, "Târîhu'l-İslâm", W. Tiesenhausen, I, s.351; *İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi,* çev. N. Gencosman, Uzluk Basımevi, Ankara 1941, s.268; Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Musâyeretu'l-Ahyâr, çev. M. Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000, s.56-57. Ayrıca bk. İ. Kamalov, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 4, Çorum 2005, s.3-21.

18 İ. Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya. Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, s.128-172.

sivil ve askerî işlerle meşgul olan darugalar gönderildi. Ayrıca toplanacak vergileri düzene oturtmak, acemi askerlerden birlikler sağlamak, yetenekli zanaatkâr ve ustaları belirleyerek devlet teşkilatında görevlendirmek üzere nüfus sayımı yapıldı.[19] Tüm bunların yanı sıra Rus Knezleri bastırdıkları paralarda Altın Orda hanlarının adlarını da zikretmek zorundaydılar.

Berke Han zamanında Altın Orda, bölgenin en güçlü devletlerinden biri hâline gelse de Büyük Moğol hanına yani Moğolistan'a olan bağlılık devam etti. Ancak ondan sonra tahta çıkan yeğeni Mengü Timur (1266-1280) Altın Orda'yı tamamen müstakil bir devlet hâline getirmeyi başardı ve kendi adına para bastırdı.

Mengü-Timur'un bu tarihte bağımsız hareket etmeye başlamasını birkaç hususla açıklamak mümkündür. Sınırlar genişledikçe ele geçirilen toprakların merkezden idare edilmesi gittikçe zorlaştı. Nitekim Çağatay ve Cuci uluslarından sonra Hülâgü'nün seferi neticesinde İlhanlı Ulusu kurulmuştu. Buna paralel olarak merkez Karakurum'da büyük kağanlık için sıkça mücadele verildi. Güyük Han'ın ölümünden sonra Cucioğulları Tuluyoğullarıyla birlik olup Ögedey ve Çağatayoğullarına âdeta savaş ilan ettiler. Mönge Kağan'ın ölümünden sonra ise Kubilay ile Arık Buka arasında çetin bir mücadele yaşandı. Bu hususlar, gittikçe güçlenen ulusların merkeze bağlılığını zayıflattı. Bu süreçte önemli rol oynayan etkenlerden biri de Kubilay'in kağan olmasından sonra başkentini Çin'e taşımasıdır. Böylece uluslar, coğrafi olarak da merkezden uzaklaşmış oldu. Artık uluslar merkezdeki kurultaya katılmadıkları gibi, ortak seferlere de çıkmadılar hatta birbirleriyle mücadeleye giriştiler. Yeni dönemde ise uluslar mevcut sınırlarını korumak için çaba gösterdiler. Yine uluslardaki Cengizoğullarının yavaş yavaş İslamiyet'i kabul etmeleri ve aynı zamanda kalabalık Türk kitleleri arasında Türkleşmeleri de uluslarla merkez arasında bazı farklılıkların ortaya çıkmasında etkili oldu. Cuci Ulusu'nun bağımsızlığını kazanmasından sonra ise taraflar arasındaki ilişkiler, diplomatik ve ticari alanlarla sınırlı kaldı.

Mengü Timur'un hâkimiyetinin ilk yıllarında Büyük Kağan Kubilay'ın da baskısıyla İlhanlılarla barış tesis edildi. Ancak bu barış çok uzun sürmedi. Daha 1270 yılında Mengü Timur, İlhanlı Abaka'yı mağlup etmeyi başardı.[20] Bununla birlikte

[19] *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*, s.217; *PSRL, XII, Lavrentyevskaya Letopisy*, s.496; T. Allsen, "Mongol Census Taking in Rusy, 1245-1274", *Harvard Ukrainian Studies*, V/1 (1981), p.32-53.

[20] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.105; S.Zakirov, *Diplomatiçeskie Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1966, s.59-60.

bu galibiyet de aynen Berke Han döneminde elde edilen başarılar gibi sınırlar konusunda bir değişiklik yaratmadı. Rusya cephesinde de Mengü Timur fazla sorun yaşamadı. Zira Altın Orda hâkimiyetinin ilk yıllarında birçok kez isyan eden Ruslar, bu hâkimiyetten kurtulmanın şimdilik mümkün olmadığını anlamış, isyanların da büyük yıkımlara sebep olduğunu görmüşlerdir.

Mengü Timur Han, Berke Han'a kıyasla daha az askerî sefer düzenlese de Altın Orda Devleti onun döneminde de gücünü korumayı başardı. Onun döneminde ayrıca Cenovalı ve Venedikli tüccarlara Kırım'da ticaret kolonileri kurma izni verildi. Müslüman olmaması, Mısır Memlüklerini üzse de Memlüklerle iş birliği devam ettiği gibi İlhanlılarla mücadele de sürdürüldü.

Mengü Timur'dan sonra Altın Orda'da Tuda Mengü (1280-1287) ve Tula Buka (1287-1291) tahta çıktılar. Ötemiş Hacı'ya göre; Mengü Timur'un kardeşi olan Tuda Mengü'nün akıl sağlığı yerinde değildi.[21] Nitekim İslamiyet'i kabul ettikten sonra memleket işlerine bakmaktan vazgeçti; dervişler, şeyhler ile arkadaş oldu ve Tula Buka için tahttan feragat etti.[22] Tula Buka ise başta Krakov bölgesine başarılı bir sefer düzenledi. Ardından, 1288 yılında, İlhanlı Argun Han'a (1284-1291) karşı bir birlik gönderse de o da önceki hükümdarlar gibi bir sonuç alamadı. Hatta 1290'da bizzat katıldığı savaşta İlhanlılara yenilmekten kurtulamadı.[23]

Tula Buka döneminde Kafkasya'da başarısız olunmasının sebeplerinden biri de en önemli komutanlardan Nogay'ın Balkanlarda meşgul olmasıydı. Nogay Mirza ve dolayısıyla Altın Orda'nın Balkanlardaki etkisi o kadar güçlüydü ki Nogay, kendi adamı olan Smileç (1292-1298) isimli bir Bulgar Knezini Bulgar tahtına çıkarttı. 1298 yılında ise Nogay, kendi oğlu Çaka'yı Bulgar Knezi yaptı. Nogay'ın Balkanlar'daki gücünün göstergelerden biri de Nogay ve Çaka adına Sakçı'da basılan Arapça yazılı paralardır. Istvan Vasary bu bilgilere dayanarak Nogay'ın Balkanlar'da Sakçı merkezli yeni bir Nogay Ulusu kurduğunu ileri sürmektedir.[24] Yine 1292 yılında Sırp Knezliği, Balkan yarımadasının kuzeyi ve orta bölümleriyle birlikte Altın Orda'nın kontrolü altına girdi. Tüm bu faaliyetler, şüphesiz Nogay'ın ülke içerisindeki prestijini de arttırdı. O kadar ki 1291'de Nogay, Tula Buka'yı öldürerek Tokta'nın tahta çıkmasını sağladı.

---

21 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s.46.

22 Nuveyrî, "Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb", W. Tiesenhausen, I, s.263.

23 İ. Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s.72.

24 I. Vasary, "Voenno-Politiçeskie Kontaktı s Vizantiey i Balkanskimi Stranami", s.512-513.

Tokta, kendinden önceki iki hana kıyasla daha güçlü bir hükümdardı. Dolayısıyla tahtı bir kabile reisi ile paylaşma niyetinde değildi. Nogay ile iki kez savaşan Tokta Han, 1300'de onu ortadan kaldırdı. 1303'te Tokta Han, İlhanlı Gazan'ın yanına elçi heyeti göndererek Kafkas ülkesinin terki ve teslimini istedi. Ancak ne bu elçilik heyeti ne de taraflar arasında 1308'de yapılan küçük çarpışma bir sonuç vermedi. Berke Han döneminden farklı olarak Altın Orda artık sözde de olsa Memlüklerin de desteğini alamıyordu.

Tokta Han dönemi önemli değişikliklerden biri de Altın Orda'nın Balkanlardaki hâkimiyetinin sona ermesidir. Bu durumun doğrudan Nogay'ın ölümüyle ilgisinin olduğunu da söylemek gerekmektedir. Tokta, Rus Knezlikleriyle bir sorun yaşamadı. Eskisinden farklı olarak gittikçe güçlenen Moskova ve Tver Knezliklerini destekledi.[25]

Tokta'dan sonra Altın Orda tahtına yeğeni Özbek çıktı. Özbek Han zamanında (1313-1341) bütün ülkede İslâmiyet yayıldı, imar faaliyetleri hız kazandı, şehirlerde cami ve medreseler inşa edildi. Özbek Han da önceki hanlar gibi Altın Orda'nın Kafkasya üzerindeki iddialarını yenilese ve 1316-1317 ve 1335 olmak üzere iki kez sefere çıksa da bir netice alınamadı.

Özbek Han, Rus Knezlikleri arasında Moskova'yı desteklemeye başladı. Hatta kızkardeşi Konçaka'yı büyük knezlik yarlığı ile birlikte Moskova Knezi Yuriy'e verdi. Aynı desteği sonraki Moskova Knezi İvan Kalita'ya da verdi. Bu husus, Moskova'nın iyice güçlenmesine ve diğer Rus Knezliklerini ele geçirmesine neden oldu. Moskova'nın güçlenmesi dolayısıyla Rus Kilisesi Metropoliti Petro, dinî merkezi de Moskova'ya taşıdı. Yine Özbek Han, Venediklilere Kırım'da ticaret yapma izni tanıyarak yarımada ve genel olarak ülke için yeni bir gelir sağlamış oldu.

Özbek Han'dan sonra büyük oğlu Tinibek kısa bir süre (1341-1342) hüküm sürdü. Ondan sonra ise tahta başka oğlu Canibek (1342-1357) çıktı. Canibek Han, İlhanlı Devleti'nin parçalanmasından da istifade ederek Azerbaycan seferine çıktı ve fazla mukavemet ile karşılaşmadan 10.000 süvarisi ile Tebriz'e girdi.[26] Böylece Cuci Ulusu'nun bir asırdan beri devam ettirdiği mücadele sonucunda kısa bir süre için de olsa Azerbaycan, Altın Orda'nın hâkimiyetine girdi. Ancak Canibek

[25] *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, yay. A. İ. Tsepkov, İzdatelstvo Aleksandriya, Ryazan 2001, s.141.

[26] Kazvinî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, çev. M. D. Kyazimov, V. Z. Piriev, İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaycanskoy SSR, Bakü 1990, s.108-111.

Han rahatsızlandı ve oğlu Berdibek'i burada bırakıp Saray'a hareket etti. Berdibek burada kalmadığı gibi Emîr Tulubay'ın tavsiyesi üzerine 12 kardeşini de öldürttü. Bundan dolayı da kendisine "Kökün Kırgan Köten Han" denildi.[27] Önce oğlunun sonrasında da kendisinin ölmesiyle 1227 yılında Batu Han ile başlayan Ak Orda hanedanı 133 yıl sonra son bulmuş oldu.

Berdibek Han'ın ölümünden sonra Altın Orda'da fetret devri başladı. Bu durum 1360 ile 1380 yılları arasında 20'ye yakın hanın tahta çıkmasına yol açtı. Bu dönemde Altın Orda'da Mamay Mirza önemli rol oynadı. Mamay Mirza, Cengiz soyuna mensup olmadığından kendisi tahta çıkamadığı için aynen zamanında Nogay Mirza'nın yaptığı gibi kendine yakın Cengizoğullarını tahta çıkartarak Altın Orda'da hâkimiyeti elinde bulundurdu. Bu dönemin en önemli olayı şüphesiz Altın Orda'nın 8 Eylül 1380'de Kulikovo'da Ruslara karşı ilk büyük mağlubiyetini alması ve Rusların Altın Orda sınırları içerisinde yer alan topraklara baskınlar düzenlemeye başlamasıdır. Örneğin 1370, 1374 ve 1376 yıllarında Bulgar şehri, Rusların saldırılarına maruz kaldı.[28] Her ne kadar Rusların Altın Orda'ya bağlılığı bu galibiyetten sonra daha bir asır boyunca devam etse de Moskova Knezliği için Altın Orda'yı yenebileceklerini anlamaları önemli oldu. Yoksa Ruslar Altın Orda'ya vergi ödemeye ve Saray'dan yarlık almaya devam etti. Nitekim daha 1380 yılının sonunda Toktamış, Emir Timur'un da desteğiyle Cuci Ulusu'nun büyük bir kısmında birliği yeniden sağlamış oldu.

Toktamış Han, ülke içerisinde istikrarı sağladıktan sonra, 1382 yılında, Moskova'ya sefer düzenledi. 23-26 Ağustos 1382'de Toktamış'ın ordusu, Moskova'yı kuşattı ve büyük ganimetler elde ederek Saray'a döndü.[29] Böylece Rus Knezlikleri üzerindeki hâkimiyet tekrar sağlanmış oldu. Toktamış, "Rusya meselesini" çözdükten sonra Altın Orda'nın ilgi sahasında olan Azerbaycan ile Hârezm'e yöneldi ve ister istemez kendisine tahta çıkma konusunda yardım eden Emir Timur ile karşı karşıya kaldı. Timur'un İran ile meşgul olmasını fırsat bilen Toktamış 1384'te Hârezm'de kendi adına para bastırdığı gibi[30] çıktığı Tebriz seferinden büyük ganimetlerle döndü. Timur, tüm bunları cezasız bırakamazdı. Nitekim 18 Haziran 1391'de Timur Kundurça (Kunduzca) Irmağı boyunda Toktamış Han'ın ordusunu bozguna

27 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s.57.

28 *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s.165, 169, 173.

29 *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s.67-68; *PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy*, s.172-173; *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s.194-196.

30 M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.105.

uğrattı.[31] 14 Nisan 1395 tarihinde ise iki ordu Terek Irmağı boyunda karşı karşıya geldi. Galip gelen yine Timur oldu. Bu süreçte Toktamış Han, Osmanlı ve Memlüklerle ittifak kurmaya çalışsa da Ağustos 1394'te adı geçen ülkelerin elçilerinin Şam'da yaptıkları görüşmeden bir sonuç çıkmadı.[32] Timur'un diplomatik başarısı, tarafların Timur tehlikesini yeterince ciddiye almamaları, müttefikler arasında güvensizlik yaşanması gibi hususlar başta Toktamış'ın, ardından da ittifakın diğer üyelerinin Timur'a yenilmelerinin başlıca sebepleriydi.

Timur'un çekilmesinden sonra, Toktamış Han'ın Cuci Ulusu'nda hâkimiyeti tekrar ele geçirmek için teşebbüste bulunduğu bilinmektedir. Toktamış, Emir Edigey'in yardımıyla hanlığını ilan eden Timur Kutluğ'a karşı savaşmak zorunda kaldıysa da yenildi ve Litvanya Knezi Vitovt'un yanına sığındı. Toktamış Han'ı iyi şekilde karşılayan Vitovt, Lida şehrini onun idaresine verdi. Toktamış Han kaybetmiş olduğu toprakları geri almak için Knezden askerî yardım istedi ve onunla bir antlaşma yaptı. Antlaşmaya göre, şayet Toktamış Han Saray'da yeniden tahta çıkarsa Knez Vitovt'a Moskova Knezliği'ni verecekti. Fakat 12 Ağustos 1399 tarihinde Vitovt ile Toktamış'ın birleşik ordusu Timur Kutluğ Han'ın meşhur Emiri Edigey tarafından bozguna uğratıldı ve böylece Toktamış ile Vitovt'un planı gerçekleşme imkânı bulamadı.[33] Hanlık şansını kaybeden Toktamış, geri kalan ömrünü Deşt-i Kıpçak'ın ücra köşelerinde geçirdi. Ayrıca Toktamış'ın, Timur'un nezdinde af dilemenin çarelerini aradığı, 1405 yılının ocak ayında Otrar'da Timur'un onun bir elçisini kabul ettiği ve bu nankör dostunu yeniden tahta geçirmek için söz verdiği bilinmektedir.[34] Edigey'in bu kadar güçlenmesi Timur'un da hoşuna gitmediğinden, Timur bir zamanlar Edigey'i Toktamış'a karşı kullandığı gibi şimdi de Toktamış'ı ona karşı kullanmak istemiş olabilir. Ancak Timur'un 18 Şubat 1405 tarihinde vefat etmesi bu iş birliğinin hayata geçmesini engelledi. Aynı tarihlerde Tümen şehri civarına göç eden Toktamış da vefat etti.

---

31 Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme,* nşr. A. Urunbaev, Taşkent 1972, s.217 a.

32 Bu ittifak için bk. İ. Kamalov-İ. Mirgaleev, "Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri", *Akademik Bakış*, II/3 (Kış 2008), s.187-198.

33 *PSRL, VI, Tverskaya Letopisy*, yay. A. İ. Tsepkov, İzdatelstvo Aleksandriya, Ryazan 2000, s.445; *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s.104-105.

34 G. Vernadskiy, *Mongolı i Rusy*, s.289.

Altın Orda'nın Yıkılışı

Her ne kadar Toktamış Han, Altın Orda Hanlığını ikinci defa dirilten hükümdar olsa da Emir Timur'a karşı izlediği hatalı siyaset, Altın Orda'da parçalanma ile sonuçlanacak yeni bir fetret döneminin yaşanmasına sebep oldu. Bu durumun sebebi olarak sadece Timur'un seferlerini ileri sürmek yanlış olur. Nitekim Hayrunnisa Alan'ın da belirttiği gibi, Altın Orda'nın çöküşünde sadece Timur'un seferi etkili olsaydı, aynı şahsın Altın Orda'dan daha ağır bir darbe indirdiği Osmanlı Devleti'nde de bir çöküş yaşanması gerekirdi.[35]

Timur'un seferleri ve Altın Orda'ya özellikle iktisadi anlamda vurduğu darbenin yanı sıra Toktamış Han'dan önce yaşanan fetret devirleri, emirlerin hanlara karşı isyan ederek itaat etmemeleri ve taht sorunlarına karışmaları, 1380 yılında Ruslara karşı alınan Kulikovskaya mağlubiyeti ve Moskova Knezliği'nin her geçen gün güçlenmesi gibi sebepler Altın Orda Devleti'ni parçalanma sürecine itmiştir. XIV. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen veba salgını da devleti ekonomik olarak olumsuz etkiledi. Yine Timur'un yardımıyla Toktamış'ın tahta çıkmasından önce de zaten Altın Orda'nın bir fetret devri yaşadığı unutulmamalıdır. Dolayısıyla aynen Toktamış'ın kendisinin yaptığı gibi bu dönemde de Toktâ, Özbek ve Canibek gibi güçlü hanlar ortaya çıkarak Altın Orda'da birliği tekrar sağlamayı başarsalardı, Altın Orda'nın ömrünün uzayabileceği söylenebilirdi. Ancak Altın Orda'da güçlü bir han istemeyen beyler, kendi kontrolleri altında olan ve Çengiz soyundan gelen birini han yaparak iktidarı ellerinde tutmaya çalışıyorlardı. Nitekim Altın Orda'nın yıkılışındaki en önemli nedenlerin başında emirlerin bu politikaları yer almaktadır. Toktamış'tan sonra Edigey de tıpkı zamanlarında Nogay ve Mamay'ın yaptığı gibi iktidara ortak olmuş ve Altın Orda'nın parçalanmasına katkıda bulunmuştur.

Toktamış Han'dan sonra Altın Orda'da hâkimiyeti Edigey Mirza ele geçirdi. Daha Mamay Mirza ile Toktamış hayattayken devlet işlerine karışmaya başlayan bu emir, Mangıt kabilesinden olup cesur ve kurnaz biriydi. Mangıtların desteği bundan 130 yıl önce Nogay'a olduğu gibi Edigey Mirza'ya da hâkimiyeti ele geçirmekte yardımcı oldu. Böylece o da piyon hanların -Timur Kutluğ, Şadibek, Fuladbek, Timur- vasıtasıyla hüküm sürmeye başladı.

---

35 H. Alan, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig,* S.27 (2003), s.139.

Edigey'in önem verdiği konuların başında Rusya meselesi vardı. Moskova Knezinin vergileri göndermemesi ve bağımsız hareket etme çabası, hiç şüphesiz Edigey'in gözünden kaçmadı ve 1408'de Edigey Moskova üzerine sefer düzenlemeye karar verdi. Bu sefer, birçok açıdan Toktamış'ın seferini hatırlatmaktadır. Edigey de aynen Toktamış gibi başarıyı seferin gizli tutulmasında gördüğü ve Rusların bu seferden haberdar olabileceğini düşündüğü için Moskova'ya bir elçi gönderdi ve Pulat Sultan'ın Litvanya'ya karşı bir sefere çıkacağını bildirdi.[36] Edigey Mirza yol üzerindeki Pereyaslavl, Rostov, Dmitriyev ve Serpuhov şehirlerini ele geçirerek 30 Kasım'da Moskova'nın kapısına dayandı. Edigey, Moskova'ya bir elçi göndererek şehir halkına kışı Moskova'nın girişinde kuracağı karargâhta geçireceğini, bu durumda açlık ve soğuktan öleceklerini bildirdi. Toktamış'ın seferinin neticelerini unutmayan halk, Edigey'in bütün şartlarını kabul etti. Neticede Moskova halkı 3.000 gümüş ruble ödeyerek Edigey'in saldırısından kurtuldu. 20 Aralık 1408'de Edigey, Moskova'ya zarar vermeden memleketine döndü.[37] Saray'a dönmeden önce Knez Vasiliy'e yolladığı mektupta Toktamış Han'ın oğulları ona sığınmaya gelirlerse kabul etmemesini, vergisini ödemediği takdirde ise cezalandırılacağını ve eski şartların geçerli olacağını bildirdi (Aralık 1408).[38]

Edigey, Moskova'ya karşı başarılı bir sefer düzenlese de ülke içerisinde taht kavgalarının önüne geçemedi. 1411 yılında Toktamış Han'ın oğlu Celaleddin tahtı ele geçirince Edigey Mirza başkent Saray'ı terk etmek zorunda kaldı. 1416 yılında ise Litvanya Knezi Vitovt'u bir defa daha mağlup ederek Litvanya topraklarını tahrip etse ve binlerce insanı esir alsa da çok geçmeden İdil Nehri civarında Toktamış Han'ın oğullarından Kadir Birde ile savaşmak zorunda kaldı. Yapılan savaşta Kadir Birde ölmesine rağmen Edigey Mirza'nın ordusu mağlup oldu ve yaralanan Edigey Mirza esir düştü. 1419 yılında ölen Edigey Mirza, Astarhan'ın doğusundaki bozkırlarda toprağa verildi.[39]

Tıpkı Nogay ve Mamay mirzalar gibi Edigey de Altın Orda Devleti tarihinde önemli rol oynadı. Bu emirlerin Rus Knezlikleri, Litvanya, İlhanlı, Bizans ve Balkanlara seferler düzenledikleri göz önünde bulundurulursa bunların etki alanlarının

---

36 G. Vernadskiy, *Mongolı i Rusy*, s.293.

37 *PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy*, s.118-119; *PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy*, s.224-225.

38 A. M. Özyetgin-İ. Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s.3-6.

39 R. Fahreddin, *Hanı Zolotoy Ordı*, Kazan 1996, s.52-53; R. Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İ. Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s.76-77.

Altın Orda sınırlarını aştığını görülür. Han soyundan gelmedikleri için tahta çıkamayan bu emirler, kendi kabilelerinin de desteğini alarak Altın Orda'daki taht kavgalarına karışmış, hatta belki de bu kavgaların en büyük müsebbipleri olmuşlardır. Emirlerin karıştıkları taht kavgalarının yarattığı kargaşalar içinde kalan Altın Orda hanları, Moskova merkezli Rus Knezliklerinin her geçen gün daha fazla güçlenmesini gözden kaçırmışlardır.

Edigey'in ölümünden sonra Altın Orda'da Cengizoğulları arasındaki taht mücadelesi iyice kızıştı ve bunun sonucunda Altın Orda Devleti topraklarında Kazan, Kırım, Astrahan, I. Şeybanî, Sibir hanlıkları ile Nogay Ordası ortaya çıktı. Altın Orda'nın doğusundaki bazı boyların Türkistan'a göç etmesiyle Kazak ve Buhara hanlıkları kuruldu. Tüm bu parçalanmalara rağmen Altın Orda varlığını Büyük Orda adıyla 1502'ye kadar devam ettirdi.

Altın Orda'da Teşkilat

Cengiz Han, büyük oğlu Cuci'nin ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak Ülkesini onun oğulları Batu ile Orda arasında paylaştırdı. Buna göre de daha sonra fethedilecek Sağ Kol illeri, İdil Boyu illeri ile birlikte Batu Han'a; Sol Kol illeri ile Sırderya Boyu'ndaki iller Orda Han'a verildi. Böylece Cuci Ulusu daha kuruluş aşamasında geleneksel Türk devlet teşkilatındaki sağ ve sol kollara uygun olarak başında Cengizoğullarının bulunduğu Ak Orda ve Gök Orda'ya ayrılmış oldu. Gök Orda hanları, Batu Han sülalesinden gelen hanlara bağlı kaldılar.[40] Devletin başındaki hükümdar, "han" ünvanı taşırken hatunlar da devletin siyasi ve idari hayatında önemli rol oynuyorlardı. Hatunlar taht sorunlarına karışıyor, Rus din adamlarına imtiyaz yarlıkları veriyor, yabancı ülkelerle yapılan ticarî münasebetleri düzenliyorlardı.[41]

Han, hanın eşleri, Gök Orda hanları, hanın oğulları ve kabile beylerinin (tümen beyleri ile bin beyleri) katıldığı kurultaylarda han seçimi, savaş ilanı ve devleti yakından ilgilendiren diğer önemli konular görüşülüyordu. Tümen beyleri ile bin beyleri olan Kıyat, Kongrat, Mangıt, Şirin, Barın, Secut gibi kabilelerin beyleri (emirleri), özellikle fetret devirlerinin yaşandığı yıllarda ülke yönetiminde söz sahibi oldular. Kendileri Cengiz soyundan gelmediklerinden han olamadıkları için

[40] Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme,* s.31-33; M. Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", *Türkler,* VIII, yay. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.399.

[41] İ. Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları*, ed. H. Alan-İ. Kemaloğlu, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016, s.133.

zaman zaman Cengiz soyundan gelen zayıf kimseleri tahta çıkartarak ülke yönetimini ellerinde tutmaya çalıştılar. Uzun vadede bu husus, Altın Orda'nın yıkılışında da etkili olmuştur.

Altın Orda'nın idaresinde görev alan diğer memuriyetlerin başında atalık (vezir), yasa emiri, defterdar (bitikçiler), kadı, yargıcı, tamgacı (nişancı) gelmektedir.[42] Yine han sülalesinde damat olan beyler (küregen) ile hanın yarlığı ile vergi ve diğer yükümlülüklerden muaf tutulan kişiler (tarhan) de Altın Orda'da itibar sahibi kimselerdi.

Onlu sisteme göre tanzim edilmiş ordu, tümenlerle binliklerden oluşuyordu. Tümenlerin başında ise Moğol kabilelerinin irsî reisleri bulunuyordu. Kabile beylerinin zaman zaman hanlara karşı gelmeleri de onların sahip oldukları askerî güce dayanıyordu. Hanlar, kabile taksimat sistemini bütün Altın Orda Devleti için benimsedi ve ülkeyi "yurt"lara böldüler. Buna göre de hanlar başbuğların, başbuğlar tümen beylerinin, tümen beyleri bin beylerinin, bin beyleri yüz beylerinin, yüz beyleri de on beylerin yurtlarını tayin ediyorlardı.[43] Hanın yurtlara el koyma ya da sahibini değiştirme hakkı da vardı.

Sıradan halk, vergi ödemekle mükellefti. Altın Orda ve bağlı coğrafyalardan mahsullerden 1/10 oranında alınan kalan, hayvan sürülerinden 1/100 oranında ayni olarak alınan kopçur, tüccarlardan alınan tamga, ev (veya baca) başına toplanan tütün, Ruslardan alınan dany (haraç, çıkış) vergisi, yam teşkilâtının masraflarının karşılanması için toplanan yam (ulag), ulaklara ve seyahat eden devlet görevlilerine ve onların hayvanlarına erzak temini için alınan süsün, sabanlık, av parası, köprü parası, ordu parası, koltka (hediye) gibi vergiler toplandı.[44] Vergi toplama işi ise daruga (baskak) adı verilen memurların görevlerinden biriydi. Bunun dışında darugalar, Altın Orda'ya bağlı bölge ve ülke yöneticilerini kontrol altında tutuyor, nüfus sayımları gerçekleştiriyor, ele geçirilen bölgelerdeki halktan birlik oluşturuyor, posta işlerini düzenliyor ve toplanan vergiyi hana götürüyorlardı.[45]

---

42 M. Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", s.406-407.

43 M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri,* s.126-131.

44 Altın Orda ve Altın Orda'ya bağlı coğrafyalarda toplanan vergiler için bk. İ. N. Berezin, *Vnutrennee Ustroystvo Zolotoy Ordı Po Hanskim Yarlıkam*, İzdatelstvo İmperatorskoy Akademii Nauk Yayınları, St. Peterburg 1850; İ. Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya. Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi,* s.148-156; M. Özyetgin, *Eski Türk Vergi Sistemleri,* Köksav Yayınları, Ankara 2004, s.47-51.

45 I. Vasary, "The Golden Horde Term Daruga And Its Survival in Russia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung,* XXX/2 (1976), s.187-197.

Altın Orda'da en gelişmiş müesseselerin başında yam teşkilatı gelmektedir. Birer günlük mesafe aralığında posta istasyonları kuruldu, bu istasyonlarda devletin resmî postacıları ve devletin elçileri için yedek atlar bulunduruldu.[46] Bu istasyonlarda tüccarlar, elçiler, haberciler ve sıradan insanlar dinlenmekte, atlarını değiştirmekte, iaşe temin edebilmekteydiler. Bazı posta istasyonlarında yedek atların yanında yedek posta binicilerinin de bulunduğu bilinmektedir. Bu tür yerlerin masrafları, kuruluş sürecinde istasyonların bulunduğu yerde yaşayan halkın vergisiyle karşılansa da daha sonra posta binek hayvanları devlet tarafından temin edilmeye başlandı.[47] Söz konusu yam istasyonları, Altın Orda'daki yolları çok hızlı katedilebilen ve güvenli bir hâle getirmiştir. Bu da doğal olarak diplomasi, habercilik, ticaret gibi alanların gelişimini olumlu etkilemiştir.

Altın Orda'da İslamiyet

Cengizoğulları arasında İslamiyet'i kabul eden ilk kişi, Altın Orda hükümdarı Berke oldu. Ötemiş Hacı'nın *Cengiz-Nâmesi*'nde Berke Han'ın tahta çıkmadan önce Hârezm'de kaldığı, İslamiyet ile Şeyh Necmeddin Kübra'nın öğrencilerinden Şeyh Seyfeddin Baherzî sayesinde tanıştığı, hatta doğuştan Müslüman olduğu yazılmaktadır:[48] Arap kaynakları da benzer bilgileri vermektedir.[49] Ötemiş Hacı ve Arap kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Berke Han'ın İslamiyet'i kabulünde Şeyh Necmeddin Kübra ile onun öğrencisi Şeyh Seyfeddin Baherzî önemli rol oynamıştır. Yine 1253'te Batu'nun sarayını ziyaret eden Batılı seyyah Rubruck da Berke'nin kendisinin Müslüman olduğunu söylediğini ve çadırında domuz eti yenilmesini yasakladığını kaydetmiştir.[50] Diğer taraftan İslamiyet, Altın Orda'nın tamamında ancak Özbek Han zamanında yayılacak ve devletin resmî dini hâline gelecektir.

---

46 *Manghol-un Niuça Tobça'an. Moğolların Gizli Tarihi*, çev. A. Temir, TTK Yayınları, Ankara 1995, s.203-204.

47 B. Spuler, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1987, s.220.

48 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme,* s.41; Benzer hikâye başka kaynaklarda da vardır, bk. Cüzcanî, "Tabakat-ı Nasırî", W. G. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosyaşihsya k İstorii Zolotoy Ordı, II: İzvleçeniya İz Persidksih Soçineniy*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1941, s.16.

49 J. Richard, "Berke Han'ın İslâm'a Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslâmiyetin Yayılışı", çev. A.Yuvalı, *Türk Kültürü,* No. 306 (1988), s.635-637.

50 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat,* çev. E. Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012, s.60-61.

Özbek Han da muhtemelen daha çocukken İslamiyet'i kabul etmişti. Amcası Berdibek Han, oğlunun sorunsuz bir hâkimiyet sürebilmesi düşüncesiyle sülalenin tüm erkek evlatlarını öldürtmüştü. Ancak yeğeni Özbek gizlice Dağıstan'a kaçırılmıştı. Dolayısıyla Özbek, Müslümanlar arasında büyümüş ve bu dini daha buradayken kabul etmiştir.[51] Konuyla ilgili en önemli kaynaklardan biri olan Ötemiş Hacı'nın *Cengiz-Nâme*sinde bu konu, hikâye şeklinde anlatılmakta, farklı dinlerin temsilcileri arasında yapılan münakaşalar neticesinde Özbek Han'ın Müslüman olmaya karar verdiği yazılmaktadır.[52] XIV. yüzyıl müelliflerinden el-Birzalî ise Özbek'in Müslüman oluşunu şöyle aktarmaktadır:

> Tokta [Han], kâfir, putperest idi… Müslümanları diğer milletlerden üstün tutar, hekimleri, tabipleri sever, onlara çok ihsan ederdi… Bir oğlu vardı ki, ondan daha güzel görülmemiş idi. Bu oğlu, İslâm dininde idi. Kur'an-ı Azimi, [manasını] anlamazsa da dinlemesini severdi. Memlekete sahip olunca İslâmiyet'ten başka bir din bırakmayacağına niyet etmişti… Özbek Han hanlığı aldı, … bahşiler ve büyücülerden birçoğunu öldürdü. İslâm kelimesini (dinin sancaklarını) izhar etti.[53]

İslamiyet'in tüm ülkede yayılması şüphesiz uzun bir süreçti. Ancak Altın Orda'nın içerisinde resmî olarak daha 922'de İslamiyet'i kabul eden İdil Bulgar Devleti'nin topraklarının yer alması, Hârezmli ve Bulgarlı zengin Müslüman tüccarların bölge ticaretine hâkim ve bu sayede iç ve dış politikada etkili olmaları bu süreci kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Yine Altın Orda'nın Mısır Memlükleriyle siyasi ve ekonomik iş birliği içerisinde olmaları da Altın Orda'da İslamiyet'in yayılmasında etkisi olmuştur. Memlük Sultanları, bir taraftan İslamiyet'i Altın Orda – İlhanlı mücadelesi çerçevesinde Altın Orda hanlarını kışkırtmak için kullanırken diğer taraftan Kırım Yarımadası'ndaki Sultan Baybars Camisi'nin inşası örneğinde olduğu gibi maddi destekte de bulunmuşlardır.

İslamiyet'in resmî din kabul edilmesiyle birlikte ülkede köklü değişiklikler başladı. En başta Cengiz Han'ın yasalarının yanı sıra şer'i hukukun kanunları da uygulamaya konuldu. Hanlar, artık iktidarı Ebedî Gök'ün gücüyle değil de Allah-u Teala'nın rızasıyla alıyordu. Bu da doğrudan hanların ünvanlarına yansımıştır:

---

51 İ. Mirgaleev, "Svdeniya Abdülgaffar Kırımı Ob İslamizatsii v Zolotoy Orde", *İslam i Vlasty v Zolotoy Orde, Tsentr İssledovaniy İstorii Zolotoy Ordı,* ed. İ. İ. Mirgaleev-E. G. Sayfetdinova, Kazan 2012, s.13.

52 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme,* s.52-54.

53 Alemeddin Birzalî, "Tarih-i Birzalî", W. G. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, I, çev. İ. H. İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s.315-316.

"İslam ve Müslümanların Azameti", "Dinin Direği", "İslam ve Müslümanların Onuru", "Müslümanların Hükümdarının Kılıcı."[54]

İslamlaşmanın en belirgin göstergesi ise şehirlerin mimarisinin değişimidir. Altın Orda'nın bütün şehirlerinde cami ile medreselerin sayısı hızla arttı. İslamlaşma ile birlikte başta İdil boyu, Kırım ve Hârezm olmak üzere Altın Orda topraklarında sufi tekkeleri ortaya çıktı. Bazı tekkelerin bünyesine zengin vakıflar verildi ve bunlar bizzat hükümdarların himayesindeydi.

Altın Orda halkı, İslam'ın Hanefi mezhebine mensuptu. Bununla birlikte diğer mezhep temsilcileri de mevcuttu. İbn Battuta, Saray şehrinde Hanefilerin on iki camilerinin yanı sıra Şafilerin de bir camilerinin olduğunu yazmaktadır.[55] Aynı şekilde diğer dinlere karşı da hoşgörülü yaklaşım devam etti. Nitekim İslamiyet'i kabul eden ilk hükümdar Berke Han döneminde başkent Saray'da Ortodoks Piskoposluğu açıldı. Yine diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Altın Orda'da da bütün dinlere mensup din adamları tüm vergi ve yükümlülüklerden muaf tutuldular. Han ve hatunların Rus metropolitlerine verdiği yarlıklarda din adamı ve yakınlarına dokunulmaması, kendilerine saygı duyulması, onlardan vergi alınmaması ve bunlara uymayanlara büyük cezaların verileceği yazılmaktadır.[56]

Altın Orda Şehirleri

Altın Orda Devleti'nin başkenti Saray şehri idi. Saray, II. Kıpçak Seferi sonrasında Batu tarafından İdil Nehri'nin sol kıyısında inşa edildi. Saray-Batu olarak da adlandırılan bu şehir, coğrafî konumu dolayısıyla çok kısa süre içerisinde bölgenin en önemli siyasi ve ticari şehri hâle geldi ve asırlardır bölgenin en önemli şehri ünvanını elinde bulunduran Bulgar'ın yerini aldı. Diğer taraftan kaynaklarda ayrıca Saray-Berke ve Saray el-Cedid adları da geçmektedir. Konuyla ilgili çok sayıda görüş mevcuttur. Görüşümüze göre Saray-Batu, zamanla Saray-Berke adını almıştır. Bunun nedeni de büyük ihtimalle bu şehrin tam manası ile şehre dönüşmesinin

[54] İ. İzmaylov-M. Usmanov, "İslam v Uluse Cuçi", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremön v Semi Tomah, Tom III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, İnstitut İstorii İmeni Ş. Mercani, Kazan 2009, s.610.

[55] D. V. Vasilyev, *İslam v Zolotoy Orde. İstoriko-Arheologiçeskoe İssledovanie*, Astrahanskiy Universitet, Astrahan 2007, s.32.

[56] A. M. Özyetgin-İ. Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s.61-86.

Berke zamanına denk gelmesidir. Saray el-Cedid ise Özbek Han döneminde İslamiyet'in kabulü ile yenilenmiş bir şehirdir.

Saray şehrinin adı, şehrin ortasında yer alan hanların oturduğu Altun-Taş isimli *saray*dan gelmektedir. El-Ömerî'ye göre, bu muhteşem *saray*ın üzerinde iki Mısır kantarı ağırlığında altın bir hilal bulunuyordu. *Saray* ihata duvarları ve bazı binalarla baştan başa çevriliydi. Bu binalarda kışın hanlığın ileri gelen emirleri oturur; yazın ise onlar han ile birlikte Hanlık Ordası'na geçerlerdi.[57]

İslamiyet'in kabulüyle birlikte şehirde cami, medrese, türbe, kervansaray, hamam ve benzeri yapılar inşa edilmeye başlandı. Saray ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi Arap seyyah İbn Battuta vermektedir. Ona göre, Saray-Berke'nin çarşıları ve sokakları mamur olup evlerin arasında boşluk ve viran yerler yoktu. Şehir o kadar geniş sahaya yayılmıştı ki, seyyah şehrin etrafını atla sabahtan akşama kadar ancak dolaşabilmişti. Etnik gruplar (Türk, Moğol, As, Çerkez, Rum, Rus) ayrı semtlerde yaşıyorlardı. Her semtin çarşı, pazar ve imalathaneleri mevcuttu.[58] 75.000'lik nüfusu ve yayıldığı alanla Saray, XIV. yüzyılın ortalarında Avrupa'nın en büyük şehirlerinden biriydi.[59] Rus arkeologlarının Saray'ın kalıntılarının bulunduğu bölgede yaptıkları kazılardan Saray'da seramik ve maden sanatının gelişmiş olduğu, şehirde terzihane ve gön işleme atölyelerinin faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.[60]

Saray'dan başka kaynaklarda Bulgar, Macar, Ükek, Suvar, Bilyar, Orda-Bazar, Sarayçik, Astarhan, Kefe, Kerç, Suğdak, Hârezm (Ürgenç), Gülistan gibi büyük şehirlerin adı geçmektedir. Altın Orda şehirleri zirve dönemlerini Özbek Han döneminde yaşadılar. Onun ölümünden sonra çok geçmeden başlayan siyasi istikrarsızlık ile ekonomik kriz şehirleri de son derece olumsuz etkiledi. Tüm bunlara Emir Timur'un Altın Orda'nın ekonomisini zarara uğratmayı hedefleyen iki seferi eklenince Saray ve diğer önemli şehirler büyük zarar gördüler.

Diğer taraftan şehirler aynı zamanda birer ticari merkez hâline geldiler. Altın Orda Devleti'nin coğrafî konumu, önemli ticari yolların buradan geçmesini sağladı. Ticaretin gelişiminde ayrıca hanların ticarete büyük önem vermesinin de etkisi

---

57 el-'Ömerî, "Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliku'l-Emsâr", W. Tiesenhausen, I, s.386-388.

58 "İz Podarka Nablüdatelyam po Çasti Dikovin Stran i Çudes Puteşestviy İbn Battutı", s.171.

59 V. L. Yegorov, "Saray, Sarayçik, Bahçisaray", *Rodina,* III-IV (1997), s.74-75.

60 A. V. Tereşenko, "Okonçatelnoe İssledovanie Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deştikıpçakskoğo Tsarstva", *Zapiski Akademii Nauk*, 2 (1854), s.89-105.

büyüktü. Bunun sebebi ise ticaretin onların en önemli gelir kaynaklarından biri olmasıydı. Ticari yolların ve tüccarların güvenliğini sağlamak ve böylece ticaretin gelişmesini hızlandırmak amacıyla Altın Orda ve diğer Türk-Moğol devletlerinde "ortak" teşkilatı kuruldu. Uygurlardan benimsenen bu teşkilat, bir tür ticaret şirketi olup devlet hazinesinden düşük faizle kredi almaya ve özellikle büyük çapta ve uluslararası ticaret ile meşgul olmaya imkân veriyordu. Ayrıca bu teşkilat, birçok yükümlülük ve vergiden muafiyet sağlıyordu. Bu nedenle diğer yerli tüccar zümreleri içinde ayrıcalıklı bir yere sahip oldu.[61] Böylece ticaret, devletin kontrolü altına alındı ve desteklendi. Hanların ticarete verdikleri öneme, tüccarlara tanınan imtiyazlar da işaret etmektedir. Nitekim Altın Orda'da tüccarların seyahatleri kolaylaştırılıyor, savaş zamanında kervanlara cepheden geçme izni veriliyor, esir alınan tüccarlar milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılıyordu.[62]

Orta Asya, İlhanlılar, Memlükler, Akdeniz, Bizans, Avrupa, Rus Knezlikleri, Litvanya, Cenova ve Venedik gibi ülke ve bölgelerle yapılan ticarette Altın Orda'nın yabancı ülkelere ihraç ettiği mallar arasında kürkler, deriler, balmumu, tahıl çeşitleri, peynir, balık, at ve esirler yer almaktadır.[63]

Altın Orda'da Bilim

Daha Berke Han zamanında başta başkent Saray olmak üzere Altın Orda şehirlerinde cami ve medreseler inşa edilmeye başlanmıştı. Bulgar ise daha X. yüzyıldan itibaren bölgenin önemli dinî merkezlerinden biriydi. Dönemin birçok İslâm ülkesinde olduğu gibi Altın Orda'da astronomi çalışmaları çok popüler ve gelişmişti. Gündüzlerin kısa, gecelerin uzun olması gibi coğrafi özelliklerin de bu alanın gelişimine katkısı büyüktür. Özellikle Bulgar, gök cisimlerini gözetme yoluyla saati belirleme merkezi hâline gelmiş ve astronomi ilmine önemli katkılarda bulunmuştur.[64] el-Ömerî'nin eserinde konuyla ilgili ne tür başarıların elde edildiği kaydedilmiştir:

---

61 Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s.121, 125, 309-311; M. Özyetgin, "Eski Türklerde Ortak 'Tüccar' Terimi Üzerine", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s.170-178.

62 *PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy*, s.237.

63 A. N. Kurat, "Bulgar", *İA,* II, s.786.

64 G. Davletşin, "Nauçnıe i Prikladnıe Znaniya", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremön v Semi Tomah, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV v.,* İnstitut İstorii İmeni Ş. Mercani, Kazan 2009, s.645.

> Meşhur şehirlerinden biri Bulgar şehridir. Onun en kısa gecesi, 4.5 saattir. Hasan Rumî der ki, ben Bulgar'da muvakkıt olan Mesud'dan sordum. O, bana şöyle dedi: "Biz bunu rasat aletleriyle denedik. Tahminî olarak 4.5 saati bulduk ki bu miktar, orada en kısa gecedir. Akgöl şehrine gelince onu da denedik, en kısa gecesini 3.5 saat bulduk ki Bulgar şehri gecesinden bir saat daha kısadır. Bulgar ile Akgöl arası mütat yürüyüş ile 20 günlüktür.[65]

Altın Orda'da astronominin gelişmiş olduğunun önemli göstergelerinden biri de günümüze ulaşan Kutb'un *Husrev ve Şirin* adlı eserinde usturlaplardan bahsedilmesi, her yıldızın ayrı bir dünya olduğu, yıldızlar arasında uzun mesafelerin olduğu, kâinatın kendisinde ebedî bir hareketin olduğunun belirtilmesidir. Yine astronomi ile ilgili birtakım eserler de kaleme alınmıştır. Örneğin 1354 yılında Gülistanlı Kemaleddin et-Türkmenî, meşhur Hârezmli bilim adamı Ömer el-Çağminî'nin astronomiye dair eserine şerh yazmıştır. Astronominin yanı sıra ülkede coğrafya, tıp ve matematik ilmi de gelişmişti. Kaynaklarda coğrafyacı ve seyyah Alaeddin Numan İbn Davletşah İbn Ali el-Hârezmî'nin adı geçmektedir.[66] Şam, Kahire ve Mekke'yi ziyaret eden el-Hârezmî'nin coğrafya notlarından farklı olarak matematik alanında yapılan bazı çalışmalar günümüze kadar ulaşmıştır. Bunların başında *et-Tuhfe fî ilmi'l-hisâb (Hesap Biliminde Şaheser)* ve *El-İkna fi ilmi'l-misaha* adlı eserler[67] gelmektedir.

Coğrafyacı Alaeddin Numan İbn Davletşah İbn Ali el-Hârezmî aynı zamanda tıp ile de ilgilenmiştir. Arap müellif el-Birzalî onun Hârezm hastanesinin baştabibi olduğunu yazmıştır.[68] el-Hârezmî, Tokta Han zamanında başkent Saray'a çağırılmış ve burada her zaman görüşüne başvurulan bir alim hâline gelmiştir. Adı geçen bu baştabibin yanı sıra Altın Orda'da birçok Hârezmli bilim adamı daha ün kazanmıştı. Kaynaklarda adlarına rastlanılan isimlerin başında Muhammed Hoca el-Hârezmî, Alaeddin Aydoğdu el-Hârezmî, Şucauddin Abdurrahman el-Hârezmî

---

65 el-Ömerî, "Mesâliku'l-ebsâr fî memâliku'l-emsâr", s.379-380.

66 G. Davletşin, "Nauçnıe i Prikladnıe Znaniya", s.646.

67 Bu çalışmalar için bk. İ. Fazlıoğlu, "Altın-Orda Ülkesi'nde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser [et-Tuhfe fî ilmi'l-hisâb]", *Teoman Duralı'ya Armağan (Bir Felsefe-Bilim Çağrısı),* ed. C. Çakmak, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s.224-259. İ. Fazlıoğlu, *Uygulamalı Geometrinin Tarihine Giriş: el-İkna fi İlmi'l-Misaha,* Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.

68 A. Birzalî, "Tarih-i Birzalî", W. G. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, I, çev. İ. H. İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s.316, 318.

el-Tercüman gelmektedir.[69] Dönemin tıp âlimlerinin nakris, kolera, veba gibi birçok hastalık ve salgından haberdar oldukları, tedavi sürecinde çeşitli otlar, mineraller, kaynak sular kullandıkları bilinmektedir.

Hârezm'in yanı sıra Bulgar ile Saray da Altın Orda'nın önemli ilim merkezleriydi. Bunların başında Mahmud el-Bulgarî gelmektedir. Mahmud el-Bulgarî'nin 1358'de yazdığı *Nahcu'l-Faradis* adlı eserinde bir kadının kısırlıktan psikolojik bir tedaviden sonra kurtulduğu, doktorların hastaların nabızlarını sayabildikleri yazmaktadır.[70] Kaynaklarda adı geçen Bulgarlı diğer âlimler ise şunlardı: Burhaneddin İbrahim bin Huzır el-Bulgarî el-Hanefî, *Usûlu'l-Hüsamî* adlı bir eser kaleme almıştır. Yine Muhammed el-Bulgarî, *Hazinetu'l-Ulema ve Zînetu'l-Fukahâ* adlı eseri yazmıştır. Burhaneddin İbrahim b. Yusuf el-Bulgarî ise *Kitâbu Şerhi Âdâbi's-Sahâif* adlı eseri telif etmiştir (1350). Fakih Necmüddin Ebu'r-Recâ Muhtar b. Mahmud b. Muhammed el-Kazanî el-Hanefî ez-Zahidî (öl. 1289) ise *Risâletu'n-Nâsıriyye*'yi yazarak Berke Han'a sunmuştur. Saraylı bilim adamlarına örnek olarak 1369-1370'te ölen Minhâcuddin İbrahim b. Süleyman es-Sarayî ve İbnü'l-Arabşah'ın "Arapça, Farsça ve Türkçe'ye vakıf ve zamanın hallerini bilen" olarak nitelendirdiği Vâiz en-Nâsih Ahmed b. Şems es-Sarayî gösterilebilir. Süleyman es-Sarayî, *Mefâtihu'l-Eklâf* adlı eseri kaleme almıştır (1369). Şems es-Sarayî ise birçok âlim gibi Timur tarafından Semerkand'a götürülmüştür.[71]

Altın Orda'nın diğer şehirlerinde de çeşitli ilim dalları gelişmiştir. Kırım kadısı Ruknuddin Ahmed b. Muhammed b. Abdilmumin el-Kırımî el-Hanefî (öl.1381) *Şerh sahihi'l-Buharî ve Mecmau'l-ahlak ve'n-nesaih* adlı eseri kaleme almıştır. Yine XV. yüzyılın önemli tarihçilerinden Şemsuddin es-Sehavî *ed-Davu'l-lami* adlı eserinde el-Kırımî nisbesini taşıyan çok sayıda âlimin adını zikretmektedir.[72] Hüseyin b. Ali es-Sığınakî (öl. 1311) Sığınak'ta yetişirken bir başka büyük fakih Hüsameddin Hamid b. Asım el-Barçınlığı, Barçınlığkent'te yaşamıştır. Kendisiyle 1273'te Barçınlığkent'te görüşen *Mülhakâtus's-Sûrah* adlı eserin müellifi Karşılı

69 C. İzgi, "Canı Bek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim", *Divan,* 2 (1996), s.154.

70 G. Davletşin, "Nauçnıe i Prikladnıe Znaniya", s.650.

71 Ş. Mercanî, *Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, yay. E. N. Hayrullin, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s.110-112; C. İzgi, "Canı Bek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim", s.156.

72 İ. Fazlıoğlu, "Altın-Orda Ülkesi'nde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser [*et-Tuhfe fi ilmi'l-hisâb*]", s.234-240.

Cemal, "onun Arapça eserlerinin fasih, Farsça eserlerinin melih, Türkçe eserlerinin de sahih olduğunu" belirtmiştir.[73]

Görüldüğü gibi Altın Orda'nın çeşitli bölgelerinde farklı bilim dallarına dair eserler kaleme alınmış, araştırmalar yapılmıştır. Maalesef çalışmaların büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak ulaşanlardan dahi hanların aynen şehir ve çeşitli zanaat dallarını destekledikleri gibi bilim ve ilim adamlarını da himaye altına aldıkları ve onlara destek verdikleri anlaşılmaktadır.

[73] C. İzgi, "Canı Bek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim", s.160-161.

KAYNAKÇA

Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Musâyeretu'l-Ahyâr*, çev. M. Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Alan, H., "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig*, 27 (Ankara 2003), s.117-156.

Allsen, T., "Mongol Census Taking in Rusy, 1245-1274", *Harvard Ukrainian Studies*, V/1 (1981), p.32-53.

Berezin, İ. N., *Vnutrennee Ustroystvo Zolotoy Ordı Po Hanskim Yarlıkam*, İzdatelstvo İmperatorskoy Akademii Nauk Yayınları, St. Peterburg 1850.

Birzalî, A.,"Tarih-i Birzalî", W. G. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, I, çev. İ. H. İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s.314-319.

Cuveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, çev. M. Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Cuzcânî, "Tabakât-ı Nâsirî", W. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosyaşihsya k İstorii Zolotoy Ordı*, II, İzvleçeniya iz Persidkih Soçineniy, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1941, s.13-19.

Davletşin, G., "Nauçnıe i Prikladnıe Znaniya", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV Veka*, İzdatelstvo İnstituta İstorii İmeni Ş. Mercani AN RT, Kazan 2009, s.644-653.

el-Ömerî, "Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliku'l-Emsâr", W. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, I, çev. İ. H. İzmirli, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1941, s.361-414.

ez-Zehebî, "Târîhu'l-İslâm", W. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, I, çev. İ. H. İzmirli, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1941, s.350-360.

Fahreddin, R., *Hanı Zolotoy Ordı*, Kazan 1996.

Fahreddin, R., *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İ. Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Fazlıoğlu, İ., *Uygulamalı Geometrinin Tarihine Giriş: el-İkna fi İlmi'l-misaha*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.

Fazlıoğlu, İ.,"Altın-Orda Ülkesi'nde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser [et-Tuhfe fî ilmi'l-hisâb]", *Teoman Duralı'ya Armağan (Bir Felsefe-Bilim Çağrısı)*, ed. C. Çakmak, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s.224-259.

Gabain, A., "Renklerin Sembolik Anlamları", çev. S. Tezcan, *TD*, III/1 (Ankara 1968), s.107-115.

İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, çev. N. Gencosman, Uzluk Basımevi, Ankara 1941.

İzgi, C., "Canibek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı", *Divan*, 2 (1996), s.147-172.

İzmaylov, İ.-Usmanov, M., "İslam v Uluse Cuçi", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremön v Semi Tomah, Tom III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII -Seredina XV Veka*, İnstitut İstorii İmeni Ş. Mercani, Kazan 2009, s.599-617.

"İz Podarka Nablüdatelyam po Çasti Dikovin Stran i Çudes Puteşestviy İbn Battutı", *Stanovlenie i Raststvet Zolotoy Ordı. İstoçniki po İstorii Ulusa Cuçi (1266-1359),* Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 2011, s.150-176.

Kafalı, M., *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri,* Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976.

Kafalı, M., "Altın Orda Hanlığı", *Türkler,* VIII, yay. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 2002), s.397-411.

Kamalov, İ.-Mirgaleev, İ., "Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri", *Akademik Bakış*, II/3 (Kış 2008), s.187-198.

Kamalov, İ., "Altın Orda – Bizans Münasebetleri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, 4 (Çorum 2005), s.3-21.

Kamalov, İ., "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", *TDA*, 141 (2002), s.115-121.

Kamalov, İ., *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Kazanskaya İstoriya, yay. G. N. Moiseeva, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1954.

Kazvinî, *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, çev. M. D. Kyazimov, V. Z. Piriev, İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaycanskoy SSR, Bakü 1990.

Kemaloğlu, İ., *Altın Orda ve Rusya. Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, 3.Bs., Ötüken Yayınları, İstanbul 2022.

Kemaloğlu, İ., "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları*, ed. H. Alan-İ. Kemaloğlu, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016, s.98-149.

Kurat, A. N., "Bulgar", *İA*, II, s.786.

Manghol-un Niuça Tobça'an. Moğolların Gizli Tarihi, çev. A. Temir, TTK Yayınları, Ankara 1995.

Mercanî, Ş., *Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, yay. E. N. Hayrullin, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2008.

Mirgaleev, İ., "Svdeniya Abdülgaffar Kırımı Ob İslamizatsii v Zolotoy Orde", *İslam i Vlasty v Zolotoy Orde*, ed. İ. İ. Mirgaleev-E. G. Sayfetdinova,Tsentr İssledovaniy İstorii Zolotoy Ordı, Kazan 2012.

Nuveyrî, "Nihayetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb", W. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, I, çev. İ. H. İzmirli, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1941, s.243-313.

Ötemiş-Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İ. Kemaloğlu, 5.Bs., TTK Yayınları, Ankara 2024.

Özyetgin, A. M.-Kemaloğlu, İ., *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK Yayınları, Ankara 2017.

Özyetgin, A. M., "Eski Türklerde Ortak 'Tüccar' Terimi Üzerine", *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s.170-178.

Özyetgin, A. M., *Eski Türk Vergi Sistemleri*, Köksav Yayınları, Ankara 2004.

PSRL, II-III, Voskresenskaya Letopisy, yay. A. İ. Tsepkov, İzdatelstvo Aleksandriya, Ryazan 1998.

PSRL, VI, Tverskaya Letopisy, yay. A. İ. Tsepkov, İzdatelstvo Aleksandriya, Ryazan 2000.

PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy, yay. A. İ. Tsepkov, İzdatelstvo Aleksandriya, Ryazan 2000.

PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy, yay. A. İ. Tsepkov, İzdatelstvo Aleksandriya, Ryazan 2001.

PSRL, XII, Lavrentyevskaya Letopisy, yay. A. İ. Tsepkov, İzdatelstvo Aleksandriya, Ryazan 2001.

Richard, J., "Berke Han'ın İslâma Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslâmiyetin Yayılışı", çev. A. Yuvalı, *TK*, 306 (1988), s.634-642.

Rubruk, Wilhelm von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. E. Ayan, Ayışığı Kitapları, 2. Bs., İstanbul 2012.

Spuler, B., *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1987.

Tereşenko, A. V., "Okonçatelnoe İssledovanie Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deştikıp-çakskoğo Tsarstva", *Zapiski Akademii Nauk*, 2 (1854), s.89-105.

Togan, Z. V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.

Vasary, I., "The Golden Horde Term Daruga And Its Survival in Russia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung,* XXX/2 (1976), s.187-197.

Vasary, I., "Voenno-Politiçeskie Kontaktı s Vizantiey i Balkanskimi Stranami", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremön, III: Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) XIII-Seredina XV. v.,* İzdatelstvo İnstitut İstorii İmeni Ş. Mercani AN RT, Kazan 2009, s.508-518.

Vasilyev, D. V., *İslam v Zolotoy Orde. İstoriko-Arheologiçeskoe İssledovanie,* Astrahanskiy Universitet, Astrahan 2007.

Yegorov, V. L., "Saray, Sarayçik, Bahçisaray", *Rodina*, III-IV (1997), s.72-77.

Yegorov, V., *Zolotaya Orda: Mifi i Realnosti*, İzdatelstvo Znanie, Moskva 1990.

Yezdî, Şerefüddin Ali, *Zafernâme,* nşr. A. Urunbaev, Taşkent 1972.

Zakirov, S., *Diplomatiçeskie Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv*., İzdatelstvo Nauka, Moskva 1966.

EKLER

Ek 1: Altın Orda'nın (Cuci Ulusu'nun) kurucusu Cuci Han'ın Türbesi (Kazakistan)

Kaynak: İlyas Kemaloğlu Arşivi

Ek 2: Altın Orda Hanı Özbek'in Rus Knezi Yuriy'e hediye ettiği başlık (taç) (Orujeynaya Palata/Moskova)

Kaynak: İlyas Kemaloğlu Arşivi

Ek 3: Emir Timur'un Toktamış Han üzerine düzenlediği sefer sırasında hatıra olarak yazdırttığı yazıt (Ermitaj/St. Petersburg)

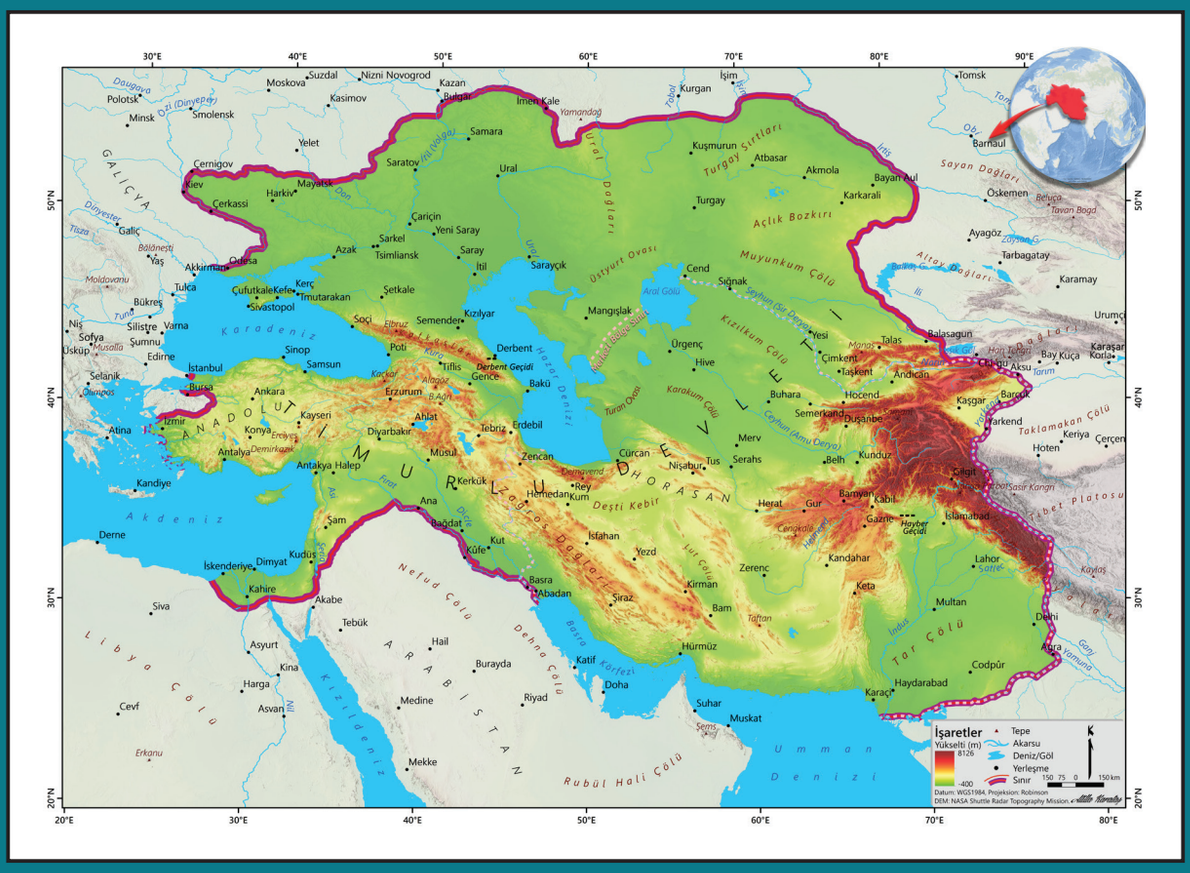
Kaynak: İlyas Kemaloğlu Arşivi

Ek 4: Altın Orda'nın önemli şehirlerinden Bulgar (Tataristan/Rusya Federasyonu)

Kaynak: İlyas Kemaloğlu Arşivi

Timurlu Devleti

İşaretler
Yükselti (m)
8126
-400
Tepe
Akarsu
Deniz/Göl
Yerleşme
Sınır
150 75 0 150 km
Datum: WGS1984. Projeksiyon: Robinson
DEM: NASA Shuttle Radar Topography Mission
Atilla Karataş
ANADOLU
MUSUL
LUR
DEHISTAN
HORASAN
ARABISTAN
Karadeniz
Akdeniz
Libya Çölü
Rubül Hali Çölü
Umman Denizi
Tibet Platosu
Tar Çölü
Taklamakan Çölü
Karakum Çölü
Kızılkum Çölü
Muyunkum Çölü
Açlık Bozkırı
Turgay Sırtları
Ural Dağları
Zagros Dağları
Elbruz Dağları
Kafkas Dağları
Soyan Dağları
Altay Dağları
Pamir Dağları
Tanrı Dağları
Nefud Çölü
Dehna Çölü
Lut Çölü
Deşti Kebir
Kızıldeniz
Basra Körfezi
Hürmüz Boğazı
Aral Gölü
Balkaş Gölü
Issık Gölü
Tuz Gölü
Van Gölü
Urmiye Gölü
Sevan Gölü
Hazar Denizi
Ural
Volga
Don
Dinyeper
Dinyester
Tuna
Ren
Elbe
Vistül
Oder
Daugava
Neman
Tisza
Moldovanu
Fırat
Dicle
Nil
Ob
Tobol
Irtış
Yenisey
Zeyrek
Lena
Amur
Sungari
Selenga
Tarım
Yarkend
Kaşgar
Hotan
Keriya
Çerçen
Kunduz
Belh
Herat
Gur
Kabil
Gazne
Kandahar
Zerenc
Keta
Multan
Lahor
Delhi
Agra
Codpur
Haydarabad
Karaç
Muskat
Suhar
Riyad
Medine
Mekke
Asyurt
Kina
Harga
Cevf
Asvan
Siva
Tebük
Akabe
Kahire
İskenderiye
Dimyat
Kudüs
Derne
Kandiye
Atina
İzmir
Antalya
Konya
Kayseri
Ankara
Bursa
İstanbul
Edirne
Sofya
Niş
Üsküp
Selanik
Varna
Şumnu
Silistre
Bükreş
Tulca
Akkirman
Odesa
Kefe
Kerç
Sivastopol
Çufutkale
Timutarakan
Setkale
Yaş
Galiç
Baldınesti
Çerkassi
Kiev
Cernigov
Harkiv
Mayatsk
Yelet
Saratov
Samara
Kazan
Bulgar
Nizni Novogrod
Moskova
Suzdal
Kasimov
Smolensk
Minsk
Polotsk
Kurgan
İşim
Tomsk
Barnaul
Atbasar
Akmola
Bayan Aul
Karkarali
Oskemen
Ayagöz
Tarbagatay
Karamay
Urumçi
Karaşar
Korla
Bay Kuça
Çıragu Aksu
Balasagun
Talas
Çimkent
Taşkent
Andican
Hocend
Buhara
Semerkand
Duşanbe
Merv
Serahs
Nişabur
Tus
Cürcan
Zencan
Erdebil
Tebriz
Ahlat
Diyarbakır
Musul
Kerkük
Halep
Antakya
Şam
Bağdat
Kufe
Basra
Abadan
Hemedan
Rey
Kum
Kaşan
Isfahan
Yezd
Kirman
Şiraz
Bam
Taftan
Katif
Doha
Burayda
Hail
Tiflis
Gence
Derbent
Derbent Geçidi
Bakü
Semender
Soçi
Kızılyar
Mangışlak
Cend
Sıgnak
Saraycık
Itil
Saray
Tsimliansk
Azak
Sarkel
Yeni Saray
Çariçin
Ural
Samara
Yelet
Cernigov
Kiev
Çerkassi
Harkiv
Mayatsk
Saratov

TİMURLU DEVLETİ

(1360-1506)

Hayrunnisa ALAN*

Dünya tarihinde eşine ender rastlanan bir devlet adamı ve asker olan Emîr Timur Güregen veya kendi diktirdiği kitabedeki ifadesiyle "Turan Sultanı Timur Bek"[1] tarafından kurulan Timurlu Devleti, dünya ve Türk tarihinde mümtaz bir yere sahiptir. Timurlu hanedanı himayesinde gelişen ilmî ve edebî muhit, ortaya koydukları eserler, yetiştirdikleri alimler ve sanatkârlar vasıtasıyla hanedanın yıkılmasından sonra İran'da hâkim Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi saraylarında etkili olmuştur. Bu birikim Timur'un (ö.1405) 5. kuşaktan torunu Zahirüddin Muhammed Bâbür (ö.1530) ile Hindistan'a taşınmış ve Bâbürlü sarayını da etkilemiştir. Bir başka etki, alim, mutasavvıf, şair, sanatkâr hareketliliği ile bilim ve sanat eserlerinin nesne olarak taşınması yoluyla Osmanlı sahasında da görülmektedir. İslam, Türk ve dünya tarihindeki bu etkisine rağmen Timurlu Devleti hakkındaki yaygın kanaat kurucusu Timur'un vefatından sonra güç kaybettiği ve hızlıca sona erdiği şeklindedir. Ancak dikkat edildiğinde ortaya konan ilmî ve sanata dair eserler,

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümü, hayrunnisa.alan@gmail.com

1 Osman Fikri Sertkaya, "Timür Bek'in Toktamış Han'a 1391'de Yapmış Olduğu Seferin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakpay Yazıtı)" *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu 26-27 Mayıs Bildiriler*, ed. A. Kara-Ö. İşbilir, İstanbul 2007, s.34.

yetişen alimler ve sanatkârlar, imar faaliyetleri, dünya tarihinde büyük etkiye sahip Semerkant Rasathanesi ve açılan medreseler, ihya edilen yapılar gibi pek çok şeyin Timur'un vefatından sonra olduğu görülür. Kaldı ki, dünya tarihinde ortalama hanedan ömrü İbn-i Haldun'un tespit ettiği şekilde 150-200 yıldır. Timurlu hanedanı da bu ortalamaya dahildir.

Timurlu hanedanın kurucusu Emir Timur'un, hanedanın kuruluşunda ve tabii sınırlar diyebileceğimiz sınırlara ulaşmasında baş aktör olduğu tartışmasız bir durumdur. Delhi'den Moskova'ya Kaşgar'dan İstanbul'a kadar olan yerler bizzat Timur'un katıldığı seferlere sahne olmuş ve buraları doğrudan hakimiyeti altına almak veya atadığı kişilerin idaresi altında olmak suretiyle kendisine bağlanmıştı. Timur bu başarısıyla Doğu ve Batı Türkistan sahasında politik gelenekte köklü bir değişim yapmayı da başarmıştı. Timur'un başarısıyla Cengiz soyundan gelenlerin meşru hükümdar olması geleneği tamamen ortadan kalkmamış fakat kırılmış oldu. Timur, yanında Cengiz Han'ın soyundan olan Ögeday Han'ın neslinden gelen kukla hanlar da bulundurdu ama bunların işlevi ve konumu ancak bir askeri birlik komutanı kadardı. Örneğin Suyurgatmış Han'ın ölümü ile yerine atadığı Mahmut Han, Ankara Savaşında Yıldırım Bayezid'i ele geçiren sahadaki askerlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Timur ise bir hükümdarın, olması gereken yerde, karargâhta savaşı sevk ve idare ediyordu. Toy ve kurultaylarda hükümdar makamında 1370 yılından beri hep o vardı.

Timur'dan sonra başa geçen Timurlu mirzaları ise resmi olarak bir hanı tahta geçirme ihtiyacı dahi hissetmediler. Maveraünnehir hâkimi olan torunu Uluğ Bey (ö.1449), Moğol hududunda hâkim olduğu için Semerkant'ta adeta rehin durumunda hanlar bulundurdu. Sonrakiler buna da ihtiyaç duymadılar. Zira Emir ve Sultan ünvanları ve İslam geleneği meşruiyet için Timurlu mirzalarına yeterli ve geçerli alan açıyordu. Timur'un oğlu olan ve başkent olarak Herat'ı kullanan Şahruh (1405-1447), kaynaklarda hakan-ı said olarak anıldı. Ebu Said (14051-1469), Sultan-ı Said ve Hüseyin Baykara (1469-1506) ise hakan-ı mansur olarak anıldı. Timurluların hâkim oldukları topraklarda daha önce hüküm süren Karahanlı hükümdarlarının kullandığı "hakan" ve Selçuklu hükümdarlarının kullandığı "sultan" ünvanları canlanmış hanlık ise Cengiz ve ardılları zamanındaki heybetini kaybetmişti. Ama tatbikî ortadan kalkmamıştı. Timurlu soyundan idarecileri yenerek Maveraünnehir'e hâkim olan sonra Horasan'a girip Herat'ı ele geçirerek buralardaki Timurlu hakimiyetine son veren Muhammed Şeybanî Han (ö.1510) ile "han" ünvanı tekrar güçlendi. Şeybaniler adeta Timurlu mirzalarının kullandığı "sultan"

ünvanını ikincil bir ünvan derecesinde kullandılar ve Han'ın çocukları sultan olarak anıldı. Tahta çıkan kişi ise "han" oluyordu. Oysa Timurlu döneminde Cuci, Çağatay, Ögeday soyundan gelenler tahta çıkmamışsa (Han değilse) oğlan olarak anılıyordu. Toktamış Oğlan tahta geçince Toktamış Han, Suyurgatmış Oğlan Timur tarafından tahta oturtulunca Suyurgatmış Han, Mahmut Oğlan'ın babası Suyurgatmış'ın yerine tahta oturtulunca Mahmut Han olarak anılması örneklerinde olduğu gibi. Şeybanî Han ile Cengiz soylu hanlar kuvvetlenmiş gibi görünse de bu coğrafyada meşruiyet hanlıktan emirliğe geçmiş ve Hokant Hanlığı da artık "Altın Beşik" motifi[2] ile Timur'a dayanma noktasına gelmiştir. Böylece meşruiyet için mihenk taşı artık Timur olmuştur. Bütün bunlar Türkistan sahasındaki politik geleneğin, Timurlu hanedanı ile değişime uğradığını görmemiz için yeterlidir.

Hanedanın kurucusu Emir Timur'un hayatı ve faaliyetleri, tarihte aşina olduğumuz diğer hükümdarlara göre istisnai sayılabilir. İslam tarihinde bu kadar büyük alana sefer düzenleyen ve oraları bizzat idare altına alan bir başka Müslüman hükümdar bilinmemektedir. Emir Timur'un faaliyetleri, Asya tarihinde büyük değişim tesis eden ve bu yönü ile bir dönüm noktası olan Cengiz Han'ın (ö.1227) başarısı ile kıyaslanacak büyüklüktedir. Timur 1405 yılında öldüğünde, Cengiz Han'ın halefleri tarafından tesis edilen Altın Orda, Çağatay Hanlığı ve İlhanlılara ait yerleri itaat altına almıştı. Kubilay Han ve soyundan gelenlerin Çin'de tesis ettiği hakimiyet ise (Çin kaynaklarındaki adıyla Yuan Hanedanı) 1368'de Ming sülalesine geçmiş ve Çin'de Moğol sülalesi sona ermişti. Bilindiği üzere İlhanlıların kurucusu Hülagu ile Çin'in güneyini de ele geçirerek burada kendi sülalesini tesis eden Kubilay Han, Cengiz Han'ın torunları idi. Moğol seferleri Cengiz Han'ın ölümünden sonra da devam etmişti. Timur, Çin üzerine çıktığı seferin başında vefat ettiğinde Çin ve Moğolistan hariç Cengiz Han soyundan gelenlerin idareci olduğu yerlerin tamamına hakimiyetini kabul ettirmişti. Böyle bir başarı diğer her şeyi Timur'un askerî şöhretinin gölgesinde bıraktı. Seferlerin yarattığı etki ve bu coğrafyaya bizzat giderek ele geçirmiş olmasının yarattığı hayret, eski ve modern bütün tarihçileri etkiledi. Taraftarları veya rakipleri tarafından kaleme alınan eserlerde bu yönü ön plana çıktı, sonraki kuşaklar tarafından da yine bu yönü ile hafızalarda yer etti. Sefer düzenlenen yerlerdeki irili ufaklı yapılar, kırılganlıklar, çekişmeler ve bunların yarattığı zayıflık sebebiyle Timur'un karşısında duracak bir gücün olmaması durumu ise gözden kaçtı. Çalışmada Timur'un seferleri incelenirken bu irili ufaklı

[2] Hokant Hanlığı üzerine yapılan çalışmalarda bunu açıkça görebiliyoruz. Bk. Fayzullakhon, Otakhonov, *Hokand Hanlığı Merkez Teşkilatı*, (Doktora Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2023.

yapılar zikredilecek ve sefer yapılan coğrafyalarda büyük bir ordu veya oturmuş siyasi bir yapının olmadığı görülecektir.

Cengiz Han'ın halefleri tarafından tesis edilen Altın Orda (1227-1502), İlhanlı (1256-1336) ve Çağatay Hanlığı (1227-1335) sahalarında Cengiz soyundan gelen hanlar güç kaybetmiş ve kukla hanlar kullanan emirler idareyi ele almışlardı. Bu emirlerin birbirleriyle mücadeleleri ve bunun yarattığı olumsuzluklar üç hanlığın sahasında da görülmektedir.[3] Büyük yapıların güç kaybetmesiyle yenilerinin ortaya çıkması arasında gördüğümüz ve İslam tarih yazıcılığında "tevaif-i müluk" olarak anılan bu irili ufaklı yapıların varlığı Emir Timur'un saltanat ve hanedan kurucusu olarak faaliyetlerinde başarılı olmasının anahtarlarından biridir. Böyle bir zemin olmasaydı, başka deyişle karşısında büyük askeri birliklere sahip, oturmuş siyasi yapılar bulunsaydı Timur bu kadar rahat hareket etme imkânı bulamayacaktı. Timur'un saltanat serüveni ise bu zayıflamış hanlıklardan Çağatay Hanlığı sahasında başladı.

Dönemin kaynaklarında siyasi atmosfer, yukarıda belirttiğimiz "tevaif-i müluk" ibaresi ile ifade edilmiş olmasa da bu dönemdeki siyasi durum tam da bu tanıma uygun şekilde karşımıza çıkmakta; Çağatay Hanlığı sahasında her biri bir bölgede etkili olan emîrler bulunmaktaydı. Keş ve ona bağlı yerlerde Emîr Hacı Barlas ve Timur Güregen, Hocend'de Bayezid-i Celayiri, Belh ve civarında Emîr Olcay Buga-i Sulduz hakimdi. Emîr Hüseyin Karaunas ve Hacı Muhammed Apardi Şuburgan'da, Bedehşan şahları Bedehşan dağlarında, Keyhüsrev ve Olcaytu-i Apardi Huttelan ve Erhengde, Emîr Hızır Yasavurî kadim yurdu olan Semerkant ve ona bağlı yerlerde hakimdiler. Bu manzaraya hanlığın doğu kanadında güçlenen ve fırsat buldukça Seyhun'un batısında kalan yerleri ve buradaki emîrleri itaat altına almak için sefer düzenleyen hanlar ile bu emîrler arasındaki çekişmeyi de eklemek gerekmektedir. Çağatay Hanlığındaki manzara bu iken İlhanlı sahasındaki durum da buna benzer şekildeydi. Şöyle ki Ceyhun'dan batıya doğru Herat merkez olmak üzere Horasan'da Kertler (1245-1383) hâkim idi. Merkezi Sebzvar olmak üzere Horasan'ın batı tarafında Serbedarlılar (1337-1386); merkezi Cürcan olmak üzere Astarâbâd, Bistam, Damgan ve Simnan yöresinde Toga Timurlular (1336-1386) vardı. Merkezi Şiraz olmak üzere Fars ve Kirman taraflarında Muzafferîler (1294-1393); merkezi Bağdat olmak üzere Irak-ı Arab, Irak-ı Acem ve

[3] Bu hanlıkların siyasi tarihleri okunduğunda bu durum fark edilecektir. Bu üç hanlığın kısa siyasi tarihleri ve daha geniş bilgi için başvurulabilecek çalışmalar için bk. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çingizoğulları,* ed. H. Alan-İ. Kemaloğlu, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2024.

Azerbaycan bölgelerinde ise Celayirliler (1336-1432) hüküm sürüyorlardı.[4] İlhanlı bakiyesi manzarasına Anadolu'daki beylikleri de eklemek mümkündür. Bu tablo da kendi içinde değişkenlik gösteriyor, yeni beylikler ortaya çıktığı gibi, lideri ölünce komşu beyliğin idaresine geçen yerler, el değiştirmeler oluyordu.

Keş vilayetinde hâkim Barlas boyuna mensup biri olarak 1336 yılında dünyaya gelen Timur'un gençliği ve sonraki saltanat serüveni yukarıda aktarılan ortamda biçimlenecektir. Bu siyasi görünüşe ilaveten bu ortamdaki sosyal dokunun da Cengiz Han zamanındaki durumla aynı olmadığına da dikkat çekmek gerekmektedir. Timur'un mensup olduğu Barlaslar ile dip atası Karaçar Noyan (ö.1254) zamanındaki Barlaslar aynı Barlaslar değildi. Barlaslardan sadece binlik düzeyinde bir nüfus yeni bir coğrafyaya geldi ve burada geçirdikleri yüz yıl onlarda çok şeyi değiştirdi. Bu değişim aslında sadece Barlaslarda değil, Cengiz Han'ın ordusunun bir parçası olan bütün nüfuslarda gözlemlenmektedir. Ordunun binlikleri halinde ele geçirdikleri yerlere hanedan üyelerinin maiyetinde dağılan boylar gittikleri yerlerdeki nüfusu da kendi bünyelerine almıştı. Galip Moğollar ve bünyelerindeki nüfus gittikleri yerlerdeki nüfus ile etkileşime girmişti. Bu harmanlanma ise İslam dinine mensup olan, Türkçe konuşan ancak Moğolca boy adı taşıyan bir toplumla sonuçlanmıştır. M. Kafalı, Çağatay Hanlığı üzerine yaptığı çalışmasında Cengiz Han'dan sonra Kağanlık, Cuci, Çağatay ve İlhanlı uluslarının oluştuğunu, bunlardan Cuci, Çağatay ve İlhanlı uluslarının sahası ve nüfusu bakımından Türk ülkelerinde olduğuna dikkat çekmiştir. "XIII. Yüzyıla kadar varlıklarını bildiğimiz tarihi Türk illerinden Uygurlar, Karluklar, Yağmalar, Çiğiller, Kıpçaklar ve Kanglılar il yapılarını kaybedip bu istila hareketiyle fatih Moğol kabileleri arasında dağıtıldıklarını" tespit etmiştir. Böylece "Moğol kabileleri ve Moğol askeri birlikleri kesif Türk nüfusu ile en aşağı bir tahminle on misli büyümüşlerdi. Bunun neticesi olarak çok azınlıkta kalan Moğollar, yüz seneye kalmadan hem Türkleşecek hem de din değiştirerek İslamiyet'i kabul edeceklerdi. Dolayısıyla XIV. yüzyılın başlarından itibaren eski Türk il ve boyları yerine Moğol isimli Türk toplulukları ortaya çıkacaktır"[5] demektedir. Reşiddüddin Fazlullah'ın tevellüd (doğum) ve tenasül (üreme, nesil) ile sayılarının artması ve el- Ömerî'nin Deşt-i Kıpçak'ın eski sekenesi (sakini, nüfusu) ile gelenlerin hemhal olması gibi satır arasında geçen kayıtlarıyla, merhum Mustafa Kafalı'nın vardığı sonuç örtüşmektedir. Bu manzara genel olarak Moğol akınlarıyla başlayan süreç içinde ortaya çıkan Altın Orda, İlhanlı ve

4 İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1991, s.11.

5 Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345*), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.60-61.

Çağatay Hanlığı'nın nasıl olup da zaman içinde Türk tarihinin bir parçası olarak görüldüğünün cevabı gibidir. Özelde ise Emir Timur Güregen'in ve Timurluların Türk mü, Moğol mu oldukları yolundaki sorunun cevabını vermektedir. Yine Timur'un köklü bir soydan gelip gelmediği tartışmaları Barthold'dan sonra yapılan çalışmalarla netlik kazanmış durumdadır.[6]

Bir kısmı eski (Barlas, Arlat, Duğlat) bir kısmı yeni (Karaunas, Yasavurî) ortaya çıkan Türk, Türk-Moğol ve Moğol boyları ile şehirlerde yaşayan yerleşik nüfusun (Türk, Tacik) olduğu ortamda yerleşik hayata yakın, konar-göçer yaşam biçimini sürdüren bir boyun (Barlasların) önde gelenleri arasında yer alan Emir Timur'un gençliği, bu sosyal ve siyasî doku içinde biçimlendi. Maverünnehir'e hâkim olmak isteyen Doğu Çağatay Hanı Tuğluk Timur'un seferi, Emîr Timur Güregen'in kariyerindeki dönüm noktalarından biridir. 1362 yılında Timur bu Çağatay Han'ından atalarının yurdu olan Keş ve civarının tümeninin idaresini aldı. Böylece hukuken bir idareci ve komutan olmuş oldu. Genç yaşına rağmen emîrler arasındaki güç çekişmelerinde önemli bir şahsiyet olarak ön plana çıktı. Cesareti, sözünün ehli olması, cömertliği ile bir yandan destekçilerini artırırken bir yandan da diğer emîrlerin dişli bir rakibi olduğunu göstermiş oldu.[7] Onun saltanat serüveninde Emir Hüseyin'i yenmesi ise bir başka önemli dönüm noktasını teşkil etmiştir. Karaunasların başında olan Emir Hüseyin'in babası ve dedesi Maveraünnehir'deki en güçlü emirlerden biriydi. Emîr Timur'un kayınbiraderi olan Emir Hüseyin, dedesinin mirasına sahip olarak gücünü artırmak ve muhtemel rakiplerini bertaraf etmek çabası içinde idi. Emir Hüseyin, Çağatay Hanı Alaaddin Tarmaşirin'in kızı ile evliydi. Hârezm bölgesinde etkili olan Kongratların başındaki Sufi ailesi ile dünürlük bağı kurmak istiyordu. Emir Hüseyin'in bu evlilik için gereken parayı Timur ve onunla hareket eden emirlerden toplamaya çalışması, emirler arasında bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Öyle ki, bu günlerde ortaya çıkan bir hikâye sonraki süreçte Timurlu kaynaklarında Emir Hüseyin'in cimri olduğuna dair bir anlatı ile karşımıza çıkacaktır. Buna göre Emir Hüseyin, yapmak istediği evlilik için toplanan malların arasında kız kardeşi Olcay Terken Hatun'a ait takıları görüp tanımış olmasına

6 Zeki Velidi Togan, Nazmiye Togan gibi araştırmacıların yayınları konuya önemli katkılar yapmıştır. Reşidüddin Fazlullah'daki kayıtlar ile Timurlu saray çevresinde yazılan eserlerde geçen Timur'un atalarının başka kaynaklarda geçmediği görüşünün doğru olmadığı ve İçil Noyan'ın adının geçtiği görülmüştür.

7 Timurlu hanedanın kuruluşunu üç evreye ayırarak anlattığımız çalışmamız için bk. Hayrunnisa Alan, "Timurluların Kuruluşu (Orta Asya'da Hanedan İnşası ve Cengizî Geleneği Sınırlandırma)", *Hunlardan Türkiye Cumhuriyeti'ne Kuruluş,* ed. Sadullah Gülten, Timaş Yayınları, İstanbul 2023, s.365-385.

rağmen müdahale etmemiş, Timur ile evlenmiş olan kız kardeşinin küpelerini dahi kendi hedefleri için kullanmıştır.[8] Timurlu kaynaklarındaki bu hikâye, bir hükümdarda olmaması gereken hasislik sıfatının Emir Hüseyin'de var olduğuna vurgu yapmaktadır. Timur ile Emir Hüseyin arasındaki güç mücadelesi, ayrılıklar, ittifaklar, tazyikler ile geçen bir 10 yılın ardından 1370'te Emir Timur'un Hüseyin'i yenmesi ve öldürülmesiyle sona erdi. Bu galibiyet Timur'un saltanat serüveninde önemli dönüm noktalarından bir başkasını oluşturur. Mağlup edilen hükümdarın hükümranlık hakları ve sahip olduğu her şeyin galip olana geçmesi uygulaması sonucunda Emir Hüseyin'in hâkim olduğu yerler ve idaresindekiler Emir Timur'a geçmiş oldu. Bu da Seyhun ile Ceyhun arasında kalan topraklara tekabül etmekteydi. Timur, Emir Hüseyin ile savaşa girmeden hemen önce Ögeday Kaan neslinden gelen Suyurgatmış Oğlan'ı tahta oturtarak Han ilan etmiş ve yine savaştan hemen önce Seyyid Bereke ile görüşmüştü. Timurlu kaynaklarının, onun saltanatının fatihası olarak vasıflandırdıkları bu görüşmede Seyyid Bereke Timur'a tabl ve alem vermişti. Böylece Emir Hüseyin'i yenmek suretiyle fiili gücünü gösterdiği gibi Suyurgatmış Han'ı tahta oturtmak suretiyle de vaktiyle dip atası Karaçar Noyan'ın[9] konumu olan Han adına mülkün idaresini yürüten konuma gelmiştir. Öte yandan İslam kültür dairesi açısından Seyyid Bereke'den tabl ve alem almak suretiyle[10] Müslümanların huzur ve refahını sağlayan emîr sıfatını da meşru olarak elde etmiş oldu. Bu iki taraflı meşruiyet işaretlerinde Cengizî gelenek tarafı ile ilgili olarak Timur'un Çağatay Han soyundan birini değil de Ögeday Kaan soyundan birini tahta oturtması da dikkat çekicidir. Bu durum Timur'un ilerleyen yıllardaki faaliyetleri göz önüne alındığında daha dikkat çekici olmaktadır. Bu seçimin bilinçli mi yapıldığı yoksa bir tesadüf eseri mi olduğunu söylemek zordur. Çağatay soyundan bir han atansa idi, Timur'un yalnızca Çağatay Hanlığı sahasındaki faaliyetleri meşru olacaktı. Oysa Ögeday Kaan soyundan bir han atanmış, böylece Timur da tüm Cengizli sahasındaki faaliyetlerini meşru bir zemine oturtabilmiştir.[11]

Bundan sonraki süreçte Emîr Timur'un dikkati kuzeyde Cuci ulusundan ve doğuda Duğlatlara dayanan Doğu Çağatay Hanlığı sahasından gelen Moğol akınlarına çevrildi. Bu iki sahadan gelen tazyikler yeni değildi elbette. Cuci ulusu veya

---

8 Nizamettin Şami, *Zafername*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1987, s.39.

9 Timurlu kaynaklarında Emir Karaçar

10 Şerafeddin Ali Yezdî, *Zafername*, nşr. A. Urunbayev, Taşkent 1972, s.135b-136a

11 Bu han ataması hususunda Ögeday Han'ın diğer Cengizi Uluslar üzerinde hâkim olduğuna dikkat çekmek gerekir.

literatürdeki adıyla Altın Orda Hanlığı'nın doğu kanadı Urus Han'ın liderliğindeydi ve Seyhun boylarına inmişlerdi. Hârezm sahası yani Ceyhun ırmağının Aral'a döküldüğü mecradaki yerler ise Kongratlardan Sufi ailesinin kontrolünde idi ve Kongratlar Altın Orda hanlarının dünür kabilesi idi. Timur'un bulunduğu mevkiyi koruyabilmesi için bu iki noktayı güven altına alması elzemdi. Nitekim bazen askerî bazen de dünürlük bağları ile ittifak kurmak gibi diplomatik sayılabilecek hamlelerle bunu nispeten başardı. Ancak hem Moğollar hem de Altın Orda sahasındaki aktörler fırsat buldukça Timur'un hakimiyet alanına akınlarda bulunmaktan geri durmadılar. Timur'un bu iki hat ile ilgili seferleri biraz iç içe geçmiş gibi görünse de daha çok Moğollar üzerine seferleri kaynaklarda "Çet Üzerine Seferler" olarak anılır. Bu seferlerin Emir Hüseyin'i yendikten hemen sonra başladığını görüyoruz. 1371, 1372, 1375, 1376 yıllarında Timur, Çet üzerine sefer düzenlemek zorunda kalmıştı.[12] Bu seferler yukarıda belirttiğimiz gibi Kuzey ve Doğu taraflarına birbiri ile bağlantılı olarak gelişmişti. Hârezm bölgesinin önemli şehirleri Kat ve Hive'yi kontrol eden Hüseyin Sufi'ye elçi göndererek bu iki memleketin Çağatay Han'a ait olduğunu bu yüzden burayı "padişahın divânının tasarrufuna" bırakmasını istedi. Hüseyin Sufi, vilayeti kılıçla aldığını ve elinden yine kılıçla alınabileceğini bildirdi. Bunun üzerine Timur bölgeye asker sevk etti. Bu şekilde başlayan Hârezm Seferleri Timur'un 1370-1379 arasında dört defa bölgeye yürümesi ve nihayet burayı ele geçirmesiyle sona erdi. Ancak Toktamış üzerine yürümeden önce buraya bir kere daha gelmek zorunda kalacaktı. Bu seferleriyle Hârezm'deki Kongratlar ve Çet üzerine seferleriyle de Doğu Türkistan'daki Duğlatların güçlerini nispeten kırdı. Cuci Ulusu veya literatürdeki adıyla Altın Orda tahtından gelecek tazyikleri de Urus Han'dan kaçıp kendisine sığınan Toktamış Oğlan'ı tahta çıkması için destekleyerek bir süreliğine önledi. Doğu ve kuzeyden yapılacak taarruzları önledikten sonra 1380'den itibaren yönünü batıya çevirme imkânı buldu ve Horasan'a yöneldi. Yukarıda Ceyhun'dan Akdeniz'e kadar olan yerlerde İlhanlı bakiyesi yapıları sıralamıştık. Yani bütün bu sahada da güç sahibi oturmuş yapılar yoktu. Biraz askerî, biraz diplomatik incelikler ile Timur bütün bu yapıları idaresi altına almayı başaracaktır.

Timur'un Herat hâkimi Gıyâsüddin Pîr Ali'ye gönderdiği mesajda bütün emîrlerin ve noyanların büyük kurultayda hazır olacaklarını, onun da bulunması

[12] Timur'un Çet üzerine seferleri hakkında bk. Sevgi Doğan, *Emir Timur Dönemi Doğu Politikası*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2023, s.26-45.

gerektiğini bildirmesi[13] dikkat çekicidir. Timur burada Hârezm meselesindekinden biraz farklı bir söylem kullandı. Harezm'de Sufi sülalesinden Kat ve Hive'nin Çağatay Han'a ait olduğuna vurgu yaparak buraları Suyurgatmış Han'ın divânının tasarrufuna bırakmasını istemişti. Şimdi ise Horasan konusunda ne Suyurgatmış Han'a ne de Çağatay Han'a bir atıf yoktur. Ancak Kurultay'a vurgu vardır. Yani idare emîrler ve Noyanlar tarafından yürütülmektedir ve güç bunlardan oluşan kurultaydadır. Dolayısıyla Timur'un Horasanla ilgilendiği dönemde buradaki sosyal yapı Kurultay'a vurgu yapmaya uygundu.[14] 782 (1380) yılı sonbaharında, Herat'ı almaya yönelik seferle başlayan süreç adım adım 1389'da Doğu Anadolu'ya ulaşmıştı. Kert, Muzafferî,[15] Toga Timurlu,[16] Serbedar[17] gibi mahalli hanedanlar idare altına alınmış, bunların hâkim olduğu yerlere kendi idarecilerini tayin etmişti. Sultan Ahmet Celayirî ve onun hakimiyetini tanıyan Karakoyunlular başta olmak üzere bazı İlhanlı bakiyesi yapılar ise Timur'un idaresini kabul etmemişti. Timur bundan ötürü 1392-1395 arasında bölgeye yeniden bir sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Bunların idare altına alınması işini oğlu Mirza Miranşah'a havale etmişti ancak son nokta yine 1404 de tamamlanan Timur'un yedi yıllık seferi sonunda olacaktır. Timur'un seferlerinin bu dönemde adeta bir sarkaç gibi olduğu söylenebilir. Timur, ortaya çıkan koşullar, değişen şartlar ve zıt yönler üzerine tekrarlanan seferler ile adeta suda yayılan bir dalga gibi hakimiyet alanını genişletti. Bu süreçte Kuzeyde Altın Orda sahasında tahtı ele geçirmesi için desteklediği Toktamış Han üzerine iki sefer düzenledi. Bu seferler Timur'un hakimiyetini sağlamlaştırması ve Cengizî geleneğin sınırlandırılması bakımından önemlidir. 1391 ve 1395 yıllarında iki defa Deşt-i Kıpçak'a yürüyen Timur ilk sefer ile

---

13 Şami, *Lugal*, s.81.

14 Timur'dan önce Maveraünnehir'e hâkim Emir Kazagan'ın Herat ve civarına uzanan seferi, Herat Hakimi'nin Gurlu askerler ve kardeşinin komplosundan kurtulup Emir Kazagan'a sığınması, tekrar Herat'a dönmesi, Herat hakiminin Herat ve civarındaki oymaklara baskın yapıp büyükleri öldürmesi ve kellelerini Herat'a getirip kule yaptırması gibi olaylara bakarsak mücadelelerin sadece konar göçer yerleşik çekişmesi olmadığını ve savaşçı tarafın da her zaman konar göçer nüfus olmadığını görebiliriz. Bu olaylar için bk. Şerafeddin Ali Yezdi, *Zafername*, nşr. A. Urunbayev, Taşkent 1974, s.92b.

15 Muzafferiler hakkında bk. Mehlika Üstündağ, *Muzafferiler*, İraniyat Yayınları, 2018. Bu çalışma yazarın yüksek lisans tezinin kitaplaşmış şeklidir.

16 Toga Timurlular hakkında bk. Mustafa Şahin, *Son İlhanlı Toga Timur Han ve Varisleri*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2023.

17 Mustafa Şahin, *Serbedârîler: Darağacının Gölgesinde Kurulan Bir Devlet*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.

Doğu Deşt-i Kıpçak'ı, ikinci seferde ise Altın Orda'nın batı kanadını vurarak Toktamış'ın gücünü kırmış ancak onu ele geçirememiştir.

Timur, 1376'da kendisine sığınan Toktamış Oğlan'ı Altın Orda'da saltanat mücadelesine girmesi için desteklemiş ve Toktamış defalarca yenilip tekrar geldiğinde dahi desteklemeye devam etmişti. Toktamış, Timur'dan aldığı bu destekler sayesinde Altın Orda'nın doğu kısmında bilahare 1381'de batı kanadında Emîr Mamay'ı yenerek Altın Orda'nın tamamına hâkim oldu. Toktamış Han, Altın Orda'da idaresini tesis edince güney yöneldi. Timur'un idaresindeki Tebriz ve Hârezm'e akınlar düzenledi. Timur ile Toktamış arasında hâkimiyet mücadelesine sahne olan bu bölgeler (Azerbaycan ve Hârezm) Deşt-i Kıpçak'a hâkim olan güçler ile İran ve Mâverâünnehir'e hâkim olan güçler arasında her zaman ihtilaflı bölgeler olmuşlardır.[18] Jeopolitik durum dikkate alındığı zaman iki taraf arasındaki ilişkinin sadece yardım ve ihanet kavramlarıyla açıklanamayacağı görülmektedir. Timur açısından bu seferler sonucunda kuzeyden kendi ülkesine gelecek taarruzlar bir süre önlenmiş oldu.

Altın Orda üzerine yapılan seferlerden sonra Timur yüzünü güneye çevirerek Hindistan üzerine yönelmiştir. Hindistan seferinin sadece Timurlu değil Hindistan tarihi bakımından da önemli olduğunu belirtmek gerekir. 1399 yılında çıktığı Hindistan seferi ile Delhi'ye kadar ilerlemiştir. Azerbaycan'dan rahatsızlık verici haberlerin gelmesinden sonra hızlıca Azerbaycan'a yapacağı seferin hazırlıklarına başlamak için Semerkant'a döndü. Yine de Delhi'ye uzanan Timurlu hakimiyetinin tohumları bu sefer ile atılmış oldu. Timur'un vefatından sonra da burada soyundan gelen mirzalar bulundu. Timur'un altıncı kuşaktan torunu Zahirüddin Bâbür'ün Kabil'e gelişi hem hanedan hem de Hindistan tarihinde yeni bir devreyi başlatmış oldu. Bu yüzden Timur'un üç yıllık sefer, beş yıllık sefer şeklinde Timurlu kaynaklarında anlatılan seferler gibi uzun olmasa da sonuçları itibariyle Türk ve dünya tarihinde etkili olacak idarenin tohumlarının Hindistan seferi ile atılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Timur'un seferleri bağlamında önemli seferlerden biri 1402'de[19] Ankara Savaşın'nın vuku bulduğu Ön Asya seferidir. Bu seferin temel sebebi "Hülagu tahtının"

[18] Timur'un Toktamış üzerine seferleri ve Altın Orda'yı Timur'un yıkıp yıkmadığı meselesi için bk. Hayrunnisa Alan, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig*, 27, s.117-143.

[19] Ankara savaşı 2012 yılında büyük bir kongrede çok yönlü olarak incelenmiştir. *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur) Bildiriler Kitabı*, ed. Mustafa Alkan,

ve Azerbaycan vilayetinin idaresini verdiği oğlu Emirzade Miranşah'ın idarede gösterdiği zafiyet ve buna dair bölgeden gelen haberler ve problemlerdi.[20] Durumun ciddiyeti Miranşah'ın hanımı Hanzade'nin kocasının yanından ayrılıp Semerkant'a giderek Timur'a haber vermesinden[21] de tahmin edilebilir. Bölgeden gelen haberler Timur'un orduyu beklemeden hızla Hindistan seferinden dönmesine neden oldu. Buna göre Miranşah atından düşmüş ve akli dengesini kaybetmiş, devlet malını israf etmiş ve bu sebeple bölgenin elden çıkacağı korkusu oluşmuştu. Timur Semerkant'a ulaşmadan Horasan vilayetinin idaresinden sorumlu oğlu Şahruh'un maiyetindeki bazı tecrübeli emirleri Azerbaycan'a göndermiş ve durumun tetkik edilmesini emretmişti. Hanzade'nin, kayınpederine bizzat bölgeye gitmezse Azerbaycan'ın elden çıkacağını ifade etmesi meselenin basit bir mali kaynak israfı olmadığını göstermeye yeterlidir. Nitekim Timur bizzat Azerbaycan'a gelmiş ve Karabağ'da konmuştur. Bölgede itaatten çıkanları itaat altına almak için yeniden asker sevk etti. Bir kısmı barış bir kısmı savaş yoluyla bazı şehirler ele geçirildi. Böylece Timur Basra ile Kafkasya arasındaki bütün şehirleri idaresi altına aldı. Timur'un bölgeye gelmesinden kısa bir süre önce Orta ve Doğu Anadolu sahasında da bazı değişmeler olmuş, Kadı Burhaneddin'in vefatı ile Sivas Osmanlı idaresine bağlanmış, Kemah ve Erzincan da Osmanlı idaresine geçmişti. Kemah ve Erzincan'a hâkim olan ve İlhanlı bakiyesi yapılardan biri olan Erzincan Emiri Taharten, Timur'a itaat edenlerden biriydi. Bütün bu gelişmeler sonunda Timur ile Yıldırım Bayezid'in hakimiyet alanları arasında başka unsur kalmamış ve bu iki güç karşı karşıya gelmişti. Timur "Hülagu tahtına" bağlı yerleri idaresi altına alma emeliyle İlhanlı bakiyesi yapılara kendisine itaat etmeleri çağrısında bulunmuştu. İlhanlı varisi gibi hareket eden Celayirlilerin[22] başında bulunan Bağdat ve Tebriz hattında aktif olan Sultan Ahmet Celayirî ve onun hakimiyetini kabul etmiş olan Kara Koyunlu Kara Yusuf bu çağrıya olumlu cevap vermemişti. Timur'un bölgeye atadığı idareciler ve oğlu Miranşah'da onlara baş eğdirememişti. Bunların Yıldırım Bayezid'e sığınmış olması Timur ile Bayezid'i savaş meydanına götüren

Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014.

20 Timur'un Horasan'a girişinden sonra Azerbaycan'a ilk gelişi ve bu dönemde bölgenin genel durumu, oğlu Miranşah'a bölgenin idaresini vermesi ve faaliyetler hakkında bk. Hayrunnisa Alan, "Timurlu Dönemi", *Azerbaycan-Türkiye İlişkileri*", ed. İbrahim Tellioğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2023, s.119-142.

21 Yezdî, Urunbayev, s.348a-349b.

22 Celayirli komutanlar ve Hasan Bozork'un Celayirlileri kurması ve tarih ve idari yapıları hakkında bk. Bülent Yılmaz, *Celayirliler, Kabile Devlet*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2002.

sebeplerden bir başkasını oluşturdu. Beylikleri Bayezid'in eline geçen bazı Anadolu Beylerinin Timur'a giderek Bayezid'i şikayetleri ve beyliklerinin alınıp kendilerine geri verilmesi taleplerini de eklemek gerekir. Temelde tarafların hakimiyet anlayışı ile biçimlenen ve dönemin siyasi gelişmeleri ile somutlaşan sebepler Timur ile Bayezid'i Ankara Savaşı[23] olarak tarihe geçen meydan muharebesinde karşı karşıya getirdi. Ankara yakınlarında Çubuk veya Culuk Ovasında[24] cereyan eden, Türk ve dünya tarihinde iz bırakan savaşı Timur kazandı. Sabahleyin başlayan ve ikindi namazına kadar devam eden savaşın ayrıntılarını Timur'un Semerkant'a gönderdiği fetihnamede görmek mümkündür.[25] Timur'un hükümranlığı boyunca savaştığı iki büyük ordu oldu. Bunlardan biri Toktamış'ın diğeri de Yıldırım Bayezid'in idaresindeki ordu idi. Ankara Savaşı öncesinde Timur'un emirlerinin, karşılarındaki askerlerin savaş tecrübesine sahip, çok defa galip gelmiş bir ordu olduğu, kendi askerlerinin ise uzak yoldan geldikleri için yorgun ve atların zayıf ve takatsiz olduğunu belirttikleri anlatı Timurlu kaynaklarının da bunu bildiğini gösterir.[26] Ankara Savaşının Osmanlı idareci ve aydınlarının zihinlerinde "aman fetret olmasın" düşüncesinin oturmasında ve bunu sağlamak üzere merkezi kuvvetlendirme politikaları geliştirmelerinde bir referans noktası, önemli bir tarihsel tecrübe olduğu düşünülebilir. Bu galibiyet sonunda Karabağ'da kışlayan Timur bölgenin idaresinde düzenlemeler yaptı. Azerbaycan ve mülhakatını biraz genişlemiş olarak Miranşah'dan alıp al tamgalı yarlık ile onun oğlu Ömer Mirza'ya verdi. Bizans ve Mısır'dan elçi ve para gelmesine bakılırsa onlar da Timur'un hakimiyetini kabul etmişlerdi. Böylece Timur 1404'te Karabağ'dan başkenti Semerkant'a dönerken torunu Ömer Mirza'nın idaresine bıraktığı yerlerde hakimiyetini kabul ettirmiş oldu. Bu yerler "Hürmüz'e kadar Fars ve Kirman, Rey'den Azerbaycan'a kadar Irak-ı Acem, Arran, Mugan, Karabag, Gilânât, Şirven, Şemahi, Derbend, Gürcistan, Abhaz, Hicaz'a kadar Diyarbekir ve Irak-ı Arap, İstanbul'a kadar Rum diyarı, İskenderiye ve Nil'e kadar Şam diyarından"[27] oluşuyordu. Timur muzaffer

[23] Ankara Savaşı'nın sebepleri, savaş ve sonuçları hakkında bk. H. Alan, "1402 Ankara Savaşı (Yıldırım Bayezid-Emir Timur Mücadelesi)", *Türkün Türkle Savaşı,* ed. M. Özkan-M. Karakulak, Kronik Yayınevi, İstanbul 2023, s.202-224.

[24] Savaş yerinin adı tartışması için bk. Çetin, Halil, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, İstanbul 2009, s.137 vd.

[25] Ankara savaşı fetihname için bk. İsmail Aka, "Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnamesi", *TTK Belgeler*, XI/15 (1981-1986), s.1-23.

[26] Şami, Lugal, s.303.

[27] İsmail Aka, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hakimiyet Mücadeleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. A. Necati Akder Armağanı*,

olarak döndüğü başkentinde kışı geçirdi ve Hıtay üzerine çıktığı seferin başında Otrar'da 1405 yılında vefat etti.

Kaynaklarda geçen "Mâverâünnehir'in uzaklarından belki Hatay ve Hoten hududundan Delhi nevahisine ve Babü'l-ebvab'dan Mısır ve Rum hudutlarına kadar olan yerlerde onun adalet ve yasağı günlerinde tacirler değil, çocuklar ve dul kadınlar bile kumaş, altın, gümüş ve kıymetli ticaret malları getirir götürürler. Hiçbir fert bunlardan bir tane bile almak çalmak ümidine düşmez"[28] ifadesi onun hayatının ve takip ettiği politikaların amacını ve sonucunu özetler niteliktedir. Dikkatimizi bu sefer ve zafer anlatısından dönemin kültür ve imar faaliyetlerine çevirirsek sistematik yapılar ve zengin bir kültürel atmosfer ile karşılaşılır. Timur bir hanedan kurucusu olarak çok az şahsa nasip olacak şekilde çok büyük sahalara sefer düzenlemiş ve bizzat kendisi ordusunun başında olmuştu. Galip bütün hükümdarlar gibi ele geçirdiği yerlerdeki alimleri ve sanatkârları kendi merkezinde toplamaya çalışmıştı. Bu alim ve sanatkârlar onun başkenti olan Semerkant'ın imarına ve kültürel hayatına ciddi katkı sundular. Semerkant'ı Timur'dan başka büyük bir padişahın başkent olarak seçmediğini belirten Bâbür hem Semerkant hem de Keş'de Timur tarafından yaptırılan eserlerden söz etmektedir. Yine İspanyol elçi Clavio Timur'un sarayını gezme izni verdiği için gezebildiğini belirterek gördüklerini büyük hayranlıkla tasvir etmiştir. Timur'un ve babasının Keş şehrinden olduğunu, şehrin etrafında bağlar, pamuk tarlaları, kavun bostanları ve meyve ağaçlarının olduğundan, şehrin içinde Timur'un yaptırdığı yapılardan, Timur'un oğlu Cihangir ile babasının burada metfun olduğundan söz eder.[29] Hem Keş hem de Semerkant'taki bahçeler, abidevi yapılar ve kabul merasimlerinden söz eder. Tek başına Clavio'nun anlatımı[30] bile Emir Timur döneminde sistemli bir yapıya sahip olduklarını, mimari ve sanatsal gelişmişliklerini göstermeye yeterlidir. Timur dönemi imar faaliyetleri ve inşa edilen yapılar hakkında dönemin kaynaklarındaki kayıtlardan bilgi edinebiliyoruz. Bu konuda kaynaklardaki bilgiler dışında Timurlu döneminden günümüze ulaşan mimari abideler ve kitap sanatlarına (hat, tezhip, cilt) ait günümüze ulaşan eserler mimarlık tarihi ve sanat tarihi

Ankara 1984, s.50.

28 Şamî, s.10.

29 Keş şehrinden söz ettiği kısımlar için bk. Erol Özdemir, *Ruy Gonzalez Clavijo'nun Seyahatnamesi ve Kritiği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İ.Ü. SBE, İstanbul 2022, s.131-134.

30 Semerkant ve Timur'un huzuruna çıkışları, muhtelif ziyafetler, şehir ve çevresinde gördüklerine dair anlatı için bk. Özdemir, *agt*., s.138-179.

çalışmalarına konu oldu. Bunlar da siyasi tarih dışında dönemin kültür ve medeniyete katkılarını yansıtmak bakımından çok kıymetlidir.

Timur Otrar'da hastalanınca yerine torunu Pir Muhammed'in geçmesini ve emirlerin ona itaat etmelerini vasiyet etmişti. Timur, hayatta olan iki oğlundan Miranşah'ı idareden el çektirmiş ve onun idaresine verilen yerleri Miranşah'ın oğlu Ömer'e vermişti. Miranşah'ın oğullarından Mirza Halil dedesi ile sefere katılmış ve orduda idi. Timur'un hayatta olan diğer oğlu Şahruh Mirza ise Herat'ta idi ancak oğlu Uluğ Bey dedesi ile ordugâhtaydı. Mirza Halil'in dedesinin vasiyetine ve ordugahta bulunan büyük emirler ve hanedan üyelerinin istişare ile aldıkları karara riayet etmeyip başkent Semerkant'ı ele geçirmek üzere harekete geçmesi saltanat mücadelelerini başlattı.[31] Horasan vilayetinin idaresinde olan Şahruh Mirza babasının başkenti Semerkant'ı ele geçirerek onun yerine geçmiş oldu. Timurlu sahasının üstadı olan İsmail Aka, Timur'un vefatından sonra yaşanan saltanat mücadelelerini üç ana bölge üzerinden incelemiştir. Bunları 1) Mâverâünnehir-Horasan, 2) Azerbaycan ve Irak-ı Acem ve Arap, 3) Fars, Kirman, Huzistan bölgeleri olarak belirlemiştir. Timur vefat ettiğinde Horasan vilayetinin idaresi zaten Şahruh Mirza'da idi, Ceyhun'u geçip Semerkand'a girmesi ile Maveraünnehir'de yaşanan mücadeleler sona ermiş ve burası Şahruh'a bağlanmıştır (1409). Şahruh bölgenin idaresini oğlu Uluğ Bey'e bıraktı. Mirza Uluğ Bey, dedesi Timur'un merkezi Semerkant'ta Maveraünnehir bölgesinin idarecisi olarak kaldı. Kaşgar dahil ona bağlı olarak kaldı ve Moğol akınlarına karşı duran o oldu. Elbette buradaki bütün faaliyetlerini babasının yüksek hakimiyetine bağlı olarak yaptı. 1416'da Moğol yurdundan Nakş Cihan'ın elçileri gelmiş ve armağanlar takdim etmişti. Maveraünnehir'i kendi oğlu Uluğ Bey'e bırakan Şahruh'un babasının başkentinde kalmayıp Herat'a dönmesi Timurluların yeni başkentinin Herat olduğu anlamına geliyordu. Ancak Semerkant ve Buhara oğlunun idaresinde kültür ve bilim merkezi olarak yükselmeye devam edecektir. Şahruh'un başa geçtikten sonra merkez olarak Herat'ı kullanması Herat şehrinin tarihinde büyük bir dönüm noktası oldu. Şahruh'tan sonra Ebu Sait ve Hüseyin Baykara'nın da Herat'ı başkent olarak kullanmaları şehrin ilim ve kültür merkezi olmasında etkili oldu.

Kaynaklarda "hakan-ı said" sıfatı ile anılan Şahruh Mirza'nın babasının başkentine hâkim olması saltanat mücadelelerinde önemli bir aşama oldu ama mücadeleyi sona erdirmedi. Timur hakimiyet altına aldığı yerlere oğullarını ve torunlarını

[31] Timur'un vefatı ve takip eden olaylar için bk. Tacü's-Selmani, *Tarihâme*, çev. İsmail Aka, Ankara 1988.

idareci olarak atamıştı. Timur Fars ve Kirman'ın idaresini oğlu Ömerşeyh'in oğullarına vermişti. Ömerşeyh Timur'dan önce vefat etmiş ve onun eşlerinden Milket Ağa'yı Mirza Şahruh nikahına almıştı. Şiraz'da hâkim olan Pir Muhammed amcası adına hutbe okutup para bastırmayı kabul etmiş ve bunu bir mektupla amcası Şahruh'a bildirmişti. Ancak kardeşleri Rüstem ve İskender saltanat mücadelesine dahil olmuşlardı. Şahruh, kuzenleri arasındaki mücadeleleri ve bundan kaynaklanan karışıklığı Şiraz'a yürüyerek kontrol altına almış ve Fars bölgesini oğlu İbrahim Mirza'ya bırakarak Herat'a dönmüştür (1416).[32] Böylece Fars, Kirman ve Huzistan Şahruh'un idaresi altına girmiş oldu. Geriye Azerbaycan ve mülhakatı yani Timur'un Miranşah evladına bıraktığı yerler kalıyordu.

Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Arap bölgeleri ise Şahruh'un saltanatı boyunca Timurlular için problemli alanlar olarak kaldı. Timur'un son Ön Asya seferi sonunda (1404) Karabağ'da yaptığı taksimattan sonra bölgede pek çok değişiklik olmuştu. Timur'un torunları olan Ebû Bekir ile Ömer Mirza birbirleri ile mücadele ederken durumdan istifade eden bölgenin eski hâkimi Sultan Ahmet Celayirî hareke geçti Bağdat'ı ele geçirip arkasından Oyrat ve Türkmenlerden topladığı askerlerle 1406 Temmuz başlarında Tebriz'e girdi. Karakoyunlu Kara Yusuf'ta durumu iyi değerlendiren bir başka isim oldu. 1406 ve 1408'de gerçekleşen iki savaşta da Timurlu mirzaları sadece savaşı kaybetmedi. Bu savaşlar sırasında Miranşah hayatını kaybettiği gibi bölgede Timurlu mirzası da kalmamış oldu.[33] Şahruh babası Timur'un yaptığı atamalara riayet edercesine Azerbaycan meselesini buraya Miranşah'ın çocuklarını atayarak çözmeye çalıştı. Miranşah'ın oğlu Halil Sultan ile anlaşma yapmış ve onu on bin atlı ile babasının yurduna Azerbaycan'a gitmek üzere yollamıştı. Ancak Halil Sultan buraya ulaşamadan Rey yakınlarında hastalandı ve vefat etti (1411). Şahruh Miranşah'ın bir diğer oğlu Mirza İcil'e Rey şehrini verdi ancak o da vefat etti (1415). Yerine Miranşah kolundan Ebu Bekir'in oğlu İlengir tayin edildi.[34] Bölgede dirayetli bir Timurlu mirzasının olmaması ve yaşanan saltanat mücadeleleri Karakoyunluları cesaretlendirdi ve onlara nüfuz sahalarını genişletme fırsatı verdi. Tebriz'e hâkim olan Kara Koyunlu Kara Yusuf'un önemli bir ticaret merkezi olan Sultaniye'yi de kontrol etmek isteği bardağı taşıran damla

[32] İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1994, s.103.

[33] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Aka İsmail, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hakimiyet Mücadeleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. A. Necati Akder Armağanı*, Ankara 1984, s.49-66.

[34] Aka, *Şahruh ve Zamanı*, s.105.

oldu. Bununla beraber Mirza İcil'in Rey'de vefat haberi bölgenin kontrol altına alınması için Şahruh'u sefere çıkmak mecburiyetinde bırakan bir diğer etkendi.[35] Şahruh, Kara Yusuf'a elçi gönderdi ise de elçi, Kara Yusuf'un sözle yola gelmeyeceğini, bütün kaleleri tahkim edip zahire yığdığını bildirdi.[36] Şahruh'un 1420 tarihinde Karakoyunlular üzerine yaptığı ilk seferin sonucunu Kara Yusuf'un vefatı belirledi. Liderleri ölen Karakoyunlular iyi mukavemet gösterdilerse de Eleşkirt yakınlarında yapılan savaşta mağlup oldular (1420). Şahruh sefer esnasında Sultaniye'ye girdiğinde halkın beklenti ve endişesinin aksine askeri yağmadan menetti. Kışı Karabağ'da geçiren Şahruh Mirza etraf hakimleri veya elçilerini burada kabul etti.[37] Düzeni sağlamış Karakoyunluları yenmişti ancak "Şahruh Azerbaycan hakimliğini oğulları ve büyük beglerine teklif etmiş ise de Tezkire sahibi Devletşah'ın ifadesine göre İskender'den korkularından bunlardan hiç birisi bu teklife yanaşmamışlar ve bu yüzden Çağatay hükümdarı Azerbaycan'dan ayrılarak Horasan'a dönmüştü.[38]" Bölgedeki hakimler, idareciler Şahruh'un hakimiyetini tanımışlardı ancak buraya hanedandan biri idareci olarak atanmamış, Tebriz'in idaresi ise Timurluların yanında yer alan Akkoyunlu Kara Yölük Osman'ın oğlu Ali Beg'e bırakılmıştı.[39] Şahruh'un bölgeden ayrılması ile Kara Koyunluların başına geçen Kara Yusuf'un oğlu İskender, babası yerine Şahruh'a itaat eden bölgedeki idarecileri sindirmiş, Tebriz merkezli olarak hareketlerine devam etmiş ve Timurlu idaresinde olan Sultaniye'ye yürümüştü. Şahruh'un Rey'e atadığı İlyas Hoca, Türkmenlerin akınlarına karşı koymaya çalıştıysa da Karakoyunlu İskender, İlyas Hocanın oğlu ve Sultaniye, Kazvin, Zencan gibi yerlerin hâkimi olan Yusuf Hoca'yı yenip esir almış, Sultaniye'yi de ele geçirmişti (1428). Bölgedeki bu gelişmeler Şahruh'u tekrar Azerbaycan'a yönelmeye sevk etti.

Mirza Şahruh, ikinci kez Azerbaycan'daki Kara Koyunlular üzerine sefere çıkmış, Selmas ovasında yapılan savaşı kazanmış olsa da (17-19 Eylül 1429), Kara Koyunlu İskender Bey'i ele geçirememişti. Muzaffer olarak kışlamak için Karabağ'a

35 Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, s.105.

36 Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, s.116.

37 Kimlerin geldiği hakkında bk. Aka, *Mirza Şahruh*, s.120.

38 İsmail Aka, "Şahruh'un Kara Koyunlular Üzerine Seferleri", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi,* IV (1989), s.12.

39 Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı,* s.125. n. 147. Şahruh'un I. Azerbaycan seferi için ayrıca bk. s.115-125; Konuyla ilgili daha yeni bir çalışma olarak bk. Ensar Macid, *Timurlular Zamanında Azerbaycan,* (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum 2017, s.184-203.

yöneldi. Şahruh kışlamak üzere Karabağ'da konduğu sırada Kara Yusuf'un oğullarından Ebu Said, Mirza Şahruh'un huzuruna çıkarak ona itaat ettiğini bildirdi, görünüşe göre ağabeyi İskender ile arasında geçimsizlik vardı. Azerbaycan bölgesi Kara Koyunlu Ebu Said'e verildi. Şahruh Karabağ'da kışlarken Frenk, Mısır ve Şam ülkelerinden elçiler gelmiş hediyeler sunmuştu.[40] Bütün bunlar Azerbaycan hakimiyetinin Karakoyunlulara geçtiği gerçeğini değiştirmiyordu. Nitekim sadece birkaç ay sonra İskender, kardeşi Ebu Said'i öldürerek tekrar bölgeye hâkim oldu. Timurlulara sadık kalan Şirvanşah Halilullah ve Akkoyunlu Kara Yölük'e karşı hareket edilmesi ve etrafı yağmalamaları üzerine Şahruh batıya bir sefere daha çıkmak zorunda kaldı. Anlaşılan Şahruh'un emirleri daha önceki iki seferden bir sonuç çıkmadığını, bu yeni seferin de bir pek bir şey değiştirmeyeceğini görmüş olmalılar. Nitekim üçüncü Azerbaycan seferi ve sonucu öncekilerin adeta tekrarı oldu. Şahruh Rey'e geldiğinde Kara Koyunlu beyleri gelip Şahruh'a itaat ettiklerini bildirdiler, Şahruh daha önce kendisine itaat etmiş olan Van'da bulunan Cihanşah'ı çağırdı, Kara Koyunlu Cihanşah, Kara Koyunlu emirlerinden Aka Piri ve Şahruh'un emirlerinden Çakmak ve Kanaşirin aracılığı ile yapılan bu davete uydu ve Şahruh'un huzuruna çıktı. Şahruh ona hakimiyet alameti olarak kemer, külah ve murassa kılıç verdi. Şahruh bizzat Azerbaycan'a yürümeden önce ordugahına gelen Karakoyunlu beylerini Cihanşah'ın yanına katarak İskender'in hâkim olduğu yerleri ele geçirmeleri için gönderdi. Kendisi de Kazvin, Sultaniye, Kaplan Kalesi, Zencan'dan Miyane, Ucan geldi. Burada Tebriz ileri gelenleri ve ulema Şahruh'u karşıladı. Şahruh'un ilerlemesi üzerine İskender Tebriz'i bırakıp Şahruh önünden kaçarak Anadolu'ya yöneldi, yolu üstündeki Akkoyunlu Kara Yölük Osman'dan geçmek için izin istedi ancak kabul edilmeyince aralarında keskin bir savaş oldu. Erzurum yakınlarındaki savaşta Ak Koyunlu Kara Yölük Osman hayatını kaybetti. İskender'i takip edip yakalamak üzere peşinden giden Mirza Cuki idaresindeki Çağataylılar savaş alanına geldiklerinde bir fersah boyunca ölenlerin durumunu görüp dehşet içinde kalmışlardı.[41] Şahruh'un oğlu Mirza Cuki, Aksaray'a kadar onu takip etmişse de kendisini ele geçirememiş ve Karabağ'da kışlayan babasının yanına dönmüştü. Kışı burada geçiren ve hakimiyetini etraftaki hakimlere kabul ettiren Şahruh, Hârezm'den Özbek Ebu'l-Hayr Han'ın Deşt tarafından gelerek saldırdığı haberlerinin gelmesinin de etkisiyle dönüş emri verdi. Azerbaycan hakimliğini ise Al tamgalı nişan ile Karakoyunlu Cihanşah'a tefviz etti. Cihanşah

40 Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, s.140-143. Bu seferin orta doğudaki akisleri için bk. s.144-145.

41 Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, s.154-155.

toylar tertip etmiş hediyeler sunmuş, Şahruh da ona ve nökerlerine at, altın işlemeli eğerler, elbiseler, kemer ve külah vermiş "adil olup memleketin imarına gayret edip halka ve ibadet edenlere saygılı olunmasını tembih ettikten sonra Horasan'a dönülmesini buyurmuştu" (1436).[42]

Görüldüğü üzere Şahruh Mirza'da babası Timur gibi bazı bölgelere birkaç sefer düzenlemek zorunda kaldı. Bir bölgeye sefer düzenlediğinde bir düzen kuruluyor ama bölgeden çekilince orada itaat edenler itaatten dönüyor ve iç çekişmeler hemen başlıyor, suistimaller, asayişsizlikler ve şikayetler artınca, başka deyişle durum kontrolden çıkma noktasına gelince, tekrar bir sefer düzenleniyor ve düzen kurulmaya çalışılıyordu. Bu manzarayı Şahruh'un saltanatı boyunca hemen her cephede görmek mümkündür. Karakoyunlu meselesinde ve Fars bölgesindeki kuzenleri ile ilgili olaylarda ve Güneyde Kabil tarafında da aynı şey olmuştu. Bütün bu çabalar sonucu Timur'un ele geçirdiği yerler Şahruh zamanında da Timurlulara bağlı kalmaya devam ettiler. Onun hakimiyet alanını Devletşah Semerkandî tezkiresinde "Onun devletinin bayrağı 50 yıl dalgalandı. İslam memleketlerini mamur hale getirdi. Hoten ve Kaşgar'dan Deşt-i Kıpçak ve Hind illerine, Mazenderan'dan Derbend ve Gürcü ülkesine ve Fars'dan Basra ve Vâsıt'a kadar uzanan topraklar onun hükmü altında idi[43]" demektedir. Timur'un sefer düzenlediği alan ile örtüşen bu kadar geniş bir coğrafyayı idare altına almak ve bunu muhafaza etmek başlı başına bir başarıdır. Yine Devletşah'ın tarihçi Mevlana Fazıl Cerde'nin ismini zikrederek belirttiğine göre "Onun (Şahruh'un) sarayına çocuklarından, ahfat, kavim ve kabilesine mensup olanlardan padişahlık tahtına liyakat ve kabiliyet kazanmış üçüyüz şehzade toplanmış idi".[44] Bu kadar geniş bir coğrafyaya hâkim bir hükümdar ve bu kadar çok taht müddeisi olabilecek mirza ve bunlara ilaveten mahalli hakimler, beyler, halk arasında dinî tesiri ve gücü olan farklı çizgide (ehl-i sünnet içinde ve dışında kabul edilen) grupların akımların olduğu bir zaman ve zeminde bunları bir arada tutabilme işi başlı başına dikkat çekicidir. Seferlerinde ve kararlarında merhametli ve adil olduğu yine dönemin kaynaklarında zaman zaman dile getirilir. Karakoyunluları Eleşkirt'te yendiği zaman mağlupların haline acıması ve katliam yapmaması, kendine isyan eden kuzenini ele geçirdiğinde onu başka bir yeğeninin yanına farklı bir bölgeye göndermesi gibi

42 Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, s.157. Şahruh'un Azerbaycan seferleri hakkında bk. Ensar Macit, *agt*., II. sefer için s.203-120; III. sefer için s.210-221.

43 Devletşah Tezkiresi, *Tezkire-I Devletşah III*, çev. Necati Lugal, Tercüman 1001 Eser İstanbul 1977, a. 402-403.

44 Devletşah, *Tezkire,* s.403.

tasarrufları ve alicenap tutumu, seferlerde evliya türbelerini ziyareti, ulema ve din adamlarına hürmetli davranması[45] ona bu şöhreti kazandırmıştı. Elbette kamu düzenini tehdit eden durumlarda daha dikkatli davrandığı da bilinmektedir.[46] Kendisi kırk yılı aşan hükümdarlığı döneminde babasından kalan yerleri elde tutmayı bazen seferlerle bazen de esnek davranarak başarmıştır.

Şahruh'un uzun süren saltanat döneminde bölge valisi konumundaki oğulları Uluğ Bey, İbrahim ve Baysungur Mirzalar başta olmak üzere hanedan üyeleri ve büyük emîrler imar ve kültürel işlerle meşgul oldular.[47] Uluğ Bey 1425'te Moğolların Mâverâünnehir'e akınları vesilesiyle Şahruh'un da katıldığı seferden sonra neredeyse bütün enerjisini ilmî faaliyetlere vermiş, seferlere katılmamıştı. Uluğ Bey'in Mâverâünnehir bölgesinde babasının yüksek himayesindeki uzun yöneticilik süresi, siyasî tarihten çok bilim tarihi bakımından önemlidir. Zira o burada ilim adamlarını himaye ederek matematik ve astronomi ilimleri bakımından çok parlak bir devir[48] yaşanmasını sağlamış ve alim hükümdar olarak tanınmıştır. Bizzat kendisinin bir ilim adamı olarak yer aldığı ilmi faaliyetler neticesinde *Zic-i Uluğ*[49] *Bey* olarak da tanınan zic hazırlanmıştır. Bu eser Semerkant'ta kurduğu rasathanede birlikte çalıştığı Ali Kuşcu, Gıyasüddin Kaşi, Bursa'dan buraya gitmiş olan Kadızade-i Rumî gibi alimler ilim tarihinde ayrıcalıklı yerleri olan simalardır. *Zic-i Uluğ Bey* Osmanlı sahasında 1800 yılına kadar temel bir eser olarak kullanılmıştır. Kolay bir şekilde takvim çıkarılması için pek çok şerh, teshil, tertip ve tercümesi yapılmıştır.[50]

---

45 Onun dini hayatı için bk. Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2009, s.29-32.

46 Beatrice F. Manz, *Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013 s.286 vd.

47 Glombek, L-D. Wilber, *Timurid Artchiture of İran and Turan*, I-II, Princeton 1988.

48 Sayılı, Aydın, *Uluğ Bey ve Semerkanddaki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kaşi'nin Mektubu*, Ankara 1985. Semerkant'ta Uluğ Bey'in etrafındaki bilim ortamı, derslerin yürütülme biçimi, hükümdarın bizzat büyük alim olduğu ve meclisinde kimsenin bilgiçlik taslayamadığı samimi şekilde Cemşid Kaşi'nin mektubundan okunabilir. Bu alim mektubu babasına yazmış ve samimi içten bir üslupla Semerkant'taki ortamı ve kendi durumunu anlatmıştır.

49 *Zic-i Uluğ Bey I-II*, çev. M. Kaçar-A. Bir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2012.

50 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, s.413. Zic'in Başkent Herat'ta 12 bin dinar'a satın alındığı ve başka bir nüshasının Cezayirli bir hacı tarafından satın alınıp memleketine götürdüğü hakkında bir anekdot için s.416.

Şahruh'un diğer oğlu Baysungur Mirza'nın Herat'ta Bağ-ı Sefid'deki evi adeta bir akademi haline gelmişti. Kendisi de iyi bir hattat ve şair olan bu mirza; edip, musikişinas, müzehhip, hattat ve nakkaşları himaye ediyordu. Baysungur Mirza aynı zamanda Divan-ı 'Alâ'da emir idi ve Devletşah Semerkandî'nin kaydına göre 600 kepekî tümen geliri vardı.[51] Bütün bu hamilik için gerekli mali kaynağı bununla karşılıyor olmalıdır. Şahruh'un Şiraz merkez olmak üzere Fars bölgesinin idaresine getirdiği diğer oğlu Mirza İbrahim ise tarih ve edebiyata meraklı olup bazı imar faaliyetlerinde de bulunmuştu.[52] Şahruh devrini uzun ve ganimet getirisi yüksek seferlerden sonraki sükûnet dönemi olarak değerlendirebiliriz. İlim ve sanatın gelişmesi için gerekli olan malî kaynak ile siyasî istikrar Şahruh'un saltanatı döneminde bir araya gelmiştir. Değişik merkezlerden Timurlu ülkesine toplanan alim ve sanatkârlar Timurlu merkezlerinde hem alanlarında en güzel eserleri verebilme zemini buldular hem de talebe yetiştirmiş oldular. Bu dönemde ilim ve sanat hâmisi olanlar sadece Şahruh'un oğulları değildi; büyük beylerin ve hükümdarın eşlerinin de hâmi olarak etkin olduklarını özellikle imar faaliyetlerinde bulundukları bilinmektedir.

Şahruh'un oğullarından Baysungur, İbrahim ve Muhammed Cuki hükümdardan önce vefat ettiler. Onlara tahsis edilen yerler ve görevleri mümkün olduğunca onların çocuklarına verildi. Baysungur'un oğullarından Alaüddevle babasının yerine tayin edildi. Kendisi aynı zamanda babaannesi Gevherşad'ın gözde torunu idi ve bu durum diğer mirzaları rahatsız ediyordu. Ancak Şahruh'un diğer eşlerinden ve hatta diğer bütün Timurlu hatunlarından daha çok idari işlerde etkin gördüğümüz Gevherşad bu gücünü biraz kendi karakterinden ve belki bundan daha fazla kardeşlerinin Şahruh yanında yer alan güçlü emirler olmasından alıyordu. Gevher Şad'ın da tesiri ile Baysungur'un diğer oğlu Mirza Muhammed adeta merkezden uzaklaştırılmak istendi ve Mirza Şahruh saltanatı döneminin sıkıntılı bölgesi olan Irak-ı Acem'e tayin edildi. Cevval bir kişiliği olduğu anlaşılan genç mirza problemli bölgede duruma hâkim olmayı başardı. Mirza Muhammed b. Baysungur b. Şahruh muhtemelen dedesinin yaşlı olması, merkez Herat'ta babaannesinin tercih ve yönlendirmelerinin kendi lehine olmadığını da bildiği için elde ettiği başarısını başına buyruk hareket etmeye vardırdı. Bunun için geçerli sayılabilecek nedenleri olsa da bu mirzanın isyanı Şahruh'un onun üzerine sefere çıkmasına neden oldu.

51 Devletşah Semerkandi, s.420.

52 J. Aubin, "Timurlular'ın Şiraz'da Bilim ve Sanat Koruyuculuğu", çev. Yaşar Yücel, *Belleten*, LI/ 200 (Ankara 1987), s.965-979.

Şahruh bu sefer esnasında 1447 yılında Rey'de vefat etti. Sefere çıkmadan önce başkent Herat, Gevherşad'ın yetişmesinde etkili olduğu ve taht için desteklediği torunu Alaüddevle b. Baysungur'a emanet edilmişti. Bu Şahruh'un ve devletin hazinesi ile başkentin Alaüddevle'nin kontrolünde olduğu anlamına geliyordu. Uluğ Bey'in oğlu Abdüllatif dedesi ile birlikte ordugahta idi. Şahruh vefat ettiğinde hayatta kalan tek oğlu Uluğ Bey idi. Ancak hanedan mensubu her mirza hükümdarlık hakkına sahipti ve oğlu hayattayken torunlar saltanat mücadelesine başlamakta bir beis görmediler. Hükümdarlık hakkının bütün şehzadelerde/mirzalarda olması bir kuralsızlık gibi görünse de aslında bir esneklik olarak da görülebilir. Halkın farklı kesimlerinin (tabanın) talep ve seçimlerinin hanedan üyeleri üzerinden yönetime yansıması gibi de değerlendirilebilir. Hukuken kendini tahta namzet gören ve saltanat mücadelesine atılabilecek gücü olan şehzadeler arasında yeni bir taht mücadelesi başladı. Baysun'un üç oğlu Alaüddevle, Muhammed, Ebu'l-Kasım Bâbür ile Uluğ Bey'in oğlu Abdüllatif mirzalar en güçlü olanlardı. Uluğ Bey merhum hükümdarın hayatta kalan tek oğlu olması hasebiyle saltanatın kendi hakkı olduğunu ve diğer mirzaların kendisini tanıyacağını düşündü ama gelişmeler öyle olmadı. Yukarıdaki mirzalar arasında başlayan süreçte Uluğ Bey Herat'a gittiyse de Semerkant'ta yaşananlar onu geri dönmeye mecbur etti. Bu esnada yıllardır Herat'ta bulunan ve başkentte babası Uluğ Bey'in haklarını koruyan bir konumda olan Abdüllatif'i kuzenlerinin taarruzuna karşı yalnız bırakmış oldu. Görünen o ki Uluğ Bey ilimde kuvvetli olduğu kadar siyasette başarılı değildi. Semerkant'ta bıraktığı oğlu Abdülaziz'in şehir halkının tepkisine neden olan edepsiz tavırları, Abdüllatif'in başarılarının Abdülaziz'e mal edilmesi, Abdüllatif'e karşı isyan eden mirzanın Uluğ Bey tarafından desteklendiğine dair mektubun ortaya çıkması baba ile oğlu karşı karşıya getiren sebeplerdi. Bir kez daha saltanatın ortaklık kabul etmeyen bir şey olduğu görülmüş oldu. Babasına karşı mücadeleyi kazanan Abdüllatif doğrudan emir vermiş görünmese de büyük bir alim ve hükümdar olan babasının öldürülmesine göz yummuştu. Böylece matematik ve astronomi tarihinde iz bırakan ve Ay'da bir kratere adı verilecek kadar zamanının ötesinde şöhrete sahip Uluğ Bey hayatını kaybetti (1449). Baba katili sıfatıyla Abdüllatif'te altı ay sonra bir suikast sonucu öldürüldü. Böylece Semerkant merkezli Maveraünnehir'de Uluğ Bey ve oğlu saf dışı kalmış oldu. Ceyhun'un batısında ise Mirza Baysungur'un oğulları arasındaki mücadelede Mirza Muhammed 145l'de kardeşi Ebu'l-Kasım Bâbür ile girdiği mücadeleyi kaybetti. Mirzadan başka kimsenin kanının akmadığı savaşı kaybedip kardeşinin huzuruna getirildiğinde saltanat işlerinde böyle şeylerin olduğunu söylemiş olması durumu onların da kabullendiğini gösterir. Böylece

taht müddeilerinden biri olan Mirza Muhammed de hayatını kaybetmiş oldu. Ancak onun ölmesi Karakoyunluların daha da güçlenmesine ve Timurlular aleyhine genişlemelerine neden oldu. Ebu'l- Kasım Bâbür bu kardeşinin hâkim olduğu yerlerde kontrolü sağlayamayınca yönünü Maveraünnehir'e çevirdi. Uluğ Bey'in ve Abdüllatif'in vefatlarından sonra Maveraünnehir'de yeni bir aktör sürece dahil olmuştu. Timur'un oğlu Miranşah kolundan Mirza Ebu Said. O bir süre saklandığı Yesi ve civarında Argun kavmi arasında bulunmuş sonra Özbek Hanı Ebu'l-Hayr Han'ın desteği ile Semerkant'ı ele geçirmeyi başarmıştı (1451). Bir manevra ile kendisi Han'ın adamlarından önce şehre girmiş, şehrin kapılarını kapattırıp Özbek Hanına hediyeler göndererek kendi yurduna dönmesini söylemişti. Böylece Mâverâünnehir'i ele geçiren Miranşah kolundan Ebû Said ile Şahruh'un torunu olup Horasan'da kontrolü sağlayan Ebu'l-Kasım Bâbür b. Baysungur karşı karşıya geldiler. Ancak Ebû Said Semerkant'ta Ubeydullah Ahrar'ın da desteği ile başarılı bir müdafaa sergileyince Bâbür burayı da ele geçiremedi. Ebû Said ile Ceyhun sınır olmak üzere anlaşarak Herat'a döndü. Bâbür'ün ölümü ile Horasan'da mücadeleler tekrar başlamış ve Ebû Said Herat'ı alıncaya kadar da devam etmiştir. Bu şekilde Timurlu tahtı için 1447-1458 tarihleri arasında son derece hareketli bir süreç yaşandı. Bu durumdan en fazla istifade eden Karakoyunlular oldu. Karakoyunlu Cihanşah, Timurlu başkenti Herat'a kadar ilerledi ve burayı ele geçirdi. Ancak kendi yurdu olan Azerbaycan'dan karışıklık haberinin gelmesi ve Mâverâünnehir'e hâkim olan Timurlu Ebû Said Mirza'nın Herat'ı ele geçirmek niyetiyle Horasan'a girmesi üzerine onunla anlaşarak geri çekildi.[53]

Sultan Ebû Said (1451-1469) Timurlu tahtında Şahruh'tan sonra Horasan ve Mâverâünnehir'i bir idare altında toplamayı başaran son hükümdar oldu. Ebu Said, Şahruh'un oğul ve torunları gibi herhangi bir bölgenin idarecisi durumunda değildi. Dolayısıyla onun saltanat mücadelesine atılması ve başarılı olması dikkate değer bir husustur. Türk tarihi bütünlüğü içinde hanedanın kurulma ve aynı hanedan içinde taht değişikliği sürecinde görülen kalıbın Ebu Said'in tahta geçiş sürecinde de kendini gösterdiği söylenebilir. Tahta geçmek için hanedan mensubu olmak dışında bir avantajı olmayan bir mirza, ihtiyacı olan askeri desteği bir süre aralarında yaşadığı Argun kavminden ve yerleşik nüfus üzerinde etkisi olan Ubeydullah Ahrar'dan aldı. Bu çekirdek güç ile diğer hanedan üyeleri ile durumdan istifade etmek isteyen emirler ile mücadele etti. Saltanat müddeisi olma ihtimali olan 13 mirzayı

[53] Ebu Said dönemi olayları için bk. Hayrunnisa Alan, *Sultan Ebu Said Devri Timurlu Tarihi (1451-1469*), (Doktora Tezi), MSGSÜ SBE, İstanbul 1996; Cihanşah ve Karakoyunlular için bk. İsmail Aka, *Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, Ankara 2001.

öldürmesi sık rastlanan bir durum değildi. Yunus Han'ı kukla bir han olarak Moğol yurduna göndererek onların Timurlu sahasına kaymasını önledi, Mingışlak'taki Celayirlileri gönderdiği elçi ve elçiye eşlik eden emir sayesinde (elçinin eskisi gibi vergi vermeyi kabul etmezlerse sefere maruz kalacaklarının göstergesi gönderilen emir olmuş oldu) Aral ile Hazar arasındaki yerlere hükmünü geçirmiş oldu. Neküderi ve Hazara'lara hakimiyetini kabul ettirince Nimruz Vilayeti de tekrar Timurlu hakimiyetini kabul etmiş oldu. Geriye Irak-ı Acem ve Azerbaycan kalmıştı. Ebu Said buralara hâkim olan Karakoyunlu Cihanşah'ın ölümü (1467) ile bölgede güç haline gelen Akkoyunlu Uzun Hasan ile karşı karşıya kaldı. Azerbaycan'da büyük bir savaşın olmadığı bir süreç sonunda Uzun Hasan'a esir düştü ve vaktiyle Şahruh'un eşi Gevherşad'ı öldürtmesine kısasen öldürüldü (1469). Ebu Said ana üssünden uzakta büyük bir savaşın olmadığı küçük çatışmalarla yıpratılmış bir şekilde hayatını kaybetti. O seferde iken her biri bir bölgenin idaresine atadığı oğullarından bir yardım gelmediği gibi onun tayin ettiği idareciler de buna yeltenmedi. Bunda güçlü bir hükümdar istemeyen idarecilerin tercihi kadar hükümdarın yaklaşık 20 yıldır Timurlu idaresinde olmayan yerlerden geçmiş ve fiilen büyük dedesi Miranşah'ın hayatını da kaybettiği 1408 yılından beri Timurlu idaresinde olmayan Azerbaycan'a gelmiş olmasının da etkisi olmalıdır. Onun ölümü ile Horasan ve Maveraünnehir bir daha birleşmemek üzere Timurlu mirzaları arasında bölündü. Maveraünnehir'de Ebu Said'in oğulları Sultan Ahmet Mirza, Ömerşeyh Mirza ve Mirza Mahmut hâkim iken Horasan'ın idaresi Hüseyin Baykara'ya geçti.

1438'de Herat'ta dünyaya gelen Hüseyin Baykara, Timur'un oğlu Ömer Şeyh kolundan geliyordu. Künyesi, Hüseyin b. Gıyaseddin Mansur b. Emirzade Baykara b. Ömer Şeyh Bahadır b. Emir Timur Güregen'dir. Hondmir onun hem anne hem baba cihetinden Sahipkıran soyundan geldiğini vurgular.[54] Hüseyin Baykara, Mirza Şahruh'un vefatından sonraki süreçte Mirza Ebu'l-Kasım Bâbür'ün maiyetinde idi ve o kendisine münasip bir mevacib tayin etmişti. Ebu'l-Kasım Bâbür Semerkant'a yönelince Hüseyin Baykara da onunla gitti ve Ebu Said'e yöneldi. Ancak Ebu Said saltanat mücadelesine gireceklerinden çekinerek Timur soyundan 13 kişiyi Semerkant'ta hapsetti. Bunlar arasında Hüseyin Baykara da vardı. Hüseyin Baykara'nın hayatını kurtaran annesi Firuze Begüm'ün teşebbüsü oldu. Ceyhun'u geçerek Ebu'l Kasım Bâbür'ün yanına geldi (1455). Merv hakimliği, kayınpederi Mirza Sencer ile arasının bozulması yüzünden Merv'den ayrılmak ve Hârezm tarafına kaçmak zorunda kalması, Esterabad'ı ele geçirmesi, Ebu Said ile anlaşma,

[54] Hondmir, *Habibü's-Siyer*, nşr. Debirsiyaki, Tahran 1342, s.113.

anlaşmanın bozulması, Hârezm çöllerinde kazaklık devri ve fırsat buldukça Horasan'a akınları ile geçen yıllar 1469 da Herat'ı alması ile sona erdi.[55] Hüseyin Baykara, Ebu Said'in Azerbaycan seferine çıkmasını fırsat bilerek doğduğu şehir ve Timurlu başkenti olan Herat'ı almak üzere tekrar harekete geçti. Şehir savunmaya geçti ancak Ebu Said'in vefat haberinin gelmesi ile Herat şehrinin kapıları kendisine açıldı. Böylece hem Timurlu devleti tarihinde hem de Hüseyin Baykara'nın hayatında yeni bir devre başlamış oldu. Başkente girmekten daha zor olan orada tutunmak ve taht iddiacısı olan hanedan üyelerine kendini kabul ettirmek, düzen kurmaktı. Bu yoldaki ilk problem Timurlu mirzası Yadigâr Muhammed b. Muhammed b. Baysungur b. Şahruh'un yanında Türkmenlerden bir grup askerle Herat'a gelmesi ve tahta oturması oldu. Yadigâr Muhammed'in babası Mirza Şahruh'un torunu Muhammed Mirza, annesi ise Karakoyunlu Cihan Şah'ın kızı idi.[56] Mirza Sultan Ebu Said 1469'da yakalanıp Akkoyunlu Uzun Hasan'ın huzuruna getirildiğinde bu mirza da Uzun Hasan'ın meclisinde idi. Bu mirzanın babaannesi olan Gevherşad'ı öldürtmesine kısasen Ebu Said'in ölümüne hüküm verilmişti. Hasan Bey yanına bir miktar Türkmen asker vererek onu Herat'a dedesinin tahtına oturmak üzere gönderdi. Hüseyin Baykara'nın bunlara karşı koyacak kuvveti yoktu ve şehirden ayrılmak zorunda kaldı. Hutbe 6 Muharrem 875/ 5 Temmuz 1470 tarihinde Yadigâr Muhammed adına okundu. Bağ-ı Zegân'a yerleşen Yadigâr Muhammed'in sürekli içmesi ve eğlence meclisinde vakit geçirmesi asayişsizliği beraberinde getirdi. Bu boşluğu Hüseyin Baykara taraftarları iyi değerlendirdi. Hüseyin Baykara'nın bütün saltanatı boyunca yanında yer alan Ali Şir Nevai bizzat kılıç kullanarak bir baskınla sarhoş haldeki Yadigâr Muhammed'i ele geçirdi. Türkmenler bir şey yapamadı ve şehir kesin olarak Hüseyin Baykara'nın hakimiyetine geçti ve hutbe Herat'ta tekrar onun adına okundu.

Hüseyin Baykara, Sultan Ebu Said'in Azerbaycan seferine çıkarken başkenti Herat'ta şehrin idaresine bıraktığı oğlu Mirza Halil Sultan'ı Semerkant'a gönderdi (875/1470). Bu mirza orada isyan edince ağabeyi Sultan Ahmet Mirza'nın adamları tarafından öldürüldü. Ebu Said'in bir diğer oğlu Sultan Mahmut Mirza ile Belh'in hakimiyeti meselesi yüzünden karşı karşıya gelen Hüseyin Baykara onu yendi. Devletşah, *Semerkandî Tezkire*'sinde Hüseyin Baykara'nın yanındaydım savaşı gözümle gördüm diyerek olayı kaydeder. Hüseyin Baykara Belh'i aldı

[55] Hüseyin Baykara'nın bu süreci için bk. Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s.227-238.

[56] Yadigar Muhammed'in Karakoyunlu Cihan Şah'ın kızından dünyaya gelmesi fikri için bk. H. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, s.124, n. 64.

ve Irak serdarlarından Ahmet Müştak'ı buraya tayin ederek Herat'a döndü (Temmuz 1471).[57] Ancak Ahmet Müştak'ın itaatten çıkması sebebiyle Hüseyin Baykara bir kez daha Belh üzerine yürüdü, Müştak'ın af dilemesi ile Belh tekrar Hüseyin Baykara'ya bağlanmış oldu (1473).[58] Mirza Sultan Murad babası Ebu Said zamanında Germsir ve Kandehar'da hâkim idi, babasının emri ile Kirman'a giderken babasının yenildiği ve vefat ettiği haberini aldı. Kendi vilayeti Germsir'e dönmeye yöneldi. Ab-ı Hirmend kenarında Emîr Yusuf Tarhan tarafından yağmalandı ve ansızın Herat'a geldi. Hüseyin Baykara ona iyi davrandı ve kardeşlerinin yanına Semerkant'a gönderdi ancak o yolda kendisine eşlik edenlerin tavrından şüphelendi ve tekrar Horasan'a yöneldi. Bundan dolayı Hüseyin Baykara onu yakalatıp Tiretu Kalesine gönderdi (1475) ve muhtemelen burada öldü. Ebu Said'in oğullarından Mirza Ebu Bekir Bedehşan'da hâkim idi. Kendisi Hüseyin Baykara ile ilk etapta sulh yaptıysa da sonrasında ona muhalefet etti. Hüseyin Baykara tarafından Eylül 1479 tarihinde yakalandı ve öldürüldü (siyaset edildi). Sabık sultan Ebu Said'in oğullarından Mirza Sultan Muhammed ile Mirza Şahruh babaları ile seferde idiler. Onlar bir süre Azerbaycan kalelerinde hapis kaldıktan sonra kurtulup Herat'a gelmeye çalıştılar. Sari Vilayetine gelince Sultan Muhammet vefat etti. Hüseyin Baykara cenazeyi Herat'a getirtip Gevherşad medresesine defnedilmesini sağladı (1484). Mirza Şahruh ise daha sonraki süreçte vefat etti.[59] Böylece Ebu Said'in oğullarının Horasan ile ilgili bir emelleri kalmadı ancak Timurlu tahtı Maveraünnehir ve Horasan olarak bir daha birleşmemek üzere ayrılmış oldu. Hüseyin Baykara Horasan'da hakimiyetini tesis etti ve sabık sultanın oğullarını bertaraf etti ancak kaybedilen yerlerden gelen hanedan üyeleri ve emirlere iş ve yaşam alanı sağlama çabası, küçülen pastanın paylaşımından doğan sorunları beraberinde getirdi. Taviz koparma peşinde olan emîr ve idareciler, görevini suistimal eden vezirler ile uğraşmak dışında kendi evlatları ile de problemler yaşadı. Esterabad hâkimi oğlu Bediüzzaman Mirza, Belh'in idaresine getirilince eski vilayetinin kendi oğluna verileceği beklentisi içinde idi. Ancak hükümdar buraya torununu değil diğer oğlu Muhammed Hüseyin'i tayin etti. Bediüzzaman, Herat üzerine yürüdü ama babası karşısında başarılı olamadı. Fakat daha sonra tekrar isyan etti. Saltanatının en başından beri yanında olan ve dönemlerine adeta birlikte damga vurdukları Ali Şir Nevai bu meselede de hükümdarın yanında oldu. Şehzadeyi babasına karşı asker sevk etmekten vazgeçirdi ancak Herat'ta hutbede Bediüzzaman'ın

[57] Devletşah Semerkandî, *Tezkire-i Devletşah IV*, çev. N. Lugal, İstanbul 1976, s.608.

[58] Devletşah, *Tezkire*, s.610.

[59] *Habibü's Siyer*, IV, s.101.

da adının okunması kabul edildi. Bunun dışında Amu Derya'dan Murgab'a kadar olan yerler de Bediüzzaman'a bırakıldı. 1500 yılında Hüseyin Baykara bu kez de yeniden ayaklanan oğlu Muhammed Hüseyin ile uğraştı. Maveraünnehir'de Ebu Said'in oğullarının ölümü ve Muhammed Şeybani idaresinde Özbeklerin ilerleyişi de devam ediyordu. Emirlerin mirzalara, mirzaların birbirine güvenmediği bu yüzden de bir araya gelip Özbek ilerleyişine karşı bir şey yapamadıkları bir ortamda Özbekler Belh'i kuşattı (1506). Belh'i alan Şeybani Han ilerleyerek Herat'a yöneldi. Bu haber üzerine Murgab Nehri kenarında bir savunma hattı oluşturmak üzere Bediüzzaman Mirza önden gönderildi, Hüseyin Baykara da yola çıktı. Ancak Baba İlahi mevkine vardığında rahatsızlandı ve 5 Mayıs 1506 tarihinde vefat etti.[60] Onun vefatından bir süre önce vefat eden Ali Şir Nevai'den sonra bu edip hükümdarın vefatı ile adeta bir devir kapanmış oldu.

Hüseyin Baykara dönemi Herat ve civarında imar faaliyetlerinin yoğun geçtiği, edebiyat meclislerinin[61] zirveye ulaştığı bir dönem oldu. Döneme damgasını vuran önemli bir sima şüphesiz hükümdarın çok kıymet verdiği büyük edip, devlet adamı, hâmi Ali Şir Nevai[62] oldu. Türk edebiyatının bu mümtaz şahsı sahip olduğu serveti imar faaliyetlerine hasretmişti. Kendisinin kaleme aldığı eserleri yanında banisi olduğu yapılar ve hayır kurumları da zikredilmeye değerdir. Devletşah *Semerkandi Tezkiresi*'nde Ali Şir Nevai'nin hayır eserlerini sıralamış ve Meşhed'deki su sıkıntısını gidermek üzere 10 fersah (yaklaşık 55km) mesafeden su getirtme çabasını büyük bir övgüyle anlatmıştır.[63]

Timurlu döneminin kültür ve medeniyet tarihindeki yeri yeni çalışmalar yapıldıkça daha berrak hale gelmektedir. Timur'un seferleri ile hızla kurulan ve aynı hızla yok olan hanedan imajı değişmektedir. İmar faaliyetleri hakkında yapılan kapsamlı çalışmalar arttıkça Timurlu döneminin imar faaliyetlerindeki büyüklüğü ortaya çıkmaktadır.[64] Şüphesiz bu çabalar sadece Timurluların son dönemi ile sınırlı

60 *Habibü's Siyer*, IV, s.318-319.

61 Ertuğrul Ökten, Câmî ve Meclis: Timurlu Ortamında Bir İnceleme", *Zemin*, 3 (2022), s.162-185.

62 Yurt içinde ve dışında hakkında çok sayıda çalışma yapılan bu büyük edip, hami, devlet adamı hakkında yeni hacimli bir yayın olarak bk. Vahit Türk, *Türklüğün Kutup Yıldızı Ali Şir Nevâyî,* Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2023.

63 Devletşah Semerkandi, *Tezkire* IV, s.581. Ali Şir Nevai'nin hayratının anlatımı için bk. s.579-581.

64 Hanedanın kullandığı mekanlar, baraj, sulama kanalları, hamam, Pazar köprü kervansaray hastane, cami, medrese, hankâh gibi farklı işlevlere sahip yapıların katalog ve mimari

değildi. Öte yandan Timurlu sarayı ve eliti sadece imar faaliyetlerinin hamisi değildi. Kitap sanatları diye ifade edilen hat, tezhip, cilt, minyatür gibi sanat dalları da himaye görüyordu. Günümüze ulaşan örneklerin yer aldığı serginin kitabı[65] tek başına bu konuda tatminkâr örnekler sunar. Mirza Şahruh'un oğlu Baysungur Mirza'nın hamiliğinde yapılan işlere dair rapor olan *Arzadaşt* metni yapılan işlerin türleri ve hangi sanat-zanaatkârların bunları yaptıklarını gösterir.[66]

Timurlu hanedanı hükümdarlarının temel özellikleri üzerinden dünya tarihindeki konumlarına bakılacak olursa devletin kurucusu ve en geniş sınırlara ulaştıran Timur döneminde (1370-1405) zaferler ve seferler daha görünürdür. İmar faaliyetleri, teşkilatlı bir yapı ve sistematik de görülebilmekte ama Timur'un dünya tarihinde çok az, belki de tek ona ait olan, bu kadar geniş bir alanda bizzat katıldığı seferler düzenlemiş olma imajı, bunları gölgede bırakmaktadır. Şahruh döneminde de (1405-1447) seferler ve askeri bir güç görülmesine rağmen Timur dönemiyle ilgili bahsedilen bu askeri yön ön plana çıkmaz. Şahruh'un idaresi altında hanedan üyeleri ve emirlerin destekledikleri imar faaliyetleri[67] dikkat çeker. Mirza Şahruh'un uzun saltanat döneminde devletin idari işlerini yürüten hükümdarın güçlü, alicenap idaresi altında önde gelen hanedan üyeleri ve idareciler bilim, sanat hamisi olarak kültürel hayatın gelişmesine çaba sarf ettiler ve bunda da başarılı oldular. Timur bütün hükümdarlar gibi kendi merkezini mamur ve güçlü kılmak için her alanda seçkin olan insanları merkezine toplamıştı. Dünyanın değişik yerlerinden Timurlu merkezine akan alimler ve sanatkârlar hem hünerlerini sergileme hem de yeni alimler ve sanatkârlar yetiştirme fırsatı buldular. Bunlar için gerekli istikrarlı ve müreffeh ortam Timur zamanında başlamış ve Şahruh döneminde devam etmişti. Şahruh döneminde özellikle oğullarının himayesindeki faaliyetleri hatırlamak gerekir. Zira bu faaliyetlerle alim ve ustalar yetişmiş, bunlar eserler üretmişti. Bu eserler çeşitli yollar ile başka yerlere taşınmış ve örneklik teşkil ederek kendilerinden sonraki dönemleri etkilemiştir. Mirza Baysungur, Herat'ta evini adeta güzel sanatlar akademisine dönüştürmüştü, kendisi de bizzat iyi bir hattattı. Mirza İbrahim Sultan Şiraz'da kendi bölgesini imar etmek için çaba sarf eden ayrıca tarihe

özellikleri için bk. Bernard O'Kane, *Timurid Architecture in Khurasan*, (PhD Thesis), University of Edinburgh, 1982.

65 Mesela bk. Thomas W. Lentz-G. D. Lowry, *Timur and The Princely Vision Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles 1989.

66 Özergin, M. K., "Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Cafer'in Bir Arzı", *İÜEF Sanat Tarihi Yıllığı,* VI (1976), s.471-518.

67 Glombek, L-Wilber, D., *Timurid Architecture of Iran and Turan*, I-II, Princeton 1988.

ve edebiyata meraklı bir sima idi. Şahruh'un bir başka oğlu Uluğ Bey ise Semerkant'ta matematik ve astronomi ile meşguldü. Semerkant'ta rasathane ve Ziç kataloğundan ve etkisinden söz etmiştik. Bunun dışında Semerkant ve Buhara'da kurduğu medreseleri 20. asırda bile hala faaldi.[68] Ebu Said dönemi ise tahta geçmek için hiçbir alt yapısı, kendine bağlı ordusu, bölge idareciliği gibi bir dayanağı olmayan bir mirza'nın toplumsal dinamikleri iyi değerlendirerek başa geçebilmesi ve tarım faaliyetlerinin geliştirilme çabası ile dikkati çeker. Ebu Said için ulaşılmak istenen dönem ve sınırlar Timur dönemidir. Maveraünnehir ve Horasan'ı bir arada tutmayı başardığı için bunu bir nebze de olsa sağlamış sayılabilir. Bunun yansıra onun dönemi Ubeydullah Ahrar örneği üzerinden tasavvuf erbabının ön plana çıktığı sosyo-politik değişimleri de[69] barındırır. Alimlerin, seyyidlerin, ulemanın, şairlerin saygı görmesi hükümdarın bu zümreleri yanlarında tutmak istemeleri bütün Timurlu hükümdarları için belirtilen özellikler olmakla beraber özellikle dini zümrelerin doğrudan siyasete müdahil olmalarının seviyesi bakımından Sultan Ebu Said dönemi dikkat çekicidir. Hüseyin Baykara dönemi ise devletin Horasan ve Maveraünnehir olarak ayrıldığının kabul edildiği politik ve askeri güç bakımından parçalı bir dönemdir. Güç hükümdardan taşrada bölge valisi işlevinde olan emirlere kaymıştır. Bunlar hanedan üyelerini etkileyebilmekte ve bazen biri bazen başkası adına hutbe okutmak suretiyle onların gücünü de zayıflatmaktaydılar. İster Ebu Said'in çocukları isterse Hüseyin Baykara'nın oğulları olsun, siyasi tarih anlatıları incelendiğinde mirzaların etrafındaki emirlerin tutumlarında bu durum görülebilir. Hüseyin Baykara dönemi hakimiyet alanındaki küçülmeye sahne olmasına rağmen edebi dünyada zengin bir üretimin yaşandığı bir zaman dilimidir.[70] Hüseyin Baykara dönemi meclisleri, edipleri ile parlak bir manzara sunarken askeri anlamda zayıflama ve siyasi güç kaybı döneme damgasını vurmuştur. Politik ve askeri küçülme havası ile birlikte şehirli, ince zevk sahibi bir topluma dönüşme izleri de görülür. Şiir, tarih, tezkire türünde kaleme alınan eserler dikkat çeker. Zafernameler, tarihnameler yerini umumi tarih biçimindeki eserlere, divan,

---

68 Dilmuro Mamarasulov, "Semerkant'taki Mirza Uluğ Bey Medresesinin Son Öğrencileri Hakkında", *Yeni Türkiye,* 126 [Özbekistan Özel Sayısı II), Ankara 2022, s.278-283.

69 Ali İhsan Çağlar, *15. Yüzyıl Maveraünnehir'de Nakşiliğin Sosyo-Ekonomik Yapısı: Hace Ahrar ve Dönemi (1450-1490),* (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2015.

70 Özden Erdoğan, *Conception of Political Pover and the Timurid Cultural Achievements During the Reign of Sultan Husayn Bayqara,* (Doktora Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2023. Hüseyin Baykara dönemi kültürel canlanma için bk. s.240-247.

şuara, vüzera tezkirelerine, sufi biyografilerine bırakmış görünmektedir. Bu eserler sadece Timurlu hakimiyet sahasında değil İslam dünyasının tamamında okunmuş ve etki yaratmış görünmektedir. Timurlu çevresinde üretilmiş hemen her tür eserin Osmanlı sahası kütüphanelerinde bolca nüshalarının olması bunun bir göstergesidir. Bu bağlamda Kaşifî, Nevai, Cami, Ali Kuşcu gibi birkaç simanın eserlerine bakmak yeterli olacaktır.

Timur ve devleti veya daha doğru ifade ile Timurlu hanedanının Türk ve dünya tarihindeki yeri nedir? veya onları başka hanedanlardan farklı kılan tarafı var mıdır? ve varsa bu fark nedir? sorularına şu cevap verilebilir. Emir Timur köklü geleneklere sahip iki kültürü mecz etmeyi başarmış bir simadır. Yerleşik ve konar-göçer yaşam biçimi ile politik alanda Cengizli gelenek ve İslam idare geleneğinden oluşan, modern literatürde farklı iki dünya gibi görünen bir ortamda büyümüştür. Asya ve İslam tarihinde örneklerini gördüğümüz hükümdarlar gibi kendi merkezini nüfus olarak ve kültürel olarak zenginleştirmeye çalışmış ve bunu başarmış bir simadır. Halefleri de aynı doğrultuda politikalar takip etmişler ve Türkistan'da İslam kültürünü kuvvetlendirmiş ve idari teşkilat ile ilgili tecrübeleri güncellemiş, sürdürülmesine önemli katkı sağlamışlardır.

KAYNAKÇA

1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur) Bildiriler Kitabı, ed. Mustafa Alkan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014.

Aka, İsmail, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447),* Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1994.

Aka, İsmail, "Şahruh'un Kara Koyunlular Üzerine Seferleri", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV (1989).

Aka, İsmail, "Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnamesi", *TTK Belgeler*, XI/15 (1981-1986).

Aka, İsmail, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hakimiyet Mücadeleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. A. Necati Akder Armağanı*, Ankara 1984.

Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1991.

Aka, İsmail, *Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri),* Ankara 2001.

Alan, Hayrunnisa, "1402 Ankara Savaşı (Yıldırım Bayezid-Emir Timur Mücadelesi)", *Türkün Türkle Savaşı*, ed. M. Özkan-M. Karakulak, Kronik Yayınevi, İstanbul 2023.

Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506),* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Alan, Hayrunnisa, *Sultan Ebu Said Devri Timurlu Tarihi (1451-1469*), (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.

Alan, Hayrunnisa, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig*, 27.

Alan, Hayrunnisa, "Timurlu Dönemi", *Azerbaycan-Türkiye İlişkileri,* ed. İbrahim Tellioğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2023.

Alan, Hayrunnisa, "Timurluların Kuruluşu (Orta Asya'da Hanedan İnşası ve Cengizî Geleneği Sınırlandırma)", *Hunlardan Türkiye Cumhuriyeti'ne Kuruluş*, ed. Sadullah Gülten, Timaş Yayınları, İstanbul 2023.

Aubin, J., "Timurlular'ın Şiraz'da Bilim ve Sanat Koruyuculuğu", çev. Yaşar Yücel, *Belleten*, LI/ 200 (Ankara 1987).

Aydın, Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkanddaki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kaşi'nin Mektubu,* Ankara 1985.

Çağlar, Ali İhsan, *15. Yüzyıl Maveraünnehir'de Nakşiliğin Sosyo-Ekonomik Yapısı: Hace Ahrar ve Dönemi (1450-1490),* (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2015.

Çetin, Halil, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, İstanbul 2009.

Devletşah Semerkandî, *Tezkire-i Devletşah* IV, çev. N. Lugal, İstanbul 1976.

Devletşah Tezkiresi, *Tezkire-I Devletşah* III, çev. Necati Lugal, Tercüman 1001 Eser, İstanbul 1977.

Doğan, Sevgi, *Emir Timur Dönemi Doğu Politikası*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2023.

Erdoğan, Özden, *Conception of Political Pover and the Timurid Cultural Achievements During the Reign of Sultan Husayn Bayqara*, (Doktora Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2023.

Glombek, L-Wilber, D., *Timurid Architecture of Iran and Turan*, I-II, Princeton 1988.

Hondmir, *Habibü's-Siyer*, nşr. Debirsiyaki, Tahran 1342.

İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I.

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345),* Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

Lentz, Thomas W.-Lowry, G. D., *Timur and The Princely Vision Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles 1989.

Macid, Ensar, *Timurlular Zamanında Azerbaycan*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum 2017.

Mamarasulov, Dilmuro, "Semerkant'taki Mirza Uluğ Bey Medresesinin Son Öğrencileri Hakkında", *Yeni Türkiye,* 126 [Özbekistan Özel Sayısı II], Ankara 2022.

Manz, Beatrice F., *Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Nizamettin, Şami, *Zafername*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1987.

O'Kane, Bernard, *Timurid Architecture in Khurasan*, (PhD Thesis), University of Edinburgh, 1982.

Otakhonov, Fayzullakhon, *Hokand Hanlığı Merkez Teşkilatı*, (Doktora Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2023.

Ökten, Ertuğrul, "Câmî ve Meclis: Timurlu Ortamında Bir İnceleme", *Zemin* (2022), s.3.

Özergin M. K., "Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Cafer'in Bir Arzı", İÜEF *Sanat Tarihi Yıllığı,* VI (1976).

Özdemir, Erol, *Ruy Gonzalez Clavijo'nun Seyahatnamesi ve Kritiği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022.

Sertkaya, Osman Fikri, "Timür Bek'in Toktamış Han'a 1391'de Yapmış Olduğu Seferin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakpay Yazıtı)" *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu26-27 Mayıs Bildiriler*, ed. A. Kara-Ö. İşbilir, İstanbul 2007.

Şahin, Mustafa, *Serbedârîler: Darağacının Gölgesinde Kurulan Bir Devlet*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.

Şahin, Mustafa, *Son İlhanlı Toga Timur Han ve Varisleri*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2023.

Şerafeddin Ali Yezdî, *Zafername*, nşr. A. Urunbayev, Taşkent 1972.

Tacü's-Selmani, *Tarihâme,* çev. İsmail Aka, Ankara 1988.

Türk, Vahit, *Türklüğün Kutup Yıldızı Ali Şir Nevâyî*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2023.

Üstündağ, Mehlika, *Muzafferiler*, İraniyat Yayınları, 2018.

Yılmaz, Bülent, *Celayirliler, Kabile Devlet*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2002.

Yüksel, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2009.

Zic-i Uluğ Bey, I-II, çev. M. Kaçar-A. Bir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2012.

EKLER

Ek 1: Emir Timur'un başkent olarak kullanmayı düşündüğü Keş (Şehr-i Sebz) şehrinde yaptırdığı Aksaray'dan günümüze ulaşan kısım. Emir Timur daha sonra Semerkant'ı merkez olarak kullanmayı tercih etmişti.

Kaynak: Hayrunnisa Alan Arşivi

Ek 2: Semerkant'ta Emir Timur'un anıt mezarından görünüş.

Kaynak: Hayrunnisa Alan Arşivi

Ek 3: Semerkant'ta Uluğ Bey'in (ö.1449) yaptırdığı ve meşhur Zic'in hazırlandığı Rasathane binasının maketi. Rasathane binasının toprak altında kalan kısmı arkeolojik çalışmada gün ışığına çıkarılmış ve bir müze binası yapılmıştır. Maket kaynaklarda geçen bilgiler ışığında hazırlanmıştır.

Kaynak: Hayrunnisa Alan Arşivi

Ek 4: Semerkant'ta Registan Meydanında Uluğ Bey Medresesinden bir görünüş.

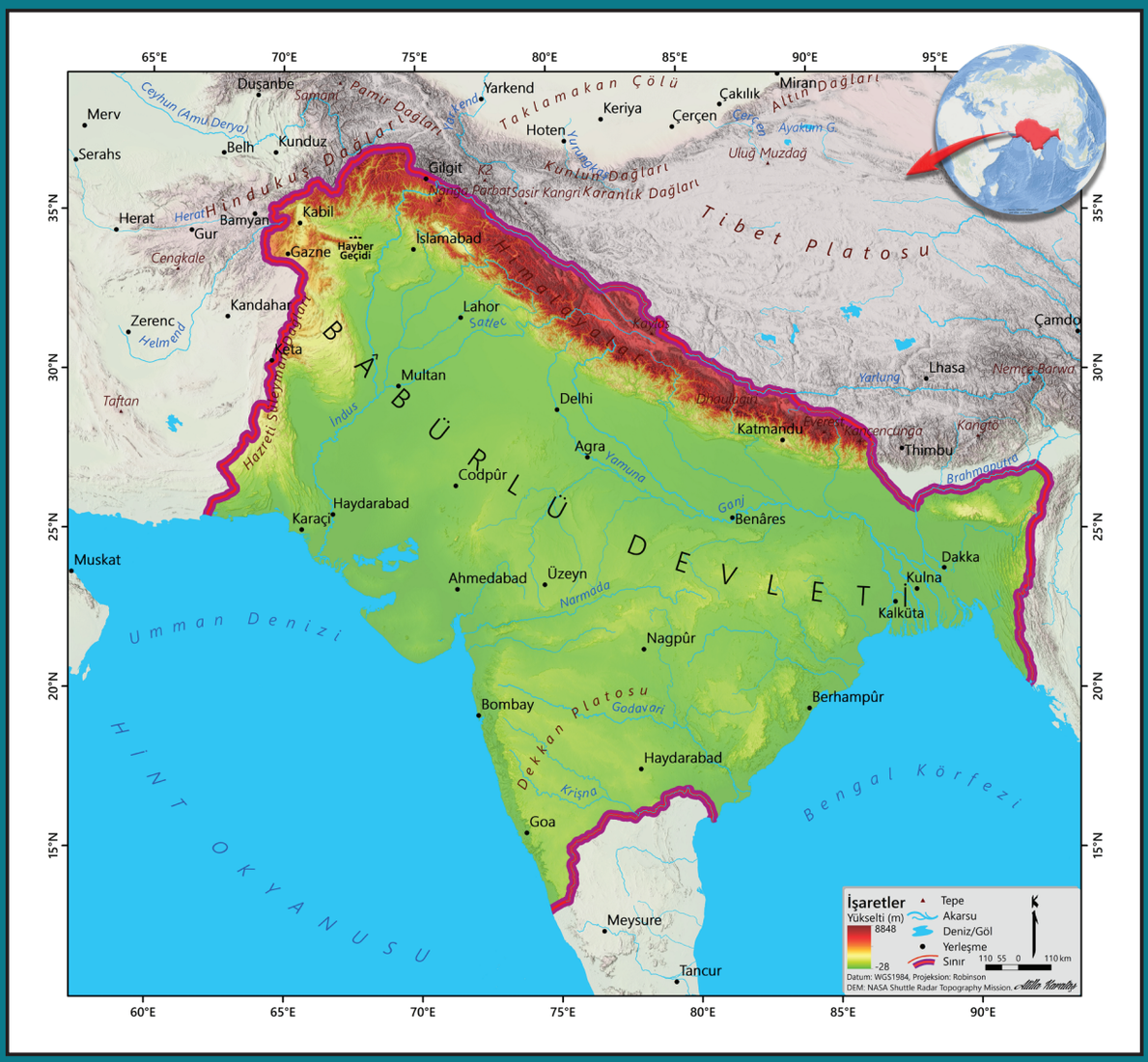
Kaynak: Hayrunnisa Alan Arşivi

Ek 5: Semerkant Uluğ Bey tarafından Kuhek Tepesinde yaptırılan Rasathane binası kalıntı alanı ve yeni yapılan Müze binasından bir görünüş.

Kaynak: Hayrunnisa Alan Arşivi

Bâbürlü (Gürkanî) Devleti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

BÂBÜRLÜ (GÜRKANÎ) DEVLETİ

(1526-1858)

Cihan ORUÇ*

Bâbür

Bâbür, 14 Şubat 1483 tarihinde bir Timurlu şehzadesi olarak Fergana'da dünyaya gelmişti. Babası Ömer Şeyh Mirza, Timur'un soyundan Sultan Ebu Said'in oğluydu. Annesi Kutluk Nigâr Hanım ise Cengiz Han'ın soyundan Yunus Han'ın kızıydı. Ailenin ruhani rehberi Hoca Ubeydullah, Bâbür doğduğunda ona Zahîrüddin Muhammed adını vermişti. Bu isim, "dinin koruyucusu Muhammed" anlamına gelmektedir. Ayrıca bir asır evvelki Türk örf ve adetlerine uygun biçimde, eski kökenlere bağlılığın ya da hâlâ varlığını devam ettiren "Şaman" inançlarına uygun bir tercih nedeniyle ona Bâbür (kaplan) adının verilmiş olabileceği düşünülmektedir.[1] Bâbür, Kabil hâkimi olduğu dönemde etrafındakilere kendisine "padişah" demelerini emretmişti.[2] Hindistan'da gerçekleştirdiği fetihlerden sonra ise "gazi" ünvanı almıştı.[3] İki üvey kardeşi Cihangir Mirza ve Nasır Mirza sırasıyla ondan

1 Jean-Paul Roux, *Babur: Büyük Moğolların Tarihi*, çev. Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021, s.133-134.

2 Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme: Babur'un Hâtıratı*, C.II, çev. Reşit Rahmeti Arat, MEB Yayınları, İstanbul 1970, s.342.

3 Babur, *age,* C.III, s.528.

* Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, coruc@artvin.edu.tr

iki ve dört yaş küçüktü. Bâbür'ün çocukluğu hakkında çok az şey bilinmektedir. Son derece iyi bir eğitim almıştı. İyi bir el yazısına sahipti ve daha sonra kayda değer bazı şiirler kaleme almıştı. Yaşadığı dönem ve soyu göz önüne alındığında, hayranlık uyandıran bir süvari, iyi bir nişancı, iyi bir kılıç ustası ve güçlü bir avcı olduğu söylenebilir. Babasının yerini doldurmaya çağrılmadan önce bile bir lider olarak sıradan olmadığını kanıtlamıştı.[4]

Bâbür, Moğol asıllı olan annesinin dilini bilmiyordu. Hiç şüphesiz çocukluğunun ilk yıllarında annesinden bazı Moğolca kelimeler öğrenmişti. Ancak annesinin yanından ayrıldıktan sonra bu dili tamamen unutmuştu.[5] Bâbür, Çağatay Türkçesiyle yazdığı eseri *Bâbürnâme*'de doğduğu şehir Fergana'nın başkenti Andican'daki ahalinin Türk olduğunu, şehir ve pazarlarda herkesin Türkçe konuştuğunu dile getirmektedir.[6] Babası Ömer Şeyh'in sarayında baskın dil olarak Türkçe konuşulmuştu. Bâbür, bebekliğinden itibaren Türkçeyi anadili olarak benimseyip öğrenmişti. Türkçesini ve bu dili kullanma becerisini geliştiriyordu. Bu sayede güçlü bir Türklük aidiyet hissi kazanmıştı.[7] Bâbür, ana dilinden başka Türkistan'da güçlü bir edebî dil olan ve Mâverâünnehir'de yaşayan neredeyse herkesin konuştuğu Farsçayı da öğrenmişti. Bâbür'ün mensubu olduğu İslam'ın dili Arapçayı ne ölçüde bildiği konusunda kesin bir malumat bulunmamaktadır.[8]

Bâbür'ün çocukluğu ve gençliği, Timurlu Devleti'nin mahallî hanedanlıklar şeklinde yönetildiği bir döneme denk gelmişti. Dedesi Ebu Said Mirza'nın 1469 yılında vefatından sonra devlet, Timurlu mirzaları arasında bölünmüştü. Babası Ömer Şeyh Mirza, Fergana hâkimi olmuştu. Çocukluğu başkent Andican'da geçen Bâbür, henüz beş yaşındayken Semerkant'ı görme fırsatı bulmuştu. Şehrin cazibesi karşısında büyülenen Mirza, yıllar sonra kaleme alacağı *Bâbürnâme*'sinde burası için "Semerkant kadar güzel bir şehir dünyada az bulunur…Timur Bey'den önce ve onun gibi büyük bir padişah Semerkant'ı payitaht yapmış değildir" ifadelerini dile getirmiştir.[9] Ömer Şeyh Mirza, 8 Haziran 1494 tarihinde bir kaza sonucunda

4 L. F. Rushbrook Williams, *An Empire Builder of the Sixteenth Century*, Longman, Green and Co., London 1918, s.30.

5 Roux, *age.*, s.133-136.

6 Babur, *age,* C.I, s.4.

7 Cihan Oruç, "Bâbürün İktidar Mücadelesinde Meşruiyet Kaynağı Olarak Türklük, Timur ve Timurlu Mirası", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V (2023), s.551.

8 Roux, *age.*, s.137.

9 Babur, *age.*, C.I, s.69.

hayatını kaybetmişti. Henüz on iki yaşında olan Bâbür, Fergana hâkimi olmuştu. Onun asıl arzusu, atası Timur'un göz alıcı mirası Semerkant'a hâkim olmaktı.[10] Ancak ilk önce Semerkant hâkimi amcası Sultan Ahmed Mirza'nın, akabinde ise Taşkent hükümdarı dayısı Mahmud Han'ın saldırılarını püskürtmüştü. Daha sonra ise Duğlat Moğollarının hâkimi Ebâ Bekir'in ilerleyişini durdurarak tahtını korumuştu.[11]

Sultan Ahmed Mirza'nın vefatından sonra kardeşi Mahmud Mirza Semerkant tahtına oturmuştu. Onun vefatından sonra ise oğulları Baysungur Mirza ve Sultan Ali Mirza, şehrin hakimiyeti için mücadeleye girişmişti. Bâbür, bu mücadelede Ali'yi destekleyerek onun Semerkant hâkimi olmasını sağlamıştı. Bu başarı, Kasım 1497'de Bâbür'ün de Semerkant'a girmesine vesile olmuştu. Ancak kuşatmanın yol açtığı ekonomik sorunlar Bâbür'ün buradaki ahalinin desteğini yitirmesine sebep olmuştu. Diğer taraftan Ahsi'deki kardeşi Cihangir, Andican'ı almıştı. Bâbür Semerkant hâkimi olmayı arzu ederken Fergana tahtını yitirmişti. Bütün bu gelişmeler karşısında hasta düşen Bâbür, Semerkant'ı terk ederek Hocent'e çekilmişti. Bir ara Semerkant'ı alma girişiminde bulunsa da başarısız olmuş ve Ura-Tepe'nin güneyine çekilmek zorunda kalmıştı. Bâbür, 1499 yılında Andican'ı kardeşinden geri almıştı. Fakat Fergana topraklarını kardeşiyle bölüşmek zorunda kalmıştı. Sırderya'nın kuzeyi Bâbür'ün, güneyi ise Cihangir'in olmuştu. Bu hadiselerden sonra, bir süredir Sultan Ali Mirza ile geçinemeyen Semerkant'ın nüfuzlu ailelerinden Tarhanlar, Bâbür'ü şehre davet etmişlerdi. Bâbür, bu davete olumlu cevap vererek Semerkant'a ilerlemişti. Ancak Özbek Sultanı Şeybânî Han, daha hızlı hareket ederek 1500 senesinde şehri teslim almıştı.[12]

Bâbür, Timur ve onun soyundan gelen atalarının Semerkant'a yaptığı hizmetleri ahaliye hatırlatmıştı. Semerkant'ın önde gelenleri ve ahalinin de desteğiyle şehri ele geçirmişti.[13] Ancak birkaç ay sonra Şeybânî Han'ın şiddetli saldırıları karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştı. Ahali, kuşatmaya sadece dört ay dayanabilmiş ve şehir 1501'de teslim olmuştu. Bâbür, kız kardeşi Hanzade Begüm'ü Şeybânî Han'a emanet ederek şehirden çıkabilmişti.[14] Dayılarının desteği ile anlaşma

10 Michael H. Fisher, *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s.43.

11 Enver Konukçu, "Bâbür", *DİA*, IV, (1991), s.395.

12 Roux, *age.*, s.152-177.

13 Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1999, s.127-128.

14 Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler*, VIII (2002), s.1053.

gereği Cihangir'in idaresine bıraktığı Fergana da çok geçmeden Şeybânî Han'ın eline geçmişti. Bâbür, bu hadiseden sonra Kabil'e giderek buranın hâkimi olmuştu. Diğer taraftan Şeybânî Han ise işgal faaliyetlerini devam ettirmiş, 1504-1505 yılları arasında Hârezm bölgesini ve Belh'i, 1507 yılında ise Hüseyin Baykara'nın çocuklarının kontrolünde olan Herat'ı zapt etmişti. Şeybânî Han, bu başarılarıyla Cengizli Özbek Hanlığı'nın temellerini attığı gibi, Bâbür'ün ata topraklarında elde etmek istediği iktidarın kapılarını da kapatmış oldu.[15] Bütün bu gelişmeler karşısında Bâbür'ün iki seçeneği vardı. Birincisi Türkistan ile Hindistan arasındaki Kabil iktidarı ile yetinmek; ikincisi ise Timurlu atasından kendisine miras kaldığını iddia ettiği daha büyük topraklarda hak iddia etmekti.

Bâbür, Semerkant'ı elde etme arzusunu yenememişti. Bunun için sözde Şiiliğe meylederek Safevi Sultanı Şah İsmail'in desteğini almıştı. Bu sayede 1513 yılında Semerkant'ı ele geçirmiş, aldığı yardımın karşılığı olarak Safevi himayesini tanımış hatta Semerkant camilerinde Şah İsmail adına hutbe okutup para bastırmıştı.[16] Ancak bu durum çok uzun sürmemişti. Bâbür'le aynı soydan gelenler, onun Safevi otoritesini tanımasını utanç olarak görmüşlerdi. Semerkant halkı, şehirdeki Safevi ve Şii egemenliğini reddederek Bâbür'ü Kabil'e dönmeye mecbur bırakmışlardı.[17] Semerkant'ı ebediyen terk eden Bâbür, bir daha burayı almayı aklından geçirmeyecekti. Atası Timur'un Türkistan'daki mirasını elde edememişti. Ancak bu miras, Türkistan ile sınırlı değildi. Bâbür, 1519 yılına gelindiğinde atalarının Hindistan'daki mirasına aday olmaya karar vermişti.

Bâbür, Hindistan istikametinde ilerlerken, Timur'un Semerkant mirasını geride bırakmıştı. Moğolları yağmacı ve çapulcu olarak gören Bâbür, anne tarafından bu soyla olan bağını aklına dahi getirmiyordu. Ancak Timurlu Hanedan mirası ve baba tarafından Türklük aidiyeti, onun bundan sonra da siyasi hedeflerinin en önemli meşruiyet araçları olmuştu. Eserindeki şu sözleri bu hususun daha iyi anlaşılması açısından önem taşımaktadır:

> Hala Hindistan'ı ele geçirmek niyetinde idik. Bihre, Hoşab, Canab ve Cenyut gibi, bu birkaç vilayet, kaç zamandır Türk tasarrufunda idi ve bunları kendi mülkümüz gibi tasavvur ederdik; zorla veya sulhle kendimizin mutasarrıf olacağımıza emindik. Bu sebeple bu dağ halkı ile iyi münasebette bulunmak vacip ve lazımdı. Onun için:

[15] Oruç, agm., s.554.

[16] Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih)*, çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara 2004, s.156.

[17] Fisher, *age.*, s.55.

"Hic kimse bunların hayvan sürülerine, ipucu ve iğne kırıklarına dahi zarar ve ziyan yapmasınlar" diye ferman oldu."[18] Bâbür, elçisi Abdurrahim Şıgavul vasıtasıyla Bihre ahalisine "bu vilayetler eskiden beri Türk'ün olagelmiştir; sakın, korku ve telaşa yol verip, halkı bozulmaya bırakmasınlar; bu vilayet halkı ile samimiyetimiz vardır ve yağma edilmeyecektir" haberini göndermişti.[19]

Bâbür, daha sonra Bihri'ye doğru hareket etmişti. Buranın reisleri, Bâbür'ün huzuruna gelerek ona bağlılıklarını iletmişlerdi.[20] Bâbür, yukarıdaki "Türk" ifadesiyle Timur ve onun soyundan gelenleri ifade etmektedir. Vilayetlerle ilgili zikrettiği şu sözleri bunu açıkça ortaya koymaktadır: "Timur Bey'in Hindistan seferinden beri, Bihre, Hoşab, Canab ve Cenyut gibi birkaç vilayet, Timur Bey'in evlatlarının ve onların tabi ve mensuplarının tasarrufunda bulunuyordu."[21] Onun askerlerinden bazıları, Bihre'yi ele geçirdikten sonra burada yaşayanlara karşı menfi tutum sergilemişlerdi. Bâbür, yaşanan bu hadiseden sonra adamlarını nasıl cezalandırdığını şu ifadelerle anlatmaktadır: "Askerin Bihre halkına karşı yolsuz hareket ederek, soyduklarını arz ettiler. Adamlar gönderip, yolsuz hareket edenlerin bazılarını idam ettirerek bazılarının da burunlarını delip, ordugahta gezdirttim."[22] Bâbür, eserinde Türklerin oturdukları vilayetleri kendisinin kabul ettiğini, bu yüzden yağma edilmediklerini vurgulamaktadır.[23]

Bâbür, atası Timur tarafından 1398 yılında kısa süreliğine fethedilen Delhi topraklarında hak iddia etmişti.[24] Bu sebeple, 1519 yılında Molla Mürşid'i Delhi Sultanı İbrahim Ludi'ye elçi sıfatıyla göndermişti. Bâbür, "Türk'e ait vilayetleri" istemişti. Molla Mürşid'e, Lahor Valisi Devlet Han ile Sultan İbrahim'e gönderilen mektupları ve söylenecek sözleri iletmek üzere izin verilmişti. Ancak Devlet Han, elçiyle görüşmemiş ve onun İbrahim Ludi'yle de görüşmesini engellemiş hatta onu tutsak etmişti. Elçi, bir süre süre sonra Kabil'e dönse de bir cevap getirmemişti. Bâbür, eserinde bu hadiseyi anlatırken "Bu Hindistan ahalisi ve bilhassa Afganlar çok ahmak, rey ve tedbirden mahrum insanlarmış" demekten kendisini

18 Babur, *age*., C.II, s.357.

19 Babur, *age*., C.II, s.358.

20 Bilal Koç, *Bâbürlüler Devletinin Kurucusu Bâbür Şah'ın Dış Siyaseti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2011, s.79.

21 Babur, *age.*, C.II, s.358.

22 Babur, *age*., C.II, s.360.

23 Babur, *age.*, C.II, s.361.

24 A. Ahat Andican, *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019. s.598.

alıkoymamıştı.[25] 1519'da başlayan dört akınla Hindistan sahasını inceledi ve Ludi Sultanlığı'nda anlaşmazlık ve kötü yönetimin yaygın olduğunu keşfetti. 1525-26 kışında tüm deneyimini Hindistan'ın fethi gibi büyük bir girişim için kullandı. "On dost dokuzdan iyidir" atasözünü aklından çıkarmadan ve Lahor'a saldırmadan önce tüm müttefiklerini beklemişti. Büyük organizasyon kabiliyeti, İndus'u geçtikten sonra 12.000 askerini günde 16 ila 22 mil arasında hareket ettirmesini sağlamıştı. Parlak liderliğiyle yürüttüğü seferlerde kendisinden çok daha büyük üç kuvveti yenmişti.[26]

Sultan İbrahim Ludi'nin kumandasındaki Afgan ordusu, 20 Nisan 1526 tarihinde Panipat Muharebesi'nde tamamen mağlup olmuştu. İbrahim Ludi'nin hayatını kaybettiği bu savaş, Bâbür'e kuzey Hindistan'ın kapılarını aralamıştı. Nitekim önce Delhi'yi ardından da Agra'yı alarak burada tahta çıkmıştı. Bâbür'ün ne yapacağını kestiremeyen Afgan asıllı ve diğer beyler, ona karşı ya çekingen davranıyor ya da hiç dikkate almıyorlardı. Türk ordusu, yabancısı olduğu bu coğrafyada birçok yerel unsurla uğraşmak zorunda kalmıştı. Hindistan'ın sıcağına dayanamayan bazı Türklerin ölmesi, bey ve askerlerin Kabil'e dönme arzularını tetiklemişti. Bâbür, onları zar zor kalmaya ikna etmişti. Aldığı bazı önlemlerle kendisine karşı tavır alanları yanına çekebilmişti.[27] O, kendisine itiraz edenleri ise tehdit ederek sindirmişti. Biyane Emirine gönderdiği mesajı bunun en iyi örneğidir: "Ey Biyâne emiri, Türkler ile kavgaya girme; Türklerin çevikliği ve kahramanlığı malumdur. Eğer çabuk gelmez ve öğüt dinlemezsen, malum olanı beyana ne lüzum vardır."[28]

Bâbür, kuzey Hindistan'a girdikten sonra karşısında iki büyük düşman bulmuştu. Bunun ilki doğuda Gence ovasında yaşayan kalabalık Afgan grupları, ikincisi ise batıdaki Mevar Devleti'nin hükümdarı Rana Sanga idi. İlk önce oğlu Hümâyun'u 1526 yılının Ağustos'unda Afganlar üzerine göndermişti. Birkaç ay içerisinde Afganları püskürten Hümâyun, babasının çağrısıyla geri dönmüştü.[29] Bâbür, ertesi sene (1527) Mevar Devleti'nin Hükümdarı Rana Sanga'nın başında bulunduğu, seksen bin Racput süvarisi ve beş yüz zırhlı savaş filinden oluşan orduyu, nispeten

25 Babur, *age*., C.II, s.361-362.

26 F. Lehmann, "Babor, Zahir-Al-Din Mohammad", *Encyclopaedia Iranica*, vol.III/3 (2011), p.320-323.

27 Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekayi)*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s.106.

28 Babur, *age*., C.III, s.484.

29 Gâzi Zahîreddin Muhammed Bâbür, *age*., s.106.

daha az sayıdaki kuvvetleriyle Kanva'da mağlup etmişti. Bâbür'ün askeri teçhizatı ve Türkistanlı süvarilerinin uzun süredir tecrübe ettiği kuşatma yöntemleri, Racputlara karşı da işe yaramıştı. Mevar Ranası ve çok sayıda Racput liderinin öldürüldüğü bu savaştan sonra, Racputların kuzey Hindistan'da tekrar güç elde etme ihtimali son bulmuştu. Bâbür, 1528'de ordusuyla Rana'ya bağlı ve en güçlü Racput derebeyinin kontrolündeki büyük Çandiri burcuna ilerlemişti. Burç savunmasını yaran Bâbürlü askerleri, burada bulunan askerleri öldürerek Racput tehlikesini tamamen ortadan kaldırmışlardı.[30]

Bâbür'ün savaş meydanlarındaki bu başarılarını, onun yaralı düşmanlarının saklandığı kalelerin kuşatmaları takip etti. Bâbür, bu kuşatmalarda ateşli silahlarının tüm olanaklarından yararlanmıştı. Bengal Valisiyle Bihar'daki Afgan isyancılara karşı kuvvetlerini birleştirmek amacıyla 1529'da doğuya yönelmiş, teknelere yüklediği topları Ganj Nehri'nden aşağıya taşımıştı. Ele geçirdiği İbrahim Ludi'nin hazineleri, bu masraflı savaşlarda harcanmıştı. Kuzey Hindistan'ın yeni imparatoru, kısa bir süre sonra bazı özel vergiler almak zorunda kalmıştı.[31] Bâbür, Hindistan'da bu işlerle meşgulken geldiği ata topraklarını unutmuş değildi. Henüz yeni kurduğu devletini başsız bırakamayacağı için Bedehşan Valisi olan oğlu Hümâyun'u Hisar ve Semerkant üzerine göndermişti. Ancak Hümâyun, Mavearünnehir bölgesindeki Timurlu mirasını ele geçirecek güçte bir orduya sahip değildi. Bir süreliğine Hisar'ı almış ancak burada çok fazla tutunamamıştı.[32] Bâbür, bu hadiselerden kısa bir süre sonra 25 Aralık 1530 yılında vefat etmişti.[33]

Geride bıraktığı devletinin sınırları, Türkistan'daki topraklarının dışında, Kabil, Pencap, Delhi, doğuda Bihar'ın bir bölümü ile güneyde Guvalyar'a kadar genişliyordu. Ancak Bâbürlü İmparatorluğu, henüz yeni elde ettiği Hindistan topraklarında iktidarını güçlendirmek için çok az şey yapabilmişti. Bâbür, haleflerine anne tarafından Cengiz'e uzanan Moğol soyu ile baba tarafından Timur'a uzanan Türk soyunu miras bırakmıştı. Nitekim Bâbürlü Hanedanı, soyunu Timur'a dayandırmak suretiyle çok güçlü bir meşruiyet iddiası elde etmişti.[34] Pek çok kurucu hükümdar

30 John F. Richards, *Bâbür Türk İmparatorluğu: Tarih Kültür Teşkilat*, çev. Y. Tekin, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s.28.

31 Hermann Kulke-Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, çev. M. Günay, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.285.

32 Roux, *age*., s.375.

33 Gâzi Zahîreddin Muhammed Bâbür, *age*., s.108.

34 Oruç, "Bâbürün İktidar Mücadelesinde", s.549.

gibi, Bâbür de siyasi iktidarın Tanrı tarafından bahşedildiğine inanıyordu. Eski Türk hükümranlık geleneğinde "kut inancı" olarak ifade edilen bu husus, Bâbür'ün iktidar mücadelesinin en önemli argümanlarındandı. Bu anlayışın bir sonucu olarak Panipat Savaşı'nda elde ettiği zaferin, Tanrının lütuf ve yardımıyla gerçekleştiğine inanmaktaydı.[35] Türkistan biniciliği ve savaş yöntemleri de onun mirasına dahildi. Bâbür, bununla birlikte ardında güçlü bir Sünni İslam inancı ve Türkistan kökenli geleneksel Nakşibendi tarikatıyla ailevi bir ünsiyet bırakmıştı. Söz konusu miras, kökenleri Timur'un Semerkant'daki himayesinde şekillenen ve Türkistan'daki haleflerinin saraylarında zamanla daha da rafine edilen sofistike bir kültürel üsluba dayanmaktadır. Bâbür'ün arkasında bıraktığı en mühim miras, Fergana'daki gençlik döneminden Hindistan'daki fetihlerine kadar başından geçenleri Türkçe kaleme aldığı hatıratı *Bâbürnâme* olmalıdır.[36]

Hümâyun Şah

1530 senesinde Bâbürlü Hükümdarı olarak tahta çıkan Hümâyun, 7 Mart 1508 tarihinde dünyaya gelmişti. Çocukluk yıllarında babasının maceralı hayatına şahit olmuş, dönemin ileri gelen âlimlerinden çeşitli ilimleri öğrenmişti. Gök bilimi, geometri, cebir, devlet idaresi ve dinî konular üzerine iyi bir tedrisattan geçmişti. Bâbür tarafından Kabil ve Bedehşan vilayetlerinin idaresine tayin edilmişti. O, 1526 senesinde Hisar bölgesinde gerçekleşen savaşta elde ettiği başarı sonrasında buranın gelirini almaya layık görülmüştü. Panipat Savaşı'na iştirak etmiş olan Hümâyun, bu muharebede başarılı bir mücadele sergilemiş, zaferden sonra Afganların kontrolündeki Agra'yı ele geçirmişti.[37] Hümâyun, babasının vefatından sonraki ilk Cuma, 29 Aralık 1530 tarihinde Bâbürlü tahtına çıkmıştı. Türk devlet geleneğine uyarak hanedan mensuplarını ülkenin farklı yerlerine tayin etmiş, iktidarından onlara da pay vermişti. Kamran'ı Kabil ve Kandahar'a, Akerî'yi Sembel'e, Hindal'i Elver'e, Süleyman'ı Bedehşan'a vali tayin etmişti.[38]

---

35 Babur, *age*., C. III, s.440.

36 Richards, *age*., s.29.

37 Mihter Cevher Aftabcı, *Bâbürlü Hükümdarı Hümâyûn Şah'ın Özel Kayıtları: Tezkiretü'l Vakıyât-ı Hümâyun*, çev. O. Mert Kemaloğlu, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2024, s.18.

38 Gülbeden, *Hümayunname*, çev. Abdürrab Yelgar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s.6.

Hümâyun'un tahttaki ilk on yılı, Ludi Hanedanı'ndan kalan Afgan savaş ağalarının topraklarına yönelik sürekli saldırıları ve güneydeki Racput ve Gucarati güçlerinden gelen tehditlerle geçti. 1531'de Kalincar racasını itaat altına aldı ve ertesi yıl Şir Han'ı Çunar'da kuşattı. 1535'te Mandasor'da kuşattığı ve sonunda sürgüne gönderdiği Gucerat Sultanı Bahadır'a karşı sefere çıktı. Hümâyun, 1537'de Bihar'da Şir Han Sur liderliğindeki Afganların artan gücüyle yüzleşmek için doğuya doğru yola çıktı. Şir Han Bengal'deyken Çunar'daki kaleyi ele geçirdi. Ancak onun başkentte bulunmadığı sırada kardeşi Hindal, Agra'da tahta oturmuştu. Kısa bir süre sonra başka bir kardeşi Kamran, Hindal'dan iktidarı almıştı. Hümâyun Bengal'den Agra'ya dönmeye çalıştığında, Şir Han 26 Haziran 1539'da Çavsa'da ona saldırmıştı. Hümâyun takip eden bozgun sırasında neredeyse Ganj'da boğuluyordu.[39] Bu hadiseden sonra Agra Kalesi'ne sığınmış ve Afgan kuvvetlerinin ilerleyişi üzerine batıya yönelmişti. Ancak 17 Mayıs 1540'taki Kannevc'de ikinci yenilgisini aldı. Ardından Timurilerin Lahor'a kaçışı ve İndus'un doğusunda kendilerine ait topraklardan sürgün edilmesi başladı.[40]

Hümâyun, bundan sonraki on beş yılını mülteci bir saltanat mensubu olarak Hindistan'daki tahtını tekrar elde etmek için çareler arayarak sürdürmüştü. Sind ve Kandahar'dan ilerleyerek Gazvin'e gelmiş ve Safevi hükümdarı Şah I. Tahmasb'a sığınmıştı. Hümâyun'a küçük bir ordu tahsis eden Tahmasb, karşılığında Şiiliği kabul etmesini istemişti. Hümâyun, bu teklifi kabul etmişti. Safevi Hükümdarı ayrıca askerî ve ticari öneme haiz bir yer olan Kandahar'ın da kendisine teslim edilmesini şart koşmuştu. Hümâyun, 1545'te Kandahar'ı ve 1547'de ise Kabil'i fethetmişti. Buradaki Timurlular üzerinde kuvvetli bir hâkimiyet kurmuştu. Kardeşlerinin yarattığı tehlikeyi nihayet 1552'de bertaraf etmişti. Şîr Şah'ın ölümünün ardından oğlu İslam Şah Hindistan'da tahta oturmuştu. Güçlü bir otorite tesis edemeyen bu şahsın 1554'te vefatından sonra üç aday taht için mücadeleye girişmişti. Bu fırsatı kaçırmayan Hümâyun, Kabil'den harekete geçerek üç Afgan ordusunu mağlup etmiş ve 23 Temmuz 1555'te Delhi'yi ele geçirmişti. Hümâyun, Bâbürlü saltanatını yeniden kurmuştu. Ancak tedavi edilemeyen yaraları nedeniyle altı ay sonra, 26 Ocak 1556'da hayatını kaybetmişti.[41]

---

39 Wheeler M. Thackston, "Homayun Padesah", ***Encyclopaedia Iranica,*** XII/4 (2012), p.437-439.

40 Gul-Badan, Begam, *History of Hümayun*, çev. Annette S.Beveridge, London 1902, s.29.

41 Dougles E. Streusand, *Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar Safeviler Bâbürlüler*, çev. Bahar Fırat, Ufuk Yayınları, İstanbul 2015, s.215.

Hümâyun, nispeten eski Türk devlet geleneğinde önemli bir yeri olan "kut inancını" muhafaza etmişti. Tarihçi Handmir'in, Hümâyun'un babasından sonra Bâbürlü İmparatorluğu tahtına çıkmasını bu çerçevede değerlendirmektedir.[42] Bununla birlikte Bâbür'ün Türk asıllı Timurlu soyu mirasını sahiplenmiş, ancak iktidarının meşruiyeti açısından bu hanedan geleneğinden yeterince yararlanmamıştı. Bunun yerine astrolojiye olan merak ve birikimine başvurarak kozmolojik bir hükümranlık anlayışı inşa etmişti. Handmir, *Kânûn-i Hümâyunî* adlı eserinde onun bu hükümranlık anlayışını derlemiştir. Hümâyun, bazı teşkilat şemaları geliştirmişti. Saray ve idari teşkilatını "ok düzeni" ismi verdiği altın ayarına göre, ehl-i devlet, ehl-i saadet ve ehl-i murad şeklinde tasnif etmişti. Bunların her biri, on iki bölümden oluşmakta ve saflık derecesine göre bir okla temsil edilmekteydi. En üstteki on ikinci ok, kırmızı (saf) altının en yüksek ayarına uygun olarak, Hümâyun'u temsil etmekteydi. En alttaki ok ise kâhyaları, seyisleri ve benzeri görevde bulunan kişileri temsil etmekteydi. Bu okların her birinin, yüksek, orta ve düşük olmak üzere üç rütbesi vardı.[43]

Hümâyun, kullandığı bir şemada, idaresinin şubelerini tabiattaki ana elementlere göre bölmüştü. Ordu işlerini ateş, ahaliyi ilgilendiren işleri hava, sulama işlerini su, yapı ve arazi işlerini toprak temsil etmekteydi.[44] Bununla beraber, din ve devlet işlerinin yürütülmesi hususunda astrolojik, mistik ve ilahi manalar atfettiği on iki ve yedi gibi rakamlardan istifade etmişti. Hümâyun, haftanın günlerini yukarıda ifade ettiğimiz ehl-i devlet, ehl-i saadet ve ehl-i murad adlı gruplara bölüştürmüştü. Bu tahsisatı, kozmolojik anlayışa göre Ay, Güneş ve gezegenlerin haftanın günleri ve bu grupların yükümlülükleriyle ilişkisini göz önünde bulundurarak tasarlanmıştı. Ayrıca Hümâyun, her gün gök cisimleri ve gezegenlerin haftanın günleriyle olan bu ilişkisi doğrultusunda belirlediği uygun bir renkte elbise giymişti.[45] Hümâyun'un bu gerçeklerle bağdaşmayan ritüelleri, onun kardeşleri, Türkistanlı komutanlar, Müslüman ve gayrimüslim Hint memurlar ile Hindistanlı ahali üzerinde otoritesini ispat etmek için yeterli olmamıştı. İleri gelen Türkistanlılar,

---

42 Khwandamir, *Qanun-ı Hümayuni*, nşr. M. Hidayat Hosain, Baptist Mission Press, Kalküta 1940, s.21.

43 Khwandamir, *age*., s.43-44; Ebü'l Fazl el-Allâmî, *Ekbernâme*, C.I, tsh. Mevlevi Ağa Ahmed Ali ve Mevlevi Abdurrahim, Asiyatik Society Bengale, Kalküta 1877, s.359.

44 Fisher, *age*., s.100.

45 Cihan Oruç, "Bâbürlü Hükümdarı Hümâyun'un Kozmolojik Hükümranlık Anlayışı", *XI. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*-C.II, G. Tuğlacı, K. Akman, M. N. Ertem, Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı 2024, s.487.

iktidardan pay istemişler ve Hümâyun'un otoriteyi elinde toplama arzusuna karşı gelmişlerdi. Hümâyun, iktidarı süresince tekrarlanan pek çok isyanla meşgul olmak zorunda kalmıştı.[46]

Ekber Şah

Ekber, Hümâyun vefat ettiğinde henüz on üç yaşındaydı. O, babasının Safevi topraklarındaki sürgün yıllarında Afganistan'da kalmıştı. Burada savaşçılar arasında büyümüş, ancak okuma yazma öğrenmemişti. Çok iyi eğitim almış babası ve büyükbabasının aksine, bütün yaşamı boyunca kitap ve deftere dokunmamıştı. Ancak keskin zekâsıyla her ikisinin de önüne geçmişti. Bir mesele üzerinde kafa yoracağı vakit, çok güçlü bir hafızaya sahipti.[47] Ekber, babasının sadık dostu Bayram Han'la birlikte Vali Abdül Mali'nin kötü yönetimine son vermek için gittiği Pencap'tan dönerken Kalanaur'da babasının ölüm haberini aldı. Geleneksel yas törenleri yapıldıktan sonra, 14 Şubat 1556'da taç giyme töreni gerçekleştirildi. Yeni hükümdar henüz on üç yaşında bir çocuk olduğu için, Bayram Han naiplik etmeye başladı ve imparatorluğun sorumluluğunu üstlendi.[48]

Ekber 1556'da tahta çıktığında Pencap'ın sadece küçük bir bölümünün sembolik hükümdarı konumundaydı. Babasının ölümünden kısa bir süre sonra Delhi ve Agra, Hindu Hemu tarafından işgal edilmişti. Pencap'ta bile Ekber'in hak iddiası İskender Sûrî tarafından tartışılıyordu. Kabil bölgesi, üvey kardeşi Mirza Hakim'in yönetimi altında neredeyse bağımsızdı.[49] Bayram Han liderliğindeki Bâbürlü ordusu tarafından Panipat Meydan Savaşı'nda (5 Kasım 1556) mağlup olan Hemu, Delhi'yi terk etmişti. Bundan bir sene sonra ise Bare Seyyidleri Bâbürlü himayesini tanımıştı. Bir süredir Şii Bayram Han'ın otoritesinden rahatsız olan Ekber Şah, 1560 yılında onu görevinden alarak hacca göndermişti. Bâbürlü devlet adamı, yolda Afgan soylular tarafından 1561'de Patan/Gucerat'ta öldürülmüştü. Câypûr Racası Bhar Mel, 1562'de Ekber Şah'ın hamiliğini tanıyarak kızını ona vermişti. Bu sayede Racput etkisi, Bâbürlü sarayında güç kazanmıştı. Başta Racputlar olmak üzere gayrimüslimler zaman içinde

46 Fisher, *age*., s.100.

47 Kulke-Rothermund, *age*., s.287-288.

48 S.M. Jaffar, *The Mughal Empire From Babar To Aurangzeb*, Peshawar 1936, s.72-73.

49 Ashirbadi Lal Srivastava, *The Mughal Empire (1526-1803 A.D)*, Shiva Lal Agarwala and Company, Agra 1986, s.133-134.

Bâbürlü makamlarında görev almıştı. Hindular, sarayda Türkistan kökenlilerden daha çok istihdam edilmişti. Ekber, nihayet 1564'te, yirmi iki yaşındayken haremdeki hanımların ve onların akrabalarının siyasi vesayetinden kurtulabilmiş, otoriteyi elinde toplamıştı.[50]

Saltanatının ilk yıllarındaki seferler Ekber'in mevcut topraklar üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmasını sağladı. Akabinde 1562'de stratejik Çunar Kalesini, 1574'te Bihar eyaletini ve 1576'da Bengal'i alarak sınırları Ganj havzasından doğuya doğru genişletmişti. Güneyde, 1561'de Malva'nın fethi, ünlü Rajput kaleleri Çitor'un 1568'de ve Ranthambor'un 1569'da fethi, Ekber'e Racput tepelerinin ve geçitlerinin stratejik kontrolünü sağladı ve 1572'de Gucerat'ı almasını mümkün kıldı. Surat'ın kilit limanı 1573'te düştü. Ekber, Gucerat'ın denizcilik ve ticaret eyaletini Pencap ve Ganj havzalarının tarımsal merkezleriyle birleştirdi. Bâbürlü İmparatorluğu içinde ticaret ve üretimin genişlemesini mümkün kıldı. Daha sonraki fetihleri 1586-87'de Keşmir, 1591-92'de Sind, 1592-93'te Orissa'nın bir kısmı ve 1596'dan 1601'e kadar Dekken platosundaki çeşitli bölgeler siyasi ve kültürel öneme sahipti. Ancak bu başarıların imparatorluk ekonomisine çok fazla etkisi olmamıştı. Kıyılarındaki Portekiz deniz hegemonyasının yarattığı sorunun farkındaydı. Denizaşırı ticarete ve hac yoluna olan ilgisine rağmen buna meydan okumak için etkili bir eylemde bulunmadı.[51]

Ekber'in fıtratı, muharebelerde olduğu gibi siyasette de galibiyet elde etmesine imkân sağlamıştı. Ayrıca saltanatının ikinci döneminden itibaren Ekber'in karakterinden etkilenen danışmanları, merkezinde hükümdarlarının yer aldığı yeni bir ideolojik anlayış inşa etmeye başladılar. Ebü'l Fazl, Fetihpûr Sikri'nin merkez olduğu yıllarda, geniş vizyonu ve siyasi kabiliyetiyle bir Timurlu ideolog ve propagandacısı vasfıyla öne çıkmıştı. Bu entelektüel şahıs, Ekber ve onun halefleri için güncel bir meşruiyet kaynağı hazırlamak maksadıyla imparatorluk görevinde, *Ekbernâme* adlı meşhur eserini kaleme alarak Timurlu hanedan ideolojisinin alt yapısını hazırlamıştı. Bu gelişme, onun elindeki yetkiyle olgunlaşmış ve hanedan için oldukça mühim bir stratejik adımı simgelemişti.[52] Molla Ahmed Tetevî'nin kaleme

50 Enver Konukçu, "Ekberşah", *DİA*, X, s.542.

51 F. Lehmann, "Akbar I", *Encyclopaedia Iranica*, I/7 (2014), p.707-711.

52 Cihan Oruç, "Ekber Şah Devri Vakayinamelerinde Bir İdeolojik Unsur Olarak Timurlu Hanedan Soyunun İnşası", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXII (2024), s.262.

aldığı *Tarih-i Elfî* de, tıpkı *Ekbernâme* gibi Timurlu hanedan ideolojisi inşa etmek maksadıyla yazılmış devrin meşhur eserlerindendir.[53]

Ekber Şah, ülkesini bir imparatorluk hâline dönüştürmek isterken buna engel teşkil edecek mevcut durumun farkındaydı. Nitekim birinci katmanda kuzeyden gelen Türkler, ikinci katmanda yerli Müslümanlar, üçüncü katmanda ise Hintlilerin bulunduğu sosyal tabakalaşma Ekber'in karşısındaki en büyük sorundu. Devlet idaresini uhdesinde bulunduran az sayıda Türk'ün, sayıları milyonları bulan ve her geçen gün daha da artan Hinduları idare etmesi mümkün gözükmüyordu. Bu şartlar altında din farklılıklarını bir kenara iterek toplumun hiyerarşik katmanlarını ortadan kaldırmak en doğru yol kabul edilmişti. Bâbürlü elitlerinin tüm itirazlarına rağmen Ekber, İslam dini ile Hinduizm arasında müşterek bir zemin inşa etmeye gayret etti. Ayrıca Hindu vatandaşların toplumsal konumlarını yükselterek imparatorluk bünyesinde eşit vatandaşlık yapısını inşa etmeye çalıştı. "Sulh-ı kül", diğer bir ifadeyle herkes için barış manasına gelen bu siyaset, Ebü'l Fazl'ın *Ain-i Ekberi*'sinde açıklığa kavuşturulmuştur. Söz konusu siyaset eserde "Padişah halkın mal, can, namus ve din koruyuculuğu işinde uyrukları arasında ayrımcılık yapmamalıdır" şeklinde dile getirilmektedir.[54]

Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah devrinde, 1573-74 yılları arasında devlet adamlarının mevki ve gelirlerinin rakamsal bir hiyerarşiye göre tasnif edildiği mansab sistemi hayata geçirildi. Memurlar, bu sistemde imparatorluk bünyesindeki makam ve statülerini işaret eden zat ve süvari olmak üzere iki sayısal rütbeye sahiplerdi. Zat rütbesi, bir memurun saraydaki statüsünü ve alabileceği maaş tutarını belirlerdi. Süvari rütbesi ise memurun bakmakla yükümlü olduğu atlı asker yani süvari sayısını işaret etmekteydi. Mansab sisteminde memurlar, arazilerinden elde edilen gelirlerden maaşını alırdı. Bâbürlü İmparatorluğu'nun idari ve askerî yapısının en mühim parçası olan bu sistem, ülke sınırlarının genişlemesi ve idaresinde hayati bir yere sahipti. Bununla birlikte bu sistem sayesinde kabiliyetli bireyler imparatorluk hizmetine dâhil edilmişti. Bu kişiler, sadakat ve hizmetleri karşılığında ödüle layık görülürlerdi. Mansab Sistemi, Cihangir Şah ve Şah Cihan devirlerinde baş gösteren yolsuzluk ve suistimaller nedeniyle zarar görmüş, etkisi azalmıştı.[55]

---

53 Ahmed bin. Nasrullah Tetevî, *Tarih-i Elfî*, haz. Musahhih Gulamrıza Tabatabi Mecd, Şirket-i İntişarat-i İlmi ve Ferhengi, Tahran 2013 (h.1382), s.3527.

54 Andican, *age*., s.584.

55 Irfan Habib, "The Mansab System 1595-1637", *Proceedings of the Indian History Congress*, XXIX, Part I (1967), p.221.

Ekber Şah, imparatorluk sınırlarının genişlemesi neticesinde ülke topraklarını "sûbe" adı verilen eyaletlere böldü. Sûbedarın yanında ayrıca sivil bir idareci atadı. Bu görevdeki kişi senelik hasılatı denetlemek ve bu hususta hesaplar hazırlayarak hükümdara bilgi vermekle yükümlüydü. Bu makamdaki görevlinin tasarruflarını denetlemek ve görevin kötü kullanılmasını önlemek amacıyla gizli bir haber alma örgütü kurdu. Ayrıca devlet hizmetlerinin daha etkin bir biçimde yürütülebilmesi için 1583 yılında farklı alanlarda sorumlulukları olan bazı daireler kurulmuştu. Bu daireler, adli cezalar, evlenme, doğum kayıtları, kamu hizmetleri, tarımın geliştirilmesi, arazi tahsisatı, hükümdarın arazilerinde çalışan hizmetlilerin atama ve görevden uzaklaştırılmaları, ordu organizasyonu ve ödeneklerinin yönetimi, ordugâh ile konaklama yerlerinin düzenlenmesi, fiyatların belirlenmesi, kıymetli maden ve taşların ticareti, miras işleri ve diğer bazı hukuki meselelerle ilgili sorumluluklara sahipti. Ekber, ayrıca damga usulünü sağlam bir temele dayandırarak askerlerin bakmakla sorumlu olduğu gerçek at sayısını belirletti. Bu sayede fazla ödenek almalarını önleyerek hazineye önemli bir gelir sağladı.[56]

Ekber Şah'ın din siyaseti, Hindistan tarihinin en dikkat çekici gelişmelerindendir. Ekber, Hindistan'daki çeşitli din ve mezhepleri soruşturmuş, buradaki inanç sistemlerini anlamaya gayret etmişti. Bu maksatla Fetihpur Sikri'de *İbadet Hane* adlı bir yer inşa ettirmişti. Burada farklı dinlerin temsilcileri toplanarak, teolojik konuları tartışmış ve farklı inançlar arasında hoşgörü iklimi inşa etmeye gayret etmişlerdi. Her hafta yapılan bu toplantılar, dinler arasında diyalog ortamı ve farklı dinlerden insanlar arasında sosyal barışa da zemin hazırlıyordu. Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin kaldırılarak Hindu soylularının devlet idaresine alınması bu hoşgörü ikliminin bir yansımasıydı. Ekber'in yeni bir din oluşturma girişiminin sonucu olarak ortaya çıkan "Din-i İlahi", onun en tartışmalı hamlelerinden biriydi. Bu din, farklı inançlardan alınan unsurlarla ortak bir zemin oluşturarak halkı bir çatı altında toplamayı hedefliyordu. Din-i İlahi, Ekber'in iktidarında sınırlı bir başarı sağladı. Onun vefatından sonra ise işlevini yitirdi. Ekber'in din siyaseti, halefleri döneminde de Hindistan'daki dinî ve kültürel zenginliğin oluşmasında bir iz bıraktı.[57]

Ekber'in son seneleri, onun vefatından sonra Cihangir Şah adıyla tahtın sahibi olan oğlu Selim'in isyanı sebebiyle zor geçmişti. Veraset sisteminin belirsizliği ve

[56] Konukçu, agm., s.542.

[57] Vincent A. Smith, *Akbar: The Great Moghul 1542-1605*, At The Clarendon Press, Oxford 1917, s.209, 66, 177, 222.

Ekber'in imparatorluğu içerisindeki çatışma ortamının sebep olduğu kutsal değerlere hürmetsizlik, hükümdar henüz hayattayken oğulları arasında taht kavgalarının yaşanmasıyla sonuçlandı. Bu gelişmesinin aksine hanedan, Hint-Türk sisteminin devamını bozmamıştı. Hiçbir taht namzedi, yalnız ardıllık sırasıyla hükümdar olmadı. Tahtın sahibi olmak maksadıyla amansızca girişilen mücadeleler, mirzalar için ölümle sonuçlanabiliyordu. Başarılı olan namzet, kendi saltanatının istikrarı için mağlubun taraftarlarıyla barış içinde olmak arzusundaydı. Bu sebeple, Ekber'den sonra tahta geçen Cihangir'in iktidarında imparatorluk bünyesindeki seçkin sınıf varlığını devam ettirmişti. Ancak Cihangir devrinde Bâbürlü sistemine yeni bir unsur daha dâhil olmuştu. Onun İran asıllı, güzel ve muhteris eşi Nur Cihan hem İran kültürünü hem de İranlı bir zümreyi saraya getirmişti.[58]

Cihangir Şah

Cihangir, 3 Kasım 1605'te, otuz altı yaşındayken Agra'da tahta çıkmıştı. Hüsrev ve yandaşlarına karşı kazandığı zafer, herhangi bir misilleme eylemiyle gölgelenmedi. Dostları ve siyasi rakipleri aynı şekilde lütuflara mazhar oldu. Şeyh Selim Çiştî'ye beklentilerinin ötesinde rütbeler ve makamlar verildi. Cihangir'in ilk emirlerinden biri olan ve *Hatıralar*'ında büyük bir gururla bahsettiği şey, üzerinde altmış çan bulunan, otuz fersah uzunluğunda saf altından bir adalet zinciri kurulmasıydı. Zincirin bir ucu Agra Kalesi'nin bir mazgalına, diğer ucu ise nehir kıyısındaki taş bir sütuna bağlanmıştı. Haksızlığa uğrayan herkes, İmparator'un dikkatini çekmek için ucunu kalenin dışına çekebilir ve böylece İmparator mağduriyetini giderebilirdi. Daha sonraki Avrupalı yazarlar bundan "aptalca bir uydurma" olarak bahseder ve zor durumdaki bir kişi tarafından kullanıldığından şüphe duyarlar. Zincir, Cihangir'in adaleti adil ve sağlam bir şekilde dağıtma kararlılığının simgesiydi.[59]

Tahta oturduktan sonra on iki emrini ihtiva eden fermanını yayımladı. Bu fermana göre, yöneticiler bulundukları bölgede kendi çıkarları için hayvancılık ve denizcilik gibi faaliyetlerinden vergi almayacaklardı. Soygun ve haydutluk gibi durumların meydana geldiği, yerleşim yerlerinden uzak kalan bölgelere ev, cami ve kuyu inşa edilecekti. Hiç kimse, tüccarların izni ve rızası olmadan onların mallarına dokunmayacaktı. Kâfir ya da Müslüman biri öldüğünde malı

58 Kulke-Rothermund, *age.*, s.293-294.

59 Abdur Rashid, "Jahangir", *The History and Culture of The Indian People: The Mughal Empire*, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay 1974, s.176.

varislerine teslim edilecek ve hiç kimse buna karışmayacaktı. Eğer varis yoksa, bu kaynak cami ve kervansarayların inşası, yıkılan köprülerin onarımı, depo ve kuyuların oluşturulması gibi İslami amaçlara harcanabilecekti. Şarap, alkollü içkiler, herhangi sarhoş edici ya da yasak içki üretilmeyecek, satılmayacaktı. Hiç kimsenin evi askerlerin konaklaması için kullanılmayacaktı. Herhangi bir suçtan dolayı bir kimsenin kulağı ya da burnu kesilmeyecekti. Ahaliye ait araziye el konmayacaktı. Memurlar ve cagirdarlar, hükümdarın izni olmadan bulundukları bölgedeki insanlarla evlenemeyeceklerdi. Büyük şehirlerde hastaneler inşa edilecek ve hastaları tedavi etmek üzere doktorlar atanacak, masrafları devlet hazinesinden karşılanacaktı. Hükümdarın doğum günü, perşembe ve pazar günleri kurban kesilmeyecekti. Son olarak görevlilerin ve bazı grupların, makam, rütbe ve maaşları yeniden belirlenecekti.[60]

Cihangir, babasından miras aldığı ülkesinin topraklarını genişletme siyasetini devam ettirmişti. Doğuda Assam ve Keşmir'den Bengal'e kadar, ayrıca Himalaya civarındaki müstakil racalara karşı seferler yapmıştı. Safevi hükümdarının Kabil, Peşaver ve Kandahar gibi kuzey Hindistan'ın parçası olan ve Türkistan ticaret ağı için mühim yerler üzerindeki otorite iddialarına karşı durmuştu. Dekken'deki sultanlıklar üzerine Bâbürlü ordusunu göndermişti. Ancak ordunun başında bulunan oğlu Hürrem, Nizamşâhîler, Âdilşâhiler ve Kutubşâhîler sultanlıklarının ittifak ordusuna karşı bazı fetihler yaptıktan sonra babası aleyhinde faaliyet yürütmüştü. Ancak Hürrem'in gayretleri sonuç vermemişti. Babası onu başkent Agra'nın uzağında Dekken'de bulunması koşuluyla affetmişti. Hürrem, bu davranışının teminatı olarak iki oğlunu tutsak bırakmak mecburiyetinde kalmıştı. Cihangir'in 1627 yılındaki vefatı, oğulları ve onların taraftarları arasındaki krizi derinleştirmişti. Bazı şehzadelerin vefatına sebep olan taht kavgası, bütün şiddetiyle devam etmişti. Bu sürecin sonunda Hürrem, Şah Cihan adıyla 1628 başlarında Agra'da tahta çıkmış ve Cuma Mescidi'nde onun adına hutbe okunmuştu.[61]

Şah Cihan

Şah Cihan, kayınpederi Asaf Han'ın desteğiyle rakiplerini yenerek H.1037 (6 Şubat 1628) yılının 18 Cemaziyelahir'de Agra'da Ebu-1Muzaffer Şihabü'd-din

[60] Nureddin Muhammed Cihangir Gürkâni, *Cihangirnâme (Tüzük-i Cihangiri)*, Musahhih, Muhammed Haşim, Bonyad-i Farhang-i İran, 1359, s.6-7.

[61] Burton Stein, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İnkılap Yayınları, İstanbul 2015, s.180.

Muhammed Sahib Kiran-i sani ünvanıyla tahta çıktı.[62] Şah Cihan tahta çıkmasından hemen sonra babası Cihangir Şah devrinin ileri gelenlerinden Han-ı Cihan Ludi'nin isyanıyla meşgul olmuştu. Cihan Ludi, Nizamşâh Sultanı III. Burhan Nizamşâh'a sığınmıştı. Bu gelişme, Bâbürlülere ait bazı toprakların Nizamşâhîlerin eline geçmesine sebep olmuştu. Cihan Ludi, çok geçmeden Âdilşâhîler ve Kutubşâhîler sultanlarından da yardım talebinde bulunmuştu. Şah Cihan, Dekken Sultanlarının yardımını engellemek maksadıyla onlara mektuplar yazmıştı.[63] Han-ı Cihan'ın isyanı, III. Burhan Nizamşâh'ın onu sultanlığının sınırlarını terk etmeye mecbur bırakmasıyla bastırılabildi. Sihende'ye kadar takip edilen Han-ı Cihan 16 Ocak 1631'de öldürüldü. Ancak onun daha önce Ahmednagar'a sığınarak III. Burhan Nizamşâh tarafından korunması, Nizamşâhîleri Bâbürlülerin hedefi haline getirmişti.[64]

Şah Cihan'ın Bâbürlü tahtına çıktıktan hemen sonra meşgul olduğu hadiselerden biri de Özbeklerin Kabil ve Bamyan saldırılarını bertaraf etmekti. Özbekler, Cihangir Şah'ın vefatını fırsat bilerek buralara saldırmışlardı. Şah Cihan tarafından bölgeye sevk edilen birlikler, Özbek ordularını geri püskürtmüştü.[65] 1579 yılından itibaren Hugli'yi ticari ve askeri üs olarak kullanan Portekizliler, 1631'de Bengal Valisini isyana teşvik etmişlerdi. Şah Cihan'ın sevk ettiği birlikler, Portekizlileri ve onların Arakanlı destekçilerini hezimete uğratmıştı. Tutsak edilen dört yüz civarında mahkûm, 1633 yılında Şah Cihan'ın huzuruna getirilmişti. Bâbürlü Hükümdarı, İslam'ı kabul edenleri serbest bırakmış, diğerlerini ise tutsak ettirmiş veya saray görevlileri arasında köle olarak bölüştürmüştü. Şah Cihan, şehzadelik devrinden itibaren meşgul olduğu Dekken Sultanlıklarını kontrol altına almak istiyordu. Tahta çıkışından sonra Han-ı Cihan Ludi'nin bölgede destek bulması, bölge üzerindeki hedeflerini meşrulaştırmıştı. Nizamşâhîler Sultanlığı'na ait toprakların çoğu, Şah Cihan'ın sevk ettiği ordu tarafından ilhak edildi. Daha sonra Âdilşâhiler ve Kutubşâhîler sultanlıkları, 1636 yılında yapılan antlaşmayla Safevilerle ilişkilerini sonlandırmayı, Bâbürlü otoritesini ve her yıl haraç ödemeyi kabul etmişlerdi.[66]

---

62 Henry Miers Elliot, *Shah Janan*, Sh. Mubarak Ali, Lahor 1875, s.6; Saksena, Banarsi Prasad, *History of Shah Jahan of Dihli*, Central Book Depot, Allahabad 1931, s.59.

63 M. Siraj Anwar, *The Relations of the Mughal Empire with the Ahmadnagar Kingdom (1526-1636)*, (Doktora Tezi), Aligarh Muslim University, Hindistan 1994, s.155-156.

64 M. Siraj Anwar, *Mughals and the Deccans: Political Relations* with Ahmadnagar Kingdom, B. P. Publishing Corporation, Delhi 2007, s.107.

65 Cihan Oruç, *Şah Cihan Dönemi Bâbürlü Devletinin Dış Politikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2019, s.68-74.

66 Fisher, *age*., s.259-260.

Şah Cihan'ın, Bâbürlü hükümdarı olduğu andan itibaren dış siyasette üç temel amacı vardı. Bu amaçlardan her birisi doğrudan veya dolaylı olarak Safevi devletiyle ilgiliydi. O, öncelikle babasının iktidarında Safevilerin topraklarına kattığı Kandahar'ı geri almak arzusundaydı. İkinci olarak atalarının Buhara Hanlığı sınırlarında kalan toprakları fethetmek istiyordu. Son olarak Dekken'de bulunan sultanlıklara hâkim olmak ve onların Safeviler ile olan ittifakına son vermek istiyordu. Şah Cihan, Kandahar'ı almak için harekete geçtiğinde Buhara Hanlığı ile dostluğunu muhafaza etmeyi, Buhara Hanlığı üzerine yürüdüğünde ise Safevi Devleti'nin tarafsız kalmasını amaçlıyordu. Safeviler ve Buhara Hanlığının müttefik olması, onun siyasi amaçlarına engel olabilirdi. Bu sebeple her iki tarafla da iyi ilişkiler tesis etmeyi amaç edinmişti. Saltanatının ilk devirlerinde bilhassa Buhara Hanlığı ile diplomatik ilişkiler kurmayı gerekli görmüştü.[67] Ancak bu hanlığın Belh Valisi Nezir Muhammed, Bâbürlü mülkü olan Kabil'e saldırmış ve geri püskürtülmüştü.[68] Şah Cihan, Buhara Hanlığının bu saldırısına rağmen düşmanlık gütmemişti. Hatta Şii Safevilere karşı Osmanlılar ve Buhara Hanlığı ile Sünni bir ittifak bloğu kurmaya gayret etmişti.[69]

Şah Cihan, 1630'lu yılların sonuna gelindiğinde Dekken meselesini çözmüştü. Osmanlı İmparatorluğu ile Buhara Hanlığından umduğu yardımı alamasa da Kandahar Valisi Ali Merdan Han'ın Safevi Hükümdarı Şah Safi ile yaşadığı husumeti fırsat bilerek burayı ele geçirmişti.[70] Bâbürlü Hükümdarı, İran ile Hindistan arasındaki bu kilit noktayı ele geçirdikten sonra Timur'un mirası olan Maveraünnehir'i ele geçirme planları yaptı. Nezir Muhammed ile oğlu Abdul Aziz arasındaki taht kavgasını fırsat bilerek Şehzade Murad'ı, büyük bir orduyla Belh ve Bedehşan üzerine sevk etti. Bâbürlü ordusu, kısa sürede buraları ele geçirmişti. Buhara tahtında bulunan Nezir Muhammed, Safevi Devleti'ne sığınmıştı. Ancak Şehzade Murad, fethettiği bölgede kalmak istemediğini babasına iletmiş, Şah Cihan'ın emirlerine rağmen Hindistan'a geri dönmüştü. Daha sonra bölgeye Şehzade Evrengzib gönderilmişti. Bâbürlü ordusunun 1647 yılına kadar bölgede kalma gayretleri,

---

67 Riazul Islam, *Indo-Persian Relations (A Study of the Political and Diplomatic Relations between the Mughal Empire and İran)*, Iranian Culture Foundation, Tahran 1970, s.99.

68 Abdulhamid Lahori, *Padişahname*, C.I, Böl.I, ed. M. Kabiruddin Ahmad and M. Abdur Rahim, College Press, 1867, s.206-215.

69 Abdur Rahim, *Mughal Relations with Persia and Central Asia: Babur to Aurangzeb,* vol. VIII-IX, Islamic Culture, 1934-1935, s.91.

70 Lahori, *age.*, C.II. s.41-42.

Özbek direnişi karşısında yetersiz kaldı. Yapılan antlaşma neticesinde Bâbür ordusu eski sınırlara çekilmek zorunda kaldı.[71]

Şah Cihan devrinde bağımsız bazı Müslüman sultanlıkların yanı sıra Banglana ve Bundelkhand'da bulunan Racput Krallıkları hakimiyet altına alındı. Hindistan'ın Hayber geçidine kadar uzanan topraklarında tam manasıyla otorite tesis edildi. Bâbürlü toprakları, Şah Cihan devrinde neredeyse günümüz Hindistan sınırlarına yakın ölçüde, 3.000.000 km2 büyüklüğünde idi. Şah Cihan, 6 Eylül 1657 tarihinde ağır bir hastalığa yakalanınca dört oğlu Dârâ Şükûh, Şah Şücâ, Evrengzib ve Murad Bahş arasında taht mücadelesi gerçekleşti. Bu mücadelede rakiplerine karşı üstünlük elde eden Evrengzib, kardeşleri Murad Bahş ve Şah Şücâ ile veliaht tayin edilmiş olan Dârâ Şükûh'u öldürttü. Bunun akabinde babasına karşı isyan ederek onu Agra Kalesi'nde tutsak etti ve 21 Temmuz 1658 tarihinde Bâbürlü tahtına oturdu. Bu süreçte Cihanâra Begüm, babası Şah Cihan'la beraber yaşadı. Rahatsızlığı her geçen gün artan Şah Cihan, 22 Ocak 1666'da vefat etti. Onun naaşı, kendisinin inşa ettirdiği Tac Mahal'e, eşi Mümtaz Mahal'in yanına defnedildi.[72]

Evrengzib Şah

Evrengzib'in şehzadelik yıllarından itibaren bizatihi kumandanlık ettiği Özbek ve Safevi mücadeleleri, ona Timurlu atalarının topraklarının ele geçirilmesinin imkânsızlığını öğretmişti. Diğer bir ifadeyle Bâbürlü İmparatorluğu, kuzey istikametinde en uç noktaya erişmişti. Bu şartlar altında Keşmir ve Bengal ötesi güneyde ise Dekken ötesi topraklara doğru büyüyebilirdi. Kabiliyetli bir asker olan Evrengzib, Özbek ve Safevi devletleri saldırmadıkça kuzey taraflarında askerî faaliyet yürütmeyi doğru bulmuyordu. Doğu istikametindeki Tibet ve Assam gibi ülkelere doğru topraklarını genişletmeyi daha uygun buluyordu. Dekken coğrafyasındaki Âdilşâhiler ve Kutubşâhîler sultanlıkları ile ilişkileri düzene koyduktan sonra güney sınırlarında baş gösteren Hindu Marata huzursuzluklarını bitirmek ve en sonunda imparatorluk coğrafyasında gerçekleşmesi mümkün olan gelişmelere karşı hızlı çözümler üretmek şeklinde çok yönlü bir strateji ortaya koymuştu. Bu strateji çerçevesinde ilk önce Bengal Valisi Mir Cümle aracılığıyla Assam seferini başlattı. Bâbürlü ordusu güçlü bir mukavemetle karşılaşmadan Gargaon'a

71 Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C.II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s.207-213.

72 Azmi Özcan, "Şah Cihan", *DİA*, XXXVIII, s.251.

girmişti. Assam Kralı, bu durum karşısında Bâbürlü vassalı olmayı kabul etmişti. Tibet Hükümdarı Necmel de haraç ödemek koşuluyla ülkesini Bâbürlü saldırılarından koruyabilmişti.[73]

Evrengzib, saltanatının büyük bir bölümünde Dekken meselesiyle meşgul olmuştu. Bir taraftan Âdilşâhiler ile yapılan antlaşmanın hükümleri gereği Bâbürlülere terk edilmesi gereken topraklarda hâkimiyet tesis edilmeye çalışılırken bir taraftan da Marata lideri Sîvâcî'nin artan gücü sorun teşkil etmeye başlamıştı.[74] Sîvâcî liderliğindeki Maratalar, Bâbürüler'in Dekken sultanlıklarıyla süren mücadelelerin de etkisiyle bölgede güçlenmişlerdi. Ayrıca Dekken sultanlıklarında meydana gelen taht kavgaları, Bâbürlülere karşı Marataların da yer aldığı bir çatışma alanı oluşturmuştu.[75] Evrengzib, Surat'ın Sîvâcî tarafından 1664 senesinde yağma edilmesiyle onu daha fazla ciddiye almaya başladı. Sîvâcî, kendisi üzerine gönderilen ordu karşısında boyun eğmiş ve Evrengzib'in şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştı. Elindeki kaleleri teslim etmiş ve Delhi'ye giderek Evrengzib'e itaatini bildirmişti. Evrengzib tarafından rütbe ile ödüllendirilmiş olmasına rağmen 1666 yılında daha önce kendisine üs olarak belirlediği Pune'ye gitmiş ve kent dışında tahkimat yapmıştı.[76]

Evrengzib, yağmacılıktan kaçındığı dönemlerde ağır bir arazi vergi sistemi hayata geçirmişti. Köylüler, ürünlerinin yarısını Bâbürlü yönetimiyle paylaşmak zorundaydı. Bundan büyük bir gelir elde ediliyordu. Bununla birlikte üretimi arttırmak maksadıyla kredi desteği alıyorlardı. Üretim kapasitesini arttıran köylüler, bu şekilde daha fazla vergi veriyordu. Sîvâcî, büyük bir vergi kaynağı üzerinde askerî faaliyetlerini arttırdı. 1674 yılında bir Hint Kralı gibi taç giydi. Askerî macerasının dinî tarafını daha belirgin hâle getirdi ve Hintliler adına Müslüman idareye karşı savaşı üstlendi. Diğer yandan Evrengzib'in atalarının hoşgörü siyasetini terk etmesi ve Cizye vergisinin yeniden alınması dinî karşıtlığı arttırdı. Sîvâcî, tımarının bulunduğu Tancore-Güney Hindistan'a sefer gerçekleştirmişti. Bu seferde Kutubşâhîler sultanının yardımını almış ancak Müslümanlarla bir ittifak kurmayı düşünmemişti. Fakat Evrengzib, İslam'ın Sîvâcî ise Hinduizmin öncüleri kabul edildiğinden ikisi arasındaki karşıtlık bu gerçeğin ortaya çıkmasına vesile olmuştu.

---

73 Andican, *age.*, s.589.

74 Muhammed Salih Kenbu, *Amal-i Salih*, C.III, ed. Seyyid Ahmed Şah, Mahmud Printing Pres, Lahor 1960, s.261-278.

75 Khalik Ahmad Nizami, "Dekken", *DİA,* IX, (1994), s.112-113.

76 Bayur, *age.*, s.264-268.

1680 yılında öldürülen Sîvâcî'nin hayalleri yarım kalmıştı. Eğer hayatta kalsaydı Kutubşâhîler ve Âdilşâhilere rağmen sınırlarını genişletecekti. Ancak bu sultanlıklar Evrengzib tarafından fethedilecekti.[77]

Evrengzib, 1681 yılından vefatına kadar yaşamını Dekken'de devam ettirdi. Âdilşâhiler, başkenti Bicapur'u 1686'da ele fethetti. Sîvâcî'nin oğlu Sambacı öldürülmüş, ancak Marataların Bâbürlü saldırıları son bulmamıştı. Evrengzib'in son dönemlerinde Dekken'de güçlü bir otorite tesis edilememekle birlikte devlet ekonomik yönden büyük bir zarara uğramıştı. Evrengzib, kuzeydeki Türk devletleriyle herhangi bir çıkar gütmeksizin iyi ilişkiler kurmaya çabalamıştı. Bu dönemde Safevilerle kurulan ilişkilerin ise iyi gitmemiştir. Hükümdar Şah Abbas'ın vefatıyla iki devlet arasındaki gerginlik son bulmuştur. Evrengzib'in babası Şah Cihan'ın tersine Osmanlılarla iyi ilişkiler kurma arzusu yoktu. Osmanlıların gönderdiği bir elçiye karşılık vermeyecek kadar durumu ileri götürmüştür. Bu durumun -kaynaklarda yer bulmasa da- Evrengzib'in büyüklük kompleksinden kaynaklandığı düşünülebilir. Diğer yandan Osmanlı himayesindeki Mekke Şerifleri ve Basra valileriyle iyi ilişkiler kurmaya özen göstermişti. 3 Mart 1707'de vefat eden Evrengzib'in mezarı Evrengabad civarındaki Huldâbâd'da bulunmaktadır.[78]

Gerileme ve Çöküş

Evrengzib'in vefatından sonra geride üç oğlu kalmıştı. Onlar, Kabil Valisi Muazzam Şah Alem Bahadır, babasıyla Marata savaşına katılan Muhammed Azam Şah ve Bicapur Valisi Kam Bahş idi. Şehzadelerin taraftarı vardı. Ancak devlet içindeki iki hizipten hiçbiri onlara bağlı değildi. Birincinin başı Esad Han ile oğlu Zülfikar Han, ikincinin başı ise Evrengzib'in kumandanlarından Gaziü'd-Din Han Firuz-i Cenk ile Çin Kılıç Han'dı. Bu dönemde gerçekleşen taht kavgası, daha öncekilerden farklıydı. Nitekim söz konusu iki hizip taht namzetleriyle ittifak kurmak yerine kendi şahsi amaçlarına ulaşmakla meşgul olmuşlardı. Firuz-i Ceng, bu mücadeleye dâhil olmak yerine, galibin kendisinin huzuruna gelmesini beklemeyi uygun görmüştü. Muhammed Azam, babası vefat ettiğinde sarayın yakınlarındaydı. Haberi aldıktan hemen sonra buraya dönmüştü. Esat Han'ın desteğini alabilmiş, ancak Firuz-i Cenk'i bu yönde ikna edememişti. Topçuları geride bırakan Azam ise kardeşinin karşısına çıkmak üzere kuzeye yönelmişti. 18 Haziran

77 Kulke-Rothermund, *age.*, s.298.

78 Khaliq Ahmad Nizami, "Evrengzîb", *DİA*, XI, (1995), s.537.

1707'de kardeşi Muazzam Han ile karşılaştılar. Azam Şah bu mücadelede yenildi ve öldürüldü. Ancak hizipler, Muazzam Şah'ın hükümdarlığından yana oldular.[79]

Muazzam Şah, devlete Bahadır Şah adıyla hükmetmişti. Onun saltanatının ilk yılları çalkantılı geçmişti. Kardeşi Kam Bahş isyan etmiş, Haydarabad civarında vuku bulan savaşta Kam Bahş tutsak olmuş ve bir süre sonra da ölmüştü. Racput, Marata ve Sihlerle uğraşmış, onların isyanlarını bastırmıştı. Sihlerin isyanını bastırdıktan sonra Lahor'a dönmüş ve burada 28 Şubat 1712'de vefat etmişti. Bahadır Şah, beş yıllık iktidarında devletin bütünlüğünü büyük oranda muhafaza edebilmiş, hatta sınırları Dekken'in en uç noktalarına kadar genişletmişti. Adil, merhamet sahibi, cüretli, eli açık ve kibar bir hükümdardı. Ancak devlet işlerinde çok mahir değildi. Şii mezhebinden olduğu için hutbelerde Hz. Ali'nin adının okunmasını istemişti. Sünni kesimler, bu durumu tepkiyle karşıladılar. Bahadır Şah, bazı rivayetlere başvurarak Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından halife tayin edildiğini söylese de Sünnileri ikna edememişti. Ahalinin bu hususta ki rahatsızlığının artması ve oğlu Azîmüşşan'ın da onlarla aynı kanaati taşıması üzerine bu kararından vazgeçti. Bahadır Şah, ilme önem veren bir sultandı. Gâziddin ve Han Fîrûz Cenk medreseleri onun saltanatında inşa edilmişti.[80]

Bahadır Şah'ın vefatından sonra dört oğlu arasında başlayan taht mücadelesinde önce Azimüşan, ardından da diğer iki kardeşi ölmüştü. Kardeşlerini tasfiye eden Cihandar, tahtın sahibi olmuştu. Ancak zevk ve sefaya düşkünlüğü sebebiyle hükümdarlığı kısa sürmüştü. Devrin nüfuzlu Nüvvablarından Seyyid kardeşlerin yardımını alan yeğeni Ferruh Siyer tarafından mağlup edilmiş ve öldürülmüştü. Ferruh Siyer, kendisini hükümdarlığa taşıyan Seyyid kardeşleri tasfiye etmek istemiş ancak başarısız olmuştu. İktidarın yetkilerini ele alan Seyyid kardeşler, Ferruh Siyer'in kendileri için tehdit olduğunu bildiklerinden onu öldürmüşlerdir. Bu olaydan sonra sırayla Refiüd-derecat, Refiüd-devle ve Muhammed Şah'ı tahta çıkarmışlardı. Bu egemenlik gaspı, Turaniyan olarak bilinen Türk kökenli seçkinlerin tepkilerine sebep olmuştu. Türk asıllı Çin Bahadır Han önderliğinde girişilen mücadelede Seyyid kardeşlerin iktidarı nihayete ermişti. Bunun akabinde vezirlik makamına atanan Çin Bahadır, iktidarı ele geçirmişti. Muhammed Şah, onun iki ay sonra vefat etmesiyle Dekken'de devlet hizmetinde bulunan Çin Kılıç Han'ı vezirlik görevine atadı.[81]

---

79 Dougles, *age.*, s.240.

80 Ahmet Taşağıl, "Bahadır Şah I", *DİA*, IV, (1991), s.455.

81 Andican, *age.*, s.591.

Bâbürlülerin son kudretli hükümdarı Nâsırüddin Muhammed, 29 Eylül 1719'da tahta çıkmıştı. İktidarında Seyyidlerin desteğini alarak otuz yıl devleti yönetti. İran'daki Avşar Hanedanı'nın kurucusu Nadir Şah, Kandahar meselesi nedeniyle Bâbürlülerle anlaşmazlık yaşadı. Hindistan'a sığınan Galzayların, Nâsırüddin tarafından desteklenmesi üzerine 1738'de Kabil'i, 1739'da ise Delhi'yi işgal etti.[82] Şah Alem döneminde imzalanan Allahabad Antlaşması'yla, İngilizlerin Hindistan'daki varlığı daha kalıcı hâle gelmişti. II. Ekber Şah'ın oğlu II. Bahadır Şah devrinde baş gösteren Sipahi Ayaklanması (1857) ve diğer bazı hadiseler Bâbürlü İmparatorluğu'nun sonunu hazırladı.

Nadir Şah, Hindistan'ın zenginliklerini yağmalayarak İran'a götürdü. Nâsırüddin, ülkesinde huzuru sağlamaya çalıştı. Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Afganların desteğiyle Abdâlî kabilesinden Ahmed Şah Dürrani başa geçmişti. Bu dönemde Afganlar, Bâbürlü sınırlarındaki Pencap'ı yağmaladı. Nâsırüddin'in sevk ettiği birlikler Sihrind civarında mağlup olmuş ve oğlu öldürülmüştü. Nâsırüddin'in 16 Nisan 1748'deki vefatından sonra Bâbürlüler hızlı bir çöküş dönemine girdiler. Ülke, Maratalar, Pindariler ve ateşli silahlarla donatılmış İngilizler tarafından işgal edildi. Sindliler, Pencaplılar, Keşmirliler, Bengalliler ve Güney Hint racaları, bu işgal neticesinde hisselerine düşen toprakları ele geçirdiler.[83] Hindistan, 1858 yılında İngiltere'ye bağlandı. Kraliçe Viktoria, 1877'de resmî olarak Hindistan İmparatoriçesi kabul edildi.[84] Bu vesileyle, Hindistan'da asırlara dayanan Türk siyasi varlığı ve üç yüz yılı aşkın bir süredir Hindistan'ın önemli bir kısmına hükmeden Bâbürlü İmparatorluğu son bulmuştu.

---

82 Enver Konukçu, "Bâbürlüler", *DİA*, IV, (1991) s.402-403.

83 Enver Konukçu, "Bâbürlüler", *DİA*, IV (1991), s.402-403.

84 Mübarek Galip-Saadettin Y. Gömeç, *Hindistan'da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s.118.

KAYNAKÇA

Ahmed bin. Nasrullah Tetevî, *Tarih-i Elfî*, haz. Musahhih Gulamrıza Tabatabi Mecd, Şirket-i İntişarat-i İlmi ve Ferhengi, Tahran 2013 (h. 1382).

Andican, A. Ahat, *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Anwar, M. Siraj, *The Relations of the Mughal Empire with the Ahmadnagar Kingdom (1526-1636)*, (Doktora Tezi), Aligarh Muslim University, Hindistan 1994.

Anwar, M. Siraj, *Mughals and the Deccans: Political Relations with Ahmadnagar Kingdom*, B. P. Publishing Corporation, Delhi 2007.

Babur, Gazi Zahîreddin Muhammed, *Baburnâme: Babur'un Hâtıratı*, C.I, çev. Reşit Rahmeti Arat, MEB Yayınları, İstanbul 1970.

Babur, Gazi Zahîreddin Muhammed, *Baburnâme: Babur'un Hâtıratı*, C.II, çev. Reşit Rahmeti Arat, MEB Yayınları, İstanbul 1970.

Babur, Gazi Zahîreddin Muhammed, *Baburnâme: Babur'un Hâtıratı*, C.III, çev. Reşit Rahmeti Arat, MEB Yayınları, İstanbul 1970.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, C.II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

Ebü'l Fazl El-Allamî, *Ekbernâme*, C I, tsh. Mevlevi Ağa Ahmed Ali ve Mevlevi Abdurrahim, Asiyatik Society Bengale, Kalküta 1877.

Elliot, Henry Miers, *Shah Janan*, Sh. Mubarak Ali, Lahor 1875.

Fisher, Michael H., *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

Galip Mübarek-Gömeç Saadettin Y., *Hindistan'da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekayi)*, Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

Gündoğdu, Abdullah, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler*, C.8, Ankara 2002, s.1046-1066.

Habib, Irfan, "The Mansab System 1595-1637", *Proceedings of the Indian History Congress*, vol. XXIX, Part I (1967), p.221-242.

Islam, Riazul, *Indo-Persian Relations (A Study of the Political and Diplomatic Relations between the Mughal Empire and Iran)*, Iranian Culture Foundation, Tahran 1970.

Jaffar, S. M., *The Mughal Empire From Babar To Aurangzeb*, Peshawar 1936.

Kenbu, Muhammed Salih, *Amal-i Salih*, C.III, ed. Seyyid Ahmed Şah, Mahmud Printing Pres, Lahor 1960.

Khwandamir, *Qanun-ı Hümayuni*, nşr. M. Hidayat Hosain, Baptist Mission Press, Kalküta 1940.

Kılıç, Nurten, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

Koç, Bilal, *Bâbürlüler Devletinin Kurucusu Bâbür Şah'ın Dış Siyaseti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.

Konukçu, Enver, "Bâbür", *DİA*, IV (1991), s.395-396.

Konukçu, Enver, "Ekberşah", *DİA*, X, (1994), s.542-544.

Konukçu, "Bâbürlüler", *DİA*, IV, (1991) s.400-404.

Kulke, Hermann-Rothermund, Dietmar, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara 2001.

Lahori, Abdulhamid, *Padişahname*, C.I, Böl. I, ed. M. Kabiruddin Ahmad and M. Abdur Rahim, College Press, 1867.

Lehmann, F., "Babor, Zahir-Al-Din Mohammad", *Encyclopaedia Iranica*, III, Fasc. 3 (2011), p.320-323.

Lehmann, F., "AKBAR I", *Encyclopaedia Iranica*, I/7 (2014), p.707-711.

Mihter Cevher Aftabcı, *Bâbürlü Hükümdarı Hümâyûn Şah'ın Özel Kayıtları: Tezkiretü'l Vakıyât-ı Hümâyun*, çev. Oğulcan Mert Kemaloğlu, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2024.

Nizami, Khaliq Ahmad, "Dekken", *DİA*, IX, (1994), s.112-113.

Nizami, Khaliq Ahmad, "Evrengzîb", *DİA*, XI, (1995), s.537-539.

Nureddin Muhammed Cihangir Gürkani, *Cihangirnâme (Tüzük-i Cihangiri)*, Musahhih, Muhammed Haşim, Bonyad-i Farhang-i İran, 1359.

Oruç, Cihan, *Şah Cihan Dönemi Bâbürlü Devletinin Dış Politikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019.

Oruç, Cihan, "Bâbürün İktidar Mücadelesinde Meşruiyet Kaynağı Olarak Türklük, Timur ve Timurlu Mirası", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V (2023), s.547-560.

Oruç, Cihan, "Ekber Şah Devri Vakayinamelerinde Bir İdeolojik Unsur Olarak Timurlu Hanedan Soyunun İnşası", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXII (2024), s 260-271.

Oruç, Cihan, "Bâbürlü Hükümdarı Hümâyun'un Kozmolojik Hükümranlık Anlayışı", *XI. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı-Cilt II*, G. Tuğlacı, K. Akman, M. N. Ertem, **Bakı Avrasiya Universiteti,** Bakı **2024**, s.487-499.

Özcan, Azmi, "Şah Cihan", *DİA*, XXXVIII, (2010), s.251-252.

Rahim, Abdur, *Mughal Relations with Persia and Central Asia: Babur to Aurangzeb*, vol. VIII-IX, Islamic Culture, 1934-1935.

Rashid, Abdur, "Jahangir", *The History and Culture of The Indian People: The Mughal Empire*, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay 1974.

Richards, John F., *Bâbür Türk İmparatorluğu: Tarih Kültür Teşkilat*, çev. Yasin Tekin, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Roux, Jean-Paul, *Babur: Büyük Moğolların Tarihi*, çev. Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021.

Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih)*, çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara 2004.

Saksena, Banarsi Prasad, *History of Shah Jahan of Dihli*, Central Book Depot, Allahabad 1931.

Smith Vincent A., *Akbar: The Great Moghul 1542-1605*, At The Clarendon Press, Oxford 1917.

Srivastava, Ashirbadi Lal, *The Mughal Empire (1526-1803 A.D)*, Shiva Lal Agarwala and Company, Agra 1986.

Stein, Burton, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İnkılap Yayınları İstanbul 2015.

Streusand, Dougles E., *Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar Safeviler Bâbürlüler*, çev. Bahar Fırat, Ufuk Yayınları, İstanbul 2015.

Taşağıl, Ahmet, "Bahadır Şah I", *DİA*, IV, (1991), s.455.

Thackston, Wheeler M., "Homayun Padesah", *Encyclopaedia Iranica*, XII/4 (2012), p.437-439.

Williams, L. F. Rushbrook, *An Empire Builder Of The Sixteenth Century*, Longman, Green and Co., London 1918.

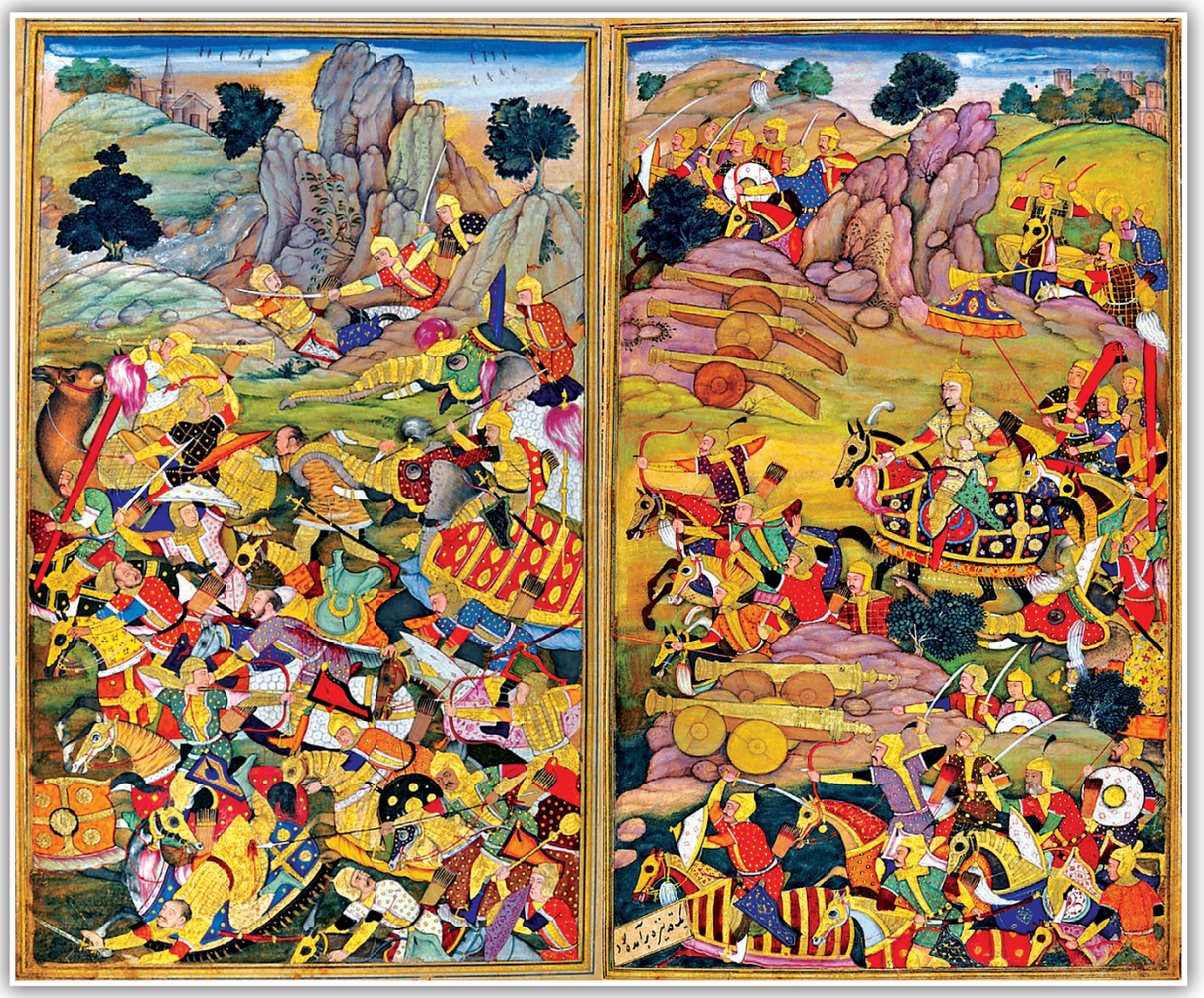
EKLER

Ek 1: Bâbür Şah, 17. yüzyıl başları.

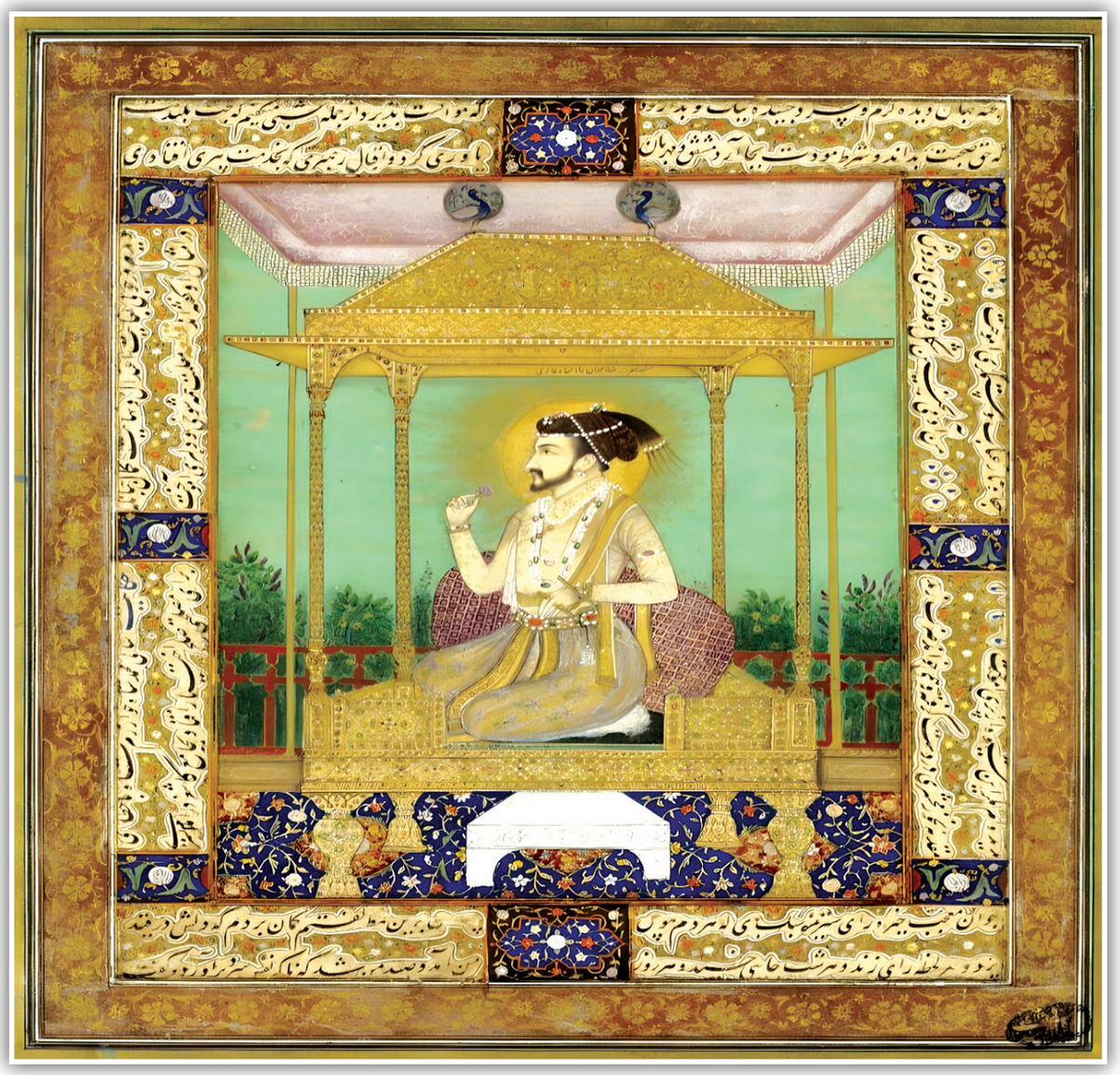
Kaynak: British Museum "Babur Shah" No: 1921,1011,0.3.

Ek 2: I. Panipat Muharebesi'ni konu alan minyatür, 16. yüzyıl sonu.

Kaynak: Charles Joppen, *Historical Atlas of India*, Longsman, Green and Co., London 1914, s. 18.

Ek 3: Şah Cihan'ı meşhur Taht-ı Tavus'unda gösteren bir 19. yüzyıl çizimi.

Kaynak: Victoria & Albert Museum, No: IM.113-1921.

Ek 4: Timurlu Hanedanını bir arada gösteren bir Bâbürlü minyatürü, 18. yüzyıl civarı. Ortada Timur, solda: Miran Şah, Ebu Said Mirza, Bâbür, Ekber, Şah Cihan. Sağda: Muhammed Sultan, Ömer Şeyh, Hümâyun, Cihangir ve Evrengzîb.

Kaynak: The Khalili Collections, No: MSS 874.

Ek 5: Ekber Şah fil üstünde Ganj Nehri'ni geçiyor. 16. Yüzyıl sonu.

Kaynak: Victoria & Albert Museum, No: S. 2:60-1896.

Osmanlı Devleti

Kaynak: *Türk Devletleri Tarih ve Kültür Atlası*, yay. haz. Prof. Dr. Azmi Özcan, Prof. Dr. Fahameddin Başar, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2022, s. 340-341.

OSMANLI DEVLETİ

(1302-1922)

Yüksel ÇELİK*

XIV. asrın hemen başında, *Bithynia* olarak adlandırılan bölgede (Kuzeybatı Anadolu, Bursa-Kocaeli ve civarı) Doğu Roma'nın (Bizans) hemen kıyısında siyasi-askerî anlamda fark edilmeye başlanan Osmanoğulları, tek hanedan tarafından yönetilmiş ve altı asırdan fazla hükümran olmuş bir Türk devletidir. Elde ettiği siyasi-askerî başarılar, zamanla buna eşlik eden fonksiyonel ve rasyonel idari, hukuki, sosyal ve kültürel politikalarla "eski dünyada" fiilen Roma İmparatorluğu'nun varisi olmuş, *Pax Ottomana* olarak da adlandırılan uzun bir barış dönemi kurarak, farklı etnik ve dinî unsurları asırlar boyunca yönetmeyi başarmıştır. Sınırlarının genişliği ve hükümranlık süresinin uzunluğu, tanımladığımız siyasi yapının boyutlarını kavramak bakımından çarpıcıdır: Anadolu, Balkanlar ve Orta Avrupa; Karadeniz'in kuzeyi; Hazar kıyılarından Basra ve Kızıldeniz'e uzanan bölge; Kuzey Afrika'da Mısır, Sudan ve Mağrip olarak anılan ve günümüzde Etiyopya'ya kadar uzanan geniş saha; Bilâdü'ş-Şam olarak anılan Suriye, Filistin, Lübnan, Ürdün ve çevresi; Şibhü Cezireti'l-Arab olarak anılan Arap Yarımadası. Bu itibarla Osmanlı tarihi, eski dünyanın ve aynı zamanda bugün o coğrafya üzerinde kurulmuş birçok yeni devletin de tarihidir denilebilir.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, yuksel.celik@marmara.edu.tr

Uçta Beg iken Devletlû Olmak

Geç Orta Çağ'da Kuzeybatı Anadolu'da bir uç beyliği olarak ortaya çıkan Osmanoğulları, yaygın kabule göre Oğuzların Kayı (Kayıg) boyundandır. Maveraünnehir'i kasıp kavuran Moğol istilasından kaçan diğer Türkmenler gibi Anadolu'ya kadar gelmişler, XI. asırda Ahlat ve civarına yerleştikten ve zamanla Eskişehir, Kütahya ve Ankara gibi iç bölgelere göç ettikten sonra, Selçuklu Devleti tarafından kendilerine yurt olarak verilen Söğüt ve Domaniç civarına yerleşmişlerdir. Erken dönemde bu Türkmen obasının başında Gündüz Alp ve onun halefi ve oğlu Ertuğrul Gazi bulunmaktaydı. Kurucusu sıfatıyla beyliğe adını verecek olan Osman Bey, dedesi Gündüz Alp ve babası Ertuğrul Gazi'den devraldığı bu topluluğa kısa sürede siyasi bir kimlik kazandıracaktır.

Moğollar XIII. asırda Anadolu'nun kapılarına dayanmış iken Bâbâîler İsyanı'nda (1240) zafiyeti açıkça görülen Anadolu Selçuklu Devleti, üç yıl sonra Kösedağ'da Moğollar karşısında mutlak hezimete uğramıştı. Asrın sonlarında siyasi dengeler değişip Moğolların Anadolu'daki nüfuzu azalınca sembolik olarak Anadolu Selçukluları'na bağlı Türkmenler, siyasi-askerî anlamda müstakil hareket etmeye başladılar, böylece Beylikler Devri (*Tavâif-i Mülûk*) denilen yeni bir kargaşa ve mücadele dönemine girilmiş oldu.

Osmanlı Beyliği de bu yeni dönemin yarattığı ve öne çıkardığı siyasi bir oluşumdur. Diğerleri gibi bu yapının da Selçuklu-Moğol idaresinin siyasi-askerî sıklet merkezine uzak bölgelerinde, daha spesifik söylersek "uçlarda" teşekkül etmesi tabiiydi. Başlangıçta Büyük Türk Muhacereti ile Anadolu'ya gelen farklı Türkmen unsurlarından beslenen, zamanla değişik etnik-dinî topluluklardan da savaşçıları bünyesine alarak büyüyen Osmanlı Beyliği, Söğüt-Domaniç-Bilecik istikametinden ilerleyerek Sakarya Nehri havzası ve İznik hattına yerleşti. Bu gelişmede, 1299-1301 yılları arasındaki evrede Batı uç boylarındaki Türkmenlerin, aşağı Sakarya vadisinden Efes'e kadar Bizans topraklarına karşı umumi bir taarruz durumuna geçmiş olmaları önemli bir etkendi. XIII. asrın sonlarında olgunlaşan ve Bizans sınır hattında ciddi bir tehdit olarak algılanan bu yeni durum ve en ön saflarda Osmanlı Beyliği tarafından temsil edilen bu zinde güç, yeni asrın hemen başında 27 Temmuz 1302'de imparatorun gönderdiği askerî birliği henüz tam olarak netleştirilmemiş olsa da İzmit'te Koyunhisar Kalesi yakınlarında Bafeus mevkiinde yenilgiye uğratınca, Osman Bey ciddi bir prestij kazanmış oldu. Georges Pachymeres'in naklettiği bilgilere istinaden, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunu bu zaferle başlatanların sayısı giderek artmaktadır. Siyasi tarih yazımında

belirli tarihler, kilometre taşı vazifesi görür ve gereklidir. Dolayısıyla kuruluş tarihi bahsinde, ilk Osmanlı kaynaklarının İran merkezli bir Moğol devleti olan İlhanlıların otoritesinden bağımsız hareket etmeyi referans alarak verdikleri tarih olan 1299'un, bunun ses getiren bir zaferle taçlandırıldığı Bafeus zaferinden hareketle 1302 şeklindeki tarihlerin esas alınması ve yek diğerini doğuran iç içe gelişmeler olarak değerlendirilmesi gerekir. Zira bu tür siyasi oluşumların başlangıcının, bir şalteri indirmek veya kaldırmak benzeri bir ameliye olmadığını bildiğimize göre, kuruluş meselesine bir teşekkül süreci olarak bakmak ve XIV. asrın başlarında Osmanoğulları'nın bölgenin dikkat çeken siyasi-askerî yapılarından biri hâline geldiğini belirtmek, çok daha makul ve isabetli bir yaklaşımdır.

Kuruluş devrini izleyen bir asır zarfında, sonradan *Klasik Devir* olarak adlandırılan döneme (1300-1600) adım atan ve imparatorluğa evrilen bu siyasi-sosyal yapının teşekkül dönemi, salt göçer dinamizmi ve nöker dayanışmasıyla (*gazadan safalu yarar yoldaşlar, garip yiğitler*) açıklanamaz. "400 çadırlık obadan az zamanda cihangir bir devlet", keza Gibbons'ın fantastik fakat muhayyel iddiasındaki gibi Osmanlıların başta Rumlar olmak üzere bölgedeki gayrimüslim unsurlarla karışmasıyla "yeni bir ırk ve yeni bir millet" de doğmamıştır. Bilakis Oğuz ananesi (töre), Alp kültürü (Türkmen savaşçıları uç bölgelere sefere götüren tecrübeli kumandanlar), Kut ve İslam inancından devşirilen fetih ve gaza ruhu (akıncılık, uçbeyliği), Anadolu'da harmanlanan İran-Turan birikimi, bu birikimi oluşturan sivil ve askerî unsurlar, Hârezm kökenli bu Türkmen obasının siyasi kimliğini, istikametini ve kısa sürede öne çıkmasını sağlayan unsurlar olmuştur. Bu süreci tahkim eden faktörler olarak Osmanlıların tasavvuf çevreleri, esnaf temsilcileri, Bâtınî zümreler ve Bizans sınır hattındaki mahallî güçlerle kurdukları politik-pragmatik ilişkileri de eklemek lazımdır. Kalabalıkların bir çırpıda toplum hâline gelmediği ve askerî organizasyonların sihirli bir dokunuşla oluşmadığı malum olduğuna göre, onları aynı hedefe yönelten, belli bir hiyerarşi ve disiplin içinde birlikte hareket etmeye iten motivasyonun hem "sebep" hem de "*neseb asabiyesi*"nden beslendiği muhakkaktır.

Beyliğin teşekkül sürecinin mimarı Osman Gazi (hd.1302-1324) yaşlılık döneminde oğlu Orhan Bey'le birlikte birçok önemli mevki, kale ve derbendi ele geçirdi. Stratejik ve öncelikli hedefler, Bursa (Prusa ad Olympum) ve İznik (Nikaia) idi. Babasının 1324'te vefatından sonra bu hedeflere odaklanan Orhan Bey 1326'da Bursa'yı fethetti, 1329'da elde edilen Pelekanon zaferi ve İznik'in fethiyle (1331) Osmanlı Beyliği beylikten devletleşmeye geçişte önemli bir aşamayı katetmiş oldu.

Ardından İzmit (Nikomedia) üzerindeki kuşatmanın kaldırılması için 1333'te yapılan antlaşma ile Bizans İmparatoru'nun Osmanlılara haraç ödemeyi kabul etmesi, bunun önemli bir göstergesidir. Nihayet 1337'de İzmit'in fethi ile bölgedeki hakimiyet tartışmasız olarak sağlanmış ve devletleşme süreci tescil edilmiştir.

Lügatte "şimal", kuzey ve kuzeybatı yönü şeklinde tarif edilir. Şinasi'nin "Seyf-i Osmânî ibre-i mıknatıs gibi hep semt-i şimali gösterir" mısrasında ifadesini bulduğu üzere, Osmanlı Devleti için artık ufukta Gelibolu, Trakya ve Rumeli istikametleri belirmişti. Orhan Bey devrinde (hd.1324-1362) elde edilen başarılar, Anadolu'daki dengeler ve Bizans'taki siyasi gelişmelere göre savaş ve ittifak ekseninde iyi kurgulanan dış politika, süratli ilerleyişin zeminini oluşturdu. Gelibolu ve Trakya istikametlerine yapılan akınlar, Edirne civarında oluşturulan askerî tahkimat, keza Aydınoğlu Umur Bey ile Bizans'a karşı ortak askerî harekât için ittifak, Bizans tahtı için mücadele veren VI. Ioannis Kantakuzenos ile kurulan sıhriyet bağı ve yapılan iş birliği bu cümledendir. Osmanlıların diğer Müslüman unsurların aksine bölgeye dair uzun vadeli kalıcı hedefleri olduğundan, yağma ve çapul yerine stratejik hamleler yaptılar. Söz konusu hedef ve hamleler, müteakip dönemde Türk nüfusun Balkanlara iskânı politikasıyla bir ileri merhaleye taşınmıştır.

XIV. asrın ortalarından itibaren Gelibolu yarımadasından sonra Rumeli istikametinde hız kazanan fetih hareketi, Orhan Gazi hayatta iken Veliaht Murad (I. Murad) tarafından 1361'de Edirne'nin alınmasıyla yeni bir boyut kazandı. Henüz kırılgan olan uç bölgeler, gerektiğinde sürgünü de içeren planlı bir iskân politikasıyla tahkim edildi. Malkoçoğulları, Mihaloğulları, Evrenosoğulları vb. akıncı aileler, Batı Trakya'dan daha iç bölgelere ilerleyişe ciddi bir ivme kazandırdılar. Bölgeye kalıcı olarak yerleşme hedefinde olan Osmanlılar, yeni geldikleri coğrafyada *istimâlet* olarak anılan ve temelde uzlaşmayı ve birlikte yaşamayı kolaylaştırıcı, retorik olarak yapıcı ve politik olarak ılımlı bir tavır sergilediler. Diğer bir ifadeyle adalet eksenli yumuşak gücün tüm enstrümanlarını başarıyla kullanarak, bölge halkının güven ve rızasını kazandılar. Bu iskân ve kolonizasyon sürecinde gazi-dervişlerin (Kolonizatör Türk Dervişleri), "öteki" ile yumuşak temas noktaları olan zaviyelerin, keza temlik ve vakıflar üzerinden bölgenin "şenlendirilmesi"nin rolü ve katkısı da göz ardı edilmemelidir.

I. Murad devrinde (hd.1362-1389) Edirne'den sonra Filibe (Plovdiv)'nin fethi (1363), böylece Balkanlarda Sırp ve Bulgar hâkimiyet alanlarının daralması, Meriç hattında, müteakip on yılda Sırp Sındığı ve Edirne'nin kuzeybatısında vuku bulan Çirmen (Tshronomen) savaşlarında Osmanlı karşıtı koalisyonun mağlup edilmesi

fütuhat çarkını hızlandırmış, bölgede, onunla senkronize dönmeye başlayan ve sonradan *dâire-i adliyye* olarak isimlendirilecek siyasi-idari ve sosyal düzen şekillenmeye başlamıştır. Söz konusu zafer sonrasında Osmanlılar açısından Makedonya, Sırbistan ve Yunanistan istikametinin önünde bir engel kalmamış, yeni hedefler Kosova ve Sofya olmuştur.

I. Murad'ın şehadetine de sebep olan I. Kosova Zaferi (1389), ordunun sağ kolunu kumanda eden Şehzade Bayezid'in parladığı önemli bir gelişme olmuş, Tuna'nın güneyinde Macarlar hariç diğer rakipler bertaraf edilmiştir. Yine bu zaferle Osmanlılara Kuzey Sırbistan'ın kapıları açılmış, Balkanların güneyine yerleşme imkânı doğmuştur. Kosova Zaferi ve Yıldırım Bayezid devrinde elde edilen başarılarla Bulgar Krallığı ile Dobruca Despotluğu ortadan kaldırılmış, Haçlılara karşı Niğbolu'da mutlak bir zafer elde edilmiştir (1396). Müteselsil bu zaferlerle Balkanlardaki hâkimiyet perçinlemiş, Bosna-Hersek ve Arnavutluk'ta zamanla hız kazanacak İslamlaşmanın keza Batı dünyasında Türklük ile Müslümanlık terimlerinin müteradif kullanımının zeminini oluşturmuştur. Artık yeni hedef Konstantinopolis'ti fakat öncesinde Anadolu'daki siyasi denklemin, Osmanlılar açısından tehlike arz etmeyecek şekilde yeniden kurulması gerekmekteydi. Bu bağlamda, Anadolu beyliklerini konfederatif bir yapı içerisinde Osmanlı liderliğinde birleştirmek hedefiyle I. Murad'ın başlattığı askerî operasyon, Yıldırım Bayezid devrinde sert ve tavizsiz bir tutumla, mutlak itaat ekseninde başarıyla tamamlandı. Bu suretle beyliğin kuruluşunun üzerinden tam bir asır geçtiğinde, Orta Avrupa'da Macarlar ve Doğuda Memluklerin hükmettiği sınırlara dek Osmanlılar genişlemiş, Anadolu ve Balkanlarda tartışmasız hâkimiyet sağlanarak İstanbul'un fethi gündeme alınmıştır.

Osmanlıların bu hızlı ilerleyişi ve Doğu Roma'nın başkentini fethederek Yeni Roma'yı kurma hayalleri, benzer bir şekilde yıldızı parlayan fakat hiç hesaba katılmayan bir diğer gücün Anadolu'ya yönelmesiyle ciddi bir darbe aldı: Timurlular. Emir Timur'un (ö.1405) sicili de Yıldırım Bayezid gibi göz kamaştırıcıdır, kısa sürede Hârezm, Fergana Vadisi, Deşt-i Kıpçak, Altınorda, Horasan ve Kuzey Hindistan gibi oldukça geniş bir sahayı ele geçirmiş, İran'ın batısı ve Kuzey Irak'ta hüküm süren Celayirlileri tepeledikten sonra Akkoyunlular ve Karakoyunlulara hâkimiyetini kabul ettirerek XIV. asır biterken Anadolu sınırına dayanmış bir mareşalden söz ediyoruz. Emân (can güvenliği teminatı) ile teslim olduğu hâlde Sivas ile Memluk hâkimiyetindeki Şam ve Halep'teki halkın kılıçtan geçirilmesi aslında Emir Timur'un dehşet ve korku salarak Osmanlıların kendisine tabi olmasını sağlamaya yönelik hamlelerdi. Yıldırım ve Timur arasında elçiler ve mektuplar

üzerinden tırmandırılan gerilim, nihayet Ankara'da Çubuk Çayı Vadisi ve Kızılcaköy Deresi civarında şiddetli bir savaşa dönüştü (28 Temmuz 1402). Sonuçta Emir Timur mutlak bir zafer kazanmış, Yıldırım Bayezid esir düşmüştür.

Timur elde ettiği başarının farkındaydı ve bunu, Fransa Kralı VII. Şarl ile İngiltere Kralı IV. Henry'ye gönderdiği *zafernâme*lerle taçlandırmıştır. Bu hezimet neticesinde Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetindeki Türkmen konfederasyonu dağılmış, merkeziyetçi yapı çözülmüş, kuşatma altındaki İstanbul'un fethi yarım asır gecikmiş, şehzadeler arasında taht kavgaları, keza Osmanlı tarihinde *Fetret Devri* (1402-1413) olarak anılan kaos ve kargaşa dönemi başlamıştır. Osmanlı Devleti'ni parçalanmanın eşiğine getiren *Fetret Devri*, Mehmed Çelebi'nin diğer şehzadelere üstünlük sağlayarak I. Mehmed namıyla Osmanlı tahtının yegâne hâkimi olmasıyla son buldu. Böylece Temmuz 1413 itibarıyla Anadolu ve Rumeli'de siyasi-askeri anlamda sükûnet sağlanmış oldu. Venedik, Ceneviz ve Bizans'a karşı reel-politik gereği ılımlı bir politikanın izlendiği bu dönemde, daha ziyade Anadolu'da birliğin ve Beylikler üzerinde Osmanlı egemenliğinin yeniden tesis ve tahkim edilmesine gayret edildi.

II. Murat devri (hd.1421-44/1446-51), tarihlerden de anlaşılacağı üzere kesintili ve oğlu II. Mehmed lehine tahttan feragat ettiği sancılı bir dönemdi. 1430'da Selanik'in fethi heyecan doğursa da devamı gelmedi. Anadolu'da Fetret Devri'nin yarattığı kaos, sınırın hemen öte yanında vaki Moğol tehdidi, Balkanlarda Yıldırım Bayezid devrinde mutlak tabiiyet arz eden unsurların yeni koalisyon ve ittifaklarla geçmişte kaybettikleri bölgeleri geri almaları, acilen bu geniş muhalif cephe ile müteaddit antlaşmalar yaparak devletin güvence altına alınmasını gerektiriyordu. Bu tercihte Çandarlı Halil Paşa'nın ihtiyat siyaseti de etkili olmuştur. II. Murad'ın Ağustos 1444'te Mihaliç'te Kapıkulu ve beyler önünde on iki yaşındaki oğlu II. Mehmed (Fatih) lehine tahttan feragati, bu kriz ve geri çekilme karşısında oluşan tepkiyi dindirmeye yönelikti. Yaşı küçük bir çocuğun tahta geçmesini fırsata çevirmek isteyen Osmanlı karşıtı cephe Tuna'yı aşıp Varna'ya doğru harekete geçince, inzivaya çekilmiş olan sabık hükümdarın, önde gelen devlet adamlarınca ikna edilip orduya kumanda etmesi sağlandı ve neticede Varna Savaşı (1444) Osmanlıların zaferiyle sonuçlandı. Devlete eski itibarını kazandıran bu zafer, sabık sultanın küçük yaştaki oğlundan tahtı devralması yönündeki talebi güçlendirdi ve 1444'te meydana gelen yeniçeri kalkışması (Buçuktepe İsyanı) üzerine II. Murad yeniden Osmanlı tahtına geçti. 1444 Varna ve 1448'deki İkinci Kosova zaferleri

Fetret Devri'nin geride kaldığını tescil ettiği gibi, Balkanlarda Osmanlıların eski gücüne kavuştuğunu da göstermiş oldu.

II. Murad ilmî faaliyetleri ve âlimleri (Molla Yegan, Molla Gürânî, Alâeddin Tûsî, Şerefeddin Kırımî, Alâeddin Semerkandî, Yazıcıoğlu ailesinden Muhammed ve Ali vd) Türk dili ve kültürünü önemseyen bir hükümdardı. Bu bağlamda hünkârın isteği doğrultusunda Yazıcıoğlu Ali tarafından derlenen *Târîh-i Âl-i Selçuk* (*Tevârîh-i Âl-i Selçuk, Selçuknâme, Oğuznâme*) künyeli eser zikre değerdir. Türkçenin bürokraside kullanılarak resmî bir hüviyet kazanmasının ve nesir formunun teşekkülünün ilk adımları yine onun devrinde atılmıştır. İnalcık ve Emecen'in tespitiyle söylersek "Onun, Oğuz-Türkmen geleneğine sarılmasında ve köklerin daha belirgin bir biçimde hatırlanmasında, Timurluların Anadolu'daki nüfuzunu engelleme amacı da etkili olmuştur". Saray'da Dede Korkut Destanı okuyan ozanların bulunması, paralara, silahlara ve bazı eşyalara Kayı tamgasının hakkedilmesi de bu hassasiyet bağlamında değerlendirilmelidir. II. Murad siyasi meşruiyetin ve toplumsal birliğin sağlanmasında önemli gördüğü yapılar olarak *Zeyniyye, Mevleviyye* ve özellikle *Bayramiyye* tarikatlarını bilhassa himaye etmiştir. Saltanatında, Osmanlıların Anadolu ve Balkanlardaki varlığı tartışılmaz bir biçimde tescil edilmiş ve bu suretle oğlu II. Mehmed'in (Fatih) fütuhat siyaseti için elverişli bir zemin tesis edilmiştir.

Eski Dünya'nın Yeni İmparatorluğu (1453-1566)

XV. asrın ortaları, Osmanlılar açısından önemli gelişmelere sahne olmuştur. II. Mehmed'in (hd.1444-46, 1451-81) tahta geçmesiyle, Yıldırım Bayezid'in hayalindeki fütuhat siyaseti ve Doğu Roma'nın başkenti Konstantinopolis'in ele geçirilmesi, yeniden gündemin birinci maddesi oldu. II. Mehmed'in 1451'de başlayan ikinci hükümdarlığında, ilk iş olarak Macarlarla ateşkes antlaşması imzalanarak Sırp Despotluğu ve Bosna Krallığı Osmanlıların yanına çekildi. Devrinde Zağanos ve Şehabeddin paşaların öncülüğündeki şahin kanat, pederi II. Murad devrindeki ihtiyatlı politikanın gaza ruhunu öldürdüğünü savunurken, Çandarlı Halil Paşa önderliğindeki mutedil kanat ise Konstantinopolis'in fethini, zamansız ve riskli bir girişim olarak değerlendirmekteydi. Dönemin yerli-yabancı kaynaklarınca tasdik edildiği üzere cihangirlik (dünya hâkimiyeti) iddiasında olan II. Mehmed, ispat-ı vücut maksadıyla Bizans payitahtının kuşatılması yönünde iradesini bildirince, hazırlıklara başlandı. 6 Nisan-29 Mayıs tarihleri arasında 54 gün süren

kuşatmada, sağlam surlar ve Macarlar ile Haçlı donanmasının yardım maksadıyla yola çıktığı haberleri karşısında II. Mehmed metanetini korudu. Zorlu bir kuşatmanın ardından 29 Mayıs 1453'te Osmanlı ordusu Konstantinoplis'e girdi. Tüm dünyada yankı uyandıran ve II. Mehmed'in mutlak iktidarını perçinleyen bu hadise, yaygın olarak Osmanlıların devletten imparatorluğa geçişinin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. II. Mehmed, böylece Anadolu ve Rumeli'deki toprakları birleştirerek "Fatih" ünvanını aldı. Yine bu zaferle, O'nun *Kayser-i Rum* ünvanıyla Roma İmparatorluğu'nun vârisi olduğu ve dünya siyasi tarihinde yeni bir çağın/dönemin başladığı da umumi kabullerdendir. İstanbul'un fethiyle ilgili Hadis-i Şerif'in de muhatabı olan Fatih ile birlikte Osmanlılar İslam Dünyası'nın liderlik vasfını kazanmışlardır.

İstanbul'un fethinin yarattığı "Türk Korkusu", Balkanlar ve Avrupa'da siyaset denklemini değiştirerek Haçlı propagandasının hız kazanmasına yol açtı. Bunu boşa çıkarmak isteyen Fatih ise 1454'te Venedik ve Cenevizlilerle ayrı antlaşmalar yaparak ve bazı siyasi-ticari haklar tanıyarak muhtemel ittifakı parçalamayı başardı. Aynı amaçla Rodos şövalyelerine de benzer teklifler yapıldıysa da sonuç alınamadı. Dolayısıyla yeni hedefler batıda Rodos ve Belgrad, doğuda ise Trabzon Rum İmparatorluğu olarak belirlendi. II. Mehmed, dünya hâkimiyeti idealini gerçekleştirme sürecinde, rakiplerinin birleşik bir cephe oluşturmaması için olabildiğince stratejik davrandı. Zamanlaması isabetli antlaşmalarla ve tavizlerle bunu başardığını söyleyebiliriz. Belgrad'ı öncelikli hedefler arasında görmesi, Sırbistan'da mutlak hâkimiyetin teminatı ve Macarlara karşı ciddi bir darbe olarak değerlendirmesinden kaynaklanıyordu. Fakat işler beklendiği gibi gitmedi, Belgrad kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı (1456) hatta Fatih'in cephede hafif yaralanması, Haçlıların ümitlenmelerine yol açtı. Bir yıl sonra Arnavutluk'ta yaşanan başarısızlık, rakiplerinin iyimserliğini daha da güçlendirdi. Neyse ki Mora Yarımadası'nın fethi (1460) nispeten moralleri düzeltti; müteakip üç yılda Trabzon, Kefe, Eflak, Midilli ve Bosna seferleri başarıyla sonuçlandı. Bu hızlı ilerleyiş karşısında 1463'te Papalığın teşvikiyle Macarlar, Venedikler ve Burgonyalılar bir ittifak antlaşması imzaladılar. Aynı yılın sonbaharında başlayan savaşlar sonunda Mora Yarımadası, Sırbistan, Eflak, Bosna ve Arnavutluk'ta yeniden hâkimiyet sağlandı (1467). Ardından uzun süredir Osmanlıların rakipleriyle ittifak görüşmeleri yapan bununla da yetinmeyip sınırı geçen Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan, Haçlıların desteğine rağmen bertaraf edildi (Erzincan-Tercan, Otlukbeli 1473). Bu zaferde Osmanlı ordusunun ateşli silahlar bakımından üstünlüğü belirleyici olmuş, geleneksel silahlar ve klasik Türkmen-Moğol muharebe usulünün bu tarz ordular karşısında direnemeyeceği

görülmüştür. Akkoyunluların bertaraf edilmesiyle Anadolu birliği tahkim edilmiş, Doğu Anadolu ve özellikle bölgenin ticaret güzergâhı üzerinde kontrolün yolu açılmış, akabinde Karadeniz'de hâkimiyetin sağlanması işine girişilmiştir.

Resim 1: II. Mehmed'in İstanbul'a Girişi: (https://ttk.gov.tr/istanbulun-fethi/)

Fetih sonrasında Karadeniz ve çevresi, Osmanlı payitahtının güvenliği, kuzey steplerinden Karadeniz'e inen ve İstanbul'a ulaşan ticaret yollarının kontrolü, başkentin iaşesi ve askeri lojistik bakımından önem kazanmıştı. Dolayısıyla öncelikli hedefler Tuna boyu, Kırım Yarımadası, Latin kolonilerinin kontrol edilmesi ve çevre ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanarak Karadeniz'in bir iç denize dönüştürülmesi oldu. Kefe ve Azak'ın ele geçirilmesi (1475), Cenevizlilerin bölgedeki varlığına son verilmesi, Trabzon-Tebriz ticaret yolunun güvenceye alınması ve Osmanlı hâkimiyetine bağlılığını bildiren Mengli Giray'ın Kırım tahtına oturtulmasıyla öncelikli hedefler gerçekleştirildi. Don Nehri ağzında kurulan

askeri garnizonla da kuzey cephesindeki stratejik-askerî yapılanma bakımından önemli bir üs tesis edilmiş oldu.

Fatih devrinin son yıllarında Batı'da iki hedefe yoğunlaşıldı, Adriyatik'te varlık iddia etmek amacıyla İtalya; Akdeniz hâkimiyeti bakımından stratejik önemi tartışılmaz olan Rodos Adası. Önce Rodos kuşatıldı (1480), fakat şiddetli direniş nedeniyle diğer hedef Otranto (Apulia/Puglia)'ya yönelen Osmanlı kuvvetleri muzaffer oldular. Bu esnada 1481'de Fatih Sultan Mehmed'in vefatı ve sonrasında yaşanan iç sorunlar, İtalya Yarımadası'nın güneydoğusunda tesis edilen on üç aylık hâkimiyetin devamına izin vermedi.

Fatih devri, Osmanlılar için devletten imparatorluğa geçiş dönemidir. İdari, sosyal ve ekonomik anlamda bu yeni ve devasa ölçek, doğal olarak geleneksel hükümranlık anlayışı ve kurumlarını da yenileme zarureti doğurdu. Dünya hâkimiyeti idealine sahip cihangir bir hükümdar için manevra alanını hayli daraltan ve inanç ile gelenek ekseninde örülmüş mevcut anlayış, "tavr-ı akl" ve "örfî hukuk" düzleminde yeniden tanımlandı. Osmanlı klasik devri, işte bu yapı üzerinde temellenecektir. Fatih Kanunnamesi'nde ifadesini bulan, padişaha kanun koyma yetkisi veren (*siyaset-i sultânî, yasağ-ı padişâhî*) bu yeni patrimonyal hükümranlık anlayışının oluşturduğu zeminde, merkeziyetçi yapıyı güçlendirme konusunda tavizsiz bir hükümdarın radikal icraatları, statükocu-muhafazakâr çevrelerde doğal olarak tepki yarattı. Başta mülk ve vakıf topraklardan âtıl olanların dirlik şeklinde dağıtılması olmak üzere, örfi hukuk ve teşkilat kanunnamesi üzerinden hükümranlık alanını belirgin bir biçimde genişletmiş olması, iktidar sembolizmi bağlamında kullandığı ünvanlar, madalyonlar üzerine resmini hakkettirmesi, yabancı ressamlara portresini yaptırması vb. uygulamaları, muhalif kesimin, aleyhinde delil olarak sıraladığı başlıca maddelerdi.

II. Mehmed (Fatih) devri sonrası, süratle koşan iri cüsseli bir adamın tıkandığında mecburen dinlenmesine benzer. Halefi II. Bayezid devrinde (hd.1481-1512), öncelikle muhalif cephenin taleplerinin karşılanmasıyla nispi bir sükûnet sağlandı. Örfi hukuk alanının daraltılarak iktidar ve muktedir olmanın fiili ve sembolik unsurlarında geleneğe dönüş, vakıf topraklar konusundaki taviz ve elbette sûfî çevrelere tartışmasız yakınlığı, fethi müjdeleyen hadise mazhar olan ve bu ideali gerçekleştiren Fatih Sultan Mehmed yerine, II. Bayezid'e "velî" lakabıyla anılma ayrıcalığı sağlamıştır. Fakat taht için hak iddia eden ve yenilen kardeşi Şehzade Cem'in önce Mısır'a, ardından 1482'de Rodos şövalyelerine iltica etmesi, selefi ve pederi Fatih devrindeki dünya hâkimiyeti iddiasına ve Osmanlıların prestijine gölge düşürdü.

Asi şehzadenin, Osmanlıların ödediği yüklü bir meblağ ve ticari imtiyazlar karşılığında Rodos'ta enterne edilmesi, daha sonra maceranın Avrupa'ya taşınarak, bu ilticanın sözcüleri sürekli değişen bir şantaj ve pazarlık unsuruna dönüştürülmesi, bu gölgenin uzamasına neden oldu. Güneydoğu İtalya'da elde edilen Otranto gibi önemli bir üssün ve oradaki Osmanlı garnizonunun kaderine terk edilmesi, mevcut şartlar ve söz konusu şantajla doğrudan ilgilidir. Asi şehzadenin 1495'te vefatına dek bu ihtiyatlı ve düşük profilli dış politika sürdürülmüştür. Doğu istikametinde de durum pek parlak değildi, Şehzade Cem'i destekleyen Memluklerle Çukurova'da yapılan ve altı yıl süren savaşta (1485-91) taraflar birbirine üstünlük sağlayamadı, ayrıca Anadolu'da Fatih devrinde kurulan mutlak üstünlük de bu dönemde epeyce yara aldı.

II. Mehmed (Fatih) ve I. Selim (Yavuz) gibi Osmanlı tarihinin iki büyük zirvesinin yarattığı parıltıdan dolayı, II. Bayezid'in saltanatını sönük bir devir olarak değerlendirenler vardır. Bununla birlikte II. Bayezid Devri mutlak bir kargaşa, eskiye dönüş, içe kapanma, teslimiyet ya da ricat dönemi olarak nitelendirilemez. Şehzade Cem Vakası, gerçekten de Osmanlıların manevra alanını uzun süre epeyce daraltmıştır, fakat Doğu ve Orta Avrupa'daki hedeflerin korunması, Akdeniz'de hakimiyetin sağlanması için donanmanın modernizasyonu, keza Boğdan, Mora ve Arnavutluk seferleri, gerektiğinde stratejik hamlelerin yapıldığını göstermektedir. Keza merkeziyetçi devletin hem siyaseten hem de bürokratik olarak inşası yönündeki çaba da sürdürülmüştür. Şehzade Cem'in vefatı (1495) sonrasında şantaj faktörü ortadan kalkınca, Venedik ve Macaristan ile yarım kalan hesaplar görüldü, Rusya ve İspanya ile diplomatik münasebetler başlatıldı. Fakat Safevilerin Anadolu'yu işgal planları ve Türkmenlere yönelik Şii propagandası tehlikeli boyutlara varınca, politik öncelikler bir kez daha değişti. Safevilerin Ankara'ya dek ilerlemesi ve Tokat'ta Şah İsmail adına hutbe okunması, tehlikenin boyutlarını anlamaya kâfidir. 1511'de Şahkulu Baba Tekeli İsyanı'yla ete kemiğe bürünen bu tehdit, II. Bayezid'i önce tahtından sonra da canından etmiştir.

II. Bayezid 1512'de tahttan feragat etmek zorunda kalınca, bir kez daha şehzadeler arasında taht kavgası başladı. Trabzon Sancakbeyi Şehzade Selim, yeniçerilerin desteğiyle kardeşleri Ahmed ve Korkut'a galip gelerek tahtın yeni sahibi oldu (24 Nisan 1512). Dönem kaynaklarında Selim Şah ve daha yaygın olarak *Yavuz* lakabıyla anılan yeni hükümdar, Safevi tehdidini bertaraf etmek için önce hasmının Anadolu'daki destekçilerini (Avşar, Çepni, Ustaclu, Dulkadır, Rumlu, Şamlu, Tekelü Türkmenleri vd) tedip etti; ikinci adım, başta ipek olmak üzere İran'dan

gelen katma değeri yüksek mallara ambargo uygulamak oldu. Bu esnada Şii propagandası ve Kızılbaşlık töhmetinin yarattığı politik tehdit, Anadolu'da Müslüman Türkler arasında şiddetli bir mezhep çatışması yarattı. Bu durum doğal olarak Safevileri öncelikli hedef hâline getirdi. Karşı propaganda ya da müdafaa gayreti, Osmanlı uleması ve entelektüel hayatını hareketlendirerek Râfızîlik (doğru yolu terk eden, ayrılıkçı), mülhidlik (inkârcı, imansız) ve tekfir eksenindeki eserler ve çıkarılan fetvalar üzerinden Safevilerle mücadelenin, küffar ile gazadan daha öncelikli ve faziletli bir dinî vecibe olduğu ilan edildi. Keza Şia'ya karşı ehl-i sünnet akidesinin tahkimi ve müdafaası sadedinde birçok eser ve reddiye kaleme alınarak mevcut literatür ve resmî söylem tahkim edildi.

Resim 2: Çaldıran Savaşı (https://www.cnnturk.com/yasam/caldiran-savasi-sonuclari-1591098)

İki Türk hükümdar arasındaki mektuplaşmalar, beklendiği üzere gerilimin had safhaya çıkmasına neden oldu. Bu atmosferde hazırlıklar tamamlandıktan sonra Edirne'den yola çıkan Yavuz, Temmuz 1514'te Safevi sınırına dayandı. Meşakkatli sefer güzergâhı ve bir türlü düşmanla karşılaşamama hâli, yeniçerilerin isyanına neden oldu. Buna mukabil Yavuz'un, umumi rahatsızlığı arz eden Karaman Beylerbeyi Hemdem Paşa'yı katlettirmesiyle takındığı tavizsiz tavır, ordunun

dağılmasına mâni oldu. Nihayet 23 Ağustos 1514'te Çaldıran Ovası'nda yapılan savaşı, ateşli silahlar bakımından üstün olan keza harp taktik ve tekniklerini başarıyla uygulayan Osmanlı ordusu kazandı. Ardından Tebriz'i alan Osmanlılar bilim, sanat ve zanaat erbabını İstanbul'a gönderdiler. Kışı geçirmek için Amasya'ya çekilen ordu, baharda Kemah ve Sivas'ı aldıktan sonra Diyarbekir'e yöneldi. Tarihçi İdris-i Bitlisî marifetiyle, bölgedeki Sünni-Şafii Kürt aşiretlerinin desteğinin alınmasına özel önem verildi. Bölgede hâkimiyet sağlandıktan sonra İstanbul'a dönen Yavuz, Çaldıran Seferi esnasında isyan eden yeniçerileri kimlerin tahrik ettiğini tespit etmek konusunda ısrarcı oldu fakat bazı devlet adamlarını idam ettirmesine rağmen bir sonuç alamadı. Bu suretle yeniçeri ocağına ve muhaliflerine gözdağı veren Yavuz, şark cephesindeki diğer tehdit unsuru Memluk Sultanlığı'na (ed-Devletü't-Türkiyye) düzenleyeceği seferin hazırlıklarını tamamladı (Mart 1516).

Başlangıçta ordunun önce Safevileri tedibi, ardından da Memluklere yönelmesi planlanmıştı. Fakat Memluk Sultanı Kansu Gavri'nin her iki hâlde de nihai hedefin kendisi olduğuna hükmedip ordusuyla Suriye civarına hareket etmesiyle, hedef sıralaması değişti. Öncelikle XVI. asır Akdeniz dünyasında önemli bir güce sahip olan ve Hint Okyanusu'ndan sonra Kızıldeniz'de hâkimiyet kuran Portekiz Krallığı'nın yarattığı tehdit karşısında, "İslam dininin menşei olan Haremeyn'i korumaktan ve hac yolunun güvenliğini sağlamaktan aciz Memlukler" propagandası yapıldı. Ardından Sünni bu hedefe taarruzun şer'an meşrulaştırılması amacıyla, "Râfızîlerin lideri Şah İsmail" ile iş birliği yaptığı için Kansu Gavri'nin de Râfızî olduğu gerekçesi, fetva kalıbında gerektiği gibi işlendi ve formel unsurlar tamamlanmış oldu. Meşakkatli bir sefer sonucunda 24 Ağustos 1516'da Mercidabık Ovası'nda yapılan savaşta, Osmanlılar yine ateşli silahlardaki üstünlüğü sayesinde mutlak bir zafer elde etti. Bu arada Memluklerin himayesindeki Abbasi Halifesi Mütevekkil-alellah ile üç mezhep kadısı Osmanlılar tarafından esir alınmıştı. Halep'te Abbasi halifesiyle görüşen Yavuz, bölgenin kontrolü açısından diğer önemli merkez olan Şam'a hareket etti.

Memlukler cephesine gelince, Tomanbay etrafında toparlanan birliklerin taarruza geçebileceği yönünde haberler gelince yeni hedef Kahire oldu. Yapılan meşverette bazı devlet adamları çölü geçmenin zor hatta imkânsız olduğu, büyük riskler barındırdığı ve bu meşakkate dayanamayan askerin isyan edebileceği yönünde uyarılarda bulundularsa da Yavuz, muhalefetin sözcüsü Vezir Hüseyin (Hüsam) Paşa'yı idam ettirerek Kahire'ye yürümekten geri durmayacağını göstermiş oldu. Çölü güçlükle geçen Osmanlı ordusu, Mukattam Dağı'ndan Nil'e

kadar hendek kazılarak toplarla tahkim edilen Kahire surlarına, doğrudan taarruz etmeyip dağ kenarından dolaşarak Memluk savunma tertibatını etkisiz hâle getirmiş oldu. Nihayet Ridaniye mevkiinde yaşanan şiddetli savaşta, Osmanlı ordusu galip gelerek (22 Ocak 1517) iki gün sonra Kahire'ye girdi. 15 Şubat'ta gösterişli bir merasimle şehre giren ve adına hutbe okutan Yavuz, hâkimiyetini ilan ve tescil etti. Hicaz ve Mısır'ın yeni hâkimi I. Selim, 30 Mart'ta Tomanbay'ın ele geçirilmesinden ve katledilmesinden sonra temmuz ayında Mekke şerifinin oğlu Ebu Nümeyy ile görüşüp Haremeyn'in himayesini resmen üstlendiğini bildirdi. Ardından Abbasi Halifesi Mütevekkil-alellah ve maiyeti, Kansu Gavri'nin oğlu Muhammed, bölgenin eşrafından bazı isimler, kutsal emanetler, ilim adamları ve sanatkarları, donanmayla İstanbul'a gönderdi. Kendisi de karadan ordusuyla İstanbul'a dönerek yirmi beş ay süren Mısır seferini tamamlamış oldu (25 Temmuz 1518).

Doğu'da iki büyük tehdidi bertaraf eden I. Selim, payitahta döndükten sonra Batı cephesine odaklandı. Yeni bir Haçlı ittifakı oluşmaması için diplomatik girişimlerde bulundu ve askerî tedbirler aldı. Batı cephesinden gelebilecek muhtemel bir tehdit için donanmanın ıslahına önem verdi. Tam Rodos hedefe konulmuş iken 1519 ilkbaharında Safevi yanlısı Şeyh Celal'in isyanı, bakışların yeniden Doğu'ya çevrilmesini zaruri kıldı. Bu arada patlak veren veba salgını ve hünkârın sırtında çıkan büyük bir ur/şark çıbanı nedeniyle hastalığı şiddetlendi ve 22 Eylül 1520'de vefat etti. *Selimnâme* ismiyle anılan dönem tarihlerinde, devrinin ne denli hareketli ve sancılı geçtiği detaylı olarak ele alınmıştır.

I. Selim devrinin tartışmalı konularından biri de Memlukleri ortadan kaldırdıktan sonra onların himayesindeki Haremeyn'in koruyuculuğu ve hilafetin Osmanlılar tarafından temsil edilmeye başlandığı, hatta bunun bir devir-teslim merasimiyle tescil edildiğine dair bilgilerdir. Esasında Osmanlılar, "adil ve şer'i hükümlere riayet ederek ülkesini yöneten hükümdar" anlamında I. Murad devrinden (hd.1362-1389) itibaren halife ünvanını kullanmışlardı. Hicaz ve Mısır'a hâkim olan Osmanlılar, Yavuz döneminden itibaren iki kutsal beldenin (Mekke-Medine) hizmetkârı anlamında *Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn* ünvanını kullanmışlardır. XVIII. asır sonlarından itibaren İslam dünyasının liderliği bahsinde, kalabalık Müslüman nüfusa hükmeden İngiltere ve Rusya gibi rakiplere karşı siyasi bir koz olarak hilafet makamının vurgulu bir biçimde öne çıkarılması, sahadaki fiili güç kaybının telafisi ve müzakere masasında hak iddiası amacıyla politik, diplomatik ve pragmatik bir hamle olarak da okunmalıdır. Yukarıda işaret edildiği

üzere, İstanbul'a gönderilmiş olan son Abbasi Halifesi III. Mütevekkil-alellah'tan I. Selim'in merasimle hilafeti devraldığına dair dönem kaynaklarında bir bilgiye rastlanmaz. Bu yöndeki ilk bilgiler, XIX. asır gibi çok geç bir tarihte siyasi mülahazalarla geriye doğru inşa edilmiş kurgulardır. Öte yandan hilafet makamının ya da delalet ettiği mefhumun, zaten devir-tesliminin yapılamayacağı da göz ardı edilmemelidir. Hilafetin temsili ve meşruiyeti, devir-teslim gibi sembolik bir olgu değil, fiilen İslam dünyasını koruma, kollama ve ümmetin gözünde liderlik vasfına sahip olmakla ilgilidir. Bu bağlamda Yavuz'un halefi I. Süleyman (Kanuni) devrinde III. Mütevekkil-alellah'ın Mısır'a dönmesine müsaade edilmesi, hilafetin temsili konusunda Osmanlıların kendilerine duyduğu mutlak güveni ve son Abbasi halifesinin politik düzlemde bir risk olarak değerlendirilmediğini göstermektedir. XVI. asrın ilk çeyreğinde Yavuz döneminde Müslüman diğer devletlere mutlak üstünlük sağlayan ve İslam dünyasının liderliğini temsil ettiklerini iddia eden Osmanlılar, doğal olarak herhangi bir hukuki düzenleme ya da merasime ihtiyaç duymaksızın, sahip oldukları güce ve fiili duruma istinaden halife ünvanını hutbelerde, bürokraside ve diplomaside vurgulu bir biçimde kullanmışlardır.

Pederi I. Selim'in doğuda rakiplerine sağladığı mutlak üstünlük sayesinde, oğlu I. Süleyman (Kanuni-Kanuncu) 1520'de tahta çıktıktan hemen sonra Batı cephesine yöneldi. Rakipsiz ve mücadelesiz tahta çıkması, kendisi açısından büyük bir şanstı. Fatih devrinden beri hedef konumunda olan fakat ele geçirilemeyen Belgrad ve Rodos, fütuhat listesinin başında yer almaktaydı. Osmanlılar açısından Orta ve Güneydoğu Avrupa'da ilerlemenin önündeki en önemli direnç noktası olan Belgrad 1521'de, Akdeniz hâkimiyeti açısından hayati önem arz eden Rodos ise 1522'de fethedildi. Belgrad'ın alınmasıyla Macaristan ve Orta Avrupa'nın kapıları açıldı ve Mohaç Meydan Muharebesi'nde (1526) elde edilen zaferden sonra Osmanlılar Budin'e kadar ilerledi. Böylece Orta Avrupa istikametindeki bir buçuk asırlık bariyer aşılarak Osmanlılar Habsburgların doğrudan rakibi oldular. Bu yeni mücadele alanı, Osmanlı payitahtına oldukça uzak olduğundan lojistik, intikal, iaşe ve ibate gibi hayati unsurların tedarik ve işletilmesinde diğer bir ifadeyle geleneksel sefer organizasyonunda aksaklıklar yaşandı. Keza başta iklim olmak üzere ulaşım ve haberleşme alanında devrin dayattığı limitler, karar alma ve sahada bunları uygulama bahsinde belirleyici olmuştur. Bu bağlamda merkeze nispetle hayli uzak mesafeye intikal dışında kışın (Ruz-ı Kasım) iklim şartları nedeniyle devasa bir orduyla geri dönme zarureti işi daha zahmetli ve karmaşık hâle getirmekteydi.

Resim 3: Kanuni Sultan Süleyman (https://www.worldhistory.org/image/12586/suleiman-the-magnificent/)

Kanuni devrinde Viyana'ya kadar giden fakat mevsim şartları nedeniyle dönmek zorunda kalan Osmanlı ordusu, askerî anlamda imkân ve kabiliyetlerini zorlamasına rağmen bölgede kalmasının mümkün olmadığını görmüştü. Tüm bu zorluklara rağmen süren mücadelede, Habsburglar 1533 tarihli antlaşmayla Macaristan üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini tanıdılar, böylece Osmanlılar yeniden Doğu cephesinde baş gösteren sorunlarla ilgilenme imkânı elde ettiler. Safevilere karşı düzenlenen Irakeyn Seferi'yle (1534) Bağdat ve Tebriz alındı. Nahçıvan Seferi sonrasında Amasya Antlaşması'yla bölgedeki hâkimiyet sağlamlaştırıldı (1555). Ardından Batı cephesine yönelmeden önce sınırların tahkimi kapsamında 1538'de Boğdan seferiyle Karadeniz'in kuzeyine yönelen Osmanlılar, Bender ve Özü'ye

kadar dayandılar. Aynı yıl çıkılan Hint seferiyle Portekiz Krallığı'na yeniden bayrak gösterilirken, Haremeyn'in güvenliği ve Kızıldeniz ticaretini kontrol ve geliştirme konusunda gerekli tedbirler alınmıştır. Bu hâkimiyet zamanla Yemen ve Habeşistan'a (Habeş Beylerbeyiliği, 1555) kadar yayılacaktır.

Büyük bir dünya gücü olmanın diğer ayağı olan denizlerde hâkimiyet bahsine gelince, korsanlıktan yetişme Cezayir Hâkimi Barbaros Hayreddin'in Osmanlı hizmetine girmesi (1533) ve Habsburgların rakibi Fransa'nın Osmanlıların safında yer alması, zamanla Ege ve Akdeniz'de jeopolitik ve stratejik dengeleri değiştirdi. İspanyol Habsburgları ve müttefiklerine (Venedik ve Papalık filoları) karşı Preveze Deniz Zaferi'yle (1538) ispat edilen bu üstünlük, müteakip dönemde Kuzey Afrika'da ve Akdeniz'de -Malta Adası hariç- 1571 İnebahtı Savaşı'na dek sürdürüldü.

Eski dünyanın denizlerinde hâkimiyet sağlandıktan sonra yeniden karaya, Orta Avrupa'ya odaklanan Osmanlılar, Macaristan'daki varlığını tahkim etmek amacıyla Budin ve Orta Macaristan'ı, "Budin Beylerbeyliği" adıyla merkezî idareye bağladı (1541). Osmanlı-Habsburg rekabetinin mücadele sahasına dönüşen Macaristan üçe bölündü, Orta ve Doğu Macaristan Osmanlıların hâkimiyetine girmiş oldu. Vasal bir prenslik olarak kalan Erdel'i kontrol amacıyla güneybatısındaki bölge de Tımışvar Beylerbeyliği namıyla yine merkeze bağlandı (1552). Bölgede Osmanlı hâkimiyetini perçinleyen bu yeni hamleler, Kanuni'nin son askeri operasyonu Szigetvár Seferi'ne dek nispeten sakin bir dönemin de başlangıcı oldu.

Habsburglarla mücadelede 6 Ağustos-8 Eylül 1566 tarihleri arasında Kont Miklós Zrínyi'nin direnişine rağmen Osmanlıların zaferiyle sonuçlanan Szigetvár Seferi yeni ve önemli bir merhaleydi fakat sonraki istikamet olan Viyana rotası, Kanuni'nin sefer esnasında vefatıyla gündemden düştü. Bu arada gerçekleşmesi zor fakat stratejik vizyon anlamında devrini aşan iki projeden de söz etmek gerekir. İlki Süveyş Berzahı'nın (kanal) açılıp Arap Yarımadası, Kuzey Afrika ve Hint Denizi'nde hâkimiyeti tahkim, ikincisi Orta Asya ve Kafkaslarda Rusya ile mücadelede oyunu değiştirecek ve hac yolu ile tarihi ticaret yolları üzerinde söz sahibi kılacak bir hamle olarak Don-Volga Kanal Projesi. Kanuni'nin saltanatının son yıllarında gündeme alınan fakat devrin şartları, sınırlı teknik imkân ve kabiliyetleri nedeniyle Hint Denizi ile Kuzey steplerine yönelik bu projeler gerçekleştirilemedi. Keza işaret edilen hedef açısından jeopolitik ve stratejik açıdan son derece önemli mevkiler olan Kazan ve Astarhan'ın alınamaması, bölgede Rusya'nın nüfuz ve varlığının Osmanlılar tarafından kabullenilmesiyle sonuçlandı.

Batı kaynaklarında dedesi II. Mehmed (Fatih) gibi *Büyük Türk* (The Grand Turk) ve *Muhteşem Süleyman* (Suleiman the Magnificent) şeklinde anılan I. Süleyman (Kanuni), 46 yıllık saltanatıyla tahtta en uzun kalan Osmanlı hükümdarı olmuştur. Bizzat ordusunun başında çıktığı on üç seferle Osmanlıları tartışmasız dünya gücü hâline getirmiş ve cihangir bir hükümdara yakışır bir biçimde son nefesini de harp sahasında vermiştir. "Gaza siyaseti" ve "Müslümanların halifesi" sıfatıyla İslam dünyasının tartışmasız lideri; Râfizîler, mülhidler ve zındıklar karşısında ehl-i sünnetin hamisi ve müdafii olmuştur. Aynı zamanda halka karşı müşfik; hayırsever, sufi çevrelere yakın; kültür, sanat ve edebiyatı himaye eden cömert bir efendiydi. Keza onun saltanatında; ittifaklar, imtiyazlar, Protestanlığın himayesi ve elbette hâkim olunan geniş coğrafya nedeniyle Batı'daki güç dengesi ve modern Avrupa'nın oluşumunda Osmanlılar son derece etkili olmuştur. Elde ettiği zaferler, Hristiyan Batı'da "Yenilmez Türk" imgesi yaratmıştır. Osmanlı devlet aklı ve ideolojisinin tekamülü, Sünni- Hanefi doktrinin teşekkül ve tahkimi, bürokrasinin klasik şeklini alması ve isminden ziyade lakabıyla meşhur olduğu üzere kanunlaştırma faaliyetlerinin yoğunluğu, devrini belirgin bir biçimde öne çıkartan hususlardır. Bu parlak sicil, daha sonra Osmanlıların *Altınça*ğı olarak idealize edilmiş, kriz dönemlerinde bürokratik mahfillerde ve ıslahat literatüründe önemli bir referans hâline gelmiştir. Altınçağ nostaljisi ve Kanuni etrafında oluşturulan mit, zamanla siyaset-nasihat-ıslahat külliyatında efsanevi bir karaktere dönüşmüştür. Fakat başta *Süleymannâme*ler olmak üzere devrine ya da vefatından kısa süre sonrasına ait bazı kaynaklarda zikredilen aksaklıklara bakılırsa, *Altınçağ* söylemine daha ihtiyatlı yaklaşılması gerekebilir. Diğer bir ifadeyle büyük ölçüde sefer-zafer ekseninde oluşmuş konvansiyonel yaklaşım ve literatür, kurumsal, sosyal ve ekonomik meseleler etrafında yapısökümcü bir yaklaşımla yeniden değerlendirilebilir.

Sarsıntı ve Yeniden Yapılanma Çabaları (1566-1703)

Erken modern dönemde (Yeni Çağ) iktidar denkleminde ve toplumsal dinamiklerde yaşanan değişim, siyasette yeni sıklet merkezleri, coğrafi keşifler ve yeni dünyalar, yeni ticari rotalar, Askerî Devrim, ateşli silahların belirleyiciliği, meydan savaşlarının kale ve kuşatma harplerine evrilmesi, servetin el değiştirmeye başlaması, bürokratik sınıfların yükselişi ve nüfus artışı, tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da bir dizi sarsıntıya ve krize yol açmıştır. Bu faktörlere ilave olarak, devrin hükümdarları ve yönetici elitinin zafiyeti, çocuk yaşta padişahların

tahta çıkması, dolayısıyla Saray erkanının siyasete müdahil olmasıyla ağalar ve kadınlar saltanatının doğması ve merkezin güç kaybına paralel olarak taşranın kaynaması, Osmanlı klasik devrini sembolize eden *nizam-ı alem*, *kanun-ı kadim* ve *dâire-i adliyye*yi işlemez hâle getirmiş, iç içe geçmiş bir dizi sorun zamanla kronikleşmiştir.

I. Süleyman (Kanuni)'dan sonra Osmanlı tahtına oturan oğlu II. Selim (hd.1566-1574), payitahtta doğup tahta geçen ilk padişahtır. Pederi, Sigetvar Seferi esnasında 6-7 Eylül 1566 gecesi vefat ettiğinde, orduda kargaşa baş göstermemesi için bu hadise 40 gün kadar gizlenmiş, bu arada Veliaht Selim'e haber gönderilmişti. Cülusu esnasında Kapıkullarıyla yaşadığı bahşiş krizi, Sokullu Mehmed Paşa'nın, konumunu güçlendiren yerinde müdahaleleriyle aşılabildi. II. Selim, sekiz yıllık saltanatında, sefere hiç çıkmayan ilk padişah olarak kayda geçmiştir. Fatih, Yavuz ve Kanuni gibi, devirleri neredeyse hep cephede geçen cihangir hükümdarlardan sonra bu yeni ve pasif hükümdar profili, siyasi ve askerî anlamda hızlı bir düşüşü beraberinde getirmiştir. Hünkârın Cuma Selamlıkları'na dahi pek çıkmadığı ve halktan kopuk olduğu, dönem kaynaklarında vurgulanmıştır. Vaktini Edirne ve İstanbul'da zevk ve safa ile geçiren II. Selim, devlet işlerini Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'ya devretmiştir. Bu pasif figür üzerinde eşi (haseki kadın) Nurbanu Sultan'ın (Cecilia) etkili olması sürpriz değildi. Basra ve Yemen'de patlak veren isyanlar, elçi kabulleri, Safevilerle barış halinin devamı ve Habsburglarla savaş haline son verilmesi (1568), ikinci planda kalmayı tercih eden ve dünya hakimiyeti ideali şöyle dursun, dış politikada sulh ve selamet, yönettiği coğrafyada ise asayişten daha fazlasını hedeflemeyen bir hükümdar portresi çizer. Sokullu'nun vizyonu çerçevesinde başlatılan Astarhan (1569) ve şehzadelik dönemi hedefi olarak nitelendirdiği ve Doğu Akdeniz hakimiyeti bakımından son derece önemsediği Kıbrıs (1571) seferlerini, yine merkezden takip etmeyi tercih etti. Kıbrıs Adası'nın fethi büyük şenliklerle kutlandı fakat hemen ardından 7 Ekim'de donanmanın Yunanistan'ın Korint Körfezi'nde İnebahtı (Lepanto) açıklarında uğradığı hezimet, bu sevincin yarım kalmasına neden oldu. İnebahtı Deniz Savaşı, neredeyse tüm donanma kaybedildiğinden *Sıngın Donanma Harbi* olarak da anılmış, XV. asırdan beri Hıristiyan Avrupa'da yerleşmiş olan "Türkler'in yenilmezliği" efsanesini yıkmıştır. Üç yıl sonra 1574'te İspanyollardan Tunus'un geri alınması, bu kötü hatıranın hafızalardan silinmesi için bir fırsat olarak görülüp olabildiğince yüceltilmiştir. II. Selim 15 Aralık 1574 tarihinde vefat etmiştir.

II. Selim'in halefi III. Murad (hd.1574-1595), yakın çevresinin vesayet altında kalmadan idari dizginleri ele alması yönündeki telkinleri doğrultusunda, Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'yı tedricen pasivize etti. Pederi gibi bizzat sefere çıkmadan parlak bir zaferle iktidarını perçinlemek amacıyla Safevilere savaş ilan etti, elde edilen zaferden sonra bu defa ordu Gürcistan'a girdi. Bu arada Kanuni devrinden beri en önemli siyasi figürlerden biri olan Sokullu Mehmed Paşa'nın suikasta kurban gitmesi (1579), suikastın Hamzavîlerle ilişkilendirilmesi, hizipler arası siyasi rekabet bağlamında değerlendirilmelidir. Devrinde, üst düzey bürokrasideki sık tayin ve aziller, siyasi istikrarsızlığı derinleştirmiştir. Safevilerle (1578-90) ve Habsburglarla yapılan uzun soluklu mücadele (Onbeş Yıl Savaşları, 1591-1606) her anlamda III. Murad devrini şekillendirmiştir. Bunun yanında İmparatorluk, Kafkaslar, Akdeniz ve Kuzey Afrika'da gücünü ve nüfuzunu korumaya çalışmıştır. Batı cephesinde ise Lehistan meselesi önemli başlıklardan biri olmuştur. Portekiz ve İspanyollarla mücadelede, bir destek unsuru olarak 1579 yılından itibaren İngiltere ile diplomatik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi çabası da kayda değerdir.

Payitahtın gündem başlıkları arasında ise Şehzade Mehmed için 1582'de düzenlenen ve yaklaşık iki ay süren sünnet merasimi epeyce ses getirmiştir. İhtişam ve debdebenin sınırlarını zorlayan bu merasimin, keza Safevi cephesindeki savaşların faturası ağır oldu. Bunu telafi etmek amacıyla askere züyûf akçeyle (içindeki gümüş miktarı azaltılmış, değeri düşük para) maaş ödenmesi nedeniyle Kapıkulu ayaklanmış ve Sarayın kapılarına dayanmıştır (1589). Savaş ekonomisinin yarattığı tahribat yanında, İspanyollar marifetiyle Yeni Dünya Amerika kıtasından Osmanlı piyasasına akın eden gümüş reallerin yol açtığı finansal kriz ve fiyat istikrarsızlığı da İmparatorluğu etkilemiştir. III. Murad devrinde muktedir ve cihangir hükümdar profilindeki düşüşe paralel olarak valide ya da haseki sultanların şahsında temsil edilen *Kadınlar Saltanatı*nın öne çıkması, validesi Nurbanu Sultan, haseki kadın/eşi Safiye Sultan ve daha sonra Harem'in kethüdası Canfeda Kadın'ın etkili siyasi-idari figürler hâline gelmesi sürpriz değildir. Dönemin ıslahat risalelerinde kaydedildiği üzere, görkemli merasimler, saray erkanının siyasette belirleyici hale gelmesi, Şeyh Şüca, Cüce Cühud Kemal, Yahudi *Kira Kadınlar*, müneccimler ve rüya tabircilerine gösterilen teveccüh yanında lüks, safahat ve rüşvetle iş görmenin, kayırmacılığın yaygınlaşması, teamüllere aykırı olarak askerî sınıfa ve bürokrasiye adam alınması (Kapıkulluğu ve tımar tevcihi), ehliyet ve liyakatin gözetilmemesi, tımar sisteminin bozulması vb. nedenler idari ve sosyal yapıdaki zafiyeti derinleştirmiştir.

Tahtın yeni sahibi III. Mehmed (hd.1595-1603), *Nizam-ı alem* için kardeş katli uygulaması kapsamında on dokuz şehzadenin boğularak öldürülmesinin yarattığı hüzün ve tepki atmosferinde cülus etti. Öncelikle *Cuma Selamlıkları*'na çıkarak, halkla kopuk olan teması yeniden kurdu. Pederi döneminde belirgin hâle gelen *Kadınlar Saltanatı*'na ve saray erkanının devlet işlerine müdahalesine izin vermek istemediyse de validesi Safiye Sultan'ın baskın karakteri karşısında pek direnemedi. Dönemin vezirleri arasındaki rekabet karşısında da muktedir bir duruş sergileyemedi. Eflak cephesindeki mağlubiyet, Estergon Kalesi'nin kaybedilmesi (1595), keza asker ve ahalinin padişahın neden bizzat sefere çıkmadığı konusundaki baskısı nedeniyle Beç (Viyana) üzerine sefer kararı aldı (20 Haziran 1596). Kanuni devrinden beri, diğer bir ifadeyle otuz yıl sonra ilk defa bir padişah sefere çıkacağından gösterişli merasimler yapıldı. Ekim ayında Eğri Kalesi'nin fethi ve Haçova (Mezökeresztes) Meydan Muharebesi'nde elde edilen zafer büyük sevinç yarattı. Fakat daha sonra Yanıkkale'nin kaybedilmesi (1598), veba salgını ve Macar cephesinde Varad Seferi'ndeki başarısızlık yeniden moralleri bozdu.

Bu sırada Anadolu'da başlayan kıpırdanmalar, kısa sürede çığ gibi büyüyerek *Celâlî İsyanları* denilen büyük bir iç krize dönüştü. Özellikle "Abdülhalim Şah" tuğralı fermanlar neşreden Karayazıcı Abdülhalim'in isyanı, tehlikenin boyutlarını göstermekteydi. Bu da yetmezmiş gibi cepheden gelen yenilgi haberleri, derinleşen ekonomik kriz, Safiye Valide Sultan'ın devlet işlerine müdahalesi ve Yahudi *Kira Kadın* Esparanzo Malchi'nin Saray'da etkin bir konuma gelmesi, payitahtta yeni bir isyana yol açtı (1 Nisan 1600). Neyse ki sonbaharda Kanije Kalesi'nin fethi (22 Ekim), Celalilerin önemli isimlerinden Karayazıcı'nın mağlup edilerek katledilmesi (1601) moralleri nispeten düzeltti. Fakat yeniçeriler ile sipahiler arsındaki çekişme ve devlet adamları arasındaki nüfuz mücadelesine padişahın seyirci kalmasının yarattığı acziyet, Sarayda, Kapıkulu sipahilerinin temsilcileri tarafından padişahın *Ayak Divanı*'nda hesaba çekilmesine kadar varıp, siyasi istikrar bir türlü sağlanamadı. Bu atmosferde III. Mehmed, muhalefetin kendi yerine tahta çıkarmasından endişe ettiği büyük oğlu Şehzade Mahmud'u katlettirdi (Haziran 1603). Saltanatının son yıllarında Tebriz ve Nahçıvan elden çıktı ve bu arada hünkâr da hastalanarak vefat etti (20 Aralık 1603).

I. Ahmed (hd.1603-1617) pederinin vefatı üzerine on dört yaşında tahta geçti. Bu sırada İran ve Avusturya harpleri devam ediyordu; doğu cephesinde Osmanlı kuvvetleri İran ordusu karşısında tutunamadı. Bu başarısızlık, kısmen batı

cephesinde Vişegrad, Tepedelen, Uyvar ve Estergon'un alınmasıyla telafi edildi. Celaliler ve İran üzerine yürümek isteyen Osmanlılar, Habsburgların da barışa taraftar olması üzerine Zitvatorok Antlaşması'nı imzaladılar (11 Kasım 1606). İki devlet arasında yaklaşık 15 yıllık savaşı bitiren bu antlaşmayla, padişah ile imparator (Roma Çasarı) diplomatik olarak eşit statüde kabul edildi. Yarım asırdan fazla yürürlükte kalan bu antlaşmayla Batı cephesinde Osmanlıların rakipleri üzerindeki mutlak hâkimiyeti, politik söylem üstünlüğü ve diplomatik dile yansıyan sembolik argümanları ortadan kalkmıştır.

Sultan Ahmed devrinde, Anadolu'da Celaliler, doğuda İran ve batıda Habsburglarla yoğun mücadele devam etti. Uzun ve sonuçsuz savaşların yarattığı mali külfet, bu nedenle halka yüklenen ağır vergiler, fiyat istikrarsızlığı, tımarlı sipahilerin gözden düşmesi ve bazı paşaların Celalilere (Tavil Ahmed, Canbolatoğlu Ali, Kalenderoğlu vd) destek vermesi nedeniyle ülkedeki idari, sosyal ve ekonomik düzen ciddi bir biçimde sarsıldı. Başıboş levendler, mağdur sipahiler ve işsiz suhtelerin (medreseliler) de başkaldırmasıyla Anadolu'daki düzen tamamen bozuldu. Otorite boşluğu, güvenlik zafiyeti ve idarecilerin (ehl-i örf) halka zulmetmesi nedeniyle *Celâ-yı Vatan* ya da *Büyük Kaçgunluk* da denilen kitlesel göçler nedeniyle tarım, hayvancılık ve ona bağlı olarak vergi gelirlerindeki travmatik düşüş derin bir krize dönüştü. Neyse ki Veziriazam Kuyucu Murad Paşa'nın büyük bir dirayetle Celalileri tepelemesi, geçici de olsa bir rahatlama sağladı. Keza İran cephesinde 1612'de yapılan antlaşmayla sükûnet sağlanarak Osmanlılar yeniden Batı cephesi ve Akdeniz havzasına yöneldiler. İspanya Krallığı, Toskana Büyük Dukalığı ve Malta şövalyelerine karşı başarılı sonuçlar elde edildi. Yirmi sekiz yaşında, 22 Kasım 1617'de vefat eden I. Ahmed devrinin en önemli hadiselerinden biri, saltanat ve veraset hukukunda yapılan düzenlemedir. *Ekberiyet ve Erşediyet Usulü* (seniorat sistemi) denilen bu düzenlemeyle hanedanın en yaşlı ferdinin tahta geçmesi (primogeniture), diğer şehzadelerin katledilmeyip *kafes* denilen bir uygulamayla Sarayın özel bir bölümünde (Şimşirlik) gözetim ve denetim altında tutulması esası benimsenmiştir. Bu düzenlemede, selefi III. Mehmed'in tahta geçtiğinde on dokuz kardeşini katlettirmiş olmasının yarattığı üzüntü ve tepki etkili olmuştur denilebilir. Fakat müteakip devirlerde bu düzenlemenin içerdiği hükümlerin tam olarak uygulanamadığını da belirtmemiz gerekir.

Genç yaşta vefat eden Sultan Ahmed'den sonra tahta geçen kardeşi I. Mustafa'nın zihin sağlığı ve psikolojik sorunları (aklında mevcut bir miktar hiffet ve

cünûn hâli) nedeniyle saltanatı kesintili iki dönemden oluşur (1617-18/1622-23). Şehzade Osman yerine, amcası Mustafa'nın tahta geçirilmesi tepkilere neden olmuştur. Fakat padişahın psikolojik sorunlarının artması nedeniyle 96 gün sonra Şehzade Osman zorunlu olarak tahta çıkarıldı (26 Şubat 1618). Henüz on dört yaşındaki genç padişah, öncelikle kendisinin yerine amcasını tahta çıkaran grubu kızağa çekti; ardından Safeviler'le mücadeleye odaklandı. Bu arada merkez ve taşradaki askeri birliklerin disiplin ve düzeni konusunda sert tedbirler aldı. Osmanlı akçesine, kaybettiği itibarı kazandırmak amacıyla bazı tedbirler aldığı gibi, sık gerçekleştirdiği teftişlerle denetim mekanizmasını (tebdil) etkinleştirdi. Bakışları dışarıya yöneltmek ve kendisini asker ve halka ispat etmek amacıyla Lehistan'a sefer kararı aldı (1621). Hotin Kalesi'nin Osmanlıya tabi Boğdan voyvodalığına bırakılmasını sağlamaktan başka bir başarı elde edilemediyse de gösterişli kutlamalar düzenlenerek büyük bir zafer gibi takdim edildi. Kendisine karşı muhalefetin şiddetlenmesinde, askere dağıtılan bahşişlerde kesintiye gitmesi, ulemanın ek gelir kapısı olan arpalıklara el koyması, asker yoklamalarını çok sıkı bir biçimde yaptırıp maaş dağıtımına bizzat nezaret etmesi, Kapıkullarının sık uğradıkları mekanları (kahvehane, meyhane, bozahane vb) *tebdil-i kıyafet* teftişi ve kusurlu olanları sert bir biçimde cezalandırması vb. icraatı etkili olmuştur.

II. Osman'ın devletin temel unsurları ve kurumlarının işleyişini, diğer bir ifadeyle müesses nizamı ve teamüllerini değiştirme yönündeki beyanları, muhalefet cephesini genişletmiştir. Cariyeler yerine hür dört kadınla evlenmek konusunda latife etmediğini, Pertev Paşa ailesine mensup bir hanımla ve Şeyhülislâm Esad Efendi'nin kızı Âkile Hanım'la nikah kıyarak gösterdi. Hotin seferinden döndükten beş ay sonra Lübnan'da isyan halindeki Dürzi Emiri Maanoğlu Fahreddin'i tepeledikten sonra hacca gideceğini ilan etmesi ise bardağı taşıran son damla oldu; Meşihat makamının, padişahı bu karardan vazgeçirme çabası sonuç vermedi. Muhalifler bu kararın ardında, II. Osman'ın Anadolu, Mısır ve Biladü'ş-Şam'dan asker toplayıp yeniçerileri yok etme niyeti ve payitahtı Bursa ya da Kahire gibi farklı bir şehre taşıma hedefi olduğunu, son derece abartarak karşı propagandaya giriştiler.

II. Osman'ın Suriye-Mısır seferine çıkmadan önceki Cuma Selamlığı oldukça gergin geçti; ardından ulema, asker ve Kara Davud Paşa'nın başını çektiği devlet adamlarından oluşan muhalif cephe isyan bayrağını kaldırdı (19 Mayıs 1622). Asilerin Saraya girmesi üzerine II. Osman, gece yarısı Yeniçeri Ağası Ali Ağa'nın konağına gidip ocağa iltica ettiğini ve yeniçerilerin kendisine destek

vermesi konusunda onlara telkinde bulunmasını istedi. Buna karşın yeniçeriler Ali Ağa'yı katlettikten sonra, konağına varıp isyanın ikinci gününde padişahı ele geçirdiler. Sonrasında yaşanan gelişmelerin Osmanlı tarihinde pek örneği yoktur; dönem kaynakları genç padişahın başı açık ve pejmürde kıyafetlerle bir beygire bindirilip alenen aşağılandıktan sonra Yedikule'de boğularak katledildiğini nakleder; hatta bazı kaynaklarda öldürüldüğüne delil olarak burnu ve kulaklarının kesilerek selefi Sultan Mustafa'nın validesi ve muhaliflerin liderlerine gösterildiğini de belirtirler.

II. Osman'ın cihangirlik ve gaza siyaseti konusunda gayretli bir isim olduğu, keza kahramanlarının Fatih, Yavuz ve Kanuni olduğu söylenebilir. Fakat onun hayal ve ideal dünyasından hareketle, emsali görülmemiş radikal bir reformcu-ıslahatçı olduğu yönündeki yorumlar, sağlam delillerden yoksundur ve geç dönem tarihçilerinin politik angajmanlarını ya da romantik kurgularını desteklemek için ürettiği abartılı yakıştırmalardır. Literatürde *Facia* ve *Hâile-i Osmâniyye* (Osman'ın Tragedyası) olarak isimlendirilen bu elim hadiseden sonra devrik padişah I. Mustafa ikinci kez tahta geçti (20 Mayıs 1622). II. Osman'ın katlinin yarattığı infial ve akli dengesi iyice kötüleşmiş I. Mustafa'nın Kara Davud Paşa ve Mere Hüseyin Paşa arasındaki iktidar mücadelesine seyirci kaldığı bu dönemde, kadınlar saltanatı yeniden görünür hale geldiği gibi sık sık iç isyanlar yaşandı. Dönem kaynaklarında valide sultanın "padişah-ı manevi" olarak anılması yeteri kadar açıklayıcıdır. Bu arada Erzurum'da Abaza Mehmed Paşa'nın II. Osman'ın haksız yere katlini gerekçe göstererek "ölen şah, öldüren padişahtır" sloganıyla başlattığı isyan, *Haile-i Osmaniyye*'de dahli bulunanlar arasında bir hesaplaşma ve yeni bir kargaşa atmosferi yarattı. Bu kaos dönemi, devlet başkanlığı vasfını taşımadığı tüm kesimler tarafından kabul edilen I. Mustafa'nın hal' edilmesiyle son buldu (10 Eylül 1623).

Halefi IV. Murad (hd.1623-1640) on bir yaşında tahta geçen çocuk padişahlar zümresindendir. O nedenle iktidar dizginleri, uzun süre validesi Mahpeyker (Kösem) Sultan ve başta Sadrazam Topal Receb Paşa olmak üzere valide sultanın desteklediği devlet adamlarının elinde olmuştur. Cülusunun üzerinden yaklaşık on yıl geçtikten sonra olgunlaşıp, muktedir olma yolunda ilk adımları atabilecektir. Validesinin vesayeti, devlet adamları arasındaki iktidar mücadelesi ve bu çekişmeye taraftar olan Kapıkullarının yarattığı otorite boşluğu, ardı arkası kesilmeyen yeniçeri ve sipahi isyanları, keza taşrada başkaldıran yerel güç odaklarıyla mücadele konusunda büyük çaba sarf etti. 1633'te meydana gelen ve payitahtın beşte birini kül eden Cibali yangınının yarattığı tahribatın yaralarını sarmak da hiç

kolay olmadı. Dışardaki hadiselere baktığımızda, Safevilerle mücadele, Suriye ve Bağdat havalisinde devletin egemenliğini yeniden tesis ve aşiretlerin kontrol altına alınması, Gürcistan'daki kargaşanın giderilmesi, Zeydilerin İmamı Muhammed b. Kasım'ın isyan ederek Mekke dahil bölgeyi ele geçirmesi (1631-33), Cebel-i Lübnan'da isyan halindeki Dürzi Emir Maanoğlu Fahreddin'in tedibi (1635), Revan (1635) ve Bağdat'ın (1638) fetihleri, Zaporog Kazakları'nın yağma ve talan faaliyetlerinin engellenmesi, Lehistan meselesi, Kırım Hanlığı ve Rusya'nın nüfuzunu giderek arttırdığı bölgede devletin varlığını ispat çabası, Arnavutluk ve Bosna'da baş gösteren isyanların bastırılması, Akdeniz'de Venedik Cumhuriyeti'yle rekabet ve ticari çıkarların korunması gayreti başlıca konuları teşkil eder. Doğu cephesinde İran savaşlarına son veren Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın imzalanması (1639) keza İsveç ile ilk diplomatik temasların kurulması da devrinin önemli olaylarındandır. Bu dönemde Batıda Otuz Yıl Savaşları (1618-48) yaşandığından, Osmanlıların Balkanlar ve Orta Avrupa'da ilerlemesi için müsait şartlar ortaya çıkmıştı, fakat yukarıda işaret edilen iç sorunlar ve iktidar çekişmesi buna müsaade etmemiştir. Elçiler ve diplomatik misyonlar üzerinden Osmanlı payitahtına da yansıyan Hristiyan mezhep taassubu ve siyasi rekabet konusunda dengeli bir politika izlenmiştir

IV. Murad, iktidar konusundaki tavizsiz tavrı ve sert mizacıyla tanınmıştır. İktidar dizginlerini ele aldığı 1632 yılı ve sonrasında, merkez ve taşrada devlet otoritesini ihlal eden sivil-asker unsurlara müsamaha göstermemiş, epeyce mahallî idareci ve devlet adamını idam ettirmiştir. İznik kadısı ve hatta Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi'nin de katledilmesi, teamüllere aykırı ve hayli tepki çeken ilk uygulamalar olarak kayda geçmiştir, yakın adamlarından Abaza Paşa ve Şair Nef'î'nin katli de bu cümledendir. Muhalefet çemberi daraldığında ve tehdit hissettiğinde, kardeşleri ya da oğullarını katlettirmekte de tereddüt etmemiştir. Devrinde, meyhanelerin ve kahvehanelerin, siyaset konuşulan fesat merkezlerine dönüştüğü gerekçesiyle kapatılması ve yıktırılması, sıkı bir biçimde uygulanan kahve, içki, tütün ve afyon yasağı, yasaklara uymayan çok sayıda kişinin katledilmesi, bu tür maddelerin tüketiminin padişahın şahsında temsil edilen mutlak iktidarın korunması ve kalabalıkların ciddi bir tehdit oluşturduğu bir devirde, insanlar arasındaki temasın minimum düzeye indirilmesi politikasıyla ilişkilendirilmelidir. IV. Murad'ın bu dönemde *Kadızâdeliler* olarak anılan ve *Selefî* (dinî konularda ayet ve hadislerin lafzına bağlı olan ve tevili kabul etmeyen anlayış) gelenekten beslenen radikal dini grupları desteklemesi, aşırı dindarlık ve Selefî görüşlere sahip olmasından değil, iktidarını koruma ve güçlendirme konusunda mükeyyifat haram olduğunu savunan Kadızâdelilerin dini yorumlarının insanların bir araya

gelmesini dolayısıyla muhalefetin oluşmasını engelleme konusunda hayli etkin ve meşru gerekçeler oluşturmasındandı. Fakat eceli, daha uzun bir saltanata müsaade etmedi ve IV. Murad ilerleyen hastalıklarından ötürü 8 Şubat 1640'ta vefat etti.

Merkeziyetçi devleti ve padişahın sarsılan otoritesini sert tedbirlerle kısmen ihya eden IV. Murad'dan sonra Osmanlı tahtına, hanedanın yegâne varisi kardeşi Sultan İbrahim (hd.1640-1648) geçti. Bazı çalışmalarda rastlanan "deli" olduğu iddiası, dönem kaynaklarındaki bilgiler ve hatt-ı hümayunlarındaki ifadelerle örtüşmez. Bununla birlikte söz konusu kaynaklar incelendiğinde, psikolojik durumunu hayli kötüleştiren kasılmalar ve nöbetler şeklinde tezahür eden hastalıkları olduğu gibi, muktedir bir padişah olarak işlere vaziyet etmesini sağlayacak idrak, bilgi ve metanetten de yoksun olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle saltanatında, Şekerpare Hanım ile nefesi kuvvetli ve duası tesirli Cinci Hoca lakaplı Hüseyin Efendi'nin nüfuzlu isimler hâline gelmesi şaşırtıcı değildir. Keza amber ile kürk tutkusu, samur ve kürk vergisinin ihdası ve zaman zaman sergilediği dengesiz davranışları, Anadolu'da ciddi bir isyana yol açan talimatlar olarak mahalli idarecilerden yüklü miktarda bayram harçlığı talebi düşündürücüdür. Fakat İpşir Mustafa Paşa'nın namusunu korumak konusunda, Varvar Ali Paşa'nın asi ilan edilmek pahasına ortaya koyduğu itiraza karşın, merkezin "ya başı ya başın" tehdidi karşısında aynı metaneti gösteremeyen İpşir Mustafa Paşa tarafından katledilmiş olması da talihin acı bir cilvesi ve tarihin ibretlik bir levhası olarak kayda geçmiştir. Tüm bu hadiselere rağmen annesi Mahpeyker (Kösem) Valide Sultan ve başta Veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa olmak üzere desteklediği devlet adamlarının vesayetinde Sultan İbrahim sekiz yıl tahtta kaldı. Selefi IV. Murad devrine göre saltanatında daha sakin ve serbest bir atmosfer doğduğunu, devrin kaynakları nakleder.

Dış olaylara bakıldığında 1645'te başlatılan ve Akdeniz hakimiyeti bakımından önemli olan Girit Adası'nın uzun süren fethi, Çanakkale Boğazı ve Dalmaçya sahillerinde Venedik'le mücadele, Kırım Hanlığı, Ukrayna Kazakları vb. birkaç hamle dışında önemli hadise yoktur. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu'nun Batıda süren Otuz Yıl Savaşları'nın (1618-48) sunduğu fırsatlardan yararlanamadığını da belirtmek gerekir. Padişahın oldukça silik bir figür ve eğlenceye dalmış/sevk edilmiş olmasından dolayı devri, Valide Sultan ve önde gelen devlet adamlarının iktidar entrikalarına sahne oldu. Epeyce devlet adamının hayatına mal olan bu şiddetli rekabete, zaman zaman Kapıkulları da alet ve bazen de iradeleriyle müdahil oldular. Bu kötü gidişata dur demek amacıyla ittifak eden ulema ve yeniçerilerin

işbirliğiyle, önce padişahı dilediği gibi yönlendiren, lüks, israf, rüşvet ve kadrolaşmadan birinci derecede sorumlu tuttukları Sadrazam Ahmed Paşa (Hezârpare, Damad) hunharca katledilmiş (1648), ardından da Sultan İbrahim, elbette Kösem Sultan'ın da onayı alınarak önce hal'edilmiş sonra da boğdurularak katledilmiştir.

Sultan İbrahim'den sonra, çocuk padişahlar silsilesinin bir diğer ismi IV. Mehmed (hd.1648-1687) yedi yaşında Osmanlı tahtına geçti. İleride av tutkusundan ötürü *Avcı* lakabıyla anılacak yeni padişahın vasisi Hatice Turhan Sultan; Nurbanu, Safiye ve Kösem sultanlardan sonra kadınlar saltanatının yeni ve parlak bir temsilcisi olacaktır. Saltanatının kabaca ilk on yılı büyükannesi Kösem ve validesi Hatice Turhan sultanlar ile onların desteklediği devlet adamlarının mutlak vesayetinde geçti. Devlet adamları ile ocak ağaları arasındaki şiddetli rekabet, payitahtta isyanlara ve hatta bazı devlet ricalinin hayatlarını kaybetmelerine yol açtı. Taşrada ise Sivas, Antep ve Afyon gibi yerlerde isyanlar baş gösterdi. Hazinenin yaşadığı darboğaz, ayarı bozuk akçenin tedavüle sokulması ve ödenemeyen asker maaşları, müteaddit kargaşa ve isyanlara sebep olmuştur. Akdeniz'de Venediklilerle mücadelede başarısız olan Osmanlılar, Çanakkale Boğazı'nın ablukaya alınması nedeniyle hem ciddi ticari-mali kayıplara maruz kaldılar hem de başkentin iaşesinde ciddi aksaklıklar yaşadılar. Rüşvet, yolsuzluk ve özellikle hayat pahalılığı sebebiyle halk ve esnaf defalarca ayaklanarak Sarayın kapılarına dayandı.

Zamanla Büyük Valide sıfatıyla henüz dizginleri bırakmamış olan Kösem Sultan ile Küçük Valide olarak anılan Hatice Turhan Sultan arasındaki rekabet de kızıştı. Bu nedenle Kösem Sultan IV. Mehmed'i tahttan indirip, mülayim ve söz dinler bir kadın olan Saliha Dilaşub Sultan'ın oğlu Şehzade Süleyman'ı padişah yapmak için kolları sıvadı. Neyse ki 1651'de kıyasıya siyasi rekabetin bir tezahürü olarak Valide-i Muazzama Kösem Mahpeyker Sultan ve adamları, saray ağaları tarafından öldürülünce bu plan muallakta kaldı. Bu hadise sonrasında idari dizginler Hatice Turhan Sultan ve desteklediği ekibin eline geçti. Hizipler savaşının şiddetlendiği bu yeni dönemde doğal olarak siyasi hesaplaşmalar, sık azil-tayinler ve idamlar birbirini izledi. Mali krizin derinleşmesi sebebiyle Tarhuncu Ahmed Paşa'nın 1652'de veziriazamlığa getirilmesi isabetli bir karardı, zira kısa sürede hazine gelirlerinde belirgin artışlar sağlandı. Fakat bütçe açıklarını kapatmak için koyduğu yeni vergiler, saray ve üst bürokrasinin lüks harcamalarında kesintiye gitmesi, özellikle mali krizin derinleşmesinden birinci derecede Sarayın sorumlu olduğunu belirtmesi, kendisi için sonun başlangıcı oldu. Tarhuncu, türlü gerekçeler ve hatta saltanat makamında değişiklik yapmak istediği iftirasıyla öldürüldü (1653). Kısa

sürede mali krizin derinleşmesi ve askerin maaşının züyûf akçeyle ödenmesi Çınar Vakası (*Vak'a-yı Vakvakiye*) denilen yeni bir isyana yol açtı ve asilerin talebi doğrultusunda katledilen otuz kadar devlet adamı ve Saray ağasının cesetleri Sultanahmet'teki büyük çınarın dallarına asıldı (1656).

İsyanlar, mali kriz ve sık azil-tayinler atmosferinde, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete getirilmesiyle (1656) tedricen olumlu gelişmeler yaşandı. Bu tarihten itibaren devletin yönetimini Hatice Turhan Valide Sultan ile Köprülü Mehmed Paşa devraldığından, IV. Mehmed Edirne'ye taşınarak umumiyetle avlanmakla meşgul oldu. Köprülü'nün tavsiyesiyle 1661'de sadarete getirilen oğlu Fazıl Ahmed Paşa döneminde toparlanma sürdü. Baba-oğulun yirmi yıllık (1656-76) sadaretinde Venediklilere ve Fransızlara keza Orta Avrupa'da Lehistan'a ve Avusturya'ya karşı başarılı sonuçlar elde edildi. Uyvar'ın fethi (1664), Avusturya ile yirmi yıllığına imzalanan Vasvar Antlaşması'yla sonuçlandı. Daha sonra Kandiye'nin alınmasıyla (1669), yirmi beş yıldır sürüncemede olan Girit meselesi halledildi. Döneminde, Akdeniz ve Boğazlarda Venedik'le, Karadeniz'de ise Ukrayna Kazaklarının yağma ve talan hareketleriyle mücadele edildi. Macaristan'da yaşanan kayıplar ve II. Viyana Kuşatması'nda yaşanan mutlak hezimet, Osmanlıların Orta Avrupa'daki varlığını tehlikeye düşürdü ve nihayet bu kötü gidişatı durdurmak için ordu ulema ve devlet ricalinin talebi doğrultusunda hal' edilen (7 Kasım 1687) Avcı Mehmed, 39 yıllık saltanatıyla Kanuni'den sonra tahtta en uzun süre kalan padişah oldu.

II. Süleyman devrinde (hd.1687-91) mali krizin çözümü ve asker maaşlarının ödenmesi için, farklı birimlerdeki (Enderun Hazinesi ve Istabl-ı Amire) altın ve gümüş eşyalar Darphane'ye gönderilerek para kestirildi. Bu da yetmeyince varlıklı kesimden *imdâdiye* adıyla ilave vergiler toplandı; buna rağmen payitahtta saltanatının ilk yıllarında sükûnet sağlanamadı. Hatta Osmanoğulları'nın yerine, Kırım giraylarının saltanatı devralmasına yönelik dedikodular yayıldı. Anadolu'da ise *saruca* ve *sekban* denilen grupları maiyetine alan zorbalar, tam anlamıyla terör estirmekteydi. İçeride bunlar yaşanırken dışarda Kuzey Macaristan ve Kuzey Karpatlarda, keza Akdeniz ve Adriyatik'te Osmanlılar, Habsburglar ve Venedikliler karşısında irtifa kaybetmeye devam ettiler. İlave vergiler ve Anadolu'daki güvenlik sorunları nedeniyle zirai-ticari faaliyetler aksadığından, merkezi hazinedeki gelir kaybı had safhaya çıktı, neticede *mangır* denilen bakır paranın piyasaya sürülmesi mali krizi daha da derinleştirdi; esnafın bu paraya itibar etmemesi nedeniyle alış-veriş durma noktasına geldi. Bu nedenle yeni mali kaynak yaratmak

amacıyla yüksek ruhsat bedeliyle meyhanelerin tekrar açılmasına izin verilmiş, daha önce ilga edilmiş olan *hamr eminliği* ihdas edilmiş ve tütüne gümrük vergisi konulmuştur. 8 Kasım 1689'da sadaret makamına getirilen Köprülüzade Mustafa Paşa'nın isabetli karar ve icraatıyla nispi bir düzelme görüldü. Selim Giray'ın desteğiyle Habsburglara karşı bazı mevzii başarılar elde edildi ve nihayet Belgrad'ın geri alınmasıyla (1690) moraller biraz düzeldi. Ancak uzun süredir hasta olan II. Süleyman'ın vefatıyla yerine kardeşi II. Ahmed geçti (hd.1691-1695). Döneminde Macaristan sahasında Avusturya ile mücadele devam etti, fakat iki taraf da belirgin bir üstünlük sağlayamadı. 6 Şubat 1695'te vefatı üzerine, yeğeni II. Mustafa tahtın yeni sahibi oldu.

II. Mustafa (hd.1695-1703), geçmişte pederi IV. Mehmed (Avcı) ve II. Süleyman'ın vefatı sonrasında, teamüller gereği saltanat namzedi olmasına rağmen devlet ricali ve kapıkulları tarafından tercih edilmemişti. Bu nedenle II. Ahmed vefat edince, yine mağduriyet yaşamamak için veziriazam ve şeyhülislamı beklemeden padişahlığını ilan etti (6 Şubat 1695). Öncelikle sefere bizzat çıkarak muhaliflerine gövde gösterisi yapmak maksadıyla birinci Avusturya seferine çıktı (30 Haziran). Temes Irmağı kenarında General Veterani kumandasındaki Avusturya ordusunun mağlup edilmesi ve padişaha gazi ünvanının verilmesi moralini yükseltti. Fakat bu sırada Karadeniz'e inmek isteyen Rusların Azak Kalesi'ni ele geçirmesine engel olunamadı (6 Ağustos 1696). Devrinde uzun, çok taraflı ve çok cepheli savaşların sürdürülebilmesi için, varlıklı vezir ve beylerden tüm masrafları kendilerine ait olmak üzere asker tertip etmeleri istendi; ayrıca ilk kez 1500 kadar İstanbul ve Edirne'deki Bostancıya sefer emri verildi. II. Mustafa, ikinci seferine Nisan 1696'da çıktı, şiddetli muharebeler sonucunda Tımışvar (Banat) ele geçirildi. Denizde ise Venediklilere karşı Dalmaçya kıyılarında geri adım atılmadı. Bu arada Fransa'nın aracılığıyla Avusturya'dan gelen barış teklifini, elde ettiği başarılar nedeniyle kabul etmeyen padişah, Eylül 1697'de üçüncü seferine çıktı. Yeri gelmişken şunu da belirtelim, ordusunun başında sefere çıkan son Osmanlı padişahı II. Mustafa'dır. Sefer öncesinde Varadin ve Tımışvar istikametleri müzakere edilip daha uzak olan ikincisinde karar kılındı. Neticede hayli meşakkatli bu güzergahta müteaddit köprüler kuruldu; Zenta'ya gelindiğinde Tisa Nehri üzerinde kurulan köprüden birlikler karşıya geçirilmeye başlandı fakat bu esnada sadrazam ve maiyeti dâhil ordunun bir kısmı geride kalmış, ordunun düzeni bozulmuştu. Prens Eugene bu durumu öğrenince, ordunun henüz karşıya geçmemiş kısmına hücum etti ve Osmanlı ordusunun sekizde birini imha etti. Veziriazam Elmas Mehmed Paşa ile yirmiden fazla kumandan hayatını kaybetti, ayrıca Avusturyalılar yüklü ganimet

elde etti. Zenta'da yaşanan bu ağır hezimet, doğal olarak moralleri bozdu. Lehistan, Venedik ve Rusya cephelerindeki durum da genelde Osmanlıların aleyhindeydi. Bu şartlar altında İngiltere ve Flemenk (Hollanda) aracılığıyla yapılan barış teklifini, Osmanlılar da kabul etmek zorunda kaldı. Belgrad yakınlarında Karlofça'da yapılan barış müzakereleri yaklaşık dört ay sürdü. Sonuçta 26 Ocak 1699'da imzalanan antlaşmayla on altı yıldır fasılalı olarak süren *Büyük Savaş* sona erdirildi. Buna göre Osmanlılar Tımışvar (Banat) Eyaleti hariç, Erdel dahil tüm Macaristan'ı kaybettiler. Mora yarımadası Venedikliler'e, Ukrayna ile Podolya Lehistan'a bırakıldı. 1700 yılında Rusya ile imzalanan İstanbul Antlaşması'yla da Azak Kalesi elden çıktı.

Osmanlıların başarısız II. Viyana Kuşatması'nın (1683) ardından Avusturya, Lehistan ve Venedik'in oluşturduğu ve 1695'te Rusya'nın da katıldığı müttefik kuvvetler karşısında değişik cephelerde yaptıkları mücadelelere son veren Karlofça Antlaşması, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Fakat bazı çalışmalarda belirtildiği gibi "sonun başlangıcı" da değildir. Bu tarihten kısa süre sonra Osmanlılar 1711'de Prut Zaferi ve 1739'da Belgrad'ın fethi gibi parlak başarılar elde ettiler. Fakat şu hususun altını çizmek gerekir ki Karlofça Antlaşması'yla biten uzun, çok taraflı ve cepheli savaşlar, doğal olarak Osmanlı sosyal ve ekonomik yapısını sarstı. Ödenemeyen asker maaşları, bu sorunu çözmek için toplumun tüm kesimlerine yeni vergiler salınması (bid'at-ı kahve vb), müsaderenin yaygınlaşması, asker sayısının nitelik ve nicelik olarak yetersizliğini telafi etmek için halkın askere alınması (*nefir-i âm*), Anadolu'da *saruca*, *sekban*, Balkanlarda *haydut* denilen başıbozukların türeyerek şiddet sarmalını ve asayiş sorunlarını derinleştirmesi gibi olaylar nedeniyle idari, mali ve içtimai krizler felaket boyutuna ulaştı. Bunun yanında Şehrizor, Halep, Şam ve Basra'daki isyanlar; Gazi Giray'ın Kırım Hanı Devlet Giray'a baş kaldırması ve Gürcistan'da yaşanan isyanlar askerî alandaki zafiyeti yansıtan diğer başlıklardı. Amcazade Hüseyin Paşa ve Rami Mehmed Paşa'nın sadaretinde alınan birtakım önlemler sayesinde, Karlofça sonrasındaki barış döneminde temel sorunlara kısmen neşter vurulabildi.

Osmanlı payitahtında siyasi-iktisadi krizler tırmanırken, II. Mustafa'nın Edirne'ye çekilerek pederi gibi sadece avla meşgul olması, idari dizginleri şehzadeliğinde hocası iken şeyhülislamlık makamına atadığı Seyyid Feyzullah Efendi ve adamlarına teslim etmesi, halkın, bürokrasinin ve Saray erkanının tepkisine ve akıbetinin pederi Avcı Mehmed gibi olacağı yönünde dedikodulara yol açtı. Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve çevresinin idarede mutlak nüfuz ve hâkimiyeti, zamanla muhalif

cepheyi genişletti. O sırada Gürcistan'daki isyan sebebiyle bölgeye gönderilmek istenen 200 kadar cebecinin gecikmiş ulufe gerekçesiyle ayaklanması, mevcut rahatsızlığın yeni bir isyana dönüşmesine zemin hazırladı. Bu arada muhaliflerin temsilcileri, padişahla görüşmek üzere İstanbul'dan Edirne'ye hareket ettiği gibi taht değişikliği konusunda da uzlaşmışlardı. Fakat bunların tutuklanması, gerilimi tırmandırdı. Feyzullah Efendi'nin, sivil-asker muhaliflerin temsilcilerini tutuklatarak mahzarını (toplu dilekçe) padişaha iletmelerini engellemesini fırsat bilen Sadrazam Rami Mehmed Paşa, durumu padişaha arz ederek azledilmesini sağladı. Bu arada 60.000 kişiden oluşan kalabalık bir grup, taht değişikliğini sağlamak amacıyla İstanbul'dan Edirne'ye doğru harekete geçti. Kapıkulları, devlet ricali ve ulemanın ittifakıyla kardeşi III. Ahmed'in tahta geçirilmesi yönünde alınan karar arz edilince, işin bir iç çatışmaya dönüşmemesi için II. Mustafa da saltanattan feragat etme kararı aldı (22 Ağustos 1703). İsyan sonucunda memleketteki kötü gidişatın yegâne sorumlusu olarak görülen Şeyhülislam Feyzullah Efendi, yakınları ve siyasi ekibi *Edirne Vakası* denilen kargaşa atmosferinde, türlü işkence ve aşağılayıcı muamelelerden sonra katledilerek (1703) nispeten sükûnet sağlanmış oldu.

Modern Devlete Doğru: Tereddüt ve Teceddüt (1703-1876)

Edirne Vakası esnasında umumi mutabakatla tahta çıkarılan III. Ahmed (hd.1703-1730), öncelikle kargaşa atmosferinde sivrilen ve vesayete soyunan kesimleri tasfiye etti. Bir süre sonra isyan esnasında yüksek makamlara atanan isimleri azlederek iktidarını pekiştirdi. Kronik sorunların çözümü amacıyla, olabildiğince savaştan kaçındı. Fakat Rus Çarı Büyük Petro'ya mağlup olan İsveç Kralı XII. Şarl'ın (Demirbaş Şarl) Osmanlı Devleti'ne sığınması, savaşı kaçınılmaz kıldı. Çar Petro'nun İstanbul Antlaşması (1700) hükümlerine uymaması ve ayrıca Kırım Hanı Devlet Giray'ın tahrikleri nedeniyle Osmanlılar da savaş kararı aldı. Böylece Prut Seferi adını alacak olan Osmanlı-Rus harbi başlamış oldu (9 Nisan 1711). Osmanlı ordusu Kırım kuvvetleriyle birleştikten sonra, Prut Nehri üzerinde Falcı mevkiinde Ruslara karşı büyük bir zafer kazandı. Ancak 23 Temmuz 1711'de imzalanan Prut Antlaşması maddelerinin Ruslar tarafından uygulanmaması, Baltacı Mehmed Paşa'nın sadaretten azline ve III. Ahmed'in yeni bir sefer için Edirne'ye çekilmesine yol açtı. Fakat İngiliz ve Hollanda elçilerinin aracılık ve baskılarıyla, Ruslar söz konusu antlaşmanın maddelerine riayet edeceklerini açıkladıklarından seferden vazgeçildi.

1715 Kasım'ında İstanbul'a dönen III. Ahmed, gösterişli bir törenlerle karşılandı. Bu coşkuyla ve Karlofça'nın rövanşını alma isteğiyle bir yıl sonra başlatılan Korfu seferi, umulanın aksine mağlubiyetle neticelendi. Avusturya'nın Niş dolaylarına inmesi üzerine Avusturya-Venedik ve Osmanlılar arasındaki savaş, Pasarofça Antlaşması'yla (21 Temmuz 1718) bitirilmiş oldu. Söz konusu antlaşmayla, Osmanlılar Orta Avrupa'dan çekilmekle kalmadı, Batı dünyası için ciddi bir tehdit olmaktan çıkmış oldu. İşin teselli kısmı ise Osmanlılar açısından batıda ve kuzeyde yirmi yıllık bir barış ve sükûnet dönemi sağlanmış olmasıdır. Bunun III. Ahmed devrine rastlayan on iki yılı, devletin kronik sorunlarının çözümlenmesi ve dış dünyadaki gelişmelere ayak uydurulması için bir fırsat ve restorasyon dönemi olarak görüldü.

Popüler tarihyazımında *Lale Devri* (1718-30) olarak anılan bu dönemin isim babası Yahya Kemal, meşhur eden ise İkdam gazetesinde 1913'te bu başlıkla tefrika hâlinde yazılar yazan ve 1915'te bunları kitap hâlinde neşreden Ahmed Refik (Altınay)'dir. Dönem kaynaklarında böyle bir isimlendirmeye rastlanmaz. Lale fiyatları için 500 ya da 1000 altın gibi astronomik rakamlar verilmesi uydurmadır, dönemin *narh* (fiyat) defterlerindeki veriler bu iddiaları geçersiz kılar. Osmanlı elitlerinin, esasında bir kır çiçeği olan laleyi ilk defa bu dönemde görmediklerini, ilk defa şiir kaleme almadıklarını, ilk kez helva sohbeti yapmadıklarını, ilk kez yalı ya da kasır inşa ettirmediklerini, mehtap seyri, sandal sefaları, zevk ve eğlenceden de ilk kez bu dönemde haberdar olmadıklarını belirtelim. Dönemin ikonik unsurlarından Sadâbâd'da (Kağıthane) inşa edilen kasır ve yalıların Fransa'dan getirilen planlar doğrultusunda yapıldığı iddiasını, son çalışmalar geçersiz kılmıştır. Avrupa'daki gündemi, idari, teknik, sosyal ve iktisadi hayatı yerinde tespit etmek üzere (*hizmet-i siyâsiyyesinin haricinde Fransa'nın vesâit-i umrân ve maârifine dahi lâyıkıyla kesb-i ıttılâ ederek kābil-i tatbîk olanlarını takrir etmesi*) gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin sefaretnamesi ve sunduğu raporlar ideolojik bahisler, yeni medeniyet tercihleri ve Batılı çizgide radikal değişim konularında popüler bu kurguyu desteklemez, bilakis gereksiz bir özgüven ve Batı'daki gelişmeleri kaderci, kolaycı ve yüzeysel bir yaklaşımla istihfaf eden geleneksel bir perspektif sunar.

Lale Devri adı etrafında zevk-sefa eksenli ve Batılılaşma saplantılı bu kurgunun gölgelediği hususlara ışık tutmaya çalışalım: III. Ahmed ve Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın vizyon ve hedeflerindeki örtüşme sayesinde, Pasarofça Antlaşması'yla sağlanan sükûnet döneminde, selefi II. Mustafa'nın saltanatında

uzun süre ihmal edilmiş olan payitahtın altyapı sorunları çözülmeye ve çehresi yenilenmeye çalışılmıştır. Büyük Cibali Yangını (1718) ve bir yıl sonra yaşanan yıkıcı İstanbul Depremi, bu hamleyi tercih olmaktan çıkarmıştır. Başkentin yolları tesviye edilmiş, surlar onarılmış, su sorunun çözümlenmesi için yeni bentler ve çeşmeler yapılmıştır. İnşa edilen gösterişli kasırlar, yollar ve yeni bahçelerin tanzimi ve muhteşem meydan çeşmeleri bu cümledendir. Söz konusu dönemde atılan adımlar, sadece altyapı ve peyzaj düzenlemelerinden ibaret değildi; sık aralıklarla başkenti küle çeviren yangınlarla etkin müdahale amacıyla mühtedi Fransız Mühendis Gerçek Davud Ağa'nın öncülüğünde Tulumbacı Ocağı kuruldu (1722). Denizlerde seyrüsefer güvenliği için bazı yerlere fenerler inşa edildi. Salgın hastalıklarla mücadele amacıyla karantina ve çiçek hastalığını ortadan kaldırmak maksadıyla aşı uygulamaları hayata geçirildi. Keza, padişahın bilim, kültür ve sanata verdiği önemin yansıması olarak payitahtta kütüphaneler inşa edildi; ülke dışına yazma kitapların çıkarılması yasaklandı. Şairler, sanatçılar ve bilim adamları himaye ve teşvik edildi. Batı dünyasından başta askerlik ve temel bilimler olmak üzere tercüme seferberliği başlatıldı.

Osmanlı coğrafyasında XV. asrın sonlarından beri gayrimüslim unsurların kurduğu matbaalar mevcuttu. Bu dönemde devletin teşvik ve himayesiyle Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ile Paris'e giden oğlu Said Efendi ve Macar mühtedisi İbrahim Müteferrika tarafından Türkçe harfli matbaa kuruldu; dinî içerikli olmayan Türkçe kitaplar basılmaya başlandı (1727). İstanbul'da kiremit, çini ve kaliteli kumaş (Hatayi) imalathaneleri kuruldu. Bunun yanında başta Rochefort olmak üzere yabancı uzmanlar nezaretinde askerî modernizasyon doğrultusunda adımlar atıldı. Bu konuda, Osmanlıların ilk defa danışman sıfatıyla gayrimüslim kimseleri devlet hizmetine almadıklarını, henüz ulusçuluk doğmamışken ve ulus devletler ortada yokken bu tür görevlerin profesyonelce arz edilen bir hizmet olduğunu, Osmanlıların ödedikleri dolgun ücretlerle iyi bir işveren olarak tercih edildiğini ya da ülkesinde aradığını bulamamış isimlerin şansını farklı bir coğrafyada denemek amacıyla payitaht İstanbul'a geldiklerini belirtelim.

III. Ahmed devri sonlarında en önemli gündem maddeleri, doğuda İran ve Afganistan oldu; Rusya'nın Basra Körfezi'ne inme hedefi, buna mukabil İran'daki istikrarsız siyasi ortam, Şirvan ve Dağıstan Müslümanlarının Rusya baskısı karşısında himaye talebi nedeniyle Osmanlı ordusu Batı İran coğrafyasına girme kararı aldı. Doğu sınırını güvence altına almak amacıyla gerçekleştirilen bu hamle nedeniyle Nihavend civarında Osmanlı ordusu ile İran-Afgan

kuvvetleri arasında vuku bulan savaşta Osmanlılar yenildiler (1726). Hemedan Mukasemenamesi (1827) ile bitirilen bu savaş, III. Ahmed'in saltanatı açısından dönüm noktası olmuştur. Söz konusu yenilgi muhalifler tarafından aleyhte bir kampanyaya dönüştürüldü. Vergiler, hayat pahalılığı, Anadolu'dan güvenlik sorunları nedeniyle payitahta kitlesel göçler, buna bağlı olarak işsizliğin artması, değişmeyen ve muhalefet babında her zaman müşterisi bulunan bir gerekçe olarak israf, zevk ve eğlence, dönemin önemli aktörlerinden Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın yakın çevresini iktidara taşıdığı vb. başlıklar, muhaliflerin başlıca şikâyet konularıydı. İran cephesinden gelen yeni mağlubiyet haberleri, bardağı taşıran son damla oldu. III. Ahmed tepkileri dindirmek için sefer kararı alıp orduyla Üsküdar'a geçtiğinde, başkentin boş kalmasından istifade eden muhalifler hazırlıklarını tamamladılar. Bu süreçte Ayasofya Vâizi İspirîzâde Ahmed Efendi, İstanbul Kadısı Zülali Hasan Efendi ve Patrona Halil isimli emekli bir askerin yönlendirmesiyle umumi rahatsızlık isyana dönüştü (25 Eylül 1730). İsyan haberi kendisine ulaşınca apar topar Topkapı Sarayı'na dönen padişah, yeniçerilerin de katılımıyla iyice güçlenen asileri ikna edemeyince, tüm olumsuzlukların başlıca sorumlusu olarak muhaliflerin talep ettikleri damadı Nevşehirli İbrahim Paşa ile onun damatları Kaymak Mustafa Paşa ve Kethüda Mehmed Paşa'yı boğdurduktan sonra asilere teslim etti. Bununla da yetinmeyen muhalifler III. Ahmed'i de tahttan indirdiler (1 Ekim 1730).

Patrona İsyanı, ihtilal ve hal' sonrasında tahta çıkan I. Mahmud (hd.1730-1754), amcası III. Ahmed gibi isyan atmosferinde öne çıkan ve vesayete soyunan isim ve kesimleri tasfiye etmek için uygun zamanı kolladı. Devr-i sâbıkın önemli sembollerinden Sadabat'ta asilerin tahribatını, keza isyanın elebaşı Patrona Halil'in keyfi ve pervasız talep ve uygulamalarını kerhen kabullendi. Daha sonra gerekli tertibat alınarak İran'a karşı çıkılacak sefer konusunda Sarayda yapılan toplantıdan sonra Patrona Halil ve diğer elebaşıları katledildi (25 Kasım 1730). Bu suretle vesayetten kurtulan I. Mahmud, kısa sürede payitahtta sükûneti sağladıktan sonra olağan gündemine dönebildi.

Doğu'da 1731-36 yılları arasında İran'la yapılan savaşlar sonucunda bölgede Osmanlı çıkarları korunmuş, bu mücadele I. Mahmud'a "gazi" ünvanı kazandırmıştır. Sorunlu bir diğer bölge Ukrayna ve Podolya idi; Rusların sınırlarda yeni kaleler inşası ve 1736'da Azak Kalesi'ne taarruzu yeni bir savaşa neden oldu. Bir yıl sonra, Avusturya'nın Rusya'nın yanında savaşma kararı almasıyla cephe genişlemiş oldu. Çok cepheli şiddetli muharebeler sonunda Osmanlıların Balkanlar ve

Orta Avrupa'da varlığı açısından hayati önemi haiz Belgrad geri alındı ve 28 Eylül 1739 tarihli antlaşmayla Avusturya ile savaşa son verildi. Fransa ve Prusya'nın desteği, yapılan ticaret antlaşmasıyla İsveç'in de Osmanlı devletiyle ilişkilerini güçlendirmesi, nihayet müttefiki Avusturya'nın savaştan çekilmesi üzerine Rusya da 12 Aralık 1739'da Bâbıâlî ile barış antlaşması imzaladı. 4 Ocak 1740'ta İsveç'le savunma, İspanya ile ticaret antlaşmaları imzalanarak Rusya tehdidi etkisizleştirilirken, karşılıklı çıkar ekseninde Avrupa devletleriyle de denge kurulmuş oldu.

Bu yeni şartlar, Batı cephesinde yaklaşık otuz yıllık bir barış döneminin kapılarını aralamış oldu. Sükûnet ortamından istifadeyle başlatılan yoğun imar faaliyetleri, padişahın "muammir-i bilâd" şeklinde anılmasına neden olacaktır. Padişahın, askeri modernizasyon kapsamında, İbrahim Müteferrika'dan yol haritası bağlamında istediği rapor *Usulü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem* isimli risalenin yazılmasına neden oldu. Onun tavsiyeleri doğrultusunda III. Ahmed devrinde iltica talebinde bulunan fakat izin verilmemiş olan Fransız Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa, ö.1747) askerî danışman sıfatıyla görevlendirildi. Bu sayede Humbaracı Ocağı ve Üsküdar Toptaşı mevkiinde modern askerî eğitim vermek üzere bir Hendesehane kuruldu (1734). Bu okul daha sonra I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde kurulacak kara ve deniz mühendishanelerinin zeminini oluşturmuştur. Ateşli silahların savaşlardaki belirleyiciliğine paralel olarak Humbaracı ve Topçu ocaklarına büyük önem verilmiş, tımarlı sipahiler için yeni kanuni düzenlemeler yapılmıştır. İbrahim Müteferrika'nın vefatından (1747) sonra atıl kalan matbaanın işler hâle getirilmesi için Lehistan'dan ustalar getirilmiş, Yalova'da kâğıt imalathanesi açılmış, yangınlarla mücadele, piyasaya para arzı ve mali takvim konusunda da bir dizi düzenleme yapılmıştır.

I. Mahmud'un vefatından sonra, Osmanlı tarihinde Şimşirlik Dairesi'nde en uzun süre gözetim altında kalan III. Osman (hd.1754-1757), elli sekiz yaşında tahta çıktı. Kısa süren saltanatında başta sadaret olmak üzere bürokrasideki sık azil ve tayinler, keza tebdil gezileri esnasındaki avampesend (elçi alayını izlemek için halkın arasına karışması, bu gezilerde satın aldığı meyve vb. şeyleri yolda yemesi) tavırları ve fevriliği "garib meşrebi"yle ilgili olmalıdır. Selefi I. Mahmud'un ve kendisinin çocuğu olmadığından, hanedanın devamlılığı konusunda ciddi bir endişe doğmuştur. Devrinde ülke içinde Anadolu'da ayanlardan bazılarının tedibi, taşradan İstanbul'a göçün engellenmesi, payitahtı kül eden dört büyük yangın, şiddetli kış nedeniyle Haliç'in donması (1755) ve ciddi panik yaratan depremler ve seller dışında kayda değer bir hadise yoktur. Öte yandan devrinde başlayan Yedi Yıl

Savaşları (1756-63) sebebiyle Avrupa devletleri birbiriyle mücadeleye giriştiklerinden, dış politikada da sakin bir dönem yaşanmıştır.

Halefi III. Mustafa devrinde (hd.1757-1774) halkı rahatlatacak bazı vergi düzenlemeleri, hac yolunun güvenliği, vakıfların yönetimindeki yolsuzlukların engellenmesi, Saray masraflarının kısılması yönündeki adımları, idareci sınıf tarafından "hasislik" olarak nitelendirilmiştir. 1739 tarihli Belgrad Antlaşması'ndan beri Kuzey ve Batı cephesindeki yaklaşık yirmi yıllık barış dönemi, sosyal ve ekonomik anlamda toparlanma sağladığı için olumlu bir gelişmeydi; fakat madalyonun diğer yüzüne bakıldığında harp taktik ve tekniklerinin, tarafların fiili karşılaşmalarında bizzat müşahede ve tecrübe ile görülüp aktarıldığı bir devirde, uzun barış dönemi Osmanlıların aleyhine olmuştur. 1768 yılında meydana gelen Osmanlı-Rus harbine dek barış hâli devam ettiğinden, III. Mustafa'nın saltanatında barış dönemi otuz yıla ulaşmıştı. Askerî alandaki bu atalet ve ordunun uzun süre payitahttan çıkmamış olması Anadolu, Rumeli ve Mısır'da mütegallibe olarak anılan ferman dinlemez idarecileri ve mahallî güç unsurlarını cesaretlendirmiştir. Bir diğer önemli sorun olan hanedanın inkıraz ve akıbeti bahsine gelince, yaklaşık kırk yılın ardından III. Mustafa'nın bir erkek çocuk sahibi olmasıyla rahat bir nefes alınmış, Şehzade Selim'in doğumu (1761) gösterişli merasimler eşliğinde kutlanmıştır.

Bu sevinç uzun sürmemiştir, 1766'da yaşanan yıkıcı İstanbul depremi can kayıpları ve ciddi bir maliyet yaratmış, bu sebeple payitaht adeta yeniden imar ve inşa edilmiştir. Devrinde vuku bulan ve bizzat kendisinin de desteklediği Osmanlı-Rus Harbi (1768-774) Kırım, Eflak-Boğdan, Tuna hattındaki bozgunlar ve Çeşme'de donanmanın yakılmasıyla mutlak bir hezimete dönüşmüştür. Söz konusu savaşla iç içe geçmiş askerî modernizasyon kapsamında, "danışman" sıfatıyla istihdam edilen Macar asıllı Fransız Subay Baron François de Tott'un istihdam edildiği dönemde Çeşme Faciası'nın (1770) dayattığı bir hamle olarak donanmanın yeniden inşası, Boğaz kalelerinin tahkimi, Tophane ve Topçu ocağının ıslahı yanında Topçu Mektebi (1772), Haliç'te açılan Hendesehane ve Sürat Topçuları Ocağı kayda değer adımlardır.

Osmanlılar açısından, tarihlerindeki en önemli felaketlerden biri olan 1768-74 Savaşı henüz bitmeden vefat eden III. Mustafa, ilm-i nücûma (astroloji) merakıyla maruftu. Vezirlerini, yıldızı yüksek olduğuna inandıklarından seçen Hünkâr, 1763'te Berlin'e gönderdiği Ahmed Resmî Efendi vasıtasıyla Prusya Kralı II. Friedrich'ten, parlak başarılarının arkasında olduğuna inandığı müneccimlerinden birkaçını göndermesini istemiştir. Prusya kralının, başarısının kaynağı olarak tarih

bilgisi, eğitimli-disiplinli ordu ve dolu bir hazine şeklindeki cevabı, Hünkarı etkileyerek rasyonel düşünceye sevk etmiş midir elbette bilmek mümkün değildir.

III. Mustafa'nın kardeşi ve halefi I. Abdülhamid (hd.1774-1789) olgunluk çağında, elli yaşında tahta çıkmıştır. 1768'de başlayan ve geçen beş yılda felakete dönüşen Osmanlı-Rus harbini bitirmek isteyen yeni padişah, mevzii birkaç zaferden sonra kaybı en aza indirgeyecek bir barış antlaşması imzalamak emelindeydi; fakat Osmanlı ordusunun Kozluca ve Şumnu'da uğradığı bozgunlar buna müsaade etmedi. Kerhen masaya oturan Osmanlı İmparatorluğu imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması'yla (21 Temmuz 1774) Azak ve Kırım dâhil kuzey sınırlarında stratejik bölgeleri kaybetti. Nüfusunun tamamı Müslüman olan Kırım'ın kaybedilmesi, tam anlamıyla bir travma yaratmıştır. Ayrıca Rusya, Osmanlı tebaası Ortodoks Hristiyanların hamisi sıfatını ve geçmişte Fransa ve İngiltere'ye tanınmış ticari imtiyazlardan istifade hakkı da elde etmiştir.

Devrinde Filistin'in kuzeyinde isyan eden Beni Zeydan aşiretinin reisi Zahir el-Ömer ve Mısır'da başkaldıran Kölemenler, Anadolu'da ise *levend* denilen eşkıya zümresi tedip edilmiştir. Genel anlamda asayiş sağlandı derken, Arap Yarımada'sında Dir'iyye'de Muhammed b. Abdilvehhab'ın görüşleri ve Necid Emiri Abdülaziz b. Suud'un himaye ve desteğiyle gelişen Vehhâbilik hareketi, kısa sürede halife-padişahın otorite ve prestijini sarsan önemli bir soruna dönüştü. Bunu fırsat bilen İran'ın Bağdat ve Basra'yı işgali ve Anadolu'daki aşiretleri isyana teşviki, iki ülke arasındaki sınır anlaşmazlıklarını had safhaya çıkarmıştır.

I. Abdülhamid devrinde, askeri modernizasyon kapsamında Humbaracı ve Topçu Ocağı ıslah edilmiş, Kalyoncular kışlalara yerleştirilmiş ve donanma yenilenmiştir. 1775'te açılan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun'da modern ihtiyaçları karşılamak üzere deniz subayları yetiştirilmeye başlanmış, Tımarlı Sipahiler, Lağımcı ve Yeniçeri ocaklarını düzene sokmak için yeni kanunlar çıkarılmıştır. Yabancı mühendis ve askeri danışmanlardan Baron de Tott, mühtedi Kempıl Mustafa ve Ober'in katkılarıyla Mühendishane ve Sürat Topçuları ocağı çağdaşlaştırılmıştır. Keza de La Fayette ve François Alexi marifetiyle, Tersane Mühendishanesi ve İstihkam Mektebi'nin açılması ve top dökümhanesinin yenilenmesiyle askerî reform süreci takviye edilmiştir. Fakat bu olumlu gelişmeler 1787'de başlayan Osmanlı-Rus Harbi'nde Fransa'nın Rusya safında yer alması ve uzmanlarını geri çağırması nedeniyle kesintiye uğramış, etkileri sınırlı kalmıştır. Uzun süredir atıl vaziyetteki Mütferrika Matbaası'nın 1784'te canlandırılması ve yeniden kitap basılması, devrinin kayda değer olaylarındandır.

Kırım meselesi I. Abdülhamid devrinin yumuşak karnıydı, nüfusunun tamamı Müslüman olan ve Rusların katliamına maruz kalan bu bölgeyi yeniden ele geçirme çabaları, buna mukabil Rusların Kırım'ı ilhak planı rekabeti şiddetlendirmiştir. Neticede Rusya'nın Aynalıkavak Tenkihnamesi (1779) ile nüfuzunu pekiştirmesine engel olunamazken, Osmanlılar da Kafkasya'nın güneyini kontrol altına almak için yeni adımlar attı. Rusya'nın desteğiyle Kırım Hanı olan Şahin Giray'ın izlediği politikaya halk isyan edince, Mareşal Potemkin'in Kırım'da binlerce Müslümanı katletmesi ve ardından bölgenin işgal ve ilhakı (1783) iki ülkenin yeniden hesaplaşmasına giden süreci hızlandırdı. Rusya ve Avusturya'nın *Grek ve Dakya Projeleri*[1] olarak adlandırılan gizli planlarla Balkanlar ve Mora Yarımadası'nı paylaşma girişimlerine karşılık Osmanlılar savaş kararı aldı (19 Ağustos 1787). Avusturya'nın müdahil olmasıyla iki cephede savaşan Osmanlı kuvvetleri, bugün Romanya'nın kuzeydoğusunda bulunan Yaş ve Ukrayna'nın batısında bulunan Hotin kalelerini kaybettikten sonra, stratejik mevkideki Özü'yü (Oçakof) müdafaa etmek için var güçlerini seferber ettiler. Aralık 1788'de Rus Mareşali Aleksandr Vasilyevich Suvorov'un başlattığı taarruz ve şiddetli kış şartları, kale ve şehrin müdafaasını zorlaştırdı. Yardıma gelen Osmanlı filosu da mağlup edilince, Ruslar kale ve şehri ele geçirerek çoğu sivil yaklaşık yirmi bin kişiyi katletti (1789). Bu elim hadise payitahta ulaşıp padişaha tebliğ edildiğinde, uzun süredir zincirleme mağlubiyetlerin yarattığı derin üzüntü içinde hasta olan I. Abdülhamid'in rahatsızlığı şiddetlenmiş, kendisini toparlayamayarak kısa süre sonra vefat etmiştir (7 Nisan 1789).

III. Selim devri (hd.1789-1807), Osmanlı tarihinin önemli dönemeçlerinden biridir. I. Mahmud ve III. Osman'ın çocukları olmadığından, kırk yıl sonra dünyaya gelen Şehzade Selim'in doğumu büyük şenliklerle kutlanmıştı. Hanedanın devamını sağlayacağından, serbest bir atmosferde müsamaha ve itina ile büyütülen şehzadenin, pederi III. Mustafa'nın tercihi doğrultusunda devlet işlerini, kurumlarını ve protokol kaidelerini erken yaşta öğrenmesi sağlandı. Islahatçı zihniyetini pederinden tevarüs etmiştir. *İlhamî* mahlasıyla Kırım temalı ve düşmandan intikam hissiyatıyla dolu şiirleri, devrinde popüler anlamda sempati yaratmıştır. Aktif, gayretli ve iyi yetişmiş genç şehzadenin şahsında yaratılan cihangirlik (sahipkıranlık) algısı, yaşlı hükümdar I. Abdülhamid'in yerine yeğenini geçirmek isteyen siyasi bir hizbin darbe hazırlığında olduğu söylentilerine neden oldu. Sadrazam Halil Hamid

[1] Çariçe II. Katerina, torununun adını Konstantin Pavloviç koymuş, Yunanistan'dan Rum süt anneler getirtmiş, Avusturya İmparatoru II. Joseph ile Bizans'ın ihyası konusunda anlaşmış, bugünkü Romanya topraklarını Dakya Devleti adıyla bağımsız bir devlet statüsünde kurarak başına Mareşal Potemkin'i getirmeyi planlanmıştır.

Paşa ve ekibinden Vezir Râif İsmâil Paşa'nın bu sebeple azli ve idamı (1785), iddiaların ciddiye alındığını göstermektedir. Bu hadiseden sonra dikkatleri üzerine çektiğinden daha ihtiyatlı hareket eden Şehzade Selim, Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaşmış (1786), Ebûbekir Râtib Efendi'nin kaleme aldığı müsveddeler bizzat şehzade tarafından temize çekilmiş ve Sultanzade İshak Bey vasıtasıyla Fransa'ya gönderilmiştir. Şehzade Selim, mektuplarını Osmanlı tarihinde bir ilk olarak "saltanat vârisi" ve "saltanat veliahdı" ünvanlarıyla imzalamıştır.

III. Selim 7 Nisan 1789'da tahta çıktığında, iki yıl önce başlayan Osmanlı-Rus Harbi sürmekteydi. Kendisine büyük umutlar bağlanan padişah, yönetmeye talip olduğu devletin artık dünyanın merkezi olmadığını kabul ederek rasyonel bir hedef küçültme ile *Nizâm-ı Âlem* söylemini *Nizâm-ı Cedid*'e tahvil eyledi. Paradigmanın değişmesinde dünyada yaşanan önemli gelişmeler de etkili olmuştu. Saltanatının hemen öncesinde meydana gelen *Aydınlanma*, *Sanayi İnkılâbı* ve tahta çıktığı yıl vuku bulan *Fransız İhtilali* Batı dünyasında da *Eski Dünya*yı ve geleneksel yapıları radikal bir biçimde değiştirmeye başlamıştı. İngiltere'de Sanayi Devrimi, İhtilal Fransa'sı (Fransa Nizam-ı Cedidi), Avusturya'da II. Joseph dönemi (1780-1790) kapsamlı reformları (Josefinizm), çağdaş bir anayasa ilân ederek (3 Mayıs 1791) kendi nizâm-ı cedîdini ihdas eden Lehistan'daki gelişmeler, gelenekten geleceğe doğru umumi bir yönelim olduğunu göstermektedir.

Mevcut literatürde, Osmanlıların Fransız İhtilali'nin anlam ve önemini kavrayamadıkları yönünde bazı eleştiriler tekrarlanır. Batı dünyasında hiçbir monarşi, Fransız İhtilali'ni alkışlamadı, bilakis monarşiler bu gelişmeyi çok büyük bir tehlike olarak gördüklerinden, *Koalisyon Savaşları* döneminde Fransa'yı tedip etmek için iş birliği yaptılar. Viyana ve sonrasında zincirleme olarak düzenlenen kongrelerle, statükoyu iade ve monarşileri takviye etmeye çalıştılar. Osmanlılar da çok kültürlü ve farklı etnik-dinî kökenden insanlardan oluşan siyasi-sosyal bir yapı olarak, Batıdaki diğer monarşilerden farklı bir tepki vermediler. Dolayısıyla konuyu bu çerçevede ele aldığımızda, dünyada kimsenin tam olarak sonuçlarını kestiremediği ve monarşilerin tahtını sarsması kuvvetle muhtemel bir gelişmeyi Osmanlıların neden alkışlamadığı ve selamlamadığı sorusu, kendiliğinden anlamsız ve absürt hâle gelir. Ayrıca *İhtilal-i Kebir*'in başlangıçta yarattığı kaos atmosferi, Osmanlıların geleneksel haber alma kaynakları bakımından atalet ve zafiyeti, isyanın dâhili bir başkaldırı ve asayiş hadisesi olarak görülmesi de devletin tavrında etkili olmuştur.

III. Selim öncelikle Rusya karşısında hezimete dönüşen savaşı zaferle sonuçlandırmak ve özellikle Kırım'ı geri almak için bizzat sefere çıkmak istedi, fakat

devlet adamlarının bunu onaylamaması nedeniyle geri adım attı. Cepheden gelen haberler ve bugün Romanya'nın Kuzey Dobruca bölgesinde Tulcea şehrinin sınırları içindeki Maçin sahrasında Osmanlı tarihinde bir ilk olarak ordunun savaşmayı reddetmesi (9 Temmuz 1791, Maçin Boykotu) ve bunun Serdarıekrem Koca Yûsuf Paşa tarafından merkeze mahzarla (ortak dilekçe) bildirilmesi, padişahı tam anlamıyla hayal kırıklığına uğrattı. Bu durumda mecburen müzakere masasına oturan Osmanlı Devleti, Fransız İhtilali'nin yarattığı belirsizlik ve endişe nedeniyle beklenenden daha az kayıp ve hasarla Avusturya ile Ziştovi (1791) ve Rusya ile Yaş (1792) antlaşmalarını imzalayarak barış dönemine girmiş oldu.

Barış döneminin yarattığı sükûnetten istifadeyle Maçin Boykotu'nu (1791), askerî alandan başlayarak topyekûn bir ıslahat hamlesine dönüştürmek isteyen III. Selim, öncelikle muhalefete karşı etkin bir kalkan olarak sorumluluğu tabana yaymak, elbette ortak aklı işleterek çözüm üretmek amacıyla, keza bir tür itiraf makamında devlet adamlarından ve askerî erkândan çözüm odaklı raporlar (ıslahat layihaları) talep etti. Sunulacak önerileri değerlendirmek ve ıslahat sürecinin yol haritasını belirlemek amacıyla güvenilir adamlarından kurduğu çekirdek reformcu kadroyla (*Atabegân-ı Saltanat*, sonradan *Rusçuk Yârânı*) yapılan istişareler sonucunda Nizâm-ı Cedid (Yeni Düzen) adıyla kapsamlı bir reform süreci başlattı (1792). Şimdiye dek tespit edilmiş olan ikisi yabancı (Baron von Brentano ve Mouradgea d'Ohsson) 22 ıslahat layihasındaki öneriler çerçevesinde 72 maddelik bir reform programı oluşturulmuştur. Son tahlilde amaç, Düvel-i Muazzama'nın şahsında temsil edilen modern ve güçlü devletlerle rekabet edebilecek seviyeye ulaşmaktı. Kapsamlı reformların ve kurumsal dönüşümlerin ciddi mali külfetler getirdiği malum olduğundan, *İrâd-ı Cedid* adıyla bir de fon oluşturuldu.

Nizam-ı Cedid'in ilk evresinde Batı'daki gibi eğitimli-düzenli ve disiplinli (talimli-rabıtalı asker, asker-i cedid) bir ordu kuruldu. Geleneksel askerî sınıfları/ocakları kaldırmak mümkün olmadığından ve yeni birlikleri hedef tahtasına koymak doğru bulunmadığından, bu modern askeri birliğe *Muallem Bostâniyân-ı Hassa* (Talimli Bostancı Tüfenkçileri) denildi. Reformcu kadro, şartlar gereği "telifçi ve düalist" bir uygulama olarak eski ile yeniyi birlikte ve yan yana muhafaza etmek zorunda kaldı. *Sünâiyet* de denilen bu mecburi kabullenişte, ikame edilmeye çalışılan yeni askerî birliğin eskiyi ilga edecek güçte olmaması belirleyici olmuştur. Bu şartlar çerçevesinde Levend Çiftliği başta olmak üzere başkentte (Beyoğlu, Üsküdar, Harem'de Selimiye, Hasköy'de Humbaracı ve Lağımcı) ve Anadolu'da (Aydın, Akşehir, Niğde, Kayseri Kastamonu, Ankara, Bolu, Kütahya vb) yeni kışlalar inşa

edildi. Mevcut Mühendishâne-i Bahrî'yi tamamlayacak bir kurum olarak 1795'te İstanbul Hasköy'de Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun (Kara Harp Okulu) kuruldu. Fransa'da, dağılan monarşinin boşta kalan asker-sivil nitelikli kadroları, bu sürecin gerektirdiği subay, danışman, tekniker ve uzman kadrolarının teminini kolaylaştırdı. Çağdaş askerî literatürün çevirisi için tercüme heyetleri, bunların basımı için de özel bir matbaa kuruldu (1797, Mühendishane Matbaası). Öte yandan 72 parçadan müteşekkil bir donanma meydana getirildi, devasa gemi inşa havuzları yapıldı. Yeni vergiler yanında tımar yoklamaları, mukataalarda yapılan yolsuzluklar, lüks ve israf, keza gereksiz ithalat engellenerek hazinenin açığı olabildiğince kapatıldı. Devlet adamlarından imkânı olanların ve ticaret erbabının gemi satın alarak deniz ticaretine teşvik edilmesi, bir diğer önemli hamleydi. Gayrimüslim Osmanlı tebaasından isteyenlere, *Avrupa Tüccarı* adıyla berat verilerek yabancı tüccar statüsünde ticaret yapma imkânı tanındı. Londra (1792), Paris, Berlin ve Viyana'da (1797) açılan ikamet elçilikleri üzerinden dış dünyadaki gelişmeleri sağlıklı bir biçimde takip ve modern dünyaya entegrasyon konusunda çaba sarf edildi.

Avrupa'da başlayan *İhtilal Savaşları*'ndan uzak duran III. Selim, içeride merkezi otoriteyi hiçe sayan ayanlarla (Pazvandoğlu, Tirsiniklioğlu, Tepedelenli, İşkodralı, Canikli, Cezzar, Kavalalı vd.) mücadeleye giriştiyse de tam anlamıyla başarılı olamadı; keza Balkanlarda ciddi asayiş sorunları yaratan *Dağlı Eşkıyası* ve *Kırcalılar* tam anlamıyla tedip edilemedi. Rusya ve Avusturya tehdidine karşı Prusya ile ittifak (1790); Mısır'ın Napolyon tarafından işgali (1798) ve buna mukabil İngiltere ve Rusya ile ittifak yapılarak bölgenin geri alınmaya çalışılması, muhalif çevrelerce "kefere ile ittifak"ın caiz olmadığı gerekçesiyle aleyhte bir propagandaya dönüştürüldü. Sırp İsyanı (1804), bu başkaldırıyla iç içe geçen Rusya ile savaş; Vehhabilerin Haremeyn'e hâkimiyeti ve hac farizasının ifasına engel olmaları (1806), halife-padişahın İslam dünyasındaki itibar ve prestijini ciddi bir biçimde sarstı.

III. Selim devrinde, Prusya'daki uygulamadan esinlenilerek Mart 1805'te genel askerlik uygulaması kapsamında 20-25 yaş arası erkekler için mecburi askerlik hizmeti getirilmesi yönünde karar alındı, fakat şiddetli tepkiyle karşılandığından bu karardan vazgeçildi. Ertesi yıl padişahın aynı uygulamada ısrar etmesi ve Nizâm-ı Cedid'in Rumeli'ye de teşmiline karar verilmesi, saltanatı bakımından dönüm noktası oldu. Anadolu'daki askerî reform sürecinde başarı kazanmış olan Karaman Valisi Kadı Abdurrahman Paşa Nizâm-ı Cedîd kuvvetleriyle yola çıktı; Silivri, Tekirdağ ve Çorlu'da ayanlar ve onları destekleyen Dağlılar ve Kırcalıların sert muhalefetiyle karşılaştı ve taraflar arasında silahlı çatışmalar yaşandı. *İkinci*

Edirne Vakası olarak anılan bu olay sebebiyle, Nizâm-ı Cedid programı Rumeli'de tatbik edilemedi. Bu hadise karşısında tavizsiz bir duruş sergileyemeyen III. Selim, muhaliflerle iş birliği yapan Sadrazam Hafız İsmail Paşa'yı sürgün etmekle yetindi ve orduya geri dön emri verdi. Keza bu sebeple bir isyan çıkmaması için Yeniçeri Ağası İbrâhim Hilmi Ağa'yı sadarete, Topal Atâullah Efendi'yi de şeyhülislamlığa getirdi (1806).

Taşrada asiler ve merkezde muhaliflere verilen tavizler, sonun başlangıcı oldu. Öte yandan Napolyon'un parlak zaferleri sebebiyle Bâbıâlî tarafından imparator ünvanının tanınması, Mısır'ın işgalinde (1798) müttefikleri olan İngiltere ve Rusya tarafından politik anlamda ciddi bir eksen kayması olarak değerlendirildiğinden, Osmanlı Devleti eski müttefikleriyle savaşın eşiğine geldi. Bu sırada İngiliz filosunun Çanakkale'den geçip payitaht açıklarında demir atması (Şubat 1807), III. Selim'in zaten zedelenmiş otoritesinin geniş kesimler tarafından sorgulanmasına neden oldu. İngiliz filosunun ablukası sebebiyle başkentte yaşanan kıtlık ve pahalılık, muhalif olmayan kesimleri de çileden çıkardı. Filonun, Yeniçeri Ocağı'nın imhası için bizzat devlet ricalinin davetiyle geldiğine dair çıkarılan asılsız söylentiler, gerginliği had safhaya çıkardı. Bu arada eski müttefiklere verilen teminat sayesinde şubat sonunda İngiliz filosunun çekilmesi üzerine Osmanlı ordusu 12 Nisan 1807'de Rusya seferine çıktı. Ordu, Sırp İsyanı'nı bahane eden Rusya'nın ilerleyişini durdurmak için Edirne'ye vardığında, payitahtta isyan bayrağı kaldırıldı.

Köse Musa Paşa ve Şeyhülislâm Topal Atâullah Efendi tarafından sevk ve idare edilen Nizâm-ı Cedîd karşıtı isyan, 25 Mayıs'ta Boğaz yamakları tarafından başlatıldı. Sonradan *Kabakçı İsyanı* olarak anılan bu başkaldırı, İngiliz ve Rus elçiliği tarafından da desteklendi ve III. Selim, dördüncü günün sonunda tahttan indirildi (25-29 Mayıs 1807). Muhaliflerin, cezalandırmak üzere Saray'dan talep ettikleri 12 kişilik ana listede yer alan isimler (Nizâm-ı Cedid Ricâli, Atabegân-ı Saltanat) katledildi. Ardından İrâd-ı Cedid fonu ilga edildi. Padişahın saltanatını korumak maksadıyla kendi ekibini feda etmesi, kamuoyunda ciddi bir antipati yarattı. Fakat bu tavizler, tahtını korumasına yetmedi. Adres açıktı, taht değişikliğinde ittifak eden muhalifler IV. Mustafa adıyla büyük şehzadeye biat ettiler (29 Mayıs 1807).

Yeni padişah, amcasını Saray Doktoru Lorenzo vasıtasıyla zehirlemek istediyse de başarılı olamadı. Payitahtta yaşanan kaostan bir şekilde kurtulan ve III. Selim'e sadakati malum olan Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'ya sığınan

reformcuların (Rusçuk Yârânı) daha sonra başkente gelip karşı darbe yapma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Saray kapıları kırılıp içeriye girildiğinde, devrik padişahın hançer ve kılıç darbeleriyle yaralanmış cesediyle karşılaşıldı. Bu tablo karşısında 14 ay önce tahta çıkan IV. Mustafa hal' edilerek Saray baskınından hafif bir sıyrıkla kurtulan Şehzade Mahmud'a biat edildi (28 Temmuz 1808). Bu arada şu hususu vurgulamak gerekir: Geniş bir koalisyonun yönlendirdiği bir isyanla/darbeyle tahta çıkan IV. Mustafa'nın kısa süren saltanatında, payitahtta sükûnet sağlanamadığından ve icraat safhasına geçemediğinden, devrini selefi III. Selim'e ve uygulamaya konulan Nizâm-ı Cedid programına nispetle mahkûm etmek, isabetli ve hakkaniyetli bir yaklaşım değildir. Mevcut bilgiler ve kaleminden çıkan satırlar, reform sürecine ve programına karşı açıktan bir tavır aldığını söylemek için yeterli değildir. Bu nedenle konunun, halef-selef padişahlar üzerinden ilerici-gerici dikotomisi ekseninde değil, reformlara karşıt çevrelerin III. Selim'e mutlak husumeti ve büyük şehzade IV. Mustafa üzerinde mecburi ittifakı bağlamında değerlendirilmesi çok daha makul bir yaklaşımdır.

I. Abdülhamid ve Nakşidîl Sultan'ın oğlu olarak dünyaya gelen Şehzade Mahmud, ağabeyi IV. Mustafa'nın halefi olarak yirmi üç yaşında tahta çıktı. Yerli-yabancı popüler literatürde Aimee de Buc de Rivery ismiyle anılan ve Fransız aristokrasisine mensup oluğu iddia edilen Nakşıdîl, Napolyon'un eşi Josephine'in uzaktan akrabası olarak takdim edilir. Rivayete göre, eğitim için gittiği Fransa'dan Karayiplerdeki sömürgesi olan Martinique Adası'na dönerken Cezayirli korsanlara esir düşmüş, sonra Saraya satılmış, Harem'de I. Abdülhamid'in kadınlarından biri olmuştur. Nakşıdil, Gürcü asıllıdır; I. Abdülhamid'in kız kardeşi Esma Sultan'ın hizmetkarlarından iken padişahın beğenisinden ötürü Harem'e intikal etmiştir. Bu efsanenin yayılmasında, Fransa'nın Osmanlı hanedanıyla sıhriyet bağları icat ederek bunu politik ve ekonomik çıkarlara dönüştürmek ve elbette geçerliliğini hiç kaybetmeyen bir husus olarak magazinin çekiciliği etkili olmuştur.

II. Mahmud, kendisinin de canını zor kurtardığı Saray baskınları, darbeler ve karşı darbeler atmosferinde tahta çıktı. Devrik padişah III. Selim'i tahta iade etmek için Rusçuk Ayanı sıfatıyla payitahtta gelen fakat buna muvaffak olamayınca Şehzade Mahmud'u tahta çıkaran ve sadaret makamını işgal eden Alemdar Mustafa Paşa'nın vesayetinden, bilinçli bir tercihle seyirci kaldığı Yeniçerilerin isyanı sayesinde kurtuldu. Cülusunda, Hicaz bölgesinde *Vehhâbi* başkaldırısı, İngiltere ve Rusya ile savaş devam etmekteydi. Öte yandan saltanatının hemen başında merkez ve taşra arasındaki gerilim ve yeni siyasi denklemi somutlaştıran

bir belge olan *Sened-i İttifak*'ın önüne konulması, ayan ya da mütegallibe olarak anılan merkez-kaç kuvvetlerin zaferini ilan eden ve Osmanlı tarihinde örneği bulunmayan bir hadiseydi.

Resim 4: II. Mahmud (https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/mahmud-ii#yazar-1)

Bir tür merkez-mülhakat sözleşmesi olan Sened-i İttifak'tan kısa süre içinde kurtulmayı başaran II. Mahmud'un saltanatını, Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da ilgasına (*Vak'a-yı Hayriyye*) dek geçen temkinli hazırlık devresi; 1826-39 yılları arasında reformların yoğunluk kazandığı kapsamlı icraat devri şeklinde iki dönem hâlinde ele almak mümkündür. Saltanatının ilk devresi Osmanlı-Rus Harbi (1808-12); Rum İsyanı (1821-29) gibi dış destek ve himaye nedeniyle kontrolü imkânsız hâle gelen ayrılıkçı-bağımsızlıkçı isyanların tedibiyle geçti. 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasının yakılması, 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığının tanınması ve 1830'da Fransa'nın Cezayir'i işgali karşısındaki çaresizlik ve bu tür oldubittileri kabulleniş kayda değerdir. İçerde ise Tuzcuoğlu, Tepedelenli; Tekelioğulları, Karaosmanzadeler vb. ayan, eşraf ve mütegallibe olarak anılan mahalli güç odaklarının tepelenmesi için yoğun bir çaba harcandı. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın

isyanı ve 1832 ve 1839'da iki kez Anadolu'yu işgal ederek merkez ordularını hezimete uğratması, devletin gücü, merkez ve taşra, keza padişah ve vali ünvanlarının sahada ne kadar gerçekçi ve geçerli olduğunu sorgulamamız gerektiğini göstermektedir. Bu çaresizliğin yarattığı hayal kırıklığı ve bezginlik II. Mahmud'un şu sözlerinde ifadesini bulmuştur: "Gaile-i saltanattan usandım". Saltanatının son yıllarında ciddi sağlık sorunları ve yeni rahatsızlıklar, Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın raporlarından anlaşıldığı kadarıyla genel bir çöküntüye neden olmuş ve II. Mahmud resmi kayıtlara göre 1 Temmuz 1839 tarihinde elli dört yaşında vefat etmiştir.

II. Mahmud'un yaklaşık otuz bir yıl süren saltanatında, radikal bir değişim ve dönüşüm programının uygulamaya konulduğunu söyleyebiliriz. İmparatorluğun klasik/eski düzenini (*nizâm-ı kadîm/kanun-ı kadîm*), kurumları ve zihniyetiyle birlikte değiştiren adımlar atılmıştır. Bu değişim, gelenekten belirgin bir kopuş ve geleceğe şuurlu bir yönelişe tekabül eder. Gelenek ve gelecek bahsini salt mehter, kılık-kıyafet, fes ve pantolona diğer bir ifadeyle zahiri ve gündelik olana indirgeyen bakış açısı, bilgisizlikten kaynaklanmıyorsa kasıtlı bir saptırmadır. Zira II. Mahmud devrinde devlet, bürokratik yapı, askeri yapı, diplomasi anlayışı, hukuk anlayışı, halkla ilişkiler ve siyasi sembolizm, eğitim hayatı, iktisadi ve sosyal hayat, ilk nüfus sayımı, sanayileşme, ulaşım, posta hizmetleri, belediyecilik vb. alanlarda kapsamlı düzenlemeler yapılmıştır. Bu denli geniş spektrumlu bir yenileşme hamlesini mehter ve kılık-kıyafete indirgemek, çok sığ ve yüzeysel bir yaklaşımdır. Bununla da yetinmeyip boynuna "gavur padişah" yaftası asmak, politik ve ideolojik bir karalamadır. Dönem kaynaklarında "gavur padişah" şeklinde bir ifade ve ibareye rastlanmaz. Bilakis "büyük", "müceddid", ashâb-ı mie" (yüz yılda bir gelen ve kendi toplumuna yön veren kimseler) ve müessis-i sânî (ikinci kurucu) gibi ünvanlarla anılmıştır*; Adlî* mahlası, idare tarzı ve hedefine delalet etmektedir.

Yerli-yabancı literatürde naif gerekçelerle (ocağın kıdemi, üsküfleri, kılık kıyafeti, mehter, hatta eyer vb.) Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını (Vak'a-yı Hayriyye, 1826) eleştiren kalemlere rastlamak mümkündür. Bu tür konularda romantizme yer yoktur, şöyle ki bir ordunun varlık nedeni ve asli vazifesi, o ülkenin güvenliğini sağlamaktır. Bu bağlamda, zincirleme yenilgileri kanıksayan Yeniçerilerin, çağdaşı modern diğer orduları güçlü kılan "talim ve tefennün" yani modern askerî eğitim ve disiplini tesis yönündeki çabaları neden daima baltaladıkları ve buna teşebbüs eden iki padişahın ve yüzlerce devlet adamının katline yol açtıkları sorusunu halı altına süpüren bu naif yaklaşım, mantık ve tarihsel gerçeklik karşısında direnemez. Yeri gelmişken şu hususu da vurgulamakta yarar var: Günümüzde Osmanlı

Devleti'yle özdeşleştirilen ve temsil kabiliyeti bakımından ilk akla gelen unsurlardan biri olan *mehter*, psikolojik harp unsuru ve manevra aracıydı.

II. Mahmud devrine dair gerçekçi bir değerlendirme yapıldığında, genelde Sultan Abdülmecid'in saltanatıyla başlatılan Tanzimat reformlarının, II. Mahmud devrindeki radikal dönüşüm yanında cılız kaldığı söylenebilir. Devlet idaresinde kabine sistemine geçişin adımları olarak nezaretlerin (bakanlıklar) ihdası; Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adıyla modern bir ordunun kurulması; asker potansiyelini ve ülkenin vergi kaynaklarını belirlemek için ilk nüfus ve emlak sayımı; ilk Türkçe resmî gazete olan Takvim-i Vekayi'nin çıkarılması; Avrupa'nın önemli başkentlerinde daimî elçiliklerin yeniden açılması; Bürokrasi ve diplomasinin dayattığı bir ihtiyaç olarak Tercüme Odası'nın kurulması; bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemeye yönelik olarak karantina usulünün uygulamaya konulması; Üsküdar'dan İzmit'e bir posta yolu yaptırılması; ülkenin genel durumunu görmek ve halkın nabzını tutmak için ilk kez memleket gezilerine çıkılması; pasaport usulünün başlatılması; ilköğretimin zorunlu hâle getirilmesi, orta eğitim kurumlarının ilk örneklerinin (rüşdiyeler) açılması; yurt dışına eğitim için öğrenci gönderilmesi; Tıbbiye ve Harbiye mektepleri ile yeni bürokrasinin ihtiyacı olan memurların eğitimi için Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye'nin açılması; rüşvet ve yolsuzlukla mücadele için yeni yasaların çıkarılması ve memurlara maaş ödenmesi uygulamasının başlatılması; mali sistemin revizyonu ve modernizasyonu; memurların korkulu rüyası olan müsadere uygulaması ve tevcihat usulünün kaldırılarak gerektiğinde tayin ve azil esasının getirilmesi; istişare ve ortak aklın işletilmesi amacıyla müteaddit danışma meclislerinin (Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbıâlî, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Meclis-i Umûr-i Nâfıa ve Meclis-i Karantina vb) kurulması; bütün bu bürokratik değişikliklerden sonra görevlerinin bir kısmı yeni kurumlar tarafından üstlenilen Sadaretin Başvekâlete dönüştürülmesi söz konusu kapsamlı reform sürecinin başlıca adımları olmuştur.

Yukarıda bir kısmını saydığımız bu kapsamlı reform süreciyle karşılaştırıldığında, Tanzimat döneminde yapılanların, söz konusu sürecin ayrıntılarıyla ilgili olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Tanzimat döneminin başlangıcı, Sultan Abdülmecid devrinde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunduğu 3 Kasım 1839 değil, bizatihi II. Mahmud devridir. Ayrıca Sultan Mahmud, sadece kapsamlı reformlar gerçekleştirmekle kalmadı, bu büyük dönüşümün adını da "Tanzimat" olarak koydu. Dönemin arşiv belgeleri ve kroniklerinde yer alan "Tanzimât-ı Hayriyye

ve umûr-i câriyye"; "Tanzimât-ı Hayriyye'nin müzâkeresine bed' ü mübâşeret" vb. ifadeler bu tespiti teyit etmektedir. Sonuç olarak Tanzimât hareketini ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu mutlak manada Sultan Abdülmecid ve özellikle Mustafa Reşid Paşa'ya mal eden yerleşik kalıplar ve kolaycı-ezberci açıklamalar süratle tashih edilmelidir.

Osmanlı modernleşmesinde, tereddüt ve teceddüt bağlamında "yeni" olana teveccüh konusunda en kararlı adımların atıldığı dönem, tartışmasız II. Mahmud devridir. Elbette bu kararlılık kendisinden önceki devirlerden diğer bir ifadeyle ıslahat geleneğinden de beslenmiştir. Sultan Mahmud devrinin, aynı kökten türetilmiş üç kavram ve terim üzerinden tanımlanması mümkündür: "Nizam-İntizam ve Tanzimat". Bu bağlamda, "nizam"ın II. Mahmud devri öncesindeki geleneksel ıslahat çizgisini ve devralınan neoklasik mirası, "intizam"ın, saltanatı süresince gerçekleştirilen sivil ve askeri reformların nihai hedefi olan merkeziyetçi devletin inşası ile düzen ve istikrar arayışını, nihayet "tanzimat" kavramının geleneksel çizgiden kurumsal yapı ve kültürel manada modern dünyaya yönelimi temsil ettiğini söylemek mümkündür.

Dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus "cedid" olanın bir önceki dönemde yarattığı alerjik reaksiyon ve komplikasyonlardan ders çıkarılmış, yenilik namına atılan her adım, yapılan her şey muhafazakâr tonu ve müsekkin etkisi çok daha yüksek olan "hayr" sıfatı ile koruma altına alınmış olmasıdır. *Vak'a-i Hayriyye, Hayriyye Tüccarı, Hayratiye Köprüsü, Hayriyye Altını* ve nihayet henüz bir hatt-ı hümayun/ferman kalıbına dökülmemiş olsa da tüm yeni düzenlemelerin *tanzimat-ı hayriyye* şeklinde adlandırılmış olması dikkat çekicidir. Bu listeye aynı amaç ve hassasiyetle devletin adının bir süre "Devlet-i Ahmediye ve Saltanat-ı Muhammediyye", yeni kurulan ordunun "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" şeklinde anılmasını da eklemek gerekir. Dolayısıyla siyasi dilin inşasında, halkla ilişkiler ve kamu diplomasisi bağlamında oldukça dikkatli bir stratejinin yürütüldüğünü söylemek mümkündür.

II. Mahmud devrinde yürürlüğe konulan kapsamlı reform programıyla önemli işler yapılmıştır, fakat eğitim ve maliyede hedeflenen başarı gerçekleştirilememiştir. Eğitim alanında eski (medrese) ile yeninin (mektep), dönem şartları gereği birlikte ve yan yana yaşatılması zorunluluğu, keza ilmiye sınıfının tepkisi ve muhafazakâr hassasiyetlerden ötürü bu alanda belirgin bir ilerleme kaydedilememiştir. İktisadi-mali alana gelince, İmparatorluğu yapısal ve kurumsal anlamda baştan aşağıya değiştiren reform programının yarattığı maliyet, bunu karşılamak için tağşiş

uygulamasıyla paranın satın alma gücünde yaşanan belirgin düşüş, diğer bir ifadeyle devlet eliyle devalüasyon yoluyla yaratılan kronik enflasyon, Mısır Meselesi ve Rusya tehdidi gibi siyasi sorunları, İngiltere'nin şantaj ve baskı unsuru olarak istismarı ve Baltalimanı Ticaret Antlaşması'yla (1838) rekabet gücünden mahrum geleneksel Osmanlı pazarını tam anlamıyla sömürüye açık hâle getirmesi ciddi tahribat yaratmıştır. Keza 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde alınan mağlubiyet, resmi evrakta "Mısır Valisi" ünvanıyla kayıtlı olan fakat 1832 ve 1839'da iki kez Anadolu'ya girerek Osmanlı merkez ordularını hezimete uğratan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın gönderdiği ordu karşısında yaşanan çaresizlik, İngiltere, Fransa ve Rusya ekseninde savrulan siyasi denge arayışı ve dış müdahaleler, askerî açıdan rakipleriyle boy ölçüşebilecek merkeziyetçi-modern devletin inşası hedefinin tam olarak gerçekleştirilemediğini göstermektedir.

1839-61 yılları arasında yaklaşık 22 yıl hükümran olan ve cülusunun dördüncü ayında *Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu* (Tanzimât Fermanı, 3 Kasım 1839) ilan edilen Sultan Abdülmecid'in saltanatı, pederi II. Mahmud devrinden intikal eden siyasi sorunlar yanında, klasik Osmanlı sisteminin radikal bir biçimde dönüştürülme sürecinin yarattığı çalkantılara sahne oldu. Türk hukuk, idare ve reform tarihinin kilometre taşlarından olan Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu ve gayrimüslim Osmanlı tebaasının siyasi ve sosyal statülerini Avrupa devletlerinin teminatı altına alan ve Batı sermayesinin Türkiye'ye girişini kolaylaştıran *Islâhât Fermânı* (18 Şubat 1856) O'nun saltanatında ilan edildi.

Pederi II. Mahmud devrinden intikal ile devletin kara ve deniz gücünü felç eden Mısır Meselesi ve Firârî Ahmed Paşa Vak'ası, İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'daki nüfuz mücadelesinden kaynaklanan Lübnan Olayları (1845); 1848 İhtilalleri sırasında Avusturya'ya karşı istiklâl mücadelesi veren Macar ve Leh milliyetçilerinin Türkiye'ye sığınmasıyla ortaya çıkan Mülteciler Meselesi, Kudüs mahreçli Katolik-Ortodoks çekişmesinden kaynaklanan ve Fransa ile Rusya'nın müdahalesiyle krize dönüşen Kutsal Yerler Sorunu (*Makāmât-ı Mübâreke Meselesi*) ve bu krizin yarattığı Kırım Harbi (1853-56), savaşın neden olduğu ağır mali külfet nedeniyle kısa sürede mali krize dönüşen dış borç sarmalı, 1858'de Cidde ve Karadağ'da çıkan karışıklıklar, 1860'da Dürzîler ile Mârûnîler arasında Lübnan ve Suriye'de başlayan ve dış müdahalelerle yine uluslararası bir krize dönüşen olaylar, Tanzimât ve Islahat fermanlarının Müslüman kesimde yarattığı tepkilerin tezahürü olarak 1859'da son anda önlenen bir darbe girişimi olan *Kuleli Vakası*, devrinin önemli hadiseleridir.

Gençliği ve tecrübesizliği nedeniyle başlangıçta sönük bir siyasi figür olan Sultan Abdülmecid, Sadrazam Hüsrev Mehmed Paşa ile Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın şahsında temsil edilen muhafazakâr-liberal/gelenekçi-yenilikçi hiziplerin çekişmesi nedeniyle; vesayet ve darbe riski olmadan diğer bir ifadeyle "Yeniçerisiz tahta çıkmanın" sağladığı avantajları kullanamadı. Zamanla Tanzimatçı bürokrasiyle dengeyi kuran Sultan Abdülmecid devrinde, önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bunlar ana hatlarıyla şöyle sıralanabilir: Başvekalet yeninden sadarete dönüştürüldü; hükûmet işleri nâzırların teşkil ettiği Meclis-i Hâs veya diğer adıyla Meclis-i Vükelâ tarafından deruhte edildi; *İltizâm Usulü* kaldırılarak *Muhassıllık* uygulamasına geçildi; 1840'da ilk kağıt para (*kāime nakdiyye*) piyasaya sürüldü; Tensikāt-ı Askeriyye Kanunu'yla (1843) bu alanda önemli adımlar atıldı; memleketin durumunu ve halkın ihtiyaçlarını yerinde tespit ve şikâyetlerini dinlemek için pederi gibi 1844 ve 1846 yıllarında memleket gezilerine çıktı; her yıl Meclis-i Vâlâ'nın padişahın nutkuyla açılması; eğitime verilen önemi göstermek amacıyla padişahın mekteplerde yapılan imtihanlara katılması; randevu usulüyle yabancı elçilerle yüz yüze görüşme; ilk defa Osmanlı padişahlarının nişan kabul etmesi (Fransa'nın Onur Nişanı/Légion d'Honneur ve İngiltere'nin Dizbağı Nişanı/Knight Order of the Garter) uygulaması başlatıldı; Tanzimat'tan önce mevcut olan şer'î mahkeme, cemaat ve konsolosluk mahkemelerinin yanında nizamiye mahkemeleri kuruldu; modern devletin ve bürokrasinin inşası hedefi doğrultusunda tercüme ve iktibas yoluyla Batı hukukundan bazı kanunlar alındı; modern bütçe uygulamaları; ilk ve orta öğretimin kız çocuklarını da kapsayacak şekilde ülke sathında yaygınlaştırılması; meslek yüksek okulları ile öğretmen okullarının kurulması; ilk bilimler akademisi olarak *Encümen-i Dâniş*'in kurulması (1850); ilk üniversite projesi olarak Darülfünûnun teşkili yönünde karar alınması; ilk özel gazete olarak Ceride-i Havadis'in yayın hayatına başlaması bu cümledendir. Devrinde, modernleşmenin Batılılaşma tonunun belirginleşmeye başladığını gösteren emarelere rastlanır. Lüks tüketim, israf ve dış borçlanma konusunda gerekli tedbirlerin alınamaması, haleflerine ciddi bir mali külfet bırakmıştır.

Sultan Abdülmecid devrinde en önemli ve tartışmalı hamleler, şüphesiz Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilan edilmiş olmasıdır. Özellikle ikincisine karşı, Müslüman kesimde oluşan şiddetli tepkinin yarattığı darbe girişimi olarak Kuleli Vakası da kayda değerdir. Bu başlıkları detaylandırmak gerekir: XIX. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinde dönüm noktası olan Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu, girişinde şer'-i şerife yapılan güçlü vurguya rağmen modern dünyanın/çağın gerektirdiği reformların manifestosudur, keza *Kānûn-ı kadîm* şeklinde tanımlanan geleneksel idari ve

hukuki zihniyetten resmen kopuşun da başlangıcıdır. Hatt-ı hümâyûnda yer alan "usûl-ı atîkayı bütün bütün tağyîr ve tecdîd" ibaresi bunu tasdik eder. Metinde yer yer şeriata ve geleneğe yapılan vurgu, gerçekleştirilecek reformlara karşı statükocu-muhafazakâr çevrelerin muhalefetini engellemeye yönelik bir tedbir olarak değerlendirilmelidir.

Özünde hukukun üstünlüğü ekseninde ve üniter bir anlayışla tüm etnik ve dini unsurları *Osmanlılık* paydasında birleştirmeyi hedefleyen Tanzimât projesi, tarihsel-geleneksel bagaj nedeniyle pratikte inişli çıkışlı, müstereddit ve sancılı bir süreç olmuştur. Milliyetçilikler çağında ve ulus devlet taleplerinin en yaygın olduğu XIX. asırda çok uluslu ve kültürlü bir monarşi olarak, yönettiği tebaayı bir arada tutmak için hukukun üstünlüğü ve eşitlik ekseninde ortak bir siyasi kimlik yaratmak zorunda olduğunun farkında olan Osmanlı devlet aklı, bunu Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla gerçekleştirmek istemiştir. Elbette bu süreçte özellikle Islahat Fermanı'nın ilanı bahsinde gayrimüslimlerin eşit vatandaşlar olarak idari, hukuki ve iktisadi sisteme entegrasyonu konusunda dış baskı, müdahale ve tazyik söz konusu olmuştur; fakat bu tür eleştiriler yapılırken o dönemde Osmanlı nüfusunun neredeyse yarısının gayrimüslimlerden oluştuğunu ve Bâbıâlî açısından bu büyük kütlenin imparatorluktan kopuşunu engellemeyi sağlayacak daha etkin bir hamle bulunmadığının, keza Osmanlıların dış müdahale ve telkine imkân vermeyecek her anlamda güçlü bir devlet olmadığının da hesaba katılması gerekir. Başta Rusya ve Avusturya olmak üzere dış tehditler şöyle dursun, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Anadolu'ya iki kez girip merkez ordularını Konya ve Nizip'te hezimete uğrattığını, daha somut bir örnek olarak Kırım Savaşı'nda İngiltere, Fransa ve Piyemonte'den oluşan ittifak olmadan Rusya karşısında direnme ihtimalimizin söz konusu olmadığını, nihayet bu coğrafyada uzun süre kalmamızı biraz da jeopolitiğe borçlu olduğumuzu hatırlatmak yeterli olacaktır.

Klasik *adaletnâme* formunda bir padişah buyruğu olan Gülhâne Hattı, Balkanlardaki ayrılıkçı hareketleri frenleme, kronik bir iç tehdide dönüşmüş olan Mısır Meselesi'nin çözümünde Avrupa devletlerinin desteğini sağlama ve özellikle de idari-hukuki açıdan devlet-toplum ilişkilerini, din temelli geleneksel kategorileri dikkate almadan yeniden düzenleme hamlesidir. Bu konuda Mustafa Reşid Paşa'ya çok önemli bir misyon yüklenir; şüphesiz Reşid Paşa'nın bu süreçteki katkısı önemlidir ancak, saray, ulema ve sivil bürokrasi arasında bir mutabakat sağlanmadan, genç bir bürokratın devleti ve toplumu yeniden tanımlayan/konumlandıran siyasi bir belgeyi üstelik padişah adına tek başına tanzim ve ilan ettiği iddiası gerçekçi

değildir.[2] Hatalı fakat tarihyazıcılığımızda kanıksanmış ismiyle Tanzimât Fermanı'nın ana ilkeleri saray, ulema ve sivil bürokrasinin mutabakatıyla ve yaklaşık beş aylık bir hazırlık ve istişare süreci sonucunda belirlendi. Bu süreç, salt dışarıdan empoze edilmediği gibi bir bürokratın inisiyatifiyle de gerçekleşmedi. Belirtilen arka plan göz ardı edildiğinde, Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nu Londra'da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston ile Mustafa Reşid Paşa'nın Ağustos 1839'daki görüşmelerinde dikte ettirilmiş veya İstanbul'daki elçileri Lord Stratford de Redcliffe (Canning)'in telkinleriyle oluşturulmuş bir metin şeklinde tanımlamak kolaylaşır ancak bu, yapısal kronik sorunları ve iç dinamikleri yok sayan ve son tahlilde tarihsel gerçeklere aykırı sorunlu bir yaklaşımdır.

Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nun, Müslümanlarla gayrimüslimleri hukuk nazarında eşit kıldığı yönündeki kanıksanmış hükmün de sorgulanması gerektiğini belirtelim. Bu yaygın görüşün aksine, Gülhâne Hattı ile Müslüman ve gayrimüslimler hukuk/kanun nazarında eşit kılınmamışlardır; sadece etnik ve dinî ayrım gözetilmeksizin temel insan hakları devletin teminatı altına alınmıştır. Zira söz konusu fermanla şer'i esaslar çerçevesinde sınırları belirlenmiş olan 'zimmet hukuku' rafa kaldırılmadığı gibi cizye ve haraç alınmasını, Müslümanların din değiştirmesi hâlinde katlini, gayrimüslimlerin mahkemelerde şahitliklerinin kabul edilmemesini ve mülki-askerî alanın bu kesime kapalılığını düzenleyen hükümlerde herhangi bir değişiklik yapılmamıştı. Bu hususlar, daha sonra Islahat Fermanı'nın ilanı konusunda baskı yapan Avrupa devletlerinin en önemli gerekçelerini oluşturacaktır.

Farklı etnik ve dinî unsurlardan oluşan İmparatorlukta, hukukun üstünlüğü ve eşitlik temelinde bir Osmanlı milleti yaratmayı hedefleyen Tanzimat ve Islahat fermanları, geleneksel sosyal yapıyı değiştirecek hükümler içerdiğinden, hâkim millet (*millet-i hâkime*) statüsündeki Müslüman kesimde ve mezhepsel açıdan geleneksel sistemde daha imtiyazlı konumdaki bazı gayrimüslim cemaatlerde (*milel-i*

[2] Bilakis bu denli önemli hükümler içeren bir manifestonun ilanı, ciddi bir hazırlık ve istişare sürecinin ürünüydü. Öncelikle buna benzer bir hatt-ı hümâyunun II. Mahmud devrinde 1838'de gündeme geldiğinin, ancak tereddüt nedeniyle tehir edildiğinin altını çizmek lazımdır. Sultan Abdülmecid 17 Temmuz 1839'da yayımladığı cülus hatt-ı hümâyununda hukukun üstünlüğü, rüşvetten kaçınılması, halka yasal olmayan ağır vergilerin yüklenmemesi, etnik ve dinî ayrım gözetilmeksizin herkes için emniyet ve adalet gibi Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nun ana ilkelerine vurgu yapmıştı. Ayrıca hattın ilanından önce Sadrazam Hüsrev Mehmed Paşa başkanlığında Bâbıâli'de toplanan meşveret meclisinde, otuzdan fazla üst düzey bürokrat ile ulema temsilcilerinin katıldığı bir toplantıda kaleme alınan ve padişah tarafından da onaylanan mazbatadaki maddeler, daha sonra Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu (Tanzimât Fermanı) olarak ilan edilen metinle neredeyse bire bir örtüşür.

mahkûme) huzursuzluk yaratmıştır. Söz konusu rahatsızlık, özellikle 1853-56 Kırım Savaşı'ndan sonra devletin ekonomik durumunun kötüleşmesi, savaşın yarattığı enflasyon ve temel gıda fiyatlarındaki fahiş artışlar, buna karşılık toplumun elit tabakasında görülen Batı tarzı (*alafranga*) yaşam biçimi, lüks tüketim ve israfla daha da arttı. Avrupalı devletlerin ısrarıyla 18 Şubat 1856'da ilân edilen Islahat Fermanı'yla gayrimüslimlere dini-mezhepsel güvencelerin yanında idari, hukuki, iktisadi ve ictimai alanda geniş hakların verilmesi ve zimmet hukukunun ortadan kaldırılması, doğal olarak Müslümanların tepkisine yol açtı. Cizyenin kaldırılması, gayrimüslimlerin devlet memuru olabilmeleri, mülk satın alma izni, Patrikhane'ye hukuki davalara bakma yetkisinin verilmesi, vilâyet meclislerine üyelik ve bedelli askerlik gibi yeni haklar, bu tepkiyi besleyen unsurlar oldular. Sultan Abdülmecid'i hal ve Abdülaziz'i iclas etmek için gizlice örgütlenen darbeci bir koalisyon (*Fedâiler Cemiyeti*), işte bu tepkinin tezahürüydü. 1859 yılı başlarında bazı din adamları, askerler, devlet memurları ve siviller tarafından kurulan bu gizli örgüt hızla üye sayısını arttırma çabasındayken, bir ihbar neticesinde başlıca üyeleri ele geçirildi ve darbe planı da kuvveden fiile çıkmadan engellenmiş oldu. Örgütün elebaşıları Kuleli Kışlası'nda yargılandığı için bu hadise daha ziyade Kuleli Vakası olarak isimlendirilmiştir.[3]

[3] Abdülmecid'in saltanatına son vermeyi amaçlayan bu örgüt, Kafkasya kökenli askerî erkândan Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâ Reisi Hüseyin Dâim Paşa, Arnavut Câferdem Paşa, Tophâne Müftüsü Bekir Efendi, İmalât Meclisi âzasından Binbaşı Râsim Efendi, Tophane kâtiplerinden Ârif Bey, Beyazıt Medresesi Müderrisi Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi, Fâtih Medresesi hocalarından Nasûhî Efendi, Hezargradlı Şeyh Feyzullah Efendi ile Tophâne müşirliğine mensup yaklaşık yirmi beş kişi tarafından kuruldu. Tanzimat şairlerinden Şinâsi'nin de bu cemiyetin üyesi olduğu belirtilir. Gerçekleştireceği bir saltanat darbesiyle ülkenin kaderini değiştireceğine inanan cemiyetin reisi Bayezid Medresesi Müderrisi Şeyh Ahmed Efendi idi. Abdülmecid'e karşı suikast tertiplemek için bir cemiyet kurma fikri de ondan çıkmıştı. Ferik rütbesinde olduğu için nüfuzundan ve parasından istifade etmek amacıyla cemiyete alınan Hüseyin Dâim Paşa başkan vekilliğine getirilmişti. Cemiyetin en faal üyesi ise aynı zamanda cemiyetin genel sekreteri mevkiinde bulunan Tophâne-i Âmire kâtiplerinden Ârif Bey'di. Ârif Bey'in başlıca görevleri arasında cemiyet adına propaganda yapma, beyanname yazma ve taraftar toplama işi vardı. Hareketin başarıya ulaşabilmesi için askerî bir dayanağa ihtiyaç duyan cemiyet kurucuları, Câferdem Paşa ve Râsim Bey gibi önemli mevkilerdeki kumandanları da aralarına almayı başarmışlardı. Hezargradlı Şeyh Feyzullah ile Kütahyalı Şeyh İsmâil gibi nüfuzlu kişiler ise halk desteğini sağlamak için cemiyete kabul edilmişti. Cemiyete üye olanlardan, "*Süleymaniyeli Şeyh Ahmed ile aramdaki ahdi kabul ettim ve ben muâhid bir fedâiyim*" ibaresi yazılı bir taahhütnâme alınıyordu. Bu nedenle cemiyet mensuplarına Fedâiler de denilmiştir. Ancak cemiyetin kuruluşu, amacı ve faaliyetleri Mirlivâ Hasan Paşa tarafından hükümete ihbar edildi. 14 Eylül 1859 tarihinde Kılıç Ali Paşa Camii'nde toplantı halinde iken hükümet bir baskınla örgüt üyelerini yakaladı. Cemiyetin açığa çıkmasını sağlayan Hasan Paşa ferikliğe terfi ettirildi. Suç üstü yakalanan

Muhasebe kabilinden bir değerlendirme yapmak gerekirse; Tanzimat reformları, planlı-programlı olmaktan ziyade pratik ihtiyaçların karşılanmasına yönelikti. Tanzimatçıların başlıca sıkıntıları, reformları özümseyip hayata geçirecek nitelikli kadrolardan, sağlam bir mali yapı ve reformlar için gerekli makul süreden mahrum olmalarıydı. Keza eğitim işine el atmakta geciktiler; zira Şeyhülislamlık ve Evkaf Nezareti'nin kontrolündeki sisteme müdahale etmekte tereddüt gösterdiler. Reformların getirdiği ekstra giderler, hedeflenen etkin vergi sisteminin oluşturulamaması, bürokratik kadroların genişlemesi ve israfa paralel olarak mali kriz zamanla derinleşmiştir. Tanzimatçılar, reformları son derece ağır iç ve dış sorunların gölgesinde yürütmeye çalıştılar. İstanbul'daki yabancı sefirlerin fasılasız müdahaleleri ve üst düzey devlet ricali arasındaki amansız siyasi rekabet de reform sürecinin kamuoyuna mâl edilmesine izin vermemiştir. Dolayısıyla süreç ağır aksak ilerlemiş, hatta kesintiye uğrama noktasına geldiği dönemler olmuş ve kurulan müesseselerde sık yapılan düzenlemeler ve bürokraside sık azil ve tayinlerle idari yapı mefluç hale gelmiştir.

Sultan Abdülaziz (hd.1861-1876), Tanzimat devrinin bir diğer önemli hükümdarıdır. Kardeşi ve selefi Abdülmecid'in aksine, sefahatten hoşlanmayan ve sade bir hayat yaşayan Sultan Abdülaziz, veliahtlığındaki bu mazbut tavrıyla halkın sempatisini kazanmıştı. Hâzâ padişah dedirten güçlü ve gösterişli yapısı, halkın kendisine duyduğu güveni arttırıyordu. Devr-i sâbıkta kantarın topuzunun kaçtığını düşünen muhafazakâr kesimler, onu müstakbel bir Yavuz olarak tebcil ettiler. Tahta çıktığı günlerde Osmanlı Devleti'nin durumu son derece karışıktı: Mali krizler, Karadağ İsyanı, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan, Girit ve Hersek'teki karışıklıklar, Lübnan'da Dürzi ve Maruni çatışması gibi hadiseler acilen çözüm bekleyen sorunlardı. Sultan Abdülaziz öncelikle iktisadi alanda bir rahatlama sağlamak amacıyla tek hanımla yetineceğini ve harem kurmayacağını vadetti; altın, gümüş ve diğer kıymetli eşyanın sarayda kullanılmasını yasakladı; Hassa Hazinesi'nin gelirinden üçte birini devlet hazinesine bırakacağını ilan etti; rüşvet ve yolsuzluğa müsamaha göstermedi ve memur kadrolarındaki şişkinliği azalttı.

Sultan Abdülaziz, Osmanlı hükümdarlarının payitaht ve çevresiyle sınırlı dış dünyasını genişletmek amacıyla yurt dışı gezilerine çıkan ilk ve tek isimdir. Osmanlı halife-padişahlarının seferler hariç, hac farizasının ifası dahil bu tür seyahatlere

üyeler, Çengelköy'deki Kuleli Kışlası'na (bugünkü Kuleli Askerî Lisesi merkez binası) konuldu. Soruşturma ve yargılama orada yapıldığından, bu hadise Kuleli Vak'ası adıyla tarihe geçmiştir.

çıkmadıkları ve dost sıfatıyla *Dârülharb*'e gitmedikleri hatırlanırsa bu adımın sıradışılığı takdir edilebilir. Bu amaçla bir iç gezi olarak 1863'te Mısır ve 1867'de Batı başkentlerini kapsayan Avrupa seyahati önemlidir. Sultan Aziz Mısır gezisiyle, bu önemli eyaletin Osmanlı Devleti'nden kopuşunu engellemek istemiştir. Avrupa gezisi ise Fransa İmparatoru III. Napolyon'un, Milletlerarası Paris Sanayi Sergisi'nin açılışı münasebetiyle kendisini Fransa'ya davetiyle gündeme gelmiştir. Bu vesileyle Batı kamuoyundaki Osmanlı/Türk karşıtlığını yumuşatmak ve Islahat Fermanı sonrasında belirginleşen dış baskı ve müdahaleyi hafifletmek isteyen Sultan Aziz, İngiltere Kraliçesi Victoria'nın da ülkesine davetiyle gezi programını genişletti. 21 Haziran 1867 tarihinde başlayan Avrupa seyahati kapsamında Fransa ve İngiltere'yi ziyaret eden, bu arada Belçika, Prusya ve Avusturya'ya da uğrayan padişah yaklaşık bir buçuk ay sonra İstanbul'a döndü.

Bir Tanzimât klasiğine dönüşen İngiltere ve Fransa'nın dış baskı ve müdahaleleri, *Panslavizm* politikasının ardına gizlenen Rusya ve pastadan pay kapmak konusunda oldukça pragmatist Avusturya'nın oluşturduğu koalisyonun benzer hamlelerle Bâbıâlî'yi kıskaca almaları karşısında, Sultan Aziz devletin bekasını rakipleriyle boy ölçüşebilecek güçlü bir ordu ve üretime dayalı güçlü ve bağımsız bir ekonomik yapıda görmekteydi. Bu amaçla askerî modernizasyon, yeni kışlalar, modern askerî silah ve teçhizat, zırhlı teknolojisini de içeren güçlü bir donanmanın vücuda getirilmesi, sınır güvenliği, askerî okulların çağdaşlaştırılması ve bu süreçte yabancı uzmanların istihdamını da kapsayan reform programını yürürlüğe koymak konusunda hiçbir fedakârlıktan kaçınmadı.

Sivil alanda ise ülkenin kalkınması ve ticari hayatın canlanması için elzem olan Islâh-ı Sanayi Komisyonu kurularak kalkınmanın yol haritası belirlenmeye çalışıldı, keza demiryolları inşası için adeta seferberlik başlatıldı. Bunu tamamlayıcı bir unsur olarak haberleşme alanında telgraf hatları yaygınlaştırıldı. Tuna ve Dicle'de gemi işletilmesi, İstanbul, Köstence, Varna limanlarıyla İzmir rıhtımının inşası, İdâre-i Azîziyye adıyla seyrüsefain idaresinin kurulması, Boğaziçi'nde gemi çalıştırmak üzere Şirket-i Hayriyye'ye imtiyaz verilmesi, Galata Tüneli'nin işletmeye açılması ve Macar Kont Ödön Szechenyi Paşa tarafından İstanbul'da itfaiye teşkilatının modernizasyonu önemli hamlelerdir. Eğitim alanına gelince maarif teşkilatının yeniden düzenlenmesi, ilk sivil tıp okulu olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, memur mektebi olarak Mekteb-i Mahrec-i Aklâm, İnâs (kız) Rüşdiyeleri, Fransızca öğretim yapan ve karma eğitim veren Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi)'nin açılması, Dârülmuallimât adıyla ilk kız öğretmen okulunun açılması, kısa

ömürlü de olsa Dârülfünûn adıyla ilk üniversitenin resmen açılması, mesleki teknik eğitim önemsenerek sanayi mekteplerinin açılması, yetim Müslüman çocukların eğitimi için Dârüşşafaka'nın kurulmasının desteklenmesi ve Müze-i Hümâyun'un çağdaşlaştırılması önemli diğer adımlardır. Ayrıca gündelik hayatın ritmi ve yeni sosyalleşme mekânları konularında da belirgin değişimler yaşanmıştır.

Sultan Aziz devrinde, idari ve hukuki alanda da önemli adımlar atılmıştır. 1864 ve 1871 tarihli düzenlemelerle eyalet teşkilatından vilayet sistemine geçilmiştir. 1868'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye olmak üzere ikiye bölünerek, meclis bünyesindeki idari ve adli işlerin ayrılması sağlanmış ve padişahın bazı yetkileri kısıtlanmıştır. Bu hamle aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet istikametinde atılmış önemli bir adımdı. Öte yandan Tanzimât'tan beri cari olan Batı hukukunun resepsiyonu kapsamında, Fransız Medenî Kanunu'nun (Code Civil) tercüme edilmesi gündeme gelmiş, fakat oluşan tepki nedeniyle Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında Mecelle Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin çalışmaları sonucunda, medeni kanun vazifesi görecek olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* hazırlanmıştır. Zikre değer bir başka hamle Hicaz Bölgesi hariç yabancılara mülk edinme hakkının tanınmış olmasıdır (1868). Tarımın sübvansiyonu ve krediler konusunda da önemli adımlar atılmıştır: Midhat Paşa'nın öncülüğünde 1863'ten itibaren kredi sistemi üzerinden çiftçiyi ve esnafı desteklemek amacıyla Memleket ve Emniyet Sandıkları kurulmuştur. Zamanla Menafi Sandıklarına ve nihayet Ziraat Bankası'na evrilecek bu ilk yerli adımlar yanında, Fransız ve İngiliz konsorsiyumuna 1863'te Bank-i Osmânî-yi Şâhâne (Osmanlı Bankası) adıyla bir banka kurma izni verilmiştir.

Sultan Abdülaziz devrindeki önemli gelişmelerden biri de aydın muhalefetinin ortaya çıkmasıdır. Özel gazeteler ve yayınevlerinin matbuat faaliyetleri çerçevesinde gelişen kamuoyu hassasiyeti, *Meslek* ve *Yeni Osmanlılar* (dış basında Jön Türkler) namıyla iki grubun ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Dış baskı ve müdahaleler, gittikçe derinleşen mali kriz, Balkanlarda yaşanan isyanlar karşısında sergilenen acziyet ve basına sıkı sansür (Kararnâme-i Âlî, 5 Mart 1867) uygulamaları, muhaliflerin başlıca şikâyet konularıydı. Mısır veraset ve intikal fermanında yapılan değişiklik nedeniyle mağdur edilen Mustafa Fazıl Paşa'nın maddi destek ve himayesiyle Avrupa başkentlerine taşınan bu muhalefet, kısa sürede uluslararası kamuoyunun da gündem maddeleri arasına girdi.

Sultan Abdülaziz devrinde gerçekleştirilen kapsamlı reformlar, elbette ciddi bir mali külfet getirmiştir. Selefinden devraldığı Kırım Savaşı'nın faturası ve dış

borçların yarattığı faiz sarmalı, zamanla mali krizi derinleştirmiştir. Askeri modernizasyon, Çırağan ve Beylerbeyi sarayları gibi görkemli yapılar, kötü mali sicil nedeniyle beher dış borçlanmada ana paradan yaşanan kayıp ve temerrüt nedeniyle katlanan faiz oranları, bu nedenle alternatif olarak Galata bankerlerinden fahiş faiz oranları üzerinden yeni borçların temini, iflası kaçınılmaz kılmıştır. Neticede zorunlu olarak 1875'te ilan edilen moratoryum, iç ve dış kamuoyu ve piyasalarda ciddi bir infial ve Osmanlı aleyhtarlığı yaratmış, ellerinde Osmanlı tahvili bulunan Avrupalı yatırımcılar, Türk elçilikleri önünde uzun süre gösteriler yapmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu mali kriz ve sosyal çalkantı, doğal olarak siyasi çekişme ve Bâbıâlî ile Saray arasında restleşmeyi beraberinde getirmiştir. Midhat Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa, Süleyman Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Hasan Hayrullah Efendi gibi dönemin önemli aktörleri, ülkenin kötü yönetiminden Sultan Abdülaziz'in sorumlu olduğuna ve yerine şehzade Murad'ın geçirilmesi hâlinde sorunların büyük ölçüde çözümlenmesinin mümkün olduğuna hükmettiler. *Meslekçiler* ve *Yeni Osmanlılar'*ın yayın organlarında bu yönde yapılan yayınlar, medrese öğrencilerinin el altından tahrikiyle başkentte başlayan öğrenci hareketleri, hedeflenen taht değişikliği için hazırlık mahiyetindeydi. Meşihat makamından gereken fetva alındıktan sonra, Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından Dolmabahçe Sarayı askerle kuşatılmış; bu arada Bâbıseraskeri'de Veliaht Murad Efendi'ye biat edilmiştir. Bu hamlelere karşılık verme imkânı olmayan Sultan Abdülaziz, Dolmabahçe Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na getirilmiş, talebi üzerine Fer'iye Sarayı'na nakledilmiştir (1 Haziran 1876). Tipik bir hal' ve iclâs gibi görünen bu hadise üç gün sonra Sultan Abdülaziz'in, odasında bilek damarları kesilmiş bir vaziyette bulunmasıyla bambaşka bir boyut kazanmıştır. Başroldeki aktörlerden Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın getirdiği sınırlamalar nedeniyle, naaş üzerinde yapılan sathi bir muayene ve olayı bir intihar gibi göstermeye yönelik raporlar tanziminden sonra, sabık padişahın vefat haberi 6 Haziran 1878 tarihli *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde intihar hadisesi olarak ilan edildi. Bu elim vakanın üzerinden on gün geçtikten sonra Midhat Paşa'nın konağında kabine üyeleri toplanmışken devrik padişahın eşlerinden Nesrin Kadınefendi'nin kardeşi Çerkez Hasan'ın gerçekleştirdiği baskında, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Hariciye Nazırı Raşid Paşa öldürülmüş, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa ise yaralanmıştır.

Sultan Abdülaziz'in vefat hadisesi, şaibeli bir mevzu olma vasfını korumaktadır. Tahta çıkarılan V. Murad'ın, siyasi kaos ve selefinin şaibeli vefatı karşısında yaşadığı travma ve tedavi çabalarına karşın bir türlü kendisini toparlayamaması

darbecilerin beklemediği bir durumdu. Mecburen Şehzade Abdülhamid'e biat eden cunta, daha sonra bu konunun yeniden gündeme geleceğini ya öngörememiş ya da sahip oldukları güç nedeniyle bu konuyu önemsememişlerdir. II. Abdülhamid iktidar dizginlerini eline alıp mutlak otoritesini tesis ettikten sonra "velî-i maktûl" sıfatıyla Abdülaziz'in vefatında rolü olanları yargı önüne çıkarttı. 1881 yılında gerçekleştirilen Yıldız Muhakemesi sürecinde Sultan Abdülaziz'in intihar etmeyip intihar süsü verilmiş bir tertiple katledildiğine hükmedilip, başta Midhat Paşa olmak üzere bu hadiseye müdahil olanlar hakkında idam cezası verildi. Ancak bu hükümler II. Abdülhamid tarafından sürgün cezasına tahvil edilerek hafifletildi. Yargı sürecinin sembol isimlerinden olan ve Tâif'te cezasını çekmek üzere sürgün edilen Midhat Paşa da aynen Sultan Aziz gibi şaibeli bir biçimde hayata gözlerini yummuştur.

Ulus Devlete Doğru (1876-1923)

"Üç Padişah Yılı" olarak anılan 1876'da doksan üç günlük saltanatında bir türlü tedavi edilemeyen V. Murad'ın yerine, Midhat Paşa'nın öne sürdüğü şartları kabul ederek tahta çıkarılan II. Abdülhamid, öncelikle cuntacı-vesayetçi kadroyu doğrudan karşısına almayarak uzlaşmacı bir tavır sergiledi. Seleflerinden devraldığı siyasi miras da pek parlak değildi: Bir yıl önce ilan edilen moratoryum ve gittikçe derinleşen mali kriz, dış müdahale ve himaye ile barut fıçısına dönmüş olan Balkanlardaki isyanlar ve kendisini pazarlıkla tahta oturtan cuntanın acilen rejim değişikliği (meşruti-monarşi) talebi süratle halledilmesi gereken sorunlardı. Anayasal-parlamenter sisteme geçilmesi talebi, mevcut düzende padişahın sahip olduğu hakların kısıtlanmasını ve bürokratik vesayetin manevra alanını genişleteceği için vesayetçiler işe buradan başladı. Midhat Paşa'nın 19 Aralık 1876'da sadrazam olarak tayininden sonra, İstanbul'da Balkan Bunalımı'nı çözümlemek üzere toplanmış olan Tersâne Konferansı sürerken, Bâbıâli'de yapılan bir törenle top atışları eşliğinde *Kānîn-ı Esâsî* ilan edildi (23 Aralık 1876). Böylece Tanzimât devrinden Meşrutiyet devrine adım atılmış oldu. Fakat çok fazla anlam yüklenen ve Balkan Bunalımı'nda dış müdahaleyi bitireceği zannıyla yapılan bu hamle, Düvel-i Muazzama üzerinde beklenen etkiyi yaratmadı ve mevcut kronik sorunlar çözümlenemedi. Bürokrasi ile Padişah arasındaki iktidar mücadelesinin şiddetlendiği bu yeni dönemde, 93 Harbi'nin (1877-78 Osmanlı Rus Savaşı) yol açtığı olağanüstü şartları gerekçe gösteren II. Abdülhamid'in parlamentoyu süresiz olarak tatiliyle, anayasal parlamenter sistem askıya alınmış ve meşruti yönetimden tekrar mutlakiyete dönülmüştür (13 Şubat 1878).

Payitahtta Bâbıâlî ile Saray arasında bilek güreşi yaşanırken, dışardaki gündem yani Panslavizm ateşinin körüklenmesiyle alevlenen *Şark Meselesi* ve *Hasta Adam*'ın mirasının paylaşılması yönündeki faaliyetler tabii mecrasında ilerlemekteydi. 93 Harbi'yle fiili bir tehdide dönüşen bu tehlike, Devlet-i Aliyye'yi siyasi, iktisadi ve sosyal anlamda çok zor duruma düşürmüştür. Savaşın ardından imzalanan Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin (13 Temmuz 1878) antlaşmalarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma ve parçalanma süreci başlamıştır. İmparatorluğun, Berlin Kongresi'nden sonra yağmalanmaya başladığını söylemek, abartılı bir değerlendirme değildir. Bu tespiti doğrulayacak zincirleme gelişmeleri sıralayalım: Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya bağımsızlık, Bosna-Hersek ile Bulgaristan'a özerklik verilmesi, Boğazlar Meselesi, *Anadolu Islahatı* ya da *Ermeni Meselesi* adıyla doğu vilayetlerinin işgaline zemin hazırlanması, Berlin Kongresi'nde İngiltere'nin desteğini sağlamak amacıyla Kıbrıs'ın geçici kaydıyla devri ve sonuçta elden çıkması, Kuzey Afrika'da Tunus'un Fransa (1881), Mısır'ın ise İngiltere tarafından keyfi bir biçimde işgali (1882) ve Sudan'a müdahalesi, Girit İsyanı ve Osmanlı-Yunan Savaşı (1896-1897), Şarkî Rumeli Meselesi ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı (1908), Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı (1908), Makedonya Sorunu, Trablusgarp Savaşı (1911), Balkan Savaşları (1912-13) ve nihayet I. Dünya Savaşı (1914-18) Osmanlı Devleti'ni çöküşün eşiğine getirmiştir. Savaşların ağır mali külfeti bir yana, kaybedilen topraklardan gerçekleşen kitlesel göçler, başta İstanbul, Edirne, Bursa, Trabzon, Samsun, Aydın ve İzmir olmak üzere büyük kentlerde demografik yapıyı önemli ölçüde değiştirmiştir. İmparatorluğun ticaret ve sanayi merkezlerindeki bu ani ve keskin nüfus hareketliliği altyapı, beslenme, barınma, sağlık, eğitim ve istihdam gibi sahalarda, daha genel bir ifadeyle ekonomik ve sosyal alanda çözümü oldukça zor sorunlar yaratmıştır.

Teşettüt (dağılma-parçalanma) devrinin önemli başlıklarından biri de kangrene dönüşen iktisadi kriz ve yabancıların Osmanlı maliyesine el koymasıyla yaşanan örtülü işgaldir. "Yabancıların Mali Denetimi" ya da "Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi" adıyla yumuşatılan bu işgalin, o vakit medeni dünyada örneği yoktu. Sultan Hamid devrinden önce, Osmanlı Devleti 1854-1874 arasındaki yirmi yılda borç sarmalına girmiş, 6 Ekim 1875 tarihli moratoryumla iç ve dış kamuoyuna iflasını ilan etmişti. Bu karar, özellikle ellerinde Osmanlı tahvili bulunan yabancı sermaye çevrelerinde tepkiyle karşılanırken, Avrupa kamuoyunda ve dış basında Osmanlı karşıtı şiddetli bir kampanyanın gerekçesine dönüştürüldü. Bu şartlarda dışarıdan borçlanma ihtimali kalmayan Osmanlı hükümeti, bir yandan oluşan panik havasını

yatıştırmaya çalışırken, diğer yandan Balkan Bunalımı'ndan kaynaklanması muhtemel bir savaşı finanse etmek amacıyla tekrar karşılıksız para basmaya yönelmiştir.

Sultan Abdülhamid tahta geçtiğinde Balkan Bunalımı'nı kucağında bulmuş, gayretlerine rağmen 93 Harbi'ne engel olamamıştı. Zaten bozuk olan ekonomik dengeleri daha da kırılgan hâle getiren savaşın ağır maliyeti, yüklü tazminat ve kaybedilen geniş topraklar nedeniyle hazinenin yaşadığı gelir kaybı mevcut ekonomik krizi daha da derinleştirmiştir. Çözümün ilk adımı olarak *Rüsûm-ı Sitte* denilen altı gelir kaleminin on yıllık bir ödeme planıyla, başta Osmanlı Bankası ve Galata bankerleri olmak üzere iç piyasadaki alacaklılara tahsisi ve arta kalan gelirle Avrupa'daki tahvil sahiplerine ödeme yapılması öngörüldü. Ancak iç piyasa odaklı bu çözüm önerisi, yabancı alacaklıların tepkisini çekti. Galata bankerleri buna rağmen Rüsûm-ı Sitte İdaresi'ni kurup başına Hamilton Long isimli başarılı bir işletmeciyi getirerek kendilerine tahsis edilen vergi gelirlerinden alacaklarını tahsile başladılar. Bunu gören yabancı tahvil sahipleri, hükümetlerine baskı yaparak kurumun kendilerine devrini istediler. Avrupa devletlerinin Berlin Antlaşması'nın tatbikinden kaynaklanan sorunları da kullanarak baskıyı arttırmaları üzerine, Bâbıâli yabancı alacaklılar için 23 Ekim 1880'de yeni bir ödeme planı açıkladı. Müzakereler neticesinde 20 Aralık 1881 tarihli *Muharrem Kararnâmesi*'yle, üyeleri ağırlıklı olarak yabancılardan oluşan Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye İdâre Meclisi oluşturuldu. Yönetim kurulu, günümüzde İstanbul Erkek Lisesi olarak kullanılan Sirkeci'deki binada çalışmaya başladı. Osmanlı maliyesi üzerinde yabancı denetimini resmîleştiren Muharrem Kararnâmesi ve bu amaçla kurulan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, uluslararası antlaşmalarla teminat altına alınmış değildi. Bâbıâli attığı bu yeni adımlarla, toplam borç hacminde %54'e ve faiz hadlerinde ise %8'e varan indirimler elde etmiş, borç konusunda devletleri değil, alacaklıların temsilcilerini muhatap alarak konunun dış müdahaleye alet edilmesini engellemek istemişti.

Borçlarını yeniden yapılandıran Osmanlı İmparatorluğu, iktisadi şartlar gereği yeniden dış borç almaya başladı. 1886-1914 yılları arasında gerçekleştirilen on sekiz borçlanmayla elde edilen gelirler, demiryolları, limanlar, sulama kanalları gibi altyapı ve ulaşım projelerinin finansmanında ve daha ziyade askeri giderlerin karşılanmasında kullanıldı. Bu arada Düyûn-ı Umûmiye İdaresi 5.000'den fazla personeliyle kendisine tahsis edilen gelirleri, 1882-1914 yılları arasında kesintisiz olarak tahsil etti. Osmanlı maliyesi üzerinde yabancı denetimine yol açan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi hiçbir şekilde meşrulaştırılamaz, ekonomik ve siyasi bağımsızlığı zedelediği tartışılmazdır. Teselli kabilinden ne söylenebilir

denilirse toplam borç yükünün azaltılması ve kamu kaynaklarının daha verimli bir biçimde kullanılmasını sağladığı söylenebilir. Keza bu sayede Avrupalı alacaklıların borçları ödenmeye başlandığı için, dış kamuoyundaki Osmanlı aleyhtarlığı azalırken, borç gerekçesiyle devletin içişlerine müdahale girişimlerinin nispeten önü alınmıştır.

Resim 5: II. Abdülhamid (https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/sultan-2-abdulhamid-vefatinin-103-yilinda-aniliyor/2139869)

İmparatorluğun inkıraz çağında otuz üç yıl gibi uzun bir süre tahtta kalan Sultan Hamid'e, farklı dönemlerde bir dizi darbe girişiminde bulunulmuştur. Stavridis-July Komitesi, Cléanthi Scalieri-Aziz Bey Komitesi, başrolünde Ali Suavi'nin bulunduğu Çırağan Vakası ve Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Süleyman Paşa'nın adlarına izafeten kurulan komiteler (*Şeref*

Kurbanları) bu bağlamda zikredilebilir. Bunun yanında Sultan Hamid'in hallet-mesi gereken bir diğer sorun, geçmişte aydın muhalefetinin önemli oluşumların-dan Meslekçileri ve Yeni Osmanlıları model alan yüksek öğretimdeki genç kuşağın talepleriydi. Öğrenci kollektifleri olarak Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye'de başla-yan hareketlilik, 1890'ların başında gizli örgütlenmelere dönüşmüştür. Sultan'ın, Bâbıâli'yi devre dışı bırakması, Kânûn-ı Esâsî'yi rafa kaldırması ve Meclis-i Me-busân'ı tatil ederek meşruti monarşiden mutlak monarşiye dönüşü, liberal siyasi çevreler, entelektüel kesim ve öğrencilerde hayal kırıklığı yaratmıştı. Bâbıâli'deki bürokratik eliti becayiş, jurnal, azil ve sürgün metotlarıyla etkisizleştiren padişah, basın-yayın üzerinden muhalefete soyunan entelektüel kesimi ise sıkı bir sansür ve hafiye takibatıyla sindirmeye çalıştı. Buna mukabil devrin önemli sloganlarından olan "Hürriyet Mücadelesi" ve anayasal-parlamenter sistemi yeniden ihdas ideali (Meşrutiyet), muhalif öğrencilerin temel motivasyonlarıydı.

II. Abdülhamid'e karşı oluşan örgütlü siyasi muhalefetin temsilcisi olan İtti-hat ve Terakki Cemiyeti'ni doğuran süreç, devrin siyasi gelişmelerinden ve mo-dernleşme politikalarından ayrı değerlendirilemez. Etnik, dinî, kültürel farklılık-ların ve derin siyasi fay hatlarının yarattığı riskli ortamda, devletin eski gücüne anayasal-parlamenter bir sistemle değil, merkezinde kendisinin bulunduğu otori-ter bir modernleşme programıyla ulaşabileceğine inanan II. Abdülhamid, bu he-defi gerçekleştirecek nitelikli kadroları yetiştirmek amacıyla Mülkiye, Tıbbiye ve Harbiye gibi modern yükseköğretim kurumlarına özel bir önem atfetti. Ancak bu kurumlardan, kendisinin otoriter modernleşme politikalarını destekleyen değil, bi-lakis şiddetle eleştiren muhalif bir nesil yetişti. Zira, yeni nesil aydınlar ve öğren-ciler apolitik sadık kullar olarak değil, otorite, hak ve hukuk kavramlarını Batılı liberal değerler ve devrimci ideolojiler etrafında, keza selefleri Yeni Osmanlılar-dan daha radikal bir düzlemde tanımlamakta kararlıydılar. Bu politik tavır sürp-riz değildi; gençlerin genel eğitim düzeyini yükseltirken siyasal bilinç ve düşün-celerini dondurmak veya dış dünyadan etkilenmeden sadece yurt içine odaklanıp mutlak bir sadakatle Sultan'a/monarşiye bağlanmalarını beklemek, tam anlamıyla bir paradokstu. II. Mahmud devrinden itibaren yurt dışına gönderilen öğrencilerin, Batı medeniyetine yön veren fikir ve ideolojilerden etkilenmeden salt çağdaş bi-lim ve teknolojiyi transfer eden otomatlar şeklinde dönmelerini beklemek de faz-laca iyimser bir yaklaşımdı.

Politik düzlemde, eski-yeni ve gelenek-gelecek gerilimini besleyen başka fak-törler de vardı: Haziran 1883'ten itibaren kurmay sınıfının eğitim düzeyinin Avrupa

standartlarına yükseltilmesi amacıyla Harbiye Mektebi'nin nazırlığına atanan Alman General Colmar von der Goltz (Paşa) ve Askeri Tıbbiye'nin müdürlüğünü yaparken 2 Kasım 1888'de vefat eden Marko Paşa'nın (Marko Apostolidis) fikirleri, eğitim politikaları ve uygulamaları da harp akademilerindeki gençlerin düşünce dünyasını etkilemiştir. Başlangıçta ideolojik çerçevesini ve sosyo-politik ilkelerini Avrupa'da baskıcı monarşik yönetimlere başkaldırıp hukukun ve millet iradesinin üstünlüğünü savunan devrimci *Jeune Akımı*, *Pozitivizm* ve *Materyalizm*'den ödünç alan muhalifler, ısrarla meşruti idarenin iadesini talep ettiler. "Hukûk-ı insâniyyenin muhâfazası ve terakkiyât-ı medeniyyenin menbâı" olarak gördükleri "Usûl-ı Meşveret'e" diğer bir ifadeyle anayasal-parlamenter sisteme acilen geçilmesi gerektiğinin altını özellikle çizdiler.

Türk modernleşme tarihinin kilometre taşlarından biri olan Tanzimât'ı ilan ve tatbik eden ilk nesil, bürokrasi menşeli ve genelde otodidakt aydın ve bürokratlardan oluşurken, ikinci nesil reformcular bunların açtıkları yeni okullarda eğitim gören, kitaptaki ideal devlet ve toplumu hayata geçirme azminde ve ilkinden oldukça farklı yeni bir kuşağı temsil ediyorlardı. Bu mektepli yeni nesil, aşina olduğu yabancı dil sayesinde Batı'da siyasi hayata yön veren önemli unsurlar haline gelen vatan sevgisi ve beka endişesi, hürriyet, eşitlik, adalet, milliyetçilik, anayasacılık, deneysel bilim, *Natüralizm, Pozitivizm, Realizm* ve *Biyolojik Materyalizm* gibi yeni fikirler ve akımlardan etkilendiler. Bu süreçte devlet, rejim, din, birey, toplum ve geleneksel değerlere yaklaşımlarında önemli değişiklikler meydana gelmesi de gayet tabiiydi.

1895 yılı, İttihâd-ı Osmâni'nin bir öğrenci dayanışmasından çıkarak gerçek bir cemiyete dönüştüğü, adının İttihad ve Terakki şeklinde değiştirildiği, nizamnamesinin kaleme alındığı, yurt içi ve yurt dışı teşkilatlanmasının oluşturulduğu ve basın-yayın yoluyla propagandaya başlandığı yıl olması bakımından önemlidir. Muhalifler basının jurnalcilik, hafiye takibi ve sıkı bir sansürle depolitizasyonu çabasına karşın, yayımladıkları görünüşte edebiyat-bilim-teknoloji dergileri ve gazeteleriyle siyasi taleplerini, dolaylı ve örtülü bir biçimde dile getirmeye çalıştılar. Yurt içinde muhalefet imkânı kalmayınca firar eden İttihatçılar, zamanla Paris, Londra, Cenevre ve Mısır gibi merkezlerde Ahmed Rıza Bey, Mizancı Murat Bey, İshak Sükuti, Prens (Sultanzade) Sabahattin Bey ve daha başka isimlerin liderliğinde basın yoluyla muhalefeti sürdürdüler. Ayrıca 1902 ve 1907'de gerçekleştirdikleri kongrelerle ortak ve çok daha etkin bir muhalefetin yollarını aradılar.

Başta Prens Sabahattin grubu olmak üzere Jön Türklerin bazı fraksiyonları Rum, Bulgar, Ermeni ve Arap unsurlardan komitacılarla *ittihâd-ı anâsır* fikri ve *teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkezî* söylemi etrafında oldukça liberal ve bağımsızlıkçı politikalar izlediler. Bunlara göre, tüm kesimleri kucaklayacak ve toplumsal dayanışma ve barışı yeniden inşa edecek yegâne reçete, "Meşrutiyet"in yeniden ilanı ve anayasal-parlamenter sistemin ihyasıydı. Bu arada Japonya ile savaş halindeki Rusya'nın beklenmedik mağlubiyeti (1905), Rus muhaliflerin yenilginin temel nedeninin ülkedeki tek adam rejiminden (istibdat) kaynaklandığı iddiası ve sonuçta bir yasama meclisinin (Duma) açılmasını sağlamaları, İttihatçıları, söylemlerini daha yüksek sesle dile getirmeleri konusunda cesaretlendirdi. Öte yandan Kaçar Hanedanı'nın idaresinde Müslüman bir memleket olan İran'da 1905'te yoğunlaşan ve nispeten tabana da yayılan muhalefet neticesinde 1906'da meşrutiyet (meşrûtiyet-i meşrû'a) yönetimine geçilmesi, Jön Türkleri ve İttihatçıları cesaretlendiren bir diğer dış gelişme olmuştu. Mutlak/müstebit iktidarlar yerine ordu-millet kaynaşmasının (*millet-i müsellaha*) sağlanması ve anayasal-parlamenter sisteme geçilmesiyle, ülke içinde yaşanan tüm sorunların çözümleneceği ve farklı etnik-dinî gruplar arasındaki çatışmaların biteceği yönündeki inanç, muhalifler açısından sorgulanamaz bir hakikat ve hedef hâline gelmiştir.

Bu şartlar altında birkaç kez ismi değişen Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti, kendisine iltihak eden Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Makedonya merkezli teşkilatlanmasına destek verdi. Mayıs 1908 itibarıyla Makedonya'da 2.000'den fazla üyeye ulaşan cemiyet neşrettiği beyannamelerle, Avrupa devletlerinin 'ıslahat' adı altında Makedonya'ya müdahalesi engellenmediği takdirde "İhtilâl"in başlatılacağını ilan etti. Günümüzde Estonya'nın sınırları içerisinde Baltık kıyısındaki Reval kentinde, İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın 9-10 Haziran 1908'de yaptıkları görüşme, Cemiyet üyeleri tarafından halka, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımının son adımı olarak yansıtıldı.

İttihatçılar, hâkim oldukları Selânik ve Manastır'da duvarlara astıkları ilanlar dışında, halka ve konsolosluklara bildiriler dağıttılar. Muhaliflere göre felaketlerin nedeni, 'müstebit' bir hükümdarın ve etrafında kümelenmiş "zavallıların" yanlış politikalarıydı. İttihatçılar, umumi rahatsızlığı artırmak amacıyla Selânik merkez kumandanı ve padişahın yaveri Yarbay Nazım Bey'e ve bölgedeki komitacıları tedip etmek için gönderilmiş olan Şemsi Paşa'ya suikast düzenlediler. İttihatçıların önemli isimlerinden Binbaşı Enver ve Kolağası Niyazi beylerin liderliğinde Haziran 1908 sonlarında Manastır, Tikveş ve Resne'de başlatılan isyana karşı,

bölgeye gönderilen nasihat heyetlerinin çabaları sonuç vermedi. Asker-sivil bütünleşmesinin bir tezahürü olarak 20 Temmuz'da Manastır'ın Müslüman ahalisinin ayaklanması, bölgeye sevk edilen Anadolu redif taburlarının İttihatçıların saflarına katılması ve isyanı bastırmak için gönderilen Tatar Osman Paşa'nın asiler tarafından Manastır'da tevkif edilmesi gerilimi daha da tırmandırdı. Öte yandan kısa süre önce İttihad ve Terakki saflarına katılmış olan Arnavut İhtilâl Komitelerinin, Firzovik'te 22 Temmuz'da yirmi bini aşkın bir kalabalıkla Meşrutiyetin ilanı talebiyle yaptığı gösteri, hadisenin salt genç subayların rahatsızlığından kaynaklanmadığını ve toplumsal tabanının bulunduğunu göstermesi bakımından önemli bir gelişmeydi.

Yıldız Sarayı'na, Meşrutiyetin ilanı ve Kânun-ı Esâsî'nin tekrar yürürlüğe konulması talebiyle, bölgeden adeta telgraf yağmuru başladı. Bu esnada İhtilâlciler, Meşrutiyet rejiminin ilanını sağlamak amacıyla, tüm asker-milis güçlerin temmuz sonunda İstanbul'a hareket edebilecek şekilde hazırlık yapmalarını istedi. Merkezi otoritenin kendilerini durduracak güçten mahrum olduğunu gören İttihad ve Terakki Manastır Merkezi 26 Temmuz'a kadar Meşrutiyetin ilan edilmemesi hâlinde, bölge halkının ve askerî birliklerin Veliaht Mehmed Reşad'a biat edeceklerini yani artık II. Abdülhamid'i padişah olarak tanımayacaklarını ilan etti. Bu konuda blöf yapmadığını göstermek için Cemiyet 23 Temmuz'da Manastır'da Meşrutiyeti ilan ettiği gibi iki gün sonra da Selânik'te aynı şeyi yapacağını kamuoyuna duyurdu. Bu şartlar altında birkaç istişare toplantısından sonra başka alternatif olmadığına hükmeden II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908'de ikinci kez Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kaldı.

II. Meşrutiyet'in ilanı, beklenmedik bir gelişme olduğundan, başlangıçta halkta şaşkınlık yarattı. İlk andaki coşku uzun sürmedi, İhtilalcilerin bir yol haritası bulunmadığından, kafalar karışıktı. İttihatçıların, ülke sathında tabanda toplumsal destek bakımından zafiyeti, sivil siyaset, uluslararası ilişkiler, diplomasi, idari mekanizmaların işletilmesi konusunda 'hürriyet kahramanı' genç subayların mükteseb at ve hazırlık bakımından eksiklikleri, tedirginlik yaratan başlıca hususlardı. Öte yandan 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı, aynı gün Bulgaristan'ın bağımsızlığını, Girit'in ise Yunanistan'a iltihak ettiğini ilan etmesi, Meşrutiyet'in büyülü havasını dağıtan büyük felaketler olarak kayda geçmiştir. Başlangıçta sansür uygulamalarına, jurnalcilik ve hafiyeliğe son veren İttihatçılar, kısa sürede aynı yöntemleri kullanmaya başlayarak iktidarlarını pekiştirmeye kalkıştılar. İttihatçıların hükümeti baskı altına almasıyla yaşanan zincirleme siyasi

krizlerin gölgesinde, 1908 sonbaharında gergin bir atmosferde yapılan parlamento seçimlerinden sonra 17 Aralık'ta Meclis-i Mebusan çalışmalarına başlamıştı. Fakat yeni rejim, siyasi erkin kullanımı, sınırları, temsil, adalet ve meşruiyet tartışmalarını sonlandırmaya yetmedi.

İttihatçılar dışında farklı muhalif grupların ortaya çıkması, uzun zamandır muhalefetle özdeşleşmiş bir zümrenin, muhalefetle yüzleşmesi gibi alışılmadık yeni bir durum yaratmıştı. İttihatçılar bu yeni durumu hazmetmekte güçlük çektiklerinden ihtiyaten Avcı Taburları'nı Selânik'ten İstanbul'a getirdiler. Bu arada orduda mektepli-alaylı çekişmesi, muhalif bazı gazetecilere yapılan suikastlar, Derviş Vahdetî'nin kurduğu İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti ve sözcüsü Volkan Gazetesi çevresinde oluşan provokatif yeni muhalefet odağının gerginliği tırmandıran eylem ve söylemleri, 31 Mart Vakası olarak bilinen hadiseye yol açtı. O esnada Taşkışla'daki Avcı Taburları'nın subaylarını hapsedip Sultanahmet'te gövde gösterisi yapması, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası, payitahtta oluşan kargaşa ve isyan havasına eşlik eden siyasi cinayetler, Meşrutiyetin ve payitahtın tehlikede olduğu iddiasıyla Selânik'ten gelen Hareket Ordusu'nun 24 Nisan'da örfi idare ilanı Osmanlı başkentinde zincirleme gelişmelerin oluşturduğu bir kaos iklimi yaratmıştır. İttihatçılara göre, yaşanan olumsuzlukların müsebbibi belliydi; tüm oklar otuz üç yıldır tahtta bulunan hükümdarı gösterdiğinden 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid azledilerek yerine kardeşi V. Mehmed Reşad tahta çıkarılmıştır (hd.1909-1918).

Devr-i Hamid, Osmanlı tarihyazımında en tartışmalı dönem olma vasfını korumaktadır. II. Abdülhamid, otuz üç yıllık saltanatının hemen başında, mutlak iktidarını gölgeleyen Kânûn-ı Esâsî ve Meclîs-i Mebusân'dan kurtularak, merkezinde kendisinin bulunduğu yeni bir siyasi-idari sistem kurdu. Bürokratik vesayete başlangıçta kerhen rıza gösteren padişahın idare tarzı otokratikti; kafasındaki hükümdar imgesinin, Tanzimât bürokratlarının idealindeki 'meşrutiyet padişahı' olmadığı açıktı. Evhamlı bir karaktere sahip olduğu doğrudur; devrin kaynaklarında bazen 'vehm-i mücessem' olarak da nitelenmiştir. Ancak seleflerinden birinin şaibeli ölümü, diğerinin gergin siyasi atmosfer ve vesayet nedeniyle psikolojik dengesini yitirmesi, endişelerinin sadece vehim ve kuruntudan kaynaklanmadığını göstermeye kâfidir. 1890'lı yılların başlarında iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra, Yıldız Sarayı'nda kurduğu komisyonlar ve sadık kulları marifetiyle, Bâbıâli'nin etkinliğini tedricen devre dışı bıraktı. 'Yıldız Sistemi' olarak da anılan ve merkezinde muktedir bir hükümdar sıfatıyla kendisinin yer aldığı bu yeni yapıda, Meşrutiyet Devri'nde yüceltilen, hukuk-ı beşer, meşveret ve meclis gibi kavramların yerine,

beka, hamiyet, hünkâra sadakat ve mutlak itaat belirleyici kriterler hâline geldi. Kendi noktainazarından padişahlık makamına iade-i itibarda bulunan ve bunu II. Mahmud'un şahsında idealize eden II. Abdülhamid'in yeni idari sistemi mutlak, pratik, pragmatik ve aynı zamanda şartlara göre değişiklik gösteren esnek bir yönetim tarzıydı. Bu yapıda, daha önce saray sekretaryası konumundaki Mâbeyn-i Hümâyûn önemli bir rol üstlendi.

II. Abdülhamid'in muktedir devletinin diğer önemli unsuru istihbarattı; Fehim Paşa ile Serhafiye Ahmed Celaleddin Paşa'nın idare ettiği jurnalcilik ve hafiyeciliğe dayanan bu yeni iç güvenlik ve istihbarat ağı, muhalefeti kısa sürede sindirdi. Buna eşlik eden sıkı sansürle, basın-yayın yoluyla gelebilecek eleştirilerin önü de alınmış oldu.

Sultan Hamid, kendisine sunulan dosyaları sadakatine ve uzmanlığına güvendiği devlet adamlarına inceletir ve görüşlerinden yararlanırdı. Hukuki ve adli işlere müdahale etmekten kaçınır; yaygın kanaatin aksine şiddete mesafeli durur, ağır suçlarda idam cezasını tercih etmeyip hapis cezasına çevirirdi. Keza muhaliflerini bir memuriyete tayin ve taltif yöntemleriyle ve mümkünse başkentte gözetim altında tutardı. Mevcut literatürde sansür ve hafiye teşkilatı, adeta II. Abdülhamid'le özdeşleştirilir ancak bu tür uygulamalar onun döneminden önce de mevcuttu. Örneğin sansür 1857, 1864 ve 1867'de çıkarılan yasalarla sistemin parçası hâline getirilmiş ve Sultan Abdülaziz devrinde basın yoluyla muhalefete soyunan Yeni Osmanlılara karşı sert bir biçimde uygulanmıştı. II. Abdülhamid devrinde yapılan şey, mevcut sansürün kurumsallaştırılması, kapsamının genişletilmesi ve çok daha sıkı bir denetim aracına dönüştürülmesiydi.

Sultan Abdülhamid'in yönetim anlayışı, esnek ve pragmatikti. İç ve dış politikada keskin iniş ve çıkışlar, sürekli değişen şartlar ve dengeler, bu tür bir politik tavrı zorunlu kılmaktaydı. Tutarsız ve çelişkili gibi görünen karar ve icraatları, bu bağlamda değerlendirildiğinde bir anlam kazanır. İngiltere ve Fransa'nın tescilli sömürgeciliğine karşı Prusya kartını öne çıkarması, şartların dayattığı tercihlerdendi. Özellikle dış politikayla ilgili kritik konularda karar almadan önce, meseleyi komisyonlara havale ederek zaman kazanmaya çalışırdı. Eski gücünden hayli uzak ve yorgun bir imparatorluğu savaştan uzak tutmak için denge siyasetinin en etkin araç olduğuna inanır, haricî sorunların müzakere yoluyla çözümü konusunda hassasiyet gösterir, dış baskı ve müdahalelere, diplomatik kanalları etkin bir biçimde kullanarak olabildiğince direnirdi. Tanzimat'ın, toplumu bir arada tutacak manivela olarak gördüğü Osmanlılık kimliğinin inşa edilemediğinin görülmesi üzerine,

devrinde *Üç Tarz-ı Siyaset*in ikinci hamlesi olarak, Müslümanları merkeze alan İttihâd-ı İslam'a (Panislamizm) ve hilafet kurumuna özel bir önem atfedildi. Berlin Kongresi sonrasında dış destek, müdahale ve himaye ile Ermeni Meselesi ve Filistin Sorunu'nun zemini, onun döneminde oluşturuldu. Osmanlı Devleti'nin hızla kan kaybettiği bir dönemde devleti ayakta tutmaya çalışan II. Abdülhamid, krizlerle dolu bu sıkıntılı süreçte tiyatro, Batı müziği, fotoğrafçılık, resim, marangozluk ve tutkunu olduğu polisiye romanlarla Yıldız Sarayı'ndaki kasvetli atmosferi bir nebze olsun dağıtabileceği kendine has bir dünya inşa etmişti.

Sultan Hamid'in muhaliflerine gelince, İttihad ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid dönemini sonlandıran ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroları yetiştiren hareket olması bakımından önemlidir. Cemiyetin çatısı altındaki fraksiyonlarda siyasi ve sosyal düşünce derinliğinden söz etmek güçtür. Muhaliflerin üzerinde uzlaştıkları kavramların başında "vatan" ve 'ülkenin istikbali' endişesi gelir. Bunun yanında Fransız İhtilali'nden beri İhtilalcilerin amentüsü hükmündeki hürriyet, müsâvât (eşitlik), uhuvvet (kardeşlik), ittihâd (birlik) ve terakkî (ilerleme) gibi kavramlara sıkıca sarıldılar. 'Vatan'dan kastettikleri, Osmanlı toplumunu oluşturan tüm dinî ve etnik unsurların, üzerinde yaşadıkları geniş coğrafya idi. Başlangıçta aşırı romantizmin eşlik ettiği idealizm, 'Osmanlılık' üst kimliğiyle tüm unsurların daha güzel yarınları birlikte kurabileceğini, hayâl-i muhâl olmaktan çıkarıyordu. Bu nedenle Osmanlıcılık, Kanun-ı Esasî, hürriyet, meşveret ve meşrutiyetin teminatı olarak gördükleri anayasal-parlamenter sistemi hararetle savundular.

İttihad ve Terakki Cemiyeti çatısı altında örgütlenen Jön Türk muhalefetinde, genelde saltanat kurumuna karşıtlık gözlenmez; üzerinde uzlaştıkları şey müstebit olmakla suçladıkları II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve Meşrutiyetin yeniden ilanıydı. İmparatorluktan Cumhuriyet devrine geçiş sürecini hazırlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'ni yöneten kadroları büyük ölçüde ya yetiştiren veya etkileyen bir hareket olan İttihad ve Terakki Cemiyeti, sivil-asker ilişkilerinin ve idari zihniyetimizin şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tedricen iktidarın dizginlerini ele alan İttihatçıların yönetiminde, artık siyasi anlamda asırlık tereddütler ortadan kalkmış, İmparatorluğun teceddüt (reform, yenilik) konusundaki istikameti de geri dönülmez bir biçimde belirginleşmiştir. Yine bu süreçte İttihatçılar, İmparatorluğun kurtuluşu için "Üç Tarz-ı Siyaset"in sonuncusu olan Türkçülüğe sarıldılar. Bu tercihte, dağılan İmparatorlukta Arnavut ve Arap gibi Müslüman unsurların da "ev"i terk etme kararı almalarının yarattığı derin yalnızlık hissinin rolü de göz ardı edilmemelidir.

Altmış beş yaşında tahta geçen V. Mehmed Reşad'ın dokuz yıllık saltanatında on kez kabine değişikliği yaşanmış, buna İttihatçıların siyasi alanda yetersizlikleri de eklenince derin krizler kaçınılmaz olmuştur. Ülke içinde söz konusu olumsuz gelişmeler yaşanırken, Düvel-i Muazzama da kendi gündemi ve *Şark Meselesi*'nde yarım kalan hesapları kapatmakla meşguldü. Yukarıda belirtildiği üzere II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etmiş, Bulgaristan bağımsızlığını, Girit ise Yunanistan'a iltihak ettiğini ilan etmişti. İttihatçıların, 3 Temmuz 1910 tarihli bir kanunla, kilise ve mekteplerin aidiyeti meselesinin nüfus oranına göre belirlenmesi yönünde aldığı karar, Balkan milletleri arasındaki müzmin ihtilafın bertaraf edilmesini ve Osmanlı Devleti'ne karşı iş birliği yapmalarını kolaylaştırmıştır. Artık dağılmanın belirginleştiği bu dönemde 1911'de patlak veren Trablusgarp Savaşı, Ege Adaları'nın işgali ve bir yıl sonra başlayan Balkan Savaşları'yla İmparatorluktaki kan kaybı daha da artmıştır. Siyasi krizin şiddetlenmesinin tezahürü olarak Bâbıâli Baskını (1913) ve aynı yıl sabık sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesi, zanlıları yargılamak için kurulan olağanüstü yetkili mahkemelerin muhalefetin tasfiyesine alet edilmesi, nihayet sürgünler ve idamlar siyaset kurumunu iyice itibarsızlaştırmıştır. Balkan Harbi esnasında Edirne'nin geri alınmasıyla yeşeren ümitler, aynı zamanda İttihatçıların askerî kanadını güçlendirmiştir. 1914'te Enver Paşa'nın Harbiye, Cemal Paşa'nın ise Bahriye nazırlığına atanmasıyla, kabinede dâhiliye nazırı olarak görev yapan Talat Bey'in (Paşa) hükümette mutlak söz sahibi olmalarının önünde bir engel kalmamış oldu. İttihatçı Triumvira'nın rehberliğinde ve Almanya'nın himayesinde girilen I. Dünya Savaşı (1914-18) ile İmparatorluğun parçalanma süreci başlamıştır.

Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918), buna istinaden İtilaf Devletleri'nin Osmanlı payitahtı ve ülkenin işgaline girişmeleri, Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920), bu yıkıcı hamlelere karşı vatanseverlerin Anadolu direnişini ve Kuvvâ-yı Milliye hareketini başlatmaları, buna mukabil hayat ve geleceğini tehlikede gören halife-padişah VI. Mehmed Vahdettin'in ülkeden ayrılması (17 Kasım 1922), Milli Mücadele sonrasında Saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922) ve Cumhuriyet'in ilanıyla (29 Ekim 1923) Osmanlı İmparatorluğu yıkılmış ve altı asırlık tarihî ve kültürel miras, sosyo-ekonomik yapılar ve kurumlar mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiştir.

Osmanlılara Dair Muhtasar Bir Muhasebe

Osmanoğulları, tek hanedan tarafından yönetilmiş ve altı asırdan fazla hükümran olmuş bir Türk devletidir. Elde ettiği siyasi-askerî başarılar, zamanla buna eşlik eden fonksiyonel ve rasyonel idari, hukuki, sosyal ve kültürel politikalarla *Pax Ottomana* olarak da adlandırılan uzun bir barış dönemi kurarak, farklı etnik ve dinî unsurları asırlar boyunca yönetmeyi başarmıştır. Bu başarı sığ bir yaklaşımla salt göçer dinamizmi ve nöker dayanışmasıyla izah edilemez. Türk, Moğol, Hint, Pers, Roma, Bizans ve Arap birikiminin şekillendirdiği coğrafyanın kültür ve medeniyet havzasından beslenen Osmanlılar, Akdeniz'de temerküz eden *Eski Dünya*nın ürettiği değerler, İran-Turan birikimi ve Türk-İslam tecrübesini, *Oğuz ananesi* (töre), *alp kültürü*, *kut* ve kadim dünyadan selektif pragmatizmle devşirdikleri unsurlarla zenginleştirerek altı asırda yeni ve çok daha ince bir medeniyet kalıbına döktüler.

Patrimonyal-zirai bir imparatorluk olan Osmanlılar, *kānûn-ı kadîm* ve *nizâm-ı âlem* etrafında idealize ettikleri geleneksel şark idari zihniyetini, zincirleme hayati reaksiyonlarla birbirine bağlı idari-sosyal işleyişe tekabül eden ve *dâire-i adliyye* (adalet döngüsü) denilen bir yapıyla idealize ettiler. Farklı din ve kültürlerle karşılaştıklarında, yine adalet ilkesini esas alarak *istimâlet* olarak anılan ve temelde uzlaşmayı ve birlikte yaşamayı kolaylaştırıcı, keza retorik olarak yapıcı ve politik olarak uzlaşmacı bir tavır sergilediler. Diğer bir ifadeyle, adalet eksenli yumuşak gücün tüm enstrümanlarını başarıyla kullanarak, "öteki"nin güven ve rızasını kazandılar. Tarımsal üretime dayalı klasik monarşilerde görülen tipik özellikler yanında, devrine nazaran merkeziyetçi devleti ve etkin bir bürokratik işleyişi başarıyla kurup işlettiler. İdari ve toplumsal konularda sergiledikleri esnek ve çözüm odaklı yaklaşım, kompleksi dışarda bırakan pratik-sentezci tavır, farklı coğrafyaların ve kimliklerin sisteme entegrasyonunu ve asırlarca birlikte yaşamasını mümkün kılmıştır.

İdari-bürokratik kapasite ve askerî güç bakımından rekabetçiliğini uzun yıllar sürdürebilen Osmanlı İmparatorluğu, inanç özgürlüğü, mahallî güç odaklarıyla uzlaşma, insan unsuru dahil yerel kaynaklardan pragmatik bir yaklaşımla maksimum düzeyde yararlanma, taşranın nefes almasına izin veren dinî-kültürel esneklik ve adalet eksenli fonksiyonel bürokratik işleyiş sayesinde en uzun ömürlü siyasi yapılardan biri oldular. Bu süreçte elbette bazı sorunlarla da karşılaştılar, bunları halının altına süpürmek yerine her dönemde hasar tespiti yaptılar, siyaset, nasihat ve ıslahat literatürü bu arayışın ve çabanın eseridir. Gerektiğinde siyasi-askerî ittifaklar, kurumsal dönüşüm, başta ateşli silahlar olmak üzere teknoloji transferi ve bunu

mümkün kılacak katalizör unsurlar olarak yabancı uzmanların (erken dönemde *Tâife-i Efrenciyân*) istihdamı konusunda, marjinal ve aşırı muhafazakâr tepkilere rağmen devlet aklı daima doğru istikameti görmüştür. Muhafazakârlık bahsinde şu husus vurgulanmalıdır; gelenek ve inancından hareketle muhalefete kalkışanların sayısı, müesses nizamda kazanılmış idari pozisyonları ve ekonomik çıkarları kaybetmek istemeyen ve dolayısıyla muhafazakâr kesimleri tahrik ve dinî kavramları istismar edenlerin yanında devede kulak mesabesindedir.

Kuruluş devrinden itibaren "uçta" yaşamanın ve "öteki"nin hemen yanı başında var olmanın getirdiği müsamahakâr, esnek, eklektik, pratik ve pragmatik hafıza, yeni şartlara uyum ve birlikte yaşama konusunda daima kendilerine rehberlik etmiştir. Bu yönüyle Osmanlıların kadim medeniyetler arasında alışverişi kolaylaştıran ve yeni sentezlere imkân veren dip dalgalarını oluşturduklarını veya karşılıklı kültürel etkileşimi mümkün kılan kanalları daima inşa ettiklerini söylemek mümkündür. Önce devlet sonra da imparatorluk olmanın temel şartlarından biri olarak gördükleri kadim insanlık tecrübesinin taşıyıcısı ve hafızası konumundaki ilim, fikir ve sanat adamlarını ve kültür kurumlarını daima desteklediler. Fethettikleri yeni coğrafyalardaki birikimi payitahta taşıyarak bilim, kültür ve sanat alanını zenginleştirdiler. Kurumlar ve kütüphaneler tesis ederek, bu hafızayı sonraki nesillere aktardılar. Eğitim kurumları, Rasathaneler ve Daruşşifalarla *Meşşâî, İşrâkî, Kelâmî ve Ekberî* çizgide XVIII. asrın sonlarına dek temel bilimler, tıp, astronomi, siyaset, ahlak, metafizik, mantık ve felsefe alanında önemli isimler yetiştirdiler.

Hükmettiği geniş coğrafya, insan kaynaklarının çeşitliliği ve kültürlerarası etkileşimi kolaylaştıran idari-siyasi ve sosyal politikalar, Osmanlıların kültür ve sanat alanında yeni sentezler yaratmasını kolaylaştırmıştır. Mimari, edebiyat, musiki, temaşa sanatları, nakkaşlık, hat, minyatür, kātı', ebru, tezhip, kuyumculuk, çinicilik, ciltçilik, kündekâri, telkâri ve dokumacılık etrafında oluşan sanat ve zanaat, geniş bir coğrafyanın marifet ve maharetinin harmanlanmasının eseridir. Mimaride Selçuklu-Bizans birikiminin sentezlenmesiyle işe başlayan Osmanlı mimarları, Sinan bin Abdülmennan'ın şahsında büyük bir deha yaratarak resmî, dinî ve sivil alanda özgün, keza oldukça estetik ve fonksiyonel bir mimari repertuvar yarattılar. Bu repertuvarla "umran" ve "temeddün" kelimelerinin hakkını veren şehirli bir medeniyetin görkemli anıtlarını inşa ettiler.

Türk Klasik Edebiyatı özellikle Divân şiiri Osmanlılar devrinde kadim medeniyet havzalarından süzülerek sihr-i helal dedirtecek derecede incelmiş ve müstesna eserler verilmiştir. Şair, hattat ve musikişinas (güftekâr, bestekâr ve sazende)

sultanların sayısı hiç de az değildir. Dinî ve lâ-dinî kulvarlarda iki büyük kol olarak gelişen klasik musikimiz zirve isimler yetiştirmiş, işin teorik kısmı ihmal edilmemiş "saz ü söz" alanındaki birikim ve repertuvar, mecmualar ve *edvâr* literatürüyle kayıt altına alınmıştır. Musiki nazariyatı, repertuvar, nota ve icra alanında gayrimüslim Osmanlı tebaasının katkısı da kayda değerdir. Tanzimât devrinde klasik olandan modern olana yönelirken mimariden, temaşa sanatlarına, musikiden resme ve edebiyata kadar bu kültürel birikimin tür, muhteva ve form bakımından belirgin bir değişim geçirdiğini vurgulamak gerekir.

Farklılıkların endişe değil zenginlik olarak görüldüğü bir dünya yaratmaya çalışan Osmanlıların, idari ve askerî kadrolarından Harem halkına, kültür ve sanat hayatından hizmet sektörüne kadar çok dinli ve kimlikli yapısı, örneğine çok rastlanan bir durum değildir. Sıradanlık yerine, devşirilen nitelikli insan kaynağına yatırım yapan Osmanlıların *Aristokrasi*den ziyade *Meritokrasi*ye yakın durduklarını söylemek mümkündür. Türk-Moğol devlet geleneği ve İslam hukuku ekseninde şekillenen şer' ve kanun (töre, yasa) Osmanlı hukukunun omurgasını oluşturmuştur. Şer'-i şerif olarak adlandırılan hukuki esasların ve idari teamüllerin yetersiz kaldığı alanlarda erken dönemlerde örfi hukuk, modern dönemde ise Batı hukukunun resepsiyonu üzerinden çağın gerektirdiği ihtiyaçların karşılanması konusunda gerekli adımlar atılmıştır. Bu süreçte temel saik farklı medeniyet tercihleri veya Batılılaşma değil idari, ticari ve beledi alanda yabancılarla münasebetlerin yoğunlaşması nedeniyle çağdaş hukuki işleyişin, gelişmiş dünya ile entegrasyon zemininde tanzimi zaruretidir. Tanzimat döneminde Batı'dan alınan ilk kanunun ticaret kanunnamesi olması, yine Batı örneğinde kurulan ilk mahkemenin ticaret mahkemesi oluşu bu bağlamda önemlidir. Osmanlı Devleti'nde medeni hukuk (aile ve miras hukuku) zaten Şer'iye Mahkemeleri'nin görev ve yetki alanındaydı fakat Nizamiye Mahkemeleri'nde Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki davalarda temel hükümler ve yargılama usullerine dair ciddi bir boşluk vardı, bunu gidermek amacıyla 1868-1876 arasında hazırlanan *Mecelle* ve daha sonra da *Hukuk-ı Aile Kararnamesi* (1917) ile medeni hukuk, daima inanç ve gelenek ekseninde işletilmiştir.

Bin yıllık Anadolu Türk tarihinin altı asrını, bin dört yüz yıllık İslam tarihinin ise neredeyse yarısını Osmanlıların temsil etmesi, elbette çağın gereklerine uyum konusundaki esnekliğiyle ilgilidir. Eski dünyanın klasik medeniyet havzalarını uzun süre yöneten Osmanlılar devre dışı bırakılarak, insanlık tarihinin bir bütün olarak kavranması ve analiz edilmesi mümkün değildir. Geçmişte hükmettikleri geniş coğrafya itibarıyla dostları ve rakipleri yanında, bugün eski coğrafyasında

kurulmuş birçok yeni devletin de tarihi, "Osmanlısız" yazılamaz. Modern tarihyazımında Eski Yunan, Roma ve Hristiyan Orta Çağ'ındaki dehlizlerden geçerek moderniteye ulaşan ve günümüzde "tarihin sonunu" müjdeleyerek bu konudaki alternatif izahlara kulaklarını tıkayan Anglo-Amerikan hâkim paradigmanın revize edilmesi şarttır. Bu arada Osmanlı tarihyazıcılığı da menkıbelerle tahkim edilmiş bir inanç alanı olmaktan çıkarılmalı, ideolojiden arındırılmalı, saray, harem, sefer-zafer eksenindeki geleneksel şablonlar yerine modern metodoloji çerçevesinde kültürel, sosyal ve ekonomik düzlemde yapılmış karşılaştırmalı tarih çalışmalarından beslenmelidir.

Son olarak şu soruları soralım: Peki bu denli iyi işleyen ve erken modern döneme kadar pek fazla arıza vermeyen sistem, ne oldu da işlemez hâle geldi? Osmanlıların XVI. asrın sonlarından itibaren güç kaybı yaşamasına ve XX. asırda yıkılmasına yol açan başlıca nedenler nelerdi? Formasyonu ne olursa olsun siyasi-sosyal yapılar, zamanın ruhunu (*zeitgeist*) yakalama ve dayattığı ihtiyaçları karşılama konusunda esnekliğini ve uyum kabiliyetini kaybettiklerinde önce durgunlaşır, zamanla bu durağanlık gerilemeyi kaçınılmaz hâle getirir. Yürüyen bir insana nazaran koşan bir başka insanın daha hızlı yol alması, keza daha süratli koşanın daha yavaş koşana nispetle daha fazla mesafe katetmesi gayet tabiidir. Osmanlılar dünya tarihinin uzun ömürlü siyasi yapılardan birini kurdular, fakat yalnız ve rakipsiz değillerdi. *Yeni Bilim* (Nova Scientia), *Reform, Rönesans, Coğrafi Keşifler, Sömürgecilik, Bilim Devrimi* (Scientific Revolution), *Askeri Devrim, Aydınlanma, Sanayi Devrimi* ve *Fransız İhtilali* gibi dünya tarihini yeniden şekillendiren ve siyasi-askerî ve iktisadi rekabeti bambaşka boyutlara taşıyan gelişmelerde başlıca aktörlerden biri değilseniz ve yeni dünyanın kurucu faktörlerini siz belirlemiyorsanız, bu tür gelişmelerin yarattığı komplikasyonlardan etkilenmeniz kaçınılmazdır.

Bunlar yetmezmiş gibi, modern dönemde *yeniçerilik zihniyeti*nden beslenen ve değişim-dönüşüme şiddetle muhalif çevrelerin oluşturduğu geleneksel koalisyonun genelde başarılı olması, gecikmeyi ve ilerleyenlerin ayak izlerini takibi zorunlu kılmıştır. Genelde çok cepheli, uzun ve yıpratıcı savaşlar, uluslararası siyasi dengeleri takipte ve modern diplomasiye entegrasyonda uzun süren rehavet, zamanla ateşli silah teknolojisindeki rekabetçiliğin kaybedilmesiyle zincirleme mağlubiyetlerin kaçınılmaz hale gelmesi, bilginin teknolojiye evrilmesi ve eğitim kurumlarının bu sürece adaptasyonunda gecikme, özel mülkiyet, sermaye birikimi ve müteşebbis sınıftan büyük ölçüde mahrumiyet, rekabetçi liberal ekonominin

yarattığı dinamizm yerine inanç ve geleneğin şekillendirdiği devletçi ekonomik modelin mütevazı dünyasını yüceltme, *Merkantiliz*me karşı *Provizyonist* (iaşeci) yaklaşımla ve ihraç yasaklarıyla piyasada ucuz ve bol mal temininin tercihi, Protestan kültür ve kapitalizmin yarattığı refah ve konfora karşı tevekkül, kanaat ve geçimlik ekonomiye fazlaca anlam ve değer yüklenmesi, kredi, tahvil, bankerlik, banka, borsa vb. finans enstrümanları ve kurumlarına, inanç ve gelenekten kaynaklanan mesafeli duruş, sermayedar ve müteşebbis sınıfın varlığını imkânsız kılan geleneksel idari-iktisadi modelin dayattığı bir sonuç olarak sanayileşmeyi de devlet eliyle yapmak zorunda kalan, modern üretim araçlarını ithal eden, Sanayi Devrimi sonrası geleneksel üretim tarzı ve rekabetçi olmaktan uzak yapısıyla özellikle son dönemde büyük cari açık veren, neticede dış borç sarmalı ve temerrüt kıskacında moratoryuma sürüklenen, hemen ardından Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'yle yabancıların mali denetimi ve vesayetine açık hale gelen bir siyasi yapının ciddi krizler ve sarsıntılar yaşamaması mümkün değildi.

Bu cümleden olarak askerî alandaki zafiyetin sürekli küçülttüğü Osmanlı coğrafyasında Anadolu'ya dönüşün/göçlerin yarattığı sıkışma, nüfus artışı, ferdiyetçilik ve kamuoyu gibi yeni mefhumların geleneksel otorite algısını sarsması, kadının toplumsal statüsü, ulaşım ve haberleşmedeki gelişmelerin dünyayı küçültmesi ve bu modern bütünleşik algının yol açtığı yeni talepler, Sadullah Paşa'nın ifadesiyle söylersek "eski malumat" ile yeni olanın cazibesinin yarattığı potansiyel gerilimin yol açtığı medeniyet krizi, aydın muhalefeti ve yeni ideolojiler karşısında iktidarın sergilediği otokratik reaksiyonlar sarsıntının şiddetini arttırmış, Osmanlılar ile modern dünyanın gelişmiş ülkeleri arasındaki makas daha da açılmıştır. Son olarak XX. asırda hanedanların ve monarşilerin meşruiyetinin açıktan sorgulandığı, imparatorlukların yerini ulus devletlere bırakmaya başladığını, bunun da doğal olarak isyanları, kopuşları, küçülmeyi ve parçalanmayı beraberinde getirdiğini, Osmanlıların da bu denklemin dışında olmadığını belirterek hatm-ı kelam edelim.

KAYNAKÇA

Agoston, Gabor, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silâh Sanayisi*, çev. T. Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

_____, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856),* Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

Akyürek, Göksun, *Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar: Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Alkan, Necmettin, *Sultan II. Abdülhamid: Arafta Bir Hünkâr*, Kronik Kitap, İstanbul 2023.

_____, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İ. Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Behar, Cem, *Orada Bir Musiki Var Uzakta: XVI. Yüzyıl İstanbul'unda Osmanlı/Türk Musiki Geleneğinin Oluşumu,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.

Beydilli, Kemal, *Osmanlı Dünyasında Diplomasi ve Siyaset, Önemli İsimler ve Eserleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2024.

_____, *Osmanlı'da Devletlerarası İlişkiler -Siyaset, Yaşam, Yenileşme-,* I (2022), II (2023), Timaş Yayınları, İstanbul.

Bilgegil, Kaya, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Baylan Matbaası, Ankara 1976.

Buzpınar, Ş. Tufan, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi-(XVIII. yy. dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. O. Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005.

Çağman, Ergin, *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, Kitabevi, İstanbul 2010.

Çelik, Yüksel, Yeşil, Fatih, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları (1768-1908),* VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2023.

Çelik, Yüksel, *Rami Kışlası II. Mahmud Devrinde Aydın-Despotik Modernleşmenin Karargâhı,* VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

_____, *Şeyhü'l-Vüzera Koca Hüsrev Paşa, II. Mahmud Devri'nin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2013.

_____, "Asakir-i Mansure Ordusunda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 19 (2008), s.87-118.

_____, "II. Mahmud Devrinde Değişen Siyasi Sembolizm, Hükümdarın Görünürlüğü ve Ta'lik-i Tasvir-i Hümayun Merasimleri", *Aşk ile Çalışan Yorulmaz-Ali Akyıldız Armağanı II,* ed. M.Yaşar Ertaş vd., Timaş Yayınları, İstanbul 2024, s.91-128.

_____, "Nizâm-ı Cedîd'in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmut Devri Askeri Reformlarına Dair Tespitler (1789-1839)", *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi/ Selim III and His Era from Ancien Regime to New Order*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s.565-590.

_____, "Nizam-İntizam ve Tanzimat Mihverinde Bir Padişah Portesi: Mahmud-ı Sânî", *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul,* ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s.21-53.

_____, "Sultan Abdülaziz Devrinde Gündelik Hayatta Değişim: Yeni Alışkanlıklar, Mekânlar ve İmkânlar", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, (12-13 Aralık 2013), Uluslararası Sempozyum,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, II, s.209-227.

_____, "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* XV (Güz 2006), s.25-64.

_____, "Tanzimat'ın İlanı, Liberal ve Muhafazakâr Kanatlar Arasındaki Nüfuz Mücadelesi (1839-1855), *Türklük Araştırmaları Dergisi, -Mücteba İlgürel Armağan Sayısı-* XIX/I (2008), s.283-311.

Çetinsaya, Gökhan, *Osmanlı İmparatorluğu-Yeni Bir Tarih-*, Timaş Yayınları, İstanbul 2024.

Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909),* çev. G. Ç. Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

El-Haj, Rifa'at Ali Abou, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu,* çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi, Ankara 2018.

Emecen, Feridun M., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kapı Yayınları, İstanbul 2021.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi, 1300-1600*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

_____, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, Kapı Yayınları, İstanbul 2020.

_____, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018.

Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme,* İşaret Yayınları, İstanbul 2017.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.

Gibbons, Herbert Adams, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. R. H. Özden, Altınordu Yayınları, İstanbul 2017.

Gölgelenen Sultan, Unutulan Yıllar: I. Mahmud ve Dönemi (1730-1754), haz. Hatice Aynur, I, II, Dergâh Yayınları, İstanbul 2021.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, I, İstanbul 1989.

Itzkowitz, Norman, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, çev. Cihan Kapan, Babil Yayınları, İstanbul 2006.

İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I (2009), II (2014), III (2105); IV (2019) İstanbul.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ 1300-1600*, çev. Ruşen Çakır, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Karahasanoğlu, Selim, *A Tulip Age Legend: Consumer Behavior and Material Culture in the Ottoman Empire*, (PhD Thesis), Binghamton State University of New York 2009.

Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınevi, İstanbul 2007.

Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*: İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

Nizam-ı Cedid Kanunları (1791-1800), haz. Yunus Koç, Fatih Yeşil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

Onaran, Burak, *Padişahı Devirmek: Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet Kuleli (1859), Meslek (1867)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, ed. E. İhsanoğlu, IRCICA Yayınları, I (1994), II (1998) İstanbul.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, ed. H. İnalcık-D. Quataert, çev. A. Berktay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

Osmanlı Medeniyeti -Siyaset, İktisat, Sanat-, haz. Coşkun Çakır, Klasik, İstanbul 2005.

Osmanlı Uygarlığı, haz. Halil İnalcık, G. Renda, Kültür Bakanlığı Yayınları, I-II, Ankara 2003.

Öğreten, Ahmet, *Nizam-ı Cedid'e Dair Askeri Layihalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

Özcan, Azmi, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1876-1914)*, İSAM Yayınları, İstanbul 1997.

Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Pachymeres, Georges, *Bizanslı Gözüyle Türkler,* İlgi Kültür Sanat Yayınları, çev. İ. B. Barlas, İstanbul 2019.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

Salzman, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Regime'i*, çev. A. Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Sayar, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.

Tanör, Bülent, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Tokay, Gül A., *Makedonya Sorunu ve Jön Türk İhtilâlinin Kökenleri (1903-1908),* İstanbul 1995.

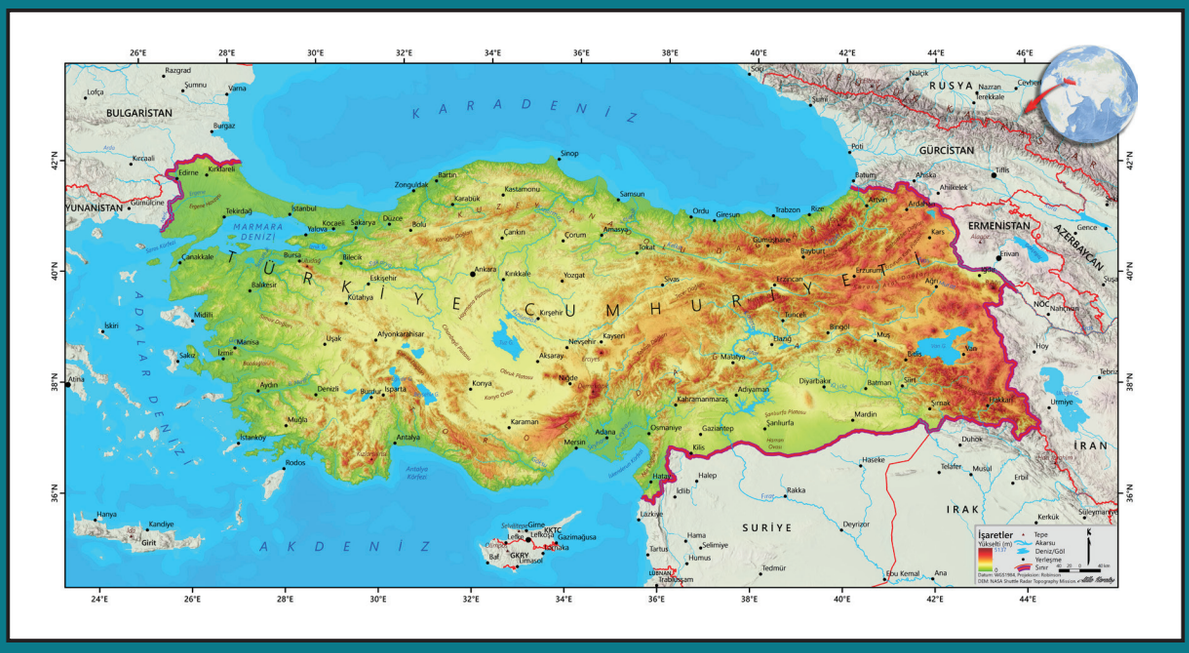
Uslu, Mehmet Fatih-Altuğ, Fatih, *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Yeşil, Fatih, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839),* İstanbul 2009.

Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876),* İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Türkiye Cumhuriyeti

Kaynak: Atilla Karataş Koleksiyonu

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

Ali SATAN*
Hadiye YILMAZ ODABAŞI**

Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkan Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra peyderpey işgal edilmesi üzerine yerel direniş hareketleri filizlenmeye başlamıştır. Anadolu ve Trakya da kurulan 400'e yakın Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve yapılan otuzdan fazla kongre Millî Mücadele'nin toplumsal tabanını teşkil etmiştir. Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak geniş yetkilerle görevlendirilen Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhı ile Anadolu'ya geçmesi, Müdafaa-i Hukuk hareketine yeni bir boyut kazandırmıştır. Bundan sonra direniş hareketi, tek çatı altında ve tek lider etrafında toplanmayı başarmıştır. Anadolu ve Trakya'daki Müdafaa-i Hukuk hareketi anayasal zorunluluk olan genel seçimlerin yapılması talebini de dile getirerek İstanbul'daki hükümeti seçime zorlamışlardır. Nitekim İstanbul'da kurulan Ali Rıza Paşa hükümeti bu talepleri dikkate alarak Dahiliye Nazırı Salih Paşa'yı bir heyetle Amasya'ya göndermiş ve Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki Temsil Heyeti ile görüşerek genel seçimlerin yapılması konusunda mutabakat sağlanmıştır. Seçimler sonucu oluşan Osmanlı Mebusan Meclisi'nin, Osmanlı Devleti'nin çekilebileceği en son sınırı belirleyen Misak-ı Milli kararını açıklaması İtilaf Devletleri tarafından tepkiyle karşılanmış ve 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgali edilmiştir. Ardından

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü, ali.satan@marmara.edu.tr

** Doç. Dr. Üsküdar Üniversitesi Tarih Bölümü, hadiye.yilmazodabasi@uskudar.edu.tr

Osmanlı Meclis binası basılmış ve bazı üyeler tutuklanmıştır. Bu işgal ortamında çalışamayacağını açıklayan Osmanlı Mebusan Meclisi çalışmalarını tatil etmiştir. 17 Mart 1920 de Mustafa Kemal Paşa Temsil Heyeti Başkanı olarak Meclisin Ankara da toplanacağını ilan etmiştir. Osmanlı Meclisi Mebusan Başkanı Celaleddin Arif Bey de Meclisin Ankara da toplanacağı fikrini desteklemiş ve ülke genelinde yenilenen seçimlerle Ankara'da 23 Nisan 1920 de Büyük Millet Meclisi açılmıştır.

Kurucu ve kurtarıcı nitelikleriyle açılan Büyük Millet Meclisi, işgallere karşı vatanın birlik ve bütünlüğü, milletin hakimiyet ve istiklalinin sembolü olmuştur. Millî Mücadele'nin nihai askeri zaferi 30 Ağustos 1922 günü Büyük Taarruz'la tescillenirken, Büyük Millet Meclisi büyük bir prestij elde etmiş ve zafer sonrasında iktidarına ortak olacak İstanbul'daki Osmanlı Saltanatını 1 Kasım 1922 tarihinde aldığı kararla ilga etmiştir. İçeride askeri ve siyasi hakimiyetini sağlayan TBMM hükümeti, bu zaferini uluslararası diplomasi alanına taşıyıp Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923) ile bağımsız ve egemen Türk devleti olarak varlığı tüm dünyaya kabul ettirmiştir. Bundan sonraki süreçte bir yandan yeni millî devletin bütün kurumlarıyla inşa faaliyeti sürerken diğer yandan "Cihanda Sulh" şiarıyla belirlenen temel dış politika esasları doğrultusunda Türkiye, bölgesel ve küresel ölçekte dünya sistemindeki yerini almıştır.

Millî Devletin İnşası (1923-1938)

TBMM'de 29 Ekim 1923 Pazartesi akşamı yapılan celsede, Türkiye Devleti'nin yönetim şeklinin cumhuriyet olmasına karar verildi ve Gazi Mustafa Kemal Paşa 158 milletvekilinin oybirliğiyle ilk Cumhurbaşkanı seçildi. Cumhuriyet'in ilanı telgrafla yurdun dört bir yanına bildirilirken 101 pare top atışıyla da duyuruldu. Bir gün sonra İsmet (İnönü) Paşa Türkiye'nin ilk Başbakanı oldu. Cumhuriyet'in ilanından sonra hızlı bir biçimde siyasi, hukuki ve toplumsal hayata yönelik düzenlemeler yapılarak inkılaplar uygulamaya konuldu. Milletin, Batı medeniyeti karşısında son yüzyılda belirginleşen geri kalmışlık duygusundan hem askeri hem de diplomatik alanda yaşanan zaferle kurtuluşu, bir daha aynı akıbete uğramamak için muasır medeniyetler seviyesine ulaşma yolundaki kararlılığı güçlendirmişti. İmparatorluklardan ulus devletlere geçilen, mutlak ve meşruti yönetimlerin yerine demokratik rejimlerin cari olduğu XX. yüzyılda yeni Türk Devleti'nde de adım adım modern hukuk ve kaidelerin devlet kurumları ve sosyal yaşam üzerinde etkili olacağı toplum anlayışına geçiş süreci başlatıldı.

Siyasi ve Hukuki Alanda Yapılan İnkılaplar

Yeni kurulan devletin yapı taşlarını ve kurucu felsefesini ihtiva eden, daha sonra "Atatürk İlkeleri" olarak anılacak temel prensipler, Millî Mücadele günlerinden itibaren belirlenmeye başlanmıştı. Kurucu Başkanlığını Mustafa Kemal Paşa'nın üstlendiği Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) yirmi yedi yıllık tek parti iktidarıyla ülkenin siyasal yaşamının da belirleyicisi olmuştur. Dolayısıyla temel ilkeler ilk olarak CHF'nin nizamnamelerinde somut içeriklere ulaştı. Fırka 1927 yılı Nizamnamesinde kendisini cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi[1] olarak tanımlarken 1931 Nizamnamesinde "Kemalizm Prensipleri" adı verilen ve altıya yükselen ana vasıflar gerekçeleriyle tanımlandı. "Cumhuriyetçilik", millî hakimiyetin en iyi şekilde temsil ve tatbik edildiği devlet şekli; "Milliyetçilik", uluslararası ilişkilerde bütün medeni milletlerle eşit şartlarda yürümek, aynı zamanda Türk toplumunun özellikleri ve bağımsız karakterini korumak; "Halkçılık", irade ve hakimiyetin, devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete karşılıklı vazifelerinin hakkıyla yerine getirilmesi; "Devletçilik", milleti ve memleketi refaha eriştirmek için bilhassa ekonomide devleti fiilen alakadar etmek; "Laiklik", devlet idaresinde bütün kanun ve düzenlemelerin çağdaş medeniyetlerdeki esas ve şekillerle dünya ihtiyaçlarına göre yapılması, "İnkılapçılık" ise milletin fedakârlıklarla yaptığı inkılaplardan doğan ve gelişen prensipleri korumak[2] şeklinde açıklandı. 5 Şubat 1937 tarihli kanunla kabul edilen "Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılâpçıdır" maddesiyle de altı ilke anayasaya girdi.[3]

Bu temel ilkeler doğrultusunda cumhuriyetin ilanından sonra ilk olarak 3 Mart 1924'te "Halifeliğin Kaldırılmasına ve Osmanlı Hanedanının Türkiye Cumhuriyeti Toprakları Dışına Çıkarılmasına Dair Kanun",[4] "Türkiye Cumhuriyeti'nde, kişiler arası ilişkileri düzenleyen hukukî işlemlere ait hükümlerin yasama ve yürütme yetkisi TBMM ile onun oluşturduğu hükümete aittir. Apaçık İslam dininin bundan başka inançlar ve ibadetlerle ilgili bütün hükümlerinin ve işlerinin yürütülmesi ve dinî kurumların yönetimi için Cumhuriyet'in başkentinde bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir" gerekçesiyle Şeriye ve Evkaf Vekaletinin

1 *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, 1927, s.3.

2 *CHF Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s.31.

3 https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/

4 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc00200431.pdf; https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halifeligin-kaldirilmasi-3-mart-1924

kaldırılmasına dair kanun[5] ve eğitim-öğretimin birliğini sağlamak üzere Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarıldı.[6] 8 Nisan 1924'te Şeriye Mahkemeleri kaldırılırken 2 Eylül 1925'te Tekke, Zaviyeler ve Türbelerin kapatılması, 25 Kasım 1925'te Şapka İktisası Hakkında Kanun kabul edildi.[7] 5 Nisan 1928'de CHF grubunda laiklik ilkesi kabul edildi, 10 Nisan'da da Anayasa'nın 2. maddesinde yer alan "Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır" hükmü çıkarıldı.[8]

Türkiye Cumhuriyeti'nin otuz altı yıl yürürlükte kalan ilk anayasası, 20 Nisan 1924'te kabul edildi.[9] Temel hak ve özgürlükler ise "Türklerin Kamu Hakları" başlığı altında toplanmıştı. 1926'da İsviçre'den Medeni Kanun, İtalya'dan Ceza Kanunu ve Almanya'dan Ticaret Kanunu alınarak yeni hukuki düzenlemeler gerçekleştirildi. 17 Şubat 1926'da kabul edilen 937 maddelik Türk Medeni Kanunu ile hukuk, aile ve sosyal hayatta erkeğin sahip olduğu ayrıcalıklar kaldırıldı.[10] 30 Nisan 1930'da verilen belediye seçimlerine katılma hakkı ile siyasal alanda da varlık göstermeye başlayan kadınlara 26 Ekim 1933'te muhtar seçme ve seçilme, 5 Aralık 1934'te ise milletvekili seçme ve seçilme hakkı verildi. 1 Mart'ta Türk Ceza Kanunu, 3 Mart'ta Hakimler Kanunu, 19 Nisan'da Kabotaj Kanunu kabul edilerek Türk kara sularında her türlü denizcilik işleri Türk vatandaşlarına tahsis edildi.[11]

Yeni devletin temel şiarlarından olan muasır medeniyet seviyesine ulaşma yolunda halkın eğitim düzeyini yükseltmek başlıca hedeflerdendi. Bu maksatla 28 Mayıs 1928 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Millet Mektepleri'nin açılması kararlaştırıldı. 1 Kasım 1928'de Arap harfleri yerine Latin alfabesine geçiş kararı alındıktan sonra[12] 24 Kasım 1928'de Millet mektepleri kararı yürürlüğe girdi. Yönetmelik kapsamında, okuma yazma bilip bilmemesi fark etmeksizin 16-45 yaş

5 https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seriye-ve-evkaf-vekaleti

6 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/ kanuntbmmc00200430.pdf

7 https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/tekke-zaviye-ve-turbelerin-kapatilmasi/?pdf=3336

8 M. Akif Kireçci, Can Eyüp Çekiç, "1927 Seçimleri ve Sonuçları: Tek Partili Rejimin Temelleri", *100. Yılında TBMM,* C.1, TBMM Basımevi, Ankara 2020, s.170.

9 *TBMM Zabıt Ceridesi*, D. II, C.VII, 9 Mart 1340/1924, s.213; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s.311; Cem Eroğul, *Anatüzeye Giriş*, İmaj Yayınları, Ankara 1997, s.217.

10 Ayrıntılı bilgi için bk. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türk Medeni Hukuku*, Sermet Matbaası, İstanbul 1968.

11 https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.815.pdf

12 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/ kanuntbmmc00701353.pdf

arasındaki her Türk vatandaşının millet mekteplerinde eğitim alması zorunlu tutuldu ve mektepler 1 Ocak 1929'da açılmaya başlandı.[13]

Dönemin Siyasi Gelişmeleri

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması hükümlerine göre genel af ilanı kararlaştırıldı ancak Meclis ve hükümet "hainlikte bulunmuş ve zaferden sonra memlekette kalmaları halinde vatanın huzurunu tehdit edecek olanların" af kapsamı dışında tutulmasına dair Genel Af yasasını 16 Nisan 1924'te kabul etti. Bu protokole göre 150 kişi aftan yararlanamayacak Türkiye'de oturanlar yurt dışına çıkarılacak, yurt dışında olanların da memlekete girmelerine izin verilmeyecekti.[14]

1924 yılı aynı zamanda yeni devletin ilk çok partili siyasal yaşam deneyimine de sahne oldu. Ülkenin tek siyasi fırkası olan Halk Fırkası'nın adına 10 Kasım 1924'te "Cumhuriyet" ibaresi eklendi. Öte yandan Millî Mücadele'nin lider kadrosu ile Mustafa Kemal Paşa arasında, değişim ve dönüşümün köktenci mi yoksa ılımlı mı cereyan etmesi gerektiği hususunda görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştı.[15] Halk Fırkası'ndan istifa eden Millî Mücadele'nin önde gelen şahsiyetleri 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TCF) kurdular. Fırkanın Genel Başkanlığını Kâzım Karabekir Paşa, İkinci Başkanlığını Rauf (Orbay) Bey ve Genel Sekreterliğini Ali Fuat (Cebesoy) Paşa üstlendi. Partinin önde gelen mebusları arasında Trabzon Mebusu Muhtar, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, Ordu Mebusu

---

13 *Resmî Gazete*, 24 Teşrinisani 1928. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1048T.pdf

14 https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yuzellilikler/; *Son Posta,* 30 Haziran 1938; Emin Karaca, *150'likler,* Altın Kitaplar, İstanbul 2004; Şaduman Halıcı, *Yüzellilik Gazeteciler*, Cumhuriyet Kitap, İstanbul 2021. Bu listede Sultan Vahdettin ve maiyeti, Sevr Antlaşması'nı imzalayan, Kuva-yi İnzibatiye'ciler, bazı önde gelen mülki ve askeri görevliler, polisler, Çerkes Ethem ve adamları ile gazeteciler ve bazı siviller yer aldı. Listenin başında bulunan bazı ünlü isimler şunlardı: Sultan Vahdettin, Şeyhülislam Mustafa Sabri, Şûrayı Devlet Reisi Rıza Tevfik, Divanı Harp Reisi Nemrut Mustafa, Çerkez Ethem ve kardeşleri Tevfik ile Reşid, Kuşçubaşı Eşref, *Serbesti* gazetesi sahibi Mevlanzâde Rıfat, Türkçe İstanbul gazetesi sahibi Sait Molla, Alemdar gazetesi sahibi Refii Cevad, Aydede gazetesi sahibi Refik Halit. 11 yıl sonra 29 Haziran 1938'te TBMM'de kabul edilen Af Kanunu'yla ülkeye giriş yasakları kaldırıldı. Ancak emekli maaşı bağlanmaması ve yasanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren sekiz yıl süre ile kamu hizmetlerinde bulunamayacakları karara bağlandı. Yasanın çıkışıyla 27 kişi hemen, 24 kişi ise 1939-1945 tarihleri arasında ülkeye döndü. 39 kişi hiç dönmedi, 60 kişi ise yasanın çıktığı 1938 yılında vefat etmişti.

15 Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri 1924-1930*, Başnur Matbaası, Ankara 1972, s.63.

Faik ve Dr. Adnan (Adıvar) Beyler yer aldı.[16] Fırka liberal bir programa sahipti ve hürriyetlere taraftar, dinî inançlara saygılı olunacağına, Cumhurbaşkanının tarafsız olması gereğine dikkat çekilmişti.[17]

TCF'nin kuruluşundan yaklaşık üç ay sonra 13 Şubat 1925'te Şeyh Sait İsyanı patlak verdi. Fethi Bey hükümetinin istifası üzerine 3 Mart 1925'te İsmet Paşa başbakanlığa atandı ve 4 Mart'ta hükümete geniş yetkiler verilen, dört yıl yürürlükte kalacak Takrir-i Sükûn Kanunu'nu kabul edildi.[18] Kanunla Ankara ve Diyarbakır'da birer İstiklâl Mahkemesi kurulması ve basına geniş çaplı sansür uygulanması kararlaştırılmıştı. 24 Mart'ta isyancılara karşı askeri operasyon başlatıldı. Şeyh Sait adamlarıyla birlikte 15 Nisan'da yakalandı. Şeyh Sait'le birlikte idamlarına hükmolunan kırk altı kişi 29 Haziran'da asıldı.[19] Bazı isyancıların TCF'yle ilgileri bulunduğu ve partinin dinî duyguları siyasete alet ederek isyanda pay sahibi olduğu görüşüyle 25 Mayıs 1925'te önce isyan bölgesindeki TCF şubeleri kapatıldı; 3 Haziran'da da partinin bütünüyle kapatılması kararı alındı. Böylece ilk çok partili siyasi hayat deneyimi 6,5 ay sürmüş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştı.[20]

Yaklaşık bir yıl sonra İzmir'de 14 Haziran 1926 günü Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik bir suikast planı ortaya çıkarıldı. Suikastı planlayanlar 15 Haziran günü yakalandılar. İzmir'de yapılan mahkeme sonucunda tutuklanan çoğunluğu eski İttihat ve Terakki Fırkası mensubu on üç kişi idam edildi. Ankara'da devam eden mahkeme neticesinde ise 26 Ağustos 1926'da suikast planıyla ilgili görülen dört eski İttihatçı, 31 Ağustos'ta da sonradan yakalanan bir kişi Ankara'da idam edildi.[21] Bu olay Türk siyasi hayatına, İttihatçıların tasfiyesi olarak geçti.

---

16 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952),* Arba Yayınları, İstanbul 1995, s.606-622; Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* çev. G. Ç. Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992, s.75-76.

17 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar,* II. Kısım, İstanbul 1960, s.216; İsmet İnönü, *Hatıralar*, C.2, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1987, s.198.

18 *TBMM Zabıt Ceridesi,* Devre: II, C.15, s.149.

19 https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seyh-sait-ayaklanmasi; Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1982, s.180-181.

20 *Resmî Gazete,* 6 Haziran 1925. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/109.pdf. Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938),* T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara 1972.

21 *Hakimiyet-i Milliye*, 26 Haziran 1926, s.1; *Cumhuriyet*, 26 Haziran 1926, s.1; Yaşar Şahin Anıl, *Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası,* Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005, s.156-157; Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Doğan Kitap, İstanbul 2018, s.433-445.

26 Haziran 1927'de TBMM'de genel seçim kararı alındı. Dört gün sonra Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, İsmet (İnönü) ve Kazım (Özalp) Paşalar askerlikten emekliye ayrıldı. 2 Eylül'de gerçekleşen milletvekili seçimleri sonunda Ankara ve İstanbul dahil 23 seçim bölgesinde CHF adaylarının tamamı milletvekili seçildi. 15 Ekim günü CHF'nin ikinci büyük kurultayında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*'u okumaya başladı. Nutuk'un okunuşu, günde ortalama 6 saat olmak üzere 6 gün sürdü. 22 Ekim günü yapılan CHF tüzük değişikliğinde "Umumi Esaslar" başlığı altında yer alan "partinin cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı karakteri; Cumhuriyetin her zaman korunması; devlet ve millet işlerinden din işlerinin ayrılması; halkın eşitliği; Türk dili ve kültürünün geliştirilmesi; partinin kurucusu ve başkanının Mustafa Kemal Paşa olduğu" şeklindeki ilk altı maddenin hiçbir şekilde değiştirilemeyeceği kararlaştırıldı. Böylece değişmez genel başkanlık uygulaması da başlatılmış oluyordu.[22]

1920'lerin sonuna gelindiğinde ülke genelinde ekonomik ve sosyal nedenlerden kaynaklanan hoşnutsuzluk ve CHF hükümetine karşı memnuniyetsizlikler artırmıştı.[23] Bu ortamda bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleriyle çok partili sistemi kurmak suretiyle Türkiye'de demokrasiyi işler hale getirmek, farklı görüşlerin TBMM'de temsil edilmesini sağlamak ve siyasi rekabet ortamı oluşturmak maksadıyla 12 Ağustos 1930'da ülkenin ikinci muhalif partisi olacak Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kuruldu.[24]

Fethi Bey'in Başkanlığı ve Nuri Conker'in Genel Sekreterliğinde, SCF'ye CHF'den 14 mebus geçti. SCF programında cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlı olunacağı ilkesi yer alıyordu ve her şeyden önce müzminleşmiş ekonomik krizin çözümü için çalışılacağı vurgulanıyordu.[25] Kısa zamanda toplumdan büyük ilgi görecek fırkanın programında vatandaşın refahına engel olan hükümet müdahalelerinin feshi, köylü ve çiftçiye ucuz kredi, tekelcilik ve tefecilikle mücadele, basın özgürlüğü, özel teşebbüsün ve yabancı sermayenin teşviki gibi hususlar öne çıkmıştı.[26] SCF 1930 yılı ekiminde yapılan yerel seçimlerde büyük bir başarı

[22] *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi 1927,* s.4-5. https://acikerisim.tbmm.gov.tr/server/api/core/bitstreams/52fa6430-bb23-4b92-b6b5-c3f67e957ff4/content

[23] Zeynep Dernek, "Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, S.1 (2006), s.1-12.

[24] Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi*, İstanbul 1987, s.7.

[25] Cemil Koçak, H. Özdemir vd., *Çağdaş Türkiye Tarihi: 1908-1980*, Cem Yayınları, İstanbul 1995, s.150.

[26] Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınları, Ankara 1997, s.176.

göstererek 502 belediyeden 22'sini kazandı. Ancak yerel seçim öncesinde yapılan Ege gezisinde halkın hükümet ve inkılaplar aleyhine gösterileri SCF-CHF ilişkilerini son derece gerginleştirirken ortaya çıkan muhalefetin gücü Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fethi Bey'i de karşı karşıya getirdi.[27] Bu gelişmeler karşısında Ali Fethi Bey 17 Kasım 1930'da Dahiliye Vekaletine verdiği dilekçeyle SCF'yi feshetti.[28]

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye

Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatından sonra 11 Kasım 1938'de İsmet İnönü cumhurbaşkanlığına getirilirken, 1939 yılı ocak ayına kadar Celal Bayar Başbakanlık görevini yürüttü. 25 Ocak 1939'da Refik Saydam yeni hükümeti kurdu ve Saydam'dan sonra 1950 yılına kadar Şükrü Saracoğlu, Recep Peker, Hasan Saka ve Şemsettin Günaltay başbakanlık görevini ifa ettiler. 1939-1945 yılları arasında cereyan eden II. Dünya Savaşı nedeniyle ülkedeki iç politik gelişmeler de esas itibariyle savaş yıllarının şartları doğrultusunda şekillendi. İnönü'nün ilk icraatlarından biri Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Rauf Orbay, Fethi Okyar, Hüseyin Cahit Yalçın, Fethi Okyar gibi siyasetten uzak kalmış Millî Mücadele yıllarının önde gelen isimlerinin siyasete dönüşlerini sağlamak oldu.[29] 26 Aralık 1938'de toplanan parti kurultayında İnönü CHP'nin "değişmez genel başkanı" oldu ve 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939 tarihleri arasında yapılan altıncı Kurultayda hükümeti denetlemek göreviyle Meclis içinde 21 kişilik bir Müstakil Grup oluşturuldu.[30]

Savaş yılları boyunca ekonomik sıkıntılarla mücadele ve savaşın dışında kalma siyaseti benimsenirken, ülke siyasetine otoriter ve merkeziyetçi karakteriyle Milli Şef damgasını vuracaktı.[31] Savaşa girilmemesine rağmen her an savaşa girecekmiş gibi hazırlanan ordunun ihtiyaçlarının karşılanması, ülkede zaten var olan ekonomik darboğazı derinleştirdi. Savaş ekonomisinin zorluklarıyla baş etmek üzere 18 Ocak 1940'ta Milli Korunma Kanunu,[32] 11 Kasım 1942'de Varlık Vergisi,[33] 4 Ha-

27 Okyar, *age.,* s.57; Ergün Aybars, *Atatürkçülük ve Modernleşme*, Zeus Yayınları, İzmir 2006, s.102; Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi*, İmge Yayınları, İstanbul 2003, s.226.

28 *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1930, s.1; *Anadolu*, 18 Kasım 1930, s.1.

29 *İsmet İnönü, Hatıralar*, yay. haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s.548-554.

30 Mustafa Turan, "Cumhuriyet Döneminde İki Deneme: Siyasi Müsteşarlıklar ve Müstakil Grup", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.2 (1999), s.28.

31 Selim Deringil, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s.38-41.

32 https://mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.3780.pdf

33 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR.pdf

ziran 1943'te Toprak Mahsulleri Vergisi'nin[34] kabulü ve ilk olarak 11 Ocak 1942'de İstanbul'da başlayan ve daha sonra yurda yayılan ekmek karnesi gibi uygulamalar halkın yaşadığı ekonomik krizi daha da yakıcı hale getirdi.[35] Yoksulluk ve kıtlığın yanı sıra salgın hastalıklar, hırsızlık, rüşvet ve karaborsanın da yayılmasıyla toplumun iktidara yönelik hoşnutsuzluk arttı.[36]

Savaş sonrası dünya siyaseti yeniden şekillendirilirken CHP'de de uluslararası eğilime uygun siyasal değişimler yaşandı. Henüz 1945 yılının Nisan ayında çok partili siyasal sisteme geçileceğine dair ilk işaretler verildi.[37] Cumhurbaşkanı İnönü de 19 Mayıs 1945'te rejimin demokratikleşmesine dair bir konuşma yaptı. Akabinde 7 Haziran 1945'te Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından verilen Dörtlü Takrir ile yeni bir siyasi partinin ilk adımı atıldı. 22 Eylül 1945'te de Milli Kalkınma Partisi (MKP) kuruldu. Çok partili rejimin asıl güçlü partisi olacak olan Demokrat Parti (DP) ise Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan liderliğinde 7 Ocak 1946'da kuruldu.[38]

Tüm dünyada esen demokratikleşme rüzgârı karşısında CHP'nin 10 Mayıs 1946 kurultayından sonra cemiyetler kanununda sınıf esasına dayalı cemiyet ve parti kurma yasağının kaldırılması, tek dereceli seçim sisteminin getirilmesi, Değişmez Genel Başkanlık ve Milli Şeflik ünvanlarının kaldırılması gibi liberal açılımlar yapıldı. Bundan sonraki süreçte CHP önceki dönemin hürriyetleri kısıtlayan pek çok kararını ortadan kaldırmıştı.[39] 21 Temmuz 1946'da yapılan tek dereceli milletvekili seçimlerinde CHP 397, DP 61, bağımsızlar ise 7 milletvekilliği kazandı.[40]

Öte yandan yapılan liberal açılımlar DP tarafından yetersiz görülerek, seçimlerde yaşanan usulsüzlükler ve hükümetin otoriter yönetimi sert dille eleştirildi. 10 Ocak 1947'de DP tarafından Hürriyet Misakı[41] hazırlandı. "Anayasaya uymayan ka-

34 https://www5.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Kanunlar_Kararlar/ Kanuntbmmc02504429.pdf

35 Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s.108.

36 Onur Gökçeler, *1946-1950 Yılları Arasında İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı ve Yönetim Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2018, s.20.

37 Rıfkı Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olgaç Matbaası, 1979, s.45-46.

38 *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1946, s.1.

39 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum*, çev. O. G. Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s.246.

40 *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012, s.8.

41 Şükrü Esirci, *Menderes Diyor Ki,* Birinci Kitap, Demokrasi Yayınları, İstanbul 1967, s.38-43.

nunların kaldırılması, seçim kanununda değişiklikler yapılması ve devlet başkanlığı ile parti başkanlığının birbirinden ayrılmasına" yönelik bu misak CHP ve DP arasındaki ilişkileri gerginleştirmişti.[42] İnönü, 12 Temmuz 1947'de yayımlanan beyannamesiyle Cumhurbaşkanı olarak iki partiye eşit mesafede olacağını ilan etti ve böylece siyasi ortamın kısa süreli de olsa yumuşamasını sağladı.[43] Parti liderliği ile cumhurbaşkanlığının, başbakanlık ile genel başkan vekilliğinin birbirinden ayrılması esasları Kasım-Aralık 1947'de CHP Kurultayı'nda kabul edildi. Ancak DP'nin 20 Haziran 1949'da başlayan kongresinde kabul edilen "Ana Davalar Komisyonu Raporu" CHP-DP ilişkilerinin yeniden gerilmesine sebep oldu. Raporda demokratik olmayan kanunların değiştirilmesi, seçim kanununun yenilenmesi talepleri tekrar edilerek bu değişikler yapılmadan girilecek 1950 seçimlerinin milli iradeyi temsil etmeyeceğinden milletin Milli Husumeti ile karşılanacağı ifade ediliyordu.[44]

Sonuç itibariyle CHP'nin liberal açılımlarının yanı sıra 1948'den sonra Seçmeli Din Bilgisi derslerinin müfredata konulması, 15 Ocak1949'da İmam Hatip kurslarının ve 21 Kasım'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin açılması, 1 Mart 1950'de Türk büyüklerine ait ve sanat değeri bulunan türbelerin halka açılması ve aynı yıl yeni seçim kanunun kabulü gibi bazı demokratik uygulamalar hayata geçirilmişse de DP'nin daha demokratik talepleri dillendirmesiyle iktidar ve muhalefet partileri arasındaki gerginlik giderek tırmanmış ve ülke 1950 seçimlerine bu siyasi atmosferde girmiştir.

Soğuk Savaş Dönemi (1950-1980)

1950-1960: Demokrat Partili Yıllar

1950 yılında yaklaşık 21 milyonluk nüfusa ulaşan Türkiye'de 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimlerde yüzde 54,9'luk oyla DP iktidara geldi ve 27 yıllık tek parti dönemi sona ermiş oldu.[45] Celal Bayar 21 Mayıs 1950'de Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü Cumhurbaşkanı, 22 Mayıs 1950'de 19. hükümeti kuran Adnan Menderes ise dokuzuncu Başbakan oldu. DP programının birinci maddesinde yer alan "demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleştirilmesi, sosyal adalet ve

42 Ahmed E. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 2*, haz. Erol Şadi Erdinç, İstanbul 1997, s.1364.

43 "İnönü'nün Millete Beyannamesi", *Ulus*, 25 Temmuz 1946, s.1.

44 Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi,* İmge Kitabevi, Ankara 2003, s.76-77.

45 *Zafer*, 17 Mayıs 1950, s.1; *Son Posta*, 17 Mayıs 1950, s.1; *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1950, s.1.

insani yardımlaşma" gibi temel politikalar nedeniyle 14 Mayıs "Beyaz İhtilal", "DP inkılabı", "demokrasi bayramı" gibi adlarla anıldı.[46] CHP'nin devletçi, katı laiklik yorumuyla şekillenen modernleşme modeline karşı aşırılıkçı olmayan, geniş kitlelerin inanç, değer ve hayat tarzının siyasi temsili ve liberal ekonomi politikalarının benimsendiği modernleşme modeliyle DP Türkiye'de merkez sağ geleneğin de kurucusu oldu.[47]

DP seçim beyannamesinde de belirtildiği gibi "inkılaplar arasında halka mâl olanlar ve olmayanlar vardı; halka mâl olanlar korunacak, olmayanlar ise tasfiye edilecekti".[48] Bu maksatla icraatlarının ilki 16 Haziran 1950'de ezanın Arapça okunmasına dair yasağı kaldırmak oldu.[49] 5 Temmuz'da da radyoda dini program yayını yasağının kaldırılması ve ilkokul 4. ve 5. sınıf müfredatına seçmeli din derslerinin konulması kararlaştırıldı.[50] İmam-Hatip Liseleri 1954-1955'te öğretime başlarken 19 Kasım 1959'da da İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü açıldı.[51]

14 Temmuz 1950'de genel af ve 15 Temmuz 1950'de Yeni Basın Kanunu kabul edildi.[52] Öte yandan bazı kesimler için çeşitli yasaklar DP döneminde de devam etti. 13 Eylül 1950'de öğretmenlerin parti politikalarına karışması yasaklandı. 21 Temmuz 1953'te de üniversite kanununda yapılan değişiklikle profesörlerin siyasete katılmaları önlendi. Komünizmle mücadele kapsamında, okul kütüphanelerinden Rus yazarların kitapları çıkarıldı, sol partiler kapatıldı ve 26 Ekim 1951'de komünist soruşturması kapsamında TKP Tevkifatı başlatıldı.[53] 25 Temmuz 1951'de Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun kabul edildi[54] ve 1 Ağustos'ta

46 Cemil Koçak, *Demokratlar ve Halkçılar 1950-1954,* Timaş Yayınları, İstanbul 2024, s.92-92.

47 Ali Satan, Hadiye Yılmaz Odabaşı, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Toplumsal ve İç Politik Gelişmeler", *Meşrutiyet'ten 21. Yüzyıla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* ed. C. Eraslan, U. Dere, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2024, s.495.; Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi,* Selis Kitaplar, İstanbul 2007, s.19.

48 *Zafer*, 9 Mayıs 1950, s.1-2; *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*, haz. İ. Neziroğlu, T. Yılmaz, C.2, TBMM Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013, s.758.

49 *TBMM Tutanak Dergisi*, C.1, Dokuzuncu Birleşim, s.182, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c001/tbmm09001009.pdf [Erişim Tarihi: 11.02.2024].

50 *T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, S.618 (1950), s.116.

51 Hadiye Yılmaz Odabaşı, *Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yılı Kronoloji (1923-2023),* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2025.

52 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunmgkc06602950.pdf, [Erişim Tarihi: 14.06.2024].

53 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7979.pdf, [Erişim Tarihi: 17.06.2024].

54 https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-aleyhine-islenen-suclar-hakkinda-kanun

devlet dairelerine Atatürk portresi asılması kararlaştırıldı. "Dini esasa dayanan ve gayesini saklayan bir cemiyet olduğu" gerekçesiyle 27 Ocak 1954'te Millet Partisi, Milliyetçiler Derneği ve on dokuz İslamcı dergi kapatıldı.[55]

DP ile CHP arasındaki ilişkileri gerginleştiren bir diğer olay, 27 yıllık iktidarını bir devlet partisi kimliğiyle sürdüren CHP'nin mal varlığı oldu.[56] 2 Aralık 1950'de haksız mal edinimi, mülklerin devlet malı olduğu ve parti tarafından gasp edildiği gerekçesiyle CHP Genel Merkez binasına el konuldu.[57] 14 Aralık 1953'te de CHP'nin Haksız İktisaplarının Hazineye Devri Hakkında Kanun TBMM'de kabul edildi.[58] İktidar-muhalefet ilişkilerinin bilhassa basın aracılığıyla gittikçe sertleşmesi üzerine 9 Mart 1954'te Neşir Yoluyla ve Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun çıkarılarak basın-radyo ile işlenecek bazı cürümler için ağır cezalar öngörüldü.[59]

DP, 2 Mayıs 1954'te yaklaşık 10 milyon seçmenin oy kullandığı ve katılımın %88,6'ya ulaştığı genel seçimlerden %58,4'lük rekor oy oranıyla iktidar partisi olarak çıktı.[60] İktidarın ilk icraatlarından biri 21 Haziran 1954'te hükümete 60 yaşını ya da 25 yıllık hizmet süresini tamamlamış yargıç ve profesörleri emekliye ayırma hakkı veren kanunu çıkarmak oldu.[61] Muhalefet partilerinin kazandığı bazı illerde idari değişiklikler yapılarak Malatya ili 14 Haziran 1954'te ikiye bölündü ve Adıyaman adında yeni bir il kuruldu.[62] Cumhuriyetçi Millet Partisi'nin (CMP) oyların çoğunluğunu aldığı Kırşehir ili 30 Haziran 1954'te ilçe yapıldı ve Nevşehir iline bağladı.[63] 30 Haziran 1954'te çıkarılan "Milletvekilleri Seçim Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bazı Maddelerinin Kaldırılması Hakkında

---

55 Necati Aksanyar, "Demokrat Partinin Din Politikalarının Türk Basınında Yansımaları (1950-1954)", *Akademik Bakış*, S.11 (2007), s.20.

56 Koçak, *Demokratlar ve Halkçılar,* s.91, 58, 101-102. Fevzi Çakmak, Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet "Halk Partisi Mallarına El Konulması" https://www.historystudies.net/dergi/tar20151250846.pdf (Erişim: 27.03.2025)

57 *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1950, s.1.

58 *T.C. Resmî Gazete*, 16 Aralık 1953, S.8584, s.7773-7774.

59 Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015, s.193.

60 *Zafer*, 4 Mayıs 1954, s.1; *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1954, s.1; *Vatan*, 4 Mayıs 1954, s.1.

61 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1954, s.1.

62 *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1954, s.1.

63 *Vatan*, 1 Temmuz 1954, s.1; *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1954, s.1; https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc03706429.pdf, [Erişim Tarihi: 16.07.2024].

Kanun" ile seçim kanununun birçok maddesi değiştirilerek siyasi partilerin ortak listelerle seçime girmeleri ve muhalefetin radyodan yararlanabilmesi engellendi.[64]

DP iktidarının ikinci dönemine damgasını vuran olaylardan biri de 6-7 Eylül Olayları idi. Kıbrıs meselesinin tırmanışta olduğu bir zamanda 6 Eylül 1955 günü Devlet Radyosu Selanik'te Atatürk'ün doğduğu ev ile Türk Konsolosluğu binası arasındaki bahçede gece yarısı bir bombanın patladığını ve evin camlarının kırıldığını duyurdu. Öğleden sonra *İstanbul Ekspres* gazetesinde Atatürk'ün evinin bomba ile hasara uğradığı haberinin[65] manşetten yayımlanmasından sonra, çeşitli öğrenci birlikleri ve derneklerin katılımıyla Taksim Meydanı'nda protesto mitingi düzenlendi. Miting sonrasında İstiklal Caddesi'ndeki gayrimüslim dükkânları tahrip edilerek yağmalanmaya başladı. Sonuç olarak onlarca ev, iş yeri, kilise, okul tahrip edildi. Olay dünya gündeminde büyük yankı uyandırırken, ülkenin siyasi ortamına etkisi de büyük olmuştu.[66] 6-7 Eylül olayları nedeniyle sıkıyönetim ilan edildi; basına yönelik yasaklarla birlikte[67] gazete-dergi kapatmalar ve basın mensuplarının tutuklanması olayları arttı. Sadece muhalif basın değil DP'yi destekleyen bazı gazeteler de iktidarın sert uygulamalarını eleştirmeye başladı.[68] Bazı CHP'li mebuslar TBMM'nin manevi şahsiyetini tahkir gerekçesiyle tutuklanırken bazı mebusların da dokunulmazlıkları kaldırıldı.[69]

Geçmişte CHP iktidarının antidemokratik uygulamalarına karşı geniş ve ileri demokrasi söylemiyle halkın çoğunluğunun oylarını alan DP'nin muhalefeti baskılamak için yürürlüğe koyduğu yasak ve cezalandırmalar, dönemin ekonomik sıkıntılarıyla birleşerek DP'nin sahip olduğu halk desteğini eritmeye başlamıştı. Nitekim DP %58,4'lük oy oranını düşürerek 1957 seçimlerinde %48,6 oranında oy aldı.[70] Aynı zamanda 1957 seçimlerinden sonra Türkiye'de siyasal mücadele daha da sertleşerek siyasal ve toplumsal kutuplaşma arttı. Öte yandan ülkenin sertleşen

---

64 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc03706428.pdf, [Erişim Tarihi: 16.07.2024].

65 *İstanbul Ekspres*, 6 Eylül 1955, s.1.

66 Ayrıntılı bilgi için bk. Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları,* çev. Bahar Şahin, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.

67 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc03806732.pdf, [Erişim Tarihi: 12.07.2024].

68 *Demokrat İzmir*, 28 Ekim 1955, s.1.

69 Satan, Odabaşı, *age.,* s.509-510.

70 *1950-1965 Milletvekili ve 1961-1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçim Sonuçları*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s.VII; *Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2011),* Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012, s.25.

siyasal ortamında muhalefet partileri güç birliği yapmaya başladı. Buna karşı, 12 Ekim 1958'de de DP liderliğinde Vatan Cephesi oluşturuldu.[71] 24 Kasım 1958'de "Kurucu Meclis" söylemiyle[72] Milli Muhalefet Cephesi kuruldu. Muhalefet Cephesi'nin temel iddiası memlekette bir siyasi ve ekonomik kriz yaşandığı ve iktidarın diktatörlüğe doğru gittiği yönündeydi. Başbakan Menderes'e göre asıl diktatör İnönü idi ve muhalefet bir ihtilal havası yaratmaya çalışıyordu.[73] CHP, siyasi ve ekonomik krizin gittikçe derinleşmesini, DP hükümeti tarafından anayasaya aykırı kanunların çıkarılmış olmasına bağlıyordu. Muhalefetin mevcut durumun düzeltilmesi için atılacak adımları içeren İlk Hedefler Beyannamesi 14 Ocak 1959'da açıklandı.[74]

Bu günlerde, Kıbrıs görüşmeleri için 17 Şubat 1959'da Londra'ya gitmek için havalanan Başbakan'ın uçağı Londra yakınlarında düştü.[75] Başbakan Menderes yaralı olarak kurtuldu.[76] Kaza olayı kısa süre de olsa iktidar-muhalefet çatışmasını durgunlaştırmıştı. Ne var ki kısa sürede ilişkiler yeniden gerildi, Meclis'te kargaşa ve kavgalar gittikçe artarak oturumlar tatil edilmeye başlandı.[77] DP, 7 Nisan 1960'ta bir bildiri yayımlayarak CHP'yi halkı ve orduyu hükümete karşı ayaklandırmakla suçladı ve 18 Nisan 1960'ta CHP'nin ordu ile ittifak yaparak bir askeri darbe tertibi içinde bulunduğu iddialarını soruşturmak üzere DP milletvekillerinden oluşan 15 kişilik Tahkikat Komisyonu kurulması teklifi TBMM'de kabul edildi.[78] Şiddetli tepkilere yol açan Tahkikat Komisyonunu protesto için 28 Nisan 1960'ta İstanbul Beyazıt'ta üniversite öğrencileri tarafından miting düzenlendi. Olaylar üzerine Ankara ve İstanbul'da sıkıyönetim ilan edildi.[79] 5 Mayıs 1960'ta Ankara'da öğrenciler hükümeti protesto için 555K (5. ayın 5'inde saat 5'te Kızılay'da) eylemini düzenledi ve Kızılay'a gelen Başbakan Menderes göstericilerin öfkeli tepkisiyle karşılandı.[80] Öte yandan 15 Mayıs'ta İzmir'e giden Başbakan yaklaşık 300 bin kişinin coşkulu

71 Zehra Arslan, "İç Politikadaki Gelişmeler", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* C.2, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2023, s.1168-1169.

72 Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Hayatında Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii,* C.1, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965, s.445.

73 *Hürriyet*, 6 Eylül 1958, s.1; *Milliyet* 6 Eylül 1958, s.1.

74 *CHP, 14. Kurultayı İlk Hedefler Beyannamesi*, Kurtulmuş Matbaası, İstanbul 1960, s.3.

75 *Zafer*, 18 Şubat 1959, s.1; *Akşam*, 18 Şubat 1959, s.1; *Milliyet*, 18 Şubat 1959, s.1.

76 *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1959, s.1, 5.

77 *Cumhuriyet*, 14 Mayıs 1959, s.1; *Hürriyet*, 14 Mayıs 1959, s.1; *Vatan*, 14 Mayıs 1959, s.1.

78 *Zafer*, 19 Nisan 1960, s.1.

79 *Zafer*, 29 Nisan 1959, s.1.

80 Kabacalı, *age.,* s.141-143.

gösterisiyle karşılandı.[81] Uzun zamandır cunta faaliyetleri ile hazırlıkları yapılan askeri darbe, muhalefetin sokağa taşmasından sonra 27 Mayıs 1960 saat 04.36'da Ankara radyosundan okunan bildiriyle gerçekleşti ve Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) adına küçük ve düşük rütbeli bir grup asker devlet yönetimine el koyduğunu açıkladı.

1960-1980: İki Darbe Arası Dönem

1960'lı yıllar

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk askeri darbesi 27 Mayıs 1960 günü gerçekleşti ve yine ilk kez parlamenter sistem içinde halkın oylarıyla yetkilendirilmiş ülkenin iktidar partisinin kadın ve erkek milletvekilleri, bakanları, başbakanı ve cumhurbaşkanı da dahil olmak üzere 592 sanık yargılandı. 14 Ekim 1960'ta Yüksek Adalet Divanı'nca başlanan ve 11 ay devam halka açık Yassıada Duruşmalarında toplam 19 dava görüldü. İlk davada Türkiye'de ilk kez bir Cumhurbaşkanı yargılandı. Yargılamalar 15 Eylül 1961'de sona erdi ve 592 sanıktan 123'ü beraat etti. 31 sanık müebbet hapis, 15 sanık da idam cezasına çarptırıldı. İdam kararlarından dördü oybirliği, on biri oy çokluğuyla alınmıştı ancak sadece oybirliğiyle alınan dört idam kararı onaylandı. 65 yaşını geçmiş olduğundan Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın idam cezası müebbet hapse çevrilirken Maliye Bakanı Hasan Polatkan ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu 16 Eylül 1961'de, Başbakan Adnan Menderes 17 Eylül 1961'de idam edildiler.[82]

Darbeden sonra Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel başkanlığında 38 subaydan oluşan Milli Birlik Komitesi (MBK) 30 Mayıs 1960-6 Ocak 1961 tarihleri arasında ülkeyi yönetti.[83] 12 Haziran 1960'ta MBK geçici Anayasayı kabul ederek Milli Güvenlik Kurulu (MGK) üyelerini açıkladı. 13 Kasım'da ise 14 kişilik sağ kanat MBK'den tasfiye edilerek yurtdışında görevlendirildi.[84] 9 Temmuz 1961'de ha-

81 *Zafer*, 18 Mayıs 1960, s.1.

82 https://www.indyturk.com/node/201146/haber/yass%C4%B1ada-yarg%C4%B1lamalar%C4%B1n%C4%B1n-hukuki-dayana%C4%9F%C4%B1-kald%C4%B1r%C4%B1ld%C4%B1, [Erişim Tarihi: 11.06.2024]; İlyas Topçu, Sema Akılmak Topçu, "Adnan Menderes'in Yargılanması ve İdamı", *Akademik Bakış Dergisi*, S.61 (2017), s.69-71; Ayrıca bk. *Yüksek Adalet Divanı Kararları/İstanbul Yassıada 14 Ekim 1960-15 Eylül 1961*, Kabalcı Yayınları, Ankara 2007.

83 Mehmet Ö. Alkan, "1960 Darbesi ve Üniversiteden Tasfiyeler: 147'ler Olayı", *Toplumsal Tarih*, S.286 (2017), s.60-63.

84 Zehra ASLAN, "Milli Birlik Komitesi (MBK)", https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-birlik-komitesi-mbk, [Erişim Tarihi: 12.06.2024].

zırlanan yeni anayasa için halkoylaması yapıldı ve %61,5 "evet" oyuyla 1961 Anayasası kabul edildi. Anayasanın birinci bölümünde Cumhuriyet'in nitelikleri, devletin bütünlüğü, ülkenin resmi dili ve başkenti; yasama, yürütme ve yargı yetkileri; anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı; devlet rejiminin değişmezliği yer aldı. Temel hak ve ödevlerin düzenlendiği ikinci bölümde eşitlik, kişi dokunulmazlığı, özel hayatın korunması, konut dokunulmazlığı, seyahat ve yerleşme hürriyeti, düşünce ve hak hürriyeti, vicdan ve din hürriyeti, bilim ve sanat hürriyeti, basın hürriyeti, toplantı ve gösteri yürüyüş hakkı, dernek kurma hakkı, kişi güvenliği, hak arama hürriyeti ve yargı yolu gibi haklara açıklık kazandırıldı.[85]

1961 Anayasası'yla 1924 Anayasası'nda yer alan "güçler birliği" ilkesi yerine, yumuşak bir güçler ayrılığı ilkesi benimsendi; yasama, yürütme ve yargı kesin olarak birbirinden ayrıldı. İlk defa Anayasa Mahkemesi kuruldu. TBMM'nin Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'ndan kurulu olması kararlaştırılarak ilk kez çift meclisli sisteme geçildi.[86] Ayrıca parlamento çoğunluğuna dayanan iktidarların ve millet adına egemenliği kullanan TBMM'nin gücü Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa Mahkemesi, Üniversiteler, TRT, DPT gibi nispeten özerk sayılabilecek kurumlara tanınan yetkilerle sınırlandırılarak çoğulcu ve özgürlükçü devlet anlayışı inşa edilmeye çalışıldı. Böylece 1924 Anayasası'na göre çok daha özgürlükçü, insan hak ve özgürlüklerine daha fazla ağırlık veren bir anayasa yapılmış oldu.[87]

Sivil parlamenter sisteme 15 Ekim 1961'de yapılan ve nispi temsil sisteminin ilk kez uygulandığı genel seçimlerle geçildi. CHP %36,74, AP %34,79, CMKP %13,96 ve Yeni Türkiye Partisi (YTP) %13,73 oranında oy aldı. Senato seçimlerinde ise AP 71, CHP 36, YTP 27 ve CKMP 16 senatörlük kazandı. Her ne kadar sivil siyasete geçilmişse de sistemin yapısı gereği askerlerin ağırlığı siyasette her zaman hissedildi. Nitekim bu etki neticesinde 26 Ekim'de Cemal Gürsel, 4. Cumhurbaşkanı seçildi. 20 Kasım'da İsmet İnönü'nün Başbakanlığında ülkenin ilk koalisyon hükümeti olan CHP-AP hükümeti kuruldu. 1962 ve 1963'te olmak üzere iki darbe girişimi daha gerçekleşti.[88] 1965 yılına kadar siyasal yaşama esas itibariyle

[85] Bilal Tunç, "Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi", *Karadeniz Araştırmaları*, S.67 (2020), s.657-692.

[86] *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi (TMTD)*, C: 3, B: 47 (18.4.1961), s.361-366.

[87] Fevzi Demir, *Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri*, s.64-65, https://hukuk.deu.edu.tr, [Erişim Tarihi: 03.05.2024]; Suna Kili, "Temel Hak ve Özgürlükler Yönünden 1961 ve 1982 Anayasaları", s.25-26, https://ayam.anayasa.gov.tr/media/6324/suna_kili.pdf, [Erişim Tarihi: 03.05.2024].

[88] Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih 1960-1980", *Türkiye Tarihi 4*, ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s.211-212.

kısa süreli koalisyonlar ve siyasi istikrarsızlık ortamı hâkim oldu. ABD Başkanı L. B. Johnson'ın Kıbrıs'ta yaşanan sorunlar üzerine Başbakan İnönü'ye gönderdiği sert mektup[89] ise 50'li yıllarda yakınlaşmaya başlayan Türkiye-ABD ilişkisinde bir dönüm noktası teşkil etti ve Türkiye'nin ABD'ye olan güvenini büyük oranda sarstı. Bu önemli dış politik gelişme iç siyasette de kısa zamanda yankı bulacaktı.

10 Ekim 1965'te gerçekleşen genel seçimlerde AP %52,9, CHP %28,8, MP %6,3, YTP %3,7, Bağımsızlar %3,2, TİP %3,0 ve CKMP %2,2 oy oranına ulaştı. 14 sandalye alan TİP ile birlikte ilk kez sosyalist bir parti TBMM'ye girmiş oldu. AP'nin kurduğu tek parti hükümetinde Başbakanlığa Süleyman Demirel getirildi. Dönemin bir başka ilki, bu zamana kadar Başbakanlık görevini üstlenen askerî-bürokratik aydın tiplemesinden farklı olarak Başbakan Demirel'le birlikte bir köylü çocuğunun Başbakan olması idi ve bu özelliğiyle Demirel'in sıradan vatandaş nazarında popülaritesi artarken AP'nin de halkın partisi olduğu söylemi yaygınlaştı.[90] Gürsel'in rahatsızlığı sebebiyle görevden ayrılması üzerine de 28 Mart 1966'da Cevdet Sunay Türkiye'nin beşinci Cumhurbaşkanı seçildi.

1960'ların ikinci yarısında iktidar partisi AP ile muhalefet partisi CHP arasında başta ülkenin ekonomik ve sosyal sorunları olmak üzere benimsenen farklı politikalar nedeniyle yaşanan çatışma gün geçtikçe şiddetlendi. Bu dönem siyasi partiler ve gittikçe politikleşen toplumun tüm kesimlerinin temel kaygısı "memleketin nasıl kurtulacağı" idi. Bu bakımdan bazı farklılıklara rağmen temelde iki eğilim öne çıkmıştı. İlk eğilime göre DP iktidarı tecrübesi ülkede demokrasiyi yerleştirmek için köklü reformlara ihtiyaç olmadığını göstermişti ve ülke ancak sağ-muhafazakâr partilerin iktidarıyla kalkınabilirdi. İkinci eğilime göre ise yine DP tecrübesi göstermişti ki ülke Batılı bir demokrasi ortamına hazır değildi, ayrıca Batılı politikalara ve Batılı ülkelere körü körüne bağlanmamalı, tek parti iktidarında milli ve ilerici politikalar yürütülmeliydi.[91] Bu dönem ayrıca Türk siyasetine uzun yıllar yön verecek iki parti kuruldu. 1965'te Alparslan Türkeş ve arkadaşları CKMP'ye katıldı ve Türkeş'in Genel Başkan seçilmesinden sonra 1969'da parti Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını aldı.[92] Dönemin yeni bir başka partisi Milli Nizam Partisi (MNP) ise Odalar Birliği eski başkanı ve İTÜ öğretim üyesi Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın başkanlığında 26 Ocak 1970'te kuruldu. MNP mülkiyet hakkına saygılı, helal kazancın ve

89 *Hürriyet*, 13 Ocak 1966, s.1.

90 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, Hil Yayınları, İstanbul 1993, s.278.

91 Özdemir, *age.*, s.212.

92 Alparslan Türkeş, *Dokuz Işık*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s.5-24.

özel sektörün destekçisi; işbirlikçi ve çıkarcı zümrelerin, kökü dışarıda olan ideolojilere hizmetin karşısında olduğunu ilan etmişti.[93]

Parlamentonun çeşitliliğine ek olarak bu dönemde hem 1961 Anayasasıyla oluşturulan elverişli şartlar hem de dünyada yaşanan gelişmelerin etkisiyle parlamento dışı muhalefet olgusu da gelişmeye başladı. Bu yıllarda işçiler ve bilhassa hem sağ hem de sol görüşlü öğrenci grupları Amerika karşıtı gösteriler için sokağa çıktılar zira Kıbrıs olayları nedeniyle Amerikan karşıtlığı daha da yükselmişti. Dönemin parlamento dışı sol muhalefetini hızlandıran asıl olgu ise 68 Hareketi olmuştu. Öğrenciler sorunlarının çözülebilmesinin yolunun ülkenin genel sorunlarının çözümüne bağlı olduğu düşüncesiyle, üniversite mücadelesinin kapsamını genişleterek siyasallaştılar. Aynı zamanda sağ-sol arasındaki ideolojik kutuplaşma da şiddetlendi. 16 Şubat 1969'da 6. Filoyu protesto için çoğunluğu öğrenci kuruluşu olan 76 sivil toplum örgütünün düzenlediği Emperyalizme ve Sömürüye Karşı İşçi Yürüyüşünde sağ ve sol görüşlü işçi ve öğrenciler arasında Taksim'de yaşanan çatışmada yaklaşık 200 kişi yaralandı, iki işçi hayatını kaybetti. Bu olay ülke tarihine "Kanlı Pazar" olarak geçti.[94]

1970'li yıllar

1960'lı yılların siyasi, iktisadi ve sosyal alandaki gerilimleri 12 Mart 1971'de TSK tarafından verilen ve yaşanan şiddet olaylarından hükümeti ve parlamentoyu sorumlu tutan muhtıranın gerekçesini oluşturmuştu. Aslında 68 Hareketiyle beraber artan olaylar, ordu içinde ve dışında çeşitli cunta faaliyetlerini de tetiklemişti ve 12 Mart Muhtırası, ordunun asıl tehlikeyi yükselen sol harekette gördüğünü ortaya koymuştu.[95] Aynı gün Demirel Hükümeti istifa etti. 26 Mart 1971'den itibaren partiler üstü dört hükümet; Birinci Nihat Erim, İkinci Nihat Erim, Ferit Melen ve Naim Talu hükümetleri kuruldu.

Yaşanan çatışma ve huzursuzluk ortamının 1961 Anayasası'ndan kaynaklandığı iddiasıyla muhtıranın ilk iki yılında anayasada bazı değişiklikler yapılarak temel hakların kullanılmasına sınırlandırmalar getirilirken, ilk Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) de 15 Mart 1973'te kuruldu.[96]

---

93 Özdemir, *age.*, s.225.

94 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d02/c035/mm__02035064.pdf, s.22-23, [Erişim Tarihi: 01.05.2024]; *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1969, s.1.

95 Maurus Reinkowski, *Türkiye Tarihi Atatürk'ten Bugüne,* çev. Hamide Koyukan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2024, s.149.

96 Özdemir, *age.*, s.232.

12 Mart Muhtırası ile başlayan olağanüstü dönem 14 Ekim 1973'te yapılan genel seçimlerle sona erdi.[97] 14 Ekim 1973 seçim sonuçlarına göre CHP 185, AP 149, MSP 48, DP 45, CGP 13, MHP 3, TBP 1 ve bağımsızlar 6 milletvekilliği kazandı. Bu seçimlerden sonra "Karaoğlan" lakabıyla anılmaya başlanacak, "Ortanın Solu" politikasını geliştiren CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit hükümeti kurmakla görevlendirildi. 26 Ocak 1974'te CHP-MSP koalisyon hükümeti kuruldu.[98]

Dönemin en önemli hadisesi ise 20 Temmuz 1974'te Kıbrıs'ta Türk toplumuna Rumlar tarafından uygulanan baskı ve zulme son verilmek üzere başlatılan Kıbrıs Barış Harekâtı oldu. Türk Hükümeti 1960 Garanti Antlaşması çerçevesinde Adadaki Türklerin güvenliğini sağlamak maksadıyla 20 Temmuz 1974 günü Barış Harekatı'nı başlattı.[99] Barış Harekatı'na karşı çıkan ve Türkiye'de haşhaş ekim yasağının kaldırılmasına şiddetle tepki veren ABD, 5 Şubat 1975'te Türkiye'ye askeri ambargo uygulama kararı aldı. Petrol krizi, ABD'nin ambargosu ve Barış Harekatı'nın maliyetinin üzerine Almanya'nın işçi alımını durdurması da eklenince 1974-1975 yılında ülke ekonomisi dar boğaza girmişti. Bu ortamda CHP-MSP koalisyon hükümeti uzun ömürlü olamadı ve çeşitli politikalar konusunda yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle koalisyon bozuldu.[100] Ecevit'in 18 Eylül 1974'te hükümetten çekilerek erken seçim istemesi üzerine beş ay iktidarda kalacak olan Sadi Irmak hükümetinden sonra 6 Aralık 1974'te AP Genel Başkanı Demirel MSP, DP, CGP ve MHP Genel Başkanlarına bir mektup göndererek sola karşı milliyetçi bir koalisyon kurulması çağrısı yaptı. Kurulan Milliyetçi Cephe (MC) 31 Mart 1975'te iktidara geldi ve MC iktidarı döneminde ekonomik kriz etkilerini daha yoğun gösterirken siyasi kutuplaşma, çatışma ve terör olayları da giderek arttı. Yaşanan kanlı olaylarda 1975'te 37, 1976'da 108, 1977'de 319 kişi hayatını kaybetti.[101] 1 Mayıs 1977'de Taksim'de yapılan mitinge katılanlara ateş açılması sonucunda 37 kişi hayatını kaybetti ve bu olay tarihe "Kanlı 1 Mayıs" olarak geçti.[102]

---

97 Murat Karataş, "Türkiye'de Asker-Sivil İlişkileri Bağlamında 12 Mart Muhtırası ve Partiler Üstü Hükümet Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, S.3 (2019), s.88.

98 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi,* Dönem 4, C.1, 38'inci Birleşim, (07.02.1974), s.549-561.

99 "Kıbrıs Meselesinin Tarihçesi, BM Müzakerelerinin Başlangıcı", https://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa, [Erişim Tarihi: 15.06.2024]; Reinkowski, *age*., s.133-134.

100 Ali Gevgili, *Yükseliş ve Düşüş,* Bağlam Yayınları, İstanbul 1987, s.750-756; Özdemir, *age.*, s.237-238.

101 Ruşen Keleş, Artun Ünsal, *Kent ve Siyasal Şiddet*, AÜSBF Yayınları, Ankara 1982, s.35.

102 Hüseyin Akyol, *Türkiye'de Sağ Örgütler: Bölüne Bölüne İktidar Olmak*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2011, s.182; Satan, Odabaşı, *age.,* s.148-149.

Şiddet olayları erken seçim çağrılarının yükselmesine neden oldu ve 5 Haziran 1977'de yapılan seçimlerde yüzde 41,38'lik oy oranı ile CHP azınlık hükümeti kuruldu. Bir ay ömrü olan II. Ecevit azınlık hükümetinin istifası üzerine 21 Temmuz'da Demirel'in başbakanlığında AP, MHP, MSP'den oluşan II. MC hükümeti kuruldu ama bu hükümet de uzun sürmeyecekti. 17 Ocak 1978'de iktidara gelen III. Ecevit azınlık hükümeti ise yaklaşık iki yıl iktidarda kaldı ve milli bir ekonomik programın yanı sıra derinleşen toplumsal kutuplaşma ve çatışmaları önlemeye yönelik bazı girişimlerde bulundu. Ne var ki terör ara vermeden sürdü ve *Milliyet* gazetesi Genel Yayın Yönetmeni gazeteci yazar Abdi İpekçi, İstanbul Emniyet Müdürlüğü Siyasi Şube Müdürü Ilgaz Aykutlu, MHP Bingöl Belediye Başkanı Hikmet Tekin, Malatya Belediye Başkanı MHP'li Hamit Fendoğlu, MHP Eski Gümrük ve Tekel Bakanı Gün Sazak gibi seçilmiş isimler de suikasta uğradılar.

Ecevit'ten sonra 14 Ekim 1979'da yapılan seçimlerde Demirel hükümeti iktidara geldi ancak ülkede terör ortamı devam etti. TSK, ülkenin içinde bulunduğu çatışma ortamına karşı ilk tepkisini 27 Aralık'ta bir muhtırayla verdi. Bu günlerde seçilmiş kişilere yönelik terör saldırıları da sürdü.[103] 1970'lerin ikinci yarısından itibaren şiddetini büyük oranda artıran kanlı çatışma ve terör olayları Sivas, Çorum ve Maraş'ta Alevi vatandaşların çoğunlukta bulunduğu mahallelere de yönelmişti.[104] Bu karmaşa, kaos ve çatışma ortamını gerekçe göstererek 12 Eylül gecesi saat 04.00'te TRT'de okunan TSK bildirisiyle asker yönetime el koyduğunu açıkladı.

Küresel Dünyayla Entegrasyon ve Değişen Türkiye (1980-2000)

1980'ler: Turgut Özallı Yıllar

Millî Güvenlik Konseyi (MGK) 12 Eylül gecesi ülke yönetimine el koydu.[105] Çoğu vatandaş ise sabah sokakta askerler ile karşılaşınca darbeden haberdar olacaktı. 13 Eylül'de başlayan gece sokağa çıkma yasağı ise 1982'ye kadar devam edecekti. MGK, Başbakanlık görevini Emekli Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Bülent

[103] Orhan Gökdemir, *Faili Meçhul Cinayetler Tarihi*, Destek Yayınları, İstanbul 2011, s.312.

[104] Yalçın Çakmak, "İtikattan Kimliğe: Dinamikler ve Karşı Dinamikler Bağlamında Yetmişli Yıllarda Aleviler", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.649.

[105] Ordunun darbe kararı alması ve darbe süreci için bk. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 5. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s.398-414. MGK; Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun'dan oluşmakta idi.

Ulusu'ya verdi ve teknokrat siviller ile bazı emekli askerlerden oluşan hükümet 21 Eylül 1980'de kuruldu. Askerler, bu yeni döneme "Huzur ve Güven Ortamı" adını vermişti.Bunun sağlanması için her türlü tedbirin alınmasında kararlıydılar. İlk olarak 13 sıkıyönetim bölgesi oluşturuldu. 1961 Anayasası askıya alındı ve TBMM kapatılarak yerine Danışma Meclisi oluşturuldu. Siyasi partiler kapatıldı, liderleri gözaltına alındı ve siyasetten uzaklaştırıldı.[106] 12 Eylül döneminde toplam 650 bin kişi gözaltına alındı ve 1 milyon 683 bin kişi fişlendi. Hangi görüşten olursa olsun 90 günü bulan gözaltında ağır işkencelere maruz kalındı. 366 kişi şüpheli şekilde ölürken 43 kişi intihar etti. Siyasi mahkumlar arasından 17 sol, 8 sağ görüşlü mahkûmun idam cezası infaz edildi. MGK verilerine göre 12 Eylül 1980'den 31 Mart 1983 tarihine kadar 210 bin davada 230 bin kişi yargılandı, toplam 32 bin 650 kişiye çeşitli cezalar verildi. 98 bin 404 kişi örgüt üyesi olmak suçundan yargılandı. Hüküm giyenlerden 4.258 kişi sağ eylemci, 17.494 kişi sol eylemci, 689 kişi bölücü ve geri kalan 10 bin 209 kişi ideolojik yönü saptanamayanlar idi. 388 bin kişiye pasaport verilmedi. 30 bin kişi sakıncalı olduğu için işten atıldı. 14 bin kişi yurttaşlıktan çıkarıldı. 30 bin kişi siyasi mülteci olarak yurtdışına gitti. 300 kişi kuşkulu bir şekilde öldü. Cezaevlerinde toplam 299 kişi yaşamını yitirdi, 171 kişinin ise işkenceden öldüğü belgelendi. 12 Eylül döneminde çok sayıda kitap ve film de yasaklandı. 39 ton kitap, dergi ve gazete yakılarak imha edildi, 937 film sakıncalı bulunduğu için yasaklandı. 23 bin 677 derneğin faaliyeti durduruldu. 3 bin 854 öğretmen, üniversitede görevli 120 öğretim üyesi ve 47 hâkimin işine son verildi. 400 gazeteci için toplam 3 bin 315 yıl 6 ay hapis cezası verildi. Gazeteler 300 gün yayın yapamadı. Pek çok sanatçı siyasi nedenlerle yurt dışına kaçmak zorunda kaldı veya Türkiye'ye geri dönemedi.[107] Sonuçta Türkiye'nin siyasal yapısının yeniden tanımlandığı bu dönemde yapılan düzenlemelerin yıkıcı etkileri günümüze dek ulaştı.[108]

1982 yılında anayasa oylaması ile cumhurbaşkanlığı seçimi birleştirildi ve 7 Kasım günü yapılan halk oylamasında %91,4 oyla yeni anayasa kabul edildi; MGK Başkanı Kenan Evren de Cumhurbaşkanı sıfatını kazandı.[109] 1982 Anayasası,

---

106 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2023, s.275.

107 *Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutlarıyla Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyon Raporu*, TBMM Kasım 2012. https://www.5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss376_Cilt1.pdf, s.14-15, [Erişim Tarihi: 11.06.2024].

108 Cezmi Eraslan, "Atatürk'ten Sonra Türkiye'nin İç Politikası", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II,* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005, s.628-629.

109 Mehmet Semih Gemalmaz, "12 Eylül Rejimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* C.XIV, s.974-998.

devletin üstünlüğüne öncelik tanıyan ve bireyin haklarını kısıtlayan bir anlayışın ürünü olarak ortaya çıktı. 1961 Anayasası ile getirilen ikinci meclis "senato" da kaldırıldı. TBMM'nin, genel oyla seçilen 400 milletvekilinden oluşması ve seçim döneminin beş yıl olması kararlaştırıldı. 1982 Anayasası Türkiye'nin en fazla maddeli ve madde içerikleri en uzun anayasası idi. Günümüze kadar çeşitli tartışmalara konu oldu ve 2023 yılına kadar 19 kez değişikliğe uğradı.[110] Anayasaya dair temel eleştiri, bu anayasanın bir darbe ortamında olağanüstü şartların bir ürünü olarak seçilmiş bir Meclis yerine askeri bir kurum olan MGK tarafından yapılmış olmasıdır. Ayrıca anayasanın MGK iktidarı altında yapıldığından devletin temel yasalarının TBMM'ye bırakılmamış olması, bundan dolayı anayasal sürece uygun olarak özgürlük ve demokrasinin korunması ve güçlendirilmesinden ziyade, otoritenin güçlendirilmesine yönelik bir içerikle oluşturulduğuna dair eleştiriler de yoğundur. 82 Anayasası muhtemel her tartışmayı düzenlemeye çalışan ayrıntılı yapısı, YAŞ, HSYK kararları ve Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin statüsü nedeniyle yargı bağımsızlığını zedeleyici niteliğiyle de eleştirilmektedir. Öte yandan 12 Eylül öncesi olayların sık yaşandığı üniversitelerin denetim altına alınması için üniversitelerin idari özerkliği kaldırılarak 26 Ekim 1981'de Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Kanunu kabul edildi ve üniversiteler YÖK'e bağlandı.[111]

Sivil siyasal sisteme yeniden dönüş 6 Kasım 1983 günü yapılan Milletvekilleri Genel Seçimleriyle gerçekleşti. Anavatan Partisi (ANAP) %45,15 oranında oy alarak seçimlerden birinci parti olarak çıktı.[112] ANAP lideri Turgut Özal'la birlikte artık ülkede yeni bir dönem başlayacaktı. Özal, partisinin ne sağ ne sol bir parti olduğunu, 1980 darbesi öncesindeki siyasal eğilimlerin hepsini birden temsil ettiğini öne sürüyordu; parti Türkiye'de değişimi, liberalleşmeyi, serbest piyasa ekonomisini temsil ediyordu. ANAP iktidarında takip edilen politikalar, Özal'ın tutum ve davranışları yeni Türkiye'yi yansıtıyordu.[113] 15 Ağustos 1984 tarihinde ayrılıkçı terör örgütü Eruh ve Şemdinli'de ilk eylemlerini gerçekleştirdi. Bu olaylarla Türkiye gündemini uzun yıllar meşgul edecek bir sorun olan ayrılıkçı terör hareketi başlamış oldu.[114]

---

110 https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/2021/TC_Anayasasi_ve_TBMM_Ic_Tuzugu.pdf, [Erişim 26.06.2024].

111 *Türkiye Yükseköğretim Sistemi*, YÖK Yayınları, Ankara 2021, s.9-10.

112 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18221_1.pdf [Erişim Tarihi: 02.06.2024].

113 *Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal'ın Dış Politikasını Anlamak*, ed. Erkan Ertosun, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015, s.116.

114 Metin Heper, *Devlet ve Kürtler,* Doğan Kitap, İstanbul 2010, s.210.

29 Kasım 1987'de yapılan Türkiye erken genel seçimlerinde yasaklı parti liderleri Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş yeniden siyasete döndüler.[115] Seçimler sonunda 9 Kasım 1989'a kadar iktidarda kalacak olan II. Özal Hükümeti kuruldu. Yerel seçimlerde ise birinci parti olarak Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) çıktı ve İstanbul, Ankara ve İzmir'de dahil toplam 39 ilin belediye başkanlıklarını aldı. Türkiye genelinde ANAP 570 belediye kazanırken SHP %28 oy oranı ile 652, Doğru Yol Partisi (DYP) %25 oy oranı ile 550 belediye kazandı.[116]ANAP'ın oy oranına göre üçüncü parti olması bir önceki seçime göre seçmen desteğinin hızla eridiğini göstermekteydi. 31 Ekim 1989'da Evren'in görev süresi dolduğundan Özal, ANAP başkanlığından ayrıldı ve Türkiye'nin 8. Cumhurbaşkanı seçildi.

1990'lı Yıllar: Koalisyonlar Dönemi

1990'lı yıllarda ülkenin iç siyasi manzarasına istikrarsızlıklar, ekonomik krizler ve terör sorununun yanı sıra işçi ve öğrenci eylemleri, yolsuzluklar ve siyasi skandallar damgasını vurdu. Terör ve yasadışı sol örgütlerin saldırıları, olaylı Nevruz kutlamaları ve çeşitli protestolar, maden faciaları, Sivas katliamı, Susurluk davası, İSKİ ve Telekulak skandalları on yıllık süreçte öne çıkan bazı hadiseler oldu.[117] 1992 Kasım'ında yapılması gereken genel seçimler bir yıl önceye alınmıştı ve DYP, SHP, ANAP, Refah Partisi (RP), Demokratik Sol Parti'nin (DSP) yanı sıra 1990'da kurulan etnik milliyetçilik ideolojisine sahip Halkın Emek Partisi (HEP) SHP listelerinden, Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ise RP listelerinden seçimlere katıldı.[118] 20 Ekim 1991'de yapılan genel seçimlerin sonunda siyasi partiler tek başlarına hükümet kuramadı ve Türk siyasi tarihinde yeniden koalisyon hükümetleri dönemi başladı.[119] Demirel'in Başbakanlığı, Erdal İnönü'nün Başbakan Yardımcılığında 20 Kasım 1991'de kurulan DYP-SHP Koalisyon Hükümeti 25 Haziran 1993'e kadar iktidarda kaldı. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın

115 *Halk Oylaması Sonuçları 2007,1988,1987,1982,1961*, T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s.112.

116 https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1989Mahalli-Tuik.pdf, [Erişim 26.06.2024].

117 Odabaşı, *age*.

118 Aytekin Ersal, "Koalisyon Dönemi (1991-2002)", *Modern Türkiye Tarihi*, ed. Süleyman Beyoğlu-Ali Satan, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s.364.

119 Hakan Uzun, "Koalisyonlar Dönemi", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 3,* s.365, https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/2023/10/TURKIYE-CUMHURIYETI-TARIHI-3b.pdf, [Erişim 26.06.2024].

17 Nisan 1993'te aniden vefatı üzerine Demirel, Başbakanlıktan ve DYP Genel Başkanlığından istifa ederek 16 Mayıs 1993'te ülkenin 9. Cumhurbaşkanı seçildi. Tansu Çiller ise Türkiye'nin ilk kadın Başbakanı oldu.

27 Ekim 1995'te alınan erken genel seçim kararı neticesinde üç aylık ömrü olacak ANAP -DYP Koalisyon (ANAYOL) Hükümeti 3 Mart 1996'da kuruldu. Kısa bir zaman sonra ANAYOL hükümetinin düşmesi üzerine 28 Haziran 1996'da RP Partisi Genel Başkanı Erbakan'ın Başbakanlığı ve Çiller'in Başbakan Yardımcılığında REFAHYOL hükümeti kuruldu. İslam kimliğiyle bütünleşmiş milliyetçi-mukaddesatçı karakteri nedeniyle RP'ye karşı duyulan önyargı sivil ve askeri bürokrasiyi hükümetle çalışma konusunda çekingen ve tepkili hale getirirken Erbakan'ın 4-6 Ekim 1996'da gerçekleştirdiği Libya gezisi, Sultanbeyli'de Atatürk Anıtı meselesi, Ocak 1997'de tarikat liderlerine Başbakanlıkta verilen iftar, Kudüs Gecesi'ndeki görüntüler RP'ye yönelik olumsuz tutumları daha da büyüttü. 28 Şubat 1997'de "irtica ve buna karşı alınacak tedbirler" gündemiyle toplanan MGK'da18 karar alındı. 21 Mayıs 1997'de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, "yasadışı bazı eylemlerin odağı olmaya başladığı ve bazı üyelerinin laik rejimi hedef alan girişimleri" nedeniyle RP'nin kapatılması için Anayasa Mahkemesi'ne dava açtı. Erbakan Başbakanlık görevini, 2 yıl dolmamasına rağmen DYP'nin ısrarları üzerine Tansu Çiller'e devretmek üzere 18 Haziran 1997'de Cumhurbaşkanı Demirel'e istifasını sundu ve yaşanan süreç "post modern darbe" olarak tarihe geçti.[120]

REFAHYOL hükümetinden sonra ANAP-DSP-DTP koalisyonundan oluşan ANASOL-D Hükümeti 30 Haziran 1997'de kuruldu. Hükümet sekiz yıllık zorunlu ve kesintisiz ilköğretim, üniversite sınavlarında meslek liselerinin önüne konulan katsayı, subay ve astsubay tasfiyeleri gibi uygulamalarla 28 Şubat kararlarının tatbikini sürdürdü. 18 Nisan 1999'da yapılan genel seçimlerde yüzde 10'luk seçim barajını 5 parti aşarken CHP tarihinde ilk defa TBMM dışında kaldı. DSP seçimden birinci parti olarak çıkarken bir önceki seçimde yüzde 10 barajını aşamayarak TBMM'ye giremeyen MHP oylarını yaklaşık %100 oranında artırarak ikinci parti durumuna geldi. DSP, MHP ve ANAP arasında 28 Mayıs 1999'da ANASOL-M hükümeti kuruldu ve MHP 21 yıl sonra hükümete girmiş oldu. Ne var ki yaklaşık üç yıl sonra koalisyon dağıldı ve 3 Kasım 2002'de yine erken seçime gidildi.[121] Recep Tayyip

[120] Mustafa Erdoğan, *28 Şubat Günlüğü Postmodern Darbenin Anatomisi*, Orion Kitabevi, Ankara 2012; Hulki Cevizoğlu, *Generalinden 28 Şubat İtirafı "Postmodern Darbe",* Deniz Kabuğu Yayınları, 2001.

[121] Satan, Odabaşı, *age.,* s.570-571.

Erdoğan liderliğinde 2001'de kurulmuş olan Adalet ve Kalkınma Partisi %34,5 oranında oy alarak tek başına iktidara geldi ve iktidarını kesintisiz sürdürmektedir.

28 Şubat'tan 2002 Seçimlerine

Türkiye 1990'lı yılları kısa ömürlü koalisyon hükümetleri ile geçirdi. Bu beraberinde siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar getirdi. Zayıf hükümetlerin ülkenin sorunlarını çözmekte yetersiz kalması "yönetemeyen demokrasi" algısını oluşturmaya başladı. Bu algıdan destek bulan "askeri bürokrasi" sivil siyasete müdahale konusunda daha istekli ve cesur hale geldi. Askeri vesayetin Anayasal kurumu olan Milli Güvenlik Kurulu 28 Şubat 1997'de aldığı kararlar REFAHYOL Hükümet tarafından kabule dilip uygulanmasına rağmen Başbakan Necmettin Erbakan istifa etmek zorunda kaldı.

28 Şubat sürecinde Refah Partisi Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılırken (16 Ocak 1998) Genel Başkan Necmettin Erbakan'la birlikte partinin altı yöneticisine beş yıl siyaset yasağı getirildi. Refah Partisi'nin yerine Fazilet Partisi kuruldu. Dönemin İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan Siirt'te okuduğu bir şiir nedeniyle hapis cezasına mahkûm edilerek (12 Aralık 1997) belediye başkanlığı görevine son verildi.[122] 14 Mayıs 2000'de FP Birinci Olağan Kongresinde Erbakan yasaklı, Erdoğan ise hapiste idi. Parti başkanlığı için Erbakan Recai Kutan'ı, Erdoğan da Abdullah Gül'ü destekledi. Kongreyi Recai Kutan kazandı. Anayasa Mahkemesi 22 Haziran 2001'de FP'yi kapattı ve Erdoğan önderliğindeki yenilikçiler Milli Görüş hareketinden koptu ve Erbakan kanadının 20 Temmuz 2001'de kurduğu Saadet Partisi'ne gitmeyip 14 Ağustos 2001'de Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurdular. Muhafazakar-demokrat olarak kendisini tanımlayan AK Parti 3 Kasım 2002'de yapılan erken genel seçimlerde %34 oy oranıyla 363 milletvekili çıkararak tek başına iktidar oldu. CHP'de %19 oy oranı ile muhalefet görevini üstlendi. Bu seçime siyasi yasaklı olan AK Parti başkanı Erdoğan katılamamıştı. Hükümeti Abdullah Gül kurdu ve yasal değişikliğe gidilerek Erdoğan'ın siyasî yasağı kaldırıldı. Yenilenen Siirt seçimlerinde milletvekili olarak meclise giren Erdoğan başbakanlığı üstlendi (12 Mart 2003).

[122] https://islamansiklopedisi.org.tr/turkiye#3-2001-sonrasi

Türkiye'nin Yapısal Dönüşümü

AK Parti'nin tek başına iktidar olmasıyla bir kısmı 2001 ekonomik krizi sonrası Kemal Derviş liderliğinde başlatılan yapısal uyum reformları arttırılarak sürdürüldü. Kamu iktisadî teşekkülleri özelleştirildi, sıkı bütçe disiplinli bir ekonomik program uygulandı. Gayri sâfi millî hâsıla, kişi başına düşen millî gelir, üretim, istihdam ve doğrudan yabancı yatırımlar arttı. Bütçe açığı, faiz ve enflasyon oranları düştü. Ekonomik istikrar tedbirleri kapsamında 1 Ocak 2005'te Türk lirasından altı sıfır atıldı.[123].

19 Temmuz 1987'de uygulamaya başlanan Olağanüstü Hal (OHAL) uygulaması bir daha uzatılmayarak 30 Kasım 2002'de sona erdirildi. Darbe ürünü olan ve 1983 yılında kurulan Devlet Güvenlik Mahkemeleri kaldırılmıştır. Askerlerin askeri suçlar dışında sivil mahkemelerde yargılanması sağlanırken sivillerin askeri mahkemelerde yargılanması uygulamalarına son verilmiştir. Bireylere, insan hakları ihlalleri dolayısıyla Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruda bulunma hakkı getirilmiştir. "Denetimli serbestlik" düzenlemesi ile basit suçlardan dolayı cezaevinde olan hükümlülerin cezalarını dışarıda çekebilmesine imkan sağlanmıştır. İnsan hakları ihlallerini önlemek üzere Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini referans alan özel bir eylem planı hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur.[124]

AK Parti'nin, askerin siyasetten uzaklaştırılması konusunda gerek AB üyelik sürecinde çıkardığı uyum paketleriyle gerekse diğer kanun ve anayasa değişiklikleriyle gerçekleştirdiği reformlar da şöyle kategorize edilebilir: Ordunun güvenlik siyasetinin belirlenmesindeki rolünü azaltmaya ve siyasete ilişkin müdahalelerini ortadan kaldırmaya yönelik düzenlemeler. Mali şeffaflığı sağlamak amacıyla ordunun sivil denetimini gerçekleştirecek kurumlara ilişkin düzenlemeler. Askeri yargının alanının kısıtlanması ve yargıda iki başlılığı ortadan kaldırmaya yönelik değişiklikler. Silahlı Kuvvetlerin iç güvenlik alanındaki yetkilerinin daraltılmasına/devredilmesine ilişkin değişiklikler.

Bu dört kategoride belirtilen, ordunun siyasete müdahalesini sınırlandıran, yetki alanını daraltan, güvenlik güçleri üzerinde sivil otoritenin güçlendirilmesine yönelik bu reformların somut görünümleri ve nitelikleri şöyle sıralanabilir; 2001 yılında Anayasanın 118'inci maddesinde yapılan değişiklikle, Milli Güvenlik Kurulu ile ilgili düzenlemeye üç yenilik getirilmiştir. Birincisi, Kurula Başbakan yardımcıları ve Adalet Bakanı'nın eklenmesi suretiyle, Kurul'daki sivil üye çoğunluğunun açıkça

123 https://islamansiklopedisi.org.tr/turkiye#3-2001-sonrasi [Erişim tarihi: 17.02.2025].

124 Tahsin Güler, *Ak Parti İktidarları Döneminde Türkiye'de Siyaset-Bürokrasi İlişkisi (2002-2012)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2015, s.215.

tesis edilmiş olmasıdır. İkincisi, Kurul kararlarının "tavsiye" niteliğinde olduğunun belirtilmiş bulunmasıdır. Üçüncüsü, Kurul kararlarının Bakanlar Kurulunca öncelikle dikkate alınacağı yolundaki ifade, "değerlendirilir" şeklinde değiştirilmiştir. 2003 yılında çıkarılan 7. Uyum Paketi'nde Askeri Ceza Kanunu'nun 58. maddesinde yer alan "halkı askerlikten soğutma suçu"nu yargılama yetkisi adli mahkemelere bırakılmıştır. Böylece, askeri mahkemelerin bu suça ilişkin sivilleri yargılama yetkisi elinden alınmıştır. MGK'nun görev tanımı değiştirilerek yetkilerine bazı sınırlamalar getirilmiş, MGK Genel Sekreterliği'nin kurul kararlarını takip ve kontrol yetkisi kaldırılmıştır. Sivillerin MGK Genel Sekreteri olmasının yolu açılmış, ayda bir toplanan MGK'nun iki ayda bir toplanacağı hükme bağlanmıştır. Sivillerin barış zamanında askeri mahkemelerde yargılanması kaldırılmıştır. 2004 yılında 8. Uyum Paketiyle Genelkurmay Başkanlığı'nın Yüksek Öğretim Kurulu'na üye seçme yetkisi ve Radyo Televizyon Üst Kurulu'na (RTÜK) MGK Genel Sekreterliğince aday gösterilmesine dair hüküm yürürlükten kaldırılmıştır. 2004 yılında Anayasa'nın 160. maddesinde yapılan değişiklikle askerî harcamaların üzerindeki gizliliğin kaldırılması için ilk adım atılmış 2010 yılında yapılan Anayasa değişikliğinin ardından, "TBMM adına askerî harcamaların denetiminin de yapılacağı"na ilişkin hükümler içeren 6085 sayılı yeni Sayıştay Yasası, Aralık 2010'da kabul edilmiştir. Askere toplumsal olaylara müdahale yetkisi veren EMASYA2 protokolü kaldırılmıştır. 2006 yılında, askeri yargılamaya ilişkin 65 maddede değişikliğe gidilmiştir. 2010 Anayasa değişikliği ile, 1982 Anayasasının 125. maddesinin ikinci fıkrasındaki "…Yüksek Askerî Şûranın kararları yargı denetimi dışındadır" ifadesine "Ancak, Yüksek Askerî Şûranın terfi işlemleri ile kadrosuzluk nedeniyle emekliye ayırma hariç her türlü ilişik kesme kararlarına karşı yargı yolu açıktır" cümlesi eklenmiştir. 2010 Anayasa değişikliği ile Anayasa Mahkemesi'nin Yüce Divan sıfatıyla yargıladığı kişiler arasına Genelkurmay Başkanı, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ile Jandarma Genel Komutanı da dâhil edilmiş, 1982 Anayasa'sının 12 Eylül 1980 darbesini gerçekleştirenlerin ve yönetim sivillere devredilene kadar yasama ve yürütme yetkisini elinde bulunduran ve kullananların tasarruflarına ilişkin yargıya başvuru imkânını engelleyen geçici 15. maddesi kaldırılarak 1980 darbesini gerçekleştirenlerin yargı karşısında hesap vermelerinin önü açılmıştır. 2010 Anayasa değişikliği ile hukukçuların askeri vesayetin son bulması için gerekli gördüğü, askeri yargının yalnızca askerlerin disiplin suçlarıyla ilgilenmesi hususu Anayasanın 145. maddesi değiştirilerek sağlanmıştır.[125]

[125] Tahsin Güler, *Ak Parti İktidarları Döneminde Türkiye'de Siyaset-Bürokrasi İlişkisi (2002-2012)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2015 s.248-250.

27 Nisan E-Muhtıra Krizi

2007 yılı Nisan ayında yapılacak cumhurbaşkanlığı seçimi için AK Parti Abdullah Gül'ü aday gösterdi. İlk tur oylamanın yapıldığı 27 Nisan'ı 28 Nisan'a bağlayan gece Genelkurmay Başkanlığı'nın internet sitesinde yayımlanan ve "e-muhtıra" olarak anılan basın açıklaması siyasî gerilimi arttırdı. AK Parti, söz konusu bildirinin kendilerine karşı olduğunu vurgulayarak sert bir cevap verdi. Bu tutum Türk demokrasisinin kurumsallaşması ve askeri vesayetin kırılması yönünde önemli bir adım olmuştur. Bununla beraber, CHP'nin başvurusu üzerine konuyu inceleyen Anayasa Mahkemesi, TBMM'de yapılan cumhurbaşkanlığı oylaması için toplantı yeter sayısının 367 olduğu yorumunu yaptı ve bu sayının temin edilemediği gerekçesiyle yapılan oylamayı iptal etti. Bunun üzerine hükümet erken seçim kararı aldı. Aynı yılın temmuz ayında yapılan seçimde AK Parti oyunu arttırarak % 47 oy oranıyla yine birinci parti oldu. Ardından yapılan anayasa değişikliği ile cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesinin yolu açıldı ve ağustos ayında yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde Abdullah Gül on birinci cumhurbaşkanı seçildi.[126]

14 Mart 2008'de Yargıtay Başsavcısı "laikliğe aykırı fiillerin odağı haline geldiği" gerekçesiyle AK Parti'nin kapatılması için iddianâme hazırlayıp Anayasa Mahkemesi'ne sundu. Anayasa Mahkemesi 30 Temmuz'da açıkladığı kararında partinin temelli kapatılmasına değil partiye ödenen hazine yardımının yarısının kesilmesine hükmetti. 2011 yılı Haziran ayında yapılan genel seçimde % 49,8 oy oranına ulaşan AK Parti de ardarda üçüncü kez iktidar oldu.[127]

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün görev süresinin dolması üzerine yapılan seçimlerde Erdoğan %51 oyla cumhurbaşkanı seçildi. Erdoğan kabinesinde dışişleri bakanı olan Ahmet Davutoğlu başbakan ve AK Parti genel başkanı oldu. 7 Haziran 2015'te yapılan genel seçimlerde %40,8 oy alan AK Parti ilk defa tek başına hükümet kuracak meclis çoğunluğunu elde edemedi. Koalisyon görüşmelerinden sonuç çıkmaması üzerine 1 Kasım 2015'te yeniden seçime gidildi ve AK Parti oyların %49,5'ini alarak tekrar tek başına iktidar oldu. Başbakan Davutoğlu 2016 yılı Mayıs ayında bütün görevlerinden istifa etti. Binali Yıldırım AK Parti genel başkanı seçildi ve başbakan oldu.

---

126 Abdulvahap Akıncı, "Siyaset ve Demokrasi", *Türkiye'nin 100 Yıllık Birikimi İkibinli Yıllarda Türkiye*, ed. Yusuf Bayraktutan, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 2004, s.43-54, 60-62.

127 https://islamansiklopedisi.org.tr/turkiye#3-2001-sonrasi.

15 Temmuz Darbe Kalkışması

Silâhlı Kuvvetler bünyesinde farklı kademelerde görev yapan FETÖ terör örgütünün elemanları 15 Temmuz 2016'da bir darbe girişiminde bulundu. TBMM ve Beştepe'deki Cumhurbaşkanlığı Külliyesi bombalandı ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'a suikast girişiminde de bulunundu. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın çağrısına uyan halk sokaklara çıkarak darbecilere direndi. 252 kişi hayatını kaybetti, 2000'den fazla kişi yaralandı. Darbe girişimi halkın kahramanca direnişiyle akamete uğratılmıştır. Cumhuriyet tarihinin en kanlı darbe teşebbüsünden sonrası ülke genelinde olağanüstü hâl ilân edildi. Terör örgütüne mensup ya da iltisaklı kişiler kamu görevlerinden tasfiye edildi ve haklarında adlî takibat başlatıldı.[128]

Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemine Geçiş

Türkiye'de uzun zamandır konuşulan başkanlık sistemi 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sonrasında oluşan siyasi atmosferde AK Parti-MHP yakınlaşması sonrasında mümkün oldu. 16 Nisan 2017'de yapılan halk oylamasıyla Türkiye'nin yönetim sisteminde önemli bir anayasal değişiklik gerçekleştirildi; parlamenter sistem yürürlükten kaldırıldı ve başkanlık sistemi modelini esas alan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçildi. Başbakanlık makamı ilga edildi, TBMM'deki sandalye sayısı 600'e yükseltildi, cumhurbaşkanının aynı zamanda bir partinin üyesi veya genel başkanı olmasının yolu açıldı, Hâkimler ve Savcılar Kurulu'nun yapısında değişikliğe gidildi.[129] 2018 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Recep Tayyip Erdoğan oyların %52,5'ini alarak Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin seçilmiş ilk cumhurbaşkanı oldu.

Dünya geneline yayılan Yeni Koronavirüs (COVID-19) salgını Mart 2020'de Türkiye'de de tespit edildi ve kısa zamanda tüm ülkeye yayıldı. Mart 2023 itibariyle Türkiye'de toplam enfekte olmuş kişi sayısı on yedi milyonu aştı, yüz binin üzerinde kişi bu salgın sebebiyle hayatını kaybetti. 6 Şubat 2023'te dokuz saat arayla Kahramanmaraş merkezli olarak gerçekleşen ve civardaki on ilde büyük yıkıma sebep olan (elli bini aşkın bina yıkıldı veya acilen yıkılacak; iki yüz bin civarında bina da ağır hasarlı) iki büyük deprem resmî rakamlara göre elli binden fazla

128 Abdulvahap Akıncı, "Siyaset ve Demokrasi", *Türkiye'nin 100 Yıllık Birikimi İkibinli Yıllarda Türkiye*, ed. Yusuf Bayraktutan, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 2004, s.66-68.

129 Abdulvahap Akıncı, "Siyaset ve Demokrasi", *Türkiye'nin 100 Yıllık Birikimi İkibinli Yıllarda Türkiye*, ed. Yusuf Bayraktutan, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 2004, s.68-69; https://islamansiklopedisi.org.tr/turkiye#3-2001-sonrasi.

kişinin hayatını kaybetmesine ve yüz binden fazlasının yaralanmasına yol açtı. Beş yüz bini aşkın kişi de bölgeden tahliye edildi.

2022'de yapılan önemli bir yasal değişiklikle seçim barajı %10'dan %7'ye düşürüldü. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne göre yapılan ikinci cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk turunda (14 Mayıs 2023) adaylardan hiçbiri yeterli oy oranına ulaşamadı. Aynı tarihte yapılan milletvekilliği seçimlerinde AK Parti birinci parti oldu, ancak Cumhur İttifakı'nın desteğiyle TBMM'de salt çoğunluğu sağlayabildi. Cumhurbaşkanlığı seçimini ise 28 Mayıs 2023'te yapılan ikinci turda oyların %52,2'sini alan Recep Tayyip Erdoğan kazandı.

Cumhuriyetin 100. Yılından Türkiye Yüzyılına

2002'den bugüne 7 genel seçimi arka arkaya kazanan AK Parti Türkiye demokrasi tarihinde kırılması zor bir seçim başarısı gösterdi.[130] 25 yıla yakın zaman içinde Türkiye'nin iç ve dış politikasında büyük değişimler yaşandı. AK Parti, ilk dönemde AB'ye katılım konusunda hızlı adımlar atarak AB'ye uyum çapası ile Türkiye'de yapısal değişimler gerçekleştirdi. Ancak AB'den Türkiye'nin katılımını kolaylaştırıcı ortak bir politika ortaya çıkmaması Türkiye için AB'ye katılımın rasyonel bir beklenti olmaktan çıkarmış ve AK Parti dış politikasının çok yönlü olmasını beraberinde getirmiştir. Bu süreçte; Türkiye Afrika Birliğine 2005 yılında gözlemci ülke, 2008 yılında stratejik ortak olmuştur. 2006 yılında da Arap Ligine daimi gözlemci olunmuştur. Güney Amerika ve Asya açılımları sonrasında Türkiye'nin dış temsilcilikleri 253'e ulaşmıştır. Azerbaycan'ın Ermenistan işgali altındaki Karabağ topraklarının kurtarılması savaşında Türkiye belirleyici destek vermiştir. Karabağ zaferinden sonra Türk Devletleri Teşkilatı yeniden yapılandırılarak aktif bir örgüt haline gelmiştir. Rusya-Ukrayna savaşında tarafsızlığını koruyan Türkiye her iki ülke ile konuşarak Ukrayna buğdayının dünya pazarlarına sorunsuz ulaştırılmasının önünü açmıştır. Ayrıca Rusya-Ukrayna arasında arabuluculuk misyonu üstlenmiştir. Irak ve Suriye iç savaşında mazlum sivil ahaliye kapılarını açan Türkiye uzun yıllar milyonlarca göçmene ev sahipliği yapmaktadır.

Türkiye, ABD tarafından F35 savaş uçağı projesinden çıkartılmasından sonra kendi savaş uçağını yapma sürecine girmiş ve KAAN ismi verilen ilk yerli ve milli savaş uçağı, ilk deneme uçuşunu Şubat 2024'te gerçekleştirdi. TUSAŞ'a göre Türkiye'nin ilk milli savaş jeti, 2030'lu yıllardan itibaren Hava Kuvvetleri'nde F-16'ların yerini alacaktır. Bu arada Türkiye'nin resmi ve özel şirketleri insansız savaş uçak

[130] https://www.aa.com.tr/tr/politika/ak-partinin-secim-karnesi/2897999 [Erişim tarihi 03.03.2025].

prototipleri deneme uçuşlarını tamamlayıp seri üretim hazırlıklarını yürütmektedirler. Kızılelma, ANKA gibi yeni nesil uçakların toplumla buluşması gençliğin bu yeni sektörlere ilgilerini artırmakta ve yeni bir Teknofest gençliğin doğmasına zemin hazırlamaktadır. Ayrıca son 20 yılda altyapı, ulaşım ve haberleşme alanlarında çok önemli atılımlar yapılmıştır.

Dünyanın geçirmekte olduğu yeni düzensizlik ortamında Türkiye, Türkiye Yüzyılı vizyonu ile yetişmiş genç nüfusunu avantaja dönüştürerek kendi bilim ve teknolojisini üretip, savunması için silah alan değil silah üretebilen ve kendi dost ve müttefikine ambargosuz satabilen ülke olma çabasındadır. Bu yeni durum yeni bir sinerji, yeni ittifaklar ve yeni ortaklıklar meydana getirmektedir.

Gazze soykırımı ve soykırım karşısında etkisiz kalan BM, küresel örgütler ve şimdiye kadar insanlığa siyasi, entelektüel ve moral olarak yön vermekle övünen devletlerin duyarsızlığı Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, "Dünya 5'ten büyüktür, daha adil bir dünya mümkündür" tezine ilgiyi artırmıştır. Yeni Türkiye Yüzyılında, daha adil bir dünyanın kurulması hedefiyle, Türkiye'nin mazlum dünya ile çok yönlü ittifaklar kurması beklenebilir.

KAYNAKÇA

"İnönü'nün Millete Beyannamesi", *Ulus*, 25 Temmuz 1946, s.1.
"Kıbrıs Meselesinin Tarihçesi, BM Müzakerelerinin Başlangıcı", https://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa, [Erişim Tarihi: 15.06.2024].
1950-1965 Milletvekili ve 1961-1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçim Sonuçları, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966.
Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, Hil Yayınları, İstanbul 1993.
Aksanyar, Necati, "Demokrat Partinin Din Politikalarının Türk Basınında Yansımaları (1950-1954)", *Akademik Bakış*, S.11 (2007).
Akşam, 18 Şubat 1959, s.1.
Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2023.
Akyol, Hüseyin, *Türkiye'de Sağ Örgütler: Bölüne Bölüne İktidar Olmak*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2011.
Alkan, Mehmet Ö., "1960 Darbesi ve Üniversiteden Tasfiyeler: 147'ler Olayı", *Toplumsal Tarih*, S.286 (2017).
Anadolu, 18 Kasım 1930, s.1.
Anıl, Yaşar Şahin Anıl, *Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası,* Kastaş Yayınları, İstanbul 2005.
Aslan, Zehra, "İç Politikadaki Gelişmeler", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* C.2, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2023.
Aslan, Zehra, "Milli Birlik Komitesi (MBK)", https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-birlik-komitesi-mbk, [Erişim Tarihi: 12.06.2024].
Aybars, Ergun, *Atatürkçülük ve Modernleşme*, Zeus Yayınları, İzmir 2006.
Aybars, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1982.
Burçak, Rıfkı Salim, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olgaç Matbaası, 1979.
C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, T.B.M.M. Matbaası, Ankara 1931, s.31.
Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar, II. Kısım*, İstanbul 1960.
Cevizoğlu, Hulki, *Generalinden 28 Şubat İtirafı "Postmodern Darbe",* Deniz Kabuğu Yayınları, 2001.
CHP, 14. Kurultayı İlk Hedefler Beyannamesi, Kurtulmuş Matbaası, İstanbul 1960.
Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi 1927, s.4-5. https://acikerisim.tbmm.gov.tr/server/api/core/bitstreams/52fa6430-bb23-4b92-b6b5-c3f67e957ff4/content
Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 1927, s.3.
Cumhuriyet, 1 Temmuz 1954, s.1. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc03706429.pdf, [Erişim Tarihi: 16.07.2024].
Cumhuriyet, 13 Aralık 1950, s.1.
Cumhuriyet, 14 Mayıs 1959, s.1.
Cumhuriyet, 15 Haziran 1954, s.1.
Cumhuriyet, 17 Mayıs 1950, s.1.
Cumhuriyet, 17 Şubat 1969, s.1.
Cumhuriyet, 18 Kasım 1930, s.1.
Cumhuriyet, 19 Şubat 1959, s.1, 5.
Cumhuriyet, 26 Haziran 1926, s.1.
Cumhuriyet, 4 Mayıs 1954, s.1.
Cumhuriyet, 6 Temmuz 1954, s.1.

Cumhuriyet, 8 Ocak 1946, s.1.
Çakmak, Yalçın, "İtikattan Kimliğe: Dinamikler ve Karşı Dinamikler Bağlamında Yetmişli Yıllarda Aleviler", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
Çavdar, Tevfik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi*, İmge Yayınları, İstanbul 2003.
Demir, Fevzi, *Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri*, s.64-65, https://hukuk.deu.edu.tr, [Erişim Tarihi: 03.05.2024].
Demokrat İzmir, 28 Ekim 1955, s.1.
Deringil, Selim, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
Dernek, Zeynep Dernek, "Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, S.1 (2006), s.1-12.
Eraslan, Cezmi, "Atatürk'ten Sonra Türkiye'nin İç Politikası", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II,* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005.
Erdoğan, Mustafa, *28 Şubat Günlüğü Postmodern Darbenin Anatomisi*, Orion Kitabevi, Ankara 2012.
Eroğlu, Cem, *Anatüzeye Giriş*, İmaj Yayınları, Ankara 1997.
Ersal, Aytekin, "Koalisyon Dönemi (1991-2002)", *Modern Türkiye Tarihi*, ed. Süleyman Beyoğlu-Ali Satan, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
Esirci, Şükrü, *Menderes Diyor Ki,* Birinci Kitap, Demokrasi Yayınları, İstanbul 1967.
Gemalmaz, Mehmet Semih, "12 Eylül Rejimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* C.XIV, s.974-998.
Gevgili, Ali, *Yükseliş ve Düşüş,* Bağlam Yayınları, İstanbul 1987.
Giritlioğlu, Fahir, *Türk Siyasi Hayatında Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii,* C.1, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965.
Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkileri 1924-1930*, Başnur Matbaası, Ankara 1972.
Gökçeler, Onur, *1946-1950 Yılları Arasında İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı ve Yönetim Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
Gökdemir, Orhan, *Faili Meçhul Cinayetler Tarihi*, Destek Yayınları, İstanbul 2011.
Güven, Dilek, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları,* çev. Bahar Şahin, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
Hakimiyet-i Milliye, 26 Haziran 1926, s.1.
Halıcı, Şaduman, *Yüzellilik Gazeteciler*, Cumhuriyet Kitap, İstanbul 2021.
Halk Oylaması Sonuçları 2007,1988,1987,1982,1961, T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
Hallı, Reşat, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938),* T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara 1972.
Heper, Metin, *Devlet ve Kürtler,* Doğan Kitap, İstanbul 2010.
https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-aleyhine-islenen-suclar-hakkinda-kanun
https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ezanin-turkcelestirilmesi/?pdf=3668
https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/menemen-olayi-2/?pdf=4938
https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seriye-ve-evkaf-vekaleti
https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seyh-sait-ayaklanmasi.
https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/tekke-zaviye-ve-turbelerin-kapatilmasi/?pdf=3336
https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yuzellilikler/

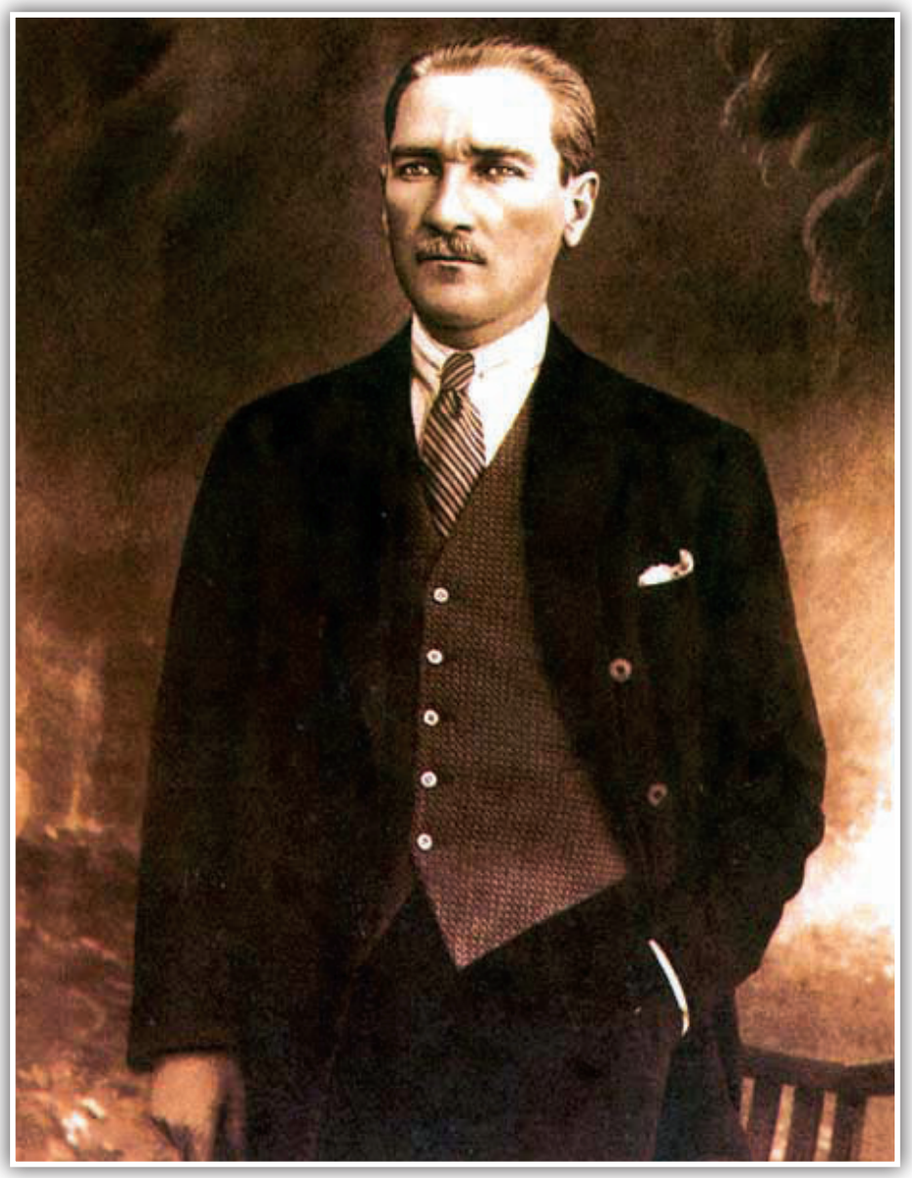
https://mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.3780.pdf
https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/
https://www.indyturk.com/node/201146/haber/yass%C4%B1ada-yarg%C4%B1lamalar%C4%B-1n%C4%B1n-hukuki-dayana%C4%9F%C4%B1-kald%C4%B1r%C4%B1ld%C4%B1, [Erişim Tarihi: 11.06.2024].
https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.815.pdf
https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17849.pdf, [Erişim Tarihi: 02.06.2024].
https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18221_1.pdf [Erişim Tarihi: 02.06.2024].
https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7979.pdf, [Erişim Tarihi: 17.06.2024]
https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1989Mahalli-Tuik.pdf, [Erişim 26.06.2024].
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR.pdf
kanuntbmmc00200431.pdf; https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halifeligin-kaldirilmasi-3-mart-1924
https://www5.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/Kanunlar_Kararlar/ Kanuntbmmc02504429.pdf
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunmgkc06602950.pdf, [Erişim Tarihi: 14.06.2024]
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc00200430
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc00701353.
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc03706428.pdf, [Erişim Tarihi: 16.07.2024].
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc03806732.pdf, [Erişim Tarihi: 12.07.2024].
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM__/d02/c035/mm__02035064.pdf, s. 22-23, [Erişim Tarihi: 01.05.2024].
https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/2021/TC_Anayasasi_ve_TBMM_Ic_Tuzugu.pdf, [Erişim 26.06.2024].
Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, C.2, TBMM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2013.
Hürriyet, 13 Ocak 1966, s.1.
Hürriyet, 14 Mayıs 1959, s.1.
Hürriyet, 6 Eylül 1958, s.1.
İsmet İnönü, Hatıralar, yay. haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006.
İstanbul Ekspres, 6 Eylül 1955, s.1.
Kabacalı, Alpay, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri,* Altın Kitaplar, İstanbul 1992.
Karaca, Emin, *150'likler,* Altın Kitaplar, İstanbul 2004.
Karataş, Murat, "Türkiye'de Asker-Sivil İlişkileri Bağlamında 12 Mart Muhtırası ve Partiler Üstü Hükümet Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, S.3 (2019).
Karpat, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum*, çev. O. G. Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
Keleş, Ruşen, Artun Ünsal, *Kent ve Siyasal Şiddet*, AÜSBF Yayınları, Ankara 1982.
Kılıç, Murat "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devlet ile Vatandaş Arasında Bir İletişim Aracı Olarak Hutbeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/35 (2017), s.137-166.
Kili, Suna, "Temel Hak ve Özgürlükler Yönünden 1961 ve 1982 Anayasaları", s.25-26, https://ayam.anayasa.gov.tr/media/6324/suna_kili.pdf, [Erişim Tarihi: 03.05.2024].

Kireçci, M. Akif, Can Eyüp Çekiç, "1927 Seçimleri ve Sonuçları: Tek Partili Rejimin Temelleri", *100. Yılında TBMM,* C.1, TBMM Basımevi, Ankara 2020.
Koçak, Cemil, *Demokratlar ve Halkçılar 1950-1954,* Timaş Yayınları, İstanbul 2024.
Koçak, Cemil, Hikmet Özdemir vd., *Çağdaş Türkiye Tarihi: 1908-1980*, Cem Yayınları, İstanbul 1995.
Mert, Nuray, *Merkez Sağın Kısa Tarihi,* Selis Kitaplar, İstanbul 2007.
Metinsoy, Murat, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 4, C.1, 38'inci Birleşim, 07.02.1974.
Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012.
Milliyet 6 Eylül 1958, s.1.
Milliyet, 18 Şubat 1959, s.1.
Odabaşı, Hadiye Yılmaz, *Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yılı Kronoloji (1923-2023),* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2025.
Okyar, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi*, İstanbul 1987.
Oruç, Zülküf, *Bir Öğrenci Hareketi Olarak Milli Türk Talebe Birliği*, Pınar Yayınları, İstanbul 2005.
Özdemir, Hikmet, "Siyasal Tarih 1960-1980", *Türkiye Tarihi 4*, yay. yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
Reinkowski, Maurus, *Türkiye Tarihi Atatürk'ten Bugüne,* çev. Hamide Koyukan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2024.
Resmî Gazete, 24 Teşrinisani 1928. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1048T.pdf
Resmî Gazete, 6 Haziran 1925. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/109.pdf.
Satan, Ali, Hadiye Yılmaz Odabaşı, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Toplumsal ve İç Politik Gelişmeler (190-2000)", *Meşrutiyet'ten 21. Yüzyıla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* ed. Cezmi Eraslan, Umut Dere, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2024.
Son Posta, 17 Mayıs 1950, s.1.
Son Posta, 30 Haziran 1938, s.1.
T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, S.618 (1950).
T.*C. Resmî Gazete*, 16 Aralık 1953, S.8584, s.7773-7774.
Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
TBMM Tutanak Dergisi, C.1, Dokuzuncu Birleşim, s.182, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c001/tbmm09001009.pdf [Erişim Tarihi: 11.02.2024]
TBMM Tutanak Dergisi, C.6, Altmış dokuzuncu Birleşim, s.288-290, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c006/tbmm09006069.pdf, [Erişim Tarihi: 15.10.2023]
TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Celse 22, Birleşim 78, I. Oturum, s.114.
TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Celse 22, Birleşim 88, I. Oturum, s.425-426.
TBMM Zabıt Ceridesi, D. II, C.VII, 9 Mart 1340/1924.
TBMM Zabıt Ceridesi, D. II, C.15, s.149.
Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi (TMTD), C.3, B:47, 18.4.1961.
Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınları, Ankara 1997.
Topçu, İlyas, Sema Akılmak Topçu, "Adnan Menderes'in Yargılanması ve İdamı", *Akademik Bakış Dergisi*, S.61 (2017).
Topuz, Hıfzı, *Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015.
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952),* Arba Yayınları, İstanbul 1995.

Tunç, Bilal, "Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi", *Karadeniz Araştırmaları*, S.67 (2020), s.657-692.
Turan, Mustafa, "Cumhuriyet Döneminde İki Deneme: Siyasi Müsteşarlıklar ve Müstakil Grup", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.2 (1999).
Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 5. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002.
Türkeş, Alparslan, *Dokuz Işık*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017.
Türkiye Yükseköğretim Sistemi, YÖK Yayınları, Ankara 2021.
Uzun, Hakan, "Koalisyonlar Dönemi", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 3,* s.365, https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/2023/10/TURKIYE-CUMHURIYETI-TARIHI-3b.pdf, [Erişim 26.06.2024].
Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutlarıyla Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyon Raporu, TBMM Kasım 2012. https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss376_Cilt1.pdf, s.14-15, [Erişim Tarihi: 11.06.2024].
Vatan, 1 Temmuz 1954, s.1.
Vatan, 14 Mayıs 1959, s.1.
Vatan, 4 Mayıs 1954, s.1.
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Türk Medeni Hukuku*, Sermet Matbaası, İstanbul 1968.
Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal'ın Dış Politikasını Anlamak, ed. Erkan Ertosun, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015.
Yalman, Ahmed E., *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 2*, haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997.
Yüksek Adalet Divanı Kararları/İstanbul Yassıada 14 Ekim 1960-15 Eylül 1961, Kabalcı Yayınları, Ankara 2007.
Zafer, 17 Mayıs 1950, s.1.
Zafer, 18 Mayıs 1960, s.1.
Zafer, 18 Şubat 1959, s.1.
Zafer, 19 Nisan 1960, s.1.
Zafer, 29 Nisan 1959, s.1.
Zafer, 4 Mayıs 1954, s.1.
Zafer, 9 Mayıs 1950, s.1-2.
Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992.
Yüksek Adalet Divanı Kararları/İstanbul Yassıada 14 Ekim 1960-15 Eylül 1961, Kabalcı Yayınları, Ankara 2007.
Zafer, 17 Mayıs 1950, s.1.
Zafer, 18 Mayıs 1960, s.1.
Zafer, 18 Şubat 1959, s.1.
Zafer, 19 Nisan 1960, s.1.
Zafer, 29 Nisan 1959, s.1.
Zafer, 4 Mayıs 1954, s.1.
Zafer, 9 Mayıs 1950, s.1-2.
Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992.

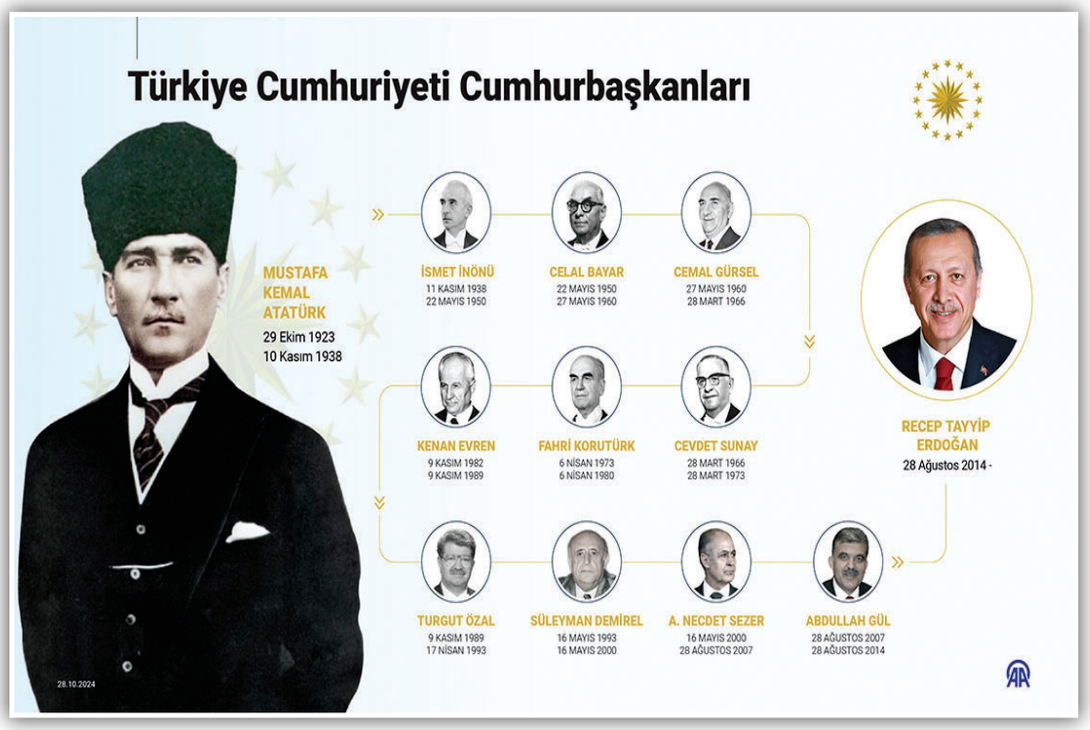
EKLER

Ek 1: Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk portresi

Kaynak: https://www.ktb.gov.tr/TR-96577/ataturk-portreleri.html

Ek 2: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanları

Kaynak: https://www.aa.com.tr/tr/info/%C4%B0nfografik/41918

Ek 3: Türkiye Cumhuriyeti'nin 12. ve şu anki Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan

Kaynak: https://tccb.gov.tr/receptayyiperdogan/

Ek 4: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanları

Kaynak: https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/inonuden-yildirima-94-yilda-27-basbakan/1202806